



Questo ritratto di Mannari
 è fatto di mano d'Andrea Ariani
 falcone ^{Napolitano} che fu maestro di Lab.
 e de Battagliari Napolitani del
 come d'Andrea Coppola, di Pepe Di

**ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΔΙΑΜΑΡΤΥΡΙΑ,
 ΕΞΕΓΕΡΣΗ ΚΑΙ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ ΣΤΑ
 ΠΡΟΝΕΩΤΕΡΙΚΑ ΙΤΑΛΙΚΑ ΚΡΑΤΗ
 (13ος-18ος αι.)**

M. Angelo della bottega che in quel
 era

**Πρακτικά Συνεδρίου
 Αθήνα, 29-30 Νοεμβρίου 2021**

primi molti di que gran renaissance
 in genere suo
 Jugoslavino, che ha il gran spada fli

**Επιστημονική επιμέλεια
 Γεράσιμος Δ. Παγκράτης**

que d'Avello falcone era in Napoli e
 renaissance. Era verso di que
 libro di-di-... i compra: l'anno
 in Napoli de ... di bona de ...
 dice, che il d. libro era del Duca d'
 uentio. &



Αθήνα 2024

Κοινωνική διαμαρτυρία, εξέγερση και επανάσταση
στα προνεωτερικά Ιταλικά Κράτη (13^{ος}-18^{ος} αι.)

Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών
Φιλοσοφική Σχολή – Τμήμα Ιταλικής Γλώσσας και Φιλολογίας
Εργαστήριο Ιταλικής Ιστορίας και Ιστοριογραφίας

Κοινωνική διαμαρτυρία, εξέγερση
και επανάσταση στα προνεωτερικά Ιταλικά
Κράτη (13^{ος}-18^{ος} αι.)

Πρακτικά Συνεδρίου
Αθήνα, 29-30 Νοεμβρίου 2021

Επιστημονική επιμέλεια
Γεράσιμος Δ. Παγκράτης

Αθήνα 2024

Τυπογραφική επιμέλεια: Εργαστήριο Ιταλικής Ιστορίας και Ιστοριογραφίας

Σχεδιασμός εξωφύλλου: Κατερίνα Ρομανένκο

Εικόνα εξωφύλλου: Προσωπογραφία του Μαζανιέλλο, έργο του Aniello Falcone (1607-1656). The Morgan Library and Museum (Νέα Υόρκη, Η.Π.Α.) <https://www.themorgan.org/drawings/item/103044>

© Εργαστήριο Ιταλικής Ιστορίας και Ιστοριογραφίας – ΕΚΠΑ
Φιλοσοφική Σχολή ΕΚΠΑ, 2^{ος} όροφος
e-mail: labstoria@ill.uoa.gr
<https://labstoria.ill.uoa.gr>
<https://www.facebook.com/labstoria.ill.uoa.gr>

ISBN: 978-618-5740-05-4

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Πρόγραμμα του συνεδρίου	1-16
-------------------------------	------

Εισαγωγικά κείμενα

Γεράσιμος Δ. ΠΑΓΚΡΑΤΗΣ (ΕΚΠΑ) Εισαγωγή στη θεματική του συνεδρίου.....	17-38
---	-------

Αλίκη ΒΑΞΕΒΑΝΟΓΛΟΥ (Ακαδημία Αθηνών) Οι αγροτικές εξεγέρσεις στα τέλη του Μεσαίωνα: νέες πηγές, προσεγγίσεις και ερμηνείες	39-88
--	-------

Τα ιταλικά κράτη: αποτιμήσεις-προσλήψεις

Ελένη ΤΟΥΝΤΑ (ΑΠΘ) Εννοιολογήσεις των εξεγέρσεων στην <i>Ιστορία του Φλωρεντινού λαού</i> του Λεονάρντο Μπρούνι	89-119
--	--------

Ανδρονίκη ΔΙΑΛΕΤΗ (Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας) Νομιμοποιώντας την πολιτική ισχύ στα ιταλικά αναγεννησιακά κράτη: ρητορικές, αναπαραστάσεις και πρακτικές της εξουσίας	121-149
--	---------

Χρήστος ΔΕΣΥΛΛΑΣ (Ιόνιο Πανεπιστήμιο) Συγκριτική και τυπολογική θεώρηση των κοινωνικών εξεγέρσεων στην Ιταλική χερσόνησο (1629-1630)	151-182
---	---------

Τα ιταλικά κράτη: μελέτες περίπτωσης - Ύστερος Μεσαίωνας

- Γιάννης ΛΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ (ΕΚΠΑ)
Οι εξεγέρσεις στη Σιένα (1318): Μια νέα προσέγγιση 183-192
- Θεοδόσης ΝΙΚΟΛΑΪΔΗΣ (Ιόνιο Πανεπιστήμιο)
Η εξέγερση των *cioffi* στις Φλωρεντινές Ιστορίες του Νικολό Μακιαβέλλι και το «μεικτό» πολίτευμα 193-223
- Ευθύμιος ΝΤΙΚΟΣ (ΕΚΠΑ)
Η Συνωμοσία των Βαρόνων του Βασιλείου της Νεαπόλεως (1485-1487): μια μελέτη περίπτωσης 225-259

Τα ιταλικά κράτη: μελέτες περίπτωσης - Πρώιμοι Νεότεροι Χρόνοι

- Σωτήρης ΚΟΥΤΜΑΝΗΣ (ΕΚΠΑ)
Το *Ματωμένο Καρναβάλι* του 1511 στο Ούντινε 261-269
- Δήμητρα ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ (ΕΚΠΑ)
Τα γεγονότα του 1585 στη Νάπολη: επανάσταση, εξέγερση ή κίνημα; 271-300
- Κατερίνα ΡΟΜΑΝΕΝΚΟ (ΕΚΠΑ)
Μεγάλη συζήτηση γύρω από μια μικρή εξέγερση στο Ουρμπίνο το 1572 301-313
- Γεωργία ΚΑΛΑΡΑ (ΕΚΠΑ)
Η εξέγερση του Μαζανιέλλο, Νάπολη 1647-1648: Αντηχήσεις, προσλήψεις, ερμηνευτικές προσεγγίσεις 315-332

Συγκρίσεις: Το βενετικό Κράτος της Θάλασσας

- Φώτης ΜΠΑΡΟΥΤΣΟΣ (Ιόνιο Πανεπιστήμιο)
Η αποστασία του Αγίου Τίτου, 1363-1367: μία ή δύο εξεγέρσεις; 333-363

Στάθης ΜΠΙΡΤΑΧΑΣ (ΑΠΘ)	
Το αντιβενετικό κίνημα του Ιάκωβου Διασσωρινού στην Κύπρο (1562-1563): πολιτικά, ιδεολογικά, εκκλησιαστικά και κοινωνικοοικονομικά συγκείμενα	365-400
Γεράσιμος Δ. ΠΑΓΚΡΑΤΗΣ (ΕΚΠΑ)	
<i>Η κατά τον ΙΖ΄ αιώνα επανάστασις της ελληνικής φυλής. Η βενετική επιχείρηση για την κατάληψη του Μοριά και η πρόσληψή της από την ελληνική ιστοριογραφία.....</i>	401-426
<i>Συγκρίσεις: Δυτική Ευρώπη και Οθωμανική Αυτοκρατορία</i>	
Γιώργος ΠΛΑΚΩΤΟΣ (Πανεπιστήμιο Αιγαίου)	
<i>Aedificans Hierusalem Dominus: Συλλογικές δράσεις, ιστοριογραφία και ερμηνευτικές αμηχανίες, ρητορική και παροντικότητα, 15^{ος}-17^{ος} αι.</i>	427-461
Κώστας ΓΑΓΑΝΑΚΗΣ (ΕΚΠΑ)	
Ο Πόλεμος των Χωρικών στη Γερμανία (1524-1526) ως ιστοριογραφικό πρόβλημα	463-482
Αντώνης ΧΑΤΖΗΚΥΡΙΑΚΟΥ (Πάντειο Πανεπιστήμιο)	
Οι προνεωτερικές εξεγέρσεις της οθωμανικής εποχής των επαναστάσεων	483-498
<i>Επανάσταση και Λογοτεχνία</i>	
Μυρτώ ΑΥΓΕΡΟΥ (ΕΚΠΑ)	
<i>Ροβολατόροι και αφεντάδες: η ανατομία μιας εξέγερσης στο ιστορικό μυθιστόρημα του Άγγελου Τερζάκη Η Πριγκιπέσσα Ιζαμπώ (1945)</i>	499-518
Αικατερίνη ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΥ (ΕΚΠΑ)	
Μαζανιέλλο, ο βασιλιάς των δέκα ημερών και η πρόσληψή του στα αναγνώσματα του 19 ^{ου} αιώνα	519-548

Επανάσταση και Τέχνες

- Ιωάννης ΑΚΡΙΤΙΔΗΣ – Μαρία ΣΓΟΥΡΙΔΟΥ (ΕΚΠΑ)
Οι Σικελικοί Εσπερινοί στις απεικονιστικές Τέχνες 549-564
- Στέλλα ΦΑΡΜΑΚΗ (ΕΚΠΑ)
Το ηρωικό πορτρέτο του Μαζανιέλλο και η ζωγραφική μάχης στην εποχή του Μπαρόκ..... 565-581
- Διονύσης ΑΛΕΒΙΖΟΣ – Έλενα ΖΑΠΡΟΥΔΗ (ΕΚΠΑ)
Η εξέγερση του San Martino στις κινηματογραφικές και τηλεοπτικές μεταφορές του ιστορικού μυθιστορήματος του Alessandro Manzoni *I Promessi Sposi*..... 583-607
- Κώστας ΚΑΡΔΑΜΗΣ (Ιόνιο Πανεπιστήμιο)
Οι προνεωτερικές ιταλικές επαναστάσεις υπό το φως της *Filosofia della Musica* του Giuseppe Mazzini: Η περίπτωση της όπερας *La battaglia di Legnano* του Giuseppe Verdi 609-627

Επανάσταση, Γλώσσα και Νέες Τεχνολογίες

- Παναγιώτης Γ. ΚΡΙΜΠΑΣ (ΔΠΘ)
Από τις περιστροφές στους ξεσηκωμούς: η *rēnōlūtīō* και οι...
ρίζες της επανάστασης στην Ιταλία και την Ευρώπη 629-671
- Αλεξάνδρα Ελένη ΣΟΥΛΑΝΗ (ΕΚΠΑ)
“Con dolci parole furono da me acquistati / Tenerci sottoposti come schiavi”. Ανάλυση συναισθήματος σε ιστορικές πηγές μέσω της Γλωσσολογίας Σωμάτων Κειμένων 673-697
- Περίληψη τόμου στην αγγλική γλώσσα 699-700

Πρόγραμμα του Επιστημονικού Συνεδρίου:
«Κοινωνική διαμαρτυρία, εξέγερση και επανάσταση
στα προνεωτερικά Ιταλικά Κράτη (13^{ος}-18^{ος} αι.)»

Τμήμα Ιταλικής Γλώσσας και Φιλολογίας Εθνικού και Καποδιστριακού
Πανεπιστημίου Αθηνών, Σεμινάριο Ιταλικής Ιστορίας και
Ιστοριογραφίας

Δευτέρα 29 Νοεμβρίου 2021, 09:30

Κεντρικό Αμφιθέατρο του Διδασκαλείου της Νέας Ελληνικής Γλώσσας,
Πανεπιστημιούπολη Ζωγράφου

Χαιρετισμοί

Δημήτριος Καραδήμας, Αντιπρύτανης Ακαδημαϊκών Υποθέσεων και
Φοιτητικής Μέριμνας Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου
Αθηνών

Αχιλλέας Χαλδαιάκης, Κοσμήτορας της Φιλοσοφικής Σχολής του
Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών

Εισαγωγικές ομιλίες

Γεράσιμος Δ. Παγκράτης (ΕΚΠΑ), *Εισαγωγή στη θεματική του
συνεδρίου*

Αλίκη Βαξεβάνογλου (Ακαδημία Αθηνών), *Οι αγροτικές εξεγέρσεις
στα τέλη του Μεσαίωνα: νέες πηγές, προσεγγίσεις και ερμηνείες*

1^η Συνεδρία (10:40-11:55)

Τα ιταλικά κράτη: αποτιμήσεις-προσλήψεις

Ελένη Τούντα (ΑΠΘ), *Εννοιολογήσεις των εξεγέρσεων στην πολιτική σκέψη και την ιστορική γραφή του Leonardo Bruni*

Ανδρονίκη Διαλέτη (Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας), *Νομιμοποιώντας την πολιτική ισχύ στα αναγεννησιακά ιταλικά κράτη: λόγοι, πρακτικές, αναπαραστάσεις*

Χρήστος Δεσύλλας (Ιόνιο Πανεπιστήμιο), *Συγκριτική και τυπολογική θεώρηση των κοινωνικών εξεγέρσεων στην Ιταλική χερσόνησο (1629-1630)*

Συζήτηση

Διάλειμμα (11:55-12:20)

2^η Συνεδρία (12:20-14:10)

Τα ιταλικά κράτη: μελέτες περίπτωσης - Ύστερος Μεσαίωνας

Ηλίας Παρένης (Ιόνιο Πανεπιστήμιο), *Πέφτει η νύχτα στο Παλέρμο: σκίες, φωνές και ερμηνευτικά σχήματα για μια βυζαντινή εμπλοκή στον Σικελικό Εσπερινό (1282)*

Γιάννης Λουτσόπουλος (ΕΚΠΑ), *Οι εξεγέρσεις στη Σιένα (1318): Μια νέα προσέγγιση*

Θεοδόσης Νικολαΐδης (Ιόνιο Πανεπιστήμιο), *Η εξέγερση των Ciotρι στο 3ο βιβλίο των Φλωρεντινών Ιστοριών του Μακιαβέλλι*

Ευθύμης Ντίκος (ΕΚΠΑ), *Συνωμοσία των βαρόνων, Νάπολη 1485*

Συζήτηση

Διάλειμμα (14:10-15:00)

3^η Συνεδρία (15:00-16:40)

Τα ιταλικά κράτη: μελέτες περίπτωσης - Πρώιμοι Νεότεροι Χρόνοι

Σωτήρης Κουτμάνης (ΕΚΠΑ), *Το «Ματωμένο Καρναβάλι του 1511 στο Ούντινε»*

Δήμητρα Παπαγεωργίου (ΕΚΠΑ), *Τα γεγονότα του 1585 στη Νάπολη: επανάσταση, εξέγερση ή κίνημα;*

Κατερίνα Ρομανένκο (ΕΚΠΑ), *Μεγάλη συζήτηση γύρω από μια μικρή εξέγερση στο Ουρμπίνο το 1572*

Γεωργία Καλαρά (ΕΚΠΑ), *Η εξέγερση του Μαζανιέλλο, Νάπολη 1647-48: Αντηχήσεις, προσλήψεις, ερμηνευτικές προσεγγίσεις*

Συζήτηση

Τρίτη 30 Νοεμβρίου 2021

4^η Συνεδρία (09:30-10:45)

Συγκρίσεις: Το βενετικό «κράτος της θάλασσας»

Φώτης Μπαρούτσος (Ιόνιο Πανεπιστήμιο), *Η εξέγερση του Αγίου Τίτου 1363-1366*

Στάθης Μπίρταχας (ΑΠΘ), *Το αντιβενετικό κίνημα του Ιακώβου Διασσωρινού στην Κύπρο (1562-63): κοινωνικοοικονομικά και ιδεολογικά συγκείμενα*

Γεράσιμος Δ. Παγκράτης (ΕΚΠΑ), *«Η κατά τον ΙΖ' αιώνα επανάστασις της ελληνικής φυλής». Η βενετική επιχείρηση για την κατάληψη του Μοριά και η πρόσληψή της από την ελληνική ιστοριογραφία*

Συζήτηση

Διάλειμμα (10:45-11:15)

5^η Συνεδρία (11:15-12:30)

Συγκρίσεις: Δυτική Ευρώπη και Οθωμανική Αυτοκρατορία

Γιώργος Πλακωτός (Πανεπιστήμιο Αιγαίου), *Ανασύστασις του παρελθόντος, προνεωτερικός εξεγερτικός λόγος και ιστοριογραφική «αμηχανία»: από τον Girolamo Savonarola στον Gerrard Winstanley*

Κώστας Γαγανάκης (ΕΚΠΑ), *Ο πόλεμος των χωρικών στη Γερμανία ως ιστοριογραφικό πρόβλημα*

Αντώνης Χατζηκυριάκου (ΕΑΠ), *Οι προνεωτερικές εξεγέρσεις της οθωμανικής εποχής των επαναστάσεων*

Συζήτηση

6^η Συνεδρία (12:30-14:10)
Επανάσταση και Λογοτεχνία

Μυρτώ Αυγέρου (ΕΚΠΑ), «Ροβολατόροι και αφεντάδες»: η ανατομία μιας εξέγερσης στο ιστορικό μυθιστόρημα του Άγγελου Τερζάκη (Η Πριγκηπέσσα Ιζαμπώ, 1945)

Mariangela Ielo, *Aristotele, Machiavelli e la rivoluzione morale della politica italiana*

Νίνα Παναγιωτοπούλου (ΕΚΠΑ), *Masaniello: Ο «βασιλιάς των δέκα ημερών» και η πρόσληψή του στα αναγνώσματα του 19^{ου} αι.*

Άννα Θέμου (ΕΚΠΑ), «Επαναστατικές» θεωρήσεις του L. A. Muratori στη σύγχρονη ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

Συζήτηση
Διάλειμμα (14:10-15:00)

7^η Συνεδρία (15:00-16:40)
Επανάσταση και Τέχνες

Ιωάννης Ακριτίδης – Μαρία Σγουρίδου (ΕΚΠΑ), *Οι Σικελικοί Εσπερινοί στις απεικονιστικές Τέχνες*

Στέλλα Φαρμάκη (ΕΚΠΑ), *Το ηρωικό πορτρέτο του Μαζανιέλο και η ζωγραφική μάχης στην εποχή του Μπαρόκ*

Διονύσης Αλεβίζος – Έλενα Ζαπρούδη (ΕΚΠΑ), *I Promessi Sposi: η απόδοση της εξέγερσης του San Martino σε κινηματογραφικές και τηλεοπτικές παραγωγές από το 1908 έως το 2004*

Κώστας Καρδάμης (Ιόνιο Πανεπιστήμιο), *Οι προνεωτερικές ιταλικές επαναστάσεις υπό το φως της “Filosofia della Musica” του Giuseppe Mazzini: Η περίπτωση της όπερας “La battaglia di Legnano”*

Συζήτηση

8^η Συνεδρία (16:40-17:30)
Επανάσταση και Γλώσσα

Παναγιώτης Γ. Κριμπάς (ΔΠΘ), *Από τους ξεσηκωμούς στις... περιστροφές: στάσεις, επαναστάσεις, revolutiones*

Αλεξάνδρα Ελένη Σουλάνη (ΕΚΠΑ), “*Con dolci parole furono da me acquistati/Tenerci sottoposti come schiavi*”. Ανάλυση συναισθήματος σε ιστορικές πηγές μέσω της Γλωσσολογίας Σωμάτων Κειμένων

Συμπεράσματα συνεδρίου: Γιώργος Πλακωτός (Πανεπιστήμιο Αιγαίου)

Κλείσιμο εργασιών

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ: **Ανδρονίκη Διαλέτη**, Μόνιμη Επίκουρη Καθηγήτρια Πανεπιστημίου Θεσσαλίας, Τμήμα Ιστορίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας - **Άννα Θέμου**, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια ΕΚΠΑ, Τμήμα Ιταλικής Γλώσσας Φιλολογίας - **Θεοδόσης Νικολαΐδης**, Καθηγητής Ιονίου Πανεπιστημίου, Τμήμα Μετάφρασης-Διερμηνείας - **Στάθης Μπίρταχας**, Μόνιμος Επίκουρος Καθηγητής Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, Τμήμα Ιταλικής Γλώσσας και Φιλολογίας - **Γεράσιμος Δ. Παγκράτης**, Καθηγητής ΕΚΠΑ, Τμήμα Ιταλικής Γλώσσας και Φιλολογίας - **Γιώργος Πλακωτός**, Μόνιμος Επίκουρος Καθηγητής Πανεπιστημίου Αιγαίου, Τμήμα Κοινωνικής Ανθρωπολογίας και Ιστορίας - **Μαρία Σγουρίδου**, Καθηγήτρια ΕΚΠΑ, Τμήμα Ιταλικής Γλώσσας Φιλολογίας - **Ελένη Τούντα**, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια Τμήματος Ιστορίας-Αρχαιολογίας ΑΠΘ - **Ιωάννης Τσόλκας**, Καθηγητής ΕΚΠΑ, Τμήμα Ιταλικής Γλώσσας Φιλολογίας

ΟΡΓΑΝΩΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ: **Γεράσιμος Δ. Παγκράτης** (ΕΚΠΑ), **Δήμητρα Παπαγεωργίου** (ΕΚΠΑ), **Κατερίνα Ρομανένκο** (ΕΚΠΑ)

Διαδικτυακή μετάδοση: <http://live.uoa.gr>

Εισαγωγή στη θεματική του συνεδρίου

Γεράσιμος Δ. ΠΑΓΚΡΑΤΗΣ

Η μακρά ιστοριογραφική συζήτηση για το επαναστατικό φαινόμενο (Arendt, Cessi, Elliott, Hill, Hobsbawm, Kamen, Tilly, Villari κ.ά.¹) έχει αναδείξει μια πλούσια και πολυεπίπεδη σημασιολογική προσέγγιση στη βάση εμπειριών που υπακούουν σε τοπικές και χρονικές ιδιαιτερότητες. Σε μια αναμενόμενη εννοιολόγηση της επανάστασης περιλαμβάνονται μεταβολές δομικές στο πολιτικό, θεσμικό, κοινωνικό ή οικονομικό επίπεδο που συμβαίνουν άλλοτε ως ρήξη στο υφιστάμενο καθεστώς, ρήξη που επέρχεται με τη χρήση, κατά κανόνα, βίας διαφόρων εντάσεων και με την κινητοποίηση μιας μεγάλης μάζας ανθρώπων, και άλλοτε ως αποτέλεσμα ειρηνικών και αργόσυρτων χρονικά εξελίξεων (εμπορική-ναυτική, βιομηχανική, θρησκευτική επανάσταση). Η οριοθέτηση της επανάστασης είναι το σταθερό εκείνο σημείο που επιτρέπει, μέσα από τη σύγκριση, να κατανοήσουμε το ακριβές περιεχόμενο άλλων μορφών συλλογικής αντίδρασης².

Ο Charles Tilly, βασιζόμενος κατά κύριο λόγο στα παραδείγματα μεγάλων συγκεντρωτικών κρατών όπως η Γαλλία και η Αγγλία, συσχετίζει το

¹ E. HOBSBAWM, «La rivoluzione», *Studi Storici* 17/1 (1976), σσ. 5-39· R. VILLARI, *Ribelli e riformatori dal XVI al XVIII secolo*, Ρώμη: Editori Riuniti, 1979· R. CESSI, *Dalle rivolte alle rivoluzioni*, Μπολόνια, 1997· CH. TILLY, *Οι Ευρωπαϊκές Επανάστασεις, 1492-1992*, μτφρ. Κ. ΘΕΟΛΟΓΟΥ, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1998· H. KAMEN, *Πρώιμη Νεότερη Ευρωπαϊκή Ιστορία*, μτφρ. Ε. ΚΑΛΟΓΙΑΝΝΗ, Αθήνα: Μεταίχμιο, 2002· H. ARENDT, *Για την Επανάσταση*, μτφρ. Α. ΣΤΟΥΠΑΚΗ, Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 2006· C. HILL, *Ο αιώνας της επανάστασης, 1603-1714*, μτφρ. Ε. ΑΣΤΕΡΙΟΥ, Αθήνα: Οδυσσέας, 2011.

² Για μια εννοιολόγηση της επανάστασης και των σχετικών όρων βλ. B. BONGIOVANNI – G.M. BRAVO «Rivoluzione», στο A. D'ORSI (επιμ.), *Alla ricerca della politica. Voci per un dizionario*, Τορίνο: Bollati Boringhieri, 1995, σσ. 217-246· G.M. BRAVO, «Rivoluzioni. Tipologie storiche della rivoluzione», στο A. D'ORSI, (επιμ.), *Alla ricerca della politica*, σσ. 228-243. Βλ. επίσης την αναλυτική σημασιολογική και ετυμολογική προσέγγιση αυτών των όρων στην ιταλική και σε άλλες ευρωπαϊκές γλώσσες στη μελέτη του Π. ΚΡΙΜΠΙΑ στον παρόντα τόμο.

φαινόμενο με τους μετασχηματισμούς στην οργάνωση των κρατών ή των συστημάτων κρατών, που σε μεγάλο βαθμό προέκυψαν ως αποτέλεσμα πολέμων, σημειώνοντας χαρακτηριστικά ότι «διαφορετικά είδη κρατών συνεπάγονταν και διαφορετικά είδη επαναστάσεων»³.

Στα βασικά κριτήρια για την ύπαρξη του επαναστατικού φαινομένου εντάσσει ο Tilly τη δυναμική μεταβίβαση της κρατικής εξουσίας αφενός με τη χρήση βίας και αφετέρου με την ύπαρξη δύο τουλάχιστον ανταγωνιστικών συνασπισμών που διεκδικούν την κρατική εξουσία και υποστηρίζονται στις διεκδικήσεις τους από μερίδα του τοπικού πληθυσμού, η μία από τις οποίες κατορθώνει να κρατηθεί στην εξουσία για μια σημαντική χρονική περίοδο. Προκύπτουν έτσι δύο κεντρικά συστατικά του φαινομένου που εξετάζουμε εδώ: από τη μια η επαναστατική κατάσταση, μια βαθιά ρήξη για τον έλεγχο της κρατικής εξουσίας, και από την άλλη η επαναστατική συνέπεια, δηλ. η μεταβίβαση της εξουσίας από τον συνασπισμό που τη νέμεται σε έναν άλλο συνασπισμό που μπορεί να περιλαμβάνει και μέλη του παλιού συνασπισμού ηγεσίας⁴.

Η συνύπαρξη των παραπάνω συστατικών δεν θα πρέπει, ωστόσο, να θεωρείται δεδομένη στο υπό μελέτη διάστημα (13^{ος} -18^{ος} αι.), στη διάρκεια του οποίου καταγράφονται πολυάριθμες περιπτώσεις που θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν επαναστατικές ως προς την ειδική τους κατάσταση αλλά όχι στο επίπεδο των συνεπειών. Είναι λοιπόν κατά τα φαινόμενα ο 18^{ος} αιώνας η στιγμή που τέμνει αυτή τη μακρά χρονική περίοδο σε ένα πριν και ένα μετά με κεντρικό γεγονός τη Γαλλική Επανάσταση, την πρώτη από τις λεγόμενες μεγάλες επαναστάσεις ένα σύμπλεγμα καταστάσεων που περιλαμβάνουν μαζικούς αγώνες και σαρωτικές αλλαγές στις μεταβιβάσεις της εξουσίας και στους κοινωνικούς μετασχηματισμούς και σε οργανωτικό επίπεδο το στοιχείο των ταξικών συνασπισμών⁵. Πλάι σε αυτήν θέτει ο J.H. Elliott, πέραν της Βιομηχανικής Επανάστασης, την Αμερικανική και άλλες επαναστάσεις που πραγματοποιήθηκαν υπό την επίδραση της Γαλλικής και θα μπορούσαν να ιδωθούν ως ένα *corpus* ιστορικών γεγονότων που κατηγοριοποιούνται στη βάση του εθνικού τους χαρακτήρα και αξιοποιούνται ιστοριογραφικά για την ενίσχυση της εθνικής αυτοσυνειδησίας, ενώ μεθοδολογικά εξετάζονται με τρόπο διαφορετικό από συλλογικά κινήματα

³ TILLY, *Οι Ευρωπαϊκές Επαναστάσεις, 1492-1992*, σσ. 155.

⁴ TILLY, *Οι Ευρωπαϊκές Επαναστάσεις, 1492-1992*, σσ. 38-50.

⁵ TILLY, *Οι Ευρωπαϊκές Επαναστάσεις, 1492-1992*, ό.π.

αντίδρασης ή αντίστασης στην εξουσία που συμβαίνουν στους πρώιμους νεότερους χρόνους, περίοδο κατά την οποία δεν κυριαρχούσε η έννοια της προόδου αλλά εκείνη της επιστροφής σε κάποιο ένδοξο παρελθόν⁶.

Στην ίδια υποκατηγορία με τις μεγάλες επαναστάσεις εντάσσει ο Tilly τους εμφυλίους πολέμους που κατέληγαν στην πτώση της κυριαρχικής εξουσίας, καθώς και άλλα νικηφόρα κινήματα που χρησιμοποιούσαν τη βία. Αποκλείει, αντίθετα, τις εξεγέρσεις που απέτυχαν, τα αναίμακτα πραξικοπήματα και άλλες κοινωνικές μεταμορφώσεις, τις οποίες χαρακτηρίζει ως «πλησιέστερους συγγενείς» της επανάστασης. Σε αυτούς τους «πλησιέστερους συγγενείς» κατατάσσονται οι περισσότερες από τις εξεγέρσεις που πραγματοποιήθηκαν στους υστερομεσαιωνικούς και πρώιμους νεότερους χρόνους στον αστικό ή τον αγροτικό χώρο με κύριο ζητούμενο την κατάργηση φόρων, την επιστροφή προγενέστερων προνομίων, τις κρατικές πολιτικές για την αντιμετώπιση της σιτοδείας κ.ά.⁷.

Ασύμβατες με την έννοια της επανάστασης, όπως ορίζεται παραπάνω, είναι και οι λεγόμενες ειρηνικές επαναστάσεις, καθώς απουσιάζουν από το περιεχόμενό τους στοιχεία όπως η χρήση βίας και οι μεταβιβάσεις κρατικής εξουσίας. Δεν φαίνεται, όμως, να λείπουν οι επαναστατικές συνέπειες, μόνο που αυτές έρχονται αναίμακτα και μέσα από μια μακρά διαδικασία άνιση στον χρόνο και τον χώρο, που οδηγεί, ωστόσο, σε σημαντικές μεταβολές ισχύος. Η εμπορική-ναυτική επανάσταση λ.χ. είναι ένας από τους λόγους ενίσχυσης της αστικής τάξης και της διεκδίκησης μεριδίου από την εξουσία που κατείχαν οι γαιοκτήμονες-φεουδάρχες. Σε μια διαφορετική χρονική περίοδο η επικράτηση του Καλβινισμού στη Βορειοδυτική Ευρώπη τον 16^ο αιώνα πυροδότησε πλήθος κοινωνικών αντιδράσεων. Υπάρχουν, εξάλλου, περιπτώσεις στις οποίες, παρά την έλλειψη μιας επαναστατικής κατάστασης, προκύπτουν επαναστατικές συνέπειες είτε μετά από αργόσυρτες στον

⁶ J.H. ELLIOT, «Revolution and Continuity in Early Modern Europe», *Past and Present* 42 (1969), σσ. 35-56. Βλ. και Ο. ΚΑΤΣΙΑΡΔΗ-HERING, «Από τις εξεγέρσεις στις επαναστάσεις των χριστιανών υποτελών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας στη Νοτιοανατολική Ευρώπη (περ. 1530-1821). Μια απόπειρα τυπολογίας», στο Γ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΒΑ & Α. ΛΥΜΠΕΡΑΤΟΣ (επιμ.), *Τα Βαλκάνια. Εκσυγχρονισμός, ταυτότητες, ιδέες. Συλλογή κειμένων προς τιμήν της καθηγήτριας Νάντιας Ντάνοβα*, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης/Ινστιτούτο Μεσογειακών Σπουδών - ΙΤΕ, 2014, σσ. 578-579 [575-618].

⁷ TILLY, *Οι Ευρωπαϊκές Επαναστάσεις, 1492-1992*, σσ. 36-37. Μια μορφή εμφύλιου πολέμου είναι και οι συνωμοσίες που συμβαίνουν κατά κύριο λόγο στην υστερομεσαιωνική Ιταλία. Βλ. σχετικά στη μελέτη του Ευθύμη Ντίκου στον ανά χειρας τόμο.

χρόνο κοινωνικές μεταβολές (η άνοδος των Βρετανών καπιταλιστών) είτε μετά από εξεγέρσεις τοπικού χαρακτήρα είτε με την αλλαγή σκυτάλης στην κρατική εξουσία κατόπιν κατάκτησης ή διεθνών συμφωνιών κ.ά.⁸

Η εκτενής διεθνής βιβλιογραφία για τις εξεγέρσεις κάθε τύπου των υστερομεσαιωνικών και πρώιμων νεότερων χρόνων έχει αναδείξει τα κεντρικά ερωτήματα στα οποία μπορεί να στρέψει κανείς το βλέμμα του, αλλά και ορισμένες προϋποθετικές παραδοχές, που συγκεντρώνουν γενικές αλλά όχι απόλυτες συναιδήσεις, από τις οποίες εκκινούμε εδώ. Είναι γενικά αποδεκτό ότι οι λαϊκές αστικές και αγροτικές μάζες των υστερομεσαιωνικών και πρώιμων νεότερων χρόνων διακρίνονταν από έντονες ανομοιογένειες στο εσωτερικό τους ως προς την κοινωνική θέση, τις οικονομικές λειτουργίες και το βιοτικό επίπεδο⁹. Συγκροτούσαν, κατά συνέπεια, επιμέρους ομαδώσεις με ετερογενή συμφέροντα που προσδιόριζαν αναπόφευκτα τις θέσεις που κάθε φορά θα λάμβαναν αυτές οι κοινωνικές ομάδες στις συμμαχίες που συγκροτούνταν ενόψει μιας πολιτικής και κοινωνικής σύγκρουσης σε περιβάλλον αστικό ή αγροτικό.

Η ανάγκη εξέτασης των εξεγέρσεων αυτής της περιόδου χωρίς τον «παμορφωτικό φακό» των κεντρικών επαναστάσεων του ύστερου 18^{ου} αιώνα είναι επίσης αναγκαία συνθήκη. Οι προνεωτερικές κοινωνίες χαρακτηρίζονται ως παραδοσιακές, με τις δικές τους συνθήκες και περιορισμούς, νοοτροπίες και ηθικούς κώδικες βάσει των οποίων κινούνταν ή αντιδρούσαν τα μέλη τους. Επιπλέον, δεν αρκεί πάντα ο τόπος για να γίνουν ευδιάκριτα τα χαρακτηριστικά μιας εξέγερσης. Η γραμμή που διακρίνει τον αστικό από τον αγροτικό χώρο ενίοτε δεν είναι σαφής, χωρίς βεβαίως να παραγνωρίζει κανείς το μέγεθος και τη λειτουργία των πόλεων ως χώρων κοινωνικών ζυμώσεων και ανάδειξης ριζοσπαστικών κινημάτων, φαινόμενο που δε συμβαίνει ή δε συμβαίνει με τον ίδιο τρόπο στη Δυτική και την Ανατολική Ευρώπη¹⁰.

Στα ερωτήματα δομικού χαρακτήρα για τα συλλογικά κινήματα αντίστασης ή διαμαρτυρίας τα κύρια αίτια, τα κύρια αιτήματα ή, διαφορετικά,

⁸ KAMEN, *Πρώιμη Νεότερη Ευρωπαϊκή Ιστορία*, σσ. 246-278.

⁹ KAMEN, *Πρώιμη Νεότερη Ευρωπαϊκή Ιστορία*, σσ. 217 κ.εξ.

¹⁰ Βλ. τη σχετική συζήτηση σε Δ. ΑΡΒΑΝΙΤΑΚΗΣ, «Οι ταραχές του 1640 στην Κέρκυρα (Παρατηρήσεις για την προβληματική της εξέγερσης)», *ΣΤ' Διεθνές Πανιώνιο Συνέδριο (Ζάκυνθος, 23-27 Σεπτεμβρίου 1997)*, τ. 2, Αθήνα: Κέντρο Μελετών Ιονίου – Εταιρεία Ζακυνθιακών Μελετών, 2001, σσ. 240-241 [225-241]

τα βασικά κίνητρα έχουν σαφώς τον πρώτο λόγο. Όπως φανερώνουν οι σκέψεις του Tilly που διατυπώνονται παραπάνω, οι κάθε είδους ταραχές προκαλούνταν από παράγοντες –εναύσματα είναι η λέξη που χρησιμοποιεί ο Kamen, διακρίνοντάς τα από τη διάρρηξη του αισθήματος της κοινοτικής αλληλεγγύης– που συνδέονται με την κατάργηση κεκτημένων φορολογικού χαρακτήρα ή με την επιβολή νέων φόρων ή νέων υποχρεώσεων (αγγαρειών)¹¹, αλλά και με τις επιβαρύνσεις που γεννούσε ο στρατωνισμός στις πόλεις ή στην ύπαιθρο και τις συνεπαγόμενες δυσχέρειες από τις συμπεριφορές των στρατιωτών ή από τις σιτοδείες και τις ρωγμές στο αίσθημα της αλληλεγγύης εξαιτίας της διαπίστωσης ότι κάποιοι υποφέρουν περισσότερο από άλλους λόγω του άνισου τρόπου κατανομής των φορολογικών βαρών και της διανομής των τροφίμων κ.ο.κ.

Αναπόφευκτα και τα αιτήματα των εξεγερμένων και το εύρος τους –η αποκωδικοποίησή τους προϋποθέτει μια κατανόηση της συναφούς ρητορικής, γραπτής ή υπόρρητης– σχετίζονται με την επαναφορά παλιότερων κοινωνικών προνομίων ή με την κατάργηση νέων φόρων. Εδώ εδράζεται η διαπίστωση των Ιστορικών ότι οι υστερομεσαιωνικές και προνεωτερικές εξεγέρσεις χαρακτηρίζονται από έναν συντηρητισμό με την έννοια της διεκδίκησης κεκτημένων και της επιστροφής σε ένα στάδιο προγενέστερο των μεταβολών που είχαν προκαλέσει το κίνημα¹².

Κεντρικό συστατικό στοιχείο του εξεγερτικού φαινομένου είναι η ταυτότητα των υποκειμένων που το προκαλούν ή το εμπνέονται και ηγούνται αυτού, από την οποία προσδιορίζεται σε μεγάλο βαθμό η φύση και ο χαρακτήρας μιας κινητοποίησης και η μαζικότητα της συμμετοχής σε αυτήν, που συναρτάτο με το εύρος των αιτημάτων. Πρόσωπα αστικής ή αγροτικής προέλευσης από τις ηγετικές ομάδες του χώρου τους είναι σύνηθες να τίθενται επικεφαλής αυτών των κινήματων με τρόπο υπολογισμένο ή και αυθόρμητο, χωρίς ωστόσο να απουσιάζουν και μέλη της αριστοκρατίας που είτε επιδίωκαν να προστατεύσουν τις κοινότητές τους από την κεντρική εξουσία είτε να υπονομεύσουν τη θέση προσώπων της ανερχόμενης αστικής

¹¹ L. PEZZOLO, «Rivolte fiscali in Italia tra tardo medioevo e prima età moderna», στο F. GARNIER, A. JAMME, A. LEMONDE & P. VERDES PIJUM (επιμ.), *Cultures fiscales en Occident du X^e au XVII^e siècle: Etudes offerts à Denis Menjot*, Τουλούζη: PUM, 2019, σσ. 357-364.

¹² KAMEN, *Πρώιμη Νεότερη Ευρωπαϊκή Ιστορία*, σσ. 251, 270-272.

τάξης είτε απλώς είχαν επιλεγεί από τους εξεγερθέντες γιατί γνώριζαν την τέχνη του πολέμου¹³.

Μια σημαντική μεταβλητή στη συζήτησή μας είναι η χρονική στιγμή κατά την οποία εκδηλώνονται τα κινήματα. Περίοδοι όπως οι επισιτιστικές κρίσεις και η επομένη εκτεταμένων γεωγραφικά και χρονικά πολέμων ή επιδημιών είναι γενικά ύποπτες εποχές για εξεγέρσεις. Το πράγμα δεν συνέβαινε με τρόπο αυτόματο –το έχει δείξει καλά ο Kamen. Έπρεπε να συντρέχουν και άλλοι λόγοι όπως οι ρωγμές στους δεσμούς αλληλεγγύης και η ανάδυση του αισθήματος της αδικίας από την άνιση καταβολή των κοινωνικών βαρών κ.λπ. Έτσι, ο 14^{ος} αιώνας ή οι Ιταλικοί Πόλεμοι (1494-1559), στη διάρκεια των οποίων καταγράφονται στον ιταλικό χώρο 700 περίπου περιπτώσεις συλλογικών ταραχών¹⁴, ή το πρώτο μισό του 17^{ου} αιώνα οπότε εντοπίζονται η λεγόμενη αγροτική κρίση (1620-1650) και ο Τριακονταετής Πόλεμος (1618-1648), περίοδοι κρίσεων επισιτιστικών και κοινωνικοοικονομικών, ταχείας ανόδου των τιμών, έξαρσης των επιδημικών νόσων, μακροχρόνιων πολέμων και διαρκών μετακινήσεων στρατευμάτων συνιστούν χρονικά διαστήματα κατάλληλα για το ξέσπασμα τέτοιου είδους αναταραχών με συχνότητα διαφορετική ανά γεωγραφική ζώνη, αλλά συμπτωματολογία, σε γενικές γραμμές, παραπλήσια.

Ως προς τη συχνότητα είναι αξιοσημείωτη η παρομοίωση των εξεγέρσεων του 17^{ου} αιώνα με τις απεργίες στις σύγχρονες καπιταλιστικές κοινωνίες που επιχειρήσε ο Huppert¹⁵. Η κατάσταση αυτή φαίνεται πως συνιστούσε μια κάποια κανονικότητα στις κοινωνίες της υπό μελέτη περιόδου, στην οποία αποτυπώνονται οι δυσλειτουργίες μιας σχετικά σταθερής δομικά κοινωνίας.

Η πορεία μιας κοινωνικής διαμαρτυρίας, μιας αντίστασης στην εξουσία συχνά μη βίαιης από ένα τοπικού χαρακτήρα φαινόμενο σε ένα κίνημα που αγκάλιαζε ευρύτερα κοινωνικά στρώματα και με τη χρήση βίας μπορούσε να εξελιχθεί σε μια οργανωμένη εξέγερση και στην πιο σοβαρή της διάσταση σε μια επανάσταση, ως κατάσταση τουλάχιστον, είναι ένα άλλο δομικό

¹³ KAMEN, *Πρώιμη Νεότερη Ευρωπαϊκή Ιστορία*, σσ. 263-264, 272, 276-278.

¹⁴ S. COHN, *Popular Protest and Ideals of Democracy in Late Renaissance Italy*, Νέα Υόρκη: Oxford University Press, 2022, σσ. 3-4, 7-9, 18-22. Βλ. στη μελέτη του Γ. ΠΛΑΚΩΤΟΥ.

¹⁵ G. HUPPERT, *Storia Sociale dell'Europa Moderna*, Μπολόνια, 1990, σσ. 121-146. Πρβλ. σε ΑΡΒΑΝΙΤΑΚΗΣ, «Οι ταραχές του 1640 στην Κέρκυρα», σ. 240.

στοιχείο του υπό μελέτη κοινωνικού φαινομένου. Τα παραδείγματα είναι πολλά στα ιταλικά κράτη και συνδέονται συχνά, πέραν των άλλων ενουσαμάτων ή αιτιών του φαινομένου, με το ιστορικό προηγούμενο περιοχών με παράδοση στις εξεγέρσεις ή με άλλες παραβατικές συλλογικές δράσεις όπως η ληστεία, δράση κοινωνικά απενεχοποιημένη κατά τόπους, όπως λ.χ. στη Νότια Ιταλία. Με τις αναφορές στην ιστορία, με τη μυθοποίηση των παλιότερων εξεγέρσεων και την επίκληση των ονομάτων των πρωταγωνιστών τους και του αιτήματος της επιστροφής σε ένα παρελθόν γενικώς αποδεκτό επιδιωκόταν η νομιμοποίηση του κινήματος και η τρομοκράτηση των υπαίτιων, οι οποίοι ήταν πάντοτε χαμηλότερης βαθμίδας από τον βασιλιά ή γενικά τον ηγεμόνα¹⁶.

Η Ιταλία στην προνεωτερική πολιτική της κατάσταση, κατακερματισμένη σε πολλά και διαφορετικά κράτη χωρίς ενιαία πολιτική ενότητα ούτε και σαφή αιτήματα προς αυτή την προοπτική, αποτελεί μια πλούσια δεξαμενή παραδειγμάτων λαϊκών αναταραχών ποικίλου χαρακτήρα. Τα ιταλικά κράτη συνδέθηκαν άλλωστε στις αντιλήψεις των συγχρόνων τους με πλήθος εξεγέρσεων που εξελίσσονταν με μεγάλη ταχύτητα και έτρεπαν σε φυγή ακόμη και ισχυρούς στρατούς με επικεφαλής αυτοκράτορες ή πάπες. Από τέτοιου είδους βίαιες εξεγέρσεις και πραξικοπήματα αλλά και από πιο δημοκρατικές διαδικασίες «γεννιούνταν» δικτάτορες, οι οποίοι δεν εμφάνιζαν καμιά διάθεση να εγκαταλείψουν τους νέους τους ρόλους. Σε αυτά τα δεδομένα υπακούουν πρόσωπα όπως οι Βισκόντι, οι Μέντικοι, οι Σφόρτσα, οι Μαλατέστα κ.ά. που αντιμετώπιζονταν έξω από την Ιταλία ως τύραννοι, ενώ η Ιταλία ως η γη των τυράννων¹⁷.

Σε μια «χώρα» που αμυνόταν εναντίον εχθρών εξωτερικών και εσωτερικών οι τρόποι αντίδρασης των Ιταλών ήταν ποικίλοι: οι εξεγέρσεις εναντίον των τυράννων εναλλάσσονταν με υποσχέσεις πίστης, ξαφνικές αλλαγές στάσης που οδηγούσαν σε ειρήνευση, πονηριές και συμμαχίες που διαλύονταν και ξανασυγκρούονταν με μεγάλη ευκολία. Σε αυτές ακριβώς τις συμπεριφορές βασίστηκαν τα στερεότυπα που αποδόθηκαν στους Ιταλούς και τους συνέδεαν με τις ιδιότητες των απρόβλεπτων, των πονηρών, των απατεώνων κ.ά.

¹⁶ ΚΑΜΕΝ, *Πρώιμη Νεότερη Ευρωπαϊκή Ιστορία*, σσ. 263-264, 270-275-278.

¹⁷ Γ.Δ. ΠΑΓΚΡΑΤΗΣ, *Ιστορία των ιταλικών προ-ενωτικών κρατών. Από τους Ιταλικούς Πολέμους έως την Ενοποίηση*, Αθήνα: Παπαζήσης, 2020, σσ. 37-38.

Στα ισπανοκρατούμενα ή υπό ισπανική επιρροή ιταλικά κράτη οι τόποι εκδήλωσης των εξεγέρσεων υποδηλώνουν τους χώρους του δράματος και αντανακλούν φαινόμενα που σχετίζονται με την εκεί εξαγωγή της κρίσης που βίωνε την ίδια περίοδο η Ιβηρική. Μια ποσοτική αποτύπωση της συχνότητας των εξεγέρσεων σε σχέση με τη μαζικότητα ή μη της συμμετοχής στο φαινόμενο, σε συνδυασμό με εγγενή τοπικά κοινωνικά προβλήματα, θα σημειωνόταν με πιο έντονες κουκίδες στην υπό τους Ισπανούς Νότια Ιταλία, με αναμενόμενη την επικέντρωση στα δύο μεγαλύτερα αστικά κέντρα, τη Νάπολη και το Παλέρμο. Κάποιες από τις πολλές εξεγέρσεις που συνέβησαν σε αυτές τις δύο πόλεις προσέλαβαν όλα τα χαρακτηριστικά μιας επανάστασης, τουλάχιστον ως κατάσταση, με τα παραδείγματα των Σικελικών Εσπερινών (1282) και του Μαζανιέλλο (Νάπολη, 1647) να ξεχωρίζουν. Οι περιπτώσεις αυτές έχουν την τιμητική τους στον τόμο μας είτε στο καθαρά ιστορικό τους πλαίσιο είτε ως προσλήψεις στην τέχνη, τη λογοτεχνία και τη μουσική.

Θέση έχουν και άλλες μελέτες περίπτωσης που βρήκαν από νωρίς έναν ρόλο μικρό ή μεγαλύτερο στη σχετική με τις εξεγέρσεις ιστοριογραφία, όπως λ.χ. ο κανιβαλισμός εναντίον του φοροεισπράκτορα Starace στη Νάπολη το 1585 και ο διαμελισμός των υπαρχόντων του στο πλαίσιο μιας τελετουργικής διαμαρτυρίας με την οποία απονεμόταν δικαιοσύνη για όσα ο τοπικός πληθυσμός υφίστατο από την αύξηση των τιμών και τη χορήγηση αδειών εξαγωγής αλευριού από μια πόλη που πενόταν¹⁸. Ταυτόχρονα με τον Μαζανιέλλο, ή όποιον άλλον θα άξιζε να θεωρηθεί ως ο ηγέτης αυτής της εξέγερσης, μια ανάλογη λαϊκή ταραχή ξέσπασε στο Παλέρμο και ανέδειξε ως ηγέτη έναν χρυσοχόο, τον D'Alesi. Οι φορείς της εξέγερσης, στον απόηχο της έλλειψης τροφίμων και της αύξησης της φορολογίας, προκειμένου να χρηματοδοτηθούν οι ισπανικές πολεμικές δραστηριότητες, έθεσαν στο στόχαστρο την τοπική διακυβέρνηση και τις πολιτικές της, επευφημώντας ωστόσο τον βασιλιά¹⁹.

Η ανάδειξη γεγονότων όπως οι Σικελικοί Εσπερινοί από τον Michele Amari²⁰ ή η εξέγερση του Μαζανιέλλο σε εθνικές επαναστάσεις, σε έναν πρώιμο ξεσηκωμό εναντίον των Ισπανών κατακτητών συμβαδίζει με ευρύ-

¹⁸ Βλ. σχετικά σε Δ. ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, «Τα γεγονότα του 1585 στη Νάπολη: επανάσταση, εξέγερση ή κίνημα;», στον παρόντα τόμο.

¹⁹ KAMEN, *Πρώιμη Νεότερη Ευρωπαϊκή Ιστορία*, σσ. 263 κ.εξ.

²⁰ M. AMARI, *La guerra del vespro siciliano*, Φλωρεντία: Successori Le Monnier, 1876.

τερες πανευρωπαϊκές τάσεις της περιόδου του Ρομαντισμού και της ανάγκης για εξεύρεση παραδειγμάτων αντίστασης εναντίον του ξένου κυριάρχου, που θα προσέδιδαν στα νεοϊδρυθέντα εθνικά κράτη μια νομιμοποίηση βασισμένη σε ένα ένδοξο παρελθόν. Με αυτό το πνεύμα αντιμετωπίστηκαν κατά κανόνα οι προνεωτερικές εξεγέρσεις στη λογοτεχνία, τη ζωγραφική ή τη μουσική, απηχώντας περισσότερο την ατμόσφαιρα των χρόνων της συγγραφής των έργων παρά εκείνη της περιόδου αναφοράς.

Είμαστε νομίζω τώρα καλύτερα προετοιμασμένοι να απαντήσουμε στο ερώτημα: Πόσο επαναστατικές ήταν όλες αυτές οι εξεγέρσεις που έλαβαν χώρα στην Ιταλία μεταξύ 13^{ου} και 17^{ου} αιώνα; Ο Ruggiero Romano τοποθετήθηκε σε αυτό το ερώτημα τη δεκαετία του 1980 σημειώνοντας ότι η Ιταλία «έχει να παρουσιάσει εξεγέρσεις, αναταραχές, στάσεις αλλά όχι επαναστάσεις», ερώτημα το οποίο συνέδεε με την επικράτηση ενός συγκεκριμένου τύπου στη σχέση κουλτούρας και εξουσίας²¹. Σε ανάλογο ύφος ο Fernand Braudel έγραφε ότι το βιβλίο των επαναστάσεων του 17^{ου} αιώνα στην Ιταλία αξίζει ίσως μόνο τον τίτλο του, ενώ ο Huppert δεν δίστασε να παραλληλίσει τις εξεγέρσεις του 17^{ου} αιώνα με τις απεργίες στις σύγχρονες καπιταλιστικές κοινωνίες²². Ο Henry Kamen υποστήριξε πως όσο σοβαρές κι αν ήταν οι εξεγέρσεις των χρόνων αυτών, σπανίως υπερέβαιναν κάποια όρια. Γενικά τις θεωρούσε συγκρατημένες, συντηρητικές και ελάχιστα επαναστατικές, με την έννοια ότι δεν χαρακτηρίζονταν από συνολικές διεκδικητικές διαθέσεις, δεν επιδίωκαν με άλλα λόγια την ανατροπή, πολιτική και κοινωνική, αλλά την απόδοση των κεκτημένων, πράγμα που τελικά συνέβαινε μέσα από διαπραγματεύσεις και αμοιβαίους συμβιβασμούς ή και με βία στο εσωτερικό της κοινότητας. Σημείωνε, εξάλλου, ότι οι «τριβές και οι ασυνέχειες έπαιζαν σημαντικό ρόλο στη διατήρηση των κοινωνικών δομών, ότι με άλλα λόγια λειτουργούσαν ως μια βαλβίδα εκτόνωσης της κοινωνικής δυσaráσκειας και των δυσλειτουργιών σε μια κοινωνία που διατηρούσε σχεδόν σταθερά τα κύρια δομικά της στοιχεία». Είναι άραγε ο «μεγεθυντικός φακός» (looking glass) της Γαλλικής Επανάστασης μέσα από τον οποίον βλέπουμε όλες τις προνεωτερικές εξεγέρσεις, για να δανειστούμε τα λόγια του Elliot, που οδήγησε στην κατάχρηση της «επαναστατικότητας»

²¹ R. ROMANO, *Πού οδεύει η Ιστορία*; Αθήνα: Μνήμων, 1988, σ. 33.

²² HUPPERT, *Storia Sociale dell'Europa Moderna*, σσ. 121-146. Πρβλ. σε APBANITAKHΣ, «Οι ταραχές του 1640 στην Κέρκυρα», σ. 240.

ως έννοιας σχεδόν για κάθε κίνημα πριν από την περίοδο των επαναστάσεων;²³

Με όλες αυτές τις σκέψεις κατά νου αντιλαμβανόμαστε ότι ένας όρος όπως η επανάσταση ήταν πάντοτε σε ευρεία χρήση αλλά και κατάχρηση, ακόμη και σε χρονίες λιγότερο επαναστατικές από το 2021, έτος σύγκλησης του συνεδρίου μας, οι εργασίες του οποίου περιλαμβάνονται στον ανά χειρας τόμο. Πόσο δικαιολογημένη είναι όμως αυτή η χρήση για την προνεωτερική Ιταλία; Και τι είναι τελικά μια επανάσταση; Ή μάλλον τι δεν είναι επανάσταση; Είναι οι ταραχές, οι εξεγέρσεις, οι συνωμοσίες ή οι εμφύλιοι πόλεμοι αναβαθμίδες στον δρόμο προς την επανάσταση²⁴; Ποια είναι η ποιοτική διαφορά ανάμεσα σε αυτούς τους όρους-διαδικασίες; Αρκεί δηλαδή μόνο η βία και η συμπόρευση αγωνιστών και υποστηρικτών για να εξελιχθεί μια εξέγερση σε επανάσταση ή, σε χαμηλότερο επίπεδο, μια λαϊκή ταραχή σε εξέγερση; Είναι η επανάσταση μια απόλυτη ανατροπή της υφιστάμενης τάξης πραγμάτων σε όλα τα επίπεδα ή μέσα στο νέο περιλαμβάνεται και το παλιό, εν μέρει έστω; Και πώς ακριβώς επιτυγχάνεται, εάν επιτυγχάνεται, αυτή η ανατροπή; Ποιοι δηλαδή είναι οι μηχανισμοί που επιτρέπουν στο εξεγερτικό ή το επαναστατικό φαινόμενο να αποκτήσει πλήρες νόημα; Η στήριξη της μάζας, η συμπόρευση πολιτικών και οικονομικών συμφερόντων, η ανάδειξη ενός προβεβλημένου ηγέτη; Πώς διαμορφώνεται η μνήμη της επανάστασης και των επιτευγμάτων της; Ποιες στοχεύσεις συνυπάρχουν στις σχετικές αφηγήσεις και πώς εξελίσσονται στον χρόνο; Και, τέλος, πώς περνάνε όλες αυτές οι τάσεις στο πολιτισμικό περιβάλλον μέχρι που, ακολουθώντας δρόμους αναμενόμενους και μη, να καταστούν ένα σταθερό σημείο στη συλλογική μνήμη;

Παρά το πλήθος των μελετών που έχουν κατά καιρούς δημοσιευτεί για το πεδίο της κοινωνικής ιστορίας που θα μας απασχολήσει εδώ, υπάρχει κατά τα φαινόμενα περιθώριο να επιχειρηθούν νέες οριοθετήσεις της επανάστασης και των λεγόμενων «πλησιέστερων συγγενών» της κατά τον Ύστερο Μεσαίωνα και την Πρώιμη Νεωτερικότητα. Το εγχείρημα της συνεξέτασης μελετών περίπτωσης που προέρχονται αφενός από τα ιταλικά κράτη και αφετέρου από χώρους ιταλικής κυριαρχίας διαφορετικών κοινωνικών και πολιτισμικών προϋποθέσεων, όπως οι βενετικές κτήσεις στην

²³ ELLIOT, «Revolution and Continuity in Early Modern Europe», σσ. 35-56.

²⁴ CESSI, *Dalle rivolte alle rivoluzioni*.

Αδριατική και την Ανατολική Μεσόγειο²⁵, στη βάση της συγκριτικής ιστορίας των επαναστατικών κινημάτων, περιλαμβάνεται στα πεδία πραγματευσης του τόμου, όπως και η αντιπαραβολή με ανάλογα φαινόμενα που συμβαίνουν στον δυτικοευρωπαϊκό κόσμο²⁶ ή στις οθωμανικές επικράτειες²⁷. Κοινωνικές και οικονομικές ιδιαιτερότητες όπως ο τρόπος συγκρότησης της αγροτικής ιδιοκτησίας, ο βαθμός της κινητικότητας στον αγροτικό κόσμο ή η σύνδεση των κάθε λογής ηγετικών ομάδων με το εμπορικό κεφάλαιο κ.ά. διαμόρφωναν με διαφορετικό τρόπο τους όρους εκδήλωσης ανισορροπιών που συνέβαλαν στο ξέσπασμα ταραχών ή εξεγέρσεων²⁸.

Έχει τη σημασία της σε αυτό το σημείο η αναφορά στον θεωρητικό συλλογισμό του Jack Goldstone²⁹, ο οποίος εξετάζει μια σειρά εξεγέρσεων

²⁵ Βλ. στις μελέτες των Φ. ΜΠΑΡΟΥΤΣΟΥ, ΣΤ. ΜΠΙΡΤΑΧΑ και Γ. ΠΑΓΚΡΑΤΗ στον παρόντα τόμο. Γενικά για τις εξεγέρσεις στις υπό βενετική κυριαρχία περιοχές της Ανατολικής Μεσογείου βλ. σε Α. ΠΑΠΑΔΙΑ-ΛΑΛΑ, «Το επαναστατικό φαινόμενο στην ελληνοβενετική Ανατολή (1204-1797): Μύθοι και πραγματικότητες», στο Α. ΠΑΠΑΔΙΑ-ΛΑΛΑ, Μ. ΕΥΘΥΜΙΟΥ, Π. ΚΟΝΟΡΤΑΣ, Δ. ΚΟΝΤΟΓΕΩΡΓΗΣ, Κ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΟΥ, Ι. ΜΑΝΤΟΥΒΑΛΟΣ & Β. ΣΕΙΡΗΝΙΔΟΥ (επιμ.), *Ο Νέος Ελληνισμός. Οι κόσμοι του και ο κόσμος. Αφιέρωμα στην Όλγα Κατσιαρδή-Hering*, Ευρασία: Αθήνα, σσ. 91-106.

²⁶ Βλ. στη μελέτη του Κ. ΓΑΓΑΝΑΚΗ, στον παρόντα τόμο. Γενικά για τη συγκριτική προσέγγιση του επαναστατικού φαινομένου βλ. σε W.E. LIPSKY, «Comparative Approaches to the Study of Revolution: A Historiographic Essay», *The Review of Politics* 38, 4 (1976), σσ. 494-509

²⁷ Βλ. στη μελέτη του Α. ΧΑΤΖΗΚΥΡΙΑΚΟΥ στον παρόντα τόμο. Για τις εξεγέρσεις στον οθωμανικό χώρο και τη σχετική βιβλιογραφία βλ. αναλυτικά σε ΚΑΤΣΙΑΡΔΗ-HERING, «Από τις εξεγέρσεις στις επαναστάσεις των χριστιανών υποτελών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας στη Νοτιοανατολική Ευρώπη (περ. 1530-1821)» Β. GÜNDÖGDU, «Problems in the Interpretations of Ottoman Rebellions in the Early Modern Period: An Analysis and Evaluation of Existing Literature on the Ottoman Rebellions between 1550 and 1821», *The Journal of Ottoman Studies* LI (2018), σσ. 459-485. Βλ. επίσης τη μελέτη της Ε. ΖΕΗ για τη Νάξο («Αγροτικές εξεγέρσεις και κοινωνικοί μετασχηματισμοί στη Νάξο, 17^ο-18^ο αιώνες: παλαιότερες προσεγγίσεις και νέες ερευνητικές προοπτικές», στο Β. ΦΡΑΓΚΟΥΛΟΠΟΥΛΟΣ (επιμ.), *Νάξος (Αρχαία, Βυζαντινή, Λατινοκρατούμενη, Νεότερη, Σύγχρονη). Πρακτικά του ΣΤ' Επιστημονικού Συνεδρίου «Η Νάξος δια μέσου των αιώνων»*, τ. Α', Νάξος 2021, σσ. 725-734.

²⁸ KAMEN, *Πρώιμη Νεότερη Ευρωπαϊκή Ιστορία*, σσ. 217-246.

²⁹ J.A. GOLDSTONE, *Revolution and Rebellion in the Early Modern World*, Μπέρκλεϋ-Λος Άντζελες-Λονδίνο, 1991, όπως παραδίδεται, σε συνδυασμό με τις αντιρρήσεις που διατυπώθηκαν σε αυτό το σχήμα, σε ΚΑΤΣΙΑΡΔΗ-HERING, «Από τις εξεγέρσεις στις επαναστάσεις των χριστιανών υποτελών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας στη Νοτιοανατολική Ευρώπη», σσ. 584 κ.εξ. [575-618].

από τον 16^ο έως τον 18^ο αιώνα σε μια μεγάλη γεωγραφική ζώνη που περιλαμβάνει ισχυρά ευρωπαϊκά κράτη όπως η Αγγλία, η Γαλλία και η Ισπανία, αλλά και η Οθωμανική Αυτοκρατορία και η Κίνα. Ο Goldstone προτείνει ως εξηγητικό πλαίσιο εκδήλωσης αυτών των κινημάτων τα εσωτερικά προβλήματα που αντιμετώπιζαν τα κράτη –state breakdown (κατάρρευση του κράτους) είναι ο όρος που χρησιμοποιεί– λόγω δημοσιονομικών κρίσεων που συνδέονται με τον πληθωρισμό, διχασμών εντός των ελίτ που σχετίζονται με κοινωνική κινητικότητα, λαϊκών εξεγέρσεων άλλοτε αυτόνομων και άλλοτε ενορχηστρωμένων από ηγετικές ομάδες, που, εξαιτίας της πίεσης που ασκούσαν στην οικονομία, οδηγούσαν σε αλλαγές στην πολιτική, κοινωνική και οικονομική οργάνωση, κ.ά. Στην άμεση συνεργασία των εξεγερθέντων με τις ελίτ, στην απευθείας επικοινωνία τους με τις κεντρικές αρχές αλλά και στην απουσία μαζικότητας έχουν εντοπιστεί ορισμένα από τα κεντρικά στοιχεία που χαρακτηρίζουν τις οθωμανικές εξεγέρσεις³⁰.

Στο πλαίσιο των προβληματισμών που εκτέθηκαν συνοπτικά μέχρι εδώ οργανώσαμε από το 2020 σεμινάριο επικεντρωμένο στον ιταλικό χώρο, το οποίο με τον καιρό διευρύνθηκε για να αποκτήσει τις διαστάσεις συνεδρίου με τίτλο *Κοινωνική διαμαρτυρία, εξέγερση και επανάσταση στα προνεωτερικά Ιταλικά Κράτη (13^ο-18^ο αι.)*, το οποίο έλαβε χώρα στο Διδασκαλείο της Νέας Ελληνικής του ΕΚΠΑ (Πανεπιστημιούπολη Ζωγράφου) από τις 29 έως τις 30 Νοεμβρίου 2021.

Στο συνέδριο παρουσιάστηκαν 27 ανακοινώσεις από 29 πρόσωπα, μεταξύ των οποίων καθηγητές επτά ελληνικών πανεπιστημίων (ΕΚΠΑ, ΑΠΘ, ΔΠΘ, Ιονίου, Αιγαίου, Θεσσαλίας, ΕΑΠ), ερευνητές (Ακαδημία Αθηνών), καθώς και δώδεκα νέες και νέοι ερευνητές (μεταπτυχιακοί φοιτητές, υποψήφιοι διδάκτορες και διδάκτορες του Τμήματος Ιταλικής Γλώσσας και Φιλολογίας του ΕΚΠΑ).

Στο ίδιο χρονικό διάστημα άλλαξε και η μορφή του Σεμιναρίου Ιταλικής Ιστορίας και Ιστοριογραφίας, που αποτελεί από τον Οκτώβριο του 2021 μια από τις δράσεις του Εργαστηρίου Ιταλικής Ιστορίας και Ιστοριογραφίας, ενός από τα τρία εργαστήρια που λειτουργούν στο Τμήμα Ιταλικής Γλώσσας και Φιλολογίας του ΕΚΠΑ.

Οι τέσσερις βασικοί άξονες γύρω από τους οποίους αναπτύχθηκαν οι ανακοινώσεις του συνεδρίου αναφέρονται στην προσπάθεια να μελετηθεί το φαινόμενο στην αναμενόμενη διάστασή του, εκείνην της κοινωνικής

³⁰ Βλ. σημ. 26.

ιστορίας, και επιπλέον να επιτευχθεί μία στο μέτρο του δυνατού διευρυμένη διεπιστημονική προσέγγιση μέσα από την αξιοποίηση των εργαλείων της φιλολογίας, της φιλοσοφίας, της μουσικολογίας και της ιστορίας της τέχνης.

Η ανεπιφύλακτη χρήση ενός όρου στον υπερθετικό βαθμό όπως η επανάσταση για κάθε είδους ταραχή που λάμβανε χώρα στους προνεωτερικούς χρόνους είναι φανερή στην ελληνική ιστοριογραφία, στη σχολική ιστορία, αλλά και στη συλλογική μνήμη και υπήρξε μία από τις αφορμές για το συλλογικό εγχείρημα που εμπεριέχεται στον τόμο. Η συζήτηση για τις εξεγέρσεις στη Νότια Ιταλία των υστερομεσαιωνικών και πρώιμων νεότερων χρόνων ήδη από τα προπτυχιακά μας μαθήματα στο Τμήμα Ιταλικής Γλώσσας και Φιλολογίας είναι ένας άλλος λόγος για τη σύγκληση αυτού του συνεδρίου που, όπως όλα τα συνέδρια, έχει, πέραν όσων αναφέρθηκαν, πολλαπλούς στόχους, μεταξύ των οποίων:

- Να γίνουν κατανοητά τα όρια και οι διαστάσεις της σχετικής με το επαναστατικό φαινόμενο –αξιοποιείται εδώ με τη γενική του χρήση– ορολογίας μέσω συνθετικών προσεγγίσεων, μελετών περίπτωσης, αλλά και της συγκριτικής οπτικής για φαινόμενα που συμβαίνουν ταυτόχρονα και σε άλλους γεωγραφικούς χώρους τόσο στα δυτικά όσο και στα ανατολικά της Ιταλικής χερσονήσου.

- Να μετρήσουμε τις κατακτημένες γνώσεις μας και να αναδείξουμε τα κενά της σχετικής με τα μελετώμενα φαινόμενα ιστοριογραφίας.

- Να φέρουμε σε επαφή ερευνητές που ασχολούνται με ζητήματα της ιταλικής κοινωνικής ιστορίας των υστερομεσαιωνικών και πρώιμων νεότερων χρόνων αξιοποιώντας πλήθος πηγών, συχνά μη ιταλόγλωσσων, αλλά και ποικίλων οπτικών και θεωριών, και επιπλέον να καλλιεργήσουμε έναν μεταξύ μας δίαυλο επικοινωνίας.

- Να προωθήσουμε, τέλος, την ένταξη στον ακαδημαϊκό διάλογο φοιτητών του Τμήματός μας που βρίσκονται στη φάση της εκπόνησης της μεταπτυχιακής διπλωματικής τους εργασίας ή της διδακτορικής τους διατριβής σε θέματα κοινωνικής ιστορίας και ιστορίας της ιταλικής λογοτεχνίας και του ιταλικού πολιτισμού, ώστε η συνάντηση αυτή να καταστεί ένα είδος μαθητείας.

Στην ικανοποίηση όλων αυτών των στόχων αποβλέπουν οι 24 μελέτες που δημοσιεύονται στις επόμενες σελίδες και αποτελούν επεξεργασμένη μορφή των ανακοινώσεων που παρουσιάστηκαν στο συνέδριό μας.

Αναλυτικότερα:

Η Αλίκη Βαξεβάνογλου (Ακαδημία Αθηνών) στη μελέτη της, που παρουσιάστηκε στο συνέδριό μας ως εναρκτήρια ομιλία, επικεντρώνεται στις αγροτικές εξεγέρσεις πρωτοφανούς έντασης, κλίμακας και διάρκειας που συγκλόνισαν την υστερομεσαιωνική Δυτική Ευρώπη, τις οποίες ωστόσο η ιστοριογραφία παρουσίαζε για χρόνια ως παράλογα επεισόδια τυφλής βίας. Η τάση αυτή έχει πρόσφατα αμφισβητηθεί με την ανάδυση εναλλακτικών ερμηνειών, τις οποίες η συγγραφέας παρουσιάζει αξιοποιώντας ιστοριογραφικά παραδείγματα από τη Γαλλία και την Ιταλία.

Η Ελένη Τούντα (ΑΠΘ) επικεντρώνεται στις εξεγέρσεις των Φλωρεντινών, όπως αυτές παρουσιάζονται στην *Ιστορία του Φλωρεντινού λαού* του Λεονάρντο Μπρούνι. Εξετάζει πώς ο φλωρεντινός ουμανιστής αντιλαμβάνονταν τις λαϊκές εξεγέρσεις και πώς οργάνωσε τις αφηγηματικές τους αναπαραστάσεις με στόχο την παραγωγή ιστορικής γνώσης. Σε αυτό το ερευνητικό πλαίσιο η εργασία μελετά τις λογοθετικές πρακτικές του συγγραφέα, ιδίως όσον αφορά τις αφηγήσεις του για την αλληλεπίδραση των εξεγέρσεων με τα θεσμικά, κοινωνικά και πολιτικά τους συμφραζόμενα, και τη χρήση βίας από τους εξεγερμένους. Υποστηρίζει ότι οι αναπαραστάσεις των εξεγέρσεων αποτέλεσαν βασικό συστατικό στοιχείο του πολιτικού ουμανισμού του Μπρούνι και ότι τελικά οδήγησαν στη διαμόρφωση νέων κοινωνικών κατηγοριοποιήσεων και στρατηγικών πειθάρχησης για τον έλεγχο των κατώτερων κοινωνικών ομάδων.

Η Ανδρονίκη Διαλέτη (Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας) σκιαγραφεί τους τρόπους με τους οποίους τα πολιτικά καθεστώτα που επικρατούσαν κάθε φορά στα αναγεννησιακά ιταλικά κράτη νομιμοποιούσαν την ισχύ τους, προβάλλοντας εξιδανικευμένες απεικονίσεις του πολιτικού εαυτού τους και συγχρόνως απονομιμοποιώντας ποικιλοτρόπως τους πολιτικούς αντιπάλους τους και κυρίως εκείνα τα κοινωνικά στρώματα που γίνονταν αντιληπτά ως δυνάμει επικίνδυνα. Με παραδείγματα από τη βενετική και φλωρεντινή πολιτική σκηνή η μελέτη υποστηρίζει πως η νομιμοποίηση της πολιτικής ισχύος επιτυγχανόταν ή απλώς επιδιωκόταν μέσα από ένα ευρύ φάσμα ρητορικών και εικαστικών αναπαραστάσεων, επιτελέσεων και τελετουργιών, οι οποίες προβάλλονταν άλλοτε στην πολιτική, ιστοριογραφική και κανονιστική γραμματεία της εποχής και άλλοτε στην τέχνη και την αρχιτεκτονική που διαμόρφωναν τον δημόσιο χώρο.

Ο Χρήστος Δεσύλλας (Ιόνιο Πανεπιστήμιο) πραγματεύεται τη συγκριτική και τυπολογική θεώρηση μιας σειράς ταραχών και κοινωνικών εξεγέρσεων που έλαβαν χώρα στα κράτη της Βόρειας Ιταλίας κατά τα έτη

1629-1630. Οι εξεγέρσεις αυτές ακολούθησαν την εκδήλωση της ασθένειας της πανώλης που έπληξε αυτές τις περιοχές και, σε συνδυασμό με τους παράγοντες της γεωγραφίας, της δημογραφίας, της οικονομικής κατάστασης, της κοινωνικής οργάνωσης, του θεσμικού και εθιμικού πλαισίου, οδήγησε στη διεύρυνση των κοινωνικών ανισοτήτων.

Ο Γιάννης Λουτσόπουλος (ΕΚΠΑ) επικεντρώνεται σε μια μελέτη περίπτωσης, τις εξεγέρσεις στη Σιένα κατά το πρώτο μισό του 14^{ου} αιώνα. Αξιοποιώντας, κυρίως, ιταλική βιβλιογραφία, εξετάζει τον τρόπο με τον οποίο παρουσιάζεται η επαναστατικότητα στην περίπτωση της Σιένας και διερευνά το υπόβαθρο, τα αίτια και τις αφορμές των συλλογικών αυτών κινήσεων, τα κύρια αιτήματα, τους πρωταγωνιστές τους, τη μαζικότητα της συμμετοχής, τον τρόπο δράσης, τη χρονική διάρκεια και, εντέλει, τις επιπτώσεις αυτών των εξεγέρσεων.

Ο Θεόδωρος Νικολαΐδης (Ιόνιο Πανεπιστήμιο) επιχειρεί, μέσα από την ανάγνωση των *Φλωρεντινών Ιστοριών* 3, 1-18 και του *Discursus florentinarum rerum*, να αποδείξει πως ο Μακιαβέλλι, αν και υπήρξε σχετικά συμπαθής απέναντι στην εξέγερση των *ciompi*, εντούτοις δεν προτιμούσε μια «λαϊκή» ή «δημοκρατική» πολιτεία. Αντιθέτως έκλινε προς ένα «μεικτό» πολίτευμα στο οποίο θα έπρεπε να συμμετέχουν τόσο οι ισχυροί (*grandi*) όσο και οι πληβείοι. Ο συγγραφέας υποστηρίζει ότι αυτή η θέση του Μακιαβέλλι δεν χαρακτηρίζει μόνο τα ύστερα κείμενά του, όπως οι *Istorie* και ο *Discursus*, αλλά συνάδει με την περίφημη ανάλυση της ρωμαϊκής πολιτείας στα πρώτα κεφάλαια των *Διατριβών στην πρώτη δεκάδα του Τίτου Λίβιου*.

Αντικείμενο της μελέτης του Ευθύμη Ντίκου (ΕΚΠΑ) αποτελεί η συνωμοσία των βαρόνων που συνέβη στη Νάπολη το 1485 και σύντομα εξελίχθηκε σε έναν πόλεμο μεταξύ του βασιλείου και του Κράτους της Εκκλησίας, στον οποίο πόλεμο ενεπλάκησαν όλες οι μεγάλες ιταλικές δυνάμεις της εποχής (Δεύτερη Συνωμοσία των Βαρόνων, 1485-1487). Ο συγγραφέας αποδίδει τα κίνητρα της συνωμοσίας στις κοινωνικές, πολιτικές και θεσμικές ιδιαιτερότητες του βασιλείου και στη συγκεντρωτική και αντιφεουδαρχική πολιτική του βασιλιά Ferrante I της Αραγωνίας. Πέραν της παρουσίασης των γεγονότων, διερευνώνται εδώ τα αίτια της συνωμοσίας, οι συνέπειες, οι πρωταγωνιστές, η τυπολογία του φαινομένου και η επίδρασή του στη συλλογική μνήμη.

Ο Σωτήρης Κουτμάνης (ΕΚΠΑ) επικεντρώνεται σε μια πρωτοφανή έκρηξη βίας που πραγματοποιήθηκε στην πόλη Ούντινε του Φρίουλι στη διάρκεια του Καρναβαλιού του 1511, όταν ένοπλοι χωρικοί δολοφόνησαν

δεκάδες ευγενείς ενώ στην επαρχία λεηλάτησαν κάστρα και έσφαξαν αριστοκράτες. Η μελέτη εξετάζει αναλυτικά τα γεγονότα, μέσα από τα οποία απεικονίζεται η φύση της βίας και τα χαρακτηριστικά της εξέγερσης των αγροτών στην προνεωτερική Ιταλία.

Η Δήμητρα Παπαγεωργίου (ΕΚΠΑ) αναλύει τις ποικίλες παραμέτρους ενός περιστατικού που έλαβε χώρα στη Νάπολη το 1585 και εμφανίζεται στην ιστοριογραφία άλλοτε ως επανάσταση και άλλοτε ως εξέγερση, ταραχή ή κίνηση. Αφορά την οργισμένη αντίδραση της λαϊκής και μεσαίας τάξης της πόλης κατά της πολιτικής εξουσίας, που εκδηλώθηκε με αφορμή την επισιτιστική κρίση και τις πρακτικές λιτότητας που εφάρμοσε η τοπική Διοίκηση. Στη μελέτη επιχειρείται η ένταξη αυτού του περιστατικού στην τυπολογία του επαναστατικού φαινομένου και, επιπλέον, διερευνώνται οι συνέπειές του για τις κρατικές και κοινωνικές δομές του Βασιλείου της Νάπολης.

Η Κατερίνα Ρομανέκο (ΕΚΠΑ) αναλύει τα γεγονότα που αφορούν μια συλλογική αντίδραση που έλαβε χώρα στο Ουρμπίνο το 1572 ως απάντηση στην επιβολή από τον δούκα Guidobaldo II della Rovere μιας έκτακτης φορολόγησης των υπηκόων του. Η συγγραφέας, εξετάζοντας τη σχετική βιβλιογραφία, εκτιμά πως όσα συνέβησαν δεν είχαν τις προϋποθέσεις και την ένταση μιας γενικευμένης εξέγερσης, παρά τη συμμετοχή όλων των κοινωνικών στρωμάτων στην προσπάθεια αλλαγής της απόφασης του δούκα. Αξιολογεί, τέλος, τη διαχείριση αυτής της παρ' ολίγον εξέγερσης ως ενδεικτική της ανάγκης να εξετάζονται τα ιστορικά φαινόμενα εντός του ιστορικού πλαισίου στο οποίο αυτές συνέβησαν.

Η Γεωργία Καλαρά (ΕΚΠΑ) μελετά την εξέγερση της Νάπολης του 1647-1648, περισσότερο γνωστή ως «Η εξέγερση του Μαζανιέλλο» από το όνομα του πρωτεργάτη της. Πρόκειται για μια από τις πρώτες ξεγέρσεις την οποία οι σύγχρονοί της αποκαλούσαν επανάσταση. Η συγγραφέας αξιοποιεί δευτερογενή βιβλιογραφία και χρονικά σύγχρονα των γεγονότων για να αναδείξει τον χαρακτήρα, το περιεχόμενο, το αποτύπωμα, τα αιτήματα και τους πρωταγωνιστές.

Ο Φώτης Μπαρουτσός (Ιόνιο Πανεπιστήμιο) εξετάζει κριτικά τις πηγές, καθώς και τις αιτίες και τις ερμηνείες που έχουν έως τώρα προταθεί για μια αποστασία που έμεινε γνωστή ως εξέγερση του Αγίου Τίτου. Η εξέγερση ξέσπασε στον Χάνδακα (Ηράκλειο) της Κρήτης τον Αύγουστο του 1363 και έφερε τους Βενετούς σε δυσχερή θέση εξαιτίας της διάρκειάς της (1363-1366) και της ευρείας συμμετοχής σε αυτήν βενετών ευγενών φεουδαρχών

και απροσδιόριστου αριθμού άλλων φεουδαρχών, αρχόντων, γενικά κατοίκων των πόλεων καθώς και χωρικών.

Ο Στάθης Μπίρταχας (ΑΠΘ) επικεντρώνεται στο αντιβενετικό κίνημα του Ιάκωβου Διασσωρινού στην Κύπρο (1562-1563) και επιχειρεί μια προσέγγιση διαφορετική από τις κρατούσες στην ελληνική και κυπριακή ιστοριογραφία, οι οποίες αποδίδουν στον Διασσωρινό την ιδιότητα ενός «πρώιμου οραματιστή της ελληνικής εθνεγερσίας» δύομισι περίπου αιώνες πριν από την εποχή των επαναστάσεων και των εθνικισμών. Ο συγγραφέας αναδεικνύει την επαγγελματική και διανοητική ταυτότητα και διαδρομή του Διασσωρινού στη Δύση και στην Κύπρο και συσχετίζει το κίνημα με τον χρόνο και τον τόπο εκδήλωσής του.

Ο Γεράσιμος Δ. Παγκράτης (ΕΚΠΑ) στη μελέτη του για τον Μοριά κατά τη λεγόμενη δεύτερη βενετοκρατία επιχειρεί αφενός την εξέταση των σχέσεων του Φραντσέσκο Μοροζίνι, επικεφαλής των βενετικών όπλων, και των βενετικών Αρχών της Πελοποννήσου με τους τοπικούς πληθυσμούς, και αφετέρου τη διερεύνηση ζητημάτων που σχετίζονται με την πρόσληψη της κατάκτησης του Μοριά από τους σύγχρονους με τα γεγονότα και από τη μεταγενέστερη ιστοριογραφία.

Ο Γιώργος Πλακωτός (Πανεπιστήμιο Αιγαίου) επιχειρεί την εξέταση των εξεγέρσεων και των συλλογικών δράσεων των μεσαιωνικών και πρώιμων νεότερων χρόνων στο πλαίσιο διαφόρων μεταπολεμικών ιστοριογραφικών παραδόσεων, από την κοινωνική και οικονομική ιστορία και τα περιβάλλοντα του μαρξισμού και της «σχολής» των Annales μέχρι το πρόσφατο ενδιαφέρον για την κοινωνική ιστορία του πολιτικού υπό τις αναλυτικές κατηγορίες της πληβειακής δράσης και της διαπραγμάτευσης. Εντοπίζει τις διαφορετικές ερμηνείες για αυτά τα κοινωνικά φαινόμενα και τις συναφείς ερμηνευτικές αμηχανίες. Τέλος, εξετάζει τρεις μελέτες περίπτωσης και επιχειρεί μια εννοιολόγηση και διαχείριση της παροντικότητας και του χρόνου στις ρητορικές με τις οποίες επενδύεται και τροφοδοτείται η συλλογική δράση.

Ο Κώστας Γαγανάκης (ΕΚΠΑ) προτείνει μια κριτική επισκόπηση της εξέλιξης της ιστοριογραφίας για τον Πόλεμο των Χωρικών στη Γερμανία (1524-1526), εκκινώντας από το θεμελιώδες έργο του Φρειδερίκου Ένγκελς (1850) και καταλήγοντας σε μεταγενέστερες συνεισφορές της δεκαετίας του 2000. Στέκεται, ιδιαίτερα, στις οξείες αντιπαραθέσεις που εκδηλώθηκαν από τη δεκαετία του 1970 και μετά για την ερμηνεία του Πολέμου των Χωρικών ανάμεσα σε μαρξιστές και μη μαρξιστές Ιστορικούς της Μεταρ-

ρύθμισης, οι οποίοι εκπροσωπούσαν τις ιστοριογραφικές παραδόσεις των δύο Γερμανιών. Στη συνέχεια επικεντρώνεται σε έργα Βρετανών Ιστορικών για τις αγροτικές εξεγέρσεις του Ύστερου Μεσαίωνα, καθώς και στις νέες ερμηνευτικές προσεγγίσεις που προέρχονται από τα πεδία της κοινωνικής και πολιτισμικής ιστορίας της Μεταρρύθμισης.

Ο Αντώνης Χατζηκυριάκου μελετά ειδικά παραδείγματα εξεγέρσεων οι οποίες εκδηλώνονται σε εποχές παρατεταμένων κρίσεων στην οθωμανική Μεσόγειο, εστιάζοντας κυρίως στο δεύτερο μισό του 18ου αιώνα και στον πρώιμο 19ο αιώνα. Υποστηρίζει ότι αυτού του τύπου οι κρίσεις δεν αποτέλεσαν φαινόμενα προνεωτερικού χαρακτήρα με παραδοσιακά χαρακτηριστικά, αλλά εμπειρείχαν νεωτερικά στοιχεία μεταβολής και καινοτομίας. Οι οθωμανικές εξεγέρσεις, αντίθετα με παρόμοια φαινόμενα του 16ου και του 17ου αιώνα, υπήρξαν ένα είδος γέφυρας μεταξύ των πρώιμων νέων και νεώτερων χρόνων. Το γεγονός αυτό επιτρέπει την ένταξή τους στο παγκόσμιο φαινόμενο της «εποχής των επαναστάσεων» στον οθωμανικό κόσμο και την Ανατολική Μεσόγειο.

Η Μυρτώ Αυγέρου (ΕΚΠΑ) πραγματεύεται ένα περιθωριακό για την ιστοριογραφία των λατινικών κυριαρχιών γεγονός, την εξέγερση των βιλάων στο φραγκικό Πριγκιπάτο της Αχαΐας το 1293, η οποία λειτούργησε ως πηγή έμπνευσης για τον Άγγελο Τερζάκη στην προσπάθειά του να συγγράψει το ιστορικό μυθιστόρημα *Η Πριγκηπέσσα Ιζαμπώ*. Η συγγραφέας επιχειρεί να αναδείξει εκείνα τα συστατικά στοιχεία που σε μεγάλο βαθμό συνθέτουν το πολυδιάστατο πλαίσιο του επαναστατικού φαινομένου αναφορικά με τις κοινωνικές συνθήκες που το γεννούν και το τρέφουν, τους πρωταγωνιστές, την προετοιμασία και την οργάνωση, την υλοποίηση και την έκβαση και τις παρακαταθήκες του, στοιχεία που ερευνώνται από την κοινωνική ιστορία των νεότερων χρόνων.

Η Αικατερίνη Παναγιωτοπούλου (ΕΚΠΑ) καταπιάνεται με τον Tommaso Aniello, τον εικοσιτετράχρονο ψαρά από την Αμάφι, γνωστότερο ως Μαζανιέλλο, ο οποίος κατάφερε τον Ιούλιο του 1647 στη Νάπολη να ενώσει κάτω από τις διαταγές του ετερογενείς κοινωνικές ομάδες με διαφορετικά οικονομικά συμφέροντα προκειμένου να καταγγείλει τη διαφθορά της κυβέρνησης και την υπερβολική φορολογία. Ειδικότερα, εξετάζεται εδώ ο τρόπος με τον οποίο ο θρύλος του Μαζανιέλλο χρησιμοποιήθηκε από τη δραματολογία του 19ου αιώνα, σαφώς υπαγορευμένη από μια πολιτική πρόθεση συνδεδεμένη με τις ανάγκες της Ιταλικής Παλιγγενεσίας.

Ο Ιωάννης Ακριτίδης και η Μαρία Σγουρίδου (ΕΚΠΑ) μελετούν τον ρόλο που διαδραμάτισαν γεγονότα όπως οι Σικελικοί Εσπερινοί (Παλέρμο, 1282) ως έμπνευση για έναν σημαντικό αριθμό καλλιτεχνών, Ιταλών και μη, οι οποίοι επιχειρήσαν μεταξύ 1821 και 1871 να τα αποδώσουν –κυρίως απεικονιστικά–, ο καθένας με τον δικό του τρόπο. Σε αυτή τη χρονική περίοδο ο Ρομαντισμός έδινε τον τόνο στο πεδίο των Καλών Τεχνών στην Ευρώπη, και η Ιταλία βρισκόταν σε μια διαδικασία επαναπροσδιορισμού του ρόλου της στον χώρο αυτό.

Τη Στέλλα Φαρμάκη (ΕΚΠΑ) απασχολεί, επίσης, η επίδραση της μορφής του Μαζανιέλλο στο πεδίο των τεχνών. Η φιγούρα του ενέπνευσε πλήθος Ιταλών και άλλης εθνικότητας καλλιτεχνών του 17^{ου} αιώνα και αναπαραστάθηκε συχνά ως σύμβολο ηρωικό μέσω αναρίθμητων απεικονίσεων.

Ο Διονύσης Αλεβίζος και η Έλενα Ζαπρούδη (ΕΚΠΑ) αναφέρονται στους τρόπους παρουσίασης της εξέγερσης του San Martino (1628) στον κινηματογράφο και την τηλεόραση τόσο από σκηνοθετικής πλευράς όσο και σε σχέση με την αφήγηση των γεγονότων και τη διάρκεια των σκηνών. Επικεντρώνονται στις συγκλίσεις και τις αποκλίσεις της απόδοσης της εξέγερσης σε σχέση με το μυθιστόρημα, αλλά και στη σύγκριση μεταξύ ταινιών και κινηματογραφικών σειρών.

Ο Κώστας Καρδάμης εξετάζει τις ιδέες που αφορούν τη μουσική του Mazzini, όπως αυτές εκφράζονται στο εμβληματικό έργο του *Filosofia della musica* (1836), λαμβάνοντας υπόψη την ιδεολογική πλαισίωση και συγκεκριμένες συνθετικές πρακτικές της όπερας του Verdi *La battaglia di Legnano* (1849), καθώς και τους τρόπους με τους οποίους οι θέσεις του πολιτικού διανοούμενου και του συνθέτη οδήγησαν στην επανερμηνεία του παρελθόντος της προνεωτερικής Ιταλικής χερσονήσου ως μέρος των ευρύτερων πολιτικών και ιδεολογικών ζητημάτων που εμφανίστηκαν μαζί με τους ποικιλώνυμους εθνικισμούς του 19ου αιώνα. Το κεφάλαιο επιχειρεί να προσφέρει μια εποπτική ματιά στους τρόπους δια των οποίων τα προνεωτερικά ιταλικά κράτη επανεκτιμήθηκαν μέσω των, συχνά, παραμορφωτικών φακών του 19ου αιώνα.

Ο Παναγιώτης Γ. Κριμπάς (ΔΠΘ), με αφετηρία τους ιταλικούς όρους που δηλώνουν την επανάσταση και συναφή είδη συλλογικής δράσης, επιχειρεί μια συγκριτική, πολυγλωσσική ετυμολογική και σημασιολογική προσέγγιση αυτών των όρων τόσο στην ιταλική όσο και στις υπόλοιπες πρότυπες ευρωπαϊκές γλώσσες, με ιδιαίτερη έμφαση στην ιστορία, εξέλιξη και επίδραση του λατινικού όρου *rēvōlūtīō*.

Τέλος, η Αλεξάνδρα Ελένη Σουλάνη (ΕΚΠΑ), εκκινώντας από το γνωστό «ρεμπελιό των ποπολάρων» (Ζάκυνθος, 1628), συνδυάζει σε μια μελέτη περίπτωσης αφενός το θεωρητικό υπόβαθρο που προέρχεται από την ανάλυση περιεχομένου και ειδικότερα από την ανάλυση συναισθήματος, και αφετέρου τη χρήση των σύγχρονων εργαλείων της τεχνολογίας, προκειμένου να διερευνήσει τα συναισθήματα ορισμένων από τους βασικούς πρωταγωνιστές του «ρεμπελιού», όπως εκφράζονται στις υπάρχουσες ιστορικές πηγές.

Μια απόπειρα κατηγοριοποίησης των μελετών που φιλοξενούνται σε αυτό τον τόμο υποδεικνύει ότι επικεντρώνονται κατά βάση στην ιστορία και την ιστοριογραφία του επαναστατικού φαινομένου τόσο στα ιταλικά κράτη και στις κτήσεις τους στην Ανατολική Μεσόγειο (Ιόνια νησιά, Κρήτη, Πελοπόννησος, Κύπρος) όσο και σε άλλες ζώνες της Ευρώπης όπως η Γερμανία (εξετάζεται το παράδειγμα του Πολέμου των Χωρικών, 1524-1526) και η Οθωμανική Αυτοκρατορία. Ειδολογικά δημοσιεύονται εδώ μελέτες περίπτωσης, ιστοριογραφικές ερμηνείες ή επανερμηνείες για ποικίλα εξεγερτικά γεγονότα στις γεωγραφικές, χρονικές, πολιτισμικές-ιδεολογικές και άλλες διαστάσεις τους (Βαξεβάνογλου, Γαγανάκης, Δεσύλλας, Διαλέτη, Καραρά, Κουτμάνης, Λουτσόπουλος, Μπαρούτσος, Μπίρταχας, Νικολαΐδης, Ντίκος, Παγκράτης, Παπαγεωργίου, Ρομανένκο, Τούντα, Χατζηκυριάκου).

Η κοινά αποδεκτή θέση ότι ο αστικός και ο αγροτικός χώρος έχουν διαφορετικά χαρακτηριστικά και παράγουν, αναπόφευκτα, διαφορετικά φαινόμενα κοινωνικής αντίδρασης θα πρέπει να συσχετιστεί με τη γεωγραφία και τη χρονικότητα των φαινομένων, όσο κι αν υπάρχουν κοινοί τόποι ως προς τα αίτια, τη φύση και τις συνέπειες των κινημάτων συλλογικής αντίδρασης. Έχει, εξάλλου, γίνει σαφές ότι ο τόπος όπου συμβαίνουν τα γεγονότα δεν επαρκεί για να κατηγοριοποιήσουμε τις εξεγέρσεις ως αστικές ή αγροτικές, αν δεν λαμβάνονται υπόψη παράμετροι όπως οι συμμετέχοντες, τα αιτήματα, οι συνεργασίες, οι επιπτώσεις κ.λπ.

Είναι, επίσης, φανερό ότι κάποια από τα επαναστατικά γεγονότα έτυχαν της ιδιαίτερης προτίμησης των Ιστορικών της υστερομεσαιωνικής και προνεωτερικής Ιταλίας. Οι Σικελικοί Εσπερινοί στο Παλέρμο (1282), η εξέγερση των *ciompi* στη Φλωρεντία (1378), οι εξεγέρσεις του Σαν Μαρτίνο στη Λομβαρδία (1628) και του Μαζανιέλλο στη Νάπολη (1647) ξεχωρίζουν λόγω του βάρους που είχαν στην κοινή γνώμη της εποχής, καθώς και του ενδιαφέροντος που επέδειξαν για αυτές οι Ιστορικοί. Η επίδρασή τους στη

συλλογική μνήμη πέρασε και στις τέχνες, πράγμα που στον τόμο μας γίνεται φανερό μέσα από έξι μελέτες που εξετάζουν τα διάφορα εξεγερτικά-επαναστατικά γεγονότα ως πηγή έμπνευσης και καλλιτεχνικής παραγωγής, ειδικότερα στις απεικονιστικές τέχνες, στη μουσική και τη δραματουργία (Ακριτίδης-Σγουρίδου, Αλεβίζος-Ζαπρούδη, Καρδάμης, Παναγιωτοπούλου, Φαρμάκη), αλλά και δημιουργίας λογοτεχνικής (Αυγέρου).

Το «επαναστατικό» παρελθόν ορισμένων βενετικών κτήσεων στην Ανατολική Μεσόγειο εξετάζεται εδώ στη βάση πηγών αρχειακών και δευτερογενών που αναδεικνύουν τη σημασία όχι μόνο της κατανόησης της γλώσσας σύνταξης των ιστορικών πηγών αλλά και των όρων που περιλαμβάνονται σε αυτές στο ιστορικό τους πλαίσιο και στα πολιτικά, κοινωνικά και πολιτισμικά συμφραζόμενά τους.

Ο 19^{ος} αιώνας, ο αιώνας του Ρομαντισμού, της ανανοηματοδότησης όλων εκείνων των εξεγέρσεων που στους υστερομεσαιωνικούς και πρώιμους νεώτερους χρόνους καταδείκνυαν τη διαρκή προσπάθεια του υπόδουλου έθνους να απελευθερωθεί από τον ξενικό ζυγό (γαλλικό, ισπανικό, οθωμανικό ή άλλο), εξηγεί τους τρόπους με τους οποίους γεγονότα όπως οι Σικελικοί Εσπερινοί ή η εξέγερση του Σαν Μαρτίνο λειτούργησαν ως πηγή έμπνευσης στους χρόνους της Ιταλικής Παλιγγενεσίας και κατόπιν.

Το ότι τέτοιες ερμηνείες εξακολουθούν να επιβιώνουν σε ιστοριογραφίες όπως η ελληνική το υποδηλώνουν οι περιπτώσεις του κινήματος του Ιάκωβου Διασσωρινού στην Κύπρο και η ένταξη στην ελληνική σχολική ιστορία, στο κεφάλαιο για τα επαναστατικά κινήματα των Ελλήνων, της στρατολόγησης αρματολών του οθωμανικού χώρου από τους Βενετούς στις επιχειρήσεις των τελευταίων για την κατάκτηση της Πελοποννήσου.

Οι δύο τελευταίες μελέτες του τόμου εντάσσονται στο γενικό πεδίο της Γλωσσολογίας. Η πρώτη, του Π. Κριμπά, αφορά τη λεξικολογική και ετυμολογική ερμηνεία της επανάστασης και των συναφών όρων, σε συγκριτικό πλαίσιο, που περιλαμβάνει τόσο την ιταλική όσο και άλλες γλώσσες-πρότυπα. Η δεύτερη εργασία, της Αλέκας Σουλάνη, σχετίζεται με τη χρήση νέων τεχνολογιών (εργαλεία υπολογιστικής γλωσσολογίας) για την προσέγγιση του συναισθήματος μέσα από την αξιοποίηση ιστορικών τεκμηρίων που αναφέρονται στο «ρεμπελιό των ποπολάρων» (Ζάκυνθος, 1628).

Οι ποικίλες κατηγοριοποιήσεις των μελετών του τόμου υποδηλώνουν την προσπάθεια της οργανωτικής επιτροπής να προσεγγίσει το σύνθετο, στη φύση του, επαναστατικό φαινόμενο με όσο το δυνατόν περισσότερα

εργαλεία, αξιοποιώντας τη διεπιστημονική προσέγγιση και τις συμβολές ώριμων και εκκολαπτόμενων ερευνητών.

Κλείνοντας, θα ήθελα να ευχαριστήσω όλες και όλους τους μεταπτυχιακούς φοιτητές και υποψηφίους διδάκτορες του Τμήματός μας που συμμετείχαν στο ομότιτλο σεμινάριο από το 2020. Από τις ιδέες που ανταλλάξαμε σε αυτές τις συναντήσεις προέκυψε το συνέδριο, τα πρακτικά του οποίου εμπεριέχονται στον παρόντα τόμο. Θερμές ευχαριστίες οφείλονται σε όσες και όσους συνέβαλαν ώστε να γίνει η μετάβαση από το σεμινάριο στο συνέδριο· ειδικότερα στα μέλη της επιστημονικής επιτροπής και στους αγαπητούς φίλους και συναδέλφους που παρουσίασαν τις ανακοινώσεις τους και συνέβαλαν σε μια γόνιμη επιστημονική συζήτηση για μια θεματική που προσφέρεται διαχρονικά για διεπιστημονικές προσεγγίσεις. Ο ρόλος των μελών της οργανωτικής επιτροπής και ιδιαίτερα της Κατερίνας Ρομανένκο, η οποία, επιπλέον, επιμελήθηκε τις αφίσες, το πρόγραμμα του συνεδρίου και τη διαδικτυακή προβολή του, και της Δήμητρας Παπαγεωργίου ήταν και πάλι σημαντικός. Πολύτιμες, τέλος, υπήρξαν οι συμβουλές του καλού φίλου Σπύρου Καρύδη στην εκδοτική παραγωγή του τόμου.

Εξεγέρσεις και αντιστάσεις χωρικών: νέες ερμηνείες από τη μεσαιωνική ιστοριογραφία*

Αλίκη ΒΑΞΕΒΑΝΟΓΛΟΥ

Περίληψη: Κατά τη διάρκεια του Ύστερου Μεσαίωνα, η Δυτική Ευρώπη συγκλονίστηκε από αγροτικές εξεγέρσεις πρωτοφανούς έντασης, κλίμακας και διάρκειας. Επί αιώνες, ωστόσο, η ιστοριογραφία περιέγραφε τις εξεγέρσεις ως παράλογα επεισόδια τυφλής βίας. Πρόσφατα, αυτό το ισχυρό στερεότυπο έχει αμφισβητηθεί και αναδύονται εναλλακτικές ερμηνείες. Ο αναπροσανατολισμός του θέματος της «εξέγερσης των αγροτών του Ύστερου Μεσαίωνα» προϋποθέτει την επανεξέταση των αγροτών –της συντριπτικής πλειοψηφίας του μεσαιωνικού πληθυσμού– και του πολιτικού πεδίου, ενώ είναι απαραίτητη η στροφή προς την ιστορική ανθρωπολογία. Με βάση ιστοριογραφικά παραδείγματα από τη Γαλλία και την Ιταλία, η μελέτη παρουσιάζει μια σύνθεση αυτών των προσεγγίσεων.

Λέξεις-κλειδιά: Μεσαίωνας, Δυτική Ευρώπη, αγρότες, στερεότυπα, ιδεολογία, εξεγέρσεις.

Εισαγωγή

Στα τέλη του Μεσαίωνα, η Δυτική Ευρώπη συγκλονίστηκε από αγροτικές εξεγέρσεις πρωτοφανούς έντασης, κλίμακας και διάρκειας. Ωστόσο η ιστοριογραφία, υποτιμώντας συστηματικά το φαινόμενο, παρουσίαζε τους ξεσηκωμούς ως παράλογα επεισόδια τυφλής βίας. Κυρίαρχο επί αιώνες αυτό το πανίσχυρο στερεότυπο, αμφισβητήθηκε τα τελευταία χρόνια και πλέον αναδύονται νέες ερμηνείες.

Ο αναπροσανατολισμός της θεματικής «υστερομεσαιωνική αγροτική εξέγερση» βρίσκεται ακόμα σε αρχικό στάδιο. Κύριες προϋποθέσεις αυτής της αλλαγής πορείας υπήρξαν οι νέες θεωρήσεις της κοινωνικής ομάδας των αγροτών –της συντριπτικής πλειονότητας του μεσαιωνικού πλη-

θυσμού– και οι ανανεωμένες αναλύσεις του πεδίου της πολιτικής. Τέλος, η στροφή προς μεθοδολογικές προσεγγίσεις επικεντρωμένες στην ιστορική ανθρωπολογία αποδείχτηκε απολύτως απαραίτητη. Βασισμένη σε ιστοριογραφικά παραδείγματα από τη Γαλλία και την Ιταλία, η μελέτη που ακολουθεί παρουσιάζει συνθετικά τα σχετικά δεδομένα.

ΤΟ ΣΤΕΡΕΟΤΥΠΟ ΤΩΝ ΑΓΡΟΤΙΚΩΝ ΕΞΕΓΕΡΣΕΩΝ Κλασική ιστοριογραφία

Στην κλασική ιστοριογραφία οι αγροτικές εξεγέρσεις του Ύστερου Μεσαίωνα εμφανίζονται πάντα απλοϊκότερες, καταλήγοντας σε στερεότυπο σχήμα. Ενδεικτικά, θα χρησιμοποιήσουμε εδώ το παράδειγμα των περιφημων Ζακ, δηλαδή των 5.000 με 6.000 αγροτών που τον Μάιο και τον Ιούνιο του 1358 εξεγέρθηκαν για 15 μέρες σε 150 αγροτικές κοινότητες της βόρειας Γαλλίας. Κατέστρεψαν κάστρα και σκότωσαν ευγενείς, έως ότου κατακρεουργηθούν από τον στρατό του βασιλιά της Ναβάρρας, Κάρολο Β¹.

Τον 19ο αιώνα, για τον Γάλλο ιστορικό Jules Gustave Flammermont, οι Ζακ ήταν «αγροίκοι αμόρφωτοι και ανίκανοι να σκεφτούν διότι αποβλακωμένοι από τη μιζέρια και το μεθύσι». Επρόκειτο, υποστήριζε, για «απειθαρχούς κτηνάνθρωπους» «που διακατέχονταν από άγριο μίσος για τους αφέντες τους» και «προέβησαν στα πιο ειδεχθή εγκλήματα για να τους εκδικηθούν»². Αρκετές δεκαετίες αργότερα, το 1962, ο μεγάλος ιστορικός Georges Duby, θα αναφέρει τη Ζακερί ως «μια έκρηξη πανικόβλητης αντίστασης [...] λίγοι αγρότες, δίχως πραγματικό αρχηγό, καταλήφθηκαν από οργή και άρχισαν να σκοτώνουν. Οδήγησαν έτσι τα τυφλά πλήθη σε μια ανέλπιδη τρέλα»³. Από τη μεριά τους, οι ιστορικοί Michel Mollat και Philippe Wolff, που το 1970 συνέγραψαν μια συνθετική μελέτη για τις

* Το παρόν κείμενο δημοσιεύτηκε σε εκτενέστερη μορφή στο περιοδικό *Τα Ιστορικά*, τεύχος 77 (2023), σσ. 95-128.

¹ J. FIRNHABER-BAKER, «The Eponymous Jacquerie. Making Revolt Mean Some Things», στο J. FIRNHABER-BAKER – D. SCHOENAERS (επιμ.), *The Routledge History Handbook of Medieval Revolt*, Λονδίνο–Νέα Υόρκη: Routledge, 2017, σ. 60 [55–75].

² J.G. FLAMMERMONT, «La Jacquerie en Beauvaisis», *Revue Historique* 9 (1879), σσ. 127, 132–134 [123–143].

³ G. DUBY, *L'économie rurale et la vie des campagnes dans l'Occident médiéval*, Παρίσι: Flammarion, τ. II, 1977, σ. 234. Πρώτη έκδοση το 1962.

υστερομεσαιωνικές εξεγέρσεις, θα συμπεράνουν πως η Ζακερί ήταν αυστηρότυπη, παρορμητική, τυφλά βίαιη, εγκληματική, καταστροφική⁴. Μοναδική στο είδος της τότε, η μελέτη αυτή έγινε βιβλίο αναφοράς και η τυποποιημένη εικόνα των Ζακ κυριάρχησε μέχρι τα τέλη του 20ού αιώνα. Επιπλέον, από τον 14ο αιώνα και τους Γάλλους χρονικογράφους, η λέξη *Jacques* στα γαλλικά, μετατράπηκε σε κοινό ουσιαστικό, συνώνυμο του αθλίου, του ξυπόλυτου και αιμοσταγή χωριάτη, αλλά και του αφελή, του ηλίθιου, εκείνου που κάνει βλακείες⁵.

Το στερεότυπο αντιστοιχεί σε παγωμένη κοινωνικογνωστική δομή. Χάρη στη συνεχή του χρήση και προβολή, την άμεση αναγνωρισιμότητά του, τη σταθερότητα και τη μονοσήμαντη απλοϊκότητά του, το στερεότυπο καθησυχάζει και γίνεται κοινωνικά αποδεκτό. Συμπαγές, αναλλοίωτο και συναινετικό το στερεότυπο ανήκει στις συλλογικές αναπαραστάσεις, δηλαδή στην ιδιαίτερη ιδεολογία μιας εποχής, ενός πολιτισμού⁶. Αν σήμερα είναι ίσως δυσκολότερο να πειστούμε από την άκρως αρνητική αποτίμηση της Ζακερί, οι βασικές αιτίες της ανθεκτικότητας του συγκριμένου στερεότυπου είναι τρεις.

Οι χρονικογράφοι του Μεσαίωνα και η ρητορική της αντιεξέγερσης

Πρώτη αιτία είναι η χρήση των χρονικών ως έγκυρη και συχνά μοναδική πηγή πληροφόρησης για τις αγροτικές εξεγέρσεις. Οι προαναφερόμενοι Ζακ περιγράφονται εκτενέστατα από τον σημαντικότερο χρονικογράφο της εξέγερσης Jean Froissart ως βασανιστές, βιαστές, δολοφόνοι, παιδοκτόνοι, βρεφοκτόνοι⁷.

Ασφαλώς οι διάφορες μορφές βίας ήταν συνηθισμένες τον Μεσαίωνα, ειδικότερα στη διάρκεια πολέμων. Κύρια αρμοδιότητα των οπλοφο-

⁴ M. MOLLAT – P. WOLFF, *Ongles bleus, Jacques et Ciompi. Les révolutions populaires en Europe aux XIVe–XVe siècles*, Παρίσι: Calmann-Lévy, 1970, σ. 124.

⁵ Βλέπε λήμμα «Jacques» στο *Dictionnaire du Moyen Français (1330–1500)*, LGeRM: lemmatisation de la variation graphique des états anciens du français et lexiques morphologiques, ATILF-CNRS & Université de Lorraine, <http://zeus.atilf.fr/dmf/> (πρόσβαση στις 7 Ιουλίου 2022). Στο εξής *Dictionnaire du Moyen Français (1330–1500)*.

⁶ H. BOYER, «Stéréotype, emblème, mythe», *Mots. Les langages du politique* 88 (2008), σσ. 102–103, 109 [99–113].

⁷ J.A. BUCHON (επιμ.), *Les Chroniques de Froissart*, Παρίσι: J. Carez, 1826, τ. III, σσ. 292–303.

ρούντων ελίτ ήταν ο πόλεμος αλλά, όπως έδειξε η ιστορική ανθρωπολογία, οι πολεμικές συμπλοκές, ακόμα και οι ιδιωτικές εκστρατείες εκδίκησης, ακολουθούσαν συγκεκριμένο κώδικα και κανόνες. Η πολεμική βία δεν ήταν ανεξέλεγκτη και υπήρχαν ταμπού, όπως το να αγγίζει κανείς μια έγκυο γυναίκα ή να σκοτώσει ένα παιδί⁸. Ωστόσο ο Jean Froissart παρουσιάζει τους εξεγερμένους αγρότες ως «λυσσασμένα σκυλιά» που «δεν ξέρουν γιατί σκοτώνουν» δίχως αρχηγό και άρματα, «κραδαίνουν μονάχα στείλιάρια και μαχαίρια». Άοπλοι, ανοργάνωτοι, ανεργάτιστοι, διατείνεται ο Jean Froissart, οι Ζακ άγονται από θηριώδες μίσος· δεν είναι πολεμιστές, ούτε μετέχουν στον πολιτισμό ευγενών και ιπποτών. «Χειρότεροι και από Σαρακηνούς» συνεχίζει ο χρονικογράφος, οι εξεγερμένοι αγρότες παραβιάζουν αδίστακτα κάθε κοινώς αποδεκτή αξία της εποχής τους⁹. Επιπρόσθετα, εκτός από πράξεις βίας, μερικοί χρονικογράφοι καταλόγισαν στους Ζακ ανθρωποφαγικές πρακτικές¹⁰, αλλά τέτοιος ακραίος ισχυρισμός έρχεται να ενισχύσει τις αμφιβολίες σχετικά με την αξιοπιστία, την ιστορική εγκυρότητα των χρονικών.

Πράγματι η ανθρωποφαγία –η πλέον αποτρόπαια πράξη σε όλες σχεδόν τις θρησκείες και κοινωνίες– συμβολίζει τον Μεσαίωνα, το απόλυτο κακό, την Κόλαση επί της γης, τον ολοκληρωτικό θάνατο της ανθρωπότητας, την εξαφάνιση του πολιτισμού¹¹. Ως έσχατη λύση διασυρμού, ανθρωποφαγία τον Μεσαίωνα αποδόθηκε ενίοτε σε πολιτικούς εχθρούς¹², συχνότερα σε αλλοεθνείς, αλλόθρησκους, αλλόδοξους και σε όσους κατά εποχές θεωρήθηκαν απειλή για τη χριστιανοσύνη¹³. Στην περίπτωση της

⁸ C. GAUVARD, «Violence», στο J. LE GOFF – J.-C. SCHMITT (επιμ.), *Dictionnaire raisonné de l'Occident médiéval*, Παρίσι: Arthème Fayard, 2014, σ. 1207 [1201–1209].

⁹ BUCHON, *Les Chroniques de Froissart*, σσ. 293, 294, 297.

¹⁰ Ενδεικτικά ό.π., σ. 294.

¹¹ C. GAUVARD, 'De grace especial': *Crime, État et société en France à la fin du Moyen Âge*, Παρίσι: Publications de la Sorbonne, 1991, σ. 255· της ίδιας, «Rumeurs et stéréotypes à la fin du Moyen Age», στο *La circulation des nouvelles au Moyen Age*, Παρίσι: Éditions de la Sorbonne, 1993, σσ. 159–160 [157–177]. Συλλογικός τόμος που εκδόθηκε από τη Société des Historiens Médiévistes de l'Enseignement Supérieur Public, στο εξής SHMESP.

¹² Όπως, λόγου χάρη, στην Ισαβέλλα της Γαλλίας, βασίλισσα της Αγγλίας μέσω του γάμου της με τον Εδουάρδο Β' της Αγγλίας βλ. M.T. DE MEDEIROS, «Dans le sillage de Jean le Bel», *Cahiers de recherches médiévales* 10 (2003), σσ. 131–142.

¹³ Όπως έδειξε αριστοτεχνικά για τους λεπρούς, τους Εβραίους, τους αιρετικούς και τις μάγισσες ο Carlo Ginzburg, βλ. C. GINZBURG, *Le Sabbat des sorcières*, Παρίσι: Gallimard, 1992, σσ. 79–87.

Ζακερί, οι χρονικογράφοι κατέφυγαν στην ανθρωποφαγία για να προκαλέσουν φρίκη και αποτροπιασμό στους αναγνώστες τους¹⁴. Πρόκειται, προφανώς, για δημιούργημα της φαντασίας των χρονικογράφων, μια συκοφαντική επινόηση η οποία όμως θα λειτουργήσει και ως «ψευδής είδηση» (fake news). Διόλου τυχαία ή ανώδυνη –καθώς εξοβελίζοντας τους Ζακ εκτός χριστιανικής κοινότητας δικαιολογούσε την εξολόθρευση τους– η συγκεκριμένη «παραπληροφορία» καταγράφηκε στα χρονικά· από ανυπόστατη φήμη μετατράπηκε σε «γεγονός» το οποίο, αιώνες αργότερα συζητείται ακόμα σοβαρά από ορισμένους ιστορικούς¹⁵.

Αυτός ο παραμορφωτικός καθρέφτης που οι χρονικογράφοι κατασκεύασαν και πρότειναν στην κοινωνία της εποχής τους (και ακριβέστερα σε όσους ήταν εγγράμματοι) δεν μας μαθαίνει πολλά για την ίδια την εξέγερση· τουναντίον αποκαλύπτει πολλά για τους «κατασκευαστές του καθρέφτη», τα συμφέροντα, τις αξίες, τις φοβίες, τις προκαταλήψεις, τις ευαισθησίες ή τις εμμονές τους¹⁶. Τα χρονικά, ένα είδος ιστορικής λογοτεχνίας που συγγενεύει με τα αυλικά μυθιστορήματα, απευθύνονται στην αριστοκρατία και παρουσιάζουν, με τον δικό τους τρόπο, τα γεγονότα της εποχής¹⁷. Τα χρονικά, που εξιδανικεύουν το βασιλικό πρότυπο και την ιπποτική κουλτούρα, έγιναν απαραίτητα στη διδασκαλία της Ιστορίας. Καθιερώθηκαν ως βάση της εκπαίδευσης πριγκίπων και βασιλιάδων αλλά και ως υποχρεωτικό ανάγνωσμα για όλους τους ευγενείς της Ευρώπης¹⁸.

Οι συντάκτες των χρονικών δεν επιζητούν να κατανοήσουν τι πραγματικά συνέβη· αυθόρμητα αποτυπώνουν τις αξίες και τις απόψεις των ισχυρότερων ομάδων. Στην περίπτωση των Ζακ επιβεβαιώνουν τη βαθύτατη περιφρόνηση των ελίτ για τους «αγροίκους», αφού στα χρονικά οι χωρικοί παγίως εμφανίζονται ως τραχείς, άξεστοι, γελοίοι και, κάποιες

¹⁴ H. NEVEUX, *Les révoltes paysannes en Europe (XIVe-XVII siècle)*, Παρίσι: Albin Michel, 1997, σ. 104.

¹⁵ Βλέπε J. FIRNHABER-BAKER, *The Jacquerie of 1358: A French Peasants' Revolt*, Οξφόρδη: Oxford University Press, 2021, σσ. 123–125, 127.

¹⁶ J. LE GOFF, *Pour un autre Moyen Âge. Temps, travail, culture en Occident*, Παρίσι: Gallimard, 1977, σ. 132.

¹⁷ J.M. MOEGLIN, «Froissart, le métier d'historien et l'invention de la guerre de Cent Ans», *Romania*, 124/ 495–496 (2006), σσ. 430–431, 433 [429–470].

¹⁸ M.T. DE MEDEIROS, *Jacques et Chroniqueurs. Une étude comparée de récits contemporains relatant la Jacquerie de 1358*, Παρίσι: Champion, 1979.

φορές, ως επικίνδυνα και άγρια θηρία¹⁹. Εξίσου αυθόρμητα, οι χρονικογράφοι περιγράφουν τους εξεγερμένους ως φθονερούς και απάνθρωπους, ενώ άλλοτε τους χαρακτηρίζουν ως εγκληματίες και άλλοτε ως υπηρέτες του διαβόλου²⁰. Υιοθετώντας την ετυμηγορία των αντιπάλων, των νικητών της εξέγερσης και, αντιγράφοντας εν πολλοίς ο ένας τον άλλον²¹, οι διάφοροι χρονικογράφοι δημιούργησαν το στερεότυπο της αγροτικής εξέγερσης και έκτοτε η λέξη *Jacquerie* έγινε συνώνυμο κάθε αγροτικού ξεσηκωμού²². Πρωτίστως, οι χρονικογράφοι συνέθεσαν την «επίσημη μνήμη» της εποχής τους: η παγκόσμια Ιστορία, εξηγεί ο Jean Froissart, οδηγείται από τη Γενναιότητα, την Ανδραγαθία (*Prouesse*): «για να αυξήσουν την καλή τους φήμη οι ευγενείς εκτελούν ανδραγαθήματα, οι απλοί άνθρωποι τα αφηγούνται και τα διαδίδουν, ενώ οι κληρικοί-ιστορικοί [σ.σ. οι χρονικογράφοι] τα καταγράφουν, διασώζοντας τη μνήμη τους»²³.

Οι χρονογράφοι είναι πάντα στην υπηρεσία μιας παράταξης ή ενός πρίγκιπα που παραγγέλνει την ιστορία των εδαφών που κατέχει. Μερικές φορές χρονικογράφοι άλλων εθνοτήτων –όπως οι Άγγλοι χρονικογράφοι για την εξέγερση των Γάλλων Ζακ– αδράχουν την ευκαιρία να υπογραμμίσουν την κακοδιαχείριση της αντίπαλης χώρας, της Γαλλίας, με την

¹⁹ Εν γένει στα λογοτεχνικά κείμενα του Μεσαίωνα τα χαρακτηριστικά που αποδίδονται στους χωρικούς ποικίλλουν και κυμαίνονται μεταξύ αγιοσύνης και αγριότητας, καθώς έρχονται να καλύψουν πολύμορφες ανάγκες των ελίτ. Κυριαρχούν ωστόσο τα αρνητικά στοιχεία, βλ. PAUL FREEDMAN, *Images of the Medieval Peasant*, Στάνφορντ: Stanford University Press, 1999.

²⁰ GAUVARD, 'De grace especial', σ. 547· S.K. COHN, JR., *Lust for Liberty: The Politics of Social Revolt in Medieval Europe, 1200–1425 Italy, France, and Flanders*, Λονδίνο, Κέμπριτζ Μασαχουσέτης: Harvard University Press, 2006, σ. 16.

²¹ Ο Jean Froissart (1337–1410) αντέγραψε εν πολλοίς έναν προγενέστερο χρονικογράφο, τον Jean le Bel (1290–1370). Βλέπε J. VIARD – E. DEPREZ (επιμ.), *Chronique de Jean le Bel*, Παρίσι: Renouard, 1905, τ. II, σσ. 254–262. Τα υπόλοιπα εννέα μεσαιωνικά χρονικά που αναφέρονται στη Ζακερί εμφανίζουν μικρές παραλλαγές είτε προς το χειρότερο είτε προς το λιγότερο κακό. Βλέπε ενδεικτικά V.H. GALBRAITH (επιμ.), *The Anonimale Chronicle*, Μάντσεστερ–Λονδίνο: Manchester University Press–Longmans, 1927, σσ. 41–42· R. NEWHALL (επιμ.), *The Chronicle of Jean de Venette*, Νέα Υόρκη: Columbia University Press, 1953, σσ. 76–77.

²² Βλέπε λήμμα «Jacquerie» στο *Dictionnaire du Moyen Français (1330–1500)· Dictionnaire de l'Académie française*, 9e édition (actuelle) <http://www.dictionnaire-academie.fr/article/A9I0035> (πρόσβαση στις 7 Ιουλίου 2022).

²³ Αναφέρεται στο MOEGLIN, «Froissart, le métier d'historien», σσ. 434–435.

οποία η Αγγλία βρισκόταν σε πόλεμο²⁴. Κυρίως όμως οι μεσαιωνικές ελίτ όλης της Ευρώπης αδυνατούν να αντιμετωπίσουν τις εξεγέρσεις των περιφρονημένων αγροτών ως πολιτικές πράξεις και χρησιμοποιούν ίδιο λεξιλόγιο για να αναφερθούν σε εγκληματίες και εξεγερμένους, μετατρέποντας τις εξεγέρσεις σε κοινά εγκλήματα²⁵. Τα μεσαιωνικά χρονικά είναι πολιτικά και πολεμικά κείμενα και συγκροτούν «ένα τρομερό σύστημα εξύμνησης και δυσφήμισης των συντελεστών της ιστορίας»²⁶.

Οι χρονικογράφοι του Μεσαίωνα λοιπόν, είναι η πρώτη, η αρχική «πηγή του κακού»: η αυτάρεσκη πεζογραφία της αντιεξέγερσης, με τα απαξιωτικά της κλισέ, κατασκεύασε τη γελοιογραφία του αγροτικού ξεσκωμού και, ως εκ τούτου, καταδίκασε τη μνήμη του (*damnatio memoriae*)²⁷. Κατάφερε όμως να επηρεάσει ακόμα και τους σπουδαίους ιστορικούς της μεταπολεμικής περιόδου.

Εξέγερση versus Επανάσταση

Δεύτερη βασική αιτία της διαιώνισης του στερεότυπου κατά τον 20ό αιώνα, υπήρξε η επίμονη σύνδεση και η συστηματική σύγκριση από τους ιστορικούς του φαινομένου των αγροτικών μεσαιωνικών εξεγέρσεων με το φαινόμενο της επανάστασης, και δη της κατεξοχήν Επανάστασης, δηλαδή της γαλλικής του 1789. Στη μελέτη τους οι Michel Mollat και Philippe Wolff παραβάλλουν τη Ζακερί με τον Μεγάλο φόβο (*Grande peur*), τη σειρά αγροτικών εξεγέρσεων στη διάρκεια της Γαλλικής Επανάστασης²⁸.

²⁴ H. HINCK – B. BOMMERSBACH, «Cross-Border Representations of Revolt in the Later Middle Ages: France and England During the Hundred Years' War (1337–1453)», στο M. GRIESSE (επιμ.), *From Mutual Observation to Propaganda. Premodern Revolts in Their Transnational Representation*, Μπίλεφελντ: Transcript Verlag, 2014, σσ. 42, 45–46 [37–52].

²⁵ GAUVARD, 'De grace especial', σσ. 249, 549.

²⁶ MOEGLIN, «Froissart, le métier d'historien», σ. 430.

²⁷ Βλέπε ενδεικτικά F. MAZEL, A. STELLA & E. TIXIER DU MESNIL, «Introduction» στο SHMESP, *Contester au Moyen Âge: de la désobéissance à la révolte*, Παρίσι: Éditions de la Sorbonne, 2019, σσ. 11–17 [11–44].

²⁸ MOLLAT – WOLFF, *Ongles bleus*, σ. 124. Η σημασία του συγκεκριμένου βιβλίου εκείνη την εποχή έγκειται στο ότι επιχείρησε να ομαδοποιήσει τις εξεγέρσεις των λαϊκών ανθρώπων (*populares*) στα τέλη του Μεσαίωνα.

Χαρακτηριστικός επίσης των ανησυχιών της περιόδου 1960-70 είναι ο υπότιτλος του προαναφερόμενου βιβλίου, *Οι λαϊκές επαναστάσεις στην Ευρώπη τον 14ο και 15ο αιώνα*, αλλά και ο τίτλος της σειράς όπου εκδόθηκε η εν λόγω μελέτη, «Τα μεγάλα επαναστατικά κύματα». Οι αγρότες δεν είχαν πρόθεση και στόχο να ανατρέψουν εν γένει το σύστημα, τις δομές, τις αξίες του²⁹. μολαταύτα, μέσα από το φίλτρο προβληματισμών που τους ήταν άγνωστοι, οι αγροτικές εξεγέρσεις «εργαλειοποιήθηκαν»³⁰ και πάλι, όχι ως διαφήμιση της γενναιότητας των ευγενών αυτή τη φορά, αλλά ως σύμβολα της «φύσης» των προνεωτερικών κοινωνιών, της ακάθεκτα «προς τα εμπρός» πορείας της ιστορίας, κ.ά.

Οι εξεγερμένοι αγρότες του Μεσαίωνα είχαν δικές τους, συγκεκριμένες στοχεύσεις. Όταν τη δεκαετία του 1970, ο κοινωνιολόγος της Γαλλικής Επανάστασης Charles Tilly επιχείρησε να αναζητήσει τις κοινωνικές ρίζες των επαναστάσεων, κατέγραψε την πυκνότητα των εξεγέρσεων των απλών καθημερινών ανθρώπων της Ευρώπης στη μακρά ιστορική διάρκεια. Στη συνέχεια πρότεινε μια γενική τυπολογία εξεγέρσεων και συντεταγμένης συλλογικής δράσης όπως οι απεργίες, δηλαδή όλες οι μορφές οργανωμένης αντίστασης στην εκάστοτε εξουσία. Απέκλεισε όμως από το ερμηνευτικό του σχήμα τις προνεωτερικές εξεγέρσεις, τον «σκοτεινό» Μεσαίωνα και τους αγρότες. Ο Charles Tilly όριζε πάντα τη λαϊκή εξέγερση και τη συλλογική δράση σε συνάρτηση με ευρύτερα φαινόμενα, όπως τη δημιουργία του σύγχρονου ευρωπαϊκού Κράτους (εφαρμόζοντας ωστόσο έναν περιοριστικό ορισμό του Κράτους), την επέλαση του καπιταλισμού και την ανάπτυξη των πόλεων. Υποτίμησε έτσι όλες τις άλλες μορφές εξέγερσης και δράσης, εντός ή εκτός Ευρώπης, εκτιμώντας πως ήταν ανεπεξέργαστες, απλοϊκές, ασυντόνιστες³¹.

²⁹ COHN, *Lust for Liberty*, p. 35.

³⁰ Όπως σημειώνει ο Hugues Neveux, βλ. NEVEUX, *Les révoltes paysannes en Europe*, σσ. 20-27.

³¹ Βλέπε ενδεικτικά C. TILLY, «How Protest Modernized in France, 1845-1855», στο W.O. AYDELOTTE, R. WILLIAM FOGEL & A.G. BOGUE (επιμ.), *The Dimension of Quantitative Research*, Πρίνστον: Princeton University Press, 1972, σσ. 192-256. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, «Major Forms of Collective Action in Western Europe 1500-1975», *Theory and Society* 3/3 (1976), σσ. 365-375. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *From Mobilization to Revolution*, Νέα Υόρκη: Random House, 1978. Αργότερα ο Charles Tilly θα ορίσει ως εριστική, φιλόνηκη (*contentious*) κάθε λαϊκή κοινωνική και πολιτική δράση που οι αρχές θεωρούν παράνομη, αποκλείοντας εντέλει όχι απλώς τον Μεσαίωνα αλλά και πολλές μορφές συλλογικής αντίστασης, όπως οι

Άλλωστε η κλασική ιστοριογραφία, μαρξιστική και μη, θεωρούσε εκ προοιμίου τους αγρότες τροχοπέδη για την οικονομική ανάπτυξη και οπισθοδρομικούς από πολιτική σκοπιά³². Δεν αναγνώριζε στους εξεγερμένους αγρότες του Μεσαίωνα κάποια αυτόνομη και αξιόλογη πολιτική δράση³³. Βασιζόμενοι σε ισχυρισμούς των χρονικογράφων, οι ιστορικοί υποστήριζαν πως οι Ζακ, λόγου χάρη, ήταν τηλεκατευθυνόμενοι (αυτολεξεί, *téléguidés*) από άλλους, πως υποκινήθηκαν ως υποχείρια από εχθρούς του γαλλικού βασιλείου: είτε από τον Etienne Marcel, –τον ισχυρότατο Επιμελητή των Εμπόρων της γαλλικής πρωτεύουσας και επικεφαλής το 1358 της παρισινήs εξέγερσης που εναντιώθηκε στον Γάλλο ηγεμόνα³⁴– είτε από τον βασιλιά της Ναβάρρας Κάρολο Β΄, διεκδικητή του γαλλικού θρόνου, ο οποίος ενώ αρχικά παρακίνησε, τάχα, τους Ζακ να εξεγερθούν, ακολούθως τους ξεφορτώθηκε εξολοθρεύοντάς τους³⁵. Μια εναλλακτική ερμηνεία των τότε ιστορικών ήταν πως οι Ζακ κυριαρχούνταν από πολυαίωνο μίσος, καταλήφθηκαν από αμόκ, από δολοφονική τρέλα και κατέστρεψαν τα πάντα στο πέρασμα τους³⁶. Γενικότερα εθεωρείτο πως οι αγρότες δεν είχαν πολιτική συνείδηση, και ακριβέστερα, πως ήταν συντηρητικοί, αντιδραστικοί, πως επιδίωκαν να επιστρέψουν σε μια προγε-

θεσμοθετημένες μορφές συλλογικής δράσης που είναι οι συντεχνίες ή οι αγροτικές κοινότητες. C. TILLY, *The Politics of Collective Violence*, Κέμπριτζ: Cambridge University Press 2003. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Contentious Performances*, Κέμπριτζ: Cambridge University Press, 2008. Είναι αξιοσημείωτο πως ο Charles Tilly και τα θεωρητικά του σχήματα απουσιάζουν εν πολλοίς από τη γαλλική ιστοριογραφική παραγωγή.

³² P. FREEDMAN, «Peasant Resistance in Medieval Europe. Approaches to the Question of Peasant Resistance», *Filozofski vestnik* 18/2 (1997), σ. 179 [179–211].

³³ Βλέπε μεταξύ άλλων P. LEWIS, *Later Medieval France*, Λονδίνο: MacMillan, 1968, σ. 283.

³⁴ Βλ. R. CAZELLES, «La Jacquerie fut-elle un mouvement paysan?», *Comptes rendus des séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres* 122/3 (1978), σσ. 654–666. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Société politique, noblesse et couronne sous Jean le bon et Charles V*, Γενεύη: Droz, 1982, σ. 326 αλλά και FIRNHABER-BAKER, «The Eponymous Jacquerie», σσ. 55–75 και ΤΗΣ ΙΔΙΑΣ, *The Jacquerie of 1358*, σσ. 72–73.

³⁵ D. M. BESSEN, «The Jacquerie: Class War or Co-opted Rebellion?», *Journal of Medieval History* 11/1 (1985), σσ. 43–59.

³⁶ MOLLAT, WOLFF, *Ongles bleus*, σσ. 123–131. Όλες αυτές οι ερμηνείες έχουν τη ρίζα τους στους χρονικογράφους.

νέστερη εποχή αν όχι –όπως έχει ρητά διατυπωθεί– σε κάποια μυθική Χρυσή εποχή³⁷.

Και εδώ ξανά, το φαινόμενο της αγροτικής εξέγερσης, ως καθαυτό ιστορικό φαινόμενο, εξαφανίζεται καθώς συγκρίνεται με επαναστατικές διαδικασίες και οι αγρότες του Μεσαίωνα ... δεν ήταν επαναστάτες.

Περιφρόνηση των αγροτών

Το 1977 ο Pierre Bourdieu υποστήριξε πως η αγροτιά είναι η πλέον αλλοτριωμένη τάξη, τόσο στον ιστορικό χρόνο όσο και στη σύγχρονη εποχή, αφού είναι πάντα οι κυρίαρχες τάξεις που ορίζουν το ποιόν και την ταυτότητα των αγροτών. Οι αγρότες, εξηγούσε ο διάσημος κοινωνιολόγος, ακόμα και όταν εξεγείρονται ή επαναστατούν, βρίσκονται μονίμως αντιμετώπι με την αδιαχώριστα οικονομική, συμβολική και ιδεολογική κυριαρχία της αστικής τάξης και των πόλεων³⁸.

Η τρίτη αιτία στη διαμόρφωση του στερεότυπου των υστερομεσαιωνικών αγροτικών εξεγέρσεων, συνδέεται μεν με τις προηγούμενες, αλλά είναι σημαντικότερη, σοβαρότερη και πολύ μακράς διάρκειας. Συγκροτεί τον σκληρότερο πυρήνα του στερεότυπου και συνοψίζεται στη συστηματική απαξίωση και στις προκαταλήψεις απέναντι στους αγροτικούς πληθυσμούς³⁹. Αυτό το ισχυρότατο πολιτιστικό και ταξικό αντανακλαστικό συναντάται ήδη στα χρονικά. Οι χρονικογράφοι αναγνώριζαν ως εξέγερση μόνο όσα κινήματα προέρχονταν από την αριστοκρατία –ενώ οι ξεσηκωμοί των κατωτέρων στρωμάτων αποκαλούνταν *effroiz* (τρόμος) ή *commotion* (κλονισμός) και συνεπώς ορίστηκαν και ονομάστηκαν με βάση τα συναισθήματα που προκαλούσαν στους αντιπάλους τους⁴⁰. Κυρίως,

³⁷ G. FOURQUIN, *Les soulèvements populaires au Moyen Âge*, Παρίσι: Presses Universitaires de France, 1972, σσ. 11–25.

³⁸ P. BOURDIEU, «La paysannerie: une classe objet», *Actes de la recherche en sciences sociales* 17-18 (1977), σσ. 4, 5 [2–5].

³⁹ Για τη σύγχρονη εποχή πολύ ενδιαφέρουσες ιστορικές προσεγγίσεις υπάρχουν στο έργο της Estelle Delaége, βλέπε ενδεικτικά E. DELEAGE, «Paysans malgré tout!», *Écologie et politique* 31/2 (2005), σσ. 13–23.

⁴⁰ COHN, *Lust for Liberty*, σ. 4· C. GAUVARD, «Révoltes populaires», στο C. GAUVARD, A. DE LIBERA & M. ZINK, *Dictionnaire du Moyen Âge*, Παρίσι: Presses Universitaires de France,

όπως σημειώθηκε ήδη, οι χρονικογράφοι θεωρούσαν πως οι εξεγερμένοι αγρότες, τα «λυσσασμένα σκυλιά», ήταν «τηλεκατευθυνόμενοι». Αντικατοπτρίζεται εδώ, μεταξύ άλλων, μια παλαιότατη και ανθεκτική προκατάληψη που θεωρεί πως οι αγρότες, και ειδικότερα τον Μεσαίωνα, ήταν ανίκανοι, ως υποδεέστεροι και αναλφάβητοι, να εκφράσουν αυτόνομα και έλλογα μια άποψη, να οργανώσουν συνεκτικά και ορθολογικά μια δράση⁴¹. Αυτή η προκατάληψη, όπως και οι προηγούμενες στερεότυπες πεποιθήσεις, διαψεύδονται όλο και περισσότερο χάρη στις νέες έρευνες των υστερομεσαιωνικών αγροτικών εξεγέρσεων.

Ας δώσουμε ήδη ένα παράδειγμα. Ο Γαλλοϊταλός ιστορικός Alessandro Stella είναι κυρίως γνωστός από τις μελέτες του για την εξέγερση των Τσόμπι της Φλωρεντίας (1378-1382)⁴². Το 1996 δημοσίευσε ένα άρθρο που φώτισε με καινούριο τρόπο ένα λησμονημένο επεισόδιο αγροτικού ξεσηκωμού που έλαβε χώρα στα τέλη του 14^{ου} και στις αρχές 15ου αιώνα στην περιοχή της Οσέρ της Κεντρικής Γαλλίας. Οι εξεγερμένοι ήταν ταυτόχρονα ιδιοκτήτες μικρών αμπελιών και μισθωτοί αγρεργάτες σε ξένα κτήματα. Προετοιμάστηκαν συστηματικά για να απαιτήσουν, μέσω απεργίας, τη βελτίωση των αμοιβών τους, και ακριβέστερα τη μείωση του χρόνου εργασίας τους. Οργάνωσαν συναθροίσεις, επέλεξαν ποιοι θα τους εκπροσωπήσουν στο παρισινό Κοινοβούλιο, δηλαδή σε δικαστήριο έφεσης, για να υπερασπιστούν τον αγώνα τους. Συγκέντρωσαν χρήματα σε κοινό ταμείο, για να πληρώσουν τα έξοδα της νομικής τους εκπροσώπησης, το κόστος ενός απαραίτητου –διότι ήταν πράγματι αγράμματοι– γραφέα και ακόμα μάζεψαν χρήματα για να βοηθήσουν όσους συντρόφους τους είχαν φυλακιστεί⁴³. Επρόκειτο, αναμφισβήτητα, για συλλογική ενέργεια οργανωμένη, συνεκτική και πολύ «σύγχρονη».

2002, σ. 1206 [1206–1209]. Βλέπε επίσης λήμματα «effroiz» και «commotion» στο *Dictionnaire du Moyen Français (1330–1500)*.

⁴¹ Βλέπε κριτική αυτής της αντίληψης στο J. C. SCOTT, *Domination and the Arts of Resistance: Hidden Transcripts*, Νιου Χέιβεν–Λονδίνο: Yale University Press, 1990. FREEDMAN, «Peasant Resistance»· MAZEL, STELLA & TIXIER DU MESNIL, «Introduction», σσ. 11–17.

⁴² A. STELLA, *La révolte des Ciompi. Les hommes, les lieux, le travail*, Παρίσι: Éditions de l'École des Hautes Études en Sciences Sociales, 1993.

⁴³ A. STELLA, «Un conflit du travail dans les vignes d'Auxerre aux XIVe et XVe siècles», *Histoire et Sociétés Rurales* 5 (1996), σσ. 221–251.

Όμως οι δράσεις των λαϊκών ανθρώπων αλλοιώνονται στα χρονικά. Η φωνή τους, ο λόγος τους, ακόμα και όταν ήταν συλλογικός και θεσμικός, παρουσιάζεται πάντα χλευαστικά –λόγος σπασμωδικός, ενστικτώδης και βίαιος, όπως εκείνος ενός θυμωμένου «μεγάλου παιδιού»⁴⁴. Οι όποιοι ξεσηκωμοί των αγροτών άλλοτε διαστρεβλώνονταν και άλλοτε δεν σημειώνονταν καν και, επομένως, πολλά επεισόδια εξέγερσης στα τέλη του Μεσαίωνα παραμένουν ακόμα αχαρτογράφητα⁴⁵.

Όλα τα προηγούμενα είχαν αντίκτυπο στους ιστορικούς και τον 20ό αιώνα οι αγροτικές εξεγέρσεις δεν συγκροτούσαν ακόμα ουσιαστικό αντικείμενο έρευνας. Άλλωστε, σύμφωνα με τη σύγχρονη ιστορικό Justine Firnhaber-Baker, για τη Ζακερί και τη σημασία της από τον 19ο αιώνα μέχρι το 2016 δημοσιεύτηκαν μονάχα μια μονογραφία και έντεκα άρθρα ιστορικών⁴⁶. Εξαιρώντας τις αστικές εξεγέρσεις και τον αγγλικό ξεσηκωμό του 1381, παρόμοια βιβλιογραφική ένδεια καταγράφεται σε όλο τον 20ό αιώνα: ως θλιβερό επεισόδιο τυφλής οργής, οι παραμορφωμένες υστερομεσαιωνικές αγροτικές εξεγέρσεις δεν εθεωρούντο ακόμα θέμα άξιο μελέτης από τους περισσότερους ιστορικούς της εποχής⁴⁷. Οι χρονικογράφοι είχαν κερδίσει.

ΟΙ ΠΡΟΔΡΟΜΟΙ, ΟΙ ΑΓΡΟΤΙΚΕΣ ΚΟΙΝΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΜΕΡΙΚΕΣ ΠΡΟΥΠΟΘΕΣΕΙΣ

Προτού στραφούμε προς τις νέες μελέτες των αγροτικών εξεγέρσεων του Μεσαίωνα πρέπει να γίνει μια σύντομη αναφορά στους ιστορικούς Marc Bloch, Boris Fyodorovich Porchnev και Rodney Howard Hilton.

⁴⁴ D. LETT, «Les voix du peuple à la fin du Moyen Âge», *Médiévales* 71 (2016), σ. 170 [159–176].

⁴⁵ COHN, *Lust for Liberty*, σσ. 1–2.

⁴⁶ FIRNHABER-BAKER, «The Eponymous Jacquerie», σσ. 55, 69 σημ. 3.

⁴⁷ Βλέπε ενδεικτικά τη σχετική βιβλιογραφία έως το 1990 που παρατίθεται στο βιβλίο του COHN, *Lust for Liberty*, σσ. 342–357 και για τη γαλλική ιστοριογραφία βλέπε M. BOURIN, «Les révoltes dans la France du XIVe siècle: traditions historiographiques et nouvelles recherches» στο M. BOURIN, G. CHERUBINI & G. PINTO (επιμ.), *Rivolte urbane e rivolte contadine nell'Europa del Trecento: un confronto*, Φλωρεντία: Firenze University Press, 2008, σσ. 49–71.

Οι πρόδρομοι

Ο Marc Bloch (1886-1944), βασικός ιδρυτής της σχολής των Ανάλ, θα σημειώσει το 1931: «Η αγροτική εξέγερση είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με το χωροδεσποτικό σύστημα, όπως ακριβώς η απεργία με τη μεγάλη καπιταλιστική επιχείρηση». Παρότι, συνεχίζει ο Γάλλος Ιστορικός, η εξέγερση ήταν φαινόμενο επαναλαμβανόμενο επί αιώνες, το επεισόδιο της κάθε ιδιαίτερης εξέγερσης έσβηνε αμέσως με την αποτυχία και την καταστολή της· άρα η εξέγερση δεν ήταν παρά «ένα απλό πυροτέχνημα» που «δεν μπορούσε να οικοδομήσει κάτι σταθερό». Όμως, καταλήγει ο Marc Bloch, οι αγρότες κατέβαλλαν προσπάθειες εξίσου πολυαιώνες, αλλά αθόρυβες, επίμονες και συνεχείς, προκειμένου να συγκροτήσουν τις κοινότητές τους και, ακλόνητα, επιδίωκαν να τους αναγνωριστεί θεσμική υπόσταση. Μπορούσαν έτσι να προστατέψουν το εισόδημά τους και να επεκτείνουν τα δικαιώματά τους στα μέσα παραγωγής, τουτέστιν στην καλλιεργήσιμη γη, τα δάση και τα βοσκοτόπια⁴⁸.

Από τη μεριά του ο Boris Porchnev (1905-1972), ερευνητής στην Ακαδημία Επιστημών της Σοβιετικής Ένωσης, μελετούσε από το 1934 τις εξεγέρσεις των Γάλλων χωρικών στη Νεότερη εποχή, και ειδικότερα στη διάρκεια της Σφενδόνης. Το βιβλίο του με θέμα τις λαϊκές εξεγέρσεις στη Γαλλία από το 1623 έως το 1648, εκδόθηκε στα ρωσικά το 1948. Το 1954 μεταφράστηκε στα γερμανικά στην Ανατολική Γερμανία⁴⁹ και το 1963 κυκλοφόρησε στα γαλλικά, από τις εκδόσεις της École pratique des hautes études, με τη στήριξη του ίδιου του Fernand Braudel και του Robert Mandrou που έγραψε τον πρόλογο⁵⁰.

Ο Ρώσος ιστορικός υποστήριζε ότι οι εξεγέρσεις των αγροτών ήταν πολιτικές και όχι απλώς οικονομικές. Δεν αντιστοιχούσαν σε μια αυθόρμητη, ακατέργαστη αντίδραση ενάντια στην αυξημένη φορολογική τους επιβάρυνση· τουναντίον, οι αγρότες πολεμούσαν συστηματικά τη φεουδαρχία και, επομένως, ο ιστορικός τους ρόλος υπήρξε προοδευτικός. Το

⁴⁸ M. BLOCH, *Les caractères originaux de l'Histoire rurale française*, Παρίσι: Armand Colin, 1968, τ. I, σσ. 197-198, πρώτη έκδοση 1931.

⁴⁹ B.F. PORCHNEV, *Die Volksaufstände in Frankreich vor der Fronde, 1623-1648*, Λειψία: VEB Bibliographisches Institut, 1954.

⁵⁰ B.F. PORCHNEV, *Les soulèvements populaires en France de 1623 à 1648*, Παρίσι: SEVPEN, 1963.

1950 ο Boris Porchnev θα δημοσιεύσει ένα άρθρο στα ρωσικά με τίτλο «Μορφές και τρόποι αντίστασης των χωρικών στη φεουδαρχική εκμετάλλευση», που το 1952 μεταφράστηκε στα γερμανικά. Εξηγούσε εκεί πως από τον Μεσαίωνα οι χωρικοί, ως κοινωνική ομάδα, διέθεταν σταθερά τρία διακριτά είδη αντίστασης στους χωροδεσπότες: αφενός τις μορφές παθητικής απείθειας, δηλαδή τη βουβή άρνηση συμμόρφωσης στις απαιτήσεις των αρχόντων, αφετέρου τη φυγή, τη μετακίνηση ή τη μετανάστευση, και, τέλος οπωσδήποτε, τις εξεγέρσεις⁵¹. Η ιδιοφυής σύλληψη του Boris Porchnev για τους μακραιώνους, σταθερούς και ποικίλους τρόπους αντίστασης των χωρικών επηρέασε κύκλους μαρξιστών ιστορικών και προβλήθηκε εμφαιτικά από ιστορικούς της μακράς διαρκείας, όπως ο Fernand Braudel ή ο Werner Rösener⁵². Αλλά ευρύτερα, δεν φαίνεται να ενέπνευσε περαιτέρω έρευνες για τις υστερομεσαιωνικές αγροτικές εξεγέρσεις, τουλάχιστον στη γαλλόφωνη και την αγγλόφωνη βιβλιογραφική παραγωγή.

Ο επίσης μαρξιστής Rodney Hilton (1916-2002) ερευνούσε επί δεκαετίες τον μεγάλο ξεσηκωμό των Άγγλων αγροτών το 1381⁵³. Στο διάσημο βιβλίο που εξέδωσε το 1973, ο Άγγλος ιστορικός διαφοροποιείται ριζικά και ποικιλοτρόπως από την ιστοριογραφία της εποχής του⁵⁴. Καταρχάς για να μελετήσει την εξέγερση χρησιμοποίησε ευρύτατη γκάμα αρχείων και κράτησε πολύ επιφυλακτική στάση απέναντι στα όσα διατείνονται οι χρονικογράφοι. Εκτίμησε επίσης πως η συστηματική έρευνα σε ποικίλα αρχεία θα φέρει στο φως πολλές άγνωστες εξεγέρσεις. Ακόμα υποστήριξε πως η γαλλική Ζακερί δεν ήταν μόνο μια ανεπεξέργαστη αντίδραση στη μιζέρια ή τη διάλυση της παραδοσιακής τάξης⁵⁵. Τέλος, ο Rodney Hilton απέδειξε πως πριν τον ξεσηκωμό του 1381 προηγήθηκαν πολλά επεισόδια

⁵¹ B.F. PORCHNEV (PORCHNEV), «Formen und Wege des bäuerlichen Kampfes gegen die feudale Ausbeutung», *Sowjetwissenschaft/ Geschichtliche Abteilung* (1952), σ. 441 [440-459].

⁵² F. BRAUDEL, *Υλικός Πολιτισμός, Οικονομία και Καπιταλισμός (15ος-18ος αιώνας)*, τ. Β', *Τα παιχνίδια της συναλλαγής*, μτφρ. Φ. ΔΡΑΚΟΝΤΑΕΙΔΗΣ, Αθήνα: Αγροτική Τράπεζα της Ελλάδος, 1998, σσ. 291-292, 593-595 και W. RÖSENER, *Les paysans dans l'histoire de l'Europe*, Παρίσι: Le Seuil, 1994, σσ. 135-138.

⁵³ R. HILTON & H. FAGAN, *The English Rising of 1381*, Λονδίνο: Lawrence and Wishart, 1950.

⁵⁴ R. HILTON, *Bond Men Made Free Medieval Peasant Movements and the English Rising of 1381*, Λονδίνο: Routledge, 2003, πρώτη έκδοση 1973.

⁵⁵ Ο.π., σσ. 111, 116, 130-131.

διένεξης και σύγκρουσης μεταξύ χωρικών και αρχόντων που προετοίμασαν το έδαφος για τη μεγάλη εξέγερση⁵⁶. Αναντίρρητα η καινοτομική μελέτη του Rodney Hilton άφησε εποχή, θεμελιώνοντας μια παράδοση που θα αξιοποιούσαν, έτι περαιτέρω, μεταγενέστεροι ιστορικοί.

Εντούτοις, όπως ήδη σημειώθηκε, οι περισσότεροι ιστορικοί της μεταπολεμικής εποχής δεν ασχολούνταν με τις εξεγέρσεις αγροτών, αλλοιωμένες στα χρονικά ως παρορμητικές εκρήξεις οργής, ως ακατανόητο περιστατικό της συμβαντολογικής ιστορίας και της βραχείας ιστορικής διάρκειας. Οι τότε ιστορικοί του Μεσαίωνα διερευνούσαν πρωτίστως φαινόμενα δομικά ή μακράς διάρκειας⁵⁷, και σε αυτό το πλαίσιο, ήδη από τη δεκαετία του 1960, μελετητές της οικονομικής ιστορίας είχαν καταλήξει πως δεν εξηγούνται οι πιο εξαθλιωμένοι αγρότες, πως δεν επρόκειτο για εξεγέρσεις της πείνας· οι εξεγέρσεις χωρικών, όπως η Ζακερί, αφορούσαν τις ευπορότερες περιοχές και τις πλουσιότερες αγροτικές ομάδες⁵⁸.

Από το δεύτερο μισό του 20ού αιώνα λοιπόν, η γενικότερη ιστοριογραφική κατεύθυνση προς τη μελέτη δομών, προσέφερε πολλά έργα οικονομικής και κοινωνικής ιστορίας, έρευνες για τους αγροτικούς πληθυσμούς, την αγροτική παραγωγή, τις κοινωνικές σχέσεις στην ύπαιθρο και –θέμα που ενδιαφέρει ειδικότερα εδώ– τις αγροτικές κοινότητες.

Οι αγροτικές κοινότητες: συλλογικότητα και αλληλεγγύη

Οι εν λόγω μελέτες δείχνουν πως σε κάθε χωριό οι ανάγκες συνασπισμού, αλληλεγγύης, αλληλοβοήθειας, συνεργασίας και σύμπραξης μεταξύ των χωρικών ήταν πυκνές, καθημερινές και απαραίτητες για την επιβίωση της κάθε αγροτικής κοινότητας, της κάθε αγροτικής οικογένειας. Ακόμα, υπήρχαν διάφοροι θεσμοί, όπως το γραπτό ή το εθιμικό δίκαιο, που προς-

⁵⁶ R. HILTON, «Peasant Movements in England before 1381», *The Economic History Review* 2/2 (1949), σσ. 117–136.

⁵⁷ Ενδεικτικά για τη γαλλική ιστοριογραφία και τη σχολή των Ανάλ εκείνης της εποχής βλέπε B. LEPETIT, «Les Annales aujourd'hui», *Review (Fernand Braudel Center)* 18/2 (1995), σσ. 337–340 [329–354].

⁵⁸ DUBY, *L'économie rurale*, τ. II, σσ. 232–236· G. FOURQUIN, *Les campagnes de la région parisienne*, Παρίσι: Publications de la Faculté des Lettres et Sciences Humaines de Paris, 1964, σσ. 191–215· του ίδιου, *Les soulèvements populaires*, σσ. 232–240· R. FOSSIER, *Histoire sociale de l'Occident médiéval*, Παρίσι: Armand Colin, 1970, σ. 343.

διόριζαν τις υποχρεώσεις και τα δικαιώματα των αγροτών σε σχέση με τους αφέντες τους⁵⁹.

Η υποχρεωτική αλληλεγγύη όλων των χωρικών μιας κοινότητας έπαιρνε πολλές μορφές: αλληλοβοήθεια και συνεργασία στις αγροτικές δραστηριότητες, διευθέτηση των κοινοτικών γαιών και προστασία τους από τις καταπατήσεις των αρχόντων, ομαδική συγκέντρωση και διαχείριση της δεκάτης, του εκκλησιαστικού φόρου, από κοινού μεταφορά και αποθήκευση των φόρων σε είδος που απαιτούσε ο χωροδεσπότης, συλλογική εργασία της αγγαρείας στα κτήματα του αφέντη, συνεργασία στην κτηνοτροφία⁶⁰, κ.ά. Οι χωρικοί, μέσω της εργασίας, ήταν αδιάρρηκτα δεμένοι μεταξύ τους⁶¹. Ίδια συλλογικότητα ήταν ζωτικής σημασίας για να προστατευτούν από πλημμύρες, πυρκαγιές και άγρια ζώα⁶². Οι αγρότες συμμετείχαν επίσης από κοινού στις δραστηριότητες αυτοάμυνας του χωριού, όπως η κατασκευή γήλοφων και οχυρωμάτων. Παρότι το δικαίωμα κατοχής όπλων άνηκε τυπικά σε ιπότες και μισθοφόρους, οι χωρικοί διατηρούσαν κάθε είδους όπλα, και αρκετοί είχαν υπηρετήσει σε μια ή περισσότερες πολεμικές εκστρατείες. Συχνά η καμπάνα του χωριού σήμανε συναγερμό και καλούσε τα μέλη της κοινότητας να πάρουν τα όπλα για να αντιμετωπίσουν επιθέσεις ληστών ή εριστικών γειτόνων, πέρασμα ξένων στρατευμάτων ή επιδρομές μισθοφόρων⁶³. Τέλος, οι χωρικοί εφαρμόζαν επί αιώνες ποικίλες συλλογικές δράσεις, ενίοτε βίαιες, για να απαιτήσουν, ανάλογα με τις περιοχές, κατάργηση του κεφαλικού φόρου ή της

⁵⁹ Η βιβλιογραφία της εποχής είναι πολύ εκτεταμένη. Για τις αγροτικές κοινότητες βλέπε ενδεικτικά C. HIGOUNET (επιμ.), *Les communautés villageoises en Europe occidentale, du Moyen Âge aux Temps moderne*, Τουλούζη: Presses Universitaires du Midi, 1984, συλλογικός τόμος όπου συμμετείχαν ο Peter Blickle, ο Robert Fossier, ο Rodney Hilton, ο José Ángel García de Cortázar, κ.ά. Βλέπε ακόμα L. GENICOT, *Rural Communities in the Medieval West*, Βαλτιμόρη: The Johns Hopkins University Press, 1990· R. FOSSIER, *Paysans d'Occident XIe-XIVe siècles*, Παρίσι: Presses Universitaires de France, 1984· ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Hommes et villages d'Occident au Moyen-Âge*, Παρίσι: Publications de la Sorbonne, 1992, κ.ά.

⁶⁰ R. FOSSIER, «Les communes rurales au Moyen Âge», *Journal des Savants* 2 (1992), σ. 248 [235–276].

⁶¹ R. FOSSIER, *Ces gens du Moyen Âge*, Παρίσι: Fayard, 2007, σσ. 243–244, 261.

⁶² P. MANE, «Images de la vie des villageois», στο SHMESP, *Villages et villageois au Moyen Âge*, Παρίσι: Éditions de la Sorbonne, 1992, σ. 170 [161–179].

⁶³ RÖSENER, *Les paysans dans l'histoire*, σσ. 133–134.

αγγαρείας, προνόμια ειδικά (π.χ. χάρτες ελευθερίας), ευνοϊκότερους όρους χρήσης γης ή φορολογικές ελαφρύνσεις⁶⁴.

Η συνεργασία και η συλλογικότητα όλων των αγροτών ήταν συνεπώς καθοριστικής σπουδαιότητας για την επιβίωσή τους⁶⁵. Επρόκειτο για καλά εμπειρωμένες πρακτικές οι οποίες, μαζί με διάφορες μορφές αντίστασης και επαναδιαπραγμάτευσης των όρων εκμετάλλευσης τους, είχαν φτιάξει παραδόσεις αιώνων⁶⁶. Παραδόξως οι πολυαίωνες παραδόσεις των χωριάτικων κοινοτήτων σπανίως είχαν συνδεθεί με τις εξεγέρσεις τους, μέχρι περίπου τη δεκαετία του 1990. Αντιθέτως από εκεί και έπειτα κάτι άρχισε να αλλάζει.

Προϋποθέσεις

Τις τελευταίες τρεις δεκαετίες καταγράφεται μια πύκνωση νέων προσεγγίσεων και βαθμηδόν το τοπίο των αγροτικών εξεγέρσεων του Ύστερου Μεσαίωνα μεταβάλλεται. Καταρχάς οι ιστορικοί δεν περιορίζονται πλέον στους τρεις ή τέσσερεις μεγάλους ξεσηκωμούς που μονοπωλούσαν μέχρι τώρα το ενδιαφέρον και η έρευνα σε διαφορετικά αρχεία πολλαπλασιάζει συνεχώς τον αριθμό των αγροτικών εξεγέρσεων. Ακόμα, οι ιστορικοί συνδέουν πλέον τις ποικίλες εκδοχές συλλογικής δράσης των χωρικών με τις εξεγέρσεις τους⁶⁷, και επίσης δεν αντιπαράβλλουν αλλά αντιθέτως συνδέουν τις μορφές οργάνωσης στις πόλεις με εκείνες της υπαίθρου. Στα τέλη της δεκαετίας του 1990 ο Peter Blickle συσχέτισε το φαινόμενο των συντεχνιών στις πόλεις με τη σταδιακή δια-

⁶⁴ SHMESP, *Village et villageois au Moyen Âge*. M. BOURIN – R. DURAND, *Vivre au village au Moyen Âge. Les solidarités paysannes du XIe au XIIIe siècle*, Παρίσι: Temps Actuel, 2000 [1984] · HILTON, *Bond men*, σ. 84.

⁶⁵ Ενδεικτικά βλέπε J. ROUMAREDE – M. MOUSNIER (επιμ.), *La coutume au village dans l'Europe médiévale et moderne*, Τουλούζη: Presses universitaires du Midi, 2001, συλλογικός τόμος που αφορά το μεγαλύτερο μέρος των ευρωπαϊκών περιοχών. Βλέπε επίσης *Cahiers de recherches médiévales* 10 (2003), τεύχος αφιερωμένο στους αγρότες και τις κοινότητες τους.

⁶⁶ FOSSIER, «Les communes rurales», σσ. 235– 276. Για μια πιο πρόσφατη σύνοψη της σημασίας των κοινοτήτων βλέπε L. FELLER, *Paysans et seigneurs au Moyen Âge VIIIe–XVe siècles*, Παρίσι: Armand Colin, 2013, σσ. 192–218.

⁶⁷ Ο Γάλλος ιστορικός Hugues Neveux (1933-1998) είχε αναλύσει, στο τελευταίο του βιβλίο, τη σημασία των ποικίλων μορφών αντιπαράθεσης των χωρικών, βλ. NEVEUX, *Les révoltes paysannes*.

μόρφωση των αγροτικών κοινοτήτων από τον 13ο αιώνα, κάνοντας λόγο για «κοινοτισμό» και για «κοινοτική μεταρρύθμιση»⁶⁸. Για τον Γερμανό ιστορικό οι αγροτικές κοινότητες με τις εξεγέρσεις τους αναφέρονταν σε ηθικά ζητήματα και διεκδικούσαν συμμετοχή στην πολιτική εξουσία⁶⁹. Παρά την ανομοιογένεια, την ποικιλία, την πολύμορφη ιστορική της εξέλιξη, η μεσαιωνική Ευρώπη εμφάνιζε, τόσο στην ύπαιθρο όσο και στις πόλεις, κοινά συστήματα κοινωνικής οργάνωσης, κοινές μορφές συντεταγμένης και θεσμικής συλλογικής δράσης, απόρροια ενός είδους «σιωπηλής επανάστασης», όπως αποκάλεσε αργότερα το φαινόμενο η Βελγίδα Ιστορικός Tine de Moor⁷⁰.

Σήμερα οι αναζητήσεις των ιστορικών του Μεσαίωνα γύρω από το θέμα των λαϊκών ξεσηκωμών πληθαίνουν. Ωστόσο προτού διανοιχτεί ο δρόμος προς τη μελέτη της αγροτικής εξέγερσης ως ιδιαίτερο ιστορικό φαινόμενο έπρεπε πρώτα να πέσουν κάποια προγενέστερα και ισχυρότατα «οχυρά», δηλαδή να αμφισβητηθούν μερικά παραδεδομένα, να τεθούν εκ νέου και να απαντηθούν με διαφορετικό τρόπο σημαντικά ερωτήματα.

Ποιος είναι, λόγου χάρη, ο ορισμός, ποιο το κύριο χαρακτηριστικό μιας εξέγερσης; Είναι άραγε η χρήση βίας; Τον Μεσαίωνα η βία δεν αποτελεί «μονοπώλιο του Κράτους» ή των κυρίαρχων ομάδων⁷¹. Στη μεσαιωνική κοινωνία –όπως σε όλες τις κοινωνίες τιμής– η βία κάθε μορφής είναι καθημερινή και διάχυτη σε όλα τα κοινωνικά στρώματα. Όμως, εξηγεί η Γαλλίδα ιστορικός Claude Gauvard, η βία τον Μεσαίωνα έχει κάποιους συγκεκριμένους κανόνες άσκησης της. Όταν σχετίζεται με το χρήμα, τον πλουτισμό καταδικάζεται κατηγορηματικά, ενώ συγχωρείται, ακόμα και σε περίπτωση φόνου, όταν ανταπαντά σε προσβολή, σε σπύλωση της τιμής, σε προδοσία⁷².

⁶⁸ Βλέπε P. BLICKLE, *From the Communal Reformation to the Revolution of the Common Man*, Λέιντεν-Βοστώνη-Κολωνία: Brill, 1998, σσ. 2-3, 12.

⁶⁹ Για τις ιστορικές διαφορές στη διαμόρφωση των ευρωπαϊκών κρατών και τον αντίστοιχο ρόλο των κοινοτήτων βλ. P. BLICKLE, (επιμ.) *Résistance, représentation et communauté*, Παρίσι: Presses Universitaires de France, 1998.

⁷⁰ T. DE MOOR, «The Silent Revolution: A New Perspective on the Emergence of Commons, Guilds, and Other Forms of Corporate Collective Action in Western Europe», *International Review of Social History* 53/ Supplement 16 (2008) σσ. 179-212.

⁷¹ GAUWARD, «*De grace especial*», σ. 73· A. GUERREAU, «L'honneur blessé (note critique)» *Annales. Économies, sociétés, civilisations* 48/ 1 (1993), σσ. 227-233.

⁷² GAUWARD, «Violence», σσ. 1201-1209.

Στο επίκεντρο της βίας τον Μεσαίωνα βρίσκεται λοιπόν η τιμή. Για τους ταπεινούς η ανθρωποκτονία αφορά το 50% με 75% των περιπτώσεων στα δικαστικά αρχεία⁷³. Αλλά η ανθρωποκτονία, ο φόνος, αξιολογείται διαφορετικά ανάλογα με τις περιστάσεις. Για τους ευγενείς τα στοιχεία δείχνουν πως οι ανθρωποκτονίες που διενεργήθηκαν στο φως του ήλιου, δημοσίως και έπειτα από πρόκληση, συγχωρούνται εύκολα ως έγκλημα τιμής και θεωρούνται μάλιστα «ανδραγάθημα» (*beau fait*). Αντίθετα οι ανθρωποκτονίες που τελέστηκαν νύχτα, κρυφά, δίχως προειδοποίηση χαρακτηρίζονται «ειδεχθές συμβάν» (*villain cas*) και οι ένοχοι καταδικάζονται σε απαγχονισμό ή εξοστρακίζονται⁷⁴. Αλλά και για τους ταπεινούς η προσβολή, η προδοσία, η εκδίκηση, η βεντέτα, συνιστούν επαρκείς δικαιολογίες και οδηγούν σε συγχώρεση⁷⁵. Σε κοινωνίες προφορικού πολιτισμού όπως οι μεσαιωνικές η υπόληψη αντιστοιχεί σε ανεκτίμητης βαρύτητας παράγοντα στις οικονομικές και επαγγελματικές συναλλαγές, τη σύναψη γαμήλιων δεσμών, κ.ά.⁷⁶. Στο θέμα της βίας η υπόληψη, η ακηλίδωτη φήμη είναι για τους μη-ευγενείς καθοριστικής σημασίας, ορίζει την ηθική τους ταυτότητα και επιτρέπει να συγχωρεθεί ένα έγκλημα τιμής⁷⁷. Οι αξίες της υπόληψης, της *fama*, της τιμής, οι αντίστοιχοι κώδικες και οι πρακτικές υπεράσπισής τους, συνέχουν το σύνολο του κοινωνικού σώματος τον Μεσαίωνα, φτιάχνοντας μια ιδιαίτερη «γραμματική της υπόληψης και του δικαίου»⁷⁸. Και επρόκειτο για σημαίνον φαινόμενο κοινωνικά και πολιτικά: στη Γαλλία, γράφει και πάλι η Claude Gauvard, το «προοίμιο Κράτους δικαίου», δηλαδή η βασιλική δικαστική εξουσία θα ενισχυθεί δραστικά στα τέλη του Μεσαίωνα και θα επιχειρήσει να ελέγξει την ιδιωτική βία και τις ανθρωποκτονίες. Θα συμβιβαστεί ωστόσο με την κοινωνική

⁷³ Ο.π. σ. 1205· GAUWARD, 'De grace especial', σσ. 169–176· BOURIN – DURAND, *Vivre au village*, σσ. 154–160.

⁷⁴ GAUWARD, «Violence», σ. 1205.

⁷⁵ FOSSIER, *Ces gens du Moyen Âge*, σσ. 294–295.

⁷⁶ C. WICKHAM, «Gossip and Resistance among the Medieval Peasantry», *Past and Present* 160 (1998), σσ. 4–6 [3–24].

⁷⁷ C. GAUWARD, «La Fama, une parole fondatrice», *Médiévales* 24 (1993), σ. 11 [5–13].

⁷⁸ Για τη σημασία της τιμής βλέπε ενδεικτικά F. BRIZAY, A. FOLLAIN & V. SARRAZIN (επιμ.), *Les justices de village. Administration et justice locales de la fin du Moyen Âge à la Révolution*, Pén: Presses universitaires de Rennes, 2003· T. FENSTER, – D.L. SMAIL (επιμ.), *Fama. The Politics of Talk and Reputation in Medieval Europe*, Ithaca: Cornell University Press, 2003.

σπουδαιότητα των εγκλημάτων τιμής και τους αντίστοιχους κώδικες⁷⁹. Η «γραμματική της υπόληψης» αποτελεί άλλωστε ένα συγκεκριμένο σύστημα κανόνων και κωδίκων κοινό όχι μόνο στις μεσαιωνικές κοινωνίες, αλλά επίσης, αν μη τι άλλο, σε παραδοσιακές κοινωνίες του 20ού αιώνα⁸⁰.

Παράλληλα, η «γραμματική της εξέγερσης»⁸¹, το σύστημα κανόνων και κωδίκων που δομούν τις εξεγέρσεις αποκαλύπτει, σύμφωνα με τον John Watts στο βιβλίο που έγραψε το 2009, *The Making of Politics (Europe, 1300–1500)*, μια κοινή πολιτική γλώσσα σε όλη τη δυτική Ευρώπη, συγκροτεί έναν κοινό πολιτικό και κοινωνικό χώρο⁸². Τα τέλη του Μεσαίωνα, υποστηρίζει ο Άγγλος ιστορικός, αντιστοιχούν γενικά σε μια ρευστή κατάσταση, μια περίοδο επαναπροσδιορισμού της εξουσίας στις διάφορες εκδοχές της (βασιλική, πριγκηπική, φεουδαρχική, αστική, εκκλησιαστική) και ορισμού εκ νέου των αρμοδιοτήτων τους (πολιτικές, θρησκευτικές, στρατιωτικές, φορολογικές, νομικές, δικαστικές κ.ά.). Επομένως, οι αντιδράσεις, οι διενέξεις, οι πόλεμοι, οι εξεγέρσεις πολλαπλασιάζονταν αντιστοιχώς σε όλες τις βαθμίδες του κοινωνικού σώματος. Αλλά σε κάθε περίπτωση, οι εξεγερμένοι έπρεπε να ακολουθήσουν συγκεκριμένους κανόνες, να απόφυγουν την άσκοπη και άλογη βία ώστε να θεωρηθεί η εξέγερση τους πολιτική δράση και όχι εγκληματικό κίνημα δίχως πολιτική σημασία⁸³. Ταυτόχρονα, βέβαια, όπως σημειώνει ο Ολλανδός Ιστορικός Bas van Bavel μελετώντας τις μεγάλες αγροτικές εξεγέρσεις στην Ολλανδία και την παράκτια Φλάνδρα, οι ευγενείς και οι πρίγκηπες όλης της Δυτικής

⁷⁹ C. GAUVARD, «Violence licite et violence illicite dans le royaume de France à la fin du Moyen Âge» *Memoria y Civilización* 2 (1999), σ. 103 [87–115].

⁸⁰ Για πιο σύγχρονες κοινωνίες βλέπε ενδεικτικά J. PITT-RIVERS (επιμ.), *Mediterranean Countrymen: Essays in the Social Anthropology of the Mediterranean*, Χάγη: Mouton, 1963· J.G., PERISTIANY (επιμ.), *Honor and Shame. The Values of Mediterranean Society*, Σικάγο: University of Chicago Press, 1966· P. BOURDIEU, «Le sens de l'honneur», στο *Esquisse d'une théorie de la pratique, précédé de trois études d'ethnologie kabyle*, Παρίσι: Seuil, 2000, [1972], σσ. 19–60.

⁸¹ V. CHALLET & I. FORREST, «The masses», στο C. FLETCHER, J.-P. GENET & J. WATTS (επιμ.), *Government and Political Life in England and France c. 1300–c. 1500*, Κέμπριτζ: Cambridge University Press, 2015, σσ. 300–305 [279–316].

⁸² J. WATTS, *The Making of Politics: Europe, 1300–1500*, Κέμπριτζ: Cambridge University Press, 2009, σσ. 41, 424.

⁸³ V. CHALLET, «Dialogue ou contestation? La rébellion comme langage et culture politique en Europe à la fin du Moyen Âge», στο SHMESP, *Contester au Moyen Âge*, σσ. 101–103 [94–107].

Ευρώπης έτρεμαν το ενδεχόμενο να εξαπλωθούν οι εξεγέρσεις και στα δικά τους εδάφη. Άφηναν συνεπώς κατά μέρος τις εσωτερικές τους συγκρούσεις για να αντιμετωπίσουν από κοινού την απειλή και συγκέντρωναν έτσι εντυπωσιακούς αριθμούς έφιππων ευγενών, οπλιτών και μισθοφόρων που μπορούσαν εύκολα να κατάτροπώσουν τους χωρικούς⁸⁴.

Στις περισσότερες εξεγέρσεις της υπαίθρου οι άμεσα εμπλεκόμενοι αγρότες δεν έχουν αφήσει κείμενα όπου να καταγράφεται πραγματικά ο δικός τους λόγος. Για τη Ζακερί όλες οι πληροφορίες προέρχονται από τους χρονικογράφους και από τα αρχεία των πολυάριθμων αλλά τυποποιημένων επιστολών χάριτος (*lettres de rémission*) που η βασιλική εξουσία θα εγκρίνει μετά την καταστολή του ξεσηκωμού⁸⁵. Όμως, για να αξιωθούν βασιλική συγχώρεση, οι αιτούντες χάρη αγρότες όφειλαν να πείσουν, με τη συνδρομή μαρτύρων, είτε πως η παρουσία τους στη Ζακερί ήταν ακούσια –πως εξαναγκάστηκαν δηλαδή δια της βίας να συμμετάσχουν στον ξεσηκωμό– είτε πως υπήρξαν απλοί θεατές του «τρόμου». Σε κάθε περίπτωση, οι αιτούντες συγχώρεση όφειλαν να δείξουν πως ασπάζονται την επίσημη εκδοχή της εξέγερσης. Προκειμένου να ξεπεραστεί ο σκόπελος των τυποποιημένων χρονικών και αρχείων, νέες προσεγγίσεις της αγροτικής εξέγερσης στράφηκαν προς την αποκωδικοποίηση των ιχνών της εξέγερσης, αναζήτησαν δηλαδή τις χειρονομίες, τους ήχους, τις λέξεις, τα συνθήματα που χρησιμοποιούσαν οι εξεγεργμένοι⁸⁶ –και τα τελευταία δεν ήταν ακατάληπτες ζώδεις κραυγές, όπως υποστηρίζαν ορισμένοι χρονικογράφοι, αλλά μηνύματα πολιτικά. Ιστορικοί εξέτασαν επίσης τους τόπους συνάθροισης και τα λάβαρα των εξεγεργμένων, τη χρήση

⁸⁴ B.J.P. VAN BAVEL, «Rural Revolts and Structural Change in the Low Countries, Thirteenth–early Fourteenth Centuries» στο R. GODDARD, J. LANGDON & M. MÜLLER (επιμ.), *Survival and Discord in Medieval Society: Essays in Honour of Christopher Dyer*, Τέρναουτ (Βέλγιο): Brepols Publishers, 2010, σ. 263 [249–268].

⁸⁵ Άρκετοί ιστορικοί ανέλυσαν, αλλά με πολύ διαφορετικούς τρόπους, τις επιστολές συγχώρεσης αναφορικά με τη Ζακερί. Βλ. ενδεικτικά NEVEUX, *Les révoltes paysannes*. P. HAMON, «Au temps des Jacques et des brigands: réflexions sur la contestation en milieu rural dans la France de la fin du Moyen Âge», στο SHMESP, *Contester au Moyen Âge*, σσ. 109–123.

⁸⁶ J. DUMOLYN – J. HAEMERS, «‘A Bad Chicken was Brooding’: Subversive Speech in Late Medieval Flanders», *Past and Present* 214/ 1, (2012), σσ. 45–86. H. HERMANT – V. CHALLET, «Des mots et des gestes. Le corps et la voix dans l’univers de la révolte (XIVe–XVIIe siècles)», *Histoire, économie & société* 38/ 1 (2019), σσ. 4–14, κ.ά.

της καμπάνας για να σημάνουν τον συναγερμό⁸⁷. διερεύνησαν ακόμα τις διαδικασίες ανάδειξης των αρχηγών τους ή τα μέσα αναμετάδοσης του ξεσηκωμού σε άλλες κοινότητες⁸⁸.

Επιλέγοντας διαφορετική παρακαμπτήριο απέναντι στο αδιέξοδο των τυποποιημένων αρχείων και ακολουθώντας τα χνάρια της Claude Gauvard, ο ιστορικός Gaëtan Bonnot δεν θα χρησιμοποιήσει τις βασιλικές επιστολές συγχώρεσης για να μελετήσει τι ήταν η Ζακερί. Αντιθέτως, θα διερευνήσει τους τρόπους με τους οποίους, προκειμένου να επιτύχει την επιστροφή στην κανονικότητα, η γαλλική βασιλεία διαχειρίστηκε την εξέγερση μετά τη λήξη της⁸⁹. Και η διαχείριση αυτή απεδείχθη ιδιαίτερα πολύπλοκη καθώς, εκτός από τους εξεγερμένους αγρότες, τα εμπλεκόμενα μέρη ήταν πολλά. Πράγματι, την καταστολή της Ζακερί ανέλαβε αυτοβούλως, χάρη στην κινητοποίηση και τη συνδρομή ντόπιων και ξένων ευγενών, ο Κάρολος Β', βασιλιάς της Ναβάρρας, εχθρός και διεκδικητής του γαλλικού θρόνου. Την κατάκρεούργηση των αρχηγών της εξέγερσης θα ακολουθήσει μια ευρύτερη αλλά εξίσου αιματηρή αντεκδίκηση των ευγενών (*Contre-Jacquerie*). Ο δελφίνος της Γαλλίας Κάρολος Ε' θα βάλει τέλος στο μακελειό στις 10 Αυγούστου 1358, παρέχοντας τη δυνατότητα αμνηστίας σε όσους εμπλεκόμενους υπηκόους του –αγρότες ή ευγενείς– θα παρουσιάζονταν ενώπιον δικαστηρίου εντός τριών ημερών⁹⁰. Οι αιτήσεις απονομής χάριτος προέρχονταν συνεπώς από όσους, αγρότες και ευγενείς, δεν πρόλαβαν ή δεν θέλησαν να επωφεληθούν της γενικής αμνηστίας. Στο πλαίσιο μιας άστατης ακόμα πολιτικής κατάστασης, καθώς πολλοί εποφθαμιούσαν το γαλλικό στέμμα, η γενική αμνηστία της 10^{ης} Αυγούστου 1358 στόχευε να επιβεβαιώσει την κυριαρχία του Κάρολου Ε'. Ίδια πολιτική κατεύθυνση συνεχίζεται τους επόμενους μήνες, με τη μορφή των επιστολών συγχώρεσης. Για να εμπεδωθεί ο έλεγχος του Γάλλου ηγε-

⁸⁷ P. HAMON, «Le tocsin de la révolte: comment l'entendre? (France, XIVe-début XIXe siècle)», *Histoire, économie & société* 38/ 1 (2019), σσ. 101–117.

⁸⁸ MAZEL, STELLA & DU MESNIL, «Introduction», σσ. 14–16. CHALLET, «Dialogue ou contestation?», σσ. 101–103.

⁸⁹ G. BONNOT, «Dynamiques de la rémission et détours de la résolution de la conflictualité: le règlement de la jacquerie de 1358» στο SHMESP, *Contester au Moyen Âge*, σσ. 363–377. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, «Des «chartes en la forme des Jaques»: une violence politique insaisissable?», *Hypothèses* 1/22 (2019), σσ. 51–62.

⁹⁰ H. NEVEUX, «Déclin et reprise de la fluctuation biséculaire» στο G. DUBY, A. WALLON (επιμ.), *Histoire de la France rurale*, Παρίσι: Seuil, 1975, τ. 2, σ. 64 [12–173].

μόνα, οι επιστολές αρχικά θα μοιραστούν σε κατοίκους των περιοχών γύρω από την πρωτεύουσα και ακολούθως σε κατοίκους μιας όλο και ευρύτερης γεωγραφικά ακτίνας. Σε ένα επόμενο στάδιο, πολλά χρόνια μετά τη Ζακερί, οι επιστολές συγχώρεσης, παρότι συνεχίζουν να αναφέρονται γενικά στον ξεσηκωμό ως «τρόμο» και «κλονισμό», διαχειρίζονται πλέον, πάντα εν ονόματι του Γάλλου βασιλιά, μόνο περιορισμένης εμβέλειας κοινωνικές διενέξεις⁹¹. Θα επανέλθουμε.

Οι νέες προσεγγίσεις των εξεγέρσεων έχουν επίσης στραφεί προς τη διερεύνηση τον Μεσαίωνα ενός πολιτικού χώρου και ενός δημόσιου χώρου συζήτησης, διαμάχης, διένεξης. Έρχονται έτσι σε αντιπαράθεση με την κλασική ιστοριογραφία, υπερβολικά επηρεασμένη από τον ελιτισμό του Jürgen Habermas ο οποίος τοποθετούσε τη γέννηση του δημόσιου χώρου στον 18ο αιώνα⁹². Διαψεύδοντας τις θέσεις του Γερμανού θεωρητικού, πολλές προσεγγίσεις των υστερομεσαιωνικών εξεγέρσεων διερευνούν τον πολιτικό και τον δημόσιο χώρο στα τέλη του Μεσαίωνα⁹³. Ακόμα, προσπερνώντας παλαιότερους ιστορικούς όπως ο Raymond Cazelles που θεωρούσε πως τον Μεσαίωνα μόνο οι ελίτ συμμετείχαν στην πολιτική και διαμόρφωναν την κοινή γνώμη, σήμερα οι ιστορικοί αποδέχονται την ύπαρξη μιας λαϊκής κοινής γνώμης που συζητά, σχολιάζει, μέμφεται, επικροτεί ή αποδοκιμάζει⁹⁴.

Αποκλειστικά προφορική τον Μεσαίωνα, η δυσaréσκεια της λαϊκής κοινής γνώμης αποτυπώνεται στα κείμενα ως *murmur in populo*⁹⁵, δηλαδή ως γογγυσμός, ως εκδήλωση δυσφορίας ή αγανάκτησης – σύμφωνα μάλιστα με τους Βέλγους ιστορικούς του Μεσαίωνα, Jan Dumolyn και Jelle Haemers, το *murmuratio*, τουτέστιν ο θόρυβος διαμαρτυρίας, παραπόνων

⁹¹ BONNOT, «Dynamiques de la rémission» σ. 377.

⁹² J. HABERMAS, *L'Espace public. Archéologie de la publicité comme dimension constitutive de la société bourgeoise*, Παρίσι: Payot, 1962.

⁹³ S. VAN DAMME, «Farewell Habermas? Deux décennies d'études sur l'espace public», στο P. BOUCHERON – N. OFFENSTADT (επιμ.), *L'espace public au Moyen Âge. Débats autour de Jürgen Habermas*, Παρίσι: Presses Universitaires de France, 2010, σσ. 43–61.

⁹⁴ B. GUENÉE, *L'opinion publique à la fin du Moyen-Âge d'après la 'Chronique de Charles VI' du Religieux de Saint-Denis*, Παρίσι, 2002· V. CHALLET – I. FORREST, «The masses», ό.π.

⁹⁵ COHN, *Popular Protest in Late Medieval Europe*, σ. 338· C. GAUVARD, «Rapport conclusif», στο SHMESP, *Contester au Moyen Âge*, σ. 407 [405–416].

και κατηγοριών⁹⁶, προηγείται κάθε προβιομηχανικής εξέγερσης⁹⁷. Η λαϊκή κοινή γνώμη φανερώνεται επίσης ως *rumour*, *rumeur*, *rumor*. Η έννοια *rumeur* αναφέρεται συνήθως σε ένα θορυβώδες και απειλητικό πλήθος το οποίο εκφράζει έτσι την αγανάκτησή του⁹⁸. Στην Ιταλία μάλιστα οι εξεγέρσεις των λαϊκών ανθρώπων αποκαλούνται στα κείμενα *rumori*⁹⁹.

Το «οχυρό Habermas» κατελήφθη λοιπόν από τους ιστορικούς του Μεσαίωνα και, εκτός από τον John Watts, πολλοί σύγχρονοι ιστορικοί υποστηρίζουν πως υπάρχει τον Μεσαίωνα πολιτικός και δημόσιος χώρος που παρουσιάζει διαφορετικές εκφάνσεις και λειτουργίες. Πολύ πριν τον Ζαν Ζακ Ρουσσώ, το «κοινωνικό συμβόλαιο», τις «αρχές του πολιτικού δικαίου» ή τη σύνταξη συνταγμάτων, εξηγεί ο Γαλλοίσπανός ιστορικός François Foronda, υπήρχε στην Ευρώπη ένας χώρος «πολιτικών συμβολαίων». Ο συλλογικός τόμος ιστορικών του Μεσαίωνα από όλες τις ευρωπαϊκές χώρες που επιμελήθηκε το 2011 ο François Foronda καταδεικνύει πως αυτός ο χώρος διέπεται από τη λογική της διαπραγμάτευσης και της γραπτής ή προφορικής συμφωνίας¹⁰⁰ –ειδικότερα ίσως στην Ιταλία, «γη

⁹⁶ Βλέπε λήμμα «murmuratio/murmuration» στο *Dictionnaire du Moyen Français (1330-1500)*.

⁹⁷ DUMOLYN – HAEMERS, «A Bad Chicken was Brooding», σ. 56.

⁹⁸ Λήμμα «rumeur» στο *Dictionnaire du Moyen Français (1330-1500)*. Βλέπε GAUVARD, «Rumeurs et stéréotypes», σσ. 157-177· J. DUMOULYN, «Le povre peuple estoit moult opprimé: Elite Discourses on 'the People' in the Burgundian Netherlands (Fourteenth to Fifteenth Centuries)», *French History* 23/2, (2009), σσ. 171-192· M. BILLORE – M. SORIA (επιμ.), *La rumeur au Moyen Âge. Du mépris à la manipulation (Ve-XVe siècle)*, Pén: Presses Universitaires de Rennes, 2011· DUMOLYN – HAEMERS, «A Bad Chicken was Brooding», σσ. 58-59· C. FLETCHER, «Rumour, Clamour, Murmur and Rebellion: Public Opinion and its Uses before and after the Peasants' Revolt (1381)», στο H. RAFAEL, O. HERRER, V. CHALLET, J. DUMOLYN & M.A. CARMONA RUIZ (επιμ.), *La comunidad medieval como esfera pública*, Σεβίλλη: Universidad de Sevilla, 2014, σσ. 193-210· ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, «News, Noise, and the Nature of Politics in Late Medieval English Provincial Towns», *Journal of British Studies* 56 (2017), σσ. 250-272· J. HAEMERS – É. LECUPPRE-DESJARDIN, «La voix des «sans-voix»: Réflexion sur les prises de parole des leaders des révoltes populaires à la fin du Moyen Âge», στο SHMESP, *La voix au Moyen Âge*, Παρίσι: Éditions de la Sorbonne, 2020, σσ. 233-247, κ.ά.

⁹⁹ COHN, *Lust for Liberty*, σ. 4.

¹⁰⁰ F. FORONDA (επιμ.), *Avant le contrat social: Le contrat politique dans l'Occident médiéval, XIII^e-XV^e siècle*, Παρίσι: Éditions de la Sorbonne, 2011.

των συμβολαίων»¹⁰¹, τόπο «των διαμεσολαβήσεων, των διαπραγματεύσεων και των συμφωνιών»¹⁰². Πρωτίστως όμως, στον πολιτικό χώρο συμμετείχε ποικιλοτρόπως και ο λαϊκός κόσμος, ενώ η έννοια του συμβολαίου είναι εξίσου κρίσιμη για όλα τα κοινωνικά στρώματα¹⁰³.

Ας επιστρέψουμε, έπειτα από εκτεταμένες παρεκβάσεις, στις υστερομεσαιωνικές αγροτικές εξεγέρσεις αυτές καθαυτές και στα κύρια ζητήματα που θέσαμε μέχρι στιγμής: δηλαδή την παραμόρφωση ή την αποσιώπηση των ξεσηκωμών, την άρνηση πως επρόκειτο για πολιτικές ενέργειες, τους κανόνες συγκρότησης μιας εξέγερσης και κυρίως το κατά πόσον η αγροτική εξέγερση στα τέλη του Μεσαίωνα αποτελεί ένα ιδιαίτερο, αυτόνομο ιστορικό φαινόμενο.

Ο SAMUEL COHN ΚΑΙ ΤΟ ΕΡΓΟ ΤΟΥ ΓΙΑ ΤΙΣ ΕΞΕΓΕΡΣΕΙΣ

Επηρεασμένος από τον Rodney Hilton, στον οποίο αφιερώνει το βιβλίο του, ο ιστορικός Samuel K. Cohn εξέδωσε το 2006 μια καινοτομική μελέτη με τίτλο *Lust for Liberty. The Politics of Social Revolt in Medieval Europe, 1200–1425*. Μέσω συστηματικών ερευνών σε πλήθος αρχείων, ο Άγγλος ιστορικός ανέσυρε από τη λήθη πάρα πολλές άγνωστες υστερομεσαιωνικές εξεγέρσεις. Στις περιοχές της Γαλλίας, της Ιταλίας και της Φλάνδρας εντόπισε τα ίχνη 1.112 εξεγέρσεων κάθε είδους. Στη δε Ιταλία στα τέλη του Μεσαίωνα, ανακάλυψε 49 σημαντικές αγροτικές εξεγέρσεις¹⁰⁴. Σε προγενέστερο βιβλίο του ο Samuel Cohn είχε μελετήσει ενδελεχώς τις εξεγέρσεις των χωρικών στην περιοχή της Φλωρεντίας στα τέλη του 14ου – αρχές 15ου αιώνα¹⁰⁵.

Η Φλωρεντία και οι αγροτικές εξεγέρσεις

Στα τέλη του Μεσαίωνα η Φλωρεντία γίνεται σταδιακά πρωτεύουσα περι-

¹⁰¹ P. BOUCHERON, «L'Italie, terre de contrats» στο FORONDA, *Avant le contrat social*, σσ. 17–23.

¹⁰² A. ZORZI, «Il dominio territoriale di Firenze nei secoli XIV–XV: mediazioni, negoziazioni, pattuizioni», στο FORONDA, *Avant le contrat social*, σσ. 81–96.

¹⁰³ BOUCHERON, «L'Italie, terre de contrats», σ. 21.

¹⁰⁴ COHN *Lust for Liberty*, σ. 42.

¹⁰⁵ S.K. COHN, *Creating the Florentine State. Peasants and Rebellion 1348–1434*, Κέμπριτζ-Νέα Υόρκη: Cambridge University Press, 1999.

φερειακού κράτους, φαινόμενο που χαρακτηρίζει όλη την ιταλική Αναγέννηση¹⁰⁶. Αν και συγκριτικά μικρής εδαφικής επικράτειας, η Φλωρεντία την περίοδο 1350–1440 απορρόφησε μεγάλο αριθμό πόλεων μαζί με το *contado* τους, την αγροτική τους περιφέρεια. Η διαδικασία συνεπαγόταν τεράστιο οικονομικό κόστος. Συνοδεύτηκε από σημαντικές αλλαγές στη διακυβέρνηση που ασκούσε η Φλωρεντία και από συστηματικές προσπάθειες ένταξης των νέων περιοχών¹⁰⁷.

Αυτό το καινούριο παζλ χαρακτηριζόταν από συνεχείς αυξομειώσεις συνόρων και η Φλωρεντία δεν δίσταζε να καταπατήσει το *contado* άλλων πόλεων και αντιστρόφως¹⁰⁸. Το αποτέλεσμα ήταν βέβαια πως καθ' όλη τη διάρκεια του 14ου και του 15ου αιώνα θα υπάρξουν σχετικές διενέξεις και συνακόλουθοι πόλεμοι. Η Φλωρεντία πάντως επεξέτεινε το έδαφός της ακόμα και προς τις ορεινές περιοχές, στα βόρεια Απέννινα Όρη, που ονομάζονταν Άλπεις του Mugello¹⁰⁹.

Εκεί η μικρή ορεινή ιδιοκτησία ήταν ανθηρότατη, οι δρόμοι πολλοί και καλοδιατηρημένοι, η κυκλοφορία χρυσών νομισμάτων έντονη. Χαρακτηριζόταν ακόμα από δραστήρια παρουσία εμπόρων, πολλά παζάρια και κωμποπόλεις στην ύπαιθρο που έφερναν σε επαφή τους παραγωγούς με τις αστικές αγορές, ειδικότερα της Φλωρεντίας. Υπήρχε, τέλος, μια σχετικά ήπια εκδοχή φεουδαρχίας¹¹⁰. Από τα 1350 όμως, οι δημόσιες δαπάνες της Φλωρεντίας αυξήθηκαν σημαντικά, κυρίως για πολεμικές εκστρατείες, και τα βάρη μεταφέρθηκαν στους πλούσιους κάτοικους της Φλωρεντίας, στις κατεκτημένες πόλεις και στις προσαρτημένες περιοχές¹¹¹.

¹⁰⁶ J. BOUTIER, S. LANDI & O. ROUCHON, «Introduction», στο J. BOUTIER, S. LANDI & O. ROUCHON (επιμ.), *Florence et la Toscane, XIVe–XIXe siècles: Les dynamiques d'un État italien*, Ρεν: Presses universitaires de Rennes, 2004, σσ. 7–11.

¹⁰⁷ C.-M. DE LA RONCIERE, «De la ville à l'État régional: la constitution du territoire (xive–xve siècle)» στο *Florence et la Toscane XIVe–XIXe siècles*, σσ. 12, 16 [15–37]· ZORZI, «Il dominio territoriale di Firenze», σσ. 81–96.

¹⁰⁸ LA RONCIERE, «De la ville à l'État régional», σσ. 15–16.

¹⁰⁹ Ο.π. σ. 15· COHN, *Creating the Florentine State*, σσ. 19–21.

¹¹⁰ A. ZORZI, «The Material Constitution of the Florentine Dominion», στο W.J. CONNELL – A. ZORZI (επιμ.), *Florentine Tuscany, Structures and Practices of Power*, Κέμπριτζ: Cambridge University Press, 2000, σσ. 6–31· ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, «Il dominio territoriale di Firenze», σσ. 81–96.

¹¹¹ RONCIERE, «De la ville à l'État régional», σσ. 16–17.

Στις Άλπεις του Mugello ο πληθυσμός ήταν εξίσου ευκατάστατος με εκείνον της πεδιάδας. Αλλά από το 1355 η φορολογική πίεση εντείνεται και στη διάρκεια του πολέμου με το Μιλάνο (1398–1401) καθίσταται ανυπόφορη. Βασική επίπτωση της αλόγιστης απομύζησης ήταν πως το βουνό άδειασε, το ένα τρίτο του πληθυσμού του εξαφανίστηκε μετακινούμενο προς ορεινότερα μέρη. Λίγο παντού στην περιοχή, απέναντι σε συνθλιπτικές φορολογίες και βαριά τέλη, οι χωρικοί έφευγαν και η κεντρική εξουσία αναγκάστηκε να λάβει μέτρα¹¹². Το 1402, η Φλωρεντία αποφάσισε κάποια μικρή φορολογική ελάφρυνση¹¹³. Όμως πλέον οι αντιδράσεις θα έπαιρναν όλο και συχνότερα τη μορφή εκτεταμένης εξέγερσης σε όλα τα ορεινά περίχωρα της Φλωρεντίας.

Μεθοδολογία του Samuel Cohn

Με άριστα παιδαγωγικό τρόπο ο Samuel Cohn παρουσιάζει τρεις διαδοχικές εικόνες των ξεσηκωμών, όπως σκιαγραφούνται μέσα από τρία διαφορετικά είδη πηγών.

Οι χρονικογράφοι της εποχής αποσιώπησαν ή παραμόρφωσαν τις εξεγέρσεις εμφανίζοντας μια πλασματική εικόνα¹¹⁴. Τα δικαστικά αρχεία ωστόσο δείχνουν πως οι αγροτικές εξεγέρσεις δεν υποκινήθηκαν από την αντίπαλη πόλη και τις φεουδαρχικές της ομάδες. Συνήθως οι χωρικοί ήταν οι αρχηγοί των εξεγέρσεων, σχεδίαζαν στρατιωτικές εκστρατείες και κίνητρό τους ήταν πρωτίστως η κατάπολέμηση των φόρων¹¹⁵. Αλλά οι συγκεκριμένες πηγές προβάλλουν μόνο μια όψη και αφήνουν την εντύπωση πως οι ξεσηκωμοί καταπατήθηκαν γρήγορα και οι αρχηγοί τους εξολοθρεύτηκαν με νέες μορφές βασανιστηρίων και ταπείνωσης. Αντιθέτως, τα νομοθετικά αρχεία, τα *pronvisioni*, που κατέγραφαν καθημερινά την αποδοχή των αιτημάτων και την έκδοση νόμων και διαταγμάτων, αποκαλύπτουν μια Φλωρεντία που επιδίωκε να διαπραγματευτεί με τους εξεγερμένους· οι αρχηγοί των εξεγέρσεων απέκτησαν προνόμια και οι κοινότητες κέρδισαν φοροαπαλλαγές και ακυρώσεις χρεών¹¹⁶. Ακόμα, οι εξεγέρσεις

¹¹² COHN, *Creating the Florentine State*, σσ. 35–37.

¹¹³ Ό.π., σσ. 180–182.

¹¹⁴ Ό.π., σσ. 113–137.

¹¹⁵ Ό.π. σσ. 138–171.

¹¹⁶ Ό.π. σσ. 172–194.

είχαν μεσοπρόθεσμα αποτελέσματα: ένα από αυτά ήταν η αναδιάρθρωση της φλωρεντινής φορολόγησης ήδη από το 1402, που ακολούθως θα οδηγήσει στη ριζική φορολογική αναθεώρηση του 1427, όταν η Φλωρεντία αντικατέστησε το μεσαιωνικό σύστημα άνιση φορολόγησης με το σύστημα *catasto*, ένα κτηματολόγιο που καθιέρωνε μια φορολόγηση καθολική, κοινή για όλους, με κριτήρια εισοδηματικά¹¹⁷.

Συμπεράσματα του Samuel Cohn

Είναι αρχικά η μαζική φυγή και έπειτα οι εξεγέρσεις των ορεσίβιων χωρικών που ανάγκασαν το φλωρεντινό κράτος να αντιδράσει και να τους παραχωρήσει πολύ σημαντικά προνόμια. Τον 15ο αιώνα τα φορολογικά κατάστιχα αποδεικνύουν ότι οι ορεσίβιοι χωρικοί πολλαπλασίασαν επί επτά τα εισοδήματά τους, απολαμβάνοντας μεγαλύτερη ευμάρεια από τους πειθήνιους χωρικούς στα πεδινά. Ακόμα, οι ορεσίβιοι χωρικοί «κέρδισαν πάνω από δεκαπέντε χρόνια φοροαπαλλαγής, απέκτησαν το δικαίωμα να οπλοφορούν [...], να προσλαμβάνουν και να εξοπλίζουν μισθοφόρους και, κατά περιοχές, το δικαίωμα να αποφασίζουν ποιοι μπορούν να εγκατασταθούν στα μέρη τους και τι φόρους θα πληρώνουν»¹¹⁸. Συνεπώς, αυτές οι εν πολλοίς άγνωστες ή διαστρεβλωμένες αγροτικές εξεγέρσεις δεν κατέληξαν σε σφαγιασμό αλλά, αντιθέτως, υπήρξαν ιδιαιτέρως πετυχημένες. Επιπλέον, οι χωρικοί μέσω των εξεγέρσεών τους, συστηματικών και συντεταγμένων, συνέβαλαν στη διαμόρφωση του φλωρεντινού κράτους. Σε αντίθεση με τα όσα υποστήριζαν μέχρι τώρα οι ιστορικοί, καταλήγει, εν κατακλείδι, ο Samuel Cohn, πρώτος δάσκαλος της ελίτ που κυβερνούσε με πεφωτισμένο τρόπο την Φλωρεντία δεν ήταν κάποιος ουμανιστής ή κάποιος φιλόσοφος αλλά μερικές χιλιάδες ορεσίβιοι χωρικοί από τα περίχωρα της λαμπρής πόλης¹¹⁹.

Αν η πεζογραφία της αντιεξέγερσης παραμορφώνει τις εξεγέρσεις, κυρίαρχα ακόμα ιδεολογικά και θεωρητικά σχήματα λειτουργούν αποτρε-

¹¹⁷ Ο.π. σσ. 80–109· ZORZI, «The Material Constitution», σ. 9

¹¹⁸ S.K. COHN, «Rich and Poor in Western Europe, c. 1375–1475, the Political Paradox of Material Well-Being», στο S.A. FARMER (επιμ.), *Approaches to Poverty in Medieval Europe. Complexities, Contradictions, Transformations, c. 1100–1500*, Τέρναουτ (Βέλγιο): Brepols Publishers, 2015, σ. 158 [145–174].

¹¹⁹ COHN, *Creating the Florentine State*, σ. 272.

πτικά. Εμποδίζουν εντέλει, όχι μόνο να προβληθούν οι ευφάνταστοι και πολύ «σύγχρονοι» τρόποι αντίστασης των χωρικών, αλλά και να τους αποδοθεί κάποιος ρόλος ενεργούς πολιτικής δράσης ή έστω επίδρασης.

Ακολουθώντας νέα κατεύθυνση –τη μεθοδική διερεύνηση των πηγών για να εντοπιστούν, όχι μόνο οι εξεγέρσεις, αλλά και οι ποικίλες μορφές αντίστασης των χωρικών– προκύπτει καινούριος ορισμός και νέος ιστορικός ορίζοντας για το φαινόμενο εξέγερση. Η εξέγερση, εξηγεί ο Γάλλος ιστορικός Vincent Challet, είναι το έσχατο και υπέρτατο πολιτικό εργαλείο εκβιασμού όσων δεν είχαν θεσμική και επίσημη φωνή προκειμένου να ξεκινήσει ή να αποκατασταθεί ο διάλογος με την κεντρική εξουσία¹²⁰. Η εξέγερση δεν αντιστοιχεί σε ρήξη, ούτε συγγενεύει με επανάσταση· δεν αποτελεί ένα έκτακτο και μεμονωμένο επεισόδιο αλλά συνιστά ένα συγκεκριμένο είδος αντιπαράθεσης, μάλλον συνηθισμένο και εκατέρωθεν αποδεκτό και θεμιτό. Επιπρόσθετα, η εξέγερση εντάσσεται σε μια ευρύτερη γκάμα μορφών αμφισβήτησης και επαναδιαπραγμάτευσης των όρων ζωής και εργασίας των χωρικών. Και αναντίρρητα, αυτή η πολυποίκιλη αμφισβήτηση εντοπίζεται στη μακρά ιστορική διάρκεια: εκτός από τις εξεγέρσεις, ο ειδικός στον Πρώιμο Μεσαίωνα ιστορικός Chris Wickham ερευνά συστηματικά τις διάφορες πρακτικές που, ήδη από τον 7ο αιώνα, χρησιμοποιούσαν οι ανά την Ευρώπη χωριάτικες κοινότητες για να επιτύχουν μεγαλύτερη πολιτική και οικονομική αυτονομία¹²¹.

Η ΑΜΦΙΣΒΗΤΗΣΗ ΤΟΝ ΜΕΣΑΙΩΝΑ: Η ΔΙΕΥΡΥΝΣΗ ΤΟΥ ΠΕΔΙΟΥ

Οι χωρικοί τον Μεσαίωνα διέθεταν παράδοση αιώνων σε ποικίλες συλλογικές δράσεις. Ας επανέλθουμε στην ερμηνεία του Boris Porchnev για τις τρεις κατηγορίες αντίστασης των χωρικών, δηλαδή την απείθεια και το μόνιμο ροκάνισμα των όρων εκμετάλλευσής τους, τη φυγή και τις ανοικτές μορφές εξέγερσης. Η στάση των χωρικών δεν ακολουθούσε εντέλει τη δια-

¹²⁰ CHALLET, «Dialogue ou contestation?», σσ. 99–100.

¹²¹ C. WICKHAM, «Space and Society in Early Medieval Peasants Conflicts», *Settimane di studio* 50 (2003), σσ. 551–587· ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Framing the Early Middle Ages*, Οξφόρδη: Oxford University Press, 2005, σσ. 578–588· ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, «Looking Forward: Peasant Revolts in Europe, 600–1200», στο FIRNHABER-BAKER – SCHOENAERS, *The Routledge History Handbook*, σσ. 155–167.

ζευκτική λογική «υποταγή ή εξέγερση» αλλά εμφάνιζε πολλές εκδοχές αμφισβήτησης και πλέον διαθέτουμε αρκετά παραδείγματα.

Απείθεια και αμφισβήτηση

Υπάρχει ένα σημαντικό έργο σχετικά με τις μορφές παθητικής αντίστασης των αγροτών. Πρόκειται για μια μελέτη του πολιτικού επιστήμονα και ανθρωπολόγου James Scott, στην οποία αναφέρονται άλλωστε αρκετοί Ιστορικοί του Μεσαίωνα¹²². Στα 1978-80 ο James Scott διενέργησε επιτόπια έρευνα παρατηρώντας τους φτωχότετους αγρότες σε ένα χωρίο της Μαλαισίας. Διαπίστωσε πως αν και φαινομενικά υποταγμένοι, οι χωρικοί ακολουθούσαν στρατηγικές σιωπηλής αντίστασης, όπως σκόπιμες καθυστερήσεις και απροθυμία εκτέλεσης καθηκόντων, μικροκλοπές, μικροαπάτες, σαμποτάζ, φοροαποφυγή¹²³. Οι χωρικοί θεωρούσαν τις πρακτικές αυτές αποτελεσματικότερες από την κατά μέτωπο εξέγερση. Ο James Scott αμφισβήτησε το αντιθετικό ζεύγος «υποταγή ή εξέγερση» και ονόμασε αυτό το είδος καθημερινής αντίστασης «τα όπλα των αδυνάμων»¹²⁴.

Η υπόγεια αντίσταση είναι εξ ορισμού παράνομη ή παράτυπη. Ακόμα και όταν οργανώθηκε συλλογικά και συντεταγμένα, δεν μελετάται εύκολα παρά μόνο αν αποτύχει και καταγραφεί σε δικαστικά αρχεία. Οι ιστορικοί όμως, από τη μεριά τους, δεν ενδιαφέρθηκαν ιδιαίτερα για τη συγκεκριμένη εκδοχή αντίστασης, πόσο μάλλον που τα σχετικά αρχεία δεν βρithουν στοιχείων. Δύσκολα, για παράδειγμα, θα παραδεχτούν οι φοροεισπράκτορες πως αδυνατούν ή δυσχεραίνονται να εισπράξουν τους φόρους¹²⁵. Μολαταύτα υπάρχουν πλέον έρευνες που στράφηκαν προς αυτήν την κατεύθυνση.

¹²² FREEDMAN, «Peasant Resistance», σσ. 181–183· COHN, *Lust for Liberty*, σσ. 7, 25–26· V. CORRIOL, «Désobéissance, fraude, contestation: luttes passives et formes dissimulées de la résistance dans la paysannerie médiévale», στο SHMESP *Contester au Moyen Âge*, σσ. 316, 327 [315–329], κ.ά.

¹²³ Παρόμοια περιγραφή βρίσκει κανείς για τους χωρικούς τον Μεσαίωνα στο βιβλίο του J. LE GOFF, *Ο πολιτισμός της μεσαιωνικής Δύσης*, μτφρ. Ρ. ΜΠΕΝΒΕΝΙΣΤΕ, Θεσσαλονίκη: Βάνιας, 1993, σ. 419.

¹²⁴ J.C. SCOTT, *Weapons of the Weak. Everyday Forms of Peasant Resistance*, Νιου Χέιβεν-Λονδίνο: Yale University Press, 1985.

¹²⁵ CORRIOL, «Désobéissance, fraude, contestation», σ. 317.

Οι χωρικοί γνώριζαν και «έπαιζαν» επιδέξια με τη σχετική ασάφεια της μεσαιωνικής ιδιοκτησίας. Το 1289 στην οροσειρά του Ιούρα της κεντροδυτικής Γαλλίας εντοπίστηκαν και καταγγέλλθηκαν οι παράνομες εκχερσώσεις χωρικών που είχαν καταπατήσει τα ακαλλιέργητα όρια των κτημάτων μιας μονής. Η διένεξη λύθηκε με την αποδοχή, από τη μεριά της μονής, των εν λόγω εκχερσώσεων έναντι μιας φορολόγησης των εκχερσωμένων εκτάσεων για πέντε χρόνια. Οι χωρικοί, ατάραχοι, συνέχισαν να καλλιεργούν παράνομα τα ξένα εδάφη δίχως να καταβάλουν φόρο. Στη σχετική δίκη το 1309 δεν εμφανίστηκε κανένας από τους 62 καταπατητές χωρικούς. Ωστόσο το ανένδοτο πείσμα των χωρικών ανάγκασε τη μονή να υποχωρήσει και, μεταξύ 1315–1323, αγόρασε από τους χωρικούς τα δικά της κτήματα που οι χωρικοί είχαν καταπατήσει. Όπως συνέβη σε ανάλογες περιπτώσεις τον 20ό αιώνα, η επιμονή των «αυθαιρετούχων» χωρικών του Μεσαίωνα κατέληξε να επωφεληθούν της ιδιοκτησιακής ρευστότητας: ανάγκασαν σε μεγαλύτερη ανεκτικότητα και υποχωρητικότητα. Επέβαλαν ντε φάκτο νέο ορισμό της ιδιοκτησίας και πέτυχαν μια λύση ευνοϊκότερη για τους ίδιους¹²⁶.

Ακόμα, συλλογικά, οι αγρότες κατασκευάζαν πλαστά έγγραφα για να υποστηρίξουν καλύτερα τα συμφέροντά τους¹²⁷. Φανερώνεται έτσι πως οι αγράμματοι χωρικοί ήταν εξοικειωμένοι με το νομικό σύστημα, πως γνώριζαν το ειδικό βάρος των γραπτών τεκμηρίων αλλά και τη σχετικότητά τους. Αποκαλύπτεται επίσης πως η παραποίηση εγγράφων και η χρήση πλαστών δεν αφορούσαν μόνο τις ελίτ. Αποδεικνύεται τέλος πως οι αγρότες είχαν πλέον πρόσβαση στις υπηρεσίες κατάλληλων νομομαθών¹²⁸.

¹²⁶ Ο.π. σσ. 318–321. Πρέπει να σημειωθεί πως παρόμοιο επεισόδιο –αν μη τι άλλο– αναφέρει ο E.J. Hobsbawm για τους αγρότες στο σύγχρονο Περού, βλ. E.J. HOBBSBWM, «Peasant Land Occupations», *Past and Present* 62 (1974), σσ. 120–121 [120–152].

¹²⁷ CORRIOL, «Désobéissance, fraude, contestation», σσ. 324–327. Σύμφωνα με τον συγγραφέα, στα πλαστά έγγραφα εμφανίζονται δημοσίως οι κρυφές, έως τότε, διεκδικήσεις και απόψεις των χωρικών (hidden transcripts) του James Scott.

¹²⁸ Η εξοικείωση με τον γραπτό νόμο και η δυνατότητα πρόσβασης σε νομομαθείς διευκολύνθηκαν κατά πολύ χάρη στον εντυπωσιακό πολλαπλασιασμό των συμβολαιογράφων από τον 12ο αιώνα και έπειτα σε κεφαλοχώρια και κωμοπόλεις της Νότιας Ευρώπης. Βλέπε ενδεικτικά F. MENANT – O. REDON (επιμ.), *Notaires et crédit dans l'Occident méditerranéen médiéval*, Ρώμη: École française de Rome, 2004.

Ένας επιπλέον χώρος έκφρασης της αμφισβήτησης ήταν τα δικαστήρια, τα άφθονα μεσαιωνικά δικαστήρια¹²⁹. Στα τέλη του Μεσαίωνα η δικαστική λειτουργία δεν ήταν θεσμικά ενιαία. Βρισκόταν διασκορπισμένη ανάμεσα σε διαφορετικούς δικαιούχους: κοσμικοί ή εκκλησιαστικοί αφέντες, χωροδеспοτικοί ή αστικοί άρχοντες διέθεταν τα δικά τους δικαστήρια· και εκεί όπου υφίστατο ισχυρή βασιλική εξουσία (όπως στη Γαλλία για παράδειγμα) υπήρχαν επιπλέον τα δικαστήρια του βασιλιά. Όλοι αυτοί οι δικαιούχοι διέθεταν διακριτές ή επικαλυπτόμενες δικαιοδοσίες τοπικής συνήθως εμβέλειας¹³⁰. Στα δικαστήρια όμως, οι αγροτικές κοινότητες, αλλά ακόμα και οι πιο ταπεινοί, οι δουλοπάροικοι, μπορούσαν να εκφραστούν. Η ανάπτυξη της δικαιοσύνης από τον 12ο αιώνα διάνοιγε τεράστιες δυνατότητες για διαμαρτυρίες, καταγγελίες, μηνύσεις και η ταχύτατη διάδοση του ρωμαϊκού δικαίου από την Ιταλία έως τη βόρεια Γαλλία τις κατέστησε πλέον επίσημες¹³¹. Σίγουρα ασκούσανταν καταναγκασμός και επιβολή ισχύος, αλλά οι υπόλογοι μπορούσαν να καταγγείλουν τις καταπατήσεις, τις κακομεταχειρίσεις και τις καταχρήσεις των αρχόντων. Τα πολλά δικαστήρια τον Μεσαίωνα λοιπόν, δεν αποτελούσαν μόνο έναν τρόπο επιβολής της εξουσίας. Ήταν επίσης ο τόπος αντιπαράθεσης μεταξύ αγροτών και αρχόντων, αντιπαράθεση που κωδικοποιούσε ασφαλώς η νομική γλώσσα¹³². Επρόκειτο για συνεχή αντιπαράθεση καθώς, όπως συμβαίνει ακόμα σε παραδοσιακές κοινωνίες, τα μεσαιωνικά δικαστήρια δεν ήταν τόσο ο τόπος λήψης τελεσιδικιών αποφάσεων όσο ένας χώρος προσωρινού συμβιβασμού ανάμεσα σε αντιμαχόμενες ομάδες¹³³.

Συνεπώς το καινούριο φαινόμενο στα τέλη του Μεσαίωνα δεν ήταν μόνο ο πολλαπλασιασμός των εξεγέρσεων αλλά και η αυξημένη ικανότητα των αγροτικών κοινοτήτων να οργανώσουν την υπεράσπιση των συμφε-

¹²⁹ Ο Hugues Neveux, και πάλι, είχε αναλύσει από το 1998 τη σημασία των δικαστηρίων ως αρχικό τόπο έκφρασης της αντιπαράθεσης αγροτών και αρχόντων, βλ. NEVEUX, *Les révoltes paysannes*, σσ. 134–144.

¹³⁰ C. GAUWARD, «Justice et paix», στο LE GOFF, SCHMITT, *Dictionnaire raisonné*, σσ. 587–594.

¹³¹ MENANT – REDON, *Notaires et crédit*. C. GAUWARD, «Rapport conclusif» στο SHMESP, *Contester au Moyen Âge*, σ. 411.

¹³² Ό.π.

¹³³ C. GAUWARD, «Conclusion», στο SHMESP, *Le règlement des conflits au Moyen Âge*, Παρίσι: Publications de la Sorbonne, 2001, σσ. 372–373 [369–391].

ρόντων τους κινητοποιώντας τις δικαστικές αρχές¹³⁴. Κάποιες φορές – όπως το 1366 στην περίπτωση της κοινότητας Arcs στη Νότια Γαλλία– οι χωρικοί βρίσκουν ένθερμους συμμάχους στο πρόσωπο δικηγόρων και δικαστών που αναλαμβάνουν, εν ονόματι της κοινωνικής ειρήνης και των κοινοτικών δικαιωμάτων, να τους υπερασπιστούν ενάντια σε άπληστους χωροδεσπότες¹³⁵. Σώζονται πάντως πολλά παραδείγματα που δείχνουν την εξοικείωση των αγροτών με το νομικό σύστημα, που οι υποτελείς χρησιμοποιούσαν προς όφελος τους. Στη Γαλλία η έφεση –η προσφυγή σε ανώτερο δικαστήριο όπως το παρισινό Κοινοβούλιο– αποτελούσε ένα μέσο που χρησιμοποιούσαν οι χωριάτικες κοινότητες για να επιδιώξουν ευνοϊκότερη μεταχείριση. Κυρίως όμως η δυνατότητα προσφυγής στη βασιλική δικαιοσύνη, μέσω της αίτησης επιστολών χάριτος προς τον ηγεμόνα της Γαλλίας, ήταν μια λύση φτηνότερη, γρηγορότερη και αποτελεσματικότερη που συχνά κατέληγε προς όφελος των αγροτικών κοινοτήτων¹³⁶.

Το 2016 ο Ισπανός ιστορικός του Μεσαίωνα Fabrizio Titone, επιμελητής συλλογικού τόμου με αντίστοιχες θεματικές, επινόησε την έννοια του «πειθαρχημένου διαφωνούντα» (disciplined dissent) για να δείξει ότι οι υποτελείς ενστερνίζονταν τη βασική λογική του συστήματος και, μέσω διαπραγματεύσεων, κατόρθωναν να εκτρέψουν ή να προσαρμόσουν επιμέρους σημεία του προς όφελος τους¹³⁷. «Πειθαρχημένοι διαφωνούντες» ή «σιωπηλοί επαναστάτες», ευρύτερα, οι νέες έρευνες διεύρυναν κατά πολύ την έννοια της παθητικής αντίστασης του James Scott. Προκύπτει μια μόνιμη ένταση στις σχέσεις χωρικών και αρχόντων που δεν αφορά μόνο το κλέψιμο ή την απροθυμία. Χαρακτηρίζεται επίσης από τις επίμονες και συλλογικές προσπάθειες των υποτελών αγροτών να παρέμβουν στους

¹³⁴ FELLER, *Paysans et seigneurs au Moyen Âge*, σ. 256. Για αντίστοιχα παραδείγματα βλέπε G. BRUNEL – S. BRUNET (επιμ.), *Les luttes anti-seigneuriales dans l'Europe médiévale et moderne*, Τουλούζη: Presses universitaires du Midi, 2009.

¹³⁵ H. BRESCH, «La servitude au coeur de la «réaction féodale»: Les Arcs, 1366», *Mélanges de l'École française de Rome. Moyen-Âge* 112/2 (2000), σσ. 1009–1037.

¹³⁶ GAUVARD, «Rapport conclusif», σσ. 411–412· FELLER, *Paysans et seigneurs au Moyen Âge*, σ. 256.

¹³⁷ F. TITONE, «Introduction. The Concept of Disciplined Dissent and its Deployment: A Methodology», στο F. TITONE (επιμ.), *Disciplined Dissent. Strategies of Non-Confrontational Protest in Europe from the Twelfth to the Early Sixteenth Century*, Ρώμη: Viella, 2016, σσ. 7–22.

γραπτούς ή εθμικούς κανόνες που ορίζουν το μέγεθος των οφειλών ή τη διάρκεια της αγγαρείας¹³⁸.

Μονίμως οι χωρικοί αφηφούσαν όλα τα όρια, δηλαδή τα αμφισβητούσαν, τα καταπατούσαν, τα αλλοίωναν, τα μετέβαλαν. Χειρίζονταν προς όφελός τους την ασάφεια των συνόρων των αρχοντικών κτημάτων, την ατέρμονη πολυπλοκότητα της μεσαιωνικής ιδιοκτησίας, την ατελείωτη περιπλοκή και την αντιφατικότητα των αρχοντικών δικαιωμάτων¹³⁹, αλλά και τη σχετικότητα των μεσαιωνικών μέτρων και σταθμών¹⁴⁰. Οι αγράμματοι χωρικοί μπορούσαν να διαπιστώσουν εμπειρικά την αντινομία, τις εσωτερικές αντιθέσεις, τις συγκρούσεις δικαιοδοσίας, τα ευπρόσβλητα εντέλει σημεία της γραπτής ή της εθμικής νομοθεσίας και συχνά να επωφεληθούν από αυτά¹⁴¹. Μπορούσαν να εντοπίσουν εν τη πράξει τις αντιφάσεις του συστήματος μέσα στο οποίο ζούσαν και να τις μετατρέψουν σε αντιθέσεις.

Μορφές φυγής

Διαθέτουμε ένα έξοχο παράδειγμα με τους ορεισίβιους χωρικούς του Samuel Cohn που μετακινούνται προς ορεινότερες περιοχές για να γλυτώσουν τη βαριά φλωρεντινή φορολόγηση, εκβιάζοντας έτσι την κεντρική εξουσία, που με τη φυγή τους έχανε φόρους και πληθυσμούς. Σε συγγενικό πλαίσιο εντάσσονται οι μαζικές μεταναστεύσεις και οι ομαδικές λιποταξίες χωρικών που εγκατέλειπαν παράνομα την οικεία χωροδεσποτεία είτε προς νέες περιοχές εκχέρσωσης όπου οι όροι φορολόγησης ήταν ευνοϊκότεροι είτε, και πάλι παράνομα, προς τις πόλεις¹⁴².

¹³⁸ R. FOSSIER, *Villages et villageois au Moyen Âge*, Παρίσι: Christian éd., 1995, σσ. 117–119. F. MAZEL, *Féodalités, 888–1180*, Παρίσι: Belin, 2010, σσ. 490–491.

¹³⁹ L. MAYALI, «Droit coutumier»· G. GIORDANENGO, «Justice (exercice de la)», στο C. GAUVARD, *Dictionnaire du Moyen Âge*, σσ. 441–444, 797–798.

¹⁴⁰ Πριν από τη δημιουργία σύγχρονων κρατών η ρευστότητα και ο τοπικός καθορισμός των μέτρων και των σταθμών αποτελούσε κοινωνικά επίμαχο θέμα, βλ. W. KULA, *Les mesures et les hommes*, Παρίσι: Éditions de la Maison des sciences de l'homme, 1984· LE GOFF, *Ο πολιτισμός της μεσαιωνικής Δύσης*, σ. 420.

¹⁴¹ BOURIN – DURAND, *Vivre au village*, σσ. 114–116.

¹⁴² Ό.π., σ. 114. Μεγάλο μέρος του νεόφερτου πληθυσμού των μεσαιωνικών πόλεων ήταν χωρικοί, βλέπε ενδεικτικά J. LE GOFF, *Η Ευρώπη γεννήθηκε τον Μεσαίωνα*, μτφρ. Ε. ΖΕΗ, Αθήνα: Πόλις, 2006, σ. 194.

Η ανοικτή εξέγερση και οι νέες ερμηνείες της

Τι ήταν λοιπόν οι αγροτικές εξεγέρσεις, εφόσον απορρίψουμε τα στερεότυπα των χρονικογράφων περί ανθρωποφαγίας ή υποκίνησης της εξέγερσης από τους εχθρούς του γαλλικού θρόνου ή του φλωρεντινού κράτους; Ακολουθώντας διαφορετική κατεύθυνση και αξιοποιώντας τα διδάγματα της ανθρωπολογίας, πολλοί ιστορικοί επιχειρούν να εντοπίσουν τη λογική των αγροτικών εξεγέρσεων τηρώντας πλέον απόσταση ασφαλείας από τους χρονικογράφους.

Όπως έδειξαν σύγχρονοι ιστορικοί, η Ζακερί, λόγου χάρη, υπήρξε μια πολύ συντεταγμένη και οργανωμένη εξέγερση· ιεραρχικά δομημένη, πλαίσιονόταν από «καπετάνιους» και διοικείτο στρατιωτικά από τον «μεγάλο καπετάνιο της υπαίθρου»¹⁴³. Επιπλέον, οι αγρότες δεν ήταν άοπλοι καθώς από το 1355-1357 βασιλικά διατάγματα τούς είχαν παραχωρήσει το δικαίωμα να οπλοφορούν για να αμύνονται απέναντι σε εχθρικές δυνάμεις, καταχρηστικές επιτάξεις ή λεηλασίες μισθοφόρων¹⁴⁴. Πράγματι, στο πλαίσιο του Εκατονταετούς Πολέμου, με τα αντίπαλα στρατεύματα να μάχονται στην περιοχή τους, οι χωριάτικες κοινότητες βάλλονταν πανταχόθεν. Οι αγρότες όμως θα στρέψουν τα όπλα τους ενάντια σε Γάλλους ευγενείς, ενάντια στους ίδιους τους αφέντες τους, διότι αισθάνονταν προδομένοι.

Παραδοσιακά η φορολόγηση των αγροτών από τους ευγενείς νομιμοποιούνταν ιδεολογικά, ηθικά και θρησκευτικά με βάση το γνωστό σχήμα του τριμερούς διαχωρισμού σε *oratores*, *bellatores*, *laboratores*, δηλαδή τον καταμερισμό ρόλων ανάμεσα σε όσους προσεύχονται, όσους πολεμάνε και όσους εργάζονται¹⁴⁵. Δεν επρόκειτο απλώς για φαντασική αναπαράστα-

¹⁴³ NEVEUX, *Les révoltes paysannes*, σσ. 106-107· V. CHALLET, «Peuple et élites: stratégies sociales et manipulations politiques dans les révoltes paysannes (France, XVe–XVe siècle)», στο P. DEPUEUX (επιμ.), *Revolte und Sozialstatus von der Spätantike bis zur Frühen Neuzeit/ Révolte et statut social de l'Antiquité tardive aux Temps modernes*, Μόναχο: De Gruyter, 2008, σσ. 213–228· FIRNHABER-BAKER, «The Eponymous Jacquerie», σ. 62. ΤΗΣ ΙΔΙΑΣ, *The Jacquerie of 1358*, σσ. 98, 144–168.

¹⁴⁴ Βλέπε ενδεικτικά J. FIRNHABER-BAKER, «A son de cloche: The interpretation of public order and legitimate authority in northern France, 1355–1358», στο HERRER, CHALLET, DUMOLYN & RUIZ (επιμ.) *La comunidad Medieval como esfera pública*, σσ. 357–376.

¹⁴⁵ Βλέπε ενδεικτικά G. DUBY, *Les trois ordres ou l'imaginaire du féodalisme*, Παρίσι: Gallimard, 1978· A. GUREVICH, «Medieval Culture and Mentality According to the New

ση, αλλά για ένα είδος άρρητου συμβολαίου, μια καταστατική συνθήκη που ήταν ακόμα λειτουργική στα τέλη του Μεσαίωνα, ειδικότερα στον αγροτικό χώρο¹⁴⁶. Ωστόσο, γινόταν αποδεκτή μόνο στον βαθμό που οι κοσμικοί ευγενείς εξασφάλιζαν στρατιωτική προστασία στους αγρότες τους και αυτός ο ρόλος προστασίας είχε εκλείψει¹⁴⁷. Και οι Ζακ επιτέθηκαν, κατέστρεψαν κάστρα και σκότωσαν ευγενείς, αλλά όχι τυχαία: κατέστρεψαν συγκεκριμένα κάστρα και σκότωσαν όσους ευγενείς τούς είχαν προδώσει αθετώντας την υποχρέωση προστασίας¹⁴⁸.

Οι Ζακ δεν ξεσηκώθηκαν κατά του συστήματος της χωροδεσποτείας, ούτε άγγιξαν τους εκκλησιαστικούς τους άρχοντες και τις περιουσίες τους¹⁴⁹. Τουναντίον, στόχευαν να τιμωρήσουν ορισμένους αλαζόνες, ανέντιμους και δόλιους ευγενείς που, ενώ συνέχιζαν να εισπράττουν φόρους, είχαν παραβεί τον καταστατικό χωροδεσποτικό τους ρόλο. Ακολουθώντας τη λογική της βεντέτας, της αντεκδίκησης, αλλά και το κοινό περί δικαίου αίσθημα¹⁵⁰, οι εξεγερμένοι επιτέθηκαν στους καταπατητές ενός θεμελιακού κοινωνικού δεσμού, μιας κρίσιμης κοινωνικής συνθήκης. Οι Ζακ ουδέποτε επιδίωξαν μια πλήρη ανατροπή: ως έμβλημά τους διάλεξαν λάβαρα στα χρώματα του ηγεμόνα της Γαλλίας με το σχέδιο της βασιλικής fleur-de-lys και υιοθέτησαν ως σύνθημα *Montjoie!* –την πολεμική κραυγή των γαλλικών βασιλικών στρατευμάτων¹⁵¹. Αυτές οι επιλογές αντιστοιχούσαν σε δέσμευση, όχι σε συγκεκριμένο πρόσωπο, αλλά στην αξία της δι-

French Historiography», *European Journal of Sociology* 24/1 (1983), σσ. 167-195. Για τη διάκριση φαντασιακού (αναπαράσταση) και συμβολικού βλ. Μ. GODELIER, *Au fondement des sociétés humaines. Ce que nous apprend l'anthropologie*, Παρίσι: Flammarion, 2010, σσ. 42-49.

¹⁴⁶ FREEDMAN, *Images of the Medieval Peasant*, σσ. 20-24.

¹⁴⁷ FELLER, *Paysans et seigneurs au Moyen Âge*, σ. 263· J. FIRNHABER-BAKER, «Two Kinds of Freedom: Language and Practice in Late Medieval Rural Revolts», *Edad Media. Revista de Historia* 21 (2020), σσ. 113-137 [113-152].

¹⁴⁸ HAMON, «Au temps des Jacques et des brigands», σ. 117· CHALLET – FORREST, «The masses», σσ. 298-299, 307· BOURIN, «Les révoltes dans la France du IV^e siècle», σ. 61· FIRNHABER-BAKER, *The Jacquerie of 1358*, σσ. 121-123.

¹⁴⁹ NEVEUX, «Déclin et reprise de la fluctuation biséculaire», σ. 64· FIRNHABER-BAKER, *The Jacquerie of 1358*, σ. 122.

¹⁵⁰ Αναφορικά με τις αγροτικές εξεγέρσεις ο Hugues Neveux τονίζει με έμφαση τη μεγάλη σημασία του αισθήματος δικαίου, NEVEUX, *Les révoltes paysannes*.

¹⁵¹ FIRNHABER-BAKER, «The Eponymous Jacquerie», σ. 60· ΤΗΣ ΙΔΙΑΣ, *The Jacquerie of 1358*, σ. 160, 162· HAMON, «Au temps des Jacques et des brigands», σ. 115.

καιοσύνης που συμβόλιζε¹⁵². Δηλώνοντας υποταγή και εμπιστοσύνη στον Γάλλο ηγεμόνα, οι Ζακ επέλεγαν στρατόπεδο, μάχονταν για το δίκιο και εγκαλούσαν τον βασιλιά να παρέμβει. Παράλληλα, οι άφθονες βασιλικές επιστολές χάριτος που μετά την καταστολή της Ζακερί έδιναν άφεση σε επιζήσαντες εξεγερμένους χωρικούς, καταδεικνύουν τον πολύπλοκο τρόπο με τον οποίο το μοναρχικό Κράτος διαχειρίστηκε το θέμα¹⁵³.

Ο πολλαπλασιασμός των αγροτικών εξεγέρσεων στα τέλη του Μεσαίωνα συνδέεται αφενός με τη ρευστότητα που συνοδεύει τις τάσεις επαναπροσδιορισμού της εξουσίας στις διάφορες εκδοχές της και αφετέρου με τις συνακόλουθες αντιδράσεις των χωρικών για να υπερασπιστούν ποικιλοτρόπως τις κοινότητες και τα δικαιώματά τους. Αυτό αποτελεί μόνο μια όψη του θέματος.

Στην περιοχή της Λαον της βόρειας Γαλλίας από τον 13ο μέχρι τον 15ο αιώνα υπήρχαν ακόμα ολόκληρα χωριά δουλοπάροικων που ανήκαν στην εκκλησιαστική χωροδεσποτεία του οικείου καθεδρικού, Notre-Dame de Laon. Από το 1200 και επί δεκαετίες οι δουλοπάροικοι αντιστέκονταν τακτικά αρνούμενοι να εργαστούν, να καταβάλουν φόρους, λιποτακτώντας αλλά και εξεγειρόμενοι. Το 1338, είκοσι χρόνια πριν τη Ζακερί, σημειώθηκε στην περιοχή μεγάλη εξέγερση δουλοπάροικων η οποία δεν καταγράφηκε ποτέ σε χρονικά¹⁵⁴. Διεδικώντας αλλαγή στο καθεστώς του δουλοπάροικου, οι εξεγερμένοι μαζεύτηκαν υπό τον ήχο της καμπάνας και το κίνημα επεκτάθηκε σε 24 χωριά, στο σύνολο της χωροδεσποτείας, κινητοποιώντας, τουλάχιστον, 5.000-6.000 άτομα. Με την παρέμβαση εκπροσώπων του βασιλιά η καταστολή υπήρξε γρήγορη. Κατέληξε στη θανάτωση εννέα αντρών από επτά χωριά και το σημάδεμα με καυτό σίδηρο στο μάγουλο έξι γυναικών –παραδειγματική τιμωρία που οδήγησε πολλούς εξεγερμένους να υποχωρήσουν και να αποδεχτούν ξανά το καθεστώς του δουλοπάροικου. Δύο χρόνια μετά η βασιλική εξουσία θα μεσολαβήσει ξανά ως διαιτητής για να δώσει λύση σε μια τελματωμένη κατάσταση και οι

¹⁵² Ό.π., σ. 116.

¹⁵³ J. NICOLAS, J. VALDEON BARUQUE & S.J. VILFAN, «L'État monarchique face aux résistances en Espagne, en France et dans les vieilles provinces des Habsbourg (xve-xviii siècles)», στο BLICKLE, *Résistance, représentation et communauté*, σ. 142· COHN, *Creating the Florentine State*, σ. 7· CHALLET, FORREST, «The masses».

¹⁵⁴ COHN, *Lust for Liberty*, σ. 31

δουλοπάροικοι θα δουν τη ζωή τους να βελτιώνεται προσωρινά¹⁵⁵. Ακολούθως οι εκκλησιαστικοί χωροδεσπότες αυξάνουν και πάλι τα βάρη των δουλοπαροίκων και το 1406 θα ξεσπάσει μια νέα εξέγερση¹⁵⁶.

Η αναδυόμενη κεντρική εξουσία –η γαλλική βασιλεία ή οι αστικές αρχές της Φλωρεντίας– είχε παγίως μια αμφίσημη στάση απέναντι στις αγροτικές εξεγέρσεις: τις κατέστελλε, και ενίοτε ιδιαίτερος αιματηρά, αλλά ασκούσε ταυτόχρονα τη δυνατότητα άφεσης και συγχώρεσης, διαφυλάσσοντας έτσι το περιθώριο επαναδιαπραγμάτευσης και επανασύστασης του κοινωνικού ιστού¹⁵⁷. Ακόμα, η κεντρική εξουσία επιζητούσε να λειτουργήσει ως διαμεσολαβητής ανάμεσα σε ανταγωνιζόμενες ομάδες και σε αδιέξοδες καταστάσεις¹⁵⁸. Πράγματι, για να συνεχίσει να ασκείται, αλλά και για να ισχυροποιηθεί, η κεντρική εξουσία επιδίωκε να επιτευχθεί το συντομότερο κάποια καινούρια εξισορρόπηση. Σε μια κοινωνία συμβολαίων, εξηγεί η Claude Gauvard, η βασιλική εξουσία δεν θα μπορούσε να επιβληθεί εκ των άνω: όπως φάνηκε με τη λήξη της Ζακερί και την πολύπλοκη τακτική των επιστολών συγχώρεσης προς «παραστρατημένους» ευγενείς και χωρικούς, η βασιλική εξουσία οικοδομήθηκε με διαδοχικές υποχωρήσεις, με *bricolage* –με αυτοσχέδια μερεμέτια– αλλά και με τη διατήρηση της επικοινωνίας ανάμεσα στον βασιλιά και τους υπηκόους του¹⁵⁹. Υπό το πρίσμα αυτό, οι εξεγέρσεις των Γάλλων χωρικών αποτέλεσαν μια ακόμα ευκαιρία για τη σταδιακή εμπέδωση μιας αναβαθμισμένης μοναρχικής εξουσίας η οποία, από «πρώτη μεταξύ ίσων», στόχευε να γίνει

¹⁵⁵ G. BRUNEL, «Les hommes de corps du chapitre cathédral de Laon (1200–1460): continuité et crises de la servitude dans une seigneurie ecclésiastique», στο P. FREEDMAN – M. BOURIN, (επιμ.), *Forms of Servitude in Northern and Central Europe. Decline, Resistance, and Expansion*, Τέρναουτ (Βέλγιο): Brepols Publishers, 2005, σσ. 131–177.

¹⁵⁶ G. BRUNEL – S. BRUNET, «Introduction» στο G. BRUNEL – S. BRUNET (επιμ.), *Les luttes anti-seigneuriales dans l'Europe médiévale et moderne*, Τουλούζη: Presses universitaires du Midi, 2009, σ. 9 [7–18].

¹⁵⁷ NICOLAS, VALDEON BARUQUE & VILFAN, «L'État monarchique face aux résistances», σ. 142.

¹⁵⁸ BRUNEL, «Les hommes de corps»· Y.-M. BERCE, «Conclusion», *Les luttes anti-seigneuriales*, σσ. 207–209 [199–209]· FELLER, *Paysans et seigneurs* σ. 258· GAUWARD, «Rapport conclusif», στο SHMESP, *Contester au Moyen Âge*, σσ. 413–416· FIRNHABER-BAKER, «The Eponymous Jacquerie», σ. 59.

¹⁵⁹ C. GAUWARD, «Contrat, consentement et souveraineté en France», στο FORONDA, *Avant le contrat social*, σ. 228 [223–230].

απολυταρχική. Οι χωρικοί πάντως, με τα λάβάρά τους, συντάσσονταν με τον βασιλιά.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Οι χρονικογράφοι «έστησαν παγίδες» στους ιστορικούς και επί αιώνες οι ιστορικοί δεν προσπάθησαν ή δεν κατάφεραν να τις αποφύγουν. Το στερεότυπο της αγροτικής εξέγερσης, όπως η Ζακερί, αναπαράχθηκε σταθερά και έγινε μέρος του συλλογικού μας φαντασιακού και των αντίστοιχων αναπαραστάσεων. Σήμερα όμως ο σκληρός πυρήνας του στερεότυπου, τα διάφορα ιδεολογικά «οχυρά» στα οποία αναφερθήκαμε επανειλημμένα, είτε κατακτήθηκαν είτε βάλλονται ποικιλοτρόπως από ιστορικούς του Μεσαίωνα που, συντονισμένα ή ασυντόνιστα, συμμετέχουν στο εγχείρημα.

Η αγροτική εξέγερση δεν αντιστοιχεί σε ηχηρό «πυροτέχνημα» ανίσχυρο «να οικοδομήσει κάτι σταθερό». Οργανικά δεμένη με τις αγροτικές κοινότητες, η εξέγερση εντάσσεται σε μια κατά πολύ ευρύτερη γκάμα μορφών αντίστασης και διαπραγμάτευσης που διέθεταν οι αγρότες. Υπήρχαν, όπως είδαμε, πολλά είδη ανυπακοής και η αποκωδικοποίησή τους επιτρέπει να στηθεί μια γραμματική όχι μόνο της εξέγερσης, αλλά γενικότερα της αντιπαράθεσης, της αντίστασης. Οι προηγούμενες αμφισβητήσεις, οι διενέξεις, οι μορφές απείθειας ή η φυγή προλείαναν το έδαφος. Η έννοια της ανυπακοής και της αντίστασης διαπερνά και ξεπερνά τις εξεγέρσεις και ο εντοπισμός της είναι δύσκολος. Ωστόσο η αντίσταση δεν αντιστοιχούσε μόνο σε «βουβό κλεφτοπόλεμο» –στο ροκάνισμα του χωροδεσποτικού χερσότοπου, το κλέψιμο στο ζύγι όταν καταβάλλονται οι φόροι, την απροθυμία εκτέλεσης εργασίας για τον άρχοντα, τη φυγή ή τη λιποταξία¹⁶⁰. Οι αμφισβητίες, δηλαδή εκείνοι που αντιστέκονταν, δεν περιορίζονταν σε παθητική αντίσταση. Αντιθέτως, παρότι αγράμματοι, ήταν ικανοί να διαπιστώσουν έμπρακτα, στη δική τους κλίμακα, τις αδυναμίες, τις ανακολουθίες, τις ασάφειες του νόμου ή των ορίων της ιδιοκτησίας κ.ά. και να διαπραγματεύονται γύρω από αυτές.

Διαγράφεται μονίμως μια αστάθεια, μια ένταση, ένα συγκρουσιακό σύστημα, ενώ, σε περίπτωση καταστατικού ή θεσμικού αδιεξόδου, «η προσφυγή στα όπλα ήταν ένας τρόπος να κάνουν πολιτική ή να συνεχίσουν να

¹⁶⁰ LE GOFF, *Ο πολιτισμός της μεσαιωνικής Δύσης*, σ. 419.

κάνουν πολιτική με άλλα μέσα»¹⁶¹. Η εξέγερση δεν αντιστοιχεί σε ρήξη αλλά συνιστά μέρος ενός ευρύτερου συνόλου φαινομένων αντίστασης που εντάσσονται στη μακρά ιστορική διάρκεια. Αντιστοιχούν στην εγρήγορση των αγροτών προκειμένου να εντοπίσουν κάθε ευκαιρία επαναδιαπραγμάτευσης των όρων εκμετάλλευσής τους. Πάντως, η διάξευση «υποταγή ή εξέγερση» αποδεικνύεται άκυρη και, επιτέλους, η καθιερωμένη ιστορική και η πολιτική ταυτότητα των αγροτών αρχίζει να μεταβάλλεται.

BIBΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

BARBERO, A. «Una rivolta antinobiliare nel Piemonte del Trecento: il Tuchinaggio del Canavese», στο M. BOURIN, G. CHERUBINI & G. PINTO (επιμ.), *Rivolte urbane e rivolte contadine nell'Europa del Trecento: un confronto*, Φλωρεντία: Firenze University Press, 2008, σσ. 153-196.

BAVEL VAN, B.J.P. «Rural Revolts and Structural Change in the Low Countries, Thirteenth–early Fourteenth Centuries», στο R. GODDARD, J. LANGDON & M. MÜLLER (επιμ.), *Survival and Discord in Medieval Society: Essays in Honour of Christopher Dyer*, Τέρναουτ (Βέλγιο): Brepols Publishers, 2010, σσ. 249-268.

BERCE, Y.-M. «Conclusion», στο G. BRUNEL – S. BRUNET (επιμ.), *Les luttes anti-seigneuriales dans l'Europe médiévale et moderne*, Τουλούζη: Presses universitaires du Midi, 2009, σσ. 199–209.

BESSEN, D.M. «The Jacquerie: Class War or Co-opted Rebellion?», *Journal of Medieval History* 11/1 (1985), σσ. 43-59.

BILLORE, M. – M. SORIA (επιμ.). *La rumeur au Moyen Âge. Du mépris à la manipulation (Ve–XVe siècle)*, Πέν: Presses Universitaires de Rennes, 2011.

BLICKLE, P. *From the Communal Reformation to the Revolution of the Common Man*, Λέιντεν-Βοστόνη–Κολωνία: Brill, 1998.

BLICKLE, P. (επιμ.). *Résistance, représentation et communauté*, Παρίσι: Presses Universitaires de France, 1998.

BLOCH, M. *Les caractères originaux de l'Histoire rurale française*, Παρίσι: Armand Colin, 1968, τ. I, πρώτη έκδοση 1931.

¹⁶¹ A. BARBERO, «Una rivolta antinobiliare nel Piemonte del Trecento: il Tuchinaggio del Canavese», στο BOURIN, CHERUBINI & PINTO, *Rivolte urbane*, σ. 190 [153-196].

BONNOT, G. «Dynamiques de la rémission et détours de la résolution de la conflictualité: le règlement de la jacquerie de 1358», στο SHMESP, *Contester au Moyen Âge: de la désobéissance à la révolte*, Παρίσι: Éditions de la Sorbonne, 2019, σσ. 363–377.

BONNOT, G. «Des “chartes en la forme des Jaques”: une violence politique insaisissable?», *Hypothèses* 1/22 (2019), σσ. 51–62.

BOUCHERON, P. «L'Italie, terre de contrats», στο F. FORONDA, *Avant le contrat social, Le contrat politique dans l'Occident médiéval, XIII^e–XV^e siècle*, Παρίσι: Éditions de la Sorbonne, 2011, σσ. 17–23.

BOURDIEU, P. «Le sens de l'honneur», στο *Esquisse d'une théorie de la pratique, précédé de trois études d'ethnologie kabyle*, Παρίσι: Seuil, 2000, [1972], σσ. 19–60.

BOURDIEU, P. «La paysannerie: une classe objet», *Actes de la recherche en sciences sociales* 17–18 (1977), σσ. 2–5.

BOURIN, M. – R. DURAND. *Vivre au village au Moyen Âge. Les solidarités paysannes du XI^e au XIII^e siècle*, Παρίσι: Temps Actuel, 2000 [1984].

BOURIN, M. «Les révoltes dans la France du XIV^e siècle: traditions historiographiques et nouvelles recherches», στο M. BOURIN, G. CHERUBINI & G. PINTO (επιμ.), *Rivolte urbane e rivolte contadine nell'Europa del Trecento: un confronto*, Φλωρεντία: Firenze University Press, 2008, σσ. 49–71.

BOUTIER, J., S. LANDI & O. ROUCHON. «Introduction», στο J. BOUTIER, S. LANDI & O. ROUCHON (επιμ.), *Florence et la Toscane, XIV^e–XIX^e siècles: Les dynamiques d'un État italien*, Ρεν: Presses universitaires de Rennes, 2004, σσ. 7–11.

BOYER, H. «Stéréotype, emblème, mythe», *Mots. Les langages du politique* 88 (2008), σσ. 99–113.

BRAUDEL, F. *Υλικός Πολιτισμός, Οικονομία και Καπιταλισμός (15ος–18ος αιώνας)*, τ. Β', *Τα παιχνίδια της συναλλαγής*, μτφρ. Φ. ΔΡΑΚΟΝΤΑΕΙΔΗΣ, Αθήνα: Αγροτική Τράπεζα της Ελλάδος, 1998.

BRESC, H. «La servitude au cœur de la «réaction féodale»: Les Arcs, 1366», *Mélanges de l'École française de Rome. Moyen-Age* 112/2 (2000), σσ. 1009–1037.

BRIZAY, F., A. FOLLAIN & V. SARRAZIN (επιμ.), *Les justices de village. Administration et justice locales de la fin du Moyen Âge à la Révolution* Ρεν: Presses universitaires de Rennes, 2003

BRUNEL, G. «Les hommes de corps du chapitre cathédral de Laon (1200–1460): continuité et crises de la servitude dans une seigneurie ecclésiastique», στο P. FREEDMAN – M. BOURIN, (επιμ.), *Forms of Servitude in Northern and Central Europe. Decline, Resistance, and Expansion*, Τέρναουτ (Βέλγιο): Brepols Publishers, 2005, σσ. 131–177.

BRUNEL G. – S. BRUNET. «Introduction», στο G. BRUNEL – S. BRUNET (επιμ.), *Les luttes anti-seigneuriales dans l'Europe médiévale et moderne*, Τουλούζη: Presses universitaires du Midi, 2009, σσ. 7–18.

BRUNEL, G. – S. BRUNET (επιμ.) *Les luttes anti-seigneuriales dans l'Europe médiévale et moderne*, Τουλούζη: Presses universitaires du Midi, 2009.

BUCHON, J.A. (επιμ.). *Les Chroniques de Froissart*, Παρίσι: J. Carez, 1826, τ. III. *Cahiers de recherches médiévales*, 10 (2003).

CAZELLES, R. «La Jacquerie fut-elle un mouvement paysan?», *Comptes rendus des séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres* 122/3 (1978), σσ. 654–666.

CAZELLES, R. *Société politique, noblesse et couronne sous Jean le bon et Charles V*, Γενεύη: Droz, 1982.

CHALLET, V. «Peuple et élites: stratégies sociales et manipulations politiques dans les révoltes paysannes (France, XIVe–XVe siècle)», στο P. DEPPEUX (επιμ.), *Revolte und Sozialstatus von der Spätantike bis zur Frühen Neuzeit/ Révolte et statut social de l'Antiquité tardive aux Temps modernes*, Μόναχο: De Gruyter, 2008, σσ. 213–228.

CHALLET, V. – I. FORREST. «The masses», στο C. FLETCHER, J.-P. GENET & J. WATTS (επιμ.), *Government and Political Life in England and France c. 1300–c. 1500*, Κέιμπριτζ: Cambridge University Press, 2015, σσ. 279–316.

CHALLET, V. «Dialogue ou contestation? La rébellion comme langage et culture politique en Europe à la fin du Moyen Âge», στο SHMESP, *Contester au Moyen Âge: de la désobéissance à la révolte*, Παρίσι: Éditions de la Sorbonne, 2019, σσ. 94–107.

COHN, S.K. *Creating the Florentine State. Peasants and Rebellion 1348–1434*, Κέιμπριτζ– Νέα Υόρκη: Cambridge University Press, 1999

COHN, S.K. *Lust for Liberty: The Politics of Social Revolt in Medieval Europe, 1200–1425. Italy, France, and Flanders*, Λονδίνο, Κέιμπριτζ Μασ.: Harvard University Press, 2006.

COHN, S.K. «Rich and Poor in Western Europe, c. 1375–1475, the Political Paradox of Material Well-Being», στο S.A. FARMER (επιμ.),

Approaches to Poverty in Medieval Europe. Complexities, Contradictions, Transformations, c. 1100–1500, Τέρναουτ (Βέλγιο): Brepols Publishers, 2015, σσ. 145–174.

CORRIOL, V. «Désobéissance, fraude, contestation: luttes passives et formes dissimulées de la résistance dans la paysannerie médiévale», στο SHMESP *Contester au Moyen Âge: de la désobéissance à la révolte*, Παρίσι: Éditions de la Sorbonne, 2019, σσ. 315–329.

DELEAGE, E. «Paysans malgré tout!», *Écologie et politique* 31/2 (2005), σσ. 13–23.

DE MEDEIROS, M.T. *Jacques et Chroniqueurs. Une étude comparée de récits contemporains relatant la Jacquerie de 1358*, Παρίσι: Champion, 1979.

DE MEDEIROS, M.T. «Dans le sillage de Jean le Bel», *Cahiers de recherches médiévales* 10 (2003), σσ. 131-142.

DE MOOR, T. «The Silent Revolution: A New Perspective on the Emergence of Commons, Guilds, and Other Forms of Corporate Collective Action in Western Europe», *International Review of Social History* 53/ Supplement 16 (2008) σσ. 179–212.

Dictionnaire du Moyen Français (1330–1500) LGeRM: lemmatisation de la variation graphique des états anciens du français et lexiques morphologiques, ATILF-CNRS & Université de Lorraine, <http://zeus.atilf.fr/dmf/>

Dictionnaire de l'Académie française, 9e édition (actuelle) <http://www.dictionnaire-academie.fr/article/A9I0035>

DUBY, G. *L'économie rurale et la vie des campagnes dans l'Occident médiéval*, Παρίσι: Flammarion, 1977[1962].

DUBY, G. *Les trois ordres ou l'imaginaire du féodalisme*, Παρίσι: Gallimard, 1978.

DUMOULYN, J. «Le povre peuple estoit moult opprimé: Elite Discourses on 'the People' in the Burgundian Netherlands (Fourteenth to Fifteenth Centuries)», *French History* 23/2 (2009), σσ. 171-192.

DUMOLYN, J. – J. HAEMERS. «'A Bad Chicken was Brooding': Subversive Speech in Late Medieval Flanders», *Past and Present* 214/1 (2012), σσ. 45–86.

FELLER, L. *Paysans et seigneurs au Moyen Âge VIIIe–XVe siècles*, Παρίσι: Armand Colin, 2013.

FENSTER, T., – D.L. SMAIL (επιμ.), *Fama. The Politics of Talk and Reputation in Medieval Europe*, Ithaca: Cornell University Press, 2003.

FIRNHABER-BAKER, J. «The Eponymous Jacquerie. Making Revolt Mean Some Things», στο J. FIRNHABER-BAKER – D. SCHOENAERS (επιμ.), *The Routledge History Handbook of Medieval Revolt*, Λονδίνο–Νέα Υόρκη: Routledge, 2017, σσ. 55-75.

FIRNHABER-BAKER, J. «Two Kinds of Freedom: Language and Practice in Late Medieval Rural Revolts», *Edad Media. Revista de Historia* 21 (2020), σσ. 113-152.

FIRNHABER-BAKER, J. *The Jacquerie of 1358: A French Peasants' Revolt*, Οξφόρδη: Oxford University Press, 2021, σσ. 72-73.

FLAMMERMONT, J.G. «La Jacquerie en Beauvaisis», *Revue Historique* 4 (1879), σσ. 123–143.

FLETCHER, C. «Rumour, Clamour, Murmur and Rebellion: Public Opinion and its Uses before and after the Peasants' Revolt (1381)», στο H. RAFAEL OLIVA HERRER, V. CHALLET, J. DUMOLYN & M.A. CARMONA RUIZ (επιμ.), *La comunidad medieval como esfera pública*, Σεβίλλη: Universidad de Sevilla, 2014, σσ. 193–210.

FLETCHER, C. «News, Noise, and the Nature of Politics in Late Medieval English Provincial Towns», *Journal of British Studies* 56 (2017), σσ. 250–272.

FORONDA, F. (επιμ.), *Avant le contrat social: Le contrat politique dans l'Occident médiéval, XIII^e–XV^e siècle*, Παρίσι: Éditions de la Sorbonne, 2011.

FOSSIER, R. *Histoire sociale de l'Occident médiéval*, Παρίσι: Armand Colin, 1970.

FOSSIER, R. *Paysans d'Occident XIe–XIVe siècles* Παρίσι: Presses Universitaires de France, 1984.

FOSSIER, R. *Hommes et villages d'Occident au Moyen-Âge*, Παρίσι: Publications de la Sorbonne, 1992.

FOSSIER, R. «Les communes rurales au Moyen Âge», *Journal des Savants*, 2 (1992), σσ. 235–276.

FOSSIER, R. *Villages et villageois au Moyen Âge*, Παρίσι: Christian éd., 1995.

FOSSIER, R. *Ces gens du Moyen Âge*, Παρίσι: Fayard, 2007.

FOURQUIN, G. *Les campagnes de la région parisienne*, Παρίσι: Publications de la Faculté des Lettres et Sciences Humaines de Paris, 1964.

FOURQUIN, G. *Les soulèvements populaires au Moyen Âge*, Παρίσι: Presses Universitaires de France, 1972, σσ. 11–25.

FREEDMAN, P. «Peasant Resistance in Medieval Europe. Approaches to the Question of Peasant Resistance», *Filozofski vestnik* 18/ 2 (1997), σσ. 179–211.

FREEDMAN, P. *Images of the Medieval Peasant*, Στάνφορντ: Stanford University Press, 1999.

GALBRAITH V.H. (επιμ.), *The Anonimale Chronicle*, Μάντσεστερ–Λονδίνο: Manchester University Press–Longmans, 1927.

GAUVARD, C. *‘De grace especial’: Crime, État et société en France à la fin du Moyen Âge*, Παρίσι: Publications de la Sorbonne, 1991, σ. 255.

GAUVARD, C. «Rumeurs et stéréotypes à la fin du Moyen Age», στο Société des Historiens Médiévistes de l’Enseignement Supérieur Public (SHMESP) *La circulation des nouvelles au Moyen Age*, Παρίσι: Éditions de la Sorbonne, 1993, σσ. 157–177.

GAUVARD, C. «La Fama, une parole fondatrice», *Médiévales* 24 (1993), σσ. 5–13.

GAUVARD, C. «Violence licite et violence illicite dans le royaume de France à la fin du Moyen Âge» *Memoria y Civilización*, 2 (1999), σσ. 87–115.

GAUVARD, C. «Conclusion», στο SHMESP, *Le règlement des conflits au Moyen Âge*, Παρίσι: Publications de la Sorbonne, 2001, σσ. 369–391.

GAUVARD, C. «Contrat, consentement et souveraineté en France» στο F. FORONDA (επιμ.), *Avant le contrat social: Le contrat politique dans l’Occident médiéval, XIII^e–XV^e siècle*, Παρίσι: Éditions de la Sorbonne, 2011, σσ. 223–230.

GAUVARD, C. «Justice et paix», στο J. LE GOFF – J.-C. SCHMITT (επιμ.), *Dictionnaire raisonné de l’Occident médiéval*, Παρίσι: Arthème Fayard, 2014 [1999], σσ. 587–594.

GAUVARD, C. «Violence», στο J. LE GOFF – J.-C. SCHMITT (επιμ.), *Dictionnaire raisonné de l’Occident médiéval*, Παρίσι: Arthème Fayard, 2014 [1999], σσ. 1201–1209.

GAUVARD, C. «Rapport conclusif», στο SHMESP, *Contester au Moyen Âge: de la désobéissance à la révolte*, Παρίσι: Éditions de la Sorbonne, 2019, σσ. 405–416.

GENICOT, L. *Rural Communities in the Medieval West*, Βαλτιμόρη: The Johns Hopkins University Press, 1990

GINZBURG, C. *Le Sabbat des sorcières*, Παρίσι: Gallimard, 1992.

GIORDANENGO, G. « Justice (exercice de la)» στο C. GAUVARD, A. DE LIBERA & M. ZINK, *Dictionnaire du Moyen Âge*, Παρίσι: Presses Universitaires de France, 2002, σσ. 797–798.

GODELIER, M. *Au fondement des sociétés humaines. Ce que nous apprend l'anthropologie*, Παρίσι: Flammarion, 2010.

GUENEE, B. *L'opinion publique à la fin du Moyen-Âge d'après la 'Chronique de Charles VI' du Religieux de Saint-Denis*, Παρίσι: Perrin 2002.

GUERREAU, A. «L'honneur blessé (note critique)», *Annales. Économies, sociétés, civilisations* 48/1 (1993), σσ. 227-233.

GUREVICH, A. «Medieval Culture and Mentality According to the New French Historiography», *European Journal of Sociology* 24/1 (1983) σσ. 167-195.

HAEMERS, J. – É. LECUPPRE-DESJARDIN. «*La voix des «sans-voix»: Réflexion sur les prises de parole des leaders des révoltes populaires à la fin du Moyen Âge*», στο SHMESP, *La voix au Moyen Âge*, Παρίσι: Éditions de la Sorbonne, 2020, σσ. 233–247.

HAMON, P. «Au temps des Jacques et des brigands: réflexions sur la contestation en milieu rural dans la France de la fin du Moyen Âge», στο SHMESP, *Contester au Moyen Âge: de la désobéissance à la révolte*, Παρίσι: Éditions de la Sorbonne, 2019, σσ. 109–123.

HAMON, P. «Le tocsin de la révolte: comment l'entendre? (France, XIVE-début XIXE siècle)», *Histoire, économie & société* 38/ 1(2019), σσ. 101–117.

HERMANT, H. – V. CHALLET. «Des mots et des gestes. Le corps et la voix dans l'univers de la révolte (XIVE-XVIIIe siècles)», *Histoire, économie & société* 38/1 (2019), σσ. 4–14.

HIGOUNET, C. (επιμ.), *Les communautés villageoises en Europe occidentale, du Moyen Âge aux Temps moderne*, Τουλούζη: Presses Universitaires du Midi, 1984.

HILTON, R. – H. FAGAN. *The English Rising of 1381*, Λονδίνο: Lawrence and Wishart, 1950.

HILTON, R. *Bond Men Made Free Medieval Peasant Movements and the English Rising of 1381*, Λονδίνο: Routledge, 2003, πρώτη έκδοση 1973.

HILTON, R. «Peasant Movements in England before 1381», *The Economic History Review* 2/2 (1949), σσ. 117–136.

HINCK, H. – B. BETTINA. «Cross-Border Representations of Revolt in the Later Middle Ages: France and England During the Hundred Years'

War (1337–1453)», στο Μ. GRIESSE (επιμ.), *From Mutual Observation to Propaganda. Premodern Revolts in Their Transnational Representation*, Μπίλεφελντ: Transcript Verlag, 2014, σσ. 37–52.

HOBBSBAWM, E. J. «Peasant Land Occupations», *Past and Present* 62 (1974), σσ. 120–152.

KULA, W. *Les mesures et les hommes*, Παρίσι: Éditions de la Maison des sciences de l'homme, 1984.

LA RONCIERE DE, C.-M. «De la ville à l'État régional: la constitution du territoire (xive–xve siècle)», στο J. BOUTIER, S. LANDI & O. ROUCHON (επιμ.), *Florence et la Toscane, XIVe–XIXe siècles: Les dynamiques d'un État italien*, Ρεν: Presses universitaires de Rennes, 2004, σσ. 15–37.

LE GOFF, J. *Pour un autre Moyen Âge. Temps, travail, culture en Occident*, Παρίσι: Gallimard, 1977.

LE GOFF, J. *Ο πολιτισμός της μεσαιωνικής Δύσης*, μτφρ. Ρ. ΜΠΕΝΒΕΝΙΣΤΕ, Θεσσαλονίκη: Βάνιας, 1993.

LE GOFF, J. *Η Ευρώπη γεννήθηκε τον Μεσαίωνα*, μτφρ. Ελευθερία Ζέη, Αθήνα: Πόλις, 2006.

LETT, D. «Les voix du peuple à la fin du Moyen Âge», *Médiévales* 71 (2016), σσ. 159–176.

LEPETIT, B. «Les Annales aujourd'hui», *Review (Fernand Braudel Center)* 18/2 (1995), σσ. 329–354.

LEWIS, P. *Later Medieval France*, Λονδίνο: MacMillan, 1968.

MANE, P. «Images de la vie des villageois», στο SHMESP, *Villages et villageois au Moyen Âge*, Παρίσι: Éditions de la Sorbonne, 1992, σσ. 161–179.

MAYALI, L. «Droit coutumier» στο C. GAUVARD, A. DE LIBERA & M. ZINK, *Dictionnaire du Moyen Âge*, Παρίσι: Presses Universitaires de France, 2002, σσ. 441–444.

MAZEL, F. *Féodalités, 888–1180*, Παρίσι: Belin, 2010.

MAZEL, F., S. ALESSANDRO & E. TIXIER DU MESNIL. «Introduction», στο SHMESP, *Contester au Moyen Âge: de la désobéissance à la révolte*, Παρίσι: Éditions de la Sorbonne, 2019, σσ. 11–44.

MENANT, F. – O. REDON. (επιμ.), *Notaires et crédit dans l'Occident méditerranéen médiéval*, Ρώμη: École française de Rome, 2004.

MOLLAT, M. – P. WOLFF. *Ongles bleus, Jacques et Ciompi. Les révolutions populaires en Europe aux XIVe–XVe siècles*, Παρίσι: Calmann-Lévy, 1970.

NEVEUX, H. «Déclin et reprise de la fluctuation biséculaire», στο G. DUBY – G. ARMAND WALLON (επιμ.), *Histoire de la France rurale*, Παρίσι: Seuil, 1975, τ. 2, σσ. 12–173

NEVEUX, H. *Les révoltes paysannes en Europe (XIVe-XVII siècle)*, Παρίσι: Albin Michel, 1997.

NEWHALL R. (επιμ.), *The Chronicle of Jean de Venette*, Νέα Υόρκη: Columbia University Press, 1953.

NICOLAS, J., J. VALDEON BARUQUE – S. VILFAN. «L'État monarchique face aux résistances en Espagne, en France et dans les vieilles provinces des Habsbourg (xve-xviiiè siècles)», στο P. BLICKLE (επιμ.), *Résistance, représentation et communauté*, Παρίσι: Presses Universitaires de France, 1998.

PERISTIANY, J. G. (επιμ.), *Honor and Shame, The Values of Mediterranean Society*, Σικάγο: University of Chicago Press.

PITT-RIVERS, J. (επιμ.), *Mediterranean Countrymen: Essays in the Social Anthropology of the Mediterranean*, Χάγη: Mouton, 1963.

PORCHNEV, B.F. *Die Volksaufstände in Frankreich vor der Fronde, 1623–1648*, Λειψία: VEB Bibliographisches Institut, 1954.

PORCHNEV, B. F. *Les soulèvements populaires en France de 1623 à 1648*, Παρίσι: SEVPEN, 1963.

PORCHNEW, B.F. «Formen und Wege des bäuerlichen Kampfes gegen die feudale Ausbeutung», *Sowjetwissenschaft/ Geschichtliche Abteilung* (1952), σσ. 440–459.

POUMAREDE, J. – M. MOUSNIER (επιμ.). *La coutume au village dans l'Europe médiévale et moderne*, Τουλούζη: Presses universitaires du Midi, 2001.

RÖSENER, W. *Les paysans dans l'histoire de l'Europe*, Παρίσι: Le Seuil, 1994.

SCOTT, J.C. *Weapons of the Weak. Everyday Forms of Peasant Resistance* (Νιου Χέιβεν– Λονδίνο: Yale University Press, 1985.

SCOTT, J.C. *Domination and the Arts of Resistance: Hidden Transcripts*, Νιου Χέιβεν–Λονδίνο: Yale University Press, 1990.

STELLA, A. *La révolte des Ciompi. Les hommes, les lieux, le travail*, Παρίσι: Éditions de l'École des Hautes Études en Sciences Sociales, 1993.

STELLA, A. «Un conflit du travail dans les vignes d'Auxerre aux XIVe et XVe siècles», *Histoire et Sociétés Rurales* 5 (1996), σσ. 221–251.

TILLY, C. «How Protest Modernized in France, 1845–1855», στο W. O. AYDELOTTE, R. W. FOGEL & A.G. BOGUE (επιμ.), *The Dimension of Quantitative Research*, Πρίνστον: Princeton University Press, 1972, σσ. 192–256.

TILLY, C. «Major Forms of Collective Action in Western Europe 1500–1975», *Theory and Society* 3/3 (1976), σσ. 365–375.

TILLY, C. *From Mobilization to Revolution*, Νέα Υόρκη: Random House, 1978.

TILLY, C. *The Politics of Collective Violence*, Κέιμπριτζ: Cambridge University Press 2003.

TILLY, C. *Contentious Performances*, Κέιμπριτζ: Cambridge University Press, 2008.

TITONE, F. «Introduction. The Concept of Disciplined Dissent and its Deployment: A Methodology», στο F. TITONE (επιμ.), *Disciplined Dissent. Strategies of Non-Confrontational Protest in Europe from the Twelfth to the Early Sixteenth Century*, Ρώμη: Viella, 2016, σσ. 7–22.

VIARD, J. – E. DEPRez (επιμ.) *Chronique de Jean le Bel*, Παρίσι: Renouard, 1905, τ. II.

WATTS, J. *The Making of Politie: Europe, 1300–1500*, Κέιμπριτζ: Cambridge University Press, 2009.

WICKHAM, C. «Gossip and Resistance among the Medieval Peasantry», *Past and Present* 160 (1998), σσ. 3–24.

WICKHAM, C. «Space and Society in Early Medieval Peasants Conflicts» *Settimane di studio* 50 (2003), σσ. 551–587.

WICKHAM, C. *Framing the Early Middle Ages*, Οξφόρδη: Oxford University Press, 2005.

WICKHAM, C. «Looking Forward: Peasant Revolts in Europe, 600–1200», στο J. FIRNHABER-BAKER, D. SCHOENAERS (επιμ.), *The Routledge History Handbook of Medieval Revolt*, Λονδίνο–Νέα Υόρκη: Routledge, 2017, σσ. 155–167.

ZORZI, A. «The Material Constitution of the Florentine Dominion», στο W. J. CONNELL – A. ZORZI (επιμ.), *Florentine Tuscany, Structures and Practices of Power*, Κέιμπριτζ: Cambridge University Press, 2000, σσ. 6–31.

ZORZI, A. «Il dominio territoriale di Firenze nei secoli XIV–XV: mediazioni, negoziazioni, pattuizioni», στο F. FORONDA, *Avant le contrat social, Le contrat politique dans l'Occident médiéval, XIII^e–XV^e siècle*, Παρίσι: Éditions de la Sorbonne, 2011, σσ. 81–96.

ΒΙΟΓΡΑΦΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ

Η Αλίκη Βαξεβάνογλου ολοκλήρωσε τις προπτυχιακές και μεταπτυχιακές σπουδές της στην Ιστορία και την Ιστορική Κοινωνιολογία στο Παρίσι 1-Σορβόννη και είναι κάτοχος διδακτορικού διπλώματος στην Κοινωνική Ιστορία. Έχει εργαστεί ως ερευνήτρια σε πολλά Ερευνητικά Προγράμματα Ερευνητικών Κέντρων και Πανεπιστημίων στην Ελλάδα και έχει διδάξει Ελληνική και Ευρωπαϊκή Ιστορία σε προπτυχιακά και μεταπτυχιακά Προγράμματα. Σήμερα είναι Κύρια Ερευνήτρια στο Κέντρο Ερέυνης της Ελληνικής Κοινωνίας (Ακαδημία Αθηνών). Η έρευνά της, τα πέντε βιβλία της και οι εργασίες της αφορούν διάφορες πτυχές της ιστορίας της εργασίας. Εκτός από την κοινωνική ιστορία του Δυτικού Μεσαίωνα, τα τρέχοντα ενδιαφέροντά της επικεντρώνονται στους μετανάστες, στη φύση και τη χρήση της αμφίσημης έννοιας «άτυπη» εργασία («informal» labour/travail «informel») στην Ελλάδα και τον κόσμο.

Peasant Revolts and Resistance:
New Interpretations from Medieval Historiography

Aliki VAXEVANOGLOU

Abstract: During the late Middle Ages, Western Europe was shaken by peasant revolts of unprecedented intensity, scale, and duration. Yet for centuries, historiography has described the uprisings as senseless episodes of blind violence. Recently, this powerful stereotype has been challenged and alternative interpretations are emerging.

The reorientation of the theme of 'late medieval peasant rebellion' presupposes a reconsideration of the peasants –the overwhelming majority of the medieval population– and of the political field, and this shift towards historical anthropology is indispensable. Based on historiographical examples from France and Italy, the study presents a synthesis of these approaches.

Keywords: Middle Ages, Western Europe, Peasants, Stereotypes, Ideology, Revolts, Violence.

Εννοιολογήσεις των εξεγέρσεων στην Ιστορία του Φλωρεντινού λαού του Λεονάρντο Μπρούνι

Ελένη ΤΟΥΝΤΑ

Περίληψη: Η παρούσα εργασία επικεντρώνεται στις εξεγέρσεις των Φλωρεντινών, όπως αυτές παρουσιάζονται στην Ιστορία του Φλωρεντινού λαού του Λεονάρντο Μπρούνι. Εξετάζει πώς ο φλωρεντινός ουμανιστής αντιλαμβάνονταν τις λαϊκές εξεγέρσεις, καθώς και πώς οργάνωσε τις αφηγηματικές τους αναπαραστάσεις με στόχο την παραγωγή ιστορικής γνώσης. Σε αυτό το ερευνητικό πλαίσιο, η εργασία μελετά τις λογοθετικές πρακτικές του συγγραφέα, ιδίως όσον αφορά τις αφηγήσεις του για την αλληλεπίδραση των εξεγέρσεων με τα θεσμικά, κοινωνικά και πολιτικά τους συμφραζόμενα, και τη χρήση βίας από τους εξεγευμένους. Υποστηρίζει ότι οι αναπαραστάσεις των εξεγέρσεων αποτέλεσαν βασικό συστατικό στοιχείο του πολιτικού ουμανισμού του Μπρούνι, και ότι τελικά οδήγησαν στη διαμόρφωση νέων κοινωνικών κατηγοριοποιήσεων και στρατηγικών πειθάρχησης για τον έλεγχο των κατώτερων κοινωνικών ομάδων.

Λέξεις-κλειδιά: Λεονάρντο Μπρούνι, Φλωρεντία, Εξεγέρσεις, Τσιόμπι, Πολιτικός Ουμανισμός

A. Ο Λεονάρντο Μπρούνι, ο φλωρεντινός «λαός», και η ιστορία του

Στον «επαναστατικό» δωδέκατο αιώνα, χάρη στην εμπορική, βιοτεχνική και συνακόλουθη αστική ανάπτυξη, η Φλωρεντία ήταν μία από τις πρώτες πόλεις της Βόρειας Ιταλίας που διεκδίκησε την αυτονομία της από την εξουσία των Γερμανών αυτοκρατόρων, για να εξελιχθεί στους ύστερους μεσαιωνικούς αιώνες σε μία ισχυρή πόλη-κράτος με κυριαρχικές αξιώσεις στην ευρύτερη περιοχή της Τοσκάνης. Από το 1138, οπότε χρονολογούνται οι πρώτες μαρτυρίες για την ύπαρξη αυτόνομου αστικού συμβουλίου στην πόλη, μέχρι και το 1434, όταν η οικογένεια των Μεδίκων ανήλθε στην

εξουσία, οι κοινωνικές και πολιτικές εμπειρίες που βίωναν οι φλωρεντινοί αστοί ήταν πλούσιες και πολύπλοκες. Οι αγώνες, στο εξωτερικό, εναντίον των Γερμανών αυτοκρατόρων και των συμμάχων τους βορειοϊταλικών πόλεων, συνοδεύτηκαν στο εσωτερικό από φατριαστικές διαμάχες και πολιτικές διεκδικήσεις, αρχής γενομένης από τη διαίρεση των ευγενών της πόλης που ήλεγχαν τα αστικά συμβούλια, σε φιλοαυτοκρατορικούς, Γιβελλίνους και αντιαυτοκρατορικούς, Γουέλφους. Αυτές οι αντιπαράθεσεις σε συνδυασμό με τα βιώματα που πρόσφερε η συμμετοχή σε επαγγελματικές/συντεχνιακές και άλλες κοινωνικές συσσωματώσεις, προκάλεσαν την πολιτική αφύπνιση των λαϊκών, δηλαδή των μη ευγενικής καταγωγής κοινωνικών ομάδων, ακόμα και των κατώτερων και οικονομικά εξαθλιωμένων στρωμάτων της φλωρεντινής κοινωνίας, που αμφισβήτησαν την πρωτοκαθεδρία των ευγενών και διεκδίκησαν μερίδιο στη νομή της εξουσίας. Στο εξής, οι πολιτικές συγκρούσεις, με αρκετά σαφή κοινωνικά και οικονομικά χαρακτηριστικά, θα αναδείξουν τη Φλωρεντία σε εργαστήριο νέων ιδεών, και εντέλει της ιταλικής Αναγέννησης¹.

Ο ίδιος ο Λεονάρντο Μπρούνι (Leonardo Bruni, περ. 1370-1444), προσωπικότητα εμβληματική στη διαμόρφωση του αναγεννησιακού πολιτικού στοχασμού, στο προοίμιο του έργου του για την ιστορία του φλωρεντινού λαού, στο οποίο εστιάζει η παρούσα μελέτη, υποστήριξε ότι «γοητεύτηκε από τη μεγαλοσύνη των πράξεων του φλωρεντινού λαού (*res gesta florentini populi*), αρχικά από τις ποικίλες διενέξεις στο εσωτερικό, και στη συνέχεια από τα ένδοξα κατορθώματά του εναντίον των γειτονικών πόλεων», και γι' αυτό ανέλαβε το εγχείρημα να αφηγηθεί την ιστορία του². Άλλωστε, ο Μπρούνι, που γεννήθηκε στην πόλη Αρέτσο (Arezzo) της Τοσκάνης περίπου το 1370, βίωσε έντονα τέτοιες συγκρουσιακές καταστάσεις εξ απαλών ονύχων. Πρέπει να ήταν περίπου δεκατεσσάρων ετών, το 1384, όταν στην «πιο πικρή νύχτα της ζωής του απ' όσες μπορούσε να θυμηθεί», όπως εξομολογήθηκε στα *Απομνημονεύματά* του, Γιβελλίνοι κάτοικοι του Αρέτσο, που είχαν εκδιωχθεί από τους αντιπάλους τους

¹ Για μία αναλυτική εισαγωγή στην ιστορία της Φλωρεντίας, βλ. J.M. NAJEMY, *A History of Florence*, Οξφόρδη: Blackwell, 2006.

² L. BRUNI, *History of the Florentine People*, έκδοση και μετάφραση J. HANKINS, τ. 1-3, The I Tatti Renaissance Library 3, 16 & 27, Κέμπριτζ Μασ. και Λονδίνο, Αγγλία: Harvard University Press, 2001, 2004 και 2007. Το απόσπασμα βρίσκεται στο BRUNI, *History*, τ. 1: Prooemium auctoris, 1, σ. 2.

Γουέλφους, επέστρεψαν, με τη βοήθεια του στρατού του Λουδοβίκου Α', δούκα του Ανζού και διεκδικητή του θρόνου του Βασιλείου της Νάπολης (1339-1384), και συνέλαβαν τους τελευταίους, ανάμεσά τους και τον πατέρα του. Συνελήφθη και ο ίδιος ο Μπρούνι που λόγω της ηλικίας του, όπως κατέγραψε τις αναμνήσεις του, βρέθηκε κρατούμενος σε ένα υπνοδωμάτιο κάποιου κάστρου να ατενίζει καθημερινά ένα πορτρέτο του Πετράρχη, για να ανάψει έτσι μέσα του η σπίθα για πνευματικές αναζητήσεις³. Μαθητής και προστατευόμενος του σημαντικότερου φλωρεντινού λογίου των τελών του δέκατου τέταρτου αιώνα, και καγκελάριου της Φλωρεντίας, Κολούτσιο Σαλουτάτι (Coluccio Salutati, 1331-1406), ο Μπρούνι μυήθηκε στα ουμανιστικά γράμματα, εντρυφώντας μάλιστα και στην αρχαία ελληνική γραμματεία χάρη στον βυζαντινό λόγιο Μανουήλ Χρυσολωρά (1355-1415) που δίδαξε την ελληνική γλώσσα στη Φλωρεντία το διάστημα 1396-1400. Στη συνέχεια, με συστάσεις του Σαλουτάτι, ο Μπρούνι κατέλαβε τη θέση του παπικού γραμματέα (1405-1414), αποκτώντας έτσι σημαντικές πολιτικές εμπειρίες που σε συνδυασμό με την πνευματική του συγκρότηση τού επέτρεψαν να ηγηθεί της φλωρεντινής καγκελαρίας από το 1427 έως τον θάνατό του, το 1444⁴.

Η συγγραφή μιας νέας ιστορίας της Φλωρεντίας ήταν σχέδιο που πρέπει να απασχολούσε τον φλωρεντινό λόγιο ήδη από τις αρχές του δέκατου πέμπτου αιώνα, όταν συνέθετε τον *Πανηγυρικό της Φλωρεντίας (Laudatio florentinae urbis, 1404)*⁵. Η υλοποίηση του εγχειρήματος τού χάρισε τον τίτλο του πατέρα της αναγεννησιακής ιστορίας. Ο ιστορικός στοχασμός του Μπρούνι απομακρύνθηκε από τους μεσαιωνικούς θεοκεντρικούς οριζόντες οι οποίοι αντιλαμβάνονταν την ιστορία ως «θεραπαινίδα της θεολογίας», και αποκατέστησε το κικερώνειο πρόταγμα για την ιστορία ως «δασκάλα ζωής», αντλώντας δημιουργικά από τη ρητορική εργαλειοθήκη της αρχαιότητας. Ο φλωρεντινός λόγιος δεν αρκέστηκε να αφηγηθεί τα γεγονότα με χρονολογική σειρά, αλλά αποπειράθηκε να ξεδιαλύνει τις αιτιακές σχέσεις τους, να προβάλλει τη σημασία τους για την ιστορική εξέλιξη, και να παραδώσει κατ' αυτόν τον τρόπο μαθήματα για το μέλλον. Στόχος του δεν

³ BRUNI, *History*, τ. 3, De temporibus suis, 15-16, σσ. 310-312.

⁴ Βλ. αναλυτικά τα βιογραφικά στοιχεία που παραθέτει ο J. Hankins στο BRUNI, *History*, τ. 1, σσ. xii-xiii.

⁵ G. IANZITI, *Writing History in Renaissance Italy. Leonardo Bruni and the Uses of the Past*, Κέμπριτζ Μασ. και Λονδίνο, Αγγλία: Harvard University Press, 2012, σσ. 95-100.

ήταν να διασώσει στη μνήμη ηρωικές πράξεις, όπως επιδίωκε η παραδοσιακή μεσαιωνική ιστοριογραφία, αλλά να ερμηνεύσει το παρελθόν. Σε αυτό το πλαίσιο, αναθεώρησε προγενέστερες αφηγήσεις και στηρίχτηκε, όχι στην αυτοψία, την αξία της οποίας σχετικοποίησε, αλλά σε αρχειακές πηγές. Ουμανιστής, πεπεισμένος για τη σημασία της ανθρώπινης δράσης ως κινητήριας δύναμης της ιστορικής εξέλιξης, ο Μπρούνι τοποθέτησε στο κάδρο των ιστορικών του αναζητήσεων τους πρωταγωνιστές των γεγονότων που αφηγήθηκε, επιδιώκοντας να φωτίσει την προσωπικότητά τους και τα κίνητρα των πράξεών τους⁶.

Η ιστορία του φλωρεντινού λαού, του *populus*, όπως αποκαλείται στο προοίμιο του έργου, εξελίχθηκε, μεταξύ άλλων, μέσα από εξεγερσιακά επεισόδια που ενάλλασαν κοινωνικές ομάδες στη διακυβέρνηση της πόλης, και στα οποία εστίασε ο Μπρούνι άλλοτε ως ορόσημα για τη συγκρότηση και την εξέλιξη της φλωρεντινής πολιτείας, άλλοτε ως πηγή διδαγμάτων για το μέλλον. Η παρούσα εργασία στρέφει την προσοχή της στις αφηγηματικές αναπαραστάσεις αυτών των επεισοδίων, και εξετάζει τη λογοθετική παραγωγή τους, τη διάδρασή τους με τα θεσμικά, κοινωνικά και πολιτικά τους συμφραζόμενα, με τη νομική κουλτούρα και τις νοσηματοδοτήσεις της βίας. Κατ' αυτό τον τρόπο αποπειράται να διερευνήσει τις εννοιολογήσεις των εξεγέρσεων στην πολιτική σκέψη και στην ιστορική γραφή του Λεονάρντο Μπρούνι, με τον διττό στόχο, αφ' ενός να μελετήσει το θεωρητικό σχήμα περί εξέγερσης που ο φλωρεντινός λόγιος διατύπωσε, αφ' ετέρου να ερμηνεύσει τον τρόπο με τον οποίο διαχειρίστηκε τις μνήμες των εξεγέρσεων στην προσπάθειά του να παράξει ιστορική γνώση.

Η εξέταση των ανωτέρω, εν πολλοίς αλληλεξαρτώμενων, ερωτημάτων θα διευκολυνθεί από την τοποθέτηση της συγγραφής στα πολιτισμικά της συμφραζόμενα και από την, εκ των πραγμάτων σύντομη, διερεύνηση του όρου «λαός» που χαρακτηρίζεται από ιδιαίτερη αμφισημία. Το έργο, το οποίο διαιρείται σε δώδεκα βιβλία, γράφηκε κατ' ανάθεση της «σινιορίας» (*signoria*), του ανώτατου εκτελεστικού οργάνου της πόλης της Φλωρεντίας, λαμβάνοντας έτσι εξαρχής έναν κανονιστικό χαρακτήρα ο οποίος αφορούσε τη συγκρότηση της ιστορικής μνήμης και συνεπώς την οργάνωση του παρόντος πολιτικού βίου, αφού ανταποκρινόταν στις προσδοκίες της φλωρεντινής άρχουσας τάξης. Η εξιστόρηση εκκινεί από την ίδρυση της πόλης τη ρωμαϊκή περίοδο και ολοκληρώνεται με την αφήγηση του πολέ-

⁶ IANZITI, *Writing History*, σσ. 92-94.

μου εναντίον του Δουκάτου του Μιλάνο (1390-1402). Ο Μπρούνι ξεκίνησε τη συγγραφή το 1416 και το 1428 παρέδωσε τα πρώτα έξι βιβλία, στα οποία η διήγηση εκτείνεται χρονολογικά έως το 1342. Τα επόμενα τρία βιβλία γράφηκαν στη συνέχεια, μάλλον μετά το 1434 και την άνοδο των Μεδίκων στην εξουσία, και παρουσιάστηκαν δημόσια το 1439. Για τα τρία τελευταία, που είναι πιο σύντομα και πραγματεύονται μόνο τον πόλεμο με το Μιλάνο, οι χρόνοι συγγραφής και παρουσίας δεν είναι γνωστοί⁷.

Σύμφωνα με τον τίτλο του έργου, ο Μπρούνι επέλεξε ως βασικό πρωταγωνιστή της *Ιστορίας* του τον φλωρεντινό «λαό». Ο όρος *populus* στο κείμενο είναι πολυσήμαντος, ενίοτε αμφίσημος, όπως άλλωστε θα ανέμενε κανείς από έναν λόγιο που συνέγραφε ιστορία για να ανταποκριθεί, χρησιμοποιώντας διάφορες ρητορικές συμβάσεις, στις πολιτικές ανάγκες του καιρού του⁸. Υπό μία ευρύτερη έννοια, μπορεί να αναφέρεται σε ολόκληρο τον φλωρεντινό λαό, τόσο στην πόλη όσο και στην ύπαιθρο που αυτή ήλεγχε, και να ανταποκρίνεται έτσι στις επεκτατικές πολιτικές της Φλωρεντίας του δέκατου πέμπτου αιώνα στην περιοχή της Τοσκάνης. Έχει παρατηρηθεί ότι μετά την κατάκτηση της Πίζας το 1406, η Φλωρεντία μετασχηματιζόταν σταδιακά από πόλη-κράτος σε εδαφικό κράτος, και επιδίωκε την πολιτική ενσωμάτωση των νέων εδαφών μέσω νομικών διατάξεων που διέυρυναν την έννοια της πολιτικής κοινότητας εκτός των τειχών της πόλης⁹. Με τη στενή του σημασία, όπως κυρίως χρησιμοποιείται από τον Μπρούνι στις αφηγήσεις των εξεγέρσεων, ο «λαός» είναι ο πολιτικά οργανωμένος μη ευγενικής καταγωγής λαός της πόλης, που με την αυτοσυνείδηση και τη λογική της συντεχνιακής του οργάνωσης, μέσα από αντιπαραθέσεις, συγκρούσεις και επιλεκτικές συμμαχίες με τους φλωρεντινούς ευγενείς είχε αποκτήσει πρόσβαση στα δημόσια αξιώματα και διοικούσε την

⁷ IANZITI, *Writing History*, σσ. 91 και 100-101.

⁸ Βλ. τη συζήτηση περί της ειλικρίνειας ή μη του Μπρούνι στον J. HANKINS, «Rhetoric, History, and Ideology: The Civic Panegyrics of Leonardo Bruni», στο J. HANKINS (επιμ.), *Renaissance Civic Humanism: Reappraisals and Reflections*, Κέμπριτζ: Cambridge University Press, 2000, σσ. 43-78. Ο J. HANKINS, *Virtue Politics. Soulcraft and Statecraft in Renaissance Italy*, Κέμπριτζ Μασ. και Λονδίνο, Αγγλία: The Belknap Press of Harvard University Press, 2019, σσ. 271-288 διακρίνει στο εν λόγω κείμενο έναν διδακτικό χαρακτήρα με στόχο την επίτευξη του ενάρετου πολιτικού βίου που θα εξασφαλίσει την πολιτική και στρατιωτική ισχύ της Φλωρεντίας.

⁹ IANZITI, *Writing History*, σσ. 101-107.

πόλη, με μεγάλα διαλείμματα, από το 1250 και εξής¹⁰. Πρόκειται για τον «πόπολο» (popolo) σύμφωνα με τη δημόδη γλώσσα της εποχής, και όπως θα αναφέρεται και στη συνέχεια της παρούσας μελέτης. Από τα μέσα του δέκατου τρίτου αιώνα μέχρι και τα τέλη του δέκατου τέταρτου, τέσσερεις μεγάλες εξεγέρσεις του «πόπολο», το 1250, το 1292, το 1343 και το 1378, μετασχημάτισαν το πολιτικό και κοινωνικό τοπίο της Φλωρεντίας, ανατρέποντας την εκάστοτε καθεστηκυία τάξη και φέρνοντας στην εξουσία κάθε φορά νέα υποκείμενα με διαφορετικά κοινωνικά χαρακτηριστικά, από τα ανώτερα έως και τα κατώτερα στρώματα του απλού λαού¹¹. Η διακυβέρνηση του «πόπολο» διακοπτόταν, συνήθως βίαια, από την αντεπίθεση της αριστοκρατικής ελίτ που συχνά διατηρούσε τους πολιτικούς θεσμούς του «πόπολο», αφού τους υπέτασσε στον δικό της έλεγχο.

Ακόμα και με τη στενή σημασία του, λοιπόν, ο «πόπολο» δεν ήταν κοινωνικά ομοιογενής, και αυτή η ανομοιογένεια επηρέαζε ιδιαίτερα τον Μπρούνι στην οργάνωση των αφηγηματικών στρατηγικών του¹². Όταν ο φλωρεντινός λόγιος συνέγραφε την *Ιστορία*, στην εξουσία βρισκόταν μία ολιγαρχική ελίτ αριστοκρατικής καταγωγής η οποία φαινομενικά διατηρούσε τους πολιτικούς θεσμούς του «πόπολο», έχοντας τη συναίνεση των ανώτερων στρωμάτων του που διακρίνονταν για την υψηλή κοινωνική θέση και την οικονομική ισχύ τους. Αυτή η ελίτ του «πόπολο» χωρίς να είχε απωλέσει την πρόσβαση στα αστικά αξιώματα, δεν είχε παρά μειωμένη συμμετοχή στη λήψη αποφάσεων. Το ίδιο σύστημα, με μεγαλύτερη συνέπεια, συνεχίστηκε και από τους Μεδίκους, τουλάχιστον μέχρι το 1466¹³. Ο

¹⁰ Ο.π., σ. 103. Βλ. επίσης Θ. ΝΙΚΟΛΑΪΔΗΣ, «“Λαός” και “πλέμπα” της Φλωρεντίας στον Λεονάρντο Μπρούνι και τον Νικολό Μακιαβέλλι», στο Κ. ΓΑΓΑΝΑΚΗΣ, Ν. ΓΙΑΝΤΣΗ-ΜΕΛΕΤΙΑΔΗ κ.ά. (επιμ.), *Ευρωπαϊκές πόλεις σε κρίση. Από τον Μεσαίωνα μέχρι σήμερα*, Αθήνα: Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας/ΕΚΠΑ και Εκδόσεις Ηρόδοτος, 2022, σσ. 160-167.

¹¹ ΝΑЈЕМУ, *History*, σσ. 35-39.

¹² Επηρεάζει και τη σύγχρονη έρευνα των λαϊκών εξεγέρσεων της προνεωτερικότητας, αφού αυτός ο όρος και άλλοι συνώνυμοι χρησιμοποιούνται με διαφορετική σημασία, ανάλογα με τα πολιτισμικά συμφραζόμενα της συγγραφής, χωρίς μάλιστα να συνοδεύονται από προσδιοριστικά κοινωνικής καταγωγής, οικονομικής και επαγγελματικής κατάστασης. Βλ. S.K. COHN, Jr., *Lust for Liberty. The Politics of Social Revolt in Medieval Europe, 1200-1425. Italy, France, and Flanders*, Κέμπριτζ Μασ. και Λονδίνο, Αγγλία: Harvard University Press, 2008, σσ. 9-10.

¹³ Η προσέγγιση των δύο ελίτ διευκολύνθηκε από το γεγονός ότι στη Φλωρεντία δεν υπήρχε νομικός ορισμός της ευγένειας και ως εκ τούτου καμία θεσμική διαφοροποίηση των

Μπρούνι, απολογητής του πολιτεύματος της «ρεπούμπλικα» (republica), που, σύμφωνα με την αναγεννησιακή διατύπωσή του, εξασφαλίζει την πρόσβαση στην εξουσία σε διαφορετικές κοινωνικές ομάδες και την ισότητα απέναντι στους νόμους, ώστε να διασφαλίζεται το κοινό καλό και να αποτρέπονται πολιτικές και κοινωνικές αναταραχές¹⁴, αλλά και πεπεισμένος για την αναγκαιότητα καθοδήγησης του πλήθους από τους λίγους ενάρετους και σοφούς, δηλαδή από την αριστοκρατική ελίτ με την οποία συνομιλούσε, επαναδιατύπωσε την ιστορία του «πόπολο». Ανακατασκεύασε τον πολιτικό ρόλο του και τον κοινωνικό χαρακτήρα του, οργανώνοντας την αφήγηση κατά τέτοιο τρόπο ώστε να ανταποκρίνεται στις αξιώσεις και τις προσδοκίες τόσο της ολιγαρχικής ελίτ όσο και του καθεστώτος των Μεδίκων¹⁵. Διατύπωσε έναν λόγο περί της λαϊκής διακυβέρνησης της Φλωρεντίας ο οποίος πρόσφερε στον «πόπολο» πρότυπα συμπεριφοράς και αξίες που διευκόλυναν ωστόσο την παγίωση του ολιγαρχικού πολιτεύματος. Συγκεκριμένα, ο φλωρεντινός λόγιος προέταξε το «κοινό αγαθό» έναντι των συμφερόντων επιμέρους κοινωνικών συσσωματώσεων, για να καταλύσει έτσι τη συντεχνιακή λογική, στην οποία στηριζόταν ο «πόπολο». Ανέδειξε τον νόμο, που στοχεύει στο κοινό αγαθό και είναι δεσμευτικός για όλους τους πολίτες, ως εγγυητή της ορθής διακυβέρνησης, ιδεολόγημα που διευκόλυνε τη συμπερίληψη των ευγενών στην άσκηση εξουσίας, σε αντίθεση με τις πάγιες επιδιώξεις του «πόπολο». Παράλληλα, νομιμοποίησε την κατοχή εξουσίας στην αρετή των υποκειμένων, η οποία πρέπει να γίνει κατανοητή στα ουμανιστικά συμφραζόμενα της μόρφωσης και της ευγλωττίας μέσω της σπουδής της ρητορικής και της ηθικής φιλοσοφίας, και

δύο ελίτ που και συνεργάζονταν επαγγελματικά και δημιουργούσαν δεσμούς συγγένειας. Όπως χαρακτηριστικά διατυπώνει ο NAJEMY, *History*, σ. 38, η ευγένεια ήταν ζήτημα πρόσληψης και γι' αυτό ήταν δύσκολο να διακριθεί η κοινωνική θέση κάποιας ισχυρής οικογένειας. Για τον ίδιο λόγο ήταν δυνατός ο χαρακτηρισμός μίας αριστοκρατικής οικογένειας ως «λαϊκής» για να επιτραπεί η συμμετοχή των μελών της στον «πόπολο». Πάντως, οι ευγενείς διεκδικούσαν τη συγκεκριμένη κοινωνική κατάσταση με βάση το μέγεθος της οικογένειας, την αρχαιότητα της γενεαλογικής καταγωγής και τους ιπποτικούς τίτλους που κατείχε. Για τη διακυβέρνηση στη Φλωρεντία από το 1382 έως το 1466, βλ. NAJEMY, *History*, σσ. 182-188 και 278-306.

¹⁴ Q. SKINNER, *The Foundations of Modern Political Thought*, 2 τ., Κέμπριτζ: Cambridge University Press, 1998, τ. 1, σ. 79. HANKINS, «Rhetoric», σσ. 171-178.

¹⁵ Ειδικά για τους Μεδίκους, βλ. G. IANZITI, «Leonardo Bruni, the Medici, and the Florentine Histories», *Journal of the History of Ideas* 69.1 (2008), σσ. 1-22.

τη μελέτη του ιστορικού παρελθόντος, που εν πολλοίς ήταν προνόμιο των αριστοκρατών¹⁶.

Ο πολιτικός ουμανισμός του Μπρούνι επηρεάζει άμεσα το περιεχόμενο της έννοιας του «πόπολο», αφού ο φλωρεντινός λόγιος τον «αποκαθαίρει» από τα μεσαία και κατώτερα κοινωνικά στρώματα, που είτε ανήκαν σε μικρές συντεχνίες είτε βρίσκονταν εκτός συντεχνιακού πλαισίου, και τον κατασκευάζει ως «μεσαία τάξη» μεταξύ των ευγενών και όλου του υπόλοιπου λαού στον οποίο δεν επιτρεπόταν πλέον η πρόσβαση στην εξουσία. Με άλλα λόγια, τον συρρικνώνει στα ισχυρότερα μέλη του που έχουν σιωπηλά συμμαχήσει με τους ευγενείς της πόλης¹⁷. Αυτή η λογοθετική παραγωγή του «πόπολο» έχει επιπτώσεις και στην έννοια του όρου «πλέμπα» (plebs), ο οποίος επίσης εμφανίζεται αμφίσημος. Στην ευρύτερη σημασία του, δηλώνει

¹⁶ J.M. NAJEMY, «Civic Humanism and Florentine Politics», στο HANKINS (επιμ.) *Renaissance Civic Humanism*, σσ. 75-104· IANZITI, *Writing History*, σσ. 110-146· R. WITT, *'In the Footsteps of the Ancients': The Origins of Humanism from Lovato to Bruni*, Λάιντεν, Βοστώνη και Κολωνία: Brill, 2001, σσ. 392-442. Η σύγχρονη συζήτηση για τον πολιτικό ουμανισμό του Λεονάρντο Μπρούνι ανατρέπει τη γνωστή θέση του H. BARON, *The Crisis of the Early Italian Renaissance: Civic Humanism and Republican Liberty in an Age of Classicism and Tyranny*, Πρίνστον: Princeton University Press, 1955, ο οποίος είχε υποστηρίξει ότι οι πόλεμοι της Φλωρεντίας εναντίον του Δουκάτου του Μιλάνου οδήγησαν τους Φλωρεντινούς να αναπτύξουν ρεπουμπλικανικά πατριωτικά συναισθήματα και την ιδέα ότι οι ενάρετοι, μέσω της μόρφωσης, πολίτες αγωνίζονται για το κοινό αγαθό. Ο SKINNER, *The Foundations*, σσ. 69-84, αναθεωρεί τη θέση του Baron από άλλη οπτική, δηλαδή ότι οι ιδέες των αστικών ελευθεριών και των ενάρετων πολιτών που μάχονται για το κοινό αγαθό διατυπώνονταν ήδη από τον δέκατο τρίτο αιώνα και συστηματοποιήθηκαν στο δεύτερο μισό του δέκατου τέταρτου στους ουμανιστικούς κύκλους. Ο W.S. BLANCHARD, «Leonardo Bruni and the Poetics of Sovereignty», *The European Legacy* 20.5 (2015), σσ. 477-491 εντοπίζει την ίδια πολιτική του Μπρούνι στον *Πανηγυρικό της Φλωρεντίας* και δίνει πλούσια ιταλική βιβλιογραφία για την κριτική στον Baron. Ο HANKINS, *Virtue Politics*, σσ. 281-284 φαίνεται να μετριάξει την ιδεολογική υποστήριξη του Μπρούνι στο ολιγαρχικό καθεστώς της εποχής του. Τον παρουσιάζει υπέρμαχο της λαϊκής διακυβέρνησης να επικροτεί την απομάκρυνση των ευγενών από την εξουσία, και μέσω του έργου του να διδάσκει σε όλους μετριοπάθεια, δηλαδή οι ευγενείς να συνεισφέρουν στο κοινό αγαθό χωρίς φατριαστικές ενέργειες, αποδεχόμενοι τον εξοβελισμό τους από την εξουσία, και ο «πόπολο» να δέχεται τις υποδείξεις των ευγενών στα ζητήματα που η εμπειρία τους υπερέρχει, όπως, για παράδειγμα, στις στρατιωτικές υποθέσεις.

¹⁷ Ο HANKINS, *Virtue Politics*, σσ. 274-275 αναφέρει ότι ο «πόπολο» στον Μπρούνι είναι τα «μεσαία στρώματα» που δεν είναι ούτε ευγενείς ούτε εργάτες και υπηρέτες.

το σύνολο του μη ευγενικής καταγωγής λαού της πόλης¹⁸. Μάλλον επειδή αυτή η σημασία ήταν και διαδεδομένη και ιστορικά έγκυρη, καθώς απαντούσε στη ρωμαϊκή γραμματεία στην οποία εντρυφούσαν οι ουμανιστές¹⁹, σπάνια χρησιμοποιείται από τον Μπρούνι για να σημάνει απαξιωτικά τα κατώτερα στρώματα του λαού που είχαν εξοβελιστεί από τη διακυβέρνηση της πόλης, και επομένως, στα ολιγαρχικά συμφραζόμενα της σκέψης του Μπρούνι, δε λογίζονταν ως μέλη του «πόπολο». Μία τέτοια περίπτωση, αφορά τη σύντομη διακυβέρνηση, το 1347, του δούκα των Αθηνών Γκωτιέ Β' ντε Μπριέν (Gualterius de Brenna, 1302-1356) που κλήθηκε από τους ευγενείς να διοικήσει την πόλη σε μια περίοδο πολιτικής και ευρύτερα κοινωνικής κρίσης. Ο Γκωτιέ, που επιδίωξε να επιβάλλει ένα δεσποτικό καθεστώς στη Φλωρεντία, προσπαθούσε να προσεταιριστεί, σύμφωνα με τον Μπρούνι, όλον τον λαό, που στο σημείο αυτό αναφέρεται ως «πολίτες» (cives), και τους ευγενείς (nobilitas), και τον «πόπολο» (populus), αλλά κυρίως έδειχνε την προτίμησή του στην «πλέμπα» (plebs)²⁰. Αυτή η χρήση του όρου, ωστόσο, αποτελεί εξαίρεση, και ο Μπρούνι, για να δηλώσει αυτά τα κατώτερα κοινωνικά στρώματα, χρησιμοποιεί όρους όπως «όχλος» (turba), «πλήθος» (multitudo), ή τα σημαίνει με αναφορές στις χειρωνακτικές εργασίες τους ή/και χρησιμοποιώντας προσβλητικούς χαρακτηρισμούς. Αυτές οι λογοθετικές πρακτικές εξετάζονται λεπτομερώς στη συνέχεια της μελέτης που εστιάζει στο θεωρητικό πλαίσιο της εξέγερσης και στις σχέσεις της με τη νομική κουλτούρα της εποχής, καθώς και στην αφηγηματική διαχείριση της βίας.

B. Το θεωρητικό πλαίσιο της εξέγερσης στον πολιτικό στοχασμό του Λεονάρντο Μπρούνι

Η «θεωρία» για την εξέγερση διαμορφώθηκε από τον Μπρούνι ήδη στις πρώτες σελίδες του έργου του, όταν αφηγήθηκε, και παγίωσε στη φλωρεντινή συλλογική μνήμη, τον νέο ιδρυτικό μύθο της πόλης, ο οποίος νομι-

¹⁸ Στη συνέχεια της μελέτης θα δοθούν κάποια χαρακτηριστικά αποσπάσματα που θα αναδεικνύουν τη συγκεκριμένη έννοια του όρου.

¹⁹ Βλ. μεταξύ άλλων, G. ALFÖLDY, *Ιστορία της Ρωμαϊκής Κοινωνίας*, μτφρ. Α. ΧΑΝΙΩΤΗΣ, Αθήνα²: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 1992, σσ. 35-38.

²⁰ BRUNI, *History*, τ. 2, VI, 121, σ. 272. Για τις σημασίες του όρου «πλέμπα», βλ. επίσης ΝΙΚΟΛΑΪΔΗΣ, «“Λαός” και “πλέμπα” της Φλωρεντίας», σσ. 167-174.

μοποίησε στο παρελθόν την ανεξαρτησία της Φλωρεντίας από την αυτοκρατορική εξουσία, καθώς και την ηγεμονική θέση της στην Τοσκάνη, και ύμνησε το πολιτειακό της σύστημα. Ακολουθώντας τον δάσκαλό του, Κολούτσιο Σαλουτάτι, που στην προσπάθειά του να απονομομοποιήσει τις πολιτικές αξιώσεις των Γιβελλίνων ευγενών είχε απορρίψει τον προηγούμενο μύθο για την ίδρυση της πόλης από τον Ιούλιο Καίσαρα, ο Μπρούνι αφηγείται ότι η Φλωρεντία ιδρύθηκε στη ρεπουμπλικανική ρωμαϊκή περίοδο, επί Σύλλα το 80 π.Χ. Η ίδρυσή της ήταν μάλιστα απότοκος μιας εξέγερσης (*rebellio*), όπως ο φλωρεντινός λόγιος αποκάλεσε τον Συμμαχικό Πόλεμο του 91 π.Χ. ανάμεσα στη Ρώμη και στις συμμάχους της ιταλικές πόλεις που είχαν ξεγερωθεί εναντίον της²¹. Μετά το πέρας του πολέμου που βρήκε την Τοσκάνη ηττημένη και ρημαγμένη, ο Σύλλας εγκατέστησε βετεράνους του στο Φιέζολε οι οποίοι σύντομα εγκατέλειψαν αυτή την ορεινή περιοχή για την πεδιάδα του Άρνο, όπου ίδρυσαν τη Φλωρεντία. Η εξέγερση αυτή δε στόχευε στην εκδίωξη ενός ξένου επικυρίαρχου, όπως συνήθως εννοεί ο όρος *rebellio*, αλλά επιδίωκε ρεπουμπλικανικές αξίες. Οι ιταλικές πόλεις ζητούσαν «μερίδιο στη νομή τιμών και αξιωμάτων ως οργανικά μέλη της πολιτείας που ήταν» (*quasi civitatis membra, honores et magistratus concedi sibi postularunt*), έχοντας πολεμήσει για τη Ρώμη²².

Εάν αυτή η εξέγερση αποτέλεσε τις απαρχές της Φλωρεντίας, μία αποτυχημένη συνωμοσία έθεσε τις βάσεις της ευημερίας της. Ο Μπρούνι αφηγείται ότι οι κάτοικοι της πόλης σύντομα βρέθηκαν χρεωκοπημένοι, επειδή δαπανούσαν αλόγιστα τόσο για τον ιδιωτικό όσο και για τον δημόσιο βίο. Και «καθώς ήταν στρατιώτες συνηθισμένοι στον εμφύλιο πόλεμο, και δε γνώριζαν να διάγουν βίο ειρηνικό», ξεκίνησαν να αναζητούν νέους δικτάτορες και πολέμους, ώστε να κερδίσουν με τα λάφυρα τα προς το ζην²³. Ακολούθως, είδαν την ευκαιρία στην εξέγερση του Κατιλίνα (67 π.Χ.), αλλά η αποτυχία του συνωμότη και το τέλος του, που έλαβε χώρα στην περιοχή τους, δίδαξε στους Φλωρεντινούς, συνεχίζει ο Μπρούνι, ότι ήταν μάταιο και επικίνδυνο να επιδιώκουν κέρδη μέσα από τις «πολιτικές αναταραχές» (*turbatio*). Άλλαξαν, λοιπόν, τον τρόπο σκέψης και τα ήθη τους, και υιοθέτησαν μια συνετή οικονομική διαχείριση, καταδικάζοντας την πολυτέλεια και τη σπατάλη. Αυτά τα νέα ήθη, επισημαίνει ο φλωρεντινός λόγιος, αποτέ-

²¹ IANZITI, *Writing History*, σσ. 104-105.

²² BRUNI, *History*, τ. 1, I, 1-3, σσ. 8-10. Η φράση σε εισαγωγικά στο I, 2, σ. 8.

²³ Ο.π., τ. 1, I, 4-6, σσ. 10-12. Η φράση σε εισαγωγικά στο I, 6, σ. 12.

λεσαν τη βάση για την ταχεία ανάπτυξη της πόλης²⁴. Η αποτυχημένη συνωμοσία του Κατιλίνα έδωσε στον Μπρούνι την ευκαιρία να οργανώσει τον φλωρεντινό πολιτικό βίο στην αξία της εσωτερικής ομόνοιας, καταδικάζοντας εμμέσως πλην σαφώς τον φατριασμό, καθώς και στην αρετή της ορθής οικονομικής διαχείρισης, και κατ' επέκταση της εργασίας και της επιδίωξης του κοινού αγαθού.

Ενώ ο νέος ιδρυτικός μύθος είχε τεθεί στην υπηρεσία της αντι-αυτοκρατορικής πολιτικής της Φλωρεντίας, η αφηγηματική διαπραγματευση της αποτυχημένης συνωμοσίας του Κατιλίνα εξυπηρέτησε τη νομιμοποίηση του ολιγαρχικού καθεστώτος που κυβερνούσε τη Φλωρεντία όταν ο Μπρούνι συνέγραφε την *Ιστορία* του. Αυτό γίνεται αντιληπτό στον τρόπο που ο φλωρεντινός λόγιος αφηγήθηκε τη θέσπιση του σημαντικότερου πολιτικού οργάνου της πόλης, του συμβουλίου «των πρώτων των συντεχνιών» (*priori delle arti*), της μετέπειτα «σινιορίας», το οποίο ιδρύθηκε το 1282 σηματοδοτώντας τη μεταβίβαση της εξουσίας της πόλης στις συντεχνίες, και επιβίωσε στην εποχή του υπό τον έλεγχο του ολιγαρχικού καθεστώτος. Μετά την εξέγερση και τη δεκαετή διακυβέρνηση του πρώτου «πόπολο» (1250-1260), που επέτρεψε την κατοχή πολιτικών αξιωματών στα ανώτερα κοινωνικά στρώματα του μη αριστοκρατικής καταγωγής λαού της πόλης, η εξουσία επανήλθε στους Γιβελίνους. Οι συγκρούσεις τους με το κόμμα των Γουέλφων συνεχίστηκαν αμείωτες, με τους τελευταίους να ενδυναμώνονται, όταν ο Σικελός βασιλιάς Κάρολος Α΄ Ανδεγαυός (1266-1285) ορίστηκε «ποντεστά» (*podestà*) της πόλης το 1267. Αυτή την περίοδο, η συνεχιζόμενη οικονομική ανάπτυξη είχε οδηγήσει στη δημιουργία περισσότερων συντεχνιών και στη σταδιακή ανάδυση μιας μη αριστοκρατικής ελίτ που θεωρούσε τον «πόπολο» φορέα των πολιτικών της επιδιώξεων.

Αυτή η ελίτ βρήκε την ευκαιρία, με την αποδυνάμωση του Καρόλου Α΄ μετά τους Σικελικούς Εσπερινούς το 1282, να προωθήσει τη δημιουργία του συμβουλίου «των πρώτων των συντεχνιών» ως το ανώτερο εκτελεστικό όργανο της πόλης. Τα μέλη του συμβουλίου, στην αρχή τρία, με δίμηνη θητεία, ήταν ενεργά μέλη συντεχνιών και εκλέγονταν από τους υπάτους των σημαντικότερων συντεχνιών. Το συμβούλιο αναγνωρίστηκε από τον «πόπολο» ως υπερασπιστής των συμφερόντων του απλού λαού ενάντια στις αυθαιρέσιες των ευγενών, μολονότι στην πραγματικότητα εξυπηρετούσε τα

²⁴ Ο.π., τ. 1, I, 7-9, σσ. 14-16.

συμφέροντα της μη αριστοκρατικής ελίτ και των ισχυρών συντεχνιών²⁵. Στην αφήγηση του Μπρούνι, οι «πρώτοι» αναπαρίστανται να ενσαρκώνουν τα ήθη που είχαν εγκαθιδρυθεί στη Φλωρεντία μετά την αποτυχημένη συνωμοσία του Κατιλίνα. Ο φλωρεντινός λόγιος εξηγεί ότι επειδή υπήρχαν πολίτες που προτιμούσαν τις «πολιτικές αναταραχές» (*turbatio*), η διοίκηση της πόλης δόθηκε στους «πρώτους των συντεχνιών», σε ένα είδος ήσυχων και ειρηνόφιλων ανθρώπων, όπως τους αποκαλεί, που προτιμούσαν να ασχολούνται με τις επαγγελματικές υποχρεώσεις τους σε καιρό ειρήνης παρά να διεξάγουν πολέμους και να εμπλέκονται σε διαμάχες. Αυτοί οι άνθρωποι δεν υφάρπαζαν τα ξένα αγαθά, δεν επιζητούσαν εξεγέρσεις, αλλά ήταν οικονόμοι και εργατικοί. Επρόκειτο, συνεχίζει ο Μπρούνι, για μία «λαϊκή μορφή διοίκησης» (*populare genus administrandi*) που είχε την εύνοια του λαού (*suffragiis populi*), και η διάρκειά της, μέχρι την εποχή του, απεδείκνυε τον άριστο σχεδιασμό της²⁶.

Ο Μπρούνι εξόρκιζε τις πολιτικές αναταραχές που θα έθεταν σε κίνδυνο όχι μόνο το καθεστώς που υπηρετούσε, αλλά και την ίδια την ευημερία της πόλης. Οι ανησυχίες του ήταν δικαιολογημένες, αφού αντιλαμβάνονταν την εξέγερση ως πολιτική διαδικασία που είχε τις ρίζες της στις κοινωνικές διαφορές, και γ' αυτόν τον λόγο ήταν αναπόφευκτη. Ο φλωρεντινός λόγιος προβάλλει τη σύγκρουση ευγενών (*nobilitas*) και απλού λαού (*plebs*) ως προαιώνια, αναδεικνύοντας μάλιστα ως συνεκτικό δεσμό του λαού, ως «δεσμό ομόνοιας», όπως χαρακτηριστικά αναφέρει, «τον φόβο για τους ευγενείς» (*concordiae vinculum, nobilitatis metum*). Καθώς ο λαός, σύμφωνα με τον Μπρούνι, δεν ήταν σε θέση να αναμετρηθεί με τους ευγενείς, και γ' αυτό συχνά υφίστατο αδικίες και προσβολές, κατάλαβε ότι ο μόνος τρόπος αντίστασης ήταν η ενότητα, δηλαδή η πολιτική οργάνωσή του σε «πόπολο» (*si populus una sentiret*), κάτι που θα του έδινε τη δυνατότητα να τιμωρεί δημόσια τα ιδιωτικά εγκλήματα. Γι' αυτόν ακριβώς τον λόγο επιθύμησε να καταλάβει την εξουσία, και να καταπιέσει τους ευγε-

²⁵ NAJEMY, *History*, σσ. 66-81.

²⁶ BRUNI, *History*, τ. 1, III, 59, σ. 294. Ορθά επισημαίνει ο HANKINS, *Virtue Politics*, σσ. 277-279 αναφορικά με την παραπάνω αφήγηση, ότι η διαφορά ευγενών και «πόπολο» δεν ήταν οικονομική, αλλά πολιτικής κουλτούρας. Πρόκειται κατά τη γνώμη μου για μια στρατηγική του Brunini να νομιμοποιήσει το ολιγαρχικό καθεστώς της εποχής του: οι ευγενείς πρέπει να γίνουν δεκτοί στην άσκηση εξουσίας, αφού είχαν αλλάξει την πολιτική συμπεριφορά τους.

νείς²⁷. Σε κάποιο άλλο σημείο του έργου του, ο φλωρεντίνος λόγιος υποστήριξε ότι «κάθε καταπιεσμένο μέρος της πόλης, πάντα συνηθίζει να επιθυμεί νεωτερισμούς» (*quae pars civitatis premitur, ea semper novas res consuevit optare*), δηλαδή πολιτικές αλλαγές²⁸. Κατ' αυτόν τον τρόπο, επιθυμία κατάληψης της εξουσίας και νεωτερισμοί οδηγούν αναπόδραστα στην εξέγερση, αφού ο Μπρούνι, όπως θα δούμε στη συνέχεια, θεωρεί εξίσου αναπόφευκτο, και απόδοκτο, τον αγώνα των ευγενών «για την εξουσία, την κυριαρχία και την υπεροχή στην πολιτεία» (*de potentia, de auctoritate, de praestantia in republica*)²⁹.

Ωστόσο, από αυτή τη δυναμική της εξέγερσης αποκλείονται τα κατώτερα κοινωνικά στρώματα, η «πλέμπα» (*plebs*) ή ο «όχλος» (*turba*), όπως ο Μπρούνι, στα συγκεκριμένα συμφραζόμενα, τα αποκαλεί και έντεχνα απονομιμοποιεί, με το να τους αρνείται τις απαραίτητες ικανότητες για την άσκηση εξουσίας. Η αφήγηση για την προσπάθεια του Γκωτιέ Β' ντε Μπριέν των Αθηνών να γίνει δεσπότης της πόλης είναι χαρακτηριστική. Θεωρούσε, όπως διηγείται ο Μπρούνι, ότι δεν ήταν δύσκολο να πάρει με το μέρος του «τους φτωχούς και τους εργάτες και όλον εκείνον τον όχλο της πόλης, αφού δεν κατανοούσαν να υπερασπιστούν την τιμή και την ελευθερία»³⁰. Συνεπώς, οι εξεγέρσεις των κατώτερων κοινωνικών στρωμάτων παρουσιάζονται να οδηγούν στο αντίθετο από το επιθυμητό αποτέλεσμα, καθώς εμπλέκονται στον φατριασμό που αντιτάσσεται του κοινού αγαθού. Σε αυτό το πλαίσιο, και στην αφήγηση του ίδιου επεισοδίου, ο φλωρεντίνος λόγιος κατασκευάζει τη μεσαία τάξη, «τον μεσαίο λαό» (*medius populus*). Μπορεί ο Γκωτιέ να πίστευε ότι δε θα δυσκολευόταν να συμμαχήσει με τους ευγενείς και την «πλέμπα», αλλά δεν ήξερε ποια πολιτική να ακολουθήσει με τον «μεσαίο λαό» και αποφάσισε να φερθεί με σκληρότητα, δολοφονώντας κάποια από τα μέλη του. Το «πλήθος» (*multitudo*) χάρηκε με αυτές τις σκληρές πράξεις, επισημαίνει ο Μπρούνι, γιατί ο κυβερνήτης έδειξε ότι δε φοβόταν να τιμωρήσει τους ισχυρούς (*potentes*)³¹. Η συνέχεια της διήγησης είναι

²⁷ BRUNI, *History*, τ. 1, IV, 17, σ. 348.

²⁸ Ο.π., τ. 2, VI, 112, σ. 264.

²⁹ Ο.π., τ. 2, VII, 13, σ. 294.

³⁰ Ο.π., τ. 2, VI, 112, σ. 264: «*Tenuis ero et opifices ac totam illam civitatis turbam nullum negotium putabat ad se traducere; nullam enim iis neque dignitatis neque libertatis curam intelligebat esse*».

³¹ Ο.π., τ. 2, VI, 112-114, σσ. 264-266. Για τη διακυβέρνηση του Γκωτιέ του Μπριέν, βλ. NAJEMY, *History*, σσ. 132-137. Όπως ορθά αναφέρει ο Najemy, τα μέτρα που έλαβε ο κυ-

αποκαλυπτική για τη χρήση του όρου «πόπολο» και την κοινωνική φυσιογνωμία του. Σε μία συνέλευση του «πόπολο», που στα συγκεκριμένα συμφραζόμενα πρέπει να γίνει κατανοητός ως ο πολιτικός σχηματισμός, όπου οι «πρώτοι των συντεχνιών» θα ανέθεταν στον Γκωτιέ αυξημένες εξουσίες για δεύτερη ετήσια θητεία, και ήταν έτοιμοι να απευθυνθούν στα μέλη του «πόπολο» (*populus*), «από τα άκρα της πλατείας, τεχνίτες και εργάτες και όλο το κατακάθι της πόλης» (*cerdones et orifices ac tota illa civitatis fex ab extrema concionis parti*) άρχισαν να φωνάζουν και να απαιτούν να γίνει ο Γκωτιέ κύριός τους χωρίς κανέναν περιορισμό³².

Συχνά, ο Μπρούνι κατηγορεί για πληβειακή καταγωγή και αγωγή μέλη του «πόπολο» που λαμβάνουν εσφαλμένες αποφάσεις κατά την άσκηση των καθηκόντων τους. Αυτός ήταν ο λόγος που, σύμφωνα με τον φλωρεντινό λόγιο, οδήγησε στη διάλυση του πρώτου «πόπολο» το 1260, αφού οι αξιωματούχοι του, «άνδρες πληβείοι που αγνοούσαν την τέχνη του πολέμου» δεν κατανόησαν τον κίνδυνο της στρατιωτικής σύγκρουσης με τη Σιένα, η οποία είχε υποθάψει τους εξόριστους φλωρεντινούς Γιβελλίνους. Έτσι, η ήττα των Φλωρεντινών στη μάχη της Άρμπια (*Arbia*) τον Σεπτέμβριο του 1260 επέτρεψε την επιστροφή των εξόριστων Γιβελλίνων και την επάνοδό τους στην εξουσία³³. Το 1345, δύο χρόνια μετά την εξέγερση του τρίτου «πόπολο» και την άνοδό του στην εξουσία, δύο άδικοι, σύμφωνα με τον Μπρούνι, νόμοι που στέρησαν προνόμια τόσο από ιερωμένους όσο και από πολίτες που είχαν τιμηθεί στο παρελθόν από τον «πόπολο» έδειξαν ότι τότε η διοίκηση της πόλης βρισκόταν στα χέρια του «αμόρφωτου πλήθους» (*multitudo imperita*)³⁴.

Το βασικό σχήμα στον πολιτικό στοχασμό του Μπρούνι που καθορίζει και τη στάση του απέναντι στις εξεγέρσεις, είναι το δίπολο ελευθερία-δουλεία, με ό,τι θετικό ή αρνητικό αντίστοιχα συνεπάγονται αυτές οι καταστάσεις για την ευημερία και τον πολιτισμό. Προϋπόθεση για την ελευθερία φαίνεται να είναι η επιδίωξη του κοινού αγαθού, που όταν υποχωρεί προς

βερνήτης προς όφελος των κατώτερων κοινωνικών στρωμάτων εναντίον της ελίτ ανεξαρτήτως καταγωγής, συνέβαλαν στην πολιτική τους αφύπνιση και προετοίμασαν τον τρίτο «πόπολο».

³² BRUNI, *History*, τ. 2, VI, 116, σ. 268.

³³ Ο.π., τ. 1, II, 32-64, σσ. 142-173. Η φράση σε εισαγωγικά στο II, 37, σ. 148. Η μάχη είναι γνωστή ως μάχη του Μονταπέρτι (*Montaperti*). Για τα γεγονότα, βλ. NAJEMY, *History*, σσ. 70-72.

³⁴ BRUNI, *History*, τ. 2, VII, 24, σσ. 302-304.

όφελος μεμονωμένων συμφερόντων οδηγεί στην υποδούλωση. Ο αριστοτελικός ορισμός της τυραννίας διαστέλλεται για να προσδιορίσει συμπεριφορές εκτός μοναρχικού πλαισίου, είτε με ρητή αναφορά στην έννοια είτε έμμεσα με παρουσίαση των βασικών χαρακτηριστικών της, όπως είχαν διατυπωθεί στην ελληνορωμαϊκή αρχαιότητα, δηλαδή της βίας (*vis*), της σκληρότητας (*crudelitas*), της αλαζονείας (*superbia*), και της φιληδονίας (*libido*)³⁵. Το ίδιο αφορά και την έννοια της «ελευθερίας» που λαμβάνει διαφορετικό νόημα σύμφωνα με το εκάστοτε πολιτειακό πλαίσιο, και μπορεί να αφορά τόσο την εκδίωξη ενός ξένου επικυρίαρχου και την ανεξαρτησία του εδαφικού κράτους ή το ρεπουμπλικανικό πολίτευμα³⁶. Αλλάζει μόνο το λεξιλόγιο της εξέγερσης η οποία, στο πλαίσιο των ιταλικών πόλεων-κρατών, ορίζεται ως *rebellio* μόνο όταν στρέφεται εναντίον ξένου επικυρίαρχου, ενώ όταν αφορά εσωτερικές διενέξεις χαρακτηρίζεται συνηθέστερα με το ρήμα *insurgeo*³⁷.

Μπορούμε να εντοπίσουμε το παραπάνω σχήμα στην εξέγερση της Φλωρεντίας εναντίον της αυτοκρατορικής εξουσίας και στην εξέγερση του πρώτου «πόπολο». Η εξέγερση (*rebellio*) της πόλης στις αρχές του δέκατου τρίτου αιώνα εναντίον του Γερμανού αυτοκράτορα Φρειδερίκου Β' (1220-1250) ξέσπασε στο όνομα της ελευθερίας, εδώ εννοούμενης ως πολιτικής ανεξαρτησίας, και της διατήρησης της αρχαίας δόξας. Στον στοχασμό του Μπρούνι, ελευθερία/δουλεία και ιταλικός πολιτισμός/γερμανική βαρβαρότητα είναι τα διχοτομικά σχήματα που την ορίζουν. Η έννοια της ελευθερίας, όπως διαμορφώθηκε από τον φλωρεντινό λόγιο, δήλωνε την

³⁵ J.R. DUNKLE, «The Greek tyrant and Roman political invective of the late Republic», *Transactions and Proceedings of the American Philological Association* 98 (1967), σσ. 151-171. Βλ. στη συνέχεια την αναπαράσταση των Γιβελλίνων κατά τον πρώτο «πόπολο». Για την έννοια της τυραννίας στο ουμανιστικό λεξιλόγιο, βλ. μεταξύ άλλων, J. HANKINS, «Republicanism, Virtue and Tyranny», στο G. CAPPELLI – G. DE VITA (επιμ.), *Al di là del Republicanesimo: modernità politica e origini dello stato*, Νάπολη: UniorPress, 2020, σσ. 147-164.

³⁶ SKINNER, *The Foundations*, σσ. 77-78.

³⁷ Για το λεξιλόγιο των εξεγέρσεων στα ύστερα μεσαιωνικά χρόνια, το οποίο δεν προϋπέθετε κάποια ιεραρχία των εξεγερσιακών επεισοδίων, βλ. COHN, *Lust for Liberty*, σσ. 3-4. Στην *Ιστορία* του Μπρούνι, εκτός από την εξέγερση της Φλωρεντίας εναντίον της αυτοκρατορικής εξουσίας, ως *rebellio* χαρακτηρίζονται, για παράδειγμα, οι Σικελικοί Εσπερινοί (1282), βλ. BRUNI, *History*, τ. 1, III, 62-64, σσ. 296-300, και οι εξεγέρσεις πόλεων του παπικού κράτους εναντίον της εξουσίας της Ρωμαϊκής Εκκλησίας (1378), βλ. BRUNI, *History*, τ. 2, VIII, 96-97, σσ. 485-486.

ανεξαρτησία της Φλωρεντίας από την αυτοκρατορική εξουσία και θεμελιώνει τις επεκτατικές βλέψεις της πόλης και τον κυριαρχικό ρόλο που διεκδικούσε στην περιοχή της Τοσκάνης³⁸. Ενώ η μέχρι τότε ισχύουσα ιστοριογραφική παράδοση της Φλωρεντίας, τα *Νέα Χρονικά* του Τζοβάννι Βιλλάνι (Giovanni Villani, περ. 1276-1348) και των συνεχιστών του, αναφερόταν στις φατριαστικές συγκρούσεις και στις διαφορετικές πολιτικές στοχεύσεις των ευγενών που οδήγησαν στη διαίρεσή τους σε Γιβελίνους και Γουέλφους³⁹, η *Ιστορία* του Μπρούνι ενέταξε αυτές τις συγκρούσεις στο πολιτικό πλαίσιο της αστικής ελευθερίας. Η μερίδα των πολιτών που αντιτάχθηκαν στον αυτοκράτορα, επισημαίνει ο φλωρεντινός λόγιος, αποτελούταν κυρίως από εκείνους που αγκάλιαζαν «την ελευθερία των λαών» (*libertas populozum*), και θεωρούσαν υποτιμητικό οι Γερμανοί και βάρβαροι να διοικούν τους Ιταλούς με την πρόφαση της κατοχής του ρωμαϊκού αυτοκρατορικού τίτλου. Αντίθετα, οι φιλοαυτοκρατορικοί παρουσιάζονται όχι απλώς να υποστηρίζουν τα αυτοκρατορικά συμφέροντα, αλλά και να έχουν απωλέσει τις μνήμες της ελευθερίας και της δόξας των προγόνων τους. Προτιμούσαν δηλαδή, αναφέρει emphaticά ο Μπρούνι, να υπηρετούν «ξένους» από το να διοικούνται από τους «δικούς τους ανθρώπους». Σε αυτό το πλαίσιο, ο Μπρούνι θα καταδικάσει τον φατριασμό (*studia partium*), επειδή, όπως διατυπώνει, κατάστρεψε το κοινό αγαθό και την τιμιότητα στη δημόσια διοίκηση, και οι διαμάχες και η απληστία όριζαν τη διοίκηση της πόλης⁴⁰. Κατ' αυτόν τον τρόπο, οι Γιβελίνοι σκιαγραφούνται ως τύραννοι, και μάλιστα τους αφαιρείται η ρωμαϊκότητα/ιταλικότητα, στρατηγική που ο Μπρούνι είχε ακολουθήσει και σε προγενέστερα κείμενά του⁴¹.

Ο θάνατος του Φρειδερίκου Β' το 1250 θα διευκολύνει την εξέγερση του πρώτου «πόπολο» (1250-1260), εναντίον των ευγενών Γιβελίνων, ο οποίος αποτέλεσε ορόσημο για τη συγκρότηση της φλωρεντινής πολιτικής

³⁸ S. FERENTE, «Guelphs! Factions, Liberty and Sovereignty: Inquiries about the Quattrocento», *History of Political Thought* 28.4 (2007), σσ. 571-598. M. HÖRNQVIST, «The Two Myths of Civic Humanism», στο HANKINS (επιμ.), *Renaissance Civic Humanism*, σσ. 105-142.

³⁹ G. VILLANI, *Nuova Cronica*, έκδ. G. PARMA, Πάρμα: Fondazione Pietro Bembo/Ugo Guanda, 1991, τ. 1, βιβλίο VII, XXXIII, σσ. 112-115.

⁴⁰ BRUNI, *History*, τ. 1, I, 81, σσ. 100-102.

⁴¹ B.J. MAXSON, «Kings and Tyrants: Leonardo Bruni's translation of Xenophon's *Hiero*», *Renaissance Studies* 24.2 (2009), σσ. 188-206.

κουλτούρας. Και σε αυτή την εξιστόρηση, ο Μπρούνι διαφοροποιήθηκε από την προηγούμενη ιστορική παράδοση που εστίαζε στην καταπίεση του λαού από τους Γιβελίνους⁴², και οργάνωσε τη μνήμη της εξέγερσης στις έννοιες της ελευθερίας και της τιμής. Η εξέγερση (*insurgeo*) επιδίωκε «την κατάληψη της εξουσίας» (*capessere gubernacula*) και «την υπεράσπιση της ελευθερίας» (*tueri libertatem*), εδώ της ισότιμης πρόσβασης στην εξουσία και της ισότητας απέναντι στον νόμο, εναντίον των Γιβελίνων που έμμεσα χαρακτηρίζονται τύραννοι λόγω των κατηγοριών της αλαζονείας (*superbia*) και της σκληρότητας (*saevitia*) που ο Μπρούνι τους αποδίδει. Η χρήση του όρου «φλωρεντινός λαός» (*florentinus populus*) για τους εξεγερμένους και η απουσία ανάδειξης πρωταγωνιστών ή ομάδων προσδίδει στο εγχείρημα μαζικότητα και το απομακρύνει από την κατηγορία του φασισμού. Η ελευθερία αποτέλεσε την απαραίτητη συνθήκη για την ανάπτυξη, αφού όλοι, «γευόμενοι τη γλυκύτητα της ελευθερίας» (*gustata libertatis dulcedine*) προσπαθούσαν να αποκτήσουν «τιμή» (*honor*) και με αυτόν τον τρόπο έγιναν σώφρονες, εργατικοί, και γενναίοι⁴³, δηλαδή ικανοί να κυβερνήσουν την πόλη. Ο Μπρούνι εισάγει μία νέα ιδέα, που θα αποβεί καθοριστική στη διαμόρφωση της αναγεννησιακής πολιτικής σκέψης, την ανάδειξη της ελευθερίας ως απαραίτητης συνθήκης για την απόκτηση αρετής, αφού ο άνθρωπος που γνωρίζει ότι θα συμμετάσχει στην άσκηση εξουσίας, θα προσπαθήσει να γίνει ενάρετος. Αυτή η ιδέα θα νομιμοποιεί στο εξής τη συμμετοχή του Φλωρεντινού «πόπολο» στη διοίκηση της πόλης του, καθώς και την κυριαρχία της Φλωρεντίας επί της Τοσκάνης⁴⁴.

Γ. Η νομοθεσία ως εναλλακτική της εξέγερσης

Ο δεύτερος «πόπολο» (1292-1295) θέτει ενδιαφέροντα ζητήματα νομικής κουλτούρας, την οποία αναλύουν κάποιες πρόσφατες προσεγγίσεις των εξεγέρσεων στους προνεωτερικούς χρόνους⁴⁵. Αυτός ο «πόπολο» παρου-

⁴² VILLANI, *Nuova Cronica*, τ. 1, βιβλίο VII, XXXIX, σσ. 116-117.

⁴³ BRUNI, *History*, τ. 1, II, 2, σσ. 108-110.

⁴⁴ SKINNER, *The Foundations*, σ. 80 HANKINS, *Virtue Politics*, σσ. 218-228.

⁴⁵ Βλ. ενδεικτικά, E. HARTRICH, «Rebellion and the law in fifteenth-century English towns», στο J. FIRNHABER-BAKER – D. SCHOENAERS (επιμ.), *The Routledge History Handbook of Medieval Revolt*, Λονδίνο και Νέα Υόρκη: Routledge, 2017, σσ. 189-207. P. LANTSCHNER, «Voices of the people in a city without revolts: Lille in the later Middle Ages», στο J.

σιάζεται από τον Μπρούνι να επιδιώκει την ελευθερία στο εσωτερικό της πόλης εναντίον των άδικων, βίαιων, άπληστων και αχαλίνωτων ευγενικών οικογενειών της Φλωρεντίας που καταδίκάζαν τους ανίσχυρους σε σκλαβιά, και τις οποίες λόγω της ισχύς τους και των μεταξύ τους δικτύων συγγένειας και πατρωνίας, κανείς δεν μπορούσε να αντιμετωπίσει, αφού όλοι φοβόντουσαν όχι τόσο να χάσουν τις περιουσίες τους, όσο την ίδια τη ζωή τους⁴⁶. Η δράση του «πόπολο» χαρακτηρίζεται από τον φλωρεντινό λόγιο ως «νεωτερισμός» (novitas) που άλλαξε «τη μορφή της πολιτείας» (forma rei publicae)⁴⁷. Εδώ, η έννοια του νεωτερισμού δεν τίθεται, όπως συνήθως, για να σημάνει μια βίαιη απόπειρα ανατροπής της καθεστηκυίας τάξης, αλλά αφορά τη νομοθεσία, η οποία στο ρευστό πολιτικό πλαίσιο των ύστερων μεσαιωνικών χρόνων μπορούσε να ήταν πιο επαναστατική και ανατρεπτική από κάθε πράξη βίας. Ο Μπρούνι προφανώς κατανοούσε αυτή τη συνθήκη και γι' αυτό πρόβαλε τη νομοθεσία ως εναλλακτική της εξέγερσης για την απόκτηση της ελευθερίας, ενδεχομένως νουθετώντας το σύγχρονό του ολιγαρχικό καθεστώς για τη σημασία που είχε η ισονομία και η ευνομία στη διατήρηση της εσωτερικής ειρήνης, και για τις συνέπειες του φατριασμού⁴⁸. Παράλληλα, βέβαια, νομιμοποιούσε αυτή τη διακυβέρνηση των αριστοκρατικών οικογενειών στα μάτια του απλού λαού, προβάλλοντας τους νόμους πλέον, και όχι τον «πόπολο», ως θεμέλιο της ορθής διακυβέρνησης⁴⁹. Εν προκειμένω, το 1293 οι «πρώτοι των συντεχνιών» θέσπισαν τις «Διατάξεις της Δικαιοσύνης» (Ordinamenti di Giustizia), το πιο σημαντικό νομικό κείμενο στην ιστορία της Φλωρεντίας που θεσμοθέτησε την ομοσπονδία των συντεχνιών και της παρέδωσε την εκτελεστική εξουσία της πόλης, απαγορεύοντας σε ευγενείς, ακόμα και μέλη συντεχνιών, την

DUMOLYN, J. HAEMERS, H.R. OLIVA HERRER & V. CHALLET (επιμ.), *The Voices of the People in Late Medieval Europe*, Turnhout: Brepols, 2014, σσ. 73-88.

⁴⁶ BRUNI, *History*, τ. 1, IV, 26, σσ. 358-360.

⁴⁷ Και στο απόσπασμα αυτό είναι εμφανής η προσπάθεια του Μπρούνι να δώσει μια παραμορφωτική εικόνα της πολιτικής κατάστασης στην πόλη, διασκεδάζοντας τις όποιες αμφισβητήσεις του ολιγαρχικού καθεστώτος. Βλ. το απόσπασμα, ό.π., τ. 1, IV, 26, σ. 358: «Προς το τέλος εκείνου του έτους τέθηκαν τα θεμέλια για αμέτρητους νεωτερισμούς στο εσωτερικό της πόλης, και τότε για πρώτη φορά συστάθηκε η μορφή της πολιτείας, την οποία χρησιμοποιούμε για περισσότερο από εκατό τριάντα χρόνια».

⁴⁸ Καθώς μάλιστα, όπως εύστοχα επισημαίνει ο HANKINS, *Virtue Politics*, σ. 281, ο Μπρούνι θεωρούσε τον φατριασμό αναπόδραστο δεδομένο του πολιτικού βίου.

⁴⁹ IANZITI, *Writing history*, σσ. 138-139.

πρόσβαση στα συμβούλια των συντεχνιών, στο συμβούλιο «των πρώτων των συντεχνιών» και στο αξίωμα του Σημαιοφόρου της Δικαιοσύνης⁵⁰.

Όταν ο Μπρούνι αναπαρέστησε αφηγηματικά τις συζητήσεις που οδήγησαν στη θέσπιση των «Διατάξεων», με το προσωπείο ενός εκ των πρωταγωνιστών του δεύτερου «πόπολο», του ευγενικής καταγωγής ποπολάνου Giano della Bella, καταδίκασε την αδράνεια και την παθητική στάση του «πόπολο» που επέτρεπε τη διαιώνιση κάθε λογής αδικιών και αδυνατούσε να κατανοήσει την «αισχροτάτη δουλεία» που απειλούσε όχι μόνο επιμέρους άτομα αλλά ολόκληρο τον «πόπολο»⁵¹. Στον πύρινο λόγο του Gianno della Bella «σε συγκέντρωση του απλού λαού» (*multitudine plebis advocata*)⁵², όπως τον πλάθει ο Μπρούνι, «η ελευθερία του λαού» (*libertas populi*)⁵³, παρουσιάζεται να εμπεριέχεται στη νομοθεσία και στα δικαστήρια, με την προϋπόθεση ότι αυτοί οι θεσμοί λειτουργούν με σωστούς όρους, δηλαδή κατέχουν εξουσία ανώτερη κάθε ιδιωτικής. Διαφορετικά, όταν επιτρέπεται σε άτομα να περιφρονούν ατιμώρητα τους νόμους και τα δικαστήρια, τότε η ελευθερία έχει χαθεί⁵⁴. Μάλιστα, οι ευγενείς, εξαιτίας των εγκλημάτων τους, παρομοιάζονται σε αυτή τη δημηγορία με τυράννους που δολοφονούν και σφετερίζονται ξένες περιουσίες⁵⁵. Η λύση ήταν η αποκατάσταση των δικαιοσύνης θεσμών ώστε να γίνουν και πάλι κυρίαρχοι, καθώς και η ψήφιση νέων νόμων που θα προέβλεπαν αυστηρές ποινές για τους ευγενείς, ακόμα και τον εξοβελισμό τους από την εξουσία. Με αυτούς τους τρόπους θα αποτρέπονταν αναποτελεσματικές δικαστικές κρίσεις και η

⁵⁰ Για τις «Διατάξεις της Δικαιοσύνης», βλ. NAJEMY, *History of Florence*, σσ. 81-87. Το αξίωμα του Σημαιοφόρου της Δικαιοσύνης είχε στρατιωτικές λειτουργίες και συστάθηκε από τον δεύτερο «πόπολο». Στο εξής ο εκάστοτε Σημαιοφόρος συμμετείχε στο συμβούλιο των «πρώτων των συντεχνιών».

⁵¹ BRUNI, *History*, τ. 1, IV, 27, σ. 360.

⁵² Ο.π.

⁵³ Στο σημείο αυτό θεωρώ ότι ο Μπρούνι χρησιμοποιεί τον όρο *populus* με την έννοια όλου του λαού της πόλης. Συμπεραίνω από το τέλος της δημηγορίας του Gianno della Bella, όταν ο συγγραφέας ορίζει τον «λαό» (*populus*) ως «το πλήθος (*multitudo*) τόσο γενναίων ανδρών που υπερίσχυσε με την πολεμική αρετή του όλων των γειτονικών του πόλεων». Βλ. ο.π., τ. 1, IV, 33, σ. 370.

⁵⁴ Ο.π., τ. 1, IV, 28, σ. 362.

⁵⁵ Ο.π., τ. 1, IV, 28, σσ. 362-364.

αδυναμία εκτέλεσης των ποινών⁵⁶. Ωστόσο, σε περίπτωση αποτυχίας των νόμων, η καταφυγή στα όπλα, στην εξέγερση προφανώς, είναι θεμιτή: με φωτιά και σίδερο θα έπρεπε να εξοντώσουν τους ευγενείς, όπως θα απέτεμναν ένα όργανο του σώματος που θα έπασχε από ανίατη λοιμογόνο νόσο, εγκαταλείποντας την παθητικότητά τους «που τους οδήγησε με ανοιχτά μάτια και αυτιά στη δουλεία»⁵⁷. Παρά τον φιλολαϊκό χαρακτήρα της αφήγησης, ο Μπρούνι δεν μπόρεσε να αποκρύψει την αριστοκρατική στάση του αναφορικά με την αρετή των διοικούντων, πόσο μάλλον όταν το διακύβευμα ήταν η ορθή νομοθεσία που αποτελούσε πολύ σοβαρή υπόθεση για να αφεθεί στα χέρια του λαού. Ο Τζοβάννι Βιλλάνι είχε δώσει μαζικό χαρακτήρα στον δεύτερο «πόπολο» και τον είχε προβάλει ως προϊόν της δράσης εμπόρων και τεχνιτών που επιδίωκαν το αριστοτελικό «ευ ζην» (*bene vivere*), ενώ είχε συμπεριλάβει τον Giano della Bella σε ομάδα ατόμων που θέσπισαν τους νέους νόμους⁵⁸. Αντίθετα, ο συγγραφέας της *Ιστορίας* πρόβαλε την ηγεμονική φιγούρα του προαναφερθέντος, του «μοναδικού άνδρα», όπως υποστηρίζει, «που ανέλαβε να σταματήσει τη διαφθορά και την παρακμή της πολιτείας»⁵⁹, να πείθει με τον λόγο του και την «εξάισια αρετή του» (*celsa praestantia*) για την ανάγκη θέσπισης νέων «νόμων που ο ίδιος συνέταξε» (*ipse legis auctor*)⁶⁰.

Δ. Η βία των εξεγέρσεων και η αφηγηματική της διαχείριση

Στην αφήγηση του δεύτερου «πόπολο», επιβλητική ήταν η παρομοίωση του κοινωνικού σώματος με το ανθρώπινο, και της εξέγερσης («με φωτιά και σίδηρο») με χειρουργική πράξη για να αποκοπεί το πάσχον μέλος του κοινωνικού σώματος που απειλεί να εξοντώσει ολόκληρο τον πολιτικό οργανισμό. Η εικόνα του Μπρούνι, εκτός του ότι καταδεικνύει την εξέγερση ως πολιτική διαδικασία, αναγκαία σε ορισμένα συμφραζόμενα, θίγει το ζήτημα της πολιτικής βίας. Παρά τη θεωρητική αποδοχή της παρουσίας της βίας στις εξεγέρσεις, οι νοηματοδοτήσεις της σχετίζονται άμεσα με τις

⁵⁶ Ο.π., τ. 1, IV, 29-32, σσ. 364-368. Ο Μπρούνι αναφέρει αρκετές από τις νέες διατάξεις, με αποκορύφωμα την απαγόρευση εκλογής των ευγενών, ακόμα και μελών συντεχνιών, στο συμβούλιο «των πρώτων των συντεχνιών».

⁵⁷ Ο.π., τ. 1, IV, 29-32, σσ. 360-368.

⁵⁸ VILLANI, *Nuova Cronica*, τ. 2, βιβλίο IX, I, σσ. 227-228.

⁵⁹ Ο.π., τ. 1, IV, 27, σ. 360.

⁶⁰ Ο.π., τ. 1, IV, 34, σ. 370.

επιδιώξεις στις οποίες υπακούει η παραγωγή της ιστορικής μνήμης των εξεγέρσεων και, συνηθέστερα, με την απονομιμοποίηση του αντιπάλου. Γι' αυτό και η στάση του Μπρούνι απέναντι στη βία είναι αμήχανη.

Στον πρώτο «πόπολο» ο φλωρεντινός λόγιος δεν έκανε καμία μνεία σε βίαια επεισόδια. Δεν αναφέρθηκε, ενδεχομένως εσκεμμένα, ούτε στην απόφαση των εξεγερμένων, μετά την κατάληψη της εξουσίας, να κατεδαφίσουν στο μισό τους πύργους που διέθεταν τα μέγαρα των ευγενών και που συχνά έφταναν τα εβδομήντα μέτρα ύψος⁶¹. Αυτοί οι πύργοι ήταν στρατιωτικά εξοπλισμένοι και πρόσφεραν στους ευγενείς τόσο προστασία όσο και τη δυνατότητα να επιβάλλουν με τη βία το κύρος και την εξουσία τους στην πόλη. Γι' αυτό αποτελούσαν έναν πραγματικό κίνδυνο για την επιβίωση της διακυβέρνησης του «πόπολο»⁶². Στην εξιστόρηση του τρίτου και του τέταρτου «πόπολο», πιο λαϊκών από τους προηγούμενους, η αφηγηματική διαπραγμάτευση της βίας από τον συγγραφέα της *Ιστορίας* είναι χαρακτηριστική των προθέσεων του και των στοχεύσεων της ολιγαρχικής ελίτ στην οποία απευθυνόταν. Ο λόγος είναι ότι αυτές οι εξεγέρσεις πραγματοποιήθηκαν, με επιτυχία, από μεσαία και κατώτερα κοινωνικά στρώματα που είτε ανήκαν σε μικρές συντεχνίες και γι' αυτό αποκλείονταν από την κατοχή πολιτικών αξιωμάτων είτε βρίσκονταν εντελώς εκτός του συντεχνιακού συστήματος που εξασφάλιζε τόσο την πρόσβαση στην εξουσία, όσο και προστασία από εργοδοτικές αυθαιρεσίες.

Ο τρίτος «πόπολο» (1343-1348) ξέσπασε το 1343, σε μια περίοδο πολιτικής κρίσης, μετά την εκδίωξη από την πόλη του Γκωτιέ του Μπριέν, όταν οι θεσμοί της λαϊκής διακυβέρνησης, συμπεριλαμβανομένων των «Διατάξεων της Δικαιοσύνης», είχαν καταλυθεί από τους ευγενείς με τη συναίνεση της μη αριστοκρατικής ελίτ, και στόχευε, όπως ο ίδιος ο Μπρούνι υποστηρίζει, «στην αναδιοργάνωση του πολιτεύματος» (*conformare statum civitatis*), στα πρότυπα του 1293, όταν είχε εισαχθεί για πρώτη φορά η προαναφερθείσα νομοθεσία που απέκλειε τους ευγενείς από την εξουσία⁶³. Ο φλωρεντινός λόγιος, έχοντας στον νου του, όπως πιστεύω, τον τέταρτο

⁶¹ Όπως μαθαίνουμε από τον VILLANI, *Nuova Cronica*, τ. I, βιβλίο VII, XXXIX, σ. 117.

⁶² Για τη συμβολική και πρακτική σημασία των μεγάρων της φλωρεντινής ελίτ, βλ. μεταξύ άλλων Μ. LINGOHR, «The Palace and Villa as Spaces of Patrician Self-Definition», στο R.J. KRUM – J.T. PAOLETTI (επιμ.), *Renaissance Florence. A Social History*, Κέμπριτζ: Cambridge University Press, 2006, σσ. 240-272.

⁶³ BRUNI, *History*, τ. 2, VII, 14, σσ. 294-296. Για τον τρίτο «πόπολο», βλ. αναλυτικά NAJEMY, *History*, σσ. 132-139.

«πόπολο», την εξέγερση των *Ciompi*, διαχειρίστηκε αφηγηματικά τη βία στην προσπάθειά του να αφαιρέσει από τον «πόπολο» κάθε υπόνοια κατώτερης κοινωνικής υπόστασης και με αυτόν τον τρόπο να τον φέρει εγγύτερα στους ευγενείς. Έτσι, αφηγείται ο Μπρούνι, οι ανησυχίες που είχαν τα μέλη του «πόπολο» (*populares*) για τις αυθαιρεσίες των ευγενών, διαδόθηκαν «στην πλέμπα» (*in plebem*), η οποία πρέπει να γίνει κατανοητή ως εκείνα τα στρώματα του λαού που δεν είχαν ή/και δεν τους επιτρεπόταν η πρόσβαση στα αξιώματα. Αυτή η προσέγγιση δικαιολογείται από τη συνέχεια της αφήγησης, όταν ο ιστορικός τονίζει ότι η «πλέμπα» φαινόταν αχαλίνωτη και εξέφραζε την απέχθειά της για την τότε «συμμαχία» (*societas*) μεταξύ ευγενών και «πόπολο», την οποία θεωρούσε καταστροφική για την πολιτεία (*respublica*)⁶⁴. Εξαρχής αυτή η «πλέμπα» εμφανίζεται να ρέπει προς τη βία, καθώς, σύμφωνα με τον Μπρούνι, ο επίσκοπος της πόλης, ευγενικής καταγωγής αλλά υποστηρικτής του λαϊκού κόμματος, συμβούλευε τους ευγενείς να δείξουν μετριοπάθεια για να μη «δοκιμάσουν τη βία του πλήθους» (*vim multitudinis experiri*). Εάν μόνοι τους δεν προχωρούσαν σε διορθωτικές κινήσεις, θα έχαναν τα πάντα, «γιατί τέτοια είναι η ιδιοσυγκρασία του πλήθους» (*ut sunt multitudinis animi*)⁶⁵.

Οι ευγενείς δεν υιοθέτησαν τις συμβουλές του επισκόπου, και η «πλέμπα» (*plebs*), στην οποία συμμετείχαν όπως γνωρίζουμε από άλλες πηγές μέλη μικρών συντεχνιών, ξεσηκώθηκε, κατέλαβε το δημαρχείο, το *palazzo vecchio*, και έδιωξε όσους από τους «πρώτους των συντεχνιών» ήταν ευγενείς, αφαιρώντας τους την εξουσία. Εκείνοι υποχώρησαν στα μέγαρά τους, ενώ πελάτες και φίλοι τους από την ύπαιθρο κατέφτασαν για να τους ενισχύσουν στρατιωτικά⁶⁶. Μόνο τότε, με τους ευγενείς να ετοιμάζονται για πόλεμο, ο «πόπολο», δηλαδή ο λαός που είχε πρόσβαση στα δημόσια αξιώματα, αποφάσισε να αρχίσει πρώτος τη μάχη και να επιτεθεί στις κατοικίες ευγενών. Σύντομα, οι ένοπλες συγκρούσεις εξαπλώθηκαν σε ολόκληρη την πόλη και κατέληξαν σε βάρος των ευγενών. Η ήττα τους αποδίδεται από τον Μπρούνι, που εξακολουθεί να σκέφτεται τους *Ciompi*, όχι στην έλλειψη γενναιότητας, αλλά στην αριθμητική υπεροχή του «πόπολο», που εν προκειμένω αναφέρεται ως «πλήθος» (*multitudo*). Μέσα στην πόλη, οι μάχες έληξαν υπέρ του «πόπολο», και οι ευγενείς, όπως εμφατικά αναφέρει

⁶⁴ BRUNI, *History*, τ. 2, VII, 7, σσ. 288-290.

⁶⁵ Ο.π., τ. 2, VII, 8, σ. 290.

⁶⁶ Ο.π., τ. 2, VII, 9-10, σσ. 290-292.

ο φλωρεντινός λόγιος, «δε σφαγιάστηκαν, αλλά παρέμειναν σώοι, επειδή παραδόθηκαν στην κρίση του «λαού» (popolo)»⁶⁷. Οι συγκρούσεις συνεχίστηκαν σφοδρότερες στην περιοχή του *Oltrarno* (στο τμήμα της πόλης νότια του Άρνο), καθώς εκεί διέμεναν οι πιο ισχυρές οικογένειες ευγενών. Σε αυτό το σημείο της αφήγησης, γίνεται αντιληπτή η διάκριση μεταξύ «πόπολο» και «πλέμπας», αφού ο Μπρούνι παρουσιάζει τους ευγενείς να μάχονται ταυτόχρονα σε δύο μέτωπα, εναντίον των δύο προαναφερθέντων ομάδων. Και ενώ «τα κατώτερα στρώματα του πλήθους (*infima multitudo*) λεηλάτησαν και έκαψαν πολλές οικείες ευγενών, στους ίδιους τους ευγενείς, αφού παραδόθηκαν στην εξουσία του «πόπολο» (*in potestatem populi*), ανθρωπίνα τους χαρίστηκε η ζωή, γιατί δεν είχαν πολεμήσει από κακία ή μίσος, αλλά όλος ο αγώνας τους γινόταν για την εξουσία, την κυριαρχία και την υπεροχή στην πολιτεία»⁶⁸. Μπορεί κανείς να κατανοήσει τον ιδεολογικό προσανατολισμό και τις στοχεύσεις του Μπρούνι, εάν συγκρίνει το αφήγημά του με την εξιστόρηση του Τζοβάννι Βιλλάνι που δεν είχε διακρίνει τον επιτιθέμενο «πόπολο» σε διαφορετικά μέρη. Ναι μεν είχε αποδώσει, χωρίς επικριτική διάθεση, τις λεηλασίες και τις πυρκαγιές στον «μικρό πόπολο» (*popolo minuto*)⁶⁹, αλλά είχε θεωρήσει «θαύμα Θεού» το ότι «με τέτοια οργή του πόπολο (*furia di popolo*) και τόσες μάχες εκείνη την ημέρα δε σκοτώθηκε κανείς από τους ευγενείς της πόλης»⁷⁰.

Ο τέταρτος «πόπολο» (1378-1382), η εξέγερση των *Ciompi*, ξέσπασε το 1378 με στόχο την ίδρυση συντεχνιών για κατώτερα κοινωνικά στρώματα και επομένως την πρόσβασή τους στα δημόσια αξιώματα. Εκείνη την περίοδο, μία ελίτ του πλούτου, νεμόταν την εξουσία, απαγορεύοντας μάλιστα την κατοχή δημόσιων αξιωμάτων σε μέλη κατώτερων συντεχνιών. Παράλληλα, η πιο ισχυρή συντεχνία της πόλης, εκείνη του μαλλιού, η *arte della lana*, τετραπλασίασε το ποσό της εγγραφής που όφειλαν να καταβάλουν τα νέα μέλη, με αποτέλεσμα ένας μεγάλος αριθμός τεχνιτών να παραμένει εκτός συντεχνίας και επομένως χωρίς εργασιακά δικαιώματα και δυνατότητα συμμετοχής στην εξουσία. Μάλιστα, η ανέχεια είχε επιδεινωθεί για τα

⁶⁷ Ο.π., τ. 2, VII, 11, σ. 292.

⁶⁸ Ο.π., τ. 2, VII, 12-13, σσ. 292-294. Η φράση σε εισαγωγικά στο VII, 13, σ. 294.

⁶⁹ Πρόκειται ακριβώς για τα εργατικά στρώματα που, ωστόσο, θεωρούνταν μέρος του ευρύτερου απλού λαού. Βλ. NAJEMY, *History*, σ. 35.

⁷⁰ VILLANI, *Nuova Cronica*, τ. 3, βιβλίο XIII, XXI, σσ. 635-637. Η φράση σε εισαγωγικά στη σ. 637.

κατώτερα κοινωνικά στρώματα λόγω της οικονομικής κρίσης που είχε προκαλέσει ο πόλεμος της Φλωρεντίας εναντίον της Ρωμαϊκής Εκκλησίας (1375-1378). Η ιδιαιτερότητα αυτών των συνθηκών αποτυπώθηκε και στην κοινωνική σύνθεση της εξέγερσης, που να μεν έλαβε το όνομά της από τα πλέον εξαθλιωμένα μέλη της, τους *Ciompi*, αλλά η ηγεσία της ήταν επιχειρηματίες από μικρές συντεχνίες. Γι' αυτό, μετά την επιτυχία και την ίδρυση τριών νέων συντεχνιών τον Ιούλιο του 1378, εκείνη των *Ciompi* καταργήθηκε σχεδόν άμεσα, τον Σεπτέμβριο του ίδιου έτους⁷¹.

Η δυναμική αυτής της εξέγερσης που κατευθύνθηκε ενάντια στα ανώτερα κοινωνικά στρώματα, ανεξαρτήτως καταγωγής, προκάλεσε την αντιπίθεση των ευγενών με τη συναίνεση της ελίτ του «πόπολο» και τη διαμόρφωση ενός ολιγαρχικού συστήματος διακυβέρνησης, φαινομενικά λαϊκού⁷². Γι' αυτό και ο Μπρούνι έντεχνα απονομιμοποιεί τις διεκδικήσεις του τέταρτου «πόπολο», τον παρουσιάζει ως παρέκκλιση από τα πολιτικά ήθη της Φλωρεντίας, ως μία βίαιη ανατροπή που αντιτάσσεται του κοινού αγαθού⁷³, και του αποδίδει κατηγορίες για ασύμμετρη βία. Για άλλη μια φορά, είναι ενδιαφέρουσα η λογοθετική παραγωγή της εξέγερσης. Εν μέσω πολιτικών αναταραχών, το «πλήθος της πόλης» (*multitudo urbana*), «οι περισσότεροι άνθρωποι φτωχοί από την κατώτατη πλέμπα» (*egentes plerique ac ex minima plebe homines*) άρχισαν να οργανώνουν νυχτερινές συναντήσεις και να συζητούν με ποιον τρόπο θα καταλάμβαναν δημόσια αξιώματα, αποφασίζοντας τελικά να διεκδικήσουν την ίδρυση μίας συντεχνίας στην πόλη και επομένως μία θέση στο συμβούλιο «των πρώτων των συντεχνιών»⁷⁴. Σύμφωνα με την πολιτική στάση του φλωρεντινού λογίου, δεν ξεσηκώθηκε κάποιος «πόπολο» αλλά ένας φτωχός και εξαθλιωμένος όχλος κατώτερης κοινωνικής κατάστασης, ένας «βρώμικος συρφετός» (*ex omni colluvione civium*), όπως χαρακτηριστικά λέει, όταν αναφέρεται στα νέα υποκείμενα που απέκτησαν δικαίωμα εκλογής στο

⁷¹ Για την εξέγερση των *Ciompi*, βλ. NAJEMY, *History*, σσ. 144-171. Αναλυτικά, για τη σημαντικότερη σχετική βιβλιογραφία, βλ. S.K. COHN, Jr, *Popular Protest in Late Medieval Europe, selected sources translated and annotated*, Μάντσεστερ και Νέα Υόρκη: Manchester University Press, 2004, σσ. 201-202. Επίσης, P. LANTSCHNER, «The 'Ciompi Revolution' Constructed: Modern Historians and the Nineteenth-Century Paradigm of Revolution», *Annali di Storia di Firenze* 4 (2009), σσ. 277-297.

⁷² NAJEMY, *History*, σσ. 182-187,

⁷³ Ο.π., σσ. 176-181. Επίσης, NAJEMY, «Civic Humanism», σσ. 85-86.

⁷⁴ BRUNI, *History*, τ. 3, IX, 4, σ. 4.

συμβούλιο «των πρώτων των συντεχνιών» μετά την εξέγερση⁷⁵. Η αναφορά σε «νυχτερινές συζητήσεις» εξάλλου απεκδύει την εξέγερση από τον δημόσιο ή/και αυθόρμητο χαρακτήρα, που είχαν οι προηγούμενες, και την κατασκευάζει ως συνωμοσία, η οποία δε στόχευε βέβαια στο κοινό αγαθό αλλά στο ιδιωτικό συμφέρον, τη δημιουργία συντεχνίας (*collegium*) για τους εξεγεργμένους και έτσι την πρόσβαση στην εξουσία. Η διάκριση δημόσιου αγαθού-ιδιωτικού συμφέροντος που, σύμφωνα με τον πολιτικό ουμανισμό του Μπρούνι, αποτελεί τη λυδία λίθο της νόμιμης εξέγερσης, εκφράζεται με επίταση στη διήγηση για την αντίδραση των «πρώτων των συντεχνιών», όταν πληροφορήθηκαν αυτές τις νυχτερινές συναντήσεις: συνέλαβαν τέσσερα άτομα από τους συμμετέχοντες σε αυτές και «τα τιμώρησαν επειδή διεξήγαγαν ιδιωτικές συζητήσεις με στόχο να επιφέρουν νεωτερισμούς στην πολιτεία» (*quod privatos de republica innovanda tractatus habuissent*)⁷⁶.

Δολοφονίες και προσβολές αδιάκριτα αξιωματούχων και πλουσίων, λεηλασίες και πυρκαγιές δημόσιων και ιδιωτικών κτηρίων, καθώς και δημόσιες αποτροπιαστικές εκτελέσεις συνθέτουν την εικόνα της εξέγερσης στην αφήγηση του Μπρούνι. Μετά τη σύλληψη των τεσσάρων μελών του, η «πλέμπα και ο όχλος» (*plebs et multitudo*), όπου στην «πλέμπα» μπορούμε ίσως να εννοήσουμε μέλη μικρών συντεχνιών και στον «όχλο» όλο εκείνο το πλήθος, εξαθλιωμένο και μη που βρισκόταν εκτός συντεχνιακού πλαισίου, ξεσηκώθηκαν, περικύκλωσαν το δημαρχιακό μέγαρο και απαίτησαν την παράδοση των συλληφθέντων. Όταν αυτό δεν έγινε, έκαψαν την έδρα του Σημαιοφόρου της Δικαιοσύνης, και μέγαρα πλουσίων σε όλη την πόλη. Μάλιστα, έσυραν στην πλατεία τον αξιωματούχο που είχε οριστεί για να καταστείλει την εξέγερσή τους (*motus*)⁷⁷, τον κρέμασαν και τεμάχισαν το πτώμα του. Ακολούθησαν λεηλασίες και καταστροφές στο μέγαρο του

⁷⁵ Ο.π., τ. 3, IX, 5, σ. 6. Το χαρακτηριστικό της ανέχειας είναι κομβικό στην πρόσληψη των κατώτερων κοινωνικών στρωμάτων από τα ανώτερα, ακόμα και αν δεν υφίσταται στην πραγματικότητα. Κατασκευάζει, ωστόσο, κοινωνικές ιεραρχίες. Βλ. J.S. AMELANG, «Social Hierarchies: The Lower Classes», στο G. RUGGIERO (επιμ.), *A Companion to the Worlds of the Renaissance*, Οξφόρδη: Blackwell Publishers, 2002, σσ. 245-246 [243-258].

⁷⁶ BRUNI, *History*, τ. 3, IX, 4, σσ. 4-6.

⁷⁷ Σε σύγχρονη των γεγονότων πηγή διαβάζουμε ότι ήταν ο δήμιος που είχε κληθεί για να εκτελέσει τα τέσσερα συλληφθέντα μέλη της εξέγερσης. Βλ. *Diario d'anonimo fiorentino*, έκδ. A. GHERARDI, στο *Cronache dei secoli XIII e XIV*, Documenti di Storia Italiana 4, Φλωρεντία: Cellini, 1876, σσ. 368-369.

«ποντεστά», η εισβολή στο δημαρχείο, η εκδίωξη των «πρώτων», η κατάληψη της εξουσίας και η ψήφιση νόμων που έδωσαν εξουσίες στα κατώτερα λαϊκά στρώματα⁷⁸. Η βία και η αναταραχή, ισχυρίζεται ο Μπρούνι, έγιναν καθημερινότητα υπό τη διοίκηση της πλέμπας και του όχλου. Σύμφωνα με τον Φλωρεντινό λόγιο, που απονομιμοποιεί πλήρως τις διεκδικήσεις των εξεγερμένων καθώς τις αποπλαισιώνει από κάθε πολιτική και κοινωνική αναφορά, καθημερινά προέκυπταν νέες εξεγέρσεις (*motus*), όπως θα ανέμενε κανείς σε μία πόλη πολυπληθή στην οποία ο «όχλος» (*multitudo*) είχε εξεγερθεί ελπίζοντας σε νέες καταστάσεις» (*ad novas spes*). Άλλοι, συνεχίζει ο λόγιος, ληλατούσαν τις περιουσίες των πλουσίων, άλλοι εκδικούνταν τους εχθρούς τους και άλλοι προσπαθούσαν να κερδίσουν προσωπική δύναμη⁷⁹. Για τον Μπρούνι, μόνο ένα «καλό» προέκυψε από αυτή την εξέγερση, το δίδαγμα ότι οι κατέχοντες την εξουσία δεν πρέπει να επιτρέπουν να φτάνουν στον «όχλο» (*multitudo*) η αναταραχή και η πρόσβαση στα όπλα, γιατί είναι αχαλίνωτος όταν κατανοεί ότι είναι πιο ισχυρός, επειδή υπερτερεί αριθμητικά. Γι' αυτό τον λόγο, εξηγεί με ύφος και ήθος αριστοκρατικό, «οι φτωχοί, οι εργάτες και άνθρωποι της τελευταίας υποστάθμης έγιναν κύριοι της πολιτείας» (*egentes et orifices et infimae sortis homines facti sunt domini civitatis*)⁸⁰. Και ο φλωρεντινός λόγιος κλιμακώνει την απονομιμοποίηση της πολιτικής δράσης των κατώτερων κοινωνικών στρωμάτων ταυτίζοντας τους φτωχούς με τους εγκληματίες⁸¹: «γιατί δεν μπορεί να τεθεί φρένο στις επιθυμίες φτωχών και εγκληματιών που κρατώντας όπλα επιθυμούν άπληστα τις περιουσίες πλούσιων και έντιμων ανθρώπων, και δε σκέφτονται τίποτα άλλο από αρπαγές, σφαγές και την εξορία των πολιτών»⁸².

⁷⁸ BRUNI, *History*, τ. 3, IX, 4-5, σσ. 4-6. Για τις τελετουργικές διαστάσεις της βίας και τον ακόλουθο μετασχηματισμό του αστικού χώρου κατά τη διάρκεια της εξέγερσης των Ciompi, βλ. Ι. ΣΜΑΡΝΑΚΗΣ – Ε. ΤΟΥΝΤΑ, «Οι εξεγέρσεις των Ζηλωτών και των Ciompi: Πολιτική βία, τελετουργίες και μετασχηματισμοί του αστικού χώρου», στο Κ. ΓΑΓΑΝΑΚΗΣ, Ν. ΓΙΑΝΤΣΗ-ΜΕΛΕΤΙΑΔΗ κ.ά. (επιμ.), *Ευρωπαϊκές πόλεις σε κρίση. Από τον Μεσαίωνα μέχρι σήμερα*, Αθήνα: Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας/ΕΚΠΑ και Εκδόσεις Ηρόδοτος, 2022, σσ. 124-133 [113-134].

⁷⁹ Ο.π., τ. 3, IX, 5, σ. 8.

⁸⁰ Ο.π., τ. 3, IX, 6, σ. 8.

⁸¹ NAJEMY, *History of Florence*, σ. 181.

⁸² BRUNI, *History*, τ. 3, IX, 6, σ. 8.

Ε. Συμπεράσματα: Νέες κοινωνικές ομάδες
και στρατηγικές πειθάρχησης

Ο Λεονάρντο Μπρούνι, Γουέλφος και ουμανιστής εμπνεόμενος από την αρχαία ελληνική και ρωμαϊκή πολιτική θεωρία, υποστήριζε ένθερμα μια μορφή ρεπουμπλικανικού πολιτεύματος που προέβλεπε τη συμμετοχή ευρύτερων κοινωνικών ομάδων στην άσκηση εξουσίας και στήριζε την ευημερία της πολιτείας στην υπεράσπιση του κοινού αγαθού, την πρωτοκαθεδρία των νόμων και την αρετή διοικούντων και διοικουμένων. Σε αυτό το πλαίσιο, αντιλαμβανόταν την εξέγερση ως πολιτική διαδικασία, βίαιη και απαραίτητη σε ορισμένα συμφραζόμενα, που πυροδοτείται από την κοινωνική ανισότητα και ανισονομία και εδράζεται στη διαφορετική πολιτική κουλτούρα των κοινωνικών ομάδων. Η ελευθερία, νοούμενη ως πολιτική ανεξαρτησία και ισότητα, άρα αρωγός του κοινού αγαθού, αποτελεί το μόνο νόμιμο κίνητρο της εξέγερσης που εκ των πραγμάτων χαρακτηρίζεται από μαζικότητα. Γι' αυτό λυδία λίθος της πραγματικής εξέγερσης είναι η επιδίωξη του κοινού αγαθού, που αναδεικνύει και την αρετή των εξεγεγμένων, δηλαδή την ετοιμότητά τους να διοικήσουν την πολιτεία.

Ο πολιτικός ουμανισμός του Μπρούνι τέθηκε στην υπηρεσία της ολιγαρχικής διακυβέρνησης της Φλωρεντίας, αφού θεωρητικά διευκόλυνε την αποδοχή των ευγενών στην άσκηση της εξουσίας με την προϋπόθεση ότι θα σέβονταν την ελευθερία και την ευνομία, και πρακτικά παρουσίασε μια παραμορφωμένη, αλλά καθησυχαστική εικόνα της πολιτείας του καιρού του, η οποία επιδίωκε να εξασφαλίσει σταθερότητα για το ολιγαρχικό καθεστώς. Η συναίνεση της ελίτ του λαού στην ολιγαρχική διακυβέρνηση επηρέασε άμεσα την παραγωγή της ιστορικής μνήμης των εξεγέρσεων και διαμόρφωσε νέα αναλυτικά εργαλεία πρόσληψης και αφηγηματικής αναπαράστασης των λαϊκών εξεγέρσεων, τα οποία οδήγησαν ταυτόχρονα σε νέες κοινωνικές κατηγοριοποιήσεις και στρατηγικές πειθάρχησης των κοινωνικών ομάδων. Ο συγγραφέας της *Ιστορίας* αποπειράθηκε να διακρίνει τον ενάρτετο και έντιμο «λαό» από την «πλέμπα», τα κατώτερα κοινωνικά στρώματα. Αυτά παρουσιάστηκαν ανέκιστα να εξεγερθούν, αφού ρέπουν στον φατριασμό και στη χρήση ασύμμετρης βίας, δεν κατανοούν την έννοια της ελευθερίας και ως εκ τούτου του κοινού αγαθού, και επομένως δε διακατέχονται από αρετή. Η απονομιμοποίηση των λαϊκών εξεγέρσεων κορυφώθηκε με την ταύτιση του φτωχού με τον εγκληματία. Αυτή η διαδικασία

οριστικοποίησε, στον επόμενο αιώνα, τη διάκριση του «πόπολο» από την «πλέμπα» και συγκρότησε μία νέα κυβερνητικότητα, οργανώνοντας αντίστοιχες στρατηγικές πειθάρχησης των κοινωνικών ομάδων⁸³.

ΠΗΓΕΣ

BRUNI, L. *History of the Florentine People*, έκδοση και μετάφραση J. HANKINS, 3 τόμοι, The I Tatti Renaissance Library 3, 16 & 27, Κέμπριτζ Μασαχουσέτης και Λονδίνο, Αγγλία: Harvard University Press, 2001, 2004 και 2007.

Diario d'anonimo fiorentino, έκδοση A. GHERARDI, στο *Cronache dei secoli XIII e XIV*, Documenti di Storia Italiana 4, Φλωρεντία: Cellini, 1876.

VILLANI, G. *Nuova Cronica*, έκδ. G. PARMA, Πάρμα: Fondazione Pietro Bembo/Ugo Guanda, 1991.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ALFÖLDY, G. *Ιστορία της Ρωμαϊκής Κοινωνίας*, μετάφραση Άγγελος Χανιώτης, Αθήνα²: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 1992.

AMELANG, J.S. «Social Hierarchies: The Lower Classes», στο G. RUGGIERO (επιμ.), *A Companion to the Worlds of the Renaissance*, Οξφόρδη: Blackwell Publishers, 2002, σσ. 243-258.

BARON, H. *The Crisis of the Early Italian Renaissance: Civic Humanism and Republican Liberty in an Age of Classicism and Tyranny*, Πρίνστον: Princeton University Press, 1955.

BLANCHARD, W.S. «Leonardo Bruni and the Poetics of Sovereignty», *The European Legacy* 20.5 (2015), σσ. 477-491.

COHN, S.K., Jr. *Lust for Liberty. The Politics of Social Revolt in Medieval Europe, 1200-1425. Italy, France, and Flanders*, Κέμπριτζ Μασ. και Λονδίνο, Αγγλία: Harvard University Press, 2008.

COHN, S.K., Jr. *Popular Protest in Late Medieval Europe, selected sources translated and annotated*, Μάντσεστερ και Νέα Υόρκη: Manchester University Press, 2004.

⁸³ Βλ. τα συμπεράσματα για τον 16^ο αιώνα στον AMELANG, «Social Hierarchies», σσ. 244 και 246-247.

DUNKLE, J.R. «The Greek tyrant and Roman political invective of the late Republic», *Transactions and Proceedings of the American Philological Association* 98 (1967), σσ. 151-171.

FERENTE, S. «Guelphs! Factions, Liberty and Sovereignty: Inquiries about the Quattrocento», *History of Political Thought* 28.4 (2007), σσ. 571-598.

HANKINS, J. «Republicanism, Virtue and Tyranny», στο G. CAPPELLI – G. DE VITA (επιμ.), *Al di là del Repubblicanesimo: modernità politica e origini dello stato*, Νάπολη: UniorPress, 2020, σσ. 147-164.

HANKINS, J. «Rhetoric, History, and Ideology: The Civic Panegyrics of Leonardo Bruni», στο J. HANKINS (επιμ.), *Renaissance Civic Humanism: Reappraisals and Reflections*, Κέμπριτζ: Cambridge University Press, 2000, σσ. 43-78.

HANKINS, J. *Virtue Politics. Soulcraft and Statecraft in Renaissance Italy*, Κέμπριτζ Μασ. και Λονδίνο, Αγγλία: The Belknap Press of Harvard University Press, 2019.

HARTRICH, E. «Rebellion and the law in fifteenth-century English towns», στο J. FIRNHABER-BAKER – D. SCHOENAERS (επιμ.), *The Routledge History Handbook of Medieval Revolt*, Λονδίνο και Νέα Υόρκη: Routledge, 2017, σσ. 189-207.

HÖRNQVIST, M. «The Two Myths of Civic Humanism», στο HANKINS (επιμ.), *Renaissance Civic Humanism*, σσ. 105-142.

IANZITI, G. «Leonardo Bruni, the Medici, and the Florentine Histories», *Journal of the History of Ideas* 69.1 (2008), σσ. 1-22.

IANZITI, G. *Writing History in Renaissance Italy. Leonardo Bruni and the Uses of the Past*, Κέμπριτζ Μασ. και Λονδίνο, Αγγλία: Harvard University Press, 2012.

LANTSCHNER, P. «The ‘Ciampi Revolution’ Constructed: Modern Historians and the Nineteenth-Century Paradigm of Revolution», *Annali di Storia di Firenze*, 4 (2009), σσ. 277-297.

LANTSCHNER, P. «Voices of the people in a city without revolts: Lille in the later Middle Ages», στο J. DUMOLYN, J. HAEMERS, H.R. OLIVA HERRER & V. CHALLET (επιμ.), *The Voices of the People in Late Medieval Europe*, Turnhout: Brepols, 2014, σσ. 73-88.

LINGOHR, M. «The Palace and Villa as Spaces of Patrician Self-Definition», στο R.J. KRUM – J.T. PAOLETTI (επιμ.), *Renaissance Florence. A Social History*, Κέμπριτζ: Cambridge University Press, 2006, σσ. 240-272.

MAXSON, B.J. «Kings and Tyrants: Leonardo Bruni's translation of Xenophon's *Hiero*», *Renaissance Studies* 24.2 (2009), σσ. 188-206.

NAJEMY, J.M. *A History of Florence*, Οξφόρδη: Blackwell, 2006.

NAJEMY, J.M. «Civic Humanism and Florentine Politics», στο HANKINS (επιμ.), *Renaissance Civic Humanism*, σσ. 75-104.

ΝΙΚΟΛΑΪΔΗΣ, Θ. «“Λαός” και “πλέμπα” της Φλωρεντίας στον Λεονάρντο Μπρούνι και τον Νικολό Μακιαβέλλι», στο Κ. ΓΑΓΑΝΑΚΗΣ, Ν. ΓΙΑΝΤΣΗ-ΜΕΛΕΤΙΑΔΗ κ.ά. (επιμ.), *Ευρωπαϊκές πόλεις σε κρίση. Από τον Μεσαίωνα μέχρι σήμερα*, Αθήνα: Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας/ΕΚΠΑ και Εκδόσεις Ηρόδοτος, 2022, σσ. 159-177.

SKINNER, Q. *The Foundations of Modern Political Thought*, 2 τόμοι, Κέιμπριτζ: Cambridge University Press, 1998.

ΣΜΑΡΝΑΚΗΣ, Ι. – ΤΟΥΝΤΑ Ε. «Οι εξεγέρσεις των Ζηλωτών και των Ciompi: Πολιτική βία, τελετουργίες και μετασχηματισμοί του αστικού χώρου», στο Κ. ΓΑΓΑΝΑΚΗΣ, Ν. ΓΙΑΝΤΣΗ-ΜΕΛΕΤΙΑΔΗ κ.ά. (επιμ.), *Ευρωπαϊκές πόλεις σε κρίση. Από τον Μεσαίωνα μέχρι σήμερα*, Αθήνα: Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας/ΕΚΠΑ και Εκδόσεις Ηρόδοτος, 2022, σσ. 113-134.

WITT, R. *'In the Footsteps of the Ancients': The Origins of Humanism from Lovato to Bruni*, Λάιντεν, Βοστώνη και Κολωνία: Brill, 2001.

ΒΙΟΓΡΑΦΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ

Η Ελένη Τούντα είναι αναπληρώτρια καθηγήτρια Μεσαιωνικής Ιστορίας στο Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης. Τα ερευνητικά της ενδιαφέροντα εστιάζουν στη μεσαιωνική ιστοριογραφία, στην ιστορία της μεσαιωνικής πολιτικής σκέψης, στις σχέσεις Μεσαιωνικής Δύσης-Βυζαντίου και σε ζητήματα κοινωνικής και πολιτισμικής ιστορίας. Οι δημοσιεύσεις της περιλαμβάνουν τις μονογραφίες *Μεσαιωνικά Κάτοπτρα Εξουσίας. Ιστορικοί και Αφηγήματα στον Νορμανδικό Ιταλικό Νότο* (2012) και *Ιστορίες Αγίων. Κοινότητες, Χώρος και Μνήμη στη Μεσαιωνική Νότια Ιταλία, 9^{ος}-13^{ος} αι.* (2021).

*Conceptualizing revolts in Leonardo Bruni's
"History of the Florentine People"*

Eleni TOUNTA

Abstract: The present paper focuses on the Florentine popolo's revolts as they are recorded in Leonardo Bruni's History of the Florentine people. It aims to analyze how the leading Florentine humanist perceived popular revolts, and how he narrated them to produce historical knowledge. In this research framework, the paper examines the author's discursive practices, especially regarding his accounts of violent acts, and the interaction of the revolts with their institutional, social, and political context. It argues that the representations of the revolts were an essential constituent of Bruni's civic humanism, and eventually led to the shaping of new social categorizations and discipline strategies for controlling lower social groups.

Keywords: Leonardo Bruni, Florence, Revolts, Ciompi, political humanism.

Νομιμοποιώντας την πολιτική ισχύ στα ιταλικά αναγεννησιακά κράτη: ρητορικές, αναπαραστάσεις και πρακτικές της εξουσίας

Ανδρονίκη ΔΙΑΛΕΤΗ

Περίληψη: Από τους ύστερους μεσαιωνικούς χρόνους έως τις αρχές του 16ου αιώνα ο ιταλικός χώρος χαρακτηρίστηκε από ποικίλες πολιτικές μεταβολές οι οποίες οδήγησαν σε μια σταδιακή «αριστοκρατικοποίηση» της χερσονήσου. Επρόκειτο για τον μετασχηματισμό των αστικών κοινοτήτων σε ολιγαρχικού τύπου ρεπουμπλικανικά καθεστώτα και στη συνέχεια σε συγκεντρωτικά, δεσποτικά κράτη με εδαφική κυριαρχία. Κατά την ταραχώδη αυτή περίοδο σημειώθηκαν ταυτοχρόνως εξεγέρσεις, οι οποίες άλλοτε συνοδεύονταν από κοινωνικές και οικονομικές διεκδικήσεις και άλλοτε, σε στενή συνάρτηση με τις πολιτειακές μεταβολές που έλαβαν χώρα, εξέφραζαν φατριαστικές ή ευρύτερες πολιτικές και κοινωνικές αντιπαραθέσεις. Η παρούσα μελέτη σκιαγραφεί τους τρόπους με τους οποίους τα πολιτικά καθεστώτα που επικράτησαν κάθε φορά –είτε επρόκειτο για ρεπουμπλικανικά είτε για δεσποτικά καθεστώτα– νομιμοποίησαν την ισχύ τους, προβάλλοντας εξιδανικευμένες απεικονίσεις του πολιτικού εαυτού τους και συγχρόνως απονομιμοποιώντας ποικιλοτρόπως τους πολιτικούς αντιπάλους τους και κυρίως εκείνα τα κοινωνικά στρώματα που γίνονταν αντιληπτά ως δυνάμει επικίνδυνα. Με παραδείγματα πρωτίστως προερχόμενα από τη βενετική και φλωρεντινή πολιτική σκηνή η μελέτη υποστηρίζει πως η νομιμοποίηση της πολιτικής ισχύος επιτυγχάνεται –ή έστω επιδιώκεται– μέσα από ένα ευρύ φάσμα ρητορικών και εικαστικών αναπαραστάσεων, επιτελέσεων και τελετουργιών οι οποίες προβάλλονταν άλλοτε στην πολιτική, ιστοριογραφική και κανονιστική γραμματεία της εποχής και άλλοτε στην τέχνη και την αρχιτεκτονική που διαμόρφωναν τον δημόσιο χώρο. Προπαγανδίζοντας τις αξίες των ανώτερων κοινωνικών τάξεων, οι ρητορικές και οι αναπαραστάσεις της εξουσίας μπορούσαν να λειτουργήσουν συμπληρωματικά με την στρατιωτική ισχύ, το μονοπώλιο της βίας και της δικαιοσύνης και τη σύναψη ισχυρών πολιτικών

συμμαχιών. Όπως δείχνει η μελέτη, στις ρητορικές της εξουσίας αξιοποιούνταν συχνά ένα έμφυλο λεξιλόγιο στο οποίο διασταυρώνονταν ποικιλοτρόπως τα ιδεώδη της ευγένειας και της κοινωνικής υπεροχής με αυτά του ανδρισμού. Σε αυτές τις απόπειρες νοηματοδότησης και ανανοηματοδότησης του ανδρικού σώματος ως μετωνυμίας της εξουσίας, η σταθερότητα, το μέτρο και η αυτοκυριαρχία εναλλάσσονται με αρετές όπως η κομψότητα, η χάρη και η επίδειξη πλούτου και δύναμης.

Λέξεις κλειδιά: αστικός ουμανισμός, αυλικός πολιτισμός, αναπαραστάσεις, πρακτικές, ρητορικές, εξουσία, φύλο.

I. Εισαγωγή

Από τους ύστερους μεσαιωνικούς χρόνους ο ιταλικός χώρος χαρακτηρίστηκε από ποικίλες πολιτικές μεταβολές οι οποίες οδήγησαν σε μια σταδιακή «αριστοκρατικοποίηση» της χερσονήσου. Επρόκειτο για τον μετασχηματισμό των αστικών κοινοτήτων σε ολιγαρχικού τύπου ρεπουμπλικανικά καθεστώτα και στη συνέχεια σε συγκεντρωτικά, δεσποτικά κράτη με εδαφική κυριαρχία. Η διαδικασία αυτή ολοκληρώθηκε έως τις πρώτες δεκαετίες του 16^{ου} αιώνα, στον απόηχο των γαλλικών και ισπανικών εισβολών στον ιταλικό χώρο και τη συνεπακόλουθη πολιτική και πολιτισμική επιρροή των Βαλουά και των Αψβούργων. Μετά την τελική επικράτηση του οίκου των Μεδίκων στη Φλωρεντία το 1532, η εποχή του ιταλικού ρεπουμπλικανισμού, πλην ελαχίστων εξαιρέσεων, έχει περάσει ανεπιστρεπτή καθώς δυναστείες όπως οι Έστε, οι Βισκόντι, οι Σφόρτσα, οι Γκονζάγκα και οι Μοντεφέλτρο είχαν εδραιωθεί σε μεγάλο μέρος της χερσονήσου. Ακόμη και στη Βενετική Δημοκρατία, που επιβίωσε τέτοιων δραματικών μετασχηματισμών, ήδη από τον 13^ο αιώνα σημειώθηκαν ποικίλες μετατοπίσεις της προς μια σταδιακή αριστοκρατικοποίηση όσον αφορά τόσο τη διακυβέρνηση όσο και τον αυτοπροσδιορισμό της άρχουσας τάξης. Κατά την παραχώδη αυτή περίοδο σημειώθηκαν ταυτοχρόνως εξεγέρσεις, οι οποίες άλλοτε συνοδεύονταν από κοινωνικές και οικονομικές διεκδικήσεις και άλλοτε, σε στενή συνάρτηση με τις πολιτειακές μεταβολές που έλαβαν χώρα, εξέφραζαν φατριαστικές ή ευρύτερες πολιτικές και κοινωνικές αντιπαράθεσεις.

Η παρούσα μελέτη έχει ως στόχο να σκιαγραφήσει τους τρόπους με τους οποίους τα πολιτικά καθεστώτα που επικράτησαν κάθε φορά, νομιμοποίη-

σαν την ισχύ τους, προβάλλοντας ιδεατές απεικονίσεις του πολιτικού εαυτού τους και, συγχρόνως, απονομιμοποιώντας ποικιλοτρόπως τους πολιτικούς αντιπάλους τους και κυρίως τα κοινωνικά στρώματα που γίνονταν αντιληπτά ως δυνάμει επικίνδυνα. Με παραδείγματα πρωτίστως προερχόμενα από τη βενετική και φλωρεντινή πολιτική σκηνή η μελέτη υποστηρίζει πως η νομιμοποίηση της πολιτικής ισχύος επιτυγχάνεται –ή έστω επιδιώκεται– μέσα από ένα ευρύ φάσμα ρητορικών και εικαστικών αναπαραστάσεων και τελετουργιών, οι οποίες προβάλλονταν άλλοτε στην πολιτική, ιστοριογραφική και κανονιστική γραμματεία της εποχής και άλλοτε στην τέχνη και την αρχιτεκτονική που διαμόρφωναν τον δημόσιο χώρο. Προπαγανδίζοντας τις αξίες των ανώτερων κοινωνικών τάξεων, οι ρητορικές και οι αναπαραστάσεις της εξουσίας μπορούσαν να λειτουργήσουν συμπληρωματικά δίπλα στη στρατιωτική ισχύ, το μονοπώλιο της βίας και της δικαιοσύνης και τη σύναψη ισχυρών πολιτικών συμμαχιών. Όπως δείχνει η παρούσα μελέτη, οι ρητορικές της εξουσίας αξιοποιούσαν συχνά ένα έμφυλο λεξιλόγιο στο οποίο διασταυρώνονταν ποικιλοτρόπως τα ιδεώδη της ευγένειας και της κοινωνικής υπεροχής με αυτά του ανδρισμού. Το ευγενές ανδρικό σώμα ως φορέας ηγεμονικότητας εγγράφεται στον πυρήνα των διανοητικών αναζητήσεων της εποχής, σε πολιτικές και φιλοσοφικές πραγματείες, παιδαγωγικά κείμενα και εγχειρίδια καλής συμπεριφοράς, όχι μόνο λειτουργώντας ως πρότυπο μίμησης για τους αναγνώστες, οι οποίοι κατά βάση προέρχονταν από τα ανώτερα και μεσαία κοινωνικά στρώματα, αλλά και προσφέροντας ένα πολυσήμαντο πεδίο συγκρότησης και διαπραγμάτευσης του ανδρισμού ως οργανωτικής αρχής της εξουσίας. Σε αυτές τις απόπειρες νοηματοδότησης και ανανοηματοδότησης του ανδρικού σώματος ως μετωπυμίας της εξουσίας, η σταθερότητα, το μέτρο και η αυτοκυριαρχία εναλλάσσονται με αρετές όπως η κομψότητα, η χάρη και η επίδειξη πλούτου και δύναμης.

II. Ρητορικές, εικαστικές και τελετουργικές εκφάνσεις της εξουσίας

Το 1878, ο γνωστός ελβετός ιστορικός και θεμελιωτής των αναγεννησιακών σπουδών Jacob Burckhardt περιέγραφε τα αναγεννησιακά ιταλικά κράτη ως «έργα τέχνης». Με την ιδιόμορφη αυτή διατύπωση, ο ιστορικός περιέγραφε το ουμανιστικό κίνημα ως μια διαδικασία μέσω της οποίας οι ηγεμόνες των ιταλικών κρατών έθεσαν στις υπηρεσίες τους ένα ευρύ επιτελείο καλλιτεχνών και διανοουμένων οι οποίοι ανέλαβαν την αισθητική αποτύπωση

των καθεστώτων με την οικειοποίηση αφηγηματικών και εικονογραφικών μοτίβων, μύθων και συμβόλων της ρωμαϊκής και ελληνικής αρχαιότητας¹. Η ιδέα του κράτους ως έργου τέχνης που εισήγαγε ο Burckhardt εμπλουτίστηκε ιστοριογραφικά από τη δεκαετία του 1980, όταν η πολιτισμική ιστορία και η ιστορική ανθρωπολογία έδωσαν νέο, δυναμικό παρόν στις σπουδές της Αναγέννησης, στρέφοντας το ενδιαφέρον των ιστορικών στις «στρατηγικές της εξουσίας», δηλαδή στους λόγους, τις αναπαραστάσεις και τις τελετουργίες ως πεδία συγκρότησης της πολιτικής ισχύος.

Πιο πρόσφατα η οπτική του φύλου έχει προσφέρει νέα εργαλεία για τη μελέτη του αναγεννησιακού κράτους ως ενός «έργου τέχνης» έμφυλα προσδιορισμένου, ενός έργου τέχνης στο οποίο συναρθρώνονταν με ποικίλους και συχνά ευφάνταστους τρόπους το φύλο, η σεξουαλικότητα και η πολιτική εξουσία. Σε αυτό το πλαίσιο ιστορικοί και ιστορικοί της τέχνης έχουν προσφέρει ιδιαίτερα ενδιαφέρουσες ερμηνείες των τρόπων με τους οποίους τα αναγεννησιακά κράτη, είτε πρόκειται για «δημοκρατίες» (*republiche*) είτε για δεσποτείες (*signorie*), οικειοποιήθηκαν μοτίβα άλλοτε της χριστιανικής και άλλοτε της κλασικής παράδοσης, προκειμένου να οπτικοποιήσουν την ισχύ τους και να νομιμοποιήσουν την εξουσία τους. Ο David Rosand και η Elizabeth Crouzet-Pavan έχουν δείξει πως οι βενετοί πατρίκιοι και οι διανοούμενοι που τους περιέβαλαν εξύφαναν μια κρατική μυθολογία η οποία προέβαλλε ως ιδανικά τη δίκαιη διακυβέρνηση, τη σταθερότητα του πολιτεύματος, την κοινωνική ευταξία, τη φιλοπατρία και την ομοψυχία. Το βενετικό φαντασιακό βρίθει έμφυλων συνδηλώσεων. Η πόλη της Βενετίας απεικονίζεται αλληγορικά άλλοτε ως αγνή παρθένος το σώμα της οποίας – μετωνυμία της εδαφικής ακεραιότητας – δεν έχει ποτέ κατακτηθεί χάρη στη στιβαρότητα της βενετικής άρχουσας τάξης και άλλοτε ως γητεύτρα Αφροδίτη στην οποία υποτάσσονται εθελούσια οι βενετικές κτήσεις². Παρομοίως, ο Adrian Randolph έχει στρέψει την προσοχή του στη Φλωρεντία προσφέροντας συναρπαστικές ερμηνείες ως προς τις στρατηγικές μέσω των οποίων διοχετεύτηκαν στην τέχνη τα εγχειρήματα πολιτικής και ιδεολογικής επιβολής τόσο των εκπροσώπων του ρεπουμπλικανισμού όσο

¹ Γ. ΜΠΟΥΡΚΧΑΡΝΤ, *Ο πολιτισμός της Αναγέννησης στην Ιταλία*, μτφρ. Μ. ΤΟΠΑΛΗ, Αθήνα: Νεφέλη, 1997 [1860].

² D. ROSAND, *Myths of Venice: The Figuration of a State*, Chapel Hill: University of North Carolina, 2001· E. CROUZET-PAVAN, *Venice Triumphant: The Horizons of a Myth*, Βαλτιμόρη: Johns Hopkins University Press, 2002.

και των υποστηρικτών της δυναστείας των Μεδίκων. Στις μελέτες του Randolph κεντρική θέση κατέχει το φύλο και η σεξουαλικότητα καθώς εξετάζονται τρόποι με τους οποίους έργα τέχνης που τοποθετήθηκαν σε δημόσια θέα, έξω από το Palazzo della Signoria, όπως η Ιουδήθ και οι Δαβίδ των Donatello και Μιχαήλ Αγγέλου, απέκτησαν πολλαπλά πολιτικά νοήματα μέσα από ποικίλες εικαστικές αφηγήσεις στις οποίες δεσπόζει άλλοτε η θηλυκότητα και ο ανδρισμός και άλλοτε η εκθήλυνση ή η ανδρo-γυνη εφηβική ομορφιά³.

Όπως εύστοχα έχει επισημάνει ο Edward Muir, η μελέτη των τρόπων με τους οποίους εικαστικές αναπαραστάσεις και τελετουργίες συγκροτούσαν την εξουσία προϋποθέτει τη διερεύνηση δύο αμοιβαίων διαδικασιών. Η πρώτη αφορά αυτή καθαυτή τη δημιουργία των αναπαραστατικών τεχνικών, ως απότοκο των αποφάσεων και φιλοδοξιών των πατρώνων, των συμβούλων τους, των καλλιτεχνών και των υπεύθυνων των τελετών σχετικά με το πώς θα έπρεπε να απεικονιστεί η θρησκευτική ή πολιτική ισχύς και να αναπαρασταθούν οι φορείς της. Η δεύτερη, πολύ πιο δύσκολα ανιχνεύσιμη, σχετίζεται με αυτές καθαυτές τις προσλήψεις των εικαστικών και τελετουργικών αναπαραστάσεων⁴. Κάθε μία αναπαραστατική τεχνική είχε διαφορετικούς αποδέκτες: τον «απλό λαό» που θα εντυπωσιαζόταν από την αίγλη και μεγαλοπρέπεια των δημόσιων τελετών και αρχιτεκτονημάτων, ακόμη και όταν δεν ήταν εξοικειωμένος με το σύνθετο συμβολικό σύμπαν του ουμανιστικού προγράμματος, την τοπική ελίτ, τους ταξιδιώτες και τους απεσταλμένους ξένων κρατών. Οι κρατικές τελετουργίες υπογράμμιζαν τις πολιτικές επιδιώξεις και συνέβαλαν στη συγκρότηση ενός φαντασιακού ενότητας και συναίνεσης. Ο τελετουργικός γάμος του δόγη με τη θάλασσα την ημέρα της Αναλήψεως, συμβολική αναπαράσταση της βενετικής κυριαρχίας επί των θαλασσών, αποτελεί ένα από τα γνωστότερα παραδείγματα. Ο δόγης οδηγούταν με μια λαμπρή πομπή πλοιαρίων στην είσοδο της βενετικής λιμνοθάλασσας, από όπου έριχνε στο νερό ένα χρυσό δαχτυλίδι κηρύσσοντας τον γάμο του με τη θάλασσα και την κυριαρχία του επί αυτής. Όπως έχει συχνά επισημανθεί, σε αυτή την τελετή λανθάνει το πρότυπο της γαμήλιας σχέσης του Χριστού με την Εκκλησία. Η τελετή έβριθε έμφυλων

³ A.W.B. RANDOLPH, *Engaging Symbols: Gender, Politics, and Public Art in Fifteenth-Century Florence*, New Haven: Yale University Press, 2002.

⁴ E. MUIR, «Representations of Power», στο J.M. NAJEMY (επιμ.), *Italy in the Age of the Renaissance, 1300-1550*, Οξφόρδη: Oxford University Press, 2004, σσ. 226-245.

συνδηλώσεων, αφού η υδάτινη νύφη υποτασσόταν στην πατριαρχική εξουσία. Αντιστοίχως, οι λιτανείες του Corpus Christi ή οι εορτασμοί των τοπικών αγίων που λάμβαναν χώρα σε όλες τις ιταλικές πόλεις ενδυνάμωναν το αστικό φαντασιακό της ενότητας, υπογραμμίζοντας τις κοινωνικές ιεραρχίες και αποσιωπώντας τις πολιτικές και κοινωνικές εντάσεις. Επρόκειτο για «χορογραφημένες επιδείξεις μιας ταξικής ταυτότητας», για να δανειστούμε την εύστοχη διατύπωση των Sandra Cavallo και Tessa Storey, που οργανώνονταν για να εορταστούν θρησκευτικές εορτές, να μνημονεύσουν σημαντικές στρατιωτικές νίκες και κυρίως να εμπεδωθεί η μεγαλοπρέπεια και θεϊκή επικύρωση των καθεστώτων⁵.

Οι εικαστικές αναπαραστάσεις που κοσμούσαν το εσωτερικό των διοικητικών κτηρίων απευθύνονταν ασφαλώς σε ένα διαφορετικό κοινό. Σύμφωνα με τον Muir, οι αναπαραστάσεις της εξουσίας δεν επιχειρούσαν μόνο να εξασφαλίσουν την υποτέλεια των υπάλληλων στρωμάτων αλλά και να κωδικοποιήσουν τις υποχρεώσεις και τα καθήκοντα της ηγεμονεύουσας ελίτ, υποδεικνύοντας στα μέλη της τα ιδεώδη της ενάρετης διακυβέρνησης⁶. Η νομομοιοποιητική λειτουργία της κρατικής μυθολογίας υπήρξε αναμφίβολα σύνθετη, αφού κατασκεύαζε ένα «μετα-κοινωνικό ερμηνευτικό σχόλιο» αναφορικά με το συνολικό ζήτημα της οργάνωσης του πληθυσμού γύρω από συγκεκριμένους θεσμούς⁷. Οι κρατικές μυθολογίες, για να δανειστούμε την εύστοχη διαπίστωση της Elizabeth Crouzet-Pavan, «έτειναν να μεταμφιέζουν την ιστορία και να αποκρύπτουν τις εντάσεις, τους ανταγωνισμούς, και τις κρίσεις πίσω από διαρκώς αναθεωρούμενες και ιδιαίτερα εύρυθμες αφηγήσεις»⁸. Προβάλλοντας ιδεατές απεικονίσεις του πολιτικού εαυτού τους, οι κυβερνώντες αποσκοπούσαν να απονομιμοποιήσουν πολιτικούς αντιπάλους και να «εξημερώσουν» τα κοινωνικά στρώματα που γίνονταν αντιληπτά ως δυνάμει επικίνδυνα. Η δύναμη των λόγων και των αναπαραστάσεων υπήρξε ταυτοχρόνως αυτοαναφορική, αποτελούσε δηλαδή και μια ναρκισσιστική επιβεβαίωση των ίδιων των καθεστώτων που την παρήγαγαν.

⁵ S. CAVALLO – T. STOREY, *Healthy Living in Late Renaissance Italy*, Οξφόρδη: Oxford University Press, 2013, σ. 177.

⁶ MUIR, «Representations of Power».

⁷ E. MUIR, *Civic Ritual in Renaissance Venice*, Πρίνστον: Princeton University Press, 1981, σ. 56.

⁸ CROUZET-PAVAN, *Venice Triumphant*, σ. 25.

Οι νομομοποιητικές ρητορικές και αναπαραστατικές στρατηγικές της εξουσίας υπήρξαν εξίσου ισχυρές στα ρεπουμπλικανικά και στα δεσποτικά καθεστώτα. Ιδιαίτερα όσον αφορά τα πρώτα, καίριας σημασίας υπήρξε το φαντασιακό του «αστικού ουμανισμού», το οποίο, έχοντας ως σημείο αναφοράς την κλασική παράδοση, πρόβαλε τα ιδεώδη της πολιτικής συμμετοχής, της αφοσίωσης στο κοινό καλό, της αστικής ομοψυχίας, του πατριωτισμού, της δικαιοσύνης, της ελευθερίας και της επιδίωξης της αρετής⁹. Στη Βενετία και στη Φλωρεντία, έως την τελική εδραίωση της δυναστείας των Μεδίκων το 1532, κατεξοχήν προβλήθηκε μια ρεπουμπλικανική ρητορική η οποία αντιπαρατίθετο στις αυλικές νομομοποιητικές αφηγήσεις που σταδιακά κυριάρχησαν στα περισσότερα ιταλικά κράτη. Καίριο συστατικό αυτής της ρητορικής αποτέλεσε η ιδέα της (κοινο)πολιτείας που διοικούνταν από μια μορφωμένη και άξια ανδρική ολιγαρχία. Ο αυστηρά κληρονομικός χαρακτήρας της βενετικής αριστοκρατίας συνυπήρχε αρμονικά με το πολιτικό φαντασιακό της δικαιοσύνης, της συναίνεσης και της ομοψυχίας ενώ στη Φλωρεντία του 15ου αιώνα η οικογένεια των Μεδίκων κατόρθωσε να συμβιβάσει την αυξανόμενη επιρροή της στα πολιτικά πράγματα με τα παραδοσιακά, ουμανιστικά ιδεώδη. Αν και στη Βενετία η ουμανιστική παιδεία αποτέλεσε σε γενικές γραμμές προνόμιο της τάξης των πατρικίων, στο φλωρεντινό διανοητικό περιβάλλον οι ουμανιστές στοχαστές αποτέλεσαν συχνά μέλη μιας νεόκοπης λογιοσύνης που αποδεχόταν και προωθούσε τα κοινωνικά και πολιτικά προγράμματα της κοινωνικής και οικονομικής ελίτ. Τα ιδεώδη του αστικού ουμανισμού κάθε άλλο παρά ουδέτερα υπήρξαν ως προς τις έμφυλες και ταξικές νοηματοδοτήσεις τους¹⁰. Η πολιτειότητα ως ένα ανδρικό προνόμιο απέκτησε περιεχόμενο μέσα από αναφορές στην αριστοτελική και κικερώνεια πολιτική και ηθική φιλοσοφία. Το ουμανιστικό ιδεώδες του δημόσιου καθήκοντος νοηματοδοτείται επανειλημμένως με έμφυλους όρους και χρωματίζεται λογοθετικά με σαφείς διχοτομίες μεταξύ δημόσιου και ιδιωτικού, συλλογικού και

⁹ Πρόκειται για τον όρο που εισήγαγε ο γνωστός μελετητής της Αναγέννησης Hans Baron ήδη από τη δεκαετία του 1950: H. BARON, *Crisis of the Early Italian Renaissance: Civic Humanism and Republican Liberty in an Age of Classicism and Tyranny*, Πρίνστον: Princeton University Press, 1955.

¹⁰ A. DIALETI, «Gendering Civic Humanism: Political Subjecthood and Male Hegemony in Renaissance Italy», στο T. TSAKIROPOULOU-SUMMERS – K. KITSI-MITAKOU (επιμ.), *Women and the Ideology of Political Exclusion: From Classical Antiquity to the Modern Era*, Νέα Υόρκη: Routledge, 2019, σσ. 205-220.

ατομικού, κίνησης και ακινησίας. Ο αστικός χώρος ως πεδίο έκφρασης μιας ανδρικής ομοκοινωνικής αποστολής είναι βαθιά εμποτισμένος από το ουμανιστικό ιδεώδες του ενεργητικού βίου (*vita attiva*).

Η υπεροχή του ενεργητικού τρόπου ζωής σε αντιπαράβολή με τον λεγόμενο «στοχαστικό βίο» (*vita contemplativa*) που είχε ηγεμονεύσει ως ιδεώδες κατά την περίοδο του Μεσαίωνα, υπογραμμίζεται για πρώτη φορά από τον καγκελάριο του φλωρεντινού κράτους Coluccio Salutati στο τέλος του 14ου αιώνα. Στη γνωστή επιστολή του προς τον καγκελάριο της Μπολόνια Peregrino Zambecari, ο Salutati συγκρίνει τις παραδοσιακές χριστιανικές αξίες με τα αναδυόμενα αστικά ιδεώδη και προτείνει την πλατεία, την αγορά, το βήμα και τα πολυσύχναστα σημεία της πόλης ως τους χώρους εκείνους όπου μπορεί να πραγματοποιηθεί η αφοσίωση προς το κράτος, την οικογένεια και τους φίλους¹¹. Στο ιδιαίτερα επιδραστικό έργο του *Libri della famiglia* (1441), ο Leon Battista Alberti αντλεί από τα *Πολιτικά* του Αριστοτέλη και τον *Οικονομικό* του Ξενοφώντα για να συγκροτήσει μια αρχετυπική διάκριση μεταξύ ανδρικού, ενεργητικού και δημόσιου από τη μια πλευρά και γυναικείου, στατικού και ιδιωτικού από την άλλη. Στον αστικό ουμανιστικό λόγο, το πολιτικό σώμα αναπαρίστατο ως μια οικογένεια πατρογραμμικής διαδοχής, η συνέχεια της οποίας βασιζόταν στη μίμηση των ένδοξων προγόνων και την αγνή αφοσίωση των γυναικών στους συζύγους τους. Όπως σημείωνε ο Francesco Barbaro στο έργο του *De re uxoria* (1415), μέσω του γάμου ένας άνδρας μπορεί να προσφέρει τους γιους του ως «έξοχους πολίτες στην πολιτεία», καθώς τα νόμιμα τέκνα αποτελούν «τα τείχη της πόλης»¹². Ο γάμος, η συζυγική πίστη και οι πρακτικές της ενδογαμίας, όπως αποτυπώνονται στη λεπτομερή τήρηση οικογενειακών αρχείων, αποτέλεσαν τους ακρογωνιαίους λίθους της νομιμοποίησης της ηθικής και κοινωνικής υπεροχής και πολιτικής συνέχειας των ευπόληπτων φλωρεντινών και βενετικών οικογενειών. Όπως έχει επισημάνει ο John Najemy, την εποχή εδραίωσης του αστικού ουμανισμού στη Φλωρεντία, η οικογένεια υποκαθιστά τη συντεχνία σε επίπεδο εννοιολογικής συγκρότησης του πολιτεύματος. Η πολιτεία δεν είναι πλέον μια αδελφότητα μετα-

¹¹ C. SALUTATI, «Letter to Peregrino Zambecari», στο B.G. KOHL – R. G. WITT (επιμ.), *The Earthly Republic: Italian Humanists on Government and Society*, Φιλαδέλφεια: University of Pennsylvania Press, σσ. 107-111 [93-114].

¹² F. BARBARO, *The Wealth of Wives: A Fifteenth-Century Marriage Manual*, επιμ. M. KING, Tempe: Arizona Center for Medieval and Renaissance Studies, 2015, σσ. 68-69.

ξύ ίσων, αλλά ένα είδος «οικογένειας, ή γενεαλογίας, βάσει της οποίας η άσκηση της εξουσίας ανήκει δικαιοματικά στους έμπειρους γηραιότερους, ή, με διαφορετικά λόγια, στους πατριάρχες των πιο σημαντικών οικογενειών»¹³. Η σημασία της κληρονομικής διαδοχής θα υπογραμμιστεί περαιτέρω με την αριστοκρατικοποίηση των ιταλικών κοινωνιών. Η εξουσία των τοπικών ηγεμόνων ενδυναμώθηκε μέσω της κατοχύρωσης τίτλων ευγενείας, οι οποίοι τους αποδίδονταν από τον αυτοκράτορα ή τον πάπα.

Το γυναικείο σώμα, με τη σειρά του, λειτούργησε ως μετωνυμία του αστικού χώρου, ενός χώρου ο οποίος έπρεπε να προστατευτεί, να καλλωπιστεί και να διοικηθεί με ορθολογικό τρόπο. Όπως ήδη αναφέραμε, η Βενετία αναπαρίστατο είτε ως παρθένος κόρη, το άθικτο σώμα της οποίας συμβόλιζε την εδαφική ακεραιότητα της πόλης, είτε ως Αφροδίτη, η ομορφιά της οποίας κυριαρχούσε στη Μεσόγειο, αποπλανώντας τις υποτελείς στη βενετική κυριαρχία περιοχές. Αντιστοίχως, η Φλωρεντία και οι φλωρεντινές ιδέες της ελευθερίας, της γονιμότητας και της αφθονίας προσωποποιούνταν μέσα από θηλυκές αλληγορικές μορφές, όπως η Ninfa Fiorentina, η Santa Maria del Fiore και η θεά Αθηνά ενώ ο κρίνος, σύμβολο του Ευαγγελισμού της Θεοτόκου, αποτέλεσε ένα ακόμη ισχυρό αστικό σύμβολο.

Στις αναπαραστάσεις της πολιτικής ηγεσίας το ιερό συναρθρωνόταν με το πολιτικό. Έτσι, όπως οι πάπες είχαν κληρονομήσει την εξουσία του αγίου Πέτρου, οι δόγηδες, ως υπέρτατοι αξιωματούχοι του βενετικού κράτους, είχαν κληρονομήσει την εξουσία του Αγίου Μάρκου και ως εκ τούτου ήταν εκπρόσωποι της θείας πρόνοιας στη γη. Η θρησκευτική διάσταση του δόγη, και κατ' επέκταση του κρατικού μηχανισμού που αυτός εκπροσωπούσε, αντανακλάται στα κοσμικά και εκκλησιαστικά σύμβολα του βενετικού κράτους. Ο δόγης ως *princeps in ecclesia*, *princeps in republica* (επικεφαλής της Εκκλησίας και επικεφαλής του κράτους) όφειλε να υπακούει μόνο στον Θεό και στους θεσμούς της βενετικής πολιτείας. Νομίσματα του 14ου αιώνα απεικονίζουν από τη μια πλευρά τον δόγη Andrea Dandolo να κρατά μαζί με τον Άγιο Μάρκο μεγάλη πασχαλινή λαμπάδα και από την άλλη πλευρά την Ανάσταση του Χριστού. Σχετική τελετή πραγματοποιούταν, άλλωστε, κάθε Πάσχα, όταν ο δόγης περιόδευε στην πλατεία του Αγίου Μάρκου

¹³ J.M. NAJEMY, «Civic Humanism and Florentine Politics», στο J. HANKINS (επιμ.), *Renaissance Civic Humanism. Reappraisals and Reflections*, Κέμπριτζ: Cambridge University Press, σ. 100 [75-104].

κρατώντας μια μεγάλη, λευκή λαμπάδα. Όλες αυτές οι αναπαραστάσεις, στις οποίες το ιερό συναρθρώνεται με το πολιτικό παρέπεμπαν στην πολιτική παράδοση του «ελέω Θεού» ηγεμόνα. Ο πολιτικός λόγος περί ευημερίας και σταθερότητας διαπλεκόταν με τον θεολογικό περί χριστιανικής πολιτείας, ενώ η εξουσία των πατρικών, των οποίων η σταδιοδρομία συχνά εναλλασσόταν μεταξύ κρατικών και εκκλησιαστικών αξιωμάτων, εμφανιζόταν στο πλαίσιο του βενετικού ουμανισμού ως «εκ Θεού εκπορευόμενη»¹⁴. Στο έργο του Domenico Tintoretto που κοσμεί την Sala del Collegio του Palazzo Ducale διακρίνουμε βενετούς αξιωματούχους ντυμένους με τις χαρακτηριστικές πορφυρές τηβέννους να κοιτούν κατάματα τον θεατή με το προνομιούχο βλέμμα της εξουσίας. Πάνω από τα γενειοφόρα τους πρόσωπα ο θεατής μπορεί να διακρίνει το Άγιο Πνεύμα με μορφή περιστέρως, ως σημάδι της θεόπνευστης αποστολής τους και ως εγγύηση της ειρήνης και της σταθερότητας του πολιτεύματος. Αυτές οι ανδρικές μορφές περιβεβλημένες με τα ενδύματα και εμβλήματα της εξουσίας διακρίνονται για την προνομιακή πρόσβασή τους τόσο στο θείο όσο και στο εγκόσμιο.

Η αστική ευταξία προβλήθηκε ως προϊόν της ενάρετης διακυβέρνησης και της αφοσίωσης του λαού στους χαρισματικούς ηγέτες του. Απολογητές της βενετικής κρατικής πολιτικής, όπως οι Girolamo Priuli, Gasparo Contarini και Paolo Sarpi, καλλιέργησαν συστηματικά την εικόνα της αφοσίωσης των ιθυνόντων στην πόλη και τις ουμανιστικές αξίες. Η ιδέα της Βενετικής Δημοκρατίας ως ιδεατής πολιτείας προβλήθηκε ιδιαίτερα από τον βενετό Gasparo Contarini στο έργο του *De magistratibus et republica Venetorum* (1543), το οποίο γνώρισε ιδιαίτερη επιτυχία, κυκλοφόρησε σε γαλλικές και αγγλικές μεταφράσεις και αποτέλεσε μια από τις σημαντικότερες πηγές πληροφόρησης και προπαγανδισμού των βενετικών αξιών στην Ευρώπη. Σύμφωνα με τον συγγραφέα, ο οποίος είχε θητεύσει σε υψηλά αξιώματα της βενετικής πολιτείας, η τελειότητα του βενετικού πολιτεύματος απέρρευε από τους εξαιρετους νόμους και θεσμούς που εξασφάλιζαν την ομόνοια και την ειρήνη μεταξύ των πολιτών· πρόκειται για το ιδανικό πολίτευμα που απέχει τόσο από την «τυραννία» όσο και από την «οχλοκρατία», χάρη στη μεικτή φύση του: συνδύαζε το δημοκρατικό στοιχείο, με τη συμμετοχή όλων των ευγενών στο Μεγάλο Συμβούλιο, την

¹⁴ Α. ΔΙΑΛΕΤΗ, Γ. ΠΛΑΚΩΤΟΣ & Α. ΠΟΥΠΟΥ, *Ιστορία της Βενετίας και της Βενετικής Αυτοκρατορίας, 11ος-18ος αι.: Κοινωνία, Οικονομία, Πολιτισμός*, Αθήνα: ΣΕΑΒ, 2015, σσ. 86-87.

αριστοκρατική διάσταση όπως αντανακλάται στα σώματα της Συγκλήτου και του Συμβουλίου των Δέκα και το μοναρχικό στοιχείο, που ενσάρκωνε ο δόγης, ο ανώτατος και ισόβιος, αν και αιρετός, άρχοντας. Όπως συμπλήρωνε ο Contarini, ένα ιδιαίτερα προνοητικό θεσμικό πλαίσιο απέτρεπε την οικογενειοκρατία και τον φατριασμό, έτσι ώστε το βενετικό πολιτειακό μόρφωμα να είναι περισσότερο «δημιούργημα των θάνατων θεών» παρά προϊόν της ανθρώπινης επινοητικότητας. Η εκφορά ενός τέτοιου πολιτικού λόγου συσπείρωνε την άρχουσα τάξη και αποσοβούσε τη δυσαρέσκεια των πληβείων, ενώ ταυτοχρόνως σφυρηλατούσε δέος και θαυμασμό στους ξένους παρατηρητές¹⁵.

Η συγγραφή της ιστορίας, της ιστορίας των πόλεων και των κρατών ανατίθεται σε διανοούμενους φίλα προσκείμενους στα καθεστώτα, σε κυβερνητικούς ιστορικούς, όπως θα μπορούσαμε να τους αποκαλέσουμε, όπως οι Leonardo Bruni, Francesco Guicciardini, Coluccio Salutati και Gian Francesco Poggio Bracciolini στη Φλωρεντία. Σε αυτό το πλαίσιο η ιστοριογραφία καθίσταται ένα δημόσιο λειτούργημα με στόχο τον εγκωμιασμό, τη διαμόρφωση της συλλογικής μνήμης και τη διδαχή ως προς τη μελλοντική πολιτική δράση. Παρέχει παραδείγματα προς μίμηση και προς αποφυγή και καλλιεργεί την αστική υπερηφάνεια¹⁶. Η αριστοκρατικοποίηση των καθεστώτων μετασηματίζει τους όρους συγγραφής της ιστορίας. Όπως έχει δείξει ο Gary Ianziti στη μελέτη του για τον Leonardo Bruni, καθώς οι Μέδικοι ισχυροποιούν την εξουσία τους, ο στόχος της συγγραφής της ιστορίας καθίσταται πρωτίστως εγκωμιαστικός. Έτσι, στα μεταγενέστερα βιβλία της *Ιστορίας των Φλωρεντινών (Historiarum Florentini populi)* τα ιδεώδη της πολιτεότητας, της συμμετοχικότητας και της υπηρεσίας στην πατρίδα υποχωρούν για να δώσουν τη θέση τους στον εγκωμιασμό του νέου καθεστώτος¹⁷.

Εάν αναλογιστούμε το ιδιαίτερο συμβολικό βάρος με το οποίο επενδύονταν σε ολόκληρη την Ευρώπη οι τελετές μετάβασης στα υψηλά δημόσια αξιώματα, όπως οι τελετές στέψης μοναρχών, παπών και αυτοκρατόρων, προκειμένου να μη διασαλευτεί η δυναστική ή πολιτειακή συνέχεια, μπορούμε να φανταστούμε την κείρια σημασία που είχε για τη νομιμοποίηση

¹⁵ Ο.π., σ. 15.

¹⁶ G. IANZITI, *Writing History in Renaissance Italy: Leonardo Bruni and the Uses of the Past*, Κέμπριτζ, Μασσ.: Harvard University Press, 2012, σσ. 111-116.

¹⁷ Ο.π., σσ. 204-206.

των νέων καθεστώτων η επιτυχής ανανέωση του πολιτικού λεξιλογίου. Παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον το γεγονός ότι η μετάβαση από ένα πολιτειακό καθεστώς σε ένα άλλο, ακόμη και όταν πραγματοποιούταν με βίαιο τρόπο, δεν συνοδευόταν κατά κανόνα από πλήρη ρήξη με το παρελθόν όσον αφορά τους νομιμοποιητικούς λόγους και τις αναπαραστάσεις της εξουσίας αλλά συνοδευόταν συχνότερα από μια διαδικασία οικειοποίησης και αναδιάταξης του υπάρχοντος νοηματικού πλαισίου. Το φλωρεντινό κράτος, το οποίο γνώρισε πληθώρα πολιτειακών μεταβολών από τον 14ο έως τον 16ο αιώνα, αποτελεί ένα ιδιαίτερα διαφωτιστικό παράδειγμα. Όπως έχει υποστηρίξει ο John Najemy, το κίνημα του αστικού ουμανισμού που αναδύεται στην πόλη από τις αρχές του 15ου αιώνα δεν υπήρξε στην πραγματικότητα πνευματικό τέκνο της νίκης της φλωρεντινής ρεπουμπλικανικής ελευθερίας έναντι του δεσποτικού μιλανέζικου επεκτατισμού, όπως παλαιότερα είχε προτείνει ο διαπρεπής ερευνητής Hans Baron. Αντιθέτως, αποτέλεσε πεδίο νομιμοποίησης του ολιγαρχικού χαρακτήρα που το φλωρεντινό καθεστώς θα λάβει από τις αρχές του 15ου αιώνα, με την ήττα του λαϊκού συντεχνιακού ρεπουμπλικανισμού ο οποίος καθόριζε τις πολιτικές εξελίξεις έως τότε. Συγκεράζοντας το παλαιό με το καινούριο, το κίνημα του αστικού ουμανισμού εξασφάλισε τη σταθερότητα του πολιτεύματος, αποθαρρύνοντας, τουλάχιστον σε ιδεολογικό επίπεδο, την αμφισβήτηση της ρεπουμπλικανικής, ολιγαρχικής εξουσίας. Προκειμένου να στηρίξει το επιχείρημά του, ο Najemy στρέφει την προσοχή του στο ιδεώδες του ενάρετου πολίτη, σύμφωνα με το οποίο τα προσωπικά συμφέροντα και οι ατομικές φιλοδοξίες θα έπρεπε να θυσιάζονται για χάρη του κοινού καλού. Η ιδιαίτερη έμφαση που η ρητορική του αστικού ουμανισμού έδινε στην προσωπική αρετή ως προϋπόθεση για τη λήψη αξιωμάτων επέβαλε στην πραγματικότητα μια εθελούσια απεμπόληση των ταξικών ή όποιων άλλων συλλογικών επιδιώξεων, η εκδήλωση των οποίων αποδοκιμαζόταν ως υπέρμετρη φιλοδοξία και απειλή απέναντι στο καθεστώς. Η υποταγή του ατόμου στο κοινό καλό ενδυνάμωνε το φαντασιακό της ενότητας και της ομοψυχίας, απονομιμοποιώντας οποιαδήποτε απόπειρα ανατροπής ή υποψία αμφισβήτησης της πολιτικής ισχύος¹⁸.

Αντιστοίχως, ιστορικοί και ιστορικοί της τέχνης έχουν στρέψει το ενδιαφέρον τους στις στρατηγικές που η οικογένεια των Μεδίκων υιοθέτησε από τον 15ο αιώνα, προκειμένου να συμφιλιώσει την ιδιοποίηση της

¹⁸ NAJEMY, «Civic Humanism and Florentine Politics».

πολιτικής εξουσίας εκ μέρους της με τα παραδοσιακά ρεπουμπλικανικά ιδεώδη. Οι Μέδικοι οικειοποιούνται εικόνες και σύμβολα του φλωρεντινού παρελθόντος, όπως η λατρεία των τριών μάγων, ο φλωρεντινός κρίνος και ο λέοντας Marzocco, προκειμένου να ταυτίσουν τη δυναστεία τους με το πεπρωμένο και την ιστορία της πόλης και να καταστήσουν δυσδιάκριτα τα όρια μεταξύ ιδιωτικού/οικογενειακού και δημόσιου. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η οικειοποίηση των μορφών του Δαβίδ και της Ιουδήθ, τα γλυπτά των οποίων φιλοτέχνησε ο Donatello για να κοσμήσουν τον προαύλιο χώρο του παλατιού των Μεδίκων. Οι φαινομενικά αδύναμες αυτές μορφές –ένα αγόρι και μια γυναίκα– που κατόρθωσαν για χάρη του λαού τους να αποκεφαλίσουν τον Γολιάθ και τον Ολοφέρνη αντιστοίχως, λειτούργησαν ως σύμβολα της δίκαιης νίκης των αδυνάτων έναντι των ισχυρών και κατ' επέκταση ως μετωνυμίες του φλωρεντινού αγώνα έναντι των Βισκόντι του Μιλάνο ή του Λαδίσλαου της Νάπολης. Όπως έχει επισημάνει ο Adrian Randolph, μέσα από την ιδιοποίηση αυτών των μορφών οι Μέδικοι παρουσιάζονται κατά έναν ειρωνικό τρόπο ως εχθροί της τυραννίας, διαλύοντας τις όποιες υπόνοιες για κατάχρηση της εξουσίας εκ μέρους τους. Η ανδρόγυνη κι ευάλωτη ομορφιά του Δαβίδ, σε συμφωνία με τις σύγχρονες πολιτικές της ανδρικής ομοερωτικής επιθυμίας, ενδέχεται ταυτοχρόνως να διεγείρει μια ομοκοινωνική επιθυμία για το νεοσύστατο καθεστώς ή μια ναρκισσιστική και ερωτικοποιημένη εκδοχή του κράτους, αποκρύβοντας τις κοινωνικές εντάσεις αλλά και τις υπέρμετρες φιλοδοξίες της δυναστείας¹⁹.

Οι λέξεις παραμένουν συχνά οι ίδιες· το περιεχόμενό τους όμως μετασχηματίζεται. Η Alison Brown έχει δείξει πως το περιεχόμενο της ελευθερίας (*libertas*) μετασχηματίζεται στη φλωρεντινή κουλτούρα καθώς το ένα καθεστώς διαδέχεται το άλλο. Έτσι, ενώ έως τις αρχές του 15ου αιώνα η έννοια της ελευθερίας παρέπεμπε τόσο στην εδαφική ανεξαρτησία όσο και στη ρεπουμπλικανική συγκρότηση ως εγγύηση για την ελευθερία του λόγου, την ισότητα μπροστά στον νόμο και το δικαίωμα του συνέρχεσθαι, σταδιακά και ιδιαίτερα κατά τον 16ο αιώνα, καθώς το Δουκάτο της Τοσκάνης εδραιώνεται, η ελευθερία αρχίζει πλέον να νοηματοδοτείται πρωτίστως ως εδαφική ανεξαρτησία ή ως το καθεστώς εκείνο το οποίο μπορεί να εγγυηθεί την εφαρμογή των νόμων και την κοινωνική ευταξία. Έξω από

¹⁹ RANDOLPH, *Engaging Symbols*.

αυτό το νοηματικό πλαίσιο η ελευθερία αποκτά απειλητικό πρόσωπο καθώς εξομοιώνεται με την εκτράχυνση, την «οχλοκρατία» και την ασυδοσία²⁰.

Κατά τον 16ο πλέον αιώνα αξίες εγγενείς στον αστικό ουμανισμό, όπως η αρετή, η τιμή, η ελευθερία και η φιλοπατρία είτε υποχώρησαν είτε ανανοηματοδοτήθηκαν σύμφωνα με τις επιταγές του εκλεπτυσμένου αυλικού πολιτισμού και των νέων μορφών κοινωνικότητας που αυτός παρήγε, ενώ ταυτοχρόνως επινοήθηκαν νέα ιδεώδη, όπως η χάρη, η υπόληψη και η λεπτότητα στους τρόπους, μέσω των οποίων σφυρηλατήθηκε η κοινωνική ελίτ που περιέβαλλε τους τοπικούς ηγεμόνες. Σε συνδυασμό με τις νέες δυνατότητες πληροφόρησης, επικοινωνίας και προπαγάνδας που προσέφερε η «έντυπη επανάσταση», δημιουργήθηκαν οι κατεξοχήν προϋποθέσεις για τον επαναπροσδιορισμό του «αναγεννησιακού εαυτού» και των μορφών άσκησης της εξουσίας σε πολιτικό και ρητορικό επίπεδο. Δημοφιλή έργα του 16ου αιώνα, όπως *Το Βιβλίο του Αυλικού* (*Il libro del Cortegiano*, 1528) του Baldesar Castiglione και το *Il Galateo* (1558) του Giovanni Della Casa προέβαλαν το ιδεώδες της κόσμιας συμπεριφοράς ως προνομιακή αρετή της κοινωνικής και πνευματικής ελίτ απέναντι στην «χοντροκοπία» και την «αμετροέπεια» των υπάλληλων κοινωνικών στρωμάτων. Γραμμένα στη δημόσια ιταλική τα έργα αυτά συνέβαλαν στη διαμόρφωση ενός νέου έντυπου αναγνωστικού πολιτισμού, στον οποίο συμμετέχει ένα πιο διευρυμένο, πεπαιδευμένο κοινό που επιδιώκει μέσω της καλλιέργειάς του να ενταχθεί στα ανώτερα κλιμάκια των ιταλικών κοινωνιών.

III. Ενσώματες αυλικές επιτελέσεις

Πρόσφατες μελέτες έχουν υπογραμμίσει ιδιαίτερα τη σημασία των Αυλών ως εργαστηρίων στα οποία «διαμορφώθηκαν και δοκιμάστηκαν τα νέα είδωλα και ιδεώδη της ευγενούς συμπεριφοράς», ως χώρους στους οποίους το άτομο ως υποκείμενο «προέβαλλε τον εαυτό του στο σκηνικό του κόσμου μέσω τεχνικών παραγωγής του εαυτού»²¹, ενός εαυτού ταξικά, έμφυλα και ενσώματα προσδιορισμένου. Στα αυλικά περιβάλλοντα το σώμα καθι-

²⁰ A. BROWN, «Rethinking the Renaissance in the Aftermath of Italy's Crisis», στο NAJEMY (επιμ.), *Italy in the Age of the Renaissance*, σσ. 246-265.

²¹ R. ASCH, *Nobilities in Transition: Courtiers and Rebels in Britain and Europe*, Λονδίνο: Hodder Arnold, 2003, σ. 79· E. PAULICELLI, *Writing Fashion in Early Modern Italy: From Sprezzatura to Satire*, Νέα Υόρκη: Routledge, 2016, σ. 61.

σταται πεδίο εγγραφής της κοινωνικής και πνευματικής υπεροχής της άρχουσας τάξης. Η ενσώματη επιτέλεση της ευγένειας δεν αποτελεί ωστόσο φυσική απόρροια της αρετής ή της ευγενικής καταγωγής, αλλά είναι καρπός επίπονης προσπάθειας και πρωτίστως προϊόν γνώσης, η κατάκτηση της οποίας προϋποθέτει πρόσβαση τόσο στον γραπτό πολιτισμό όσο και στις επιτελεστικές πρακτικές της ελίτ. Έτσι, η παιδεία λειτουργεί τόσο ως προϋπόθεση όσο και ως τεκμήριο της ευγένειας, ως πεδίο απόκλεισμού και ενσωμάτωσης με τον ίδιο εντέλει τρόπο όπως η καταγωγή, ο πλούτος ή οι τίτλοι ευγενείας.

Ο Giovanni Della Casa προσφέρει σε σχεδόν κωδικοποιημένη μορφή μια σειρά από πρακτικές συμβουλές που αφορούν πρωτίστως τη διαχείριση του σώματος στο πλαίσιο της κόσμιας κοινωνικής συμπεριφοράς, υπογραμμίζοντας τη διαφορά μεταξύ ευγενούς και πληβείου σώματος²². Ο ευγενής θα πρέπει να αποφεύγει όσες σωματικές πρακτικές καταχωρίζονται ως ενδεικτικές των «άξεστων» πληβείων, όπως να χασμουριέται, να φυσά αδιάκριτα τη μύτη του, να μασουλά και να ξεροκαταπίνει, να τεντώνεται γεμάτος ευχαρίστηση «λες και είναι κανένας χωριάτης ξαπλωμένος στη θημωνιά», να ξύνεται και να φτύνει, να σωριάζεται στο τραπέζι και «να δείχνει πόσο πολύ απολαμβάνει το φαγητό και το ποτό, συνήθειες που ταιριάζουν στις ταβέρνες και τους μεθύστακες»²³. Ωστόσο, το έργο στο οποίο κατεξοχήν αποτυπώνονται οι κοινωνικοί, πολιτικοί και πολιτισμικοί μετασχηματισμοί των αρχών του 16ου αιώνα είναι το *Βιβλίο του Αυλικού* του Baldesar Castiglione, που γνώρισε δεκάδες επανεκδόσεις, διασκευές και μεταφράσεις. Στόχος του συγγραφέα είναι να ανιχνεύσει «ποιας μορφής αυλικότητα (*cortegiania*) ταιριάζει περισσότερο στον ευγενή που ζει στις αυλές των ηγεμόνων»²⁴. Στο *Βιβλίο του Αυλικού* διαφαίνεται με συναρπαστικό τρόπο η σημασία που αποκτά το σώμα στο αυλικό φαντασιακό. Η ιδιαίτερη σημασία που δίνει ο Castiglione στην ενσώματη επιτέλεση του ευγενούς ανδρισμού συναρτάται άρρηκτα με τη θεατρικότητα που χαρακτήριζε τις ανα-

²² G. DELLA CASA, *Il Galateo: trattato de' costumi, e modi che si debbono tenere, ò schifare nella comune conversatione*, Φλωρεντία: I Giunti, 1578 [1558], σσ. 6^ο-7^ο.

²³ Ο.π., σσ. 6^ο-7^ο, 52^ο-55^ο.

²⁴ B. CASTIGLIONE, *Il libro del Cortegiano*, επιμ. G. PRETI, Τορίνο: Einaudi, 1965, σ. 9.

γεννησιακές Αυλές και την παραγωγή του ευγενούς υποκειμένου στο πλαίσιο της αναγεννησιακής κοινωνικότητας²⁵.

Η Αυλή θα καταστεί ο κατεξοχήν χώρος εορτών και θεαμάτων. Η ίδρυση σχολών ιππασίας, ξιφομαχίας και χορού που απευθύνονταν στην ευρωπαϊκή ελίτ και η πλούσια παραγωγή σχετικών εγχειριδίων αποσκοπούσαν να καταστήσουν πλήρως διακριτές μεταξύ τους τις διαδικασίες της εμπειρικής και συστηματικής γνώσης. Η σχεδόν εμμονική προσκόλληση της αριστοκρατίας με το κυνήγι θα πρέπει άλλωστε να αναγνωστεί στο πνεύμα μιας «επιτελεστικής βίας», αφού, όπως διαπιστώνει ο Castiglione, υπάρχουν κάποιες σωματικές ασκήσεις, οι οποίες, «αν και δεν συνδέονται άμεσα με τα όπλα, παρουσιάζουν πολλές ομοιότητες με αυτά και απαιτούν ιδιαίτερο ανδρικό σφρίγος» και «η σημαντικότερη από αυτές είναι το κυνήγι διότι παρουσιάζει μια εξαιρετική ομοιότητα με τον πόλεμο και προσφέρει ιδιαίτερη ευχαρίστηση στους σπουδαίους άνδρες»²⁶. Εξίσου σημαντικό υπήρξε το συμβολικό βάρος που έφερε η ιππασία, αφού παρά την υποχώρηση του ιππικού στις πολεμικές αναμετρήσεις, η ιππική δεξιότητα εξακολούθησε να θεωρείται θεμελιώδης αρετή για τα ανώτερα κοινωνικά στρώματα, πλέον ως ευγενής ενσώματη επίτευση που διδάσκεται σε σχολές ιππασίας και επιδεικνύεται σε διάφορους εορτασμούς. Οι ενσώματες αυτές πρακτικές που προσιδιάζουν σε δραστηριότητες που είχαν κατεξοχήν φυσικοποιηθεί ως ανδρικές, όπως ο πόλεμος, το κυνήγι ή το ιππέυειν, απόκαθαρμένες από οποιαδήποτε υπόνοια τραχύτητας και επενδεδυμένες με τη δεξιοτεχνία που αρμόζει στη φαντασιακή συγκρότηση του ευγενούς υποκειμένου, εξασφάλιζαν την επιθυμητή απόσταση των ανδρών ευγενών τόσο από τις γυναίκες της τάξης τους όσο και από τους πληβείους²⁷.

Στο πλαίσιο της αυλικής κουλτούρας όχι μόνο το κράτος αλλά και το σώμα του κυβερνήτορα αναδείχθηκαν ως έργα τέχνης τόσο μέσα από ένα

²⁵ Α. ΔΙΑΛΕΤΗ, «Θα μπορούσαμε λοιπόν να ονομάσουμε αληθινή τέχνη εκείνη που δεν φαίνεται ότι είναι τέχνη»: επιτελέσεις του ανδρισμού στο Βιβλίο του Αυλικού του Μπαλτασάρε Καστιλιόνε (1528)», *Τα Ιστορικά* 64 (2016), σσ. 185-210.

²⁶ Ο.π., σ. 39. Για το κυνήγι ως πεδίο συγκρότησης του ανδρισμού στην πρώιμη νεότερη Αγγλία, βλ. επίσης C. BATES, *Masculinity and the Hunt: Wyatt to Spenser*, Οξφόρδη: Oxford University Press, 2013.

²⁷ Α. ΔΙΑΛΕΤΗ, «Σώμα, ανδρισμός και ευγένεια στην Ιταλία των πρώιμων νεότερων χρόνων», στο Δ. ΒΑΣΙΛΕΙΑΔΟΥ, Γ. ΓΙΑΝΝΙΤΣΙΩΤΗΣ, Α. ΔΙΑΛΕΤΗ & Γ. ΠΛΑΚΩΤΟΣ (επιμ.), *Ανδρισμοί: αναπαραστάσεις, υποκείμενα και πρακτικές από τη μεσαιωνική μέχρι τη σύγχρονη περίοδο*, Αθήνα: Εκδόσεις Gutenberg, 2019, σσ. 201-225.

σύνολο ενσώματων επιτελέσεων της εξουσίας και της υπεροχής όσο και μεσα από την τέχνη του πορτρέτου, αυτή τη «δημόσια σκηνοθετημένη παραγωγή του εαυτού», όπως εύστοχα σημειώνει η Patricia Simons²⁸. Διαθέτουμε πλέον αρκετές μελέτες οι οποίες δείχνουν ότι οι Μέδικοι αξιοποίησαν συστηματικά την τέχνη του πορτρέτου για να εξυπηρετήσουν τις πολιτικές επιδιώξεις τους²⁹. Η μεγαλοσύνη, η εγκράτεια, η σύνεση και η γενναιοψυχία ως «ανδρικές αρετές» και απαραίτητες προϋποθέσεις για την άσκηση της εξουσίας προσωποποιήθηκαν και οπτικοποιήθηκαν μέσω μιας σειράς πορτρέτων του πρώτου Δούκα της Τοσκάνης Κόζιμο Α΄ ως «ενάρετου ηγεμόνα», ενώ η δυναστική συνέχεια υπογραμμίστηκε μέσα από την απεικόνιση των γυναικών και των νεαρότερων μελών της οικογένειας και το οικογενειακό πορτρέτο. Καθώς το καθεστώς ωριμάζει και ισχυροποιείται, τα πορτρέτα του Κόζιμο γίνονται όλο και πιο στιβαρά και μεγαλοπρεπή, μια προβολή του κυβερνώντος εαυτού η οποία εναρμονίζεται με την αυξανόμενη ηγεμονική αρρενωπότητα που προσδίδει στον Κόζιμο η ηλικιακή ωρίμανση. Έτσι από έφηβος, γυμνός Ορφέας το 1537 και εξευγενισμένος νεαρός ιππότης το 1545, ο Κόζιμο θα μετασχηματιστεί με το πέρασμα των χρόνων σε έναν στιβαρό, γενειοφόρο ηγέτη (1572). Ταυτοχρόνως θα απεικονιστεί ως διανοούμενος-στρατηλάτης, Ρωμαίος Αυτοκράτορας και ελέω Θεού ηγεμόνας σε μια ενσώματη αποθέωση του καθεστώτος. Ενδεικτική είναι η απεικόνιση του Κόζιμο από τους Giorgio Vasari και Giovanni Battista Naldini στο Palazzo Vecchio. Ο πρώτος δούκας της Τοσκάνης αναπαρίσταται εδώ ως μια ουράνια, θεϊκή μορφή. Φορά πορφυρό μανδύα, σύμβολο εξουσίας και ευγένειας, και συνοδεύεται από το δουκικό στέμμα και τον σταυρό του Τάγματος του Αγίου Στεφάνου, το οποίο ίδρυσε το 1561. Φορά το χρυσόμαλλο δέρας που του δώρισε ο Αυτοκράτορας Κάρολος Ε΄ κατά τη στέψη του (1545) και περιβάλλεται από τα οικόσημα της πόλης της Φλωρεντίας και τα εμβλήματα των συντεχνιών της. Η οικειοποίηση του ρωμαϊκού παρελθόντος από τους Μέδικους δεν είναι κάτι καινοφανές. Στις αρχές του 15ου αιώνα, στον *Πανηγυρικό προς την πόλη της*

²⁸ P. SIMONS, «Homosexuality and Erotics in Italian Renaissance Portraiture», στο J. WOODALL (επιμ.), *Portraiture: Facing the Subject*, Μάντσεστερ: Manchester University Press, 1997, σ. 29.

²⁹ Βλ. ενδεικτικά, K. CHRISTIANSEN – C. FALCIANI (επιμ.), *The Medici Portraits and Politics 1512-1570*, Νέα Υόρκη: The Metropolitan Museum of Art, 2021· G. LANGDON, *Medici Women: Portraits of Power, Love, and Betrayal in the Court of Cosimo I*, Τορόντο: University of Toronto Press, 2018.

Φλωρεντίας (*Laudatio Fiorentinae Urbis*, 1403-1404), ο Leonardo Bruni πληροφορούσε τους αναγνώστες του ότι «από όλα τα έθνη οι Φλωρεντινοί είναι οι πιο σπουδαίοι. Διότι ενώ άλλοι είχαν ως προγόνους πρόσφυγες ή άνδρες που εκδιώχθηκαν από τις πατρίδες τους, χωρικούς ή άσημους περιπλανώμενους, άγνωστους ιδρυτές, οι ιδρυτές της Φλωρεντίας είναι οι Ρωμαίοι, οι ηγέτες και οι κατακτητές ολόκληρου του κόσμου»³⁰. Η μίμηση του ρωμαϊκού παρελθόντος στην παράδοση της *translatio imperii* καθίσταται αντικείμενο οικειοποίησης αλλά και μετασχηματισμού στα χέρια του Κόζιμο. Εικονιζόμενος ο ίδιος ως Ρωμαίος Αυτοκράτορας, υπόρρητα μετασχηματίζει το περιεχόμενο της συνέχειας από το επίπεδο της εθνοτικής προέλευσης σε αυτό της δυναστικής διαδοχής.

Στα αυλικά περιβάλλοντα η λαμπρότητα στο ντύσιμο παρείχε μια υλική έκφραση της εξουσίας ενώ τόσο η γυναικεία όσο και η ανδρική, κυρίως νεανική, ομορφιά, λειτούργησε ως σύμβολο της αρμονίας, της κομψότητας και της πνευματικής ενατένισης³¹. Ιδιαίτερο βάρος έφερε η πανοπλία, η οποία επέτρεπε την ανάδειξη της ανδρικής ομορφιάς χωρίς ωστόσο να εγείρει την υποψία της εκθήλυνσης, δεδομένου ότι υπήρξε ένα από τα πιο ισχυρά και μακροβιότερα συστατικά του ιπποτικού φαντασιακού. Όπως έχει δείξει η Carolyn Springer, μέσω αυτής της «τεχνητής σωματικής προσθήκης» το ευγενές ανδρικό σώμα προσεγγίζει ένα κανονιστικό ιδεώδες μέσω του οποίου υπογραμμίζεται η οικονομική και κοινωνική επιφάνεια του φορέα, μια «μεταλλική φαντασίωση» σταθερότητας, φυσικής ακεραιότητας και μη διαπερατότητας, σε αντίθεση με τη θεωρούμενη ευμετάβλητη και διάτρητη γυναικεία φύση³². Φαίνεται μάλιστα ότι το θωρακισμένο και στολισμένο ανδρικό σώμα φετιχοποιήθηκε ιδιαίτερα την περίοδο της αριστοκρατικοποίησης των ιταλικών κοινωνιών, όταν δηλαδή η χρήση της πανοπλίας σταδιακά υποχώρησε από τα πεδία των μαχών. Το συμβολικό βάρος της πανοπλίας καταδεικνύεται από την εκτεταμένη χρήση της στις αυλικές

³⁰ L. BRUNI, «Panegyric to the City of Florence», στο B.G. KOHL – R. G. WITT (επιμ.), *The Earthly Republic: Italian Humanists on Government and Society*, Φιλαδέλφεια: University of Pennsylvania Press, σσ. 135-175.

³¹ T. MACALL, «Brilliant Bodies: Material Culture and the Adornment of Men in North Italy's Quattrocento Courts», *I Tatti Studies in the Italian Renaissance* 16 (2013), σσ. 445-490· M. CORRY, «The Alluring Beauty of a Leonardesque Ideal: Masculinity and Spirituality in Renaissance Milan», *Gender & History* 25:3 (2013), σσ. 565-589.

³² C. SPRINGER, *Armour and Masculinity in the Italian Renaissance*, Τορόντο: University of Toronto Press, 2013, σσ. 5-15, 30-35.

εορταστικές τελετές, τη σημασία της ως συλλεκτικού είδους και την επίμονη παρουσία της στα πολυάριθμα αριστοκρατικά πορτρέτα που φιλοτεχνούνται κατά τον 16ο και 17ο αιώνα.

IV. Λόγος, λογική, ελευθερία

Όπως έχουμε ήδη αναφέρει, η ελευθερία αποτέλεσε έναν από τους θεμέλιους λίθους της ρεπουμπλικανικής ρητορικής, που μετασηματίστηκε ποικιλοτρόπως μέσα στον χρόνο. Έχοντας ως σημείο αναφοράς τον Αριστοτέλη, αρκετοί στοχαστές, ιδιαίτερα από τον 16ο αιώνα, υπογράμμισαν τη διάκριση ανάμεσα στην αρετή του να διοικείς και στην αρετή του να διοικείσαι (*virtù imperatoria / virtù ministratoria*), συνδέοντας τη δεύτερη με τις γυναίκες, τους υπηρέτες και τους ανήλικους. Ο εκπρόσωπος της αριστοτελικής φιλοσοφίας Sperone Speroni, καθηγητής στο Πανεπιστήμιο της Πάδοβα, έγραφε στα μέσα του 16ου αιώνα ότι οι γυναίκες είναι από τη φύση τους προορισμένες να υπηρετούν τους συζύγους τους και ότι η υποτέλειά τους αυτή εγγυάται την ευημερία και την ευτυχία τους. Η αδυναμία απόλαυσης της ελευθερίας και άσκησης της εξουσίας δεν αφορά εντούτοις μόνο τις γυναίκες και τους ανήλικους αλλά επεκτείνεται στα υπάλληλα στρώματα και στα υποτελή εδάφη, ενώ συχνά εκφέρεται με έναν έμφυλο ή σεξουαλικοποιημένο λεξιλόγιο. Στο βενετικό αυτοκρατορικό αφήγημα προβλήθηκε ιδιαίτερα η ιδέα περί εθελούσιας υποταγής προκειμένου να νομιμοποιηθεί η επεκτατική πολιτική στην ιταλική ενδοχώρα και την ανατολική Μεσόγειο. Ο Gasparo Contarini στο έργο του *De magistratibus et republica Venetorum* (1543) ενσωματώνει την κατάκτηση της ιταλικής ενδοχώρας από τους Βενετούς σε αυτή τη ρητορική περί ελευθερίας, επισημαίνοντας ότι επρόκειτο για μια πράξη απελευθέρωσης η οποία συντελέστηκε «με την προθυμία των λαών αυτών» οι οποίοι επιθυμούσαν να απαλλαγούν «από τους ξένους τυράννους, τους απόγονους των βαρβάρων που τους είχαν επιβάλει την πιο βίαιη και αξιοθρήνητη δουλειά»³³.

Στην τοιχογραφία για την ανακατάληψη της Πελοποννήσου από τον Francesco Morosini το 1685, που κοσμεί το Palazzo Ducale, μπορούμε διακρίνουμε τον Morosini με την ενδυμασία και τον σκούφο του δόγη να ακουμπά προστατευτικά το χέρι του στον ώμο μιας γονατιστής και

³³ G. CONTARINI, *De magistratibus et republica Venetorum libri quinque*, Βενετία: Apud Baldum Sabinum, 1551, σσ. 116-117.

αλυσοδεμένης γυναίκας που αποτελεί την προσωποποίηση της Πελοποννήσου, ενώ μια περίλαμπρα ντυμένη γυναίκα, η ίδια η Βενετία τον καθησυχάζει με ένα επιδοκιμαστικό νεύμα. Η υποτελής γυναίκα δείχνει ευγνώμων δίπλα στον απελευθερωτή της, ενώ ο χάρτης της Πελοποννήσου που κρατά ο λέοντας του Αγίου Μάρκου στην κάτω αριστερή πλευρά υπενθυμίζει τις βενετικές αυτοκρατορικές βλέψεις σε μια ιδιαίτερα κρίσιμη περίοδο, όταν ο βενετο-οθωμανικός ανταγωνισμός στη Μεσόγειο έχει λίγα χρόνια νωρίτερα οδηγήσει στη δραματική για το βενετικό κράτος απώλεια της Κρήτης (1669).

Ας δούμε μια ακόμη αναπαράσταση που εμπλουτίζει τη βενετική εικαστική αυτοκρατορική αφήγηση στο Palazzo Ducale. Πρόκειται για το έργο του Giovanni Battista Zelotti που κοσμεί την οροφή της Αίθουσας του Συμβουλίου των Δέκα. Εδώ απεικονίζονται ο Άρης και ο Ποσειδώνας ως αλληγορίες των κτήσεων του Κράτους της Στεριάς και του Κράτους της Θάλασσας αντιστοίχως. Μεταξύ των δύο θεών στέκεται η Βενετία ως Αφροδίτη ενώ ο λέοντας του Αγίου Μάρκου δείχνει ήρεμος και ικανοποιημένος. Ο θεός της θάλασσας είναι γυμνός ενώ ο θεός του πολέμου είναι ημίγυμνος έχοντας απεκδυθεί το μεγαλύτερο μέρος του στρατιωτικού εξοπλισμού του. Το έργο είναι ενδεικτικό του πώς ο αναγεννησιακός πολιτισμός της επιθυμίας και της σεξουαλικότητας εγγράφεται στους λόγους και τις αναπαραστάσεις της βενετικής κυριαρχίας. Ο Άρης και ο Ποσειδώνας εμφανίζονται εδώ νωθροί, εφησυχασμένοι και φιλάρεσκοι, παραδομένοι στις ηδονές της μητρόπολης. Η αναζήτηση των ηδονών αποτελεί για τον αναγεννησιακό πολιτισμό ένδειξη αμετροέπειας και κατά συνέπεια αποαρρενοποίησης και εκθήλυνσης ενώ η λαγνεία συχνά συνδέεται με τα ζώδια και παράλογα ένστικτα, αυτά που ταιριάζουν στη φύση όχι των αρχόντων αλλά των υποτελών. Τα σώματα του Ποσειδώνα και του Άρη εμφανίζονται εδώ ερωτικοποιημένα και θελκτικά, όπως τα εφηβικά και τα γυναικεία, αντικείμενα παρατήρησης και επιθυμίας, της βενετικής επιθυμίας για κατάκτηση και κυριαρχία. Στα δύο υπό εξέταση παραδείγματα οι κτήσεις εικονογραφούνται με όρους είτε απροστάτευτης θηλυκότητας είτε ανεπαρκούς ανδρισμού, επιβεβαιώνοντας την πολιτική υπεροχή των βενετών πατρικών και την νομιμότητα της επεκτατικής πολιτικής τους.

Η ιδέα περί εγγενούς ελευθερίας και φυσικής ή εθελούσιας υποτέλειας συναρτάται με έναν ακόμη κυρίαρχο δυισμό της κλασικής και ουμανιστικής θεώρησης της πολιτικής και κοινωνικής ζωής. Πρόκειται για τη λογική

(*ratio*) και τον λόγο ή ευγλωττία (*oratio*) ως προϋποθέσεις του μέτρου και της ενάρετης άσκησης της εξουσίας, αλλά και ως πεδία μέσω των οποίων οικοδομείται η διαφορά μεταξύ ανθρώπινου και ζωώδους, έλλογου και άλογου. Αυτή η ιδέα αντλεί από την αριστοτελική θεώρηση του ανθρώπου ως ζώου πολιτικού, ως του μόνου που η φύση έχει προικίσει με την ικανότητα του λόγου. Υπό αυτή την έννοια, η ρητορική δεινότητα ως ένα προνόμιο της ανδρικής, μορφωμένης ελίτ σηματοδοτούσε όχι μόνο την πολιτική ηγεμονία και κοινωνική υπεροχή αλλά και την ανθρώπινη υπόσταση στην πληρότητά της. Οι τοπικές ελίτ άντλησαν συστηματικά από αυτή την αντίστιξη μεταξύ έλλογου και άλογου, αρρενωπού και εκθηλυμένου, ωριμότητας και παιδικότητας, προκειμένου να επικυρώσουν την πνευματική υπεροχή τους μέσω της ουμανιστικής παιδείας, να νομιμοποιήσουν την εξουσία τους στο εσωτερικό των επικρατειών τους αλλά και να επενδύσουν ρητορικά τις επεκτατικές τους βλέψεις. Στον *Πανηγυρικό προς την πόλη της Φλωρεντίας* ο Leonardo Bruni καθιστά ρητή τη σχέση μεταξύ γλώσσας, εξουσίας και εδαφικού επεκτατισμού, παρατηρώντας ότι ο καθαρός και εκλεπτυσμένος λόγος των φλωρεντινών, τους καθιστά αναμφίβολους ηγέτες ολόκληρης της Ιταλίας, καθώς όλοι οι υπόλοιποι φαντάζουν σαν παιδιά μπροστά τους³⁴. Η ίδια ρητορική χρησιμοποιήθηκε προκειμένου να απονομιμοποιηθεί η πολιτική δράση των υπάλληλων στρωμάτων. Απουσία εγκράτειας και υποταγή στα παράλογα πάθη χαρακτηρίζουν τη συμπεριφορά όλων όσοι δεν είναι προορισμένοι να διοικούν, δηλαδή των γυναικών και των πληβείων. Ο τρόπος που καταγράφεται η εξέγερση των φλωρεντινών υφαντουργών Ciompi (1378) στη φλωρεντινή ιστοριογραφία αποτελεί ένα από τα πιο ενδιαφέροντα παραδείγματα. Σύμφωνα με τον Leonardo Bruni, η εξέγερση των Ciompi:

«...πρέπει να αποτελέσει μάθημα για όλους τους σημαντικούς άνδρες της πόλης, έτσι ώστε να μην αφήνουν ποτέ στα χέρια του πλήθους την πολιτική πρωτοβουλία και τα όπλα, καθώς οι πληβίοι δεν μπορούν να συγκρατήσουν τις ορέξεις τους και νομίζουν ότι μπορούν να κάνουν ό,τι επιθυμούν μόνο και μόνο επειδή είναι πολλοί [...] Καθώς δεν υπήρχε κανένα όριο στις ασυγκράτητες ορμές των φτωχών και των εγκληματιών που σπλισμένοι λαχταρούσαν τα υπάρχοντα των

³⁴ BRUNI, «Panegyric to the City of Florence», σ. 174.

πλουσίων και ευυπόληπτων ενώ δεν επιδίωκαν τίποτα περισσότερο παρά να κλέψουν, να σκοτώσουν και να εξορίσουν τους πολίτες»³⁵.

Στη σκέψη του Brunī, οι ζωώδεις ορμές, η άλογη αμετροέπεια, το προσωπικό συμφέρον και η ακόρεστη επιδίωξη του πλούτου και της βίας τοποθετούν τα υπάλληλα στρώματα έξω και πέρα από το φάσμα της έλλογης πολιτικής πράξης και κατ' επέκταση της ιδιότητας του πολίτη, εξοστρακίζοντας την πληβειακή δράση στον χώρο της κοινής εγκληματικότητας και ταυτοχρόνως διασφαλίζοντας το προνομιακό μονοπώλιο της πολιτεότητας για την κοινωνική, οικονομική και πνευματική ελίτ της πόλης. Παρόμοια στάση υιοθετεί και ο Francesco Guicciardini στο *Dialogo del Reggimento di Firenze* (1526) όπου υποστηρίζεται ότι η Φλωρεντία την περίοδο της εξέγερσης των Ciompi βρισκόταν στο έλεος «της αυθαίρετης και ασελγούς εξουσίας των πληβείων»³⁶. Για τον Roggio Bracciolini, πάλι, η εξέγερση δεν θα μπορούσε παρά να αποτελεί ένδειξη θεϊκής τιμωρίας για τις αμαρτίες της πόλης και των πολιτών της³⁷.

Γνωστή εξαίρεση στον κανόνα αποτελεί το έργο του Νικολό Μακιαβέλλι, *Φλωρεντινές Ιστορίες (Istorie Fiorentine, 1532)* στο οποίο, όπως επισημαίνει ο Mark Jurdjelic, προβάλλεται μια διαφορετική, πιο θετική στάση απέναντι στην εξέγερση των Ciompi, σε σχέση με τα περισσότερα έργα της φλωρεντινής ιστοριογραφίας³⁸. Σε αντίστοιχα συμπεράσματα έχει οδηγηθεί και ο Yves Winter, ο οποίος, ακολουθώντας την πρόσφατη λεγόμενη «δημοκρατική στροφή» στη μελέτη της μακιαβελλικής πολιτικής σκέψης, έχει υποστηρίξει ότι η αντιμετώπιση της εξέγερσης των Ciompi από τον Μακιαβέλλι «αποκαλύπτει έναν πρώιμο αν και όχι εντελώς συνειδητό πολιτικό ριζοσπαστισμό, μια πληβειακή πολιτική η οποία αποκηρύσσει τη λογική των ολιγαρχικών προνομίων χωρίς εντούτοις να υπάγεται κάτω από τον μανδύα του αστικού ρεπουμπλικανισμού»³⁹. Η πολιτική σκέψη του

³⁵ J. M. NAJEMY, *A History of Florence, 1200-1575*, Οξφόρδη: Blackwell Publishing, 2006, σ. 181.

³⁶ C. HOLMAN, *Machiavelli and the Politics of Democratic Innovation*, Τορόντο: University of Toronto Press, 2018, σ. 174

³⁷ Y. WINTER, «Plebeian Politics: Machiavelli and the Ciompi Uprising», *Political Theory* 40:6 (2012), σσ. 736-766.

³⁸ M. JURDJELIC, *A Great and Wretched City: Promise and Failure in Machiavelli's Florentine Political Thought*, Κέμπριτζ, Μασσ.: Harvard University Press, 2014.

³⁹ WINTER, «Plebeian Politics », σ. 736.

Μακιαβέλλι είναι πολύεπίπεδη και η σύγχρονη ιστοριογραφία γύρω από το έργο του κάθε άλλο παρά διακρίνεται από ομοφωνία. Ως εκ τούτου θα υπερέβαινε κατά πολύ τους στόχους της παρούσας μελέτης ακόμη και μια σύντομη παρουσίαση του σχετικού πεδίου. Αξίζει εντούτοις να ολοκληρώσουμε την παρούσα μελέτη με μια πολύ σύντομη αναφορά στην αμφιλεγόμενη στάση του Μακιαβέλλι απέναντι στην εξέγερση των *Ciompi*, στάση η οποία θέτει ερωτήματα ως προς τον βαθμό εμπέδωσης και ευρείας αποδοχής της αριστοκρατικοποίησης του φλωρεντινού καθεστώτος από την πνευματική ελίτ της πόλης. Εξαιρετικό ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός ότι ο Μακιαβέλλι εκχωρεί στους εξεγερμένους υφαντουργούς και κατ' επέκταση στον «λαό» (*popolo minuto*) ακριβώς αυτά που κατά κανόνα τους είχε αποστερήσει η ουμανιστική παράδοση, δηλαδή «λόγο» και «λογική». Οι παράγοντες που, σύμφωνα με τον Μακιαβέλλι, πυροδότησαν την εξέγερση ήταν η οικονομική εκμετάλλευση των *Ciompi* και ο αποκλεισμός τους από τη συντεχνιακή και πολιτική εκπροσώπηση. Η εξέγερση των *Ciompi* ως μια πολιτική πράξη που απορρέει από συλλογικές αποφάσεις που λαμβάνονται κατόπιν περίσκεψης και βάσει έλλογων συμφερόντων αναδεικνύεται στο τρίτο βιβλίο μέσα από τον λόγο ενός ανώνυμου υφαντουργού ο οποίος με ρητορική δεινότητα εκθέτει στους συναδέλφους και συναγωνιστές του τους λόγους για τους οποίους θα πρέπει να συνεχίσουν τον ένοπλο αγώνα τους μέσα από λεηλασίες και καταστροφές, εάν θέλουν να εξασφαλίσουν την ελευθερία και την ευημερία τους. Η πολυφωνική διάσταση του κειμένου και η φαινομενική τουλάχιστον αποστασιοποίηση του συγγραφέα από τα λόγια του εξεγερμένου υφαντουργού επιτρέπουν στον Μακιαβέλλι να αποδομήσει την ιδέα της ευγένειας και τις επιτελεστικές διαστάσεις της μέσα από μια αντιστροφή των όρων που καθιστά την «κλοπή» και τη «βία» χαρακτηριστικά της ηγεμονεύουσας ελίτ:

«Μην σας εντυπωσιάζει η αρχαιότητα των οικογενειών, την οποία εμείς, λένε, δεν έχουμε. Γιατί όλοι οι άνθρωποι, μιας κι έχουν έναν κοινό πρόγονο, είναι εξίσου παλιοί και απ' τη φύση είμαστε φτιαγμένοι όλοι με τον ίδιο τρόπο. Βγάλτε τα ρούχα και θα δείτε ότι είμαστε όλοι ίδιοι. Βάλτε εσείς τα ρούχα αυτών, κι εκείνοι τα δικά σας· σίγουρα εμείς θα φαινόμαστε αριστοκράτες και εκείνοι πληβείοι· γιατί η μόνη ανισότητα ανάμεσα σε μας και εκείνους είναι η φτώχεια και τα πλούτη [...] Αν δείτε πώς ενεργούν οι άνθρωποι, θα καταλάβετε ότι όλοι εκείνοι που έχουν αποκτήσει πολλά πλούτη και μεγάλη δύναμη

το 'χουν κάνει είτε με απάτες είτε με τη βία. Και μετά, για να κρύψουν την ασχήμια, όσα καταχράστηκαν μ' απάτη και βία τα βάφτισαν με το ψεύτικο όνομα του "κέρδους" [...] οι καλοί άνθρωποι είναι πάντα φτωχοί [...] και από τη φτώχεια [ξεφεύγουν μόνο] οι άρπαγες και οι απατεώνες»⁴⁰.

Η στάση του Μακιαβέλλι απέναντι στην εξέγερση των *Ciompi* παραμένει εντούτοις αμφίσημη, καθώς μερικές σελίδες πιο κάτω ο συγγραφέας χαρακτηρίζει τους εξεγερμένους «ανυπόμονο και άστατο πλήθος» και «βρόμα των πληβείων»⁴¹. Η αμφίσημη θέση που ο «λαός» κατέχει στην πολιτική σκέψη του Μακιαβέλλι αναδεικνύεται και στις *Διατριβές πάνω στην πρώτη δεκάδα του Τίτου Λίβιου* (*Discorsi sopra la prima deca di Tito Livio*, 1531) όπου ο πολιτικός στοχαστής υποστηρίζει ότι ο λαός και οι επιθυμίες του συμβάλουν στην ορθή λειτουργία του πολιτεύματος και στη διατήρηση της ελευθερίας. Η επιθυμία του λαού να διατηρεί την ελευθερία του και της άρχουσας τάξης να επιβάλλει την κυριαρχία της παρομοιάζονται από τον Μακιαβέλλι με τους χυμούς του σώματος που πρέπει να βρίσκονται σε ισορροπία προκειμένου ο οργανισμός να χαρακτηρίζεται από ψυχική και σωματική σταθερότητα και ευδαιμονία. Αναφερόμενος στην αρχαία Ρώμη, σημειώνει ότι «αυτοί που αναθεματίζουν τις συγκρούσεις μεταξύ ευγενών και πληβείων κατηγορούν όλα όσα αποτέλεσαν την πρωταρχική αιτία για να διατηρηθεί η Ρώμη ελεύθερη και δίνουν μεγαλύτερη σημασία στον σαματά και τον ορυμαγδό που προκαλούνται από αυτές τις ταραχές παρά στον θετικό αντίκτυπό τους»⁴². Σε αντίθεση με όσα πρεσβεύει στον *Ηγεμόνα* (*Il Principe*, 1532), ο Μακιαβέλλι φαίνεται εδώ να αμφιβάλλει ως προς το εάν η πολιτισμική ηγεμονία και κοινωνική υπεροχή των κυβερνώντων μπορούν εντέλει να εγγυηθούν την ευημερία και σταθερότητα των καθεστώτων.

⁴⁰ Ν. ΜΑΚΙΑΒΕΛΛΙ, *Φλωρεντινές Ιστορίες*, μτφρ. Θ. ΝΙΚΟΛΑΪΔΗΣ, Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 2021, σσ. 203-204.

⁴¹ Ο.π., σσ. 209, 214.

⁴² Μ. BREAUUGH, *The Plebeian Experience: A Discontinuous History of Political Freedom*, μτφρ. L. LEDERHENDLER, Νέα Υόρκη: Columbia University Press, 2013, σσ. 46-52.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ελληνόγλωσση

ΔΙΑΛΕΤΗ, Α. «Θα μπορούσαμε λοιπόν να ονομάσουμε αληθινή τέχνη εκείνη που δεν φαίνεται ότι είναι τέχνη»: επιτελέσεις του ανδρισμού στο Βιβλίο του Αυλικού του Μπαλτασάρε Καστιλιόνε (1528)», *Τα Ιστορικά* 64 (2016), σσ. 185-210.

ΔΙΑΛΕΤΗ, Α. «Σώμα, ανδρισμός και ευγένεια στην Ιταλία των πρώιμων νεότερων χρόνων», στο Δ. ΒΑΣΙΛΕΙΑΔΟΥ, Γ. ΓΙΑΝΝΙΤΣΙΩΤΗΣ, Α. ΔΙΑΛΕΤΗ & Γ. ΠΛΑΚΩΤΟΣ (επιμ.), *Ανδρισμοί: αναπαραστάσεις, υποκείμενα και πρακτικές από τη μεσαιωνική μέχρι τη σύγχρονη περίοδο*, Αθήνα: Εκδόσεις Gutenberg, 2019, σσ. 201-225.

ΔΙΑΛΕΤΗ, Α., Γ. ΠΛΑΚΩΤΟΣ & Α. ΠΟΥΠΟΥ, *Ιστορία της Βενετίας και της Βενετικής Αυτοκρατορίας, 11ος-18ος αι.: Κοινωνία, Οικονομία, Πολιτισμός*, Αθήνα: ΣΕΑΒ, 2015.

ΜΑΚΙΑΒΕΛΛΙ, Ν. *Φλωρεντινές Ιστορίες*, μτφρ. Θ. ΝΙΚΟΛΑΪΔΗΣ, Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 2021.

ΜΠΟΥΡΚΧΑΡΝΤ, Γ. *Ο πολιτισμός της Αναγέννησης στην Ιταλία*, μτφρ. Μ. ΤΟΠΑΛΗ, Αθήνα: Νεφέλη, 1997 [1860].

Ξενόγλωσση

ASCH, R. *Nobilities in Transition: Courtiers and Rebels in Britain and Europe*, Λονδίνο: Hodder Arnold, 2003.

BARBARO, F. *The Wealth of Wives: A Fifteenth-Century Marriage Manual*, επιμ. M. KING, Tempe: Arizona Center for Medieval and Renaissance Studies, 2015.

BARON, H. *Crisis of the Early Italian Renaissance: Civic Humanism and Republican Liberty in an Age of Classicism and Tyranny*, Πρίνστον: Princeton University Press, 1955.

BATES, C. *Masculinity and the Hunt: Wyatt to Spenser*, Οξφόρδη: Oxford University Press, 2013.

BREAUGH, M. *The Plebeian Experience: A Discontinuous History of Political Freedom*, μτφρ. L. LEDERHENDLER, Νέα Υόρκη: Columbia University Press, 2013.

BROWN, A. «Rethinking the Renaissance in the Aftermath of Italy's Crisis», στο J.M. NAJEMY (επιμ.), *Italy in the Age of the Renaissance, 1300-1550*, Οξφόρδη: Oxford University Press, 2004, σσ. 246-265.

BRUNI, L. «Panegyric to the City of Florence», στο B.G. KOHL – R.G. WITT (επιμ.), *The Earthly Republic: Italian Humanists on Government and Society*, Φιλαδέλφεια: University of Pennsylvania Press, σσ. 135-175.

CASTIGLIONE, B. *Il libro del Cortegiano*, επιμ. G. PRETI, Τορίνο: Einaudi, 1965.

CAVALLO, S. – T. STOREY. *Healthy Living in Late Renaissance Italy*, Οξφόρδη: Oxford University Press, 2013.

CHRISTIANSEN, K. – C. FALCIANI (επιμ.). *The Medici Portraits and Politics 1512-1570*, Νέα Υόρκη: The Metropolitan Museum of Art, 2021.

CONTARINI, G. *De magistratibus et republica Venetorum libri quinque*, Βενετία: Apud Baldum Sabinum, 1551.

CORRY, M. «The Alluring Beauty of a Leonardesque Ideal: Masculinity and Spirituality in Renaissance Milan», *Gender & History* 25:3 (2013), σσ. 565-589.

CROUZET-PAVAN, E. *Venice Triumphant: The Horizons of a Myth*, Βαλτιμόρη: Johns Hopkins University Press, 2002.

DELLA CASA, G. *Il Galateo: trattato de' costumi, e modi che si debbono tenere, ò schifare nella comune conversatione*, Φλωρεντία: I Giunti, 1578 [1558].

DIALETI, A. «Gendering Civic Humanism: Political Subjecthood and Male Hegemony in Renaissance Italy», στο T. TSAKIROPOULOU-SUMMERS – K. KITSI-MITAKOU (επιμ.), *Women and the Ideology of Political Exclusion: From Classical Antiquity to the Modern Era*, Νέα Υόρκη: Routledge, 2019, σσ. 205-220.

HOLMAN, C. *Machiavelli and the Politics of Democratic Innovation*, Τορόντο: University of Toronto Press, 2018.

IANZITI, G. *Writing History in Renaissance Italy: Leonardo Bruni and the Uses of the Past*, Κέμπριτζ, Μασσ.: Harvard University Press, 2012.

JURDJEVIC, M. *A Great and Wretched City: Promise and Failure in Machiavelli's Florentine Political Thought*, Κέμπριτζ, Μασσ.: Harvard University Press, 2014.

LANGDON, G. *Medici Women: Portraits of Power, Love, and Betrayal in the Court of Cosimo I*, Τορόντο: University of Toronto Press, 2018.

MACALL, T. «Brilliant Bodies: Material Culture and the Adornment of Men in North Italy's Quattrocento Courts», *I Tatti Studies in the Italian Renaissance* 16 (2013), σσ. 445-490.

MUIR, E. «Representations of Power», στο J.M. NAJEMY (επιμ.), *Italy in the Age of the Renaissance, 1300-1550*, Οξφόρδη: Oxford University Press, 2004, σσ. 226-245.

MUIR, E. *Civic Ritual in Renaissance Venice*, Πρίνστον: Princeton University Press, 1981.

NAJEMY, J.M. «Civic Humanism and Florentine Politics», στο J. HANKINS (επιμ.), *Renaissance Civic Humanism. Reappraisals and Reflections*, Κέμπριτζ: Cambridge University Press, σσ. 75-104.

NAJEMY, J.M. *A History of Florence, 1200-1575*, Οξφόρδη: Blackwell Publishing, 2006.

PAULICELLI, E. *Writing Fashion in Early Modern Italy: From Sprezzatura to Satire*, Νέα Υόρκη: Routledge.

RANDOLPH, A.W.B. *Engaging Symbols: Gender, Politics, and Public Art in Fifteenth-Century Florence*, New Haven: Yale University Press, 2002.

ROSAND, D. *Myths of Venice: The Figuration of a State*, Chapel Hill: University of North Carolina, 2001.

SALUTATI, C. «Letter to Peregrino Zambecari», στο B.G. KOHL – R. G. WITT (επιμ.), *The Earthly Republic: Italian Humanists on Government and Society*, Φιλαδέλφεια: University of Pennsylvania Press, σσ. 93-114.

SIMONS, P. «Homosexuality and Erotics in Italian Renaissance Portraiture», στο J. WOODALL (επιμ.), *Portraiture: Facing the Subject*, Μάντσεστερ: Manchester University Press, 1997.

SPRINGER, C. *Armour and Masculinity in the Italian Renaissance*, Τορόντο: University of Toronto Press, 2013.

WINTER, Y. «Plebeian Politics: Machiavelli and the Ciompi Uprising», *Political Theory* 40:6 (2012), σσ. 736-766.

ΒΙΟΓΡΑΦΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ

Η Ανδρονίκη Διαλέτη είναι Επίκουρη Καθηγήτρια στο Τμήμα Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας. Τα ερευνητικά ενδιαφέροντα και οι δημοσιεύσεις της καλύπτουν κοινωνικές και πολιτισμικές όψεις της ευρωπαϊκής ιστορίας, με έμφαση στον πρώιμο νεότερο ιταλικό και αγγλικό χώρο, την ιστορία της Βενετίας και της βενετικής αυτοκρατορίας, την ιστορία της μαγείας, την ιστορία του φύλου και την ιστοριογραφία. Είναι συν-συγγραφέας (με τους Γ. Πλακωτό και Α. Πούπου) του έργου *Ιστορία της Βενετίας και της Βενετικής Αυτοκρατορίας, 11ος-18ος αι.: Κοινωνία, Οικονομία, Πολιτισμός* (Αθήνα: ΣΕΑΒ, 2015) και έχει συνεπιμεληθεί (με τις Γ. Γκότση και Ε. Φουρναράκη) τον συλλογικό τόμο *Το φύλο στην ιστορία: αποτιμήσεις και παραδείγματα* (Αθήνα: Εκδόσεις Ασίγη, 2015) και (με τους Δ. Βασιλειάδου, Γ. Γιαννιτσιώτη και Γ. Πλακωτό) τον συλλογικό τόμο *Ανδρισμοί: αναπαραστάσεις, υποκείμενα και πρακτικές από τη μεσαιωνική μέχρι τη σύγχρονη περίοδο* (Αθήνα: Εκδόσεις Gutenberg, 2019). Προσφάτως κυκλοφόρησε το βιβλίο της *Η μαγεία στην Ευρώπη, 15ος-18ος αι. Μια κοινωνική και πολιτισμική ιστορία* (Αθήνα: Κάλλιπος - Ανοικτές Ακαδημαϊκές Εκδόσεις, 2023).

C.V.

Androniki Dialeti is Assistant Professor of Early Modern European History in the Department of History, Archaeology and Social Anthropology at the University of Thessaly. Her research interests focus on Renaissance Italy, the Venetian State, witchcraft, sexuality, gender history, and historiography. Her essays have been published in edited volumes and journals, including *Gender & History*, *Genesis - Rivista della Società Italiana delle Storiche*, *The Historical Journal*, *Renaissance and Reformation*, and *Historein: A Review of the Past and Other Stories*. She is the co-author of *History of Venice and the Venetian Empire, 11th -18th Century* (2015) and author of *Witchcraft in Early Modern Europe: A Social and Cultural History* (2023) (in Greek).

Power and State Legitimacy in Renaissance Italy: Rhetorics,
Representations and Practices

Androniki DIALETI

Abstract: From the late Middle Ages to the early 16th century, Italy experienced important political and social transformations which led to a gradual “aristocratization” of the peninsula’s political landscape. The Commune were gradually transformed into republican regimes and then into centralized territorial states under despotic rule (signorie). This tumultuous period witnessed several uprisings, which were occasionally accompanied by social and economic claims, whereas at other times were the result of factional confrontations. The essay discusses the ways in which republican and despotic regimes enforced their power by projecting idealized depictions and articulations of their political identities, and at the same time variously delegitimized their political opponents, particularly those social classes that were perceived as potentially dangerous. Focusing on the Venetian and Florentine political environments, the study argues that the legitimation of political power was achieved through a wide range of rhetorics, visual representations, performances and rituals that shaped the public space. By propagating the values of the upper social classes, these rhetorical and visual representations of power secured and legitimized sovereignty and power, along with military strength, the monopoly of violence and justice, and the forging of strong political alliances. As the essay shows, the rhetorics of power were crafted through a gendered vocabulary in which the virtues of nobility and social supremacy intersected with ideals of elite masculinity. In this gendered cultural regime, the male body served as a metonymy of power, moderation, self-control, elegance and a display of wealth and power.

Keywords: civic humanism, courtly culture, representations, practices, rhetorics, power, gender.

Συγκριτική και τυπολογική θεώρηση των κοινωνικών εξεγέρσεων στην Ιταλική χερσόνησο (1629-1630)

Χρήστος ΔΕΣΥΛΛΑΣ

Περίληψη: Η παρούσα εργασία με πολυμορφικό τρόπο πραγματεύεται τη συγκριτική και τυπολογική θεώρηση μιας σειράς ταραχών και κοινωνικών εξεγέρσεων που έλαβαν χώρα στα κράτη της Βόρειας Ιταλίας κατά τα έτη 1629-1630. Πρωταρχική αιτία ήταν η ασθένεια της πανώλης που έπληξε αυτές τις περιοχές και, σε συνδυασμό με τους παράγοντες της γεωγραφίας, της δημογραφίας, της οικονομικής κατάστασης, της κοινωνικής οργάνωσης, του θεσμικού και εθιμικού πλαισίου, παρώθησε την έκρηξη της ανισότητας. Το γεγονός αυτό αποτυπώθηκε στο βίαιο ξέσπασμα όχι για την κατάληψη της πολιτικής εξουσίας, αλλά για τη διεκδίκηση της προστασίας από την ασθένεια και τον θάνατο.

Λέξεις κλειδιά: Κοινωνική εξέγερση, κοινωνική διαμαρτυρία, ιδιότυπη κρίση, προνεωτερική Ιταλία.

Οι σύντομες εξεγέρσεις και διαμαρτυρίες που έλαβαν χώρα στη Βόρεια Ιταλία τα έτη 1629-1630 έχουν προκαλέσει αρκετά μεγάλες συζητήσεις μεταξύ των Ιστορικών, οι οποίοι αποδύθηκαν σε μια προσπάθεια να κατανοήσουν και να περιγράψουν τα αίτια, το είδος των κινητοποιήσεων, τους συμμετέχοντες, τις επιδιώξεις τους και φυσικά να τις ορίσουν και να τις αποτυπώσουν. Τα φαινόμενα αυτά αποτελούν μια ιδιαίτερη περίπτωση, η οποία διαφοροποιείται ουσιαστικά με αντίστοιχες που λαμβάνουν χώρα σε διαφορετικές γεωγραφικές περιοχές και εποχές. Τα διαφοροποιητικά τους στοιχεία είναι εκείνα ακριβώς που τους προσδίδουν την ιδιαίτερη τυπολογία τους. Πρόκειται για μια τυπολογία η οποία για να διερευνηθεί, εκκινεί από την ευρύτητα των αφηγήσεων και των δεδομένων που προέρχονται από αρχαιικά τεκμήρια και πρωτογενείς πηγές και ολοκληρώνεται στην ειδική

ανάλυση με τη συνδρομή επιστημών όπως η δημογραφία, η οικονομία, η κοινωνιολογία και η κλειομετρία.

Πηγές και Ορολογία

Ο αριθμός των πηγών που αναφέρονται αποκλειστικά στα συμβάντα των ετών αυτών είναι σχετικά περιορισμένος και κάθε προσπάθεια προσπέλασης απαιτεί την εξέταση μεγάλου αριθμού αρχειακών σειρών καθώς οι δικαστικές, υγειονομικές και εκτελεστικές Αρχές που εμπλέκονταν στη διαχείριση υποθέσεων βίαιης διαμαρτυρίας και ταραχών δεν κατέγραφαν λεπτομερώς όλα τα συμβάντα, δεν κρατούσαν σε όλες τις πόλεις πρακτικά, ούτε έκαναν ιδιαίτερες ανακρίσεις λόγω των ιδιαίτερων συνθηκών που επικρατούσαν. Ακόμη και για τις υποθέσεις που έφθναν στην δικαιοσύνη η αναφορά στα γεγονότα, με εξαίρεση δικογραφίες και δικαστικές αποφάσεις, ήταν σύντομη και περιληπτική.

Οι αρχειακές πηγές και οι δευτερογενείς δημοσιευμένες πηγές που αξιοποιήθηκαν στην παρούσα μελέτη προέρχονται κυρίως από τα κρατικά αρχεία της Μπολόνια και δη από τις αρχειακές σειρές *Assunteria Revision dei Conti*, *Assunteria di Abbondanza* και *Assunteria di Sanità*. Σε όλο το εύρος των πηγών αυτών οι όροι *rivolgere*, *rivolgarsi*, *violenza* και σπανιότερα *protesta* και *protestare* αφορούν στην ορολογία που κατά κόρον συναντάται τις πηγές για την περιγραφή και απόδοση των γεγονότων αυτών.

Η Επέλαση της Πανώλης

Μια από τις βασικές αιτίες που οδηγούσε στο ξέσπασμα ταραχών και διαμαρτυριών ήταν η πανώλη. Η πανώλη στην περιοχή της Βόρειας Ιταλίας ξεκίνησε τον Οκτώβριο του 1629 από μολυσμένους στρατιώτες (*Lanzichenecchi*) που προέρχονταν από τη Γαλλία και την Ισπανία και είχαν εμπλακεί στις πολεμικές επιχειρήσεις για τη διαδοχή στη Μάντοβα και το Μομφερράτο. Εικάζεται πως ανάμεσα σε αυτούς που διέσπειραν την πανώλη ήταν και Γερμανοί μισθοφόροι, Αψβούργοι, υπό τη διοίκηση του A. Von Wallerstein. Η επιδημία εξαπλώθηκε αστραπιαία, εκμεταλλευόμενη το προηγούμενο υπόστρωμα των διαδοχικών παραγωγικών κρίσεων και της πείνας που ακολούθησε εξαιτίας της έλλειψης βασικών τροφίμων, των πολεμικών επιχειρήσεων και των επιδημιών τύφου και φυματίωσης που δύο χρόνια πριν το ξέσπασμα της επιδημίας μάζιζαν ανελέητα τους κατοίκους

της Βόρειας Ιταλίας και είχαν εξασθενήσει επικίνδυνα τους οργανισμούς τους.

Η καταγραφή των πρώτων κρουσμάτων εντοπίζεται στα σωζόμενα χρονικά του Ghilini, Ιστορικού από την Αλεσσάντρια, στις 23 Ιουνίου του 1629. Σύντομα, όμως, τα κρούσματα πολλαπλασιάζονται και εξαπλώνονται προς τον Νότο και τα ανατολικά¹.

Αν και τα ιταλικά κράτη είχαν πρώιμα οργανωθεί αναπτύσσοντας σημαντικές υποδομές και λαμβάνοντας υγειονομικά μέτρα για την προστασία του ανθρώπινου πληθυσμιακού δυναμικού από το ξέσπασμα επιδημικών ασθενειών, σε γενικές γραμμές οι βασικές παρεμβάσεις για την αντιμετώπιση αφορούσαν στην αυστηρή επιτήρηση, την καταγραφή των ασθενών, την καραντίνα και την απαγόρευση των θαλάσσιων και χερσαίων επικοινωνιών.

Η αρχή γινόταν με την απαγόρευση εισόδου στις πόλεις όσων δεν ήταν εφοδιασμένοι από τις υγειονομικές Αρχές με το απαραίτητο έγγραφο, τη *bulletta*. Για να διασφαλίσουν την προστασία των πληθυσμών και τις ασφαλείς μετακινήσεις οι Αρχές των πόλεων είχαν δημιουργήσει ένοπλες περιπολίες και φρουρές με τη συμμετοχή πολιτών επιβάλλοντας αυστηρό έλεγχο στις κύριες εισόδους των τειχισμένων πόλεων. Έντονες διαμαρτυρίες και επεισόδια ήταν συνήθεις καταστάσεις όπως και ο χρηματισμός από πλούσιους εμπόρους προκειμένου να μπορέσουν να διακινήσουν προϊόντα ή να περάσουν οι ίδιοι². Αρχαικά έχουν διασωθεί αναφορές, καθώς συνέβαιναν μικροσυμπλοκές και κατέληγαν στη δικαιοσύνη επειδή προβλεπόταν η ποινή της φυλάκισης για τους υπαίτιους. Αυτό όμως συνέβαινε στα αρχικά στάδια της επιδημίας και όταν αυτή ήταν υπό έλεγχο. Αντίθετα, όταν η επιδημία επεκτεινόταν, οι υπεύθυνοι φύλαξης είχαν αυξημένες αρμοδιότητες και μπορούσαν για το συμφέρον της πόλης να φυλακίζουν ή να εκτελούν τους παραβάτες με συνοπτικές διαδικασίες³.

Μεγάλες πόλεις όπως η Μπολόνια και το Μιλάνο παρακολουθούσαν συστηματικά τις εξελίξεις σε γειτονικές περιοχές και κάθε ύποπτο περιστα-

¹ G. GHILINI, *Annali di Alessandria*, έκδ. A. BOSSOLA – G. JACHINO, τ. I-IV, Αλεσσάντρια, 1903.

² ARCHIVIO DI STATO DI BOLOGNA, Assunteria di Abbondanza, Busta miscellanea 23, Ordinanze, φ. 69.

³ L. DEL PANTA, *Le epidemie nella storia demografica italiana*, Τορίνο: Loescher, 1980, σ. 156.

τικό το διερευνούσαν στέλνοντας γιατρούς από τη δημόσια υγειονομική υπηρεσία για να προβούν στις προβλεπόμενες εξετάσεις ώστε να λάβουν άμεσα τα απαραίτητα προστατευτικά μέτρα. Οι υγειονομικές Αρχές του Μιλάνου (Pubblica Sanità) στις 20 Οκτωβρίου του 1629 είχαν δεχτεί ενημέρωση από τον απεσταλμένο ιατρό της πόλης στην περιοχή του Κόμο και του Λέκο, σύμφωνα με την οποία είχαν εντοπιστεί περιστατικά πανώλης. Αν και οι Αρχές είχαν τις πληροφορίες αυτές, εντούτοις δεν κινητοποιήθηκαν άμεσα. Εκτός αυτού, όμως στις 18 Νοεμβρίου 1629 γιορτάστηκε με τη συμμετοχή πλήθους κόσμου και τον επακόλουθο συνωστισμό η γέννηση του γιού του βασιλιά της Ισπανίας Φιλίππου Δ'. Λίγους μήνες αργότερα γιορτάστηκε με πάνδημη συμμετοχή και το καρναβάλι και όταν άρχισαν να αυξάνονται αισθητά τα περιστατικά, έγινε επίκληση της μεταφυσικής βοήθειας. Υπό τις συνθήκες αυτές έλαβε χώρα στο Μιλάνο στις 11 Ιουνίου 1630 η λιτανεία του Αγίου Καρόλου για να αποδιώξει το θανατικό από την πόλη, αλλά τελικά επέκτεινε και επιτάχυνε τη διασπορά της πανούκλας. Όταν οι κάτοικοι βρέθηκαν αντιμέτωποι με μεγάλο αριθμό ασθενών και νεκρών, ξέσπασαν ταραχές και διαμαρτυρίες.

Σε κάποιες περιπτώσεις απαντώνται αναφορές για τα πρόσωπα εκείνα που ήταν οι πρώτοι διασπορείς ή οι πρώτοι ασθενείς της πανδημίας. Χρονικογράφοι μνημονεύουν για το Μιλάνο τον Antonio Lovato και τον Pier Paolo Lucati ως τους πρώτους ασθενείς της πόλης. Μόλις εντοπίστηκαν, οι Αρχές τους μετέφεραν στο νοσοκομείο όπου και πέθαναν. Τα έπιπλα και ο εξοπλισμός των σπιτιών που διέμεναν καταστράφηκαν στην πυρά και όσοι είχαν έρθει σε επαφή μαζί τους μεταφέρθηκαν στο λοιμοκαθακτήριο για καραντίνα.

Στην επιδείνωση όμως της κατάστασης συνέβαλαν η καχυποψία, η ιδιοτέλεια και ο κοινωνικός στιγματισμός, καθώς πρέπει να συνυπολογιστεί ότι πολλοί αρνούνταν να πιστέψουν ότι επρόκειτο για ένα τόσο σοβαρό νόσημα και είτε απέκρυπταν περιστατικά αρρώστιας είτε στρέφονταν εναντίον των γιατρών θεωρώντας ότι τους έλεγαν ψέματα για να αποκομίζουν κέρδη από την πώληση φαρμάκων θεραπειών⁴.

Από τη στιγμή που ξεσπούσε η πανώλη στις πόλεις, οι Αρχές επέβαλαν καραντίνα τόσο σε όσους ασθενούσαν όσο και σε εκείνους οι οποίοι είχαν έρθει σε επαφή με κάποιον που νοσούσε. Συνήθως οι εγκαταστάσεις δεν

⁴ E.A. ECKERT, *The structure of the plagues and pestilences in Early modern Europe, central Europe*, Βασιλεία: Karger, 1996, σ. 133.

επαρκούσαν και συχνά δημιουργούνταν σε κάθε πόλη δύο ή και περισσότερα λοιμοκαθαρητήρια. Επειδή το ιατρικό προσωπικό δεν ήταν επαρκές για την εξυπηρέτηση των περιστατικών στις υποδομές των νοσοκομείων και των λοιμοκαθαρητηρίων, προσέφεραν τη συνδρομή τους μοναχοί, κυρίως από τα τάγματα των φραγκισκανών⁵.

Σταδιακά και ανάλογα με τη γεωγραφική επέκταση της ασθένειας στις πόλεις απομονώνονταν ολόκληρα τετράγωνα και συνοικίες, ενώ παράλληλα δημιουργούνταν με επίταξη ειδικές δομές σε δημόσια και εκκλησιαστικά κτίρια για καραντίνα και νοσηλεία⁶. Το κύμα της πανώλης που έπληξε την Ιταλία τον 17^ο αιώνα οδήγησε σε απώλεια του 30%-43% του συνολικού πληθυσμού στον Νότο, ενώ στον Βορρά αυτό το ποσοστό κυμάνθηκε μεταξύ 30% και 35%.

Αντίστοιχα, στην υπόλοιπη Ευρώπη τα ποσοστά ήταν σαφώς χαμηλότερα από αυτά της Ιταλίας. Για παράδειγμα στις Κάτω Χώρες, στην Ισπανία, τη Γαλλία, την Αγγλία και την Ουαλία ήταν της τάξης μόλις του 8% με 10%. Με απόλυτους αριθμούς τα θύματα στον Βορρά της Ιταλίας ήταν περίπου 2.000.000, ενώ λίγο αργότερα στην επιδημία του 1656-1657 που έπληξε τον Νότο τα θύματα ήταν σαφώς λιγότερα και υπολογίζονται σε 870.000 με 1.200.000 ψυχές.

Η σφοδρότητα με την οποία η πανώλη έπληξε τον ιταλικό Βορρά παρουσιάζει διαφοροποιήσεις, καθώς σε κάθε περιοχή εξελίσσεται διαφορετικά. Η Γένοβα, για παράδειγμα, έμεινε σχεδόν αλώβητη το 1630, αλλά επλήγη καίρια αργότερα, το 1656. Κάτι ανάλογο συνέβη στις περιοχές της Τοσκάνης και των Μάρκε. Η εξαιρετικά υψηλή θνησιμότητα της Βενετίας, η οποία αποδείχτηκε σε σημαντικό βαθμό μοιραία για την οικονομική και γεωπολιτική της τύχη⁷, εναλλάσσεται με την ήπια στο Δουκάτο της Σαβοΐας που μπόρεσε να περιορίσει την επέκταση της αρρώστιας αξιοποιώντας τη γεωγραφική του θέση και το ορεινό του ανάγλυφο. Το γεγονός αυτό βοήθησε το δουκάτο ώστε σε σύντομο χρονικό διάστημα να ανακάμψει, ενισχύοντας την οικονομία του και θωρακίζοντας την άμυνά του.

⁵ C.M. CIPOLLA, *Fighting the Plague in Seventeenth Century Italy*, Μάντισον: University of Winsconsin, 1981.

⁶ ARCHIVIO DI STATO DI BOLOGNA, XVI-XVIII, *Assunteria di Sanità*. Ordini e previsiononi nel contagio II, φ. 118.

⁷ N.E. VANZAN MARCHINI, *I Mali e i rimedi della Serenissima*, Βιτσέντσα: Neri Pozza Editore, 1995, σ. 24-76.

Στο Μιλάνο η θνησιμότητα ήταν της τάξης του 50% με 60% του πληθυσμού, ποσοστό που αντιστοιχούσε σε 140.000 με 160.000 θύματα. Η Βενετία απώλεσε το 45% του πληθυσμού της, περίπου 170.000 ψυχές. Η Πάρμα και η Βερόνα έχασαν το 61% των κατοίκων τους. Η Φλωρεντία το 12% του πληθυσμού της, που αντιστοιχούσε σε 75.000 κατοίκους, και η Μπολόνια 62.000 ψυχές. Η Πιστόια και το Πράτο έχασαν το 25% των κατοίκων τους, δηλαδή περίπου 20.000 κατοίκους. Η Αλεσσάντρια που είχε πληθυσμό 10.000-12.000 ψυχές έχασε στο κύμα αυτό 4.000 ανθρώπους, κυρίως νέους. Στη Μόντενα η θνησιμότητα ήταν 400 νεκροί ανά 1.000 κατοίκους, 689 στην Πάρμα και την περιφέρειά της και 522 νεκροί ανά 1.000 κατοίκους στη Βερόνα. Η πανδημία, ανεξάρτητα από τη διακύμανση των ποσοστών τοπικής θνησιμότητας, προκάλεσε ασύμμετρους κλυδωνισμούς λόγω των διαφορετικών αρχικών συνθηκών σε κάθε γεωγραφική ενότητα στην οποία επέλαυε⁸.

Τα ποσοστά θνησιμότητας στην Ιταλία ήταν από τα υψηλότερα σε σχέση με τις άλλες ευρωπαϊκές χώρες, με την ύπαιθρο να πλήττεται περισσότερο από τα αστικά κέντρα και τους νεανικούς πληθυσμούς να υφίστανται τις μεγαλύτερες απώλειες.

Από οικονομική άποψη η πανώλη του 1630 έπληξε την Ιταλία κατά την εποχή που αντιμετώπιζε έντονο ανταγωνισμό από κράτη της Βόρειας Ευρώπης, και την ίδια στιγμή που τα κράτη του Βορρά είχαν ανταγωνιστικές σχέσεις με αυτά του Κέντρου και του Νότου. Τα πλήγματα στην παραγωγική διαδικασία, η έλλειψη εργατικού δυναμικού και η δραματική συρρίκνωση της εγχώριας ζήτησης αποστέρησαν τη δυνατότητα κάθε προοπτικής ανάπτυξης. Υπό τις συνθήκες αυτές η πανώλη του 17^{ου} αιώνα είχε συμβάλει καθοριστικά στην οριστική οικονομική απόκλιση μεταξύ Βόρειας και Νότιας Ευρώπης. Τις συνέπειες των παραπάνω επιβεβαιώνει το γεγονός ότι για αρκετά χρόνια μετά την πανδημία δεν υπήρξε ουσιαστική αύξηση των πραγματικών μισθών⁹.

⁸ M. MANFREDINI, S. DE IASIO & E. LUCCHETTI, «The plague in the territory of Parma. Outbreak and effects of a crisis», *International Journal of Anthropology* 17, 1 2002, σσ. 41-57.

⁹ G. ALFANI – M. PERCOCO, «Plague and long-term development. The lasting effects of the 1629-1630 epidemic on the Italian cities», *Working Papers in Economic History*, αρ. 106: European Historical Economics Society, 2016.

Όπως συμβαίνει σχεδόν με κάθε πανδημία, το τέλος της προσδιορίστηκε από την ενεργή ανοσοποίηση και τα υψηλά ποσοστά θνησιμότητας, είχε όμως προηγουμένως λειτουργήσει ως βασικός παράγοντας παρακμής. Το 1633 η πανώλη είχε επίσημα εξαφανιστεί και το γεγονός αυτό σηματοδότησε λαμπρούς εορτασμούς στις πληγείσες περιοχές, παρόλο βεβαίως που ο ιταλικός Βορράς χρειάστηκε 70 με 80 χρόνια για να μπορέσει να ανακτήσει σημαντικό μέρος του πληθυσμού που είχε απωλέσει και να αρχίσει να ανακάμπτει οικονομικά¹⁰.

Ταραχές και εξεγέρσεις

Τα φαινόμενα που υπήρξαν απόρροια των δεινών που κινητοποίησε η ασθένεια ήταν ταραχές και εξεγέρσεις διαμαρτυρίας, στερούμενες όμως οργανωμένου κινηματικού χαρακτήρα. Τα αίτιά τους εντοπίζονται άλλοτε σε μη πραγματικές και άλλοτε σε υπαρκτές καταστάσεις, τις οποίες συντηρούσαν το αυτοτροφοδοτούμενο δίπολο της αρρώστιας και της πείνας σε συνδυασμό με τις καταχρήσεις των τοπικών ελίτ και τις υπέρμετρες φορολογικές υποχρεώσεις. Σε όλες σχεδόν τις περιπτώσεις διαπιστώνεται πως δεν υπήρχε προηγούμενος καλός σχεδιασμός, οργάνωση και άρτια προετοιμασία, ενώ δεν διαφαίνεται πώς θα μπορούσε να τεκμηριωθεί ο ισχυρισμός της εξωτερικής υποκίνησης. Από τις βίαιες αυτές δράσεις απουσίαζε το όραμα μιας ευρύτερης κοινωνικής μεταβολής, μιας αλλαγής σε επίπεδο θεσμών, ιδιοκτησιακών δικαιωμάτων και ιδεολογίας¹¹.

Οι αυθόρμητες αυτές εκδηλώσεις συνήθως κρατούσαν περιορισμένο χρονικό διάστημα που κυμαίνεται από λίγες μέρες έως λίγες εβδομάδες, αφού δεν υπήρχε συντονισμός. Οι απαιτήσεις των εξεγερμένων και των ταραχοποιών περιορίζονταν στην αντιμετώπιση άμεσων αναγκών επιβίωσης συνδεδεμένες με τη διατροφή και την υγειονομική περίθαλψη. Σε κάποιες άλλες περιπτώσεις το πρόταγμα ήταν η διαμαρτυρία συμμόρφωσης με τα υγειονομικά μέτρα και τον περιορισμό εμπορικών και οικονομικών δραστηριοτήτων. Τις περισσότερες φορές ο φόβος και ο θυμός οδηγούσαν

¹⁰ P. SLACK, «The disappearance of plague. An alternative view», *Economic History Review* 34, 3 (1981), σσ. 469-476.

¹¹ G. SCHWARTZ, *Sect Ideologies and Social Status*, Σικάγο: University of Chicago Press, 1970.

σε βιαιοπραγίες, λεηλασίες, φόνους και καταστροφές¹². Οι τυπικές αυτές μορφές διαμαρτυρίας συχνά προσέλκυαν αντάρτες, ουτοπικούς αναζητητές και θρησκόληπτους. Ο χαρακτήρας τους ήταν συλλογικός και αρκετές φορές ξεχώριζαν κάποια συγκεκριμένα πρόσωπα ως δρώντες ή πρωτοστατούντες.

Προϊόντος του χρόνου, η μεγάλη διασπορά της αρρώστιας τροφοδοτούσε την πίστη ότι υπήρχαν εχθροί που ήθελαν να καταστρέψουν τις πόλεις και συνέβαλαν σε ένα πρώιμο είδος βιολογικού πολέμου με τη σκόπιμη διασπορά της μέσα από ένα ευφάνταστο πλήθος μολυσματικών νόσων. Οι ξένοι, οι έμποροι και όσοι φέρονταν κάπως περίεργα ή είχαν ιδιαίτερες συναναστροφές ήταν τα πρώτα θύματα. Μεταξύ των κατοίκων είχε αναπτυχθεί έντονη καχυποψία και παρακολουθούσαν συστηματικά ο ένας τον άλλον με τις ανώνυμες καταγγελίες, τους εκτοπισμούς, τις φυλακίσεις και τους ξυλοδαρμούς να βρίσκονται στο καθημερινό πρόγραμμα.

Πολλοί γιατροί και θεραπευτές κακοποιήθηκαν, χλευάστηκαν και διαπομπεύτηκαν από συγγενείς ασθενών ή από τον όχλο, καθώς θεωρήθηκαν απατεώνες όταν προχωρούσαν σε διαγνώσεις σχετικές με την πανούκλα, γιατί με τις διαγνώσεις τους προξενούσαν οικονομική ζημία και κοινωνική απομόνωση.

Σε μια προσπάθεια να εξηγηθούν οι όροι της ασθένειας προτάθηκαν πολλές και μη ρεαλιστικές υποθέσεις και ερμηνείες που ξεκινούσαν από τη θρησκευτική εκδοχή της φοβερής δοκιμασίας την οποία έστελνε ο θεός στους ανθρώπους για να τους τιμωρήσει και να τους μεταστρέψει στην πίστη με βάση τα ανεξιχνίαστα σχέδιά του. Στις περιπτώσεις αυτές θεωρείτο μάταιη κάθε αναζήτηση λογικών εξηγήσεων για τη δράση μιας ασθένειας που έπληττε ταυτόχρονα καλούς και κακούς. Άλλοι πίστευαν ότι επρόκειτο για ένα είδος ηθικής τιμωρίας για τα προσωπικά τους σφάλματα και τις επιλογές τους ή για την επιδίωξη της υλικής ευδαιμονίας. Τέλος, στην ύπαιθρο κυρίως ήταν διάχυτες οι απόψεις πως όλο αυτό σχετίζεται με τη δράση διαβολικών δυνάμεων ή με την αστρική επιρροή και με παραμέτρους του ζωδιακού κύκλου.

Στις κοινωνικές διεργασίες η τυπολογία της τυχαιότητας λαμβάνει σημαντικό ρόλο καθώς εσωγενείς ή εξωγενείς παράγοντες έχουν αναλάβει την προώθησή της. Η περίπτωση του πλήγματος της επιδημίας ανήκει στις

¹² I. KRAMNIC, «Reflections on Revolution. Definition and explanation in recent scholarship», *History and Theory* 11 (1972), σσ. 26-63.

περιπτώσεις των εξωγενών παραγόντων που έπληξαν τις ιταλικές κοινωνίες. Οι πρώτοι που επλήγησαν, όπως ήταν φυσικό και αναμενόμενο, ήταν οι φτωχοί, οι οποίοι είχαν και διαφορετική αντιμετώπιση ως ασθενείς κατά την υποτυπώδη νοσηλεία που τους προσφερόταν¹³.

Οι κοινωνίες προσαρμόστηκαν με γρήγορους ρυθμούς στις νέες πραγματικότητες. Για να καλυφθούν οι ανάγκες που είχαν δημιουργηθεί με τις ανθρώπινες απώλειες σε γιατρούς, νομικούς, δικηγόρους και κρατικούς υπαλλήλους, λάμβαναν τις θέσεις τους νέοι χωρίς να διαθέτουν τα απαραίτητα διπλώματα ή να έχουν αποφοιτήσει ή να έχουν την απαραίτητη πείρα. Στα ίδια πλαίσια και οι επαγγελματικές ενώσεις και αδελφότητες αναγκάστηκαν να αποδεχθούν και να αναβιβάσουν πολλά νεαρά και άπειρα μέλη τους για να καλύψουν τις ανάγκες σε εξειδικευμένες θέσεις.

Η εκκλησία έλαβε από την πρώτη στιγμή ενεργή θέση στο θέμα της πανώλης. Οι Ιησουίτες από θεολογικής άποψης, αν και θεωρούσαν πως η πανούκλα αποτελούσε μια θεία τιμωρία και μάλιστα, υποστήριζαν πως ο θεός είχε δώσει την ιατρική επιστήμη που θα μπορούσε να ανακουφίσει τον ανθρώπινο πόνο. Στη λογική αυτή πολλοί από τους Ιησουίτες που είχαν σπουδές ιατρικής και φαρμακευτικής, έθεσαν από την πρώτη στιγμή τους εαυτούς τους στις υπηρεσίες των πόλεων¹⁴. Το τάγμα των φραγκισκανών πρόσφερε με μεγάλη συνέπεια υπηρεσίες ιατρικού και νοσηλευτικού χαρακτήρα, αλλά και πνευματική συμπαράσταση στα λοιμοκαθαρτήρια, στα Ospedali, στα κάθε είδους φτωχοκομεία, στις μοναστηριακές εγκαταστάσεις του, αλλά και στα σπίτια των ασθενών, με συνέπεια να υποστεί σημαντικές ανθρώπινες απώλειες¹⁵.

Παράλληλα, κάθε είδους τσαρλατάνοι και απατεώνες εκμεταλλεύονταν τις συνθήκες που επικρατούσαν και έσπευδαν να πουλήσουν παράξενα σκευάσματα και μαντζούνια που θα μπορούσαν να θεραπεύσουν τους ασθενείς. Αν και δεν υπήρχε φάρμακο για την αντιμετώπιση ή την πρόληψη, εντούτοις πάρα πολλοί πλούτιζαν εμπορευόμενοι ψεύτικα γιατρικά, ενώ περιουσίες άλλαζαν χέρια στη φάση της αναζήτησης σωτηρίας. Οι τύποι

¹³ G. GENTILONE, *Healers and Healing in Early Modern Italy. Social and Cultural Values in Early Modern Europe*, Μάντσεστερ-Νέα Υόρκη: Manchester University Press, 1998.

¹⁴ A. LYNN MARTIN, *Plague? Jesuit Accounts of Epidemic Disease in the 16th Century*, Kirksville: Sixteenth Century Journal Publishers, 1996.

¹⁵ G. POMATA, *Contracting a Cure. Patiens, Healers and the Law in Early Modern Bologna*, Βαλτιμόρη: Johns Hopkins University Press, 1998.

αυτοί εκμεταλλεύονταν περίτεχνα τη λαϊκή κουλτούρα της εποχής και τις ευαισθησίες των ανθρώπων που υπέφεραν¹⁶.

Φόβος, πανικός, αγωνία και αβεβαιότητα ήταν τα βασικά συναισθήματα που σκορπούσε η ασθένεια, οι εξεγέρσεις και οι βίαιες ταραχές. Οι άνθρωποι εγκατέλειπαν τους φίλους και την οικογένειά τους, έφευγαν από τις πόλεις και απομακρύνονταν από την κοινωνική ζωή. Οι τελετές κηδείας έγιναν περιστασιακές ή σταμάτησαν εντελώς, όπως και κάθε επαγγελματική δραστηριότητα. Μερικοί αισθάνθηκαν ότι η οργή του Θεού έπεσε στους ανθρώπους και έτσι στράφηκαν στην προσευχή και τη νηστεία. Στον αντίποδα αυτής της συμπεριφοράς άλλοι υιοθετούσαν τη ρήση: «Φάε, πιες και γλέντα, γιατί αύριο μπορεί να πεθάνεις». Οι κοινωνίες βίωναν μια αναταραχή σε βαθμό που συνήθως παρατηρείται μόνο σε ελεγχόμενες συνθήκες, όπως στο καρναβάλι. Η ευλάβεια στη θρησκεία μειώθηκε μετά την πανούκλα, τόσο λόγω του θανάτου υψηλού αριθμού κληρικών και μοναχών όσο και λόγω της αποτυχίας της προσευχής να αποτρέψει την ασθένεια και τον θάνατο¹⁷.

Οι ταραχές και εξεγέρσεις υπό το πνεύμα
μιας ιδιάζουσας τυπολογικής θεώρησης

Η συνοδοιπορία ατομικού και συλλογικού οδηγεί στα τεκμήρια όπου καταγράφονται εκείνοι που εμπλέκονται περιστασιακά στις συγκρούσεις και τις διαμαρτυρίες και αποτελούν την πλειονότητα, χωρίς να υπάρχουν αναφορές σε προσωπικότητες που διέθεταν ιδιαίτερα ποιοτικά χαρακτηριστικά, είχαν όραμα, ηγετικές ικανότητες και μπορούσαν να εμπνέουν και να κινητοποιούν αποτελεσματικά τον όχλο¹⁸.

Τα τυπολογικά χαρακτηριστικά των δρώντων συνδυάζονται και συσχετίζονται με τους τρόπους δράσης και διεκδίκησης, οι οποίοι τρόποι δημιουργούν ένα συνεχές, αν και περιορισμένης χρονικής διάρκειας. Το εφελτήριο ανιχνεύεται στα προβλήματα και τα ζητήματα που θέτει με ένταση η καθημερινότητα. Η δυσμενής μεταβολή του βίου μεμονωμένων προσώπων,

¹⁶ W. SHLEINER, *Medical Ethics in the Renaissance*, Ουάσινγκτον: Georgetown University Press, 1995.

¹⁷ J. R. STRAYER, *Dictionary of the Middle Ages*, τ. 1-4, Νέα Υόρκη: Charls Scribner's Sons, 1982-1984.

¹⁸ N.J. SMELSER, *Theory of Collective Behaviour*, Νέα Υόρκη, Free Press, 1963.

όταν πολλαπλασιάζεται, οδηγεί στο επόμενο στάδιο κατά το οποίο οργανώνεται η συλλογική δράση και διεκδίκηση, αφού προηγουμένως έχει επέλθει η συνειδητοποίηση ότι υπάρχει κάτι κοινό. Στο στάδιο αυτό κυριαρχεί η συνειδητοποίηση του προβλήματος και η προσπάθεια για την εύρεση εναλλακτικών λύσεων¹⁹. Τελική κατάληξη αποτελεί η πυροδότηση δράσης ή αντίδρασης ή λήψης ειδικών μέτρων για ανταπόκριση στην ανάγκη για ασφάλεια και σταθερότητα. Η εσωτερική δυναμική των συλλογικών αυτών διεκδικήσεων, οι οποίες στη σύνθεσή τους είναι ετερογενείς, προκύπτει από τις συνθήκες της συγκεκριμένης ιστορικής πραγματικότητας, οι οποίες δρομολογούν και το αισιόδοξο και το απαισιόδοξο σενάριο για την επίτευξη των στόχων τους. Η εξωτερική δυναμική, η οποία επιδρά στα χαρακτηριστικά των ενεργούντων υποκειμένων, βρίσκεται σε άμεση συνάφεια με τα επισυμβαίνοντα²⁰.

Με τις δράσεις συλλογικής διαμαρτυρίας αμφισβητούνται υφιστάμενα συμφέροντα στην προσπάθεια διασφάλισης των υλικών όρων επιβίωσης των διαμαρτυρομένων. Η εμφανιζόμενη αντίθεση προς τις κατεστημένες αξίες είναι δευτερεύουσα ή απουσιάζει, καθώς η πολιτική θεώρηση εισέρχεται στο προσκήνιο με τη διατύπωση ερωτημάτων για το ποιος αποφασίζει και είναι υπεύθυνος για τον τρόπο με τον οποίο θα ζήσουν οι άνθρωποι. Αναζητείται η ευθύνη των τοπικών Αρχών για την ολιγωρία, την καθυστέρηση ή τις παραλείψεις στην αντιμετώπιση του προβλήματος της πανώλης. Παράλληλα, η συνειδητοποίηση του γεγονότος ότι μεγάλο μέρος του αστικού και αγροτικού πληθυσμού έχει αποκλειστεί από τη λήψη αποφάσεων και η διαπίστωση ότι αυτοί που αποφασίζουν δεν πλήττονται άμεσα οδηγεί πρωτογενώς στην έκφραση δυσαρέσκειας, που, όταν βρίσκει πρόσφορο έδαφος, μεταμορφώνεται σε συλλογική δράση και έντονη αμφισβήτηση.

Για να εξελιχθούν, όμως, τα πράγματα έως το κομβικό σημείο της εξέγερσης ή της έντονης δημόσιας διαμαρτυρίας με βίαιο τρόπο, είναι απαραίτητη η προηγούμενη κατανόηση ότι πρέπει να προβούν στην υπέρβαση τριών βασικών αρχών της εξουσίας που τους καταδυναστεύουν²¹. Η πρώτη, εξωτερικής μορφής, είναι συνυφασμένη με τον φόβο που προέρχεται από τη δύναμη της εξουσίας του μεμονωμένου ηγεμόνα ή του συνόλου των

¹⁹ R. HARDIN, *Collective Action*, Βαλτιμόρη: RFF Press, 1982.

²⁰ A. GIDDENS, *Sociology*, Καίμπριτζ: Polity Press, 1989.

²¹ G. DELEUZE, *Postscript on the societies of control*, October 59, 7 (1992), σσ. 3-7.

τοπικών Αρχών και τη δυνατότητα που αυτές διατηρούν για την επιβολή ποινών κάθε είδους. Η δεύτερη μορφή είναι σχετική με την έννοια της πειθαρχίας²². Είναι εσωτερικής υφής και αναφέρεται στον τρόπο με τον οποίο τοπικές Αρχές, εκκλησία, ήθη και έθιμα, αλλά και προλήψεις και δεισιδαιμονίες, κανόνες δικαίου και κοινωνική οργάνωση έχουν μάθει τους ανθρώπους να υιοθετούν συγκεκριμένες συμπεριφορές. Το τελικό στάδιο αποτελεί τη διαφυγή από τον φόβο του ελέγχου από την εκκλησία και τις Αρχές σύμφωνα με τον οποίο πρέπει να συμμορφώνονται (καλός οικογενειάρχης, εργατικός, πιστός χριστιανός, υπάκουος πολίτης).

Άλλος παράγοντας με τον οποίο αναμετρώνται είναι ο φόβος. Ο φόβος για το μέλλον ήταν σχεδόν πάντα η σημαντικότερη αιτία συγκρούσεων. Ο Vesna Pesis, καθηγητής στο Πανεπιστήμιο του Βελιγραδίου, θεωρεί ότι η σύγκρουση προκαλείται από «τον φόβο του μέλλοντος, βιωμένου μέσω του παρελθόντος» και ότι οι εξεταζόμενοι πληθυσμοί είχαν βιώσει αυτόν τον φόβο μέσα από τις πολεμικές συγκρούσεις, την πείνα από τα δυο χρόνια χωρίς σοδειά και από τις επιδημίες τύφου και ελονοσίας. Ασφαλώς, η απαραίτητη προϋπόθεση του ξεσπάσματος κάθε μορφή βίας είναι οι αδύναμες και ανίσχυρες τοπικές Αρχές, πράγμα που στην περίπτωση μεγάλων πόλεων όπως το Μιλάνο και η Μπολόνια καθίσταται ξεκάθαρο. Καθώς η αδύναμη κεντρική εξουσία δεν μπορούσε να ανταποκριθεί στο πρόβλημα, οι μάζες άρχιζαν να φοβούνται για την επιβίωσή τους.

Αρκεί όμως ο φόβος για να προκαλέσει συγκρούσεις; Τρία διαφορετικά στρατηγικά διλήμματα ήταν εκείνα που δυνητικά προκαλούσαν την έκρηξη της βίας: οι αποτυχίες πληροφόρησης, τα προβλήματα αξιοπιστίας δέσμευσης και τα κίνητρα για την προκαταβολική χρήση βίας (το λεγόμενο με σύγχρονους όρους «δίλημμα ασφαλείας»).

Στην πρώτη περίπτωση, οι άνθρωποι, σε μικρότερα και μεγαλύτερα σύνολα, χωρίς επαρκή πληροφόρηση δεν μπορούσαν να είναι σίγουροι για τις προθέσεις των ηγεμόνων και των Αρχών. Κατόπιν, οι επιφυλάξεις και οι υποψίες έδιναν τη θέση τους σε βεβαιότητες (θεωρίες για «συνωμοσίες» κτλ.).

Το πρόβλημα της αξιοπιστίας δέσμευσης σχετίζεται με την αβεβαιότητα που χαρακτηρίζει τις δεσμεύσεις που αναλαμβάνουν μεταξύ τους άρχοντες

²² M. FOUCAULT, *The birth of biopolitics. Lectures at the College de France, 1978-1979*, N. York: Picador, 2008.

και αρχόμενοι και με την αξιοπιστία που πρέπει να υπάρχει για την τήρηση βασικών υποσχέσεων και υποχρεώσεων.

Τέλος, το δίλημμα ασφαλείας αφορά το παράδοξο σύμφωνα με το οποίο η προσπάθεια των ηγετικών ομάδων να αυξήσουν τη δική τους ασφάλεια προκαλούσε μεγαλύτερη ανασφάλεια στον εξαθλιωμένο πληθυσμό που αντιδρούσε με ανάλογο τρόπο κ.ο.κ. Δηλαδή, η προσπάθεια για επιβίωση προκαλούσε έναν φαύλο κύκλο έντασης, που οδηγούσε στη βία. Τα πράγματα, όμως, επιδεινώνονταν όταν στο εσωτερικό των διαμαρτυρομένων εισχωρούσαν ορθολογικοί και ανορθολογικοί παράγοντες (όπως οι φιλοδοξίες) και άλλες θεωρήσεις, εντείνοντας της κοινωνικές αντιθέσεις.

Σε επίπεδο ιδεών δεν υφίστατο οργανωμένη ιδεολογική θεώρηση με επίγνωση της επίδρασης των θρησκευτικών ιδεών και των ιδεών που σχετιζόνταν με τη φτώχεια, τον πλούτο, την εξουσία και τη δύναμη. Οι προσπάθειες στόχευαν στην κοινωνική μεταβολή προκειμένου να εξασφαλιστεί η επιβίωση. Η κοινωνική διεργασία υπήρξε ταυτισμένη με την αναπαραγωγή και τη συνέχεια του βίου και όχι με τη μεταβολή. Στο σημείο αυτό επώαστηκε η σύγκρουση με τις ηγεμονικές τάξεις, που ήταν απόλυτα ταυτισμένες με την αναπαραγωγή του υφιστάμενου κοινωνικού μοντέλου, το οποίο όμως απειλούσε την ύπαρξη των φτωχών και καταπιεσμένων της πόλης και της υπαίθρου.

Η εκκίνηση της εξέγερσης επισυνέβαινε όταν αισθήματα αποκλεισμού, εγκατάλειψης και εκμετάλλευσης τροφοδοτούσαν την αμφισβήτηση για τη δυνατότητα που μπορεί να είχε κάποιος, πέρα από τους ίδιους τους δρώντες, να δώσει τη λύση.

Κάθε διαμαρτυρία σε κάθε πόλη επικεντρωνόταν και στρεφόταν εναντίον των «συνήθων υπόπτων» στους οποίους μετατίθετο η ευθύνη για τη διάχυση της αρρώστιας και των δεινών που την ακολουθούσαν. Στο επίκεντρο βρίσκονταν οι Εβραίοι, οι ξένοι, οι περιπλανώμενοι, οι ζητιάνοι, οι πόρνες, οι ασχολούμενοι με τις απόκρυφες τέχνες και τα ελιξίρια, οι αργυραμοιβοί και οι ανάπηροι. Σε επόμενο στάδιο οι εντάσεις στρέφονταν είτε μεταξύ των διαμαρτυρομένων είτε μεταξύ των διαμαρτυρομένων και των τοπικών Αρχών, αλλά και πολύ συχνά κατά των εκκλησιαστικών προσώπων και των υγειονομικών Αρχών για την απροσεξία και την αμέλεια που είχαν επιδείξει και είχε κοστίσει την απώλεια ανθρώπινων ζωών.

Τα πλήθη, αντικρίζοντας πρωτόγνωρες εικόνες με ορφανά παιδιά των οποίων οι γονείς είχαν πεθάνει στα σπίτια χωρίς βοήθεια και σίτιση, με δρόμους γεμάτους πτώματα, με σορούς να συσσωρεύονται στα σπίτια ή γύρω

από τα λοιμοκαθαρήρια, με περιουσίες λεηλατημένες και καλλιέργειες ρημαγμένες, εξεγείρονταν ενάντια στην εγκατάλειψη αυτή. Εξεγείρονταν επίσης όταν οι Αρχές επιστράτευαν, με τη βία κυρίως, χωρικούς για να αναλάβουν τον καθαρισμό των πόλεων, τη μεταφορά των πτωμάτων και τη διάνοιξη κοινών τάφων στα λοιμοκαθαρήρια.

Θεωρητική προσέγγιση μιας κοινωνίας σε κίνηση

Η αναφορά του Alexis de Toqueville ότι: «τα δεινά που οι άνθρωποι υφίστανται υπομονετικά, όταν τους φαίνονται αναπόφευκτα, γίνονται ανυπόφορα μόλις η ιδέα της απόδρασης από αυτά φανεί υλοποιήσιμη»²³, καθιστά σαφές ότι δεν αρκεί η ύπαρξη μιας αρνητικής κατάστασης ή ενός κοινωνικού προβλήματος ώστε να κινητοποιηθούν αυτομάτως οι άνθρωποι για να το λύσουν. Υπάρχουν πολλοί παράγοντες που παρεμβάλλονται ανάμεσα στο πρόβλημα και στην κινητοποίηση για την αντιμετώπισή του. Στους παράγοντες και τις διαδικασίες μιας εξέγερσης εντάσσεται και η κατεύθυνση εξέγερσης και ερμηνείας των όσων συμβαίνουν. Πώς δηλαδή οι άνθρωποι μπόρεσαν να συνειδητοποιήσουν το συγκεκριμένο πρόβλημα, πώς το αναγνώρισαν ή ταυτίστηκαν και ενώθηκαν με τους υπολοίπους στην αντιμετώπισή του, αν σκέφτηκαν τις αντιδράσεις που θα συναντήσουν και πώς οργάνωσαν τη δράση τους²⁴.

Σε ένα δεύτερο επίπεδο υπάρχει το ζήτημα του ορισμού και της ταξινόμησης των δράσεων αυτών. Στη συγκεκριμένη περίπτωση διαπιστώνεται η ύπαρξη μιας πρωτόλειας κινηματικής νοοτροπίας. Τα όσα συνέβησαν στη Βόρεια Ιταλία κατά τα έτη 1629-1631 δεν μπορούν να ενταχθούν επακριβώς σε κάποιον τύπο ταξινόμησης κοινωνικών κινήσεων καθώς τα δομικά και συστημικά τους χαρακτηριστικά είναι τελείως διαφορετικά²⁵, με δεδομένο ότι κάθε κοινωνικό κίνημα δεν μπορεί να θεωρηθεί «ότι κινείται», όπως ειρωνικά τονίζει ο Α. Melucci²⁶. Τα κοινωνικά κινήματα προσπαθούν είτε να επιφέρουν είτε να αντισταθούν σε μεγάλης κλίμακας μεταβολές στην

²³ A. DE TOQUEVILLE, *The Old Regime and the French Revolution*, Νέα Υόρκη: Harper and Row, 1956.

²⁴ J.L. COHEN, «Strategy of identity. New Theoretical Paradigms and Contemporary social Movements» *Social Research* 12 (1985), σσ. 663-716.

²⁵ D. ABERLE, *The Payote Religion among the Navaho*, Σικάγο: Aldine Press, 1996.

²⁶ A. MELUCCI, «An End to Social Movements?», *Social Science Information* 23, 4-5 (1984), σσ. 819-835.

κοινωνική τάξη με μη θεσμοποιημένα μέσα²⁷ και αυτό δεν διαφαίνεται πώς συμβαίνει στην εξεταζόμενη ιστορική πραγματικότητα.

Η αναζήτηση ενός θεωρητικού πλαισίου για το σύνολο των υποθέσεων, αλληλοσυνδεόμενων εννοιών και θέσεων συσχετισμού των κοινωνικών φαινομένων, οδηγεί στις τρεις βασικές θεωρητικές προσεγγίσεις²⁸: Στον λειτουργισμό, που δίνει έμφαση στη διατήρηση της κοινωνικής τάξης και σταθερότητας, στη θεωρία της κοινωνικής δι-αντίδρασης που υποστηρίζει ότι οι κοινωνικοί σχηματισμοί και μετασχηματισμοί αναδεικνύονται από τη διαδικασία δι-αντίδρασης των ανθρώπων με τη χρήση συμβόλων που βασίζονται σε κοινά νοήματα και αλλάζουν μέσω αυτών, και τέλος, στη θεωρία της σύγκρουσης που εστιάζει στην ανισότητα, την εκμετάλλευση, την καταπίεση, την κοινωνική ένταση και την αλλαγή. Κάθε μία από τις τρεις αυτές θεωρητικές προσεγγίσεις λειτουργεί και συστηματικά με δεδομένο ότι κάθε αλλαγή επιφέρει συνέπειες και μεταβολές στο σύνολο των μερών που απαρτίζουν μια κοινωνική πραγματικότητα ή μια συλλογικότητα²⁹.

Ο C. Tilly, ο οποίος ασχολήθηκε συστηματικά με την ιστορία της «λαϊκής συλλογικής δράσης» και της εξηγητικής ερμηνείας οργανωτικών μορφών και τύπων συλλογικών δράσεων ιστορικά, θεωρεί πως η συλλογική δράση υπάρχει σε όλες τις περιπτώσεις κατά τις οποίες σύνολα ανθρώπων συμπράττουν συνεισφέροντας πόρους και προσπάθειες για κοινούς στόχους. Αξιοποιώντας την οπτική του, τα φαινόμενα των ταραχών για υγειονομικούς και επισιτιστικούς λόγους στη Βόρεια Ιταλία φαίνεται πως συντελούν με τον τρόπο τους στην αναδιοργάνωση της καθημερινής ζωής μετασχηματίζοντας τον χαρακτήρα της σύγκρουσης, με την ταυτόχρονη παραδοχή ότι η δημιουργία αλληλεγγύης και κοινών δεσμών συμφέροντος αποτελεί ένα κρίσιμο θεωρητικό πρόβλημα³⁰.

Ο A. Pizzorno θέτει το ζήτημα της σημασίας που έχει ο τρόπος διεκδίκησης των συλλογικών συμφερόντων και αιτημάτων για τον ορισμό των ίδιων των συλλογικοτήτων που τα διεκδικούν. Θεωρεί πως η συλλογική δράση περιλαμβάνει δύο τουλάχιστον διακριτές μεταξύ τους διαδικασίες: Αφενός τη συγκρότηση σε μια ομάδα ή σε ένα σύνολο ή μια συλλογικότητα,

²⁷ J. WILSON, *Introduction to Social Movements*, Νέα Υόρκη: Basic Books, 1973.

²⁸ A. GIDDENS, *A Sociology*, Καίμπριτζ: Polity Press, 1989.

²⁹ M. HUGHES – C. L. KROEHLER, *Κοινωνιολογία. Οι βασικές έννοιες*, Αθήνα: Κριτική, 2007.

³⁰ C. TILLY – L. TILLY, *Class Conflict and Collective Action*, Λονδίνο: Sage, 1981.

και αφετέρου την επιλογή τρόπου διαπραγμάτευσης ή διεκδίκησης αιτημάτων³¹.

Καθώς η εξέταση αφορά προνεωτερικές κοινωνίες, δεν πρέπει να αγνοείται η λειτουργία της παράδοσης που αποδεικνύεται ιδιαίτερα σημαντική, αφού μπορεί να προαγάγει τις προσπάθειες διαφυγής από επικίνδυνες καταστάσεις, απογοητεύσεις και καταπιέσεις της ιστορικής καθημερινότητας με ενθύμηση της προηγούμενης κανονικότητας και του αγώνα για επιστροφή σε αυτήν σε περίοδο κρίσης. Όμως η παράδοση, σε σχέση με τις εξεταζόμενες διεκδικήσεις, καταγράφει και αρνητικές επιπτώσεις καθώς η προσφυγή σε ήδη γνωστά μοντέλα και δράσεις δημιουργεί περισσότερα προβλήματα. Ενδεικτική αυτής της δυσλειτουργίας είναι η αναφορά στις θρησκευτικές λιτανείες και λειτουργίες κατά την περίοδο της επιδημίας, που τελικά λειτούργησαν θετικά σε σχέση με τη διασπορά της νόσου. Κατά την περίοδο κρίσης δεν καταγράφηκαν περιστατικά εναντίον των παραδόσεων, καθώς οι άνθρωποι στις νέες τους πραγματικότητες αναζητούσαν σημεία στήριξης³².

Αυτό που βλέπουμε να συμβαίνει στη Βόρεια Ιταλία του 1629 είναι μια δυναμική προσπάθεια ενός μεγάλου αριθμού ανθρώπων να επιφέρουν μια αλλαγή με εστίαση στην αποστέρηση. Αυτό δημιουργεί ένα στοιχειώδες πλέγμα συγκρότησης και το επόμενο στάδιο είναι η δυναμική και βίαιη διεκδίκηση. Παράλληλα, η γενικότερη κρίση του 1629-1630 στηρίζεται σε ένα υπέδαφος δημογραφικό στο οποίο εντοπίζεται πληθυσμιακή πτώση, σε οικονομικό επίπεδο υπάρχουν εντεινόμενες αγροτικές κρίσεις και σε κοινωνικό διαγράφονται επαναστάσεις και ταραχές που κορυφώνονται στα έτη 1625-1650.

Ένα ιδιότυπο πλαίσιο σχέσεων

Το μακράιωνο υπόβαθρο της πατρωνίας, της έννοιας της δίκαιης τιμής και της φιλανθρωπίας αποτελούσε ενιαίο σύστημα με έννοιες και νοοτροπίες βαθιά ριζωμένες στους ανθρώπους της εποχής οι οποίοι στήριζαν το ξέσπασμα της βίας για τη διεκδίκηση του δικαιώματος στην επιβίωση, στην προφύλαξη από την ασθένεια και στην πρόσβαση στα τρόφιμα.

³¹ A. PIZZORNO, *The resurgence of class conflict in Western Europe since 1968*, Λονδίνο: Macmillan, 1978.

³² C. TILLY, *From Mobilization to Revolution*, Νέα Υόρκη: Random House, 1978.

Οι Αρχές των πόλεων-κρατών της εποχής στα πλαίσια λειτουργίας ενός πατερναλιστικού προτύπου διακυβέρνησης το οποίο συνεπαγόταν εθιμικούς και παραδοσιακούς κανόνες και υποχρεώσεις για τις οικονομικές λειτουργίες αρχομένων και αρχόντων, είχαν την υποχρέωση να μεριμνούν για τις προμήθειες με στόχο την αποτροπή της πείνας και τη διατήρηση σε σταθερά επίπεδα της τιμής του ψωμιού. Πρακτικά τούτο εκφραζόταν με ειδικές δομές όπως τα *fondegli* καθώς και ειδικά διατάγματα για τη διατίμηση του ψωμιού, τον έλεγχο των σταθμών ζύγισης κ.ά. Όταν υφίσταντο ιδιαίτερες καταστάσεις, υπήρχε αυστηρός έλεγχος των εισαγωγών και των εξαγωγών σιταριού, επιτήρηση της συντεχνίας των αρτοποιών και των τιμών στα τρόφιμα και στα είδη πρώτης ανάγκης, ώστε να αποφεύγεται το φαινόμενο της αισχροκέρδειας κ.ά.³³.

Παράλληλα με τις πολιτειακές Αρχές και η εκκλησία είχε δημιουργήσει και συντηρούσε, στα πλαίσια της εκκλησιαστικής φιλανθρωπίας και του δικού της πατερναλισμού ιδρύματα που στόχευαν όχι μόνο στην πνευματική ανακούφιση αλλά και στην οικονομική αρωγή. *Monte di Pietà* και κάθε μορφής *Osperdali* που προσέφεραν υπηρεσίες φιλοξενίας και ιατρικής περίθαλψης υπήρχαν σε κάθε γεωγραφική ενότητα³⁴. Η εικόνα της ταύτισης του πάσχοντος Χριστού με τον πάσχοντα συνάνθρωπο είχε διασυνδέσει θεολογικά τη φιλανθρωπία με την αποδοχή όσων είχαν ανάγκη στις κοινωνικές πραγματικότητες. Σε συχνά χρονικά διαστήματα και κυρίως κατά τη διάρκεια μεγάλων θρησκευτικών εορτών ή όταν οι συνθήκες το επέβαλαν όλοι αυτοί οι θεσμοί διένεμαν τρόφιμα και προέβαιναν σε οικονομικές δωρεές.

Η κοινωνική συμβίωση υπήρξε διαχρονικά εγγενής στην ανθρώπινη φύση: η ένταξη σε μία πόλη (*perfecta communitas*) υπερέβαινε τη βιοτική αναγκαιότητα. Πρώτη πολιτική αξία ήταν η διατήρηση της ενότητας και της ειρήνης. Η υπερβολική συγκέντρωση πλούτου υπονόμει εκ των πραγμάτων την πολιτική κοινότητα και το κοινό καλό. Το ζητούμενο λοιπόν ήταν να προσδιοριστεί ο σκοπός της πολιτικής κοινότητας και στη συνέχεια το πώς πρέπει να λειτουργεί η οικονομία προς όφελος του κοινωνικού

³³ G. P. SHARF, «Il buon governo malatestiano», στο A. FALCIONI (επιμ.), *La Signoria di Carlo Malatesti, 1385-1429*, Ρίμιν: Bruno Gigli Editori, 2001, σσ. 349-350.

³⁴ A. CZORTEK, *Un' abbazia, un comune. Sansepolcro nei secoli XI-XIII*, Τσιτά ντι Καστέλλο, 1997.

συνόλου³⁵. Επιπλέον, οι Αρχές των πόλεων προσπαθούσαν να αποτρέπουν διενέξεις και συγκρούσεις και ταυτόχρονα να διασφαλίζουν συνθήκες κοινωνικής σταθερότητας που επέτρεπαν στα άτομα να ευημερούν³⁶.

Για την οικονομική σκέψη της εποχής η ανταλλαγή των πάσης φύσεως αγαθών έπρεπε να διέπεται από μια δίκαιη τιμή, την οποία καθόριζε είτε η παράδοση είτε η εγγενής αξία των αγαθών, ενώ το εμπορικό κέρδος ήταν ηθικά ουδέτερο και αποκτούσε ηθική διάσταση μόνο στην περίπτωση που ο έμπορος επιδίωκε φιλανθρωπικούς σκοπούς ή πρόσφερε υπηρεσίες στην κοινότητα. Το Ρωμαϊκό Δίκαιο επέτρεπε την ελεύθερη διαμόρφωση των τιμών με συμφωνία των συμβαλλομένων (με εξαίρεση τη *laesio enormis*, τη ριζική απόκλιση μεταξύ προσφοράς και αντιπροσφοράς), όπως εκτιμάται από την ολότητα των έντιμων και ενάρετων ανδρών, με βάση την κοινή γενική εκτίμηση (*communis estimatio*). Πρέπει να σημειωθεί ότι οι τιμές των αγαθών θεωρούνταν μέσα διατήρησης της σταθερότητας της κοινωνικής δομής, όχι εργαλείο αποτελεσματικής κατανομής των παραγωγικών συντελεστών σε εναλλακτικές χρήσεις όπως συμβαίνει με τις σύγχρονες αγοραίες τιμές. Άλλωστε οι πόλεις-κράτη της εποχής συνιστούσαν κοινότητες κοινωνικής θέσης (*status*), σε αντίθεση με τις νεότερες κοινωνίες που εστιάζουν στις συμβάσεις (*contracts*).

Το 1629 όμως όλο αυτό το πλαίσιο κλονίζεται και σε κάποιες περιπτώσεις δεν κατορθώνει να ανταποκριθεί στις πιεστικές πραγματικότητες. Όπως αναφέρει ο Π. Πιζάνιας: «υπάρχει μια ριζική αντίθεση ανάμεσα στις κοινωνίες που κυριαρχεί η ασφάλεια, όπως είναι οι κοινωνίες των χωρικών που αρκούνται στην απλή αναπαραγωγή τους, και στις κοινωνίες με ενσωματωμένο κίνδυνο που χαρακτηρίζονται από έντονες αντιθέσεις και ιστορικές επιταχύνσεις»³⁷.

Σε ένα περιβάλλον διαρκούς αβεβαιότητας, τα πλήθη που έβλεπαν τις συνθήκες της ζωής τους να ανατρέπονται και την επιβίωσή τους να απειλείται από την αρρώστια και την πείνα αντιδρούσαν επικαλούμενα την παραδοσιακή ηθική τάξη και τις κληροδοτημένες εθιμικές και ηθικές

³⁵ Α. ΣΕΝ, *Για την ηθική και την οικονομία*, Αθήνα, 2000.

³⁶ ARCHIVIO DI STATO DI BOLOGNA, (XVI-XVIII), *Defensor Pacis* I.4,3.

³⁷ Ν. ΕΥΔΑΚΗΣ, «Αντιρεαλιστική η σχέση μας με το παρελθόν», Εφημερίδα Καθημερινή, 22.12.2002 (συνέντευξη του Π. ΠΙΖΑΝΙΑ), διαθέσιμο στο <https://www.kathimerini.gr/culture/138262/antirealistiki-i-schesi-mas-me-to-parelthon/> (πρόσβαση, 20 Δεκεμβρίου 2022).

αντιλήψεις και ανάγκες που οι Αρχές όφειλαν να σέβονται και να υπολογίζουν.

Τα αρνητικά αυτά αισθήματα εντεινόταν και η κατάσταση χειροτέρευε όταν η σκανδαλώδης, πολλές φορές, αδράνεια των τοπικών Αρχών ευνοούσε τις έκνομες ενέργειες που καταργούσαν κάθε έννοια τάξης, όπως είχε συμβεί στο Μιλάνο και στην Μπολόνια όπου η κατάσταση ήταν ανεξέλεγκτη. Πολλοί είχαν μετατραπεί σε εκβιαστές και είχαν οφέλη από κάθε είδους εκφοβισμό και βία που ασκούσαν στους ασθενείς και στις οικογένειές τους υποσχόμενοι, σε αντάλλαγμα, να μην τους κακοποιήσουν ή να μην καταστρέψουν τα σπίτια τους. Ακόμη και γυναίκες εκβίαζαν αθώους ότι θα τους κατέδιδαν στις Αρχές για διασπορά της ασθένειας και απαιτούσαν χρήματα και ακίνητα³⁸. Ολόκληρες συμμορίες ληστών και εγκληματιών εκμεταλλεύονταν την κατάσταση και, φορώντας το χαρακτηριστικό κουδούνι στο πόδι που υποδήλωνε ότι νοσούσαν, χωρίς όμως να συμβαίνει κάτι τέτοιο, προέβαιναν σε κλοπές, ανηλεείς βιασμούς και πλιάτσικο χωρίς εμπόδια.

Ο ιδιαίτερος ρόλος της γεωγραφίας

Η γεωγραφία έπαιξε σημαντικό ρόλο στα γεγονότα που τροφοδότησαν εντάσεις και διαμαρτυρίες καθώς μπορούσε να προσδιορίζει τις δημογραφικές επιπτώσεις της ασθένειας, τις πολιτικές και οικονομικές της συνέπειες³⁹. Άτομα και κοινωνίες λειτουργούσαν σε ένα ευρύ πλαίσιο του οποίου βασική μεταβλητή ήταν το φυσικό περιβάλλον. Κλίμα, τοπογραφία, οικολογία με τις εσωτερικές και εξωτερικές τους επιδράσεις δημιουργούσαν τις συνθήκες εντός των οποίων διαρθρώνονται ιεραρχίες, πηγές πλούτου και ασφάλεια επιβίωσης. Από την άλλη το φυσικό περιβάλλον όριζε και τη γονιδιακή κληρονομιά των ανθρώπων, από την υγεία και τις δυνατότητες των οποίων εξαρτώνται οι κοινωνίες. Περιοχές που δεν δοκιμάστηκαν ή δεν

³⁸ ARCHIVIO DI STATO DI MILANO, *Processo Originale degli Untori Nella Peste di 1630*, (MDCCXXXIX).

³⁹ SOCIETÀ ITALIANA DI DEMOGRAFIA STORICA, *Temi di demografia storica italiana (secc. XVII-XIX)*, Μπολόνια: Clueb, 1990.

επλήγησαν σφοδρά από την επιδημία της πανώλης δεν γνώρισαν κοινωνικές ταραχές και ξεσπάσματα βίας⁴⁰.

Ο ρόλος του γεωγραφικού παράγοντα, σε σχέση με την πανώλη του 1629-1630 διαπιστώνεται ευκρινώς, καθώς η πανώλη έπληξε κατά κύριο λόγο τις περιοχές της Λομβαρδίας, του Βένετο, της Εμίλια Ρομάνια και μια σειρά πόλεων όπως Μιλάνο, το Μπέργκαμο, το Κόμο, η Βενετία, η Πάδοβα, η Μπολόνια, η Βερόνα, η Πάρμα, η Μόντενα, η Φλωρεντία και η Ραβέννα. Δευτερευόντως, η επέλαση της πανώλης και του λιμού έπληξαν τις περιοχές της Τοσκάνης, της Ούμπριας και των Μάρκε. Η γεωγραφική περιοχή που επλήγη καίρια ήταν της τάξης των 161.000 τετραγωνικών χιλιομέτρων. Ταυτόχρονα, οι πληγείσες περιοχές ήταν εκείνες που είχαν τη μεγαλύτερη παραγωγική συνδρομή και την υψηλότερη συμμετοχή στην κάλυψη διατροφικών αναγκών ζωνών της κεντρικής και Νότιας Ιταλίας, κάνοντας έτσι ακόμη χειρότερη την κατάσταση⁴¹.

Εκτός από τη γεωγραφία, άλλος υπολογίσιμος παράγοντας ήταν ο χρόνος και συγκεκριμένα η εποχή του έτους. Στην πόλη Αλεσσάντρια παρατηρήθηκε και καταγράφηκε ότι ενώ κατά τη διάρκεια του καλοκαιριού και συγκεκριμένα σε χρονικό διάστημα τεσσάρων μηνών χάθηκαν 4.000 ψυχές, στη διάρκεια του χειμώνα που ακολούθησε, εξαιτίας της πτώσης της θερμοκρασίας, οι θάνατοι σημείωσαν μεγάλη κάμψη για να αυξηθούν στο επόμενο κύμα της ασθένειας μετά την άνοιξη του 1631. Κάτι ανάλογο είχε συμβεί και στο Μιλάνο, καθώς τα λιγότερα από 500 θύματα την ημέρα κατά τη διάρκεια του χειμώνα, το καλοκαίρι είχαν ανέλθει σε 1.200 με 1.500 σύμφωνα με τις καταγραφές του Tribunale di Sanità.

Μια ιδιότυπη δημογραφική κρίση

Σε μια γενική αναφορά το διπλό πλήγμα της πανώλης και του λιμού σε πρωταρχικής σημασίας περιοχές δρομολόγησε και επιτάχυνε τη δημογραφική κρίση η οποία είχε αρχίσει από το 1618 για να φθάσει στο απόγειό της το 1631, όταν το πληθυσμιακό δυναμικό της Ιταλικής χερσονήσου απομειώθηκε από 18% έως 63%. Η συνδρομή του δημογραφικού παράγοντα υπήρξε καθοριστική, καθώς περιοχές που είχαν υψηλούς δημογραφικούς δείκτες

⁴⁰ A. LEPRE, «La crisi del XVII secolo nel Mezzogiorno d' Italia», *Studi Storici*, 22 (1981), σσ. 51-57.

⁴¹ C. PETRACCONI, *Napoli dal '500 all' 800*, Νάπολη, 1974.

εξαιτίας της υψηλής πληθυσμιακής πυκνότητας, επλήγησαν περισσότερο, μετρώντας μετά την επέλαση της πανώλης υψηλότερο ποσοστό θανάτων⁴².

Οι βασικές αιτίες της πληθυσμιακής απομείωσης εντοπίζονται στην αύξηση της θνησιμότητας εξαιτίας της έλλειψης επαρκούς ή κακής διατροφής, στη μεσοσταθμική αύξηση της ηλικίας όσων αποφάσιζαν να παντρευτούν, στη μείωση των γεννήσεων, στην αύξηση των ασθενειών και της βρεφικής θνησιμότητας λόγω της φτώχειας. Σε αυτούς τους παράγοντες θα πρέπει να συμπεριληφθεί και η συνδρομή περιοδικά εμφανιζόμενων ασθενειών όπως ο τύφος, η φυματίωση, η ελονοσία και η ευλογιά. Επιπλέον, θα πρέπει να ληφθούν υπόψη οι κάθε είδους συγκρούσεις, πολεμικές και κοινωνικές, που στερούσαν δημογραφικό δυναμικό αλλά και οι περιοδικές και όλο πιο εντεινόμενες κρίσεις της αγροτικής παραγωγής. Αυτή η διαμορφωθείσα δημογραφική τάση θα αρχίσει να αντιστρέφεται από το 1650 και μετά⁴³.

Ο ρόλος και η συνδρομή του οικονομικού παράγοντα

Η υγειονομική κρίση είχε άμεσο αντίκτυπο στην οικονομική ζωή και δραστηριότητα προκαλώντας σημαντικούς κλυδωνισμούς. Κατά τη διάρκεια της πανδημίας αλλά και αργότερα, οι τοπικές οικονομίες υποβλήθηκαν σε απότομο και ακραίο πληθωρισμό. Επειδή η προμήθεια βασικών ειδών, πρώτων υλών, μεταποιημένων υλικών, αλλά και κάθε εμπορική και διαμετακομιστική δραστηριότητα ήταν εξαιρετικά δύσκολες, αβέβαιες και επικίνδυνες, το κόστος τόσο των τοπικά παραγόμενων αγαθών και των προσφερόμενων υπηρεσιών όσο και των εισαγόμενων εκτινάχθηκε σε δυσθεώρητα ύψη⁴⁴.

Παράλληλα, λόγω των αυξημένων ποσοστών ασθένειας και των θανάτων, οι εργαζόμενοι και δη αυτοί που είχαν κατάρτιση και διέθεταν εμπειρία έγιναν εξαιρετικά σπάνιοι με ό,τι αυτό συνεπάγεται για τις τοπικές οικονομίες και τη διαμόρφωση των μισθών. Εκείνοι που κυρίως ένιωσαν τις επιπτώσεις ήταν όσοι εκ των χωρικών δεν διέθεταν κάποια πηγή εισο-

⁴² L. DE PANTA, M. LIVI BACCI, G. PINTO & E. SONNINO, *La Popolazione Italiana del Medioevo a oggi*, Ρώμη-Μπάρι, 1996.

⁴³ P. GALLOWAY, «A reconstruction of the population of North Italy from 1650 to 1881 using annual inverse population projection with comparisons to England, France and Sweden», *European Journal of Population* 10, 3 (1994), σσ. 223-274.

⁴⁴ A. FANFANI, *Saggi di Storia Economica*, Μιλάνο, 1936.

δήματος ή δεν είχαν κάποια επαρκή καλλιεργητική δυνατότητα, καθώς και τα φτωχά στρώματα των πόλεων.

Η μεγάλη ζήτηση για ανθρώπινο δυναμικό που θα μπορούσε να ανταποκριθεί σε γεωργικές και κτηνοτροφικές εργασίες και η αδυναμία ανεύρεσής του κυρίως κατά την εποχή της σποράς ή της συγκομιδής δημιουργούσαν συχνά εντάσεις και συγκρούσεις με τους τοπικούς ηγεμόνες και γαιοκτήμονες, απειλώντας πολλές και διαφορετικών ειδών εκμεταλλεύσεις⁴⁵.

Οι εργάτες της γης δεν ήταν πλέον συνδεδεμένοι με ένα αφεντικό καθώς γνώριζαν και αναζητούσαν εργοδότες με καλύτερες απολαβές και πιο ανθρώπινες συνθήκες εργασίας⁴⁶. Η έλλειψη εργατικού δυναμικού δημιούργησε τις προϋποθέσεις ώστε να γίνουν αλλαγές προς το καλύτερο και να βελτιωθούν οι αμοιβές και οι συνθήκες όσων δούλευαν με οποιαδήποτε σχέση, για να μείνουν στην δούλεψη των αρχόντων τους. Στην περίπτωση της Βόρειας Ιταλίας διαπιστώνεται ότι σε γενικές γραμμές οι μισθοί υπερέβησαν τις τιμές και στη συνέχεια βελτιώθηκε το βιοτικό επίπεδο⁴⁷.

Κατά τη διάρκεια της πανώλης η παραγωγική δραστηριότητα του πρωτογενούς και δευτερογενούς τομέα μειώθηκε σημαντικά και δεν ανέκτησε σύντομα τους προηγούμενους ρυθμούς της παρά μόνο μετά από δύο ή τρεις δεκαετίες. Ενδεικτικό της κατάστασης είναι ότι στο Μιλάνο το 1630 η παραγωγή μεταξωτών ειδών, που αποτελούσε την πλέον γενικευμένη και προσοδοφόρα δραστηριότητα, μειώθηκε στο 80%, όμως την ίδια στιγμή τα ενοίκια των κατοικιών αυξήθηκαν κατά 25%-35%⁴⁸. Ήταν η περίοδος κατά την οποία οι τιμές αυξάνονταν γιατί κυκλοφορούσε ταχύτατα το χρήμα και ταυτόχρονα ήταν βραδύτερη η προσφορά των βασικών, κυρίως, γεωργικών και διατροφικών αγαθών⁴⁹. Όπως συμβαίνει σε αυτές τις περιπτώσεις, η αύξηση των τιμών οδήγησε σε κερδοσκοπία στα βασικά είδη και κυρίως στο ψωμί προκαλώντας διαμαρτυρίες και εξεγέρσεις στις αστικές και αγροτικές

⁴⁵ G. BOIS, *Crise du feodalisme*, Παρίσι, 1976.

⁴⁶ D. SELLA, «L'industria della lana a Venezia nei secoli sedicesimo e diciassettesimo», στο C.M. CIPOLLA, *Storia dell'Economia Italiana*, Τορίνο: Einaudi, 1959, σσ. 533-556.

⁴⁷ C. MASSA, «Il prezzo del grano e dell'orzo in Terra di Bari 1419-1727», *Atti dell'Accademia Pontaniana*, Νάπολη: 1908.

⁴⁸ A. TORNO, *La Peste di Milano del 1630. La cronica e le testimonianze del tempo del Cardinale Federico Borromeo*, Μιλάνο: Rusconi, 1998.

⁴⁹ R. ROMANO, «Florence au XVII siecle. Industries textiles et conjecture», *Annales* 7 (1952), σσ. 508-512.

κοινότητες, υπό την απειλή της πείνας και του θανάτου, που κατέληγαν στο άνοιγμα επισιτιστικών εγκαταστάσεων και εμπορικών αποθηκευτικών χώρων. Πόλεις με εξαγωγική και διαμετακομιστική δραστηριότητα όπως η Βενετία σημείωσαν μεγάλη συρρίκνωση των δραστηριοτήτων τους και υψηλές απώλειες εσόδων και φόρων⁵⁰. Στα μεγάλα αστικά κέντρα οι τεχνίτες είδαν τα ημερομίσθιά τους να μειώνονται ακόμη και μετά το 1633 καθώς οι ώρες εργασίας τους ήταν λιγότερες⁵¹.

Πίστωση: μια ιδιαίτερη παράμετρος

Η ικανοποίηση ανελαστικών αναγκών και η ανάγκη επιβίωσης τροφοδοτήθηκαν με κάθε μορφή πίστωσης, ηθική και μη, συμβατή και ασύμβατη. Από το τεράστιο αρχιεακό υλικό που διαφυλάχθηκε στα αρχεία των *Monti di Pietà*, τα οποία υπήρξαν δομές που ιδρύονταν και λειτουργούσαν υπό την εποπτεία των τοπικών Αρχών, της εκκλησίας ή αδελφοτήτων, και παρείχαν υπηρεσίες ως ενεχυροδανειστήρια, τράπεζες και ταμεία ειδικών παρακαταθηκών, υπάρχει πλήθος διαφωτιστικών πληροφοριών που συντελούν στη διαμόρφωση μιας εικόνας. Στις περιοχές που επλήγησαν και σημειώθηκαν συγκρούσεις ο αριθμός των ιδρυμάτων αυτών αυξήθηκε και ταυτόχρονα οι ώρες συναλλαγής επεκτάθηκαν μέχρι αργά το απόγευμα προκειμένου να εξυπηρετούν όσο το δυνατόν περισσότερους πελάτες. Οι επικρατούσες συνθήκες προσαρμόσαν τη λειτουργία και κατ' επέκταση διαμόρφωσαν το είδος των υπαρχόντων ιδρυμάτων, των παραρτημάτων τους, αλλά και των νεοϊδρυθέντων σε σχέση με το πεδίο αναφοράς τους και σε συνάφεια με τις ανάγκες της κάθε περιοχής.

Εκτός από τις τοπικές Αρχές, στη δυναμική διαδικασία της ίδρυσης είχαν προβεί η εκκλησία, αδελφότητες, συντεχνίες και πανεπιστήμια που αποτελούσαν τους βασικούς χορηγούς των ιδρυτικών κεφαλαίων.

Σε μια προσπάθεια ανταπόκρισης στις αυξημένες ανάγκες για την περίοδο 1629-1631 το ύψος των χορηγούμενων δανείων μειωνόταν για να

⁵⁰ W. PANCIERA, «The industries of Venice in the Seventeenth and Eighteenth centuries», στο P. LANARO (επιμ.), *At the Centre of the Old World: Trade and Manufacturing in Venice and the Venetian Mainland, 1400-1800*, Τορόντο, 2006, σσ. 185-214.

⁵¹ G.B. BIRAGO AVOGADRO, *Delle Historie Memorabili che contiene le sollevationi di stato de nostri tempi*, Βενετία, 1653.

εξυπηρετούνται όσο το δυνατόν περισσότεροι φτωχοί. Επιπλέον, επιμηκυνόταν ο χρόνος αποπληρωμής και μειώνονταν οι τόκοι και τα έξοδα φύλαξης. Παράλληλα διευρυνόταν η αποδοχή των ειδών που μπορούσαν να αξιοποιηθούν ως ενέχυρα ή εγγυήσεις για τη λήψη δανείων, περιλαμβάνοντας σε αυτά οικιακά είδη, μικροέπιπλα, υφάσματα, ρούχα κ.ά.

Αν στο τέλος κάθε χρήσης, που διαρκούσε ένα ημερολογιακό έτος, προέκυπτε κάποια θετική διαφορά στα ισοζύγια, αυτή καταχωρούνταν, λόγω της φύσης των ιδρυμάτων, ως πλεόνασμα και αξιοποιείτο αποκλειστικά για φιλανθρωπικές δραστηριότητες με στόχο την ανακούφιση των ενδεών και των ασθενών.

Το ζήτημα της ανισότητας

Η εξέταση της ανισότητας στις προβιομηχανικές κοινωνίες απαιτεί, εκτός από θεωρητικό και ερμηνευτικό πλαίσιο, και μακρές σειρές δεδομένων από τις οποίες μπορούν να εξαχθούν συμπεράσματα⁵². Αποτελεί ευτυχή συγκυρία το γεγονός πως για την εξεταζόμενη περιοχή υπάρχει ένα τεράστιο εύρος στατιστικών στοιχείων που έχουν συγκεντρωθεί στα πλαίσια του προγράμματος EINITE από το Πανεπιστήμιο Bocconi του Μιλάνου. Τα στοιχεία αφορούν στην οικονομική ανισότητα και τον προσδιορισμό / υπολογισμό της σε ολόκληρη την Ιταλία αλλά και στην Ευρώπη για την περίοδο από το 1300 έως το 1800. Οι μελέτες και οι αναλύσεις⁵³ που έχουν γίνει στα πλαίσια του προγράμματος αυτού παρέχουν μεθοδολογικές πληροφορίες για τις μακροπρόθεσμες τάσεις της ανισότητας και του πλούτου καθώς και για το μερίδιο των πλουσιότερων στις τοπικές κοινωνίες⁵⁴.

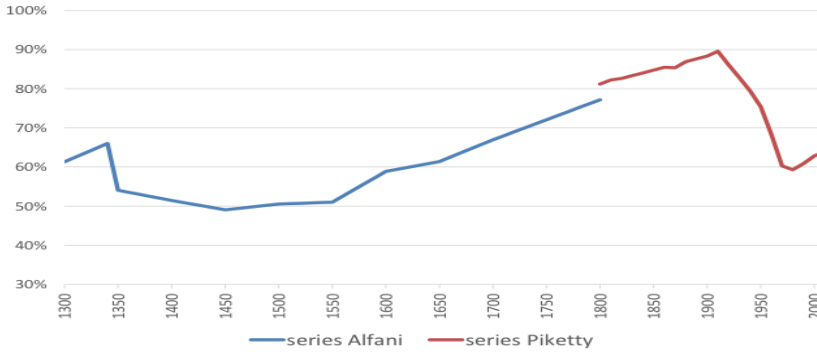
Σε επίπεδο θεωρίας η καμπύλη Kuznets και η άποψη του Milanovic ότι οι τάσεις της ανισότητας μπορούν κάλλιστα να περιγραφούν ως διαδοχή κυμάτων, σε συνδυασμό με συγκριτικές μελέτες για το μερίδιο του πλούτου

⁵² S. KUZNETS, «Economic growth and income inequality», *American Economic Review* 45, 1 (1955), σσ. 1-28.

⁵³ J.L. VAN ZANDEN, «Tracing the beginning of Kuznets Curve. Western Europe during the Early Modern Period», *Economic History Review* 48, 4 (2017), σσ. 643-644.

⁵⁴ EINITE, Dondena 4.8. Ανάκτηση από www.dondena.unibocconi.it/EINITE (πρόσβαση, 2 Δεκεμβρίου 2022).

που είχε συγκεντρωθεί στα πλουσιότερα νοικοκυριά της εποχής, τείνουν να καταδείξουν την τάση της ανισότητας που επικρατούσε⁵⁵.



Εικόνα 1: Το μερίδιο του πλούτου του πλουσιότερου 10% στην Ευρώπη, 1300-2010

Η σειρά του Alfani (2017) έχει αναφορά στην Ιταλία και η αντίστοιχη του Piketty (2014) στην Ευρώπη (Γαλλία, Ηνωμένο Βασίλειο, Σουηδία κ.ά.).

Από τη σχηματική απεικόνιση των δεδομένων αυτών με την καμπύλη Kuznets διαπιστώνεται ότι στον ευρωπαϊκό χώρο το πλουσιότερο 10% κατέχει το 82% του συνολικού πλούτου⁵⁶, ενώ για τα ιταλικά κράτη το ποσοστό του πιο πλούσιου 10% φαίνεται πως κατείχε το 77% του συνολικού πλούτου⁵⁷.

Σε συνάρτηση με τα παραπάνω τίθεται το ζήτημα του ορισμού του πλούσιου και του φτωχού νοικοκυριού. Ποιος δηλαδή είναι ο τρόπος με τον οποίο ορίζονται τα πλούσια νοικοκυριά; Ο πιο απλός τρόπος για να δοθεί ένας σχετικής φύσης ορισμός στους πλούσιους, σε αντιδιαστολή με την υπόλοιπη κοινωνία, είναι η χρήση ενός πολλαπλασιαστή. Ο πολλαπλασιαστής αυτός, που για τις ανάγκες της συγκεκριμένης περίπτωσης ορίστηκε από τους ερευνητές στο δεκαπλάσιο του μέσου εισοδήματος, εφαρμόστηκε στα δεδομένα του προγράμματος EINITe για τα ιταλικά κρά-

⁵⁵ B. MILANOVIC, *Global Inequality. A new approach for the age of Globalization*, Καίμπριτζ Μασαχουσέτης: Harvard University Press, 2016.

⁵⁶ T. PIKETTY, *Capital in the Twenty First Century*, Καίμπριτζ Μασαχουσέτης: Belknap Press of Harvard University Press, 2014.

⁵⁷ G. ALFANI, «The effects of plague on the distribution of poverty. Ivrea, Northen Italy, 1630, *Population Studies* 64, 1 (2010), σσ. 61-75.

τη⁵⁸. Σε άμεση συνάρτηση με αυτό ως φτωχοί ορίστηκαν εκείνοι των οποίων το εκτιμώμενο εισόδημα ήταν κάτω από το 25% του γενικού μέσου όρου. Το ποσοστό αυτό περιλαμβάνει εκείνους που δεν μπορούσαν εύκολα να εξασφαλίσουν 2.100 με 2.200 θερμίδες ημερησίως, να έχουν ένα στοιχειώδες κατάλυμα και λίγη θέρμανση.

Σε μια προβολική προς το παρελθόν εφαρμογή του πολλαπλασιαστή προκύπτει ότι μέχρι σχεδόν την έναρξη της βιομηχανικής επανάστασης ο αριθμός των πλουσίων παρουσίαζε αυξητικές τάσεις. Το συνολικό 5% των πλουσίων για την περίοδο αναφοράς, έχει φθάσει για τη Βορειοδυτική Ιταλία στο 10% και για την Κεντρική Ιταλία στο 14% με αυξητικές τάσεις για το επόμενο χρονικό διάστημα, οξύνοντας με τον τρόπο αυτό την κοινωνική πόλωση⁵⁹. Η εστίαση σε κάποιες εξειδικευμένες περιπτώσεις επιβεβαιώνει τα γενικά δεδομένα. Έτσι, για την περίοδο που μας ενδιαφέρει στο Πιεμόντε το ποσοστό των πλουσίων ανέρχεται στο 4,7%, ενώ περίπου το ίδιο συμβαίνει και στην Adria (Ροβίγκο, Βένετο) και στη Βενετία. Ταυτόχρονα, τα υφιστάμενα στοιχεία δείχνουν ότι η ανισότητα παρουσιάζεται πιο έντονη στην ύπαιθρο σε σχέση με τα αστικά περιβάλλοντα.

Η φορολογία αποτέλεσε έναν ακόμη παράγοντα ανισότητας και έκφρασης διαμαρτυρίας. Για τις περιοχές του Βένετο και του Μπέργκαμο, όπου υπάρχουν στοιχεία που έχουν προκύψει από 132 φορολογικά μητρώα (*estimi*) που καλύπτουν το χρονικό διάστημα 1409-1801, προκύπτει πως το 70% - 80% των κρατικών εσόδων προερχόταν από την έμμεση φορολογία και τα υπόλοιπα από την άμεση. Ο φορολογικός αντίκτυπος ήταν ιδιαίτερα έντονος για τις μειονεκτούσες φτωχότερες τάξεις. Την κατάσταση επιδεινωσε το γεγονός ότι σε μεγάλο βαθμό τα φορολογικά κρατικά έσοδα στήριζαν αμυντικές και πολεμικές δαπάνες καθώς και πληρωμές δημοσίου χρέους. Μόνο ένα ποσοστό που έχει υπολογιστεί ότι κυμαινόταν μεταξύ 0,2% και 1,3% του προϋπολογισμού αφορούσε κοινωνικές, προνοιακές και υγειονομικές δαπάνες, γεγονός που εξωθούσε, σε περιόδους κρίσης, σε διαμαρτυρίες και εξεγέρσεις⁶⁰.

⁵⁸ G. ALFANI – F. AMMANNATI, «Long-term trends in economic inequality: the case of the Florentine State, ca. 1300-1800», *Economic History Review* 70, 4 (2017), σσ. 1072-1102.

⁵⁹ W. SCHEIDEL, *The Great Leveler: Violence and the History of Inequality from the Stone Age to the Twenty-First Century*, Πρίνστον: Princeton University Press, 2017.

⁶⁰ G. ALFANI – M. DI TULLIO, *The Lions Share. Inequality and the Rise of the Fiscal State in Preindustrial Europe*, Νέα Υόρκη: Cambridge University Press, 2020.

Οι τάσεις ανισότητας που είχαν δημιουργηθεί εξομαλύνθηκαν έστω και ελάχιστα σε περιορισμένο χρονικό ορίζοντα κατά την επέλαση της πανώλης του 1629-1631, με τη συνδρομή της αύξησης των πραγματικών μισθών και την αλλαγή στην αναδιανομή της γης και των ιδιοκτησιακών δικαιωμάτων λόγω της υψηλής θνησιμότητας. Παράλληλα, οι νέες συνθήκες που διαμορφώθηκαν, συνέτειναν στην αναδιάρθρωση της παραγωγικής διαδικασίας και της μέγιστης αξιοποίησης της ανθρώπινης εργασίας με αποτέλεσμα να θέσουν τις βάσεις για την έλευση ταχύτερης οικονομικής ανάπτυξης στα χρόνια που ακολούθησαν⁶¹.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Αρχειακές πηγές

ARCHIVIO DI STATO DI BOLOGNA, (XVI-XVIII), *Defensor Pacis* I.4,3.

ARCHIVIO DI STATO DI BOLOGNA, XVI-XVIII, *Assunteria di Sanità*. Ordini e previsiononi nel contagio II-σ. 118.

ARCHIVIO DI STATO DI MILANO, *Processo Originale degli Untori Nella Peste di 1630*, (MDCCXXXIX).

Ελληνόγλωσση

ΕΥΔΑΚΗΣ, Ν. «Αντιρεαλιστική η σχέση μας με το παρελθόν», Εφημερίδα Καθημερινή, 22.12.2002 (συνέντευξη του Π. ΠΙΖΑΝΙΑ), διαθέσιμο στο <https://www.kathimerini.gr/culture/138262/antirealistiki-i-schesi-mas-me-to-parelthon/> (πρόσβαση, 20 Δεκεμβρίου 2022).

ΣΕΝ, Α. *Για την ηθική και την οικονομία*, Αθήνα, 2000.

HUGHES, M. – C.L. KROEHLER, *Κοινωνιολογία. Οι βασικές έννοιες*, Αθήνα: Κριτική, 2007.

⁶¹ G. ALFANI, «The rich in historical perspective. Evidence for preindustrial Europe (ca. 1300-1800)», *Cliometrica* 11, 3 (2017), σσ. 321-348.

Ξενόγλωσση

ABERLE, D. *The Payote Religion among the Navaho*, Σικάγο: Aldine Press, 1996.

ALFANI, G. – F. AMMANNATI, «Long-term trends in economic inequality: the case of the Florentine State, ca. 1300-1800», *Economic History Review* 70, 4 (2017), σσ. 1072-1102.

ALFANI, G. – M. DI TULLIO. *The Lions Share. Inequality and the Rise of the Fiscal State in Preindustrial Europe*, Νέα Υόρκη: Cambridge University Press, 2020.

ALFANI, G. – M. PERCOCO. «Plague and long-term development. The lasting effects of the 1629-1630 epidemic on the Italian cities», *Working Papers in Economic History n.106*: European Historical Economics Society, 2016.

ALFANI, G. «The effects of plague on the distribution of poverty. Ivrea, Northern Italy, 1630», *Population Studies* 64, 1 (2010), σσ. 61-75.

ALFANI, G. «The rich in historical perspective. Evidence for preindustrial Europe (ca. 1300-1800)», *Cliometrica*, 11, 3 (2017), σσ. 321-348.

BIRAGO AVOGADRO, G.B. *Delle Historie Memorabili che contiene le sollevationi di stato de nostri tempi*, Βενετία, 1653.

BOIS, G. *Crise du feodalisme*, Παρίσι, 1976.

CIPOLLA, C.M. *Fighting the Plague in Seventeenth Century Italy*, Μάντισον: University of Winsconsin, 1981.

COHEN, J.L. «Strategy of identity. New Theoretical Paradigms and Contemporary social Movements», *Social Research* 12 (1985), σσ. 663-716.

CZORTEK, A. *Un' abbazia, un comune. Sansepolcro nei secoli XI-XIII*, Τσιτά ντι Καστέλλο, 1997.

DE PANTA, L., M. LIVI BACCI, G. PINTO & E. SONNINO. *La Popolazione Italiana del Medioevo a Oggi*, Ρώμη-Μπάρι, 1996.

DEL PANTA, L. *Le epidemie nella storia demografica italiana*, Τορίνο: Loescher, 1980.

DELEUZE, G. «Postscript on the societies of control», *October* 59, 7 (1992), σσ. 3-7.

DE TOQUEVILLE, A. *The Old Regime and the French Revolution*, Νέα Υόρκη: Harper and Row, 1956.

ECKERT, E.A. *The structure of the plagues and pestilences in Early modern Europe, central Europe*, Βασιλεία: Karger, 1996.

FANFANI, A. *Saggi di Storia Economica*, Μιλάνο, 1936.

FOUCAULT, M. *The birth of biopolitics. Lectures at the College de France, 1978-1979*, Νέα Υόρκη: Picador, 2008.

GALLOWAY, P. «A reconstruction of the population of North Italy from 1650 to 1881 using annual inverse population projection with comparisons to England, France and Sweden», *European Journal of Population* 10, 3 (1994), σσ. 223-274.

GENTILONE, G. *Healers and Healing in Early Modern Italy. Social and Cultural Values in Early Modern Europe*, Μάντσεστερ-Νέα Υόρκη: Manchester University Press, 1998.

GHILINI, G. *Annali di Alessandria*, έκδ. A. BOSSOLA – G. JACHINO, τ. I-IV, Αλεσσάντρια, 1903.

GIDDENS, A. *Sociology*, Καίμπριτζ: Polity Press, 1989.

HARDIN, R. *Collective Action*, Βαλτιμόρη: RFF Press, 1982.

KRAMNIC, I. «Reflections on Revolution. Definition and explanation in recent scholarship», *History and Theory* 11 (1972), σσ. 26-63.

KUZNETS, S. «Economic growth and income inequality», *American Economic Review* 45, 1 (1955), σσ. 1-28.

LEPRE, A. «La crisi del XVII secolo nel Mezzogiorno d' Italia», *Studi Storici*, 22 (1981), σσ. 51-57.

LYNN MARTIN, A. *Plague? Jesuit Accounts of Epidemic Disease in the 16th Century*, Kirksville: Sixteenth Century Journal Publishers, 1996.

MANFREDINI, M., S. DE IASIO & E. LUCCHETTI. «The plague in the territory of Parma. Outbreak and effects of a crisis», *International Journal of Anthropology* 17, 1 2002, σσ. 41-57.

MASSA, C. «Il prezzo del grano e dell' orzo in Terra di Bari 1419-1727», *Atti dell' Accademia Pontaniana*, Νάπολη: 1908.

MELUCCI, A. «An End to Social Movements?», *Social Science Information* 23, 4-5 (1984), σσ. 819-835.

MILANOVIC, B. *Global Inequality. A new approach for the age of Globalization*, Καίμπριτζ Μασαχουσέτης: Harvard University Press, 2016.

PANCIERA, W. «The industries of Venice in the Seventeenth and Eighteenth centuries», στο P. LANARO (επιμ.), *At the Centre of the Old World: Trade and Manufacturing in Venice and the Venetian Mainland, 1400-1800*, Τορόντο, 2006, σσ. 185-214.

- PETRACCONI, C. *Napoli dal '500 all '800*, Νάπολη, 1974.
- PIKETTY, T. *Capital in the Twenty First Century*, Καίμπριτζ Μασαχουσέτης: Belknap Press of Harvard University Press, 2014.
- PIZZORNO, A. *The resurgence of class conflict in Western Europe since 1968*, Λονδίνο: Macmillan, 1978.
- POMATA, G. *Contracting a Cure. Patients, Healers and the Law in Early Modern Bologna*, Βαλτιμόρη: Johns Hopkins University Press, 1998.
- ROMANO, R. «Florence au XVII siecle. Industries textiles et conjecture», *Annales* 7 (1952), σσ. 508-512.
- SCHUIDEL, W. *The Great Leveler: Violence and the History of Inequality from the Stone Age to the Twenty-First Century*, Πρίνστον: Princeton University Press, 2017.
- SCHWARTZ, G. *Sect Ideologies and Social Status*, Σικάγο: University of Chicago Press, 1970.
- SELLA, D. «L' industria della lana a Venezia nei secoli sedicesimo e diciassettesimo», στο C.M. CIPOLLA, *Storia dell' Economia Italiana*, Τορίνο: Einaudi, 1959, σσ. 533-556.
- SHARF, G.P. «Il buon governo malatestiano», στο A. FALCIONI (επιμ.), *La Signoria di Carlo Malatesti, 1385-1429*, Ρίμινι: Bruno Gigli Editori, 2001, σσ. 349-350.
- SHLEINER, W. *Medical Ethics in the Renaissance*, Ουάσινγκτον: Georgetown University Press, 1995.
- SLACK, P. «The disappearance of plague. An alternative view», *Economic History Review* 34, 3 (1981), σσ. 469-476.
- SMELSER, N. J. *Theory of Collective Behaviour*, Νέα Υόρκη, Free Press, 1963.
- SOCIETÀ ITALIANA DI DEMOGRAFIA STORICA, *Temi di demografia storica italiana (secc. XVII-XIX)*, Μπολόνια: Clueb, 1990.
- STRAYER, J.R. *Dictionary of the Middle Ages*, τ. 1-4, Νέα Υόρκη: Charles Scribner's Sons, 1982-84.
- TILLY, C. – L. TILLY. *Class Conflict and Collective Action*, Λονδίνο: Sage, 1981.
- TILLY, C. *From Mobilization to Revolution*, Νέα Υόρκη: Random House, 1978.
- TORNO, A. *La Peste di Milano del 1630. La cronica e le testimonianze del tempo del Cardinale Federico Borromeo*, Μιλάνο: Rusconi, 1998.

VAN ZANDEN, J. L. «Tracing the beginning of Kuznets Curve. Western Europe during the Early Modern Period», *Economic History Review* 48, 4 (2017), σσ. 643-644.

VANZAN MARCHINI, N.E. *I Mali e i rimedi della Serenissima*, Βιτσέντσα: Neri Pozza Editore, 1995.

WILSON, J. *Introduction to Social Movements*, Νέα Υόρκη: Basic Books, 1973.

EINITE, Dondena 4,8. Ανάκτηση από www.dondena.unibocconi.it/EINITE (πρόσβαση, 2 Δεκεμβρίου 2022).

ΒΙΟΓΡΑΦΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ

Ο Χρήστος Δεσύλλας (MSc., PhD) είναι Διδάκτωρ Οικονομικής Ιστορίας του Τμήματος Ιστορίας του Ιονίου Πανεπιστημίου με σπουδές Θεολογίας, Ιστορίας και Οικονομίας. Το 2008 έλαβε από την Ακαδημία Αθηνών (Τάξη των Ηθικών και Πολιτικών Επιστημών) βραβείο για την καλύτερη δημοσιευμένη επιστημονική μελέτη τριετίας με αντικείμενο την ιστορία του τραπεζικού συστήματος και της ελληνικής οικονομίας. Διδάσκει στο Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο και τα ερευνητικά του ενδιαφέροντα σχετίζονται με τη μελέτη υβριδικών χρηματοπιστωτικών ιδρυμάτων, την πιστωτική κλειομετρία, την κοινωνική οικονομία και τις οικονομικές ιδέες του χριστιανισμού. Έχει παρουσία σε διεθνή συνέδρια και έχει συγγράψει τις μονογραφίες *Η Τράπεζα των Φτωχών. Το Monte di Pietá της Κέρκυρας (1630-1864)*, Αθήνα: ΠΙΟΠ, 2006 και *Ο Συνήγορος των Φτωχών. Δοκίμιο Κοινωνικής Προστασίας στην Κέρκυρα του 19^{ου} αιώνα*, Αθήνα, 2011.

Comparative and typological examination of the social revolts
in the Italian peninsula (1629-1630)

Christos DESYLLAS

Abstract: This paper deals with the comparative and typological view of a series of riots and social revolts that took place in the states of northern Italy during the years 1629-1630. The plague that struck this area was the primary cause of the revolts, in combination with factors of geography, demography, economics, social organization, institutional and customary framework which triggered an eruption of inequality. These factors culminated in a violent outbreak - not for the seizure of political power, but to seek protection from disease and death.

Keywords: Social rebellion, social protest, crisis, pre-modern Italy.

Οι εξεγέρσεις στη Σιένα (1318): Μια νέα προσέγγιση

Γιάννης ΛΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ

Περίληψη: Η μελέτη περίπτωσης επικεντρώνεται στις εξεγέρσεις που έλαβαν χώρα στη Σιένα κατά το πρώτο μισό του 14^{ου} αιώνα. Αξιοποιώντας, κυρίως, ιταλική βιβλιογραφία θα εξετάσουμε τον τρόπο με τον οποίο παρουσιάζεται η επαναστατικότητα στην περίπτωση της Σιένας. Ιδιαίτερη έμφαση θα δοθεί στον χαρακτήρα των εξεγέρσεων, ενώ μέσα από την περιγραφή των γεγονότων θα επιχειρηθεί μια νέα ερμηνεία. Επιπλέον, θα γίνει αναφορά στο υπόβαθρο, στα αίτια και στις αφορμές των επαναστατικών κινήσεων. Στη συνέχεια, θα αναφερθούμε στα κύρια αιτήματα, στους πρωταγωνιστές, στη μαζικότητα της συμμετοχής, στον τρόπο δράσης, στη χρονική διάρκεια καθώς και στις συνέπειες που προκάλεσαν οι εξεγέρσεις. Θα εστιάσουμε, τέλος, στο αποτέλεσμα αυτών των αναταραχών και στον βαθμό επίτευξης του στόχου.

Λέξεις κλειδιά: επανάσταση, εξέγερση, συνωμοσία, Σιένα, 14^{ος} αιώνας.

Έχουν κατά καιρούς διατυπωθεί αρκετές επιτυχημένες προσεγγίσεις του επαναστατικού φαινομένου. Σύμφωνα με τον Hobsbawm, ο όρος επανάσταση αποδίδεται σε ορισμένα παγκόσμια ιστορικά φαινόμενα στα οποία συνδυάζονται τρία χαρακτηριστικά: Πρώτον, μια βίαιη διαδικασία που χαρακτηρίζεται από ένα ξαφνικό σοκ-ρήξη ή αναταραχή, ιδιαίτερα όσον αφορά τις αλλαγές στη θεσμική και συνταγματική δομή του κράτους. Δεύτερον, ένα κοινωνικό περιεχόμενο που χαρακτηρίζεται από την κινητικότητα του πλήθους με εκδηλώσεις ανοιχτής αντίστασης και, τέλος, η διανοητική επεξεργασία μιας προγραμματικής ιδεολογίας που θέτει θετικούς στόχους για ανανέωση, περαιτέρω ανάπτυξη και πρόοδο¹.

Σε ένα γενικό πλαίσιο η επανάσταση μπορεί να νοηθεί ως πολιτική, κοινωνική, οικονομική ή εθνική, ενώ κάθε της μορφή έχει, φυσικά, τις δικές

¹ E. HOBSBAWM, «La rivoluzione», *Studi Storici* 17/1 (1976), σσ. 10 [5-39].

της ιδιαιτερότητες. Η έννοια της επανάστασης υποδεικνύει μια δομική, κοινωνική και ανθρώπινη διαδικασία που συνεχίστηκε στο πέρασμα των αιώνων και προσέλαβε ιδιόμορφα χαρακτηριστικά. Συνήθως αναφερόμαστε στη βιομηχανική επανάσταση ή στην τεχνολογική, στην επανάσταση των εθίμων και των νοοτροπιών, της πολεοδομίας, των μεταφορών, της κυκλοφορίας και σε άλλες².

Στη συνέχεια, θα εξετάσουμε τα βασικά χαρακτηριστικά της συνωμοσίας. Αρχικά, η συνωμοσία προκύπτει ως «πράξη πολιτικής διαφωνίας», πρώτα συνωμοτική ενώ μετά ανοιχτά εξεγερτική, ενάντια στο κυβερνητικό καθεστώς σε μια, συχνά, κρίσιμη ιστορική καμπή. Αναμφίβολα το πρόγραμμά της είναι ανατρεπτικό σε σχέση με το κατεστημένο, αλλά ποτέ δεν παρουσιάζεται ως «καινοτομία» παρά μόνο ως «ανανέωση» προηγούμενης κατάστασης. Οι συντελεστές της συνωμοσίας, ή εν πάση περιπτώσει οι δημιουργοί και οι πρωταγωνιστές της, είναι πάντα εκφραστές, συχνά από τους πιο αξιόλογους, της άρχουσας τάξης. Σε κοινωνικό επίπεδο παρατηρείται σημαντική έλλειψη λαϊκής συναίνεσης. Επίσης, βασικό συστατικό της συνωμοσίας αποτελεί η μυστικότητα, με όλο το τελετουργικό των συμφώνων και των συναντήσεων που ακολουθείται. Αυτό είναι απαραίτητο τόσο για να αποφευχθούν οι αναμενόμενες διώξεις όσο και για να αιφνιδιαστεί η κατεστημένη εξουσία, ώστε να αντισταθμιστεί η θέση ισχύος της³.

Στη μελέτη περίπτωσης που εξετάσαμε, οι «Εννέα», όπως χαρακτηρίζονται τα μέλη της κυρίαρχης ολιγαρχίας, αποτέλεσαν μια έκφραση της μεσαιας τάξης που κυβέρνησαν τη Σιένα μεταξύ 1287 και 1355. Κατά την περίοδο αυτή συνέβαλαν σε κάθε πτυχή της ζωής της πόλης και της έδωσαν το αποτύπωμα που διατηρεί μέχρι και σήμερα. Από τα τέλη του 13^{ου} έως τα μέσα του 14^{ου} αιώνα το καθεστώς των Εννέα έδωσε ενότητα και συνοχή σε μια ομολογουμένως δύσκολη καμπή της ιστορίας της πόλης με αποκορύφωμα τις ολέθριες συνέπειες που είχε προκαλέσει ο Μαύρος Θάνατος⁴.

² G.M. BRAVO, «Tipologie storiche della rivoluzione», στο A. D' ORSI (επιμ.) *Alla ricerca della politica. Voci per un dizionario*, Torino: Bollati Boringhieri, 1995, σ. 232 [228-243].

³ M. DI NAPOLI, «L'immagine della congiura in alcuni testi storici di età moderna», στο *Annali Della Scuola Normale Superiore Di Pisa. Classe Di Lettere e Filosofia*, Πίζα: Scuola Normale Superiore, 1989, σσ. 1436-1438 [1433-1450].

⁴ V. CONSTANTINI, «Siena 1318: La congiura di "carnaioli", notai e magnati contro il governo dei Nove», *Studi Storici* 52 (2011), σ. 229 [229-252].

Όταν τον Σεπτέμβριο του 1271 ο Δήμος της Σιένας αυτοπροσδιορίστηκε ως κυβέρνηση μεσαιάς τάξης, αποφασίστηκε ο αποκλεισμός των αριστοκρατών, των δικαστών, των συμβολαιογράφων και των γιατρών. Αποκλείστηκαν επίσης όλοι οι Εβραίοι, των οποίων ο αριθμός παραμένει απροσδιόριστος, οι «ξένοι» κάτοικοι, δηλαδή εκείνοι που δεν είχαν γεννηθεί στη Σιένα, οι υπηρέτες, οι φύλακες και, τέλος, οι σκλάβοι. Το ίδιο συνέβη και με τους μαθητευόμενους, όπως και με όσους δεν διέθεταν αρκετή περιουσία. Ουσιαστικά, αποκλείστηκε η μεγάλη πλειονότητα του πληθυσμού⁵.

Ο αποκλεισμός των αριστοκρατών συνέβη λόγω του φόβου για τις βίαιες τάσεις τους και σκοπός ήταν να αποτρέψει οποιονδήποτε μεγάλο αριστοκρατικό οίκο να επικρατήσει στην κοινότητα. Δημοσιεύτηκαν τρεις λίστες σχετικά με τους αριστοκράτες: Η πρώτη χρονολογείται το 1277, η δεύτερη το 1313, ενώ η τρίτη βρίσκεται στην *costituzione* του 1337-1339. Ο κατάλογος του 1277 περιείχε εξήντα αριστοκράτες, μεταξύ των οποίων επτά παραλείφθηκαν από μεταγενέστερους καταλόγους. Ο τελευταίος περιλάμβανε τους Bolgarini και τους Bandinelli, οι οποίοι είχαν υπηρετήσει στην κυβέρνηση. Και στις τρεις λίστες συναντάμε μερικές από τις πιο ισχυρές και πλούσιες οικογένειες, των οποίων τα μέλη διηύθυναν μεγάλους τραπεζικούς και εμπορικούς οίκους. Μεταξύ άλλων τις οικογένειες των Tolomei, Malavolti, Salimbeni, Saracini, Forteguerra, Piccolomini, Ugurgieri, Pagliaresi και Bonsignori⁶.

Στη Σιένα ο όρος «ευγενής» ήταν ασαφής. Η «nobiltà» δεν απαιτούσε την κατοχή παπικού ή αυτοκρατορικού τίτλου. Ορισμένοι πολίτες απλώς θεωρούνταν ευγενείς, σύμφωνα με το δίκαιο και την παράδοση. Επρόκειτο κυρίως για μέλη οικογενειών που διέθεταν μεγάλες επιχειρήσεις ή γαιοκτησίες σε όλη την πόλη και ήταν ενεργοί στα κοινά⁷. Διοικητικά η πόλη ήταν χωρισμένη σε τρία μέρη (στο άστυ, στο San Martino⁸ και στην Camollia⁹), υποδιαιρούμενη με τη σειρά της σε μικρότερες εδαφικές ενότητες. Σε κάθε

⁵ Ό.π., σ. 231.

⁶ W. BOWSKY, *A Medieval Italian Commune. Siena under the Nine, 1287-1355*, Μπέρκλεϊ-Λος Άντζελες-Λονδίνο: Πανεπιστήμιο της Καλιφόρνια, 1981, σ. 66.

⁷ Ό.π., σ. 67.

⁸ Ονομάστηκε έτσι από τη Ρωμαιοκαθολική εκκλησία που βρίσκεται στο κέντρο της πόλης της Σιένας.

⁹ Η Porta Camollia είναι μια από τις βόρειες πύλες στα μεσαιωνικά τείχη της Σιένας.

τρίτο υπήρχαν παλάτια και πύργοι που ανήκαν στις πιο σημαντικές οικογένειες της αστικής τάξης και των ευγενών της πόλης¹⁰.

Στη συνέχεια θα δούμε τους λόγους που οδήγησαν στον αποκλεισμό των δικαστών και των συμβολαιογράφων. Οι συμβολαιογράφοι νομιμοποιούσαν τα ιδιωτικά συμβόλαια, τις πωλήσεις, τις αγορές, τις δωρεές, τις ενοικιάσεις, τις χειραφετήσεις, τα συμβόλαια γάμου και τις διαθήκες. Επίσης, διαμόρφωναν τις πράξεις των συμβουλίων, των δικαστικών αρχών και των νομοθετικών οργάνων και έγραφαν τις διαταγές όλων των αξιωμάτων. Υπηρετούσαν σε δικαστήρια, σε διοικητικές και νομοθετικές επιτροπές καθώς και σε διπλωματικές πρεσβείες. Δεδομένης της ανάγκης για συμβολαιογράφους, γίνεται κατανοητό ότι ήταν ιδιαίτερα εμφανείς μεταξύ εκείνων που ζητούσαν τη *nobiltà* της Σιένα στο πρώτο μισό του 14^{ου} αιώνα¹¹.

Το καθεστώς των Εννέα ανέλαβε να περιορίσει τη δύναμη των συμβολαιογράφων ρυθμίζοντας τις αμοιβές τους. Η κυβέρνηση δεν εμπιστευόταν τη συντεχνία τους και για αυτόν τον λόγο δημιούργησε το δικό της σύστημα εξέτασης. Οι δικαστές και οι συμβολαιογράφοι ήταν συχνά πελάτες αριστοκρατών και εξαρτώνταν από αυτούς. Δεν ήταν τυχαίο ότι η νομοθεσία τους τοποθετεί στην ίδια κατηγορία με τους γιατρούς. Ο αποκλεισμός τους από το ανώτατο αξίωμα του δήμου θα μπορούσε να ήταν επικίνδυνος και, πράγματι, έτσι αποδείχτηκε, αλλά ήταν μέρος ενός προγράμματος που στόχευε στον περιορισμό της μεγάλης επιρροής και της εξουσίας τους¹².

Ο αποκλεισμός των γιατρών ήταν ο πιο αινιγματικός. Η κυβέρνηση ήθελε να αυξήσει τον αριθμό τους στη Σιένα και γι' αυτό πρόσφερε ευνοϊκούς όρους σε ξένους γιατρούς για μετανάστευση και πολιτογράφηση. Οι γιατροί ενδιαφέρονταν ελάχιστα για τα κοινά, αφού σπάνια εμφανίζονται ως μέλη του δημοτικού συμβουλίου ή ως φορολογικοί ελεγκτές. Ο αποκλεισμός τους φαίνεται πως συνδέεται με την κοινωνική τους θέση και τις σχέσεις που διατηρούσαν με τις άλλες αποκλεισμένες ομάδες¹³.

Ο αποκλεισμός δεν συνεπάγεται κάποια προσωπική αντιπάθεια αφού το καθεστώς των Εννέα είχε οικογενειακούς δεσμούς με τα αποκλεισμένα επαγγέλματα. Περισσότερο από το ένα τρίτο των αξιωματούχων είχαν

¹⁰ S. MOSCADELLI, «Recenti Studi Su Siena Medievale», *Archivio Storico Italiano* 145 (1987), σ. 84 [81-98].

¹¹ BOWSKY, *A Medieval Italian Commune*, σ. 68.

¹² Ο.π., σ. 69.

¹³ Ο.π., σ. 70.

στενούς συγγενείς που υπηρετούσαν στην κυβέρνηση, ενώ πολλοί είχαν συγγενείς στο δικαστικό σώμα¹⁴.

Οι κρεοπώλες, των οποίων η περιουσία ήταν ίση με την περιουσία ορισμένων από τους Εννέα, συγκαταλέγονται στα αποκλεισμένα επαγγέλματα και συμμετείχαν ενεργά στην εξέγερση του 1318 κατά του καθεστώτος. Αρκετοί εξ αυτών ήταν μέλη του δημοτικού συμβουλίου και κατά καιρούς εμφανίζονταν σε νομοθετικές και διοικητικές επιτροπές. Ο κρεοπώλης Cennino di Migliore για παράδειγμα, υπηρέτησε ως ένας από τους τρεις επόπτες των φυλακών το 1305. Συνεπώς, η κοινωνική τους θέση ήταν τέτοια που δεν μπορούσε εύκολα να αγνοηθεί¹⁵.

Από την άλλη πλευρά, οι παραβάσεις των κρεοπωλών ήταν πολυάριθμες και η κυβέρνηση δεν μπορούσε να τις παραβλέψει. Υπήρχαν συνεχώς καταγγελίες ότι επιδίωκαν να εμπορευτούν κρέατα εκτός πόλης, όπου οι τιμές ήταν υψηλότερες, ότι διέπρατταν απάτες χρησιμοποιώντας ψεύτικα βάρη, ότι πουλούσαν χαμηλότερης ποιότητας κρέατα ως υψηλότερης και ότι έτσι έθεταν σε κίνδυνο τη δημόσια υγεία. Το δημοτικό συμβούλιο συνεδρίαζε και νομοθετούσε εναντίον τους κάθε έξι μήνες. Επίσης, τους αρνήθηκαν τα πλεονεκτήματα μιας συντεχνίας και κάθε τους ενέργεια ελεγχόταν στενά¹⁶.

Το 1318 η κυβέρνηση ήρθε αντιμέτωπη με τη μοναδική σοβαρή εξέγερση πριν από την οριστική ανατροπή της που θα συνέβαινε 37 έτη αργότερα. Τον Ιούνιο του ίδιου έτους ο δήμος έστειλε στρατιωτικά σώματα επιλεγμένα από τους Εννέα στην πόλη Massa Marittima. Ένα απόσπασμα αποτελούνταν από 400 ιππείς και 600 στρατιώτες πεζικού. Στην αντίπερα όχθη είχαν συγκεντρωθεί 100 κρεοπώλες καθώς και πολυάριθμοι ξυλουργοί και λιανοπωλητές. Ο διαχωρισμός ανά επάγγελμα ίσως έγινε με την ελπίδα ότι θα πολεμούσαν συλλογικά λόγω των μακροχρόνιων φιλιών. Ήταν σκόπιμο να ενωθούν σε ένοπλες ομάδες άνδρες που είχαν κοινά οικονομικά, κοινωνικά και πολιτικά συμφέροντα, αλλά και κοινά παράπονα εναντίον ενός καθεστώτος που τους απέκλειε από τις υψηλότερες θέσεις εξουσίας και ρύθμιζε στενά τις δραστηριότητές τους. Τα στρατεύματα, όμως, ανακλήθηκαν γρήγορα και η αποτυχία κατάληψης της πόλης προκάλεσε μεγάλη

¹⁴ Ο.π., σ. 72.

¹⁵ Ο.π., σ. 210.

¹⁶ Ο.π., σ. 212.

απογοήτευση. Στις 21 Ιουλίου σημειώθηκε νέα αναταραχή στο Campo¹⁷ με τη συμμετοχή κρεοπωλών και σιδηρουργών¹⁸.

Οι ταραχώδεις συνθήκες μετά την εκστρατεία της Massa Marittima ενθάρρυναν τους δικαστές και τους συμβολαιογράφους να ασκήσουν πίεση στην κυβέρνηση και να διαμαρτυρηθούν για την κυβερνητική ρύθμιση των αμοιβών τους, προβαίνοντας σε γενικές απεργίες και απειλώντας ανοιχτά μέλη της κυβέρνησης. Υπό το βάρος όμως των έντονων πιέσεων, αναγκάστηκαν εντέλει να συνθηκολογήσουν και να υποσχεθούν ότι θα πράξουν οτιδήποτε θα ικανοποιούσε τον δήμο της Σιένα¹⁹.

Σύντομα, προστέθηκε η ενεργή αντίθεση ορισμένων μελών ισχυρών αριστοκρατικών οικογενειών, και κυρίως των Tolomei. Κατά τη διάρκεια της δίκης των συλληφθέντων, λέγεται ότι είχε σχεδιαστεί η δημιουργία ενός νέου καθεστώτος, στο οποίο δήμαρχος θα ήταν ένας κάτοικος της Σιένας, ο Sozzo di Deo Tolomei, εκπρόσωπος του «λαού» (*capitano del Popolo*) θα ήταν ο δικαστής και έμπειρος διπλωμάτης *ser Antonio di Ricovero*, ενώ αξιωματικός της αστυνομίας θα ήταν ο κρεοπώλης Cione di Vitaluccio²⁰.

Όμως, στις 26 Οκτωβρίου, μόλις τρεις μήνες μετά το επεισόδιο της Massa Marittima και μια εβδομάδα μετά τη συνθηκολόγηση των δικαστών και των συμβολαιογράφων, εκατοντάδες ένοπλοι αντάρτες εισέβαλαν στο Campo και στο Palazzo Comunale φωνάζοντας «Θάνατος στους Εννέα!». Οι Tolomei κράτησαν μακριά τις περισσότερες δυνάμεις τους, περιμένοντας την εξέλιξη της μάχης. Η κυβέρνηση, την οποία υπερασπίστηκε μια ομάδα στρατιωτών ειδικευμένων στη βαλλίστρα, εκατοντάδες αστυνομικοί και μισθοφόροι, απέκρουσε την επίθεση²¹.

Αιχμαλωτίστηκαν 100 από τους εξεγερθέντες ενώ οι υπόλοιποι, συμπεριλαμβανομένου του Sozzo di Deo Tolomei, εγκατέλειψαν την πόλη. Δικαστές, συμβολαιογράφοι και κρεοπώλες κατηγορήσαν τον Tolomei για την ήττα, εξέλιξη δηλωτική και της έλλειψης εμπιστοσύνης μεταξύ των εξεγερθέντων. Διαφάνηκε, επίσης, το κοινωνικό χάσμα που χώριζε τους αριστοκράτες από τους υπολοίπους²².

¹⁷ Πρόκειται για την Piazza del Campo, τον κύριο ανοιχτό δημόσιο χώρο στο κέντρο της Σιένας.

¹⁸ CONSTANTINI, «Siena 1318», σ. 237.

¹⁹ Ο.π., σ. 239.

²⁰ Ο.π., σ. 241.

²¹ Ο.π., σσ. 241-242.

²² BOWSKY, *A Medieval Italian Commune*, σ. 131.

Οι Εννέα προχώρησαν στη θέσπιση διατάξεων για την αυστηρή τιμωρία των πρωταιτίων ορίζοντας υψηλές αμοιβές για τη σύλληψή τους. Αρκετοί κατόρθωσαν να διαφύγουν, οι περισσότερες τους όμως δημεύτηκαν, ενώ υπήρξαν και άλλοι που δεν τα κατάφεραν. Τουλάχιστον τέσσερις κρεοπώλες συνελήφθησαν, δικάστηκαν και αποκεφαλίστηκαν τον Ιούλιο του 1319. Ένας εξ αυτών σκότωσε τον γιο ενός εκ των Εννέα, τραυμάτισε άλλους δύο και τράπηκε σε φυγή φωνάζοντας «Ζήτω ο λαός και οι συντεχνίες, και θάνατος στους Εννέα!»²³.

Τα αυστηρά μέτρα περιελάμβαναν μια ειδική διάταξη, «ότι οι κρεοπώλες της Σιένα δεν μπορούν, στο διηνεκές, να έχουν κανένα αξίωμα». Μια άλλη διάταξη απαγόρευε την ύπαρξη περισσότερων από τέσσερα κρεοπωλεία σε κοντινή απόσταση, για να αποτρέπεται, έτσι, η συγκέντρωσή τους και να τους στερείται η δυνατότητα να συνασπίζονται. Πράγματι, η συντεχνία δεν αποκαταστάθηκε κατά τη διάρκεια του καθεστώτος²⁴.

Είναι γεγονός ότι οι κρεοπώλες, οι δικαστές και οι συμβολαιογράφοι δημιούργησαν προβλήματα στην κυβερνώσα ολιγαρχία, όμως απέτυχαν λόγω της έλλειψης ευρείας κοινωνικής βάσης. Η ανάμιξη των Τολομει και τριών άλλων οικογενειών είναι λιγότερο αξιοσημείωτη από την απουσία μιας ευρύτερης συμμετοχής των αριστοκρατών στις εξεγέρσεις. Ορισμένοι από τους εξεγερθέντες προσπάθησαν να ανατρέψουν την κυβέρνηση όχι επειδή ήθελαν μεγαλύτερη εκπροσώπηση σε ένα καθεστώς ευρείας βάσης αλλά επειδή επιδίωκαν να αντικαταστήσουν τη μια ολιγαρχία με μια άλλη ελέγχοντας πλήρως τον δήμο. Η διατήρηση της ειρήνης οδήγησε την κυβέρνηση να διαθέσει περισσότερους στρατιωτικούς πόρους για την ανάπτυξη στρατευμάτων και τη διεξαγωγή περιορισμένων στρατιωτικών εκστρατειών²⁵.

Μετά τις εξεγέρσεις του 1318 το καθεστώς αναγνώρισε την ανάγκη να επεκτείνει τη βάση του προκειμένου να επιβιώσει. Περισσότεροι πολίτες εκλέγονταν για να υπηρετήσουν την κυβέρνηση, ενώ θεσπίστηκαν αυστηρότεροι κανόνες για τον περιορισμό του ρόλου της φατρίας, ιδιαίτερα εκείνου που σχετιζόταν με οικογενειακές ή επιχειρηματικές ενώσεις. Οι τροποποιήσεις του 1318 μπορεί να μην ήταν σημαντικές, αλλά αρκούσαν για να

²³ Ο.π., σσ. 132-133.

²⁴ Ο.π., σ. 133.

²⁵ Ο.π., σσ. 135-137.

παραμένει η κυβέρνηση στην εξουσία για σχεδόν τέσσερις ακόμη δεκαετίες²⁶.

Το 1325 οι κρεοπώλες, οι συμβολαιογράφοι και οι Τολομει εξεγέρθηκαν ξανά εναντίον των Εννέα με καθοδηγητή τον Αγνωστο Τολομει. Η εξέγερση του 1325 ήταν λιγότερο επικίνδυνη για την κυβέρνηση από αυτή του 1318, με τις ομάδες που ηγήθηκαν να είναι οι ίδιες. Και αυτή όμως απέτυχε²⁷. Μετά από σχεδόν επτά δεκαετίες στην εξουσία, η κυβέρνηση έπεσε κατά τη διάρκεια μιας επανάστασης που ξέσπασε όταν ο αυτοκράτορας Κάρολος Δ΄ του Λουξεμβούργου εισέβαλε στην πόλη τον Μάρτιο του 1355²⁸.

Συμπερασματικά, είναι αξιοσημείωτο ότι η ολιγαρχία των Εννέα έπεσε το 1355 έχοντας προηγουμένως αναπτύξει ένα σχετικά αρμονικό, ήρεμο και μακρόβιο μοντέλο εξουσίας παρά τις περιόδους των εξεγέρσεων. Αυτή τη «γαλήνη» και τη μακροζωία κατόρθωσαν να την ξεπεράσουν μόνο οι Βενετοί. Η κυβέρνηση δεν διακρινόταν από πρωτοτυπία και καινοτομία, αλλά είχε ως μόνο στόχο την αποτελεσματικότητα. Προς την κατεύθυνση αυτή, τα μέλη της κυρίαρχης ολιγαρχίας εργάστηκαν σκληρά και με μεγάλη αφοσίωση.

Η στρατηγική που επέλεξαν ήταν η πολιτική ευελιξία και η προσεκτική και διορατική διπλωματία του συμβιβασμού. Οι Εννέα άπλωσαν ένα πέπλο σιωπής πάνω στους μεγάλους ηγέτες της εξέγερσης, αφήνοντας ανοιχτό έναν δρόμο διαφυγής σε αυτούς που δεν ήθελαν να συμβιβαστούν. Η κυβέρνηση τους είχε ανάγκη καθώς χρειαζόταν τον πλούτο των ευγενών τόσο στην εσωτερική (διαχείριση των οικονομικών) όσο και στην εξωτερική πολιτική (συμμαχίες, διπλωματία).

Όπως λοιπόν προκύπτει από τα δεδομένα που εξετάστηκαν εδώ, η συγκεκριμένη κίνηση του 1318 ήταν μια αστική εξέγερση στην οποία ενδεχομένως να ανιχνεύονται ορισμένα στοιχεία συνωμοσίας. Σε καμία περίπτωση όμως δεν αποτελεί συνωμοσία αυτή καθεαυτή, όπως υποστηρίζει η Valentina Costantini στην πρόσφατη (2011) μελέτη της. Τα στοιχεία που διαφοροποιούν το γεγονός αυτό από μια συνωμοσία είναι ο ανοιχτός του χαρακτήρας και η απουσία του εθιμοτυπικού της μυστικότητας, δηλαδή οι κρυφές συμφωνίες, οι μεταμφιέσεις και οι όρκοι πίστης.

²⁶ Ο.π., σ. 59.

²⁷ CONSTANTINI, «Siena 1318», σσ. 248-249.

²⁸ BOWSKY, *A Medieval Italian Commune*, σσ. 299-301.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

BOWSKY, W. *A Medieval Italian Commune. Siena under the Nine, 1287-1355*, Μπέρκλεϊ-Λος Άντζελες-Λονδίνο: Πανεπιστήμιο της Καλιφόρνια, 1981.

BRAVO, G.M. «Tipologie storiche della rivoluzione», στο A. D' ORSI (επιμ.), *Alla ricerca della politica. Voci per un dizionario*, Τορίνο: Bollati Boringhieri, 1995, σσ. 228-243.

CONSTANTINI, V. «Siena 1318: La congiura di “carnaioli”, notai e magnati contro il governo dei Nove», *Studi Storici* 52 (2011), σσ. 229-252.

DI NAPOLI, M. «L'immagine della congiura in alcuni testi storici di età moderna», *Annali Della Scuola Normale Superiore Di Pisa. Classe Di Lettere e Filosofia*, Πίζα: Scuola Normale Superiore, 1989, σσ. 1433-1450.

HOBBSAWM, E. «La rivoluzione», *Studi Storici* 17/1 (1976), σσ. 5-39.

MOSCADELLI, S. «Recenti Studi Su Siena Medievale», *Archivio Storico Italiano* 145 (1987), σσ. 81-98.

ΒΙΟΓΡΑΦΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ

Ο Γιάννης Λουτσόπουλος σπούδασε Ιστορία στο Ιόνιο Πανεπιστήμιο και είναι τελειόφοιτος του Προγράμματος Μεταπτυχιακών Σπουδών «Ελληνορωμαϊκές-Ελληνοϊταλικές σπουδές: Ιστορία, Λογοτεχνία, Πολιτισμός» του Τμήματος Ιταλικής Γλώσσας και Φιλολογίας του ΕΚΠΑ.

The Siena Revolts (1318): A new approach

Giannis LOUTSOPOULOS

Abstract: The case study focuses on the revolts that took place in Siena during the first half of the 14th century. Using mainly Italian literature, we will examine the way in which rebellion is presented in the case of Siena. Particular emphasis will be placed on the character of the uprisings, while a new interpretation will be attempted through a description of these events. In addition, reference will be made to the background, causes and occasions of revolutionary movements. Finally, we will explore the main demands and protagonists of the revolts, including their duration and the high number of participants,

culminating in the enduring and significant consequences caused by these uprisings.

Keyword: *revolution, revolt, conspiracy, Siena, 14th century.*

Η εξέγερση των *ciompi* στις Φλωρεντινές Ιστορίες του Νικολό Μακιαβέλλι και το «μεικτό» πολίτευμα

Θεοδόσης ΝΙΚΟΛΑΪΔΗΣ

Περίληψη: Με βάση την ανάγνωση των Φλωρεντινών Ιστοριών 3, 1-18 και του *Discursus florentinarum rerum*, υποστηρίζω, σε αντίθεση με τον J. McCormick, ότι, αν και ο Μακιαβέλλι βλέπει με σχετική συμπάθεια την εξέγερση των *ciompi*, δεν πρέπει ωστόσο να συμπεράνουμε ότι ο συγγραφέας προτιμά μια «λαϊκή» ή «δημοκρατική» πολιτεία. Αντιθέτως, η κατανόηση των κοινωνικών και πολιτικών συνθηκών κάτω από τις οποίες ζούσαν οι *ciompi* και το γεγονός ότι, μέσω του Ανώνυμου, τους παραχωρεί το δικαίωμα να μιλούν δημόσια, δείχνει ότι προτιμά ένα «μεικτό» πολίτευμα, στο οποίο θα πρέπει να συμμετέχουν τόσο οι ισχυροί (*grandi*) όσο και οι πληβείοι. Υποστηρίζω επίσης, σε αντίθεση με τον M. Jurđjević, ότι η προτίμηση του Μακιαβέλλι στη «μεικτή» πολιτεία δεν χαρακτηρίζει μόνο τα ύστερα κείμενά του, όπως οι *Istorie* και ο *Discursus*, αλλά συνάδει με την περίφημη ανάλυση της ρωμαϊκής πολιτείας στα πρώτα κεφάλαια των Διατριβών στην πρώτη δεκάδα του Τίτου Λίβιου.

Λέξεις-κλειδιά: Μακιαβέλλι, Φλωρεντία, *ciompi*, μεικτό πολίτευμα.

Στην καθηγήτρια κυρία Έλλη Γιωτοπούλου-Σισιλιάνου που μου είχε πρωτομιλήσει για τους *ciompi*

Το καλοκαίρι του 1378 εξεγέρθηκαν στη Φλωρεντία οι *ciompi*¹. Ήταν οι

¹ Η λέξη έχει αβέβαιη ετυμολογία αλλά σίγουρα υποτιμητική σημασία. Ο Marchione di Coppo Stefani υποστηρίζει ότι προέρχεται από τη γαλλική *compère* (βλ. M. DI COPPO STEFANI, *Cronaca fiorentina*, έκδ. N. RODOLICO (Rerum Italicarum Scriptores, τ. 30), Τσιτά ντι Καστέλλο: S. Lapi, 1903, σ. 203.

τεχνίτες που αναλαμβάναν τις πρώτα στάδια της επεξεργασίας του μαλλιού και οι οποίοι δεν είχαν δικές τους συντεχνίες αλλά υπάγονταν στη μεγάλη Συντεχνία του Μαλλιού, τη Lana –η οποία όμως τους κακομεταχειριζόταν συστηματικά καθώς βρισκόταν υπό τον έλεγχο μεγάλων εμπόρων. Πολλοί δεν ανήκαν ούτε καν στη Lana. Αυτό σήμαινε όχι μόνο πως δεν είχαν τα οικονομικά και άλλα προνόμια που απολάμβαναν τα μέλη των συντεχνιών, αλλά επίσης ότι ήταν αποκλεισμένοι από την πολιτική ζωή, δεδομένου ότι από το 1293, τα μέλη της Σινιορίας, του ανώτατου πολιτειακού οργάνου, προέρχονταν από τις συντεχνίες².

Τα αιτήματα των *ciompi*, που διαμορφώνονταν καθώς η εξέγερση προχωρούσε, ήταν οικονομικά, επαγγελματικά, και πολιτικά: σε μια συγκυρία που τους ευνοούσε, γιατί μετά τις επιδημίες υπήρχε έλλειψη εργατικών χεριών, ζητούσαν αυξημένους μισθούς· επίσης ζητούσαν να δημιουργηθούν νέες συντεχνίες, τόσο γι' αυτούς που ως τότε υπάγονταν στη Lana όσο και για τους μη συντεχνιασμένους. Τέλος ζητούσαν εκπροσώπηση στη Σινιορία για τις νέες συντεχνίες. Τα τελευταία αυτά αιτήματα ισοδυναμούσαν με την ενσωμάτωση στην πολιτική ζωή ευρύτερων στρωμάτων του πληθυσμού και γι' αυτό η εξέγερση έχει χαρακτηριστεί ως η τελευταία αλλά η πιο ριζοσπαστική εκδήλωση του «συντεχνιακού ρεπουμπλικανισμού»³. Η εξέγερση εν πολλοίς πέτυχε τους στόχους της εγκαθιδρύοντας ένα σχετικά φιλικό προς τους πληβείους καθεστώς που διατηρήθηκε για τρία χρόνια⁴. Ωστόσο ο ριζοσπαστικός χαρακτήρας των αιτη-

² Σύμφωνα με μια παλιότερη άποψη, επρόκειτο για μια πρώιμη μορφή σύγκρουσης προλεταρίων με πρωτοκαπιταλιστές [(N. RODOLICO, *La democrazia fiorentina nel suo tramonto: 1378-1382*, Σιένα: Multigrafica Editrice, 1970 (1905): V. RUTENBURG, *Popolo e movimenti popolari nell'Italia del '300 e '400*, Μπολόνια: Il Mulino, 1971 (1η έκδ. Μόσχα, 1958)]. Νεώτερες μελέτες (G.A. BRUCKER, «The Ciompi revolution», στο *Florentine studies. Politics and society in Renaissance Florence*, Λονδίνο: Faber and Faber 1968, [314-57] και A. STELLA, *La révolte des Ciompi. Les hommes, les lieux, le travail*, Παρίσι: Éditions de l' EHESS, 1993) έδειξαν ότι ο κλάδος της επεξεργασίας του μαλλιού στη Φλωρεντία ήταν πιο περίπλοκος απ' αυτό κι ότι μεταξύ των *ciompi* υπήρχαν όχι μόνο εργάτες αλλά και πολλοί ανεξάρτητοι τεχνίτες και μικροεπιχειρηματίες. Σε κάθε περίπτωση, δεν πρέπει να παραβλέψει κανείς τα αιτήματα για τη, μέσω των νέων συντεχνιών, συμμετοχή στη Σινιορία.

³ J. NAJEMY, «Guild Republicanism in Trecento Florence: The Successes and Ultimate Failure of Corporate Politics», *The American Historical Review* 84 (1979), σ. 66 [53-71].

⁴ Δύο μήνες μετά την εγκαθίδρυση του πρώτου πληβειακού καθεστώτος, ορισμένα από τα μέτρα που είχε λάβει ακυρώθηκαν.

μάτων και η βία τρόμαξαν τόσο τις ανώτερες και μεσαίες τάξεις της πόλης που, όταν το καθεστώς κατέρρευσε, συσπειρώθηκαν γύρω από μια ολιγαρχία. Ταυτόχρονα, το συντεχνιακό παρελθόν της πόλης σχεδόν διαγράφηκε από την ιστορία της και ένα νέο πολιτικό λεξιλόγιο άρχισε να περιγράφει την πολιτική κοινότητα με όρους διαφορετικούς από εκείνους του συντεχνιακού⁵.

Στις γραμμές που ακολουθούν θα προσπαθήσω να δείξω πώς παρουσιάζει ο Μακιαβέλλι το επεισόδιο των σιομπι στις *Φλωρεντινές Ιστορίες* (εφεξής *ΦΙ*), το τελευταίο μείζον έργο του που ολοκληρώθηκε το 1525. Για να γίνει καλύτερα κατανοητή η περιγραφή του, θα τη συγκρίνω μ' εκείνη του Λεονάρντο Μπρούνι, του ουμανιστή του προηγούμενου αιώνα που είχε επίσης συντάξει μια *Historia Fiorentini populi*. Προκαταβολικώς οφείλω να σημειώσω πως ο Μακιαβέλλι, που όπως και ο Μπρούνι, προέρχεται από τον κόσμο των πολιτικών ουμανιστών⁶ για τους οποίους οι συντεχνίες ήταν κάτι ξένο, δεν περιγράφει τα πράγματα με τους όρους των σιομπι: γι' αυτόν, π.χ., η πολιτεία δεν είναι η ομοσπονδία των συντεχνιών. Επίσης, η ισότητα, θεμελιώδες στοιχείο της συντεχνιακής ιδεολογίας, δεν ήταν βασική οργανωτική αρχή της πολιτείας. Μολονότι σ' αυτό μοιάζει με τον Μπρούνι –ο οποίος, ειρήσθω εν παρόδω, αναφέρει τη λέξη «συντεχνία» μόνο μια φορά στην πολύτομη *Historiae florentini populi*– η στάση του απέναντι στα γεγονότα είναι διαφορετική: ενώ για τον τελευταίο, οι εξεγερμένοι δεν ήταν παρά κακοποιοί, ο Μακιαβέλλι εξηγεί την κοινωνική και πολιτική τους θέση, προσπαθεί να φανταστεί τον τρόπο σκέψης τους ενώ στην πολιτειακή οργάνωση που οραματίζεται για τη Φλωρεντία, δημιουργεί χώρο γι' αυτούς που ονομάζει «πληβείους»⁷ στο πλαίσιο ενός

⁵ NAJEMY, «Guild Republicanism», σσ. 68-70.

⁶ Μεταφράζω έτσι τις λέξεις *civic humanists*.

⁷ Στο πολιτικό λεξιλόγιο των ουμανιστών ιστορικών, το οποίο αρδεύεται από τη ρωμαϊκή ιστορία, χρησιμοποιούνται ευρύτατα όροι όπως *optimates*, *populus*, *plebs* κ.ά. Τόσο ο Βruni όσο κι ο Μακιαβέλλι, όταν αναφέρονται στους σιομπι, χρησιμοποιούν τη λέξη «πληβείοι». Ο δεύτερος χρησιμοποιεί επίσης τις εκφράσεις *popolo minuto*, *pleba minuta* και *sottoposti* αλλά ποτέ τη λέξη σιομπρο, παρά το γεγονός ότι συναντάται διαρκώς στις πηγές τους, δηλ. τον Marchione di Coppo Stefani και τον Acciaiuoli. Για την πολυσημία της λέξης «λαός» βλ. Θ. ΝΙΚΟΛΑΪΔΗΣ, «"Λαός" και "πλέμπα" της Φλωρεντίας στον Λεονάρντο Μπρούνι και τον Νικολό Μακιαβέλλι», στο Κ. ΓΑΓΑΝΑΚΗΣ, Ν. ΓΙΑΝΤΣΗ-ΜΕΛΕΤΙΑΔΗ, Μ. ΝΤΟΥΡΟΥ-ΗΛΙΟΠΟΥΛΟΥ, Μ. ΠΑΠΑΘΑΝΑΣΙΟΥ & Κ. ΡΑΠΤΗΣ (επιμ.), *Ευρωπαϊκές πόλεις σε κρίση. Από τον μεσαίωνα μέχρι σήμερα*, Αθήνα: Ηρόδοτος,

μεικτού ρεπουμπλικανικού πολιτεύματος. Θα προσπαθήσω να δείξω πως η στάση του απέναντι στους *ciompi* συνάδει με αυτή την αντίληψη περί μεικτού πολιτεύματος.

Στο πρώτο και πολύ σύντομο μέρος υπενθυμίζω τη σημασία που αποδίδει ο συγγραφέας στις εξεγέρσεις και τη διχόνοια γενικά, ενώ στο δεύτερο εκθέτω τον τρόπο με τον οποίο παρουσιάζει το επεισόδιο. Στο τρίτο εξετάζω πρώτα τη στάση του απέναντι σ' αυτό και στη συνέχεια προσπαθώ να την κατανοήσω καλύτερα με τη βοήθεια ενός κειμένου που γράφτηκε την ίδια εποχή με τις *Φ.Ι.*, το *Discursus florentinorum rerum post mortem iunioris Laurentii Medices*. Το τέταρτο και τελευταίο μέρος είναι αφιερωμένο στα συμπεράσματα.

I.

Η παραγγελία για τη συγγραφή των *ΦΙ* είχε δοθεί από τον καρδινάλιο Ιούλιο των Μεδίκων το 1520. Ο παραγγέλλων έδινε στον Μακιαβέλλι μεγάλη ελευθερία: μπορούσε να γράψει στα λατινικά ή στην ομιλούμενη και κυρίως μπορούσε να αρχίσει απ' οπουδήποτε έκρινε ότι έπρεπε να αρχίσει⁸. Το αρχικό σχέδιο του Μακιαβέλλι, όπως ο ίδιος λέει στον πρόλογο, ήταν να ξεκινήσει από το σημείο που είχαν σταματήσει οι προηγούμενοι ιστορικοί της πόλης, ο Μπρούνι και ο Πότζο⁹, δηλ. από τα μέσα του 15^{ου} αιώνα. Λέει όμως πως άλλαξε γνώμη όταν διαπίστωσε πως οι προκάτοχοί του, ενώ είχαν μιλήσει δια μακρών για την εξωτερική πολιτική, δεν είχαν δώσει την πρέπουσα σημασία στις διχόνοιες της πόλης, τις στάσεις και τις εξεγέρσεις¹⁰. Έτσι αποφάσισε να ξεκινήσει όχι από εκεί όπου αυτοί είχαν σταματήσει αλλά, ουσιαστικά, από το 1250 και να επανέλθει στα όσα είχαν γράψει ο Μπρούνι κι ο Πότζο δίνοντας όμως έμφαση στους διχασμούς¹¹.

2022, [159-177]

⁸ Ν. ΜΑΚΙΑΒΕΛΛΙ, *Lettere*, επιμ. F. GAETA, Μιλάνο, Feltrinelli, 1981², σ. 397.

⁹ Ρ. BRACCIOLINI, *Historiae Florentini populi*, στο L.A. MURATORI, *Rerum Italicarum Scriptores*, τ. XX, Μιλάνο 1731 [194-454.]

¹⁰ Ν. ΜΑΚΙΑΒΕΛΛΙ, *Φλωρεντινές Ιστορίες*, ελλ. μετ. Θ. Νικολαΐδης, Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 2021, σ. 39.

¹¹ ΜΑΚΙΑΒΕΛΛΙ, *Φλωρεντινές*, γενικός πρόλογος του έργου, σσ. 39-42. Ο Μακιαβέλλι εξαίρει τη σημασία «των πολιτικών παρατάξεων και των ανταγωνισμών ανάμεσα στις κοινωνικές τάξεις –μια έννοια άγνωστη στους ουμανιστές. (...) Αυτός είναι ο οδηγητικός

Αυτό δεν πρέπει να μας εκπλήσσει. Στις *Διατριβές* πάνω στα πρώτα δέκα βιβλία του Τίτου Λίβιου, ο Μακιαβέλλι είχε υποστηρίξει πως ο διχασμός μεταξύ συγκλητικών και πληβείων είχε κάνει τη Ρώμη κοσμοκράτειρα –αντίθετα προς άλλους ουμανιστές που εξήραν το ιδεώδες της ομόνοιας, την κικερώνεια *concordia ordinum*¹². Γι' αυτόν επομένως η διχόνοια, οι εξεγέρσεις (*tumulti*) δεν είναι απαραίτητα πηγή κακών.

Η ιστορία της Φλωρεντίας που αφηγείται είναι μια ιστορία διαδοχικών διχασμών: ξεκινά από αυτόν μεταξύ Γουέλφων και Γιβελλίνων, συνεχίζει μ' εκείνους των Λευκών και των Μαύρων, της Πάρτε Γουέλφα εναντίον των ψευδο-γιβελλίνων και προχωρεί στην εξέγερση των *ciompi*. Στους διχασμούς πρωταγωνιστούσαν ισχυρές οικογένειες: Μποουντελμόντι εναντίον Ουμπέρτι, Τσέρκι εναντίον Ντονάτι, Άλμπιτσι εναντίον Ρίτσι κ.λπ. Συγχρόνως όμως ήταν διχασμοί ανάμεσα σε ομάδες που προσδιορίζονται είτε με νομικά είτε με κριτήρια κοινωνικής και οικονομικής ισχύος¹³. Οι πρώτες

μίτος του βιβλίου που πρέπει να συγκριθεί με την ανάλυση των *Διατριβών* για τους αγώνες ανάμεσα στους πληβείους και την αριστοκρατία» (N. RUBINSTEIN, «Machiavelli storico», *Annali della Scuola Normale Superiore di Pisa. Classe di Lettere e Filosofia*, Serie III, 17, (1987), σ. 701 [695-733]. Βλ. επίσης G. BOCK, «Civil discord in Machiavelli's *Istorie Fiorentine*», στο G. BOCK, Q. SKINNER & M. VIROLI (επιμ.), *Machiavelli and Republicanism*, Κάμπριτζ, Cambridge U.P., 1990 [181-201].

¹² N. MACHIAVELLI, *Discorsi sopra la prima deca di Tito Livio*, επιμ. G. INGLESE, Μιλάνο: Mondadori, 2018⁴, κεφ. I, 3-4, σσ. 69-72.

¹³ Στη βιβλιογραφία υπήρξε συζήτηση για τη φύση των συγκρούσεων –η οποία ξεκίνησε από τις μελέτες των G. Salvemini και N. Ottokar– για το αν ήταν ταξικές ή διαμάχες ανάμεσα σε πατρωνικά δίκτυα. Το πώς ακριβώς τις περιγράφει ο Μακιαβέλλι έχει ερευνηθεί, απ' όσο γνωρίζω, μόνο από την G. Bock («Civil discord»). Η έρευνα θα έπρεπε να συνεχιστεί και σε άλλα κείμενα πέραν των *Φ.Ι.* Νομίζω, ωστόσο, ότι δεν προδίδει κανείς τη σκέψη του λέγοντας ότι τόσο στις *Διατριβές* όσο και στις *Φ.Ι.* ο Μακιαβέλλι ξεκινά από τη θέση πως η «φυσική» σύγκρουση σε κάθε κοινωνία είναι μεταξύ αριστοκρατών –που θέλουν να διατάσσουν– και λαού, που θέλει να υπακούει όχι σ' αυτούς αλλά στον νόμο. Μέσα σ' αυτό το πλαίσιο, οι μεγάλες φλωρεντινές οικογένειες δημιουργούσαν δίκτυα συμμάχων και πελατών που σε πολλές περιπτώσεις είχαν ή έδιναν την εντύπωση ότι είχαν κάποια κοινωνική απόχρωση. Η παράταξη του Κόζιμο των Μεδίκων, λ.χ. θεωρείτο «λαϊκή» ενώ αυτή των αντιπάλων του «αριστοκρατική» –μολονότι ένα εξέχων μέλος της είχε σοβαρές αμφιβολίες γι' αυτό (λόγος του N. ντα Ουτσάνο, *Φ.Ι.*, IV, 27, σ. 276). Όπως επισημαίνει η Bock, για τις ομάδες που συγκροτούνται γύρω από έναν πάτριον, ο Μακιαβέλλι χρησιμοποιεί κατά κανόνα τη λέξη *setta*. Για τις νομοκατεστημένες ή κοινωνικές ομάδες αντίθετα προτιμά τη λέξη *umori*. Οι συγκρούσεις των *sette* υπαγορεύονται από ιδιωτικά συμφέροντα, εκείνες των *umori* αντίθετα είναι «φυσικές», δηλ. απαντώνται παντού.

διαμάχες ήταν ανάμεσα στη στρατιωτική αριστοκρατία και τον «λαό» – όρος με τον οποίο ο Μακιαβέλλι περιγράφει τα ανώτερα εμπορικά και μεσαία στρώματα· όταν άρχισε να διαφαίνεται η επικράτηση του «λαού», αυτός πάλι διχάστηκε κι ο νέος διχασμός δημιούργησε τις προϋποθέσεις, λέει ο συγγραφέας για την εξέγερση των πληβείων, δηλ. των *cioipri*.

II.

Η περιγραφή της εξέγερσης και όσων προηγήθηκαν καταλαμβάνει 18 από τα 29 κεφάλαια του τρίτου βιβλίου των *ΦΙ* –ενώ ο Μπρούνι της δίνει μικρότερη έκταση¹⁴. Σχετικά με το τι είχε προηγηθεί ωστόσο συμφωνούν: τόσο ο Μακιαβέλλι όσο και ο Μπρούνι αναφέρουν δύο σειρές γεγονότων. Η μια είναι ο πόλεμος των Οκτώ Αγίων¹⁵. Πρόκειται για τον πρώτο πόλεμο που η παραδοσιακά φιλοπαπική Φλωρεντία έκανε εναντίον της Εκκλησίας. Ήταν η εποχή που η παποσύνη έδρευε ακόμα στην Αβινιόν, αλλά μέσω απεσταλμένων προσπαθούσε να εδραιώσει το Εκκλησιαστικό κράτος και να ελέγξει τους σφετεριστές που, στην πράξη, ασκούσαν την εξουσία ιδίως στην Ούμπρια και τη Ρομάνια. Στη Φλωρεντία, που συνόρευε με το Εκκλησιαστικό κράτος, ορισμένοι πολίτες δεν ήθελαν να το δουν να ενισχύεται χάρη στη συγκέντρωση της εξουσίας στην Αγία Έδρα¹⁶ κι έπεισαν την πόλη να πλησιάσει το Μιλάνο και να πολεμήσει εναντίον της Εκκλησίας.

Οι οκτώ επίτροποι που είχαν αναλάβει την ευθύνη του πολέμου –οι οποίοι αργότερα ονομάστηκαν «Οκτώ Άγιοι» – προέρχονταν από τα κατώτερα στρώματα, μας λέει ο Μπρούνι, πράγμα που προκάλεσε τη δυσάρεσκεια των *ottimati*¹⁷. οι περισσότεροι από τους οποίους ανήκαν στους παραδοσιακούς υποστηρικτές της Εκκλησίας, δηλ. τους παλιούς Γουέλφους που είχαν συσπειρωθεί γύρω από την Πάρτε Γουέλφα. Εδώ η πρώτη σειρά των γεγονότων διασταυρώνεται με τη δεύτερη που αφορά το εσω-

¹⁴ L. BRUNI, *Historia florentini populi*, επιμ. J. Hankins, Καίμπριτζ Μασαχουσέτης: Harvard U.P., 2007, IX, 3-12, τ. 3, σσ. 4-16. Μεγάλη έκταση δίνει αντίθετα στο πόλεμο που είχε προηγηθεί.

¹⁵ BRUNI, *Historia*, IX, 1, τ. 3, σ. 2.

¹⁶ J. NAJEMY, *A History of Florence 1200-1575*, Λονδίνο: Blackwell Publishing, 2006, σ. 151.

¹⁷ BRUNI, *Historia*, IX, 1, τ. 3, σ. 3.

τερικό πολιτικό πλαίσιο. Αυτό, όπως ήδη σημειώσαμε, οριζόταν από την επικράτηση του «λαού» και την ήττα της παλιάς στρατιωτικής αριστοκρατίας μετά την κατάρρευση του καθεστώτος του δούκα των Αθηνών το 1343. Πολλά μέλη αριστοκρατικών οικογενειών είχαν κηρυχθεί «μεγιστάνες» (*magnati*) κι αποκλειστεί από τα αξιώματα. Ωστόσο άλλα δεν είχαν παραιτηθεί από την προσπάθεια να ανακτήσουν την ισχύ τους και, προς τούτο, προσπαθούσαν να εκμεταλλευθούν τις διχόνοιες στο εσωτερικό του νικητή «λαού» και δη τον ανταγωνισμό ανάμεσα στους Άλμπιτσι και τους Ρίτσι. Κάθε μια απ' αυτές τις δύο οικογένειες προσπαθούσε να μονοπωλήσει την εξουσία για τον εαυτό της και τους πελάτες της αποκλείοντας από τα αξιώματα τους αντιπάλους. Εργαλείο του αποκλεισμού ήταν η περιβόητη «προειδοποίηση» (*ammunizione*). Εδώ ακριβώς εμπλέκονται η Πάρτε Γουέλφα και η παλιά αριστοκρατία. Οι Άλμπιτσι –γιατί αυτοί χρησιμοποίησαν την *ammunizione* μολονότι η πατρότητα της ιδέας ανήκε στους Ρίτσι– συμάχησαν με τους δυσареστημένους αριστοκράτες και, μέσω της Πάρτε Γουέλφα¹⁸ η οποία είχε ως αποστολή να διαφυλάσσει τη Φλωρεντία από τους Γιβελίνους κι επεδίωκε να πλήξει τους Οκτώ και τους υποστηρικτές του πολέμου, εξέδιδαν «προειδοποιήσεις» προς τους υποψηφίους αξιωματούχους που ανήκαν στην αντίπαλη παράταξη ότι αν δεν παραιτούνταν πριν καν κληρωθούν για να αναλάβουν υπηρεσία¹⁹, θα κινείτο εναντίον τους η διαδικασία διερεύνησης του οικογενειακού παρελθόντος για να διαπιστωθεί αν ήταν Γιβελίνοι· αυτό τρόμαζε τους «προειδοποιημένους» κι έτσι προτιμούσαν την παραίτηση²⁰

Η πρακτική αυτή είχε πάρει μεγάλες διαστάσεις με αποτέλεσμα οι Σινιόρι, ενθαρρυμένοι από τη δημηγορία ορισμένων «καλών» πολιτών που παραθέτει ο Μακιαβέλλι, να λάβουν μέτρα που όμως αποδείχθηκαν αναποτελεσματικά και μάλιστα εξώθησαν την παράταξη των Ρίτσι να σχεδιάσει τη δια της βίας κατάληψη του Μεγάρου τους. Καθώς το σχέδιο αυτό δεν υλοποιήθηκε, στη συνέχεια προσπάθησαν να εμποδίσουν ένα διακεκρι-

¹⁸ Η Πάρτε Γουέλφα ήταν ένας ιδιότυπος, ημιδημόσιος οργανισμός· είχε ιδρυθεί τον 13ο αιώνα με σκοπό να προστατέψει την πόλη από ενδεχόμενη επιστροφή των Γιβελίνων. Η επιρροή της μειώθηκε στα τέλη του 14ου αιώνα.

¹⁹ Ανά διαστήματα συντάσσονταν στη Φλωρεντία οι κατάλογοι αυτών που ήταν σε θέση να καταλάβουν τα διάφορα αξιώματα με θητεία κατά κανόνα σύντομη. Ακολουθούσαν κληρώσεις έως ότου εξαντληθούν οι κατάλογοι ή αποφασιστεί να ανανεωθούν.

²⁰ BRUNI, *Historia*, IX, 2, τ. 3, σ. 2.

μένο μέλος της αντίπαλης παράταξης, τον Σαλβέστρο των Μεδίκων, να γίνει Σημαιοφόρος της Δικαιοσύνης. Και σ' αυτό όμως απέτυχαν. Ο Σαλβέστρο κατέλαβε το αξίωμα και πρότεινε την ψήφιση ενός νόμου που, σταδιακά, ήρε τον αποκλεισμό ορισμένων «προειδοποιημένων» κι αναδιοργάνωνε την ηγεσία της Πάρτε Γουέλφα έτσι ώστε να πάψει να είναι πηγή των «προειδοποιήσεων». Συγχρόνως επανέφερε μια σειρά απαγορεύσεων για τους «μεγιστάνες» που είχαν καταργηθεί. Για να ξεπεραστούν οι δυσκολίες που συναντούσε αυτή η πολιτική, μέλη της παράταξης του όπως ο Μπενεντέτο ντέλι Αλμπέρτι αλλά και ο ίδιος, αναζήτησαν την υποστήριξη των κατώτερων λαϊκών στρωμάτων. Ο Μακιαβέλλι επισημαίνει ότι πολλές φορές έχει κανείς την εντύπωση πως ελέγχει τα γεγονότα, ενίοτε όμως αναπτύσσεται μια απρόβλεπτη δυναμική²¹. Ενώ λοιπόν ο νόμος ψηφίστηκε, το πλήθος που είχε συγκεντρωθεί μπροστά στο Μέγαρο της Σινιορίας, και δη τα ένοπλα σώματα των ησσόνων συντεχνιών, επιδόθηκαν σε βιαιοπραγίες εναντίον ανθρώπων της παράταξης των Άλμπιτσι, που, φοβισμένοι, άρχισαν να κρύβονται ή και να εγκαταλείπουν την πόλη.

Από αυτή τη στιγμή κι έπειτα, το «αντίπαλο δέος» εξαφανίζεται και οι εξεγερμένοι άρχισαν να υποβάλλουν στη Σινιορία αιτήματα που αφορούσαν την επάνοδο στα αξιώματα περισσότερων «προειδοποιημένων» – πράγμα που μας επιτρέπει να υποθέσουμε πως ακόμη τους καθοδηγούσαν οι «λαϊκοί». Το αίτημα έγινε δεκτό και όλοι σχεδόν οι «προειδοποιημένοι» απέκτησαν το δικαίωμα να επιστρέψουν, όχι αμέσως αλλά μετά από μια τριετία.

Παρά ταύτα τα πνεύματα παρέμεναν ταραγμένα. Ο συγγραφέας περιγράφει ένα κλίμα τρόμου κι αγωνίας, με τα μαγαζιά κλειστά, χωρικούς μέλη ιδιωτικών στρατιωτικών σωμάτων να περιφέρονται στην πόλη, τους πολίτες κλεισμένους στα σπίτια τους ενώ για πρώτη φορά η ανάληψη των καθηκόντων της καινούργιας Σινιορία δεν έγινε στην εξέδρα της πλατείας αλλά στο εσωτερικό του Μεγάρου²².

Οι «προειδοποιημένοι» ωστόσο φαίνεται πως ακόμη έλεγχαν τα πράγματα· έπεισαν τις συντεχνίες να συνεχίσουν να πιέζουν για την κατάργηση της τριετίας και την οριστική απαγόρευση των «προειδοποιήσεων». Τα αιτήματα έγιναν δεκτά. Ωστόσο οι ταραχές δεν σταμάτησαν: «Εκείνοι που είχαν αποθέσει τις ελπίδες τους στις ταραχές προσπαθούσαν να πείσουν τα

²¹ ΜΑΚΙΑΒΕΛΛΙ, *Φλωρεντινές*, III, 10, σ. 195.

²² ΜΑΚΙΑΒΕΛΛΙ, *Φλωρεντινές*, III, 11, σ. 197.

μέλη των συντεχνιών ότι δεν θα έμεναν ήσυχoi ποτέ αν οι εχθροί τους δεν εκδιώκονταν και δεν καταστρέφονταν» γράφει ο Μακιαβέλλι²³.

Στη συνέχεια παραθέτει τη δημηγορία του νέου Σημαιοφόρου της Δικαιοσύνης, Λουίτζι Γκουιτσαρντίνι –που αποτελεί τον πρόωρο αντίλογο εκείνης του ανώνυμου πληβείου που ακολουθεί²⁴. Η δημηγορία του Γκουιτσαρντίνι απευθύνεται στους εξεγερμένους και είναι μια έκκληση για μετριοπάθεια. Ο Σημαιοφόρος της Δικαιοσύνης, τους επισημαίνει πως έχουν ικανοποιηθεί τα αιτήματά τους για τους «προειδοποιημένους» κι ότι είναι απαράδεκτο να θέλουν την εξορία των αντιπάλων τους. Ζητά λοιπόν να σταματήσουν και τους υπενθυμίζει τις πολιτικές καταστροφές που είχαν συνοδέψει, στο παρελθόν, τους μεγάλους διχασμούς της πόλης. Ο Μακιαβέλλι, που εκτός των άλλων, είναι και σπουδαίος συγγραφέας, δεν παραλείπει ωστόσο να δείξει πως ο Γκουιτσαρντίνι αντιμετωπίζει αφ' υψηλού τους εξεγερμένους βάζοντάς τον να τους λέει: «Εγώ και οι Σινιόρι σας διατάσσουμε, κι αν η τιμή το επιτρέπει, σας παρακαλούμε να ησυχάσετε»²⁵.

Όμως του αποδίδει και μια σκέψη που θα μπορούσε να είναι και δική του: «... αν θέλετε κάτι ακόμα, να το ζητήσετε ακολουθώντας τους θεσμικούς δρόμους, όχι με ταραχές και με τα όπλα»²⁶.

Οι πληβείοι ωστόσο δεν ακολούθησαν τις υποδείξεις του Σημαιοφόρου. Από το σημείο αυτό κι έπειτα αυτονομούνται ή, πιθανώς, εγκαταλείπονται από ορισμένους «προειδοποιημένους» που είχαν δυσареσστηθεί. Αυτό τουλάχιστον αφήνει να υποθέσουμε η παρατήρηση του συγγραφέα πως τα λόγια του Γκουιτσαρντίνι «συγκίνησαν τις ψυχές των πολιτών ... και προσφέρθηκαν να υπακούσουν σε οτιδήποτε παράγγελναν»²⁷ δεδομένου ότι με τη λέξη «πολίτες» αναφέρεται σ' αυτούς που έχουν ήδη πολιτικά δι-

²³ ΜΑΚΙΑΒΕΛΛΙ, *Φλωρεντινές*, III, 11, σ. 199. Υπογράμμιση δική μου.

²⁴ Η ιδέα πως οι δύο λόγοι αποτελούν ζεύγος ανήκει στον G. M. Anselmi. Βλ. G. M. ANSELMi, *Ricerche sul Machiavelli storico*, Πίζα: Pacini, 1979, σ. 233· την ακολουθεί και ο Pedullà (βλ. G. PEDULLÀ, «Il divieto di Platone. Niccolò Machiavelli e il discorso dell'Anonimo plebeo (*Ist. Fior.* III, 13)», στο J.-J. MARCHAND – J.-C. ZANCARINI, *Storiografia repubblicana Fiorentina, 1494-1570*, Φλωρεντία: Franco Cesati Editore, 2003, σ. 235 [209-266]. Βλ. επίσης M. MARIETTI, *Machiavelli. L'eccezione fiorentina*, Φλωρεντία: Cadmos, 2005, σσ. 200-218.

²⁵ ΜΑΚΙΑΒΕΛΛΙ, *Φλωρεντινές*, III, 11, σ. 200. Υπογράμμιση δική μου.

²⁶ Ο.π. Υπογράμμιση δική μου.

²⁷ Ο.π. Υπογράμμιση δική μου. Η λέξη «πολίτες» όπως και η έκφραση «καλοί πολίτες» χρησιμοποιούνται ενίοτε για τα μέλη της κυβερνώσας τάξης.

καιώματα κι όχι σ' αυτούς που τα διεκδικούν.

Πριν προχωρήσει στην εξιστόρηση των γεγονότων και τη δημηγορία ενός από τους ηγέτες της εξέγερσης, ο Μακιαβέλλι αφιερώνει ένα ολόκληρο κεφάλαιο, το 12ο, για να βοηθήσει τον αναγνώστη να κατανοήσει καλύτερα τους πληβείους: αφενός εξηγεί τα κίνητρα της εξέγερσης κι αφετέρου περιγράφει το καθεστώς των συντεχνιών και την επαγγελματική κατάσταση των τεχνιτών κι εργατών.

Αναφορικά με τα κίνητρα, υπογραμμίζει αυτό που θα ονομάζαμε «διαλεκτική της βίας» –ένα θέμα που θα επανέλθει στον λόγο του ανώνυμου κύριου. Λέει δηλ. πως αυτοί που είχαν πρωτοστατήσει στα επεισόδια φοβούνταν ότι θα τιμωρηθούν κι έτσι εξωθούσαν σε νέες βιαιότητες²⁸. Όπως θα πει ο ανώνυμος, η βία τιμωρείται όταν ασκείται από μεμονωμένα άτομα· όταν όμως είναι έργο πολλών, η τιμωρία τους είναι δύσκολη.

Όσον αφορά τις συνθήκες της επαγγελματικής ζωής των πληβείων, υπογραμμίζει πως ήταν αναγκασμένοι να ζητούν δικαιοσύνη για θέματα αμοιβής ή πειθαρχίας από τη Συντεχνία του Μαλλιού η οποία όμως «δεν απέδιδε τη δικαιοσύνη που εκείνοι θεωρούσαν πως άρμοζε»²⁹. Σημειώνω πως ο Μπρούνι δεν αναφέρει τίποτε απ' αυτά, κι, επιπλέον, από το κείμενο του απουσιάζει κάτι ανάλογο της δημηγορίας του ανώνυμου πληβείου που ακολουθεί αμέσως μετά.

Στη δημηγορία αυτή, ένα από τα αριστουργήματα της μακιαβελιανής πρόζας³⁰, ο ανώνυμος αποφεύγει να αντιμετωπίσει ευθέως το ζήτημα της

²⁸ ΜΑΚΙΑΒΕΛΛΙ, *Φλωρεντινές*, III 13, σ. 202. Ο Pedullà συγκρίνει το σημείο αυτό με το ένα απόσπασμα από τα *Πολιτικά* του Αριστοτέλη (1302b): «διὰ δὲ φόβον στασιάζουσιν οἱ τε ἡδικηκότες, δεδιότες μὴ δῶσι δίκην...». PEDULLÀ, «Il divieto di Platone», σ. 230.

²⁹ ΜΑΚΙΑΒΕΛΛΙ, *Φλωρεντινές*, σ. 202.

³⁰ G. BOCK, «Machiavelli as Geschichtsschreiber», *Quellen und Forschungen aus italienischen Bibliotheken und Archiven* 66 (1986), σ. 180 [153-191]. Ο Y. Winter, χωρίς να λέει πως ο λόγος απηχεί τις απόψεις του Μακιαβέλλι, αλλά «παίρνοντας ως ερμηνευτικό κλειδί τη φιλολαϊκή πολιτική του τοποθέτηση» (popular politics) ισχυρίζεται πως το κείμενο ανοίγει ριζοσπαστικές προοπτικές που πιθανώς ο συγγραφέας να μην είχε πρόθεση ν' ανοίξει. Μεταξύ άλλων επισημαίνει επίσης πως με τις δημηγορίες ο Μακιαβέλλι υιοθετεί μια «στρατηγική προβληματοποίησης», πως καλεί τον αναγνώστη να αναλογιστεί ένα επιχείρημα. Βλ. Y. WINTER, «Plebeian Politics: Machiavelli and the Ciompi Uprising», *Political Theory* 40 (2012), σσ. 736-766 = στο F. DEL LUCCHESI, F. FROSINI & V. MORFINO (επιμ.), *The Radical Machiavelli, Politics, Philosophy and Language*, Λάιντεν: Brill, 2016, σ. 308 [306-336]. Το ζητούμενο ωστόσο –από τους ιστορικούς τουλάχιστον– δεν είναι τι μπορεί να σκεφτεί ο σημερινός αναγνώστης διαβάζοντας το κείμενο αλλά τι

νομιμότητας της εξέγερσης. Εκείνο που πρέπει να σκεφτούμε, λέει στους ακροατές του, είναι τι πρέπει να κάνουμε δεδομένου του σημείου στο οποίο έχουμε φτάσει. Αν υποχωρήσουμε, οι αντίπαλοί μας, που μας μισούν, θα μας τιμωρήσουν για όσα έχουμε ήδη κάνει. Αν όμως συνεχίσουμε, το πρώτο που θα κερδίσουμε είναι η αποφυγή της τιμωρίας (σύμφωνα με τα όσα προεκτέθησαν για τις πράξεις βίας που γίνονται από τους πολλούς)³¹. Ο φόβος της τιμωρίας λοιπόν πρέπει να είναι το πρώτο κίνητρο. Εκτός από την αποφυγή των ποινών όμως, μπορούν να ελπίζουν ότι θα κερδίσουν «περισσότερη ελευθερία και μεγαλύτερη άνεση απ' ό,τι στο παρελθόν»³².

Στη συνέχεια, για να τους εμψυχώσει, τους λέει να μην εντυπωσιάζονται από το γόητρο των αντιπάλων τους κι από την αρχαιότητα των ονομάτων τους γιατί οι πάντες, αφού έχουν κοινό πρόγονο, «είναι εξίσου παλιόι κι απ' τη φύση είμαστε φτιαγμένοι όλοι με τον ίδιο τρόπο. Βγάλτε τα ρούχα και θα δείτε ότι είμαστε όλοι ίδιοι»³³. Λίγο παρακάτω, προσπαθεί να υπερνικήσει δισταγμούς που προέρχονται από τη συνείδηση ή το αίσθημα της ντροπής: «αυτοί που νικούν, με όποιον τρόπο κι αν το κάνουν, δεν γνωρίζουν ντροπή»³⁴.

Αφού πει στη συνέχεια πως ο πλούτος είναι προϊόν κλοπής³⁵, ο ανώνυμος πληβείος περνά στον μακιαβελλιανό τόπο της «ευκαιρίας»: τώρα που «οι πολίτες είναι διχασμένοι», λέει, «μπορούμε να τους νικήσουμε». Τελειώνοντας, υπογραμμίζει ότι χρειάζεται τόλμη όταν απειλείται κανείς,

ήθελε να πει ο Μακιαβέλλι στους συγχρόνους του. Σε σχέση με τις πιθανές πηγές, ορισμένοι σχολιαστές, με πρώτο τον K. Marx, έχουν υποδείξει ως πρότυπο του ανώνυμου πληβείου τους λόγους που αποδίδει στον Κατιλίνα ο Σαλλούστιος (*De coniuratione Catiline*, XX και LVIII). Ωστόσο ο G. Pedullà έδειξε πως οι διαφορές ανάμεσα στα δύο κείμενα είναι σημαντικές: ο Κατιλίνας εξεγείρεται για να διασώσει το κοινό καλό και τις ρεπουμπλικανικές αρχές ενώ ο ανώνυμος πληβείος αρνείται όλες τις κοινωνικές αξίες (βλ. PEDULLÀ, «Il divieto», σσ. 230-231). Ο J.- C. Zancarini προτείνει ως πηγή του ανώνυμου τα όσα είπε ο πληβείος Simoncino ο επονομαζόμενος Bugigato, εξηγώντας την οργή του κατά της Συντεχνίας του Μαλλιού, όταν ανακρίθηκε από τους Σινιόρι και τα οποία έχει διασώσει ο χρονικογράφος Acciaiuoli (J.-C. ZANCARINI, «La révolte des Ciompi. Machiavel, ses sources et ses lecteurs», *Cahiers philosophiques* (SCEREN) 2004, σ. 13 [9-22]).

³¹ ΜΑΚΙΑΒΕΛΛΙ, *Φλωρεντινές*, III, 13, σ. 203.

³² Ο.π.

³³ Ο.π., σσ. 203-204.

³⁴ Ο.π., σ. 204.

³⁵ Ο.π.

γιατί η απραξία οδηγεί σ' ένα κακό βέβαιο ενώ η τόλμη μπορεί να φέρει τη νίκη³⁶.

Πριν προχωρήσουμε, επιβάλλονται δύο παρατηρήσεις. Πρώτον, ο Μακιαβέλλι, αντίθετα με τον Μπρούνι και άλλους ιστορικούς ή χρονικογράφους, δίνει τον λόγο στους πληβείους. Έστω κι αν ο ομιλητής δεν έχει όνομα, οι εξεγερμένοι, με την πρόσβαση στον λόγο, αποκτούν την περιωπή του πολιτικού υποκειμένου· συμβολικά ο Μακιαβέλλι αναγνωρίζει κι αυτούς ως «πολίτες», πόσω μάλλον που στο 12ο κεφάλαιο είχε αφιερώσει αρκετές σελίδες για να εξηγήσει τις παραστάσεις τους και τον τρόπο που τους αντιμετώπιζε η Lana³⁷.

Η δεύτερη παρατήρηση αφορά τον τρόπο με τον οποίο ο αγορητής αντιλαμβάνεται την νίκη των πληβείων: «τώρα είναι η στιγμή και να απαλλαγείτε απ' αυτούς και να γίνετε εσείς ανώτεροί τους ... όποιος από τους δύο πάρει πρώτος τα όπλα, θα νικήσει, θα καταστρέψει τον εχθρό...».³⁸ Προφανώς ο ανώνυμος κύριο υιοθετεί την οπτική της ολοκληρωτικής επικράτησης, που, όπως θα υποστηρίξω, δεν είναι αυτή που συμμερίζεται ο Μακιαβέλλι.

Η συνέχεια των γεγονότων ήταν συνοπτικά η εξής: Η σύλληψη ενός από τους εξεγερμένους, που βασανίστηκε για να αποκαλύψει συνενόχους, πυροδότησε νέα εξέγερση των πληβείων³⁹ και νέα αιτήματα, πολύ πιο ριζοσπαστικά απ' αυτά που είχαν διατυπωθεί ως εκείνη τη στιγμή και αφορούσαν κυρίως τους «προειδοποιημένους». Τώρα διεκδικούσαν τη συμμετοχή τους στην άσκηση της εξουσίας μέσω της δημιουργίας τριών νέων συντεχνιών –δύο γι' αυτούς που ως τότε υπάγονταν στη Lana και μιας για

³⁶ Ο.π., σσ. 204-205.

³⁷ Η G. Bock υπογραμμίζει πως ο Μακιαβέλλι ανασυστήνει «την εσωτερική λογική των διχασμών» (βλ. BOCK, «Machiavelli als», σ. 180). Στην ίδια κατεύθυνση, ο Winter επισημαίνει πως ο Μακιαβέλλι ήταν ο πρώτος που εντόπισε τις αιτίες της εξέγερσης στις κοινωνικές και πολιτικές συνθήκες των τεχνιτών, ενώ ο Πότζο π.χ. την θεωρούσε τιμωρία της πόλης για τα αμαρτήματά της (βλ. WINTER, «Plebeian Politics», σσ. 306-7). Ο G. Pedullà ερμηνεύει διαφορετικά την απόφαση του Μακιαβέλλι να δώσει τον λόγο στον εκπρόσωπο των πληβείων: τα λόγια του Ανώνυμου –που δεν είναι πολίτης, είναι όμως κάτοικος της πόλης– μαθαίνουν στον συγγραφέα και στον αναγνώστη του τι σκέφτονται για τον πλούτο, την ευγενική καταγωγή, τη βία οι άνθρωποι που είναι ταυτόχρονα μέσα κι έξω από την πόλη. PEDULLÀ, «Il divieto», σ. 249 και εξ.

³⁸ ΜΑΚΙΑΒΕΛΛΙ, *Φλωρεντινός*, III, 13. σ. 205. Υπογράμμιση δική μου.

³⁹ Ο.π., III, 14, σσ. 205-206.

τους μη συντεχιασμένους ενώ δύο από τους Σινιόρι έπρεπε να προέρχονται από τις τρεις νέες συντεχνίες. Προβλήθηκαν επίσης ένα οικονομικό αίτημα, δηλ. η αναστολή πληρωμής χρεών που ήταν μικρότερα από πενήντα δουκάτα, καθώς και ένα δημοσιονομικό: να πάψει το Δημόσιο να καταβάλλει τόκους στους δανειστές του⁴⁰. Τα αιτήματα έγιναν δεκτά από τους Σινιόρι αλλά η ψήφιση του σχετικού νόμου απαιτούσε χρόνο. Στο μεταξύ διάστημα, ένας απ' αυτούς λιποψύχησε κι εγκατέλειψε το Μέγαρο⁴¹. Αυτή ήταν η αρχή του τέλους: οι εξεγερμένοι ένοιωσαν ισχυροί ενώ οι Σινιόρι αδύναμοι. Έτσι σε λίγο εγκατέλειψαν κι οι υπόλοιποι το Μέγαρο το οποίο καταλήφθηκε από τους πληβείους. Ο ηγέτης τους, Μικέλε ντι Λάντο, έγινε Σημαιοφόρος κι απέδειξε, όπως παραδέχονται τόσο ο Μακιαβέλλι όσο και ο Μπρούνι, ότι μολονότι ταπεινής καταγωγής, ήταν και σώφρων και ικανός. Ο Μακιαβέλλι μάλιστα σημειώνει πως είχε θητεύσει σε μισθοφορικά σώματα στη Γαλλία, πράγμα που πιθανώς τον είχε βοηθήσει ν' αναπτύξει διοικητικές ικανότητες.

Η σωφροσύνη του αποδείχθηκε δύο μήνες μετά την εγκατάστασή του στο Μέγαρο, όταν η διαλεκτική της βίας οδήγησε σ' ένα ακόμη επεισόδιο: μια μερίδα των πληβείων προέβαλε ακόμα πιο ριζοσπαστικά αιτήματα και κατέλαβε τη μονή των Δομηνικανών Σάντα Μαρία Νοβέλλα όπου εγκατέστησε δεύτερο κέντρο εξουσίας. Ο Μικέλε κατέστειλε με τη βία αυτή τη δεύτερη εξέγερση κι έτσι το καθεστώς που είχε ιδρυθεί το καλοκαίρι του 1378, συμμαχώντας με τα μεσαία στρώματα και κάνοντας κάποιες υποχωρήσεις μπόρεσε να διατηρηθεί για τρία ακόμη χρόνια⁴².

III. 1.

Από την εξέγερση, ο Μπρούνι αντλεί –και απευθύνει στους τους «ηγέτες» της πόλης– το εξής δίδαγμα:

«Δεν πρέπει να επιτρέπουν εξεγέρσεις και να δίνουν όπλα στο πλήθος» (=ne motum et arma in arbitrio multitudinis devenire patiantur). Περισσότερο απ' όλα πρέπει να προσέχει κανείς τις στάσεις που ξεκινούν από τους προεξάρχοντες πολίτες διότι κατα-

⁴⁰ Ο.π., III, 15, σσ. 208-209.

⁴¹ Ο.π., III, 15, σσ. 209-210.

⁴² Ο.π., III, 17, σσ. 212, 214.

λήγουν στις κατώτερες τάξεις. Όλοι παραδέχονται ότι ο Νόμος για τις Προειδοποιήσεις ήταν καταστροφικός και μισητός. Αλλά όταν ο Σαλβέστρο των Μεδίκων, άνθρωπος από προβεβλημένη, μεγάλη και πλούσια οικογένεια, θέλησε να διορθώσει τον νόμο, διέπραξε ένα ακόμα μεγαλύτερο λάθος και προκάλεσε μεγαλύτερη φθορά στην πολιτεία. Γιατί ενώ ο ίδιος ούτε είχε σχεδιάσει κάτι τέτοιο ούτε πίστευε ότι θα συμβεί, οι φτωχοί, οι εργάτες και οι άνθρωποι της κατώτατης υποστάθμης έγιναν τελικά κύριοι της πόλης ... [αφού] δεν υπήρχε τρόπος να χαλιναγωγηθεί ούτε η ανεξέλεγκτη επιθυμία των εξαθλιωμένων εγκληματιών που πήραν τα όπλα ούτε η λύσσα τους να πάρουν τις περιουσίες των πλούσιων κι αξιότιμων ανθρώπων. Ο μόνος στόχος τους ήταν να λεηλατήσουν, να σφάξουν και να εξορίσουν τους πολίτες»⁴³.

Ο Μακιαβέλλι δεν θα αρνιόταν ότι στη διάρκεια των εξεγέρσεων έγιναν ληστείες και φόνοι, αλλά δεν θα συμφωνούσε ότι αυτός ήταν ο «μόνος στόχος» των εξεγερμένων. Τούτο όμως δεν σημαίνει απαραίτητα ότι τάχθηκε με την πλευρά τους⁴⁴. Πιστεύω αντίθετα πως η προσεκτική ανάγνωση του προοιμίου και των πρώτων κεφαλαίων του 3ου βιβλίου δείχνει ότι ο Μακιαβέλλι προκρίνει αυτό που θα μπορούσαμε να ονομάσουμε μεικτό ή «συμπεριληπτικό» ρεπουμπλικανκό πολίτευμα. Νομίζω, επίσης, ότι, όσον αφορά το μεικτό πολίτευμα, οι απόψεις που διατυπώνει στις *ΦΙ* –

⁴³ BRUNI, *Historia*, IX, 6, τ. 3, σ. 8.

⁴⁴ Η θέση αυτή έχει υποστηριχθεί, μεταξύ άλλων, από τον J. McCormick (J. McCORMICK, *Reading Machiavelli. Scandalous Books, suspect Engagements, and the Virtue of populist Politics*, Πρίνστον-Οξφόρδη: Princeton U.P., 2018, ιδίως στο κεφ. 6. Ο McCormick έχει διατυπώσει τις απόψεις τους και σε άλλα δύο δημοσιεύματα που παραθέτω στη βιβλιογραφία). Η θέση του στηρίζεται στο εξής ερμηνευτικό σχήμα: Οι εναντίον τους επιθέσεις στο προοίμιο του 3ου βιβλίου των *ΦΙ* δεν επιβεβαιώνονται από τον τρόπο που περιγράφει τα γεγονότα. Γιατί όμως η προτίμηση αυτή δηλώνεται υπόρρητα; Γιατί, κατά τον McCormick, ο συγγραφέας δεν ήθελε να δυσαρεστήσει τους Μεδίκους που θεωρούσαν τον «λαό» αντίπαλό τους. Η ανάγνωση του McCormick σε πολλά σημεία έχει ενδιαφέρον· είναι όμως, κατά τη γνώμη μου, εσφαλμένη γιατί θεωρεί πως για τον Μακιαβέλλι, η επιλογή είναι μεταξύ «αριστοκρατικής» και «δημοκρατικής» πολιτείας, πράγμα που, όπως θα προσπαθήσω να δείξω, δεν αληθεύει.

όπως και στο *Discursus* που θα δούμε αργότερα– δεν διαφέρουν από εκείνες των *Διατριβών*⁴⁵.

Στο προοίμιο του 3ου βιβλίου των *ΦΙ* ο συγγραφέας επανέρχεται στο θέμα των εσωτερικών συγκρούσεων που είχε αναλύσει στα πρώτα κεφάλαια του 1ου βιβλίου των *Διατριβών*. Συγκρίνει τις συγκρούσεις της ρεπουμπλικανικής Ρώμης μ' εκείνες της Φλωρεντίας και διερωτάται γιατί οι πρώτες ήταν πηγή καλών ενώ οι δεύτερες προξενούσαν μόνο κακά⁴⁶. Η

⁴⁵ Με άλλα λόγια σε αυτό το σημείο διαφωνώ με τον M. Jurdjevic (M. JURDJEVIC, *A Great and Wretched City. Promise and Failure in Machiavelli's Florentine Political Thought*, Καίμπριτζ Μασαχουσέτης και Λονδίνο: Harvard University Press, 2014) που, ξεκινώντας από μια ιδέα του H. Baron, μιλά για έναν «τρίτο Μακιαβέλλι» (μετά δηλ. τον φιλομοναρχικό συγγραφέα του *Ηγεμόνα* και τον θιασώτη του «λαϊκού ρεπουμπλικανισμού» των *Διατριβών*). Κατά τον Jurdjevic, ο «τρίτος» Μακιαβέλλι, ο συντάκτης των *ΦΙ* και του *Discursus*, υποστηρίζει έναν μετριοπαθή ρεπουμπλικανισμό, εκφράζεται με μεγαλύτερη συμπάθεια για την αριστοκρατία απ' ό,τι σε προηγούμενα έργα ενώ δεν διστάζει να κατακρίνει τον «λαό». Πιστεύω ωστόσο ότι οι βασικές γραμμές των *ΦΙ*, και δη το σχήμα του μεικτού πολιτεύματος, υπάρχει και στις *Διατριβές*: η αντίληψη του Μακιαβέλλι είναι πως η Ρώμη έγινε κοσμοκράτειρα γιατί κατόρθωσε να ενσωματώσει τόσο στον στρατό όσο και στην πολιτική ζωή τους πληβείους. Το ρωμαϊκό ρεπουμπλικανικό πολίτευμα έδινε τη δυνατότητα να εκφραστούν μέσα από τους θεσμούς οι συγκρούσεις πληβείων και αριστοκρατίας: αφενός οι Δήμαρχοι και οι πληβειακές συνελεύσεις κι αφετέρου η Σύγκλητος ήταν τα θεσμικά όργανα, οι *ordini*, μέσα από τα οποία εκφράζονταν οι στόχοι και οι απόψεις των δύο ομάδων. Η σύγκρουση παρέμενε στο επίπεδο αυτό και δεν εκφυλιζόταν σε εμφύλιο πόλεμο. Το πολίτευμα λοιπόν, δίνοντας χώρο και στα όργανα των πληβείων και σ' αυτά της αριστοκρατίας, ήταν μεικτό κι όχι λαϊκό. Η αντίληψη αναλυτών που εμπνέονται από τη λεγόμενη «δημοκρατική στροφή» των μακιαβελλιανών σπουδών –τους οποίους ως ένα σημείο ακολουθεί ο Jurdjevic– σύμφωνα με την οποία ο Μακιαβέλλι των *Διατριβών* είναι ένας φιλολαϊκός συγγραφέας, εδράζεται εν μέρει σε μια, κατ' εμέ, βιαστική ανάγνωση του *Διατ.* I, 5. Εκεί ο Μακιαβέλλι διερωτάται αν η φύλαξη της ελευθερίας πρέπει να ανατεθεί στους αριστοκράτες ή στον λαό. Απαντά πως επειδή οι πρώτοι τείνουν να καταπατούν τους νόμους ενώ οι δεύτεροι τούς χρειάζονται γιατί τους προστατεύουν από την αριστοκρατική αυθαιρεσία, η φύλαξη της ελευθερίας πρέπει να ανατεθεί σ' αυτόν. Ωστόσο η φύλαξη της ελευθερίας είναι μια από τις λειτουργίες του πολιτεύματος –σημαντική ασφαλώς όχι όμως η μόνη ή η κύρια. Ως «φύλακας της των πολιτών ελευθερίας» χαρακτηρίζει τους Δημάρχους ο Διόδωρος (*Ιστορική βιβλιοθήκη*, ΙΒ', 25) και απ' αυτόν πιθανώς την δανείστηκε ο Μακιαβέλλι. Οι Δήμαρχοι όμως δεν ασκούσαν την υπέρτατη εξουσία· συνυπήρχαν με τους άλλους θεσμούς της ρωμαϊκής πολιτείας. Γενικότερα, ο Μακιαβέλλι δεν θέτει το ζήτημα της κυριαρχίας, δηλ. της υπέρτατης, ενικής εξουσίας. Αντιθέτως, σκέφτεται με όρους «σχέσεων εξουσίας» σε όλα τα έργα του. Γι' αυτούς τους λόγους θεωρώ πως η διάκριση μεταξύ του «δεύτερου» και του «τρίτου» Μακιαβέλλι δεν ανταποκρίνεται στο πνεύμα των κειμένων.

⁴⁶ ΜΑΚΙΑΒΕΛΛΙ, *Φλωρεντινές*, ΙΙΙ, 1, σ. 177.

απάντηση είναι πως στη Ρώμη αριστοκράτες και λαός συνυπήρχαν χωρίς ο ένας να επιζητά τον αποκλεισμό του άλλου από την πολιτική· ο λαός μετείχε –με τα δικά του όμως όργανα– στη δημόσια ζωή, οι δε διαφορές με τους αριστοκράτες, που κι αυτοί είχαν τα δικά τους όργανα, λύνονταν κάθε φορά με συμβιβασμούς⁴⁷. Επίσης ο λαός μετείχε στον στρατό και έτσι σταδιακά μπόρεσε να υιοθετήσει την πολεμική αρετή των αριστοκρατών με αποτέλεσμα ο ρωμαϊκός στρατός να γίνει ισχυρός και να κατακτήσει τον κόσμο⁴⁸. Στη Φλωρεντία, αντίθετα, οι διαμάχες οδηγούσαν σε αποκλεισμούς κι οι αποκλεισμοί στην ανανέωση του κύκλου της βίας: κάθε φορά που νικούσε μια παράταξη, οι ηττημένοι, εκτός των άλλων, αποκλείονταν από τα αξιώματα⁴⁹. Στην πρώτη δημηγορία του 3ου βιβλίου, εκείνη των αγαθών πολιτών προς τους Σινιόρι, η διάγνωση του κακού που κατατρώει τη Φλωρεντία γίνεται με μεγάλη ακρίβεια: σύμφωνα με αυτούς, ο αυτοκράτορας στην εποχή του λειτουργούσε ως χαλινός που κρατούσε την πόλη ενωμένη⁵⁰. Όταν αυτός εξέλιπε, τόσο στη Φλωρεντία όσο και σε άλλες πόλεις της Κεντρικής και Βόρειας Ιταλίας στις οποίες ιδρύθηκε το «κοινοτικό» καθεστώς, αντί να υπάρξει πραγματική «ελευθερία», γεννήθηκαν «παράταξεις» (*sette*). Αυτές άσκησαν κι ασκούν την εξουσία για δικό τους όφελος⁵¹: καταλαμβάνουν τα αξιώματα για να προστατεύουν τους πελάτες τους και να πλήττουν τους αντιπάλους τους. Έτσι, οι καλοί, που για την προστασία τους επαφίενται μόνο στον νόμο, μένουν απροστά-

⁴⁷ Ο.π., III, 1, σ. 178. Για το θέμα των χωριστών για κάθε ομάδα οργάνων στη Ρώμη βλ. A. MOMIGLIANO, «Prolegomena ad ogni futura metafisica sulla plebe romana», στο A. MOMIGLIANO, *Sui fondamenti della storia antica*, Τορίνο, 1984 και A. MOMIGLIANO, «Osservazioni sulla distinzione fra patrizi e plebei», στο A. MOMIGLIANO, *Roma Arcaica*, Φλωρεντία: Sansoni, 1989. Αναφέρονται από τον M. VATTER, «The quarrel between populism and republicanism: Machiavelli and the antinomies of plebeian politics», *Contemporary Political Theory* 11 (2011), σ. 14 [1–22].

⁴⁸ MACHIAVELLI, *Discorsi*, I, 4.

⁴⁹ ΜΑΚΙΑΒΕΛΛΙ, *Φλωρεντινές*, III, 1, σ. 178.

⁵⁰ Πρέπει να ερμηνεύσουμε την «ενότητα» τόσο εδώ όσο και σε άλλα σημεία του έργου ως την απουσία ένοπλων συγκρούσεων, εκτροπών του πολιτεύματος, βίαιων ταραχών κ.λπ., αλλά όχι ως κατάργηση των «φυσικών συγκρούσεων» μεταξύ ισχυρών και λιγότερο ισχυρών. Ειδήλλως τόσο η ανάλυση του προοιμίου του 3ου βιβλίου όσο και τα πρώτα κεφάλαια των *Διατριβών* μένουν ανεμνήνευτα. Βλ. και τις παρατηρήσεις του G. Sasso για την ενότητα στις *Διατριβές* στο G. SASSO, *Su Machiavelli. Ultimi scritti*, Ρώμη: Carocci editore, 2015, σ. 122.

⁵¹ Αυτός είναι ο μακιαβελλιανός ορισμός της «διαφθοράς» (*corruzione*).

τευτοι και καταστρέφονται: «Απ' αυτό καταλαβαίνει κανείς πώς γεννιέται η αγάπη για τις παρατάξεις και η δύναμή τους· οι μεν κακοί τις ακολουθούν από φιλαργυρία και φιλοδοξία, οι δε καλοί από ανάγκη»⁵². Οι πολίτες περιγράφουν πολύ καλά αυτό που για τον Μακιαβέλλι είναι το κακό της Φλωρεντίας σε αντίθεση με ό,τι συνέβαινε στη Ρώμη:

«[Τ]ο βραβείο που επιθυμούν να λάβουν για την νίκη τους [οι παρατάξεις] δεν είναι η αληθινή δόξα ότι έχουν απελευθερώσει την πόλη [από την απειλή των αντιπάλων] αλλά η ικανοποίηση ότι τους έχουν υπερκεράσει και ο σφετερισμός της εξουσίας. Κι όταν την καταλάβουν, διαπράττουν κάθε αδικία, βιαιότητα κι αρπαγή που μπορεί κανείς να φανταστεί. Έτσι θεσμοί και νόμοι δεν γίνονται για δημόσια αλλά για ιδιωτική ωφέλεια· αποφάσεις για πόλεμο, για ειρήνη, για συμμαχίες δεν παίρνονται για τη δόξα του συνόλου αλλά για να ικανοποιηθούν ορισμένοι. Κι αν υπάρχουν πόλεις που είναι γεμάτες από τέτοιες ανομίες, η δική μας είναι περισσότερο μολυσμένη από κάθε άλλη: οι νόμοι, οι θεσμοί, η κυβέρνηση δεν υπηρετούν το ελεύθερο πολίτευμα αλλά τις φιλοδοξίες της παράταξης που έχει υπερισχύσει [σε μια δεδομένη στιγμή].

Αυτό εξηγεί το ότι όταν εκδιώκεται μια παράταξη και σβήνει μια διχόνοια, αναφύεται αργά ή γρήγορα μια άλλη. Διότι σε μια πόλη που έχει αποφασίσει να ζει με παρατάξεις κι όχι σύμφωνα με τους νόμους, όταν μια παράταξη μείνει χωρίς αντίπαλο, αναγκαστικά διχάζεται, η δε πόλη αδυνατεί να αμυνθεί απέναντι στις μεθόδους των ιδιωτών που η ίδια είχε εισαγάγει για να σωθεί»⁵³.

Στα κεφάλαια του 3ου βιβλίου των *ΦΙ* που εξετάσαμε, είδαμε ότι όλοι οι πρωταγωνιστές, οι Ρίτσι, οι Άλμπιτσι, οι «προειδοποιημένοι» αλλά και οι πληβείοι, είχαν την ίδια –ένοχη κατά τον Μακιαβέλλι– επιθυμία: να επικρατήσουν ολοκληρωτικά των αντιπάλων τους κι έτσι να συνεχίσουν να κάνουν αυτό που έκαναν όλοι οι προκάτοχοί τους, ν' ασκούν δηλ. την εξουσία προς όφελος της παράταξής τους. Οι Άλμπιτσι, με τις «προειδοποιήσεις», απέκλειαν τους αντιπάλους από τα αξιώματα –πράγμα που, όπως ειπώθηκε, αρχικά ήταν ιδέα των Ρίτσι. Ο Λουίτζι Γκουιτσαρντίνι

⁵² ΜΑΚΙΑΒΕΛΛΙ, *Φλωρεντινές*, ΙΙΙ, 5, σ. 185.

⁵³ Ο.π.

φαίνεται κάπως μετριοπαθής αλλά το υπεροπτικό, πατερναλιστικό του ύφος προδίδει το χαρακτηριστικό ελάττωμα των ελίτ, την αλαζονεία. Τέλος, και ο ανώνυμος πληβείος υπόσχεται ολοκληρωτική επικράτηση –αυτός δε είναι ένας από τους λόγους για τους οποίους θεωρώ πως δεν αντικατοπτρίζει τις θέσεις του συγγραφέα. Όπως επιτρέπει να υποθέσουμε το κείμενο, ακόμα κι αν επικρατούσαν τα κατώτερα στρώματα, ο κύκλος των διχασμών και των συγκρούσεων δεν θα σταματούσε· η νομή της εξουσίας θα γεννούσε διαφοροποιήσεις, θα δημιουργούσε δηλ. ισχυρούς και δυσσαρεστημένους «πληβείους» κι αυτό θα τροφοδοτούσε εκ νέου τον φαύλο κύκλο –όπως ακριβώς είχε συμβεί και με τη νίκη του «λαού». Η επικράτηση μιας ακόμη παράταξης, που στόχευε στην εξολόθρευση των αντιπάλων της, δεν θα έσπαγε τον άνεο κύκλο βίας της φλωρεντινής πολιτείας.

Για να αλλάξει αυτό, η πόλη χρειαζόταν ένα πολίτευμα που θα έδινε σε όλους μερίδιο εξουσίας, των πληβείων συμπεριλαμβανομένων. Χρειαζόταν δηλ. ένα σύνταγμα που θα οργάνωνε την ισορροπία των εξουσιών. Αυτό θα διασφάλιζε ότι καμία ομάδα δεν θα ήταν πλήρως αποκλεισμένη από την πολιτική αλλά επίσης ότι καμία δεν θα μονοπωλούσε την εξουσία απειλώντας έτσι την ελευθερία των αντιπάλων της. Από την ισορροπία των εξουσιών θα μπορούσε να προσδοκά κανείς ότι θα έμπαινε χαλινός στη φυσική ροπή των ισχυρών να καταπατούν τους νόμους οι οποίοι, κατά τον Μακιαβέλλι, είναι η εγγύηση της ελευθερίας των αδυνάμων. Η προτίμησή του για ένα τέτοιο πολίτευμα, που μιμείται το μεικτό πολίτευμα της ρεπουμπλικανικής Ρώμης, μας απαγορεύει να πούμε ότι έχουμε να κάνουμε μ' έναν «φιλολαϊκό» συγγραφέα. Το «μεικτό» είναι ένα συμπεριληπτικό πολίτευμα στο οποίο θα μετείχαν τόσο τα ισχυρά όσο και τα λιγότερα ισχυρά στρώματα του πληθυσμού –που, επιπλέον, θα έπρεπε να ξαναδιαβάσουν προσεκτικά τη ρωμαϊκή ιστορία και το μάθημα μετριοπάθειας που αυτή προσέφερε έτσι ώστε να χαλιναγωγήσουν το ίδιο συμφέρον και την επιθυμία να μονοπωλήσουν τα αξιώματα εξολοθρεύοντας τους αντιπάλους τους.

III. 2.

Υπάρχει μια πρόσθετη ένδειξη ότι κάτι τέτοιο είχε κατά νου ο Μακιαβέλλι όταν έγραφε τις *ΦΙ*: πρόκειται για το *Discursus florentinarum rerum post mortem iuniori Laurentii Medices*⁵⁴, ένα κείμενο λίγων σελίδων, που ολο-

⁵⁴ N. MACHIAVELLI, *Discursus florentinorum rerum post mortem iunioris Laurentii*

κληρώθηκε πιθανώς στο τέλος του 1520⁵⁵, απευθύνεται στον Λέοντα Γ' και στο οποίο ο συντάκτης του παρουσιάζει ένα σχέδιο συντάγματος της Φλωρεντίας⁵⁶.

Πριν δούμε ορισμένα σημεία του, χρειάζεται να θυμίσω πως μετά το θάνατο του Λορέντσο των Μεδίκων, δούκα του Ουρμπίνο⁵⁷, τα πρόσωπα που είχαν μείνει στην κεφαλή των Μεδίκων ήταν δύο κληρικοί⁵⁸. Εκείνη τη στιγμή λοιπόν η οικογένεια –ή, ακριβέστερα, ο κλάδος του Κόζιμο του

Medices, στο N. MACHIAVELLI, *Tutte le opere*, επιμ. M. MARTELLI, Φλωρεντία: Sansoni, 1971, σσ. 24-31. Το κείμενο έχει μεταφραστεί στα ελληνικά από τον Τάκη [Παναγιώτη] Κονδύλη, *Ανάλυση των φλωρεντινών πραγμάτων μετά τον θάνατο του Λορέντζου του Μεγαλοπρεπούς*, στο N. ΜΑΚΙΑΒΕΛΛΙ, *Έργα*, τ. 2, Αθήνα: Κέδρος, 1971, σσ. 9-27. Παράπεμπω στη μετάφραση αυτή αλλά διορθώνω, όπου κρίνω ότι είναι αναγκαίο. Λεπτομερής σχολιασμός του κειμένου στο R. CAVALUZZI, «Machiavelli per rassettare le cose fiorentine», *Italianistica: Rivista di letteratura italiana* 39 (2010), σσ. 11-21.

⁵⁵ Ο Ridolfi γράφει ότι ο καρδινάλιος Ιούλιος έφυγε από τη Φλωρεντία στις 6 Νοεμβρίου 1520. Βλ. R. RIDOLFI, *The Life of Niccolò Machiavelli*, αγγλ. μετ. C. Grayson, Λονδίνο και Νέα Υόρκη: Routledge, 2010, σ. 184. Ο Μακιαβέλλι αναφέρεται σ' αυτόν και λέει ότι «πέρασε τους τελευταίους μήνες» στη Φλωρεντία (ΜΑΚΙΑΒΕΛΛΙ, *Ανάλυση*, σ. 24). Άρα το κείμενο γράφτηκε αφού είχε φύγει ο Ιούλιος. *Terminus ante quem* δεν στάθηκε δυνατόν να υπολογίσω.

⁵⁶ Συστηματική εκ παραλλήλου ανάγνωση των *Φ.Ι.* και του *Discursus*, έτσι ώστε τα δύο κείμενα να φωτίζονται αμοιβαία από τον M. JURDJEVIC, *A Great and Wretched City*. Η σχέση των δύο κειμένων ωστόσο είχε επισημανθεί ενωρίτερα από πολλούς μελετητές. Βλ. για παράδειγμα C. VIVANTI, «Introduzione», στο N. Machiavelli, *Opere*, τ. III, Torino: Einaudi, 2005, σσ. xxx-xxxι· M. MARIETTI, «Machiavel historiographe des Médicis», στο A. ROCHON (επιμ.), *Les écrivains et le pouvoir en Italie à l'époque de la Renaissance*, Παρίσι: Université de la Sorbonne nouvelle, 1974, σσ. 81-148.

⁵⁷ Ο Λορέντσο (1492-1519) ήταν γιός του Πιέρο κι εγγονός του Μεγαλοπρεπούς. Αδελφός του πατέρα του ήταν ο Τζοβάνι, μετέπειτα πάπας Λέων Γ'. Μετά τη μάχη του Μαρινιάνο, ο Λορέντσο πήρε τον τίτλο του δούκα του Ουρμπίνο και ο Μακιαβέλλι τού αφιέρωσε τον *Ηγεμόνα* (Βλ. A. LEE, *Machiavelli. His Life and Times*, Λονδίνο: Picador, 2020, σ. 413). Κόρη του ήταν η Αικατερίνη των Μεδίκων, σύζυγος του Ερρίκου Β' της Γαλλίας και μητέρα των τριών βασιλέων που τον διαδέχθηκαν. Ο Αλέξανδρος (1510-1537), που νομιμοποιήθηκε ως γιος του (αλλά πιθανώς ήταν γιος του καρδινάλιου Ιούλιου), ήταν ο πρώτος που κυβέρνησε τη Φλωρεντία ως κληρονομικός άρχοντας. Ακολούθησε ο Κόζιμο Α', δούκας της Φλωρεντίας και κατόπιν μέγας δούκας της Τοσκάνης, ο οποίος όμως δεν προερχόταν από τον κλάδο του Κόζιμο του Πρεσβύτερου αλλά από εκείνον του αδελφού του Λορέντσο.

⁵⁸ Ο Λέων Γ' (= Giovanni de' Medici) ήταν δευτερότοκος γιος του Μεγαλοπρεπούς, αδελφός του Πιέρο. Ο καρδινάλιος Ιούλιος ήταν γιος του αδελφού του Μεγαλοπρεπούς, του Τζουλιάνο που είχε φονευθεί το 1478 από τους πολιτικούς αντιπάλους της οικογένειας.

Πρεσβύτερου– δεν είχε νόμιμους άρρενες απογόνους και κυκλοφορούσε η φήμη πως ο καρδινάλιος Ιούλιος δεν απέκλειε το ενδεχόμενο επαναφοράς του ρεπουμπλικανικού πολιτεύματος⁵⁹. Ο ίδιος ο Μακιαβέλλι εξάλλου, όταν συνηγορεί υπέρ του μεικτού πολιτεύματος, επικαλείται μεταξύ άλλων και την απουσία του κατάλληλου για μια μοναρχία προσώπου⁶⁰.

Στις πρώτες σελίδες ο συγγραφέας ανατρέπει στα τρία πολιτεύματα που είχε γνωρίσει η πόλη μετά το καθεστώς των *ciompi*: το ολιγαρχικό (1393⁶¹-1434), το μεδίκαιο (1434-1494) και εκείνο της περιόδου 1494-1512. Η διαδοχή και μόνο τριών καθεστώτων σε διάστημα 120 ετών περίπου δείχνει ότι ήταν ασταθή ενώ η πόλη, στις συνθήκες των Ιταλικών πολέμων, είχε ανάγκη από σταθερότητα.

Στη συνέχεια εξετάζει τις γνώμες που διατυπώνονταν στις μέρες του σχετικά με τη μελλοντική πολιτική οργάνωση: άλλοι θεωρούσαν πως η πόλη έπρεπε να επιστρέψει στο καθεστώς της εποχής του Κόζιμο και του Λορέντσο του Μεγαλοπρεπούς κι άλλοι στο πολίτευμα του 1494, δηλ. σ' ένα *governo largo*. Στις επόμενες παραγράφους παρουσιάζει τις δικές του ιδέες. Πριν απ' όλα, απορρίπτει το μοναρχικό πολίτευμα με βασικό επιχειρήμα ότι αυτό ευδοκίμει μόνο όπου επικρατεί ανισότητα, εκεί δηλ. όπου υπάρχει ισχυρή αριστοκρατία⁶². Αντίθετα, σε πόλεις όπου βασιλεύει σχετική ισό-

⁵⁹ Η προοπτική αυτή εγκαταλείφθηκε από τον Λέοντα Γ' και τον Ιούλιο μετά τη δολοφονική απόπειρα εναντίον του δεύτερου το 1521. Για τα συμφραζόμενα στα οποία γράφτηκε το *Discursus* βλ. JURDJEVIC, *A great and wretched*, σ. 14 και εξ.

⁶⁰ Στο δεύτερο μέρος του *Discursus* ο Μακιαβέλλι εξηγεί για ποιους λόγους το ρεπουμπλικανικό πολίτευμα είναι πιο κατάλληλο για τη Φλωρεντία απ' ό,τι το μοναρχικό. Συμπληρώνει όμως ότι ούτως ή άλλως «έλειψε πια το όργανο» για την ίδρυση μοναρχίας (ΜΑΚΙΑΒΕΛΛΙ, *Ανάλυση*, σ. 15) υπαινισσόμενος ασφαλώς τον θάνατο του Λορέντσο. Στην ίδια σελίδα, απευθυνόμενος στον Λέοντα Γ', γράφει ότι στο υπόμνημά του δεν θα μιλήσει για το μοναρχικό πολίτευμα «και επειδή στη Φλωρεντία ταιριάζει μια χαρά τούτη η μορφή [δηλ. η ρεπουμπλικανική] και επειδή είναι γνωστό πως η Αγιότητα Σου την ευνοεί πάρα πολύ».

⁶¹ Το πληβειακό καθεστώς κατέρρευσε το 1381. Όμως το διάδοχο καθεστώς πήρε ολιγαρχική στροφή μετά το 1393.

⁶² Οι λόγοι είναι δύο: αφενός «ο ηγεμόνας μοναχός του, χωρίς αριστοκρατία, δε μπορεί να βαστάξει το βάρος της ηγεμονίας κι έτσι είναι ανάγκη να στέκει ανάμεσα σε κείνον και στον κόσμο κάτι που να τον βοηθάει να το βαστάξει» (ΜΑΚΙΑΒΕΛΛΙ, *Ανάλυση*, σ. 15· οι λέξεις με πλάγια διορθώνουν τη λανθασμένη απόδοση του ιταλικού *sprogliato di nobiltà* «δίχως νάναι κι ευγενής»). Αφετέρου διότι καθώς οι αριστοκράτες «στέκουνε τόσο ψηλά

τητα ανάμεσα στους πολίτες, όπως στη Φλωρεντία⁶³, βιώσιμη είναι μόνο μια ρεπουμπλικανική πολιτεία⁶⁴.

Αμέσως μετά διατυπώνει τον βασικό όρο επιβίωσης αυτού του πολιτεύματος: «Εκείνοι που συντάζουνε μια *ρεπουμπλικανική πολιτεία*⁶⁵ πρέπει ν' αφήσουνε τόπο για τρία διαφορετικά είδη ανθρώπων, που συναντιούνται σ' όλες τις πολιτείες, δηλ. τους πρώτους, τους μεσαίους και τους τελευ-

που οι νόμοι δε φτάνουνε για να τους περιορίσουν... για να ερθούνε σε λογαριασμό χρειάζεται φωνή δυνατή κι εξουσία βασιλική».

⁶³ Σημειώνει ο Κονδύλης (σ. 8), ότι επτά μόλις χρόνια μετά την ολοκλήρωση του *Ηγεμόνα*, ο Μακιαβέλλι εγκαταλείπει την ιδέα πως στη Φλωρεντία θα μπορούσε να σταθεί ένα μοναρχικό πολίτευμα.

⁶⁴ ΜΑΚΙΑΒΕΛΛΙ, *Ανάλυση*, σ. 15. Η ισότητα που έχει υπόψη του ο Μακιαβέλλι είναι νομική και πολιτική. Πράγματι, παρακάτω λέει πως ανισότητα υπάρχει όταν οι αριστοκράτες έχουν «κάστρα και χωριά δικά τους» (σ. 15), όταν δηλ. έχουν πολιτικά και νομικά προνόμια. Η ιδέα πως η φύση του πολιτικού καθεστώτος είναι συναρτημένη με την κοινωνική σύνθεση βρίσκεται και στο 55ο κεφάλαιο του πρώτου βιβλίου των *Διατριβών*. Η ιδέα πως στη Φλωρεντία επικρατεί ισότητα απαντάται και στις *Φ.Ι.* Στο προοίμιο του 3ου βιβλίου (σσ. 177-179) ο Μακιαβέλλι εξηγεί πως η ισότητα προέκυψε γιατί η αριστοκρατία αναγκάστηκε να οικειοποιηθεί τον τρόπο ζωής και τη νοοτροπία του «λαού», προκειμένου να αποφύγει τους αποκλεισμούς που της είχαν επιβληθεί. Αυτό όμως οδήγησε την πόλη να χάσει τη «στρατιωτική αρετή και τη γενναιοψυχία» και να γίνει «ταπεινή και πρόστυχη».

⁶⁵ Διορθώνω τη «δημοκρατία» του Κονδύλη με την έκφραση «ρεπουμπλικανική πολιτεία». Ο βασικός λόγος είναι πως στα πολιτεύματα της εποχής του Μακιαβέλλι, τα πολιτικά δικαιώματα είναι πολύ περισσότερο περιορισμένα απ' ό,τι στις σημερινές δημοκρατίες. Η διατύπωση αυτή έχει καθιερωθεί στη ρωμαϊκή ιστορία και θα έπρεπε να υιοθετηθεί και από τους ιστορικούς της πρώιμης νεωτερικότητας. Για την αντίθετη άποψη, από την οπτική γωνία της πολιτικής θεωρίας όμως κι όχι της ιστορίας, βλ. J. McCORMICK, *Machiavellian Democracy*, Καίμπριτζ: Cambridge U.P., 2011, σ. 141 και εξ. βλ. επίσης DEL LUCCHESI, FROSINI & MORFINO (επιμ.), *The Radical Machiavelli*, μέρος IV, *Radical Democracy Beyond Republicanism*. Σε κάθε περίπτωση η καθιερωμένη απόδοση στα ελληνικά της λέξης *republic* (και των συνωνύμων της στις άλλες ευρωπαϊκές γλώσσες) με τη λέξη «δημοκρατία» δημιουργεί σύγχυση, δεδομένου ότι τόσο στα αγγλικά όσο και σε άλλες γλώσσες *republic* και *democracy* αναφέρονται σε δύο σαφώς διακριτές έννοιες: *Republic* είναι «[μια χώρα με] σύστημα διακυβέρνησης στο οποίο δεν υπάρχει βασιλιάς ή βασίλισσα και όπου η εκτελεστική και νομοθετική εξουσία ανήκουν σε έναν ή πολλούς εκλεγμένους εκπροσώπους (πρόεδρο, βουλευτές)» ενώ *Democracy* είναι ένα «σύστημα διακυβέρνησης στο οποίο όλοι οι πολίτες εκλέγουν τους ηγέτες τους ή μια χώρα με τέτοιο σύστημα» (βλ. τα αντίστοιχα λήμματα στο Cambridge Dictionary, <https://dictionary.cam-bridge.org/dictionary/english-italian/republic>, πρόσβαση στις 16/09/2022). Για τον ρεπουμπλικανισμό ως διακριτή πολιτική θεωρία βλ. P. PETTIT, *Republicanism. A Theory of Freedom and Government*, Οξφόρδη: Clarendon Press, 1997.

ταίους»⁶⁶. Ξεκινώντας λοιπόν από την απαίτηση να «αφήσει τόπο» για όλους, προτείνει τη δημιουργία τριών βασικών οργάνων που αντιστοιχούν στις τρεις παραπάνω ομάδες⁶⁷. Το πρώτο είναι ένα Συμβούλιο που αποτελείται από 65 δια βίου μέλη ηλικίας 40 ετών και άνω. Απ' αυτούς, 53 προέρχονται από την πρώτη κατηγορία και 12 από τη μεσαία. Ένας από τους 65 ασκεί τα καθήκοντα του Σημαιοφόρου της Δικαιοσύνης⁶⁸ ενώ οι υπόλοιποι 64 χωρίζονται σε δύο ομάδες που ανά έτος εναλλάσσονται στην κυβέρνηση. Η κάθε ομάδα των 32 με τη σειρά της, χωρίζεται σε τέσσερις οκταμελείς υποομάδες, κάθε μια από τις οποίες ασκεί για τρεις μήνες τα καθήκοντα της Σινιορίας ενώ μαζί με τις υπόλοιπες ασκούν τα καθήκοντα που είχαν μαζί Σινιορία, Οκτώ της Pratica και Κολλέγια. Το δεύτερο όργανο είναι ένα Συμβούλιο 200 ισοβίων μελών στο οποίο μετέχουν «40 [πολίτες] από την κατώτερη κι 160 από την ανώτερη που κανένας του να μην ανήκει και στους 65»⁶⁹. Το Συμβούλιο αυτό έχει βασικά νομοθετικό έργο.

Πριν περάσει στο τρίτο όργανο, ο συγγραφέας καθορίζει τις αρμοδιότητες των δύο Μεδίκων: πρώτα απ' όλα έχουν δια βίου μια δικτατορικού τύπου εξουσία που τους επιτρέπει να αλλάζουν ακόμα και τους συνταγ-

⁶⁶ ΜΑΚΙΑΒΕΛΛΙ, *Ανάλυση*, σ. 16. Η ύπαρξη τριών κατηγοριών ανθρώπων δεν αντιφάσκει προς την φλωρεντινή ισότητα για την οποία έγινε λόγος προηγουμένως: ισότητα, κατά τον Μακιαβέλλι, σημαίνει απουσία αριστοκρατών «με κάστρα και χωριά». Γράφει: «Μολονότι στη Φλωρεντία επικρατεί η ισότητα που αναφέραμε προηγουμένως, υπάρχουν ωστόσο ορισμένοι υψηλόφρονες (di animo elevato) που θεωρούν πως αξίζουν να προηγούνται των υπολοίπων. Σ' αυτούς είναι απαραίτητο να δοθεί ικανοποίηση όταν φτιάχνονται οι πολιτειακοί θεσμοί. Το προηγούμενο καθεστώς [δηλ. το governo largo της περιόδου 1494-1512] καταστράφηκε γι' αυτόν και μόνο το λόγο, επειδή δηλ. δεν ικανοποίησε αυτή τη διάθεση (umore)» (MACHIAVELLI, *Discursus*, σ. 27, δική μου μετάφραση). Παρακάτω, μιλώντας πάντα για τους ίδιους, τους μνημονεύει ως «ανθρώπους σοβαρούς και με κύρος» (uomini gravi e d'autorità) (σ. 28). Πρβλ. και *Διατριβές*. I, 55. Ο Jurđjević υπογραμμίζει το πέρασμα από το διμερές σχήμα των *Διατριβών* (ισχυροί-λαός) στο τριμερές σχήμα του *Discursus* –το οποίο ανταποκρίνεται καλύτερα στην πραγματικότητα της Φλωρεντίας– θεωρώντας το υποχώρηση σε σχέση με τον φιλολαϊκό χαρακτήρα των *Διατριβών*. Είτε όμως για τριμερή είτε για διμερή διαχωρισμό πρόκειται, το πολιτικό συμπέρασμα του Μακιαβέλλι, για την ανάγκη να συμμετέχουν όλοι στην πολιτική ζωή, δεν αλλάζει.

⁶⁷ «Το πιστεύω απαραίτητο, αφού όπως είπαμε, τρεις κατηγορίες ανθρώπων υπάρχουν, να υπάρχουνε και τρεις θεσμοί, σε μια *ρεπουμπλικανική πολιτεία*, κι όχι παραπάνω» (ΜΑΚΙΑΒΕΛΛΙ, *Ανάλυση*, σ. 18). Οι υπογραμμισμένες λέξεις είναι δικές μου διορθώσεις.

⁶⁸ Για δύο ή τρία χρόνια, αν όχι δια βίου (σ. 17).

⁶⁹ ΜΑΚΙΑΒΕΛΛΙ, *Ανάλυση*, σ. 18.

ματικούς κανόνες⁷⁰. Επίσης, ορίζουν τα μέλη των δύο Συμβουλίων, τους πανίσχυρους Οκτώ της Φρουράς και της Μπαλίας –ένα είδος αστυνομίας και πρωτοβάθμιου ποινικού δικαστηρίου συγχρόνως– και τους δύο αρχηγούς των στρατιωτικών σωμάτων. Κατόπιν περνά στο τελευταίο πολιτικό όργανο:

«Μένει τώρα να ικανοποιηθεί κι η τρίτη και τελευταία κατηγορία των ανθρώπων, όλοι δηλ. οι άλλοι πολίτες μαζί: κι αυτοί ποτέ δε θα μείνουν ευχαριστημένοι (κι όποιος πιστεύει αντίθετα δεν είναι μυαλωμένος), αν δεν τους δώσεις ή δεν τους υποσχεθείς τη δική τους την εξουσία. Μα επειδή, αν τους τη δώσεις ολάκερη μονομιάς, δε θάσαν εξασφαλισμένοι οι φίλοι Σου ούτε κι η διατήρηση της εξουσίας της Αγιότης Σου, ανάγκη να δώσεις ένα μέρος της και το υπόλοιπο να το υποσχεθείς, με τρόπο που νάναι ολότελοι οίγουροι ότι θα την ξαναπάρουν· για τούτο κρίνω απαραίτητο να ξαναοίξεις τις συνεδριάσεις του Συμβουλίου των 1000 ή τουλάχιστον των 600, που θα μοιράζουν, όπως και παλιότερα, τις θέσεις και τ' αξιώματα – μ' εξαίρεση τους 64, τους 200 και τους 8 της Μπαλίας, που όσο ζείτε, η Αγιότη σου κι ο καρδινάλιος, θα διορίζονται από σας»⁷¹.

Η επόμενη συνταγματική πρόβλεψη αφορά τους Σημαιοφόρους (*Gon-falonieri*) των σωμάτων της πολιτυφυλακής (*compranie del popolo*) που δεν πρέπει να προέρχονται από τους 65 και που εκτός από τα στρατιωτικά έχουν και πολιτικά καθήκοντα: ορισμένοι απ' αυτούς θητεύουν για ένα μικρό διάστημα στα υπόλοιπα πολιτικά όργανα (Σινιορία και 32, 200,

⁷⁰ «Ας πάρει η Αγιότη Σου κι ο σεβαστότατος καρδινάλιος των Μεδίκων, όσο ζείτε, τόσην εξουσία διαμέσου της Μπαλίας, όση έχει κι ολάκερος ο λαός της Φλωρεντίας» (σ. 18). Η *Balia* ή *Parlamento* ήταν έκτακτη συνέλευση των πολιτών της Φλωρεντίας που είχε δικαίωμα να δώσει σε μια επιτροπή έκτακτες εξουσίες. Κατά συνεκδοχή, συχνά οι εξουσίες αυτές ονομάζονταν *Balia*.

⁷¹ ΜΑΚΙΑΒΕΛΛΙ, *Ανάλυση*, σ. 19. Το κείμενο δεν αναφέρει ρητώς ότι οι αρμοδιότητες των Μεδίκων, μετά τον θάνατό τους, θα περάσουν στο Μεγάλο Συμβούλιο, αυτή όμως είναι η πιο εύλογη υπόθεση αν λάβουμε υπόψη ότι στο εδάφιο που παραθέσαμε, ο Μακιαβέλλι τούς καλεί να υποσχεθούν στην τρίτη κατηγορία ανθρώπων επέκταση των αρμοδιοτήτων τους. Για τη μετά τον θάνατο των Μεδίκων περίοδο, προβλέπει επίσης έναν ρόλο αντίβαρου στη Σινιορία και τα τρία Συμβούλια για τους Σημαιοφόρους των σωμάτων της πολιτοφυλακής (σσ. 20-21).

Μεγάλο Συμβούλιο). Σε αυτά δεν έχουν ψήφο αλλά, αν δεν συμφωνούν με μια απόφαση, παραπέμπουν το θέμα στο επόμενο όργανο που ούτε αυτό μπορεί να αποφασίσει χωρίς τη σύμφωνη γνώμη αυτών ή των Σημαιοφόρων.

Τέλος, το *Discursus* προβλέπει την ίδρυση ενός ανώτερου δικαστηρίου⁷² αποτελούμενου από 30 μέλη που «κληρώνονται μέσα απ' τους διακόσιους και τους εξηνταπέντε. Αυτό, μαζί με τους Οκτώ της Φρουράς, εξετάζει υποθέσεις σοβαρές, εκείνες όπου «οι λίγοι πολίτες [δηλ. οι Οκτώ] δεν κοιτούν να τιμωρήσουνε τους μεγάλους κι έτσι χρειάζεται να συντρέξουνε πολλοί»⁷³.

IV

Το *Discursus florentinarum rerum* είναι ένα τολμηρό κείμενο. Ο συντάκτης του, αφού εκθέσει το σχέδιό του στον Λέοντα Ι', του εξηγεί ποια θα είναι η ανταμοιβή του αν το υιοθετήσει:

«...κανένας άνθρωπος δεν εγκωμιάζεται τόσο και για καμιά του πράξη, όσο εκείνοι που με νόμους και με θεσμούς μεταρρυθμίσανε πολιτείες⁷⁴ και βασιλεια: τούτοι είναι οι πρώτοι που παινιούνται μετά από εκείνους που στηθήκανε θεοί».

Το να πει κανείς σ' έναν πάπα, έστω και της προτριδεντινής Εκκλησίας, ότι οι μεγαλύτεροι έπαινοι δεν ανήκουν στους αγίους ή εν γένει σε πρόσωπα της Εκκλησίας αλλά στους νομοθέτες –οι οποίοι μάλιστα έρχονται αμέσως μετά απ' αυτούς που θεοποιήθηκαν– χρειάζεται τόλμη και πάντως δείχνει ότι ο Μακιαβέλλι δεν είχε στόχο να κολακέψει τον Λέοντα Ι'. Πόσω μάλλον που συνεχίζει:

«Λοιπόν δε δίνει ο ουρανός δώρο μεγαλύτερο σ' άνθρωπο κι ούτε δρόμος πιο ένδοξος μπορεί να φανερωθεί. Κι ανάμεσα στις τόσες καλοτυχίες που σώρεψε ο Θεός στον οίκο σας και στο πρόσωπο της

⁷² Λανθασμένα το αποκαλεί «εφετείο» ο Κονδύλης. Το όργανο αυτό δεν δικάζει σε δεύτερο βαθμό.

⁷³ ΜΑΚΙΑΒΕΛΛΙ, *Ανάλυση*, σ. 22.

⁷⁴ Ο Κονδύλης γράφει «δημοκρατίες».

Αγιότης Σου, τούτη είναι η μεγαλύτερη: να Σου δώσει τη δύναμη και την αφορμή να γίνεις *αθάνατος* κι έτσι να ξεπεράσεις πολύ τη δόξα των πατεράδων κα των παππούδων σου»⁷⁵.

Αν λάβει κανείς υπόψη του το βάρος που είχαν στο εκκλησιαστικό λεξιλόγιο οι λέξεις «δόξα» και «αθανασία», θα καταλάβει ακόμη καλύτερα τι σήμαινε το να λείει ο Μακιαβέλλι στον προκαθήμενο της Ρωμαϊκής Εκκλησίας πως τη δόξα και την αθανασία θα την κερδίσει αν γίνει ο νομοθέτης της Φλωρεντίας.

Ας γυρίσουμε όμως στο πολιτειακό ζήτημα. Το σχέδιο συντάγματος που προτείνεται στο *Discursus* δεν αφήνει αμφιβολίες για τις βασικές πολιτειακές ιδέες του Μακιαβέλλι: ούτε «δημοκράτης» ούτε «αριστοκράτης» υποστηρίζει ένα είδος μεικτού πολιτεύματος, εμπνευσμένου από το 6ο βιβλίο των *Ιστοριών* του Πολύβιου, και το οποίο, πρέπει να υπογραμμίσω, συμβαδίζει με τις αναλύσεις τόσο των πρώτων κεφαλαίων του 1ου βιβλίου των *Διατριβών* όσο κι αυτές των *Φλωρεντινών Ιστοριών*: οι ισχυροί δεν πρέπει ν' αποκλείονται από την πολιτική εξουσία ούτε όμως πρέπει να την μονοπωλούν· στην πολιτική ζωή είναι ανάγκη να συμμετέχουν και «οι πολλοί». Ο Μακιαβέλλι θέλει να συμμετέχει στην πολιτική ζωή όχι όλος ο «λαός» αλλά όλες οι ομάδες – μια από τις οποίες είναι ο «λαός». Στον πυρήνα του ρεπουμπλικανισμού του βρίσκεται, όπως έχουμε ήδη πει, η ιδέα της ισορροπίας των εξουσιών. Αυτό που γράφει για τους Σημαιοφόρους των στρατιωτικών σωμάτων του λαού, οι οποίοι ασκούν ένα είδος

⁷⁵ ΜΑΚΙΑΒΕΛΛΙ, *Ανάλυση*, σσ. 23-24. Υπογραμμίσεις δικές μου. Ο McCormick, όπως έχει ήδη σημειωθεί, βασίζει τη θέση του στην υπόθεση πως οι *Φ.Ι.* περικλείουν στην πραγματικότητα δύο ειδών κείμενα: στο ένα ο Μακιαβέλλι λειάινει τις πραγματικές του απόψεις για να μη δυσαρεστήσει τους Μέδικους. Με το άλλο υπονομεύει τις απόψεις αυτές και αποκαλύπτει την υποτιθέμενη «αληθινή» του άποψη. Για παράδειγμα, ενώ σύμφωνα με τον λόγο του ανώνυμου πληβείου, οι εξεγερμένοι εκδηλώνουν την πρόθεση ολοκληρωτικής επικράτησης, η αφήγηση των γεγονότων που ακολουθούν δείχνει, κατά τον McCormick, ότι οι πληβείοι δεν ακολουθούν τη γραμμή αυτή αλλά υποβάλλουν προτάσεις για απλή συμμετοχή των νέων συντεχνιών στη Σινιορία. Αυτό θα ίσχυε αν τα πράγματα είχαν σταματήσει εκεί. Επακολούθησε, όμως, η κατάληψη του Μεγάρου και η επαναστατικό δικαίω εγκατάσταση της νέας Σινιορίας και του Μικέλε στη θέση του Σημαιοφόρου της Δικαιοσύνης. Πέραν αυτών όμως, ένας άνθρωπος που λείει στον πάπα αυτά που αναφέρθηκαν περί αθανασίας, δεν έχει, νομίζω, λόγο να κρύβει τα λόγια του για το θέμα της θεσμικής οργάνωσης της πόλης.

veto ανάλογο μ' εκείνο των Ρωμαίων Δημάρχων, ισχύει για όλα τα όργανα:

«...γιατί καλό δεν είναι, μια μόνο αρχή κι ένα Σύμβουλο να επικυρώνουνε μια πράξη, χωρίς να υπάρχει κάποιος που να μπορεί κι αυτός να την ελέγξει. Κι ούτε είναι καλό, οι πολίτες που κρατούνε στα χέρια τους το κράτος να μην έχουνε κάποιον να τους επιτηρεί και να τους κάνει να κρατούνται μακριά από τα κακά έργα, αφαιρώντας τους την εξουσία που θα χρησιμοποιήσουνε άσχημα»⁷⁶.

Τελευταία παρατήρηση: το *Discursus* προτείνει ένα μεικτό, συμπεριληπτικό κι όχι «δημοκρατικό» πολίτευμα για λόγους πολιτικής σταθερότητας κι όχι δικαιοσύνης ή φιλολαϊκών πεποιθήσεων. Τα προηγούμενα πολιτεύματα ήταν ασταθή επειδή δεν είχαν όλες οι ομάδες μερίδιο στην εξουσία⁷⁷ ούτε το ένα όργανο επιτηρούσε και περιόριζε τα άλλα. Το σύνταγμα, αντίθετα, που ο Μακιαβέλλι πρότεινε στον Λέοντα Ι' προσέφερε στη μεν οικογένεια και τους φίλους του ασφάλεια και στην δε πόλη την απαιτούμενη από τη συγκυρία των Ιταλικών πολέμων σταθερότητα.

«Μα, για νάρθουμε τώρα στους κινδύνους που κρέμονται αν μείνουν έτσι τα πράγματα, θέλω να κάμω μια πρόγνωση: πως αν έρθει κάποια αναταραχή χωρίς η πόλη νάχει συνταχτεί διαφορετικά, θα γίνει το ένα από τα δύο ή μπορεί και τα δύο: ή μέσα στην ταραχή θα βγει αστόχαστα ένας αρχηγός, που θα διαφεντέψει το καθεστώς με τ' άρματα και με τη βία, ή μια παράταξη θα ξανανοίξει το Μεγάλο Συμβούλιο και θα ξεπατώσει την άλλη. Ό,τι κι αν γίνει απ' αυτά (που ο Θεός να μη το δώσει) ας σκεφτεί η Αγιότη Σου πόσους θανάτους, πόσες εξορίες και πόσα βασανιστήρια θα βλέπαμε, τόσο που κι ο πιο αναίσθητος άνθρωπος θα πέθαινε από τη λύπη, όχι η Αγιότη Σου, πούναι γιομάτη ευσέβεια. Κι άλλος τρόπος δεν υπάρχει για να γλυτώσουμε τούτες τις συφορές παρά να τα φέρουμε έτσι, που οι θεσμοί της πόλης να μπορέσουνε από μοναχοί τους να σταθούνε

⁷⁶ ΜΑΚΙΑΒΕΛΛΙ, *Ανάλυση*, σ. 21

⁷⁷ «ούτε πάλι και να πιστέψουμε μπορούμε πως θα κρατήσει μια *πολιτεία*, αν δεν ικανοποιήσει τις απαιτήσεις εκείνες, που οι *πολιτείες* καταστρέφονται άμα δεν τις ικανοποιήσουνε» (σ. 9). «Αν δεν ικανοποιήσεις τους «πολλούς», ποτέ δε φτιάχνεις *πολιτεία* σταθερή» (σ. 19).

ορθοί· και πάντα ορθοί θα στέκουνε, όταν ολονών τα χέρια τους κρατούνε, όταν όλοι ξέρουν τι πρέπει να κάμουνε και ποιόν πρέπει να εμπιστεύονται κι όταν κανένας πολίτης, ψηλά ή χαμηλά, δε θα ορέγεται αλλαγές, είτε από φόβο για το άτομό του είτε από φιλοδοξία»⁷⁸.

Η ανάγνωση των δύο μακιαβελλιανών κειμένων που επιχειρήσαμε εδώ έγινε με τους όρους και τους στόχους της ιστορίας των πολιτικών ιδεών κι όχι της πολιτικής θεωρίας. Η ιδέα του μεικτού πολιτεύματος, μετά την εξέλιξη που γνώρισε η νεώτερη πολιτική θεωρία χάρη στον Ζ. Μποντέν και τον Τ. Χομπς, οι οποίοι την έχτισαν γύρω από την έννοια της κυριαρχίας και τοποθέτησαν τον *locus* της σ' ένα και μοναδικό σημείο, μας είναι εν πολλοίς ξένη⁷⁹ κι ίσως αυτός είναι ένας λόγος για τον οποίο λαμπροί σχολιαστές των κειμένων του Φλωρεντινού γραμματέα ολισθαίνουν προς τη «δημοκρατική πολιτεία» πιστεύοντας ότι τα ερμηνεύουν ορθά.⁸⁰ Για να συλλάβει και να εκτιμήσει μια «ιδέα ξένη», ο ιστορικός χρειάζεται να κινητοποιήσει τη φαντασία και να θυμηθεί πως, σε άλλες εποχές, τα πράγματα ενδεχομένως «άλλως είχαν». Αυτό ακριβώς προσπάθησα να κάνω στις γραμμές που προηγήθηκαν.

⁷⁸ Ο.π., σ. 25.

⁷⁹ Αν υιοθετήσουμε την υπόθεση πως αυτή είναι μια θεμελιώδης ιδέα του Μακιαβέλλι, τότε συνεχιστές του δεν είναι ούτε ο Harrington, όπως θεωρεί ο J. Pocock, ούτε ο Ρουσσώ αλλά ο Μοντεσκιέ που μιλούσε για αντίβαρα και ο E. Burke που αξιολογούσε θετικά την ύπαρξη των πολιτικών κομμάτων. Το πιο κοντινό στο μακιαβελλιανό ιδεώδες της «διηρημένης κυριαρχίας» πολιτικό καθεστώς σήμερα είναι ίσως το αγγλικό με τις δύο Βουλές, των Λόρδων και των *Commonners*.

⁸⁰ Για μια εισαγωγή στη «δημοκρατική στροφή» στις μακιαβελλιανές σπουδές βλ. F. DEL LUCCHESI, «Introduction», στο DEL LUCCHESI κ.ά., *Radical Machiavelli*. Η δική μου ανάγνωση εμπνέεται από παρατηρήσεις των Q. SKINNER, *Foundations of Modern Political Thought*, τ. 1, Καίμπριτζ: Cambridge U.P., 1978, σσ. 181-182, SASSO, *Su Machiavelli*, J. HANKINS, «Leonardo Bruni and Machiavelli on the lessons of Florentine history», στο G. FRANCESCONI – M. MASSIMO (επιμ.), *Le cronache volgari in Italia. Atti della VI Settimana di studi medievali (Ρώμη, 13-15 Μαΐου 2015)*, Ρώμη: Istituto storico per il medioevo, 2017 [373-395], G. PEDULLÀ, *Machiavelli in tumulto: conquista, cittadinanza e conflitto nei Discorsi sopra la prima deca di Tito Livio*, Ρώμη: Bulzoni Editore, 2011 καθώς και των προαναφερθέντων έργων των N. Rubinstein και G. Bock. Βλ. επίσης την ενότητα «Διχασμός» στο Χ. ΑΥΛΑΜΗ, Β. ΙΑΚΩΒΟΥ, Σ. ΣΙΑΜΑΝΔΟΥΡΑΣ & Γ. ΦΑΡΑΚΛΑΣ (επιμ.), *Ο Μακιαβέλλι μετά τον Μακιαβέλλι*, Αθήνα: Angelus Novus, 2022 [53-138].

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Πηγές

BRACCIOLINI, P. *Historiae Florentini populi*, στο L.A. MURATORI, *Rerum Italicarum Scriptores*, τ. XX, Μιλάνο, 1731, σσ. 194-454.

BRUNI, L. *Historia florentini populi*, επιμ. και αγγλική μετάφραση J. HANKINS, Καίμπριτζ Μασαχουσέτης, Harvard U.P., 3 τόμοι, 2007.

MACHIAVELLI, N. *Tutte le opere*, επιμ. M. MARTELLI, Φλωρεντία: Sansoni, 1971.

MACHIAVELLI, N. *Discorsi sopra la prima deca di Tito Livio*, επιμ. G. INGLESE, Μιλάνο: Mondadori, 2018.

MACHIAVELLI, N. *Lettere*, επιμ. F. GAETA, Μιλάνο: Feltrinelli, 1981.

ΜΑΚΙΑΒΕΛΛΙ, Ν. *Φλωρεντινές Ιστορίες*, ελλ. μετ. Θ. ΝΙΚΟΛΑΪΔΗΣ, Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 2021.

ΜΑΚΙΑΒΕΛΛΙ, Ν. *Έργα*, ελλ. μετ. Τ. ΚΟΝΔΥΛΗΣ, Αθήνα: Κάλβος, 2 τόμοι, 1971.

Ξενόγλωσσα Βοηθήματα

ANSELMi, G.M. «Il *Discursus florentinarum rerum* tra progetto politico e prospettiva storiografica», στο J.-J. MARCHAND (επιμ.), *Niccolò Machiavelli politico, storico, letterato, Atti del Convegno (Λωζάνη, 27-30 Σεπτεμβρίου 1995)*, Ρώμη, 1996, σσ. 189-207.

ANSELMi, G.M. *Ricerche sul Machiavelli storico*, Πίζα: Pacini, 1979.

BOCK, G. «Civil discord in Machiavelli's *Istorie Fiorentine*», στο G. BOCK - Q. SKINNER (επιμ.), *Machiavelli as Geschichtsschreiber, Quellen und Forschungen aus italienischen Bibliotheken und Archiven* 66 (1986), σσ. 153-191.

BRUCKER, G.A. «The Ciompi revolution», στο *Florentine studies. Politics and society in Renaissance Florence*, Λονδίνο: Faber and Faber 1968, σσ. 314-357.

CABRINI, A.M. *Interpretazione e stile in Machiavelli. Il terzo libro delle "Istorie"*, Ρώμη: Bulzoni Editore, 1990.

CAVALUZZI, R. «Machiavelli per rassettare le cose fiorentine», *Italia-nistica: Rivista di letteratura italiana* 39 (2010), σσ. 11-21.

GILBERT, F. «Machiavelli's *Istorie fiorentine*: an essay in interpretation», στο M. P. GILMORE, *Studies on Machiavelli*, Φλωρεντία: Sansoni, σσ. 75-99.

GUIDI, G. «Niccolò Machiavelli e i progetti di riforme costituzionali a Firenze nel 1522», *Il pensiero politico* 5 (1970), σσ. 580-596.

HANKINS, J. «Leonardo Bruni and Machiavelli on the lessons of Florentine history», στο G. FRANCESCONI – M. MASSIMO (επιμ.), *Le cronache volgari in Italia. Atti della VI Settimana di studi medievali (Ρώμη, 13-15 Μαΐου 2015)*, Ρώμη: Istituto Storico per il Medioevo, 2017, σσ. 373-395.

INGLESE, G. «Per il testo del *Discursus florentinarum rerum* e altre note», *La bibliofilia* 83 (1982), σσ. 41-50.

INGLESE, G. «Il *Discursus florentinarum rerum* di N. Machiavelli», *La cultura* 23 (1985), σσ. 203-228.

JURDJEVIC, M. *A Great and Wretched City. Promise and Failure in Machiavelli's Florentine political Thought*, Κάιμπριτζ Μασαχουσέτης-Λονδίνο: Harvard U.P., 2014.

LEE, A. *Machiavelli. His Life and Times*, Λονδίνο: Picador, 2020.

LEFORT, C. *Le travail de l'oeuvre Machiavel*, Παρίσι: Gallimard, 1971.

MARIETTI, M. *Machiavelli. L'eccezione fiorentina*, Φλωρεντία: Cadmos, 2005.

MARIETTI, M. «Machiavel historiographe des Médicis», στο A. ROCHON (επιμ.), *Les écrivains et le pouvoir en Italie à l'époque de la Renaissance*, Παρίσι: Université de la Sorbonne nouvelle, 1974, σσ. 81-148.

McCORMICK, J. «Faulty Foundings and Failed Reformers in Machiavelli's *Florentine Histories*», *American Political Science Review* 111 (2017), σσ. 204-216.

McCORMICK, J. *Reading Machiavelli. Scandalous Books, suspect Engagements, and the Virtue of populist Politics*, Πρίνστον και Οξφόρδη: Princeton U.P., 2018.

McCORMICK, J. «Machiavelli, Popular Resistance and the Curious Case of the Ciompi Revolt», στο P. DESAN & V. FERRER (επιμ.), *Penser et agir à la Renaissance. Thought and Action in the Renaissance*, Γενεύη: Droz, 2020, σσ. 369-390.

McCORMICK, J. *Machiavellian Democracy*, Καίμπριτζ: Cambridge U.P., 2011.

NAJEMY, J. «Guild Republicanism in Trecento Florence: The Successes and Ultimate Failure of Corporate Politics», *The American Historical Review* 84 (1979), σσ. 53-71

NAJEMY, J. *A History of Florence 1200-1575*, Λονδίνο: Blackwell Publishing, 2008.

PEDULLÀ, G. *Machiavelli in tumulto: conquista, cittadinanza e conflitto nei 'Discorsi sopra la prima deca di Tito Livio'*, Ρώμη: Bulzoni Editore, 2011.

PEDULLÀ, G. «Il divieto di Platone. Niccolò Machiavelli e il discorso dell'Anonimo plebeo (*Ist. Fior.* III, 13)», στο J.-J. MARCHAND – J.-C. ZANCARINI, *Storiografia repubblicana fiorentina 1494-1570*, Φλωρεντία: Franco Cesati Editore, 2003, σσ. 209-266.

PETTIT, P. *Republicanism. A Theory of Freedom and Government*, Οξφόρδη: Clarendon Press, 1997.

PHILLIPS, M. «Barefoot Boy Makes Good: a Study of Machiavelli's Historiography», *Speculum* 59/3 (1984), σσ. 585-605.

RIDOLFI, R. *The Life of Niccolò Machiavelli*, αγγλ. μετ. C. GRAYSON, Λονδίνο-Νέα Υόρκη: Routledge, 2010.

STELLA, A. *La révolte des Ciompi. Les hommes, les lieux, le travail*, Παρίσι: Éditions de l' EHESS, 1993.

SASSO, G. *Niccolò Machiavelli*, τ. 1, *Il pensiero politico*, Μπολόνια: Il Mulino, 1993², [651-94].

SASSO, G. *Su Machiavelli. Ultimi scritti*, Ρώμη: Carocci editore, 2015.

VATTER, M. «The quarrel between populism and republicanism: Machiavelli and the antinomies of plebeian politics», *Contemporary Political Theory* 11 (2011), σσ. 1-22.

VIROLI, M. (επιμ.). *Machiavelli and Republicanism*, Καίμπριτζ: Cambridge U.P., 1990.

WINTER, Y. «Plebeian Politics: Machiavelli and the Ciompi Uprising», *Political Theory* 40 (2012), σσ. 736-766= στο F. DEL LUCCHESI, F. FROSINO & V. MORFINO (επιμ.). *The Radical Machiavelli. Philosophy and Language*, Λάντνεν: Brill, 2016. σσ. 306-336.

ZANCARINI, J.-C. «La révolte des ciompi. Machiavel, ses sources et ses lecteurs», *Cahiers philosophiques* (SCEREN) 2004, σσ. 9-22.

Ελληνόγλωσσα βοηθήματα

ΑΥΛΑΜΗ, Χ., Β. ΙΑΚΩΒΟΥ, Σ. ΣΙΑΜΑΝΔΟΥΡΑΣ & Γ. ΦΑΡΑΚΛΑΣ (επιμ.). *Ο Μακιαβέλλι μετά τον Μακιαβέλλι*, Αθήνα: Angelus Novus, 2022.

ΝΙΚΟΛΑΪΔΗΣ, Θ. «"Λαός" και "πλέμπα" της Φλωρεντίας στον Λεονάρντο Μπρούνι και τον Νικολό Μακιαβέλλι», στο Κ. ΓΑΓΑΝΑΚΗΣ, Ν. ΓΙΑΝΤΣΗ-ΜΕΛΕΤΙΑΔΗ, Μ. ΝΤΟΥΡΟΥ-ΗΛΙΟΠΟΥΛΟΥ, Μ. ΠΑΠΑΘΑΝΑΣΙΟΥ & Κ. ΡΑΠΤΗΣ (επιμ.), *Ευρωπαϊκές πόλεις σε κρίση. Από τον μεσαίωνα μέχρι σήμερα*, Αθήνα: Ηρόδοτος, 2022, σσ. 59-177.

The Ciompi Revolt in Machiavelli's *Florentine Histories*
and the "mixed government"

Theodossios NIKOLAIDIS

Abstract: Based on a reading of Istorie Fiorentine 3, 1-18 and of the Discursus florentinarum rerum I argue, against J. McCormick, that while Machiavelli is relatively sympathetic towards the ciompi revolt, we should not conclude that the author prefers a «popular» or «democratic» republic. On the contrary, his understanding of the social and political conditions under which the ciompi were living - and that, through the Anonymous, he granted them the right to speak publicly - indicates that he favored a «mixed» republic, one in which both the grandi and the plebeians should take part. I also argue, against M. Jurdjevic, that Machiavelli's preference for the «mixed» republic does not only characterize his later texts such as the Istorie and the Discursus, but is in line with his famous analysis of the Roman republic in the first chapters of the Discourses on the first ten books of Livy.

Keywords: Machiavelli, Florence, Ciompi, mixed government.

Η Συνωμοσία των Βαρόνων του Βασιλείου της Νεαπόλεως (1485-1487): μια μελέτη περίπτωσης

Ευθύμιος ΝΤΙΚΟΣ

Περίληψη: Το καλοκαίρι του 1485 το Βασίλειο της Νεαπόλεως συγκλονίστηκε από έναν εμφύλιο πόλεμο που σύντομα μετατράπηκε σε πόλεμο μεταξύ του βασιλείου και του Κράτους της Εκκλησίας και στον οποίον ενεπλάκησαν όλες οι μεγάλες ιταλικές δυνάμεις της εποχής. Πρόκειται για την περίφημη Δεύτερη Συνωμοσία των Βαρόνων (1485-1487), τα κίνητρα της οποίας ανάγονται στις κοινωνικές, πολιτικές και θεσμικές ιδιαιτερότητες του βασιλείου και στη συγκεντρωτική, αντιφεουδαρχική πολιτική του βασιλιά Ferrante I της Αραγωνίας. Η παρούσα μελέτη αποσκοπεί στην εξέταση αυτού του πολύ σημαντικού κινήματος και ειδικότερα στη συνοπτική παρουσίαση των γεγονότων και στη διερεύνηση των αιτίων, των συνεπειών, των πρωταγωνιστών, της τυπολογίας και της επίδρασης του φαινομένου στη συλλογική μνήμη.

Λέξεις κλειδιά: Βασίλειο της Νεαπόλεως, Βαρόνοι, Ferrante I της Αραγωνίας, Δούκας της Καλαβρίας Alfonso, φεουδαρχία, συνωμοσία, καταστολή, πόλεμος και πολιτική στην αναγεννησιακή Ιταλία, προνεωτερικά ιταλικά κράτη.

Ο 14^{ος} και ο 15^{ος} αιώνας έχουν χαρακτηριστεί από τους ιστορικούς ως «η εποχή των συνωμοσιών». Πράγματι, στη συγκεκριμένη χρονική περίοδο παρατηρούμε την εκδήλωση πολυάριθμων συνωμοτικών κινήματων σε όλα τα μήκη και πλάτη της Ιταλικής χερσονήσου¹. Ιδίως, από το 1476 ως το 1488 η

¹ R. FUBINI, «L'età delle congiure: i rapporti tra Firenze e Milano dal tempo di Piero a quello di Lorenzo de' Medici», στο R. FUBINI (επιμ.), *Italia quattrocentesca. Politica e diplomazia nell'età di Lorenzo il Magnifico*, Μιλάνο: FrancoAngeli Storia, 1994, σσ. 220-252· J. C. MAIRE-VIGUER, «Le rivolte cittadine contro i "tiranni"», στο M. BOURIN, G. CHE-

Ιταλία συγκλονίζεται από πέντε διαφορετικές, μεγάλων διαστάσεων, συνωμοσίες. Το 1476 σημειώνεται η συνωμοσία κατά του Galeazzo Maria Sforza στο Μιλάνο, ενώ το 1478 στη Φλωρεντία λαμβάνει χώρα η συνωμοτική κίνηση της οικογένειας Pazzi κατά των Μεδίκων. Αντίστοιχα φαινόμενα εκδηλώνονται το 1488 στο Forlì κατά του Girolamo Riario και στη Faenza κατά του Galeotto Manfredi². Το 1485 αντηχούν τα τύμπανα του πολέμου και στη μεσημβρινή Ιταλία. Ξεσπάει η ένοπλη σύγκρουση μεταξύ του Αραγωνέζου Βασιλέα της Νεαπόλεως Ferrante (Ferdinando I) και μιας σεβαστής μερίδας φεουδαρχών του βασιλείου που έμεινε γνωστή στην ιστοριογραφία ως η «δεύτερη Συνωμοσία των Βαρόνων του Βασιλείου της Νεαπόλεως». Το γεγονός αυτό συντάραξε όλη την Ιταλία και επηρέασε βαθύτατα την κοινωνική και πολιτική ζωή του ιταλικού Νότου³.

Στόχος της παρούσας μελέτης είναι η διερεύνηση των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών αυτής της συνωμοσίας, όπως είναι τα αίτια της, τα κύρια αιτήματα των συνωμοτών, οι πρωταγωνιστές του κινήματος, τα χρονικά όριά του, η μαζικότητα της συμμετοχής, ο τρόπος δράσης των στασιαστών, η επίτευξη ή μη του στόχου, οι συνέπειες του γεγονότος, το πλήρες περιεχόμενο του όρου που χρησιμοποιήθηκε για να δηλώσει το φαινόμενο, οι

RUBINI & G. PINTO (επιμ.), *Rivolte urbane e rivolte contadine nell' Europa del Trecento, un confronto*, Φλωρεντία: Firenze University Press, 2011, σσ. 353-354 [351-380].

² FUBINI, «L'età delle congiure», σσ. 220-252· P. MILZA, *Storia d' Italia, dalla preistoria ai giorni nostri*, Μιλάνο: Corbaccio, 2006, σσ. 330-333· Γ.Δ. ΠΑΓΚΡΑΤΗΣ, *Ιστορία της Ιταλίας. Από τη συνθήκη του Λόντι στην ενοποίηση (1454-1870)*, Αθήνα: ΣΕΑΒ, 2015, σ. 25 <<http://hdl.handle.net/11419/3959>> (πρόσβαση, 12/6/2022)· E. SCARTON, «Camillo Porzio, la congiura dei baroni e le sue fonti», στο G. D' AGOSTINO, S. FODALE, M. MIGLIO, A.M. OLIVA D. PASSERINI & F. SENATORE (επιμ.), *La Corona d' Aragona e l' Italia. Atti del XX Congresso della Corona d' Aragona (Ρώμη-Νάπολη, 4-8 Οκτωβρίου 2017)*, τ. II/2, Ρώμη: ISME, 2020, σσ. 1383-1384 [1383-1398].

³ Για μια αναλυτική παρουσίαση του γεγονότος βλ. C. PORZIO, *La congiura de' baroni del regno di Napoli contra il re Ferdinando I*, Νάπολη: S. D' Aloe, 1859· E. SCARTON, «La congiura dei baroni del 1485-87 e la sorte dei ribelli», στο F. SENATORE – F. STORTI (επιμ.), *Poteri, relazioni, guerra nel regno di Ferrante d' Aragona. Studi sulle corrispondenze diplomatiche*, Νάπολη: ClioPress, 2011, σσ. 213-290 [213-290]. Για μια συνοπτικότερη παρουσίαση του ιστορικού γεγονότος βλ. G. PALADINO, «Congiura dei baroni», *Enciclopedia Italiana* (1930), <https://www.treccani.it/enciclopedia/congiura-dei-baroni_%28Enciclopedia-Italiana%29/> (πρόσβαση, 12/6/2022)· L. SALVATORELLI, *Sommario della storia d' Italia*, Τορίνο: Einaudi, 1999¹¹, σσ. 273-274· MILZA, *Storia d' Italia*, σσ. 338-341.

πηγές των γεγονότων και ο αντίκτυπος στη συλλογική μνήμη και την πνευματική ζωή του τόπου.

Τα αίτια

Κατά την υστερομεσαιωνική περίοδο και τις απαρχές της Πρώιμης Νεωτερικότητας το Βασίλειο της Νεαπόλεως διακρινόταν για τις βαθιές του φεουδαλικές δομές. Στην περίοδο των Ανδεγαυών οι φεουδάρχες αποτελούσαν το κυρίαρχο κοινωνικό στρώμα. Εκμεταλλεζόμενοι τις ανάγκες της ανδεγαυικής μοναρχίας, ιδίως στην περίοδο μετά τους Σικελικούς Εσπερινούς, απέσπασαν πολλαπλά προνόμια και εδάφη σε βάρος των βασιλικών γαιών και των πόλεων. Οι εσωτερικές τους συγκρούσεις και η ανάμειξή τους στις εμφύλιες διενέξεις των Ανδεγαυών βύθισαν το βασίλειο σε χρόνια αναρχία που διασάλεψε τη βασιλική εξουσία και την οικονομική και πολιτική σταθερότητα της μεσημβρινής Ιταλίας. Όταν ο Αλφόνσο της Αραγωνίας κατέκτησε το 1442 το βασίλειο, συνέχισε τις εκχωρήσεις προνομίων προς τους φεουδάρχες, με στόχο την παγίωση της κυριαρχίας του και την ομαλή άνοδο στον θρόνο του φυσικού τέκνου του Ferrante. Παρόλ' αυτά, όταν ο Ferrante ανέβηκε στον θρόνο της Νεαπόλεως το 1458, οι βαρόνοι συνωμότησαν εναντίον του και κάλεσαν τον Ιωάννη τον Ανδεγαυό, τον δεύτερο διεκδικητή του θρόνου. Πρόκειται για την «πρώτη Συνωμοσία των Βαρόνων» (1459–64) την οποία η Κορώνα κατέστειλε με δυσκολία⁴.

Την περίοδο της βασιλείας του Ferrante η σύσταση της φεουδαρχίας του βασιλείου άρχισε σταδιακά να μεταβάλλεται. Σχηματίστηκαν δύο διακριτές ομάδες φεουδαρχών που βρίσκονταν σε ανταγωνισμό μεταξύ τους. Η πρώτη ομάδα αποτελούνταν από την παλαιά στρατιωτική αριστοκρατία που ήταν συνδεδεμένη με τη γαιοκτησία. Η δεύτερη ομάδα ήταν μια νέα φεουδαρχία που δημιούργησε ο ίδιος ο Ferrante και αποτελούνταν από πλούσιους εμπόρους, πλοιοκτήτες και κρατικούς υπαλλήλους. Πρόκειται για έναν στενό κύκλο ατόμων που είχαν πλουτίσει από το εμπόριο και τη ναυτιλία και συνιστούσαν μια κλειστή οικονομική ολιγαρχία που ασκούσε τις πιο κερδοφόρες δραστηριότητες του βασιλείου και στελέχωνε τη γραφειοκρατική του μηχανή. Ο Ferrante παραχώρησε στα άτομα αυτά γαίες και

⁴ SALVATORELLI, *Sommario*, σσ. 193, 213, 243–244, 251, 266, 268–270. J. H. BENTLEY, *Politica e Cultura nella Napoli rinascimentale*, Νάπολη: Guida Editori, 1995, σσ. 31–32.

φεουδαλικούς τίτλους με στόχο τη δημιουργία ερεισμάτων απέναντι στην παλαιά αριστοκρατία που τον εχθρευόταν σταθερά⁵.

Παρόλες τις διαφορές τους, κάποιοι από αυτούς τους «νέους» φεουδάρχες συνασπίστηκαν με πολλά από τα μέλη της παλαιάς αριστοκρατίας εναντίον της Κορώνας. Τι ήταν όμως αυτό που ώθησε ένα σεβαστό μέρος των βαρόνων της Νεαπόλεως να ξεσηκωθεί κατά της αραγωνικής δυναστείας; Τα αίτια του ξεσηκωμού των βαρόνων εντοπίζονται στην αντιφεουδαλική, συγκεντρωτική πολιτική του Ferrante και του γιου και τοποτηρητή του Alfonso, Δούκα της Καλαβρίας⁶. Στόχος της Κορώνας ήταν να εκσυγχρονίσει το βασίλειο και να εξασφαλίσει την πολιτική και οικονομική σταθερότητά του⁷. Βρισκόμαστε ακριβώς στη στιγμή που η αραγωνική δυναστεία, παράλληλα με μια έντονη, επεκτατική εξωτερική πολιτική⁸, επι-

⁵ Αυτή η δεύτερη ομάδα φεουδαρχών νέας κοπής, λόγω των αστικών ή λαϊκών της καταβολών της, είναι γνωστή με τον όρο «borghesia loricata», βλ. R. GIURA LONGO, «Fortuna e crisi degli assetti feudali dalla congiura dei baroni (1485) alla rivoluzione del 1647-48», στο G. DE ROSA – A. CESTARO (επιμ.), *Storia della Basilicata*, τ. 3, Μπάρι: Laterza, 2021², σσ. 146-150 [141-174]. G.D'AGOSTINO, *La Capitale ambigua. Napoli dal 1458 al 1580*, Νάπολη: Sen, 1979· G. VITALE, «Sul segretario regio al servizio degli Aragonesi di Napoli», *Studi storici* 49 (2008), σσ. 316-318, 321 [293-321]. SCARTON, *La Congiura*, σσ. 283-284. A. RUSSO, «Petrucci, Antonello», *Dizionario Biografico degli Italiani* 82 (2015), <https://www.treccani.it/enciclopedia/antonello-petrucci_%28Dizionario-Biografico%29/> (πρόσβαση, 12/6/2022). A. RUSSO, *Federico d' Aragona (1451-1504). Politica e ideologia nella dinastia aragonese di Napoli*, Νάπολη: Federico II University Press, 2018, σ. 20.

⁶ G. GALASSO, *Il Regno di Napoli. Il Mezzogiorno angioino e aragonese (1266-1494)*, Τορίνο: Utet, 1992· SCARTON, *La Congiura*, σ. 215· BENTLEY, *Politica e Cultura*, σσ. 43-44. A. RUSSO, «Sanseverino, Girolamo», *Dizionario Biografico degli Italiani* 90 (2017), <https://www.treccani.it/enciclopedia/girolamo-sanseverino_%28Dizionario-Biografico%29/> (πρόσβαση, 12/6/2022).

⁷ E. SCARTON, «“El parlamento è finito.” Ripresa e declino dell'istituto parlamentare nel Mezzogiorno aragonese», *eHumanista / IVITRA* 7 (2015), σ. 306 [295-310] <<http://www.ehumanista.ucsb.edu/ivitra/volumes/7/>> (πρόσβαση, 19/6/2022).

⁸ Ο Αραγωνέζος Βασιλέας της Νεαπόλεως είχε εμπλακεί σε μια σειρά πολεμικών επιχειρήσεων για πέντε συνεχόμενα χρόνια. Το 1479-1480 είχε συνασπιστεί με την Αγία Έδρα στον πόλεμο εναντίον του Λαυρέντιου του Μεγαλοπρεπούς που είχε ξεσπάσει ως επακόλουθο της συνωμοσίας της οικογένειας Pazzi κατά των Μεδίκων. Το 1480-1481 ο Ferrante κλήθηκε να αντιμετωπίσει την οθωμανική απόβαση στο Ότραντο και την επιχείρηση για την απελευθέρωση της πόλης. Το 1482 σύναψε συμμαχία με το Μιλάνο και τη Φλωρεντία υπέρ του Δούκα της Φερράρας εναντίον της Βενετίας και της Αγίας Έδρας. Το Καλοκαίρι του 1484 βρέθηκε αντιμέτωπος με την κατάληψη της πόλης Gallipoli και της γύρω περιοχής από τα στρατεύματα της Γαληνοτάτης στην Απουλία. Ως αποτέλεσμα των πολεμικών επιχειρήσεων

χειρεί στο εσωτερικό του κράτους τη μετάβαση του βασιλείου από το παλαιό φεουδαρχικό κράτος στη μοντέρνα απόλυτη μοναρχία. Ένα πρώτο βήμα ήταν η ενίσχυση της επιχειρηματικότητας των αστών και των δραστηριοτήτων των λιγότερο εύπορων κοινωνικών στρωμάτων. Ο Alfonso υποστήριξε τις βασιλικές πόλεις («città demaniali»), εκχωρώντας τους πρόνοια, απαλλαγές και τοπικές αυτονομίες, ενίσχυσε τη συμμετοχή των λαϊκών στοιχείων στα συμβούλια των πόλεων, διεύρυνε τις εξουσίες των βασιλικών οργάνων και υποστήριξε τις οικονομικές δραστηριότητες της μικρής και μεσαίας αστικής τάξης. Το 1469 ο Ferrante εξέδωσε ένα διάταγμα με το οποίο διασφάλιζε την ελεύθερη διακίνηση των αγαθών σε όλα τα εδάφη του βασιλείου, βάζοντας, τέλος, στα μονοπώλια των φεουδαρχών και στους δασμούς που οι έμποροι κατέβαλλαν στους βαρόνους για τη διακίνηση των εμπορευμάτων τους. Έπειτα, ανάγκασε τους βαρόνους να επιτρέψουν την ελεύθερη κυκλοφορία των αγαθών σε εκτάσεις που οι ίδιοι είχαν περιφράξει και χρησιμοποιούσαν ως βοσκοτόπια. Ο Αραγωνέζος Βασιλέας προώθησε με θέρμη την ανάπτυξη των βιοτεχνικών και βιομηχανικών δραστηριοτήτων και ενθάρρυνε τη δημιουργία τυπογραφικών εργαστηρίων στη Νάπολη⁹.

Επιπλέον, ο Ferrante ενεργοποίησε μια σειρά μεταρρυθμίσεων στην οικονομία, τη δικαιοσύνη και τον στρατό, εισήγαγε ένα νέο αλλά επαχθές, φορολογικό σύστημα για να γεμίσει τα αδειανά, λόγω των συνεχών πολέ-

η Κορώνα βρέθηκε βαθύτατα χρεωμένη, εξαιτίας των δανείων που είχε συνάψει με τους συμμάχους της. βλ. SALVATORELLI, *Sommario*, σσ. 267-273· MILZA, *Storia d'Italia*, σσ. 332-334· E. SCARTON, «Il parlamento napoletano del 1484», *Archivio storico per le province napoletane* 124 (2007), σ. 113 [113-136].

⁹ R. COLAPIETRA, «Gli aspetti interni della crisi della monarchia aragonesa», *Archivio Storico Italiano* 119 (1961), σσ. 168-187 [163-199]· R. FUDA, «Nuovi documenti sulla congiura dei baroni contro Ferrante I d' Aragona», *Archivio Storico Italiano* 147 (1989), σσ. 278-279 [277-345]· F. STORTI, «El buen marinero». *Psicologia politica e ideologia monarchica al tempo di Ferdinando I d' Aragona, re di Napoli*, Ρώμη: Viella, 2014 σσ. 75-91· BENTLEY, *Politica e Cultura*, σσ. 43-44· RUSSO, «Sanseverino, Girolamo», στο *treccani.it*· D. MORRA, «D'amore e dissensione. L'apparato fiscale del Regno come spazio di coordinamento politico-sociale (1463-1494)», στο A. RUSSO, F. SENATORE & F. STORTI (επιμ.), *Ancora su poteri, relazioni, guerra nel Regno di Ferrante d'Aragona. Studi sulle corrispondenze diplomatiche II*, Νάπολη: Federico II University Press, 2020, σσ. 49, 50 [27-54].

μων, ταμεία του κράτους¹⁰, συγκέντρωσε τη δικαστική εξουσία στο πρόσωπό του και απαγόρευσε στους φεουδάρχες να διατηρούν ιδιωτικούς στρατούς με προοπτική τη δημιουργία ενός σταθερού, επαγγελματικού στρατεύματος στελεχωμένου από κατοίκους των πόλεων¹¹. Σκόπευε, επίσης, να επεκτείνει τις βασιλικές γαίες σε ακτίνα 30 μιλίων γύρω από τη Ναπολη και να επανακτήσει εδάφη σπουδαίου οικονομικού και γεωστρα-

¹⁰ Η φορολογική μεταρρύθμιση που ενεργοποίησε η Κορώνα για να αυξήσει τα έσοδα του κράτους έγκειτο στην κατάργηση των φόρων πάνω στα νοικοκυριά και το αλάτι και την αντικατάστασή τους από μια έμμεση φορολόγηση των βασικότερων καταναλωτικών αγαθών και του ζωικού κεφαλαίου. Το νέο φορολογικό σύστημα προκάλεσε τη δυσφορία και την αγανάκτηση του πληθυσμού του βασιλείου. Πέρα από τους φεουδάρχες, ενστάσεις παρουσίασαν και σημαντικές πόλεις, όπως η L'Aquila, η Capua και η Aversa. Βλ. PALADINO, «Congiura dei baroni», στο *treccani.it*. SALVATORELLI, *Sommario*, σσ. 269, 273. M. DEL TREPPO, «Il regno aragonese», στο G. GALASSO – R. ROMEO (επιμ.), *Storia del Mezzogiorno*, τ. IV.I, Ρώμη: Edizioni del Sole, 1986, σσ. 122-127 [89-201]. SCARTON, «Il parlamento napoletano», σσ. 127-129, 132-136. SCARTON, *La Congiura*, σσ. 214-215. E. SCARTON, «Costi della guerra e forze in campo nel secolo XV, tra verità storiografiche e manipolazione dell'informazione», *Revista de Historia militar* 6/11 (2017), σσ. 38-39 [23-42]. E. SCARTON – F. SENATORE, *Parlamenti generali a Napoli in età aragonese*, Νάπολη: Federico II University Press, 2018, σσ. 174-198. Για την οικονομική δυσπραγία που μάστιζε το Βασίλειο της Νεαπόλεως στην περίοδο πριν ξεσπάσει η δεύτερη Συνωμοσία των Βαρόνων βλ. COLAPIETRA, «Gli aspetti interni», σσ. 188-193.

¹¹ Για τις κινήσεις του μονάρχη στα πεδία της δικαιοσύνης και του στρατού βλ. F. STORTI, «L'eredità militare di Alfonso I d'Aragona», *Archivio Storico per le province napoletane* CXVIII (2000), σσ. 13-61. F. STORTI, «Il principe condottiero. Le campagne militari di Alfonso, duca di Calabria», στο M. DEL TREPPO (επιμ.), *Condottieri e uomini d'arme nell'Italia del Rinascimento*, Νάπολη: Liguori-GISEM, 2001, σσ. 327-346 [329-332]. F. STORTI, *L'esercito napoletano nella seconda metà del Quattrocento*, Σαλέρνο: Laveglia, 2007, σσ. 119-150. STORTI, «El buen marinero», σσ. 53-64, 78, 86-87. F. STORTI, «Documenti perfetti e preziosi equivoci. Considerazioni preliminari intorno agli *Studi sulle corrispondenze diplomatiche*», στο A. RUSSO, F. SENATORE & F. STORTI (επιμ.), *Ancora su poteri, relazioni, guerra nel Regno di Ferrante d'Aragona. Studi sulle corrispondenze diplomatiche II*, Νάπολη: Federico II University Press, 2020, σσ. 13-14 [11-26]. F. SENATORE, «L'itinérance degli Aragonesi di Napoli», στο A. PARAVICINI BAGLIANI, E. PIBIRI & D. REYNARD (επιμ.), *L'itinérance des seigneurs (XIVe-XVIe siècles). Actes du colloque international de Lausanne et Romainmôtier (29 Νοεμβρίου-1 Δεκεμβρίου 2001)*. *Cahiers Lausannois d'Histoire Médiévale*, Λωζάνη: Université de Lausanne, 2003, σ. 285 [275-325]. SCARTON, «El parlamento è finito», σ. 302. SCARTON – SENATORE, *Parlamenti*, σσ. 171-173. A. RUSSO, «Sanseverino, Antonello», *Dizionario Biografico degli Italiani* 90 (2017), <https://www.treccani.it/enciclopedia/antonello-sanseverino_%28Dizionario-Biografico%29/> (πρόσβαση, 19/6/2022).

τηγικού ενδιαφέροντος¹². Απώτερος σκοπός της Κορώνας ήταν ο περιορισμός της ισχύος της μεγάλης φεουδαρχίας και της οικονομικής ολιγαρχίας των μεγαλεμπόρων¹³. Ο βασιλιάς ήθελε να θωρακιστεί από τις φυγόκεντρες τάσεις της ανυπάκουης φεουδαρχίας που ανά πάσα στιγμή ήταν έτοιμη να καλέσει τον ανδεγαυό αντίπαλο του¹⁴. Η συγκεντρωτική πολιτική του μονάρχη ήταν εμφανής και στην ολοένα πιο αραιή σύγκληση των κρατικών συμβουλίων («parlamenti»), στα οποία οι βαρόνοι συμμετείχαν ως συνομιλητές μαζί με τον κλήρο και τα συλλογικά όργανα των πόλεων¹⁵. Η μεγάλη φεουδαρχία, που επί της εποχής των Ανδεγαυών όριζε τις τύχες του βασιλείου, κινδύνευε να περιθωριοποιηθεί κοινωνικά και να υποβαθμιστεί οικονομικά και πολιτικά¹⁶. Οι νέοι φόροι έρχονταν να προστεθούν στις ήδη

¹² PALADINO, «Congiura dei baroni», στο treccani.it· SENATORE, «L'Itinerance degli Aragonesi», σσ. 284-285, 313-315· SCARTON, *La Congiura*, σσ. 215-216, 222· RUSSO, «Sanseverino, Girolamo», στο treccani.it· RUSSO, «Sanseverino, Antonello», στο treccani.it.

¹³ Ο Δούκας της Καλαβρίας ήθελε να περιορίσει την ισχύ των παλαιών φεουδαρχών, των μεγαλοαστών της L'Aquila και των διοικητικών υπαλλήλων και συνεργατών της Αυλής. Ο Ferrante φαίνεται ότι δεν συμμεριζόταν πλήρως το πρόγραμμα του Alfonso, προσβλέποντας σε διαφορετικές μεθόδους δράσης· βλ. COLAPIETRA, «Gli aspetti interni», σσ. 177, 179, 186· BENTLEY, *Politica e Cultura*, σ. 43.

¹⁴ J. PENROSE TREVELYAN, *Short history of the Italian people. From the barbarian invasions to the attainment of unity*, Νέα Υόρκη: the knicherbrocher press, 1920, σσ. 262-263.

¹⁵ SCARTON – SENATORE, *Parlamenti*, σσ. 23-24, 159, 162, 165, 173-195· SCARTON, «Il parlamento napoletano», σσ. 120, 125· SCARTON, «El parlamento è finito», σ. 302· SCARTON, «Camillo Porzio», σσ. 1386-7.

¹⁶ Ο Ferrante από ένα σημείο και έπειτα έπαψε να παραχωρεί σημαντικά αξιώματα στους μεγάλους φεουδαλικούς οίκους, προτιμώντας τα μέλη της βασιλικής οικογένειας και τους κρατικούς υπαλλήλους ετερογενούς κοινωνικής καταγωγής. Στους τελευταίους, άλλωστε, είχε παραχωρήσει τίτλους και γαίες σχηματίζοντας τη νέας κοπής φεουδαρχία. Βλ. F. SENATORE, «Parlamento e luogotenenza generale. Il regno di Napoli nella Corona d'Aragona», στο J. A. SESMA MUÑOZ (επιμ.), *La Corona de Aragón en el centro de su Historia, 1208-1458. La Monarquía aragonesa y los reinos de la Corona*, Σαραγόσα: Grupo de investigación de excelencia C.E.M.A, 2010, σσ. 460-467 [435-478]· STORTI, «El buen marinerio», σσ. 75-91· STORTI, «Documenti perfetti e preziosi equivoci», σσ. 14, 20· RUSSO, «Sanseverino, Antonello», στο treccani.it · B. NUCIFORO, «Bâtards e bâtardise nella Napoli aragonesa: la 'dignissima prole' di Ferrante I», στο A. ARANEO (επιμ.), *I luoghi e le forme del Potere dall'antichità all'età contemporanea*, Potenza: BUP, 2019, σσ. 245-258 [245-258]· SCARTON – SENATORE, *Parlamenti generali*, σ. 165. Για τις διαμαρτυρίες των φεουδαρχών ως προς την κοινωνική και πολιτική υποβάθμιση τους βλ. ενδεικτικά τα πρακτικά των δικών στο PORZIO, *La congiura*, σ. CLXXVI.

δυσβάσταχτες εισφορές των βαρόνων στην Κορώνα, ενώ η υποχρέωση της συμμετοχής στα συμβούλια του κράτους, τους εγκλώβιζε στην πρωτεύουσα, μακριά από τα εδάφη τους, αιχμάλωτους του βασιλιά¹⁷. Ο Ferrante φρόντιζε να παρακολουθεί στενά κάθε κίνηση των μελών των φεουδαλικών οίκων και δεν δίσταζε να παρεμβαίνει στις επικράτειές τους απαγορεύοντας κάθε παραγωγική δραστηριότητα σε εδάφη που θεωρούσε βασιλικούς κυνηγότοπους¹⁸. Επιπλέον, μέσω της επέκτασης των βασιλικών γαιών και μιας γαμήλιας στρατηγικής, σκόπευε να προσαρτήσει τα εδάφη των φεουδαρχών και να καρπωθεί τους οικονομικούς πόρους της αριστοκρατίας¹⁹. Ένα από τα βαθύτερα αίτια της σύγκρουσης ήταν η ανάπτυξη τεταμένων σχέσεων μεταξύ της Κορώνας και της μεγάλης φεουδαρχίας. Οι δυο πλευρές είχαν αναπτύξει μεταξύ τους ένα κλίμα μεγάλης δυσπιστίας και καχυποψίας. Ο Ferrante δεν εμπιστευόταν πλέον τους φεουδάρχες και έπαψε να τους βλέπει ως συμμάχους. Η καχυποψία των παλαιών αριστοκρατών και ιδίως των βασιλικών αξιωματούχων προς τον Ferrante εντάθηκε μετά την επιστροφή του Alfonso από τη Λομβαρδία το 1484. Είναι γνωστή η τελετή της εισόδου του Alfonso στη Νάπολη που υπαινισσόταν τον παραγκωνισμό της φεουδαρχίας. Επιπλέον, ο Δούκας της Καλαβρίας κατηγορούσε ανοιχτά τους υπαλλήλους της Αυλής για δόλο, διαφθορά και παράνομο πλουτισμό από την κατάχρηση των προσόδων του βασιλείου. Από την πλευρά τους οι φεουδάρχες περιέγραφαν τον Ferrante ως έναν μονάρχη ιδιαίτερα δεσποτικό με επεκτατικές τάσεις σε όλη την Ιταλία και τον Δούκα της Καλαβρίας ως ένα άτομο βάνουσο και τυραννικό που επιδίωκε τη φυσική τους εξάλειψη. Το τεταμένο κλίμα στις σχέσεις των δύο πλευρών τρεφόταν και από τα προσωπικά μίσση και τις αντιπάθειες που είχαν αναπτυχθεί μεταξύ των βαρόνων και διάφορων άλλων μελών της αραγωνικής δυναστείας²⁰. Τη

¹⁷ RUSSO, «Sanseverino, Girolamo», στο treccani.it· RUSSO, «Sanseverino, Antonello», στο treccani.it· SCARTON, «Il parlamento napoletano», σσ. 128–9· STORTI, «Documenti perfetti e preziosi equivoci», σσ. 13–4, 16–20.

¹⁸ PORZIO, *La congiura*, σσ. XLII–XLIII· SENATORE, «L'Itinérance degli Aragonesi», σ. 305· RUSSO, «Sanseverino, Antonello», στο treccani.it· SCARTON, *La Congiura*, σσ. 244–5 και σημ. 70· RUSSO, «Petucci, Antonello», στο treccani.it· STORTI, «Documenti perfetti e preziosi equivoci», σσ. 13–4.

¹⁹ SCARTON, *La Congiura*, σσ. 236–7, 264–266.

²⁰ PALADINO, «Congiura dei baroni», στο treccani.it· PORZIO, *La congiura*, σσ. 11, 13, 17–8, 30–1· M. DEL TREPPO, «L'anima, l'oro, il boia. Fisiologia di una crescita: Napoli nel Quattrocento», *Archivio Storico per le Province Napoletane* 105 (1987), σσ. 7–25· G. VITALE,

Συνωμοσία επιτάχυνε ένα κύμα συλλήψεων και κατασχέσεων σε βάρος σημαντικών φεουδαρχών το 1484²¹.

Τα αιτήματα της φεουδαρχίας και οι πρωταγωνιστές του κινήματος

Τα κύρια αιτήματα των βαρόνων ήταν η καθαίρεση του Ferrante και η αποτροπή της ανόδου του Alfonso στον θρόνο. Ζητούσαν τη δυνατότητα να διατηρούν στρατό για την ασφάλεια και την υπεράσπιση των επικρατειών και των φρουριών τους, την απόσυρση των βασιλικών φρουρών από τα εδάφη τους και την άρση της υποχρέωσής τους να παρουσιάζονται στην Αυλή σε κάθε κάλεσμα του βασιλιά. Επιπλέον, ζητούσαν την απόσυρση των επαχθών φορολογικών εισφορών και το δικαίωμα να παρέχουν στρατιωτικές υπηρεσίες στους Ιταλούς ηγεμόνες χωρίς την άδεια του μονάρχη. Στόχοι της φεουδαρχίας ήταν η διασφάλιση των τοπικών εξουσιών και της στρατιωτικής ισχύος της και η επαναφορά στα χέρια της διαφόρων δικαιοδοσιών που απόλάμβανε στο παρελθόν²².

Οι πρωταγωνιστές του κινήματος προέρχονται από δυο συνωμοτικούς πυρήνες που ήταν αρχικά ανεξάρτητοι ο ένας από τον άλλον. Οι πυρήνες αυτοί αντιπροσωπεύουν τις δύο διακριτές ομάδες που υπήρχαν στους κόλπους της ναπολιτάνικης φεουδαρχίας. Στον πρώτο πυρήνα συμμετείχαν μέλη της παλιάς στρατιωτικής αριστοκρατίας, όπως οι Antonello και Girolamo Sanseverino, ο Pirro del Balzo και ο ισπανικής καταγωγής Pietro de Guevara, οι οποίοι κατείχαν τα τέσσερα από τα επτά σημαντικότερα αξιώματα του βασιλείου²³. Η οικογένεια Sanseverino ήταν από τους παλαιό-

«Sul segretario regio», σσ. 305, 319-320· RUSSO, «Petrucci, Antonello», στο *treccani.it*· RUSSO, «Sanseverino, Antonello», στο *treccani.it* · SENATORE, «Parlamento e luogotenenza», σ. 463· SCARTON, «Il parlamento napoletano», σσ. 119-120· SCARTON, *La Congiura*, σσ. 223-225, 244, 246, 249, 266· SCARTON, «Camillo Porzio», σσ. 1389-1390.

²¹ PALADINO, «Congiura dei baroni», στο *treccani.it*· SCARTON, *La Congiura*, σσ. 214-224.

²² PORZIO, *La congiura*, σσ. 73-74· SCARTON, *La Congiura*, σ. 225· SCARTON – SENATORE, *Parlamenti*, σ. 458.

²³ Ο Antonello Sanseverino, «principe di Salerno», κατείχε το αξίωμα του ναυάρχου του βασιλικού στόλου («ammiraglio»), ο Girolamo Sanseverino, «principe di Bisignano», κατείχε τη θέση του προϊστάμενου του κρατικού ταμείου («camerlengo»), ο Pirro Del Balzo, «principe di Altamura», ήταν ο μέγας κοντόσταβλος («gran connestabile») και ο Pietro de Guevara, «marchese del Vasto», κατείχε τον τίτλο του μεγάλου σινισκάλκου («gran siniscalco»), βλ. PORZIO, *La congiura*, σσ. 38-39.

τερους και πιο ισχυρούς φεουδαλικούς οίκους της Νεαπόλεως. Μέλος της ήταν ο Antonello Sanseverino, από τις πλέον επιφανείς προσωπικότητες της ναπολιτάνικης αριστοκρατίας. Πνεύμα αδάμαστο και δυναμικό, με εμφανείς τάσεις ανεξαρτησίας απέναντι στη μοναρχία, είχε υπό την εξουσία του μεγάλες εκτάσεις γης και ασκούσε σημαντικό ρόλο στην πολιτική ζωή του κράτους, έχοντας διασυνδέσεις με σημαντικά πρόσωπα όλης της Ιταλικής χερσονήσου²⁴. Η πτέρυγα αυτή εμπλουτιζόταν με πρόσωπα προερχόμενα από τις παραπάνω οικογένειες και πολλούς άλλους μεγάλους φεουδάρχες²⁵. Η δεύτερη ομάδα προέρχεται από τον στενό κύκλο του βασιλιά και στελεχωνόταν από τους φεουδάρχες αστικών ή λαϊκών καταβολών που είχε δημιουργήσει ο ίδιος ο Ferrante. Πρόκειται για τον γραμματέα του Ferrante

²⁴ Για τους Girolamo και Antonello Sanseverino· βλ. PORZIO, *La congiura*, σσ. 31-33, 218-219· RUSSO, «Sanseverino, Girolamo», στο *treccani.it*· RUSSO, «Sanseverino, Antonello», στο *treccani.it*.

²⁵ Άλλα μέλη της μεγάλης φεουδαλικής ευγένειας και άτομα που ενεπλάκησαν στη Συνωμοσία είναι: η κόμισσα Giovanna Sanseverino, η Margherita Sanseverino, κόμισσα του Capaccio, ο Giovanni Sanseverino, κόμης di Tursi, ο Carlo Sanseverino, κόμης του Mileto, ο Barnaba Sanseverino, κόμης της Lauria, οι Berardino, Amerigo και Guglielmo Sanseverino, ο Angilberto Del Balzo, δούκας του Nardò, ο Giovanni Paolo Del Balzo, ο Guglielmo Del Balzo, κόμης του Avellino, ο Giovanni Caracciolo, δούκας του Melfi, ο Troiano Caracciolo, ο Αραγωνέζος Galceran Requesens, ο Andrea Matteo Acquaviva, μαρκήσιος του Bitonto, ο Ισπανός Matteo Perpignano, ο Berlingeri Caldora, ο Alfonso Cantelmo, ο καταλανικής καταγωγής Antonio Centelles, ο Nicola Angelo d'Aiello, ο Francesco di Mareri, ο Giovanni Andrea da Perugia, ο Pietro Lalle Camponeschi, ο Salvatore Zurlo, ο Restaino Cantelmo, ο Paolo Ferrillo, ο Luigi Gesualdo, ο Giovan Battista Marzano, οι Raimondo και Roberto Orsini, ο Marino Marzano, ο Pier Berardino Caetani, ο Fabrizio Spinelli κ.α. Τα παραπάνω άτομα διαβίωναν είτε στην πρωτεύουσα είτε στη φεουδαλική ύπαιθρο. Ο Giovanni Caracciolo διατήρησε μια αρκετά αμφιλεγόμενη στάση την οποία υπαγόρευαν τα προσωπικά του συμφέροντα. Εντάχθηκε στη Συνωμοσία μετά τον Αύγουστο του 1486, διαπραγματευόμενος αρχικά τόσο με τους συνωμότες όσο και με τον βασιλιά. Βλ. PORZIO, *La congiura*, σσ. 38-39· PALADINO, «Congiura dei baroni», στο *treccani.it*· SCARTON, *La Congiura*, σσ. 224-288. Για τις εδαφικές κτήσεις των φεουδαρχών του Βασιλείου της Νεαπόλεως βλ. F. CANALI – V.C. GALATI, «Per un atlante storico. Mappa feudale dei possedimenti dei maggiori baronati nell'ex Principato di Taranto e nel principato di Salerno tra il 1463 (prima congiura dei baroni) e il 1485 (seconda congiura dei baroni)», *ASUP - Annali di storia dell'urbanistica e del paesaggio. Urban and land markers. Fulcri urbani e fulcri tra architettura e paesaggio* 2 (2014) σσ. 35-38.

Antonello Petrucci²⁶, τους γιους του Francesco και Giovanni Antonio²⁷, τον ζάμπλουτο έμπορο, συνέταιρο και χρηματοδότη της Κορώνας Francesco Coppola²⁸, τον Καταλανό Giovanni Ρου και τον Aniello Arcamone²⁹.

Τα χρονικά όρια της Συνωμοσίας. Η μαζικότητα της συμμετοχής

Χρονολογικά, η Συνωμοσία εκτείνεται ανάμεσα στο 1484 και το 1487. Η προετοιμασία για αυτήν εντοπίζεται ωστόσο πολύ νωρίτερα, στα 1480, όταν κατά τη διάρκεια της οθωμανικής επέλασης στο Ότραντο ο Δούκας της Καλαβρίας εκτοξεύει τις πρώτες απειλές κατά των Francesco Coppola και Antonello Petrucci³⁰. Τον Αύγουστο του 1484 ο Αλφόνσο εκτοξεύει νέες απειλές, αυτή την φορά κατά των παλαιών φεουδαρχών, θέτοντας σε γενικό συναγερό τη ναπολιτάνικη ευγένεια. Το Φθινόπωρο του 1484 οι δύο συνωμοτικοί πυρήνες έρχονται σε επαφή για πρώτη φορά. Ο Petrucci και ο Coppola εκμεταλλεύονται την ανασφάλεια των παλαιών φεουδαρχών την οποία ενισχύουν ακόμη περισσότερο, παρουσιάζοντάς τους ένα μέλλον δυσοίωνο από τις προθέσεις του Ferrante να τους συλλάβει και να οικειοποιηθεί τα υπάρχοντά τους. Οι δυο πυρήνες αποφασίζουν να συνεργαστούν ενεργά το καλοκαίρι του 1485. Από τον Ιανουάριο μέχρι τον Νοέμβριο του 1485 οι συνωμότες συνομιλούν μεταξύ τους, οργανώνουν τη στρατηγική τους και αναζητούν τις συμμαχίες τους. Παράλληλα, παρακο-

²⁶ Για τον Antonello Petrucci βλ. PORZIO, *La congiura*, σσ. 13-16, 219-224· G. VITALE, «Sul segretario regio», σσ. 300-306, 317-318, 321· RUSSO, «Petrucci, Antonello», στο treccani.it.

²⁷ Οι Francesco και Giovanni Antonio Petrucci είχαν τους τίτλους «Conte di Carinola» και «Conte di Policastro» αντίστοιχα. Για τον Giovanni Antonio Petrucci βλ. PORZIO, *La congiura*, σσ. 224-225.

²⁸ Για τον Francesco Coppola, «Conte di Sarno» βλ. PORZIO, *La congiura*, σσ. 16-18· G. PALADINO, «Coppola, Francesco, conte di Sarno», *Enciclopedia Italiana* (1931), <https://www.treccani.it/enciclopedia/coppola-francesco-conte-di-sarno_%28Enciclopedia-Italiana%29/> (πρόσβαση, 14/6/2022).

²⁹ Στη δεύτερη αυτή ομάδα προστίθενται μέλη από τις παραπάνω οικογένειες, βλ. PORZIO, *La congiura*, σσ. 38-39· PALADINO, «Congiura dei baroni», στο treccani.it. SCARTON, *La Congiura*, σσ. 224-288.

³⁰ Ο Alfonso κατηγορήσε τους δύο άνδρες ότι κατά τη διάρκεια της επιχείρησης για την απελευθέρωση του Ότραντο και την αναχαίτιση του τουρκικού κινδύνου επέδειξαν ολιγωρία στην εκτέλεση των καθηκόντων τους, έχοντας πάντα ως κύριο μέλημα τον πλουτισμό από την κατάχρηση των κρατικών προσόδων· βλ. PORZIO, *La congiura*, σ. 13.

λουθούν τον αντίπαλο διατηρώντας επαφές με τον ίδιο τον Ferrante και άλλα μέλη της βασιλικής οικογένειας. Το πολεμικό σκέλος της Συνωμοσίας αρχίζει επισήμως στο τέλος του φθινοπώρου του 1485 με τον ξεσηκωμό της μεγάλης φεουδαρχίας στο Salerno. Ακριβώς την ίδια περίοδο σημειώνεται και η εξέγερση της πόλης L'Aquila. Οι συνωμότες καταφέρνουν να αποσπάσουν σημαντική εξωτερική βοήθεια πετυχαίνοντας τη στρατιωτική υποστήριξη του πάπα Ιννοκέντιου Η' ο οποίος τους διαθέτει έναν στρατό με αρχηγό τον σημαντικό κοντοτιέρο της εποχής Roberto Sanseverino³¹. Σε διπλωματικό επίπεδο απέσπασαν τη στήριξη της Βενετίας και της Γένοβας, ενώ εκτός Ιταλίας πέτυχαν την υποστήριξη του Δούκα της Λωραίνης Ρενάτο του Ανδεγαυού και της Γαλλίας. Επιπλέον, σκέφτηκαν να ζητήσουν και τη βοήθεια των Οθωμανών. Από την πλευρά της η Κορώνα είχε τη στήριξη της Φλωρεντίας, του Μιλάνου, της ρωμαϊκής οικογένειας Orsini, της Ισπανίας και της Ουγγαρίας. Οι πολεμικές επιχειρήσεις έλαβαν χώρα από τον Δεκέμβριο του 1485 μέχρι τον Αύγουστο του ίδιου έτους, τόσο εντός του Βασιλείου της Νεαπόλεως όσο και στα εδάφη του Παπικού Κράτους που είχε συνταχθεί υπέρ των συνωμοτών. Ο Ferrante τελικά υπερισχύει και υπογράφει σύμφωνο ειρήνης με την Αγία Έδρα τον Αύγουστο του 1486 στη Ρώμη, προβαίνοντας παράλληλα στη σύλληψη των συνωμοτών του κύκλου της Αυλής. Οι υπόλοιποι βαρόνοι, έχοντας μείνει πλέον μόνοι, συνεχίζουν

³¹ Ο πάπας Ιννοκέντιος Η' ενεπλάκη στη διένεξη του Ferrante με τους φεουδάρχες επικαλούμενος τις έριδες της Αγία Έδρας με τον Αραγωνέζο μονάρχη. Ο Ferrante θέλησε να προσαρτήσει στο Βασίλειο της Νεαπόλεως τα παπικά εδάφη του Benevento, της Terracina και του Pontecorvo συναντώντας τη σθεναρή άρνηση του πάπα που στήριζε την κυριότητα της Αγίας Έδρας στις εν λόγω περιοχές. Επιπλέον, ο Ιννοκέντιος απαιτούσε την εκπλήρωση των φεουδαλικών υποχρεώσεων του βασιλιά της Νεαπόλεως προς την Αγία Έδρα, όπως αυτές είχαν οριστεί από τους χρόνους των Νορμανδών. Ένα άλλο κίνητρο για την ανάμειξη του πάπα στη σύγκρουση ήταν η κρυφή προσδοκία του Ιννοκέντιου να τοποθετήσει στον θρόνο της Νεαπόλεως ένα από τα μέλη της οικογένειας του μετά την έξωση του Ferrante. Υπέρ των συνωμοτών είχε ταχθεί ο κυριότερος σύμβουλος του Ιννοκέντιου, ο καρδινάλιος Giuliano della Rovere, ο μετέπειτα πάπας Ιούλιος Β' που υποστήριξε σθεναρά τα συμφέροντα της Γαλλίας και των Ανδεγαυών. Τον Οκτώβρη του 1485 ο πάπας εξέδωσε μια βούλα με την οποία προστάτευε τους βαρόνους Pirro Del Balzo, Girolamo Sanseverino, Antonello Sanseverino, Pietro de Guevara, Andrea Matteo Acquaviva, Angilberto Del Balzo, Barnaba Sanseverino, Carlo Sanseverino, Giovanni Sanseverino, κ.ά.) που είχαν ζητήσει την προστασία του από τον αυταρχισμό του Ferrante. Βλ. PORZIO, *La congiura*, σσ. 33-36· SALVATORELLI, *Sommario*, σ. 273· MILZA, *Storia d'Italia*, σ. 339· SCARTON, *La Congiura*, σσ. 231-232, 284.

τον αγώνα τους για έναν χρόνο ακόμη και συνθηκολογούν τον Ιούνιο του 1487. Τον Ιούλιο του ίδιου έτους λαμβάνει χώρα ένα δεύτερο κύμα συλλήψεων από τις βασιλικές αρχές. Μετά το 1487 δεν σημειώνεται κάποιο άλλο πολεμικό γεγονός, παρά μόνο κάποια επεισόδια που σχετίζονται με τη φυλάκιση ή την απελευθέρωση ορισμένων συνωμοτών³².

Αναφορικά με τη μαζικότητα της συμμετοχής, η Συνωμοσία των φεουδαρχών της Νεαπόλεως, όπως τα περισσότερα συνωμοτικά κινήματα του 15^{ου} αιώνα, είχε αριστοκρατικό χαρακτήρα και αποτέλεσε κίνηση μιας κλειστής ομάδας ατόμων που ανήκαν στην ανώτατη κοινωνική ιεραρχία του κράτους, χωρίς να έχουν σημαντική λαϊκή υποστήριξη. Οι βαρόνοι της Νεαπόλεως δεν απέσπασαν την πλατιά υποστήριξη του πληθυσμού του βασιλείου. Οι κυριότερες πόλεις μαζί με ένα μέρος των μεγάλων φεουδαρχών στήριξαν τον Ferrante³³. Στο εσωτερικό του βασιλείου τους βαρόνους υποστήριξε η σημαντική πόλη L'Aquila της οποίας, όμως, η εξέγερση

³² Για μια αναλυτική περιγραφή των φάσεων και των χρονικών ορίων της Συνωμοσίας βλ. PORZIO, *La congiura*, σσ. 30-198· SCARTON, *La Congiura*, σσ. 224-268· SCARTON, «Camillo Porzio», σσ. 1388-1391.

³³ Τα αστικά-λαϊκά στρώματα πολλών πόλεων του ιταλικού Νότου, είτε βασιλικών είτε στη δικαιοδοσία φεουδαρχών, αποδείχτηκαν σημαντικοί σύμμαχοι της Κορώνας σε αυτή την κρίσιμη στιγμή εξαιτίας της φιλοαστικής, αντιφεουδαλικής πολιτικής του Δούκα της Καλαβρίας. Κάποιοι μεγάλοι φεουδάρχες που παρέμειναν πιστοί στην Κορώνα ήταν ο Diomedè Carafa, «Conte di Maddaloni», οι D' Avalos, οι Piccolomini, κάποιοι από την οικογένεια Cantelmo, κάποιοι λίγοι Sanseverino, κ.α. Βλ. COLAPIETRA, «Gli aspetti interni», σσ. 175, 178, 185, σημ. 50· M. DI NAPOLI, «L'immagine della Congiura in alcuni testi storici di età moderna», *Annali della Scuola Normale Superiore di Pisa* 4 (1989), σσ. 1437-1438 [1433-1450]· E. FASANO GUARINI, «Congiure “contro alla patria” e congiure “contro ad un principe” nell'opera di Niccolò Machiavelli» στο *Complots et conjurations dans l'Europe moderne. Actes du colloque international organisé à Rome (30 Σεπτεμβρίου – 2 Οκτωβρίου 1993*, Ρώμη: École Française de Rome, 1996, σ. 41 [9-53]· MAIRE-VIGUER, «Le rivolte cittadine», σ. 359. Τον 17^ο αιώνα η συνωμοσία αριστοκρατικού τύπου είχε χάσει το βάρος που είχε στον 15^ο αιώνα και ήταν ένα φαινόμενο αναχρονιστικό και περιστασιακό, βλ. A.M. RAO, «Rosario Villari e la storia delle rivolte», *Studi storici* 54 (2013), σ. 298 [288-307]. Για τη στάση των πόλεων στην πρώτη Συνωμοσία των Βαρόνων (1459-1464) βλ. F. STORTI, «“La più bella guerra del mundo”. La partecipazione delle popolazioni alla guerra di successione napoletana (1459-1464)», στο G. ROSSETTI, G. VITOLO (επιμ.), *Medioevo Mezzogiorno Mediterraneo. Studi in onore di Mario Del Treppo*, τ. I, Νάπολη: GISEM, Liguori Editore, 2000, σσ. 325-346 [325-346].

εναντίον της Κορώνας αντιμετωπίζεται από αρκετούς ιστορικούς ως γεγονός εντελώς αυτόνομο από τη Συνωμοσία των Βαρόνων³⁴.

Ο τρόπος δράσης των συνωμοτών, η επίτευξη ή μη του στόχου και οι συνέπειες του φαινομένου στη ζωή του Βασιλείου της Νεαπόλεως

Ενδιαφέρον παρουσιάζει ο τρόπος με τον οποίο έδρασαν οι συνωμότες. Πρακτικά, η παλαιά αριστοκρατία ανέλαβε το πολεμικό σκέλος της συνωμοσίας, ενώ τα μέλη της Αυλής παρέμειναν στο παρασκήνιο, αναλαμβάνοντας τον ρόλο του πληροφοριοδότη και του κατάσκοπου. Σε στρατιωτικό επίπεδο παρατηρούμε τα χαρακτηριστικά της διεξαγωγής και της τέχνης του πολέμου στη διάρκεια του 15^{ου} αιώνα. Δεν υπήρξαν επιχειρήσεις ευρείας κλίμακας αλλά μικρές διάσπαρτες πολεμικές εστίες ενισχυμένες με εξωτερικά στρατεύματα, αψιμαχίες, επιδρομές, μεγάλες περιόδοι αναμονής και παρατήρησης του εχθρού και συμβολικές επιδείξεις ισχύος που παρέπεμπαν περισσότερο σε ιπποτικές ασκήσεις. Ο πόλεμος είχε περισσότερο ψυχολογικό χαρακτήρα. Τον βασικό ρόλο ανέλαβαν η διπλωματία, η πολιτική προπαγάνδα, τα επικοινωνιακά παιχνίδια, η πολιτική της προσποίησης, της εξαπάτησης και του αποπροσανατολισμού του αντιπάλου και οι γαμήλιες συμφωνίες³⁵.

Πριν ακόμα λήξει η σύγκρουση, ο Ferrante, παρέσυρε σε παγίδα τους συνωμότες της Αυλής και προχώρησε σε μια σειρά συλλήψεων και δη-

³⁴ SCARTON, «Il parlamento napoletano», σσ. 185-186· SCARTON, «Camillo Porzio», σ. 1387. Για τα αίτια και τα γεγονότα της εξέγερσης της L'Aquila κατά της Κορώνας βλ. PORZIO, *La congiura*, σσ. 60-63, 77, 171· COLAPIETRA, «Gli aspetti interni», σσ. 187-193· A. PANELLA, *Pagine di storia aquilana*, L'Aquila, 1925, σ. 20· P. TERENCEZI, *L'Aquila nel regno. I rapporti politici fra città e monarchia nel Mezzogiorno tardomedievale*, Νάπολη: il Mulino, 2015, σσ. 432-439.

³⁵ PORZIO, *La congiura*, σσ. 25-26, 127· SCARTON, *La Congiura*, σσ. 213, 224-268· SCARTON, «Costi della guerra», σσ. 34-35· SCARTON, «Camillo Porzio», σ. 1385· F. STORTI, «Assenze eminenti e altri misfatti. Istituzioni militari e impegno bellico degli aragonesi di Napoli nella storiografia dell'età moderna», στο G. D'AGOSTINO, S. FODALE, M. MIGLIO, A.M. OLIVA D. PASSERINI & F. SENATORE (επιμ.), *La Corona d'Aragona e l'Italia. Atti del XX Congresso della Corona d'Aragona (Ρώμη-Νάπολη, 4-8 Οκτωβρίου 2017)*, τ. II/2, Ρώμη: ISME, 2020, σσ. 1401-1407 [1399-1415]· STORTI, «Documenti perfetti e preziosi equivoci», σσ. 14-15.

μεύσεων με στόχο την εξάρθρωση κάθε συνωμοτικού πυρήνα³⁶. Έτσι, η Συνωμοσία αποτυγχάνει παταγωδώς³⁷: λόγω α) της περιορισμένης στρατιωτικής δυναμικής της, β) των σοβαρών διχασμών στο εσωτερικό του μετώπου των βαρόνων με πιο χαρακτηριστικό παράδειγμα τον ανταγωνισμό μεταξύ του Antonello Sanseverino και του Francesco Coppola που ήταν τα ηγετικά πρόσωπα των δύο πυρήνων, γ) της έλλειψης μιας ενιαίας πολιτικής γραμμής απέναντι στην Κορώνα από το σύνολο της φεουδαρχίας του κράτους, και δ) της αδυναμίας των φεουδαρχών να επιβάλλουν την ηγεμονία τους στο εσωτερικό του βασιλείου, παρότι ήταν η ισχυρότερη κοινωνική τάξη³⁸. Οι στασιαστές στην πλειοψηφία τους εκμηδενίζονται πολιτικά, χάνουν την περιουσία και τον πλούτο τους, αρκετοί συλλαμβάνονται, τα πιο επιφανή μέλη της Αυλής εκτελούνται παραδειγματικά και πολλοί παίρνουν τον δρόμο της φυγής εκτός βασιλείου³⁹. Κάποιοι λίγοι συνωμότες συμφιλιώθηκαν με τον βασιλιά και εντάχθηκαν στη νέα τάξη πραγμάτων⁴⁰.

Αναμφισβήτητα, η Συνωμοσία των Βαρόνων ήταν ένα γεγονός που επηρέασε σημαντικά την πολιτική και κοινωνική ζωή της Νεαπόλεως και διασάλεψε την εύθραυστη ισορροπία μεταξύ των ιταλικών κρατών. Αρχικά, επέφερε τον κίνδυνο γενικής ανάφλεξης σε όλη την Ιταλία και την παρέμβαση ξένων δυνάμεων στα εσωτερικά ζητήματα της χερσονήσου. Ιδιαίτερα επικίνδυνος ήταν ο προσεταιρισμός των Οθωμανών που αποτελούσαν σοβαρό κίνδυνο για την ανεξαρτησία της Νεαπόλεως και όλης της

³⁶ Ο Ferrante παγίδεψε εντέχνως τους συνωμότες και τους συνέλαβε ανυποψίαστους κατά τη διάρκεια της δεξίωσης του γάμου του γιου του Francesco Coppola Marco με την ανιψιά του βασιλιά Maria Piccolomini στο Castelnuovo. Βλ. SCARTON, *La Congiura*, σσ. 235-268.

³⁷ SCARTON, «Camillo Porzio», σσ. 1383-1384.

³⁸ PORZIO, *La congiura*, σ. 67· FUDA, «Nuovi documenti», σ. 280· SCARTON, *La Congiura*, σσ. 283-234· SCARTON, «El parlamento è finito», σσ. 301-302.

³⁹ Οι συνωμότες που εκτελέστηκαν ήταν οι Francesco Coppola, Matteo Perpignano, Antonello Petrucci, Francesco Petrucci και Giovanni Antonio Petrucci. Μερικοί από τους συνωμότες που διέφυγαν ήταν ο Antonello Sanseverino, ο Matteo di Marano, ο Antonio Centelles και κάποιες σύζυγοι των στασιαστών. Οι περισσότεροι κατέφυγαν στη Ρώμη ή τη Γαλλία. PORZIO, *La congiura*, σσ. 166-197· SCARTON, *La Congiura*, σσ. 233-268, 277, 283-285.

⁴⁰ Πρόκειται για τους Andrea Matteo Acquaviva, Berlingeri Caldora και Salvatore Zurlo, βλ. SCARTON, *La Congiura*, σσ. 262-3, 275.

Ιταλίας⁴¹. Επιδεινώθηκαν οι ήδη τεταμένες σχέσεις του βασιλείου με την Αγία Έδρα και οι βαρόνοι που κατέφυγαν στη Γαλλία, με χαρακτηριστικότερο εκπρόσωπο τον Antonello Sanseverino, έθρεψαν τις επεκτατικές βλέψεις του Γάλλου μονάρχη προς τον ιταλικό Νότο, προβάλλοντάς του το επιχείρημα ότι ήταν ο νόμιμος διάδοχος των Ανδεγαυών⁴². Η Συνωμοσία ανέδειξε τις κοινωνικές και πολιτικές παθογένειες του βασιλείου. Σύμφωνα με τον Porzio, προκάλεσε διχασμούς, μίσση, καχυποψία, υλικές καταστροφές και την ηθική κατάπτωση του πληθυσμού⁴³. Στα χρόνια που ακολούθησαν τη Συνωμοσία, ο Ferrante σκλήρυνε τη συγκεντρωτική του πολιτική και δεν συγκάλεσε πλέον κανένα κρατικό συμβούλιο, καταργώντας τον διάλογο με τους υπηκόους του⁴⁴. Μετά το 1487 η αραγωνική δυναστεία ανανέωσε ολοκληρωτικά τους αξιωματούχους της Αυλής και στράφηκε στις ελίτ της πρωτεύουσας. Η Νάπολη πήρε την πρωτοκαθεδρία σε όλα τα επίπεδα του δημόσιου βίου και οι Ναπολιτάνοι κατέκτησαν τα δημόσια αξιώματα ακόμα και στις πιο απομακρυσμένες επαρχίες⁴⁵. Η φεουδαρχία απώλεσε την προνομιακή θέση που είχε στην περίοδο πριν τη Συνωμοσία, εφόσον επαναπροσδιορίστηκε ριζικά ο κοινωνικός και πολιτικός της ρόλος⁴⁶. Παρότι η Κορώνα αποδυνάμωσε τους φεουδάρχες, δεν κατάφερε να ξεριζώσει τις βα-

⁴¹ PORZIO, *La congiura*, σσ. XI, 1-2, 163.

⁴² MILZA, *Storia d'Italia*, σσ. 339, 341.

⁴³ PORZIO, *La congiura*, σσ. 9-10.

⁴⁴ SENATORE, «L'Itinérance degli Aragonesi», σ. 317· E. SCARTON – F. SENATORE, «Parlamenti generali a Napoli nell'età di Alfonso e Ferrante d'Aragona», στο M. I. FALCON PEREZ (επιμ.), *El compromiso de Caspe (1412), cambios dinásticos y Constitucionalismo en la Corona de Aragón*, Σαραγόσα: Gobierno de Aragón, 2013 σ. 785 [779-786]· SCARTON, «El parlamento è finito», σ. 303· SCARTON, «Camillo Porzio», σ. 1387.

⁴⁵ Για τις θεσμικές αλλαγές που εισήγαγε η αραγωνική δυναστεία της Νεαπόλεως στην περίοδο μετά τη Συνωμοσία των Βαρόνων βλ. D'AGOSTINO, *La Capitale ambigua*, σ. 80· COLAPIETRA, «Gli aspetti interni», σσ. 193-199· M. SANTANGELO, «Spazio urbano e preminenza sociale: la presenza della nobiltà di seggio a Napoli alla fine del medioevo», στο J.-P. GENET – E. I. MINEO (επιμ.), *Marquer la prééminence sociale*, Παρίσι-Ρώμη: Éditions de la Sorbone, 2014, σσ. 157-177· F. STORTI, «Riflessioni sul ruolo politico di Giovanni Pontano a partire da alcune considerazioni degli oratori fiorentini a Napoli», στο L. BATTISTINI, V. CAPUTO, M. DE BLASI, G.A. LIBERTI, P. PALOMBA, V. PANARELLA & A. STABILE (επιμ.), *La letteratura italiana e le arti. Atti del XX Congresso dell'ADI - Associazione degli Italianisti (Νάπολη, 7-10 Σεπτεμβρίου 2016)*, Ρώμη: Adi editore, 2018, σ. 2 [1-9]· SCARTON – SENATORE, *Parlamenti*, σσ. 200, 206-211· RUSSO, *Federico d' Aragona*, σσ. 244-246· MORRA, «D'amore e dissensione», σσ. 52-53.

⁴⁶ RUSSO, «SANSEVERINO, Antonello», στο treccani.it.

θιές φεουδαλικές δομές του κράτους, με τους βαρόνους να αποτελούν συνεχώς αποσταθεροποιητικό παράγοντα για την εξουσία της αραγωνικής μοναρχίας της Νεαπόλεως⁴⁷. Η Συνωμοσία ήταν η απαρχή μιας πολιτικής κρίσης που οδήγησε βαθμιαία στην πτώση του βασιλείου⁴⁸.

Συνωμοσία (*congiura*) ή εξέγερση (*rivolta*); Το πλήρες περιεχόμενο του όρου που χρησιμοποιήθηκε για να περιγράψει το γεγονός

Μελετώντας τη σχετική βιβλιογραφία, παρατηρούμε ότι ο όρος «*congiura*» εναλλάσσεται αρκετά συχνά με τον όρο «*rivolta*». Ο όρος «*congiura*» χρησιμοποιήθηκε στις διπλωματικές πηγές από την πρώτη στιγμή εκδήλωσης του φαινομένου. Τον ίδιο όρο χρησιμοποιεί και ο Camillo Porzio στο ιστορικό του έργο που αποτελούσε μέχρι προσφάτως την πιο αναλυτική πηγή των γεγονότων. Ο Roberto Fuda, ωστόσο, επισημαίνει ότι ο όρος αυτός είναι ανεπαρκής για να περιγράψει ένα γεγονός τόσο μεγάλης κλίμακας που ενέπλεξε και απασχόλησε τα πιο ισχυρά ιταλικά κράτη της εποχής⁴⁹. Έτσι τίθεται εύλογα το ζήτημα αν η κίνηση των βαρόνων ήταν κάτι παραπάνω από μια απλή συνωμοσία, ανταποκρινόμενη καλύτερα στο νόημα άλλων μορφών πολιτικού αγώνα, όπως είναι για παράδειγμα η εξέγερση.

Αναλύοντας τα επιμέρους χαρακτηριστικά του όρου συνωμοσία, όπως έχουν διαμορφωθεί από την ιστοριογραφία⁵⁰, παρατηρούμε ότι η κίνηση

⁴⁷ MILZA, *Storia d'Italia*, σ. 341

⁴⁸ STORTI, «Riflessioni», σ. 1.

⁴⁹ FUDA, «Nuovi documenti», σ. 277 και σημ. 1.

⁵⁰ Για τα επιμέρους χαρακτηριστικά της πολιτικής πρακτικής της «συνωμοσίας» («*congiura*», «*cospirazione*», «*complotto*»), όπως έχουν διαμορφωθεί από τα ιστορικά έργα βλ. DI NAPOLI, «L'immagine della Congiura», σσ. 1433-1450· V. CALABRETTA, «La Congiura nella storia dell'Europa moderna», *Quaderni storici* 85 (1994), σσ. 277-284· FUBINI, «L'età delle congiure», σσ. 220-252· MAIRE-VIGUER, «Le rivolte cittadine», σσ. 351-380. Με το θέμα της «συνωμοσίας» έχει ασχοληθεί και ο Niccolò Machiavelli στα έργα *Discorsi sopra la prima deca di Tito Livio*, *Ηγεμόνας* και *Istorie fiorentine*. Ο Φλωρεντίνος συγγραφέας διακρίνει δύο κατηγορίες συνωμοσιών, τις «*congiure contro alla patria*» και τις «*congiure contro ad uno principe*» βλ. N. MACHIAVELLI, *Discorsi sopra la prima deca di Tito Livio*, Τορίνο: Einaudi, 2000, σσ. 271-294· N. MACHIAVELLI, *Il Principe*, επιμ. L. FILPO, Τορίνο: Einaudi, 1972, σσ. 71-78· N. MACHIAVELLI, *Istorie Fiorentine*, Φλωρεντία: Le Monnier, 1843, σσ. 349-399· N. ΜΑΚΙΑΒΕΛΛΙ, *Φλωρεντίνες Ιστορίες*, μτφρ., εισαγωγή και σχόλια Θ. ΝΙΚΟΛΑΪΔΗΣ, Αθήνα: εκδ. Αλεξάνδρεια, 2021· FASANO GUARINI,

των βαρόνων διατηρεί τα βασικά γνωρίσματα αυτής της μορφής πολιτικού αγώνα. Αρχικά είναι μια κρυφή συμφωνία ατόμων, ο βασικός της πυρήνας της οποίας, ανήκει στον πολύ στενό κύκλο εμπιστοσύνης του ηγεμόνα⁵¹. Επιπλέον, εκφράζει την πολιτική αντίθεση μιας ομάδας ατόμων που έχουν ως στόχο να ανατρέψουν ένα καθεστώς που διανύει μια κρίσιμη φάση της ύπαρξής του, στη συγκεκριμένη περίπτωση τη μετάβαση στην απόλυτη μοναρχία. Το πρόγραμμα της συνωμοσίας είναι μεν ανατρεπτικό, αλλά δεν προτείνει κάποια ριζική κοινωνικοπολιτική αλλαγή, παρά μόνο την αλλαγή προσώπου και την επαναφορά του παλαιού καθεστώτος, όταν ο βασιλέας ήταν «*primus inter pares*»⁵². Ενδεικτική της τάσης αυτής ήταν η σκέψη των συνωμοτών να διατηρηθεί η αραγωνική δυναστεία στην εξουσία με την τοποθέτηση στον θρόνο του Federico, δευτερότοκου γιου του Ferrante⁵³. Οι θιασώτες της συνωμοσίας, ανήκουν στην κυρίαρχη πολιτικά ομάδα του κράτους, με σημαντικό πολιτικό και θεσμικό ρόλο στα πλαίσια μιας κοινωνίας του παλαιού καθεστώτος. Γι' αυτό η κίνηση τους ερμηνεύεται ως μέγιστη ανυπακοή και επικίνδυνη διασάλευση της καθεστηκυίας τάξης⁵⁴. Ένα άλλο χαρακτηριστικό της συνωμοσίας είναι η περιορισμένη λαϊκή συμμετοχή. Η ελλιπής έως ανύπαρκτη ιδεολογική προετοιμασία του πλήθους, η αστάθεια των μαζών και η αδιαφορία των μεσαιών στρωμάτων συνιστούν ένα αδιαπέραστο όριο δράσης για τον στενό κύκλο των συνωμοτών που παραμένουν απομονωμένοι στο πλαίσιο των δικών τους δυνάμεων⁵⁵. Επίσης, διατηρείται το εθιμοτυπικό της μυστικότητας με συναντήσεις σε νυχτερινές ώρες, μεταμφιέσεις, συνθηματικά, όρκους πίστης και καταμερισμό

«Congiure», σσ. 9-53· M. GEUNA, «Machiavelli e il problema delle congiure», *Rivista storica italiana* 127 (2015), σσ. 355-410.

⁵¹ Για την εγγύτητα των συνωμοτών στον στενό κύκλο του ηγεμόνα ο Niccolò Machiavelli επισημαίνει: «Στα ιστορικά κείμενα παρατηρούμε ότι όλες οι συνωμοσίες πραγματοποιήθηκαν ή από ισχυρά πρόσωπα ή από πρόσωπα του στενού περιβάλλοντος του ηγεμόνα («*Dico trovarsi nelle istorie, tutte le congiure essere fatte da uomini grandi o familiarissimi del principe*») [η μετάφραση στα ελληνικά του χωρίου αυτού και όσων έπονται πραγματοποιήθηκαν από τον γράφοντα], βλ. MACHIAVELLI, *Discorsi*, σ. 275.

⁵² R. VILLARI, *Elogio della dissimulazione. La lotta politica nel Seicento*, Μπάρι: Laterza, 1987, σ. 8· DI NAPOLI, «L'immagine della Congiura», σσ. 1436-1437· CALABRETTA, «La Congiura nella storia», σ. 282.

⁵³ SCARTON, *La Congiura*, σ. 227.

⁵⁴ DI NAPOLI, «L'immagine della Congiura», σ. 1437.

⁵⁵ VILLARI, *Elogio della dissimulazione*, σ. 11· DI NAPOLI, «L'immagine della Congiura», σσ. 1436-1437.

καθηκόντων. Το στοιχείο της μυστικότητας, αρκετά δύσκολο να επιτευχθεί σύμφωνα με τον Machiavelli, είναι απαραίτητο προκειμένου οι συνωμότες να μην κινήσουν τις υποψίες της αρχής και να αποφύγουν έτσι τις συνεπακόλουθες διώξεις⁵⁶. Μετά την εκδήλωση της συνωμοσίας ακολουθεί νομοτελειακά η καταστολή της και η επαναφορά στην έννομη τάξη. Οι ιθύνοντες τιμωρούνται παραδειγματικά και η ειρήνη αποκαθίσταται στους κόλπους της κοινωνίας⁵⁷. Η συλλογική μνήμη του γεγονότος διαμορφώνεται μέσα από τα φίλτρα της εξουσίας, ιδίως από τις δίκες και τον τρόπο διαχείρισης των πληροφοριών από τα όργανα του ηγεμόνα⁵⁸.

Οι ιστορικές πηγές μαρτυρούν ότι η συνωμοσία ήταν ένα σύνηθες φαινόμενο της πολιτικής ζωής των προνεωτερικών ιταλικών κρατών⁵⁹. Μελετώντας προσεκτικά την πολιτική ζωή της χερσονήσου κατά τον Ύστερο Μεσαίωνα και την Πρώιμη Νεωτερικότητα παρατηρούμε ότι ο όρος συνωμοσία ανήκει σε μια σειρά όρων που παραπέμπουν σε μορφές πολιτικού αγώνα και παρουσιάζουν, σε πιο ευρεία ή περιορισμένη κλίμακα ομοιότητες με την πρακτική της εξέγερσης, με όρια αρκετά δυσδιάκριτα σε κάποιες περιπτώσεις⁶⁰. Στην Πρώιμη Νεωτερικότητα η εξέγερση και η συνω-

⁵⁶ Ο Machiavelli επισημαίνει χαρακτηριστικά: «Από την εμπειρία μας διαπιστώνουμε ότι συνωμοσίες υπήρξαν πολλές, όμως, λίγες από αυτές είχαν ευτυχή έκβαση. Και αυτό γιατί όποιος συνωμοτεί δεν μπορεί να είναι ούτε μόνος ούτε με πολλούς, παρά μόνο με αυτούς τους οποίους θεωρεί δυσαρεστημένους» («E per esperienza si vede molte essere state le congiure, e poche avere avuto buon fine. Perché chi congiura non può essere solo, né può prendere compagnia, se non di quelli che creda esser malcontenti»), βλ. MACHIAVELLI, *Il Principe*, σ. 71. Βλ. επίσης MACHIAVELLI, *Discorsi*, σσ. 255, 277-278· DI NAPOLI, «L'immagine della Congiura», σσ. 1438, 1443· CALABRETTA, «La Congiura nella storia», σ. 278. Οι Petrucci και ο Francesco Coppola συναντούσαν πολύ συχνά τους βαρόνους είτε στις οικίες τους στη Νάπολη είτε σε άλλες πόλεις και χωριά εκτός πρωτεύουσας. Οι συνωμότες λάμβαναν όλα τα απαραίτητα μέτρα (κρυφές εισόδους, μεταμφιέσεις, συνθηματικά) και είχαν μεσάζοντες, ανθρώπους εμπιστοσύνης, που μετακινούνταν από τόπο σε τόπο χωρίς να εγείρουν υποψίες, βλ. SCARTON, *La Congiura*, σσ. 230-231.

⁵⁷ DI NAPOLI, «L'immagine della Congiura», σ. 1446.

⁵⁸ CALABRETTA, «La Congiura nella storia», σ. 281.

⁵⁹ CALABRETTA, «La Congiura nella storia», σσ. 278-279, 284· MAIRE-VIGUER, «Le rivolte cittadine», σσ. 353-354.

⁶⁰ Οι όροι που εντοπίζονται στα κείμενα της εποχής και αναφέρονται σε διάφορες μορφές πολιτικής δράσης είναι ποικίλοι: «tumulto», «rumore», «novità», «congiura», «cospirazione», «leghe», «sette», «trattati», «pratiche», «ragionamenti», «intelligenze», «macchinazioni», βλ. MAIRE-VIGUER, «Le rivolte cittadine», σσ. 352-353. Για τη χρήση των παραπάνω όρων από τον Machiavelli, βλ. FASANO GUARINI, «Congiure», σσ. 28-30.

μοσία έχουν ασαφείς πολιτικές επιδιώξεις. Δεν έχουν τον στόχο της ριζικής ρήξης με το παρελθόν και της ανάδειξης νέων κοινωνικών ή πολιτικών συστημάτων. Σε πολλές περιπτώσεις στόχος είναι ή επαναφορά τού προϋπάρχοντος καθεστώτος και η επιστροφή σε μια «παλιά καλή εποχή»⁶¹. Συνεπώς, το βασικό χαρακτηριστικό που συνδέει και παράλληλα διαχωρίζει μια συνωμοσία από μια εξέγερση είναι η λαϊκή συμμετοχή. Τον 14^ο αιώνα σημειώθηκαν κάποιες συνωμοσίες σε αστικό περιβάλλον που συμπαρέσυραν μεγάλο μέρος του πληθυσμού της πόλης κατά του ηγεμόνα. Αυτές οι συνωμοσίες πλησίασαν αρκετά κοντά στην πρακτική της αστικής εξέγερσης. Όμως, σε αντίθεση με την εξέγερση, στη συνωμοσία, και ιδίως στις συνωμοσίες του 15^{ου} αιώνα, ο ρόλος των λαϊκών και αστικών στρωμάτων είναι δευτερευούσης σημασίας κατά την οργάνωση και την ιδεολογική προετοιμασία από τους πρωτεργάτες του κινήματος. Σπάνια η λαϊκή συμμετοχή μπορεί να παίζει καθοριστικό ρόλο στην έκβαση μιας συνωμοσίας. Αντιθέτως, οι αστικές εξεγέρσεις που παρατηρούνται στα ιταλικά κρατίδια τον 14^ο και 15^ο αιώνα χαρακτηρίζονται από ευρεία λαϊκή συμμετοχή και οι πρωτεργάτες τους δεν προέρχονται συνήθως από τον στενό κύκλο του ηγεμόνα⁶².

Η εγγύτητα του ενός από τους δύο πυρήνες συνωμοτών με τον στενό κύκλο του Αραγωνέζου βασιλιά, ο κλειστός, κρυφός και αριστοκρατικός χαρακτήρας του κινήματος, η περιορισμένη λαϊκή συμμετοχή και ο αποκλεισμός των πλατιών μαζών από τη σύλληψη και ιδεολογική προετοιμασία του κινήματος προσδίδουν εντέλει στην κίνηση των βαρόνων της Νεαπόλεως τον χαρακτήρα της συνωμοσίας και όχι της εξέγερσης. Ωστόσο, η

⁶¹ Για τα χαρακτηριστικά της εξέγερσης στον Ύστερο Μεσαίωνα και την Πρώιμη Νεωτερικότητα βλ. RAO, «Rosario Villari», σσ. 288-307· MAIRE-VIGUER, «Le rivolte cittadine», σσ. 351-380· Ο. ΚΑΤΣΙΑΡΔΗ-HERING, «Από τις εξεγέρσεις στις επαναστάσεις των χριστιανών υποτελών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας στη Νοτιοανατολική Ευρώπη (περ. 1530-1821). Μια απόπειρα τυπολογίας», στο Α. ΛΥΜΠΕΡΑΤΟΣ (επιμ.), *Τα Βαλκάνια. Εκαυγρονισμός, ταυτότητες, ιδέες. Συλλογή κειμένων προς τιμήν της καθηγήτριας Νάντιας Ντάνοβα*, Ηράκλειο: ΠΕΚ, 2014, σσ. 578-579 [575-618]. Για τη διαφορά μεταξύ της «επανάστασης» («rivoluzione») και άλλων μορφών πολιτικού αγώνα βλ. I. RACHUM, «Italian Historians and the Emergence of the Term 'Revolution', 1644-1659», *History* 80 (1995), σσ. 191-206· B. BONGIOVANNI – G.M. BRAVO, «Rivoluzione: Storia del concetto. Tipologie storiche della rivoluzione», στο Α. D'ORSI (επιμ.), *Alla ricerca della politica. Voci per un dizionario*, Τορίνο: Bollati Boringhieri, 1995, σσ. 217-246.

⁶² MAIRE-VIGUER, «Le rivolte cittadine», σσ. 353-360, 377-378.

Συνωμοσία των φεουδαρχών της Νεαπόλεως παρουσιάζει κάποια επιμέρους χαρακτηριστικά που τη διαφοροποιούν από τις υπόλοιπες συνωμοσίες της εποχής. Είναι η μοναδική που δεν κατέληξε στη δολοφονία του ηγεμόνα ή προσώπου της ηγεμονικής οικογένειας, αλλά αντιθέτως στην εκτέλεση κάποιων πρωτεργατών⁶³. Δεν εκδηλώθηκε σε αστικό περιβάλλον και σύντομα μετατράπηκε σε μια μεγάλη πολεμική σύρραξη μεταξύ δυο ιταλικών κρατών με σημαντικό αντίκτυπο εντός και εκτός της χερσονήσου και το πεδίο των πολεμικών επιχειρήσεων να μεταφέρεται και εκτός των συνόρων του βασιλείου. Επίσης, δεν αναδύθηκε κάποιο απόλυτα πρωταγωνιστικό πρόσωπο. Παρότι ξεχωρίζουν σημαίνουσες προσωπικότητες, είχε περισσότερο ομαδικό χαρακτήρα⁶⁴. Όπως και να έχει, ήταν ένα πολυσύνθετο ιστορικό γεγονός που συνδέεται με διενέξεις δυναστικής διαδοχής, φατριασμούς οικογενειών, αστικές εξεγέρσεις και προσωπικές πολιτικές φιλοδοξίες⁶⁵.

Οι πηγές των γεγονότων και ο αντίκτυπος στη συλλογική μνήμη και την πνευματική ζωή του τόπου

Οι πηγές των γεγονότων είναι ποικίλης φύσεως. Σε πρώτο επίπεδο ξεχωρίζουν τα διπλωματικά έγγραφα. Σε αυτό το πεδίο εντάσσονται οι οδηγίες και οι επιστολές που έστειλαν ο Ferrante και άλλα μέλη της αραγωνικής βασιλικής οικογένειας στους διπλωμάτες της Αυλής και σε άλλα μέλη του βασιλικού οίκου που ζούσαν εκτός Νεαπόλεως και, φυσικά, η αλληλογραφία που λάμβανε ο βασιλιάς από τους αντιπροσώπους του στο εξωτερικό. Πολύ σημαντική είναι η αλληλογραφία των πρεσβευτών και των αντιπροσώπων των Μεδίκων, των Este και του Ludovico Sforza στη Νάπολη. Σημαντικές πηγές πληροφοριών αποτελούν τα πρακτικά των δικών των συνωμοτών και οι χρονικογράφοι του βασιλείου Notar Giacomo (*Cronica*), Ferraiolo (*Cronaca*), Raimo (*Annales*), Passero (*Giornali*), Fuscolillo (*Croniche*). Η εξέταση των χρονικών απαιτεί ιδιαίτερη προσοχή επειδή τα κείμενα σε κάποιες περιπτώσεις παρουσιάζουν ασάφειες και λανθασμένες πληροφορίες. Ιδιαίτερη περίπτωση αποτελούν τα ποιήματα του συνωμότη Giovanni Antonio Petrucci που συνέθεσε κατά τη διάρκεια

⁶³ SCARTON, «Camillo Porzio», σσ. 1383-1384.

⁶⁴ DI NAPOLI, «L'immagine della Congiura», σσ. 1438, 1441.

⁶⁵ FUDA, «Nuovi documenti», σ. 277.

της κράτησης του. Η δεύτερη Συνωμοσία των Βαρόνων της Νεαπόλεως απασχόλησε τον σπουδαίο ουμανιστή Giovanni Albino στο έργο *De bello intestine*. Ο Albino έζησε από κοντά τη συνωμοτική κίνηση των φεουδαρχών και συμμετείχε ενεργά στα γεγονότα, όντας στην υπηρεσία του βασιλιά. Εντύπωση προκαλεί η σιωπή του άλλου μεγάλου ουμανιστή και καγκελαρίου της αραγωνικής Αυλής Giovanni Pontano. Ο Pontano που είχε αφιερώσει ένα ολόκληρο έργο στην πρώτη Συνωμοσία του 1459-1464 (*De bello Neapolitano*), αναφέρεται στα γεγονότα και τα πρόσωπα της δεύτερης Συνωμοσίας σχετικά περιστασιακά στο έργο *De imanitate* και στον αυτοβιογραφικό διάλογο *Asinus*. Χωρίς αμφιβολία, η σημαντικότερη πηγή των γεγονότων είναι το ομώνυμο ιστορικό έργο του 16^{ου} αιώνα του Camillo Porzio *La congiura de' baroni del regno di Napoli contra il re Ferdinando I* (1562) που αποτελεί σημείο αναφοράς για τη Συνωμοσία μέχρι τις μέρες μας. Τον αντίκτυπο του γεγονότος σε όλη την Ιταλική χερσόνησο μπορούμε να τον κατανοήσουμε από τις δηλώσεις του ίδιου του Porzio. Ο συγγραφέας σημειώνει ότι στη σύνθεση των γεγονότων της Συνωμοσίας άντλησε στοιχεία από την προφορική παράδοση που είχε σχηματιστεί στη Νάπολη και από άλλους συγγραφείς είτε σύγχρονους του γεγονότος είτε μεταγενέστερους, όπως τους Ναπολιτάνους Bartolomeo Sacchi, Giovanni Pontano, Tristano Caracciolo, τον Μιλανέζο Bernardino Corio, τον Γάλλο Philippe de Comynes, τον Φλωρεντινό Niccolò Machiavelli, τον Βενετό Marcantonio Cocci και τον Raffaello Maffei από τη Volterra. Δεδομένου ότι ο Porzio δεν αναφέρει τους τίτλους των έργων από τα οποία άντλησε υλικό, καθίσταται αδύνατο να διαπιστώσουμε τον τρόπο με τον οποίο επηρεάστηκε και το είδος των πληροφοριών της πηγής⁶⁶.

⁶⁶ Το πρότυπο γραφής των ιστορικών έργων που είχαν ως θέμα γνωστές συνωμοσίες κατά την Πρώιμη Νεωτερικότητα ήταν το κλασικό έργο του Σαλλούστιου *De coniuratione Catilinae*. Πολλά σημεία στο έργο του Camillo Porzio απηχούν το έργο του Λατίνου συγγραφέα. Ο Porzio προσπάθησε να χειριστεί το ζήτημα με αντικειμενικότητα και αμεροληψία. Δεν είναι απίθανο να επηρεάστηκε από τα έργα του Machiavelli *Discorsi sopra la prima deca di Tito Livio*, *Ηγεμόνας* και *Istorie fiorentine* που ασχολούνται με το θέμα της συνωμοσίας. Βλ. SCARTON, «Camillo Porzio», σσ. 1394-1398. SCARTON, *La Congiura*, σσ. 287, 289. DI NAPOLI, «L'immagine della Congiura», σσ. 1433-1450. Για τα πρακτικά των δικών, τα ποιήματα του Giovanni Antonio Petrucci και αναφορές σε πηγές βλ. PORZIO, *La congiura*, σσ. 202, 226-240, I – CCLXXIII. Για τον Camillo Porzio και το έργο του βλ. E. VALERÌ, «Porzio, Camillo», *Dizionario Biografico degli Italiani* 85 (2016) <https://www.treccani.it/enciclopedia/camillo-porzio_%28Dizionario-Biografico%29/>

Η Συνωμοσία άφησε έντονα ίχνη και στη συλλογική μνήμη του τόπου. Από τα λεγόμενα του Porzio καταλαβαίνουμε ότι το γεγονός είχε περάσει στη σφαίρα του θρύλου και κυκλοφορούσαν πολλές προφορικές αφηγήσεις σχετικά με τους πρωταγωνιστές και τα επιμέρους επεισόδια του κινήματος⁶⁷. Χάρη σε παρανοήσεις, στις ανακρίβειες των χρονικών, στην αντιβασιλική προπαγάνδα και στη διήγηση του Camillo Porzio ο Ferrante έγινε η ενσάρκωση του μακιαβελικού ηγεμόνα που εξόντωσε όλους τους βαρόνους, εκτελώντας τους στις φυλακές ή πνίγοντάς τους στη θάλασσα. Η μελέτη, ωστόσο, των διπλωματικών πηγών και των εγγράφων του βασιλικού θησαυροφυλακίου και κάποιες έμμεσες λογοτεχνικές μαρτυρίες δείχνουν ότι η πραγματικότητα είναι διαφορετική. Ο Ferrante δεν εξολόθρευσε τους φεουδάρχες. Πέρα από κάποιους συνωμότες που εκτελέστηκαν προς παραδειγματισμό, κάποιοι πέθαναν στη φυλακή από γηρατειά ή κάποια ασθένεια, άλλοι δεν συνελήφθησαν ποτέ, ορισμένοι είχαν ευνοϊκές συνθήκες κράτησης και πολλοί άλλοι απελευθερώθηκαν σταδιακά⁶⁸. Από

(πρόσβαση, 26/6/2022). Για τις ποιητικές συνθέσεις του Petrucci βλ. επίσης C. CORFIATI – M. SCIANCIANCALEPORE, «Per un ritratto del congiurato nella Napoli Aragonesa: scritture di parte», στο M. CHIABÒ (επιμ.), *Congiure e conflitti. L'affermazione della signoria pontificia su Roma nel Rinascimento: politica, economia e cultura*, Ρώμη: Roma nel Rinascimento, 2014, σσ. 268-270 [255-274].

⁶⁷ PORZIO, *La congiura*, σ. 202.

⁶⁸ Η ιστοριογραφία, επηρεασμένη από τον Porzio και τον Machiavelli, σκιαγραφεί τον Ferrante πολύ αυστηρά, ως έναν κατεξοχήν αδίστακτο ηγεμόνα. Βλ. C. DE FREDE, *La crisi del Regno di Napoli nella riflessione politica di Machiavelli e Guicciardini*, Νάπολη: Liguori Editore, 2006, σσ. 5-59· J. BURCKHARDT, *La civiltà del Rinascimento in Italia*, Φλωρεντία: Sansoni, 1980, σσ. 36-37. Σχετικά με τα γεγονότα της Συνωμοσίας αναφέρεται ότι ο Ferrante είχε κάνει με τον πάπα Ιννοκέντιο Η΄ μια συμφωνία με την οποία εγγυάτο ότι δεν θα προέβαινε σε κινήσεις που θα έπλητταν τους βαρόνους. Ωστόσο, ο Αραγωνέζος βασιλιάς αθέτησε τον λόγο του, παγίδεψε τους φεουδάρχες και τους εξόντωσε ανηλεώς. Με τους χρηματικούς πόρους που αποκόμισε από τις δημεύσεις ο Ferrante μίσθωσε τους καλύτερους κοντοτιέρους της εποχής (Virginio Orsini, Prospero και Fabrizio Colonna, Gian Francesco Trivulzio). Βλ. MILZA, *Storia d'Italia*, σ. 339· SALVATORELLI, *Sommario*, σ. 274· BENTLEY, *Politica e Cultura*, σ. 43. Η Elena Scarton απέδειξε ότι τα γεγονότα δεν ήταν τόσο τραγικά όσο τα περιέγραφε ο Porzio, ο οποίος με τη σειρά του βασίστηκε σε αβάσιμες φήμες, εσφαλμένες διηγήσεις χρονικών (ιδίως του Notar Giacomo) και επηρεάστηκε από ένα χωρίο από το *De imanitate* του Pontano. Στην πραγματικότητα ο Ferrante χρησιμοποιούσε τους βαρόνους ως ομήρους για να πιέζει τις οικογένειές τους και να έχει ένα ισχυρό χαρτί διαπραγμάτευσης με τον πάπα. Εξάλλου, ο θάνατός τους θα έστρεφε εναντίον του όλη τη δυτική Χριστιανοσύνη. Οι λίγες εκτελέσεις στις οποίες προέβη πραγματοποιήθηκαν προς συμμόρφωση της φεου-

την άλλη πλευρά οι συνωμότες, κυρίως, χάρη στην πολιτική προπαγάνδα των ουμανιστών που ήταν πιστοί στον Αραγωνέζο βασιλιά, παρέμειναν στη συλλογική μνήμη ως προδότες, φιγούρες σκοτεινές και αμφιλεγόμενες, σύμβολα απληστίας και αλαζονείας. Το θέμα αυτό απαντά στη λυρική και βουκολική ποίηση του ιταλικού Νότου. Σπουδαίοι ουμανιστές της περιόδου όπως ο Jacopo Sannazaro, ο Niccolò da Correggio, ο Pietro Jacopo de Gennaro και ο Giuliano Perleoni (Rustico Romano) στιγματίσαν την απληστία των συνωμοτών παρουσιάζοντάς τους σαν αρπακτικούς λύκους, παραδείγματα προς αποφυγή⁶⁹. Ο Porzio φτάνει στο σημείο να συνδέσει τη Συνωμοσία των Βαρόνων με μια σειρά συμφορών και φυσικών καταστροφών που έπληξαν τον τόπο τα επόμενα χρόνια, ως εκδήλωση της θείκης οργής για την καταστροφή που προκάλεσαν οι φεουδάρχες⁷⁰. Ιδιαίτερη αίσθηση στη συλλογική μνήμη και την εικονογραφία της εποχής

δαρχίας και ήταν ένα μέσο επίδειξης της δύναμής του προς τον λαό και τους συμμάχους. Επιπλέον, μέσα από αυτές τις εκτελέσεις πήρε την εκδίκησή του. Ο Ferrante δεν θεωρούσε τους φεουδάρχες που κρατούσε τόσο επικίνδυνους ώστε να τους εκτελέσει, δεδομένου ότι οι περισσότεροι ήταν ευγενείς νέας κοπής, χωρίς ισχυρή οικογενειακή παράδοση. Οι πιο επικίνδυνοι βαρόνοι, όπως ο Antonello Sanseverino, ήταν εκτός βασιλείου, βλ. SCARTON, *La Congiura*, σσ. 269-285, 288. SCARTON, «Camillo Porzio», σσ. 1385-1388. Πολλοί ιστορικοί κάνουν λόγο για τις πολιτικές δεξιότητες του Ferrante ο οποίος σε αυτή την κρίσιμη στιγμή, ακολουθώντας επιδέξια την τακτική της προσποίησης, της συναίνεσης και της συγκαταβατικότητας, κατάφερε να θολώσει τα νερά, να αποπροσανατολίσει και να εξαπατήσει τους αντίπαλους του. Την κατάλληλη στιγμή κινήθηκε με αποφασιστικότητα και δυναμισμό, εξουδετερώνοντας τον εχθρό, βλ. F. STORTI, «L'arte della dissimulazione: linguaggio e strategie del potere nelle relazioni diplomatiche tra Ferrante d'Aragona e Giovanni Antonio di Balzo Orsini», στο F. SOMAINI – B. VETERE (επιμ.), *I dominii del principe di Taranto in età orsiniana (1399-1463)*, Galatina: Congedo, 2009, σσ. 79-104. STORTI, «El buen marinero», σσ. 29, 93-94, 146. STORTI, «Documenti perfetti e preziosi equivoci», σσ. 14-15.

⁶⁹ F. TATEO, «La congiura dei Baroni all'epoca di Innocenzo VIII: conseguenze letterarie», στο M. CHIABÒ (επιμ.), *Congiure e conflitti. L'affermazione della signoria pontificia su Roma nel Rinascimento: politica, economia e cultura*, Ρώμη: Roma nel Rinascimento, 2014, σσ. 247-254. CORFIATI – SCIANCIANCALEPORE, «Per un ritratto del congiurato», σσ. 266-274. SCARTON, «Camillo Porzio», σ. 1384. G. BARUCCI, «*Incliti Spirti*: propaganda, meditazione morale e riflessione sulla poesia», στο G. BALDASSARI – M. COMELLI (επιμ.), *I «Sonetti et Canzoni» di Iacopo Sannazaro*, Μιλάνο: Università degli Studi di Milano, 2020, σσ. 207-248 [206-248].

⁷⁰ PORZIO, *La congiura*, σ. 198.

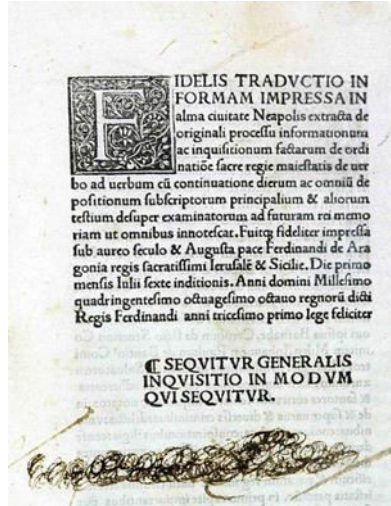
προκάλεσαν και οι εκτελέσεις των ενόχων, η δημόσια διαπόμπευσή τους και η συμβολική βεβήλωση των σωρών τους⁷¹.

Συμπερασματικά, η δεύτερη Συνωμοσία των Βαρόνων της Νεαπόλεως ήταν ένα πολυσύνθετο γεγονός που αναστάτωσε την Ιταλική χερσόνησο και σημάδεψε την ιστορία της μεσημβρινής Ιταλίας. Ήταν μια πράξη διαμαρτυρίας και αντίστασης μεγάλου μέρους της παλαιάς και νέας αριστοκρατίας της Νεαπόλεως εναντίον της συγκεντρωτικής πολιτικής του Ferrante. Ο στόχος της δεν ήταν η κοινωνική αλλαγή και η ολική ανατροπή του ισχύοντος πολιτειακού καθεστώτος, αλλά η αλλαγή προσώπου στην ηγεσία του κράτους, η κατάργηση των μεταρρυθμίσεων της Κορώνας, η επαναφορά και η εξασφάλιση των παλαιών προνομίων της φεουδαρχίας και η επιστροφή στην προγενέστερη πολιτειακή κατάσταση. Δεν υπήρχε κανένα εθνικό αίτημα απελευθέρωσης από τον «ξένο» δυνάστη. Δεν είναι τυχαίο ότι στη Συνωμοσία συμμετείχαν και άτομα ισπανικής καταγωγής που είχαν εγκαταστήσει στην Ιταλία οι ίδιοι οι Αραγωνέζοι. Συνεπώς, δεν μπορούμε να μιλήσουμε για ένα γνήσιο επαναστατικό φαινόμενο. Στο εσωτερικό του βασιλείου η στήριξη της μάζας ήταν περιορισμένη και μέρος της αριστοκρατίας και των πόλεων συντάχθηκε με τον Ferrante. Τα οικονομικά και πολιτικά συμφέροντα των φεουδαρχών συνέπλευσαν, κυρίως, με εκείνα των μεγαλοαστών της L'Aquila και με τις νεποτιστικές τάσεις και τα φεουδαλικά συμφέροντα της Αγίας Έδρας. Οι βαρόνοι στηρίχθηκαν, κυρίως, στις δικές τους δυνάμεις και στην εξωτερική βοήθεια του πάπα. Όταν ο πάπας συνθηκολόγησε με τον Ferrante, έμειναν μόνοι και αβοήθητοι. Δεν αναδείχθηκε κάποιο απόλυτα ηγετικό πρόσωπο, καθώς στη συνωμοσία συμμετείχαν σπουδαίοι πολιτικοί παράγοντες όπως ο Antonello Sanseverino και ο Francesco Coppola, εκπρόσωποι δύο διαφορετικών κύκλων με διαφορετικό κοινωνικό υπόβαθρο που πολύ σύντομα ήρθαν σε σύγκρουση μεταξύ τους. Το κίνημα των βαρόνων της Νεαπόλεως διατηρεί τα βασικά γνωρίσματα της συνωμοτικής πράξης του Ύστερου Μεσαίωνα και της Πρώιμης Νεωτερικότητας. Πρόκειται για μια συνωμοσία αριστοκρατικού τύπου που

⁷¹ Ο Antonello Petrucci, ο Giovanni Antonio Petrucci και ο Francesco Coppola απόκεφαλίστηκαν, ενώ ο Francesco Petrucci διαμελίστηκε. Οι ένοχοι εκτελέστηκαν σε δημόσια θέα. Βλ. PORZIO, *La congiura*, σσ. 182-191· F. SENATORE, «La parola del re. Il sovrano al lavoro nell'amministrazione del suo regno», στο F. DELLE DONNE – A. IACONO (επιμ.), *Linguaggi e ideologie del Rinascimento monarchico aragonese (1442-1503). Forme della legittimazione e sistemi di governo*, Νάπολη: Federico II University Press, 2018, σσ. 214-216 [197-222].

ήταν μια σημαντική μορφή πολιτικού αγώνα στα ιταλικά κράτη του 15^{ου} αιώνα. Ωστόσο, δεν εξελίσσεται σε αστικό περιβάλλον και πολύ σύντομα εκτρέπεται σε μια γενικευμένη σύγκρουση μεταξύ της Νεαπόλεως και της Αγίας Έδρας, στην οποία συμμετέχουν όλα τα ισχυρά ιταλικά κράτη της εποχής αλλά και δυνάμεις εκτός Ιταλίας. Η Συνωμοσία διασάλεψε την εύθραυστη ισορροπία μεταξύ των ιταλικών κρατών και επέτρεψε την παρέμβαση ξένων δυνάμεων στα εσωτερικά ζητήματα της χερσονήσου. Ο Ferrante έγινε το απόλυτο σύμβολο του αδυσώπητου μακιαβελικού ηγεμόνα και οι συνωμότες έγιναν σύμβολα προς αποφυγή. Και οι δυο πλευρές σε όλες τις φάσεις του γεγονότος χρησιμοποίησαν την προπαγάνδα και την προσποίηση για να κερδίσουν χρόνο, να προωθήσουν τα συμφέροντά τους και να δικαιολογήσουν τις πράξεις τους. Η Συνωμοσία των Βαρόνων της Νεαπόλεως αντανακλά τη διεξαγωγή του πολέμου και την πολιτική ζωή της Ιταλίας στο δεύτερο μισό του 15^{ου} αιώνα. Φανερώνει τους αποσταθεροποιητικούς παράγοντες των προνεωτερικών ιταλικών κρατών, τα αντικρουόμενα συμφέροντα και τις πολύ ρευστές συμμαχίες των Ιταλών ηγεμόνων και των μεγάλων οικογενειών της εποχής. Επιπλέον, ήταν από αυτά τα γεγονότα που προκάλεσαν τις ξενικές εισβολές που θα έθεταν ένα τέλος στην ανεξαρτησία της Ιταλίας λίγα χρόνια αργότερα.

Παράρτημα



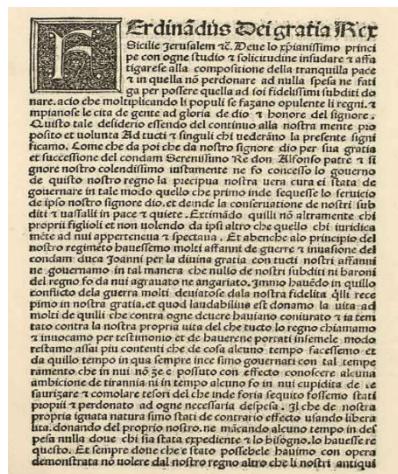
Εικόνα 1: Απόσπασμα από τα πρακτικά της δίκης κατά των Pirro del Balzo, Antonello Sanseverino και Girolamo Sanseverino. Δημοσιευμένο στο https://it.wikipedia.org/wiki/Congiura_dei_baroni#/media/File:%E2%80%9393_Processo_contro_Pirro_del_Balzo_principe_di_Altamura,_Antonello_Sanseverino_principe_di_Salerno,_Gerolamo_Sanseverino_principe_di_Bisignano,_congiurati_contro_Ferdinando_d'Aragona_Re_di_Sicilia,_1488_%E2%80%9393_BEIC_9931859.jpg



Εικόνα 2: Ο δήμος Carlo Manioto οδηγεί τον Antonello Petrucci στον τόπο του μαρτυρίου. Πηγή: Cronaca του Melchiorre Ferraiolo. Δημοσιευμένο στο F. SENATORE, «La parola del re», σ. 215.



Εικόνα 3: Ο Δούκας της Καλαβρίας Alfonso επιστρέφει θριαμβευτής από τη νίκη του εναντίον των βαρόνων. Πηγή: Cronaca του Melchiorre Ferraiolo. Δημοσιευμένο στο <http://www.napoliaragonese.it/il-duca-di-calabria-vincitore-sui-baroni-ribelli/>



Εικόνα 4: Έντυπο που περιλαμβάνει την προτροπή του Ferrante προς τους υπηκόους του να ξεσηκωθούν κατά των στασιαστών φεουδαρχών (1486). Δημοσιευμένο στο https://it.wikipedia.org/wiki/Congiura_dei_baroni#/media/File:Ferdinando_-_Esortazione_di_insorgere_contro_i_baroni_ribelli_-_circa_1486_-_2391599.jpg

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ελληνόγλωσση

ΚΑΤΣΙΑΡΔΗ-HERING, Ο. «Από τις εξεγέρσεις στις επαναστάσεις των χριστιανών υποτελών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας στη Νοτιοανατολική Ευρώπη (περ. 1530-1821). Μια απόπειρα τυπολογίας», στο Α. ΛΥΜΠΕΡΑΤΟΣ (επιμ.), *Τα Βαλκάνια. Εκσυγχρονισμός, ταυτότητες, ιδέες. Συλλογή κειμένων προς τιμήν της καθηγήτριας Νάντιας Ντάνοβα*, Ηράκλειο: ΠΕΚ, 2014, σσ. 575-618.

ΜΑΚΙΑΒΕΛΛΙ, Ν. *Φλωρεντινές Ιστορίες*, μετάφραση, εισαγωγή και σχόλια Θ. ΝΙΚΟΛΑΪΔΗΣ, Αθήνα: εκδ. Αλεξάνδρεια, 2021.

ΜΠΟΥΡΚΧΑΡΝΤ, Γ. *Ο πολιτισμός της Αναγέννησης στην Ιταλία*, μετάφραση Μ. ΤΟΠΑΛΗ, Αθήνα: Νεφέλη, 1997.

ΠΑΓΚΡΑΤΗΣ, Γ.Δ. *Ιστορία της Ιταλίας. Από τη συνθήκη του Λόντι στην ενοποίηση (1454–1870)*, Αθήνα: ΣΕΑΒ, 2015, < <http://hdl.handle.net/11419-3959> (πρόσβαση στις 12/6/2022).

Ξενόγλωσση

BARUCCI, G. «*Incliti Spirti: propaganda, meditazione morale e riflessione sulla poesia*», στο G. BALDASSARI – M. COMELLI (επιμ.), *I «Sonetti et Canzoni» di Iacopo Sannazaro*, Μιλάνο: Università degli Studi di Μιλάνο, 2020, σσ. 206-248.

BENTLEY, J. H. *Politica e Cultura nella Napoli rinascimentale*, Νάπολη: Guida Editori, 1995.

BONGIOVANNI, B. – G.M. BRAVO. «Rivoluzione: Storia del concetto. Tipologie storiche della rivoluzione», στο Α. D'ORSI (επιμ.), *Alla ricerca della politica. Voci per un dizionario*, Τορίνο: Bollati Boringhieri, 1995, σσ. 217-246.

BURCKHARDT, J. *La civiltà del Rinascimento in Italia*, Φλωρεντία: Sansoni, 1980.

CALABRETTA, V. «La Congiura nella storia dell'Europa moderna», *Quaderni storici* 85 (1994), σσ. 277-284.

CANALI, F. – V.C. GALATI. «Per un atlante storico. Mappa feudale dei possedimenti dei maggiori baronati nell'ex Principato di Taranto e nel principato di Salerno tra il 1463 (prima congiura dei baroni) e il 1485

(seconda congiura dei baroni)», *ASUP - Annali di storia dell'urbanistica e del paesaggio. Urban and land markers. Fulcri urbani e fulcri tra architettura e paesaggio* 2 (2014), σσ. 35-38.

COLAPIETRA, R. «Gli aspetti interni della crisi della monarchia aragonese», *Archivio Storico Italiano* 119 (1961), σσ. 163-199.

CORFIATI, C. – M. SCIANCIANCALEPORE. «Per un ritratto del congiurato nella Napoli Aragonese: scritture di parte», στο Μ. CHIABÒ (επιμ.), *Congiure e conflitti. L'affermazione della signoria pontificia su Roma nel Rinascimento: politica, economia e cultura*, Ρώμη: Roma nel Rinascimento, 2014, σσ. 255-274.

D'AGOSTINO, G. *La Capitale ambigua. Napoli dal 1458 al 1580*, Νάπολη: Sen, 1979.

DE FREDE, C. *La crisi del Regno di Napoli nella riflessione politica di Machiavelli e Guicciardini*, Νάπολη: Liguori Editore, 2006.

DEL TREPPO, M. «L'anima, l'oro, il boia. Fisiologia di una crescita: Napoli nel Quattrocento», *Archivio Storico per le Province Napoletane*, 105 (1987), σσ. 7-25.

DEL TREPPO, M. «Il regno aragonese», στο G. GALASSO – R. ROMEO (επιμ.), *Storia del Mezzogiorno*, τ. IV.I, Ρώμη: Ed. del Sole, 1986, σσ. 89-201.

DI NAPOLI, M. «L'immagine della Congiura in alcuni testi storici di età moderna», *Annali della Scuola Normale Superiore di Pisa* 4 (1989), σσ. 1433-1450.

FASANO GUARINI, E. «Congiure “contro alla patria” e congiure “contro ad un principe” nell'opera di Niccolò Machiavelli», στο *Complots et conjurations dans l'Europe moderne. Actes du colloque international organisé à Rome (30 Σεπτεμβρίου – 2 Οκτωβρίου 1993)*, Ρώμη: École Française de Rome, 1996, σσ. 9-53.

FUBINI, R. «L'età delle congiure: i rapporti tra Firenze e Milano dal tempo di Piero a quello di Lorenzo de' Medici», στο R. FUBINI (επιμ.), *Italia quattrocentesca. Politica e diplomazia nell'età di Lorenzo il Magnifico*, Μιλάνο: FrancoAngeli Storia, 1994, σσ. 220-252.

FUDA, R. «Nuovi documenti sulla congiura dei baroni contro Ferrante I d'Aragona», *Archivio Storico Italiano* 147 (1989), σσ. 277-345.

GALASSO, G. *Il Regno di Napoli. Il Mezzogiorno angioino e aragonese (1266-1494)*, Τορίνο: Utet, 1992.

GEUNA, M. «Machiavelli e il problema delle congiure», *Rivista storica italiana* 127 (2015), σσ. 355-410.

GIURA LONGO, R. «Fortuna e crisi degli assetti feudali dalla congiura dei baroni (1485) alla rivoluzione del 1647-48», στο G. DE ROSA – A. CE-STARO (επιμ.), *Storia della Basilicata*, τ. 3, Μπάρι: Laterza, 2021², σσ. 141-174.

MACHIAVELLI, N. *Discorsi sopra la prima deca di Tito Livio*, Τορίνο: Einaudi, 2000.

MACHIAVELLI, N. *Il Principe*, επιμ. L. FILPO, Τορίνο: Einaudi, 1972.

MAIRE-VIGUER, J.C. «Le rivolte cittadine contro i “tiranni”», στο M. BOURIN, G. CHERUBINI & G. PINTO (επιμ.), *Rivolte urbane e rivolte contadine nell'Europa del Trecento, un confronto*, Φλωρεντία: Firenze University Press, 2011, σσ. 351-380.

MILZA, P. *Storia d' Italia, dalla preistoria ai giorni nostri*, Μιλάνο: Corbaccio, 2006.

MORRA, D. «D'amore e dissensione. L'apparato fiscale del Regno come spazio di coordinamento politico-sociale (1463-1494)», στο A. RUSSO, F. SENATORE & F. STORTI (επιμ.), *Ancora su poteri, relazioni, guerra nel Regno di Ferrante d'Aragona. Studi sulle corrispondenze diplomatiche II*, Νάπολη: Federico II University Press, 2020, σσ. 27-54.

NUCIFORO, B. «Bâtards e bâtardise nella Napoli aragonese: la 'dignissima prole' di Ferrante I», στο A. ARANEO (επιμ.), *I luoghi e le forme del Potere dall'antichità all'età contemporanea*, Potenza: BUP, 2019, σσ. 245-258.

PALADINO, G. «Congiura dei baroni», *Enciclopedia Italiana* (1930), <https://www.treccani.it/enciclopedia/congiura-dei-baroni_%28Enciclopedia-Italiana%29/> (πρόσβαση, 12/6/2022).

PALADINO, G. «COPPOLA, Francesco, conte di Sarno» *Enciclopedia Italiana*, (1931), https://www.treccani.it/enciclopedia/coppola-francesco-conte-di-sarno_%28Enciclopedia-Italiana%29/ (πρόσβαση, 14/6/2022).

PANELLA, A. *Pagine di storia aquilana*, L'Aquila, 1925.

PENROSE TREVELYAN, J. *Short history of the Italian people. From the barbarian invasions to the attainment of unity*, Νέα Υόρκη: the knicherbrocher press, 1920.

PORZIO, C. *La congiura de' baroni del regno di Napoli contra il re Ferdinando I*, Νάπολη: S. D'Aloe, 1859.

RACHUM, I. «Italian Historians and the Emergence of the Term 'Revolution', 1644-1659», *History* 80 (1995), σσ. 191-206.

RAO, A.M. «Rosario Villari e la storia delle rivolte», *Studi storici* 54 (2013), σσ. 288-307.

RUSSO, A. *Federico d' Aragona (1451-1504). Politica e ideologia nella dinastia aragonese di Napoli*, Νάπολη: Federico II University Press, 2018.

RUSSO, A. «Petrucci, Antonello», *Dizionario Biografico degli Italiani* 82 (2015), στο https://www.treccani.it/enciclopedia/antonello-petrucci_%28-Dizionario-Biografico%29/ (πρόσβαση, 12/6/2022).

RUSSO, A. «Sanseverino, Antonello», *Dizionario Biografico degli Italiani* 90 (2017), στο <https://www.treccani.it/enciclopedia/antonello-sanseverino-%28Dizionario-Biografico%29/> (πρόσβαση, 19/6/2022).

RUSSO, A. «Sanseverino, Girolamo», *Dizionario Biografico degli Italiani* 90 (2017), στο <https://www.treccani.it/enciclopedia/girolamo-sanseverino-%28Dizionario-Biografico%29/> (πρόσβαση, 12/6/2022).

SALVATORELLI, L. *Sommario della storia d'Italia*, Τορίνο: Einaudi, 1999¹¹.

SANTANGELO, M. «Spazio urbano e preminenza sociale: la presenza della nobiltà di seggio a Napoli alla fine del medioevo», στο J.-P. GENET - E.I. MINEO (επιμ.), *Marquer la prééminence sociale*, Παρίσι-Ρώμη: Éditions de la Sorbone 2014, σσ. 157-177.

SCARTON, E. «Camillo Porzio, la congiura dei baroni e le sue fonti», στο G. D'AGOSTINO, S. FODALE, M. MIGLIO, A. M. OLIVA, D. PASSERINI & F. SENATORE (επιμ.), *La Corona d'Aragona e l'Italia. Atti del XX Congresso della Corona d'Aragona (Ρώμη-Νάπολη, 4-8 Οκτωβρίου 2017)*, τ. II/2, Ρώμη: ISME, 2020, σσ. 1383-1398.

SCARTON, E. «Costi della guerra e forze in campo nel secolo XV, tra verità storiografiche e manipolazione dell'informazione», *Revista de Historia militar* 6/11 (2017), σσ. 23-42.

SCARTON, E. «“El parlamento è finito.” Ripresa e declino dell'istituto parlamentare nel Mezzogiorno aragonese», *eHumanista/IVITRA* 7 (2015), σσ. 295-310, στο <http://www.ehumanista.ucsb.edu/ivitra/volumes/7> (πρόσβαση, 19/6/2022).

SCARTON, E. «Il parlamento napoletano del 1484», *Archivio storico per le province napoletane* 124 (2007), σσ. 113-136.

SCARTON, E. «La congiura dei baroni del 1485-87 e la sorte dei ribelli», στο F. SENATORE - F. STORTI (επιμ.), *Poteri, relazioni, guerra nel regno di Ferrante d'Aragona. Studi sulle corrispondenze diplomatiche*, Νάπολη: ClioPress, 2011, σσ. 213-290.

SCARTON, E. – F. SENATORE. *Parlamenti generali a Napoli in età aragonese*, Νάπολη: Federico II University Press, 2018.

SCARTON, E. – F. SENATORE. «Parlamenti generali a Napoli nell'età di Alfonso e Ferrante d'Aragona», στο M.I. FALCON PEREZ (επιμ.), *El compromiso de Caspe (1412), cambios dinásticos y Constitucionalismo en la Corona de Aragón*, Σαραγόσα: Gobierno de Aragón, 2013, σσ. 779-786.

SENATORE, F. «L'*Itinérance* degli Aragonesi di Napoli», στο A. PARAVICINI BAGLIANI, E. PIBIRI & D. REYNARD (επιμ.), *L'*itinérance* des seigneurs (XIVe-XVIe siècles). Actes du colloque international de Lausanne et Romainmôtier (29 Νοεμβρίου – 1 Δεκεμβρίου 2001). Cahiers Lausannois d'Histoire Médiévale*, Λωζάνη: Université de Lausanne, 2003, σσ. 275-325.

SENATORE, F. «La parola del re. Il sovrano al lavoro nell'amministrazione del suo regno», στο F. DELLE DONNE – A. IACONO (επιμ.), *Linguaggi e ideologie del Rinascimento monarchico aragonese (1442-1503). Forme della legittimazione e sistemi di governo*, Νάπολη: Federico II University Press, 2018, σσ. 197-222.

SENATORE, F. «Parlamento e luogotenenza generale. Il regno di Napoli nella Corona d'Aragona,» στο J. A. SESMA MUÑOZ (επιμ.) *La Corona de Aragón en el centro de su Historia, 1208-1458. La Monarquía aragonesa y los reinos de la Corona*, Σαραγόσα: Grupo de investigación de excelencia C.E.M.A, 2010, σσ. 435-478.

STORTI, F. «Assenze eminenti e altri misfatti. Istituzioni militari e impegno bellico degli aragonesi di Napoli nella storiografia dell'età moderna», στο G. D'AGOSTINO, S. FODALE, M. MIGLIO, A. M. OLIVA, D. PASSERINI & F. SENATORE (επιμ.), *La Corona d'Aragona e l'Italia. Atti del XX Congresso della Corona d'Aragona (Ρώμη-Νάπολη, 4-8 Οκτωβρίου 2017)*, τ. II/2, Ρώμη: ISME, 2020, σσ. 1399-1415.

STORTI, F. «Documenti perfetti e preziosi equivoci. Considerazioni preliminari intorno agli *Studi sulle corrispondenze diplomatiche*», στο A. RUSSO, F. SENATORE & F. STORTI (επιμ.), *Ancora su poteri, relazioni, guerra nel Regno di Ferrante d'Aragona. Studi sulle corrispondenze diplomatiche II*, Νάπολη: Federico II University Press, 2020, σ. 11-26.

STORTI, F. «El buen marinero». *Psicología política e ideología monarchica al tempo di Ferdinando I d'Aragona re di Napoli*, Ρώμη: Viella, 2014.

STORTI, F. «Il principe condottiero. Le campagne militari di Alfonso duca di Calabria», στο M. DEL TREPPO (επιμ.), *Condottieri e uomini d'arme nell'Italia del Rinascimento*, Νάπολη: Liguori – GISEM, 2001, σσ. 327-346.

STORTI, F. «L'arte della dissimulazione: linguaggio e strategie del potere nelle relazioni diplomatiche tra Ferrante d'Aragona e Giovanni Antonio di Balzo Orsini», στο F. SOMAINI – B. VETERE (επιμ.), *I dominii del principe di Taranto in età orsiniana (1399-1463)*, Galatina: Congedo, 2009, σσ. 79-104.

STORTI, F. «“La più bella guerra del mundo”. La partecipazione delle popolazioni alla guerra di successione napoletana (1459-1464)», στο G. ROSSETTI – G. VITOLO (επιμ.), *Medioevo Mezzogiorno Mediterraneo. Studi in onore di Mario Del Treppo*, τ. I, Νάπολη: GISEM, Liguori Editore, 2000, σσ. 325- 346.

STORTI, F. «L'eredità militare di Alfonso I d'Aragona», *Archivio Storico per le province napoletane* CXVIII (2000), σσ. 13-61.

STORTI F. *L'esercito napoletano nella seconda metà del Quattrocento*, Σαλέρνο: Laveglia, 2007.

STORTI F. «Riflessioni sul ruolo politico di Giovanni Pontano a partire da alcune considerazioni degli oratori fiorentini a Napoli», στο L. BATTISTINI, V. CAPUTO, M. DE BLASI, G.A. LIBERTI, P. PALOMBA, V. PANARELLA & A. STABILE (επιμ.), *La letteratura italiana e le arti. Atti del XX Congresso dell'ADI - Associazione degli Italianisti (Νάπολη, 7-10 Σεπτεμβρίου 2016)*, Ρώμη: Adi editore, 2018, σσ. 1-9.

TATEO, F. «La congiura dei Baroni all'epoca di Innocenzo VIII: conseguenze letterarie», στο M. CHIABÒ (επιμ.), *Congiure e conflitti. L'affermazione della signoria pontificia su Roma nel Rinascimento: politica, economia e cultura*, Ρώμη: Roma nel Rinascimento, 2014, σσ. 247-254.

TERENZI, P. *L'Aquila nel regno. I rapporti politici fra città e monarchia nel Mezzogiorno tardomedievale*, Νάπολη: il Mulino, 2015.

VALERI, E. «PORZIO, Camillo», *Dizionario Biografico degli Italiani* 85 (2016), διαθέσιμο στο <https://www.treccani.it/enciclopedia/camillo-porzio-%28Dizionario-Biografico%29/> (πρόσβαση, 26/6/2022).

VILLARI, R. *Elogio della dissimulazione. La lotta politica nel Seicento*, Μπάρι: Laterza, 1987.

VITALE, G. «Sul segretario regio al servizio degli Aragonesi di Napoli», *Studi storici* 49 (2008), σσ. 293-321.

ΒΙΟΓΡΑΦΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ

Ο Ευθύμης Ντίκος είναι απόφοιτος του Τμήματος Ιταλικής Γλώσσας και Φιλολογίας του ΕΚΠΑ και του μεταπτυχιακού προγράμματος σπουδών «Ελληνορωμαϊκές-Ελληνοϊταλικές Σπουδές: Λογοτεχνία, Ιστορία και Πολιτισμός» του εν λόγω τμήματος. Τα ερευνητικά του ενδιαφέροντα επικεντρώνονται στις αλληλεπιδράσεις Ελλάδας-Ιταλίας στους τομείς της λογοτεχνίας, της ιστορίας και του πολιτισμού κατά την περίοδο του Ύστερου Μεσαίωνα και της Αναγέννησης. Εργάζεται ως καθηγητής της ιταλικής γλώσσας στην ιδιωτική εκπαίδευση από το 2009. Γνωρίζει την ιταλική, την ισπανική και την αγγλική γλώσσα.

La Congiura dei Baroni del Regno di Napoli (1485-1487):
un caso di studio

Efthymios NTIKOS

Sommario: Nell'estate del 1485 il regno di Napoli fu sconvolto da una guerra intestina che ben presto si trasformò in un conflitto bellico tra il regno e lo Stato della Chiesa, che coinvolse tutte le grandi potenze italiane del tempo. Si tratta della celeberrima seconda Congiura dei Baroni (1485-1487), le cui motivazioni si possono rintracciare nelle particolarità sociali, politiche ed istituzionali del regno e nella politica accentratrice, antifeudale del sovrano Ferrante I d' Aragona. Il presente studio si propone di descrivere quell'importantissimo avvenimento, esponendone sinteticamente i fatti, le cause, le conseguenze, i protagonisti, la tipologia e l'impatto del fenomeno sulla memoria collettiva.

Parole chiave: Regno di Napoli, Ferrante I d' Aragona, Alfonso II, duca di Calabria, feudalità, baroni, congiura, repressione, guerra e politica nell'Italia rinascimentale, stati italiani preunitari.

Το ματωμένο καρναβάλι του 1511 στο Ούντινε

Σωτήρης ΚΟΥΤΜΑΝΗΣ

Περίληψη: Κατά τη διάρκεια του Καρναβαλιού του 1511 σημειώθηκε μια πρωτοφανής έκρηξη βίας στην πόλη Ούντινε του Φρίουλι. Ένοπλοι χωρικοί δολοφόνησαν δεκάδες ευγενείς ενώ στην επαρχία λεηλάτησαν κάστρα και έσφαξαν αριστοκράτες. Η μελέτη εξετάζει τα γεγονότα αυτής της εξέγερσης που απεικονίζει τη φύση της βίας και τα χαρακτηριστικά της εξέγερσης των αγροτών στην προνεωτερική Ιταλία. Τα γεγονότα του «ματωμένου καρναβαλιού» του Ούντινε έχουν μελετηθεί από τους Edward Muir και Furio Bianco. Ο Muir επικεντρώνεται στην τελετουργική βία, τις συγκρούσεις βεντέτας και τον ρόλο των φατριών στην πολιτική. Ο Bianco από την άλλη εξετάζει την κλονισμό των κοινωνικών σχέσεων στην ύπαιθρο και την επιδείνωση των υλικών συνθηκών ζωής. Και οι δύο ιστορικοί φωτίζουν την πιο αιματηρή εξέγερση της Αναγεννησιακής Ιταλίας μέσα από διαφορετικές οπτικές και ιστοριογραφικές παραδόσεις.

Λέξεις κλειδιά: εξέγερση, χωρικοί, Φρίουλι, βεντέτα, τελετουργική βία.

Στην παρούσα μελέτη θα εξετάσουμε την εξέγερση των χωρικών στο Φρίουλι το 1511. Θα ξεκινήσουμε με μία ανεκδοτολογική πληροφορία που δεν είναι αρκετά γνωστή. Τα γεγονότα που εξελίχθηκαν στο Ούντινε το τρίημερο του Καρναβαλιού του 1511 έδωσαν την αφορμή για να γραφεί από τον Λουίτζι Ντα Πόρτο, τον Ιταλό συγγραφέα και ιστοριογράφο, η ερωτική ιστορία του Ρωμαίου και της Ιουλιέτας η οποία ενέπνευσε αργότερα τη γνωστή τραγωδία του Σαίξπηρ¹. Το τονίζουμε αυτό εξαρχής για να δείξουμε ότι

¹ L. DA PORTO, *Historia novellamente ritrovata di due nobili amanti*, Βενετία, 1531. Ο Luigi Da Porto, γεννημένος στο Vicentino, ήταν ανιψιός του Antonio Savorgnan που ήταν

η εξέγερση των χωρικών ερμηνεύθηκε από τους συγχρόνους της, αλλά και κάποιους μεταγενέστερους ιστορικούς, ως ένα επεισόδιο της μακροχρόνιας βεντέτας των ισχυρών φεουδαρχικών οικογενειών. Επομένως, τα γεγονότα του 1511 μας δίνουν την ευκαιρία να αναστοχαστούμε πάνω στην άποψη σύμφωνα με την οποία οι εξεγέρσεις των χωρικών στην προνεωτερική περίοδο ήταν συνήθως αποτέλεσμα της χειραγώγησής τους από τα πάνω, από τις ελίτ². Σύμφωνα με αυτή την άποψη, οι χωρικοί ήταν εγκλωβισμένοι σε πελατειακές σχέσεις και στις φατριαστικές έριδες των φεουδαρχών και οι εξεγέρσεις τους υποκινούνταν από τα συμφέροντα και τις διενέξεις των αριστοκρατών, αφαιρώντας από τα υπάλληλα στρώματα οποιαδήποτε αυτενέργεια ή ανατρεπτική δράση. Ήταν τυφλά ή χειραγωγούμενα ξεσπάσματα βίας που δεν είχαν σχέση με την κοινωνική εξέγερση ή, πολύ λιγότερο, με την ανατροπή ενός συστήματος εκμετάλλευσης.

Να περιγράψουμε πρώτα τα γεγονότα: Την Τσικνοπέμπτη του 1511 οι χωρικοί που αποτελούσαν τη φρουρά της υπαίθρου του Φρίουλι, υπό τις διαταγές του τοπικού ευγενή Antonio Savorgnan, μπήκαν στο Ούντινε και, ενωμένοι με τα λαϊκά στρώματα της πόλης, ξεκίνησαν ξαφνικά τις επιθέσεις εναντίον των palazzi και των πύργων των φεουδαρχών. Ακολούθησαν αιματηρές συγκρούσεις που κατέληξαν σε άγριες σφαγές. Τα σώματα των αριστοκρατών, κυρίως εκείνων που ανήκαν σε αντίπαλες φατρίες των Savorgnan, διαμελίστηκαν και τα μέλη τους δόθηκαν στα σκυλιά και στα γουρούνια. Τις επόμενες ημέρες το καρναβάλι εορτάστηκε μέσα σε ξέφρενη χαρά, με τους χωρικούς να φορούν τα ρούχα και τα διακριτικά των ευγενών και να παριστάνουν τους αριστοκράτες. Όταν τελικά αναχώρησαν για τα

αρχηγός της φατρίας των Zambarlani και κατηγορήθηκε ως κύριος οργανωτής της εξέγερσης και της σφαγής στο Ούντινε το 1511. Στον βραδινό χορό που διεξήχθη κατά τη διάρκεια του «ματωμένου καρναβαλιού» ο Da Porto, ως νέος στρατιώτης, γνώρισε και ερωτεύτηκε τη 16χρονη Lucina Savorgnan που ανήκε σε αντίπαλο κλάδο της οικογένειας Savorgnan. Η ιστορία τους είχε ατυχή, αλλά όχι τραγική κατάληξη. Η Lucina παντρεύτηκε έναν άλλο ξάδερφο του Luigi Da Porto, ο οποίος πολλά χρόνια μετά αφιέρωσε το έργο του *Giulietta e Romeo* στη Lucina. Βλ. E. MUIR, *Mad Blood Stirring. Vendetta in Renaissance Italy*, Βαλτιμόρη-Λονδίνο²: The Johns Hopkins University Press, 1998, σσ. 87-88.

² Για μια κριτική σε αυτή την άποψη βλ. ενδεικτικά G. RUDÉ, *Ideology and Popular Protest*, Λονδίνο: Chapel Hill, 1995· S.K. COHN JR, *Lust for Liberty. The Politics of Social Revolt in Medieval Europe, 1200-1425, Italy, France and Flanders*, Κέμπριτζ: Harvard University Press, 2006. Θεμελιώδες, ωστόσο, παραμένει το έργο του E.P. THOMPSON, «The Moral Economy of the English Crowd», *Past and Present* 50 (1971), σσ. 76-136.

χωριά τους, οι χωρικοί ήταν ντυμένοι σαν δόκτορες κι οι γυναίκες τους σαν ευγενείς κυρίες, «ώστε», όπως τόνιζε ο χρονικογράφος Gregorio Amaseo, «έμοιαζε ο κόσμος να έχει αναποδογυρίσει» («fusse riversato il mondo»)³. Η εξέγερση επεκτάθηκε από την πόλη στην ύπαιθρο με χιλιάδες οπλισμένους χωρικούς να καίνε και να λεηλατούν φρούρια και παλάτια φεουδαρχών σε ολόκληρη την επαρχία. Η εξέγερση έσβησε όταν ο Βενετός τοποτηρητής του Φριούλι έστειλε ιππότες στο Ούντινε, κι όταν οι ανασυνταγμένες δυνάμεις των φεουδαρχών νίκησαν τους χωρικούς σε μάχη κοντά στον ποταμό Τσελίνα. Μέσα σε μία εβδομάδα οι ταραχές είχαν σταματήσει, αν και σε ορισμένες περιοχές συνεχίστηκαν για μήνες, όπως στο Σπιλιμπέργκο.

Τα γεγονότα προκάλεσαν μεγάλη εντύπωση, όπως ήταν φυσικό, στους συγχρόνους και παρήχθησαν αρκετά χρονικά και διηγήσεις με τα συμβάντα του ματωμένου καρναβαλιού. Οι περισσότεροι χρονικογράφοι, προερχόμενοι από τη φιλοαυτοκρατορική φατρία των Στρουμιέρι (που είχε και τα θύματα της εξέγερσης), θεωρούν απόλυτο υπαίτιο τον αρχηγό της αντίπαλης φιλοβενετικής φατρίας των Ζαμπερλάνι, τον Antonio Savorgnan. Είναι αυτός που σχεδίασε και οργάνωσε την σφαγή των αντίπαλων αριστοκρατικών οικογενειών στο Ούντινε, ενώ οι χωρικοί ήταν απλά μαριονέτες που ακολουθούσαν τις εντολές του. Το θέμα άρχισε να αντιμετωπίζεται με πιο γόνιμο τρόπο τον 20ό αιώνα όταν αναζητήθηκαν τα βαθύτερα αίτια κι οι κοινωνικές συνθήκες που επικρατούσαν στην ύπαιθρο του Φριούλι. Η εξέγερση του 1511 ήρθε πάλι στο προσκήνιο τη δεκαετία του 1990, όταν εκδόθηκαν ταυτόχρονα δύο βιβλία για το θέμα στην ιταλική και αγγλική γλώσσα. Πρόκειται για τα έργα του Edward Muir και του Furio Bianco οι οποίοι εστιάζουν στο ζήτημα από διαφορετικές οπτικές⁴. Ο Muir δίνει βάρος στην πολιτισμική σημασία της εξέγερσης, την επικοινωνιακή διάσταση του καρναβαλιού, καθώς και στο φαινόμενο της βεντέτας, ενώ ο Bianco στους κοινωνικούς παράγοντες, στην παράδοση ανυπακοής και την ηθική οικονομία των χωρικών. Ο Muir είναι επηρεασμένος από την πολιτισμική ανθρωπολογία (ο ίδιος εξάλλου είναι από τους επιφανέστερους εκπροσώ-

³ G. AMASEO, *Historia della crudel zobia grassa et altri nefarii excessi et horrenda calamità intervenute in la città di Udine et patria del Friuli dell 1511*, έχει εκδοθεί από τον F. BIANCO, 1511. *La «crudel zobia grassa». Rivolte contadine e faide nobiliari nel Friuli tra '400 e '500*, Gorizia³: Libreria Editrice Goriziana, 2010 (1995¹), σ. 163.

⁴ MUIR, *Mad Blood Stirring. Vendetta in Renaissance Italy*. BIANCO, 1511. *La «crudel zobia grassa». Rivolte contadine e faide nobiliari nel Friuli tra '400 e '500*.

πους της ιστορικής ανθρωπολογίας), ενώ ο Bianco ανήκει στο ρεύμα της ιταλικής κοινωνικής ιστοριογραφίας της δεκαετίας του 1970 και 1980. Προτού, όμως, εξετάσουμε τις προσεγγίσεις τους, να αναφερθούμε σύντομα στα ιστορικά συμφραζόμενα της εποχής και του τόπου.

Στα τέλη του 15^{ου} αιώνα, το Φρίουλι ήταν η πιο φεουδαρχική από τις κτήσεις της Βενετίας στην ιταλική ενδοχώρα. Ήταν κατακερματισμένη στο εσωτερικό της σε ένα μωσαϊκό από αρχοντικές περιφέρειες, αυστριακές κτήσεις, κοινότητες που είχαν μεγάλη αυτονομία και, τέλος, από πολυάριθμα μικρά χωριά με προνόμια αυτοδιοίκησης για τα οποία οι κάτοικοι ήταν περήφανοι. Τα αστικά κέντρα στο Φρίουλι ήταν μικρά και δεν μπόρεσαν να επεκτείνουν την ηγεμονία τους στην ύπαιθρο, όπως έγινε σε υπόλοιπα μέρη της Ιταλίας κατά την εποχή των Κοινοτήτων⁵. Εξάλλου, η ιδιαιτερότητα και η απομόνωση των κατοίκων του Φρίουλι μάς είναι γνωστή σε μικροϊστορικό επίπεδο από τα έργα του Carlo Ginzburg για τον Μενόκιο και τις λαϊκές δοξασίες για τους Μπεναντάντι⁶. Η επιβίωση αυτών των παγανιστικών πρακτικών έχει αποδοθεί στο ορεινό ανάγλυφο της περιοχής που κλείνεται στον Βορρά από ψηλά και απότομα βουνά, τις Δολομιτικές Άλπεις.

Κυρίαρχος τύπος αγροληπτικής σύμβασης ήταν η διηνεκής ή μακρόχρονης διάρκειας. Οι χωρικοί διατηρούσαν αναγνωρισμένα δικαιώματα πάνω στη γη τα οποία ήταν άτυπα αλλά εδραιωμένα στον χρόνο και την παράδοση. Η αγροτική παραγωγή δεν είχε συνδεθεί με την αγορά, καθώς οι καλλιεργητές δεν είχαν κίνητρα για την αύξησή της ενώ ο κοινοτικός έλεγχος έβαζε εμπόδια στην ανάπτυξή της. Όλα αυτά θα αλλάξουν σταδιακά όσο προχωράμε προς τα τέλη του 15^{ου} αιώνα, όταν οι φεουδάρχες θα θελήσουν να συνδεθούν με τις εμπορικές αγορές. Οι μεγαλογαιοκτήμονες θα πιέσουν για την αύξηση της παραγωγής με μία σειρά μέτρων (και κυρίως τον νόμο του 1479) που θα προκαλέσουν την άμεση αντίδραση των χωρικών. Τα μέτρα αυτά ήταν η μετατροπή της διηνεκούς μίσθωσης σε βραχύχρονη, η περιφραγή αμπελιών και βοσκότοπων, η επέκταση της καλλιέργειας ή η απαγόρευση κυνηγιού σε κοινοτικές γαίες, η φύτευση κλωστοϋφαντουργικών φυτών, νέοι δασμοί και αγγαρείες. Οι χωρικοί θεώ-

⁵ BIANCO, 1511. *La «crudel zobia grassa»*, σ. 27.

⁶ Βλ. C. GINZBURG, *I benandanti. Ricerche sulla stregoneria e sui culti agrari tra Cinquecento e Seicento*, Τορίνο: Einaudi, 1966. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Το τυρί και τα σκουλήκια. Ο κόσμος ενός μωλανά του 16^{ου} αιώνα*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 2008 (Τορίνο, 1976¹).

ρησαν όλα αυτά τα μέτρα μη νόμιμα, καθώς παραβίαζαν τα παραδοσιακά δικαιώματά τους και επικαλούνταν ένα παρελθόν στηριζόμενοι όχι τόσο σε νομικά έγγραφα όσο σε προφορικές συμφωνίες και διηγήσεις⁷.

Δεν ήταν, όμως, μόνο οικονομικοί οι λόγοι της δυσaráσκειας των χωρικών. Οι νέες απαιτήσεις των φεουδαρχών απειλούσαν τα εχέγγυα αυτοσυντήρησης του αγροτικού πληθυσμού και τις σχέσεις μεταξύ κοινότητας και φυσικών πόρων. Με άλλα λόγια έρχονταν να ανατρέψουν την ισορροπία και τις ιεραρχίες επί των οποίων στηρίζονταν οι παραδοσιακές κοινωνίες της υπαίθρου⁸.

Στους εσωτερικούς παράγοντες της δυσaráσκειας του αγροτικού πληθυσμού ήρθαν να προστεθούν και οι επιδρομές των οθωμανικών και αυστριακών στρατευμάτων από το 1499 και έπειτα. Οι λεηλασίες και οι σφαγές που βίωσε ενδημικά η ύπαιθρος από τους εχθρούς της Βενετίας έδειξαν στους χωρικούς ότι οι ιππότες δεν μπορούσαν να τους προστατεύσουν (αντίθετα οι υποτιθέμενοι προστάτες τους ήταν κλεισμένοι στα κάστρα για ασφάλεια). Ήταν μία συνθήκη που απονομιμοποιούσε την εξουσία των φεουδαρχών στα μάτια των χωρικών. Και όχι μόνο αυτό, αλλά η Βενετία εξαιτίας των επιδρομών αποφάσισε να δημιουργήσει και επικουρικές αμυντικές δυνάμεις αποτελούμενες από χωρικούς οι οποίοι απέκτησαν όπλα, οργάνωση, στρατιωτική εμπειρία και φυσικούς ηγέτες. Μία τέτοια ομάδα χωρικών μπήκε στο Ούντινε τον Φεβρουάριο του 1511, την ημέρα της Τσι-κνοπέμπτης.

Οι σφαγές που ακολούθησαν κατά την περίοδο του καρναβαλιού έχουν τραβήξει ασφαλώς την προσοχή των ιστορικών. Όπως έχει τονιστεί από την ιστοριογραφία της πρώιμης νεωτερικότητας, το Καρναβάλι δεν εκπροσωπούσε μόνο τις σωματικές ηδονές (ήταν η γιορτή του σώματος), αλλά επίσης και τη βίαια σύγκρουση, την έκφραση της κοινωνικής διαμαρτυρίας «από τα κάτω»⁹. Σύμφωνα με τον Muir, το νόημα των πράξεων των χωρικών στο Ούντινε ήταν η επιθυμία για εκδίκηση. Οι κοινωνικές συγκρούσεις μέσω του λεξιλογίου του καρναβαλιού (κυνήγι και αποκεφαλισμός ζώων, αντιστροφή ρόλων) μετατράπηκαν σε τελετουργίες βίας. Ο Muir έχει δίκιο

⁷ BIANCO, 1511. *La «crudel zobia grassa»*, σσ. 70-75.

⁸ Ο.π., σ. 80.

⁹ Είναι γνωστή η μελέτη του Ladurie για τα επεισόδια του 1580 στην πόλη Ρομάν της Γαλλίας, βλ. E. LE ROY LADURIE, *Le Carnaval de Romans. De la Chandeleur au mercredi des Cendres (1579-80)*, Παρίσι: Gallimard, 1979.

όταν παρατηρεί ότι στις αφηγήσεις των χρονικογράφων μεγαλύτερη βαρύτητα δίνεται στην ακρωτηριασμό και τη βεβήλωση των πτωμάτων των ευγενών παρά στην πράξη του φόνου. Τα σώματα των αριστοκρατών έμειναν άταφα ή δόθηκαν τεμαχισμένα σε σκύλους και γουρούνια. Ο Μπαχτίν έχει τονίσει ότι ο διαμελισμός του ανθρώπινου σώματος έχει κοινωνική σημασία καθώς παραπέμπει στον διαμελισμό του πολιτικού σώματος. Από αυτήν την άποψη οι πράξεις βίας των χωρικών είχαν πολιτικό νόημα¹⁰.

Ο Ιταλός ιστορικός Bianco, αντίθετα από τον Muir (που υπερτονίζει τον ρόλο της βεντέτας των αριστοκρατικών οικογενειών), αντιμετωπίζει τα γεγονότα του Καρναβαλιού ως την κορύφωση μιας σειράς επεισοδίων κοινωνικής ανυπακοής που είχαν ξεκινήσει στα τέλη του 15^{ου} αιώνα και αυξήθηκαν στις αρχές του 16^{ου} αιώνα. Υπήρχε στην ύπαιθρο του Φρίουλι μακρά παράδοση αγροτικής αντίδρασης στις επιδιώξεις των φεουδαρχών που προσπαθούσαν συνεχώς να περιορίσουν τις κοινοτικές γαίες και να αυξήσουν τις αγγαρείες στους χωρικούς. Αυτές οι αντιδράσεις έφταναν ενίοτε έως τη λεηλασία και την καταστροφή ισχυρών φρουριών. Οι διαμαρτυρίες και οι πράξεις βίας ακολουθούσαν ένα σταθερά επαναλαμβανόμενο τελετουργικό: οι *carifamiglia*, οι αρχηγοί των νοικοκυριών, συγκαλούσαν συμβούλιο, οι καμπάνες της εκκλησίας καλούσαν τον πληθυσμό, ακολουθούσε παρέλαση των οπλισμένων χωρικών και βλάσφημα συνθήματα εναντίον των ευγενών, προχωρούσαν κατόπιν σε κατάληψη των αμφισβητούμενων γαιών, σε καταστροφή των περιφράξεων, σε ξεριζώμα των αμπελιών και, τέλος, στην παραδειγματική τιμωρία των καταπατητών που αποκαλούνταν «σκυλιά των αρχόντων». Η λογική και ακραία κατάληξη τέτοιων πράξεων ήταν ο φόνος του φεουδάρχη¹¹. Αυτές οι διαμαρτυρίες δεν ήταν σπασμωδικές και εφήμερες κινήσεις, αλλά θεμελιώνονταν σε σταθερά αιτήματα των χωρικών προς το συμβούλιο των ευγενών και τη Βενετία. Πράγματι, το 1508, ο ευγενής Francesco Strassoldo παρενέβη στο συμβούλιο της κοινότητας του Ούντινε και κατηγορήσε του χωρικούς ότι ετοιμάζουν Σικελικούς Εσπερινούς:

«Αυτοί οι χωρικοί μας, με ριψοκίνδυνους τρόπους έχουν κάνει συνωμοσίες, οργανώσεις και μυστικές συμφωνίες σε διάφορα χωριά και τόπους αυτής της Πατρίδας, από 500, 800, 1.000 και περισσότερο από

¹⁰ MUIR, *Mad Blood Stirring. Vendetta in Renaissance Italy*, σσ. 140-145.

¹¹ BIANCO, 1511. *La «crudel zobia grassa»*, σσ. 21-42.

2.000, οι οποίοι μιλάνε ... για σφαγές ιερέων, ευγενών, καστελάνων και πολιτών και απειλούν να κάνουν έναν Σικελικό Εσπερινό»¹².

Ο φόβος των ευγενών βγήκε αληθινός, αφού το επόμενο έτος το 1509, οι χωρικοί κατέλαβαν και λεηλάτησαν το ισχυρό φρούριο του Στέρπο. Οι περισσότεροι χωρικοί ήταν χρεωμένοι στους γαιοκτήμονες από τους οποίους δανείζονταν χρήματα για να πληρώσουν τις επαχθείς φορολογικές υποχρεώσεις. Σε πολλές περιπτώσεις αρνούνταν να πληρώσουν τα χρέη τους και εκδίωκαν συλλογικά τους εκπροσώπους των φεουδαρχών από τα χωριά με απειλές θανάτου. Αυτή πρακτική θεωρήθηκε από έναν ευγενή ως μία πιθανή αιτία για την εξέγερση:

«Θα μιλήσω για εμάς που χάσαμε το κάστρο μας από λεηλασίες και καταστροφές. Από ποιους; Από τους δικούς μας υπηρέτες που ήταν και χρεωμένοι σε εμάς και τους οποίους ευεργετήσαμε και βοηθήσαμε σε κάθε τους ανάγκη. (...) Μήπως ήθελαν με τον θάνατό μας να πληρώσουν τα χρέη τους; Επειδή δεν υπήρξε διωγμός των ευγενών μόνο στην πατρίδα μας, αλλά και στη Δαλματία και σε όλη την Σκιαβονία, υπήρξε λαός και χωρικοί που εκδίωξαν τους ευγενείς»¹³.

Είναι από τις λίγες σύγχρονες μαρτυρίες που ερμηνεύουν την εξέγερση όχι ως πλεκτάνη του Savorgnan ή θεική τιμωρία, αλλά ως φαινόμενο που συνδέεται με την κοινωνική διαμαρτυρία. Είναι αλήθεια ότι στα αιτήματα των χωρικών δεν υπήρχαν ουτοπιστικές ή χιλιαστικές ιδέες περί ισότητας και κοινοκτημοσύνης, όπως στον πόλεμο των χωρικών την επόμενη δεκαετία του 1520 στη Γερμανία. Ωστόσο οι επιδιώξεις τους δεν είχαν μόνο οικονομικά κίνητρα, αλλά και πολιτικά. Ήδη από το 1503 είχαν ζητήσει από τη Βενετία να δημιουργηθεί ένας θεσμός, ανεξάρτητος από το συμβούλιο των ευγενών, που θα εκπροσωπούσε αποκλειστικά τους χωρικούς. Τελικά, λίγα χρόνια μετά την εξέγερση, το 1516, η Βενετία πραγματοποίησε το αίτημα των χωρικών, συστάθηκε ο θεσμός της *contadinanza* και διατάχθηκαν οι φεουδάρχες να μην αλλάζουν τους όρους εκμίσθωσης των γαιών¹⁴.

¹² Ο.π., σ. 17.

¹³ Ο.π., σσ. 91-92.

¹⁴ Ο.π., σσ. 88-89.

Η σημασία της εξέγερσης του 1511 έγκειται στην αυτενέργεια και την αυτόνομη κοινωνική δράση των χωρικών. Ενώ στα αρχικά στάδια οι σφαγές που έγιναν στο Ούντινε φαίνεται ότι καθοδηγήθηκαν από τη φατρία του Savorgnan, όταν η βία εξαπλώθηκε στην ύπαιθρο, τότε η εξέγερση ξέφυγε από τον έλεγχο της ισχυρής αριστοκρατικής οικογένειας και εξυπηρέτησε τα συμφέροντα των χωρικών. Οι ιππότες που την κατέστειλαν ανέφεραν ότι οι χωρικοί «έμοιαζαν να μην έχουν αρχηγό», ενώ ένας περιέγραψε πως οι χωρικοί «πήγαιναν στις λεηλασίες και στους εμπρησμούς χωρίς να έχουν κανέναν επικεφαλής με μόνο στόχο να τιμωρήσουν τους φεουδάρχες, ενώ αυτοί οι ίδιοι ήταν υποτελείς τους»¹⁵. Τελικά, με τη δράση τους, οι χωρικοί χρησιμοποίησαν τις έριδες των αριστοκρατικών οικογενειών και εκμεταλλεύτηκαν τη στρατιωτική συγκυρία (τον πόλεμο της λίγκας του Καμπραί εναντίον της Βενετίας) για να βελτιώσουν τη θέση τους.

BIBΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

BIANCO, F., 1511. *La «crudel zobia grassa». Rivolte contadine e faide nobiliari nel Friuli tra '400 e '500*, Gorizia³: Libreria Editrice Goriziana, 2010 (1995¹).

COHN JR, S.K., *Lust for Liberty. The Politics of Social Revolt in Medieval Europe, 1200-1425, Italy, France and Flanders*, Κέμπριτζ: Harvard University Press, 2006.

GINZBURG, C., *I benandanti. Ricerche sulla stregoneria e sui culti agrari tra Cinquecento e Seicento*, Τορίνο: Einaudi, 1966.

LE ROY LADURIE, E., *Le Carnaval de Romans. De la Chandeleur au mercredi des Cendres (1579-80)*, Παρίσι: Gallimard, 1979.

MUIR, E., *Mad Blood Stirring. Vendetta in Renaissance Italy*, Βαλτιμόρη-Λονδίνο²: The Johns Hopkins University Press, 1998.

RUDÈ, G., *Ideology and Popular Protest*, Λονδίνο: Chapel Hill, 1995.

THOMPSON, E.P., «The Moral Economy of the English Crowd», *Past and Present* 50 (1971), σσ. 76-136.

¹⁵ MUIR, *Mad Blood Stirring. Vendetta in Renaissance Italy*, σσ. 135-136.

ΒΙΟΓΡΑΦΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ

Ο Σωτήρης Κουτμάνης γεννήθηκε στην Αθήνα το 1977. Σπούδασε στο Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Αθηνών και το 2013 απέκτησε το διδακτορικό του δίπλωμα με θέμα τους Έλληνες της Βενετίας. Έχει διδάξει στο Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο και ως εντεταλμένος διδάσκων στο Τμήμα Ιστορίας και στο Τμήμα Ιταλικής Γλώσσας και Φιλολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής Αθηνών.

The “Cruel Carnival” of Udine in 1511

Sotiris KOUTMANIS

Abstract: During the Carnival of 1511 a burst of violence took place in the city of Udine. Armed villagers murdered dozens of noblemen, while in the province townspeople sacked castles and slaughtered aristocrats. The study examines the events of this rebellion which illuminates the nature of violence and the characteristics of peasants’ revolts in Early Modern Italy. The events of the “cruel carnival” of Udine have been studied by Edward Muir and Furio Bianco. Muir focuses on ritual violence, vendetta conflicts and the role of factions in politics. Bianco, on the other hand, examines the souring of social relations in the countryside and the worsening material conditions of life. Both perspectives illuminate the bloodiest rebellion of Renaissance Italy.

Keywords: rebellion, peasants, Friuli, vendetta, ritual violence.

Τα γεγονότα του 1585 στη Νάπολη: επανάσταση, εξέγερση ή κίνηση;*

Δήμητρα ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ

Περίληψη: Με την παρούσα μελέτη μας στοχεύουμε να παρουσιάσουμε τις ποικίλες παραμέτρους ενός περιστατικού που έλαβε χώρα στη Νάπολη το 1585 και παρουσιάζεται από την ιστοριογραφία άλλοτε ως επανάσταση και άλλοτε ως εξέγερση, ταραχή ή κίνηση. Η οργανωμένη αντίδραση της λαϊκής και μεσαίας τάξης της πόλης της Νάπολης κατά της πολιτικής εξουσίας εκδηλώθηκε με αφορμή την επισιτιστική κρίση και τις πρακτικές λιτότητας που εφάρμοσε η τοπική Διοίκηση. Με βάση τα παραπάνω, αφού παρουσιάσουμε τα ιστορικά γεγονότα, θα επιχειρήσουμε να κατατάξουμε αυτό το περιστατικό σε έναν από τους τύπους εξέγερσης ή κοινωνικής διαμαρτυρίας, διερευνώντας, επιπλέον, τις συνέπειές τους για τις κρατικές και κοινωνικές δομές του Βασιλείου της Νάπολης.

Λέξεις κλειδιά: Βασίλειο της Νάπολης, «Λαός», εξέγερση, τοπική διοίκηση, «Έδρα του Λαού», επισιτιστική κρίση.

Μια από τις βασικές στοχεύσεις της μελέτης μας είναι η παρουσίαση ενός επεισοδίου κοινωνικής αντίδρασης εναντίον της κρατικής εξουσίας από την οπτική της ιστορίας των επαναστατικών-εξεγερσιακών κινήματων κατά

* Θα ήθελα να ευχαριστήσω τον Πρόεδρο και Καθηγητή του Τμήματος Ιταλικής Γλώσσας και Φιλολογίας του ΕΚΠΑ κύριο Γεράσιμο Δ. Παγκράτη για την ευκαιρία που μου έδωσε να συμμετάσχω στο Συνέδριο που καλύπτει ένα βασικό ιστοριογραφικό κενό ως προς την προσέγγιση της συγκεκριμένης θεματικής των Επαναστάσεων-Εξεγέρσεων-Κοινωνικών Διαμαρτυριών στην προνεωτερική ιστορία των ιταλικών κρατών. Επίσης, αποτέλεσε ιδιαίτερη τιμή και χαρά που μοιράστηκα τους προβληματισμούς μου για τη μελέτη περίπτωσης που παρουσίασα αλλά και που άκουσα ενδιαφέρουσες εισηγήσεις και προσεγγίσεις ιστορικών πάνω στη συγκεκριμένη θεματική.

την προνεωτερική εποχή. Συγκεκριμένα θα προσπαθήσουμε να επανεξετάσουμε όσα έχουν ήδη γραφεί¹ και ειπωθεί² για ένα βίαιο επεισόδιο που αφορά τη δολοφονία ενός εκπροσώπου της διοικητικής εξουσίας, του Giovanni Vincenzo Starace, εκλεγμένου στην «Έδρα του Λαού» (Seggio del Popolo) του Βασιλείου της Νάπολης το 1585. Ένας αρχικός προβληματισμός είναι τι έχει να μας προσφέρει η επανεξέταση αυτού του συμβάντος; Η δυναμική του θέματος στηρίζεται στο γεγονός ότι μια σειρά ερωτημάτων μένουν αναπάντητα ως προς τις πραγματικές αιτίες και τα αποτελέσματα της αντίδρασης του πλήθους, καθώς και ότι τα σκοτεινά σημεία αναφορικά με τους πρωταγωνιστές, θύτες και θύματα, οδηγούν τους Ιστορικούς σε περαιτέρω έρευνα και στη διατύπωση αμφισβητήσεων, αμφιβολιών και πολλαπλών απαντήσεων σε πολλά επίπεδα.

Στο επίκεντρο της μελέτης μας, επανακαθορίζοντας το ερμηνευτικό πλαίσιο της εκδήλωσης του γεγονότος και των εννοιολογήσεων της κοινωνικής αυτής της αντίδρασης θα τεθούν ζητήματα όπως σε ποιο βαθμό είναι δυνατό να εντάξουμε σε μια τυπολογία το παραπάνω γεγονός και να το χαρακτηρίσουμε ως επανάσταση, εξέγερση ή κοινωνική διαμαρτυρία αξιολογώντας τα κοινωνικά, οικονομικά και θεσμικά αποτελέσματά του ή αν θα ήταν προτιμότερο να το κατατάξουμε σε ήσσονος σημασίας ταραχές της προνεωτερικής περιόδου, όπως η πολιτική ανταρσία ή διαμάχη, με δεδομένο ότι δεν επέφερε τελικά ριζικές ανατροπές στις κοινωνικές και κρατικές δομές του Βασιλείου της Νάπολης; Επιπλέον, πέρα από την ανάλυση του γεγονότος, θα παρουσιάσουμε τις ιστοριογραφικές τάσεις και τον απόηχο του συμβάντος στην «ιστορική μνήμη» καθώς και τις συμβολικές αναπαραστάσεις.

Για τη συγγραφή αυτού του κεφαλαίου κινηθήκαμε στη μελέτη του γνωστού επεισοδίου μέσα από τη βιβλιογραφία και την αξιοποίηση των

¹ M. MENDELLA, *Il moto napoletano del 1585 e il delitto Starace*, Νάπολη: Grannini, 1967· S. DI FRANCO, «La monarchia, il popolo e la morte dell'eletto Starace (1585)», *Atti dell'Accademia di scienze mrali e politiche CXVII* (2006) σσ. 183-206· R. VILLARI, *La rivolta antispagnola. Le origini (1585-1647)*, Μπάρι-Ρώμη: Laterza, 1980 (1967), σσ. 42-54· R. VILLARI, *Un sogno di libertà. Napoli nel declino di un impero 1585-1648*, Μιλάνο: Mondadori, 2012, σσ. 31-33.

² Α. ΓΑΓΛΙΑΣ, «Αντιφορολογικές ευρωπαϊκές εξεγέρσεις: Γκιλοτίνες εναντίον τσουγκράνων», διαθέσιμο στο [Huff PostGreece ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ \(huffingtonpost.gr\)](https://www.huffpostgreece.com/2015/12/21/antiforelogiche-europee-1585-1648/), 31 Δεκεμβρίου 2015, πρόσβαση, 21 Οκτωβρίου 2021), συνέντευξη του Καθηγητή Κώστα Γαγανάκη.

υπαρχουσών πηγών στις οποίες ανατρέξαμε και αφορούν, πέρα από τους χρονικογράφους της εποχής, δημοσιευμένα έγγραφα από το Αρχείο της Νάπολης και της Μαδρίτης, περιορισμένα σε κάθε περίπτωση³.

Ας αρχίσουμε με μια σύντομη ιστορική αναδρομή. Η πρώτη επαφή των Ιταλών με τους Ίβηρες έλαβε χώρα όταν η Αραγωνική κατοχή της Σικελίας διέσπασε τη διοικητική ενότητα της Νότιας Ιταλίας και της Σικελίας που είχαν επιτύχει οι Νορμανδοί και οι Σουηβοί. Συγκεκριμένα, μετά την εξέγερση του Εσπερινού (*rivolta dei Vesperi* 1282), ο Νότος χωρίστηκε σε δύο κρατικές πραγματικότητες, το Βασίλειο της Νάπολης, που διοικείτο από τους Ανζού, και το Βασίλειο της Σικελίας στο οποίο βασιλεύαν οι Αραγωνέζοι. Το 1443 το Βασίλειο της Νάπολης κατακτήθηκε από τον Αλφόνσο Ε΄ της Αραγωνίας, ο οποίος έλεγχε ήδη τη Σικελία, και ένωσε εκ νέου τα δύο βασίλεια που διατήρησαν την αυτονομία τους, παρά την ένωση υπό την ίδια δυναστεία. Μετά από μια περίοδο ακμής, το Βασίλειο της Νάπολης υπονομεύτηκε από μια σειρά φεουδαρχικών εξεγέρσεων και το 1495 κατακτήθηκε από τον Γάλλο βασιλιά Κάρολο Η΄. Παρέμεινε αμφισβητούμενο μεταξύ Γαλλίας και Ισπανίας μέχρι το 1503, οπότε και κατακτήθηκε οριστικά από το Ισπανικό Στέμμα. Το Βασίλειο της Νάπολης ως επικράτεια του Ισπανικού Στέμματος, διοικείτο από αντιβασιλείς που αποστέλλονταν από τη Μαδρίτη. Διατήρησε τα παραδοσιακά του δικαστήρια και τον χωρισμό από τη Σικελία, την έδρα της άλλης αυτόνομης ισπανικής αντιβασιλείας. Μετά τον 15^ο αιώνα το Βασίλειο της Νάπολης άρχισε να αποκτά τη μορφή ενός σύγχρονου κράτους για την εποχή⁴. Η Νάπολη, πρωτεύουσα και διοικητικό κέντρο του ομώνυμου βασιλείου, κατά τις τελευταίες δεκαετίες του 16ου και τις πρώτες του 17ου αιώνα είχε λάβει από τη μια πλευρά τα χαρακτηριστικά συνόρου με το παπικό κράτος και τη Γαληνότατη Δημοκρατία

³ T. COSTO, *Giunta di tre libri[...] al compendio dell'istoria del Regno di Napoli*, Νάπολη: 1588· G. SUMMONTE, *Historia della Città e Regno di Napoli*, τ. VI, Νάπολη: Raffaele Cessari, 1750· S. GUERRA, *I Diurnali di Scipione Guerra*, Νάπολη: Tipografia Francesco Giannini e figli, 1891· B. CAPASSO, *Catalogo ragionato dei libri registri e scritture esistenti nella sezione antica o prima serie dell'Archivio Municipale di Napoli*, τ. II, Νάπολη: 1899· S. ANDRÈ, «Le Peuple contre Sancho Bastida Munatones Noblesse et officiers royaux dans la révolte napolitaine de 1585», *Cahiers d'études romanes* 35 (2017), σσ. 231-244 [231-244]· A. HUGON, *Naples insurgée 1647-1648 – De l'événement à la mémoire*, Ρεν: Presses universitaires de Rennes, 2019, σσ. 55-87.

⁴ Γ.Δ. ΠΑΓΚΡΑΤΗΣ, *Ιστορία των ιταλικών προ-ενωτικών κρατών. Από τους Ιταλικούς Πολέμους έως την ενοποίηση*, Αθήνα: εκδόσεις Παπαζήση, 2020, σσ. 138, 147-148.

της Βενετίας και από την άλλη αποτελούσε σημείο επίθεσης έναντι των Οθωμανών⁵.

Σε αυτό το ιστορικό πλαίσιο το συμβάν περιγράφεται χωρίς μεγάλες αποκλίσεις από τις διαθέσιμες πηγές ως εξής⁶: Στις 9 Μαΐου του 1585 ένα εξαγριωμένο πλήθος διακατεχόμενο από θυμό και ανθρωποκτόνο διάθεση σκότωσε τον «Eletto del Popolo» (Εκλεγμένο του Λαού) Starace, εκπρόσωπο της «Έδρας του Λαού»⁷. Έναν χρόνο πριν, το 1584, ο Βασιλιάς της Ισπανίας Φίλιππος Β΄, εστεμμένος από το 1556⁸, είχε ζητήσει από τον αντιβασιλιά Don Pedro Tellez-Giron, δούκα της Osuna που διοικούσε το Βασίλειο της Νάπολης, να επιτρέψει την εξαγωγή σιταριού, εάν υπήρχε σιτάρι σε αφθονία στην περιοχή. Είναι πιθανόν η ανάγκη για την προμήθεια σιταριού να οφειλόταν και στον πόλεμο της Φλάνδρας⁹. Ο Don Pedro Tellez Giron κοινοποίησε την επιθυμία του Φιλίππου Β΄ στους «Εκπροσώπους των Εδρών». Οι εκλεγμένοι των Εδρών μετά την πρόταση του αντιβασιλιά συμφώνησαν ώστε πάνω από 400 τόμολα σιταριού να πάρουν τον δρόμο για την Ισπανία με όφελος για τους ευγενείς γαιοκτήμονες, τους εμπόρους και τον ίδιο τον αντιβασιλιά που είχε υπογράψει τις σχετικές άδειες εξαγωγής. Εξαιτίας όλων αυτών των κινήσεων, από τον χειμώνα του 1584 έως την άνοιξη του 1585 στη Νάπολη το σιτάρι άρχισε να εξαντλείται αισθητά.

⁵ B. CROCE, *Storia del Regno di Napoli*, Μιλάνο: Adelphi, 1992², σσ. 137-210.

⁶ SUMMONTE, *Historia della Città e Regno di Napoli*, σσ. 199-202, 206-207· COSTO, *Giunta di tre libri*, φφ. 130v, 134v-143r, 146r-147r· CAPASSO, *Catalogo ragionato dei libri registri e scritture*, σ. 330· GUERRA, *I Diurnali di Scipione Guerra*, σσ. 35-40, 42, 178-182.

⁷ Οι Έδρες (Seggi, Sedili o Piazze) ήταν οι διοικητικές περιφέρειες της πόλης της Νάπολης από τον 13^ο έως τον 19^ο αιώνα, με αρμοδιότητα την εκπροσώπηση του πληθυσμού. Οι Έδρες αντιπροσώπευαν την κοινωνικοπολιτική διαίρεση των κατοίκων της Νάπολης και ήταν έξι. Οι πέντε Έδρες αφορούσαν τους ευγενείς (Capuana, Nido, Porto, Portanova, Montagna), ενώ η έκτη «Έδρα του Λαού» αντιπροσώπευε τους υπόλοιπους πολίτες. Η «Έδρα του Λαού» εκπροσωπούσε, κυρίως, τους εμπόρους σιτηρών και μεταξιού που συχνά βρίσκονταν σε ανταγωνισμό με τους ευγενείς. F. LENZO, *Memoria e identità civica. L'architettura dei seggi nel Regno di Napoli XIII-XVIII secolo*, Ρώμη: Campisano editore, 2014, σσ. 49-53.

⁸ Ο Φίλιππος Β΄ (1527-1598) ήταν γιος του Καρόλου Α΄ της Ισπανίας (Καρόλου Ε΄ της Αγίας Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας). Κυβέρνησε ως Βασιλιάς από το 1556 έως το 1598 τα εδάφη του Ισπανικού Στέμματος [Ισπανία, Κάτω χώρες, Βασίλειο της Νάπολης και της Σικελίας (1554), Δουκάτο του Μιλάνου]. Επίσης, κυβέρνησε ως Βασιλιάς της Πορτογαλίας από το 1580 έως το 1598 και ως συμβασιλέας της Αγγλίας και της Ιρλανδίας κατά τη διάρκεια του γάμου του με τη Μαρία Α΄ της Αγγλίας από το 1554 μέχρι το 1558. A. SPAGNOLETTI, *Filippo II*, Ρώμη: Salerno editrice, 2018, σσ. 18-32.

⁹ MENDELLA, *Il moto napoletano del 1585*, σ. 42.

Για να αντιμετωπιστεί η κατάσταση, στις 7 Μαΐου του 1585 συναντήθηκαν στο Tribunale του San Lorenzo¹⁰ οι εκλεγμένοι «Εκπρόσωποι των Εδρών» του Βασιλείου προκειμένου να λάβουν τα απαραίτητα μέτρα. Σε αυτή τη συνάντηση ο Starace, επικαλούμενος ότι έπασχε από ποδάγρα, έστειλε δύο συμβούλους της «Έδρας του Λαού», τον Catalano Pietro και τον Camillo Pino. Η οριστική απόφαση, παρά την αντίθεση των δύο απεσταλμένων του Starace, ήταν η μείωση του βάρους του κάθε τεμαχίου ψωμιού που σήμαινε την αύξηση της τιμής του. Σε αυτή τη λύση κατέληξαν μετά την επιβεβαίωση του Marchese di Treviso, υπευθύνου προμηθειών τροφίμων, ότι το σιτάρι αρκούσε για λίγες μόνο μέρες. Υπάρχει η μαρτυρία ότι στις 7 Μαΐου, δύο μέρες προτού γίνει η επίθεση εναντίον του Starace, το διαθέσιμο σιτάρι στη Νάπολη θα αρκούσε για δέκα ή δεκαπέντε μέρες¹¹.

Τα νέα για το ψωμί διαδόθηκαν στην πόλη και η επιθετική συμπεριφορά του λαού κατά των εκλεγμένων και, ιδιαίτερα, εναντίον του «Εκπροσώπου του Λαού» ανησύχησε τον Starace που την επόμενη μέρα, για να απομακρύνει τις κατηγορίες από το πρόσωπό του, κάλεσε σε συνέλευση εκατό περίπου άτομα τα οποία εκπροσωπούσε η «Έδρα του Λαού», στο μοναστήρι του Αγίου Αυγουστίνου. Τελικά, συγκεντρώθηκε εκεί ένα απρόσμενα μεγάλο πλήθος ανθρώπων με «δολοφονική» πρόθεση, στους οποίους ο Starace υποστήριξε τη διαφωνία του με τους ευγενείς εκπροσώπους των άλλων εδρών που είχαν αποφασίσει τη μείωση του βάρους του ψωμιού, και επιβεβαίωσε την πίστη του ότι ο αντιβασιλιάς θα εμπόδιζε αυτή την απόφαση. Ο λαός αποδέχτηκε την πρόταση του Starace να στείλει εκπροσώπους να παρακαλέσουν τον αντιβασιλιά να ανατρέψει την ειλημμένη απόφαση και το «ραντεβού» έκλεισε για την επόμενη μέρα στην εκκλησία Santa Maria La Nova.

Στις 9 Μαΐου του 1585 τα πράγματα εξελίχθηκαν διαφορετικά από τα αναμενόμενα, καθώς ο Starace δεν συναντήθηκε μ' εκείνους που είχαν οριστεί να πάνε από κοινού στον αντιβασιλιά για να αλλάξουν την απόφαση των «Εκπροσώπων» των άλλων «Εδρών», αλλά με ένα αγανακτισμένο πλήθος που ζητούσε να πάνε στο μοναστήρι του Αγίου Αυγουστίνου για να συζητήσουν εκ νέου το θέμα. Οι απειλές και οι προσβολές του λαού εμπό-

¹⁰ Ο.π. Τη δημοτική αρχή της Νάπολης αποτελούσαν οι ευγενείς και ο λαός και ονομαζόταν Tribunale του San Lorenzo, από το όνομα του μοναστηριού όπου λάμβαναν χώρα οι συνεδριάσεις των δύο πολιτικών φορέων της πόλης.

¹¹ MENDELLA, *Il moto napoletano del 1585*, σ. 44.

δισαν τον Starace να μιλήσει και αναγκάστηκε να ακολουθήσει το πλήθος στο μοναστήρι με υπόδειξη ενός «φαρμακοποιού», του Giovan Leonardo Pisani. Εντύπωση και πολλά ερωτήματα προκάλεσε η στάση του αντιβασιλιά, όταν έλαβε τις πρώτες πληροφορίες για την ταραχή, καθώς επέλεξε να μη στείλει στρατό ώστε να αποτρέψει τη δολοφονία του Starace παρά μόνο κινητοποίησε τον Don G. Lopez de Berricano και τον Giovanni Vello (Proreggente και Giudice della Vicaria) να πείσουν το πλήθος να σταματήσει την επίθεση¹². Μάλιστα, στην προσπάθεια κατευνασμού του πλήθους συνέβαλε και η θρησκευτική ομάδα των Ιησουϊτών που συνεργάζονταν ενίοτε με τον Ισπανικό θρόνο¹³. Οι περιγραφές των καταγραφών του γεγονότος αναφέρουν ότι ο Starace αιχμαλωτίστηκε, διαπομπεύτηκε, ξυλοκοπήθηκε, γδύθηκε και το γεμάτο με πληγές σώμα του σύρθηκε στους δρόμους. Ο εξοργισμένος όχλος αφού έκοψε το κεφάλι του Starace μπροστά στο κυβερνητικό κτήριο, κανιβάλισε στη συνέχεια το σώμα του που κόπηκε σε κομμάτια κάποια από τα οποία έφαγαν ενώ άλλα τα μετέφεραν με κοντάρια και μπαστούνια στους δρόμους¹⁴.

Όταν ο Φίλιππος Β΄ πληροφορήθηκε τα γεγονότα της Νάπολης ευρισκόμενος στη Μαδρίτη, ο αντιβασιλιάς είχε ήδη καταφέρει να φέρει αρκετό σιτάρι στην πόλη για να ηρεμήσει το πλήθος και δημοσίευσε κατόπιν μια διακήρυξη με την οποία έδινε εντολή στους αρτοποιούς να πουλήσουν το ψωμί στην προηγούμενη τιμή¹⁵. Η Ισπανική διοίκηση είχε αποφασίσει να συλληφθούν και να εκτελεστούν οι ηγέτες της αναταραχής. Στις αρχές του Ιουλίου έφτασαν στη Νάπολη 40 γαλέρες με πολλούς στρατιώτες υπό τη διοίκηση του Don Pedro di Toledo με στόχο να ξεκινήσει η τιμωρία των ενόχων. Μέσα σε τρεις-τέσσερις ημέρες φυλακίστηκαν 498 άτομα. Κλήθηκαν στο δικαστήριο 1.518 μάρτυρες. Μετά από τρεις μήνες 30 κατηγο-

¹² MENDELLA, *Il moto napoletano del 1585*, σ. 48.

¹³ G. PARTIGNANI, *Menologio di pie memorie d'alcuni Religiosi della compagnia di Gesù*, τ. 3, Βενετία: MDCCXXX, σσ. 136-137.

¹⁴ SUMMONTE, *Historia della città e Regno di Napoli*, σσ. 208-209· MENDELLA, *Il moto napoletano del 1585*, σ. 48.

¹⁵ ANONIMO, «Cronaca anonima degli avvenimenti: La morte di Giovan Vincenzo Starace eletto del popolo di Napoli nel maggio 1585», *Archivio Storico delle province, Νάπολη*: Detken & Rocholl e F. Giannini, 1876, σσ. 131-138· SUMMONTE, *Dell' Historia della città e Regno di Napoli*, σσ. 201, 204-205.

ρούμενοι καταδικάστηκαν σε θάνατο και σε άλλους επιβλήθηκαν ελαφρότερες ποινές. Γύρω στους 300 συλληφθέντες αφέθηκαν ελεύθεροι¹⁶.

Παρόλο που η αλληλουχία των γεγονότων είναι γνωστή και δεν παρατηρείται καμιά σχεδόν απόκλιση μεταξύ των πηγών¹⁷, η ερμηνεία τους δεν είναι απόλυτη. Σ' αυτό το σημείο θα παρουσιάσουμε τις τάσεις της ιστοριογραφίας ως προς την ανάλυση του συμβάντος καθώς και τις συζητήσεις που βρίσκονται σε εξέλιξη από τους Ιστορικούς ως προς τις αιτίες εκδήλωσης του αντιδραστικού αυτού κινήματος στο Βασίλειο της Νάπολης. Θα πρέπει καταρχήν να σημειώσουμε ότι το γεγονός έγινε γνωστό στο κοινό μεσα από το γνωστό βιβλίο του Fausto Nicolini ο οποίος το συνέδεσε με την πείνα που εκδηλώθηκε στο Μιλάνο το 1628¹⁸.

Οι Χρονικογράφοι της εποχής, από τον Summonte στον Costo και από τον Caraccio έως τον Scipione Guerra, μη δίνοντας τεκμηριωμένες εξηγήσεις για το γεγονός του 1585 περιορίστηκαν στο να θέσουν ως υπεύθυνους της πολιτικής αμφισβήτησης τους πληβείους που εξοργισμένοι από την αύξηση της τιμής του ψωμιού και την προηγούμενη εξαγωγή σιτηρών από το Βασίλειο της Νάπολης στην Ισπανία στράφηκαν εναντίον του «Εκλεγμένου της Έδρας του Λαού», Giovanni Vincenzo Starace, θύματος εν τέλει της εν λόγω επίθεσης¹⁹.

Η ταραχή στη Νάπολη καταγράφεται συχνά, έστω και φευγαλέα ή παρεκβατικά, στην ευρωπαϊκή και αμερικανική βιβλιογραφία. Στην ιστοριογραφία υπάρχει γενικά η τάση από τους ιστορικούς να ερμηνεύουν τη δολοφονία του Starace ως τη γέννηση μιας νέας λαϊκής πολιτικής τάξης, που όχι μόνο ήταν ενάντια στην ισπανική κυριαρχία αλλά ήθελε επίσης να διεκδικήσει την ελευθερία της από τη ναπολιτάνικη αριστοκρατία. Πέρα από την παραπάνω πρόσληψη του γεγονότος, που υιοθετήθηκε εν μέρει και από την ισπανική ιστοριογραφία που έχει την τάση να παρουσιάζει το συμβάν ως έναν «αντάρτικο» αγώνα εναντίον της ισπανικής κυριαρχίας χωρίς να δίνε-

¹⁶ MENDELLA, *Il moto napoletano del 1585*, σσ. 70-71.

¹⁷ Ενδεικτικά, SUMMONTE, *Historia della città e Regno di Napoli*, σσ. 201, 204-205· F. NICOLINI, «Il caso dell' Eletto Storace», *Bollettino dell' Archivio storico del Banco di Napoli* 9/12 (1957), σ. 677 [674-678].

¹⁸ F. NICOLINI, *Aspetti della Vita italo-spagnuola nel Cinque e Seicento*, Νάπολη: A. Guida, 1934, σσ. 161, 176-177.

¹⁹ SUMMONTE, *Historia della città e Regno di Napoli*, σσ. 199-202, 206-207· COSTO, *Giunta di tre libri*, φφ. 130v, 134v-143r, 146r-147r· CAPASSO, *Catalogo ragionato dei libri registri e scritture*, σ. 330· GUERRA, *I Diurnali di Scipione Guerra*, σσ. 35-40, 42, 178-182.

ται ιδιαίτερη σημασία στο γεγονός²⁰, ταξινομήθηκε στην ευρωπαϊκή και αμερικανική ιστοριογραφία ως η εξέγερση του ψωμιού ή ως αντιφορολογική εξέγερση.

Στην ελληνική ιστοριογραφία το επεισόδιο παρόλο που δεν έχει ιδιαίτερα εξεταστεί, έχει ενταχθεί στις αντιφορολογικές εξεγέρσεις των πληβείων που με τη σύμπραξη των αστών δολοφόνησαν και ακρωτηρίασαν τον σύμβουλο της ολιγαρχίας²¹. Ο Forster και Greene ανάμεσα στις πλούσιες περιπτώσιολογικές μελέτες εξεγέρσεων το περιέγραψαν ως μια ζακερί, μια λαϊκή εξέγερση που, χωρίς τη στήριξη μιας πιο εύρωστης οικονομικά τάξης, ήταν καταδικασμένη σε αποτυχία²². Στην αγγλική ιστοριογραφία, ο Kamen εντάσσει το επεισόδιο στις εξεγέρσεις που εμφανίζονται σε περιόδους επισιτιστικών κρίσεων²³. Ο Burke υπογράμμισε τις πτυχές της «τελετουργικής βίας» της εξέγερσης²⁴ και συμπορεύτηκε κατά κάποιο τρόπο με τους διανοούμενους της εποχής που επέμεναν ότι γενεσιουργός αιτία της αντίδρασης ήταν η λαϊκή επιθετικότητα και η άγρια φύση των ανθρώπων των κατώτερων κοινωνικών τάξεων, που ποτέ δεν «εξημερώθηκαν» από τον χριστιανικό πολιτισμό²⁵.

Ο Ιταλός De Renzi χαρακτήρισε το γεγονός ως μη σημαντική εξέγερση που έγινε αποκλειστικά από τον λαό, εννοώντας τους πληβείους που τιμωρήθηκαν σκληρά, και ότι ως εξέγερση δεν είχε κανένα πολιτικό και θρησκευτικό έρεισμα²⁶. Τη Μαρξιστική σχολή ακολούθησε για να αποκωδικοποιήσει το γεγονός ο Villari ο οποίος απέδωσε το γεγονός στα αντι-ισπα-

²⁰ E. A MUÑUMER – I. LUISA, «Revueltas y alzamientos en Nápoles. La crisis de 1647-1648 en la historiografía», *Studia Historica Moderna* 26 (2004), σ. 138 [129-153].

²¹ Κ. ΓΑΓΑΝΑΚΗΣ, *Κοινωνική και Οικονομική Ιστορία της Ευρώπης*, Πάτρα: ΕΑΠ, 1999, σ. 143.

²² R. FORSTER – J. GREENE, *Preconditions of Revolution in Early Modern*, Βαλτιμόρη-Λονδίνο: *Europe*, Johns Hopkins Press, 1979³, σσ. 5-6· J. MARINO, *Becoming Neapolitan: Citizen Culture in Baroque Naples*, Βαλτιμόρη: Johns Hopkins University Press, 2011, σσ. 20-21, 50, 56, 111, 138, 149, 163.

²³ Η. KAMEN, *Πρώιμη Νεότερη Ευρωπαϊκή Ιστορία*, Αθήνα: Μεταίχμιο, 2002, σσ. 253-254, 274.

²⁴ P. BURKE, «The Virgin of Carmine and the Revolt of Masaniello», *Past and Present* 99 (1983), σσ. 4-19 [3-21].

²⁵ G. PANICO, *Il carnefice e la Piazza. Crudeltà di Stato e violenza popolare a Napoli in età moderna*, Νάπολη: Edizioni scientifiche italiane, 1985, σ. 112.

²⁶ S. DE RENZI, *Tre secoli di rivoluzioni Napolitane*, Νάπολη: Gaetano Nobile, 1866, σσ. 70-76.

νικά αισθήματα του «λαού» που προώθησε και οργάνωσε το κίνημα. Ως «λαό» εννοούσε τα μικρομεσαία αστικά στρώματα και ειδικότερα τους «*Capitani dei Quartieri*» που εξόντωσαν τους επικεφαλής της «Έδρας του Λαού» επειδή ο Starace ήταν ένας «τυπικός εκφραστής της προνομιούχου αστικής τάξης που είχε το μονοπώλιο της λαϊκής εκπροσώπησης στον δήμο»²⁷. Η ανάλυση της εξέγερσης από τον Villari που συνδέεται με αντι-μοναρχικά και αντι-ισπανικά κίνητρα έχει χαρακτηριστεί ως αναχρονιστική από κάποιους σύγχρονους αλλά και μεταγενέστερους Ιστορικούς²⁸.

Η άποψη του Mendella είναι ότι το κίνητρο για τη σφαγή ήταν ψυχολογικό: η εκδίκηση των απατεώνων αρτοποιών και καταστηματαρχών που στόχευαν να διατηρήσουν αυτή την κατάσταση αταξίας που επέτρεπε τις απάτες και το λαθρεμπόριό τους²⁹. Ο Saverio di Franco προσπάθησε να ερμηνεύσει την εξέγερση του 1585 μέσα από νέα χειρόγραφα, αναφέροντας ότι οι εξεγερμένοι δεν ζήτησαν ανεξαρτησία από το Ισπανικό Στέμμα αλλά την αναγνώριση των δικών τους αξιωματούχων, των καταστατικών και των προνομίων στη διοίκηση του Βασιλείου της Νάπολης³⁰.

Η γαλλική ιστοριογραφία ασχολήθηκε, επίσης, με το περιστατικό εντάσσοντάς το άλλοτε στις αστικές εξεγέρσεις³¹ και άλλοτε στις εσωτερικές κοινωνικές εξεγέρσεις μεταξύ των ελίτ που διεκδικούσαν αξιώματα και ένα ποσοστό εξουσίας στη διαχείριση των «κοινών» και στην αποκατάσταση της δικαιοσύνης³². Από μια άλλη οπτική ο Γάλλος Ιστορικός Yves-Marie Bercé τονίζει ότι οι εξεγερμένοι εξαπέλυσαν αυτή την κραυγή αντίδρασης προσπαθώντας να τραβήξουν την προσοχή του βασιλιά. Εκτιμά, επιπλέον, ότι σε αυτές τις περιπτώσεις, οι εξεγέρσεις λειτούργησαν είτε ως εκδήλωση «πολύ ένθερμης πίστης» είτε ως μια μορφή «αδέξιας υπακοής» προς το πρόσωπο του βασιλιά. Στην εξήγηση του γεγονότος υιοθετεί κατά κάποιον τρόπο την υπόθεση ότι ο βασιλιάς εξαπατήθηκε από κακούς

²⁷ VILLARI, *La rivolta antispagnola*, σσ. 42-54.

²⁸ MENDELLA, *Il moto napoletano del 1585*, σσ. 90-92.

²⁹ MENDELLA, *Il moto napoletano del 1585*, σσ. 56-57.

³⁰ DI FRANCO, «La monarchia, il popolo e la morte dell'electto Starace (1585)», σσ. 183-206.

³¹ A. HUGON, *Naples insurgée 1647-1648 – De l'événement à la mémoire*, Pev: Presses universitaires de Rennes, 2019, σσ. 55-87.

³² ANDRÈ, «Le Peuple contre Sancho Bastida Munatones», σσ. 231-244.

συμβούλους του, ένα μοτίβο επαναλαμβανόμενο στην πολιτική λογοτεχνία της εποχής³³.

Για να διαπιστώσουμε κατά πόσον αυτό το γεγονός αποτέλεσε τμήμα μιας ουσιαστικής διαδικασίας αλλαγής του θεσμικού πολιτισμού του Βασιλείου της Νάπολης και αν διαδραμάτισε έναν κεντρικό ρόλο στη διαμόρφωση νέων προοπτικών βελτίωσης της ζωής των κατοίκων της περιοχής, θα αναφερθούμε εν συντομία στη διοικητική, κοινωνική, οικονομική και θρησκευτική κατάσταση του Βασιλείου της Νάπολης.

Α) Η διοικητική κατάσταση: Στο Βασίλειο της Νάπολης παρατηρείται ένας συγκεντρωτισμός στη λειτουργία της κεντρικής διοίκησης του Ισπανικού Στέμματος και η σταδιακή αποδυνάμωση της θέσης των γηγενών αριστοκρατών από τον διοικητικό και γραφειοκρατικό μηχανισμό. Το Ισπανικό Στέμμα διόριζε τους τρεις αντιβασιλείς της Νάπολης (με έδρα τη Νάπολη), της Σικελίας και της Σαρδηνίας καθώς και τον Κυβερνήτη του Μιλάνου. Στις αρμοδιότητες του αντιβασιλιά, εκπρόσωπου της ισπανικής μοναρχίας, περιλαμβάνονταν ο διορισμός των δικαστών της πρωτεύουσας και της περιφέρειας και ο έλεγχος της στρατιωτικής φρουράς. Ο αντιβασιλιάς, πέρα από κάποια σχετική αυτονομία, εφάρμοζε στον Ιταλικό Νότο –με την περιστασιακή επιτήρηση διοικητικών επιθεωρητών– τις αποφάσεις του «Συμβουλίου της Ιταλίας» («Consejo de Italia») που έδρευε στην Ισπανία και λάμβανε τις κεντρικές αποφάσεις για τις κτήσεις του Ισπανικού Στέμματος στην Ιταλία, με εξαίρεση τη Σαρδηνία που διέθετε αντίστοιχο συλλογικό όργανο στην Αραγωνία³⁴.

Το «αρχοντολόι», αν και ήταν εχθρικό και αντιδραστικό προς τους αντιβασιλείς, στο τέλος του 16^{ου} αιώνα εμφανίζεται να έχει «αποδεχθεί» την υποτέλεια του στο Ισπανικό Στέμμα, όπως και οι άλλες κοινωνικές τάξεις. Είναι χαρακτηριστικό ότι σε όλους τους πολέμους που έγιναν από τη Ναύπακτο μέχρι τη Φλάνδρα και από την Πορτογαλία μέχρι τη Βραζιλία, στους γενναίους στρατιώτες περιλαμβάνονταν πολλοί ευγενείς του Βασιλείου της Νάπολης, όπως οι Caracciolo και Sanfelice³⁵.

Οι γηγενείς αριστοκράτες στη Νάπολη είχαν πετύχει την επικύρωση των προνομίων τους από τη Μαδρίτη και τη δυνατότητα να οργανωθούν

³³ Y. BERCÈ, *Révoltes et révolutions dans l'Europe moderne*, Παρίσι: CNRS, 2013, σσ. 14, 39, 116.

³⁴ ΠΑΓΚΡΑΤΗΣ, *Ιστορία των Ιταλικών προ-ενωτικών κρατών*, σσ. 144-145.

³⁵ MENDELLA, *Il moto napoletano del 1585*, σ. 12.

σε Έδρες-Λέσχες (Seggi ή Piazze), αλλά και την πολιτική τους εκπροσώπηση μέσω ενός όλο και πιο ανίσχυρου συλλογικού οργάνου (Parlamento)³⁶. Οι εκπρόσωποι αυτών «των Εδρών» είχαν διαχειριστικές αρμοδιότητες καθώς συμμετείχαν στην εσωτερική-τοπική διοίκηση. Δίπλα στην τάξη των ευγενών που κατείχαν τις «Έδρες» του Nido, της Capuana, της Montagna, της Porta Nova και του Porto υπήρχαν τα «μεσαία στρώματα» που ήταν χωρισμένα σε 29 περιοχές-συνοικίες (Ottine) και συγκροτούσαν την «Έδρα του Λαού», εκπρόσωπος της οποίας ήταν ο Starace. Από την άλλη πλευρά υπήρχαν πιέσεις για αλλαγή των φορέων διοικητικής εκπροσώπησης: Έμποροι, επιχειρηματίες, τραπεζίτες, φοροεισπράκτορες, εκκλησιαστικοί και διοικητικοί λειτουργοί, αποκτώντας τίτλους, διεκδικούσαν την παρουσία τους στις «Έδρες των Ευγενών» ώστε να συμμετέχουν στο «Parlamento» (κοινοβούλιο).

Ο αντιβασιλιάς Pedro de Toledo (1532-1553) και στη συνέχεια ο Καρδινάλιος Canville (1571-1575) κατάφεραν σταδιακά να αποδυναμώσουν την πολιτική ισχύ των Ευγενών. Συγκεκριμένα, το 1542 ο Pedro de Toledo κατάφερε να απομακρύνει τα ανώτερα κοινωνικά στρώματα από τη διακυβέρνηση του βασιλείου αντικαθιστώντας τους με νομομαθείς-τηβεννοφόρους Ισπανούς και με γηγενείς του βασιλείου οι οποίοι στελέχωναν τα κεντρικά όργανα της δικαστικής, οικονομικής και εκκλησιαστικής εξουσίας, δηλαδή το Consiglio Collaterale, τη Regia Camera della Sommaria και το Sacro Regio Consiglio, αντίστοιχα³⁷. Είναι προφανές ότι ο διοικητικός συγκεντρωτισμός που έτεινε προς την απολυταρχία, από ένα σημείο και μετά³⁸ αποτελούσε μια παράμετρο διαμαρτυρίας των ανώτερων τάξεων. Πρόδηλος ήταν επίσης και ο διαχωρισμός μεταξύ της «λαϊκής» εκπροσώπησης και των αιτημάτων των μικροαστικών στρωμάτων που διεκδικούσαν

³⁶ P. GIANNONE, *Istoria civile del Regno di Napoli*, τ. V, Μιλάνο: Per Nicolo' Bettoni, M.DCCC.XXI, σσ. 262-263.

³⁷ G. MUTO, «Gestione politica e controllo sociale nella Napoli spagnola», στο G. DE SETA (επιμ.), *Le città capitali*, Ρώμη-Μπάρι: Laterza, 1985, σσ. 81-82 [67-94]. Σημαντικότερες ήταν οι Έδρες του Nido και της Capuana που λειτούργησαν ως υπόδειγμα συλλογικής πολιτικής οργάνωσης της αριστοκρατίας και σε άλλες πόλεις της Ιταλικής χερσονήσου (M. BERENGO, *L' Europa delle città: il volto della società urbana europea tra Medioevo ed età moderna*, Τορίνο: Einaudi, 1999, σσ. 317, 319, 321 · GIANNONE, *Istoria civile del Regno di Napoli*, τ. V, σσ. 243-261.

³⁸ ΠΑΓΚΡΑΤΗΣ, *Ιστορία των Ιταλικών προ-ενωτικών κρατών*, σ. 147 · R. VILLARI, «L' Italia, La Spagna, e l' assolutismo», *Studi Storici* 18/4 (1997), σσ. 5-7 [5-22].

συμμετοχή στη διακυβέρνηση της πόλης. Στα τέλη του δέκατου έκτου αιώνα η «λαϊκή» εκπροσώπηση στη Νάπολη ήταν πλέον μηδενική και σταθερά στα χέρια μιας κλειστής προνομιακής τάξης. Ας μην ξεχνάμε ότι ο «Εκπρόσωπος του Λαού» εκλεγόταν από το 1548 από τον αντιβασιλιά. Αυτό, όπως ήταν φυσικό, μείωσε περαιτέρω τη συμμετοχή των αστικών στρωμάτων στην πολιτική ζωή και ευνόησε την αφομοίωση της αστικής τάξης από το τοπικό αρχοντολόι³⁹.

Β) Οικονομική κατάσταση: το Βασίλειο της Νάπολης ήταν υπερχρεωμένο κατά τον 16^ο αιώνα⁴⁰. Η εξαγωγή του σιταριού με προορισμό την Ισπανία ήταν ένας λόγος που επιτάχυνε τη διαμαρτυρία. Παρόλο που δεν ήταν μια πρωτοφανής πρακτική, ήρθε σε μια εποχή που η κοινωνική ισορροπία φαινόταν να απειλείται σοβαρά μετά από μια μακρά φάση που ξεκίνησε το 1520 σε όλη τη μεσογειακή Ευρώπη, και σχετιζόταν με τη σημαντική απόκλιση μεταξύ της αυξητικής τάσης των τιμών, γνωστή και ως «επανάσταση των τιμών» και της συνεχούς μείωσης των μισθών⁴¹. Αν και στο Βασίλειο της Νάπολης⁴² παρατηρείται μια έντονη αγροτική δραστηριότητα από τις αρχές του 15^{ου} και σε όλη τη διάρκεια του 16^{ου} αιώνα, από την άλλη πλευρά συντελείται δημογραφική αύξηση⁴³ και αυξημένη φορολογική επιβάρυνση, εξελίξεις που απορρόφησαν ή απλώς εξουδετέρωσαν τις θετικές οικονομικές επιπτώσεις της αυξημένης παραγωγής.

Το Στέμμα, επιδιώκοντας να βρει κεφάλαια για να καλύψει τις δαπάνες του, στα τελευταία χρόνια της μακρόχρονης βασιλείας του Καρόλου Ε' (1516-1556) ακολούθησε μια διπλή τακτική αφενός με την πώληση γαιών, εισοδημάτων και αξιωμάτων, και αφετέρου με την επιβολή μιας έκτακτης

³⁹ C. SÁNCHEZ, *Castilla y Nápoles en el siglo XVI. Linaje, estado y cultura (1532-1553)*, Σαλαμάνκα: Junta de Castilla y León, 1994, σσ. 248-249· DI FRANCO, «La monarchia, il popolo e la morte dell'eletto Starace (1585)», σ. 181.

⁴⁰ BRAUDEL, *Μεσόγειος και Μεσογειακός κόσμος*, σ. 424. Η ραγδαία αύξηση του χρέους του Βασιλείου της Νάπολης από 7.750.000 δουκάτα το 1575 σε 16.000.000 το 1600 δηλώνει την έκταση του προβλήματος. Το 1607 η ειδικά η πόλη της Νάπολης δαπανούσε 45.000 δουκάτα τον μήνα, ενώ τα έσοδά της δεν έφταναν τα 25.000 δουκάτα.

⁴¹ R. VILLARI, «Congiura aristocratica e rivoluzione popolare», *Studi Storici* 8/1(1967), σ. 42 [37-112].

⁴² S. TOGNETTI, «L'economia del Regno di Napoli tra Quattro e Cinquecento. Riflessioni su una recente rilettura», *Archivio Storico Italiano* CLXX (2012), σσ. 761 [757-768].

⁴³ E. SAKELLARIOU, *Southern Italy in the late Middle Ages: demographic, institutional and economic change in the Kingdom of Naples, c. 1440-c. 1530*, Λέιντεν: Brill, σσ. 63-126.

ειδικής εισφοράς-φορολόγησης (*donativo*) η οποία τελικά έγινε μόνιμη. Τα έσοδα της Ισπανίας από το Βασίλειο της Νάπολης ειδικά από αυτή την εισφορά σε διάφορα είδη όπως ο κρόκος (*zafferano*), το λάδι, το σαπούνι και το κρασί αυξήθηκαν αυξηθεί σημαντικά επιβαρύνοντας από την άλλη πλευρά τους οικογενειακούς προϋπολογισμούς των κατοίκων του βασιλείου⁴⁴. Αναφέρεται χαρακτηριστικά ότι αυτή η έκτακτη συνεισφορά μεταξύ 1502 και 1534 κυμαινόταν κατά μέσο όρο σε λίγο περισσότερο από 100.000 δουκάτα τον χρόνο, ενώ από το 1534 θα έφτανε τις 326.000 δουκάτα με σταθερά ανοδική τάση. Το πέρασμα της Αυτοκρατορίας από τον Κάρολο Ε' στον Φίλιππο Β' έδειξε ξεκάθαρα ότι στα 50 και περισσότερα χρόνια που είχαν περάσει από την αρχή της καστιλιανικής κυβέρνησης, η φορολογική επιβάρυνση αν και αυξήθηκε, αρχικά δεν είχε καταστροφικές συνέπειες και παρέμεινε σε ένα όριο συμβατότητας με την οικονομία της χώρας. Αντίθετα, επέτρεψε μια αξιοσημείωτη οικονομική πρόοδο που συνεχίστηκε ακόμη και στην αρχή της βασιλείας του Φιλίππου Β', ο οποίος απέφυγε να επέμβει άμεσα σε φορολογικά θέματα, παρά το γεγονός ότι ο προϋπολογισμός το 1550 παρουσίαζε ήδη ένα έλλειμμα που πλησίαζε το 50% των υποτιθέμενων εσόδων. Μερικά χρόνια αργότερα, το 1559, ο Φίλιππος Β' θα επέβαλε έκτακτη φορολογική εισφορά 600.000 δουκάτων, που το 1564 μετατράπηκε σε τακτική και ορίστηκε σε 1.200.000 δουκάτα κάθε δύο χρόνια⁴⁵.

Γ) Ο ρόλος των γηγενών και ξένων βαρόνων: Ο φεουδαρχικός χαρακτήρας ήταν κυρίαρχος στο Βασίλειο της Νάπολης και ενισχύθηκε κατά την ισπανική κυριαρχία⁴⁶. Τη γη κατείχαν, κυρίως, οι βαρόνοι (*baroni*) που αποτελούσαν την τάξη των γαιοκτημόνων-φεουδαρχών, τα έσοδα των οποίων προέρχονταν, πέρα από τα κέρδη από την ενοικίαση της γης, από διάφορα μονοπώλια που τους είχαν εκχωρηθεί από την κεντρική ισπανική διοίκηση. Ως εκ τούτου, η αυξανόμενη εξαντλητική φορολόγηση και οι πωλήσεις διοικητικών και δημοσιονομικών θέσεων από την πλευρά του παλατιού προκειμένου να χρηματοδοτηθεί ο πόλεμος στις Κάτω Χώρες (από το 1568) και οι επιχειρήσεις των Ισπανών στον Νέο Κόσμο, οδήγησαν τη Νάπολη σε οικονομική στασιμότητα με αποτέλεσμα, αν και έφτασε στο κατώφλι της «καπιταλιστικής» ανάπτυξης, να παραμείνει σταθερή στη φεουδαρχική

⁴⁴ MENDELLA, *Il moto napoletano del 1585*, σ. 98.

⁴⁵ L. DE ROSA, *Il Mezzogiorno spagnolo tra crescita e decadenza*, Μιλάνο: Il Saggiatore-Mondadori, 1987, σσ. 16, 21.

⁴⁶ ΠΑΓΚΡΑΤΗΣ, *Ιστορία των Ιταλικών προ- ενωτικών κρατών*, σ. 148.

οργάνωση της παραγωγής⁴⁷. Από τα μέσα του 16^{ου} αιώνα παρατηρείται αλλαγή στη στάση των αρχών του Βασιλείου της Νάπολης έναντι των ξένων εμπόρων, όπως οι Βενετοί, με την κατάργηση προνομίων και φορολογικών ελαφρύνσεων που τους είχαν εξισώσει με τους αυτόχθονες συναδέλφους τους⁴⁸.

Τον 16^ο αιώνα η συρρίκνωση της εμπορικής δραστηριότητας των βαρόνων της Νάπολης λόγω του ανταγωνισμού των Γενοβέζων και των στις αγορές του βασιλείου οδήγησε τους γηγενείς βαρόνους σε παρακμή και στην πώληση των τίτλων ιδιοκτησίας τους επί των φέουδων ώστε να είναι σε θέση να εξοφλούν τα χρέη τους. Από αυτή την περίοδο και μετά η απόκτηση της ετήσιας σύμβασης αγοράς εσόδων έγινε προτεραιότητα για τους Γενοβέζους. Η συμπερίληψη των ίδιων των Γενοβέζων στο φεουδαρχικό καθεστώς των ναπολιτάνικων επαρχιών άρχισε να εκχωρείται από το Στέμμα το 1528, έτος της φεουδαρχικής εξέγερσης στο Βασίλειο της Νάπολης και της οριστικής ένταξης της πόλης της Γένοβας του San Giorgio στην πολιτική και οικονομική επιρροή της Ισπανίας. Το γεγονός αυτό μετέβαλε τις οικονομικές «ισορροπίες», οδήγησε στην ανακατανομή του πλούτου προξενώντας ανταγωνισμό μεταξύ των γηγενών και ξένων εμπόρων που δραστηριοποιούνταν στη Νάπολη. Οικογένειες με καταγωγή από τη Γένοβα όπως οι Ravaschieri, οι Doria, οι Grimaldi αντιπροσώπευαν την τυπολογία του Γενοβέζου-βαρόνου στο Βασίλειο της Νάπολης. Πολλοί απ' αυτούς προέβαιναν στην παραχώρηση δανείων σε ιδιώτες και σχετιζόνταν με σημαντικές εμπορικές δραστηριότητες⁴⁹. Αυτό αποδεικνύεται επιπλέον και από τα ονόματα (Ravascheri, Spinola, De Mari, De Negro, Pinelli Centurione, Grimaldi, και οι Vaaz) σημαντικών εκπροσώπων της γενουατικής κοινότητας του βασιλείου που απαντώνται σε συμβόλαια για την προμήθεια σιτηρών στην πόλη που συνάπτονταν μεταξύ 1580 και 1590 και δεν αφήνουν πολλές αμφιβολίες για το ποιος επωφελήθηκε από την έλλειψη σιτηρών στη Νάπολη. Μετά το συμβάν του 1585 η Αντιβασιλεία φαίνεται ότι επέδειξε ιδιαίτερη προσοχή στον ανεφοδιασμό της πόλης με σκοπό να απο-

⁴⁷ MENDELLA, *Il moto napoletano del 1585*, σ. 12.

⁴⁸ Γ.Δ. ΠΑΓΚΡΑΤΗΣ, *Κοινωνία και Οικονομία στο Βενετικό «Κράτος της Θάλασσας»*, Οι ναυτιλιακές επιχειρήσεις της Κέρκυρας (1496- 1538), Αθήνα: Πεδίο, 2013, σ. 246.

⁴⁹ A. MUSI, *Mezzogiorno spagnolo. La via napoletana allo Stato moderno*, Νάπολη: Guida, 1991 σ. 164· G. GALASSO, *Economia e società nella Calabria del '500*, Νάπολη: L'arte Tipografica, 1967, σ. 209. Σύμφωνα με τον Galasso, το 1585 υπήρχαν περίπου 8.000 βαρόνοι γενουατικής καταγωγής.

φύγει την επανάληψη τέτοιων επεισοδίων που εύκολα θα μπορούσαν να μετατραπούν σε επικίνδυνους κλυδωνισμούς της δημόσιας τάξης· δεν δίστασε, συχνά, να αποδεχθεί τους επαχθείς όρους που επέβαλαν οι έμποροι σιτηρών αγοράζοντας σιτάρι σε υπέρογκες τιμές και στη συνέχεια πουλώντας το σιτάρι στην αγορά της Νάπολης σε σημαντικά μειωμένη τιμή⁵⁰. Σε έγγραφο που φυλάσσεται στο αρχείο της Νάπολης καταγράφεται η διαφορά ανάμεσα στο κόστος του σιταριού που εισαγόταν από τη Σικελία και στη μειωμένη τιμή πώλησης του σιταριού στις αγορές της Νάπολης. Η διαφορά αυτή είχε φτάσει στο ποσό των 327.171 δυοκάτων, ποσό που αποφασίστηκε το 1586 να καλυφθεί από το Βασίλειο της Νάπολης με έναν επιπλέον φόρο που θα καταβαλλόταν σε δόσεις, με τα 2/3 να επιβαρύνουν τις περιφέρειες και το 1/3 την πόλη της Νάπολης⁵¹.

Δ) Πληθυσμιακή κατάσταση: η Νάπολη ήταν μια υπερκατοικημένη και πολυπολιτισμική μητρόπολη. Η ανάπτυξη της πόλης συνοδεύτηκε από πολυάριθμους και εξίσου αναπόφευκτους κινδύνους διατάραξης της δημόσιας τάξης, υγείας, τροφοδοσίας και δικαιοσύνης. Όπως αναφέρει ο Braudel στη Νάπολη στα τέλη του 16^{ου} αιώνα κατοικούσαν 280.000 κάτοικοι, αριθμός διπλάσιος των κατοίκων της Βενετίας, τριπλάσιος της Ρώμης, τετραπλάσιος της Φλωρεντίας και εννεαπλάσιος της Μασσαλίας⁵². Η σύνθεση του πληθυσμού ήταν ανομοιογενής και ετερόκλητη. Στη Νάπολη συνέρρεαν όλες οι οικονομικές τάξεις της Νότιας Ιταλίας και όχι μόνο. Έμποροι, τεχνίτες, στρατιώτες, αργόσχολοι-τυχοδιώκτες από τον ιταλικό χώρο, κυρίως Γενοβέζοι, Φλωρεντινοί και Λομβαρδοί και από την υπόλοιπη Μεσόγειο Ραγουζαίοι, Έλληνες και Αλβανοί. Φλαμανδοί, Άγγλοι και Γάλλοι επέλεξαν και αυτοί την πόλη για μόνιμη ή περιστασιακή εγκατάσταση⁵³. Ο πληθυσμός της πρωτεύουσας είχε αυξηθεί από 120.000 στα πρώτα χρόνια της Αντι-

⁵⁰ G. SABATINI, «Un mercato conteso: banchieri portoghesi alla conquista della Napoli dei genovesi (1590-1650)», *Génova y la Monarquía Hispanica, 1528-1713*, τ. I, Γένοβα: Società Ligure di Storia Patria, 2011, σσ. 141-160 [141-170].

⁵¹ MENDELLA, *Il moto napoletano del 1585*, σσ. 102-103

⁵² C. PARDI, *Napoli attraverso i secoli disegno di storia economica e demografica*, Νάπολη: Dante Aligheri, 1924, σ. 52.

⁵³ C. PETRACCONI, «Ricerche su popolazione e società di Napoli dal 1550 al 1700», *Società Nazionale di Scienze, Lettere ed Arti in Napoli. Atti dell' Accademia di Scienze Morali e politiche LXXXIV* (1973), σσ. 130-155 [99-171].

βασίλειας σε περίπου 212.000 κατοίκους το 1547⁵⁴, ενώ η ροή των σιτηρών προς την πόλη είχε παραμείνει, ως προς την έντασή της, σχεδόν ίδια και ανεπαρκής για τις αυξημένες ανάγκες του πληθυσμού της. Ενδεικτικό, μάλιστα, του κλίματος που επικρατούσε το 1550 είναι ότι ο αντιβασιλιάς, δούκας του Alcalá αναζητώντας τρόπους για τη διαχείριση των μεταναστευτικών ροών ζήτησε από το Στέμμα να επιβάλλει φραγμό στην άφιξη ξένων στη Νάπολη⁵⁵.

Ε) Προληπτική πολιτική για επάρκεια σιτηρών: Η Αντιβασιλεία τη διετία 1583-1584 προχώρησε σε διάφορες προληπτικές ενέργειες ώστε να εξασφαλίσει επάρκεια σε σιτηρά και να αποτρέψει την έλλειψη του ψωμιού, που φαινόταν ότι σύντομα θα απειλούσε την πόλη. Συγκεκριμένα, επέλεξε: α) να εξασφαλίσει για τη Νάπολη επαρκείς προμήθειες σε σιτηρά εισάγοντας το προϊόν κυρίως από τη Σικελία και την Απουλία, β) να εντοπίσει όσους κερδοσκοπούσαν στο αλεύρι, το κρέας και το κρασί μέσω εκτεταμένων ελέγχων που διενεργούσαν Ισπανοί υπάλληλοι, γ) να μισθώσει εκτάσεις που ανήκαν στο Τελωνείο Προβάτων της Foggia (Dogana delle Pecore di Foggia), οι οποίες χρησιμοποιούνταν προηγουμένως για βοσκή των κοπαδιών, με στόχο την καλλιέργεια σιτηρών και την ενίσχυση της τάσης για μετασχηματισμό της γης της επικράτειας της Capitanata σε καλλιεργήσιμη έκταση, πολιτική πρόθεση που είχε ήδη εκδηλωθεί μια δεκαετία νωρίτερα⁵⁶.

Μια επιστολή που απέστειλε ο Don Pedro στις 18 Μαΐου 1584 προς την Camera della Sommaria αποκαλύπτει, επίσης, μια κατάσταση αθέμιτης κοινής πρακτικής των παραγωγών του σιταριού, να παραδίδουν στο κράτος μικρότερη ποσότητα προϊόντος σε σχέση με αυτήν που παρήχθη στην πραγματικότητα. Μάλιστα, την περίοδο 1583-1584 ο Starace ήρθε σε αντιπαράθεση και συνέλαβε αρκετούς αρτοποιούς κατά τη διενέργεια ελέγχων για λαθρεμπόριο και στην προσπάθειά του να εισπράξει τα απλήρωτα πρόστιμα⁵⁷.

⁵⁴ F. BRAUDEL, *Μεσόγειος και Μεσογειακός κόσμος*, τ. Α', Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 2005, σ. 422· HUGON, *Naples insurgée 1647-1648*, σσ. 55-87.

⁵⁵ G. GALASSO, «Il Regno di Napoli. Il Mezzogiorno spagnolo (1494-1622)», *Storia d'Italia*, τ. 15/ II, Τορίνο: Utet, 2005, σ. 646.

⁵⁶ MENDELLA, *Il moto napoletano del 1585*, σ. 32· A. CARUSO, «Notizie intorno alla trasformazione fondiaria e alle classi sociali nelle provincie napoletane durante il vice regno, con particolare riguardo alla Capitanata», *Archivio storico Pugliese VI* (1953), σσ. 190-200 [190-203].

⁵⁷ MENDELLA, *Il moto napoletano del 1585*, σ. 31.

Υπό αυτές τις συνθήκες, τα μέτρα που έλαβε ο Don Pedro Tellez Giron με στόχο την επίτευξη ισορροπίας μεταξύ προσφοράς σιτηρών και αναγκών του πληθυσμού, τελικά δεν έφεραν το επιθυμητό αποτέλεσμα. Αντίθετα, οι διατάξεις, παρόλο που ο λόγος της έκδοσής τους ήταν η οικονομική αναγκαιότητα, δεν έκρυβαν την πρόθεση της Αντιβασιλείας να κυβερνήσει με την εύνοια του «Λαού» και να αποδυναμώσει την εξουσία της τάξης των βαρόνων. Ο Don Pedro επιδίωκε να εμφανίζεται ως «ανελέητος» απέναντι στους απατεώνες που ασχολούνταν με το εμπόριο του ψωμιού, πράγμα που αποξένωσε τόσο τον ίδιο όσο και τους ελεγκτές από τις συμπάθειες (αν υπήρχαν) των περισσότερων που ασχολούνταν άμεσα ή έμμεσα με το εμπόριο, με την επεξεργασία των σιτηρών και συχνά με το λαθρεμπόριο⁵⁸.

ΣΤ) Έκνομη συμπεριφορά αξιωματούχων: Οι διεφθαρμένοι αξιωματούχοι και η ανοχή της ισπανικής επιθεώρησης του Don Lopez de Guzmán είναι μια επιπλέον πτυχή που θα πρέπει να επισημανθεί. Η Νάπολη τα έτη 1581-1583 δέχτηκε τη μακρά και σχολαστική επιθεώρηση του Don Lopez de Guzmán από την οποία προέκυψε μια σειρά παρατυπιών που οδήγησαν σε δίκες, το αποτέλεσμα των οποίων ήταν να τεθούν στο περιθώριο και αναστολή των καθηκόντων τους ορισμένοι αξιωματούχοι. Αυτή η μακρόχρονη επίσκεψη εξηγήθηκε τόσο από το γεγονός ότι δεν είχε γίνει έλεγχος για πολύ καιρό στο Βασίλειο της Νάπολης όσο και επειδή συνεχίζονταν να καταγγέλλονται στη Μαδρίτη παράνομες πράξεις, απάτες και καταχρήσεις στελεχών της κρατικής μηχανής⁵⁹.

Σε αυτό το σημείο θα παρουσιάσουμε μια περίπτωση αξιωματούχου που σχετίζεται με τα γεγονότα του 1585, η οποία έγινε γνωστή μέσα από τη δημοσίευση ενός εγγράφου από τα Κρατικά Αρχεία της Μαδρίτης. Στις αρχές Ιουνίου, ένα μήνα μετά τον θάνατο του Starace, ο Mateo Vázquez, προσωπικός γραμματέας του βασιλιά, έμαθε από έναν μυστικό πληροφοριοδότη ότι είχε διαπραχθεί απάτη στην πώληση σιτηρών από τον Sancho Bastida de Muñatones ο οποίος, ενώ ήταν ο «πραγματικός» υπεύθυνος για την ανεπάρκεια των σιτηρών και την αναταραχή, κατάφερε τελικά να ξεφύγει από την οργή του πλήθους. Ήταν γνωστό στις αρχές ότι στο σπίτι του Sancho Bastida de Muñatones, γραμματέα του Consiglio Collaterale γίνονταν συναντήσεις με σκοπό την οργάνωση μεταφοράς των σιτηρών που

⁵⁸ A. RIZZI, «Sulla rivolta del 1585 a Napoli», στο G. LIBERTINI (επιστ. διεύθ.), *Rassegna storica dei comuni - Anno 1969*, Istituto di studi Atellani, 2010, σ. 150 [150-151].

⁵⁹ SUMMONTE, *Historia della città e Regno di Napoli*, σ. 176.

κατέληγαν στην εξαπάτηση πλήθους προσώπων, μεταξύ των οποίων ίσως και του ίδιου του αντιβασιλιά⁶⁰.

Αφού παραπέμφθηκε σε δίκη, ο Bastida de Muñatones⁶¹ τιμωρήθηκε όπως και αρκετοί άλλοι με ένα απλό πρόστιμο, μια ποινή αρκετά κοινότυπη, εξαιτίας της μη καταβολής φόρων για την εισαγωγή και εξαγωγή διαφόρων διατροφικών ειδών στο βασιλείο. Την τελική απόφαση έλαβε ωστόσο ο Lopez de Guzmán για τον οποίον ο Bastida de Muñatones είχε κάνει καλά τη δουλειά του και τα λίγα λάθη που σημειώθηκαν κατά τη θητεία του ήταν πολύ συνηθισμένα και δευτερεύοντα. Ως εκ τούτου, δεν απομακρύνθηκε από τη θέση του και συνέχισε να υπηρετεί ως γραμματέας⁶², όπως και ο Antonio Orefice, ο Giovan Camillo Billotta και ο Vincenzo Antonio Daniele που, αν και τους επιβλήθηκε ποινή απομάκρυνσής τους από τα καθήκοντά τους λόγω διαφθοράς, τρία χρόνια αργότερα θα βρίσκονταν στις θέσεις τους⁶³.

Ζ) Θρησκευτική κατάσταση: Η Νάπολη μετατράπηκε σε κέντρο διάδοσης του κινήματος της Αντιμεταρρύθμισης. Οι Ισπανοί αντιβασιλείς «συνεργάστηκαν» με τα μοναστικά των Θεατίνων, των Φραγκισκανών, Βενεδικτίνων, Καπουτσίνων, Ορατοριανών, Φραγκισκάνων⁶⁴ και, κυρίως, των Ιησουιτών (από το 1552) και των Δομινικανών, οι οποίοι αναδείχθηκαν

⁶⁰ ANDRÈ, «Le Peuple contre Sancho Bastida Muñatones Noblesse et officiers royaux», σσ. 235-238. Το αξίωμα του γραμματέα ήταν ένα από τα πιο σημαντικά στην ιεραρχία της τοπικής αυτοδιοίκησης.

⁶¹ R. PILATI, «La dialettica politica a Napoli durante la visita di Lope de Guzmán», *Archivio Storico per le Province Napoletane* CV (1987), σσ. 145-200 [145-221]. Κατά τη διάρκεια της επίσκεψης επιθεώρησης του Lopez de Guzmán, ο Bastida de Muñatones κατηγορήθηκε για 48 κατηγορίες, όπως διαφθορά (soborno, cohecho), εξαπάτηση για την πώληση προϊόντων (baraterías), μη καταβολή δασμών για κυκλοφορία προϊόντων (aranceles) και άλλα. Οι περισσότερες από τις μαρτυρίες που συνέλεξε και κατέγραψε ο Lopez de Guzmán εναντίον του Bastida de Muñatones συμφωνούν ότι οι δόλιες πρακτικές για τις οποίες ήταν ένοχος ήταν διαβόητες και είχαν ξεκινήσει όταν ανέλαβε τη θέση του γραμματέα στα τέλη της δεκαετίας του 1570.

⁶² ANDRÈ, «Le Peuple contre Sancho Bastida Muñatones Noblesse et officiers royaux», σσ. 235-237.

⁶³ MENDELLA, *Il moto napoletano del 1585*, σ. 20.

⁶⁴ R. DE MAIO, *Riforme e miti nella chiesa del Cinquecento*, Νάπολη: Guida, 1993², σσ. 229-249, 275-306.

ως οι πιο «πιστοί συνεργάτες» της ισπανικής εξουσίας⁶⁵. Ο στόχος της Αντιβασιλείας για αποδυνάμωση των βαρόνων θα πραγματοποιούνταν μέσα από την επίτευξη των σχεδίων της Αντιμεταρρύθμισης και, κατά συνέπεια, με τη σύμπραξη του Φιλίππου Β΄ με την Καθολική Εκκλησία. Για την αντιμετώπιση των «κοινών εχθρών» και ειδικότερα των αιρετικών, των επαναστατών, των ταραξιών και των ιερόσυλων θα υπήρχε ένας συντονισμός δράσεων μεταξύ του Ισπανικού Στέμματος και του Πάπα. Ο αντιβασιλιάς Don Pedro Tellez Giron το 1585 συνεργάστηκε με τον πάπα Σίστο Ε΄ συνάπτοντας συμφωνία για την καταστολή της ληστείας και συναινώντας στο αίτημα του Πάπα να γίνει δεκτός στις δίκες των «αιρετικών» ένας Επίτροπος της Ρωμαϊκής Ιερής εξέτασης⁶⁶. Από την άλλη πλευρά η επιβολή των κανόνων της Καθολικής Μεταρρύθμισης στα μοναστήρια, οι σφαγές στην Απουλία και την Καλαβρία και η επιτακτική εφαρμογή των κανόνων της Συνόδου του Τριδέντου με απόφαση του Φιλίππου Β΄ είναι μέτρα που προκάλούσαν αντιδράσεις και δυσφορία σε ένα μέρος του κλήρου. Οι δεσμοί των μελών του κλήρου με τους ληστές συνήθως εξηγούνται ως συνέπεια της διαφθοράς και της παρακμής της ζωής στα μοναστήρια. Το γεγονός ότι ορισμένοι μοναχοί προσχωρούσαν στις ομάδες των ληστών θα μπορούσε να ερμηνευθεί ως μια τελευταία προσπάθεια αντίστασης στην Αντιμεταρρύθμιση. Με άλλα λόγια κάποια μοναστήρια προστάτευαν τους παρανόμους, αλλά και οι ιερείς και οι μοναχοί, σε σημαντικό αριθμό είχαν ενταχθεί στις ομάδες όσων δρούσαν έκνομα⁶⁷.

Με βάση τα ανωτέρω το ερώτημα που εγείρεται είναι το ποιος τελικά θα μπορούσε να θεωρεί «επαναστάτης» στην ταραχώδη Νάπολη κατά την προνεωτερική εποχή; Αυτός που επαναστατεί εγειρόμενος και οπλισμένος εναντίον της εξουσίας ή αυτός που αρνείται την υπακοή, την υποταγή ή, ακόμη, αυτός που δείχνει απείθαρχος σε εξωτερικούς περιορισμούς ή επιβολές ή ο ανυπότακτος που προσφέρει ισχυρή αντίσταση και δεν επιτρέπει στον εαυτό του να νικηθεί; Η απάντηση δεν είναι εύκολη και μονοσήμαντη.

Το γεγονός του 1585 χαρακτηρίζεται όπως είδαμε στα κείμενα της εποχής αλλά και στην ιστοριογραφία ως επανάσταση (*rivoluzione*), εξέ-

⁶⁵ M. MIELE, *La riforma domenicana a Napoli nel periodo posttridentino 1583-1725*, Ρώμη: Santa Sabina, 1963, σσ. 50-70.

⁶⁶ A. BULIFFON, *Giornali di Napoli 1547 al 1706*, τ. I, Νάπολη, 1932, σ. 60.

⁶⁷ R. CANOSA, *Storia dell'inquisizione in Italia dalla metà del Cinquecento alla fine del Settecento*, τ. V, Ρώμη: Sapere, 2000, 1990, σσ. 53-65.

γεροση (insurrezione), ταραχή (tumulto), κίνηση (moto)⁶⁸. Αυτή η εικόνα καθιστά δύσκολο να δοθεί ένας σαφής ορισμός της αντιδραστικής εμπειρίας των Ναπολιτάνων. Η χρήση της λέξης «επανάσταση» στην προνεωτερική εποχή ως έννοια-ομπρέλα⁶⁹ θα μπορούσε να ανοίξει τον δρόμο για να κατανοήσουμε ότι το γεγονός που περιγράφουμε εμφανίζει στα κείμενα καταγραφής του μια πληθώρα λεξικής ποικιλίας που αποτυπώνεται ως επανάσταση, εξέγερση ή κοινωνική διαμαρτυρία, λέξεις που συχνά συνδέονται, αλληλεξαρτώνται και συγχέονται όσον αφορά την εμφανιζόμενη ομοιότητα στις επαπτόμενες έννοιες και τις υποδηλώσεις τους.

Ως προς τις διαφορές που χαρακτηρίζουν το περιεχόμενο αυτών των όρων, ορισμένοι ιστορικοί και μελετητές συναφών φαινομένων έχουν εκφράσει τη σκέψη ότι οι όροι πόλεμος, επανάσταση, εξέγερση, κοινωνική κίνηση, διαμάχη, ταραχή, ληστεία, αποτελούν μορφές συλλογικής βίας και ότι θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν ως σημεία αμφιλεγόμενης πολιτικής⁷⁰. Οι ειδικοί σε διάφορα είδη πολιτικής διαμάχης έχουν δημιουργήσει *sui generis* μοντέλα του αντικειμένου τους, παράγοντας συχνά αναλογίες με συναφή ή παρόμοια φαινόμενα, με αποτέλεσμα κάθε ομάδα ερευνητών να ορίζει ένα διαφορετικό σύνολο εννοιών, θεωρητικών ζητημάτων και συγκρίσεων.

Ένα σχετικό πρόβλημα για τη συλλογή μιας συγκριτικής γνώσης των φαινομένων αυτών προκύπτει από το γεγονός ότι ο πυρήνας του τρέχοντος θεωρητικού μοντέλου για τις συλλογικές εκδηλώσεις αντίδρασης επικεντρώνεται σε πρόσφατα γεγονότα με αποτέλεσμα συχνά οι μελετητές της προνεωτερικής περιόδου να δανείζονται τις ιδέες και τα εργαλεία της σύγχρονης ανάλυσης των φαινομένων. Οι διαφορές είναι εγγενείς και αντιμετωπίζονται, κυρίως, με μια «πολιτισμική προσέγγιση» υιοθετώντας την καθολικότητα ορισμένων μοντέλων αντί να αναλυθούν οι διαφορές σε μεταβλητές που μπορούν να ενσωματώσουν συστηματικές συγκρίσεις κινήσεων-διαμαρτυριών σε διάφορα επίπεδα⁷¹.

⁶⁸ DE RENZI, *Tre secoli di rivoluzioni Napolitane*, σσ. 70-76· MENDELLA, *Il moto napoletano del 1585*, σ. 39· N. FARAGLIA, «Il Tumulto Napolitano nel 1585», *Archivio Storico per le province napoletane*, τ. XI, 3 (1886), σσ. 433 [433-441]· VILLARI, *La rivolta antispagnola*, σσ. 57, 107-112.

⁶⁹ P. CALVER, *Revolution*, Λονδίνο: Pall Mall Press, 1970, σσ. 15, 132-136, 140-141.

⁷⁰ G. PETEE, *The Process of Revolution*, Νέα Υόρκη: Harper & brothers, 1938, σ. 96.

⁷¹ M. LICHBACH – A. ZUCKERMAN, *Comparative Politics: Rationality, Culture, and Structure*, Καίμπριτζ: Cambridge University Press, 1997¹, σ. 143.

Αν θέλουμε, με βάση όσα αναπτύχθηκαν παραπάνω, να περιγράψουμε τη δομή αυτής της αντίδρασης του 1585 και τους μηχανισμούς οργάνωσης της θα μπορούσαμε να διατυπώσουμε τις ακόλουθες σκέψεις:

A) Οργανωτές της αντίδρασης φαίνεται πως ήταν ο Giovanni Leonardo Pisani και ο γιος του Francesco καθώς και ένας ηγούμενος (abate), ο Salvatore Casaburo, ο οποίος αναφέρεται πως έριξε τον πρώτο λίθο εναντίον του Starace⁷². Όμως τα δεδομένα για τη μεθόδευση της συλλογικής δράσης στην προκειμένη περίπτωση είναι ανύπαρκτα ή αόριστα. Το παράδοξο επίσης της υπόθεσης είναι ότι ο Pisani και ο γιος του τελικά δεν τιμωρήθηκαν και διέφυγαν στη Βενετία⁷³.

B) Η εξέγερση του 1585 είχε αρκετά αίτια. Λαμβάνοντας υπόψη τις οικονομικές, διοικητικές, κοινωνικές παραμέτρους που αναλύθηκαν θα διατυπώσουμε μερικά από τα κύρια αίτια:

- Το Στέμμα είχε επιβάλλει φόρους στους πολίτες της Νάπολης για να χρηματοδοτήσει τις στρατιωτικές επεμβάσεις και τα εμπορικά της συμφέροντα. Οι αστοί ένιωθαν ότι η επιβολή αυτών των φόρων ήταν υπερβολική και ότι αποσπούσαν πλούτο από την πόλη.

- Η Νάπολη βίωσε μία οικονομική κατάρρευση λόγω των πολέμων και των εμπορικών περιπετειών του ισπανικού βασιλείου. Οι πολίτες ένιωθαν οργή για την κατάσταση αυτή και κατηγορήσαν τους Ισπανούς κατακτητές για την οικονομική τους κατάσταση.

- Η εκπροσώπηση του «λαού» από την «Έδρα του Λαού» ήταν ανεπαρκής. Με άλλα λόγια οι αστοί δεν είχαν αρκετή εκπροσώπηση και επιρροή στις αποφάσεις που αφορούσαν την πόλη, γεγονός που δημιουργούσε δυσαρέσκεια για τη μη αντικειμενική εκπροσώπηση από τα διοικητικά όργανα και εντάσεις στον κοινωνικό ιστό.

- Οι γηγενείς Βαρόνοι ήρθαν σε δεινή οικονομική κατάσταση όταν εμφανίστηκαν στις αγορές του βασιλείου έμποροι από τη Γένοβα και τη Φλάνδρα.

Γ) Για να εκδηλωθεί μια εξέγερση χρειάζεται μια αφορμή. Το κλισέ ότι η πείνα και ο ενθουσιασμός της στιγμής, η ανάγκη ανάληψης δράσης από περιθωριοποιημένες ή μη ομάδες και η επιθυμία να βρεθεί κάποιος υπεύθυνος εναντίον του οποίου θα εκτονωνόταν το αίσθημα αδικίας θα μπορούσαν να θεωρηθούν αληθοφανείς αιτίες που υποδηλώνουν ότι αυτό το

⁷² SUMMONTE, *Historia della città e Regno di Napoli*, σσ. 231-232.

⁷³ T. CAMPANELLA, *Aforismi politici*, Νάπολη: Alfredo Guida editore, σ. 28.

συμβάν δεν ήταν αποτέλεσμα μιας ξαφνικής και αυθόρμητης λαϊκής μανίας. Η φιγούρα του κακού διοικητικού εκπροσώπου είναι ένα ακόμη στερεότυπο που αποτελεί μέρος του ουσιαστικού μύθου του μοναρχικού κράτους με σκοπό να αναδειχθεί ότι η βασιλική εξουσία εμφανιζόταν πάντοτε ως θεματοφύλακας της δικαιοσύνης.⁷⁴

Δ) Οι αντιδρώντες λειτούργησαν αντισυμβατικά επιχειρώντας ένα είδος εξέγερσης. Επιδίωξαν να εκδηλώσουν την αντίδρασή τους σε μια ειλημμένη απόφαση χωρίς όμως να εκδηλώσουν κάποια πρόθεση πολιτικής-διοικητικής ανατροπής. Είναι σαφές ότι δεν έχουμε ολική ανατροπή της υφιστάμενης δομής της εξουσίας, αφού λίγες μέρες μετά ο Starace αντικαταστάθηκε από τον Orazio Palomba. Ως εκ τούτου, το γεγονός δεν δημιούργησε τις προϋποθέσεις μετασχηματισμού της θεσμικής, οικονομικής, πολιτικής τάξης ώστε να μιλάμε για ένα περιστατικό που επέφερε αλλαγές στη διάρθρωση του κοινωνικού ιστού, αλλά για ένα περιστατικό διορθωτικού χαρακτήρα. Άλλωστε τα ριζοσπαστικά γεγονότα αυτού του βεληνεκούς είναι ελάχιστα.

Ε) Αν και τα πρακτικά της δίκης που αναφέρεται πως καταλάμβαναν δώδεκα τόμους (4.900 έγγραφα) δεν διασώθηκαν, αφού ενδεχομένως εξαφανίστηκαν πιθανότατα από τις οικογένειες των ενόχων ως μια προσπάθεια να αποτραπεί ο στιγματισμός και η κακοφημία τους⁷⁵, υπάρχουν εντούτοις αρκετές αναλυτικές πληροφορίες από τον χρονικογράφο Summonte (με όσα προβλήματα ανακύπτουν ως προς την αλήθεια των γραφομένων του). Η ακριβής εξέταση των επαγγελμάτων των καταδικασμένων στη δίκη που ακολούθησε λίγους μήνες μετά την κινητοποίηση, μας αποκαλύπτει και μια άλλη πτυχή, ότι οι εξεγερθέντες ανήκαν σε διαφορετικές κοινωνικές ομάδες και διαφορετικά επαγγέλματα. Μεταξύ των κύριων ενόχων συγκαταλέγονται καταστηματάρχες, παρασκευαστές ζυμαρικών, αρτοποιοί, γραμματείς του διοικητικού και δικαστικού οργάνου *Sommaia*, δύο βασιμιστές και κάποιοι ευγενείς που επιζητούσαν την ανομία ή είχαν τους δικούς τους λόγους να εξάγουν το σιτάρι στην Ισπανία ή να αυξήσουν την τιμή του ψωμιού⁷⁶.

⁷⁴ SUMMONTE, *Historia della città e Regno di Napoli*, σσ. 220-221.

⁷⁵ MENDELLA, *Il moto napoletano del 1585*, σ. 71.

⁷⁶ SUMMONTE, *Historia della città e Regno di Napoli*, σσ. 217· MENDELLA, *Il moto napoletano del 1585*, σσ. 217- 220.

ΣΤ) Οι βελτιώσεις που επέφερε η αντίδραση στην κοινωνία, έστω και βραχύβιες, δεν μπορούν να θεωρηθούν αμελητέες και αφορούν την επαναφορά του βάρους του ψωμιού στην πρότερη τιμή, την εισαγωγή σιταριού από τη Σικελία, ρυθμίσεις που αφορούν την πώληση του κρασιού και που τελικά ευνόησαν τις κατώτερες οικονομικά και κοινωνικά πληθυσμιακές ομάδες. Σε κρατικό επίπεδο το προσωρινό κλείσιμο ιδιωτικών και κρατικών εκπαιδευτηρίων και η παραπομπή σε δίκη των υπευθύνων της εξέγερσης φανερώνει τον φόβο της ισπανικής μοναρχίας για την εξάπλωση της «εξεγερτικής δράσης» και σε άλλες περιοχές⁷⁷. Αξιοσημείωτο είναι ότι λίγες μέρες μετά το περιστατικό, στις 13 Μαΐου του 1585 ξέσπασε μια αντίστοιχη ταραχή στη Foggia. Την ταραχή αυτή υποκίνησε ένα πλήθος ανθρώπων με αφορμή τον φόβο της έλλειψης του ψωμιού, όταν έγινε γνωστό ότι, με εντολή του Alfonso Caracciolo τελωνιακού (doganiere), ο Gaspare Greco της Νάπολης συγκέντρωνε σιτηρά στη Foggia που θα μεταφέρονταν στη Νάπολη⁷⁸ με στόχο να καταλαγιάσουν την έκρυθμη κατάσταση που είχε δημιουργηθεί μετά το φονικό.

Ζ) Έχει σημειωθεί από τον Villari ότι τα πρώτα σημάδια συγκρότησης πολιτικών ρευμάτων «αλλαγής» συναντώνται στη Νάπολη από τις πρώτες δεκαετίες του 16^{ου} αιώνα. Αυτές οι πολιτικές κινήσεις κατέληγαν σε διαμαρτυρίες για τις δυσκολίες επισιτισμού, προβληματισμούς για τις εξεγέρσεις της Φλάνδρας, ανησυχίες για θρησκευτικές αλλαγές και, τελικά, έκνομες πράξεις όπως η ληστεία και ο φόνος. Τις συλλογικές αυτές δράσεις ένωνε η επιθυμία να προκληθεί ένα μήνυμα ανυπακοής προς την υπάρχουσα διοικητική δομή και η απαίτηση για μετασχηματισμό της διοικητικής, κοινωνικής και οικονομικής κατάστασης. Ο εξτρεμισμός ήταν με άλλα λόγια το χαρακτηριστικό των καταπιεσμένων πληθυσμιακών συνόλων. Πολύ συχνά αυτές οι αντιδράσεις, αν και δεν επηρέαζαν καθοριστικά την πολιτική δομή του κράτους, εμφάνιζαν νέους πρωταγωνιστές στην πολιτική σκηνή που δεν ήταν πλέον μόνο ο μονάρχης και οι βαρόνοι αλλά και ο «λαός»-οι αστοί, οι οποίοι, επηρεασμένοι από τις νέες, καινοτόμες ουμανιστικές αντιλήψεις, διεκδικούσαν συμμετοχή στη διοικητική εκπροσώπηση. Πριν από το

⁷⁷ DI FRANCO, «La monarchia, il popolo e la morte dell'eletto Starace (1585)», σ. 199, σημ. 42.

⁷⁸ M. NARDELLA, «Lo "fatto del tumulto insolente": Foggia, 13 maggio 1585», στο A. GRAVINA (επιμ.), *Atti del 18° Convegno, La Capitanata tra medioevo ed età moderna (sec. XIII-XVII)*, (San Severo, 29-30 Νοεμβρίου 1997), Σαν Σεβέρο, 1999, σ. 247 [247-257].

1585 οι στιγμές της αντιπαράθεσης με το Ισπανικό Στέμμα κινήθηκαν αποκλειστικά από τον λαό και την αριστοκρατία και ήταν οι γνωστέςαραχές του 1510 και του 1547, οι οποίες προκλήθηκαν από τις προσπάθειες εισαγωγής της Ισπανικής Ιεράς Εξέτασης στη Νάπολη. Αντίθετα, η αντίδραση του 1585 αποκάλυψε τη διάθεση ορισμένων ομάδων, κυρίως της αστικής τάξης της Νάπολης, να εισέλθει στην αντιπαράθεση με τις δικές της αυτόνομες διεκδικήσεις⁷⁹.

Η) Η αντίδραση του 1585 είχε ως χαρακτηριστικό τη βία. Η ισπανική ιστοριογραφία εστιάζει στη βάρβαρη φύση της εξέγερσης. Επικεντρώνεται, δηλαδή, στις βίαιες επιθέσεις των γηγενών εναντίον των Ισπανών κατακτητών, περιγράφοντας το συμβάν ως μια ανεξέλεγκτη αντίδραση, ένα αντάρτικο κίνημα των κατοίκων της Νάπολης⁸⁰. Ως προς τη σύνδεση της βίας με την επανάσταση οι απόψεις διίστανται. Ενώ δηλαδή ο John Dunn υποστηρίζει ότι η βία αποτελεί αναπόσπαστο μέρος της επαναστατικής κατάστασης, ο Charles Tilly προσπαθεί να εξηγήσει ότι η επανάσταση δεν συνεπάγεται απαραίτητα βία⁸¹. Το γεγονός του 1585 παρόλο εμφανίσε τρεις μορφές βίας:

Τη φυσική βία κατά του «Εκπροσώπου του Λαού», με αποτέλεσμα τον θάνατό του και τον κανιβαλισμό του σώματός του. Το πτώμα του Starace, από το οποίο απέμεινε μόνο κορμός, εγκαταλείφθηκε σε ένα παρεκκλήσι αφιερωμένο στον S. Giovanni Battista, όπου κάποιοι ελεήμονες το εντόπισαν και το παρέδωσαν στους συγγενείς του,

Την υλική βία, την καταστροφή δηλ. της περιουσίας του θύματος και του θύτη μέσω βανδαλισμών, εμπρησμού και λεηλασίας. Αναλυτικότερα, το ταραχώδες πλήθος κατευθύνθηκε προς το σπίτι του Starace με σκοπό να το λεηλατήσει και στη συνέχεια να το κάψει. Ωστόσο η παρέμβαση Ιησουιτών απέτρεψε την πυρκαγιά και εν μέρει και τη λεηλασία. Πολλά αντικείμενα του σπιτιού μεταφέρθηκαν σε κοντινές εκκλησίες⁸². Το 1586 και το σπίτι του

⁷⁹ G. D'AGOSTINO, «Il governo spagnolo nell' Italia meridionale (Napoli dal 1503 al 1580)», *Storia di Napoli*, τ. 1, Νάπολη: Società editrice di storia di Napoli, 1972, σσ. 121-128 [3-159]· G. GALASSO, *Il Regno di Napoli. Il Mezzogiorno spagnolo 1494-1622*, τ. 2, Torino: UTET, 2005, σσ. 493-519.

⁸⁰ MUÑUMER & LUISA, «Revueltas y alzamientos en Nápoles», σσ. 130-149.

⁸¹ S. KOHAN, *Theories of Revolution: An Introduction*, Νέα Υόρκη: A. Halsted Press Book, 1975, σ. 25.

⁸² VILLARI, *La rivolta antispannola*, σ. 43· MENDELLA, *Il moto napoletano del 1585*, σ. 50.

«στιγματισμένου» ως αρχηγού της εξέγερσης, του Leonardo Pisano ισοπεδώθηκε και στη θέση του ανεγέρθηκε ένα μνημείο στο οποίο τοποθετήθηκαν τα κεφάλια και τα χέρια 24 προσώπων που καταδικάστηκαν σε θάνατο για τις ταραχές⁸³. Η ονοματοθεσία του δρόμου στη Νάπολη, Via Vincenzo Starace⁸⁴, υποδηλώνει τον τρόπο αποτύπωσης στη συλλογική μνήμη της κοινωνικής αφύπνισης και της βίας.

Τέλος, την κρατική βία που τιμωρεί τους κακοποιούς-εξεγερμένους της πόλης. Ο πολιτισμικός αντίκτυπος της θανατικής ποινής που επιβλήθηκε από την ισπανική διοίκηση στους 30 πρωταγωνιστές του επεισοδίου οδήγησε στην ανάδειξη της τραυματισμένης και βαθιά διχασμένης κοινωνίας του Βασιλείου της Νάπολης.

Πολλά ερωτήματα έχουν, ωστόσο, μείνει αναπάντητα. Πώς ήταν δυνατόν να ξεσπάσει μια εξέγερση όταν μόλις είχε γίνει μια επιθεώρηση από Ισπανό Αξιωματούχο στο βασίλειο; Ποιος ήταν ο πραγματικός ρόλος της Καθολικής Εκκλησίας και των μοναστικών ταγμάτων σε αυτά τα γεγονότα; Πώς ήταν δυνατό το Ισπανικό Στέμμα με το εκτεταμένο δίκτυο κατασκοπίας να μην προλάβει την κινητοποίηση;

Για τον Βασιλιά και τους στενούς συμβούλους του, το σημαντικό δεν ήταν μόνο να σταματήσουν την εξέγερση ή να τιμωρηθούν οι εξεγερμένοι, αλλά να βρεθούν οι Ισπανοί αξιωματούχοι οι οποίοι, με τη συμπεριφορά ή με τις πράξεις τους είχαν προκαλέσει την έκρηξη της βίας.

Με βάση τα ανωτέρω το περιστατικό είναι δυνατό να ταξινομηθεί σε μια γενικότερη κατηγορία αντισυμβατικών-εξωθεσμικών συλλογικών δράσεων μικρής έκτασης με χρήση βίας. Η εξέγερση μιας ομάδας ανθρώπων κατά των διοικητικών δομών εμφανίστηκε ως απάντηση στις συνθήκες του τοπικού διοικητικού συστήματος εκπροσώπησης. Το ζητούμενο ήταν η αποκατάσταση της δικαιοσύνης και η επίλυση των δυσλειτουργιών στην αντιμετώπιση της οικονομικής κρίσης που απειλούσε τη βιωσιμότητα και τα συμφέροντα διαφόρων πληθυσμιακών ομάδων. Οι ισπανικές αρχές απάντησαν στην εξέγερση με αυστηρή καταστολή, συμπεριλαμβανομένων σκληρών τιμωριών και «εκτελέσεων» των αποστατών. Κατά συνέπεια, για όλους τους πρωταγωνιστές, μετά την κορύφωση της διαμαρτυρίας το παιχνίδι ήταν ακόμη ανοιχτό. Το διακύβευμα για τα μέλη των «Εδρών» και τους βα-

⁸³ MENDELLA, *Il moto napoletano del 1585*, σσ. 70-72.

⁸⁴ V. DEL TUFO, «L'Eletto del Popolo sepolto vivo i giorni del pane e dell' orrore», διαθέσιμο στο <https://www.ilmattino.it/rubriche> (πρόσβαση, 21 Οκτωβρίου 2021).

σλικούς αξιωματούχους ήταν η απόκτηση περισσότερων προνομίων, οικονομικών και πολιτικών, ενώ για την καστιλιάνικη αριστοκρατία ήταν να κερδίσει την εμπιστοσύνη του βασιλιά προκειμένου να προσχωρήσει υψηλότερα αξιώματα. Αντίθετα, για τον βασιλιά ο στόχος ήταν να μην παραχωρήσει πολλά προνόμια σε όλους τους εμπλεκόμενους τη δεδομένη στιγμή και να εξασφαλίσει την ανανέωση της πίστης των διαφόρων συλλογικοτήτων προς το πρόσωπό του. Τον ρόλο κλειδί ωστόσο τον κέρδισε ο «λαός» που κατέστη ο κρίσιμος συνομιλητής σε αυτές τις διαπραγματεύσεις⁸⁵.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ελληνόγλωσση

ΓΑΓΛΙΑΣ, Α. «Αντιφορολογικές ευρωπαϊκές εξεγέρσεις: Γκιλοτίνες εναντίον τσουγκράνων», διαθέσιμο στο [Huff PostGreece ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ \(huffingtonpost.gr\)](https://www.huffpostgreece.com), 31 Δεκεμβρίου 2015, πρόσβαση, 21 Οκτωβρίου 2021), συνέντευξη του Καθηγητή Κώστα Γαγανάκη.

ΓΑΓΑΝΑΚΗΣ, Κ. *Κοινωνική και Οικονομική Ιστορία της Ευρώπης*, Πάτρα: ΕΑΠ, 1999.

KAMEN, H. *Πρώιμη Νεότερη Ευρωπαϊκή Ιστορία*, Αθήνα: Μεταίχμιο, 2002.

ΠΑΓΚΡΑΤΗΣ, Γ.Δ. *Ιστορία των Ιταλικών προ-ενωτικών κρατών. Από τους Ιταλικούς Πολέμους έως την ενοποίηση*, Αθήνα: Παπαζήση, 2020.

ΠΑΓΚΡΑΤΗΣ, Γ.Δ. *Κοινωνία και Οικονομία στο Βενετικό «Κράτος της Θάλασσας», Οι ναυτιλιακές επιχειρήσεις της Κέρκυρας (1496- 1538)*, Αθήνα: Πεδίο, 2013.

Ξενόγλωσση

ANONIMO, «Cronaca anonima degli avvenimenti: La morte di Giovan Vincenzo Starace eletto del popolo di Napoli nel maggio 1585», *Archivio Storico delle province*, Νάπολη: Detken & Rocholl e F. Giannini, 1876, σσ. 131-138.

⁸⁵ DI FRANCO, «La monarchia, il popolo e la morte dell'eletto Starace (1585)», σσ. 203-205.

ANDRÈ, S. «Le Peuple contre Sancho Bastida Muñatones Noblesse et officiers royaux dans la révolte napolitaine de 1585», *Cahiers d'études romanes* 35 (2017), σσ. 231-244.

BERCÈ, Y. *Révoltes et révolutions dans l'Europe moderne*, Παρίσι: CNRS, 2013.

BERENGO, M. *L'Europa delle città: il volto della società urbana europea tra Medioevo ed età moderna*, Τορίνο: Einaudi, 1999.

BRAUDEL F. *Μεσόγειος και Μεσογειακός κόσμος*, τ. Α', Αθήνα: Μορφωτικό ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 2005.

BULIFFON, A. *Giornali di Napoli 1547 al 1706*, τ. I, Νάπολη: 1932.

BURKE, P. «The Virgin of Carmine and the Revolt of Masaniello», *Past and Present* 99 (1983), σσ. 3-21.

GALASSO, G. *Economia e società nella Calabria del '500*, Νάπολη: L' arte Tipografica, 1967.

GALASSO, G. «Il Regno di Napoli. Il Mezzogiorno spagnolo (1494-1622)», *Storia d'Italia*, τ. 15, II, Τορίνο: Utet, 2005.

CALVER, P. *Revolution*, Λονδίνο: Pall Mall Press, 1970.

CAMPANELLA, T. *Aforismi politici*, Νάπολη: Alfredo Guida editore.

CANOSA, R. *Storia dell' inquisizione in Italia dalla metà del Cinquecento alla fine del Settecento*, τ. V, Ρώμη: Sapere 2000, 1990.

CAPASSO, B. *Catalogo ragionato dei libri registri e scritture esistenti nella sezione antica o prima serie dell'Archivio Municipale di Napoli*, τ. II, Νάπολη, 1899.

CARUSO, A. «Notizie intorno alla trasformazione fondiaria e alle classi sociali nelle provincie napoletane durante il viceregno, con particolare riguardo alla Capitanata», *Archivio storico Pugliese* VI (1953), σσ. 190-203.

COSTO, T. *Giunta di tre libri [...] al compendio dell' istoria del Regno di Napoli*, Νάπολη, 1629.

CROCE, B. *Storia del Regno di Napoli*, Μιλάνο: Adelphi, 1992².

GUERRA, S. *I Diurnali*, Νάπολη: Tipografia Francesco Giannini e figli, 1891.

DI FRANCO, S. «La monarchia, il popolo e la morte dell'eletto Starace (1585)», *Atti dell' Accademia di scienze morali e politiche* CXVII (2006), σσ. 183-206.

DE RENZI, S. *Tre secoli di rivoluzioni Napolitane*, Νάπολη: Gaetano Nobile, 1866.

DE MAIO, R. *Riforme e miti nella chiesa del Cinquecento*, Νάπολη: Guida, 1993².

DEL TUFO, V. «L'Eletto del Popolo sepolto vivo i giorni del pane e dell'orrore», διαθέσιμο στο <https://www.ilmattino.it/rubriche>, 27 Μαΐου 2018 (πρόσβαση, 21 Οκτωβρίου 2021).

FARAGLIA, N. «Il Tumulto Napolitano nel 1585», *Archivio Storico per le province napoletane*, XI, 3 (1886), σσ. 433-441.

FORSTER, R. – J. GREENE. *Preconditions of Revolution in Early Modern*, Βαλτιμόρη-Λονδίνο: Europe, Johns Hopkins Press, 1979³.

GALASSO, G. *Il Regno di Napoli. Il Mezzogiorno spagnolo, 1494-1622*, τ. 2, Τορίνο: UTET, 2005.

GIANNONE, P. *Istoria civile del Regno di Napoli*, τ. V, Μιλάνο: Per Nicolò Bettoni, MDCCCXXI.

HUGON, A. *Naples insurgée 1647-1648 – De l'événement à la mémoire*, Ρεν: Presses universitaires de Rennes, 2019.

KAMEN, H. *Πρώιμη Νεότερη Ευρωπαϊκή Ιστορία*, Αθήνα: Μεταίχμιο, 2002.

KOHAN, S. *Theories of Revolution: An Introduction*, Νέα Υόρκη: A. Halsted Press Book, 1975.

LENZO, F. *Memoria e identità civica. L'architettura dei seggi nel Regno di Napoli XIII-XVIII secolo*, Ρώμη: Campisano editore, 2014.

MARINO, J. *Becoming Neapolitan: Citizen Culture in Baroque Naples*, Βαλτιμόρη: Johns Hopkins University Press, 2011.

MENDELLA, M. *Il moto napoletano del 1585 e il delitto Storace*, Νάπολη: Grannini, 1967.

MIELE, M. *La riforma domenicana a Napoli nel periodo posttridentino 1583-1725*, Ρώμη: Santa Sabina, 1963.

MUÑUMER, E.A. – I. LUISA. «Revueltas y alzamientos en Nápoles. La crisis de 1647-1648 en la historiografía», *Studia Storica Moderna* 26 (2004), σσ. 129-153.

MUSI, A. *Mezzogiorno spagnolo. La via napoletana allo Stato moderno*, Νάπολη: Guida, 1991.

MUTO, G. «Gestione politica e controllo sociale nella Napoli spagnola», στο G. DE SETA (επιμ.), *Le città capitali*, Ρώμη-Μπάρι: Laterza, 1985, σσ. 67-94.

NARDELLA, M. «Lo “fatto del tumulto insolente”: Foggia, 13 maggio 1585», στο A. GRAVINA (επιμ.), *Atti 18° Convegno, La Capitanata tra me-*

dioevo ed età moderna (sec. XIII-XVII), San Severo, 29-30 Νοεμβρίου 1997, Σαν Σεβέρο, 1999, σσ. 247-257.

NICOLINI, F. *Aspetti della vita italo-spagnola nel Cinque e Seicento*, Νάπολη, 1934.

NICOLINI, F. «Il caso dell' Eletto Storace», *Bolletino dell'Archivio storico del Banco di Napoli* 9/12 (1957), σσ. 674-678.

PANICO, G. *Il carnefice e la Piazza. Crudeltà di Stato e violenza popolare a Napoli in età moderna*, Νάπολη: Edizioni scientifiche italiane, 1985.

PARDI, C. *Napoli attraverso i secoli. Disegno di storia economica e demografica*, Νάπολη: Dante Aligheri, 1924.

PARTIGNANI, G. *Menologio di pie memorie d'alcuni religiosi della compagnia di Gesù*, τ. 3, Βενετία: MDCCXXX.

PETEE, G. *The Process of Revolution*, Νέα Υόρκη: Harper & brothers, 1938.

PILATI, R. «La dialettica politica a Napoli durante la visita di Lope de Guzmán», *Archivio Storico per le Provincie Napoletane* CV (1987), σσ. 145-221.

RIZZI, A. «Sulla rivolta del 1585 a Napoli», στο G. LIBERTINI (επιστ. διεύθ.), *Rassegna storica dei comuni-Anno 1969*, Istituto di studi Atellani, 2010, σσ. 150-151.

SABATINI, G. «Un mercato conteso: banchieri portoghesi alla conquista della Napoli dei genovesi (1590-1650, *Génova y la Monarquía Hispanica 1528-1713*, τ. I, Γένοβα: Società Ligure di Storia Patria, 2011, σσ. 141-170.

SAKELLARIOU, E. *Southern Italy in the late Middle Ages: demographic, institutional and economic change in the Kingdom of Naples, c.1440-c.1530*, Λέιντεν: Brill, 2012.

SÁNCHEZ, C. *Castilla y Nápoles en el siglo XVI. Linaje, estado y cultura (1532-1553)*, Σαλαμάνκα: Junta de Castilla y León, 1994.

SPAGNOLETTI, A. *FILIPPO II*, Ρώμη: Salerno editrice, 2018.

SUMMONTE, G. *Historia della città e Regno di Napoli*, τ.VI, Νάπολη: Raffaele Cessari, 1750.

TOGNETTI, S. «L' economia del Regno di Napoli tra Quattro e Cinquecento. Riflessioni su una recente rilettura», *Archivio Storico Italiano* CLXX (2012), σσ. 757-768.

VILLARI, R. *La rivolta antispagnola. Le origini (1585-1647)*, Μπάρι-Ρώμη: Laterza, 1980.

VILLARI, R. *Un sogno di libertà. Napoli nel declino di un impero, 1585-1648*, Μιλάνο: Mondadori, 2012.

VILLARI, R. «Congiura Aristocratica e rivoluzione popolare», *Studi Storici* 8/1(1967), σσ. 37-112.

ΒΙΟΓΡΑΦΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ

Η Δήμητρα Παπαγεωργίου γεννήθηκε στην Τρίπολη της Λιβύης. Ολοκλήρωσε τις προπτυχιακές και μεταπτυχιακές σπουδές της στο Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών. Είναι υποψήφια διδάκτωρ του Τμήματος Ιταλικής Γλώσσας και Φιλολογίας με θέμα διδακτορικής διατριβής: *Διοίκηση και κοινωνία στη Βενετοκρατούμενη Πάργα (17^{ος} -18^{ος} αι.)*.

Gli eventi del 1585 a Napoli: rivoluzione, rivolta o moto?

Dimitra PAPAGEORGIOU

Sommario: Con il presente studio ci proponiamo di presentare i vari aspetti di un noto evento avvenuto a Napoli nel 1585, presentato dalla storiografia a volte come una rivoluzione e a volte come una rivolta, una sommossa o un moto. La rabbiosa reazione della classe media e popolare della città di Napoli contro le autorità politiche si manifestò in occasione della crisi alimentare e delle misure di austerità messe in atto dall'amministrazione locale. Sulla base di quanto sopra, dopo aver presentato gli eventi storici, cercheremo di classificare questo evento come uno dei tipi di ribellione o protesta sociale, indagandone ulteriormente le conseguenze per lo stato e le strutture sociali del Regno di Napoli.

Parole chiave: Regno di Napoli, Popolo, rivolta, amministrazione locale, Seggio del Popolo, crisi alimentare.

Μεγάλη συζήτηση γύρω από μια μικρή εξέγερση στο Ουρμπίνο το 1572

Κατερίνα POMANENKO

Περίληψη: Το μέτρο της έκτακτης φορολόγησης που ανακοινώθηκε το 1572 στο Δουκάτο του Ουρμπίνο δεν έγινε δεκτό από τους υποτελείς του Guidobaldo II della Rovere. Κατά τις διαβουλεύσεις στις οποίες προσήλθαν μέλη από όλα τα κοινωνικά στρώματα προτάθηκε η σύσταση πρεσβείας αντιπροσώπων που θα ζητούσε την ανάκληση των μέτρων ενώπιον του δούκα. Όσο η κρίση του δούκα καθυστερούσε, ο πληθυσμός του Ουρμπίνο προετοίμαζε το έδαφος για μια ενδεχόμενη αντεπίθεση στα δουκικά στρατεύματα καταστολής. Χάρη στην παρέμβαση του πάπα σημειώθηκε σημαντική αποκλιμάκωση: οι εξεγερθέντες ζήτησαν συγγνώμη και ο δούκας τούς έδωσε χάρη, αφού πρώτα πραγματοποίησε στοχευμένες ενέργειες για την επαναφορά της έννομης τάξης.

Λέξεις κλειδιά: φορολόγηση, δουκάτο, κοινωνική δυσαρέσκεια, πρεσβεία αντιπροσώπων, καταστολή.

Το 1572 σημειώθηκε δυσαρέσκεια στο εσωτερικό του ιταλικού Δουκάτου του Ουρμπίνο εναντίον του δούκα Guidobaldo II della Rovere λόγω έκτακτων φορολογικών μέτρων που επέβαλε ο τελευταίος¹. Άνθρωποι από όλα τα κοινωνικά στρώματα συναθροίζονταν με σκοπό να βρουν τρόπο να προσεγγίσουν τον δούκα και να τον κάνουν να αναθεωρήσει την εφαρμογή της επιπλέον φορολόγησης. Παρά τη μαζικότητά τους, οι συνελεύσεις δεν εξελίχθηκαν ποτέ σε μια γενικευμένη εξέγερση. Τα παραπάνω γεγονότα διήρκεσαν από το 1572 έως το 1574 και έγιναν γνωστά στην ιστοριογραφία ως το

¹ Ο Guidobaldo II della Rovere ήταν δούκας του Urbino από το 1538 ως τον θάνατό του το 1574. Βλ. I. VERSTEGEN, «Guidobaldo II della Rovere in European perspective», *Yale Art Gallery Bulletin* (2016), σσ. 43-52.

μοναδικό δείγμα απείθειας στο δουκάτο από τη σύστασή του το 1443 ως την παύση της ημιαυτόνομης ύπαρξής του το 1631². Μεγαλύτερο ενδιαφέρον, όμως, παρουσιάζει η προσπάθεια των ιστορικών να συντάξουν μελέτες που θα περιέγραφαν ένα συλλογικό κίνημα που δεν αναπτύχθηκε τόσο ώστε να λάβει τις διαστάσεις μιας εξέγερσης. Πρόκειται για ένα ενδεικτικό παράδειγμα της ιστορικής επιστήμης όπου η έκφραση της συλλογικότητας πρέπει να εξετάζεται σε συνάρτηση με τον χρόνο που αυτή εκτυλίσσεται, και όχι ως ο μοναδικός παράγοντας.

Το Δουκάτο του Ουρμπίνο βρισκόταν σε μια περιοχή με γεωγραφικά πλεονεκτήματα: στα ανατολικά του είχε ως φυσικό σύνορο την Αδριατική θάλασσα, στα δυτικά συνόρευε με τη Δημοκρατία της Φλωρεντίας και στα νότια με το Παπικό Κράτος. Παρά την περιορισμένη του έκταση, είχε σημαντικό στρατηγικό ρόλο καθώς λειτουργούσε ως διάδρομος ανάμεσα στο Πεδεμόντιο και την Αδριατική, πράγμα που το μετέτρεπε σε ένα πεδίο διαρκών συγκρούσεων μεταξύ των ηγεμόνων. Παράλληλα, η θέση του Δουκάτου του Ουρμπίνο στο κέντρο της Ιταλικής χερσονήσου και η δυνατότητα πρόσβασης στη θάλασσα, του εξασφάλιζαν τον ρόλο μιας φυσικής γέφυρας προς το Βασίλειο της Νάπολης³.

Στα μέσα του 16^{ου} αιώνα το Ουρμπίνο βρέθηκε υπό την επιρροή του ισπανικού στέμματος. Οι ισπανικές κτήσεις της Ιταλίας πέρασαν στον διάδοχο του θρόνου Φίλιππο Β' και θα παρέμεναν υπό τον έλεγχό του για 40 έτη. Λίγο μετά την ανάληψη των καθηκόντων του υπογράφηκε η συνθήκη του Κατώ Καμπρεζί (1559), σύμφωνα με την οποία σχεδόν τα δύο τρίτα της Ιταλικής χερσονήσου θα αποτελούσαν κτήση της ισπανικής μοναρχίας. Παράλληλα, υπήρχαν γεωγραφικές περιοχές όπου οι Ισπανοί ασκούσαν επιρροή, είτε με άμεσο, είτε με έμμεσο τρόπο, ανάμεσα στις οποίες βρέθηκε και το Δουκάτο του Ουρμπίνο, του οποίου η θέση ήταν εντός του (Παπικού) Κράτους της Εκκλησίας⁴. Η θέση του δουκάτου δεν ήταν τυχαία, καθώς ο

² J. DENNISTOUN, *Memoirs of the Dukes of Urbino. Illustrating the Arms, Arts, and Literature of Italy, from 1440 To 1630*, τ. III (7), Λονδίνο-Νέα Υόρκη: John Lane Company, 1909, σ. 114.

³ G. SIGNOROTTO, «Urbino nell'età di Filippo II», στο J. MARTINEZ MILLAN (επιμ.), *Felipe II (1527-1598): Europa y la monarquía católica. Congreso Internacional "Felipe II (1598-1998), Europa dividada, la monarquía católica de Felipe II"*, Μαδρίτη: Parteluz, 1998, σ. 839 [833-879].

⁴ Γ. ΠΑΓΚΡΑΤΗΣ, *Ιστορία της Ιταλίας από τη συνθήκη του Λόντι στην ενοποίηση (1454-1870)*, Αθήνα: ΣΕΑΒ, 2015, σσ. 81-83.

δούκας του Ουρμπίνο είχε προσωπικό δεσμό φεουδαλικού χαρακτήρα με τον εκάστοτε πάπα⁵, πράγμα που μεταξύ άλλων περιλάμβανε την υποχρέωση της παροχής στρατιωτικών υπηρεσιών εκ μέρους του δούκα στον άρχοντά του⁶. Κατά τα γεγονότα των ετών 1572-1574, ο παραπάνω δεσμός υπήρχε ανάμεσα στον πάπα Γρηγόριο ΙΓ΄ και τον δούκα Guidobaldo II della Rovere.

Κατά το πέρασμα του Ουρμπίνο στην ισπανική κυριαρχία οι δούκες ένωσαν αμφιβολία για το επαγγελματικό τους μέλλον, καθώς την εποχή των πολεμικών αναστατώσεων που προηγήθηκε είχαν πετυχημένη στρατιωτική καριέρα είτε στη Βενετική Δημοκρατία, είτε στο Παπικό κράτος. Είχαν χρηματικές απολαβές από τα στρατιωτικά συμβόλαια (*condotte*) που υπέγραφαν ως αρχηγοί (*condottieri*) με υποχρέωση την παροχή αρμάτων και μισθοφόρων σε πόλεις όπως η Βενετία, η Φλωρεντία, το Μιλάνο, το Παπικό κράτος ή στα μικρά κράτη της Λούκα ή της Σιέννα⁷. Η παραπάνω επαγγελματική ενασχόληση επιδοκιμαζόταν από τους στρατιωτικούς επικεφαλής του εκάστοτε πρίγκιπα εφόσον ήταν ένα μέσο διατήρησης της πίστης των στρατευμάτων και της εξασφάλισης των χρηματικών τους αποζημιώσεων, πράγμα αναγκαίο, μιας και το γόητρο ενός ηγεμόνα ήταν άμεσα συνδεδεμένο με το μέγεθος της στρατιωτικής του δύναμης⁸. Παράλληλα, η επιθυμία της δουκικής Αυλής για πολυτέλεια κατέστησε αναγκαία τη σταθερή εισροή μεγάλων κεφαλαίων. Για τον παραπάνω λόγο, η ισπανική περίοδος ειρήνης, σε συνδυασμό με τα αυξημένα έξοδα της Αυλής, επιδείνωσαν την οικονομική κατάσταση του δουκάτου, πράγμα που έγινε ιδιαίτερο

⁵ G. SIGNOROTTO, «Le due corti del duca di Urbino e la rivolta del 1573», στο J. BRAVO (επιμ.), *Espacios de poder: cortes, ciudades y villas (s. XVI - XVIII)*, Ισπανία: Limencop, 2002, σ. 94 [93-117].

⁶ Κάτι αντίστοιχο συνέβαινε και σε άλλους Ιταλούς πρίγκιπες, που, μετέχοντας στο φεουδαλικό σύστημα, είχαν την υποχρέωση παροχής στρατιωτικών υπηρεσιών. Για παράδειγμα, οι δούκες του Μιλάνου και οι μαρκήσιοι της Μάντοβα και του Μομφερράτο υπόκειντο στον αυτοκράτορα, ο δούκας της Φερράρα και οι Αραγωνέζοι βασιλείς της Νάπολης στον πάπα. Βλ. L. MARTINES, *Power and imagination. City-states in Renaissance Italy*, Βαλτιμόρη: The John Hopkins University Press, 1988, σ. 222.

⁷ J. BLACK, *European Warfare, 1494-1660*, Λονδίνο 2002, σ. 13.

⁸ MARTINES, *Power and imagination*, σ. 222.

φανερό το 1574, τη χρονιά που ο Francesco Maria II διαδέχθηκε τον πατέρα του Guidobaldo II.⁹

Για την αντιμετώπιση των οικονομικών δυσκολιών που επηρέαζαν τις στρατιωτικές υποχρεώσεις του δούκα απέναντι στον πάπα, ανάμεσα στις οποίες ήταν και η συντήρηση των οχυρώσεων, ο Guidobaldo έλαβε την υπόσχεση ότι θα εισέπραττε επιδότηση από τον ισπανικό θρόνο¹⁰. Η παραπάνω υπόσχεση, όμως, δεν τηρήθηκε και για να αντισταθμίσει την οικονομική ζημία ο δούκας τον Σεπτέμβριο του 1572 επέβαλε έκτακτο φόρο σε είδη διατροφής με διαφορετική φορολόγηση για τις επτά πόλεις του δουκάτου¹¹. Για παράδειγμα, στην πόλη Gubbio φορολογήθηκαν τα δημητριακά και το ζωικό κεφάλαιο, στο Pesaro το κρασί, τα αμπελουργικά προϊόντα, τα φρούτα, κ.ά.¹². Πριν προχωρήσει σε τέτοιο μέτρο που στόχευε σε συγκέντρωση των 20.000 σκούδων, ο Guidobaldo ζήτησε την άδεια του πάπα, ενέργεια που θυμίζει και τον φεουδαλικό δεσμό που τους ένωνε.¹³

Στο άκουσμα της έκτακτης φορολόγησης, ο λαός του Ουρμπίνο εξέφρασε έντονη δυσαρέσκεια. Ανάμεσα στα επιχειρήματα ήταν η οικονομική δυσχέρεια της περιοχής έπειτα από μακροχρόνιες πολεμικές επιχειρήσεις, η αδυναμία των φτωχότερων κοινωνικών στρωμάτων να ανταποκριθούν

⁹ M. FRANK, *Guidobaldo dal Monte's Mechanics in Context. A research on the connections between his mechanical work and his biography and environment*, δημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο της Πίζας, 2011-2012, σσ. 21-22.

¹⁰ SIGNOROTTO, «Urbino nell'età di Filippo II», σελ. 852. Εντέλει η συμφωνία για την επιδότηση των 12.000 σκούδων προς τον δούκα του Ουρμπίνο εφαρμόστηκε από τον Φίλιππο Β' το 1582 και αυξήθηκε σε 15.000 το 1599, χρονιές που δούκας του Ουρμπίνο ήταν πλέον ο γιος και διάδοχος του Guidobaldo II, Francesco Maria II. Βλ. M. MORETTI, «La Spagna a Urbino e Urbino in Spagna durante il governo di Francesco Maria II. Un riepilogo e nuove considerazioni», *Accademia Raffaello. Atti e studi* 11 (2) 2013, σ. 20 [19-38].

¹¹ Η φορολόγηση του δουκάτου διέφερε από πόλη σε πόλη, χωρίς να ξεπερνά στο σύνολό της τα 40.000 δουκάτα τον χρόνο, και η διαφορετική φορολογική πολιτική της κάθε πόλης είχε να κάνει με την ιστορική προέλευση της κοινότητας. Κάποιες φορές, οι δαπάνες ήταν περισσότερες από τα συνήθη έσοδα, πράγμα που έτεινε να συμβαίνει κάθε χρόνο λόγω των αυξημένων δημοσίων αναγκών, κυρίως του εξοπλισμού και της περιτειχίσης. Όμως για πολύ καιρό, ούτε ο Francesco Maria I ούτε ο Guidobaldo II ήθελαν να επιβαρύνουν τους υποτελείς τους με φόρους, παρά ακολουθούσαν την ίδια πολιτική με αυτήν που ακολουθούσαν οι ανώτεροί τους. Βλ. L. CELLI, *Storia della sollevazione di Urbino contro il duca Guidobaldo II Feltrio della Rovere dal 1572 al 1574 da documenti inediti dell'Archivio Vaticano*, Τορίνο-Ρώμη: L. Roux e C., 1892, σσ. 24-25.

¹² CELLI, *Storia della sollevazione di Urbino*, σ. 38.

¹³ SIGNOROTTO, «Urbino nell'età di Filippo II», σ. 854.

στους νέους φόρους, καθώς και το αίσθημα της αδικίας, εφόσον, λόγω μιας συνθήκης που χανόταν στα βάθη του χρόνου, οι κάτοικοι του Ουρμπίνο είχαν αυτονομία.

Πράγματι, το καταστατικό του Ουρμπίνο (*Statuto di Urbino*) προέβλεπε την ύπαρξη ενός μόνιμου συμβουλίου (*Consiglio ordinario o perpetuo*) που αποτελούταν από σαράντα μέλη –εκπροσώπους τριών κοινωνικών τάξεων της πόλης: ευγενείς, εμπόρους/καλλιτέχνες και εργάτες. Το συμβούλιο αυτό συγκαλούταν την πρώτη Κυριακή κάθε μήνα με σκοπό τη συζήτηση των εκάστοτε τρεχουσών υποθέσεων. Παράλληλα, κατά τους ετήσιους εορτασμούς του Αγίου Στεφάνου, του Αγίου Μάρκου και του Αγίου Βαρθολομαίου συγκαλούταν το γενικό συμβούλιο όπου παρίστατο το σύνολο των κατοίκων. Στο γενικό συμβούλιο γινόταν η εκλογή όλων των αξιωματούχων της πόλης και του κάστρου¹⁴.

Συνεπώς, το γενικό συμβούλιο συγκλήθηκε κατά το σύννηθες στις 26 Δεκεμβρίου 1572, ανήμερα του εορτασμού της μνήμης του Αγίου Στεφάνου. Τα βασικά θέματα που αναπτύχθηκαν ήταν τα νέα φορολογικά μέτρα και οι λόγοι που οι κάτοικοι δεν ήθελαν να τα δεχτούν. Έπειτα, εκλέχθησαν τριάντα πέντε αντιπρόσωποι αριστοκρατικής καταγωγής με σκοπό να κατευθυνθούν προς το Πέζαρο και να εκπροσωπήσουν την πόλη στη δουκική Αυλή. Απώτερος στόχος ήταν η παράκληση του δούκα να αποσύρει τη νέα φορολόγηση. Στην παραπάνω αποστολή προστέθηκαν επίσης εκπρόσωποι και άλλων κοινοτήτων, με τον συνολικό αριθμό της πρεσβείας να φτάνει τα 200 άτομα.

Η άφιξη της αποστολής σχημάτισε αρνητική εικόνα. Στη θέα της πολυπληθούς πρεσβείας ο δούκας θεώρησε πως το αίτημα θύμιζε περισσότερο απειλή παρά έκκληση¹⁵, ενδεχομένως και προσβολή¹⁶, και προέτρεψε τα μέλη της αποστολής να επιστρέψουν στις πόλεις τους, με την υπόσχεση να τους στείλει την απάντησή του. Εντούτοις, οι εκπρόσωποι παρέμειναν στο Πέζαρο για μια εβδομάδα περιμένοντας την απάντηση, την ίδια ώρα που ο λαός του Ουρμπίνο συνέχισε να κάνει συμβούλια σε καθημερινή βάση¹⁷. Τα μέλη της πρεσβείας πίστευαν ειλικρινά στην πρωτοβουλία που είχαν αναλάβει, καθώς θεώρησαν πως η επιβολή έκτακτης φορολογίας ήταν λά-

¹⁴ CELLI, *Storia della sollevazione di Urbino*, σ. 49-50.

¹⁵ SIGNOROTTO, «Le due corti del duca di Urbino e la rivolta del 1573», σ. 107.

¹⁶ Ο.π., σ. 108.

¹⁷ DENNISTOUN, *Memoirs of the Dukes of Urbino*, σ. 115.

θος του δούκα. Ήταν ξεκάθαρο, όμως, πως σκοπός τους δεν ήταν η ανατροπή του Guidobaldo II, αλλά η επαναφορά μιας παλαιότερης συμφωνίας με έμφαση στο ρητό «ζήτη ο δούκας, θάνατος στους φόρους» (viva il duca, muoiano le gabelle)¹⁸.

Μετά από μικρό χρονικό διάστημα και μη έχοντας πληροφόρηση, ο λαός του Ουρμπίνο αποφάσισε δύο φορές να ζητήσει τη βοήθεια του διαδόχου della Rovere, του Francesco Maria II, χωρίς όμως θεμιτά αποτελέσματα. Λόγω της αρνητικής του στάσης και ενώ συγκαλούνταν νέα συμβούλια για την εύρεση μιας λύσης, στις 25 Ιανουαρίου 1572 έφτασε στον λαό η φήμη πως ο δούκας κάλεσε στρατεύματα από τη Φερράρα για να τον υποστηρίξουν και ενδεχομένως να λεηλατήσουν την πόλη. Τρομοκρατημένοι οι κάτοικοι πήραν την απόφαση να προσφύγουν στα όπλα, να κλείσουν τις πύλες της πόλης, να επιστρατεύσουν 1.000 άνδρες και να ξεκινήσουν την ενδυνάμωση στα οχυρωματικά έργα. Πολύ σύντομα όμως συνειδητοποίησαν πως η όποια αντίσταση σε κατά πολύ ισχυρότερες στρατιωτικές δυνάμεις του δούκα θα ήταν αποτυχημένη¹⁹.

Παράλληλα, τα μέλη της κοινότητας άρχισαν να στέλνουν επιστολές στο Συμβούλιο των Καρδινάλιων και σε κάθε καρδινάλιο προσωπικά. Ένας λόγος ήταν να το δει ο αδερφός του Guidobaldo II, ο καρδινάλιος Giulio della Rovere, ώστε να ειδοποιήσει τον πάπα Γρηγόριο ΙΓ΄ πως οι κάτοικοι ήταν έτοιμοι να προσφέρουν την πόλη στον βιολογικό του γιο Giacomo Boncompagni. Λίγο αργότερα, το συμβούλιο των κατοίκων έστειλε πρεσβεία από έξι αντιπροσώπους στον πάπα²⁰, μιας και η φήμη περί μιας ανυπάκουης πόλης άρχισε να διαδίδεται με γοργούς ρυθμούς. Ο δούκας ήταν υποτελής του πάπα και έτσι, σε περίπτωση που το Ουρμπίνο αποδείκνυε την εσφαλμένη κρίση του Guidobaldo, θα μπορούσε να απαλλάξει τους υπηκόους του από τον όρκο πίστης στον διεφθαρμένο ηγεμόνα τους. Η επιχειρηματολογία είχε ως εξής: ο Guidobaldo είχε αποκτήσει τυραννικά χαρακτηριστικά με δεδομένο ότι η έκτακτη φορολόγηση οδηγούσε στην πτωχοποίηση της πόλης και στη μετέπειτα ερήμωσή της, καθώς ο εξαθλιωμένος πληθυσμός θα μετακινούταν σε άλλα εδάφη.

Η απάντηση του πάπα, σε συμφωνία με το Συμβούλιο των Καρδινάλιων, ήταν απόλυτη και ξεκάθαρη: ο πληθυσμός του Ουρμπίνο όφειλε να αφήσει

¹⁸ SIGNOROTTO, «Urbino nell'età di Filippo II», σ. 854.

¹⁹ DENNISTOUN, *Memoirs of the Dukes of Urbino*, σ. 115.

²⁰ SIGNOROTTO, «Urbino nell'età di Filippo II», σ. 854.

τα όπλα αμέσως και να ζητήσει συγγνώμη από τον ηγεμόνα του. Το Πέζαρο τάχθηκε γρήγορα υπέρ του δούκα, ενώ και οι άλλες πόλεις σταμάτησαν να υποστηρίζουν το Ουρμπίνο. Μη έχοντας υποστήριξη από πουθενά, και λαμβάνοντας υπόψη πως η πόλη δεν θα μπορούσε να αμυνθεί σε μια ενδεχόμενη επίθεση των δουκικών στρατευμάτων, οι κάτοικοι υπάκουσαν στην απάντηση του πάπα²¹.

Παρά την άμεση παράδοση από τους κατοίκους του Ουρμπίνο που ακολούθησε, ο Guidobaldo II προχώρησε σε μια σοβαρή καταστολή. Τα στρατιωτικά του σώματα χωρίστηκαν σε τέσσερα τμήματα και αναπτύχθηκαν στις γύρω περιοχές. Όλες οι δημόσιες λειτουργίες της πόλης διακόπηκαν προσωρινά, ενώ σταμάτησε και το εμπόριο. Μια τέτοια εξέλιξη ήταν αρνητική για τη λειτουργία του δουκάτου, εφόσον τα ενδιαμέσα πολιτικά σώματα, όπως για παράδειγμα τα συμβούλια της πόλης, λειτουργούσαν ως μεσολαβητές ανάμεσα στην κεντρική εξουσία και τις κοινότητες, χωρίς να αφήνουν περιθώριο παρέμβασης στις κεντρικές διοικητικές υπηρεσίες ή τους τοπικούς τους πράκτορες.²² Φοβούμενοι τις λεηλασίες, οι κάτοικοι σκορπίστηκαν σε μοναστήρια παίρνοντας μαζί τους τα αντικείμενα του κινητού τους πλούτου.

Στις 10 Φεβρουαρίου του 1573 το Ουρμπίνο έστειλε μια πρεσβεία από 40 ευγενείς στον Guidobaldo για να ζητήσουν τη συγχώρεσή του. Έπειτα από τρεις μέρες αναμονής στο Πέζαρο, τα μέλη της πρεσβείας κρατήθηκαν για είκοσι μέρες. Αρχικά, οι έξι από τους είκοσι φυλακίστηκαν στο κάστρο, ενώ σε αυτούς προστέθηκαν και άλλοι που θεωρήθηκε πως είχαν σημαντική θέση στην εξέγερση. Στο άκουσμα των παραπάνω, ορισμένοι κάτοικοι τράπηκαν σε φυγή και έτσι ο δούκας έβγαλε διάταγμα πως όλοι οι φυγάδες θα έπρεπε να επιστρέψουν στα σπίτια τους εντός δύο μηνών, ειδάλλως θα είχαν κυρώσεις. Στο μεταξύ, η περιουσία των φυλακισμένων και των εξορίστων κατασχέθηκε, η πόλη αποπλίστηκε, οι δημόσιες συνελεύσεις απαγορεύτηκαν και οι δικαστές παύθηκαν από τις αρμοδιότητές τους²³. Αν και θεωρήθηκε πως οι κάτοικοι του δουκάτου ήταν υπάκουοι, ο Guidobaldo II αποφάσισε να αποκτήσει ένα σώμα ελβετικής φρουράς για να φροντίζει για τη σωματική του ακεραιότητα.

²¹ DENNISTOUN, *Memoirs of the Dukes of Urbino*, σ. 116.

²² J. BLACK, *European Warfare, 1494-1660*, Λονδίνο: Routledge, 2002, σ. 26.

²³ DENNISTOUN, *Memoirs of the Dukes of Urbino*, σ. 117.

Το Πάσχα του ίδιου έτους, τα φορολογικά μέτρα ανακοινώθηκαν εκ νέου και μάλιστα είχαν αναδρομική ισχύ και για την προηγούμενη χρονιά. Στο μεταξύ, οι κατηγορούμενοι ανακρίνονταν με τη χρήση βίας και παραπέμπονταν σε δικαστήριο ενώπιον του δικαστή της Φερράρας. Τελικά, καταδικάστηκαν σε θάνατο 35 άτομα. Εννέα ευγενείς αποκεφαλίστηκαν στο κάστρο και τα σώματά τους εκτέθηκαν στο Πέζαρο²⁴, ενώ άλλοι στάλθηκαν σε γαλέρες ή πέθαναν από την κακομεταχείριση. Μετά από μερικούς μήνες, τον Δεκέμβριο, δόθηκε άδεια για σύγκληση γενικού συμβουλίου, όπου αποφασίστηκε πως μια πρεσβεία οκτώ ατόμων θα ζητούσε εκ νέου τη συγχώρεση του δούκα, συνοδευόμενη από πομπή 100 εφίππων.²⁵

Στις 27 Δεκεμβρίου του 1573 ο δούκας συγχώρησε τους στασιαστές του Ουρμπίνο. Η πόλη έλαβε πίσω τα παλιά της προνόμια, ενώ αφαιρέθηκαν και οι φόροι, η αντίδραση στους οποίους είχε σηματοδοτήσει την πρεσβεία στο Πέζαρο. Λίγο αργότερα, το γενικό συμβούλιο της πόλης παραχώρησε 50.000 σκούδα στον δούκα ώστε να αποπληρώσει τα χρέη του, ως ένδειξη καλής θέλησης. Ο δούκας, λαμβάνοντας υπόψη τις πρόσφατες ταλαιπωρίες των κατοίκων, δέχτηκε μόλις τα 20.000 που θα αποδίδονταν σε διάστημα επτά ετών. Εντέλει, στις 14 Ιουνίου, αρνήθηκε επιπλέον 8.000 σκούδα και παραχώρησε παραπάνω προνόμια στην κοινότητα. Να θυμίσουμε πως ο αρχικός σκοπός ήταν να συγκεντρωθούν 20.000 σκούδα, ενώ με τη χειρονομία της πόλης ο δούκας έλαβε 12.000.²⁶

Η οριστική ειρήνευση πραγματοποιήθηκε από τον Francesco Maria II που διαδέχθηκε σύντομα τον πατέρα του λόγω του ξαφνικού του θανάτου το 1574. Ο νέος δούκας διέλυσε το φρούριο και έδωσε χάρη σε όσους είχαν εξοριστεί. Λόγω του διαφορετικού χαρακτήρα του, η διαδοχή του στον δουκικό θρόνο του Ουρμπίνο θεωρείται περίοδος μετάβασης από την Αναγέννηση σε μια εποχή μεγαλύτερης αυστηρότητας, την εποχή του Αντιμεταρρύθμισης²⁷. Όσον αφορά τον απερχόμενο δούκα, η φήμη ολόκληρης της ζωής του στιγματίστηκε ανεπανόρθωτα, αφού έμεινε γνωστός στην το-

²⁴ SIGNOROTTO, «Urbino nell'età di Filippo II», σ. 855.

²⁵ DENNISTOUN, *Memoirs of the Dukes of Urbino*, σ. 118.

²⁶ Ό.π., σ. 120.

²⁷ G. MONTINARO, «Guidobaldo del Monte e Francesco Maria II della Rovere duca di Urbino», στο A. BECCHI, D. BERTOLONI MELI & E. GAMBA (επιμ.), *Guidobaldo del Monte (1545-1607): theory and practice of the mathematical disciplines from Urbino to Europe*, Βερολίνο: epubli, 2013, σ. 342 [339-349].

πική παράδοση με το υποτιμητικό υποκοριστικό Guidobaldaccio²⁸, που θα μπορούσε να αποδοθεί στην ελληνική ως «παλιο-Guidobaldo». Ναι μεν είχε επαναφέρει την τάξη με την καταστολή της εξέγερσης, δεν μπόρεσε όμως να συνδυάσει τη στρατιωτική καριέρα με το πρότυπο της δικαιοσύνης και την αφοσίωση των υποτελών που οι κυρίαρχοι της «ισπανικής ηγεμονίας» και της Αντιμεταρρύθμισης κατάφεραν να αποκτήσουν. Αυτό οφείλεται πρωτίστως στο γεγονός του θανάτου του λίγο καιρό μετά τα γεγονότα της εξέγερσης, που του στερήσει την ευκαιρία να αποκαταστήσει τη φήμη του και να λάβει εκ νέου αναγνώριση από τον πάπα και τον καθολικό βασιλιά. Αυτό το έργο θα αναλάμβανε ο γιος του Francesco Maria II που έμεινε στην εξουσία ως το 1631²⁹.

Η σύγχρονη ιστοριογραφία αποδίδει την αντίδραση του Ουρμπίνο στην έκτακτη φορολόγηση ως αφορμή της γενικευμένης δυσaráσκειας και όχι ως αιτία. Εικάζεται πως ο βασικότερος λόγος της διαμαρτυρίας ήταν η μεταφορά της δουκικής κατοικίας, άρα και της άτυπης πρωτεύουσας του δουκάτου, από το Ουρμπίνο στο Πέζαρο, από τον πατέρα του Guidobaldo II, τον Francesco Maria I³⁰. Η άλλοτε λαμπρή πόλη, της οποίας η Αυλή υπήρξε αναγεννησιακό κέντρο και είχε παράδοση στη στρατιωτική αρχιτεκτονική, έχασε την πρωτοκαθεδρία της, μαζί με τα οικονομικά προνόμια που είχε³¹. Το Πέζαρο από την άλλη, έχοντας μετατραπεί σε πρωτεύουσα, έγινε χώρος έκφρασης της πολιτικής εξουσίας, γνώρισε ακμή καθώς μετατράπηκε σε οικονομικό, εμπορικό και βιοτεχνικό κέντρο προσπαθώντας μάλιστα να ανταγωνιστεί το λιμάνι της Ανκόνας. Η απόφαση της μεταφοράς της πρωτεύουσας ήταν κατανοητή λόγω της στρατηγικής θέσης του Πέζαρο, απόφαση που όπως είδαμε δεν έγινε αποδεκτή από τους κατοίκους του Ουρμπίνο.

Για τη σωστή ερμηνεία της εξέγερσης είναι αναγκαία η ιστορική μελέτη των γραπτών τεκμηρίων που διασκορπίστηκαν ανάμεσα στα αρχεία του Βατικανού, της Φλωρεντίας και του Πέζαρο³². Οι παλαιότεροι ιστορικοί που μπορεί να αγνοούσαν το σύνολο του υλικού, έβγαζαν συμπεράσματα που

²⁸ FRANK, *Guidobaldo dal Monte's Mechanics in Context*, σ. 37 σημ. 3.

²⁹ SIGNOROTTO, «Urbino nell'età di Filippo II», σσ. 857-858.

³⁰ SIGNOROTTO, «Le due corti del duca di Urbino e la rivolta del 1573», σ. 96.

³¹ SIGNOROTTO, «Urbino nell'età di Filippo II», σ. 854.

³² R. VILLARD, «Du droit de révolte au devoir d'obéissance: les formes d'acculturation politique dans l'Italie du XVI^e siècle, autour de la révolte d'Urbino (1573) », *Chrétiens et sociétés* 13 (2006), παρ. 1.

στηρίζονταν σε τμηματική μελέτη εγγράφων, κάτι που τους οδηγούσε σε εσφαλμένες ερμηνείες. Ένα παράδειγμα είναι η μελέτη που δημοσίευσε το 1892 ο Luigi Celli, που κατέληξε σε συμπέρασμα πως η εξέγερση υποκινήθηκε από κάποια μέλη των ανώτερων κοινωνικών στρωμάτων και όσους είχαν ισχύ στην κοινωνία του Ουρμπίνο. Σύμφωνα με αυτή την άποψη, το πλήθος επηρεάστηκε στα γενικά συμβούλια και η δυσαρέσκεια ήταν προϊόν των επιφανών πολιτών³³. Κάτι τέτοιο όμως δεν ευσταθεί, καθώς η σύγχρονη ιστορική έρευνα απέδειξε πως το σύνολο των κατοίκων που συμμετείχε στα συμβούλια δεν ήταν άβουλο πλήθος, και η εξέγερση ήταν βούληση μιας πολιτικοποιημένης συσσωμάτωσης και όχι ενός άκριτου όχλου. Με την παραμικρή ειδίση για κάποια απάντηση, οι άνθρωποι συγκεντρώνονταν άμεσα για να συζητήσουν, πράγμα που αποδεικνύεται και από το γεγονός των συνεχών έκτακτων γενικών συμβουλίων³⁴.

Ένα δεύτερο ζήτημα έχει να κάνει με την πεποίθηση του πλήθους πως το καλό της πόλης, άρα το κοινό καλό των ανθρώπων που κατοικούν σε αυτήν, μπορεί να υπερβεί την εξουσία του δούκα. Οι κάτοικοι του Ουρμπίνο ήταν έτοιμοι να στραφούν στη βία προκειμένου να υπερασπιστούν την πόλη τους από τον κίνδυνο της λεηλασίας³⁵. Ποια λοιπόν ήταν τα όρια της υπακοής; Μπορεί να πλησίαζε το τέλος της φεουδαρχίας, όμως οι κάτοικοι δεν ξεσηκώθηκαν εναντίον του θεσμού του δούκα, αλλά εναντίον του ίδιου του Guidobaldo II, έτοιμοι να δεχθούν έναν νέο άρχοντα που θα φερόταν καλύτερα στους υποτελείς του. Η αμφισβήτηση στο πρόσωπο του δούκα ανακόπηκε από τον ίδιο τον πάπα, στον οποίο οι κάτοικοι του Ουρμπίνο δεν δίστασαν να στείλουν πρεσβεία με κίνδυνο την αρνητική απάντηση, την οποία εντέλει έλαβαν.

Από την άλλη, ο δούκας γνώριζε για τη δυσαρέσκεια του πληθυσμού του από την περίοδο της αλλαγής της πρωτεύουσας και ζητούσε διαρκώς μια ένδειξη υποταγής, όπως όταν περίμενε μια «συγγνώμη» την οποία η πρεσβεία δεν ζητούσε, καθώς έκρινε πως τα αιτήματά της ήταν δίκαια³⁶. Παρατηρήσαμε λοιπόν έναν διάλογο εξουσίας ανάμεσα στο σύνολο του λαού μιας μικρής περιφέρειας και τον ηγεμόνα του. Ο δούκας ήταν ανένδοτος

³³ Ο.π., παρ. 8.

³⁴ Ο.π., παρ. 12 και παρ. 13.

³⁵ Ο.π., παρ. 20.

³⁶ VILLARD, «Du droit de révolte au devoir d'obéissance», παρ. 28.

από την αρχή ως το τέλος, η υποταγή των κατοίκων έπρεπε να είναι απόλυτη και εντέλει δικαιώθηκε.

Τέλος, έχει ενδιαφέρον πως στην επιχειρηματολογία και των δύο, σημαντική θέση έχει το Θείο. Ο Θεός θέλει την αρμονία, συνεπώς είναι με το μέρος αυτού που έχει δίκιο. Το κάθε ένα από τα μέρη της σύγκρουσης, τόσο ο δούκας όσο ο πληθυσμός του Ουρμπίνο, νόμιζαν πως είχαν δίκιο: ο δούκας κατά το έθος της εποχής του, και οι κάτοικοι σύμφωνα με τα ηθικά κριτήρια της τοπικής κοινότητας. Ο δούκας θεωρούσε πως με την αντίδρασή τους οι κάτοικοι του Ουρμπίνο είχαν διαταράξει την αρμονία που διαφύλασσε ο θεσμός του δουκάτου, ένας θεσμός φεουδαρχικός, και έτσι έχαναν το δίκιο τους. Οι στασιαστές από τη άλλη υποστήριζαν πως η τυραννική συμπεριφορά του δούκα ήταν άδικη, συνεπώς αυτή ήταν η αιτία διατάραξης της αρμονίας και κατά συνέπεια, τους απομάκρυνε από τη θεία βούληση. Ο τελικός λόγος, βέβαια, ανήκε στον πάπα και το συμβούλιο των καρδινάλιων που τάχθηκαν με το μέρος του υποτελούς τους³⁷. Η Θεολογία, μάλιστα, συνόδευσε την παρ'ολίγον εξέγερση μέχρι το τέλος της, εφόσον ακόμα και η συγχώρεση του δούκα θυμίζει μια χριστιανική πράξη άφεσης των αμαρτιών.

Έτσι, η γενικευμένη αντίδραση του πληθυσμού ενάντια στην έκτακτη φορολόγηση θα μπορούσε να εκληφθεί ως ένας διάλογος ανάμεσα σε δύο αντικρουόμενους κόσμους που πραγματοποιήθηκε στην καμπή της ιστορίας. Από τη μία οι κάτοικοι του Ουρμπίνο εξέφραζαν το αίτημα της φωνής ως συλλογικότητα στα στενά πλαίσια του φεουδαλικού θεσμού που ξεθώριαζε. Από την άλλη, ο επαγγελματικά αζήτητος στο πεδίο της μάχης δούκας έπραξε το αυτονόητο, φορολόγησε τους υποτελείς του με συνέπεια την ανυπακοή ως πιθανή επιλογή. Και ενώ η μη υποστήριξη από τον πάπα και η δουκική καταστολή μπορούν να εκληφθούν ως πράξεις αυτονόητες για τον 16^ο αιώνα, το δικαίωμα στην αμφισβήτηση αποτελεί μια πολύ πρώιμη για την εποχή ελπίδα πως η συλλογική έκφραση μιας κοινότητας μπορεί να ακουστεί και να περάσει το μήνυμά της.

³⁷ Ο.π., παρ. 34 και 39.

BIBΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

BLACK, J. *European Warfare, 1494-1660*, Λονδίνο: Routledge, 2002.

CELLI, L. *Storia della sollevazione di Urbino contro il duca Guidobaldo II Feltrio della Rovere dal 1572 al 1574 da documenti inediti dell'Archivio Vaticano*, Τορίνο-Ρώμη: L. Roux e C., 1892.

DENNISTOUN, J. *Memoirs of the Dukes of Urbino. Illustrating the Arms, Arts, and Literature of Italy, from 1440 To 1630*, τ. III (7), Λονδίνο-Νέα Υόρκη: John Lane Company, 1909.

FRANK, M. *Guidobaldo dal Monte's Mechanics in Context. A research on the connections between his mechanical work and his biography and environment*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο της Πίζας, 2011-2012.

MARTINES, L. *Power and imagination. City-states in Renaissance Italy*, Βαλτιμόρη: The John Hopkins University Press, 1988.

MONTINARO, G. «Guidobaldo del Monte e Francesco Maria II della Rovere duca di Urbino», στο: A. BECCHI, D. BERTOLONI MELI & E. GAMBA (επιμ.), *Guidobaldo del Monte (1545-1607): theory and practice of the mathematical disciplines from Urbino to Europe*, Βερολίνο: epubli, 2013, σσ. 339-349.

MORETTI, M. «La Spagna a Urbino e Urbino in Spagna durante il governo di Francesco Maria II. Un riepilogo e nuove considerazioni», *Accademia Raffaello. Atti e studi* 11 (2) 2013, σσ. 19-38.

ΠΑΓΚΡΑΤΗΣ, Γ. *Ιστορία της Ιταλίας από τη συνθήκη του Λόντι στην ενοποίηση (1454-1870)*, Αθήνα: ΣΕΑΒ, 2015.

SIGNOROTTO, G. «Urbino nell'età di Filippo II», στο J. MARTINEZ MILLAN (επιμ.), *Felipe II (1527-1598): Europa y la monarquía católica. Congreso Internacional "Felipe II (1598-1998), Europa dividada, la monarquía católica de Felipe II" (Universidad Autónoma de Madrid, 20-23 abril 1998)*, Μαδρίτη: Parteluz, 1998, σσ. 833-879.

SIGNOROTTO, G. «Le due corti del duca di Urbino e la rivolta del 1573», στο J. BRAVO (επιμ.), *Espacios de poder: cortes, ciudades y villas (s. XVI-XVIII)*, Ισπανία: Limencop, 2002, σσ. 93-117.

VERSTEGEN, I. «Guidobaldo II della Rovere in European perspective», «Guidobaldo II della Rovere in European perspective», *Yale Art Gallery Bulletin* (2016), σσ. 43-52.

VILLARD, R. «Du droit de révolte au devoir d'obéissance: les formes d'acculturation politique dans l'Italie du XVI^e siècle, autour de la révolte d'Urbino (1573) », *Chrétiens et sociétés* 13 (2006), ηλ. έκδοση δημοσιευμένη στις 17.09.2012 – τελευταία επίσκεψη στις 07.09.2022.

ΒΙΟΓΡΑΦΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ

Η Κατερίνα Ρομανένκο είναι υποψήφια διδάκτορας στο Τμήμα Ιταλικής Γλώσσας και Φιλολογίας του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών και υπότροφος του Ελληνικού Ιδρύματος Έρευνας και Καινοτομίας. Τα ακαδημαϊκά της ενδιαφέροντα επικεντρώνονται στη μελέτη των ρωσικών προξενείων στην Ιταλική χερσόνησο με έμφαση στη Βενετία. Έχει λάβει Μεταπτυχιακό Δίπλωμα Ειδίκευσης από το Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών «Ελληνορωμαϊκές – Ελληνοϊταλικές Σπουδές: Λογοτεχνία, Ιστορία και Πολιτισμός» του Τμήματος Ιταλικής Γλώσσας και Φιλολογίας ΕΚΠΑ (2022) και δίπλωμα ξεναγού από τη Σχολή Ξεναγών Αθήνας (2020). Το 2016 αποφοίτησε από το Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας ΕΚΠΑ με ειδίκευση στην Ιστορία.

A big conversation around a small revolt in Urbino in 1572

Kateryna ROMANENKO

Abstract: The measure of extraordinary taxation that was announced in 1572 in the duchy of Urbino was not accepted by the subjects of Guidobaldo II della Rovere. In retaliation, members of all present social classes proposed the formation of an embassy of representatives to encourage the duke to revoke his measures. As the duke deliberated, the population of Urbino was preparing the ground for a probable counter-attack against the ducal troops of suppression. Thanks to interference from the Pope, however, significant de-escalation occurred: the revolting crowds asked for forgiveness and the duke pardoned them, but not before implementing his initial targeted actions to restore legal order.

Keywords: taxation, duchy, social discontent, embassy representatives, suppression.

Η εξέγερση του Μαζανιέλλο, Νάπολη 1647-1648: Αντηχήσεις, προσλήψεις, ερμηνευτικές προσεγγίσεις

Γεωργία ΚΑΛΑΡΑ

Περίληψη: Στα μέσα του 17^{ου} αιώνα μια πληθώρα εξεγέρσεων, μικρότερων ή μεγαλύτερων, συγκλόνισαν τις ευρωπαϊκές κοινωνίες. Στην Ισπανία, που διένυε μια περίοδο βαθιάς ύφεσης και παρακμής, στη δύση του siglo d'oro, καθώς και στις κτήσεις της στην Ιταλική χερσόνησο, μόνο τη δεκαετία του 1640 σημειώθηκαν τουλάχιστον τέσσερις, σχεδόν ταυτόχρονες, εκτεταμένες εξεγέρσεις σε Καταλονία, Πορτογαλία, Νάπολη και Παλέρμο. Η εξέγερση της Νάπολης του 1647-1648 ή όπως έμεινε περισσότερο γνωστή «Η εξέγερση του Μαζανιέλλο», από το όνομα του πρωτεργάτη της, αποτελεί μία από τις πρώτες εξεγέρσεις που οι σύγχρονοί της χαρακτήρισαν ως επανάσταση.

Τον χαρακτήρα και το περιεχόμενο των γεγονότων του 1647-1648 καθώς και το αποτύπωμά τους θα προσπαθήσουμε να «αναψηλαφήσουμε» μέσα από την υλική τους βάση, τα αιτήματα, τα υποκείμενα που συμμετείχαν και τις στοχεύσεις τους, βασιζόμενοι τόσο σε διαφορετικές μελέτες και μονογραφίες όσο και σε χρονικά συγγραφέων σύγχρονων με τα γεγονότα.

Λέξεις-κλειδιά: εξέγερση, Μαζανιέλλο, Νάπολη, ισπανική κυριαρχία, φορολογία.

Εισαγωγή

Το ζήτημα των εξεγέρσεων και των μορφών κοινωνικής σύγκρουσης στο περιβάλλον του Παλαιού Καθεστώτος, και ιδίως των μέσων του 17^{ου} αιώνα, έχει απασχολήσει εκτενώς την ιστοριογραφία και εξακολουθεί να την απασχολεί έως και σήμερα. Η μελέτη τους ανατροφοδοτεί την έρευνα με νέα εργαλεία κατανόησης τόσο των κοινωνικοϊστορικών διεργασιών όσο και των δρώντων υποκειμένων. Υπάρχουν, ωστόσο, και ορισμένες δυσκολίες που καλείται να αντιμετωπίσει ο σύγχρονος ερευνητής. Μία από αυτές

είναι οι διαθέσιμες πηγές, ως επί το πλείστον διοικητικά αρχεία και χρονικά που στην πλειονότητά τους αντανακλούν τον λόγο της εξουσίας και των φορέων της. Ένα επιπλέον ζήτημα έχει να κάνει με την υποδοχή και την πρόσληψη των προνεωτερικών εξεγερσιακών φαινομένων στον εκάστοτε ιστορικό και πολιτικό χώρο και χρόνο από τους κρατούντες. Η συστηματική εργαλειοποίηση των εξεγέρσεων από τις πολιτικές ελίτ έχει πάρει κατά καιρούς διάφορες μορφές: από την παντελή υποβάθμιση και τον μηδενισμό τους έως τη μυθική και ηρωική ανακατασκευή τους. Τέλος, σε ό,τι αφορά την ενασχόληση με το θέμα της επανάστασης (όπως και της εξέγερσης) εν γένει, είναι χρήσιμο να μην αμελούμε τη διττή της διάσταση τόσο ως ιδέας όσο και ως ιστορικής πραγμάτωσης. Αυτή η διττή διάσταση μάς έχει κληροδοτήσει αφενός έναν τεράστιο όγκο θεωρητικών επεξεργασιών της ιδέας της επανάστασης και αφετέρου μια πληθώρα μελετών σχετικών με τις ιστορικά πραγματοποιημένες επαναστάσεις και εξεγέρσεις. Σε αυτό το πλαίσιο είναι σημαντικό να γνωρίζουμε πως τα κείμενα πολύ συχνά γίνονται φορείς της ιδεολογίας των συγγραφέων τους.

Στη μελέτη που ακολουθεί εξετάζεται η εξέγερση της Νάπολης των ετών 1647-1648, μία από τις πρώτες που οι σύγχρονοί της αποκάλεσαν επανάσταση (*revolutio*) και που επέδρασε όσο λίγα ιστορικά γεγονότα στη συλλογική μνήμη των Ιταλών. Περιγράφονται συνοπτικά τα σημαντικότερα συμβάντα των ημερών εκείνων ενταγμένα στο πολιτικό και οικονομικό συγκείμενο της μακρόχρονης ισπανικής κατάκτησης στην περιοχή, με βάση χρονικά της εποχής αλλά και μονογραφίες και μελέτες σύγχρονων ιστορικών. Στη συνέχεια γίνεται αναφορά στην εξάπλωση της εξέγερσης σε μικρότερα κέντρα του Βασιλείου της Νάπολης. Τέλος ανιχνεύεται το αποτύπωμα που άφησε σε διάφορες ιστορικές φάσεις της πρώιμης νεότερης Ιταλίας αλλά και της Ευρώπης όπως και εκδοχές πρόσληψης και ερμηνείας των γεγονότων από εκπροσώπους διαφορετικών ιστοριογραφικών σχολών και ρευμάτων. Επιχειρείται έτσι, μέσω της ώσμωσης και της σύνθεσης των διαφορετικών ερμηνευτικών προσεγγίσεων να κατανοηθεί ο χαρακτήρας, το περιεχόμενο και η διάσταση των γεγονότων της διετίας 1647-1648 καθώς και οι στοχεύσεις των κοινωνικών υποκειμένων που συμμετείχαν ενεργά μέσα από τις συμπεριφορές, τη θέση τους, τις αντιθέσεις τους, τις νοοτροπίες τους.

Το Βασίλειο της Νάπολης

Η αυγή του 17^{ου} αιώνα βρήκε την τότε επονομαζόμενη «Αυτοκρατορία στην οποία ο ήλιος δεν δύει ποτέ», σε μια πορεία βαθιάς ύφεσης και παρακμής που συμπαρέσυρε και τα εξαρτημένα από αυτήν βασίλεια και κράτη. Οι τυχοδιωκτικές στρατιωτικές επιχειρήσεις του Ισπανικού Στέμματος με αποκορύφωμα την εμπλοκή στον Τριακονταετή πόλεμο, ενίσχυσαν περαιτέρω την υπανάπτυξη της άλλοτε κραταιάς Ισπανικής Αυτοκρατορίας. Οι υπέρογκες στρατιωτικές δαπάνες οδήγησαν σε υπερβολικές αυξήσεις στη φορολογία ακόμη και των βασικών διατροφικών αγαθών, που με τη σειρά τους αποτέλεσαν αφορμή για το ξέσπασμα μιας σειράς λαϊκών εξεγέρσεων και για μια πολυεπίπεδη και ανισόμετρη πολιτική και κοινωνική κρίση που κορυφώθηκε στα μέσα του αιώνα¹.

Η ισπανοκρατούμενη Νάπολη, πρωτεύουσα του ομώνυμου βασιλείου, εκείνη την εποχή ήταν μια από τις πολυπληθέστερες ευρωπαϊκές πόλεις με πληθυσμό άνω των 250.000 κατοίκων, που στις παραμονές της εξέγερσης ξεπέρασαν τους 300.000, εξαιτίας και μιας διαρκούς εσωτερικής μετανάστευσης πληθυσμών από τις κοντινές επαρχίες που συνθλίβονταν από τους ντόπιους γαιοκτήμονες και αναζητούσαν επί ματαιώ μια καλύτερη τύχη στην πόλη².

Ανώτατος διοικητής του Βασιλείου της Νάπολης ήταν ο αντιβασιλιάς (*vicegè*), με κύριες αρμοδιότητες τον έλεγχο της δικαστικής εξουσίας και της ισπανικής στρατιωτικής φρουράς της πόλης, που συνήθως ήταν ισχνή, καθώς ήταν πρακτικά αδύνατο να ελέγχονται στρατιωτικά επαρκώς όλες οι κτήσεις της τεράστιας Αυτοκρατορίας, με δεδομένες και τις διαρκείς στρατιωτικές και πολεμικές επιχειρήσεις που ήταν σε εξέλιξη την περίοδο που μελετάμε³. Επί της ουσίας, σε ό,τι αφορά τη διοίκηση, η μοναρχία ασκούσε περιορισμένο έλεγχο και στηριζόταν σχεδόν αποκλειστικά αφενός στους ντόπιους παλαιούς ευγενείς, στους οποίους χορηγούσε μια σειρά από προνόμια, και αφετέρου σε νεόκοπους «αριστοκράτες» στους οποίους

¹ C. CIPOLLA, *Η Ευρώπη πριν από τη βιομηχανική επανάσταση. Κοινωνία και οικονομία, 1000-1700 μ. Χ.*, Αθήνα: Θεμέλιο, 1998, σσ. 346-349 Μ.Ε. WIESNER-HANKS, *Πρώιμη νεότερη Ευρώπη, 1450-1789*, Αθήνα: Ειφάρας, 2008, σσ. 346-348.

² F.M. FELTRI, «Masaniello e la rivolta napoletana», *Chiaroscuro: Percorsi di storia locale*, τ. 1, Τορίνο: SEI, 2010.

³ Γ.Δ. ΠΑΓΚΡΑΤΗΣ, *Ιστορία της Ιταλίας*, Αθήνα: Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών, 2015, σσ. 88-89. Διαθέσιμο στο: <http://hdl.handle.net/11419/3951>

πουλούσε τίτλους ευγένειας, αντλώντας έτσι οικονομικούς πόρους και εξασφαλίζοντας πολιτική στηριξη. Οι νέοι αυτοί τιτλούχοι, εντάσσονταν συνήθως στον διοικητικό και δικαστικό γραφειοκρατικό μηχανισμό.

Πολλοί από αυτούς τους παλιούς και νέους ευγενείς αναλάμβαναν την ενοικίαση φόρων, μια παγιωμένη οικονομική πρακτική στα ισπανοκρατούμενα βασίλεια του ιταλικού Νότου (*arrendamenti*). Οι φοροενοικιαστές απέδιδαν προκαταβολικά στο κράτος ένα προσυμφωνημένο χρηματικό ποσό, σε αντάλλαγμα του δικαιώματος να συλλέξουν τον φόρο από διάφορες παραγωγικές και εμπορευματικές δραστηριότητες. Έτσι, τα κρατικά ταμεία εξασφάλιζαν άμεσα ρευστό. Μέσω αυτής της διαδικασίας, ωστόσο, αναπτυσσόταν ένα δίκτυο δραστηριοτήτων –φοροενοικίαση, υπενοικίαση, φοροείσπραξη– με μεγάλα περιθώρια κερδοσκοπίας, καταχρήσεων, προμηθειών, αυθαιρεσιών, με μόνιμα θύματα τα φτωχότερα στρώματα. Όσοι αρνούνταν να πληρώσουν έρχονταν αντιμέτωποι με την ποινή φυλάκισης για λαθρεμπόριο⁴. Η πρακτική αυτή καθώς και αλληπάλληλες φοροεπιδρομές από πλευράς του Στέμματος πυροδοτούσαν πολύ συχνά τη λαϊκή δυσσάρεσκια που έπαιρνε διάφορες μορφές: από μεμονωμένα βίαια περιστατικά και ταραχές έως διαδηλώσεις και εξεγέρσεις μεγάλης κλίμακας και μαζικότητας.

Τα γεγονότα της εξέγερσης

Στις αρχές του 1647 ο ισπανός αντιβασιλιάς της Νάπολης δούκας d'Arcos εξέδωσε ένα διάταγμα με το οποίο επέβαλε έναν νέο βαρύτατο φόρο στα φρούτα. Μετά από μια δεκαετία βαθιάς ύφεσης, αγροτοδιατροφικής κρίσης και κλιμακούμενης φορολόγησης, το βασικό διατροφικό αγαθό των φτωχότερων στρωμάτων φορολογήθηκε εκ νέου.

Η εξέγερση ξέσπασε στις 7 Ιουλίου του 1647 στην Piazza del Mercato με αφορμή την άρνηση μιας ομάδας μικροπωλητών φρούτων να πληρώσουν τον νέο φόρο που σύντομα εξελίχθηκε σε άγρια συμπλοκή. Οι έμποροι άρχισαν να πετούν τα φρούτα στο έδαφος, παιδιά εκτόξευαν φρούτα και πέτρες στους φοροσυλλέκτες, ενώ από τις γύρω συνοικίες κατέφθασε ένα εξαγριωμένο πλήθος «φτωχοδιαβόλων» που καθοδηγούνταν από έναν νεαρό αναλόβητο ψαρά ταπεινής καταγωγής, τον Tomasso Aniello d'

⁴ A.C. GARINO, «Studi sugli arrendamenti del Regno di Napoli», *Giornale degli Economisti e Annali di Economia*, n. S. 18, 3-4 (1959), σσ. 221-227.

Amalfi, γνωστό ως Masaniello (Μαζανιέλλο). Σύντομα ο Μαζανιέλλο διακρίθηκε και ηγήθηκε μιας τεράστιας πομπής που κατευθύνθηκε προς το Palazzo Reale, ενδιαίτημα του αντιβασιλιά, με το σύνθημα: «Viva 'o Rre 'e Spagna, moa 'o malgoverno»⁵, αφού πρώτα έκαψε τους πάγκους των φοροεισπρακτόρων και των ενοικιαστών φόρων. Με την εφόρμηση του πλήθους στο παλάτι, ο δούκας d'Arcos μαζί με τη φρουρά του τράπηκαν σε φυγή. Κατά τη διάρκεια της μέρας η εξέγερση έλαβε τεράστιες διαστάσεις ενώ η ισπανική διοίκηση φαινόταν μάλλον ανίκανη να αντιδράσει. Ο Μαζανιέλλο, που πολύ γρήγορα εξελίχθηκε σε λαϊκό ηγέτη, οργάνωσε στρατιωτικά και εξόπλισε κατοίκους από πολλές λαϊκές συνοικίες, ενώ αστοί που συμμετείχαν στη διοίκηση της πόλης (porolo civile) συντάχθηκαν με τους εξεγερμένους. Ο αντιβασιλιάς αναγκάστηκε να υποσχεθεί την κατάργηση όλων των δασμών και φόρων, γεγονός που δεν στάθηκε ικανό να κατευνάσει τη λαϊκή οργή⁶.

Τις επόμενες μέρες οι αντιδράσεις των εξεγερμένων κλιμακώθηκαν. Εφόρμησαν στις φυλακές αποπλίζοντας τους φύλακες και ελευθερώνοντας όσους είχαν φυλακιστεί για φοροδιαφυγή και λαθρεμπόριο, έβαλαν φωτιά σε δεκάδες σπίτια πλουσίων και ενοικιαστών φόρων, έστησαν λαϊκά δικαστήρια που οδήγησαν στον θάνατο αριστοκράτες και φοροεισπράκτορες και έκαψαν τα φορολογικά κατάστιχα. Παράλληλα, στην εκκλησία της Παναγίας του Καρμήλου Όρους (Madonna del Carmine) εγκαταστάθηκε η Μυστική Επιτροπή της εξέγερσης (comitato segreto intellettuale della rivolta), με επικεφαλής τον Giulio Genoino, έναν ηλικιωμένο νομικό και κληρικό, πνευματικό καθοδηγητή του Μαζανιέλλο. Ο Genoino στο παρελθόν είχε κατηγορηθεί για σκευωρία εναντίον των ευγενών και είχε φυλακιστεί. Μετά την αποφυλάκισή του δεν σταμάτησε να αγωνίζεται και να διακηρύσσει την ισότιμη αντιπροσώπευση λαού και ευγενών στη διοίκηση της πόλης, συγκεντρώνοντας γύρω του μια σειρά από υποστηρικτές, κυρίως από τα χαμηλότερα κοινωνικά στρώματα, μεταξύ των οποίων και ο Μαζανιέλλο⁷. Η Μυστική Επιτροπή επεξεργάστηκε μια Συνθήκη Ειρήνευσης

⁵ «Ζήτω ο Βασιλιάς κι η Ισπανία, θάνατος στους κακοδιαχειριστές».

⁶ V. DINI, *Masaniello: L'eroe e il mito*, Ρώμη: Newton Compton, 1995, σσ. 22-23.

⁷ E. DI RIENZO, «Genoino, Giulio», *Dizionario Biografico degli Italiani*, τ. 53 (2000), https://www.treccani.it/enciclopedia/giulio-genoino_%28Dizionario-Biografico%29/ (πρόσβαση, 11/9/2021).

(*risoluzione di pace*) μεταξύ του λαού και του Στέμματος. Η αφοσίωση του λαού στο Στέμμα δεν αμφισβητούνταν, διεκδικούνταν ωστόσο η κατάργηση όλων των φόρων που επιβλήθηκαν τον τελευταίο αιώνα καθώς και η ισότιμη αντιπροσώπευση λαού και ευγενών στους διοικητικούς μηχανισμούς.

Ο Μαζανιέλλο κατάφερε να γίνει για λίγες μέρες ο απόλυτος άρχοντας της πόλης συγκεντρώνοντας πάνω του μια σειρά από εξουσίες: στρατιωτικός αρχηγός, ανώτερος δικαστής, διοικητής, νομοθέτης. Κατάργησε όλους τους φόρους και επανατιμολόγησε όλα τα βασικά τρόφιμα με σταθερές χαμηλές τιμές. Ωστόσο οι εξεγερμένοι ναπολιτάνοι ζητούσαν κάτι παραπάνω: την επαναφορά ενός παλαιότερου υποτιθέμενου προνομίου του Καρόλου του Ε', του 1517, που αφενός εξασφάλιζε στον λαό αντιπροσώπευση ισότιμη με εκείνη των ευγενών και αφετέρου τον απάλλαξε από ανάλογους επαχθείς φόρους.

Στις 10 Ιουλίου ενορχηστρώθηκε από τους ευγενείς μια αποτυχημένη απόπειρα δολοφονίας του Μαζανιέλλο που κατέληξε στον αποκεφαλισμό ενός από αυτούς από το μανιασμένο πλήθος. Η φήμη και το κύρος του λαϊκού ηγέτη ενισχύθηκαν περαιτέρω καθώς στο ναπολιτάνικο συλλογικό φαντασιακό θεωρήθηκε πως γλίτωσε επειδή έχαιρε θείας προστασίας. Μετά από αυτή την έκβαση ο Duca d'Arcos, άφησε οριστικά έξω από τις διαπραγματεύσεις τους ευγενείς⁸.

Ο Μαζανιέλλο ανακηρύχθηκε από τον αντιβασιλιά «γενικός αρχηγός του αφοσιωμένου ναπολιτάνικου λαού» (*capitano generale del fedelissimo popolo napoletano*). Ενώ βρισκόταν πλέον στο απόγειο της δόξας του, άρχισε σταδιακά να αλλάζει συμπεριφορά και να δείχνει τα πρώτα σημάδια διανοητικής αστάθειας που θα οδηγούσαν στην υποτιθέμενη τρέλα του. Σε πολιτικό επίπεδο ξεκίνησε μια σειρά τιμωρητικών ενεργειών κατά των αντιπάλων του και εναντίον όσων θεωρούσε προδότες. Ο μέντοράς του Genoino άρχισε να αντιλαμβάνεται πως ο Μαζανιέλλο ξέφευγε από την επιρροή του, ενώ ο λαός αντιμετώπιζε με δυσπιστία τις αξιώσεις του για σεβασμό και υπακοή όμοια με εκείνη που επέβαλλαν οι ευγενείς. Μια σειρά από φήμες ξεκίνησαν να διαδίδονται οι οποίες οδήγησαν στη σταδιακή αποδόμηση της προσωπικότητάς του.

⁸ A. MUSI, «La rivolta del 1647-48», στο J. MARTÍNEZ MILLÁN, R. GONZÁLEZ CUERVA & M. RIVERO RODRIGUEZ (επιμ.), *La Corte De Felipe IV (1621-1665)*, Μαδρίτη: Polifemo, 2018, σ. 1271 [1253-1305].

Στις 13 Ιουλίου πραγματοποιήθηκε η πολυπόθητη τελετή ανάγνωσης και υπογραφής από την πλευρά του αντιβασιλιά, και κατ' επέκταση του Στέμματος, της Συνθήκης Ειρήνευσης. Για τον Γενοίνο και τους εκπροσώπους των αστών, κυρίως εμπόρους και βιοτέχνες, οι στόχοι της εξέγερσης είχαν επιτευχθεί. Ο Μαζανιέλλο παρόλα αυτά κρατούσε ζωντανές τις αναταραχές με τη στήριξη κυρίως των πληβειακών στρωμάτων. Αυτό οδήγησε τη μετριοπαθή πτέρυγα του Γενοίνο στην ομόθυμη απόφαση της περιστολής της εξέγερσης και της καθαίρεσης του πρωτεργάτη της. Αποφάσισαν να τον παραδώσουν στον αντιβασιλιά με αντάλλαγμα εκείνος να τηρήσει πιστά τα κεφάλαια της Συνθήκης, χωρίς ωστόσο να επιθυμούν τη θανάτωσή του, καθώς φοβούνταν τις αντιδράσεις των ριζοσπαστικότερων τμημάτων και του όχλου. Στη συνωμοσία ωστόσο παρεισέφρησαν και ορισμένοι εκπρόσωποι ομάδων που προσπαθούσαν να εργαλειοποιήσουν την εξέγερση εξυπηρετώντας προσωπικά συμφέροντα, αμείφθηκαν αδρά από τον αντιβασιλιά ο οποίος ήθελε οπωσδήποτε να βγάλει από τη μέση τον Μαζανιέλλο, και ανέλαβαν την εξόντωσή του.

Η δολοφονία του πραγματοποιήθηκε την 16^η Ιουλίου από τους συνωμότες, μεταξύ των οποίων και πρώην σύντροφοί του, παραμονή του εορτασμού της Παναγίας του Καρμήλου. Ο Μαζανιέλλο τη στιγμή που δέχτηκε τους θανάσιμους πυροβολισμούς βρισκόταν προστατευμένος σε ένα κελί από τον καρδινάλιο Ascanio Filomargino, αφού προηγουμένως είχε διακόψει την τελετή, είχε βγάλει έναν παραληρηματικό λόγο και είχε προπηλακιστεί από τους παρευρισκομένους. Μετά την εκτέλεσή του αποκεφαλίστηκε, το σώμα του πετάχτηκε σε ένα χαντάκι ενώ το κεφάλι του παραδόθηκε στον αντιβασιλιά ως απόδειξη του θανάτου του. Ο καρδινάλιος Filomargino αποτέλεσε ένα κομβικό πρόσωπο των ημερών της εξέγερσης και από πολλούς ιστορικούς θεωρήθηκε διαμεσολαβητής ανάμεσα στις αντιμαχόμενες πλευρές. Υπήρξε ωστόσο κάτι πολύ περισσότερο από απλός διαμεσολαβητής. Και τούτο γιατί είχε τη δική του στρατηγική καθώς συντάχθηκε αρχικά με τους εξεγερμένους υποκινούμενος από τα φιλογαλλικά του αισθήματα, αλλά έχαιρε ευρύτατης αποδοχής και από τα δύο μέρη. Κανείς δεν αμφισβήτησε το κύρος του, ούτε η Μαδρίτη και ο αντιβασιλιάς ούτε τα λαϊκά στρώματα της πόλης της Νάπολης. Κατόρθωσε έτσι στις διάφορες φάσεις της εξέγερσης να αποσταθεροποιήσει την ισχύ και την

αντιπροσωπευτικότητα των Ισπανών χωρίς ποτέ να συγκρουστεί ανοιχτά και καθολικά μαζί τους⁹.

Την επομένη της εκτέλεσης του πρώην αρχηγού του, ο λαός ήρθε αντιμετώπος με την επαναφορά όλων των καταργημένων φόρων. Οι ισπανικές αρχές φοβούμενες νέες αντιδράσεις διοργάνωσαν μια υπέρλαμπρη επικήδεια τελετή και λιτανεία του λειψάνου του, αφού προηγουμένως το αποκατέστησαν και το φρόντισαν επιμελώς¹⁰.

Μετά τη δολοφονία του Μαζανιέλλο η εξέγερση δεν έσβησε, τουναντίον απέκτησε ριζοσπαστικότερα χαρακτηριστικά, εξαπλώθηκε σε όλες τις επαρχίες του βασιλείου προσλαμβάνοντας ανοιχτά αντιφεουδαρχικό χαρακτήρα και έφτασε να διεκδικήσει την απόσχιση από την Ισπανία. Νέος αρχηγός ανέλαβε ο Gennaro Annese. Μετά από αλληπάλληλες βίαιες συγκρούσεις που διήρκεσαν μήνες μεταξύ των εξεγερμένων από τη μια και των ευγενών και των ισπανών στρατιωτών από την άλλη, στις 5 Οκτωβρίου ο ισπανικός στόλος βομβάρδισε ανηλεώς την πόλη με στόχο την καταστολή κάθε εστίας αντίδρασης. Αυτή η επίθεση παρακίνησε τον επαναστατημένο λαό να κόψει κάθε δεσμό με τον βασιλιά του και να ανακηρύξει στις 22 Οκτωβρίου την ίδρυση της «Αληθινής Δημοκρατίας της Νάπολης» (*real repubblica napoletana*). Αμέσως μετά οι Ναπολιτάνοι προσπάθησαν να θέσουν εαυτούς υπό την προστασία των Γάλλων. Μετά από αρκετές διαπραγματεύσεις και συγκρούσεις συμφερόντων και στοχεύσεων, οι Ισπανοί ανακατέλαβαν την πόλη τον Απρίλη του 1648 και λίγους μήνες μετά ο Annese είχε ένα τέλος ανάλογο με αυτό του Μαζανιέλλο αφού καταδικάστηκε σε θάνατο και αποκεφαλίστηκε¹¹.

Επέκταση της εξέγερσης στην περιφέρεια

Η εξέγερση είχε μεγάλο αντίκτυπο και ταχύτατη εξάπλωση, ιδίως στη δεύτερη φάση της, τόσο στις μικρότερες πόλεις του βασιλείου όσο και σε διάφορες επαρχίες όπου οι πιέσεις –πολιτικές και οικονομικές– από την εκάστοτε τοπική αριστοκρατία ήταν αφόρητες. Η ιταλική ιστοριογραφία με

⁹ G.M. ELISZEZYNSKI, «Tra Don Giovanni d’Austria e il duca di Guisa. Alcune riflessioni sul cardinal Filomarino durante la rivolta napoletana del 1647-48», *Librosdelacorte.es* 18 (2019), σσ. 229-245.

¹⁰ MUSI, «La rivolta del 1647-48», σσ. 1271-1273· DINI, *Masaniello*, σσ. 36-39.

¹¹ MUSI, «La rivolta del 1647-48», σσ. 1277-1282.

τον όρο *moti masanelliani* περιγράφει τις διαφορετικές εκφράσεις των κοινωνικών αντιδράσεων και κινητοποιήσεων που συνδέονταν με τα γεγονότα της Μητρόπολης και λίγο πολύ διαπέρασαν όλες τις περιοχές του βασιλείου: από το γειτονικό Σαλέρνο έως την Απουλία, την Καλαβρία και την περιφέρεια του Αμπρούτσο όπου σε ορισμένες πόλεις οι αντιδράσεις των αγροτικών στρωμάτων ήταν ιδιαίτερα έντονες. Στις περισσότερες πόλεις και χωριά του βασιλείου οι καταπιεζόμενες μάζες έβαλλαν αδιακρίτως τόσο εναντίον των ντόπιων βαρόνων όσο και εναντίον των αξιωματούχων του Στέμματος, με πρακτικές ανάλογες με εκείνες της πρωτεύουσας: έσπαγαν, κατέστρεφαν κι έκαιγαν πάγκους φοροεισπρακτόρων, αποθήκες τροφίμων, σπίτια αριστοκρατών και κρατικών λειτουργών¹². Η συστηματική μελέτη των διαφορετικών εκφάνσεων των γεγονότων της διετίας 1647-48 στις υπόλοιπες περιοχές του βασιλείου, που έχει ξεκινήσει τις τελευταίες δεκαετίες, υπερβαίνει προηγούμενα στενά σχήματα ερμηνείας που τις αντιμετώπιζαν ως μεμονωμένα επεισόδια ή ως τυχαία περιστατικά¹³.

Αντηχήσεις-προσλήψεις-ιστοριογραφικές προσεγγίσεις

Για την εξέγερση της Νάπολης διαθέτουμε μεγάλο πλούτο κειμένων αλλά και ερμηνευτικών προσεγγίσεων, που εκκινούν από τις ίδιες τις μέρες των γεγονότων. Δεκάδες χρονικά και ημερολόγια αφηγούνται τα γεγονότα από διαφορετικές οπτικές ως επί το πλείστον μεροληπτικές, και αποτελούν τη βάση πάνω στην οποία πάτησε η μεταγενέστερη έρευνα. Ορισμένα από αυτά γνώρισαν πολλές επανεκδόσεις, όπως για παράδειγμα το *Le rivoluzioni di Napoli* του Alessandro Giraffi, το οποίο μάλιστα μεταφράστηκε και εκδόθηκε και στην Αγγλία, τη Γαλλία και την Ελβετία. Ο James Howell, μεταφραστής της αγγλικής έκδοσης του 1650, εντόπιζε αρκετές αναλογίες ανάμεσα στην εξέγερση της Νάπολης και στις εξεγέρσεις των Κάτω Χωρών (1568-1648), της Καταλονίας (1640-1652) και της Πορτογαλίας (1640-1688), οι οποίες κλόνισαν τα θεμέλια της Ισπανικής Αυτοκρατορίας, θεωρώντας πως η Νάπολη έφτασε στο κατώφλι της απόσχισής της από το

¹² C. CICCARELLI, *Storie locali nell'Abruzzo di età moderna 1504-1806*, Λ' Ακουλα: Colacchi, 2014, σσ. 33-37.

¹³ G. FOSCARI, «La rivolta del 1647-48 nelle città medie e nei centri minori del Mezzogiorno», στο A. LERRA – A. MUSI (επιμ.), *Rivolte e Rivoluzione Nel Mezzogiorno d'Italia: 1547-1799*, Manduria: Lacaíta, 2008, σσ. 303-346.

Στέμμα και της δημιουργίας μιας ανεξάρτητης κοινότητας. Η αφήγηση του Giraffi σταματάει τη δέκατη μέρα της εξέγερσης, τη 16^η Ιουλίου, μέρα της δολοφονίας του Μαζανιέλλο¹⁴. Ένα άλλο χρονικό που θεωρείται από τα πλέον αξιόπιστα και στο οποίο βασίστηκαν αρκετοί ιταλοί ιστορικοί για την ανασύνθεση των γεγονότων γράφτηκε από τον γιατρό και φαρμακολόγο Giuseppe Donzelli¹⁵, ο οποίος έλαβε ενεργά μέρος στην εξέγερση. Τέλος, αρκετά λεπτομερές θεωρείται και το χρονικό του Alessandro Molini με τίτλο *Sollevazione di Tommaso Aniello di Napoli*, το οποίο αφηγείται τα σημαντικότερα γεγονότα καθόλη τη διάρκεια της εξέγερσης έως και τη 15η Απριλίου του 1648 και επιπλέον έχει την ιδιαιτερότητα να περιλαμβάνει μια πλούσια εικονογράφηση από σκίτσα, υδατογραφίες και χαρακτικά¹⁶.

Από τις ίδιες τις μέρες της εξέγερσης και αμέσως μετά τον θάνατό του, ο Μαζανιέλλο μυθοποιήθηκε από τις λαϊκές μάζες και συνδέθηκε με την απελευθέρωση της πόλης από ένα παρελθόν καταπίεσης ενώ παράλληλα δημιουργήθηκε μια παράδοση εορτασμού της εξέγερσης που απέκτησε εθνικό χαρακτήρα. Οι εκπρόσωποι του Στέμματος και οι ευγενείς συχνά εμπόδιζαν τέτοιες εκδηλώσεις και κατέστρεφαν σύμβολα ή μνημεία σχετικά με την εξέγερση. Επιπλέον, η φιγούρα του νεαρού ψαρά άρχισε να εργαλειοποιείται όχι μόνο από τους χρονικογράφους αλλά και από πλήθος λογοτεχνών, συγγραφέων και ιστορικών μέσω ποικίλων και αντιφατικών αναπαραστάσεων που άλλοτε τον εμφάνιζαν ως μεσσία και απελευθερωτή και άλλοτε ως δαίμονα και απόλυτο καταστροφή. Ιδιαίτερος η δραματουργία και η ταξιδιωτική λογοτεχνία του 18^{ου} αιώνα χρησιμοποίησαν την περίπτωση της Νάπολης ως αρνητικό παράδειγμα της ανάμειξης του λαού στην πολιτική σφαίρα.

Η φήμη του Μαζανιέλλο εξαπλώθηκε πολύ γρήγορα έξω από τα σύνορα του βασιλείου αλλά και της Ιταλικής χερσονήσου. Ένας από τους πρώτους βιογράφους του Σπινόζα, ο Johannes Colerus ανέφερε πως ο ολλανδός

¹⁴ R. VILLARI, «Masaniello: Contemporary and Recent Interpretations», *Past & Present* 108 (1985), σσ. 117-132.

¹⁵ Πρόκειται για το χρονικό με τίτλο: *Partenope liberata ovvero Racconto dell'Heroica resolutione fatta dal Popolo di Napoli per sottrarsi con tutto il Regno dall'insopportabil Giogo delli Spagnuoli*, Νάπολη, 1647.

¹⁶ F. MORATTI, «Sollevazione di Tommaso Aniello di Napoli. Il manoscritto di Alessandro Molini (BUB, ms 2466)», *Storicamente* 13 (2017), [Manoscritto Molini: Masaniello e la Rivolta di Napoli Sollevazione di Tommaso Aniello \(storicamente.org\)](https://www.storicamente.org/Manoscritto-Molini-Masaniello-e-la-Rivolta-di-Napoli-Sollevazione-di-Tommaso-Aniello) (πρόσβαση, στις 22/9/2021).

φιλόσοφος είχε ζωγραφίσει ένα πορτραίτο του Μαζανιέλλο με ένα πρόσωπο που έμοιαζε πολύ με το δικό του. Ο γάλλος συγγραφέας La Rochefoucauld έγραψε χαρακτηριστικά για την εξέγερση της Νάπολης πως εκείνες τις μέρες συντελέστηκε ένα θαύμα¹⁷. Στην Αγγλία κυκλοφόρησαν κάποια μετάλλια που απεικόνιζαν από τη μια πλευρά τον Κρόμγουελ και από την άλλη τον Μαζανιέλλο, με σκοπό μάλλον να υποβαθμίσουν τον άγγλο στρατιωτικό και πολιτικό που ανήκε στη μεσαία γαιοκτητική αριστοκρατία στο επίπεδο του πληβίου ψαρά¹⁸.

Ορόσημο και αφηγηματικό καλούπι για τη μεταγενέστερη ιστοριογραφία θεωρείται το έργο του Pietro Giannone, *Istoria civile del Regno di Napoli*, που εκδόθηκε το 1723 και περιλαμβάνει μια σύντομη περιγραφή της εξέγερσης, βασισμένη σε σημαντικά χρονικά σύγχρονα με τα γεγονότα, ιδεολογικά τοποθετημένα υπέρ των ευγενών. Ο Giannone εγγράφει την εξέγερση στη γενικότερη κρίση της μοναρχίας και κάνει λόγο για μια διακυβέρνηση παραδομένη στα χέρια των προνομιούχων. Αναπαράγει για τον λαό την εικόνα που βρίσκει στις πηγές: μάζα άμορφη και ευμετάβλητη, ανίκανη να αντιληφθεί την ουσία των γεγονότων και χωρίς κατεύθυνση. Αναδεικνύει ωστόσο την αντιπάθεια του λαού για τους ευγενείς¹⁹.

Το ενδιαφέρον για την εξέγερση του 1647 αναζωπυρώθηκε έντονα την περίοδο των ιακωβίνικων δημοκρατιών και της βραχύβιας «Παρθενόπειας Δημοκρατίας» του 1799. Μέσα στο συγκεκριμένο ιστορικό πλαίσιο ο Masaniello απέκτησε συμβολισμό εθνικού απελευθερωτή, δημοκράτη και προασπιστή των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και η εξέγερση επανανοηματοδοτήθηκε προβάλλοντας στο παρελθόν συλλογικές επιδιώξεις μιας εποχής με εντελώς διαφορετικά χαρακτηριστικά, τόσο κοινωνικά όσο και πολιτικά. Όταν παλινρθώθηκαν οι Βουρβόνοι, ο ίδιος ο Φερδινάνδος Δ΄ διέταξε την καταστροφή του τάφου του Μαζανιέλλο και τον διασκορπισμό των οστών του.

Η πατριωτική και εθνικιστική πρόσληψη των γεγονότων της προενωτικής ιταλικής ιστορίας από τη ρομαντική ιστοριογραφία αλλά και τη λογοτεχνία της περιόδου της ιταλικής Παλιγγενεσίας κατάσκευασε έναν πατριώτη Μαζανιέλλο, οραματιστή της ανεξαρτησίας του ιταλικού λαού που

¹⁷ DINI, *Masaniello*, σσ. 45-49.

¹⁸ VILLARI, «Masaniello: Contemporary and Recent Interpretations».

¹⁹ F. BENIGNO, *Specchi Della Rivoluzione*, Ρώμη: Donzelli, 1999, σσ. 202-205. DINI, *Masaniello*, σσ. 49-50.

ενσάρκωνε το ιδεώδες ενός ήρωα που μαχόταν ενάντια στον ξένο κατακτητή.

Από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα η ιστοριογραφία έστρεψε το ενδιαφέρον της στις συνθήκες ζωής των λαϊκών στρωμάτων και αναδείχθηκε ο κοινωνικός χαρακτήρας των εξεγέρσεων του Νότου των μέσων του 17^{ου} αιώνα καθώς και η ταξική τους διάσταση. Σε ό,τι αφορά την περίπτωση της Νάπολης, χάρη στη συμβολή του Bartolomeo Capasso και, κυρίως, του Michelangelo Schipa ανακαλύφθηκε ένας πλούτος αρχαιικού υλικού και εγγράφων και ξεκίνησε μια συστηματική έρευνα που στόχευε στην επανασύνθεση των γεγονότων, προχώρησε πολύ πέρα από τις πρώτες δέκα ημέρες και φώτισε την κοινωνικοοικονομική φύση της εξέγερσης. Ο Schipa διαίρουσε την εξέγερση σε τρεις φάσεις: η πρώτη φάση ήταν εκείνη της αστικής εξέγερσης που στρεφόταν εναντίον των ευγενών και είχε αντιφορολογικά κίνητρα, χωρίς ωστόσο να αμφισβητείται η υποταγή στο Στέμμα, και έκλεισε με τη δολοφονία του Μαζανιέλλο. Η δεύτερη φάση χαρακτηρίστηκε από την εξάπλωση των κινημάτων στις επαρχίες του βασιλείου που προσέλαβαν πλέον ανοιχτά αντιφεουδαρχικό χαρακτήρα. Τέλος, στην τρίτη φάση έχουμε την απόσχιση από την Ισπανία και την ανακήρυξη της «Αληθινής Δημοκρατίας της Νάπολης» (Real Republica Napoletana). Ο Schipa είναι ο πρώτος που υποβάθμισε τον ρόλο του νεαρού ψαρά, ανέδειξε τη φιγούρα του Genoïno και επιπλέον χρησιμοποίησε στον τίτλο του έργου του τη φράση: «η αποκαλούμενη εξέγερση του Μαζανιέλλο»²⁰.

Ο Benedetto Croce στο έργο του *Storia del Regno di Napoli* υποβάθμισε εντελώς την εξέγερση, περιγράφοντάς την ως ένα από τα κινήματα των πληβείων «χωρίς πυξίδα, χωρίς φρένο, χωρίς κεφαλή ούτε τέλος, χωρίς παρόν και μέλλον»²¹. Την ίδια περίπου άποψη διατύπωσε για ανάλογα κινήματα και εξεγέρσεις της περιόδου εκείνης, τα οποία και χαρακτήριζε ως αναχρονιστικές ουτοπίες μεσαιωνικού χαρακτήρα και οπισθοδρομήσεις. Ο Croce δέχτηκε κριτική από πολλούς ιστορικούς για αυτές του τις απόψεις.

Μεγάλη τομή στην έρευνα των εξεγέρσεων των μέσων του 17^{ου} αιώνα αποτέλεσε η μεταπολεμική ιστοριογραφική θεώρηση που υπερέβη τις

²⁰ Ο πρωτότυπος τίτλος του έργου είναι: *La cosiddetta rivoluzione di Masaniello* και εκδόθηκε στη Νάπολη το 1918.

²¹ «[...] riuscì presto a uno dei tanti moti plebei senza bussola e senza freno, senza capo nè coda, senza presente e senza avvenire». B. CROCE, *Storia del Regno di Napoli*, επιμ. G. GALASSO, Μιλάνο: Adelphi edizioni, 1992, σσ. 60-61.

εθνικές ιστορίες και ενέταξε τη μελέτη της περιόδου σε ένα ευρύτερο ευρωπαϊκό πλαίσιο προωθώντας, ταυτόχρονα, συγκριτικές μελέτες των εξεγερσιακών φαινομένων. Είναι λίγο έως πολύ γνωστές οι ιδιαιτέρως γόνιμες ιστορικές διαμάχες σχετικά με το εάν υπήρξε γενικευμένη κρίση τον 17^ο αιώνα, πού εντοπιζόνταν τα αίτια αυτής της κρίσης, τι χαρακτήρα είχε και τι αλλαγές επέφερε στις διάφορες ευρωπαϊκές κοινωνίες και οικονομίες, πώς συνδέθηκε με τη μετάβαση από τη φεουδαρχία στον καπιταλισμό, κ.λπ.

Σε αυτή τη βάση πάτησε και ο Rosario Villari, του οποίου το έργο θα σηματοδοτήσει μια νέα εποχή για τη μελέτη των εξεγέρσεων στον ιταλικό χώρο. Ο Villari συνέδεσε κριτικά την περίοδο που προηγήθηκε της εξέγερσης της Νάπολης με τις ευρωπαϊκές κοινωνικοπολιτικές εξελίξεις. Με το έργο του *La rivolta antispagnola a Napoli*, του 1967, ανασύνθεσε την προϊστορία της εξέγερσης μέσω της ανάλυσης του οικονομικού και κοινωνικού πλέγματος σχέσεων καθώς και του φορολογικού συστήματος στο Βασίλειο της Νάπολης. Ο Villari μελέτησε σε βάθος την εξάπλωση της εξέγερσης στις επαρχίες του βασιλείου και τη στήριξή της από τα αγροτικά στρώματα, την οποία και συνέδεσε με μια διαδικασία προοδευτικής αποσύνθεσης του συμπλέγματος «φεουδάρχης-δουλοπάροικος» που συντελούνταν ήδη από τα τέλη του προηγούμενου αιώνα, υπογραμμίζοντας έτσι την αντιφεουδαρχική διάστασή της. Εντόπισε μια σταδιακή απαγκίστρωση του αγροτικού κόσμου από την ψυχολογική και ιδεολογική υποτέλεια στις άρχουσες τάξεις που έπαιρνε διάφορες μορφές έκφρασης: από την επιδοκιμασία και τη στήριξη των αγροτών του φαινομένου της ληστείας (*banditismo*), τη συχνή άρνηση των αγροτών να πληρώσουν φόρους και προσόδους, έως την υποστήριξη κινημάτων που στόχευαν στην αποδέσμευση των κοινοτήτων από την εξουσία των φεουδαρχών διεκδικώντας την άμεση υπαγωγή τους στον μονάρχη, όπως συνέβη στην περίπτωση του Chieti της περιφέρειας του Abruzzo²².

Με την ανάδυση και την εδραίωση της κοινωνικής ιστορίας και την εμφάνιση νέων πεδίων ιστορικής έρευνας στις δεκαετίες 1960-70, προέκυψε μια σειρά από μελέτες οι οποίες προσέφεραν νέες οπτικές στη μελέτη των γεγονότων του 1647-48 αλλά και των προνεωτερικών ευρωπαϊκών εξεγέρσεων εν γένει. Μεταξύ αυτών μεγάλη επίδραση άσκησε το έργο του Au-

²² R. VILLARI, «Rivolte e Coscienza Rivoluzionaria Nel Secolo XVII», *Studi Storici* 12, (1971), σ. 239 [235-264]. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, «Appunti Sul Seicento», *Studi Storici* 23 (1982), σσ. 739-751.

relino Musi, *La rivolta di Masaniello nella scena politica barocca* (1989), που συνέδεσε την εξέγερση με το διεθνές περιβάλλον και κυρίως με την τελευταία φάση του Τριακονταετούς Πολέμου, μια φάση που σε μεγάλο βαθμό καθόρισε τις ταυτότητες των κοινωνικών δυνάμεων σε σύγκρουση αλλά και τις μορφές κοινωνικής πάλης στην πολυπλοκότητά τους. Ο Musi ανέδειξε τον αντιαριστοκρατικό και αντιφεουδαρχικό χαρακτήρα της εξέγερσης²³. Σε ανάλογη κατεύθυνση ο Giuseppe Galasso συνέδεσε την κρίση του Βασιλείου της Νάπολης με την κρίση της Αυτοκρατορίας μεταξύ του 1642 και 1646, ανακατασκευάζοντας το κοινωνικοπολιτικό, το πολιτικοθεσμικό και το πολιτισμικό υπόβαθρο των γεγονότων. Ο Francesco Benigno με πλήθος άρθρων και μελετών σχετικών με τις προνεωτερικές εξεγέρσεις ανέδειξε στην περίπτωση της Νάπολης την πολιτική πρωτοκαθεδρία (protagonismo) της μεγάλης μάζας του περιθωρίου, παραδοσιακά αποκλεισμένης από το κοινωνικοπολιτικό γίγνεσθαι, που αφενός ριζοσπαστικοποιήθηκε αμφισβητώντας μια παράδοση που την ήθελε υπάκουη, υποταγμένη και πειθήνια και αφετέρου άνοιξε χώρους για την πολιτική της έκφραση²⁴. Πιο πρόσφατα, τη δεκαετία του 2000, η Silvana d'Alessio με το βιβλίο της *Masaniello: la sua vita e il mito in Europa*, επιχείρησε να ανιχνεύσει τα όρια ανάμεσα στην ιστοριογραφική και στη μυθική αναπαράσταση του Μαζανιέλλο, ενώ η Angela de Benedictis συνέδεσε τις εξεγέρσεις του 17^{ου} αιώνα με το δικαίωμα του λαού στην αντίσταση απέναντι σε τυραννικές και καταπιεστικές συμπεριφορές που πήγαζαν από τους φορείς της εκάστοτε εξουσίας²⁵.

Συμπερασματικά, με δεδομένο ότι το ερευνητικό ενδιαφέρον για την εξέγερση του Μαζανιέλλο παραμένει εξαιρετικά ζωντανό εντός και εκτός των ιταλικών συνόρων και καθώς στέκεται αδύνατο να παρουσιαστούν όλες οι τάσεις στην έκταση της ανά χείρας μελέτης, θα προσπαθήσουμε να συμπυκνώσουμε ορισμένα βασικά πορίσματα:

- Εφόσον δεν τέθηκε –τουλάχιστον καθολικά– το ζήτημα της πολιτικής εξουσίας είτε στην εκδοχή της κοινωνικής ανατροπής είτε

²³MUSI, «La rivolta del 1647-48», σσ. 1287-1288.

²⁴BENIGNO, *Specchi Della Rivoluzione*, σσ. 291-292.

²⁵A. DE BENEDICTIS, «Miti, prototipi, enigmi di ribelli e ribellioni, e lezioni della storia», *Storicamente* 15-16 (2019-2020), σσ. 1-30· ΤΗΣ ΙΔΙΑΣ, «Rivolte e diritto di resistenza», στο L. BARLETTA και G. GALASSO (επιμ.), *Crisi e tramonto dello stato moderno*, Atti del convegno di studi (28-30 Οκτωβρίου 2010), Δημοκρατία του Αγίου Μαρίνου: Università degli Studi della Repubblica di San Marino, σσ. 59-77.

στην εκδοχή της αποτίναξης του ξένου κατακτητή, δεν μπορούμε να κάνουμε λόγο για επανάσταση, αλλά για εξέγερση, με αρκετά επαναστατικά χαρακτηριστικά ωστόσο, ιδίως στη δεύτερη φάση της.

- Πυροκροτητής της εξέγερσης ήταν η επιβολή του έκτακτου φόρου στα φρούτα αλλά τα αίτια της συνδέονται με βαθύτερα οικονομικά και κοινωνικά προβλήματα. Τόσο το επισιτιστικό ζήτημα όσο και το ζήτημα της δίκαιης και ισόνομης αντιπροσώπευσης στους πολιτειακούς θεσμούς εκφράστηκαν με έντονη αμφισβήτηση και βία εναντίον του πλέγματος εξουσίας που συγκροτούσαν αριστοκράτες, ευγενείς, διοικητές του Στέμματος και φοροσυλλέκτες.
- Η εξέγερση χαρακτηρίστηκε από εντυπωσιακή μαζικότητα και ταχύτατη εξάπλωση στην περιφέρεια. Πρωταγωνιστής, τουλάχιστον στο ξεκίνημα, ήταν ο λαός και τα χαμηλότερα στρώματα που πλήττονταν περισσότερο και βρίσκονταν στα όρια της επιβίωσης με τη στήριξη και των αστών (*popolo civile*). Ειδικά στην περίπτωση της Νάπολης οι άνθρωποι του περιθωρίου και όσοι ασκούσαν ταπεινά επαγγέλματα εμφανίζονται ως πιο συγκροτημένο υποκείμενο με μια ορισμένη ενότητα και σχετικά ενιαία συνείδηση και αποκαλούνταν *lazzari*. Αξιοσημείωτη ήταν η μεγάλη συμμετοχή γυναικών οι οποίες οργανώθηκαν στρατιωτικά και οπλοφορούσαν, ενώ πολύ σημαντική ήταν και η στήριξη των αγροτών. Μετά τη δολοφονία του Μαζανιέλλο η κοινωνική βάση της εξέγερσης διευρύνθηκε με ομάδες μοναχών και φοιτητών που συμμετείχαν με δικά τους αιτήματα. Μεταξύ των εξεγερθέντων εκπροσωπήθηκαν διαφορετικές και αντίρροπες τάσεις: οι αστοί και ο *Genoio* διεκδικούσαν ισότιμη αντιπροσώπευση στη διοίκηση, ένα ριζοσπαστικότερο κομμάτι επιδίωκε την ευθεία σύγκρουση με τους Ισπανούς και εναντιώθηκε σθεναρά στους βαρόνους ενώ ένα φιλογαλλικό τμήμα διαπραγματευόταν με τους Γάλλους. Σε μεγάλο βαθμό αυτή η σύγκρουση συμφερόντων και η έλλειψη ενιαίων αιτημάτων συνέβαλαν στην τελική ήττα.
- Ο Μαζανιέλλο, αν και θεωρήθηκε από ορισμένους μελετητές ως απόλυτο ενεργούμενο του *Genoio*, κατάφερε να συνενώσει και να εκπροσωπήσει διαφορετικές κοινωνικές δυνάμεις, τουλάχιστον στην αρχή. Επέδειξε επιπλέον εξαιρετικές ικανότητες στη στρατιωτική οργάνωση των εξεγερμένων. Από την άλλη η απόλυτη ταύ-

τιση της εξέγερσης με τον πρωτεργάτη της υποβαθμίζει τον κοινωνικό της χαρακτήρα και την περιορίζει τόσο χρονικά όσο και σε περιεχόμενο.

- Η επίκληση στον «καλό» και «δίκαιο» βασιλιά που περιστοιχίζεται από «κακούς» συμβουλάτορες είναι κοινό χαρακτηριστικό των κοινωνιών του Παλαιού Καθεστώτος και στην περίπτωση της Νάπολης αποτυπώνεται και στο αίτημα της επαναφοράς του προνομίου του Καρόλου του Ε' του 1517. Ο βασιλιάς, αν και κορυφή της φεουδαρχικής πυραμίδας, αντιπροσώπευε εκείνη την εποχή τη σταθερότητα και την τάξη μέσα στην αταξία των ήδη παρηκμασμένων πολύπλοκων φεουδαρχικών σχέσεων, το διαμορφούμενο «έθνος-κράτος» έναντι των κατακερματισμένων βασιλικών οντοτήτων. Επιπλέον, οι δηλώσεις πίστης στον βασιλιά και οι αναφορές σε παλαιότερους ηγεμόνες αποτελούσαν προσπάθειες νομιμοποίησης της εξέγερσης²⁶.
- Σε κάθε περίπτωση οι πρωτόγνωρης κλίμακας και συχνότητας λαϊκές εξεγέρσεις του 16^{ου} και κυρίως του 17^{ου} αιώνα, τόσο αστικές όσο και αγροτικές, αποτυπώνουν ανάγλυφα αφενός μια κοινωνία σε διαρκή σύγκρουση και διαπραγμάτευση μεταξύ κυβερνώντων και κυβερνωμένων και αφετέρου μια σειρά ανακατατάξεων στο εσωτερικό των βασικών κοινωνικών κατηγοριών, των ευγενών, των αστών και των αγροτών. Όλες αυτές οι ζυμώσεις θα ευνοήσουν τελικά την απολυταρχική μοναρχία η οποία θα ισχυροποιηθεί, μέχρι να δεχτεί το οριστικό πλήγμα σχεδόν 150 χρόνια μετά, με τη Γαλλική Επανάσταση.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ελληνόγλωσση

ΠΑΓΚΡΑΤΗΣ, Γ.Δ. *Ιστορία της Ιταλίας*, Αθήνα: Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών, 2015, διαθέσιμο στο: <http://hdl.handle.net/11419/3951>

CIPOLLA, C. *Η Ευρώπη πριν από τη βιομηχανική επανάσταση. Κοινωνία και οικονομία, 1000-1700 μ. Χ.*, Αθήνα: Θεμέλιο, 1998.

²⁶ Η. ΚΑΜΕΝ, *Πρώμη νεότερη ευρωπαϊκή ιστορία*, Αθήνα: Μεταίχμιο, 2002.

WIESNER-HANKS, M. E. *Πρώιμη νεότερη Ευρώπη, 1450-1789*, Αθήνα: Ξιφαράς, 2008.

Ξενόγλωσση

- BENIGNO, F. *Specchi Della Rivoluzione*, Ρώμη: Donzelli, 1999.
- CICCARELLI, C. *Storie locali nell’Abruzzo di età moderna 1504-1806*, Λ’Ακουλα: Colacchi, 2014.
- CROCE, B. *Storia del Regno di Napoli*, επιμ. G. GALASSO, Μιλάνο: Adelphi edizioni, 1992.
- DE BENEDICTIS, A. «Miti, prototipi, enigmi di ribelli e ribellioni, e lezioni della storia», *Storicamente* 15-16 (2019-2020), σσ. 1-30.
- DE BENEDICTIS, A. «Rivolte e diritto di resistenza», στο L. BARLETTA και G. GALASSO (επιμ.), *Crisi e tramonto dello stato moderno*, Atti del convegno di studi (28-30 Οκτωβρίου 2010), Δημοκρατία του Αγίου Μαρίνου: Università degli Studi della Repubblica di San Marino, σσ. 59-77.
- DI RIENZO, E. «Genoino, Giulio», *Dizionario Biografico degli Italiani*, τ. 53 (2000), https://www.treccani.it/enciclopedia/giulio-genoino_%28Dizionario-Biografico%29/.
- DINI, V. *Masaniello: L’eroe e il mito*, Ρώμη: Newton Compton, 1995.
- ELISZEZYNSKI, G.M. «Tra Don Giovanni d’Austria e il duca di Guisa. Alcune riflessioni sul cardinal Filomarino durante la rivolta napoletana del 1647-48», *Librosdelacorte.es* 18 (2019), σσ. 229-245.
- FELTRI, F.M. «Masaniello e la rivolta napoletana», *Chiaroscuro: Percorsi di storia locale*, τ. 1, Τορίνο: SEI, 2010.
- FOSCARI, G. «La rivolta del 1647-48 nelle città medie e nei centri minori del Mezzogiorno», στο A. LERRA – A. MUSI (επιμ.), *Rivolte e Rivoluzione Nel Mezzogiorno d’Italia: 1547-1799*, Manduria: Lacaita, 2008, σσ. 303-346.
- GARINO, A.C. «Studi sugli arrendamenti del Regno di Napoli», *Giornale degli Economisti e Annali di Economia*, n. S. 18, 3-4 (1959), σσ. 221-227.
- KAMEN, H. *Πρώιμη νεότερη ευρωπαϊκή ιστορία*, Αθήνα: Μεταίχιμο, 2002.
- MORATTI, F. «Sollevazione di Tommaso Aniello di Napoli. Il manoscritto di Alessandro Molini (BUB, ms 2466)», *Storicamente* 13 (2017), [Manoscritto Molini: Masaniello e la Rivolta di Napoli Sollevazione di Tommaso Aniello \(storicamente.org\)](https://www.storicamente.org/).
- MUSI, A. «La rivolta del 1647-48», στο J. MARTÍNEZ MILLÁN, R. GONZÁLEZ CUERVA & M. RIVERO RODRIGUEZ (επιμ.), *La Corte De*

Felipe IV (1621-1665), Μαδρίτη: Polifemo, 2018, σσ. 1253-1305.

VILLARI, R. «Appunti Sul Seicento», *Studi Storici* 23 (1982), σσ. 739-751.

VILLARI, R. «Masaniello: Contemporary and Recent Interpretations», *Past & Present* 108 (1985), σσ. 117-132.

VILLARI, R. «Rivolte e Coscienza Rivoluzionaria Nel Secolo XVII», *Studi Storici* 12, (1971), σσ. 235-264.

ΒΙΟΓΡΑΦΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ

Η Γεωργία Καλαρά είναι πτυχιούχος του Τμήματος Ανθοκομίας και Αρχιτεκτονικής Τοπίου του πρώην ΤΕΙ Ηπείρου (νυν Πανεπιστημίου Ιωαννίνων) και του Τμήματος Ιταλικής Γλώσσας και Φιλολογίας του ΕΚΠΑ. Είναι απόφοιτη του Προγράμματος Μεταπτυχιακών Σπουδών «Ελληνορωμαϊκές-Ελληνοϊταλικές σπουδές: Λογοτεχνία, Ιστορία και Πολιτισμός» και στη διπλωματική της εργασία μελετά τις εξεγέρσεις στα ιταλικά κράτη των πρώιμων νεότερων χρόνων.

La rivolta di Masaniello, Napoli 1647-1648:
Risonanze, percezioni, approcci interpretativi

Georgia KALARA

Sommario: A metà del '600 una serie di rivolte più o meno violente sconvolse le società europee. In Spagna e nei suoi domini, dove negli anni '40 del secolo un periodo di profonda crisi e decadenza, segnava il tramonto del siglo de oro, scoppiarono quasi contemporaneamente almeno quattro rivolte, in Catalogna, in Portogallo, a Napoli e a Palermo. La rivolta di Napoli del 1647-48 o, come è meglio nota, «La rivolta di Masaniello» dal nome del suo capopopolo, è una delle prime che i suoi contemporanei chiamarono rivoluzione.

In questo studio viene riesaminato il carattere, il contenuto e le tracce degli avvenimenti del 1647-'48, attraverso la relativa documentazione di archivio, le rivendicazioni avanzate, i soggetti coinvolti e i loro obiettivi, sulla base anche di diversi studi, monografie e cronache dell'epoca.

Parole chiave: rivolta, Masaniello, Napoli, predominio spagnolo, gabelle.

Η αποστασία του Αγίου Τίτου, 1363-1367¹: μία ή δύο εξεγέρσεις;

Φώτης ΜΠΑΡΟΥΤΣΟΣ

Περίληψη: Η εξέγερση που ξέσπασε στον Χάνδακα της Κρήτης τον Αύγουστο του 1363 έμελε να φέρει σε εξαιρετικά δύσκολη θέση τη Βενετία. Παρά την καλά σχεδιασμένη βενετική αντεπίθεση, οι αποστάτες συνέχισαν να αντιστέκονται για μεγάλο χρονικό διάστημα. Ποιοι ήταν οι αποστάτες: το 1/5 περίπου των βενετών ευγενών φεουδαρχών, και απροσδιόριστος αριθμός φεουδαρχών, αρχόντων, κατοίκων των πόλεων και χωρικών. Σύμφωνα με τις υπάρχουσες πηγές, στην αρχική φάση της εξέγερσης συμμετείχαν όλες οι πληθυσμιακές συνιστώσες που προαναφέρθηκαν. Στο παρόν κείμενο εξετάζονται κριτικά οι πηγές, οι αιτίες που οδήγησαν στην εξέγερση και οι ερμηνείες που έχουν έως τώρα προταθεί για την αποστασία.

Λέξεις κλειδιά: Βενετία, Κρήτη, εξέγερση, διακυβέρνηση, άρχοντες, φεουδάρχες.

Η εξέγερση στην Κρήτη (Αύγουστος 1363) ακολούθησε την ιδιαίτερα φορτισμένη συγκυρία των συνωμοσιών (Tierolo-Querini, Marino Falier) που είχαν συνταράξει τη Βενετία και είχαν προκαλέσει τριγμούς στο σύστημα εξουσίας που είχε εγκαθιδρυθεί το 1297 με τη δραστική αλλαγή στη λειτουργία του Μεγάλου Συμβουλίου (Serrata del Maggior Consiglio). Η αποστασία του Αγίου Τίτου αποδείχτηκε πολύ ισχυρότερο χτύπημα στο γόητρο του βενετικού κράτους, καθώς η αμφισβήτηση αφορούσε την κυριαρχική του υπόσταση. Οι επιμέρους συνιστώσες της εξέγερσης μπορεί να προσήλθαν στα πεδία των μαχών από διαφορετικές αφετηρίες, αλλά

¹ Το τέλος της εξέγερσης σημάδεψαν οι συλλήψεις του Tito Venier και των αδελφών Ιωάννη και Γεωργίου Καλλέργη τον Απρίλιο του 1367.

συμφώνησαν σε ένα βασικό πρόταγμα: την απόρριψη της βενετικής κυριαρχίας.

Το ερώτημα που τίθεται στον τίτλο «μία ή δύο εξεγέρσεις» δεν είναι ρητορικό. Δεν θεωρείται δεδομένο στη σύγχρονη ιστοριογραφία ότι η νίκη του μισθοφορικού στρατού της Βενετίας έξω από τα τείχη του Χάνδακα, τον Μάιο του 1364, ήταν το τέλος μιας πρώτης εξέγερσης ή όχι. Οι μάχες συνεχίστηκαν έως το 1367, αλλά ασαφές παραμένει ποιοι συνέχισαν να πολεμούν τους Βενετούς. Ο Ιωάννης Καλλέργης και άλλοι άρχοντες² ή οι ευγενείς φεουδάρχες και ο Ιωάννης Καλλέργης; Ορισμένοι ιστορικοί κλίνουν προς την πρώτη εκδοχή³, ενώ άλλοι κλίνουν προς τη δεύτερη⁴. Στα βενετικά χρονικά που αναφέρονται στην εξέγερση υπάρχουν αρκετά στοιχεία που οδηγούν στο συμπέρασμα ότι οι συγγραφείς τους ήξεραν την απάντηση στο συγκεκριμένο ερώτημα. Έτσι, ο πρωταγωνιστικός ρόλος επιστρέφει στους χρονικογράφους που, σε μεγάλο βαθμό, σημάδεψαν με τα κείμενά τους την πρόσληψη της εξέγερσης. Πρώτα, όμως, είναι απαραίτητο να αναγνωρίσουμε τη συμβολή όσων με την έρευνά τους αναβάθμισαν το ενδιαφέρον για την εξέγερση του Αγίου Τίτου και επαναπροσδιόρισαν το πλαίσιο για την προσέγγιση όσων συνέβησαν στη βενετική Κρήτη μεταξύ 1363-1366. Ο

² Με τον όρο άρχοντες αποδίδονται οι απόγονοι των βυζαντινών αρχόντων της περιόδου πριν από το 1204, είτε είχαν αποδεχθεί το βενετικό σύστημα εξουσίας είτε όχι. Με τον όρο φεουδάρχες αποδίδονται οι Λατίνοι (Βενετοί και άλλοι Ιταλοί) στους οποίους παραχωρήθηκε γη στην Κρήτη έναντι συγκεκριμένων υποχρεώσεων είτε κατά τα πρώτα κύματα εποικισμού (1211-1252) είτε αργότερα. Για φεουδάρχες προερχόμενους από οικογένειες ευγενών της Βενετίας χρησιμοποιείται ο όρος ευγενείς φεουδάρχες.

³ Για την παραδοσιακή οπτική, βλ. S. ROMANIN, *Storia documentata di Venezia*, τ. 3, Βενετία: Giusto Fuga, 1912, σσ. 217-227. Μ. Σ. ΘΕΟΤΟΚΗΣ, «Η κρητική αποστασία του 1363», *Ημερολόγιον της μεγάλης Ελλάδος* 7 (1928), σσ. 249-268. Μ.Ι. ΜΑΝΟΥΣΑΚΑΣ, «Τά διπλωματικά διαβήματα της Βενετίας προς τις ευρωπαϊκές δυνάμεις για τον ναυτικό αποκλεισμό της Κρήτης κατά την αποστασίαν του 1363-1364», *Ακαδημία Αθηνών* 70 (1995), σσ. 721-740. Έχει διατυπωθεί, επίσης, η θέση ότι υπήρξε μια δεύτερη εξέγερση που κράτησε από το 1365 έως το 1367 (Γ.Κ. ΠΑΠΑΖΟΓΛΟΥ, «"Ός τον του μαρτυρίου δεχεται στέφανον". Ο Αλέξιος Καλλέργης και μια άγνωστη διήγηση των κρητικών επαναστάσεων του 1365-1367, *Θησαυρίσματα* 36 (2006), σσ. 9-36).

⁴ H S. McKee (S. MCKEE, «The Revolt of St Tito in Fourteenth Century Venetian Crete: A Reassessment», *Mediterranean Historical Review* 9 (1994), σσ. 173-204), χωρίς να το διατυπώνει ρητά, δέχεται τη δεύτερη εκδοχή. Το ίδιο και η Χ. Μαλτέζου (Χ. ΜΑΛΤΕΖΟΥ, «Μέτρα της Βενετίας εναντίον των οικογενειών των επαναστατών στην Κρήτη (14ος αι.)», *Θησαυρίσματα* 41-2 (2011-12), σσ. 397-406) χωρίς να προσφέρει καμιά επιχειρηματολογία επί του θέματος.

J. Jegerlehner ήταν ο πρώτος που ενδιαφέρθηκε για το θέμα και προχώρησε σε έρευνα τόσο στο σωζόμενο υλικό στο αρχαιακό σώμα του Duca di Candia όσο και σε εκείνο του βενετικού Collegio⁵. Η Sally McKee⁶, με τη διεισδυτική της έρευνα, κατάφερε να αναδείξει πολλά στοιχεία που είτε κλόνισαν το αφήγημα περί δύο εξεγέρσεων είτε έκαναν δυνατή μια νέα οπτική για την ουσία της εξέγερσης. Της οφείλουμε ότι εντόπισε τη μεροληψία και τις αστοχίες στην αφήγηση του De Monacis, και ότι αποκάλυψε σημαντικούς παράγοντες για την κατανόηση της κοινωνικής και πολιτικής πραγματικότητας πριν από την εξέγερση, όπως η ώσμωση μεταξύ φεουδαρχών και αρχόντων, ο εκτεταμένος φατριασμός μεταξύ των φεουδαρχικών οικογενειών του νησιού, δηλαδή όσων εγκαταστάθηκαν κατά τη διάρκεια των τριών πρώτων κυμάτων εποικισμού και εκείνων που προσήλθαν στην Κρήτη από το τέλος του 13^{ου} αιώνα⁷. Έφερε, επίσης, στην επιφάνεια στοιχεία που δεν είχαν αξιολογηθεί, όπως η εισδοχή "Ελλήνων" στο Συμβούλιο των Φεουδαρχών του Χάνδακα και η τιμωρία στασιαστών που δεν ήταν φεουδάρχες, ευγενείς ή μη.

Πλήρεις απαντήσεις δεν έχουν δοθεί και για τα ακόλουθα ερωτήματα: τη φύση της εξέγερσης (ή των εξεγέρσεων), τους στόχους των εξεγερμένων στις πόλεις, την κοινωνική καταγωγή όσων συμμετείχαν στην εξέγερση, το περιεχόμενο και τους στόχους της εξέγερσης στην ύπαιθρο υπό την ηγεσία των αρχόντων και τη στήριξη των χωρικών. Σε κάθε περίπτωση μένει να δούμε αν η εξέγερση ανήκει στην τυπολογία των προγενέστερων εξεγέρσεων των αρχόντων, που εκδηλώνονταν όταν έχαναν τη γη και τα

⁵ J. JEGERLEHNER, «Der Aufstand der Kandiotischen Ritterschaft gegen das Mutterland Venedig 1363-1365», *Byzantinische Zeitschrift* 12 (1903), σσ. 78-125.

⁶ Η συμβολή της ήταν καθοριστική για να ανακαλύψουμε εκ νέου τη βενετική Κρήτη. MCKEE, «The Revolt» και S. MCKEE, *Uncommon Dominion. Venetian Crete and the Myth of Ethnic Purity*, Φιλαδέλφεια: University of Pennsylvania Press, 2000.

⁷ MCKEE, *Uncommon Dominion*, σσ. 166-167.

προνομία τους⁸, ή στις πολιτικές εξεγέρσεις που συναντάμε στην υπόλοιπη Ευρώπη την ίδια περίοδο⁹.

Στη σύγχρονη βιβλιογραφία¹⁰ για την αποστασία του 1363 τις θέσεις των πρωταγωνιστών διεκδικούν όχι μόνο οι φορείς της, δηλαδή οι επικεφαλής των εξεγερμένων, ο δόγης Lorenzo Celsi, και οι βενετοί προνοητές που ανέλαβαν την επιτόπου καταστολή της εξέγερσης, αλλά και οι χρονικογράφοι, οι αφηγητές των συμβάντων· ο Lorenzo De Monacis, ο Nicolò Trevisan¹¹, που αποτέλεσαν πρωταρχικές πηγές για τους μεταγενέστερους χρονικο-

⁸ Για τις λεγόμενες κρητικές επαναστάσεις του 13^{ου} και 14^{ου} αιώνα, βλ. Σ. ΞΑΝΘΟΥΔΙΔΗΣ, *Η Ενετοκρατία εν Κρήτη και οι κατά των Ενετών αγώνες των Κρητών*, Αθήνα: Verlag der "Byzantinisch-Neugriechischen Jahrbücher", 1939· S. BORSARI, *Il dominio veneziano a Creta nel XIII secolo*, Νάπολη: F. Fiorentino, 1963· Ν. ΣΒΟΡΩΝΟΣ, «Το νόημα και η τυπολογία των κρητικών επαναστάσεων του 13^{ου} αιώνα», *Βυζαντινά Σύμμεικτα* 8 (1989), σσ. 1-14.

⁹ S.K. COHN, JR., *Lust for Liberty. The Politics of Social Revolt in Medieval Europe, 1200-1425. Italy, France, and Flanders*, Κέμπριτζ Μασαχουσέτης: Λονδίνο: Harvard University Press, 2006· M. BOURIN, G. CHERUBINI & G. PINTO (επιμ.), *Rivolte urbane e rivolte contadine nell' Europa del Trecento. Un confronto*, Φλωρεντία: Firenze University Press, 2008.

¹⁰ Για τη δικαστική αντιμετώπιση της εξέγερσης και τις τιμωρίες των εξεγερμένων, βλ. M. MAGNANI, «Storia giudiziaria della rivolta di San Tito a Creta (1363-366)», *Reti Medievali* 14 (2013), σσ. 131-65· M. MAGNANI, «La risposta di Venezia alla rivolta di San Tito a Creta (1363-1366): un delitto di lesa maestà?», *Mélanges de l'École française de Rome-Moyen Âge* 127 (2015) URL: <http://journals.openedition.org/mefrm/2490>; DOI: <https://doi.org/10.4000/mefrm.2490>· ΜΑΛΤΕΖΟΥ, «Μέτρα της Βενετίας». Για τα χρονικά στα οποία περιέχονται πληροφορίες για την αποστασία του Αγίου Τίτου βλ. M.M. SARNATARO, «La rivolta di Candia del 1363-66 nelle fonti veneziane», *Studi Veneziani* 31 (1996), σσ. 127-153. Εξαιρετικά χρήσιμες παραμένουν οι εκδόσεις G.M. THOMAS – R. PREDELLI, *Diplomatarium Veneto Levantimum sive acta et diplomata res venetas graecas Levantis, 1351-1454*, Βενετία: Deputazione Veneta di Storia Patria, 1880-1899· R. PREDELLI, *I Libri Commemorativi della Repubblica di Venezia. Regesti*, τ. 1-8, Βενετία: Deputazione Veneta di Storia Patria, 1876-1914· F. THIRIET, *Régestes des délibérations du Sénat de Venise concernant la Romanie*, Παρίσι, Χάγη: Mouton, 1958-1961· F. THIRIET, *Délibérations des assemblées vénitiennes concernant la Romanie*, Παρίσι, Χάγη: Mouton, 1966-1971· F. CORNELIUS, *Creta sacra*, Μόντενα: Memor, 1971· E. SANTSCHI, *Régestes des arrêts civils et des memoriaux (1363-1399) des archives du duc de Crète*, Βενετία: Institut Hellénique d'Études Byzantines et Post-Byzantines de Venise, 1976, και S. MCKEE, *Wills from late Medieval Venetian Crete, 1312-1420*, Ουάσινγκτον: Dumbarton Oaks Research Library and Collection, 1998.

¹¹ Ένας από τους προνοητές που στάλθηκαν στην Κρήτη στην τελευταία φάση εκκαθάρισης των εστίων της εξέγερσης στην ύπαιθρο. Αμφισβητείται βάσιμα ότι το χρονικό που του αποδίδεται γράφηκε από αυτόν (S. MARIN, «Manuscript It. VII, 519 [= 8438] from Marciana National Library and its Spurious Author, Nicolò Trevisan», *Revista Arhivelor. Archives Review* [2016], σσ. 90-2, 100-1).

γράφους¹², και ο Gian Giacomo Caroldo που διαφοροποιήθηκε ως προς τη χρήση της εξέγερσης στον εσωτερικό πολιτικό διάλογο στη Βενετία¹³.

Πριν εξετάσουμε τις πληροφορίες που παραδίδουν τα χρονικά και την όποια επαλήθευση είναι δυνατή με διασταύρωση των πληροφοριών με τα στοιχεία που διασώζονται στα επίσημα κρατικά έγγραφα, καλό είναι να παρουσιαστούν ορισμένες παράμετροι της βενετικής παρουσίας στην Κρήτη, που σχετίζονται με την εξέλιξη της εξέγερσης.

Η σταθερά που όριζε σε μεγάλο βαθμό τα όρια της εξουσίας των βενετών κυβερνητών στην ύπαιθρο της Κρήτης ήταν η απόλυτη εξουσία που είχαν οι άρχοντες και οι φεουδάρχες στα φέουδά τους και τις περιοχές που ήταν υπό τη δικαιοδοσία τους. Ας μην ξεχνάμε ότι η Βενετία είχε παραχωρήσει με τη Συνθήκη ειρήνευσης του 1299 στον Αλέξιο Καλλέργη πολλά προνόμια. Ένα από αυτά ήταν η δικαστική αυτονομία εντός των γαιών του και επί όσων κατοικούσαν σε αυτές¹⁴. Για να κρίνουμε πόσο σημαντική ήταν η συγκεκριμένη παραχώρηση, πρέπει να ανατρέξουμε στη θεμελιώδη σημασία που έδινε η Βενετία στην επικράτηση του ποινικού της δικαίου στις νέες κτήσεις της¹⁵. πολύ περισσότερο στην Κρήτη, όπου η πλήρης απάλειψη του βυζαντινού δικαίου ήταν πολιτική επιλογή υψηλής προτεραιότητας. Κι αν θεωρηθεί ότι η Βενετία κατάφερε σταδιακά να επεκτείνει την απόλυτη εξουσία της σε ολόκληρο το νησί, δεν πρέπει να ξεχνάμε τη διαρκή υπενθύμιση

¹² SARNATARO, «La rivolta», όπου η παράθεση των αρχειακών παραπομπών για τα χρονικά με θέμα την εξέγερση του 1363.

¹³ Με το έργο του *Historie Venete*, μείγμα χρονικού και ουμανιστικής ιστοριογραφίας, ο Caroldo προσπάθησε να μιλήσει για την αντίσταση και τις ρήξεις στη βενετική πολιτική σκηνή, χωρίς να διαταράξει την εικόνα της ιδανικής πολιτείας. Βλ. M. O'CONNELL, «Memorializing conspiracy and unrest. Venetian Historical Writing at the Turn of the Sixteenth Century», στο M. VAN GELDER – C. J. DE LARIVIERE (επιμ.) *Popular Politics in an Aristocratic Republic. Political conflict and social Contestation in Late Medieval and Early modern Venice*, Λονδίνο και Νέα Υόρκη: Routledge, 2020, σσ. 46, 56, 59 [45-68].

¹⁴ Ορίζοταν συγκεκριμένα ότι ο Α. Καλλέργης κατείχε ο ίδιος, είτε μέσω των ανθρώπων του, το δικαίωμα να επιδικάζει αποφάσεις τις οποίες η βενετική διοίκηση δεν μπορούσε να ανατρέψει. Βλ. C.A. MALTEZOU, «Byzantine "consuetudines" in Venetian Crete», *Dumbarton Oaks Papers* 49 (1995), σσ. 270-271 [269-280], όπου και η σχετική για τη συνθήκη βιβλιογραφία.

¹⁵ Η πολιτική δικαίου όπως την ονόμαζε ο Gaetano Cozzi (G. COZZI, «La politica del diritto nella Repubblica di Venezia», στο G. COZZI (επιμ.), *Stato, Società e Giustizia nella Repubblica veneta (sec. XV-XVIII)*, τ. 1, Ρώμη: Jouvence, 1980, σσ. 15-20, 31-42 [15-152]).

προς τους ανώτατους αξιωματούχους (δούκα, γενικό προνοητή, συνδίκους εξεταστές, ρέκτορες) να επισκέπτονται την ύπαιθρο για να ελέγχουν την κατάσταση και να παραχωρούν ακροάσεις στους χωρικούς¹⁶. Το 1369, λίγα μόλις χρόνια μετά την καταστολή της εξέγερσης, στο Μεγάλο Συμβούλιο της Βενετίας εκλέχτηκαν τρεις προνοητές με αποστολή να περιοδεύσουν τις περιοχές της Κρήτης και να διερευνήσουν τις καταγγελίες υπηκόων για αδικίες και εκβιασμούς από τους αξιωματούχους της διοίκησης του νησιού¹⁷. Από το πλήθος σχετικών τεκμηρίων αξίζει να αναφέρουμε την επιστολή που έστειλε ο Ματθαίος Καλλέργης¹⁸ στη βενετική Σύγκλητο και παρουσίαζε τον χείριστο τρόπο με τον οποίο αντιμετώπιζαν οι περισσότεροι φεουδάρχες τους χωρικούς (*villani*) που ανήκαν στα φέουδά τους. Η απάντηση της Συγκλήτου ήταν ότι γνωρίζει τα δεινά που υφίστανται οι χωρικοί από τους φεουδάρχες και αποφάσισε να θεσμοθετήσει τη θέση ενός ανώτατου αξιω-

¹⁶ Η βενετική Σύγκλητος υπενθύμιζε τακτικά στους αξιωματούχους το καθήκον τους, επισημαίνοντας ότι μόνο έτσι θα λύνονταν τα προβλήματα των χωρικών αλλά και η κακοδιοίκηση των τοπικών αξιωματούχων που εκλέγονταν από τις τάξεις των ευγενών της Κρήτης, όπως οι καστελάνοι για παράδειγμα (Archivio di Stato di Venezia [στο εξής ASV], *Senato*, Dispacci, Provveditori da terra e da mar, φάκ. 745, 24/6/1556). Το 1566 ο δούκας Pasqual Cicogna περιόδευσε σε αρκετά χωριά για να αντιμετωπίσει τις καταχρήσεις κατά των χωρικών από δημόσιους αξιωματούχους (*castellani, capitani contra fures, scrivani, carpi di contadini*). Διέταξε τους αξιωματούχους να συγκεντρωθούν στα καστέλια και τα χωριά που υπηρετούσαν για να απαντήσουν σε ερωτήσεις σχετικά με το πώς φέρθηκαν στους χωρικούς, βλ. ASV, *Duca di Candia*, Bandi, φάκ. 16, υποφ. 10, f. 88r-v, 25/9/1569. Στην εντολή του ρέκτορα Χανίων συμπεριλαμβάνονται δύο άρθρα για την προστασία των βιλάνων, βλ. Χ.Α. ΜΑΛΤΕΖΟΥ (έκδ.), *Η εντολή του δόγη Βενετίας προς τον ρέκτορα Χανίων*, 1589, Βενετία: Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας, 2002, σσ. 132-133. Σχετικά με το θέμα είναι, επίσης, τα Κ. ΛΑΜΠΡΙΝΟΣ, «Κοινωνικές και οικονομικές αντιθέσεις σε ένα χωριό της Κρητικής υπαίθρου (τέλη 16ου αι.)», στο ΣΤ. ΚΑΚΛΑΜΑΝΗΣ, Α. ΜΑΡΚΟΠΟΥΛΟΣ & Γ. ΜΑΥΡΟΜΑΤΗΣ (επιμ.), *Ενθύμησις Νικολάου Μ. Παναγιωτάκη*, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2000, σσ. 379 – 396. Κ.Γ. ΤΣΙΚΝΑΚΗΣ, «Περιοδεύοντας στην ύπαιθρο της Κρήτης για την απονομή δικαιοσύνης. Φεουδαρχικές καταπίεσεις και μετρα περιστολής τους από τον Giacomo Foscarini στα χρόνια 1574-1577», στο, Κ. ΛΑΜΠΡΙΝΟΣ (επιμ.), *Κοινωνίες της υπαίθρου στην ελληνοβενετική Ανατολή (13ος-18ος αι.)*, Αθήνα: Ακαδημία Αθηνών. Κέντρο Ερεύνης του Μεσαιωνικού και Νέου Ελληνισμού, 2018, σσ. 165-196.

¹⁷ F. THIRIET, *Délibérations des assemblées Vénitienes concernant la Roumanie*, τ. 2, 1364 – 1463, Παρίσι, Χάγη: Mouton & Co, 1971, σσ. 41-2, αρ. 808, απόφαση Μεγάλου Συμβουλίου, 4/3/1369.

¹⁸ Μέλος του μείζονος οίκου των Καλλέργηδων και απόγονος του Αλέξιου.

ματούχου, *provveditore generale e inquisitore*, για να δώσει λύσεις στα συγκεκριμένα θέματα¹⁹.

Ένα ακόμα στοιχείο αναδεικνύεται από την έρευνα της McKee και είναι ο φατριασμός και οι ένοπλες συγκρούσεις μεταξύ φεουδαρχών. Τα διαθέσιμα αρχειακά τεκμήρια μας οδηγούν στο 1319, όταν κατάγράφονται αρκετά περιστατικά βίας που έχουν τη μορφή βεντέτας. Υπήρχαν δηλαδή ομάδες φεουδαρχών που συγκρούονταν και ο δούκας διέταξε απαγόρευση κυκλοφορίας και οπλοφορίας για τους φεουδάρχες και ενίοτε για άρχοντες που συμμετείχαν στις συγκρούσεις. Οι απαγορεύσεις επαναλήφθηκαν αρκετές φορές και είχαν τα ίδια χαρακτηριστικά, δηλαδή απαγόρευση κυκλοφορίας, συγκεντρώσεων και οπλοφορίας για τους φεουδάρχες, ενώ οι άνδρες που κατοικούσαν στην πόλη και το μπόργκο, όπως και οι έμποροι, καλούνταν να οπλιστούν και να προσέλθουν στην πλατεία μπροστά στο παλάτι του δούκα²⁰. Σύμφωνα με την McKee, η περίπτωση του 1329 ήταν η πιο σοβαρή ανάμεσα σε άλλες, και πιθανότατα θα είχε οδηγήσει σε εξέγερση ανάλογη του 1363, αν δεν την προλάμβανε η βενετική διοίκηση με τις συνθήκες απαγορεύσεις. Οι συγκρούσεις γίνονταν μεταξύ δύο διακριτών ομάδων φεουδαρχών: όσους ανήκαν στα πρώτα κύματα εποίκισμού (1211-1252) και όσους εγκαταστάθηκαν στην Κρήτη μετά την εξέγερση του Αλέξιου Καλλέργη. Ο φατριασμός εκδηλώθηκε και σε θεσμικό επίπεδο, καθώς το 1361, στη διαδικασία ελέγχου των αιτήσεων για συμμετοχή στο Μεγάλο Συμβούλιο (*proba*) της μεγαλύτερης πόλης του νησιού, σημειώθηκαν παρατυπίες· αποκλείστηκαν δηλαδή αρκετοί αιτούντες από οικογένειες φεουδαρχών που δεν έφεραν τον τίτλο του ευγενή. Τα αρμόδια όργανα της Βενετίας διέταξαν την επανάληψη της διαδικασίας και την αντικατάσταση αρκετών μελών της ελεγκτικής επιτροπής, με αποτέλεσμα να γίνουν δεκτοί στο Μεγάλο Συμβούλιο αρκετοί από τους μη ευγενείς που είχαν αποκλειστεί αρχικά²¹.

Το τρίτο στοιχείο αφορά τη φορολογική επιβάρυνση των φεουδαρχών· τη βασική αιτία ή την αφορμή για την έκρηξη του 1363. Η βασική αντίρρηση στο αφήγημα των χρονικογράφων δεν έγκειται στο κατά πόσον η νέα φορολογία για την εκβάθυνση του λιμανιού εξώθησε τους βενετούς φεουδάρχες

¹⁹ ASV, *Senato Secreta*, Deliberazioni, φακ. 77, υποφ. settembre 1570 – Agosto 1571, φ. 135v, 23/8/1571.

²⁰ MCKEE, *Uncommon Dominion*, σ. 153.

²¹ Ο.π., σσ. 157-160.

σε εξέγερση. Η εκβάθυνση του λιμανιού ήταν μια διαδικασία ρουτίνας που επαναλαμβανόταν λόγω της σπουδαιότητας του λιμανιού για εμπορικούς και στρατιωτικούς λόγους. Και αν δεχθούμε ότι όντως η σχετική επιβάρυνση ήταν η θρυαλλίδα για την εξέγερση στον Χάνδακα, γιατί συντάχθηκαν τόσο γρήγορα οι άλλες πόλεις του νησιού με την αποστασία; Ο F. Thiriet παρουσιάζει τις απαιτήσεις της Βενετίας που προκάλεσαν σταδιακά τη δυσανεμία των φεουδαρχών από τις πρώτες δεκαετίες του 14^{ου} αιώνα έως το 1363²². Οι φεουδάρχες παρέλαβαν γη από τη Βενετία και υποσχέθηκαν να συνεισφέρουν στην άμυνα και την πολιτική διοίκηση του νησιού, όπως και να συνδράμουν τη μητέρα πόλη όταν οι περιστάσεις το απαιτούσαν. Για παράδειγμα, τις αρχές της δεκαετίας του 1330 κλήθηκαν να συμβάλουν οικονομικά στον εξοπλισμό των γαλερών που προορίζονταν για την αντιμετώπιση των πειρατών που δρούσαν μεταξύ Λέσβου, Ρόδου και Κρήτης. Η συνεισφορά των φεουδαρχών ορίστηκε στα δύο τρίτα του απαιτούμενου ποσού²³. Η αναφορά σε επιμερισμό της συνεισφοράς (2/3) στην απόφαση της βενετικής Συγκλήτου επιβεβαιώνει ότι και τον 14^ο αιώνα ήταν σε ισχύ η πρακτική που συναντάμε από τον 15^ο αιώνα και μετά, σύμφωνα με την οποία οι πληθυσμιακές ομάδες των πόλεων (ευγενείς, *cittadini*, κλήρος, Εβραίοι), με εξαίρεση το πόπολο, το κατώτερο στρώμα δηλαδή, συνεισέφεραν το μέρος των εξόδων που τους αναλογούσε για έργα άμυνας και δημόσιας ωφέλειας²⁴. Άλλη περίπτωση, που προκάλεσε μεγάλη αναστάτωση και διαμαρτυρίες στη Βενετία, την Κρήτη και κάθε άλλη περιοχή της Βενετικής Πολιτείας όπου δρούσαν έμποροι, ήταν η θέσπιση του συμβουλίου *Officium de Navigantibus* τη δεκαετία του 1320²⁵. Η επανασύστασή του

²² F. THIRIET, «Sui dissidi sorti tra il Comune di Venezia e i suoi feudatari di Creta nel Trecento», *Archivio Storico Italiano* 412 (1956), σσ. 704-12 [699-712].

²³ THIRIET, «Sui dissidi sorti», σ. 705.

²⁴ Η πρακτική ήταν σε χρήση και στο Negroponte (F. THIRIET, *Régestes des délibérations du Sénat de Venise concernant la Roumanie*, τ. 1, Παρίσι, Χάγη: Mouton, 1958, σ. 73, αρ. 259, 14/3/1353). Για την Κρήτη τον 15^ο αιώνα βλ. Η. NOIRET, *Documents inédits pour servir à l'histoire de la domination vénitienne en Crète de 1380 à 1485*, Παρίσι: Thorin & Fils, 1892, σ. 175· για τον 16^ο αιώνα βλ. Φ. ΜΠΑΡΟΥΤΣΟΣ, *Ενοικιάσεις και ενοικιαστές φόρων στην Κρήτη του 16^{ου} αιώνα*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Ιόνιο Πανεπιστήμιο 2002.

²⁵ R. CESSI, «L' Officium de Navigantibus e i sistemi della politica commerciale veneziana nel sec. XIV», στο *Politica ed economia di Venezia nel Trecento. Saggi*, Ρώμη: Edizioni di Storia e Letteratura, 1952, σσ. 23-61. Το Συμβούλιο *Officium de Navigantibus* επέβλεπε τους εμπορεύμενους ώστε ο όγκος των εμπορευμάτων που διακινούσαν να ανταποκρίνεται στον

την τριετία 1360-62 ενέτεινε δραματικά τα οικονομικά προβλήματα και τη δυσαρέσκεια των υπηκόων που επηρεάζονταν από την ιδιαίτερα περιοριστική εμπορική πολιτική²⁶.

Οι φεουδάρχες επωμίζονταν το μεγαλύτερο μέρος των αναγκαστικών εισφορών και κυρίως την υποχρεωτική καταβολή στη δημόσια σιταποθήκη του ενός τρίτου (1/3) των σιτηρών που παρήγαγαν ετησίως έναντι αποζημίωσης που υπολειπόταν κατά πολύ της αγοραίας τιμής²⁷. Η αντίδραση, όμως, του 1363 είχε δύο καταβολές. Η μία δημιουργήθηκε σταδιακά από τη διαρκώς ογκούμενη οικονομική επιβάρυνση των φεουδαρχών και του αστικού πληθυσμού. Η άλλη τροφοδοτούνταν από τη δυσαρέσκεια που προκαλούσε το δυσανάλογο φορτίο που είχαν αναλάβει οι φεουδάρχες από γεγονότα ή πολιτικές αποφάσεις της κεντρικής πολιτικής εξουσίας. Από το 1264 είχαν υποστεί μόνιμη απώλεια γης, αλλαγή της εδαφικής υπόστασης του φέουδου (αλλαγή γεωγραφικής θέσης και ποιότητας γης), απώλεια εσόδων και εργατικών χεριών λόγω εξεγέρσεων, μετακινήσεων πληθυσμών, ερημώσεων περιοχών κατ' απαίτηση της Βενετίας ή όχι, απώλεια αστικών ακινήτων λόγω νέων οχυρωματικών έργων. Όλα αυτά οδήγησαν σε αντιδράσεις πριν από το 1363. Στον Χάνδακα κατάγράφηκαν βίαια γεγονότα μεταξύ φεουδαρχών και βενετικής διοίκησης το 1269, ενώ λίγο αργότερα οι αδελφοί Ιάκωβος, Ρογήρος, Μάρκος de Fermo, και ο ανιψιός τους Ιωάννης, προσχώρησαν, πιθανότατα, στην εξέγερση των Χορτάτζηδων και έχασαν το φέουδό τους²⁸.

Οι κάτοικοι των πόλεων ήταν για τη Βενετία τόσο σημαντικοί όσο και οι πόλεις. Η εδραίωση πόλεων στην Κρήτη, δηλαδή οικιστικών μονάδων με ικανό αστικό πληθυσμό και ανεπτυγμένες παραγωγικές δυνατότητες, από-

δανεισμό τους. Ήταν ένας τρόπος περιορισμού κυρίως των εισαγωγών, καθώς το εμπορικό ισοζύγιο της Βενετίας παρουσίαζε έλλειμμα.

²⁶ THIRIET, «Sui dissidi sorti», σ. 711.

²⁷ Μόνο τον 16^ο αιώνα, ύστερα από αλληπάλληλα αιτήματα μέσω πρεσβειών, το ποσοστό έπεσε στο 1/4 της ετήσιας παραγωγής, βλ. Φ. ΜΠΑΡΟΥΤΣΟΣ, «Διάλογος μεταξύ τοπικών ελίτ και κεντρικής βενετικής εξουσίας. Οι πρεσβείες ως θεσμός διαμόρφωσης κοινωνικών και οικονομικών ιεραρχιών», στο *Θεωρητικές αναζητήσεις και εμπειρικές έρευνες. Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου Οικονομικής και Κοινωνικής Ιστορίας*, Ρέθυμνο, 10-13.12.2008, Αθήνα: Αλεξάνδρεια 2012, σσ. 286-287 [261-289].

²⁸ Χ. ΓΑΣΠΑΡΗΣ, «Για την τιμή και το συμφέρον της πατρίδας. Οι "θυσίες" των βενετών φεουδαρχών της Κρήτης για την υπεράσπιση της κυριαρχίας κατά τον 13ο αιώνα», *Θησαυρίσματα* 41-2 (2011-12), σσ. 291-310.

τέλεσε έναν από τους πρωταρχικούς στόχους της Βενετίας. Η υποχρέωση των φεουδαρχών να διατηρούν σπίτι στην πόλη, όπου θα πλαισιώναν τις βενετικές αρχές, δεν ήταν μόνο συμβολικού χαρακτήρα. Οι φεουδάρχες και οι ευγενείς²⁹ ήταν ο πυρήνας της πόλης εφόσον είχαν ρόλο στη διακυβέρνηση του νησιού και συμμετείχαν στις περισσότερες οικονομικές δραστηριότητες. Η Βενετία, μετατρέποντας τις κρητικές πόλεις σε χώρους ασφαλούς παραγωγής και εμπορίου³⁰, κατάφερε να προσελκύσει λατίνους τεχνίτες, εμπόρους και επαγγελματίες, οι οποίοι πήραν μεγάλη μερίδα της οικονομικής δραστηριότητας³¹. Από την ένταση που ξεκίνησε το 1329 για να κορυφωθεί το 1363 αξίζει να εντοπίσουμε δύο σημεία. Το πρώτο, ότι όλοι οι άνδρες που κατοικούσαν στον Χάνδακα, πλην των φεουδαρχών και των αρχόντων, καλούνταν οπλισμένοι στην πλατεία μπροστά στο παλάτι του δόγη όταν ο φατριασμός βρισκόταν στο αποκορύφωμά του. Το δεύτερο, ότι ανάμεσα στους δεκαέξι άνδρες που οδηγήθηκαν στη Βενετία για να δικαστούν το καλοκαίρι του 1364, οι οκτώ τουλάχιστον δεν ήταν ευγενείς φεουδάρχες. Οι τρεις ήταν τεχνίτες, ενώ δύο άλλοι μπορεί να ανήκαν στην άτυπη ομάδα των βενετών *cittadini*³². Τα δύο σημεία που παρατέθηκαν είναι

²⁹ Όσοι εξ αυτών προέρχονταν από οικογένειες μέλη του Μεγάλου Συμβουλίου της Βενετίας πήραν αυτόματα τον τίτλο του ευγενή μετά το 1297.

³⁰ Με την εφαρμογή εμπορικού και θαλασσιού δικαίου και θέσπιση μηχανισμών επίλυσης διαφορών.

³¹ Το 44,5% των βαρκάρηδων που έκαναν τις μεταφορές μεταξύ των λιμανιών της Κρήτης το διάστημα 1326-1360 έφεραν λατινικά ονόματα (Χ. ΓΑΣΠΑΡΗΣ, «Οι θαλάσσιες μεταφορές μεταξύ των λιμανιών της Κρήτης (1326-1360)», στο *Πεπραγμένα ΣΤ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, Χανιά: Φιλολογικός Σύλλογος "Ο Χρυσόστομος", 1990, σ. 70 [67-101]. Για την εγκατάσταση ξένων στην Κρήτη βλ. Μ. GALLINA, «Finanza, credito e commercio a Candia fra la fine del XIII secolo e l'inizio del XIV», *Memorie della Accademia delle Scienze di Torino II. Scienze Morali, Storiche e Filologiche*, serie V, 7-8 (1986), σσ. 8-9, 23, 41, 44-5, 54 [3-68].

³² THIRIET, *Délibérations*, τ. 2, σ. 26, 277-8, αρ. 757, 27/7/1365. Διατάχτηκε να σταλούν στη Βενετία (απόφαση του CX) ο Paladinus Permarinus, κάτοικος Χάνδακα, που χαρακτηρίζεται Venetus noster, ο Marcus de Torri, ο μαραγκός Marcus Bugatus, ο χρυσοχός Cavalcantes, ο μεταλλοτέχνης Nicolaus Rizzo, που νόθευσαν πολύτιμα μέταλλα και παραχάραξαν κέρματα και εργάστηκαν εναντίον του βενετικού κράτους, ο Franciscus de Firmo, αδελφός του προηγούμενου καγκελαρίου της Κρήτης. Επίσης οι Vettor Schevagata, Franceschinus Ramella, Micaletus de Rainerio, Zaninus Saymben και ο ser Johannes Contareno, Venetus noster. Οι Paladinus Permarinus και Johannes Contareno, και οι δύο με χαρακτηρισμό Venetus noster, ήταν ευγενείς. (Η οικογένεια Premarin συγκατελεγόταν στους πατρικούς της Βενετίας, βλ. Α. DA MOSTO, *L'Archivio di Stato di Venezia. Indice generale, storico, descrittivo ed analitico*, τ. 1, Ρώμη: Biblioteca D' Arte Editrice, 1937, σ. 72). Οι

αντιφατικά μεταξύ τους, με δεδομένο ότι κατά τη διάρκεια του 14^{ου} αιώνα το βενετικό Συμβούλιο των Δέκα (στο εξής CX) θεωρούσε τα μέλη των συντεχνιών και των αστικών αδελφοτήτων τις πιο επικίνδυνες εστίες παραγωγής ανατρεπτικών ιδεών³³. Ο λόγος ήταν ότι οι συντεχνίες και οι αδελφότητες αποτελούσαν συλλογικότητες με πολιτική οργάνωση που έθεταν προτεραιότητες με βάση τις δικές τους επιδιώξεις παρά της υπερκείμενης πολιτικής αρχής. Στις συντεχνίες, μάλιστα, συμμετείχαν άτομα μη βενετικής καταγωγής που προέρχονταν από ρεπουμπλικανικές πόλεις, στις οποίες είχε εφαρμοστεί ο κορπορατιστικός ρεπουμπλικανισμός³⁴. Στην Κρήτη είχαν εγκατασταθεί πολλοί τεχνίτες προερχόμενοι από ιταλικές πόλεις, και έτσι δεν μπορεί να αποκλειστεί το ενδεχόμενο να κόμιζαν ιδέες για έναν πιο ριζοσπαστικό ρεπουμπλικανισμό. Οι αρχειακές πληροφορίες σχετικά με τις συντεχνίες και τις αδελφότητες στην Κρήτη είναι περιορισμένες, επειδή δεν διασώθηκαν τα αρχεία και τα καταστατικά τους (*mariegole*). Γνωρίζουμε, όμως, ότι τον 14^ο αιώνα ήδη είχαν ιδρυθεί στον Χάνδακα μία καθολική (1348) και μία ορθόδοξη αδελφότητα (1350) και ακόμα πέντε για τις οποίες δεν υπάρχουν συγκεκριμένα στοιχεία, όπως και μία καθολική (1378) στη Σητεία³⁵. Οι πρώτες συντεχνίες με χαρακτηριστικά ανάλογα εκείνων της Βενετίας αναφέρονται για πρώτη φορά προς το τέλος του 15^{ου} αιώνα. Τους δύο πρώτους αιώνες της βενετικής κυριαρχίας το στοιχείο που καθόριζε τη συλλογική οντότητα των επαγγελματικών ομάδων στην Κρήτη ήταν ο πλήρης έλεγχός τους από τις τοπικές βενετικές αρχές. Οι πρωτομάστορες ήταν έμμισθοι κρατικοί υπάλληλοι των οποίων ο ρόλος ήταν να διοικούν τις διαφορετικές ομάδες τεχνιτών και να τους εκπροσωπούν ενώπιον της

υπόλοιποι αναφέρονται Veneti, δηλαδή Βενετοί χωρίς τίτλο ευγενείας. Η S. McKee (McKee, «The Revolt», σσ. 196-7) παρέλειψε τον Johannes Contareno, ενώ προσέθεσε άλλα πέντε ονόματα (Francesco Mudazzo, Giorgio da Molin, Micheletto Falier, Angelo Barozzi, Galeazzo Zancaruolo), τα οποία, όμως, αναφέρονται σε άλλη απόφαση, του Collegio, του Αυγούστου του 1364 (THIRIET, *Délibérations*, τ. 2, σ. 27, αρ. 760, 26/8/1364).

³³ ROMANO, «Popular protest», σσ. 30-31. Για την επεξήγηση της έννοιας του κορπορατιστικού ρεπουμπλικανισμού βλ. J.M. NAJEMY, «Guild Republicanism in Trecento Florence: The Successes and Ultimate Failure of Corporate Politics», *American Historical Review* 84 (1979), σσ. 53-71· J.M. NAJEMY, *Corporatism and Consensus in Florentine Electoral Politics, 1280-1400*, Τσάπελ Χιλ: University of North Carolina Press, 1982.

³⁴ Όπως η Φλωρεντία, η Λούκα και άλλες (ROMANO, «Popular protest», σ. 26, σημ. 30).

³⁵ Α. ΠΑΝΟΠΟΥΛΟΥ, *Συντεχνίες και θρησκευτικές αδελφότητες στη βενετοκρατούμενη Κρήτη*, Αθήνα-Βενετία: Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας, 2012, σσ. 36-47.

διοίκησης και άλλων φορέων³⁶. Έτσι εξηγείται η κλήση των ένοπλων ανδρών του μπόργκου και της πόλης στο δουκικό παλάτι.

Εκτός από τους τεχνίτες υπήρχε και μια άλλη κατηγορία υπηκόων που παραμένει "σιωπηλή", η οποία συμμετείχε στα κατώτερα κλιμάκια της διακυβέρνησης. Όσοι εργαζόνταν στις κρατικές υπηρεσίες ήταν εξοικειωμένοι με την πολιτική λειτουργία, την έννοια και την εφαρμογή του συνόλου των θεσμικών διαδικασιών³⁷. Οι τοπικοί βενετοί αξιωματούχοι προσέφευγαν, κατά το πρότυπο των πατρικίων της Βενετίας, για πληροφορίες στους τεχνίτες και επαγγελματίες του δημοσίου, προκειμένου να διαμορφώσουν ίδια αντίληψη για τα θέματα με τα οποία ασχολούνταν. Υπήρχε, δηλαδή, μια ομάδα κατοίκων της πόλης που επικοινωνούσε με τη βενετική διοίκηση και δυναμικά κατανοούσε τον ρόλο και την αξία της για τη διακυβέρνηση. Είναι πολύ πιθανό οι κάτοικοι της πόλης και του μπόργκου να αποτέλεσαν τον σιωπηλό αλλά εξίσου δυναμικό παράγοντα της εξέγερσης του Αγίου Τίτου, με δεδομένο ότι ο αριθμός των οικογενειών από το κρητικό Μεγάλο Συμβούλιο που πήραν μέρος στην εξέγερση ήταν χαμηλός³⁸. Είναι μια σοβαρή ένδειξη που πρέπει να τη λάβουμε υπόψη.

Το 1589 διορίστηκε ρέκτορας Χανίων ο Petrus Franciscus Maripetrus. Στην εντολή (*commissione*) που του επιδόθηκε, και όφειλε να ακολουθεί, αναφέρεται (άρθρο 48) ότι απαγορεύεται στους φεουδάρχες να συνάπτουν συγγενικούς δεσμούς με «Έλληνες». Επίσης, υποδεικνύεται στον ρέκτορα και τους συμβούλους του (άρθρο 57), με βάση διάταξη του 1324, να μην χορηγούν σε «Έλληνες» άδεια αγοράς φέουδου που ανήκει σε Λατίνο. Απαγορευόταν, επίσης, στους «Έλληνες» η αγορά φέουδων που ανήκουν σε Λατίνους και η ανταλλαγή με φέουδα Λατίνων (άρθρο 63, διάταξη του 1319)³⁹. Αν γυρίσουμε στο 1302 θα δούμε σε αίτημα πρεσβείας του Συμβουλίου των

³⁶ Ο.π., σ. 49.

³⁷ C. J. DE LARIVIERE, «Political participation and ordinary politicization in Renaissance Venice. Was the popolo a political actor?», στο M. VAN GELDER – C. J. DE LARIVIERE (επιμ.), *Popular Politics in an Aristocratic Republic. Political conflict and social Contestation in Late Medieval and Early modern Venice*, Λονδίνο και Νέα Υόρκη: Routledge, 2020, σσ. 74-82 [69-87].

³⁸ Δεκαοκτώ από τις 102 οικογένειες που εμφανίζονται στους καταλόγους του Μεγάλου Συμβουλίου των ετών 1360-1362 πήραν μέρος στην εξέγερση· ποσοστό δηλαδή μικρότερο από 20%. Καθώς η εξέγερση εξελισσόταν, ο αριθμός των εξεγερμένων στις τάξεις των φεουδαρχών μειωνόταν σταθερά (ΜΚΚΕΕ, «The Revolt», σσ. 189-90).

³⁹ ΜΑΛΤΕΖΟΥ, *Η εντολή του δόγη Βενετίας*, σσ. 60, 61, 67.

Φεουδαρχών των Χανίων πώς αξιολογούσαν οι φεουδάρχες του διαμερίσματος Χανίων τη συμμετοχή των «Ελλήνων» στο φεουδαρχικό σύστημα και κατ' επέκταση τη διακυβέρνηση. Οι φεουδάρχες Χανίων ζήτησαν να εξυγιανθεί η κατάσταση που είχε δημιουργηθεί με τους «Ελληνες», είτε προέρχονταν από μικτούς γάμους είτε τους είχαν αναγνωριστεί από τη Βενετία δικαιώματα στην κατοχή γαιών που κατείχαν από τη βυζαντινή περίοδο. Οι φεουδάρχες ήταν ιδιαίτερα ενοχλημένοι από το γεγονός ότι οι «Ελληνες» μπορούσαν να γίνουν δεκτοί στο Συμβούλιο των Φεουδαρχών, επειδή κατείχαν πολλές милітсіес (*milicie*)⁴⁰, αποκτώντας το προνόμιο να διορίζονται καστελάνοι και δικαστές⁴¹. Το αίτημα είναι πιθανό να απηχεί τα αισθήματα του μεγαλύτερου μέρους των φεουδαρχών, όσων δηλαδή κατείχαν μικρά φέουδα. Στο συγκεκριμένο στρώμα η ώσμωση μεταξύ «Ελλήνων» και Λατίνων είχε ελάχιστη έως μηδενική ανάπτυξη. Η ώσμωση και οι γάμοι εμφανίστηκαν στα ανώτερα στρώματα του πληθυσμού, δηλαδή την ομάδα των φεουδαρχών που συμμετείχε στα όργανα των ανώτερων συμβουλίων (Μεγάλο Συμβούλιο, Σύγκλητος) και τους επιφανέστερους άρχοντες. Για να αποδώσουμε το μέτρο της ώσμωσης με μεγαλύτερη προσέγγιση, στην πραγματικότητα πρέπει να αναφέρουμε ότι οι μικτοί γάμοι είχαν μεγαλύτερη επιτυχία στα κατώτερα αστικά στρώματα⁴².

Για να ξεπεράσουμε τις ελλείψεις στα αρχειακά τεκμήρια και τις ομοιότητες που εμφανίζονται στα περισσότερα χρονικά στην εξιστόρηση των γεγονότων, ακόμα και στα φραστικά σχήματα⁴³, θα συνεκτιμήσουμε τις αρχειακές αναφορές και τις πληροφορίες που παραθέτουν οι de Monacis και Caroldo. Οι αναφορές στα αρχεία του Μεγάλου Συμβουλίου (Maggior Consiglio), της Συγκλήτου (Senato) και του CX είναι λίγες, ενώ περισσότερες βρίσκουμε στο Collegio, το συμβούλιο στο οποίο συμμετείχαν ο δόγης, οι σύμβουλοί του (*consiglieri*) και οι τρεις επικεφαλής του Συμβουλίου των Σαράντα (*Capi di Quarantia*), όπου ελήφθησαν οι αποφάσεις για την αρχική στάση έναντι των εξεγερμένων, την καταστολή της εξέγερσης και την τιμωρία των εμπλεκόμενων⁴⁴. Στο στόχαστρο του CX βρέθηκαν όσοι εκ

⁴⁰ Φέουδα 2^{ης} τάξης, αντίστοιχα με τις σερβενταρίες που διανεμήθηκαν σε εποίκους που δεν προέρχονταν από σημαίνουσες βενετικές οικογένειες.

⁴¹ THIRIET, «Sui dissidi sorti», σ. 702.

⁴² Συμπεράσματα στο MCKEE, «The Revolt», σσ. 191-196.

⁴³ SARNATARO, «La rivolta di Candia», σ. 132.

⁴⁴ JEGERLEHNER, «Der Aufstand», σσ. 107-25. Για τη διάρθρωση της βενετικής δομής διακυβέρνησης βλ. μεταξύ άλλων DA MOSTO, *L' Archivio di Stato di Venezia*, σσ. 15-81· M.

των εξεγερμένων ήταν Βενετοί, αλλά και ο δόγης Lorenzo Celsi το 1365⁴⁵, που ήταν επικεφαλής της Βενετικής Πολιτείας και διαχειρίστηκε την εξέγερση του Αγίου Τίτου. Το περιεχόμενο της διερεύνησης των ενεργειών του δόγη από το CX και τα σχετικά τεκμήρια καταστράφηκαν⁴⁶, πρακτική που το CX συνήθως θεωρούσε επιβεβλημένη⁴⁷.

Ο Raffain Caresini (Raphayni de Caresinis, 1334-1390), νοτάριος του βενετικού Συμβουλίου των Δέκα⁴⁸, απέδωσε την εξέγερση στα ήθη που είχαν διαμορφωθεί στις τάξεις των φεουδαρχών μετά την επιδημία του Μαύρου Θανάτου (μέσα του 14^{ου} αιώνα). Σύμφωνα με τη λιτή εξήγησή του οι νέοι άρχισαν να ζουν χωρίς να σέβονται τις διδαχές των προγόνων τους. Μεγάλωσαν μες την ακολασία και τη διαφθορά και έτσι έχασαν την πίστη και την αγάπη για την πατρίδα⁴⁹. Το χρονικό του Caresini είναι εξαιρετικά περιληπτικό, χωρίς αναφορές σε γεγονότα και πτυχές της εξέγερσης και της κατάστολής της, σε σημείο που η E. Pastorello σημειώνει ότι θα περίμενε ένα ολοκληρωμένο ιστορικό έργο από έναν ειδικό και σοφό δημόσιο λειτουργό, όπως χαρακτηρίζεται στα δημόσια έγγραφα, που ήρθε σε επαφή με μεγάλες προσωπικότητες του καιρού του και γνώρισε από κοντά τις πιο σημαντικές

CARVALE, «Le istituzioni della Repubblica», στο G. ARNALDI, G. CRACCO & A. TENENTI (επιμ.), *Storia di Venezia dalle origini alla caduta della Serenissima*, τ. 3, *La formazione dello Stato patrizio*, Ρώμη: Istituto dell' Enciclopedia Italiana, σσ. 299-364.

⁴⁵ D. ROMANO, «Popular protest and alternative visions of the Venetian polity, c. 1260 to 1423», στο M. VAN GELDER – C. J. DE LARIVIERE (επιμ.), *Popular Politics in an Aristocratic Republic. Political conflict and social Contestation in Late Medieval and Early modern Venice*, Λονδίνο και Νέα Υόρκη: Routledge, 2020, σ. 24 [22-44].

⁴⁶ Η καταστροφή έγινε για το καλό του κράτους, βλ. ASV, *Consiglio di Dieci*, *Deliberazioni*, Miste, φάκ. VI (1363-1374), f. 30r, 30/71365.

⁴⁷ Για την πρακτική αποσιώπηση ανατρεπτικών και αντικαταστατικών ενεργειών και ιδεών από το CX, όπως και τη διαδεδομένη αρχή της μυστικότητας της διακυβέρνησης στη Βενετία, βλ. ROMANO, «Popular protest», σσ. 24-25.

⁴⁸ Συνέγραψε το χρονικό *Raphayni De Caresinis cancellarii Venetiarum Chronica: aa. 1344-1388*. Για τα χειρόγραφα του χρονικού βλ. SARNATARO, «La rivolta di Candia». Εκδόθηκαν δύο εκδοχές του χρονικού· η μία στη βενετική διάλεκτο (R. FULIN [επιμ.], *La cronaca di Raffain Caresini tradotta in volgare veneziano nel secolo XIV*, Βενετία: Tipografia del Commercio di Marco Visentini, 1876) και η άλλη στη λατινική γλώσσα (E. PASTORELLO [επιμ.], *Raphayni de Caresinis cancellarii Venetiarum Chronica: aa. 1343-1388*, Μπολόνια: Nicola Zanichelli, 1923). Για τη ζωή, το έργο και τις υπηρεσίες που προσέφερε στη Βενετία βλ. PASTORELLO, *Raphayni de Caresinis*, σσ. I-XV.

⁴⁹ FULIN, *La cronaca*, σ. 9· PASTORELLO, *Raphayni de Caresinis*, σ. 13.

εκδηλώσεις της πολιτικής ζωής⁵⁰. Η φράση που συνοψίζει τη θέση του Care-sini είναι ότι οι εξεγερμένοι δεν θα έπρεπε να αποκαλούνται *cittadini*, αλλά πατριδοκτόνοι.

Ο Lorenzo de Monacis (1351-1428) συμμερίστηκε απόλυτα τη συγκεκριμένη φράση, όπως και την εξήγηση περί ηθών του Caresini, όχι όμως και την περιορισμένη αφήγηση των γεγονότων της εξέγερσης του 1363. Είναι σαφώς πιο αναλυτικός όσον αφορά τη γεγονοτολογική διάρθρωση των εξελίξεων μεταξύ 1363-1366 και την καταγραφή των ονομάτων που ανέλαβαν κεντρικό ρόλο. Το σύνθετο θέμα για την εγκυρότητα του έργου του de Monacis περιστρέφεται γύρω από το είδος των πηγών που συμβουλευτηκε και τη χρήση τους, όπως και το επίπεδο της γλωσσομάθειάς του στα ελληνικά. Ο ίδιος αναφέρει στον πρόλογο του χρονικού ότι βασίστηκε σε επίσημα έγγραφα του κρατικού βενετικού αρχείου (*Archivio pubblico Venetorum*), σε ιστορίες (*annali*) και χρονικά άλλων πόλεων, σε αναμνήσεις και αφηγήσεις αξιόπιστων προσώπων. Ένα στοιχείο που επαναλαμβάνεται στην εξιστόρηση των γεγονότων που διαδραματίστηκαν στην Κρήτη είναι η φραστική ένταση εναντίον των «Ελλήνων», οι οποίοι έτρεφαν ανίερο μίσος εναντίον των Λατίνων τόσο στην εξέγερση του Αγίου Τίτου όσο και σε εκείνη των «άλλων» Καλλεργών, του 1333⁵¹. Ταυτίζει, επίσης, τους «Έλληνες» με όσα αποτρόπαια διέπραξε ο καλόγερος Μίλητος. Παρομοίως ο Πετράρχης αναθεματίζει την εξέγερση και τους φορείς της, ταυτίζοντας τους εξεγερμένους με τους Κρητικούς, που ανέκαθεν ήταν απατεώνες και φαύλοι⁵². Ο Caresini και ο de Monacis συνέβαλαν στη δημιουργία ενός αφηγήματος σύμφωνα με το οποίο ήταν μια μικρή παραστρατημένη ομάδα ευγενών φεουδαρχών που αμφισβήτησαν τη βενετική εξουσία, αλλά στη συνέχεια ανέλαβαν δράση οι Έλληνες, πολεμώντας με μίσος εναντίον των Βενετών, φέροντας το έμβλημα του Βυζαντίου.

Αν εστιάσουμε στα γεγονότα της αφήγησης, θα αντιληφθούμε ότι οι αναφορές στον Μίλητο τοποθετούνται χρονικά στην πρώτη φάση της εξέγερσης, δηλαδή πριν από την άφιξη του βενετικού μισθοφορικού στρατού στην Κρήτη την άνοιξη του 1364. Ο Μίλητος δεν δρούσε μόνος. Τον ακολουθούσαν, σύμφωνα με τον de Monacis, άλλοι καλόγεροι, προεστοί, παπά-

⁵⁰ PASTORELLO, *Raphayni de Caresinis*, σ. X.

⁵¹ Χ. ΓΑΣΠΑΡΗΣ, «Η κρητική επανάσταση του 1333. Η επανάσταση των “άλλων” Καλλέργηδων», *Κρητικά Χρονικά* 32 (2012), σ. 80 [79-105].

⁵² MCKEE, *Uncommon Dominion*, σ. 146.

δες, άρχοντες, κάτοικοι της πόλης και χωρικοί⁵³. Η αφήγησή του συμπίπτει με όσα έγραψε ο Gian Giacomo Caroldo, οποίος συνόψισε σε μια πρόταση όσα συνέβαιναν στην Κρήτη πριν από την άνοιξη του 1364: «όλο το νησί της Κρήτης εξεγέρθηκε κατά του βενετικού κράτους, οι ευγενείς και οι υπήκοοι, προσβάλλοντας και λοιδορώντας τη Δουκική Αυθεντία, αφού ήρθαν σε συμφωνία οι βενετοί ευγενείς με τους Καλλέργες» («tutta l'Isola di Candia s'era ribellata contra lo Stato Veneto et che quelli nobili e cittadini commettevano molte ingiurie et insolenze contra l'honore della Ducal Signoria, essendosi accordati li Nobili Veneti con li Calergi»)⁵⁴. Οι βενετοί φεουδάρχες είχαν συμπήξει κάποιου είδους συμφωνία με τους Καλλέργες, χωρίς να αναφέρει με ποιους κλάδους της οικογένειας.

Η συγγραφική προσέγγιση του Gian Giacomo Caroldo (1480-1539⁵⁵) είναι αποστασιοποιημένη ως προς τα γεγονότα και τους λόγους που προκάλεσαν την εξέγερση, χωρίς καταγγελτική διάθεση. Η αλλαγή τόνου, σε σχέση με τον de Monacis, δεν οφείλεται μόνο στην απόσταση των 150 περίπου χρόνων που τον χώριζαν από το 1363, αλλά συνολικά στην ιστορική χροιά της αφήγησής του⁵⁶. Ο Caroldo διετέλεσε και αυτός νοτάριος του CX αλλά, αντίθετα με τον Caresini, δίνει αρκετές πληροφορίες για την προετοιμασία στη Βενετία για την καταστολή της αποστασίας και την τύχη όσων συμμετείχαν στην εξέγερση. Στο χρονικό αναφέρονται ονόματα και ποινές, και έτσι μπορούμε να κάνουμε συγκρίσεις με όσα παραθέτει ο de Monacis και να αναζητήσουμε τεκμηρίωση στα σωζόμενα βενετικά αρχεία της περιόδου.

⁵³ «... aliis calogaris, primatichis, papatibus, arcontis, aliique plebeis et rusticis» (CORNELIUS, *Laurentii De Monacis*, σ. 179).

⁵⁴ Ş. V. MARIN (επιμ.), *Giovanni Giacomo Caroldo Istorie Veneziene*, τ. 4, Dogatele lui Lorenzo Celsi, Marco Cornaro si prima parte a dogatului lui Andrea Conterini (1361-1373), Βουκουρέστι: Arhivele Naționale Ale României, 2011, σσ. 35-6.

⁵⁵ [https://www.treccani.it/enciclopedia/gian-giacomo-caroldo_\(Dizionario-Biografico\)](https://www.treccani.it/enciclopedia/gian-giacomo-caroldo_(Dizionario-Biografico)).

⁵⁶ Η Ester Pastorello εγκωμιάζει το έργο του Caroldo, αναφέροντας ότι εκτιμούν το χρονικό του πολλοί ιστορικοί (PASTORELLO, *Raphayni de Caresinis*, σσ. vi-vii), όπως και ο Freddy Thiriet που θεωρούσε ότι στο έργο του πρέπει να αποδοθεί ο χαρακτηρισμός ιστορία και όχι χρονικό, ιδίως για το τμήμα που αφορά την περίοδο 1340-1382 (F. THIRIET, «Les chroniques vénitienes de la Marcienne et leur importance pour l'histoire de la Romanie gréco-vénitienne», *Mélanges d'Archeologie et d'Histoire [École Française de Rome]* 66 [1954], σ. 272 [241-292]).

Η επιβεβαίωση όσων έγραψαν ο de Monacis και ο Caroldo έρχεται με τα στοιχεία που αφορούν τους προγραφέντες, εκτελεσθέντες, φυλακισθέντες και εξορισθέντες στοιχεία που έχουν καταγραφεί στα χρονικά και τα επίσημα έγγραφα των κυβερνητικών συμβουλιών της Βενετίας. Οι επικηρυγμένοι ηγέτες της εξέγερσης, σύμφωνα με τον de Monacis, ήταν οι Marco Gradenigo *maior*, Marco Fradello, Tito Venier, Teodorello Venier, Leonardo Gradenigo *calogero*, Tito Gradenigo, Leonardo Gradenigo Baiardo, Giovanni Gradenigo, Giorgio Bardo, Bartolomeo Grimaldi, Zanachi Rizzo, Filippo de Vigonza, Gabriele dell'Abbate, Michelleto dell'Abbate⁵⁷. Τα προαναφερθέντα ονόματα εντοπίζονται όχι σε ένα, αλλά σε αρκετά επίσημα έγγραφα. Η αξιοπιστία του de Monacis ως προς την αρχαιοδιφία του δεν αμφισβητείται. Δεν παραχαράσσει την ουσία των αποφάσεων. Το ίδιο συμβαίνει με τον Caroldo. Η συνεργασία μεταξύ βενετών ευγενών και Καλλεργών επιβεβαιώνεται από τις παρατιθέμενες αποφάσεις και ενέργειες των βενετικών αρχών, τοπικών και κεντρικών, τους δύο μήνες (Ιούνιο, Ιούλιο 1364) μετά την επανάκτηση του Χάνδακα από τις βενετικές δυνάμεις. Τις επτά Ιουλίου του 1364 επικηρύχτηκαν οι Ιωάννης, Αλέξιος και Γεώργιος (Zuanne, Alessio και Zorzi), γιοί του Λέοντα Καλλέργη, και κατασχέθηκε η περιουσία τους⁵⁸. ό,τι δηλαδή είχε συμβεί σε βενετούς ευγενείς, φεουδάρχες και κατοίκους της πόλης (Λατίνους και Έλληνες) που εκτελέστηκαν, επικηρύχτηκαν, εξορίστηκαν, φυλακίστηκαν για την αντιβενετική τους στάση. Είναι θεμιτό να συμπεράνουμε ότι ο συγκεκριμένος κλάδος των Καλλεργών συμμετείχε στην εξέγερση από τα πρώτα στάδιά της, για να αναδειχθεί σε πρωταγωνιστή της με τον Ιωάννη Καλλέργη. Η ισότιμη συμμετοχή ευγενών φεουδαρχών και Καλλεργών προκύπτει από τις κινήσεις των δυνάμεων των εξεγερμένων το 1365. Μετά το σοκ της ήττας τον Μάιο του 1364, 50 φεουδάρχες κατέφυγαν στα βουνά για να σωθούν και να αναδιοργανωθούν. Εκεί και πάλι συναντήθηκαν με

⁵⁷ THIRIET, *Délibérations*, σ. 23, αρ. 749, απόφαση Collegio, Φεβρουάριος ή Μάρτιος 1364. Ο de Monacis στο χρονικό του δεν είχε καταγράψει τα ονόματα των Matteo Gradenigo di Giacomo, Niccolò Gradenigo el Grasso, Pietro Gradenigo, Marco Corner, ενώ αναφέρονται πλέον των ονομάτων της απόφασης του Collegio οι Giorgio Bardo, Filippo de Vigonza, Gabriele dell'Abbate, Michelleto dell'Abbate, που πιθανότατα ήταν φεουδάρχες, αλλά όχι Βενετοί.

⁵⁸ MARIN, *Caroldo*, σ. 45. Η ίδια αναφορά βρίσκεται στον de Monacis (CORNELIUS, *Laurentii De Monacis*, σ. 186).

τον Ιωάννη Καλλέργη⁵⁹. Τον Μάρτιο του 1365 οι Tito Venier και Francesco Gradenigo, επικεφαλής 2.000 ανδρών, επιτέθηκαν σε διάφορα χωριά και αργότερα κινήθηκαν ανατολικά με τη συμμετοχή του Ιωάννη Καλλέργη και άλλων ευγενών⁶⁰.

Από την ίδια πηγή, δηλαδή τα ονόματα καταδικασθέντων που αναφέρονται στα δύο χρονικά, έρχεται η επιβεβαίωση για την εξαρχής συμμετοχή στην εξέγερση του αστικού πληθυσμού⁶¹. Παρομοίως, μπορούμε να παρακολουθήσουμε τη διαδρομή συγκεκριμένων ανθρώπων που αναφέρονται και στα δύο χρονικά. Από τους δέκα «Έλληνες» που σύμφωνα με τον de Monacis μπήκαν στο Συμβούλιο των Φεουδαρχών του Χάνδακα (*Protopapa e Protopsalti de Candia, calogerus Carandino, Papas Marmici, Arcoleus aurifex, Marcus Petazo, Marcus Ferazo, Nicolaus Dado, Georgius Raguxeo, Chan militari*)⁶² εκτελέστηκαν οι Marcus Ferazo και Georgius Raguxeo⁶³. Η S. MacKee σχολιάζει ότι κανένα από τα επώνυμα δεν είναι ελληνικής προέλευσης⁶⁴. Όντως, πέραν των ιερέων και του χρυσοχόου Αρκολέου, τα υπόλοιπα επώνυμα δεν είναι ελληνικά, αλλά θα ήταν λάθος να αναζητούμε εθνοτικές αναγωγές την εποχή που η λέξη «Έλληνας» είχε

⁵⁹ CORNELIUS, *Laurentii De Monacis*, σσ. 186-7. Οι επικεφαλής των αποστατών οχύρωσαν, μαζί με τον Ιωάννη Καλλέργη, χωριά στις περιφέρειες Χανίων και Ρεθύμνου και έκαναν ορμητήριό τους το *castrum Malvicini*.

⁶⁰ Ο.π., σ. 188.

⁶¹ MARIN, *Caroldo*, σσ. 45-48: Filippo Colivà et Giorgio suo figliuolo, Gianà Fratello, Marco Avonal et Marco Ferazzo, Zorzi Raguseo, Marco Paterno, Todochio, Zuane Muzolin, Zorzi Vlach, il qual era sotto capitano del borgo, Francesco di Fermo et Nicolò Barocci marangon, Znacchi da Vigonza, Marco Sten, Franco Valla, Gaffeo Sasso, Nicolo Bon Cacomiti, Zorzi Dimitrello, Feregin ballestrier genovese, Nicoletto Moro scrivani, Lurando da Paola spitier, Guido da Pavia, Nicolò Megano, Zorzi Pantaleo bottaio, Zorzi Cassula, Zuanne da Chiozza, Lunardo dalla Porta, Nichetta da Negroponte, Marco Longovardo, Costa Smirne et Zorzi suo fratello, Andrea dell'Abbate, Andrea Slavo, Zuanne Comito et Michiel Conderato naturale, Zuanne, Zorzi et Emanuel fratelli Conderato, Christoforo Conderato naturale, Cirillo Venier, Znacchi Ghisi et Marin Giuliano, Zorzi Dimitrello, Feregin ballestrier Genovese, Nicoletti Moro scrivani, Lunardo da Puola spitier. Αρκετοί ήταν φεουδάρχες, αλλά είναι δύσκολο να το επιβεβαιώσουμε μόνο από τα οικογενειακά ονόματα. Επίσης, βλ. Cornelius, *Laurentii De Monacis*, σ. 185: Marcum de la Ture, Marcum Bugato marangone, Cavalcantem aurificem, Nicolaum Rizo affinatorem, originarios venetos.

⁶² Cornelius, *Laurentii De Monacis*, σσ. 179-80. Το Chan militari δεν είναι όνομα. Παραμένει αδιευκρίνιστο τι εννοούσε ο de Monacis.

⁶³ Βλ. υποσημείωση 61.

⁶⁴ MCKEE, «The Revolt», σ. 196.

πρωτίστως θρησκευτική/δογματική σημασία. Περί αυτού σοβαρότατη ένδειξη μας παρέχει η καταδίκη τεσσάρων ορθόδοξων ιερέων σε θάνατο στην πυρά⁶⁵, η οποία θα μπορούσε να δικαιολογηθεί αν τους είχε αποδοθεί η κατηγορία της αίρεσης, που ισοδυναμούσε με εσχάτη προδοσία⁶⁶. Η συνδήλωση δεν μπορεί να είναι άλλη από τη σαφή απόρριψη των πρώτων αποφάσεων της διακυβέρνησης των εξεγερμένων περί ανοχής της ορθόδοξης λατρείας (Σεπτέμβριος 1363)⁶⁷.

Η Βενετία διαχώρισε τους εξεγερμένους ανάλογα με τον βαθμό συμμετοχής τους στην εξέγερση και την καταγωγή τους. Καταδικάστηκαν σε θάνατο και εκτελέστηκαν στην Κρήτη όσοι από τους ηγέτες της εξέγερσης, που ήταν ευγενείς φεουδάρχες, συνελήφθησαν ή παραδόθηκαν. Την ίδια τύχη είχαν οι άρχοντες που είχαν πρωταγωνιστικό ρόλο, με εξαίρεση τον Αλέξιο Καλλέργη που οδηγήθηκε στη Βενετία. Οι βενετοί ευγενείς, που κατοικούσαν στην Κρήτη και συμμετείχαν στην εξέγερση, στάλθηκαν στη Βενετία, όπως και οι κάτοικοι των κρητικών πόλεων που ήταν Βενετοί ή όχι και θεωρήθηκε ότι ανήκαν στον σκληρό πυρήνα της αποστασίας ή εννόησαν με κάποιον τρόπο την εξέγερση. Οι ποινές (εκτέλεση, φυλάκιση, ακρωτηριασμοί, μόνιμη εξορία από όλα τα βενετικά εδάφη) ήταν ανάλογες του βαθμού συμμετοχής στις αντιβενετικές ενέργειες. Πατρίκιοι της Βενετίας⁶⁸ και ευγενείς φεουδάρχες της Κρήτης⁶⁹ ελέγχθηκαν από το CX για επαφή με εξεγερμένους ή δήλωση συμπάθειας για το ανατρεπτικό εγχείρημα στην Κρήτη. Τέλος, οι σύζυγοι και τα τέκνα των ευγενών της Κρήτης που κρίθηκαν ένοχοι για συμμετοχή στην εξέγερση, όπως και όλα τα μέλη των

⁶⁵ Από το Εκκλησιαστικό Δικαστήριο (Ecclesiastica Corte) καταδικάστηκαν και κήκαν στην πυρά (*furono bruscianti*) οι Papà Machario Caloghero, Papà Giorgio Protopsalti, Papà Giorgio Camarioti, Papà Manoli (MARIN, *Caroldo*, σ. 45).

⁶⁶ Ο de Monacis καταλόγισε στον Leonardo Gradenigo, τον επονομαζόμενο καλόγερο, έναν από τους πρωτεργάτες της εξέγερσης, ότι είχε αποστατήσει από την καθολική πίστη: «... qui apostataverat a fide catholica...» (CORNELIUS, *Laurentii De Monacis*, σ. 179). Η αποστασία, δηλαδή η αποδοχή των πρακτικών της Ορθοδοξίας, αποτελούσε αδίκημα ισοδύναμο της αίρεσης και ενέπιπτε στην προδοσία, βλ. Magnani, «La risposta di Venezia», σ. 9.

⁶⁷ JEGERLEHNER, «Der Aufstand», σ. 101.

⁶⁸ Ο Gabriele Venier, που για ένα χρονικό διάστημα διέμενε στην Κρήτη (ASV, *Consiglio di Dieci*, *Deliberazioni*, *Miste*, reg. VI [1363-1374], f. 16r, 10/7/1364).

⁶⁹ Ο Pietro Corner quondam Alessio di Candia (ASV, *Consiglio di Dieci*, *Deliberazioni*, *Miste*, reg. VI [1363-1374], f. 14v, 10/7/1364).

οικογενειών Τίτο και Gradenigo της Κρήτης, διατάχτηκαν να εγκαταλείψουν την Κρήτη και να εγκατασταθούν στη Βενετία.

Ο αριθμός των εξεγερμένων φεουδαρχών και ευγενών φεουδαρχών έφθινε με το πέρασμα του χρόνου, καθώς όλο και περισσότεροι «Έλληνες» ταπεινής καταγωγής συμμετείχαν στην εξέγερση, ειδικά όταν έγιναν δεκτοί στο Συμβούλιο των Φεουδαρχών. Ο φόβος για γενικευμένη εξέγερση των χωρικών έπαιξε, επίσης, σημαντικό ρόλο στη μεταστροφή όσων διστακτικά ακολούθησαν την αποκαθήλωση της βενετικής εξουσίας⁷⁰. Η S. Mckee παρατηρεί ότι πίσω από τις πρώτες ενέργειες των εξεγερμένων υπέβασκε η επιθυμία (ή το πρόταγμα) για τη δημιουργία ενός νέου «έθνους» Κρητικών σε πείσμα της κοινωνικής και πολιτικής πραγματικότητας των καιρών⁷¹. Το κύριο ερώτημα που προκύπτει από τη συγκεκριμένη τοποθέτηση είναι: πώς θα ορίζονταν οι ισορροπίες ανάμεσα στις συνιστώσες της νέας εθνότητας. Στις πόλεις της βόρειας Ιταλίας, όπου άρχισε να διαμορφώνεται η ιδέα της αυτοτελούς εθνότητας τον 12^ο αιώνα, η αφετηρία ήταν ένα αίτημα με διπλή απόληξη: την ανεξαρτησία από τον αυτοκράτορα της Αγίας Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας και τους ισχυρούς χωροδεσπότες. Η όποια συνοχή του πληθυσμού σφυρηλατήθηκε αρχικά μέσω της εξέγερσης εναντίον του αυτοκράτορα και των χωροδεσποτών και μέσω της διαδικασίας εύρεσης των κατάλληλων θεσμών διακυβέρνησης, ενώ αργότερα επιβλήθηκε μέσω της καθιέρωσης μιας πολιτικής τάξης στην οποία κυριαρχούσε ένα μέρος του πληθυσμού. Επρόκειτο, δηλαδή, για πολιτική ενότητα που δεν προκάλεσε αλλαγές στην κοινωνική ιεραρχία. Στην Κρήτη επικρατούσε συγκεκριμένη κοινωνική ιεραρχία (ευγενείς φεουδάρχες, κρητικοί φεουδάρχες⁷², άρχοντες, πόπολο, χωρικοί), αλλά και χωροταξική (πόλεις-ύπαιθρος). Η πολιτική ενότητα ήταν αδύνατη εφόσον το μεγαλύτερο μέρος των ευγενών φεουδαρχών αρνήθηκε να συμμετάσχει στην εξέγερση ακριβώς λόγω της αναβάθμισης των αρχόντων και των μη προνομιούχων «Ελλήνων». Ήταν, επίσης, αδύνατη επειδή οι περισσότεροι άρχοντες ζούσαν στην απομόνωση της υπαίθρου, διαφυλάττοντας την αυτονομία τους ως κόρη οφθαλμού, ενώ οι χωρικοί βίωναν τη διπλή υποταγή, στη Βενετία και τους φεουδάρχες/άρχοντες,

⁷⁰ MCKEE, «The Revolt», σ. 197.

⁷¹ Ο.π., σσ. 203-4 και MCKEE, *Uncommon Dominion*, σσ. 166-7.

⁷² Η θεσμοθέτηση φεουδαρχών δεύτερης τάξης είχε ξεκινήσει πριν από το 1363, βλ. Κ. ΛΑΜΠΡΙΝΟΣ, «Η εξέλιξη της κρητικής ευγένειας στους πρώτους αιώνες της βενετοκρατίας», *Θησαυρίσματα* 26 (1996), σσ. 215-224 [206-224].

όντας αποκομμένοι από τους κεντρικούς θεσμούς απονομής δικαιοσύνης, μονίμως δηλαδή αποκλεισμένοι από την πολιτική ενότητα.

Δεν υπάρχει καμιά αμφιβολία για την υφή της εξέγερσης. Ήταν πολιτική. Η ανατροπή της καθεστηκυίας εξουσίας και η αντικατάστασή της με μία νέα, που προέρχεται από τις τάξεις των εξεγερμένων, αρκεί για να τεκμηριωθεί ο πολιτικός της χαρακτήρας. Τα στρώματα διαμόρφωσης, όμως, του χαρακτήρα της εξέγερσης ήταν πολλά και υπερέβαιναν μια απλή εναλλαγή εξουσίας. Οι ευγενείς φεουδάρχες αντέδρασαν στην αλλαγή της πολιτικής τους θέσης. Δεν ήταν πια εταίροι της διακυβέρνησης αλλά υπηρέτες των συμφερόντων της Βενετίας. Δεν ήταν μόνο οι όροι της συνθήκης παραχώρησης των φέουδων (*Concessio Cretae*) που είχαν καταπατηθεί. Η Βενετία είχε καταστρατηγήσει και τους πολιτικούς όρους που συνέδεαν τις οικογένειες-μέλη του βενετικού Μεγάλου Συμβουλίου πριν και έπειτα από το κλείσιμο του Μεγάλου Συμβουλίου του 1297. Οι εμπλεκόμενοι σε φατριαστικές συγκρούσεις καλούνταν από τον δούκα της Κρήτης να δηλώσουν πίστη και υποταγή στη Βενετία και τον εκπρόσωπό της στην Κρήτη⁷³. Η φεουδαρχική ιεραρχία υπερίσχυε της πολιτικής κοινότητας που είχε συγκροτηθεί στη Βενετία είτε με τη μορφή του Κοινού (*Commun*) είτε της Πολιτείας (*Repubblica*), της οποίας μέλη παρέμεναν οι ευγενείς φεουδάρχες της Κρήτης. Ανάλογη επίπτωση, σύμφωνα με τον Silvano Borsari, είχε στους ευγενείς φεουδάρχες ο αποκλεισμός τους από το διεθνές εμπόριο υψηλής κερδοφορίας προς όφελος των Βενετών⁷⁴, η στέρηση δηλαδή μιας από τις πιο σημαντικές συνιστώσες της βενετικής ιθαγένειας, της συμμετοχής στο εσωτερικό και διεθνές εμπόριο (*de intus et de extra*) και μάλιστα με ευνοϊκούς όρους. Η υποβάθμιση της πολιτικής και οικονομικής τους θέσης, και η επακόλουθη απόξένωσή τους από τον κοινό βενετικό κόσμο, διαμόρφωσαν το έδαφος για τη συνάντησή τους με τους άρχοντες και τον αστικό πληθυσμό. Η άρνηση της βενετικής κυριαρχίας θα μπορούσε να δηλωθεί αποφασιστικά μόνο με τη δημιουργία μιας νέας κρατικής οντότητας, η οποία θα διαμόρφωνε συνθήκες διαφορετικές από εκείνες της βενετικής κυριαρχίας-δηλαδή την επέκταση των ορίων θρησκευτικής ελευθερίας και την επιλογή του εμβλήματος του Αγίου Τίτου ως δηλωτικού μιας εντελώς νέας πολιτικής

⁷³ MCKEE, *Uncommon Dominion*, σ. 153.

⁷⁴ S. BORSARI, «I Veneziani delle colonie», στο G. ARNALDI, G. CRACCO, A. TENENTI (επιμ.), *Storia di Venezia dalle origini alla caduta della Serenissima*, τ. 3, *La formazione dello Stato patrizio*, Ρώμη: Istituto dell' Enciclopedia Italiana, 1992, σσ. 142 [127-158].

οντότητας. Τα λίγα διαθέσιμα στοιχεία υποδεικνύουν ότι η συμμετοχή του αστικού πληθυσμού ήταν μεγάλης σημασίας. Ουσιαστικά οι ευγενείς φεουδάρχες και οι αστοί ήταν τα δύο στρώματα του πληθυσμού στα οποία είχε παρατηρηθεί η μεγαλύτερη ώσμωση με το ελληνικό στοιχείο, τους άρχοντες και τους κατοίκους της πόλης. Σαφής στόχος της εξέγερσης ήταν η ανατροπή της βενετικής εξουσίας στο νησί με συμπερίληψη όλων των κατοίκων στο εγχείρημα.

Η καταστολή των συνωμοσιών Tierolo και Falier είχαν αφήσει περιθώρια μόνο για βουβή αντίδραση στη Βενετία, η οποία δεν γνωρίζουμε αν είχε μεταφερθεί στους βενετούς κατοίκους της Κρήτης. Δεν υπάρχουν στοιχεία που να συνδέουν το ανθρώπινο δυναμικό του 1363 με τις συνωμοσίες. Ούτε είναι δυνατόν να θεωρήσουμε την εξέγερση στην οποία πρωτοστάτησαν οι Marco Gradenigo και Marco Fradello, όπως και πολλά μέλη των οικογενειών Gradenigo και Venier, ως συνέχεια των συνωμοσιών στη Βενετία. Ίσως η δυσaréσκεια και η αμφισβήτηση που προέρχονταν από την αύρα των συνωμοσιών να προστέθηκε στα πολιτικά συναισθήματα που συνέγειραν αστούς, φεουδάρχες, ευγενείς και άρχοντες εναντίον της καθυποταγής στην πιεστική βενετική εξουσία. Ενδείξεις για τη συνάντηση των δύο ρευμάτων υπάρχουν και είναι οι ένδεκα Βενετοί -δύο πατρίκιοι ανάμεσά τους- που στάλθηκαν να δικαστούν στη Βενετία⁷⁵. Ίσως η εξέγερση στην Κρήτη να ήταν ένα δελεαστικό πολιτικό εγχείρημα.

Πριν ακόμα λήξουν οι εκκαθαριστικές επιχειρήσεις εναντίον των τελευταίων πυρήνων της εξέγερσης στα βουνά της Κρήτης στη Βενετία άρχισαν να σκέφτονται πώς θα ομαλοποιήσουν την κατάσταση και θα κατενάσουν την εχθρότητα και τον φόβο που ένιωθαν οι «Έλληνες». Έπειτα από την τιμωρία των Λατίνων (ευγενών φεουδαρχών, φεουδαρχών, κατοίκων των πόλεων) στις αποφάσεις των κεντρικών οργάνων διακυβέρνησης εμφανίστηκαν θέσεις που διαχώριζαν τους «Έλληνες» από τον υπόλοιπο πληθυσμό της Κρήτης. Οι Κρητικοί έγιναν αντικείμενο προσοχής. Ήδη από το 1364 το Μεγάλο Συμβούλιο της Βενετίας επικύρωσε την απόφαση για απαλλαγή από κάθε κατηγορία συμμετοχής στην εξέγερση και διαγραφή των χρεών για τους φτωχούς άρχοντες, που δεν είχαν σημαντικό ρόλο στην αποστασία⁷⁶. Την ίδια χρονιά το Collegio ενημέρωσε τον δούκα της Κρήτης ότι είχε

⁷⁵ Βλ. υποσημείωση 32.

⁷⁶ M. O'CONNELL, *Men of Empire. Power and Negotiation in Venice's Maritime State*, Βαλτιμόρη: The Johns Hopkins University Press, 2009, σσ. 102-3.

γίνει δεκτό το αίτημα του Λέοντα Καλλέργη να του χορηγηθεί χάρη (*gratia*) παρά τις περί του αντιθέτου υπάρχουσες διαταγές. Η σχετική απόφαση συμπληρώνεται με δύο ακόμα εντολές: να αντιμετωπίζονται με γενναιοδωρία όλες οι αντίστοιχες περιπτώσεις αρχόντων και να τους επιστρέφεται η κατασχεθείσα περιουσία τους. Με το ίδιο πνεύμα συντάχθηκε επιστολή του Collegio προς τον Γεώργιο Καλλέργη στην οποία επαινείται η διαρκής αφοσίωσή του⁷⁷. Ο Γεώργιος Καλλέργης έδωσε συνέχεια στη φιλική προσέγγιση προς τη Βενετία, δηλώνοντας ότι ο ίδιος και οι γιοί του παρέμεναν πιστοί στη Βενετία, ζητώντας να του σταλούν στρατιώτες για να πολεμήσει τους αποστάτες. Το Collegio ενέκρινε την αποστολή στρατιωτών, υπενθυμίζοντας στις τοπικές αρχές να είναι ιδιαίτερα προσεκτικές⁷⁸.

Στα κείμενα, χρονικά και αποφάσεις, εμφανίζονται τρεις Γεώργιοι Καλλέργες. Ο Caroldo αναφέρει ότι ο Zorzi Callergi ζήτησε έλεος και του δόθηκε⁷⁹, χωρίς όμως να προσθέτει περαιτέρω πληροφορίες. Ίσως αναφέρεται στον Zorzi Calergi με τον οποίο ο N. Trevisan έκανε συμφωνία ώστε να διασχίσει τα φέουδα που ήλεγχε στο δυτικό τμήμα του διαμερίσματος Χανίων. Ο Καλλέργης αναίρεσε τη συμφωνία ύστερα από πιέσεις των αποστατών⁸⁰. Ο Γεώργιος Καλλέργης του Λέοντα, αδελφός του Ιωάννη, συνελήφθη στην Ανάπολη τον Απρίλιο του 1367 και εκτελέστηκε στα Χανιά⁸¹. Ο άλλος Γεώργιος Καλλέργης, ο οποίος επικοινωνούσε με το Collegio, πιθανότατα ήταν μέλος του μείζονος οίκου των Καλλεργών και αυτός στον οποίο αποδόθηκε ο τίτλος του βενετού πατρικίου το 1381⁸².

Δύο ακόμα αποφάσεις των βενετικών συμβουλίων διακυβέρνησης προσδιόρισαν εν πολλοίς την αλλαγή στάσης της Βενετίας έναντι όλων των «Ελλήνων» της Κρήτης, και όχι μόνο των αρχόντων. Το 1369, ύστερα από πολλά παράπονα για αδικίες και εκβιασμούς μετά το τέλος της εξέγερσης του Αγίου Τίτου, το βενετικό Μεγάλο Συμβούλιο αποφάσισε την αποστολή τριών προνοητών με εντολή να περιοδεύσουν την Κρήτη, την Κορώνη, τη

⁷⁷ THIRIET, *Délibérations*, σ. 28 - αρ. 762, 4/10/1364, απόφαση Collegio.

⁷⁸ THIRIET, *Délibérations*, σσ. 31-2 - αρ. 773, 20/3/1365, απόφαση Collegio.

⁷⁹ MARIN, *Caroldo*, σ. 48.

⁸⁰ ΘΕΟΤΟΚΗΣ, «Η κρητική αποστασία», σσ. 258-268, όπου παρατίθεται σε ελληνική μετάφραση απόσπασμα του χρονικού Trevisan.

⁸¹ ΠΑΠΑΖΟΓΛΟΥ, «Ο Αλέξιος Καλλέργης», σσ. 12-3.

⁸² C. MALTEZOU, «The historical and social context», στο D. HOLTON (επιμ.), *Literature and Society in Renaissance Crete*, Κέμπριτζ-Νέα Υόρκη: Cambridge University Press, 191, σ. 24 [17-48].

Μεθώνη και το Νεγκροπόντε. Στην Κρήτη θα έπρεπε να συνομιλήσουν με όσους κατήγγειλαν τη στάση βενετών αξιωματούχων και να διαβουλευτούν με τις τοπικές αρχές ώστε να βρεθεί λύση για τα προβλήματα που είχαν δημιουργηθεί. Μετά θα συνέχιζαν το έργο τους στις υπόλοιπες περιοχές⁸³. Η συνέχεια ήρθε το 1376 με απόφαση της βενετικής Συγκλήτου, σύμφωνα με την οποία αποδιδόταν το καθεστώς του ελεύθερου (άρα υπηκόου) στους βιλάνους που είχαν επιδείξει ιδιαίτερη αφοσίωση στη Βενετία⁸⁴.

Η εξέγερση του Αγίου Τίτου ήταν ένας επιταχυντής, ένα καταλυτικό γεγονός που στάθηκε αιτία για πολλές αλλαγές. Αναμορφώθηκε η αρχική *Concessio Cretae* με περιορισμό των προνομίων των φεουδαρχών, και καταργήθηκαν τα τοπικά συμβούλια στα οποία συμμετείχαν οι φεουδάρχες και λίγοι άρχοντες, δηλαδή το Μεγάλο Συμβούλιο, η Σύγκλητος και το Συμβούλιο των Φεουδαρχών. Στη θέση τους δημιουργήθηκε το Συμβούλιο των Ευγενών και Φεουδαρχών, χωρίς να ξέρουμε ακριβώς πότε⁸⁵. Η αποστολή των τριών προνοητών με εντολή να ελέγξουν τα πεπραγμένα των βενετών αξιωματούχων είναι, πιθανότατα, η αρχή του ελεγκτικού θεσμού που αργότερα θα πάρει την ονομασία *Sindici e Inquisitori di Levante*. Και, όπως είδαμε, η αρχή του κατασταλτικού ελέγχου συνεχίστηκε και ενσωματώθηκε στις εντολές (*commissioni*) των πατρικίων/αξιωματούχων που αναλάμβαναν υπηρεσία στις κτήσεις. Βλέπουμε, επίσης, ότι με την υπέρβαση στο θέμα της απόδοσης του τίτλου του πατρικίου σε άρχοντα, στον Γεώργιο Καλλέρη, και την απελευθέρωση των αφοσιωμένων σε αυτήν βιλάνων, η Βενετία κινήθηκε προς την κατεύθυνση της άρσης του άξονα διακυβέρνησης που βασιζόταν στον εθνοτικό διαχωρισμό. Αυτή η τελευταία αλλαγή ήταν και η πιο σημαντική, καθώς άρχισε να παίρνει συγκεκριμένη μορφή μια νέα κατηγορία υπηκόων, οι αφοσιωμένοι (*fedeli*), που μάλιστα απεξαρτήθηκε από τη θρησκευτική διάσταση του όρου. Η πληθυσμιακή κατηγορία των αφοσιωμένων, με διαστρωματική κοινωνική προέλευση, έμελλε να γίνει ένα σοβαρό εργαλείο διακυβέρνησης το οποίο διατηρήθηκε

⁸³ THIRIET, *Délibérations*, σσ. 41-42 - αρ. 808, 4/3/1369, απόφαση Μεγάλου Συμβουλίου.

⁸⁴ O'CONNELL, *Men of Empire*, σ. 103.

⁸⁵ Φ. ΜΠΑΡΟΥΤΣΟΣ, «Η εξέλιξη του θεσμού των συμβουλίων των ευγενών στη βενετική Κρήτη. Αντανάκλαση κοινοτικής ή διοικητικής οργάνωσης», *Πεπραγμένα Θ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. β1, Ηράκλειο: Εταιρεία Κρητικών Ιστορικών Μελετών, 2004, σσ. 181-196.

ακόμα και σε περιοχές όπου η Βενετία ασκούσε επιρροή και όχι κυριαρχία⁸⁶. Οι αλλαγές στην Κρήτη, όπως δρομολογήθηκαν μετά το τέλος της εξέγερσης του Αγίου Τίτου, δεν ήταν ένα μεμονωμένο γεγονός. Για να τις αποτιμήσουμε πλήρως πρέπει να προσθέσουμε στο ερευνητικό πεδίο τις αντίστοιχες εξελίξεις στις βενετικές κτήσεις στη Δαλματία και τη νέα κατάσταση που δημιούργησε η βενετική επέκταση στη βόρεια Ιταλία τον 15^ο αιώνα. Οι πολλές και νέες προκλήσεις συνετέλεσαν στη διαμόρφωση μιας συνολικής οπτικής για τη συγκρότηση κράτους που έγινε ορατή τον 16^ο αιώνα.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ξενόγλωσση

BORSARI, S. *Il dominio veneziano a Creta nel XIII secolo*, Νάπολη: F. Fiorentino, 1963.

BORSARI, S. «I Veneziani delle colonie», στο G. ARNALDI, G. CRACCO & A. TENENTI (επιμ.), *Storia di Venezia dalle origini alla caduta della Serenissima*, τ. 3, *La formazione dello Stato patrizio*, Ρώμη: Istituto dell' Enciclopedia Italiana, 1992, σσ. 127-158.

BOURIN, M., G. CHERUBINI & G. PINTO (επιμ.). *Rivolte urbane e rivolte contadine nell'Europe del Trecento. Un confronto*, Φλωρεντία: Firenze University Press, 2008.

CARVALE, M. «Le istituzioni della Repubblica», στο G. ARNALDI, G. CRACCO & A. TENENTI (επιμ.), *Storia di Venezia dalle origini alla caduta della Serenissima*, τ. 3, *La formazione dello Stato patrizio*, Ρώμη: Istituto dell' Enciclopedia Italiana, σσ. 299-364.

CESSI, R. «L' Officium de Navigantibus e i sistemi della politica commerciale veneziana nel sec. XIV», στο *Politica ed economia di Venezia nel Trecento. Saggi*, Ρώμη: Edizioni di Storia e Letteratura, 1952, σσ. 23-61.

⁸⁶ Είναι θέμα που δεν έχει μελετηθεί ακόμη. Μια πρώτη έρευνα σχετική με τη σύνδεση της έννοιας της αφοσίωσης και της ανάληψης θέσεων προξένων και υποπροξένων της Βενετίας σε οθωμανικά εδάφη έχει γίνει από τον Umberto Signori, βλ. U. SIGNORI, «Supplier pour le consulat. Entre défense des intérêts personnels et service fidèle des consuls vénitiens dans le Levant ottoman (1670-1703)», *Cahiers de la Méditerranée* 98 (2019), σσ. 29-44.

COHN, S.K., Jr. *Lust for Liberty. The Politics of Social Revolt in Medieval Europe, 1200-1425. Italy, France, and Flanders*, Κέμπριτζ Μασαχουσέτης: Λονδίνο: Harvard University Press, 2006.

CORNELIUS, F. *Creta sacra*, Μόντενα: Memor, 1971.

DA MOSTO, A. *L' Archivio di Stato di Venezia. Indice generale, storico, descrittivo ed analitico*, τ. 1, Ρώμη: Biblioteca D' Arte Editrice, 1937.

FULIN, R. (επιμ.). *La cronaca di Raffain Caresini tradotta in volgare veneziano nel secolo XIV*, Βενετία: Tipografia del Commercio di Marco Visentini, 1876.

GALLINA, M. «Finanza, credito e commercio a Candia fra la fine del XIII secolo e l'inizio del XIV», *Memorie della Accademia delle Scienze di Torino II. Scienze Morali, Storiche e Filologiche*, serie V, 7-8 (1986), σσ. 3-68.

COZZI, G. «La politica del diritto nella Repubblica di Venezia», στο G. COZZI (επιμ.), *Stato, Società e Giustizia nella Repubblica veneta (sec. XV - XVIII)*, τ. 1, Ρώμη: Jouvence, 1980, σσ. 15-152.

JEGERLEHNER, J. «Der Aufstand der Kandiotischen Ritterschaft gegen das Mutterland Venedig 1363-1365", *Byzantinische Zeitschrift* 12 (1903), σσ. 78-125.

DE LARIVIERE, C. J. «Political participation and ordinary politicization in Renaissance Venice. Was the popolo a political actor?», στο M. VAN GELDER - C. J. DE LARIVIERE (επιμ.), *Popular Politics in an Aristocratic Republic. Political conflict and social Contestation in Late Medieval and Early modern Venice*, Λονδίνο και Νέα Υόρκη: Routledge, 2020, σσ. 69-87.

MAGNANI, M. «Storia giudiziaria della rivolta di San Tito a Creta (1363-366)», *Reti Medievali* 14 (2013), σσ. 131-65.

MAGNANI, M. «La risposta di Venezia alla rivolta di San Tito a Creta (1363-1366): un delitto di lesa maestà?», *Mélanges de l'École française de Rome - Moyen Âge* 127 (2015) URL: <http://journals.openedition.org/mefrm/2490>; DOI: <https://doi.org/10.4000/mefrm.2490>

MCKEE, S. «The Revolt of St Tito in Fourteenth Century Venetian Crete: A Reassessment», *Mediterranean Historical Review* 9 (1994), σσ. 173-204.

MCKEE, S. *Wills from late Medieval Venetian Crete, 1312-1420*, Ουάσινγκτον: Dumbarton Oaks Research Library and Collection, 1998.

MCKEE, S. *Uncommon Dominion. Venetian Crete and the Myth of Ethnic Purity*, Φιλαδέλφεια: University of Pennsylvania Press, 2000.

MALTEZOU, C. «The historical and social context», στο D. HOLTON (επιμ.), *Literature and Society in Renaissance Crete*, Κέιμπριτζ-Νέα Υόρκη: Cambridge University Press, 1991, σσ. 17-48.

MALTEZOU, C. «Byzantine "consuetudines" in Venetian Crete», *Dumbarton Oaks Papers* 49 (1995), σσ. 269-280.

MARIN, S.V. (επιμ.). *Giovanni Giacomo Caroldo Istorie Veneziene*, τ. 4, Dogatele lui Lorenzo Celsi, Marco Cornaro si prima parte a dogatului lui Andrea Conterini (1361-1373), Βουκουρέστι: Arhivele Naționale Ale României, 2011.

MARIN, S.V. «Manuscript It. VII, 519 [= 8438] from Marciana National Library and its Spurious Author, Nicolò Trevisan», *Revista Arhivelor. Archives Review* [2016], σσ. 90-92, 100-101.

NAJEMY, J.M. «Guild Republicanism in Trecento Florence: The Successes and Ultimate Failure of Corporate Politics», *American Historical Review* 84 (1979), σσ. 53-71.

NAJEMY, J.M. *Corporatism and Consensus in Florentine Electoral Politics, 1280-1400*, Τσάπελ Χιλ: University of North Carolina Press, 1982.

NOIRET, H. *Documents inédits pour servir à l'histoire de la domination vénitienne en Crète de 1380 à 1485*, Παρίσι: Thorin & Fils, 1892.

O'CONNELL, M. *Men of Empire. Power and Negotiation in Venice's Maritime State*, Βαλτιμόρη: The Johns Hopkins University Press, 2009.

O'CONNELL, M. «Memorializing conspiracy and unrest. Venetian Historical Writing at the Turn of the Sixteenth Century», στο M. VAN GELDER – C. J. DE LARIVIERE (επιμ.), *Popular Politics in an Aristocratic Republic. Political conflict and social Contestation in Late Medieval and Early modern Venice*, Λονδίνο και Νέα Υόρκη: Routledge, 2020, σσ. 45-68.

PASTORELLO, E. (επιμ.). *Raphayni de Caresinis cancellarii Venetiarum Chronica: aa. 1343-1388*, Μπολόνια: Nicola Zanichelli, 1923.

PREDELLI, R. *I Libri Commemorativi della Repubblica di Venezia. Regesti*, τ. 1-8, Βενετία: Deputazione Veneta di Storia Patria, 1876-1914.

ROMANO, D. «Popular protest and alternative visions of the Venetian polity, c. 1260 to 1423», στο M. VAN GELDER – C. J. DE LARIVIERE (επιμ.), *Popular Politics in an Aristocratic Republic. Political conflict and social Contestation in Late Medieval and Early modern Venice*, Λονδίνο και Νέα Υόρκη: Routledge, 2020, σσ. 22-44

ROMANIN, S. *Storia documentata di Venezia*, τ. 3, Βενετία: Giusto Fuga, 1912.

SANTSCHI, E. *Régestes des arrêts civils et des memoriaux (1363-1399) des archives du duc de Crète*, Βενετία: Institut Hellénique d'Études Byzantines et Post-Byzantines de Venise, 1976.

SARNATARO, M.M. «La rivolta di Candia del 1363-66 nelle fonti veneziane», *Studi Veneziani* 31 (1996), σσ. 127-153.

THIRIET, F. «Les chroniques vénitiennes de la Marcienne et leur importance pour l'histoire de la Roumanie gréco-vénitienne», *Mélanges d'Archeologie et d'Histoire* [École Française de Rome] 66 [1954], σσ. 241-292.

THIRIET, F. «Sui dissidi sorti tra il Comune di Venezia e i suoi feudatari di Creta nel Trecento», *Archivio Storico Italiano* 412 (1956), σσ. 699-712.

THIRIET, F. *Régestes des délibérations du Sénat de Venise concernant la Roumanie*, Παρίσι, Χάγη: Mouton, 1958-1961.

THIRIET, F. *Délibérations des assemblées vénitiennes concernant la Roumanie*, Παρίσι, Χάγη: Mouton, 1966-1971.

THOMAS, G. M. – R. PREDELLI. *Diplomatarium Veneto Levantium sive acta et diplomata res venetas graecas Levantis, 1351-1454*, Βενετία: Deputazione Veneta di Storia Patria, 1880-1899.

SIGNORI, U. «Supplier pour le consulat. Entre défense des intérêts personnels et service fidèle des consuls vénitiens dans le Levant ottoman (1670-1703)», *Cahiers de la Méditerranée* 98 (2019), σσ. 29-44.

Ελληνόγλωσση

ΓΑΣΠΑΡΗΣ, Χ. «Οι θαλάσσιες μεταφορές μεταξύ των λιμανιών της Κρήτης (1326-1360)», στο *Πεπραγμένα ΣΤ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, Χανιά: Φιλολογικός Σύλλογος "Ο Χρυσόστομος", 1990, σσ. 67-101.

ΓΑΣΠΑΡΗΣ, Χ. «Για την τιμή και το συμφέρον της πατρίδας. Οι "θυσίες" των βενετών φεουδαρχών της Κρήτης για την υπεράσπιση της κυριαρχίας κατά τον 13ο αιώνα», *Θησαυρίσματα* 41-2 (2011-12), σσ. 291-310.

ΓΑΣΠΑΡΗΣ, Χ. «Η κρητική επανάσταση του 1333. Η επανάσταση των "άλλων" Καλλέργηδων», *Κρητικά Χρονικά* 32 (2012), σσ. 79-105.

ΘΕΟΤΟΚΗΣ, Μ.Σ. «Η κρητική αποστασία του 1363», *Ημερολόγιον της Μεγάλης Ελλάδος*, 7 (1928), σσ. 249-268.

ΛΑΜΠΡΙΝΟΣ, Κ. «Κοινωνικές και οικονομικές αντιθέσεις σε ένα χωριό της Κρητικής υπαίθρου (τέλη 16ου αι.)», στο ΣΤ. ΚΑΚΛΑΜΑΝΗΣ, Α. ΜΑΡΚΟΠΟΥΛΟΣ & Γ. ΜΑΥΡΟΜΑΤΗΣ (επιμ.), *Ενθύμησις Νικολάου Μ. Παναγιωτάκη*, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2000, σσ. 379-396.

ΜΑΛΤΕΖΟΥ, Χ. Μέτρα της Βενετίας εναντίον των οικογενειών των επαναστατών στην Κρήτη (14ος αι.), *Θησαυρίσματα* 41-2 (2011-12), σσ. 397-406.

ΜΑΛΤΕΖΟΥ, Χ.Α. (έκδ.). *Η εντολή του δόγη Βενετίας προς τον ρέκτορα Χανίων*, 1589, Βενετία: Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας, 2002.

ΜΑΝΟΥΣΑΚΑΣ, Μ.Ι. «Τά διπλωματικά διαβήματα της Βενετίας προς τις ευρωπαϊκές δυνάμεις για τον ναυτικό αποκλεισμό της Κρήτης κατά την αποστασίαν του 1363-1364», *Ακαδημία Αθηνών* 70 (1995), σσ. 721-740.

ΜΠΑΡΟΥΤΣΟΣ, Φ. *Ενοικιάσεις και ενοικιαστές φόρων στην Κρήτη του 16^ο αιώνα*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Ιόνιο Πανεπιστήμιο 2002.

ΜΠΑΡΟΥΤΣΟΣ, Φ. «Η εξέλιξη του θεσμού των συμβουλίων των ευγενών στη βενετική Κρήτη. Αντανάκλαση κοινοτικής ή διοικητικής οργάνωσης», *Πεπραγμένα Θ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. β1, Ηράκλειο: Εταιρεία Κρητικών Ιστορικών Μελετών, 2004, σσ. 181-196.

ΜΠΑΡΟΥΤΣΟΣ, Φ. «Διάλογος μεταξύ τοπικών ελίτ και κεντρικής βενετικής εξουσίας. Οι πρεσβείες ως θεσμός διαμόρφωσης κοινωνικών και οικονομικών ιεραρχιών», στο *Θεωρητικές αναζητήσεις και εμπειρικές έρευνες. Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου Οικονομικής και Κοινωνικής Ιστορίας*, Ρέθυμνο, 10-13.12.2008, Αθήνα: Αλεξάνδρεια 2012, σσ. 261-289.

ΕΑΝΘΟΥΔΙΔΗΣ, Σ. *Η Ενετοκρατία εν Κρήτη και οι κατά των Ενετών αγώνες των Κρητών*, Αθήνα: Verlag der "Byzantinisch-Neugriechischen Jahrbücher", 1939.

ΠΑΝΟΠΟΥΛΟΥ, Α. *Συντεχνίες και θρησκευτικές αδελφότητες στη βενετοκρατούμενη Κρήτη*, Αθήνα-Βενετία: Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας, 2012.

ΠΑΠΑΖΟΓΛΟΥ, Γ.Κ. «"Ός τον του μαρτυρίου δέχεται στέφανον". Ο Αλέξιος Καλλέργης και μια άγνωστη διήγηση των κρητικών επαναστάσεων του 1365-1367, *Θησαυρίσματα* 36 (2006), σσ. 9-36.

ΣΒΟΡΩΝΟΣ, Ν. «Το νόημα και η τυπολογία των κρητικών επαναστάσεων του 13^{ου} αιώνα», *Βυζαντινά Σύμμεικτα* 8 (1989), σσ. 1-14.

ΤΣΙΚΝΑΚΗΣ, Κ.Γ. «Περιοδεύοντας στην ύπαιθρο της Κρήτης για την απονομή δικαιοσύνης. Φεουδαρχικές καταπιέσεις και μέτρα περιστολής τους από τον Giacomo Foscarini στα χρόνια 1574-1577», στο Κ. ΛΑΜΠΡΙΝΟΣ (επιμ.), *Κοινωνίες της υπαίθρου στην ελληνοβενετική Ανατολή (13ος-18ος αι.)*, Αθήνα: Ακαδημία Αθηνών. Κέντρο Ερεύνης του Μεσαιωνικού και Νέου Ελληνισμού, 2018, σσ. 165-196.

ΒΙΟΓΡΑΦΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ

Ο Φώτης Μπαρούτσος είναι επίκουρος καθηγητής στο Τμήμα Ιστορίας του Ιονίου Πανεπιστημίου. Σπούδασε πολιτικές επιστήμες στο Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο της Αθήνας και ανακηρύχθηκε διδάκτορας ιστορίας στο Τμήμα Ιστορίας του Ιονίου Πανεπιστημίου, για να ακολουθήσει μεταδιδακτορικός τίτλος από το Τμήμα Ιστορίας του Ιονίου Πανεπιστημίου. Έχει διδάξει σε πανεπιστήμια στην Ελλάδα (Πανεπιστήμιο Πατρών, Ιόνιο Πανεπιστήμιο, Διεθνές Πανεπιστήμιο της Ελλάδας, Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο) και έχει διατελέσει επισκέπτης ερευνητής στο Πανεπιστήμιο Princeton στο *Program in Hellenic Studies*.

Στα ερευνητικά του ενδιαφέροντα περιλαμβάνονται η εξέλιξη των δημοσιονομικών θεσμών, η συγκρότηση του κράτους στη δυτική Ευρώπη, η διαμόρφωση πολιτικής συνείδησης στους υπηκόους του βενετικού κράτους (15^{ος}-17^{ος} αιώνας), όπως και ο ευρωπαϊκός πολιτικός και νομικός στοχασμός (13^{ος} - 17^{ος}).

The revolt of Saint Titus in Venetian Crete, 1363-1367:
one uprising or two?

Photis BAROUTSOS

Abstract: The traditional view of the revolt of the feudal lords of Crete, and the overthrow of the Venetian authority, was gradually deconstructed with the publication of archival documents that highlighted the gaps in Venetian accounts that appeared from the end of the fourteenth to the sixteenth century. The search for new, more accurately documented interpretations proved difficult, since most of the archives of the period 1363-1367 are lost. The available evidence suggests that the protagonists of the uprising were not just feudal lords. The participation of the inhabitants of Crete is certain, since some of the insurgents, condemned for their actions, were craftsmen and professionals. The concurrence of two different population groups, despite minimal contact, can be explained by the dissolution of the political components that determined governance and the status of the noble feudal lords within it. Additionally, a branch of the most prominent family of ex Byzantine archontes, the Callergis, participated in the revolt. Ioannis Callergis and his two brothers fought until the very end alongside Tito Venier, the only one of the initial leaders of the

uprising to survive. The rebellion marked the beginning of a change in method of Venetian rule in Crete. The Venetians moved towards the removal of ethnic segregation as the axis of governance. The steps towards the completion of this process were linked to the process of state formation in Venice in the 15th and 16th centuries.

Keywords: Venice, Crete, rebellion, government, feudal lords.

Το αντιβενετικό κίνημα του Ιάκωβου Διασσωρινού στην Κύπρο (1562-1563): πολιτικά, ιδεολογικά, εκκλησιαστικά και κοινωνικοοικονομικά συγκείμενα

Στάθης ΜΠΙΡΤΑΧΑΣ

Περίληψη: Λαμβάνοντας υπόψιν την αδυναμία τεκμηρίωσης μίας ασφαλούς ερμηνείας λόγω των σιωπών των διαθέσιμων έως σήμερα πηγών σε καίριας σημασίας ερωτήματα που σχετίζονται με το αντιβενετικό κίνημα του Ιάκωβου Διασσωρινού στην Κύπρο (1562-1563), η μελέτη επιχειρεί μία διαφορετική από τις κρατούσες στην ελληνική και κυπριακή ιστοριογραφία προσεγγίσεις, που αναδεικνύουν τον φορέα του κινήματος σε «πρώιμο οραματιστή της ελληνικής εθνεγερσίας» δύομισι περίπου αιώνες πριν από την εποχή των επαναστάσεων και των εθνικισμών. Εστιάζει στην επαγγελματική και διανοητική ταυτότητα και διαδρομή του Διασσωρινού στη Δύση και στην Κύπρο, καθώς και στον χρόνο και στον τόπο εκδήλωσης του κινήματος: το συσχετίζει, δηλαδή, με την πρόσληψη της κλασικής αρχαιότητας από μέρους διανοουμένων της Αναγέννησης και προτεσταντών διδασκάλων και ουμανιστών, αλλά και με τις πολιτικές, κοινωνικοοικονομικές και εκκλησιαστικές συνθήκες που επικρατούσαν στην Κύπρο κατά την τελευταία δεκαετία της βενετικής κυριαρχίας.

Λέξεις-κλειδιά: βενετικό Κράτος της Θάλασσας, Κύπρος, 16ος αιώνας, Ιάκωβος Διασσωρινός, αντιβενετικό κίνημα.

Η σπουδαιότητα της Κύπρου για το βενετικό κράτος αποτυπώνεται κατά τρόπο εναργή στην αλληγορία της *Loggetta* του καμπαναριού που εκπόνησε ο Jacopo Sansonino στην πλατεία του Αγίου Μάρκου στη Βενετία, ο ανάγλυφος διάκοσμος της οποίας διακηρύσσει τον αυτοκρατορικό προορισμό της Γαληνοτάτης. Οι μορφές στην κεντρική παράσταση αναπαριστούν τις βενετικές κτήσεις στην ιταλική ενδοχώρα, ενώ εκείνες του Δία και της Αφροδίτης στις παράπλευρες παραστάσεις αναπαριστούν τις δύο μεγάλες

νησιωτικές κτήσεις του *Κράτους της Θάλασσας*, δηλαδή την Κρήτη και την Κύπρο. Όσον αφορά την Κύπρο ειδικότερα, η ηγεμονική θέση της για τα γεωπολιτικά, εμπορικά και οικονομικά συμφέροντα της Βενετίας στη Μέση Ανατολή τεκμαίρεται, άλλωστε, από τους ανταγωνισμούς της τελευταίας με άλλες δυτικές δυνάμεις και εν συνεχεία με τους Οθωμανούς για την άσκηση ενός αποτελεσματικού ελέγχου στο νησί. Η βενετική κυριαρχία στην Κύπρο υπήρξε εν τέλει βραχύβια (1473-1571) και κατ' αυτήν διατηρήθηκε σε μεγάλο βαθμό ως προς τα βασικά του γνωρίσματα το φεουδαρχικό κοινωνικοοικονομικό καθεστώς που είχαν εγκαθιδρύσει οι προγενέστεροι κυρίαρχοι Λουζινιάν¹. Το επισταμένο ενδιαφέρον της Κυρίαρχου για τη συστηματική εκμετάλλευση των πλουτοπαραγωγικών πηγών –με έμφαση σε στρατηγικής σημασίας προϊόντα όπως το αλάτι και τα σιτηρά, όπου εφαρμόστηκαν πολιτικές κρατικού μονοπωλίου– και του εργατικού δυναμικού του νησιού οδήγησε σε σημαντική δημογραφική και οικονομική ανάπτυξη εν συγκρίσει προς την προγενέστερη φραγκική περίοδο. Ποικίλες στρεβλώσεις του συστήματος αυτού και η αδήριτη ανάγκη δομικών αλλαγών συνέβαλαν, βέβαια, στην εκδήλωση κοινωνικών εντάσεων και φαινομένων έντονης εσωτερικής κρίσης προς τα τέλη της βενετικής περιόδου², τα οποία –παρά τις συναφείς διχογνωμίες των μελετητών– θα ελάμβαναν ακόμη και τη μορφή αδιαφορίας και ενίοτε θετικής στάσης των χωρικών του νησιού έναντι της πολιτικής μεταβολής τόσο πριν από την εκδήλωση όσο και κατά τη διάρκεια του Πολέμου της Κύπρου (1570-1571). Αναφέρω, επί παραδείγματι, τις εκκλήσεις τους προς την Υψηλή Πύλη κατά την τελευταία πενταετία της βενετικής κυριαρχίας, αλλά και τη γνωστή περίπτωση της εθελούσιας υπαγωγής των Λευκάρων στην εξουσία του αρχιστράτηγου των οθωμανικών δυνάμεων εισβολής

¹ ΣΤ. ΜΠΙΡΤΑΧΑΣ, *Βενετική Κύπρος (1489-1571): Οι Εκθέσεις των αξιωματούχων του ανώτατου διοικητικού σχήματος της κτήσης / Venetian Cyprus: The Reports by the dominion's supreme administrative officials*, Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο, 2020, σσ. 14-19.

² Β. ARBEL, «Cyprus on the Eve of the Ottoman Conquest», στου ΙΔΙΟΥ, *Studies on Venetian Cyprus*, Λευκωσία: Cyprus Research Centre, 2017, σσ. 273-286· ΣΤ. ΜΠΙΡΤΑΧΑΣ, «“Il vostro Regno de Cipro [...] si po chiaramente nominar il granaro di questa cytà”». Από την αφθονία στην επισιτιστική κρίση: η μαρτυρία των εκθέσεων πεπραγμένων των κρατικών αξιωματούχων και λειτουργών της βενετικής Κύπρου», στο Β. ΒΑΪΟΠΟΥΛΟΣ, ΣΤ. ΜΠΙΡΤΑΧΑΣ & Γ. ΠΑΓΚΡΑΤΗΣ (επιμ.), *Τόμος αφιερωμένος στον ακαδημαϊκό δάσκαλο Κωνσταντίνο Ντόκο*, Αθήνα: Ηρόδοτος, 2022, σσ. 493-514.

Λαλά Μουσταφά Πασά³. Ωστόσο, καθόλη τη διάρκειά της και φυσικά και με την εμπλοκή ξένων παραγόντων εξυφαινόνταν συνωμοσίες που αποσκοπούσαν στην υπονόμευση της βενετικής εξουσίας. Η Αικατερίνη Αριστείδου τεκμηριώνει τουλάχιστον δέκα περιπτώσεις τέτοιων εγχειρημάτων, φορείς των οποίων ήταν Κύπριοι υπήκοοι της Βενετίας ή και διεκδικητές του θρόνου της Κύπρου και τα οποία κατεστάλησαν σε πρώιμο στάδιο ή δεν καρποφόρησαν. Στις πλείστες των περιπτώσεων, αποδέκτες αιτημάτων για την υποστήριξη των εν λόγω εγχειρημάτων ήταν: αξιωματούχοι της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, που ούτως ή άλλως εποφθαλιμούσε το νησί ύστερα από την προσάρτηση σειράς περιοχών και νησιών στην ανατολική Μεσόγειο κατά τη διάρκεια του 16^{ου} αιώνα (της Αιγύπτου, της Συρίας, της Παλαιστίνης, της Ρόδου, των τελευταίων οχυρών της Πελοποννήσου, της Ναυπάκτου, της Χίου, των Σποράδων, των νησιών του Αρχιπελάγους κ.ο.κ.)· το δουκάτο της Σαβοΐας, που ούτως ή άλλως ήγειρε αξιώσεις στον θρόνο της Κύπρου από την εποχή του θανάτου της ανατραπέισας νόμιμης βασίλισσας της Κύπρου Καρλόττας (1487), συζύγου του Λουίτζι (Luigi) της Σαβοΐας, γιου του δούκα Λουδοβίκου (Ludovico) και κόμη της Γενεύης· ο γερμανός αυτοκράτορας Μαξιμιλιανός Α΄, που δεν επέδειξε ενδιαφέρον· και το Σουλτανάτο των Μαμελούκων της Αιγύπτου, προς το οποίο η βενετική Κύπρος ήταν φόρου υπο-

³ G. GRIVAUD, «Un société en guerre: Chypre face à la conquête ottomane», στο Α. ΝΙΚΟΛΑΟΥ-ΚΟΝΝΑΡΗ (επιμ.), *Η Γαλινοτάτη και η Ευγενεστάτη: Η Βενετία στην Κύπρο και η Κύπρος στη Βενετία / La Serenissima and La Nobilissima: Venice in Cyprus and Cyprus in Venice*, Λευκωσία: Πολιτιστικό Ίδρυμα Τραπεζής Κύπρου, 2009, *passim* [194-203]· S. BIRTACHAS – C. PAPADAMOU, «Veterans of the War of Cyprus (1570-71): Captivity, Liberation and Restitution through their Recruitment into the Venetian Armed Forces. A First Approach», *Nuova Antologia Militare. Rivista interdisciplinare della Società Italiana di Storia Militare* 1/3 (Ιούνιος 2020), σ. 120 και σημ. 19 [113-133]. Για την αντίθετη στάση των τοπικών αριστοκρατών κατά τη διάρκεια του Πολέμου της Κύπρου βλ. C. PAPADAMOU, «The Multifaceted Role of the Cypriot Élite in the Defense of Cyprus before and during the Venetian–Ottoman War (1570–1571)», στο S. BIRTACHAS (επιμ.) *Venetian–Ottoman Wars [= Nuova Antologia Militare. Rivista interdisciplinare della Società Italiana di Storia Militare*, έτος 3, ειδικό τεύχος 1 (Ιούλιος 2022)], σσ. 103-140, <<https://www.nam-sism.org/Articoli/Articoli%202022/NAM%20N.%20Sp1%202022.%204.%20PAPADAMOU%20The%20Multifaceted%20Role%20of%20the%20Cypriot%20C3%89lite.pdf>> (πρόσβαση στις 15 Ιουλίου 2023).

τελής έως την κατάλυσή του από τους Οθωμανούς (1517)⁴. Κατά τη φάση της έντονης εσωτερικής κρίσης στην Κύπρο (την τελευταία δεκαετία της βενετικής κυριαρχίας) η πίεση του οθωμανικού παράγοντα αυξήθηκε, ο οποίος ενέτεινε τις κινήσεις του για την ένταξη του νησιού –που από το 1517 ήταν φόρου υποτελές στην Υψηλή Πύλη– στη σφαίρα επιρροής του. Αξία μνείας είναι η υποκίνηση από μέρους του μεγάλου βεζίρη Σοκολλού Μεχμέτ Πασά των παλαιών διεκδικήσεων του οίκου της Σαβοΐας στον θρόνο της Κύπρου (1565). Καίτοι οι κινήσεις αυτές δεν απέδωσαν καρπούς λόγω της απροθυμίας του δούκα της Σαβοΐας Εμμανουήλ Φιλιβέρτου (Emanuele Filiberto) να συνδιαλλαγεί με τους Οθωμανούς σε βάρος των Βενετών, ήταν ξεκάθαρο ότι, εκτός της στρατιωτικής ισχύος και των αναγκαίων εξοπλισμών, ο Σελίμ Β΄ υπολόγιζε, επίσης, στην όξυνση των αρνητικών διαθέσεων των γηγενών έναντι των Βενετών κυρίαρχων μέσω μυστικών συνεννοήσεων και της δράσης πρακτόρων για τη διάχυση της οθωμανικής προπαγάνδας στο νησί και τούτο, εξαιτίας της δυσaréσκειας τόσο των λαϊκών στρωμάτων των πόλεων όσο και των αγροτικών πληθυσμών για τη βαριά φορολόγηση και τις ποικίλες πιέσεις και καταναγκαστικές υποχρεώσεις στις οποίες ήταν υποκείμενοι, αλλά και για το καθεστώς προνομίων των αριστοκρατών του νησιού, που αφενός συνέδραμαν με διάφορους τρόπους την τοπική διοίκηση στη διακυβέρνηση του νησιού και αφετέρου ιδιοποιούνταν ένα σεβαστό μέρος του αγροτικού εισοδήματος⁵. Γι' αυτό το όπλο του σουλτάνου έκανε λόγο και ο Γάλλος πράκτορας στην Κωνσταντινούπολη Claude du Bourg de Guérines, ο οποίος κατέφθασε στη Βενετία λίγο πριν από την οθωμανική επίθεση στην Κύπρο (16 Ιανουαρίου 1570)⁶.

⁴ Α. ΑΡΙΣΤΕΙΔΟΥ, «Άγνωστες απόπειρες για οργάνωση στάσεων ή εξεγέρσεων κατά τη διάρκεια της βενετοκρατίας», στα *Πρακτικά του Τρίτου Διεθνούς Κυπριολογικού Συνεδρίου (Λευκωσία, 16-20 Απριλίου 1996)*, τ. 2, Λευκωσία: Εταιρεία Κυπριακών Σπουδών, 2001, σσ. 581-598 και στον ίδιο τόμο: Χ. ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ, «Μια απόπειρα προσέγγισης των παρόικων της βενετοκρατούμενης Κύπρου με την Οθωμανική αυτοκρατορία (1551)», σσ. 669-689.

⁵ Το 1569 ο αριθμός των χωριών της Κύπρου (αυτά περιλάμβαναν τόσο την επιφάνεια καλλιεργήσιμης γης τους όσο και το ανθρώπινο δυναμικό τους) ανερχόταν σε 913, 700 εκ των οποίων ανήκαν σε ιδιώτες και 213 στο κράτος. Τα δε τελευταία, μάλιστα, ενοικιάζονταν σε ιδιώτες διά της πρακτικής του δημόσιου πλειστηριασμού. ΜΠΙΡΤΑΧΑΣ, *Βενετική Κύπρος (1489-1571): Οι Εκθέσεις*, σ. 363.

⁶ G. HILL, *A History of Cyprus*, τ. III, Κέμπριτζ: Cambridge University Press, 1948 (ανατ. 1972), σσ. 841-844, 884. Κ.Γ. ΤΣΙΚΝΑΚΗΣ, «Η Κύπρος στη δίνη του ανταγωνισμού

Ανεξάρτητα από τα ανωτέρω, είναι ευρέως γνωστό ότι ο λόγιος και τέως *stradioto* στη Δύση Ιάκωβος Διασσωρινός (Διασσωρίνος, Διασ(σ)ορηνός, Διασορινός, Διασορίνος κ.ά. παραλλαγές)⁷ προετοίμαζε μεταξύ των ετών 1562 και 1563 ένα αντιβενετικό κίνημα στην Κύπρο. Εντούτοις, η πρόσληψη του από την κυπριακή και ελληνική ιστοριογραφία αποβαίνει προβληματική. Ειδικότερα, στις τάξεις των Κύπριων και των Ελλήνων μελετητών υπερτερεί έως σήμερα ένα αναχρονιστικό ερμηνευτικό σχήμα, βάσει του οποίου το εγχείρημα του Διασσωρινού αποτελούσε μέρος ενός ευρύτερου εθνοτικού σχεδίου για «πολιτική χειραφέτηση των ξενοκρατούμενων ελληνικών χωρών», αρχής γενομένης από τον στόχο «της αποτίναξης του ενετικού ζυγού» και της πνευματικής αφύπνισης «του αλλοτριωμένου από τις παραδοσιακές του αξίες Ελληνισμού της νήσου»⁸. Κατ' ακολουθίαν, υποστηρίζεται ότι το κίνημα είχε έναν αμιγώς πολιτικό και ιδεολογικό χαρακτήρα, ενώ αποκλείεται η οιαδήποτε σύνδεσή του με κοινωνικά ή οικονομικά αίτια. Η πιο εμπειριστατωμένη έως σήμερα μελέτη για το θέμα –υπό την έννοια ότι συγκεντρώνει κατά τρόπο συστηματικό και καταγράφει τα στοιχεία που παρέχουν όλες οι διαθέσιμες πηγές– έχει συνταχθεί από τον Χρήστο Αποστολόπουλο, ο οποίος, ωστόσο, δείχνει να αποδέχεται στις γενικές του γραμμές το ως άνω αφήγημα⁹.

των ευρωπαϊκών δυνάμεων (15ος-16ος αιώνας)», στο Ν.Γ. ΜΟΣΧΟΝΑΣ (επιμ.), *Κύπρος σταυροδρόμι της Μεσογείου*, Αθήνα: Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών / Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών - Κυπριακή Πρεσβεία / Σπίτι της Κύπρου, 2001, σσ. 94-95 [82-107]· ΣΤ. ΜΠΙΡΤΑΧΑΣ, *Κοινωνία, πολιτισμός και διακυβέρνηση στο βενετικό Κράτος της Θάλασσας: το παράδειγμα της Κύπρου*, Θεσσαλονίκη: Βάνιας, 2011, σσ. 143-144· ΜΠΙΡΤΑΧΑΣ, «Il vostro Regno de Cipro». Για το ζήτημα της οθωμανικής προπαγάνδας πρβλ. GRIVAUD, «Un société en guerre», ιδίως σσ. 195-196.

⁷ C. GARCÍA BUENO, *El copista griego Jacobo Diasorino (s. XVI): estudio paleográfico y codicológico de sus manuscritos*, διδακτορική διατριβή, Universidad Complutense Madrid, 2017, σσ. 30-34, <<https://eprints.ucm.es/id/eprint/45368/>> (πρόσβαση στις 15 Ιουνίου 2022).

⁸ Θ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, «Επίμετρο: Ιάκωβος Διασσωρινός», στον ΙΔΙΟΥ (επιμ.), *Ιστορία της Κύπρου*, τ. 4, *Μεσαιωνικών βασιλείων – Ενετοκρατία*, Λευκωσία: Ίδρυμα Αρχιεπισκόπου Μακαρίου Γ' / Γραφείον Κυπριακής Ιστορίας, 1995, σσ. 541-542 [537-542].

⁹ Ε. ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΙΔΟΥ, *Ιάκωβος Διασορηνός: ένας πρώιμος οραματιστής της ελληνικής εθνεγερσίας*, Λευκωσία: Λεβέντειο Μουσείο Λευκωσίας, 1997, ιδίως σσ. 9-11 (πρόλογος Ανδρόνικου Φαλάγκα), 60-65 (συμπεράσματα της συγγραφέως)· Χ. ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ, «Τα τελευταία χρόνια της Βενετοκρατίας στην Κύπρο: Αρχαιακά τεκμήρια για την παρουσία, τη δράση και το θάνατο του Ιάκωβου Διασορηνού», στο Κ.Α. ΔΗΜΑΔΗΣ (επιμ.), *Συνέχειες, ασυνέχειες, ρήξεις στον ελληνικό κόσμο (1204-2014): οικονομία, κοινωνία, ιστορία*,

Τα διαθέσιμα έως σήμερα στοιχεία για το κίνημα προέρχονται από μία μεταγενέστερη εκτενή αφήγηση του κληρικού καριέρας Antonio Maria Graziani, ορισμένες ακόμη έντυπες πηγές, καθώς και περιορισμένης έκτασης βενετικά έγγραφα διοικητικού χαρακτήρα¹⁰. Λαμβάνοντας

λογοτεχνία. *Πρακτικά του Ε' Ευρωπαϊκού Συνεδρίου Νεοελληνικών Σπουδών της Ευρωπαϊκής Εταιρείας Νεοελληνικών Σπουδών (Θεσσαλονίκη, 2-5 Οκτωβρίου 2014) / Continuities, Discontinuities, Ruptures in the Greek World (1204-2014): Economy, Society, History, Literature. Proceedings of the 5th European Congress of Modern Greek Studies of the European Society of Modern Greek Studies (Thessaloniki, 2-5 October 2014)*, τ. 5, Αθήνα: Ε.Ε.Ν.Σ., 2015, σ. 248 [239-252]. Πρβλ. Α. FALANGAS, «Jacques Diassorinos et Jacques Vassilikos (Despote Vodă) dans la vision de l'historiographie grecque», στο Ι. CÂNDEA, P. CERNOVODEANU & G. LAZĂR (επιμ.), *Inchinare lui Petre S. Năsturel la 80 de ani*, Βραϊλα: Museul Brăilei - Editura Istros, 2003, σσ. 159-170· Α. FALANGAS, *Jacques Vassilikos – Despote (Despot Vodă). Un grec, voievode de Moldavie. À la lumière des sources narratives roumaines des XVI et XVII siècles*, Βουκουρέστι: Éditions Omonia, 2009, σσ. 34-38.

¹⁰ Α.Μ. GRATIANI, *De Ioanne Heraclide Despota Vallachorum principe libri tres. Et de Iacobo Didascalo Ioannis fratre liber unus, editi ex manuscripto Bibliothecae Zaluscianae*, Βαρσοβία: Ex typographia Mizleriana, 1759, στο É. LEGRAND (έκδ.), *Deux Vies de Jacques Basilicos, Seigneur de Samos, Marquis de Paros, Comte Palatin et Prince de Moldavie, l'une par Jean Sommer, l'autre par A.-M. Graziani, suivie des pièces rares et inédites*, Παρίσι: Maisonneuve, 1889, σσ. 217-236. Για τον Graziani βλ. Μ. MARSILI, «Graziani, Antonio Maria», στο *Dizionario biografico degli italiani*, τ. 58, Ρώμη: Istituto della Enciclopedia Italiana, 2002, σσ. 801-804, <[https://www.treccani.it/enciclopedia/antonio-maria-graziani_\(Dizionario-Biografico\)/](https://www.treccani.it/enciclopedia/antonio-maria-graziani_(Dizionario-Biografico)/)> (πρόσβαση στις 15 Ιουνίου 2022). Εκτός της βιβλιογραφίας που επισημαίνεται παραπάνω, για τις πηγές και τα έγγραφα αυτά βλ. επίσης: V. LAMANSKY, *Sécrets d'état de Venise. Documents, extraits, notices et études servant à éclaircir les rapports de la Seigneurie avec les Grecs, les Slaves et la Porte Ottomane à la fin du XVe et au XVIe siècle*, τ. 2, Αγία Πετρούπολη: Académie Impériale des Sciences, 1884 (ανατ. Νέα Υόρκη: Burt Franklin, 1968), σσ. 026-028, 065· Ε. DE HURMUZAKI, *Documente privitoare la Istoria Românilor*, τ. VIII: 1376-1650, Βουκουρέστι, 1894, σσ. 95-99· HILL, *A History of Cyprus*, τ. III, σ. 816 σημ. 3, 838-841· Η. HUNGER, «Aus den letzten Lebensjahren des Jakob Diassorinos», στο T.D. MOSCONAS (επιμ.), *Tome Commémoratif du Millénaire de la Bibliothèque Patriarcale d'Alexandrie*, Αλεξάνδρεια: Institut d'Études orientales de la Bibliothèque patriarcale d'Alexandrie, 1953, σσ. 90-99· Χ.Γ. ΠΑΤΡΙΝΕΛΗΣ, «Διασπορίνος, Ιάκωβος», στο *Παγκόσμιο Βιογραφικό Λεξικό*, Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών, 1985, σσ. 279-280· Β. ARBEL, «Résistance ou collaboration? Les Chypriotes sous la domination vénitienne», στο Μ. BALARD (επιμ.), *État et colonisation au Moyen âge et à la Renaissance*, Λυών: La Manufacture, 1989 (ανατ. του ΙΔΙΟΥ, *Cyprus, the Franks and Venice, 13th-16th Centuries*, Aldershot: Variorum Reprints, 2000, μελέτη αρ. VIII), σ. 138 [131-143]· Β. ARBEL, «Η Κύπρος υπό ενετική κυριαρχία», στο Θ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΛΟΣ (επιμ.), *Ιστορία της Κύπρου*, τ. 4, *Μεσαιωνικών βασιλείων – Ενετοκρατία*, Λευκωσία: Ίδρυμα Αρχιεπισκόπου

υπόψιν την αδυναμία τεκμηρίωσης μίας ασφαλούς ερμηνείας λόγω των ηθελημένων ή αθέλητων σιωπών των προαναφερθέντων διαθέσιμων τεκμηρίων σε καίριας σημασίας ερωτήματα που σχετίζονται με το εξεταζόμενο κίνημα, στην παρούσα μελέτη επιχειρείται μία αποκλίνουσα από τις κρατούσες ιστοριογραφικές προσεγγίσεις του, διά της ένταξης του στο κοινωνικοοικονομικό πλαίσιο της Κύπρου κατά την εποχή εκείνη· διά της σύνδεσής του, δηλαδή, με το οξύ πρόβλημα της έλλειψης σιτηρών που εμφανίζεται στο νησί ακριβώς κατ' εκείνη τη χρονική φάση, με τις πρακτικές των φεουδαρχών και ενοικιαστών των δημόσιων γαιών και με τη συναφή πολιτική της βενετικής διοίκησης· και διά της παράλληλης διερεύνησής του υπό το πρίσμα των αντιθέσεων μεταξύ της ορθόδοξης και της λατινικής Εκκλησίας του νησιού, που εκδηλώνονται ομοίως κατά την εξεταζόμενη περίοδο. Μία συνολική θεώρηση του προβλήματος και ασφαλώς η κατανόηση του περιεχομένου των κηρυγμάτων του Διασσωρινού απαιτούν τη συνεκτίμηση της επαγγελματικής και διανοητικής ταυτότητας, της ευρωπαϊκής διαδρομής και των προγενέστερων σχέσεων του φορέα του επίδοξου ανατρεπτικού κινήματος με κύκλους ουμανιστών και μεταρρυθμιστών στη Δύση.

Συνοψίζω τα γνωστά για τον Διασσωρινό (Ρόδος 1520 ή 1522 – Λευκωσία 1563) και το κίνημα (1562-1563) στοιχεία. Ο Διασσωρινός ήταν ροδιακής καταγωγής και εξάδελφος (από ορισμένους συγγραφείς μνημονεύεται ως αδελφός) του τυχοδιώκτη Ιάκωβου Βασιλικού, του αυτοαποκαλούμενου Ηρακλείδη –η σύνδεση με τον μυθικό ήρωα της ελληνικής αρχαιότητας είναι προφανής– και επονομαζόμενου επίσης «Δεσπότη Σάμου και Πάρου», που διετέλεσε (ως Ιωάννης) βοεβόδας της Μολδαβίας από το 1561 έως το 1563. Κατ' αντίστοιχο λόγο, ο Διασσωρινός χρησιμοποίησε τον επίσης δίχως αντίκρισμα τίτλο του «Κυρίου Δωρίδος». Λόγω της οθωμανικής κατάκτησης της Ρόδου η οικογένειά του μετανάστευσε στη Χίο, όπου ο Διασσωρινός παρακολούθησε μαθήματα στη σχολή του Μιχαήλ Ερμόδωρου Λήσαρχου, ο οποίος δίδαξε εκεί ρητορική και ιατρική μεταξύ των ετών 1533 και 1543. Όντας ακόμη στον κύκλο

Μακαρίου Γ' / Γραφείον Κυπριακής Ιστορίας, 1995, σσ. 526-527 [455-536]· G. GRIVAUD, *Entreleacs chiprois: essai sur le lettres et la vie intellectuelle dans le royaume de Chypre, 1191-1570*, Λευκωσία: Mouflon Publications, 2009, σσ. 36-37· ΜΠΗΡΤΑΧΑΣ, *Κοινωνία, πολιτισμός και διακυβέρνηση*, σσ. 115-127, 275-279· ARBEL, «Cyprus on the Eve of the Ottoman Conquest», σσ. 285-286.

του Ερμόδωρου Λήσταρχου στη Χίο, ο Διασσωρινός εκπόνησε τις πρώτες του αντιγραφικές εργασίες. Μεταξύ των ετών 1543 και 1545 εγκαταστάθηκε στη Βενετία. Στο διάστημα αυτό (1544) μνημονεύεται επίσκεψή του στην Πάδοβα. Όπως τεκμαίρεται από την αλληλογραφία του με τον φίλο του Αλέξανδρο Νερουλή, οικονομικές δυσχέρειες δεν του επέτρεψαν να συνεχίσει τις σπουδές του στη γραμματική σε κάποιο ιταλικό ακαδημαϊκό ίδρυμα και, ως εκ τούτου, αναγκάστηκε να εργαστεί σε φαρμακείο που βρισκόταν στο *campo San Bartolomeo* της πόλης των τεναγών. Εικάζεται, επίσης, ότι δίδαξε ελληνικά για κάποιο χρονικό διάστημα εντός του 1545 στην Πάδοβα ή ίσως στη Βιτσέντσα και μεταξύ των ετών 1545/6 και 1548/9 στη Ρώμη. Από το 1549 έως το 1552 εργάστηκε στη βασιλική Βιβλιοθήκη του Φονταινεμπλώ και από κοινού με τους Κρητικούς αντιγραφείς Άγγελο Βεργίκιο και Κωνσταντίνο Παλαιόκαπα συμμετείχε στην αντιγραφή και οργάνωση της συλλογής των ελληνικών χειρογράφων της. Κατά τη διαμονή του στο Παρίσι εκπόνησε αντιγραφικές εργασίες για λογαριασμό του βασιλιά Ερρίκου Β΄ και άλλων μαικήνων (όπως λ.χ. της οικογένειας των *De Mesmes*) ή τους προμήθευσε με χειρόγραφα που είχε ήδη ετοιμάσει και ενεπλάκη στο εμπόριο αρχαίων κωδίκων. Επίσης, του αποδίδονται φιλολογικά έργα που εκπόνησε κατά την παρισινή περίοδο της ζωής του, βασισμένα στη συλλογή αποσπασμάτων από έργα με το ίδιο θέμα, στην επεξεργασία μίας νέας σύνθεσης και στην απόδοση του τίτλου ενός μη σωζόμενου έργου κάποιου κλασικού συγγραφέα που είχε ασχοληθεί με τη εν λόγω θεματική, μεταξύ των οποίων λ.χ. το *Λεξικόν τεχνολογικόν* που αρχικά αποδιδόταν στον Φιλήμονα. Εν συνεχεία εικάζεται ότι διέμεινε και δραστηριοποιήθηκε ως αντιγραφέας στη Βόρεια Ιταλία (Πάδοβα, Βενετία, Φλωρεντία). Εκτός των ανωτέρω, μνημονεύεται ότι υπηρέτησε στα σώματα των έφιππων *stradioti* του αυτοκράτορα Καρόλου Ε΄ των Αψβούργων και πως έλαβε μέρος στις εκστρατείες του στην Ιταλία και στη Γαλλία (με βεβαιότητα όχι μετά το 1555, έτος κατά το οποίο ο Κάρολος Ε΄ ολοκληρώνει τις εκστρατείες του). Ύστερα από την Ιταλία μετέβη στη Φλάνδρα, στις Βρυξέλλες, κατ' εντολήν του βασιλιά Φιλίππου Β΄, όπου ο Διασσωρινός θα αντέγραφε χειρόγραφα για τη σχεδιαζόμενη βιβλιοθήκη του στην Ισπανία. Στο πλαίσιο αυτό τοποθετείται επίσκεψή του στον ελλαδικό χώρο με σκοπό να προμηθευτεί χειρόγραφα, τα οποία εν συνεχεία θα πωλούσε στην ισπανοφλαμανδική αυλή και σε ιδιώτες. Σύμφωνα με ενδελεχή έρευνα της Carmen García Bueno, η αναφερόμενη από ορισμένους μελετητές

παρουσία του στην Ισπανία οφείλεται σε παρανόηση¹¹. Από το έτος 1555 ο βίος του συνδέεται με εκείνον του Ιάκωβου Βασιλικού, ήδη παλατινού κόμητος που το έτος εκείνο απέσπασε την αναγνώριση του «γενεαλογικού δένδρου» του από τον Κάρολο Ε΄ και εν συνεχεία ανέπτυξε επαφές με Γερμανούς ουμανιστές και με αυλές της Κεντρικής Ευρώπης. Το ίδιο έτος ο Βασιλικός έφερε τον εξάδελφό του σε επαφή με τον Φίλιππο Μελάγχθωνα, με τον οποίο ο Διασσωρινός ανέπτυξε ακολούθως αλληλογραφία. Ως τελευταίος σταθμός της ευρωπαϊκής διαδρομής του Διασσωρινού μνημονεύεται η Βιτεμβέργη, όπου εντοπίζεται μεταξύ των ετών 1556 και 1559/60 και συναναστρέφεται με κύκλους Γερμανών ακαδημαϊκών και διανοουμένων. Ακολούθως επέστρεψε στα πάτρια, όπου κινείτο μεταξύ της Ρόδου, της Χίου και της Κύπρου· ίσως δε να ταξίδεψε κάποια στιγμή και στην Ιταλία. Τεκμήρια της αντιγραφικής και φιλολογικής δραστηριότητάς του εντοπίζονται σήμερα σε διάφορες ευρωπαϊκές βιβλιοθήκες: στη Βιβλιοθήκη του Εσκοριάλ, στην Εθνική Βιβλιοθήκη του Παρισιού, στη Βρετανική Βιβλιοθήκη κ.α.¹².

¹¹ GARCÍA BUENO, *El copista griego Jacobo Diasorino*, σ. 22.

¹² M. CRUSIUS, *Turcograecia*, Βασιλεία: Leonardus Ostenius & Sebastianus Henricpetrus, 1584, σσ. 556-558· Κ.Ν. ΣΑΘΑΣ, *Νεοελληνική Φιλολογία: Βιογραφία των εν τοις γράμμασι διαλαμπάντων Ελλήνων, από της καταλύσεως της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας μέχρι της Ελληνικής εθνεγερσίας (1453-1821)*, Εν Αθήναις: Εκ της Τυπογραφίας των τέκνων Ανδρέου Κορομηλά, 1868, σσ. 210-211· C.N. SATHAS, *Μνημεία Ελληνικής Ιστορίας = Documents inédits relatifs à l'histoire de la Grèce au Moyen Âge publiés sous les auspices de la Chambre des députés de Grèce*, τ. IV, Παρίσι: Maisonneuve et Cie, 1882, σσ. LIX-LX· É. LEGRAND, *Bibliographie hellénique: ou description raisonnée des ouvrages publiés en Grec par des Grecs aux XVe et XVIe siècles*, Παρίσι: Ernest Leroux, 1885, τ. 1, σσ. 296-302 και τ. 2, σσ. 354-355, 419· L. COHN, «Konstantin Paleokappa und Jacob Diassorinos», στο *Philologische Abhandlungen zum siebzigsten Geburtstage*, Βερολίνο, 1888, σσ. 141-143 [123-143]· M. VOGEL – V. GARDTHAUSEN, *Die griechischen Schreiber des Mittelalters und der Renaissance*, Λειψία: Otto Harrassowitz, 1909, σσ. 152-154· S.G. MERCATI, «Diassorino, Giacomo», στην *Enciclopedia Italiana*, Ρώμη: Istituto della Enciclopedia Italiana, 1931, <https://www.treccani.it/enciclopedia/giacomo-diassorino_%28Enciclopedia-Italiana%29/> (πρόσβαση στις 15 Ιουνίου 2022)· Φ.Κ. ΜΠΟΥΜΠΟΥΛΙΔΗΣ, «Τα επιγράμματα του Ιάκ. Διασσωρινού. Εκδεδομένα, προσγραφόμενα και ανέκδοτα κείμενα», *Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών* 37 (1970), σσ. 365-373· E. CAMILLSCHEG, D. HARLFINGER & H. HUNGER, *Repertorium der griechischen Kopisten, 800-1600, 1. Teil: Handschriften aus Bibliotheken Großbritanniens*, Βιέννη: Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1981, αρ. 143· Κ.Ν. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΗΣ, «Ρόδιοι βιβλιογράφοι στη Λατινοκρατούμενη Κύπρο», *Δωδώνη* 20/1 (1991), σσ. 310 και σημ. 4, 319 [305-328]· ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ,

Το 1561 (ίσως όμως και το επόμενο έτος) ο Διασσωρινός εγκαταστάθηκε στη Λευκωσία¹³, όπου κατά μία εκδοχή ίδρυσε σχολείο ελληνικών γραμμάτων και πέτυχε σε τέτοιο βαθμό στο έργο της διδασκαλίας, ώστε έγινε γνωστός με το προσωνύμιο «διδάσκαλος» (ως «didascalo» απαντάται και στις βενετικές πηγές). Κατ' άλλες εκδοχές πρόσφερε μαθήματα γραμματικής και θεολογίας στα εξαρτώμενα από τα ορθόδοξα εκκλησιαστικά εγκαθιδρύματα σχολεία ή ακόμη και κάποια αδιευκρίνιστης μορφής ελεύθερα μαθήματα και κηρύγματα¹⁴. Με τη διδασκαλία του –που κατά τις επίσημες βενετικές πηγές είχε τεράστια απήχηση– εξήρθε το μεγαλείο της αρχαίας Ελλάδας. Μαρτυρείται, επίσης, ότι δίδασσε δίχως αμοιβή σε όσους αδυνατούσαν να καταβάλουν διδάκτρα και πως παρείχε ομοίως δωρεάν τις ιατρικές του γνώσεις στους οικονομικά ενδεείς¹⁵. Κατηγορήθηκε, εντούτοις, ότι συνωμοτούσε κατά της λατινικής Εκκλησίας και του απαγορεύτηκε να συνεχίσει τη διδασκαλία του. Κατά τον γενικό προβλεπτή της Κύπρου Zuan Matteo Bembo¹⁶, που επιφορτίστηκε με την

«Επίμετρο: Ιάκωβος Διασσωρινός», σσ. 537-540· ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΙΔΟΥ, *Ιάκωβος Διασσωρινός*, σσ. 23-37· ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ, «Τα τελευταία χρόνια της Βενετοκρατίας», σσ. 242-243, 248· GARCÍA BUENO, *El copista griego Jacobo Diasorino, passim*, ιδίως όμως σσ. 1-24, 34-40, 43-98. Όσον αφορά την τελευταία, πρόκειται για την πληρέστερη και αρτιότερα τεκμηριωμένη εργασία που μας βοηθά να ανασυνθέσουμε την ευρωπαϊκή διαδρομή του Διασσωρινού.

¹³ Η García Bueno υποστηρίζει ότι ο Διασσωρινός μετέβη στο νησί το 1561 και διατυπώνει την υπόθεση μίας μετάβασής του από την Κύπρο στην Ιταλία για λογαριασμό του Πατριαρχείου Αλεξανδρείας και επιστροφής του στο νησί κατά το πρώτο μισό του 1562. Ό.π., σσ. 25-26, 98-101.

¹⁴ Πρβλ. Archivio di Stato di Venezia (στο εξής: ASV), Consiglio dei Dieci, Parti secrete, filza 11, έγγραφο συνημμένο στην απόφαση της 28ης Απριλίου 1563, μαρτυρία του Zuan Zamberlan, όπου αναφέρεται ότι ο Διασσωρινός κήρυττε φορώντας λαϊκό ένδυμα.

¹⁵ ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ, «Τα τελευταία χρόνια της Βενετοκρατίας», σσ. 245, 248· G. GRIVAUD, «Ο πνευματικός βίος και η γραμματολογία κατά την περίοδο της Φραγκοκρατίας», στο Θ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΛΟΣ (επιμ.), *Ιστορία της Κύπρου*, τ. 5, *Μεσαιωνικόν βασιλείον – Ενετοκρατία*, Λευκωσία: Ίδρυμα Αρχιεπισκόπου Μακαρίου Γ' / Γραφείον Κυπριακής Ιστορίας, 1996, σσ. 890-891 [863-1207]· ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΙΔΟΥ, *Ιάκωβος Διασσωρινός*, σσ. 26, 41-46, 51· FALANGAS, «Jacques Diassorinos et Jacques Vassilikos», σ. 160· GARCÍA BUENO, *El copista griego Jacobo Diasorino*, σ. 27. Πρβλ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΛΟΣ, «Επίμετρο: Ιάκωβος Διασσωρινός», σσ. 540-542.

¹⁶ Ο Zuan Matteo Bembo είχε χρηματίσει κατά τα έτη 1547-1549 καπιτάνος της Αμμοχώστου. Εκλέχτηκε γενικός προβλεπτής της Κύπρου το 1561. ΜΠΙΡΤΑΧΑΣ, *Βενετική Κύπρος (1489-1571): Οι Εκθέσεις*, σσ. 393 και σημ. 32, 397 και σημ. 13.

εξιχνίαση της υπόθεσης του Διασσωρινού, ο τελευταίος διατάχτηκε να εγκαταλείψει το νησί, αλλά δεν υπάκουσε. Με παρότρυνση των φίλων του κατέφυγε στην ύπαιθρο, όπου με τα κηρύγματά του άρχισε να στρέφει τα κατώτερα στρώματα του πληθυσμού –προφανώς τους χωρικούς– εναντίον των ανώτερων. Φημολογείτο δε ότι κέρδισε και την υποστήριξη ορισμένων Κύπριων αριστοκρατών και ότι πήρε με το μέρος του και δύο επικεφαλής σωμάτων έφιππων *stradioti*: μάλλον τον Αλέξανδρο Λάσκαρη Μεγαδούκα –φέρεται εσφαλμένα ως επικεφαλής 2.000 περίπου ιππέων–, διοικητή της *στρατιάς* (δηλαδή των μονάδων του ελαφρύ ιππικού) του νησιού¹⁷, και κάποιον ονόματι Παλαιολόγο¹⁸. Σύμφωνα δε με στοιχεία που είχε αποσπάσει ο πληροφοριοδότης των Βενετών Λεονίνος Σέρβος – έμπορος από τα Χανιά που φέρεται να διαδραμάτισε σημαντικό ρόλο στην εξιχνίαση της υπόθεσης του Διασσωρινού¹⁹– από άνθρωπο του τελευταίου

¹⁷ Ο μοναδικός υπηρετών καπιτάνος σώματος *stradioti* στο νησί με αυτό το επώνυμο ήταν ο Αλέξανδρος Λάσκαρης Μεγαδούκας, ο οποίος το 1561 εξελέγη από τον γενικό προβλεπτή Andrea Duodo επικεφαλής της *στρατιάς* λόγω των ικανοτήτων του, αλλά και της γενικής αποδοχής που έχαιρε στις τάξεις των *stradioti*. ΜΠΙΡΤΑΧΑΣ, *Βενετική Κύπρος (1489–1571): Οι Εκθέσεις*, σσ. 250, 253, 476. Το ότι πρόκειται γι' αυτόν ενισχύεται από το γεγονός ότι ο Graziani κάνει λόγο για κάποιον ονόματι Μεγαδούκα, ενώ ο Λεονίνος Σέρβος (βλ. αμέσως παρακάτω) για κάποιον Λάσκαρη. GRATIANI, *De Ioanne Heraclide*, σ. 228· HILL, *A History of Cyprus*, τ. III, σσ. 839 και σημ. 1, 840· ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ, «Τα τελευταία χρόνια της Βενετοκρατίας», σσ. 249. Όπως ήδη ελέχθη, ο Λάσκαρης Μεγαδούκας φέρεται εσφαλμένα ως επικεφαλής 2.000 περίπου ιππέων: την εποχή εκείνη (το 1560) τα σώματα των *stradioti* του νησιού αριθμούσαν συνολικά 732 άνδρες. ΜΠΙΡΤΑΧΑΣ, *Βενετική Κύπρος (1489–1571): Οι Εκθέσεις*, σ. 244.

¹⁸ Το 1560 υπηρετούσαν στην Κύπρο δύο καπιτάνοι σωμάτων *stradioti* με αυτό το επώνυμο: ο Zuan στις ακτές των Αλυκών με 53 ιππείς και ο Demetrio στις ακτές της Κερύνειας με 31 ιππείς. ΜΠΙΡΤΑΧΑΣ, *Βενετική Κύπρος (1489–1571): Οι Εκθέσεις*, σσ. 244-245. Πρβλ. ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΙΔΟΥ, *Ιάκωβος Διασσορηνός*, σ. 47.

¹⁹ Αναλυτικό υπόμνημα του Σέρβου (με ημερομηνία 9 Ιανουαρίου 1563) αναφορικά με την υπόθεση του Διασσωρινού είχε αποστείλει εν μέρει κωδικοποιημένο ο δούκας της Κρήτης στις μητροπολιτικές αρχές, καθώς και στη διοίκηση της Κύπρου έναν περίπου μήνα πριν από τη σύλληψη του επιδόξου ανατροπέα. ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ, «Τα τελευταία χρόνια της Βενετοκρατίας», σσ. 241-245. Γι' αυτόν τον πληροφοριοδότη της Βενετίας βλ. επίσης Χ. ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ, «Λεονίνος Σέρβος. Ένας πολυπράγμων Χανιώτης έμπορος του 16ου αιώνα στην Κωνσταντινούπολη», στο Ν. ΠΑΝΑΠΩΤΑΚΗΣ (επιμ.), *Άνθη Χαρίτων*, Βενετία: Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας, 1998, σσ. 9-27. Πρβλ. Γ.Σ. ΠΛΟΥΜΙΔΗΣ, *Αιτήματα και πραγματικότητες των Ελλήνων της Βενετοκρατίας (1554-1600)*, Ιωάννινα: Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων / Φιλοσοφική Σχολή / Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, 1985, σ. 37.

στην Κωνσταντινούπολη, ο «διδάσκαλος» είχε κερδίσει τον θαυμασμό των επιφανέστερων ευγενών, καθώς και όλων των παροίκων και ποπολάρων που θα πέθαιναν για λογαριασμό του, ενώ είχε εξασφαλίσει και την υποστήριξη του εξαδέλφου του Βασιλικού, βοεβόδα της Μολδαβίας· επιπλέον, είχε φέρει «αρμονία στις σχέσεις μεταξύ των χριστιανών, τη στιγμή που προηγουμένως οι περισσότεροι προκαθήμενοι [προφανώς της λατινικής Εκκλησίας] ήταν λουθηρανοί²⁰ και οι σχέσεις δεν ήταν καλές, ενώ χάρη στη δράση του Διασορηνού όλοι συμφιλιώθηκαν». Τέλος, εκμεταλλεύόμενος τη συγγένειά του με τον Βασιλικό, ο Διασσωρινός φέρεται ότι διέσπειρε φήμες πως ο αυτοκράτορας Κάρολος Ε΄ είχε αναγνωρίσει τα δικαιώματά του στον θρόνο της Κύπρου ή ακόμη και ότι είχε εξασφαλίσει την προστασία του Φιλίππου Β΄ της Ισπανίας²¹.

Αυτές οι ασαφείς ιδεολογικές, πολιτικές, κοινωνικές και στρατιωτικές προϋποθέσεις συγκροτούν το πλαίσιο ωρίμασης της ιδέας της ανατροπής της βενετικής εξουσίας στην Κύπρο από μέρους του Διασσωρινού. Ανεξάρτητα από αυτά και πέραν των ερεισμάτων σε τοπικό επίπεδο, για να επιτύχει έναν τόσο μεγαλεπήβολο στόχο ο Διασσωρινός όφειλε, ασφαλώς, να εξασφαλίσει την υποστήριξη μίας ισχυρής ξένης δύναμης. Στο πλαίσιο αυτό –και πέραν της εικασίας περί αναγνώρισής του από τον Κάρολο Ε΄– ο Διασσωρινός φέρεται ότι οργάνωσε ένα δίκτυο επαφών με το Βασίλειο της Νεαπόλεως και με την οθωμανική Υψηλή Πύλη. Ειδικότερα, ο προαναφερθείς άνθρωπος του Διασσωρινού στην Κωνσταντινούπολη, που μνημονεύει ο Σέρβος στο υπόμνημά του προς τις βενετικές αρχές (9 Ιανουαρίου 1563), φέρεται ότι συναντήθηκε με αξιωματούχους του σουλτάνου και τον ίδιο τον Σουλεϊμάν –προκειμένου να τους υποσχεθεί ότι ο ετή-

²⁰ Για τις επιδράσεις των ιδεών της Μεταρρύθμισης στην Κύπρο (1544-1563) και σε κληρικούς της λατινικής Εκκλησίας του νησιού ειδικότερα –μεταξύ αυτών και του επισκόπου Λεμεσού Andrea Centani, του αδελφού του Antonio και του βικαριού του Ambrogio Cavalli da Milano, καθώς και του τοποτηρητή του επισκόπου Πάφου Zuan Maria Pesaro– βλ. S. BIRTACHAS, «Religious dissent and its repression in Venice's Maritime State: the case of Cyprus (mid-sixteenth century)», στο G.D. PAGRATIS (επιμ.), *Le fonti della storia dell'Italia preunitaria: casi di studio per la loro analisi e "valorizzazione"*, Αθήνα: Papazissis Publishers, 2019, σσ. 575-600.

²¹ ASV, Consiglio dei Dieci, Parti secrete, filza 11, έγγραφο συνημμένο στην απόφαση της 28ης Απριλίου 1563· HILL, *A History of Cyprus*, τ. III, σσ. 839-840· ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΙΔΟΥ, *Ιάκωβος Διασορηνός*, σσ. 51-52, 56 σημ. 22· ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ, «Τα τελευταία χρόνια της Βενετοκρατίας», σσ. 244-245· GARCÍA BUENO, *El copista griego Jacobo Diasorino*, σ. 27.

σιος φόρος θα εξακολουθούσε να καταβάλλεται στην Υψηλή Πύλη σε περίπτωση επιτυχίας του κινήματος- και πως έλαβε κάποια ενθάρρυνση από αυτούς τους κύκλους²². Εξάλλου, στις 28 Απριλίου 1563 το Συμβούλιο των Δέκα ενημέρωνε τη διοίκηση της Κύπρου ότι πριν από την εκτέλεσή του ο «διδάσκαλος» (περί τα τέλη Φεβρουαρίου του 1563, όπως θα δούμε παρακάτω) είχε αποστείλει με κάποιον Κύπριο ονόματι Αλοΐσιο Ασηματωρό (Alvise Assimato) και έναν υπηρέτη του επιστολές στη Νάπολη (ο προορισμός τους ήταν η Μεσσήνη κατά έναν μάρτυρα, η Ρώμη και εν συνεχεία η Νάπολη κατά έναν άλλο)²³. Σε περίπτωση που επιβεβαιώνονταν οι πληροφορίες των Επικεφαλής του Συμβουλίου αναφορικά με την επικείμενη επιστροφή του Ασηματωρού στην Κύπρο, η διοίκηση καλείτο να τον ανακρίνει και να του αποσπάσει πληροφορίες αναφορικά με τον απόδέκτη των επιστολών, την απάντηση σ' αυτές και τυχόν επιστολές που θα εντόπιζε επάνω του ή στην οικία του· εν συνεχεία, να χειριστεί την υπόθεση με τη μέθοδο που θα έκρινε καταλληλότερη για τη διατήρηση της τάξης και την ασφάλεια της κτήσης²⁴. Ακόμη και δέκα περίπου μήνες ύστερα από τον θάνατο του Διασσωρινού, φαίνεται πως υπήρχαν πολλά κενά στην έρευνα των βενετικών αρχών αναφορικά με τις διασυνδέσεις του. Έτσι, στις 15 Δεκεμβρίου 1563 το Συμβούλιο των Δέκα εξέδιδε νέο διάταγμα με αποδέκτη αυτή τη φορά τον βενετό βάιλο στην Κωνσταντινούπολη. Αυτό αφορούσε μία πληροφορία που είχε εκμαιεύσει ο τελευταίος και κοινοποίησε στους Επικεφαλής του Συμβουλίου αναφορικά μ' έναν Κύπριο καλόγερο, που έκανε λόγο για επαφές που είχαν πραγματοποιηθεί ανάμεσα σε κάποιους συμπατριώτες του και τον βοεβόδα της Μολδαβίας Ιάκωβο Βασιλικό, και τον οποίο ο βάιλος είχε συλλάβει και κρατούσε στην οικία του. Η πληροφορία αυτή συνδέεται με προγενέστερη είδηση που είχε περιέλθει σε γνώση του Συμβουλίου αναφορικά αφενός μ'

²² HILL, *A History of Cyprus*, τ. III, σ. 840.

²³ Ο Ασηματωρός είχε περάσει τον Ιανουάριο του 1563 από τη Βενετία, όπου είχε συναντήσει δύο Κυπρίους που είχαν δώσει στοιχεία στις βενετικές αρχές για την ταυτότητα και το δρομολόγιο του κομιστή των επιστολών. ASV, Consiglio dei Dieci, Parti segrete, filza 11, έγγραφα συνημμένα στην απόφαση της 28ης Απριλίου 1563· ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ, «Τα τελευταία χρόνια της Βενετοκρατίας», σ. 246.

²⁴ ASV, Consiglio dei Dieci, Parti segrete, reg. 7, φ. 118v· LAMANSKY, *Sécrets d'état de Venise*, σ. 065· ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΙΔΟΥ, *Ιάκωβος Διασσορηγός*, σ. 49· ΜΠΗΡΤΑΧΑΣ, *Κοινωνία, πολιτισμός και διακυβέρνηση*, σσ. 275-276 (έγγραφο αρ. XVII)· ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ, «Τα τελευταία χρόνια της Βενετοκρατίας», σσ. 245-246.

έναν Κύπριο καλόγερο που είχε αποσταλεί από τον Διασσωρινό στον εξαδέλφό του Βασιλικό κομίζοντας επιστολές που αφορούσαν τα πράγματα της Κύπρου και αφετέρου με τις επαφές που είχε αναπτύξει για τον σκοπό αυτό ο Βασιλικός με άρχοντες από άλλα μέρη της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας²⁵. Στις επαφές αυτές, μάλιστα, είχε λάβει μέρος και κάποιος ονόματι Ερμόδωρος [Λήσταρχος;]. Λαμβανομένων υπόψιν των ανωτέρω, το Συμβούλιο καλούσε τον βάιλο να ανακρίνει τον εν λόγω καλόγερο, δελεάζοντάς τον ακόμη και με μεγάλα χρηματικά ποσά προκειμένου να αποσπάσει πληροφορίες για τις λεπτομέρειες των επαφών μεταξύ των δύο εξαδέλφων για το ζήτημα της Κύπρου, τους υποστηρικτές και τους πρωταγωνιστές του εγχειρήματος, καθώς και τα ονόματα ατόμων από το νησί που πιθανόν να είχαν εμπλακεί στην υπόθεση²⁶. Στο σημείο αυτό ας σημειωθεί ότι ο γενικός προβλεπτής της Κύπρου Zuan Matteo Bembo κατονόμαζε ως έναν από τους πιθανούς συνδέσμους του Διασσωρινού στην Κωνσταντινούπολη τον Αλέξανδρο Ράλλη. Σύμφωνα με τον Bembo πάντοτε, κρυπτογραφημένες επιστολές του τελευταίου είχαν περιέλθει στην κατοχή των βενετικών αρχών. Στον κύκλο των υπόπτων-συνομιλητών του Διασσωρινού εμπλεκόταν και ο Hercules Rodocataro, μέλος μίας από τις σημαίνουσες οικογένειες ευγενών της Κύπρου²⁷. Τέλος, ο Μιλανέζος λόγιος Natale Conti παρουσιάζει και μία άλλη εκδοχή των συνεννοήσεων του Διασσωρινού με τους Οθωμανούς: υποστηρίζει ότι αυτός ανέπτυξε στενές φιλικές σχέσεις, διατηρούσε αλληλογραφία και αντάλλαζε δώρα με τον Οθωμανό διοικητή της Μυσίας, ο οποίος του έδινε υποσχέσεις προώθησης των ανατρεπτικών σχεδίων του. Αυτά υπέπεσαν στην αντίληψη και κίνησαν τις υποψίες των βενετικών αρχών. Όσον αφορά δε τη μέθοδο που είχε υιοθετήσει ο «διδάσκαλος» για τη σύνταξη

²⁵ Για το ζήτημα βλ. και το προαναφερθέν υπόμνημα του Σέρβου (βλ. εδώ, σημ. 19). ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ, «Τα τελευταία χρόνια της Βενετοκρατίας», σσ. 242-244. Βλ. επίσης ΗΥΡΜΟΥΖΑΚΙ, *Documente privitoare la Istoria Românilor*, σσ. 95-96· HILL, *A History of Cyprus*, τ. III, σ. 841· ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΙΔΟΥ, *Ιάκωβος Διασορηγός*, σσ. 48-49· ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ, «Τα τελευταία χρόνια της Βενετοκρατίας», σ. 246.

²⁶ ASV, Consiglio dei Dieci, Parti secrete, reg. 7, φφ. 142r-143r· LAMANSKY, *Sécrets d'état de Venise*, σσ. 026-028· ΗΥΡΜΟΥΖΑΚΙ, *Documente privitoare la Istoria Românilor*, σσ. 97-99· ΜΠΙΡΤΑΧΑΣ, *Κοινωνία, πολιτισμός και διακυβέρνηση*, σσ. 276-279 (έγγραφο αρ. XVIII)· ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ, «Τα τελευταία χρόνια της Βενετοκρατίας», σ. 247.

²⁷ ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ, «Τα τελευταία χρόνια της Βενετοκρατίας», σ. 245· BUENO, *El copista griego Jacobo Diasorino*, σσ. 25-26 σημ. 103, 30 σημ. 122.

επιστολών, ο Conti διατείνεται ότι ήταν βασισμένη στη χρήση εν μέρει συγκεκριμένων κωδικών και εν μέρει της ελληνικής²⁸. Συνεπώς, από τα ανωτέρω τεκμαίρονται, πράγματι, οι φόβοι των Βενετών για τις διασυνδέσεις και συνεννοήσεις του Διασσωρινού και υποκινούμενων από αυτόν Κύπριων μοναχών και κοσμικών αφενός με το Βασίλειο της Νεαπόλεως και αφετέρου με ανθρώπους του σουλτανικού περιβάλλοντος και αξιωματούχους της οθωμανικής επικράτειας. Τεκμαίρεται, ομοίως, η ανησυχία τους για τη συνέργεια του Διασσωρινού με τον Βασιλικό, ο τυχοδιωκτισμός και η πολιτική πορεία του οποίου προφανώς συνιστούσαν πρότυπο για τον πρώτο. Σημειωτέον ότι ο Βασιλικός είχε ανατρέψει τον νόμιμο ηγεμόνα της Μολδαβίας Alexandru Δ' Lăpușneanu το 1561 και θα εκτελείτο εν τέλει το ίδιο έτος με τον Διασσωρινό (1563)²⁹.

Τελικώς, οι προθέσεις και οι συνεννοήσεις του Διασσωρινού αποκαλύφθηκαν τον Ιανουάριο του 1563 και κατ' ακολουθίαν αυτός συνελήφθη στην Πάφο περί τα τέλη του επόμενου μήνα, στην οικία του τοπικού ορθόδοξου επισκόπου, και μεταφέρθηκε στη Λευκωσία όπου οι βενετικές αρχές τον υπέβαλαν σε βασανιστήρια για να αποκαλύψει τα σχέδια και τους συνενόχους του. Η είδηση για τη σύλληψή του κινητοποίησε πλήθος κόσμου που διαδήλωσε υπέρ του. Στη διαδήλωση αυτή έλαβαν μέρος περί τα 5.000 ή 8.000 άτομα (οι πηγές δίστανται), γεγονός που –μάλλον σκόπιμα– αποσιωπάται στις επίσημες βενετικές πηγές. Ενώπιον αυτής της έκρυθμης κατάστασης, οι τοπικές αρχές εξέδωσαν διαταγή να επιστρέψουν οι συγκεντρωμένοι διαδηλωτές στα σπίτια τους και προχώρησαν αμέσως στη δίκη του Διασσωρινού, τον οποίο καταδίκασαν και εκτέλεσαν με στραγγαλισμό το επόμενο βράδυ από την άφιξή του, κατ' εντολήν του γενικού προβλεπτή Zuan Matteo Bembo³⁰. Ο χειρισμός αυτός επικρο-

²⁸ N. COMITIS, *Universae historiae sui temporis libri triginta ab annos salutis nostra 1545, usque ad annum 1581*. [...], Βενετία: Apud Damianum Zenarum, 1581, σ. 423· HILL, *A History of Cyprus*, τ. III, σ. 840 σημ. 1. Για όλες τις παραπάνω συνεννοήσεις του Διασσωρινού βλ. επίσης BUENO, *El copista griego Jacobo Diasorino*, σσ. 27-30.

²⁹ Βλ. FALANGAS, *Jacques Vassilikos – Despote (Despot Vodă)*, όπου η προγενέστερη βιβλιογραφία. Για τη βιογραφία του Βασιλικού πρβλ. BUENO, *El copista griego Jacobo Diasorino*, σσ. 34-40.

³⁰ Στις 20 Φεβρουαρίου 1563 το Συμβούλιο των Δέκα καλούσε τη διοίκηση της Κύπρου να αναλάβει δράση για την καταστολή των ανατρεπτικών σχεδίων του Διασσωρινού και στις 2 Μαρτίου ο γενικός προβλεπτής Zuan Matteo Bembo ενημέρωνε τις μητροπολιτικές αρχές ότι το ζήτημα είχε λήξει και πως θα προσκόμιζε το συναφές ανακριτικό υλικό κατά

τήθηκε εν συνεχεία από τη μητροπολιτική διοίκηση, δοθέντος ότι, εκτός των άλλων, συνέβαλε στον παραδειγματισμό των υπολοίπων³¹. Όπως ήδη σημειώθηκε, το ανακριτικό υλικό του Bembo δεν έχει εντοπιστεί έως σήμερα στο Κρατικό Αρχείο της Βενετίας, γεγονός που δυσχεραίνει την έρευνα και μας υποχρεώνει να διατυπώσουμε εικασίες για τη φύση του κινήματος και τα ακριβή γεγονότα που έλαβαν χώρα. Όπως και να 'χει, με τα βασανιστήρια φαίνεται ότι ο Διασσωρινός ενοχοποίησε και κάποιους επιφανείς αριστοκράτες, ορισμένοι από τους οποίους μάλλον θανατώθηκαν. Η βενετική διοίκηση προσπάθησε να αποκρύψει από τον πληθυσμό τα πραγματικά αίτια της εκτέλεσης του Διασσωρινού και των συνεργών του – ότι δηλαδή επρόκειτο για αντιβενετική συνωμοσία– και πρόβαλε επίσημα τον λόγο ότι αυτοί είχαν επιχειρήσει να αποτρέψουν την εξαγωγή σιτηρών στη μητρόπολη, επειδή την εποχή εκείνη δεν υπήρχε επάρκειά τους στο νησί³².

Αυτά είναι σε αδρές γραμμές τα στοιχεία που συνθέτουν την εικόνα του κινήματος του Διασσωρινού και που σε πολλά σημεία τους παραμένουν αδιευκρίνιστα. Για τον λόγο αυτό, θα επιχειρήσω ευθύς ακολουθώντας να συνδέσω το εξεταζόμενο κίνημα με την κυπριακή πραγματικότητα της εποχής.

Εν πρώτοις, οφείλω να μνημονεύσω εκ νέου το φεουδαρχικό κοινωνικοοικονομικό καθεστώς, το οποίο είχαν εγκαθιδρύσει πριν από τέσσερις περίπου αιώνες οι προγενέστεροι Φράγκοι κυρίαρχοι και που οι Βενετοί είχαν διατηρήσει σε μεγάλο βαθμό έως την εξεταζόμενη περίοδο, προκειμένου να εξασφαλίσουν την υποστήριξη της υπερέχουσας κοινωνικής ομάδας των φεουδαρχών, ευγενών και εύπορων αστών της Λευκωσίας και τούτο, παρά τις επανειλημμένες διαμαρτυρίες των *cittadini* της Αμμοχώ-

την επιστροφή του στη Βενετία. Ο εντοπισμός του εν λόγω υλικού εξακολουθεί να παραμένει η κυριότερη προτεραιότητα της έρευνας αναφορικά με το κίνημα του Διασσωρινού. ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ, «Τα τελευταία χρόνια της Βενετοκρατίας», σ. 245. Πρβλ. ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΙΔΟΥ, *Ιάκωβος Διασορηνός*, σσ. 51-52· BUENO, *El copista griego Jacobo Diasorino*, σ. 28.

³¹ ASV, Consiglio dei Dieci, Parti secrete, reg. 7, φ. 118v· ΜΠΙΡΤΑΧΑΣ, *Κοινωνία, πολιτισμός και διακυβέρνηση*, σ. 275.

³² HILL, *A History of Cyprus*, τ. III, σ. 841· ARBEL, «Η Κύπρος υπό ενετική κυριαρχία», σ. 527· ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΙΔΟΥ, *Ιάκωβος Διασορηνός*, σσ. 52-53· ΜΠΙΡΤΑΧΑΣ, *Κοινωνία, πολιτισμός και διακυβέρνηση*, σσ. 116-117· ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ, «Τα τελευταία χρόνια της Βενετοκρατίας», σσ. 241-247, 249.

στου, τα πιεστικά οικονομικά προβλήματα μεγάλης μερίδας του κυπριακού πληθυσμού και τις οξυμμένες κοινωνικές αντιθέσεις, λόγω κυρίως της αφόρητης εκμετάλλευσης των κυρίων της γης σε βάρος των καλλιεργητών αυτής, που παρατηρούνταν ακόμη και από ορισμένους κρατικούς αξιωματούχους και λειτουργούς³³. Οι καλλιεργητές της γης, πάροικοι (*parici*) και ελεύθεροι αγρότες-μισθωτές γης (*francomati*), συνιστούσαν σημαντικό τμήμα της περιουσίας του δημοσίου και των ιδιωτών φεουδαρχών, αλλά και την πλειονότητα του κυπριακού πληθυσμού: σύμφωνα με στοιχεία που έχει συλλέξει ο Benjamin Arbel για το έτος 1563, ο αριθμός τους ανερχόταν σε 183.032 ψυχές (87.150 *parici* και 95.932 *francomati*) σε σύνολο 229.470 κατοίκων του νησιού, ενώ στα 1569 ο σύμβουλος του τοποτηρητή Nicolò Loredan έκανε λόγο για 140.000 χωρικούς (70.000 *parici* και 70.000 *francomati*) σε σύνολο 180.000 κατοίκων³⁴. Αυτοί ναι μεν ενδιέφεραν την Κυρίαρχο, όχι όμως ως κοινωνική ομάδα με τα προβλήματά της, αλλά κυρίως ως παράγοντες ανάπτυξης της αγροτικής παραγωγής, από τη στιγμή, μάλιστα, που η Κύπρος συνιστούσε έναν από τους κύριους σιτοβολώνες του βενετικού *Κράτους της Θάλασσας*. Σ' αυτά ως προστεθούν τα προβλήματα που παρατηρούνταν στην παραγωγή και διάθεση των σιτηρών, ιδίως από τα μέσα της δεκαετίας του 1550, και είχαν ως απόρροια την εκδήλωση φαινομένων σιτοδείας που έπλητταν κατά κύριο λόγο τα λαϊκά στρώματα των πόλεων και δη εκείνα της Λευκωσίας (η πόλη αριθμούσε το 1563 περί τους 25.000 κατοίκους)³⁵. Λόγω της μη αποτελεσματικής αντιμετώπισης των εν λόγω φαινομένων από μέρος της βενετικής διοίκησης, αυτά θα έφταναν στην κορύφωσή τους και θα μετουσιώνονταν σε κινήματα λαϊκής διαμαρτυρίας τη δεκαετία του 1560, όπως θα διαφανεί στη συνέχεια. Η αποκάλυψη της συνωμοσίας του Διασσωρινού, αλλά και το φαινόμενο της συρροής του μεγάλου πλήθους των υποστηρικτών του στη Λευκωσία ήλθε ακριβώς να επιβεβαιώσει και

³³ ΜΠΙΡΤΑΧΑΣ, *Βενετική Κύπρος (1489-1571): Οι Εκθέσεις, passim*, ιδίως όμως σσ. 327-329. Επ' αυτού πρβλ. την οπτική του Τσέχου περιηγητή Křištof Harant σε ΜΠΙΡΤΑΧΑΣ, *Κοινωνία, πολιτισμός και διακυβέρνηση*, σσ. 228-229.

³⁴ B. ARBEL, «Cypriot Population under Venetian Rule (1473-1571). A Demographic study», *Μελέται και Υπομνήματα* 1 (1984) [(ανατ. στου ΙΔΙΟΥ, *Cyprus, the Franks and Venice, 13th-16th Centuries*, Variorum Reprints: Aldershot, 2000, μελέτη αρ. V], πίνακας VII [183-215, πίν. I-VII]· ΜΠΙΡΤΑΧΑΣ, *Βενετική Κύπρος (1489-1571): Οι Εκθέσεις*, σσ. 363, 365, 494.

³⁵ ARBEL, «Cypriot Population», πίνακας III.

να καταδείξει το κλίμα της λαϊκής δυσαρέσκειας, αλλά και τη γενικότερη διάθεση σημαντικού τμήματος του πληθυσμού να στραφεί εναντίον της βενετικής κυριαρχίας³⁶.

Όσον αφορά τα κηρύγματα του Διασσωρινού, μολονότι φαινομενικά αυτά αναφέρονταν σε τρία διαφορετικά ιδεολογικά επίπεδα, κατ' ουσίαν ταυτίζονταν ή τουλάχιστον αλληλοεπικαλύπτονταν και σε τελική ανάλυση απευθύνονταν στα ίδια καταπιεσμένα οικονομικά και κοινωνικά στρώματα. Είτε, δηλαδή, ο Διασσωρινός αναφερόταν στο μεγαλείο της αρχαίας Ελλάδας, καθώς και στην ιδέα της αναβίωσής του, είτε συνέδεε –ενσυνείδητα ή όχι– την προσπάθεια αυτή με την προάσπιση της ορθοδοξίας και τον αντιλατινισμό, είτε έκανε κοινωνικό κήρυγμα επιχειρώντας να στρέψει τις κατώτερες κοινωνικές ομάδες ενάντια στις ανώτερες που τις καταπίεζαν, είχε ως αποδέκτη των κηρυγμάτων του τα ελληνόφωνα ορθόδοξα στρώματα του κυπριακού πληθυσμού.

Στο σημείο αυτό ας σχολιάσω τα εξής:

1) Η σύνδεση και των δύο εξαδέλφων με το αρχαιοελληνικό παρελθόν –του μεν Διασσωρινού μέσω των κηρυγμάτων του περί αναβίωσης του αρχαιοελληνικού μεγαλείου, του δε Βασιλικού μέσω της απόπειρας κατασκευής προσωπικής ταυτότητας με αρχαιοελληνικές καταβολές και του ενδιαφέροντός του για την προώθηση των κλασικών σπουδών στη Μολδαβία– θα πρέπει ασφαλώς να συσχετιστεί με το ανάλογο ενδιαφέρον των διανοουμένων της Αναγέννησης και των προτεσταντών διδασκάλων και ουμανιστών και με την πρόσληψη από μέρους τους της κλασικής αρχαιότητας³⁷. Αμφότεροι, άλλωστε, διέθεταν λόγια παιδεία, είχαν περάσει μεγάλο μέρος της ζωής τους στη Δύση και είχαν έλθει σε στενή επαφή με τους κύκλους και τις τάσεις αυτές.

2) Τα φαινόμενα παρακμής της λατινικής Εκκλησίας στην Κύπρο έως το 1560, η παράλληλη ενδυνάμωση του ρόλου και της σημασίας της

³⁶ ΜΠΙΡΤΑΧΑΣ, «Il vostro Regno de Cipro», σσ. 499-504.

³⁷ Για το ζήτημα βλ. λ.χ. C.S. CELENZA, «Hellenism in the Renaissance», στο G. BOYS-STONES, B. GRAZIOSI & P. VASUNIA (επιμ.), *The Oxford Handbook of Hellenic Studies*, Οξφόρδη: Oxford University Press, 2009, σσ. 150-165· N. CONSTANTINIDOU, «Constructions of Hellenism through Editorial and Teaching Choices: The Case of Adrien de Turnèbe, Royal Lecturer and Printer in Greek, 1512-1565», *International Journal for the Classical Tradition* 25 (2018), σσ. 262-284· N. CONSTANTINIDOU – H. LAMERS (επιμ.), *Receptions of Hellenism in Early Modern Europe, 15th-17th Centuries*, Λέιντεν & Βοστώνη: Brill, 2019.

ορθόδοξης Εκκλησίας όχι μόνον στο θρησκευτικό πεδίο, αλλά και γενικότερα στην πολιτική και κοινωνική ζωή του νησιού, καθώς και η ένταση στις σχέσεις ανάμεσα στα δύο δόγματα –που εκδηλώθηκε από τη στιγμή της άφιξης του νέου λατίνου αρχιεπισκόπου Filippo Mocenigo (Σεπτέμβριος 1560), που έλαβε μέρος στην τελευταία φάση της Συνόδου του Τρέντο (1562-1563) και ύστερα από την επιστροφή του στην έδρα του αναδείχτηκε σε πρότυπο επισκόπου της Καθολικής Μεταρρύθμισης που θέλησε να επιβάλει τις αποφάσεις της Συνόδου και στην τοπική ορθόδοξη Εκκλησία και στο ποιμνιό της– μάλλον διευκόλυναν το ανατρεπτικό έργο του Διασσωρινού κατά των βενετών-λατίνων κυριάρχων, αφού, όπως προειπώθηκε, ο Διασσωρινός εύρισκε εύηχοα ώτα στις τάξεις των ελληνορθόδοξων κατοίκων του νησιού³⁸. Συνεπώς, προφανώς μμούμενος το παράδειγμα του εξαδέλφου του Βασιλικού, ο Διασσωρινός φαίνεται ότι εκμεταλλεύτηκε το θρησκευτικό ζήτημα για την ικανοποίηση των πολιτικών φιλοδοξιών του. Βασιζόμενος στην επιρροή του προτεσταντισμού στις περιοχές της Τρανσυλβανίας, της Μολδαβίας και της Πολωνίας, με τη

³⁸ Σύντομο βιογραφικό σχεδιάσμα του Mocenigo βλ. σε Ε. BONORA, «Mocenigo, Filippo», στο *Dizionario biografico degli italiani*, τ. 75, Ρώμη: Istituto della Enciclopedia Italiana, 2011, <https://www.treccani.it/enciclopedia/filippo-mocenigo_%28Dizionario-Biografico%29/> (πρόσβαση στις 15 Ιουνίου 2022). Για την κατάσταση των δύο Εκκλησιών πριν από τη μετάβαση του Mocenigo στο νησί βλ. ΜΠΗΡΤΑΧΑΣ, *Κοινωνία, πολιτισμός και διακυβέρνηση*, σσ. 129-134, 138-142 όπου η βιβλιογραφία. Ειδικότερα για τις αντιθέσεις που εκδηλώθηκαν ύστερα από την απόπειρα του λατίνου αρχιεπισκόπου να εφαρμόσει τις αποφάσεις της Συνόδου του Τρέντο στο νησί βλ. ό.π., σσ. 134-138, 281-285 (έγγραφα αρ. XXI-XXII). Κ. ΝΤΟΚΟΣ, «Η εφαρμογή των αποφάσεων της Συνόδου του Trento και η ορθόδοξη Εκκλησία της Κύπρου», στο Χ.Α. ΜΑΛΤΕΖΟΥ (επιμ.), *Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου Κύπρος-Βενετία: κοινές ιστορικές τύχες (Αθήνα, 1-3 Μαρτίου 2001)*, Βενετία: Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας, 2002, σσ. 209-216. Ε. ΣΚΟΥΦΑΡΙ, «L'Arcivescovo Filippo Mocenigo e l'applicazione della Riforma tridentina a Cipro», στο Β. ARBEL, Ε. CHAYES & Η. HENDRIX (επιμ.), *Cyprus and the Renaissance*, Turnhout: Brepols, 2012, σσ. 205-230. Γενικότερα για τα προβλήματα που ανέκυψαν και τις αντιθέσεις μεταξύ των δύο δογμάτων στις επισκοπές του βενετικού Κράτους της Θάλασσας ύστερα από τη Σύνοδο του Τρέντο βλ. S. BIRTACHAS, «Politics and religion in the Venetian Maritime State in early 17th century: the case of the Greek Orthodox minority of Tinos», in Μ. VÁRTEJANU-JOUBERT (επιμ.), *Minorités religieuses dans le Sud-Est européen. Actes de la session organisée dans le cadre du XIIe Congrès international d'études sud-est européennes (Βουκουρέστι, 2-6 Σεπτεμβρίου 2019)*, Βραϊλα: Académie Roumaine / Institut d'Études Sud-Est Européennes – Editura Istros a Muzeului Brăilei "Carol I", 2020, σσ. 11-32, όπου συγκεντρωμένη η κυριότερη βιβλιογραφία.

βοήθεια ορισμένων λουθηρανών, καλβινιστών και αντιτριαδικών παστόρων και αντιλαμβανόμενος τα πλεονεκτήματα των πολιτικών συνεπαγωγών της Μεταρρύθμισης, ο Βασιλικός είχε προσπαθήσει να εισαγάγει τα πρότυπά της στην επικράτειά του, να ιδιοποιηθεί περιουσιακά στοιχεία της τοπικής ορθόδοξης και καθολικής Εκκλησίας και εντέλει να επιβάλει ένα πιο συγκεντρωτικό μοντέλο εξουσίας³⁹.

3) Αναφορικά με τους επικεφαλής σωμάτων έφιππων *stradioti* της Κύπρου Λάσκαρη Μεγαδούκα και Παλαιολόγο, η φερόμενη προσχώρησή τους στο κίνημα θα μπορούσε να αιτιολογηθεί από το γεγονός ότι αμφότεροι είχαν μία προφανή ελληνική –και όχι αλβανική– καταγωγή, καθώς και από την ενδεχόμενη παλαιότερη σχέση τους με τον Διασσωρινό, όταν αυτός υπηρετούσε στα σώματα των *stradioti*. Όπως και να 'χει, τον θάνατο του Διασσωρινού φέρεται ότι ακολούθησε και εκείνος του Λάσκαρη Μεγαδούκα⁴⁰.

4) Ως προς την κοινωνική διάσταση του κινήματος του Διασσωρινού, ύστερα από τη σύνδεσή του με τα ενδεή οικονομικά στρώματα του πληθυσμού, φαίνεται αντιφατική η είδηση ότι ύστερα από την αποκάλυψη της συνωμοσίας βρέθηκαν ενοχοποιημένοι και κάποιοι Κύπριοι αριστοκράτες, ορισμένοι από τους οποίους εκτελέστηκαν με την κατηγορία ότι εμπόδισαν την εξαγωγή σιτηρών στη Βενετία. Στην απόπειρά μου να την ερμηνεύσω, θα ανατρέξω σε ορισμένα φαινόμενα που απαντώνται την ίδια περίοδο σε οικονομικό επίπεδο στην Κύπρο, τα οποία έχω επισημάνει σε αδρές γραμμές σε προγενέστερη μελέτη μου και έχω τεκμηριώσει προσφάτως επί τη βάση των εκθέσεων πεπραγμένων των Βενετών κρατικών αξιωματούχων και λειτουργών της Κύπρου⁴¹.

Όπως ήδη υπαινίχθηκα, κατά τη βενετική περίοδο παρουσιαζόταν οξύ το πρόβλημα της έλλειψης σιτηρών παρά τις μεγάλες σιτοπαραγωγικές

³⁹ M. CRĂCIUM, *Protestantism și ortodoxie în Moldova secolului al XVI-lea*, Κλουζ Ναπόκα: Fundația Culturală Cele Trei Crișuri & Presa Universitară Clujană, 1996, *passim*. Πρβλ. M. CRĂCIUM, «Protestantism and Orthodoxy in sixteenth-century Moldavia», στο K. MAAG (επιμ.), *The Reformation in Eastern and Central Europe*, Λονδίνο & Νέα Υόρκη: Routledge, 2016², σσ. 126-135.

⁴⁰ HILL, *A History of Cyprus*, τ. III, σ. 840· ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΙΔΟΥ, *Ιάκωβος Διασσωρινός*, σ. 53. Πρβλ. Ν. ΠΑΤΑΠΟΥ, «Η κάθοδος των Ελληνοαλβανών *stradioti* στην Κύπρο (ΙΣΤ΄ αι.)», *Επετηρίδα Κέντρου Επιστημονικών Ερευνών XXIV* (1998), σ. 194 [161-209].

⁴¹ ΜΠΙΡΤΑΧΑΣ, *Κοινωνία, πολιτισμός και διακυβέρνηση*, σσ. 120-123· ΜΠΙΡΤΑΧΑΣ, «Il vostro Regno de Cipro».

δυνατότητες του νησιού. Το πρόβλημα επηρεαζόταν σε μεγάλο βαθμό από την καταστροφή που υπήρχε ενδεχόμενο να υποστεί η αγροτική παραγωγή και ειδικότερα εκείνη των σιτηρών από φυσικά αίτια, όπως η ξηρασία, ο μύρτος (*mirto*, πυκνή ομίχλη) και κυρίως η επιδρομή της ακρίδας, η οποία αποτελούσε σύνθητες και σχεδόν με ετήσιο ρυθμό επαναλαμβανόμενο φαινόμενο. Η βενετική διοίκηση έλαβε μία σειρά από μέτρα για την εξασφάλιση της σιτάρκειας: τη διατήρηση της καλλιέργειας των σιτηρών (κυρίως του σιταριού και του κριθαριού) σε υψηλά επίπεδα· την παρεμπόδιση της επέκτασης σε βάρος της άλλων καλλιεργειών που ήταν πιο συμφέρουσες για τους παραγωγούς· και την απαγόρευση εξαγωγής των περισσευμάτων γενικά ή την εξαγωγή τους μόνον με ρητή άδεια της διοίκησης και με υποχρεωτικό προορισμό τη Βενετία. Η παρεμβατική αυτή πολιτική έπληττε τα συμφέροντα των παραγωγών: φεουδαρχών και άλλων μεγαλογαιοκτημόνων (ιδιωτών και εκκλησιαστικών εγκαθιδρυμάτων), καθώς και ενοικιαστών των δημόσιων γαιών. Αυτοί προφανώς δυσανασχετούσαν, επειδή με τον τρόπο αυτόν εκποιούσαν τα σιτηρά τους σε τιμές χαμηλότερες από εκείνες που μπορούσαν να επιτύχουν στο εξωτερικό. Επίσης, οι Βενετοί καθιέρωσαν ένα ακόμη επιζήμιο μέτρο για τους παραγωγούς: την υποχρεωτική παράδοση από μέρος τους μίας ποσότητας σιτηρών ανάλογης προς το ύψος της παραγωγής τους, στις δημόσιες σιταποθήκες, ώστε να δημιουργούνται αποθέματα (*tansa*) που έπρεπε να καλύπτουν τη διατροφή του κυπριακού πληθυσμού για διάστημα δεκαοκτώ μηνών⁴².

Τα μέτρα αυτά εφαρμόζονταν όσο υπήρχε η ετήσια απειλή της επιδρομής της ακρίδας. Εντούτοις, από το 1556 επετεύχθη ο δραστικός περιορισμός της ζημιάς από τις ακρίδες λόγω της συστηματικής συλλογής των αυγών τους, της βρώσης των εντόμων από κάποια ενδημικά πουλιά, αλλά και της αραιώσης των επισκέψεών τους στο νησί. Συνακόλουθα, τα περιοριστικά μέτρα άρχισαν να μην εφαρμόζονται ή να εφαρμόζονται πολύ χαλαρά. Από την πλευρά τους, οι παραγωγοί άρχισαν πλέον να εγκαταλείπουν τα σιτηρά και να στρέφονται ακατάσχετα στην καλλιέργεια βαμβακιού, που είχε μικρότερο καλλιεργητικό κόστος, εξαγόταν δίχως περιορισμούς και απέφερε μεγαλύτερα κέρδη απ' ό,τι τα σιτηρά. Ωστόσο, εξακολουθούσε να υφίσταται το πρόβλημα της συγκέντρωσης

⁴² ΜΠΗΡΤΑΧΑΣ, *Κοινωνία, πολιτισμός και διακυβέρνηση*, σσ. 120-121· ΜΠΗΡΤΑΧΑΣ, «Il vostro Regno de Cipro», σσ. 494-498.

των αποθεμάτων. Αυτό το αντιμετώπιζαν με δύο τρόπους: είτε παρέδιδαν, με την ανοχή της διοίκησης, μικρότερες ποσότητες από τις προκαθορισμένες, είτε εκείνο που παρέδιδαν δεν προερχόταν από τις δικές τους γαίες, στις οποίες καλλιεργούσαν πλέον ένα μικρό μόνον μέρος με σιτηρά που ήταν απαραίτητο για τις δικές τους ανάγκες. Συγχρόνως, συνεννοούνταν με άλλους παραγωγούς, που συνέχιζαν να καλλιεργούν σιτηρά σε μεγαλύτερη έκταση, και από την παραγωγή τους προμηθεύονταν τις απαιτούμενες ποσότητες ώστε να καλύψουν τις υποχρεώσεις τους για τα αποθέματα. Ως απόρροια μίας τέτοιας εξέλιξης μέσα σε ελάχιστο χρονικό διάστημα άρχισε να δημιουργείται οξύ πρόβλημα σιτοδείας. Χρόνο με τον χρόνο το πρόβλημα προσλάμβανε ευρύτερες διαστάσεις και έπληττε κυρίως εκείνα τα στρώματα του πληθυσμού που δεν είχαν σχέση με την αγροτική παραγωγή και κατά κύριο λόγο το *popolo* της πολυπληθούς Λευκωσίας⁴³.

Από την άλλη πλευρά, μέσα στις νέες συνθήκες οι μεγάλοι παραγωγοί φαίνεται πως κι αυτοί δυσανασχετούσαν με τη βενετική διοίκηση, η οποία εξακολουθούσε να παρεμβαίνει έως έναν βαθμό στα ζητήματα της παραγωγής των σιτηρών: να επιβάλλει, δηλαδή, την καλλιέργειά τους σε υψηλά επίπεδα, να πιέζει τους παραγωγούς για τη συγκέντρωση των αποθεμάτων ή να τους απαγορεύει –σε όσους εξακολουθούσαν να παράγουν σιτηρά σε μεγάλες ποσότητες– να τα εξάγουν ελεύθερα και να τους υποχρεώνει, αντίθετα, να τα διοχετεύουν αποκλειστικά στη μητρόπολη. Υπ’ αυτές τις συνθήκες, ήταν φυσικό ορισμένοι από τους παραγωγούς να εκδηλώνουν τη δυσφορία τους έναντι της βενετικής κυριαρχίας, που έστεκε εμπόδιο στα συμφέροντά τους. Συνεπώς, έστω κι αν δεν προσχωρούσαν στο κίνημα του Διασσωρινού, άκουγαν πάντως με συμπάθεια τα κηρύγματά του εναντίον των Βενετών⁴⁴.

Συνακόλουθα, γεννάται εύλογα το ερώτημα εάν οι ενοχοποιηθέντες αριστοκράτες είχαν, πράγματι, ουσιαστική σύνδεση με το κίνημα ή η βενετική διοίκηση βρήκε έναν εύσχημο τρόπο να εξουδετερώσει τις αντιδράσεις που ενδεχομένως εκδήλωναν και το πιθανό αίτημά τους για κατάργηση του υποχρεωτικού μέτρου της εξαγωγής των σιτηρών τους στη Βενετία. Ακόμη και στην περίπτωση που δεν συνέβη κάτι τέτοιο, αναμφί-

⁴³ ΜΠΙΡΤΑΧΑΣ, *Κοινωνία, πολιτισμός και διακυβέρνηση*, σσ. 121-122· ΜΠΙΡΤΑΧΑΣ, «Il vostro Regno de Cipro», σσ. 499-500.

⁴⁴ ΜΠΙΡΤΑΧΑΣ, *Κοινωνία, πολιτισμός και διακυβέρνηση*, σ. 122.

βολα όταν ξέσπασαν τα γεγονότα της σύλληψης του Διασσωρινού, φαίνεται πως συνέκλιναν τα συμφέροντα και οι διαθέσεις δύο κοινωνικών ομάδων διαμετρικά αντίθετων και φυσικά για διαφορετικούς λόγους. Είναι ενδεχόμενο τότε ένα μέρος από τους μεγάλους παραγωγούς να βρήκε την ευκαιρία να πρωτοστατήσει –ή έστω να συμμετάσχει– στις διαδηλώσεις του μεγάλου πλήθους που συγκεντρώθηκε στη Λευκωσία. Το πλήθος αυτό λογικά ήταν συγκροτημένο λιγότερο από αγροτικά στοιχεία και περισσότερο από εκείνους που ανήκαν στο *roborlo* της Λευκωσίας, τους οποίους έπληττε κατά κύριο λόγο η σιτοδεία και οι οποίοι είχαν κινητοποιηθεί έως έναν βαθμό και από τα κηρύγματα και τη δράση του Διασσωρινού. Αυτοί, ακριβώς, θεωρούσαν τη βενετική διοίκηση υπεύθυνη για την κατάσταση που είχε δημιουργηθεί, αφού, αντί να φροντίσει για την αντιμετώπιση του προβλήματος, έδειχνε ότι την απασχολούσε αποκλειστικά και μόνον το πώς θα εξαχθούν τα σιτηρά στη Βενετία⁴⁵.

Αυτό είναι σε γενικές γραμμές το πλαίσιο των κοινωνικοοικονομικών δυσλειτουργιών στην Κύπρο τη στιγμή της εκδήλωσης του κινήματος του Διασσωρινού. Το δε πρόβλημα της σιτάρκειας στο νησί δεν φαίνεται να λύθηκε στη συνέχεια· αντίθετα, μάλιστα, επιδεινώθηκε. Προφανώς η διοίκηση του νησιού αδυνατούσε να ανακόψει την τάση των μεγάλων γαιοκτημόνων, που στρέφονταν ολοένα και περισσότερο στη βαμβακοκαλλιέργεια εγκαταλείποντας την παραγωγή σιτηρών. Σύμφωνα, μάλιστα, με τη μαρτυρία του κρατικού λειτουργού Zuan Francesco Stella το 1566 (τρία έτη ύστερα από την εκτέλεση του Διασσωρινού), η κρίση ήταν τεχνητή και οφειλόταν σε ένα ακόμη εκτεταμένο φαινόμενο εκμετάλλευσης των μεγάλων σιτοπαραγωγών σε βάρος των καλλιεργητών της γης, και κατ' ακολουθίαν και των λαϊκών στρωμάτων των πόλεων λόγω της έλλειψης ψωμιού: στην απόκρυψη των δικών τους σιτηρών σε υπόγειους αποθηκευτικούς χώρους-τάφρους και στην παράλληλη απαγόρευση που αυτοί επέβαλλαν στους παροίκους και στους ελεύθερους αγρότες-μισθωτές γης να αλωνίζουν τα σιτηρά που τους αναλογούσαν από τα τέλη της άνοιξης έως αργά τον Οκτώβριο. Το καθεστώς τρομοκρατίας που είχαν επιβάλει οι φεουδάρχες και εκμεταλλευτές των δημόσιων γαιών υπο-

⁴⁵ ΜΠΗΡΤΑΧΑΣ, *Κοινωνία, πολιτισμός και διακυβέρνηση*, σσ. 123· ΜΠΗΡΤΑΧΑΣ, «Il vostro Regno de Cipro», σ. 501.

χρέωνε τους γνώστες της κατάστασης σε σιωπή⁴⁶. Υπ' αυτές τις συνθήκες, η έλλειψη σιτηρών και η συνακόλουθη ανεπάρκεια ψωμιού για τις ανάγκες του *rolo* της Λευκωσίας ήταν δεδομένες και οδήγησαν σε νέες παραχές στην πόλη το 1566. Η διάδοση της φήμης ότι ένα πλοίο φόρτωνε σιτηρά με προορισμό τη Βενετία πυροδότησε την κατάσταση⁴⁷. Πλήθος λαού συγκεντρώθηκε, διαδήλωσε εναντίον των Βενετών ζητώντας ψωμί και επιδόθηκε στον πετροβολισμό των κτιρίων της διοίκησης. Αυτή κατέστειλε τις παραχές, συνέλαβε ορισμένους από τους επικεφαλής των εξεγερθέντων –μεταξύ των οποίων συγκαταλέγονταν και ορθόδοξοι ιερείς–, τους καταδίκασε σε θάνατο και τους εκτέλεσε με συνοπτικές διαδικασίες⁴⁸.

⁴⁶ ΜΠΙΡΤΑΧΑΣ, *Βενετική Κύπρος (1489–1571): Οι Εκθέσεις*, σσ. 327-329· ΜΠΙΡΤΑΧΑΣ, «Il vostro Regno de Cipro», σσ. 504-512.

⁴⁷ Σαφές δείγμα της αλόγιστης σιτικής πολιτικής της Βενετίας αποτελεί ένα διάταγμα του Συμβουλίου των Δέκα προς τη διοίκηση της Κύπρου με ημερομηνία 28 Νοεμβρίου 1565 –δηλαδή σε καιρό σιτοδείας–, με το οποίο της ασκείτο πίεση να αποστείλει στη μητρόπολη όσο το δυνατόν μεγαλύτερη ποσότητα σιτηρών από την παραγωγή είτε του δημοσίου είτε και των φεουδαρχών. ΜΠΙΡΤΑΧΑΣ, *Κοινωνία, πολιτισμός και διακυβέρνηση*, σσ. 279-280 (έγγραφο αρ. XIX). Στις 18 Νοεμβρίου 1566, ωστόσο, ενώπιον της έκρυθμης κατάστασης υποχρεωνόταν να ζητήσει εσπευσμένα τη συνδρομή της διοίκησης της Κρήτης για την αγορά και αποστολή σιτηρών στην Κύπρο. Ο.π., σσ. 280-281 (έγγραφο αρ. XX).

⁴⁸ ASV, Capi del Consiglio dei dieci, Dispacci (lettere) dei rettori e pubblici rappresentanti, b. 290, αρ. 216-217· E. DE LUSIGNAN, *Description de toute l'isle de Chypre*, Παρίσι: G. Chaudière, 1580, φφ. 211r-v· HILL, *A History of Cyprus*, τ. III, σσ. 816 και σημ. 3-4· C. DELAVAL COBHAM, *Excerpta Cypria: Materials for a History of Cyprus*, Κέμπριτζ: Cambridge University Press, 1908, σσ. 78-79· B. ARBEL, «Entre mythe et histoire. La légende noire de la domination vénitienne à Chypre», *Études Balkaniques: Cahiers Pierre Belon* 5 (1998) [ανατ. στον ΙΔΙΟΥ, *Cyprus, the Franks and Venice, 13th-16th Centuries*, Aldershot: Variorum Reprints, 2000, μελέτη αρ. XIV], σ. 101 [83-107]· ARBEL, «Résistance ou collaboration?», σ. 136· Α. ΑΡΙΣΤΕΙΔΟΥ, *Ανέκδοτα έγγραφα της κυπριακής ιστορίας από το Κρατικό Αρχείο της Βενετίας*, τ. Α': (1474-1508), Λευκωσία: Κέντρο Επιστημονικών Ερευνών Κύπρου, 1990, σ. 104 και σημ. 36· ARBEL, «Η Κύπρος υπό ενετική κυριαρχία», σ. 528 και σημ. 332· Α. ΑΡΙΣΤΕΙΔΟΥ, «Άγνωστες απόπειρες», σ. 582· Ν. ΠΑΤΑΠΟΥ, «Νέα στοιχεία για τη βενετοκρατούμενη Λευκωσία από το Κρατικό Αρχείο της Βενετίας», *Κυπριακά Σπουδαί* 71 (2007), σσ. 53-54 [53-68]· ΜΠΙΡΤΑΧΑΣ, *Κοινωνία, πολιτισμός και διακυβέρνηση*, σσ. 123-124, 239-241 (έγγραφο αρ. IV)· G. GRIVAUD (με τη συνεργασία της E. SKOUFARI), *Venice and the Defence of the Regno di Cipro: Giulio Savorgnan's Unpublished Cyprus Correspondence (1557-1570). Including Ascanio Savorgnan's Description delle cose di Cipro from the Collections of the BCCF*, Λευκωσία: Bank of Cyprus Cultural Foundation: 2016, σσ. 260-262.

Εν κατακλείδι, δοθέντων των σιωπών των διαθέσιμων τεκμηρίων ή και της έλλειψης διαφορετικής φύσεως και οπτικής αξιόπιστων διαφωτιστικών πηγών, πέραν των επίσημων βενετικών, καθώς και των ιδιαιτεροτήτων της περίπτωσης του Ιάκωβου Διασσωρινού που παρουσιάζει τα γνωρίσματα μίας μυθιστορηματικής τυχοδιωκτικής μορφής που –κατά το πρότυπο εκείνης του εξαδέλφου της Βασιλικού που αναρριχήθηκε με περιπετειώδη τρόπο στο ανώτατο πολιτικό αξίωμα της Μολδαβίας– εκμεταλλεύτηκε τις συγκυρίες προκειμένου να επιτύχει την ικανοποίηση των πολιτικών φιλοδοξιών της, κατά τη γνώμη μου η μόνη ασφαλής οδός για την κατανόηση και ερμηνεία του αντιβενετικού κινήματος του Διασσωρινού είναι αυτή που υιοθετήθηκε εδώ, δηλαδή η εστίαση στον χρόνο και στον τόπο εκδήλωσής του: η αναγωγή σε ιστορικές διαδικασίες που έχουν σχέση με τη συγκεκριμένη εποχή (η πρόσληψη της κλασικής αρχαιότητας από μέρους των διανοουμένων της Αναγέννησης στους κύκλους των οποίων ανήκε ο Διασσωρινός και των προτεσταντών διδασκάλων και ουμανιστών με τους οποίους συναναστράφηκε, οι αντιθέσεις μεταξύ λατίνων και ορθοδόξων την εποχή της Καθολικής Μεταρρύθμισης που πυροδοτήθηκαν από τη στιγμή της αναγόρευσης του νέου λατίνου προκαθήμενου της Αγίας Έδρας στη Λευκωσία Filippo Mocenigo [1560 κ.ε.] που είχε ως στόχο την ανασυγκρότηση της αρχιεπισκοπής του) και η ενδελεχής διερεύνηση των οξυμμένων κοινωνικών εντάσεων και του προβληματικού συστήματος παραγωγής και διάθεσης των σιτηρών στην Κύπρο –που συνιστούσε έναν από τους σημαντικότερους σιτοβολώνες του βενετικού Κράτους της Θάλασσας– κατά την τελευταία δεκαπενταετία της βενετικής περιόδου. Ως γνωστόν, άλλωστε, κατά τους πρώιμους νεότερους χρόνους οι εξεγέρσεις που εκδηλώνονταν κυρίως στις πόλεις οφείλονταν κατά κανόνα στις επισιτιστικές κρίσεις⁴⁹. Σε κάθε περίπτωση, είναι απολύτως

⁴⁹ Α. ΔΙΑΛΕΤΗ, «Κυβερνώντες και κυβερνώμενοι: ιδεολογία, πολιτική ισχύς και κοινωνικές ιεραρχίες στη μητρόπολη και στην αυτοκρατορία», στο Α. ΔΙΑΛΕΤΗ, Γ. ΠΛΑΚΩΤΟΣ & Α. ΠΟΥΠΟΥ, *Ιστορία της Βενετίας και της Βενετικής Αυτοκρατορίας, 11ος-18ος αι.: κοινωνία, οικονομία, πολιτισμός* [ηλεκτρ. βιβλ.], Αθήνα: Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών, 2015, σ. 82 [74-110]. Για την εκδήλωση κοινωνικών εντάσεων στις πόλεις των βενετικών κτήσεων της Αδριατικής κατά τον 16ο αιώνα βλ. επίσης Κ. PUST, «The Popular Politics on the Mediterranean Periphery. Social Conflicts and Solidarity in the Venetian Towns of the Eastern Adriatic in the 16th Century», ανακοίνωση στο 11th International Conference on Urban History 'Cities and Societies in Comparative perspective' (Πράγα, 29 Αυγούστου –1 Σεπτεμβρίου 2012), <<https://www.academia.edu/>

εναργές πως βρισκόμαστε σε μία χρονική στιγμή κατά την οποία τα κατώτερα στρώματα τόσο των πόλεων όσο και της υπαίθρου στην Κύπρο (δηλαδή η συντριπτική πλειονότητα του τοπικού πληθυσμού) «φωνάζουν» στους Βενετούς κυριάρχους: διαφοροποιήστε τον εξουσιαστικό σας λόγο και τρόπο. Ανεξάρτητα από τα επεισόδια στη Λευκωσία το 1563 και το 1566, ας μην ξεχνάμε, επίσης, την «πρεσβεία» Κύπριων χωρικών στην Κωνσταντινούπολη το 1565 με σκοπό να πείσει την Υψηλή Πύλη να προβεί στην κατάληψη του νησιού τους, καθώς και φήμες για άλλες ανάλογες εκκλήσεις που αυτοί απηύθυναν στην Κωνσταντινούπολη για απελευθέρωση έως το 1570⁵⁰. Έπρεπε να φτάσουν οι Οθωμανοί προ των πυλών για να γίνει αντιληπτό το παραπάνω μήνυμα από το Συμβούλιο των Δέκα, ώστε να προχωρήσει άκρως καθυστερημένα στο οπορτουμιστικό μέτρο της απελευθέρωσης των παροίκων (22 Φεβρουαρίου 1570)⁵¹. Κύριο ζήτημένο της έρευνας, ωστόσο, δεν παύει να παραμένει ο εντοπισμός της δικογραφίας που συνέταξε ο γενικός προβλεπτής της Κύπρου Zuan Matteo Bembo, ο οποίος ανέλαβε να διαλευκάνει ή μάλλον να χειριστεί με συνοπτικές διαδικασίες την υπόθεση. Κατά τα άλλα, η απόπειρα ανάδειξης της μορφής του Διασσωρινού σε «πρώιμο οραματιστή της ελληνικής εθνεγερσίας»⁵² δύομισι περίπου αιώνες πριν από την εποχή των επαναστάσεων και των εθνικισμών αντανakλά τους προσανατολισμούς και περιορισμούς της ελληνικής και κυπριακής εθνικής ιστοριογραφίας του 20ού αιώνα και δεν προάγει το συναφές ερευνητικό πεδίο⁵³. Ναι μεν πρόκειται για μία ιστορία που γοητεύει και δίνει τροφή σε όσους υπηρετούν τις πολιτικές της ταυτότητας –όπως άλλωστε και εκείνη των *stradioti* στις τάξεις των οποίων ανήκε και ο Διασσωρινός⁵⁴–, αλλά αναμφίβολα, με τα σημερινά

1925337/The Popular Politics on the Mediterranean Periphery Social Conflicts and Solidarity in the Venetian Towns of the Eastern Adriatic in the 16th Century

(πρόσβαση στις 15 Ιουνίου 2022).

⁵⁰ ΑΡΙΣΤΕΙΔΟΥ, «Άγνωστες απόπειρες», σ. 589· GRIVAUD, «Un société en guerre», σ. 195.

⁵¹ Ο.π., σ. 196· BIRTACHAS – ΡΑΠΑΔΑΜΟΥ, «Veterans of the War of Cyprus», σ. 120.

⁵² ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΙΔΟΥ, *Ιάκωβος Διασσωρινός*.

⁵³ Η García Bueno χαρακτηρίζει την προσέγγιση αυτή αμφισβητήσιμη που δεν έχει θέση στην ανάλυσή της. GARCÍA BUENO, *El copista griego Jacobo Diasorino*, σ. 2.

⁵⁴ Για τους *stradioti* βλ. S. BIRTACHAS, «La memoria degli *stradioti* nella letteratura italiana del tardo Rinascimento», στο Z. ΖΟΓΡΑΦΙΔΟΥ (επιμ.), *Tempo, spazio e memoria nella letteratura italiana. Omaggio ad Antonio Tabucchi / Χρόνος, τόπος και μνήμη στην ιταλική λογοτεχνία. Τιμή στον Antonio Tabucchi*, Θεσσαλονίκη: Università Aristotele di Salonicco – Aracne – University Studio Press, 2012, σσ. 124-142· S. BIRTACHAS, «*Stradioti, Cappelletti*,

δεδομένα της έρευνας, είναι αδύνατον να εντάξει κανείς το αντιβενετικό εγχείρημα του «διδασκάλου» σε συγκεκριμένο θεωρητικό πλαίσιο. Μεθοδολογία ανάλογη με αυτήν που υιοθετήθηκε εδώ ακολουθεί και ο μελετητής Χρυσοβαλάντης Κυριακού, προκειμένου να ερμηνεύσει την εξέγερση των Κύπριων χωρικών κατά της φραγκικής-λατινικής κυριαρχίας στα 1426-1427, που εκδηλώθηκε –πρωτοστατούντος του παροίκου Αλέξη που αναγορεύτηκε από τους εξεγερθέντες βασιλιάς– ύστερα από την εισβολή των Μαμελούκων της Αιγύπτου στο νησί, την ήττα των βασιλικών δυνάμεων στη μάχη της Χοιροκοιτίας, την αιχμαλωσία του βασιλιά Ιανού και την αποχώρηση των αιγυπτιακών στρατευμάτων. Και στην περίπτωση αυτή, ο μελετητής αντιμετωπίζει προσκόμματα ανάλογα με αυτά που αντιμετωπίστηκαν εδώ, όπως επί παραδείγματι τις σιωπές των ομοίως περιορισμένων διαθέσιμων πηγών και δη της κυριότερης εξ αυτών από την οποία αντλεί, δηλαδή το χρονικό του Λεόντιου Μαχαιρά, συγγραφέα που ανήκε στο αυλικό περιβάλλον και το έργο του οποίου αντανακλά τη βασιλική οπτική για τα γεγονότα της εξέγερσης⁵⁵.

ΑΡΧΕΙΑΚΕΣ ΠΗΓΕΣ

Archivio di Stato di Venezia (ASV), Capi del Consiglio dei dieci, Dispacci (lettere) dei rettori e pubblici rappresentanti, b. 290.

ASV, Consiglio dei Dieci, Parti secrete, filza 11.

ASV, Consiglio dei Dieci, Parti secrete, reg. 7.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ελληνόγλωσση

ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ, Χ. «Λεονίνος Σέρβος. Ένας πολυπράγμων Χανιώτης έμπορος του 16ου αιώνα στην Κωνσταντινούπολη», στο Ν.

Compagnie or Milizie Greche: 'Greek' Mounted and Foot Troops in the Venetian State (Fifteenth to Eighteenth Centuries)», στο G. THEOTOKIS – A. YILDIZ (επιμ.), *A Military History of the Mediterranean Sea: Aspects of War, Diplomacy and Military Elites*, Λέιντεν & Βοστώνη: Brill, 2018, σσ. 325-346.

⁵⁵ C. KYRIACOU, «The Cypriot Peasant Revolt of 1426: Mentalities and Resistance in the Eastern Mediterranean», *Frankokratia* 3 (2022), σσ. 1-44.

ΠΑΝΑΓΙΩΤΑΚΗΣ (επιμ.), *Άνθη Χαρίτων*, Βενετία: Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας, 1998, σσ. 9-27.

ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ, Χ. «Μια απόπειρα προσέγγισης των παροίκων της βενετοκρατούμενης Κύπρου με την Οθωμανική αυτοκρατορία (1551)», στα *Πρακτικά του Τρίτου Διεθνούς Κυπριολογικού Συνεδρίου (Λευκωσία, 16-20 Απριλίου 1996)*, τ. 2, Λευκωσία: Εταιρεία Κυπριακών Σπουδών, 2001, σσ. 669-689.

ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ, Χ. «Τα τελευταία χρόνια της Βενετοκρατίας στην Κύπρο: Αρχαιακά τεκμήρια για την παρουσία, τη δράση και το θάνατο του Ιάκωβου Διασορηνού», στο Κ.Α. ΔΗΜΑΔΗΣ (επιμ.), *Συνέχειες, ασυνέχειες, ρήξεις στον ελληνικό κόσμο (1204-2014): οικονομία, κοινωνία, ιστορία, λογοτεχνία. Πρακτικά του Ε' Ευρωπαϊκού Συνεδρίου Νεοελληνικών Σπουδών της Ευρωπαϊκής Εταιρείας Νεοελληνικών Σπουδών (Θεσσαλονίκη, 2-5 Οκτωβρίου 2014) / Continuities, Discontinuities, Ruptures in the Greek World (1204-2014): Economy, Society, History, Literature. Proceedings of the 5th European Congress of Modern Greek Studies of the European Society of Modern Greek Studies (Θεσσαλονίκη, 2-5 Οκτωβρίου 2014)*, τ. 5, Αθήνα: Ε.Ε.Ν.Σ., 2015, σσ. 239-252.

ΑΡΙΣΤΕΙΔΟΥ, Α. *Ανέκδοτα έγγραφα της κυπριακής ιστορίας από το Κρατικό Αρχείο της Βενετίας*, τ. Α': (1474-1508), Λευκωσία: Κέντρο Επιστημονικών Ερευνών Κύπρου, 1990.

ΑΡΙΣΤΕΙΔΟΥ, Α. «Άγνωστες απόπειρες για οργάνωση στάσεων ή εξεγέρσεων κατά τη διάρκεια της βενετοκρατίας», στα *Πρακτικά του Τρίτου Διεθνούς Κυπριολογικού Συνεδρίου (Λευκωσία, 16-20 Απριλίου 1996)*, τ. 2, Λευκωσία: Εταιρεία Κυπριακών Σπουδών, 2001, σσ. 581-598.

ΔΙΑΛΕΤΗ, Α. «Κυβερνώντες και κυβερνώμενοι: ιδεολογία, πολιτική ισχύς και κοινωνικές ιεραρχίες στη μητρόπολη και στην αυτόκρατορία», στο Α. ΔΙΑΛΕΤΗ, Γ. ΠΛΑΚΩΤΟΣ & Α. ΠΟΥΠΟΥ, *Ιστορία της Βενετίας και της Βενετικής Αυτοκρατορίας, 11ος-18ος αι.: κοινωνία, οικονομία, πολιτισμός* [ηλεκτρ. βιβλ.], Αθήνα: Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών, 2015, σσ. 74-110.

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΗΣ, Κ.Ν. «Ρόδιοι βιβλιογράφοι στη Λατινοκρατούμενη Κύπρο», *Δωδώνη* 20/1 (1991), σσ. 305-328.

ΜΠΙΡΤΑΧΑΣ, Σ. *Κοινωνία, πολιτισμός και διακυβέρνηση στο βενετικό Κράτος της Θάλασσας: το παράδειγμα της Κύπρου*, Θεσσαλονίκη: Βάνιας, 2011.

ΜΠΙΡΤΑΧΑΣ, Σ. *Βενετική Κύπρος (1489–1571): Οι Εκθέσεις των αξιωματούχων του ανώτατου διοικητικού σχήματος της κτήσης / Venetian Cyprus: The Reports by the dominion's supreme administrative officials*, Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο, 2020.

ΜΠΙΡΤΑΧΑΣ, Σ. «Il vostro Regno de Cipro [...] si po chiaramente nominar il granaro di questa cytà». Από την αφθονία στην επισιτιστική κρίση: η μαρτυρία των εκθέσεων πεπραγμένων των κρατικών αξιωματούχων και λειτουργών της βενετικής Κύπρου», στο Β. ΒΑΪΟΠΟΥΛΟΣ, ΣΤ. ΜΠΙΡΤΑΧΑΣ & Γ. ΠΑΓΚΡΑΤΗΣ (επιμ.), *Τόμος αφιερωμένος στον ακαδημαϊκό δάσκαλο Κωνσταντίνο Ντόκο*, Αθήνα: Ηρόδοτος, 2022, σσ. 493-514.

ΜΠΟΥΜΠΟΥΛΙΔΗΣ, Φ.Κ. «Τα επιγράμματα του Ιάκ. Διασσωρινού. Εκδεδομένα, προσγραφόμενα και ανέκδοτα κείμενα», *Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών* 37 (1970), σσ. 365-373.

ΝΤΟΚΟΣ, Κ. «Η εφαρμογή των αποφάσεων της Συνόδου του Trento και η ορθόδοξη Εκκλησία της Κύπρου», στο Χ.Α. ΜΑΛΤΕΖΟΥ (επιμ.), *Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου Κύπρος-Βενετία: κοινές ιστορικές τύχες (Αθήνα, 1-3 Μαρτίου 2001)*, Βενετία: Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας, 2002, σσ. 209-216.

ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΛΟΣ, Θ. «Επίμετρο: Ιάκωβος Διασσωρινός», στου ΙΔΙΟΥ (επιμ.), *Ιστορία της Κύπρου*, τ. 4, *Μεσαιωνικόν βασιλείον – Ενετοκρατία*, Λευκωσία: Ίδρυμα Αρχιεπισκόπου Μακαρίου Γ' / Γραφείον Κυπριακής Ιστορίας, 1995, σσ. 537-542.

ΠΑΤΑΠΙΟΥ, Ν. «Η κάθοδος των Ελληνοαλβανών stradioti στην Κύπρο (ΙΣΤ' αι.)», *Επετηρίδα Κέντρου Επιστημονικών Ερευνών XXIV* (1998), σσ. 161-209.

ΠΑΤΑΠΙΟΥ, Ν. «Νέα στοιχεία για τη βενετοκρατούμενη Λευκωσία από το Κρατικό Αρχείο της Βενετίας», *Κυπριακαί Σπουδαί* 71 (2007), σσ. 53-68.

ΠΑΤΡΙΝΕΛΗΣ, Χ.Γ. «Διασορινός, Ιάκωβος», στο *Παγκόσμιο Βιογραφικό Λεξικό*, Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών, 1985, σσ. 279-280.

ΠΛΟΥΜΙΔΗΣ, Γ.Σ. *Αιτήματα και πραγματικότητες των Ελλήνων της Βενετοκρατίας (1554-1600)*, Ιωάννινα: Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων / Φιλοσοφική Σχολή / Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, 1985.

ΣΑΘΑΣ, Κ.Ν. *Νεοελληνική Φιλολογία: Βιογραφία των εν τοις γράμμασι διαλαμπάντων Ελλήνων, από της καταλύσεως της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας μέχρι της Ελληνικής εθνεγερσίας (1453-1821)*, Εν Αθήναις: Εκ της Τυπογραφίας των τέκνων Ανδρέου Κορομηλά, 1868.

ΤΣΙΚΝΑΚΗΣ, Κ.Γ. «Η Κύπρος στη δίνη του ανταγωνισμού των ευρωπαϊκών δυνάμεων (15ος-16ος αιώνας)», στο Ν.Γ. ΜΟΣΧΟΝΑΣ (επιμ.), *Κύπρος σταυροδρόμι της Μεσογείου*, Αθήνα: Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών / Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών – Κυπριακή Πρεσβεία / Σπίτι της Κύπρου, 2001, σσ. 82-107.

ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΙΔΟΥ, Ε. *Ιάκωβος Διασορηνός: ένας πρώιμος οραματιστής της ελληνικής εθνεγερσίας*, Λευκωσία: Λεβέντειο Μουσείο Λευκωσίας, 1997.

Ξενόγλωσση

ARBEL, B. «Cypriot Population under Venetian Rule (1473-1571). A Demographic study», *Μελέται και Υπομνήματα* 1 (1984) [(ανατ. του ΙΔΙΟΥ, *Cyprus, the Franks and Venice, 13th-16th Centuries*, Variorum Reprints: Aldershot, 2000, μελέτη αρ. V], σσ.183-215, πίν. I-VII.

ARBEL, B. «Résistance ou collaboration? Les Chypriotes sous la domination vénitienne», στο Μ. BALARD (επιμ.), *État et colonization au Moyen âge et à la Renaissance*, Λυών: La Manufacture, 1989 (ανατ. του ΙΔΙΟΥ, *Cyprus, the Franks and Venice, 13th-16th Centuries*, Aldershot: Variorum Reprints, 2000, μελέτη αρ. VIII), σσ. 131-143.

ARBEL, B. «Η Κύπρος υπό ενετική κυριαρχία», στο Θ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΛΟΣ (επιμ.), *Ιστορία της Κύπρου*, τ. 4, *Μεσαιωνικών βασιλείων – Ενετοκρατία*, Λευκωσία: Ίδρυμα Αρχιεπισκόπου Μακαρίου Γ' / Γραφείον Κυπριακής Ιστορίας, 1995, σσ. 455-536.

ARBEL, B. «Entre mythe et histoire. La légende noire de la domination vénitienne à Chypre», *Études Balkaniques: Cahiers Pierre Belon* 5 (1998) [ανατ. του ΙΔΙΟΥ, *Cyprus, the Franks and Venice, 13th-16th Centuries*, Aldershot: Variorum Reprints, 2000, μελέτη αρ. XIV], σσ. 83-107.

ARBEL, B. «Cyprus on the Eve of the Ottoman Conquest», του ΙΔΙΟΥ, *Studies on Venetian Cyprus*, Λευκωσία: Cyprus Research Centre, 2017, σσ. 273-286.

BIRTACHAS, S. «La memoria degli *stradioti* nella letteratura italiana del tardo Rinascimento», στο Ζ. ΖΟΓΡΑΦΙΔΟΥ (επιμ.), *Tempo, spazio e memoria nella letteratura italiana. Omaggio ad Antonio Tabucchi / Χρόνος, τόπος και μνήμη στην ιταλική λογοτεχνία. Τιμή στον Antonio Tabucchi*, Θεσσαλονίκη: Università Aristotele di Salonicco - Aracne - University Studio Press, 2012, σσ. 124-142.

BIRTACHAS, S. «*Stradioti, Cappelletti, Compagnie or Milizie Greche: 'Greek' Mounted and Foot Troops in the Venetian State (Fifteenth to Eighteenth Centuries)*», στο G. THEOTOKIS & A. YILDIZ (επιμ.), *A Military History of the Mediterranean Sea: Aspects of War, Diplomacy and Military Elites*, Λέιντεν & Βοστώνη: Brill, 2018, σσ. 325-346.

BIRTACHAS, S. «Religious dissent and its repression in Venice's Maritime State: the case of Cyprus (mid-sixteenth century)», στο G.D. PAGRATIS (επιμ.), *Le fonti della storia dell'Italia preunitaria: casi di studio per la loro analisi e "valorizzazione"*, Αθήνα: Papazissis Publishers, 2019, σσ. 575-600.

BIRTACHAS, S. «Politics and religion in the Venetian Maritime State in early 17th century: the case of the Greek Orthodox minority of Tinos», στο M. VÁRTEJANU-JOUBERT (επιμ.), *Minorités religieuses dans le Sud-Est européen. Actes de la session organisée dans le cadre du XIIe Congrès international d'études sud-est européennes (Βουκουρέστι, 2-6 Σεπτεμβρίου 2019)*, Βραϊλα: Académie Roumaine / Institut d'Études Sud-Est Européennes – Editura Istros a Muzeului Brăilei "Carol I", 2020, σσ. 11-32.

BIRTACHAS, S. – C. PAPADAMOU. «Veterans of the War of Cyprus (1570-71): Captivity, Liberation and Restitution through their Recruitment into the Venetian Armed Forces. A First Approach», *Nuova Antologia Militare. Rivista interdisciplinare della Società Italiana di Storia Militare* 1/3 (Ιούνιος 2020), σσ. 113-133.

BONORA, E. «Mocenigo, Filippo», στο *Dizionario biografico degli italiani*, τ. 75, Ρώμη: Istituto della Enciclopedia Italiana, 2011, <https://www.treccani.it/enciclopedia/filippo-mocenigo_%28Dizionario-Biografico%29/> (πρόσβαση στις 15 Ιουνίου 2022).

CAMILLSCHEG, E., D. HARLFINGER & H. HUNGER. *Repertorium der griechischen Kopisten, 800-1600, 1. Teil: Handschriften aus Bibliotheken Großbritanniens*, Βιέννη: Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1981.

CELENZA, C.S. «Hellenism in the Renaissance», στο GEORGE BOYSTONES, B. GRAZIOSI & P. VASUNIA (επιμ.), *The Oxford Handbook of Hellenic Studies*, Οξφόρδη: Oxford University Press, 2009, σσ. 150-165.

COBHAM, C.D. *Excerpta Cypria: Materials for a History of Cyprus*, Κέιμπριτζ: Cambridge University Press, 1908.

COHN, L. «Konstantin Paleokappa und Jacob Diassorinos», στο *Philologische Abhandlungen zum siebzigsten Geburtstage*, Βερολίνο, 1888, σσ. 123-143.

COMITIS, N. *Universae historiae sui temporis libri triginta ab annos salutis nostra 1545, usque ad annum 1581*. [...], Βενετία: Apud Damianum Zenarum, 1581.

CONSTANTINIDOU, N. «Constructions of Hellenism through Editorial and Teaching Choices: The Case of Adrien de Turnèbe, Royal Lecturer and Printer in Greek, 1512–1565», *International Journal for the Classical Tradition* 25 (2018), σσ. 262-284.

CONSTANTINIDOU, N. – H. LAMERS, (επιμ.). *Receptions of Hellenism in Early Modern Europe, 15th–17th Centuries*, Λέιντεν & Βοστώνη: Brill, 2019.

CRĂCIUM, M. *Protestantism și ortodoxie în Moldova secolului al XVI-lea*, Cluj-Napoca: Fundația Culturală Cele Trei Crișuri & Presa Universitară Clujană, 1996.

CRĂCIUM, M. «Protestantism and Orthodoxy in sixteenth-century Moldavia», στο K. MAAG (επιμ.), *The Reformation in Eastern and Central Europe*, Λονδίνο & Νέα Υόρκη: Routledge, 2016², σσ. 126-135.

CRUSIUS, M. *Turcograecia*, Βασιλεία: Leonardus Ostenius & Sebastianus Henricpetrus, 1584.

FALANGAS, A. «Jacques Diassorinos et Jacques Vassilikos (Despote Vodă) dans la vision de l’historiographie grecque», στο I. CÂNDEA, P. CERNOVODEANU & G. LAZĂR (επιμ.), *Inchinare lui Petre S. Năsturel la 80 de ani*, Βραϊλα: Museul Brăilei – Editura Istros, 2003, σσ. 159-170.

FALANGAS, A. *Jacques Vassilikos – Despote (Despot Vodă). Un grec, voïévode de Moldavie. À la lumière des sources narratives roumaines des XVI et XVII siècles*, Βουκουρέστι: Éditions Omonia, 2009.

GARCÍA BUENO, C. *El copista griego Jacobo Diasorino (s. XVI): estudio paleográfico y codicológico de sus manuscritos*, διδακτορική διατριβή, Universidad Complutense Madrid, 2017, <<https://eprints.ucm.es/id/eprint/45368/>> (πρόσβαση στις 15 Ιουνίου 2022).

GRATIANI, A.M. *De Ioanne Heraclide Despota Vallachorum principe libri tres. Et de Iacobo Didascalo Ioannis fratre liber unus, editi ex manuscripto Bibliothecae Zaluscianae*, Varsaviae: Ex typographia Mizleriana, 1759, στο É. LEGRAND (έκδ.), *Deux Vies de Jacques Basilicos, Seigneur de*

Samos, Marquis de Paros, Comte Palatin et Prince de Moldavie, l'une par Jean Sommer, l'autre par A.-M. Graziani, suivie des pièces rares et inédites, Παρίσι: Maisonneuve, 1889, σσ. 217-236.

GRIVAUD, G. «Ο πνευματικός βίος και η γραμματολογία κατά την περίοδο της Φραγκοκρατίας», στο Θ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΛΟΣ (επιμ.), *Ιστορία της Κύπρου*, τ. 5, *Μεσαιωνικόν βασίλειον – Ενετοκρατία*, Λευκωσία: Ίδρυμα Αρχιεπισκόπου Μακαρίου Γ' / Γραφείον Κυπριακής Ιστορίας, 1996, σσ. 863-1207.

GRIVAUD, G. *Entrelacs chiprois: essai sur le lettres et la vie intellectuelle dans le royaume de Chypre, 1191-1570*, Λευκωσία: Mouflon Publications, 2009.

GRIVAUD, G. «Un société en guerre: Chypre face à la conquête ottomane», στο Α. ΝΙΚΟΛΑΟΥ-ΚΟΝΝΑΡΗ (επιμ.), *Η Γαληνοτάτη και η Ευγενεστάτη: Η Βενετία στην Κύπρο και η Κύπρος στη Βενετία / La Serenissima and La Nobilissima: Venice in Cyprus and Cyprus in Venice*, Λευκωσία: Πολιτιστικό Ίδρυμα Τραπεζής Κύπρου, 2009, σσ. 194-203.

GRIVAUD G. (με τη συνεργασία της EVANGELIA SKOUFARI). *Venice and the Defence of the Regno di Cipro: Giulio Savorgnan's Unpublished Cyprus Correspondence (1557-1570). Including Ascanio Savorgnan's Descrizione delle cose di Cipro from the Collections of the BCCF*, Λευκωσία: Bank of Cyprus Cultural Foundation: 2016.

HILL, G. *A History of Cyprus*, τ. III, Κέιμπριτζ: Cambridge University Press, 1948 (ανατ. 1972).

HUNGER, H. «Aus den letzten Lebensjahren des Jakob Diassorinos», στο T.D. MOSCONAS (επιμ.), *Tome Commémoratif du Millénaire de la Bibliothèque Patriarcale d'Alexandrie*, Αλεξάνδρεια: Institut d'Études orientales de la Bibliothèque patriarcale d'Alexandrie, 1953, σσ. 90-99.

HURMUZAKI, E. DE. *Documente privitoare la Istoria Românilor*, τ. VIII: 1376-1650, Βουκουρέστι, 1894.

LAMANSKY, V. *Sécrets d'état de Venise. Documents, extraits, notices et études servant à éclaircir les rapports de la Seigneurie avec les Grecs, les Slaves et la Porte Ottomane à la fin du XVe et au XVIe siècle*, τ. 2, Αγία Πετρούπολη: Académie Impériale des Sciences, 1884 (ανατ. Νέα Υόρκη: Burt Franklin, 1968).

LEGRAND, É. *Bibliographie hellénique: ou description raisonnée des ouvrages publiés en Grec par des Grecs aux XVe et XVIe siècles*, τ. 1-2, Παρίσι: Ernest Leroux, 1885.

LUSIGNAN, E. DE. *Description de toute l'isle de Chypre*, Παρίσι: G. Chaudière, 1580.

MARSILI, M. «Graziani, Antonio Maria», στο *Dizionario biografico degli italiani*, τ. 58, Ρώμη: Istituto della Enciclopedia Italiana, 2002, σσ. 801-804, <[MERCATI, S.G. «Diassorino, Giacomo», στην *Enciclopedia Italiana*, Ρώμη: Istituto della Enciclopedia Italiana, 1931, <\[PAPADAMOU, C. «The Multifaceted Role of the Cypriot Élite in the Defense of Cyprus before and during the Venetian–Ottoman War \\(1570–1571\\)», στο S. BIRTACHAS \\(επιμ.\\), *Venetian–Ottoman Wars \\[= Nuova Antologia Militare. Rivista interdisciplinare della Società Italiana di Storia Militare*, έτος 3, ειδικό τεύχος 1 \\(Ιούλιος 2022\\)\\], σσ. 103-140, <\\[PUST, K. «The Popular Politics on the Mediterranean Periphery. Social Conflicts and Solidarity in the Venetian Towns of the Eastern Adriatic in the 16th Century», ανακοίνωση στο 11th International Conference on Urban History ‘Cities and Societies in Comparative perspective’ \\\(Πράγα, 29 Αυγούστου – 1 Σεπτεμβρίου 2012\\\), <\\\[https://www.academia.edu/1925337/The Popular Politics on the Mediterranean Periphery Social Conflicts and Solidarity in the Venetian Towns of the Eastern Adriatic in the 16th Century\\\]\\\(https://www.academia.edu/1925337/The_Popular_Politics_on_the_Mediterranean_Periphery_Social_Conflicts_and_Solidarity_in_the_Venetian_Towns_of_the_Eastern_Adriatic_in_the_16th_Century\\\)> \\\(πρόσβαση στις 15 Ιουνίου 2022\\\).\\]\\(https://www.nam-sism.org/Articoli/Articoli%202022/NAM%20N.%20Sp1%202022.%204.%20PAPADAMOU%20The%20Multifaceted%20Role%20of%20the%20Cypriot%20C3%89lite.pdf> \\(πρόσβαση στις 15 Ιουλίου 2023\\).</p>
</div>
<div data-bbox=\\)\]\(https://www.treccani.it/enciclopedia/giacomo-diassorino_%28Enciclopedia-Italiana%29/> \(πρόσβαση στις 15 Ιουνίου 2022\).</p>
</div>
<div data-bbox=\)](https://www.treccani.it/enciclopedia/antonio-maria-graziani_(Dizionario-Biografico)/> (πρόσβαση στις 15 Ιουνίου 2022).</p>
</div>
<div data-bbox=)

SATHAS, C. N. *Μνημεία Ελληνικής Ιστορίας = Documents inédits relatifs à l'histoire de la Grèce au Moyen Âge publiés sous les auspices de la Chambre des députés de Grèce*, τ. IV, Παρίσι: Maisonneuve et Cie, 1882.

SKOUFARI, E. «L’Arcivescovo Filippo Mocenigo e l’applicazione della Riforma tridentina a Cipro», στο B. ARBEL, E. CHAYES & H. HENDRIX (επιμ.), *Cyprus and the Renaissance*, Turnhout: Brepols, 2012, σσ. 205-230.

VOGEL, M. & V. GARDTHAUSEN. *Die griechischen Schreiber des Mittelalters und der Renaissance*, Λειψία: Otto Harrassowitz, 1909.

ΒΙΟΓΡΑΦΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ

Ο Στάθης Μπίρταχας είναι αναπληρωτής καθηγητής στο Τμήμα Ιταλικής Γλώσσας και Φιλολογίας του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, όπου θεραπεύει το γνωστικό αντικείμενο της Ευρωπαϊκής Ιστορίας και του Πολιτισμού με έμφαση στην Ιστορία των Ελληνοϊταλικών Σχέσεων. Τα ερευνητικά του ενδιαφέροντα επικεντρώνονται στην κοινωνική, πολιτισμική και στρατιωτική ιστορία του βενετικού κράτους και των ελληνικών περιοχών του βενετικού Κράτους της Θάλασσας (13ος–18ος αι.) στην κοινωνική και πολιτισμική ιστορία της ελληνικής διασποράς στην Ιταλική χερσόνησο (μεσαιωνικοί και νεότεροι χρόνοι) στις ελληνοϊταλικές σχέσεις και ανταλλαγές (πολιτικές, ιδεολογικές, πολιτισμικές), καθώς και στη μετανάστευση κατά την περίοδο του μακρού *Risorgimento* και του 20ού αιώνα και στους ιταλούς εθελοντές μαχητές (φιλέλληνες, γαριβαλδινούς) στον ελλαδικό χώρο (19ος–αρχές 20ού αι.). Από την πρόσφατη εργογραφία του επισημαίνονται η έκδοση των εκθέσεων πεπραγμένων των ανώτατων βενετών αξιωματούχων της Κύπρου (Θεσσαλονίκη: Επικεντρο, 2020, <<https://www.epikentro.gr/?book=1140>>) και το αφιερωματικό τεύχος του διεθνούς επιστημονικού περιοδικού *Nuova Antologia Militare. Rivista interdisciplinare della Società Italiana di Storia Militare* στους Βενετο-οθωμανικούς πολέμους (15ος–18ος αι.), το οποίο επιμελήθηκε (Ν. 3, 2022, Fascicolo Speciale 2. Giugno 2022. *Venetian-Ottoman Wars*, edited by Stathis Birtachas. Διαθέσιμο στον ιστότοπο του περιοδικού: <<https://www.nam-sism.org/3.2%20%20fascicoli.html>>).

The anti-Venetian movement of Jacob Diassorinos in Cyprus (1562-1563): political, ideological, ecclesiastical and socio-economic context

Stathis BIRTACHAS

Abstract: Despite difficulties documenting a well-grounded interpretation due to the limited sources available on key questions related to the anti-Venetian movement of Jacob Diassorinos in Cyprus (1562-1563), the essay diverges from prevailing approaches in Greek and Cypriot historiography, which highlight the bearer of the movement as an “early visionary of the Greek national uprising” two and a half centuries before the age of nationalism and revolution. It focuses on Diassorinos’ professional and

intellectual identity and background in the West and in Cyprus, as well as situating the movement in time and place; that is, it associates the movement with the reception of classical antiquity and Hellenism by Renaissance intellectuals and protestant teachers and humanists, but also with the political, socio-economic and ecclesiastical context in Cyprus during the 16th century and the last fifteen years of Venetian rule on the island in particular.

Keywords: *Venice's Maritime State, Cyprus, 16th century, Jacob Diassorinos, anti-Venetian movement.*

Η κατά τον ΙΖ΄ αιώνα επανάστασις της ελληνικής φυλής. Η βενετική επιχείρηση για την κατάληψη του Μοριά και η πρόσληψή της από την ελληνική ιστοριογραφία

Γεράσιμος Δ. ΠΑΓΚΡΑΤΗΣ

Περίληψη: Η παρούσα μελέτη έχει δύο κύριους στόχους. Ο πρώτος από αυτούς είναι η εξέταση των σχέσεων του Φραντσέσκο Μοροζίνι και των βενετικών αρχών της Πελοποννήσου με τους τοπικούς πληθυσμούς σε διάφορες ιστορικές φάσεις που εκτείνονται από την κατάκτηση και την εδραίωση της παρουσίας τους στην περιοχή μέχρι την εγκατάλειψη του Βασιλείου του Μοριά. Ο δεύτερος στόχος είναι η μελέτη ζητημάτων που σχετίζονται με την πρόσληψη της κατάκτησης του Μοριά από τους σύγχρονους με τα γεγονότα και από τη μεταγενέστερη ιστοριογραφία.

Λέξεις κλειδιά: Βενετοκρατία, Βασίλειο του Μοριά, 17^{ος} αιώνας, Φραντσέσκο Μοροζίνι.

«Επτά μεγάλας επαναστάσεις αριθμεί ο ελληνισμός κατά το μεσο-λαβούν από της αλώσεως της Κωνσταντινουπόλεως μέχρι της αναγεννήσεως του 1821 τετραιώνιον διάστημα. Επισημοτέρα όμως πασών των άλλων υπήρξεν η περί τα τέλη της ΙΖ΄ εκατονταετηρίδος υπό των Ενετών μεν υποκινηθείσα, αλλά δια της στιβαράς χειρός των τώως αμεριμνούντων αρματωλών αισίως διεξαχθείσα [...] Η Ελλάς, από των Ακροκεραυνίων μέχρι του Ταινάρου επί τριάκοντα σχεδόν έτη, ανέπνευσεν ανέτως την ζείδωρον της ελευθερίας αύραν. Την επανάστασιν σύσσωμος ο αρματωλισμός υπεστήριξεν, και από της ώρας ταύτης επίσημον προς τους κατακτητάς ποιήσας διαζύγιον, κατεσκήνωσεν εις τα όρη [...] Η στιγμιαία εκείνη αναγέννησις της ελληνικής φυλής, δια της αισχράς των Ενετών προδοσίας, επίνγη μεν εντός ποταμών αιμάτων, αλλ΄ εις τον Ελληνισμόν λαμπροτέραν προσεκτήσατο αίγλην. Ο αρματωλός δεν ήτο πλέον μίσθιος χωροφύλαξ

του κατακτητού, οι δε εκπατρισθέντες Έλληνες εγνωστοποίησαν εις την Ευρώπην ότι δεν απέθανεν η Ελλάς. Οι περιηγηταί δεν εθαύμαζον πλέον τα υπό των εκφυλισθέντων δούλων πατούμενα ιερά της αρχαιότητος μνημεία, αλλ' έκπληκτοι παρετήρουν διηνεκή καθ'άπασαν την Ελλάδα επαναστατικόν οργανισμόν»¹.

Το παράθεμα ανήκει στον Κωνσταντίνο Σάθα και προέρχεται από το 36 σελίδων δοκίμιο που δημοσίευσε το 1865 με τον τίτλο *Η επανάστασις της ελληνικής φυλής τον 17^ο αιώνα*. Στο σύντομο αυτό έργο, γραμμένο με ύφος στομφώδες και πατριωτική έξαρση σύμφωνη με το πνεύμα της εποχής, ως επανάσταση και μάλιστα τη λαμπρότερη από τις επτά που πραγματοποίησαν οι Έλληνες μεταξύ 1453 και 1821 αποκαλεί ο Σάθας τη συμμετοχή των υπηκόων του σουλτάνου υπέρ των Βενετών στην υπό τον Φραντσέσκο Μοροζίνι βενετική επιχείρηση που κατέληξε το 1685 στην κατάκτηση του Μοριά. Και ως προδοσία χαρακτηρίζει την εγκατάλειψη των εξεγερμένων Ελλήνων από τους Βενετούς και την επικέντρωση των τελευταίων αποκλειστικά στους κατοίκους του και όχι στο σύνολο των Ελλήνων Οθωμανών υπηκόων, τους οποίους όφειλαν, κατά τον συγγραφέα, οι Βενετοί να απελευθερώσουν. Ταυτίζει με άλλα λόγια τη συστράτευση αυτή με μια επανάσταση, θεωρεί α priori ως επιβεβλημένη την υποχρέωση των Βενετών να συμβάλουν στην απελευθέρωση όλων των Ελλήνων από τους Οθωμανούς, και ως προδοσία την επικέντρωσή τους στον Μοριά, ενώ, τέλος, χαρακτηρίζει τη λεγόμενη δεύτερη βενετοκρατία στην Πελοπόννησο ως μια τριακονταετή περίοδο ελευθερίας, ως δηλαδή το ευτυχές αποτέλεσμα μιας επαναστατικής κίνησης που κατέληξε στην αλλαγή κυριάρχου, για ένα μέρος του ελληνικού κόσμου, έστω κι αν αυτός ο κυρίαρχος δεν ήταν Έλληνας.

Η σχέση διοικούντων και διοικουμένων στο βενετικό Κράτος της Θάλασσας είναι ένα ερώτημα με πολλές μεταβλητές, στο οποίο έχουν κατά καιρούς δοθεί ποικίλες απαντήσεις. Κάποιες από αυτές είναι τοποθετημένες σε συγκεκριμένο τόπο και χρόνο και βασίζονται σε εδραία τεκμηρίωση². Άλλες

¹ Κ.Ν. ΣΑΘΑΣ, *Η επανάστασις της ελληνικής φυλής τον 17^ο αιώνα*, Αθήνα, 1865, σσ. 5-6 ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Τουρκοκρατούμενη Ελλάς: ιστορικών δοκίμιον περί των προς αποτίναξιν του Οθωμανικού ζυγού επαναστάσεων του Ελληνικού Έθνους (1453-1821)*, Αθήνα, 1869, σσ. 312-363.

² Βλ. μεταξύ άλλων σε D. CALABI, «Città e Territorio nel Dominio da Mar», στο A. TENENTI – U. TUCCI (επιμ.), *Storia di Venezia dalle origini alla caduta della Serenissima*, τ. VI, Βενετία, 1994, σσ. 943-977· Ν. ΚΑΡΑΠΙΔΑΚΗΣ, «Οι σχέσεις διοικούντα και διοικου-

συνδέονται με θέσεις απλουστευτικές, βασισμένες σε στερεότυπα και παγιωμένες αντιλήψεις. Από τον ρόλο των Βενετών άλλοτε ως απελευθερωτών της Πελοποννήσου, κατ' επέκταση και των Ελληνορθόδοξων κατοίκων της από τον τουρκικό ζυγό, που απηχεί την επίσημη επικοινωνιακή θέση των Βενετών στη διάρκεια του πολέμου του Μοριά³, και άλλοτε ως ξένων και αιρετικών που απειλούσαν μέσω της κατάκτησης να εκλατινίσουν τους Έλληνες⁴, έως το ιδεολόγημα που εμφανίζει ως σχεδόν ισότιμη τη συνύπαρξη Ελλήνων και Βενετών στο Κράτος της Θάλασσας χάρη στη διαμόρφωση μιας κοινωνίας «ουσιαστικά ενιαίας», δομημένης με κριτήρια ταξικά και εισοδηματικά και σε καμιά περίπτωση εθνικά ή θρησκευτικά, στο οποίο ιδεολόγημα αποδίδεται η πολιτισμική ώσμωση που παρατηρείται σε κτήσεις της Βενετίας όπως λ.χ. η Κρήτη σε συγκεκριμένες περιόδους⁵, η απόσταση είναι μεγάλη και τα ενδιάμεσα βήματα εξαιρετικά πολλά.

Η μεγάλη διάρκεια της βενετικής κατάκτησης στην Ανατολή, η ισχύς των Βενετών σε σύγκριση με τις δυνάμεις που τους ανταγωνίζονταν στην Ανατολική Μεσόγειο και η εξέλιξη αυτής της ανταγωνιστικής σχέσης στον χρόνο, οι ποικίλες πραγματικότητες κάθε περιοχής που υπήχθη στη βενετική κυριαρχία, οι προσανατολισμοί της βενετικής διοίκησης και οι ανά

μενου στη Βενετοκρατούμενη Κέρκυρα», στο Α. ΝΙΚΗΦΟΡΟΥ (επιμ.), *Κέρκυρα, μια μεσογειακή σύνθεση: νησιωτισμός, διασυνδέσεις, ανθρώπινα περιβάλλοντα, 16^{ος}-19^{ος} αι.*, Κέρκυρα, 1998, σσ. 179-190. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, «I rapporti tra governanti e governati nella Creta veneziana: una questione che può essere riaperta», στο G. ORTALLI (επιμ.), *Venezia e Creta. Πρακτικά Συνεδρίου (Ηράκλειο-Χανιά, 30 Σεπτεμβρίου-5 Οκτωβρίου 1997)*, Βενετία, 1998, σσ. 233-244. Ε. ΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΥ-ΣΙΣΙΛΙΑΝΟΥ, *Πρεσβείες της Βενετοκρατούμενης Κέρκυρας (16^{ος}-18^{ος} αι.)*. Πηγή για σχεδίασμα ανασύνθεσης της εποχής, Αθήνα, 2002, σσ. 215-216. ΤΗΣ ΙΔΙΑΣ, *Η Βενετοκρατία στα Επτάνησα. Η περίπτωση της Κέρκυρας*, Αθήνα 2023, σσ. 38-65.

³ P. GARZONI, *Istoria della Repubblica di Venezia in tempo della sacra lega contra Maometto IV e tre suoi successori, Gran Sultani de' Turchi*, τ. I-II, Βενετία, 1705. Α. ΣΤΟΥΡΑΙΤΙ, «La Guerra di Morea (1684-1699). Forma e ideologia di una narrazione», *Studi Veneziani* 41 (2001), σσ. 259-280.

⁴ L.V. RANKE, «Περί της εν Πελοποννήσω Ενετοκρατίας (1685-1715)», *Πανδώρα* 12 (1861-1862), σσ. 553-562, 577-585 και 13 (1862-1863), σσ. 1-9, 25-34. ΣΤ. ΞΑΝΘΟΥΔΙΔΗΣ, *Η Ενετοκρατία εν Κρήτη και οι κατά των Ενετών αγώνες των Κρητών*, Αθήνα, 1939. Γ.Ν. ΛΕΟΝΤΣΙΝΗΣ, «Επανάστατικό φαινόμενο και ιδεολογία στην Κρήτη, την Κύπρο και τα Ιόνια Νησιά κατά τη βενετική περίοδο», *Πεπραγμένα του Ζ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. Β2, Ρέθυμνο, 1995, σσ. 423-437.

⁵ Ν.Μ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΑΚΗΣ, «Ο ποιητής του Ερωτοκρίτου», *Πεπραγμένα του Δ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου (Ηράκλειο, 29 Αυγούστου-3 Σεπτεμβρίου 1976)*, τ. 2, Αθήνα, 1981, σσ. 331-338.

περιόδους τάσεις της ιστοριογραφίας σε συνδυασμό με ειδικότερες οπτικές (εθνικισμοί, δογματικές θέσεις, στερεοτυπικές προσεγγίσεις κ.λπ.), όλα τα παραπάνω υποδεικνύουν τα πολλαπλά επίπεδα στα οποία θα μπορούσαν να αναζητηθούν απαντήσεις σε ένα ερώτημα τόσο σύνθετο όσο οι σχέσεις των Βενετών κυριάρχων με τους υπηκόους τους στην Ανατολή.

Ειδικότερα σε ό,τι αφορά την Πελοπόννησο, η επιστροφή των Βενετών εκεί δύο σχεδόν αιώνες μετά την αποχώρησή τους από τις περιορισμένες εδαφικά, μέχρι τα τέλη του 15^{ου} αιώνα, κτήσεις τους, τόνωσε το κύρος της Γαληνοτάτης που είχε πληγεί από την οδυνηρή απώλεια της Κρήτης. Ο άνθρωπος που με ρεαλισμό συνομολόγησε τη συνθήκη παράδοσης του Χάνδακα ήταν εκείνος που θα είχε τον πρωταγωνιστικό ρόλο σε αυτή την ευτυχή για το κράτος του εξέλιξη⁶.

Οι Βενετοί στην Πελοπόννησο, τη μεγαλύτερη σε έκταση επικράτεια που απέκτησαν ποτέ στην Ανατολή, διαδέχθηκαν τους Οθωμανούς, ενώ κατά κανόνα συνέβαινε το αντίθετο⁷. Βρήκαν έτσι μια παγιωμένη κατάσταση και έναν πληθυσμό με ριζωμένες αντιλήψεις για το δημόσιο και το ιδιωτικό, αντιλήψεις καλλιεργημένες κατά τη διάρκεια της μακραίωνης οθωμανικής κυριαρχίας. Αλλά και η Βενετία του τέλους του 17^{ου} αιώνα δεν ήταν εκείνη του τέλους του 15^{ου} αι, όσο κι αν υπήρχαν και τέτοιες πεποιθήσεις στην πόλη των δόγηδων⁸.

Εντούτοις, ορισμένα χαρακτηριστικά γνωρίσματα των Βενετών όπως η μεθοδικότητα και η αποτελεσματικότητα της κρατικής τους μηχανής, οι παγιωμένες στρατηγικές ως προς τη διαφοροποιημένη αντιμετώπιση των κοινωνικών ομάδων στις υπερπόντιες κτήσεις τους, η επικοινωνιακή τους στρατηγική, η ναυτική ισχύς κ.ά. εξακολουθούσαν να αποτελούν και τότε σταθερές. Χάρη σε όλα αυτά και στην αξιοποίηση της ευνοϊκής συγκυρίας κατακτήθηκε ο Μοριάς. Χάρη στο έργο των Βενετών γραφειοκρατών και μηχανικών δόθηκε η δυνατότητα στο κράτος να αντιληφθεί στις λεπτομέρειές του τη φύση και τις δυνατότητες της επικράτειας που είχε

⁶ A. VIGGIANO, «Dispacci dal confine: i provveditori veneziani e la guerra», στο M. INFELISE – A. STOURAITI (επιμ.), *Venezia e la Guerra di Morea. Guerra, politica e cultura alla fine del '600*, Μιλάνο, 2005, σ. 69 [69-77].

⁷ Γ.Β. ΝΙΚΟΛΑΟΥ, «Συνέχειες, ασυνέχειες και ρήξεις στον ελληνικό κόσμο κατά τα νεώτερα χρόνια: η περίπτωση της Πελοποννήσου (1685-1715)», στο Κ.Α. ΔΗΜΑΔΗΣ (επιμ.), *Πρακτικά του Ε' Ευρωπαϊκού Συνεδρίου Νεοελληνικών Σπουδών της Ευρωπαϊκής Εταιρείας Νεοελληνικών Σπουδών*, τ. 5, Αθήνα, 2005, σσ. 253-271.

⁸ R. CESSI, *Storia della Repubblica di Venezia*, Φλωρεντία, 1981, σσ. 646-648.

αποκτήσει, και στους Ιστορικούς να διαμορφώσουν μια εικόνα σαφή τόσο για τον βενετικό Μοριά όσο και για την προγενέστερη και τη μεταγενέστερη οθωμανική περίοδο της χερσονήσου. Η έκταση της νέας κτήσης και οι συνθήκες υπό τις οποίες οι Βενετοί την παρέλαβαν (δημογραφικά κενά, οθωμανικές επιδράσεις, σύνθεση πληθυσμού κ.ά.) καθιστούν τη βενετική Πελοπόννησο ένα εξαιρετικό παρατηρητήριο των μεθόδων, παλιών και νέων, που εφάρμοσε η Γαληνοτάτη σε ποικίλα πεδία που αναφέρονται στην οργάνωση της κοινωνίας, της οικονομίας και των εκκλησιαστικών πραγμάτων⁹.

Με αφετηρία όλες αυτές τις πιθανές αντιφάσεις στο κείμενο του Σάθα και βασιζόμενοι στις κατακτήσεις της παλιάς και πρόσφατης έρευνας για το Βασίλειο του Μοριά, θα επιχειρήσουμε να αναδείξουμε το είδος, την ποιότητα και τα κίνητρα που καθόρισαν τις σχέσεις ανάμεσα από τη μια στον Μοροζίνι και τις βενετικές αρχές και από την άλλη στους κατοίκους της Ανατολικής Μεσογείου σε αυτή την ύστατη απόπειρα αναβίωσης των βενετικών αποικιακών φιλοδοξιών¹⁰. Για να δοθούν αυτές οι απαντήσεις θα επιδιώξουμε μέσα από μια επαναφήγηση σημαντικών, κατ' ανάγκην αντιπροσωπευτικών στιγμών της πορείας του Φραντσέσκο Μοροζίνι, την εξέταση των συμπεριφορών των γηγενών απέναντι στους Βενετούς σε μια σειρά από στάδια που περιλαμβάνουν την κατάκτηση, την εδραίωση στον χώρο και την εγκατάλειψη του βασιλείου. Θα σταθούμε, επίσης, σε ζητήματα που σχετίζονται με την πρόσληψη της κατάκτησης του Μοριά από τους σύγχρονους με τα γεγονότα και από τη μεταγενέστερη ιστοριογραφία.

I. Η κατάκτηση - Ο έκτος βενετοτουρκικός πόλεμος (1684-1699)

Σε ό,τι αφορά τα γεγονότα που συνδέονται με την κατάκτηση του Μοριά, είναι γνωστό ότι τη μεγάλη μάζα των στρατιωτικών δυνάμεων της Βενετίας τη συγκροτούσαν μισθοφορικά στρατεύματα με ποικίλη προέλευση. Τα τοπικά στρατιωτικά σώματα είχαν ρόλο επικουρικό αλλά κατά περιπτώσεις

⁹ Κ. ΝΤΟΚΟΣ - Γ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ, *Το βενετικό κτηματολόγιο της Βοστίτσας*, Αθήνα, 1993, σσ. XI-XII.

¹⁰ F. GUIDA, «L'ultima esperienza "Imperiale" di Venezia: la Venezia in Morea dopo la pace di Carlovitz», στο F. GUIDA - L. VALMARIN (επιμ.), *Studi Balkanici (Publicati in occasione del VI Congresso Internazionale dell'Associazione Internazionale d'Etudes Sud-Est Européennes, Σόφια, 30.8 - 5.9.1989)*, Quaderni di Clío-8, Ρώμη, 1989, σσ. 107-136.

καίριο, καθώς, σε αντίθεση με τους ξένους μισθοφόρους, πολεμούσαν στον τόπο τους, όπου θα παρέμεναν και μετά το τέλος των εχθροπραξιών.

Η έναρξη του πολέμου των ενωμένων χριστιανικών δυνάμεων εναντίον των Οθωμανών από το 1684 μαρτυρείται πως προκάλεσε ενθουσιασμό στους χριστιανούς της Ανατολικής Μεσογείου¹¹. Το κύριο βάρος της στήριξης των βενετικών δυνάμεων το σήκωσαν, όπως θα αναμενόταν, τα νησιά του Ιονίου. Εκεί, από τις αρχές του πολέμου έλαβαν χώρα μεγάλες στρατολογήσεις από τα ίδια τα νησιά και από γειτονικές περιοχές, χάρη σε κεφάλαια που συγκεντρώθηκαν επί τόπου¹². Επιπλέον, οι κοινότητες ή μάλλον τα πλέον εύπορα και διακεκριμένα στελέχη τους εξόπλισαν πολεμικές γαλέρες, των οποίων κάλυπταν το κόστος ναυτολόγησης και τροφοδοσίας και αναλάμβαναν τη διαχείριση. Την ίδια στιγμή πολυάριθμα μικρά επτανησιακά σκάφη λειτουργούσαν επικουρικά συμβάλλοντας στην τροφοδοσία των βενετικών στρατευμάτων.

Οι Επτανήσιοι αριστοκράτες είχαν ηγετικό ρόλο και σε άλλα πεδία όπως οι χερσαίες επιχειρήσεις στις απέναντι των νησιών ακτές αλλά και σε διπλωματικό επίπεδο. Οι Κεφαλονίτες Άγγελος Δελλαδέτσιμας και Ιωάννης Βαππιστής Μεταξάς ηγήθηκαν τοπικών στρατών. Ο τελευταίος, μάλιστα, είχε ρόλο στη διαπραγμάτευση με τους Οθωμανούς για την παράδοση του φρουρίου της Αγίας Μαύρας. Σε αντάλλαγμα για αυτές του τις υπηρεσίες ο Μοροζίνι του ανέθεσε τη διοίκηση του Ξηρομέρου και του Βάλτου για όσο διάστημα οι Βενετοί είχαν τον έλεγχο σε αυτή την περιοχή¹³.

Τον κύριο λόγο στις βενετικές επιχειρήσεις στη στεριά στα πρώτα χρόνια του πολέμου τον είχαν ωστόσο οπλαρχηγοί από την Ήπειρο, τη Μακεδονία και τη Στερεά Ελλάδα. Κάποιοι από αυτούς συνεργάστηκαν με τους

¹¹ Για τα γεγονότα που οδήγησαν στη συγκρότηση της Ιερής Συμμαχίας και στην κατάκτηση του Μοριά βλ. σε Ε. EICKHOF, *Venezia, Vienna e i turchi: bufera nel Sud-Est europeo, 1645-1700*, Μιλάνο, 1991· Κ. SETTON, *Venice, Austria and the Turks in the Seventeenth Century*, Φιλαδέλφεια, 1991, σσ. 290-330.

¹² Ι. ΧΑΣΙΩΤΗΣ, «Η κάμψη της οθωμανικής δυνάμεως», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. 11, Αθήνα, 1975, σσ. 19-20· Α. ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, τ. 4, Θεσσαλονίκη, 1973, σσ. 16-17. Στα δύο αυτά έργα αξιοποιούνται τα κείμενα των Α. LOCATELLI, *Racconto storico della Veneta Guerra in Levante contro l'Impero Ottomano dall'anno 1684 fino all'anno 1690*, Κολονία, 1691 & Ρ. GARZONI, *Istoria della Repubblica di Venezia in tempo della sacra lega contra Maometo IV e tre suoi successori*, *Gran Sultani de' Turchi*, Βενετία, 1705.

¹³ ΧΑΣΙΩΤΗΣ, «Η κάμψη της οθωμανικής δυνάμεως», σ. 20.

Βενετούς και έμειναν σταθερά πιστοί σε αυτούς. Ανταμείφθηκαν για τούτο από τη Γαληνοτάτη με τιμές και αξιώματα και με τη χορήγηση του δικαιώματος διαχείρισης δημόσιων πόρων. Ο Άγγελος Σουμίλας από τα Γιάννινα πήρε όχι μόνο την ευγένεια της Λευκάδας αλλά και ακίνητη περιουσία στο νησί όπου εγκαταστάθηκε μόνιμα¹⁴. Και άλλοι Έλληνες και Αλβανοί οπλαρχηγοί στήριξαν τους Βενετούς. Έχοντας, όμως, τρόπους δράσης και συμπεριφοράς διαφορετικούς από εκείνους ενός τακτικού στρατού, δεν ακολουθούσαν πάντα πιστά τις βενετικές στρατηγικές, ενώ δεν δίσταζαν ακόμη και να αλλάξουν στρατόπεδο.

Σε αυτές τις μεταστροφές, γνωστές ούτως ή άλλως από την ιταλική ιστορία και από τις περιγραφές του Νικολό Μακιαβέλλι¹⁵, υπήρχε και οθωμανική παρέμβαση. Δεν πρέπει άλλωστε να ξεχνάμε ότι οι οπλαρχηγοί της Νότιας Βαλκανικής, ιδίως όσοι ανήκαν στην κατηγορία των λεγόμενων αρματολών, είχαν και σχέση επαγγελματική με τους Τούρκους, για λογαριασμό των οποίων ασκούσαν έργο αστυνόμευσης σε μεθοριακές ζώνες. Αυτές οι μεταστροφές και οι συνεννοήσεις μεταξύ των οπλαρχηγών και των Οθωμανών, σε συνδυασμό με την ισχύ της πολεμικής μηχανής του σουλτάνου, μπόρεσαν να αποτρέψουν τη μετατροπή των αρχικών εξεγέρσεων στα εδάφη βόρεια της Πελοποννήσου σε σταθερές βενετικές κατακτήσεις.

Από το 1686 και μετά το κύριο βάρος των βενετικών επιχειρήσεων μεταφέρθηκε στην Πελοπόννησο. Πέραν των Επτανησίων, κυρίως Ζακυνθίων και Κεφαλοντιών, ξεχωριστό ρόλο στις εκεί πολεμικές επιχειρήσεις διαδραμάτισαν οι Μανιάτες. Ήδη από το 1684 είχαν έλθει σε επαφή με τις βενετικές αρχές του Ιονίου, με τη διαμεσολάβηση Πελοποννησίων που ζούσαν στα νησιά όπως λ.χ. ο Νικόλαος Δοξαράς. Ως αντάλλαγμα για να εμπλακούν στον πόλεμο οι Μανιάτες διεκδίκησαν πολεμικό εξοπλισμό και προμήθειες. Αυτές οι κινήσεις προέκυψαν, εν μέρει, ως αποτέλεσμα της προγενέστερης συνεργασίας τους με τους Βενετούς κατά την κατάληψη της Καλαμάτας του 1659, που προκάλεσε τη μερική αναστολή των αυτονομιών τους από τις οθωμανικές αρχές¹⁶.

¹⁴ Χ. ΠΑΠΑΚΩΣΤΑ, «Η ευγένεια στα χρόνια της Επτανήσου Πολιτείας. Ο ιππότης Πέτρος Σουμίλας», στο Θ. ΠΥΛΑΡΙΝΟΣ – Π. ΤΖΙΒΑΡΑ (επιμ.), *Ι' Διεθνές Πανιώνιο Συνέδριο (Κέρκυρα, 30 Απριλίου – 4 Μαΐου 2014)*, Κέρκυρα, 2015, σσ. 169-182.

¹⁵ Ν. ΜΑΧΙΑΒΕΛΛΙ, στο Σ. ΒΕΡΤΕΛΛΙ (επιμ.), *Opere*, τ. II, Μιλάνο, 1971.

¹⁶ ΧΑΣΙΩΤΗΣ, «Η κάμψη της οθωμανικής δυνάμεως», σσ. 22-23· Α. ΚΑΡΑΘΑΝΑΣΗΣ, «Επанаστατικές κινήσεις Πελοποννησίων το 1659», *Πρακτικά Α' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών*, τ. 3 (1976-1978), σσ. 196-202.

Και οι Βενετοί αντιμετώπισαν τους Μανιάτες με επιφύλαξη. Τους όπλισαν με φειδώ και τους αξιοποίησαν επιλεκτικά. Στην κατάκτηση του κάστρου της Κορώνης έλαβαν μέρος 230 από αυτούς με επικεφαλής τον Ζακύνθιο Παύλο Μακρή. Η συμμετοχή τους στις υπόλοιπες κατακτήσεις στον Μοριά, ιδίως στην Καλαμάτα και σε άλλα σημεία της Νοτιοανατολικής Πελοποννήσου υπήρξε μαζική (μαρτυρείται η συμμετοχή 5.000 Μανιατών) και σημαντική για την τελική έκβαση της επιχείρησης. Μανιάτες και Κυθήριοι εθελοντές συμμετείχαν επίσης στη μακρά πολιορκία της Μονεμβασίας (κατακτήθηκε το 1690), κρατώντας το κάστρο αποκομμένο από τη στεριά¹⁷.

Χαρακτηριστική, αν και εντελώς ιδιαίτερη, υπήρξε η περίπτωση του Λιμπεράκη Γερακάρη, φημισμένου πολέμαρχου με επιτυχημένες εκστρατείες σε στεριά και θάλασσα και ευκολία στην αλλαγή στρατοπέδου. Οι Τούρκοι, παρόλο που τον αντιμετώπιζαν με καχυποψία, καθώς είχαν συνεργαστεί μαζί του και στο παρελθόν, τον απελευθέρωσαν το 1688 για να τον έχουν στο πλευρό τους στον νέο πόλεμο, με την υπόσχεση ότι θα τον ανακήρυσσαν μπέη-ηγεμόνα της Μάνης. Τόσο ο Λοκατέλι όσο και ο Γκαρτζόνι αναφέρονται σε επιστολή του Γερακάρη προς τους Αθηναίους, τους οποίους ο τελευταίος καλούσε να επιστρέψουν στις πατρίδες τους, εγγυώμενος προσωπικά ότι ο σουλτάνος θα τους παραχωρούσε αμνηστία¹⁸. Ανάλογες υποσχέσεις των Βενετών για τιμές και πλούτη προς αυτόν και τους ανθρώπους του τον έπεισαν να πολεμήσει για εκείνους. Όμως, η βιαιότητα των λεηλασιών του στρατού του εναντίον αμάχων στην Ήπειρο έθεσε πρόωρο τέλος σε αυτή τη συνεργασία¹⁹.

Λίγο μακρύτερα από την Πελοπόννησο, στο Αιγαίο οι Βενετοί συνέχιζαν τις επιχειρήσεις τους. Η κατάληψη της Χίου από τις χριστιανικές δυνάμεις το 1694 επετεύχθη με αφορμή την έκκληση των καθολικών κατοίκων του νησιού προς τους Βενετούς για βοήθεια. Η εγκατάλειψη του νησιού λίγους

¹⁷ LOCATELLI, *Racconto storico della Veneta Guerra in Levante contro l'Impero Ottomano*, τ. I, σ. 120· GARZONI, *Istoria della Repubblica di Venezia in tempo della sacra lega*, τ. I, σ. 99· ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, τ. 4, σσ. 18-20· ΧΑΣΙΩΤΗΣ, «Η κάμψη της οθωμανικής δυνάμεως», σ. 26.

¹⁸ LOCATELLI, *Racconto storico della Veneta Guerra in Levante contro l'Impero Ottomano*, τ. II, σσ. 152-153· ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, τ. 4, σσ. 28-29.

¹⁹ ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, τ. 4, σσ. 39-42· ΧΑΣΙΩΤΗΣ, «Η κάμψη της οθωμανικής δυνάμεως», σ. 32.

μήνες αργότερα συντελέστηκε με τη στήριξη που παρείχαν στους Οθωμανούς οι ορθόδοξοι, που αποτελούσαν τη συντριπτική πλειονότητα του τοπικού πληθυσμού²⁰.

II. Η οργάνωση του χώρου και των ανθρώπων

Με το πέρας των στρατιωτικών επιχειρήσεων στην Πελοπόννησο ξεκίνησαν οι συζητήσεις για τους τρόπους οργάνωσης και διοίκησης του νέου βασιλείου. Θα δοκιμάζονταν σε αυτό το πλαίσιο παλιές και νέες συνταγές.

Στο διοικητικό επίπεδο ακολουθήθηκε μια διάρθρωση που υιοθετήσε στις γενικές της γραμμές το οθωμανικό πρότυπο των καζάδων με τη διαίρεση του χώρου σε 24 *territorii* που εντάχθηκαν σε τέσσερις *province*. Επικεφαλής της βενετικής διοίκησης στον Μοριά ήταν ο γενικός προνοητής των όπλων (*pronveditor general d'Armi*) που είχε πολιτικές και στρατιωτικές αρμοδιότητες. Την *provincia* διοικούσε ο προνοητής και καπιτάνος, πρόσωπο με ανάλογα καθήκοντα, καθώς και ο *rettore* που ασχολούνταν με τα οικονομικά²¹.

Στο επίπεδο της τοπικής αυτοδιοίκησης εισήχθη ο θεσμός των κοινοτικών συμβουλίων που είχαν τις έδρες τους στις πόλεις, ακολουθούσαν καθιερωμένα στον βενετικό χώρο πρότυπα και στελεχώνονταν με πρόσωπα προερχόμενα από τις πλέον διακεκριμένες οικογένειες γηγενών και εποίκων²². Ο ρόλος των τελευταίων ήταν κατά κανόνα ενισχυμένος. Έχοντας συνδέσει τις τύχες τους με τους Βενετούς από την έναρξη του πολέμου, ανταμειφθηκαν με αγροτική περιουσία στην Πελοπόννησο και προνόμια σύμφωνα με το status που είχαν στις πατρίδες τους. Με αυτούς τους όρους οι ισχυρότεροι από τους εποίκους θα αναλάμβαναν ρόλο καθοδηγητικό

²⁰ ΧΑΣΙΩΤΗΣ, «Η κάμψη της οθωμανικής δυνάμεως», σσ. 34-35· Μ. ΝΤΟΥΡΟΥ-ΗΛΙΟΠΟΥΛΟΥ, «Οι βενετοτουρκικές συγκρούσεις των χρόνων 1695 και 1696 στη Χίο και την Πελοπόννησο. Μια αδημοσίευτη πηγή για τα γεγονότα (F. Muazzo, *Guerra della Morea*, κεφ. 1)», *Χιακά Χρονικά* 13 (1981), σσ. 4-39.

²¹ Β. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ, *Πληθυσμός και οικισμοί της Πελοποννήσου, 13^{ος}-18^{ος} αιώνας*, Αθήνα, 1985, σσ. 159-170· ΝΤΟΚΟΣ – ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ, *Το βενετικό κτηματολόγιο της Βοστίτσας*, σσ. XI-XI, XV.

²² Κ. ΝΤΟΚΟΣ, «Οι αστικές κοινότητες και οι αγγαρείες του δημοσίου στη βενετοκρατούμενη Πελοπόννησο», *Εώα και Εσπέρια* 4 (2000), σσ. 243-281· Α. ΠΑΠΑΔΙΑ-ΛΑΛΑ, *Ο θεσμός των αστικών Κοινοτήτων στον ελληνικό χώρο κατά την περίοδο της βενετοκρατίας (13^{ος}-18^{ος} αι.)*. Μια συνθετική προσέγγιση, Βενετία, 2008, σσ. 469-500.

μεταξύ των πολυάριθμων ομογενών τους και υποστηρικτικό για την τάξη πραγμάτων που επιχειρούσαν να εγκαθιδρύσουν οι Βενετοί²³.

Στην ύπαιθρο τον συνδυαστικό κρίκο ανάμεσα στη βενετική διοίκηση και τη μεγάλη μάζα των χωρικών τον αποτελούσαν οι πρόκριτοι (*primati*) και οι γέροντες (*vecchiardi*), επικεφαλής των αναδιοργανωμένων αγροτικών συμβουλίων, θεσμός που λειτουργούσε ήδη, αλλά άτυπα²⁴.

Διαμέσω αυτών των δύο μορφών συλλογικής εκπροσώπησης και των όρων λειτουργίας και ένταξης νέων μελών σε αυτούς τους θεσμούς, οι βενετικές αρχές θα αποκτούσαν τη δυνατότητα να παρεμβαίνουν έμμεσα αλλά κατά τρόπο ουσιαστικό στη διαχείριση των αστικών και εξωαστικών κοινω- νιών.

Για τη διαχείριση του νέου βασιλείου καταρτίστηκε ένα λεπτομερές *corpus* νόμων και καταστατικών διατάξεων που αναφέρονταν σε κάθε κεντρικό ζήτημα. Με το περίφημο *Statuto per il Regno di Morea*, ανεξάρτητα αν αυτό εφαρμόστηκε πλήρως, σε μικρό βαθμό ή και καθόλου, και με τους νόμους που το διαδέχτηκαν, από το 1704 εισήχθησαν στον Μοριά πολλές από τις γνωστές από άλλα τμήματα του Κράτους της Θάλασσας επιλογές των Βενετών για τον τρόπο διοίκησης των αποικιακών τους κτήσεις. Αποικίες που έπρεπε τώρα να εκπαιδευτούν στα βενετικά πρότυπα²⁵.

Οι υπήκοοι στον Μοριά, σχηματικά μιλώντας, διακρίθηκαν αφενός σε μια σειρά από ομάδες που απολάμβαναν μικρότερα ή μεγαλύτερα προνόμια, και αφετέρου στη μεγάλη μάζα των χωρικών που υφίσταντο μεγάλες επιβα- ρύνσεις, χάρη στις οποίες εξασφαλιζόταν το προνομιακό καθεστώς των πρώτων ομάδων.

²³ Α. ΜΑΛΛΙΑΡΗΣ, *Η Πάτρα κατά τη βενετική περίοδο (1687-1715): Γη, πληθυσμοί, κοινωνία στη ΒΔ Πελοπόννησο*, Βενετία, 2008, σ. 194.

²⁴ ΝΤΟΚΟΣ – ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ, *Το βενετικό κτηματολόγιο της Βοστίτσας*, σσ. XII-XIV. ΝΤΟΚΟΣ, «Οι αστικές κοινότητες και οι αγγαρείες του δημοσίου στη βενετοκρα- τούμενη Πελοπόννησο», σσ. 243-249.

²⁵ G. COZZI, «La Repubblica di Venezia in Morea: un diritto per il nuovo Regno (1687-1715)», στο *L'età dei Lumi: studi storici sul settecento europeo in onore di Franco Venturi*, τ. II, Νάπολη, 1985, σσ. 739-789. Χ. ΜΑΛΤΕΖΟΥ, «Και πάλι για το Statuto per il Regno di Morea», *Πρακτικά του Ε' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών (Άργος - Ναύ- πλιον, 6-10 Σεπτεμβρίου 2000)*, τ. 3, Αθήνα, 1996-1997, σσ. 120-128. Βλ. επίσης σε Μ. INFELISE, «L'ultima crociata», στο Μ. INFELISE – Α. STOURAITI (επιμ.), *Venezia e la Guerra di Morea*, σ. 10 [9-19].

Ένα πρόβλημα που χρειάστηκε να αντιμετωπίσουν άμεσα οι Βενετοί ήταν η έλλειψη καλλιεργητών. Ο πόλεμος, η μετακίνηση των μουσουλμάνων κατοίκων, η βίαιη απομάκρυνση χριστιανών που κατέληξαν στα σκλαβοπάζαρα, αλλά και η γενικευμένη τον 17^ο αι. δημογραφική κάμψη της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας θεωρούνται ως οι κύριοι παράγοντες για τη μείωση του πληθυσμού της Πελοποννήσου, που εκτιμάται πως έφτανε το 25-30%²⁶. Το κενό αυτό επιχειρήθηκε να καλυφθεί με ένα συστηματικό εποικιστικό πρόγραμμα²⁷. Η παραχώρηση κινήτρων για εγκατάσταση στην Πελοπόννησο χριστιανών από άλλες περιοχές του οθωμανικού χώρου υπολογίζεται πως έπεισε περισσότερους από 20.000 ανθρώπους²⁸.

Για την ομαλή ένταξη όλων αυτών των προσώπων στις τοπικές κοινωνίες χρειάστηκε να υλοποιηθεί μια άλλη μεγάλη ρήξη, η οριοθέτηση ανάμεσα στη δημόσια και την ιδιωτική περιουσία. Αρχικά αναγνωρίστηκαν οι ιδιοκτησίες στους εναπομείναντες μουσουλμάνους που δέχτηκαν να γίνουν χριστιανοί. Οι αυτόχθονες χριστιανοί είτε συνέχισαν σιωπηρά να κατέχουν τη γη που καλλιεργούσαν ως τότε είτε, με την επιβεβαίωση δύο μαρτύρων, έλαβαν προσωρινούς τίτλους ιδιοκτησίας (*beneprobatum*)²⁹. Όλες οι υπόλοιπες περιουσίες πέρασαν στο βενετικό δημόσιο που με τη σειρά του διέθεσε μέρος αυτών στους νέοφιχθέντες.

Στις ηγετικές ομάδες των εποίκων που συγκρότησαν την αριστοκρατία των πόλεων δόθηκαν γαίες με καθεστώς που προσομοίαζε σε φεουδαλικό τύπου παραχωρήσεις. Ο θεσμός της «κοντέα» (κομητεία) και ο τίτλος του κόμη που αποδόθηκαν κυρίως στους Αθηναίους εποίκους της Πάτρας, προς τους οποίους οι Βενετοί επέδειξαν ιδιαίτερη εύνοια, συνεπάγονταν επιβαρύνσεις για τους καλλιεργητές, πρόσθετες σε σχέση με αυτές που είχαν στις πατρίδες τους³⁰. Τούτο, σε συνδυασμό με τις αγγαρείες που επιβάλλονταν από τα κοινοτικά συμβούλια και τις άλλες φορολογίες, συνέθεσαν ένα δυσχερές πλέγμα επιβαρύνσεων για τους αγροτικούς πληθυσμούς. Εξη-

²⁶ ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ, *Πληθυσμός και οικισμοί της Πελοποννήσου*, σ. 139.

²⁷ Κ. ΝΤΟΚΟΣ, *Η Στερεά Ελλάς κατά τον ενετοτουρκικόν πόλεμον (1684-1699) και ο Σαλώνων Φιλόθεος*, Αθήνα, 1975, σσ. 99-125.

²⁸ ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ, *Πληθυσμός και οικισμοί της Πελοποννήσου*, σσ. 141-142.

²⁹ ΝΤΟΚΟΣ - ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ, *Το βενετικό κτηματολόγιο της Βοστίτσας*, σσ. XIV κ.εξ.

³⁰ ΜΑΛΛΙΑΡΗΣ, *Η Πάτρα κατά τη βενετική περίοδο (1687-1715)*.

γούνται, έτσι, οι λόγοι που οδήγησαν από νωρίς ένα μέρος των εποίκων αγροτών στην επιλογή της παλλινόστησης³¹.

Στις δυσαρέσκειες της μεγάλης μάζας για το καθεστώς που εγκαθιδρύονταν στον Μοριά προστέθηκαν οι προβλέψεις του Statuto για τη λειτουργία των δύο χριστιανικών εκκλησιών. Μετά τον εξοβελισμό της μουσουλμανικής θρησκείας η σταθερή θέση της Βενετίας για περιορισμό των παρεμβάσεων του Πατριαρχείου στους ορθόδοξους υπηκόους της εφαρμόστηκε και στον Μοριά. Η εκλογή των νέων ορθόδοξων επισκόπων από τις κοινότητες είναι ένα από τα μέτρα που ελήφθησαν προς αυτή την κατεύθυνση³². Δεν συνέβη κάτι ανάλογο, όμως, με την καθολική εκκλησία που εκπροσωπούσε τους κυριάρχους αλλά δεν είχε ποιμνιο στην Πελοπόννησο. Η αναδιοργάνωση των καθολικών επισκοπών και οι ιεραποστολές, διευθυνόμενες κυρίως από φραγκισκανούς, σχεδιάστηκαν και πραγματοποιήθηκαν απευθείας από την Αγία Έδρα³³. Γνωρίζουμε από το παράδειγμα των Ιόνιων Νήσων ότι οι Βενετοί έθεταν τους όρους τους για την επιλογή των προσώπων που θα στελέχωναν την καθολική εκκλησία στις κτήσεις τους³⁴. Υπάρχουν ενδείξεις ότι κάτι ανάλογο συνέβη κι εδώ, η επιβεβαίωση των συνιστά, ωστόσο, ένα ερευνητικό ζητούμενο. Οι Βενετοί είχαν, εξάλλου, με παπική βούλα (1689-91) το δικαίωμα της πλήρωσης των αρχιερατικών εδρών στην Πελοπόννησο και στις κατακτημένες πόλεις της Δαλματίας³⁵.

³¹ Α. ΜΑΛΛΙΑΡΗΣ, «Population Exchange and Integration of Immigrant Communities in the Venetian Morea, 1687-1715», στο S. DAVIES – J. DAVIS (επιμ.), *Between Venice and Istanbul. Colonial Landscapes in Early Modern Greece*, Αθήνα, 2007, σσ. 97-109.

³² ΝΤΟΚΟΣ, «Οι αστικές κοινότητες και οι αγγαρείες του δημοσίου στη βενετοκρατούμενη Πελοπόννησο», σ. 246. Σ. ΚΑΡΥΔΗΣ, «Η διαμάχη για τον μητροπολιτικό θρόνο της Πάτρας την περίοδο 1712-13. Νεότερα στοιχεία», στον ΙΔΙΟΥ (επιμ.), *Όψεις της εκκλησιαστικής οργάνωσης στον βενετοκρατούμενο ελληνικό χώρο*, τ. Ι, (Ζάκυνθος-Κέρκυρα-Κεφαλληνία-Κύθηρα-Πελοπόννησος), Αθήνα, 2011, σσ. 119-147.

³³ Δ. ΜΙΧΑΛΑΓΑ, *Συμβολή στην εκκλησιαστική ιστορία της Πελοποννήσου κατά τη β' βενετοκρατία (1685-1715)*, Αθήνα, 2008, σσ. 213-216, 316-322. Β. ΤΣΑΚΙΡΗΣ, «Η εκκλησιαστική πολιτική της Βενετίας στον Μοριά κατά τη δεύτερη Ενετοκρατία (1684-1715)», *Ιστορικά* 26/51 (2009), σσ. 299-314.

³⁴ G.D. PAGRATIS, «Tracce della presenza francescana a Levante: La chiesa e il convento di San Francesco di Corfù», *Il Santo* XXX/1 (2000), σσ. 99-119.

³⁵ ΝΤΟΚΟΣ, *Η Στερεά Ελλάς κατά τον ενετοτουρκικών πόλεμον (1684-1699)*, σσ. 110-111 σημ. 2.

III. Το τέλος ενός αποικιακού ονείρου

Όταν από τον Δεκέμβριο του 1714 οι Βενετοί κλήθηκαν να υπερασπιστούν το δημιούργημά τους στην Πελοπόννησο, δεν ίσχυαν πλέον οι συγκυρίες που είχαν επιτρέψει την κατάκτηση. Επιπλέον, οι Βενετοί είχαν χάσει τη στήριξη της μεγάλης μάζας τόσο των γηγενών, που αντιδρούσαν για την ευνοϊκή αντιμετώπιση των επήλδων στους οποίους είχαν παραχωρηθεί μεγάλα αγροκτήματα, όσο κι εκείνων που είχαν μετακινηθεί στον Μοριά για μια καλύτερη ζωή. Οι επιβαρύνσεις των αγροτικών πληθυσμών³⁶, ως συνέπεια της θεσμοθετημένης κοινωνικής ανισότητας, και η αρνητική διάθεση της ορθόδοξης εκκλησίας απέναντι στους Βενετούς, τους οποίους ο ορθόδοξος κλήρος σχεδόν ταύτιζε με την καθολική εκκλησία και τα ενωτικά της σχέδια, ήταν ορισμένοι από τους κύριους λόγους για αυτές τις στάσεις³⁷.

Τις πρώτες ενδείξεις για τη μεταβολή της κατάστασης σε βάρος τους οι Βενετοί τις διαπίστωσαν από τα απογοητευτικά αποτελέσματα των στρατολογήσεων που επιχείρησαν στο Ιόνιο και την Πελοπόννησο στις απαρχές του λεγόμενου δεύτερου πολέμου του Μοριά, το 1714. Ανάλογη έκβαση είχε και η έκκληση του πάπα Κλήμεντος ΙΑ΄ για μια νέα σταυροφορία. Οι αρχικές ενδείξεις επιβεβαιώθηκαν κατά τη διάρκεια του πολέμου. Η μεγάλη πλειονότητα του ελληνικού στοιχείου, με την εξαίρεση των πολιτών (*cittadini*), είτε έμεινε ουδέτερη είτε πήρε το μέρος των Οθωμανών³⁸, πράγμα που είχε συμβεί νωρίτερα στην Κρήτη και σε άλλες βενετικές κτήσεις που είχαν περάσει σε οθωμανική διοίκηση.

Σε αυτή την εξέλιξη, πέραν της συμβολής των προκρίτων της υπαίθρου και των εκκλησιαστικών, είχαν συμβάλει και οι Οθωμανοί. Με προκηρύξεις και συνεννοήσεις με τους συνδεδειγμένους τους κρίκους στον Μοριά υποσχονταν ότι θα σέβονταν τη ζωή, την περιουσία και τη θρησκευτική ελευθερία και ότι θα παραχωρούσαν κίνητρα οικονομικά όπως η προσωρινή

³⁶ P. TOPPING, «Premodern Peloponnesus: the Land and the People under venetian rule (1685-1715)», *Annals of the New York Academy of Sciences* 268 (1976), σ. 101 [92-108].

³⁷ Ε. ΛΙΑΤΑ, «Μαρτυρίες για την πτώση τ' Αναπλιού στους Τούρκους, 9 Ιούλη 1715», *Μνήμων* 5 (1975), σ. 109 σημ. 29 [101-156]. Α. ΜΑΛΛΙΑΡΗΣ, «Η τουρκική εισβολή στην Πελοπόννησο (1715) και η στάση του πληθυσμού έναντι Βενετών και Τούρκων», *Πρακτικά του ΣΤ΄ Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών (Τρίπολη, 24-29 Σεπτεμβρίου 2000)*, τ. 3, Αθήνα, 2002, σσ. 420- 436.

³⁸ ΜΑΛΛΙΑΡΗΣ, «Η τουρκική εισβολή στην Πελοπόννησο».

αναστολή του κεφαλικού φόρου κ.ά. Χάρη σε όλα αυτά η ύπαιθρος πέρασε με ευκολία στους Τούρκους³⁹. Με την έναρξη του πολέμου φάνηκε ότι ο αγώνας θα ήταν άνισος και οι συνέπειες οδυνηρές για όσους, στο τέλος του, θα βρίσκονταν στη λάθος πλευρά.

Οι ισχυρές οικογένειες που είχαν συνδέσει την κοινωνική και οικονομική τους υπεροχή με τη βενετική κυριαρχία ήταν έτοιμες και οικονομικά ικανές να ακολουθήσουν τους Βενετούς σε μια ακόμη μετακίνησή τους. Και σε αυτή την περίπτωση οι Βενετοί ανταπέδωσαν με υπευθυνότητα τη στήριξη που είχαν λάβει από τις εν λόγω ομάδες ενόπλων και αμάχων. Οι Αθηναίοι, οι Στερεοελλαδίτες, οι Ευβοείς, οι Χιώτες καθολικοί και οι διάφοροι οπλαρχηγοί του οθωμανικού χώρου διευκολύνθηκαν στη μετεγκατάσταση σε βενετικές επικράτειες όπου θα ξεκινούσαν μια νέα ζωή⁴⁰.

Έχει διατυπωθεί η άποψη ότι εντελώς αντίθετα με ό,τι συνέβη κατά την εγκατάσταση των Βενετών στον Μοριά, η οποία γιορτάστηκε με λαμπρές εκδηλώσεις και με την παραγωγή λογοτεχνικών και καλλιτεχνικών έργων⁴¹, η οριστική αποχώρησή τους από εκεί υπήρξε σχεδόν σιωπηλή. Στις εξαιρέσεις περιλαμβάνονται τα ποιητικά έργα δύο Ελλήνων, του Πέτρου Κατσαΐτη από την Κεφαλονιά και του Μάνθου Ιωάννου, Ηπειρώτη που είχε

³⁹ ΜΑΛΛΙΑΡΗΣ, «Η τουρκική εισβολή στην Πελοπόννησο».

⁴⁰ Ι. ΧΑΣΙΩΤΗΣ, «Πολεμικές συγκρούσεις στον ελληνικό χώρο και η συμμετοχή των Ελλήνων», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. Γ': *Ο Ελληνισμός υπό ξένη κυριαρχία (1453-1669, Τουρκοκρατία-Λατινοκρατία)*, Αθήνα, 1974, σσ. 351-353 [257-323].

⁴¹ L. URBAN, «Francesco Morosini: feste e memorie della campagna di Morea», στο M. INFELISE – A. STOURAITI (επιμ.), *Venezia e la Guerra di Morea*, σσ. 325-337· G.I. PILIDIS, «La bomba arrogante e la poesia servile: celebrazioni poetiche», στο M. INFELISE – A. STOURAITI (επιμ.), *Venezia e la Guerra di Morea*, σσ. 270-280· L. MARASSO, «Iconografia di guerra: immagini e informazione», στο M. INFELISE – A. STOURAITI (επιμ.), *Venezia e la Guerra di Morea*, σσ. 209-231· L. MARASSO – A. STOURAITI, *Immagini dal mito. La conquista veneziana della Morea (1684-1699)*, Βενετία, 2001· *Βενετία και Ανατολή. Οι μάχες του Μοροζίνι στην Ελλάδα*, Αθήνα, 1991. Για τη χαρτογραφία της Πελοποννήσου βλ. V. CORONELLI, *Morea, Negroponte et adiacenze*, Βενετία, 1685· ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Conquiste della Serenissima Repubblica di Venezia*, Βενετία, 1686· L. NAVARI, «Morosini and Coronelli: The Iconography of the Venetian Conquest of the Peloponnesus», στο X. ΚΑΛΛΙΓΑ (επιμ.), *Η εκστρατεία του Morosini και το 'Regno di Morea'*, Αθήνα, 1998, σσ. 182-192· A. STOURAITI, «Colonial encounters, local knowledge and the making of the cartographic archive in the Venetian Peloponnese», *European Review of History: Revue europeenne d'histoire* 19/4 (2012), σσ. 491-514· Ο. ΚΑΤΣΙΑΡΔΗ-HERING (επιμ.), *Βενετικοί Χάρτες της Πελοποννήσου, τέλη 17^{ου} – αρχές 18^{ου} αιώνα. Από τη συλλογή του πολεμικού αρχείου της Αυστρίας*, Αθήνα, 2018.

εγκατασταθεί στον Μοριά. Και οι δύο υπήρξαν αυτόπτες μάρτυρες της επανόδου των Τούρκων, εξέλιξη για την οποία θρηνούν στα έργα τους⁴².

Στις φιλοβενετικές αυτές θέσεις μπορούν να προστεθούν και άλλες, οι οποίες, όμως, αναφέρονται στις αφετηρίες του πολέμου, όπως η προσευχή στην Παναγία που πραγματοποίησε ο ιεροκήρυκας Ηλίας Μηνιάτης στην εκκλησία του Αγίου Γεωργίου για την επιτυχία των βενετικών στρατευμάτων. Το γενικό πνεύμα αυτής της προσευχής, όπως και πλήθους άλλων σχετικών στιχουργημάτων, ήταν ότι οι Χριστιανοί κάτοικοι της Πελοποννήσου επιθυμούσαν να απελευθερωθούν από τον ζυγό των «ανθρωποκτόνων και αιμοβόρων βαρβάρων» με τη χάρη της Παναγίας και την επέμβαση μιας χριστιανικής δύναμης⁴³.

Είναι ακριβώς το πνεύμα που καταγράφεται στην επίσημη βενετική ιστοριογραφία⁴⁴ αλλά και στο *Statuto per il Regno di Morea*, όπου η Πελοπόννησος μνημονεύεται ως η γη που είχε κατακτηθεί από τους άπιστους και τώρα ξαναγύριζε θριαμβευτικά στη Χριστιανοσύνη.

Έτσι, λοιπόν, στα κεντρικά χαρακτηριστικά του βενετικού μύθου της δικαιοσύνης πολιτείας που δίνει λύσεις σε όλα τα προβλήματα των υπηκόων της, θα προστίθετο ένα ακόμη: η προστασία των Χριστιανών από τους άπιστους βαρβάρους.

Συμπερασματικά

Για να φτάσει η Βενετία στην κατάκτηση του Μοριά αντίθετα προς τη ροή της ιστορίας χρειάστηκε να αξιοποιήσει μια σειρά από ευνοϊκούς παράγοντες, συγκυριακούς και δομικούς, σε συνδυασμό με τη στρατηγική ευφύια του Μοροζίνι και των συνεργατών του σε στεριά και θάλασσα και, βέβαια, με τη στήριξη μέρους των τοπικών κοινωνιών. Όταν, όμως, το 1714 ξεκίνησε ο έβδομος τουρκοβενετικός πόλεμος, η κατάσταση θα ευνοούσε τον πραγματικά ισχυρό στρατιωτικά, που δεν ήταν οι Βενετοί.

⁴² C. CARPINATO, «Il 'Lamento del Peloponneso' di Petros Katsaitis e 'Della sciagura e prigionia della Morea' di Manthos Ioannou», στο M. INFELISE – A. STOURAITI (επιμ.), *Venezia e la Guerra di Morea*, σσ. 187-208. A. STOURAITI, *Memorie di un ritorno. La Guerra di Morea (1684-1699) nei manoscritti della Querini Stampalia*, Βενετία, 2001.

⁴³ ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, τ. 4, σ. 16.

⁴⁴ GARZONI, *Istoria della Repubblica di Venezia in tempo della sacra lega*. A. STOURAITI, «La Guerra di Morea (1684-1699). Forma e ideologia di una narrazione», *Studi Veneziani* 41 (2001), σσ. 259-280.

Αναμενόμενες ήταν και οι συμπεριφορές των αμάχων. Στην πρώτη φάση του πολέμου του Μοριά το κίνητρο για μετεγκατάσταση στη νέα κτήση ήταν μια καλύτερη ζωή τόσο για τους αγροτικούς πληθυσμούς όσο και για τις ηγετικές ομάδες που μετακινήθηκαν στον αστικό χώρο.

Και οι αυτόχθονες άνθρωποι του πολέμου κινήθηκαν με τρόπο προβλέψιμο. Με κίνητρο τα οφέλη από αμοιβές και από τις νομιμοποιημένες επιδρομές και λεηλασίες, πήραν το μέρος των Βενετών, αλλά ενίοτε ακολουθούσαν και αυτόνομες στρατηγικές. Οι Βενετοί, από την άλλη, στην τελευταία τους ευκαιρία να αναβιώσουν το αποικιακό τους όνειρο, όσο ρεαλιστικό ή αναχρονιστικό κι αν ήταν κάτι τέτοιο, ενήργησαν βάσει γνωστών συνταγών, παρά τους, κατά πεδίο, νέους προσανατολισμούς τους. Διαφοροποίησαν τις πελοποννησιακές κοινωνίες σε ομάδες προνομιούχων, περισσότερο ή λιγότερο ευνοημένων, και στη μεγάλη μάζα που εργαζόταν για να ικανοποιήσει τους παραπάνω και η οποία είχε την υποχρέωση να ανταποκριθεί σε επιβαρύνσεις φορολογικές και προσωπικές (αγγαρείες), είτε ανάλογες είτε και βαρύτερες συγκριτικά μ' εκείνες της οθωμανικής περιόδου⁴⁵.

Βάσει των παγιωμένων πρακτικών τους κινήθηκαν οι Βενετοί και στο θέμα της θρησκείας, πεδίο συχνών εντάσεων. Η επίσημη επικοινωνιακή τους θέση, ότι η απελευθέρωση του Μοριά γινόταν για το καλό της Χριστιανοσύνης, ήταν πειστική σε κοινωνίες καθολικών όπως οι χώρες που είχαν συγκροτήσει τον Ιερό Συνασπισμό, δεν φαίνεται όμως να συγκίνησε, πέραν της πρώτης φάσης του πολέμου, τους ορθοδόξους. Ανεξάρτητα από τις πολιτικές που εφάρμοσε η βενετική διοίκηση στην Πελοπόννησο, παλιοί και νέοι κάτοικοι της νέας κτήσης είχαν ριζωμένες αντιλήψεις και νοοτροπίες καλλιεργημένες σε πλαίσιο οθωμανικό. Σε αυτές, κεντρικό ρόλο νομιμοποιημένο από το οθωμανικό κράτος, είχε το Οικουμενικό Πατριαρχείο.

Ήταν λοιπόν επόμενο πως όταν θα ερχόταν η κρίσιμη στιγμή, πιστοί στη Βενετία θα έμεναν οι υπήκοοί της του Ιονίου και οι ηγετικές ομάδες των εποίκων. Για τη συντριπτική πλειονότητα του πληθυσμού της Πελοποννήσου το δίλημμα ανάμεσα σε δύο κυριάρχους, έναν χριστιανό αλλά όχι ορθόδοξο, και έναν μουσουλμάνο δεν ήταν αυτονόητο ότι θα έκλινε υπέρ του πρώτου.

⁴⁵ TOPPING, *Premodern Peloponnesus*, σ. 101· Χ. ΜΑΛΤΕΖΟΥ, «Στοιχεία για την πανώλη του 1687/1688 στην Πελοπόννησο», στο Χ. ΚΑΛΛΙΓΑ (επιμ.), *Η εκστρατεία του Morosini και το 'Regno di Morea'*, σσ. 179-180 [165-180].



Όταν όλα αυτά έγιναν ιστορία, σε μια στιγμή κατά την οποία συγκροτούνταν τα εθνικά κράτη⁴⁶, η συστράτευση των Ελλήνων με τους Βενετούς για το καλό της χριστιανοσύνης θα παρουσιαζόταν κάτω από άλλο πρίσμα, ενταγμένη δηλαδή στο πλαίσιο της ανάγκης επαναφήγησης των μακροχρόνιων αγώνων του έθνους για την απελευθέρωσή του. Ο πρώτος από την ελληνική πλευρά ο οποίος δημοσίευσε κείμενο ιστορικό για τα γεγονότα αυτά είναι ο Κωνσταντίνος Σάθας, ο οποίος, όπως είδαμε, χρησιμοποίησε τον όρο επανάσταση για να περιγράψει τις κινήσεις των Ελλήνων στις πολεμικές συρράξεις που θα οδηγούσαν στην κατάκτηση του Μοριά. Και τούτο καθώς, σύμφωνα με τον Σάθα, από αυτές τις εξελίξεις προέκυψε μια ελευθερία 30 περίπου ετών, το τέλος της οποίας ήταν αποτέλεσμα της «προδοσίας των Βενετών», οι οποίοι, επικεντρωμένοι στην Πελοπόννησο, εγκατέλειψαν τις υπόλοιπες περιοχές που είχαν εξεγερθεί⁴⁷.

Είναι φανερό ότι είμαστε, με μια μικρή απόκλιση (τα «30 χρόνια ελευθερίας»), σε τελείως διαφορετικό πλαίσιο και, αναπόφευκτα, ύφος, σε σχέση με την επίσημη βενετική θέση της εποχής. Και τούτο παρόλο που οι πηγές του Σάθα είναι οι γνωστές βενετικές πηγές: τα έγγραφα της βενετικής Γερουσίας, τα έργα του Alessandro Locatelli (1691), γραμματέα του Μοροζίνι, του Pietro Garzoni (1701), του Foscarini (1722) κ.ά. Αυτό που αλλάζει είναι η ερμηνεία των πηγών.

Πέρα από τις αντιφάσεις, το κείμενο του Σάθα μπορεί να γίνει κατάνοητό όταν ενταχθεί στην εποχή της συγγραφής του και στη γραμμή της εθνικής ιστοριογραφίας που είχε εγκαινιάσει ο Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος με τη δωδεκάτομη *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*. Ο Σάθας υπήρξε ο πρώτος Ιστορικός που συνέδεσε κατευθείαν τις εξεγέρσεις στην Οθωμανική Αυτοκρατορία των πρώιμων νεότερων χρόνων με κινήματα εθνικού χαρακτήρα. Έβλεπε δηλαδή αυτά τα κινήματα μέσα από το φίλτρο της

⁴⁶ Για την ιστοριογραφία του Πολέμου του Μοριά βλ. Α. ΣΤΟΥΡΑΙΤΙ (επιμ.), *Memorie di un ritorno. La Guerra di Morea (1684-1699) nei manoscritti della Querini Stampalia*, Βενετία, 2001· ΤΗΣ ΙΔΙΑΣ, «La Guerra di Morea (1684-1699). Forma e ideologia di una narrazione».

⁴⁷ Κ. ΣΑΘΑΣ, *Η κατά τον ΙΖ' αιώνα επανάστασις της ελληνικής φυλής 1684-1715*, Αθήνα, 1865, σσ. 15-17.

επανάστασης του 1821, όπως συμβαίνει όταν βλέπουμε τις προνεωτερικές εξεγέρσεις των ιταλικών κρατών μέσα από τον παραμορφωτικό καθρέπτη της Γαλλικής Επανάστασης. Τάσεις ανάλογες με του Σάθα υιοθέτησαν και άλλοι Βαλκάνιοι ιστορικοί με αποτέλεσμα σχεδόν κάθε «σοβαρό» κίνημα των πρώιμων νεότερων χρόνων στον οθωμανικό χώρο να ενταχθεί σε μια αέναη προσπάθεια των χριστιανικών λαών της Βαλκανικής να απελευθερωθούν από τους Τούρκους την επαύριον κιάλας της κατάκτησής τους. Σε όλες αυτές τις μικρές και μεγάλες ιστορίες η αφήγηση επικεντρώνεται γεωγραφικά στα σημερινά κρατικά όρια, η εστίαση είναι εθνοκεντρική, χωρίς αναφορά στις υπόλοιπες εθνοτικές ομάδες με τις οποίες οι Έλληνες κατ' ανάγκην συμβίωναν αναγκαστικά στον ενοποιημένο από κάθε άποψη οθωμανικό χώρο, αλλά και στις παρεμβάσεις ξένων δυνάμεων με βλέψεις για την περιοχή και με εκκλησιαστικούς, ανθρώπους του πολέμου και άλλους που υποκινούσαν κινήματα με διάρκεια περιορισμένη χρονικά και αιτήματα όχι διαφορετικά από αυτά των δυτικοευρωπαϊκών προνεωτερικών εξεγέρσεων⁴⁸.

Παρατηρήσεις για τη διασύνδεση των εξεγέρσεων στις οθωμανικές επικράτειες της Νοτιοανατολικής Ευρώπης με τους βενετοτουρκικούς πολέμους ή τις παρεμβάσεις και τους ανταγωνισμούς ανάμεσα σε ξένες δυνάμεις όπως η Βενετία ή η Ισπανία, οι οποίες επιδίωκαν να περιορίσουν την οθωμανική ισχύ που απειλούσε εδάφη της Κεντρικής Ευρώπης και της Ιταλικής χερσονήσου, δεν φαίνεται να απασχόλησαν την παλιότερη ιστοριογραφία. Παρομοίως δεν επιχειρήθηκε κάποια διασύνδεση αυτών των εξεγέρσεων με δραματικά γεγονότα αλλά και με την οικονομική και πολιτική κρίση που άρχισε να πλήττει την Οθωμανική Αυτοκρατορία από τα τέλη του 16^{ου} αιώνα και μετά για λόγους εσωτερικούς αλλά και εισαγόμενους στη Νοτιοανατολική Ευρώπη.

⁴⁸ Ο. ΚΑΤΣΙΑΡΔΗ-HERING, «Από τις εξεγέρσεις στις επαναστάσεις των χριστιανών υποτελών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας στη Νοτιοανατολική Ευρώπη (περ. 1530-1821). Μια απόπειρα τυπολογίας», στο Γ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΒΑ – Α. ΛΥΜΠΕΡΑΤΟΣ (επιμ.), *Τα Βαλκάνια. Εκσυγχρονισμός, ταυτότητες, ιδέες. Συλλογή κειμένων προς τιμήν της καθηγήτριας Νάντιας Ντάνοβα*, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης/Ινστιτούτο Μεσογειακών Σπουδών - ΙΤΕ, 2014, σσ. 575-618.

Η πρόσληψη αυτών των εξεγέρσεων ως εθνικών κινημάτων δεν περιόριστη μόνο στην ιστοριογραφία του 19^{ου} αιώνα⁴⁹, πέρασε και σε σχετικά πρόσφατες συνθετικές προσεγγίσεις της νεοελληνικής ιστορίας⁵⁰.

Στις εξαιρέσεις περιλαμβάνεται το έργο του Ι. Χασιώτη που έγραψε το 1975: «Ρεαλιστής και υπολογιστικός, ο Βενετός αρχιστράτηγος δεν επιδίωκε την απελευθέρωση ενός τόπου και ενός λαού με ένδοξο παρελθόν, όπως άφηνε να εννοηθεί η βενετική προπαγάνδα: αναζητούσε εδάφη, που θα προσπόριζαν στην πατρίδα του οικονομικά οφέλη από την ενδεχόμενη αναβίωση του παλαιού αποικιακού της κράτους»⁵¹.

Ακριβώς το ίδιο έτος δημοσιεύθηκε το βιβλίο του Κωνσταντίνου Ντόκου, *Η Στερεά Ελλάς κατά τον ενετοτουρκικόν πόλεμον (1684-1699) και ο Σαλώνων Φιλόθεος*, η πρώτη ουσιαστικά συστηματική έρευνα, και σε επίπεδο διδακτορικής διατριβής, για τη δεύτερη βενετοκρατία στην Πελοπόννησο. Ο συγγραφέας δέχεται ότι οι Έλληνες τάχθηκαν ανοιχτά με το μέρος των Βενετών, τουλάχιστον κατά την πρώτη περίοδο του πολέμου. Το αποδίδει στη στήριξη που παρείχε στους Βενετούς η τοπική ορθόδοξη εκκλησία, που ανέμενε με την αλλαγή σελίδας μια μεγαλύτερη ελευθερία στο θρησκευτικό πεδίο, αλλά και στις τακτικές του Μοροζίνι να τους προσεγγίσει με διάφορους τρόπους, κατανοώντας ότι λειτουργούσαν ως οιονεί λαϊκοί ηγέτες. Μετά την εδραίωσή τους, όμως, οι Βενετοί, πέραν των αυξημένων αγγαρειών που δυσaráεστησαν τους αγροτικούς πληθυσμούς, φαίνεται πως ενίσχυσαν την προοπτική ενός ενωτικού σχεδίου της ορθόδοξης με την καθολική εκκλησία, ευνοώντας την εγκατάσταση καθολικών μοναστικών ταγμάτων που ασκούσαν ιεραποστολή⁵².

Και συνιστά δίχως άλλο μεγάλη έκπληξη η διαπίστωση ότι σχεδόν πέντε δεκαετίες μετά την πρώτη νηφάλια απόδοση των πραγμάτων από τον Ι. Χασιώτη και τον Κ. Ντόκο και σχεδόν 150 χρόνια από τη δημοσίευση του βιβλίου του Σάθα για «την επανάσταση της ελληνικής φυλής», αυτά τα ιστορικά γεγονότα εξακολουθούν να παρουσιάζονται ως επαναστατικά κινήματα Ελλήνων κατά τη διάρκεια της οθωμανικής κυριαρχίας. Προσλαμβάνονται, εν ολίγοις, μέσα από τη βενετική προπαγανδιστική εκδοχή, μέσα

⁴⁹ Ο.π.

⁵⁰ Βλ. κυρίως σε ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, τ. 4, σσ. 15-27.

⁵¹ ΧΑΣΙΩΤΗΣ, «Η κάμψη της οθωμανικής δύναμης», σ. 23.

⁵² G. PLOUMIDIS, «La campagna di Morea nella storiografia ellenica», στο M. INFELISE – A. STOURAITI (επιμ.), *Venezia e la Guerra di Morea*, σ. 65 [63-68].

δηλαδή από το *Statuto per il Regno di Morea* και πολύ κοντά στη σκέψη του Σάθα, συγγέροντας τις παροχές μισθοφορικών υπηρεσιών από ανθρώπους του πολέμου που αμείβονταν με χρήματα και ανταμείβονταν με τίτλους και προνόμια (φοροαπαλλαγές, δικαιώματα είσπραξης φόρων και δημόσια έσοδα,) με επαναστατικές κινήσεις⁵³.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ελληνόγλωσση

ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ, Α. *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, τ. 4, Θεσσαλονίκη, 1973.

ΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΥ-ΣΙΣΙΛΙΑΝΟΥ, Ε. *Πρεσβείες της Βενετοκρατούμενης Κέρκυρας (16^{ος}-18^{ος} αι.)*. Πηγή για σχεδιάσμα ανασύνθεσης της εποχής, Αθήνα, 2002.

ΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΥ-ΣΙΣΙΛΙΑΝΟΥ, Ε. *Βενετοκρατία στα Επτάνησα. Η περίπτωση της Κέρκυρας*, Αθήνα 2023.

ΚΑΡΑΘΑΝΑΣΗΣ, Α. «Επαναστατικές κινήσεις Πελοποννησίων το 1659», *Πρακτικά Α΄ Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών*, τ. 3 (1976- 1978), σσ. 196-202.

ΚΑΡΑΠΙΔΑΚΗΣ, Ν. «Οι σχέσεις διοικούντα και διοικούμενου στη Βενετοκρατούμενη Κέρκυρα», στο Α. ΝΙΚΗΦΟΡΟΥ (επιμ.), *Κέρκυρα, μια μεσογειακή σύνθεση: νησιωτισμός, διασυνδέσεις, ανθρώπινα περιβάλλοντα, 16^{ος}-19^{ος} αι.*, Κέρκυρα, 1998, σσ. 179-190.

ΚΑΡΥΔΗΣ, Σ. «Η διαμάχη για τον μητροπολιτικό θρόνο της Πάτρας την περίοδο 1712-13. Νεότερα στοιχεία», στο ΙΔΙΟΥ (επιμ.), *Όψεις της εκκλησιαστικής οργάνωσης στον βενετοκρατούμενο ελληνικό χώρο*, τ. Ι (Ζάκυνθος-Κέρκυρα-Κεφαλληνία-Κύθηρα-Πελοπόννησος), Αθήνα, 2011, σσ. 119-147.

ΚΑΤΣΙΑΡΔΗ-HERING, Ο. «Από τις εξεγέρσεις στις επαναστάσεις των χριστιανών υποτελών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας στη Νοτιοανατολική Ευρώπη (περ. 1530-1821). Μια απόπειρα τυπολογίας», στο Γ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΒΑ – Α. ΛΥΜΠΕΡΑΤΟΣ (επιμ.), *Τα Βαλκάνια. Εκσυγχρονισμός, ταυτότητες, ιδέες. Συλλογή κειμένων προς τιμήν της καθηγήτριας*

⁵³ Βλ. χαρακτηριστικά στο σχολικό βιβλίο *Ιστορία της ΣΤ΄ Δημοτικού. Ιστορία του νεότερου και σύγχρονου κόσμου*, Αθήνα, 2012.

Νάντιας Ντάνοβα, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης/ Ινστιτούτο Μεσογειακών Σπουδών - ΙΤΕ, 2014, σσ. 575-618.

ΚΑΤΣΙΑΡΔΗ-HERING, Ο. (επιμ.). *Βενετικοί Χάρτες της Πελοποννήσου, τέλη 17^{ου} - αρχές 18^{ου} αιώνα. Από τη συλλογή του πολεμικού αρχείου της Αυστρίας*, Αθήνα, 2018.

ΛΕΟΝΤΣΙΝΗΣ, Γ.Ν. «Επαναστατικό φαινόμενο και ιδεολογία στην Κρήτη, την Κύπρο και τα Ιόνια Νησιά κατά τη βενετική περίοδο», *Πεπραγμένα του Ζ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. Β2, Ρέθυμνο, 1995, σσ. 423-437.

ΛΙΑΤΑ, Ε. «Μαρτυρίες για την πτώση τ' Αναπλιού στους Τούρκους, 9 Ιούλη 1715», *Μνήμων* 5 (1975), σσ. 101-156.

ΜΑΛΛΙΑΡΗΣ, Α. «Η τουρκική εισβολή στην Πελοπόννησο (1715) και η στάση του πληθυσμού έναντι Βενετών και Τούρκων», *Πρακτικά του ΣΤ' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών (Τρίπολη, 24-29 Σεπτεμβρίου 2000)*, τ. 3, Αθήνα, 2002, σσ. 420- 436.

ΜΑΛΛΙΑΡΗΣ, Α. *Η Πάτρα κατά τη βενετική περίοδο (1687-1715): Γη, πληθυσμοί, κοινωνία στη ΒΔ Πελοπόννησο*, Βενετία, 2008.

ΜΑΛΤΕΖΟΥ, Χ. «Και πάλι για το Statuto per il Regno di Morea», *Πρακτικά του Ε' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών (Αργος - Ναύπλιον, 6-10 Σεπτεμβρίου 2000)*, τ. 3, Αθήνα, 1996-1997, σσ. 120-128.

ΜΑΛΤΕΖΟΥ, Χ. «Στοιχεία για την πανώλη του 1687/1688 στην Πελοπόννησο», στο Χ. ΚΑΛΛΙΓΑ (επιμ.), *Η εκστρατεία του Morosini και το 'Regno di Morea'*, Αθήνα, 1998, σσ. 165-180.

ΜΙΧΑΛΑΓΑ, Δ. *Συμβολή στην εκκλησιαστική ιστορία της Πελοποννήσου κατά τη β' βενετοκρατία (1685-1715)*, Αθήνα, 2008.

ΝΙΚΟΛΑΟΥ, Γ.Β. «Συνέχειες, ασυνέχειες και ρήξεις στον ελληνικό κόσμο κατά τα νεώτερα χρόνια: η περίπτωση της Πελοποννήσου (1685-1715)», στο Κ.Α. ΔΗΜΑΔΗΣ (επιμ.), *Πρακτικά του Ε' Ευρωπαϊκού Συνεδρίου Νεοελληνικών Σπουδών της Ευρωπαϊκής Εταιρείας Νεοελληνικών Σπουδών*, τ. 5, Αθήνα, 2005, σσ. 253-271.

ΝΤΟΚΟΣ, Κ. *Η Στερεά Ελλάς κατά τον ενετοτουρκικόν πόλεμον (1684-1699) και ο Σαλώνων Φιλόθεος*, Αθήνα, 1975.

ΝΤΟΚΟΣ, Κ. - Γ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ, *Το βενετικό κτηματολόγιο της Βοστίτσας*, Αθήνα, 1993.

ΝΤΟΚΟΣ, Κ. «Οι αστικές κοινότητες και οι αγγαρείες του δημοσίου στη βενετοκρατούμενη Πελοπόννησο», *Εώα και Εσπέρια* 4 (2000), σσ. 243-281.

ΝΤΟΥΡΟΥ-ΗΛΙΟΠΟΥΛΟΥ, Μ. «Οι βενετοτουρκικές συγκρούσεις των χρόνων 1695 και 1696 στη Χίο και την Πελοπόννησο. Μια αδημοσίευτη πηγή για τα γεγονότα (F. Muazzo, *Guerra della Morea*, κεφ. 1)», *Χιακά Χρονικά* 13 (1981), σσ. 4-39.

ΞΑΝΘΟΥΔΙΔΗΣ, ΣΤ. *Η Ενετοκρατία εν Κρήτη και οι κατά των Ενετών αγώνες των Κρητών*, Αθήνα, 1939.

ΠΑΝΑΓΙΩΤΑΚΗΣ, Ν.Μ. «Ο ποιητής του Ερωτοκρίτου», *Πεπραγμένα του Δ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου (Ηράκλειο, 29 Αυγούστου-3 Σεπτεμβρίου 1976)*, τ. 2, Αθήνα, 1981, σσ. 331-338.

ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ, Β. *Πληθυσμός και οικισμοί της Πελοποννήσου, 13^{ος}-18^{ος} αιώνας*, Αθήνα, 1985.

ΠΑΠΑΔΙΑ-ΛΑΛΑ, Α. *Ο θεσμός των αστικών Κοινοτήτων στον ελληνικό χώρο κατά την περίοδο της βενετοκρατίας (13^{ος}-18^{ος} αι.). Μια συνθετική προσέγγιση*, Βενετία, 2008.

ΠΑΠΑΚΩΣΤΑ, Χ. «Η ευγένεια στα χρόνια της Επτανήσου Πολιτείας. Ο ιππότης Πέτρος Σουμίλας», στο Θ. ΠΥΛΑΡΙΝΟΣ – Π. ΤΖΙΒΑΡΑ (επιμ.), *Γ' Διεθνές Πανιώνιο Συνέδριο (Κέρκυρα, 30 Απριλίου – 4 Μαΐου 2014)*, Κέρκυρα, 2015, σσ. 169-182.

RANKE, L.V. «Περί της εν Πελοποννήσω Ενετοκρατίας (1685-1715)», *Πανδώρα* 12 (1861-1862), σσ. 553-562, 577-585 και 13 (1862-1863), σσ. 1-9, 25-34.

ΣΑΘΑΣ, Κ.Ν. *Η κατά τον ΙΖ' αιώνα επανάστασις της ελληνικής φυλής 1684-1715*, Αθήνα, 1865.

ΣΑΘΑΣ, Κ.Ν. *Τουρκοκρατούμενη Ελλάς: ιστορικών δοκίμιον περί των προς αποτίναξιν του Οθωμανικού ζυγού επαναστάσεων του Ελληνικού Έθνους (1453-1821)*, Αθήνα, 1869.

ΤΣΑΚΙΡΗΣ, Β. «Η εκκλησιαστική πολιτική της Βενετίας στον Μοριά κατά τη δεύτερη Ενετοκρατία (1684-1715)», *Ιστορικά* 26/51 (2009), σσ. 299-314.

ΧΑΣΙΩΤΗΣ, Ι. «Πολεμικές συγκρούσεις στον ελληνικό χώρο και η συμμετοχή των Ελλήνων», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. Γ': *Ο Ελληνισμός υπό ξένη κυριαρχία (1453-1669, Τουρκοκρατία-Λατινοκρατία)*, Αθήνα, 1974, σσ. 257-323.

ΧΑΣΙΩΤΗΣ, Ι. «Η κάμψη της οθωμανικής δυνάμεως», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. 11, Αθήνα, 1975, σσ. 19-20.

Βενετία και Ανατολή. Οι μάχες του Μοροζίνι στην Ελλάδα, Αθήνα, 1991.

Ιστορία της ΣΤ' Δημοτικού. Ιστορία του νεότερου και σύγχρονου κόσμου, Αθήνα, 2012.

Ξενογλώσση

CALABI, D. «Città e Territorio nel Dominio da Mar», στο A. TENENTI – U. TUCCI (επιμ.), *Storia di Venezia dalle origini alla caduta della Serenissima*, τ. VI, Βενετία, 1994, σσ. 943-977.

CARPINATO, C. «Il 'Lamento del Peloponneso' di Petros Katsaitis e 'Della sciagura e prigionia della Morea' di Manthos Ioannou», Μ. INFELISE – A. STOURAITI (επιμ.), *Venezia e la guerra di Morea. Guerra, politica e cultura alla fine del '600*, Μιλάνο, 2005, σσ. 187-208.

CESSI, R. *Storia della Repubblica di Venezia*, Φλωρεντία, 1981.

CORONELLI, V. *Conquiste della Serenissima Repubblica di Venezia*, Βενετία, 1686.

CORONELLI, V. *Morea, Negroponte et adiacenze*, Βενετία, 1685.

COZZI, G. «La Repubblica di Venezia in Morea: un diritto per il nuovo Regno (1687-1715)», στο *L'età dei Lumi: studi storici sul settecento europeo in onore di Franco Venturi*, τ. II, Νάπολη, 1985, σσ. 739-789.

EICKHOF, E. *Venezia, Vienna e i turchi: bufera nel Sud-Est europeo, 1645-1700*, Μιλάνο, 1991.

GARZONI, P. *Istoria della Repubblica di Venezia in tempo della sacra lega contra Maometo IV e tre suoi successori, Gran Sultani de' Turchi*, τ. I-II, Βενετία, 1705.

GARZONI, P. *Istoria della Repubblica di Venezia in tempo della sacra lega contra Maometo IV e tre suoi successori, Gran Sultani de' Turchi*, Βενετία, 1705.

GUIDA, F. «L'ultima esperienza "Imperiale" di Venezia: la Venezia in Morea dopo la pace di Carlovitz», στο F. GUIDA – L. VALMARIN (επιμ.), *Studi Balkanici (Publicati in occasione del VI Congresso Internazionale dell'Association Internationale d'Etudes Sud-Est Européennes, Σόφια, 30.8 – 5.9.1989)*, Quaderni di Clio-8, Πάρις, 1989, σσ. 107-136.

INFELISE, M. – A. STOURAITI (επιμ.), *Venezia e la guerra di Morea. Guerra, politica e cultura alla fine del '600*, Μιλάνο, 2005.

INFELISE, M. «L'ultima crociata», στο Μ. INFELISE – Α. STOURAITI (επιμ.), *Venezia e la guerra di Morea. Guerra, politica e cultura alla fine del '600*, Μιλάνο, 2005, σσ. 9-19.

KARAPIDAKIS, N. «I rapporti tra governanti e governati nella Creta veneziana: una questione che può essere riaperta», στο G. ORTALLI (επιμ.), *Venezia e Creta. Πρακτικά Συνεδρίου (Ηράκλειο-Χανιά, 30 Σεπτεμβρίου-5 Οκτωβρίου 1997)*, Βενετία, 1998, σσ. 233-244.

LOCATELLI, A. *Racconto storico della Veneta Guerra in Levante contro l'Impero Ottomano dall'anno 1684 fino all'anno 1690*, Κολονία, 1691.

MACHIAVELLI, N. Στο S. BERTELLI (επιμ.), *Opere*, τ. II, Μιλάνο, 1971.

MALLIARIS, A. «Population Exchange and Integration of Immigrant Communities in the Venetian Morea, 1687-1715», στο S. DAVIES – J. DAVIS (επιμ.), *Between Venice and Istanbul. Colonial Landscapes in Early Modern Greece*, Αθήνα, 2007, σσ. 97-109.

MARASSO, L. «Iconografia di guerra: immagini e informazione», στο M. INFELISE – A. STOURAITI (επιμ.), *Venezia e la guerra di Morea. Guerra, politica e cultura alla fine del '600*, Μιλάνο, 2005, σσ. 209-231.

MARASSO, L. – A. STOURAITI, *Imagini dal mito. La conquista veneziana della Morea (1684-1699)*, Βενετία, 2001.

NAVARI, L. «Morosini and Coronelli: The Iconography of the Venetian Conquest of the Peloponnesus», στο Χ. ΚΑΛΛΙΓΑ (επιμ.), *Η εκστρατεία του Morosini και το 'Regno di Morea'*, Αθήνα, 1998, σσ. 182-192.

PAGRATIS, G.D. «Tracce della presenza francescana a Levante: La chiesa e il convento di San Francesco di Corfù», *Il Santo XXX/1* (2000), σσ. 99-119.

PILIDIS, G.I. «La bomba arrogante e la poesia servile: celebrazioni poetiche», στο M. INFELISE – A. STOURAITI (επιμ.), *Venezia e la guerra di Morea. Guerra, politica e cultura alla fine del '600*, Μιλάνο, 2005, σσ. 270-280.

PLOUMIDIS, G. «La campagna di Morea nella storiografia ellenica», στο M. INFELISE – A. STOURAITI (επιμ.), *Venezia e la guerra di Morea. Guerra, politica e cultura alla fine del '600*, Μιλάνο, 2005, σσ. 63-68.

SETTON, K. *Venice, Austria and the Turks in the Seventeenth Century*, Φιλαδέλφεια, 1991.

STOURAITI, A. (επιμ.). *Memorie di un ritorno. La Guerra di Morea (1684-1699) nei manoscritti della Querini Stampalia*, Βενετία, 2001.

STOURAITI, A. «La Guerra di Morea (1684-1699). Forma e ideologia di una narrazione», *Studi Veneziani* 41 (2001), σσ. 259-280.

STOURAITI, A. «Colonial encounters, local knowledge and the making of the cartographic archive in the Venetian Peloponnese», *European Review of History: Revue europeenne d'histoire* 19/4 (2012), σσ. 491-514.

TOPPING, P. «Premodern Peloponnesus: the Land and the People under venetian rule (1685-1715)», *Annals of the New York Academy of Sciences* 268 (1976), σσ. 92-108.

URBAN, L. «Francesco Morosini: feste e memorie della campagna di Morea», στο Μ. INFELISE – Α. STOURAITI (επιμ.), *Venezia e la Guerra di Morea. Guerra, politica e cultura alla fine del '600*, Μιλάνο, 2005, σσ. 325-337.

VIGGIANO, A. «Dispacci dal confine: i provveditori veneziani e la guerra», στο Μ. INFELISE – Α. STOURAITI (επιμ.), *Venezia e la Guerra di Morea. Guerra, politica e cultura alla fine del '600*, Μιλάνο, 2005, σσ. 69-77.

ΒΙΟΓΡΑΦΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ

Ο Γεράσιμος Δ. Παγκράτης (Κέρκυρα, 1970) είναι Καθηγητής Ιταλικής Ιστορίας και Πολιτισμού και Πρόεδρος του Τμήματος Ιταλικής Γλώσσας και Φιλολογίας του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών (2020-2024). Έλαβε το διδακτορικό του δίπλωμα το 2001 από το Τμήμα Ιστορίας του Ιονίου Πανεπιστημίου με τη διατριβή *Θαλάσσιο εμπόριο στη βενετοκρατούμενη Κέρκυρα: 1496-1538*. Οι έρευνές του σχετικά με τη υστερομεσαιωνική και πρώιμη νεότερη ιστορία της Ιταλίας, τις ιστορικές πηγές και την ιστοριογραφία της πρώιμης νεότερης Ιταλίας, τη ναυτιλιακή οικονομική ιστορία της πρώιμης νεότερης Μεσογείου, τα λατινικά μοναστικά τάγματα στο βενετικό Κράτος της Θάλασσας, καθώς και την οικονομική, κοινωνική και πολιτική ιστορία της Επτανήσου Πολιτείας (1800-1807) έχουν δημοσιευθεί σε ελληνικά και διεθνή επιστημονικά περιοδικά, πρακτικά συνεδρίων και συλλογικούς τόμους.

Webpage: scholar.uoa.gr/gpagratis/home

The revolution of the Greek race in the sixteenth century.
The Venetian Campaign for the Conquest of Peloponnese
and its perception by the Greek historiography

Gerassimos D. PAGRATIS

Abstract: This study has two main objectives. The first is to examine the relations between Francesco Morosini and the Venetian authorities of the Peloponnese, and the local populations in various historical phases, ranging from the conquest and the consolidation of their presence in the region to the abandonment of the Kingdom of Morea. The second objective is to explore how the conquest of Morea has been perceived by both contemporary and later historiography.

Keywords: Venetian rule, Kingdom of Morea, 17th century, Francesco Morosini.

Aedificans Hierusalem Dominus: Συλλογικές δράσεις,
ιστοριογραφία και ερμηνευτικές αμηχανίες, ρητορική
και παροντικότητα, 15^{ος}-17^{ος} αι.

Γιώργος ΠΛΑΚΩΤΟΣ

Περίληψη: Το άρθρο αρχικά διερευνά τη θέση και τη σημασία των εξεγέρσεων και των συλλογικών δράσεων της μεσαιωνικής και πρώιμης νεότερης περιόδου σε διαφορετικές ιστοριογραφικές παραδόσεις, από τη μεταπολεμική κοινωνική και οικονομική ιστορία στους χώρους του μαρξισμού και της «σχολής» των *Annales* ως το πρόσφατο ανανεωμένο ενδιαφέρον των τελευταίων δύο δεκαετιών με έμφαση σε μια κοινωνική ιστορία του πολιτικού υπό τις αναλυτικές κατηγορίες της πληβειακής δράσης και της διαπραγμάτευσης. Επισημαίνονται οι διαφορετικές ερμηνευτικές προδιαγραφές που καθορίζουν την οπτική για τις προνεωτερικές εξεγέρσεις σε αυτές τις ιστοριογραφικές παραδόσεις αλλά και οι ερμηνευτικές αμηχανίες που τις συνοδεύουν. Στο δεύτερο μέρος στρέφεται στα ίδια τα εμπλεκόμενα υποκείμενα του παρελθόντος εξετάζοντας τρεις περιπτώσεις συλλογικών δράσεων της πρώιμης νεότερης περιόδου στη μακρά διάρκεια: το βραχύβιο ρεπουμπλικανικό καθεστώς που διαμορφώθηκε στη Φλωρεντία υπό την επιρροή του *Girolamo Savonarola* και των ακολούθων του στο τέλος του 15^{ου} αιώνα, ριζοσπαστικούς κύκλους κατά τις πρώτες δεκαετίες της Μεταρρύθμισης και, τέλος, ριζοσπαστικά οράματα κατά τον αγγλικό Εμφύλιο Πόλεμο όπως αποτυπώθηκαν στα γραπτά του *Gerrard Winstanley*. Το ερώτημα που διερευνώ είναι η εννοιολόγηση και διαχείριση της παροντικότητας και του χρόνου στις ρητορικές με τις οποίες επενδύεται και τροφοδοτείται η συλλογική δράση. Η «διαφθορά» του παρόντος και η δημιουργία της «νέας Ιερουσαλήμ» αποτελούν κάποιες από τις κοινές και επαναλαμβανόμενες ρητορικές και εννοιολογήσεις της σχέσης παρόντος-παρελθόντος. Οι εσχατολογικές προσδοκίες και η αποκαλυπτική θέαση συνιστούν το διανοητικό απόθεμα από το οποίο αντλούν οι υπό εξέταση συλλογικές δράσεις.

Λέξεις κλειδιά: Μεσαίωνας, πρόωμη νεωτερικότητα, συλλογικές δράσεις, εξεγέρσεις, ιστοριογραφία, *Girolamo Savonarola*, Μεταρρύθμιση, *Gerrard Winstanley*, παροντικότητα, νέα Ιερουσαλήμ, εσχατολογία, αποκάλυψη, προφητεία.

Το 2017 σε ένα βιβλίο του με αφορμή τα εκατό χρόνια της Οκτωβριανής Επανάστασης ο γνωστός βρετανός ακτιβιστής και συγγραφέας Tariq Ali διέπλεκε σε μια μακροϊστορική (και προδρομική) θεώρηση τον Λένιν με τον Μαρτίνο Λούθηρο και τη γνωστή φράση που υποτίθεται ότι ο τελευταίος εκστόμισε στη Δίαιτα της Βορμς: «αυτή είναι η θέση μου και δεν μπορώ να πράξω διαφορετικά». Το 2017 ήταν έτος μιας διπλής επετείου καθώς, εκτός από την Οκτωβριανή Επανάσταση, συμπληρώνονταν τα πεντακόσια έτη από το ξέσπασμα της Προτεσταντικής Μεταρρύθμισης (ή Επανάστασης για κάποιους Ιστορικούς). Η διασύνδεση και ευθυγράμμιση των δύο μορφών φαντάζει πολλαπλώς αναπάντεχη και εν πολλοίς αμήχανη. Μέσα από ποια κριτήρια ο Λούθηρος και ο Λένιν ευθυγραμμίζονται; Βέβαια, ο Tariq Ali δεν είναι ο πρώτος που αναζήτησε τη διασύνδεση ανάμεσα στην προτεσταντική Μεταρρύθμιση και την Οκτωβριανή Επανάσταση. Ο Ernst Bloch γράφοντας λίγα χρόνια μετά την Οκτωβριανή Επανάσταση αντιπαρέβαλε τον Λούθηρο με τον Thomas Müntzer εγγράφοντας τον τελευταίο, τον χριστιανικό μεσσιανισμό του και τον Πόλεμο των Χωρικών σε μια μακροϊστορική γενεαλόγηση και προδρομικότητα του επαναστατικού μέλλοντος και αποδίδοντας στον πρώτο τον προδοτικό συμβιβασμό. Στη μαρξιστική και εν γένει ριζοσπαστική σκέψη του 19^{ου} και του 20^{ου} αιώνα, από τον Ένγκελς ως τις μεταπολεμικές ιστορικές επεξεργασίες στη Λαϊκή Δημοκρατία της Ανατολικής Γερμανίας, η Μεταρρύθμιση και οι πρωταγωνιστικές μορφές της καταλάμβαναν μια διαρκώς μεταβαλλόμενη, υπό αναθεώρηση και εντέλει αμφίσημη θέση¹. Η αναζήτηση διασυνδέσεων ανάμεσα στη Μεταρρύθμιση και τις επαναστατικές πολιτικές του 20^{ου} αιώνα από τον Tariq Ali δεν αποτε-

¹ T. ALI, *The Dilemmas of Lenin: Terrorism, War, Love, Empire, Revolution*, Νέα Υόρκη: Verso, 2017, σ. vii· M. LOWY, *Redemption and Utopia: Jewish Libertarian Thought in Central Europe*, Νέα Υόρκη: Verso, 2017, σσ. 143-44· T. BRADY, «Marxist Evaluations of Luther's Thought», στο R. KOLB, I. DINGEL & L. BATKA (επιμ.), *The Oxford Handbook of Martin Luther's Theology*, Οξφόρδη, Oxford University Press, 2014, σσ. 573-583.

λεί λοιπόν μια μεμονωμένη περίπτωση καθώς σύγχρονοι στοχαστές εξακολουθούν να επιχειρηματολογούν εντός αυτής της παράδοσης².

Όσο «άστοχη» και αν δείχνει αυτή η διασύνδεση άλλο τόσο είναι προϊόν μιας ανθεκτικής αφηγηματικής και ερμηνευτικής παράδοσης. Στον πυρήνα της βρίσκονται η διαχείριση της παροντικότητας και οι πολιτικές του χρόνου μέσω της αναζήτησης προδρομικών μορφών και γενεαλογικών διασυνδέσεων. Δεν είναι τυχαία άλλωστε η επιλογή του Αli να διαπλέξει δύο συνταρακτικές διαδικασίες μετασχηματισμού, δύο επαναστάσεις. Οι εξεγέρσεις, οι επαναστάσεις, οι συλλογικές δράσεις αποτελούν προνομιακά πεδία διαχείρισης του χρόνου, εννοιολόγησης του παρόντος, του παρελθόντος και του μέλλοντος. Εντούτοις, η ιστοριογραφία δεν έχει εστιάσει συστηματικά σε αυτή τη διαχείριση του χρόνου έχοντας πριμοδοτήσει άλλες θεωρήσεις και οπτικές για τις εξεγέρσεις, ειδικά τις προνεωτερικές. Το έργο των Reinhart Koselleck και Lynn Hunt για τους μετασχηματισμούς στη διαχείριση της παροντικότητας και του χρόνου που επιφέρει το δεύτερο μισό του 18^{ου} αιώνα και ειδικά η Γαλλική Επανάσταση μάλλον αποτελούν εξαιρέσεις στην παραπάνω προβληματική. Από το 1789 και για τα αμέσως επόμενα χρόνια ένα νέο σχήμα παροντικότητας αναδύθηκε κατά το οποίο ο επαναστατικός χρόνος διέλυσε την παλαιά τάξη, το *ancien régime*. Η επαναστατική παροντικότητα συνιστούσε τομή και ρήξη, απόρριψη του παρελθόντος. Σε πιο πρακτικό επίπεδο ένα νέο ημερολόγιο καθιερώθηκε για να ρυθμίσει τον «νέο» χρόνο, αν και τελικά δεν μακροημέρευσε. Εντούτοις, η νέα σχέση με τον χρόνο υπήρξε μια από τις πιο ισχυρές επινοήσεις της Γαλλικής Επανάστασης. Ως μια θεμελιακή προϋπόθεση στην επινόηση της νεωτερικότητας η αναδιάταξη της σχέσης παρόντος-παρελθόντος που φέρει η Γαλλική Επανάσταση επιφυλάσσει και μια νέα θέση και αποστολή για την Ιστορία³.

² J. ISAAC, «Reformation and Revolution: Reflections on Luther, Lenin, and Liberal Democracy in Dark Times» και M. TIMMANN MJAALAND, «The Riddle of the Reformation and the Mystery of Revolution». Και τα δύο στο E. NAMLI (επιμ.), *Future(s) of the Revolution and the Reformation*, Cham, Palgrave Macmillan, 2019, σσ. 39-64. 165-190.

³ Αναφέρομαι ειδικά στη συσχέτιση επανάστασης και εννοιολόγησης του χρόνου και της παροντικότητας: R. KOSELLECK, *Futures Past: On the Semantics of Historical Time*, Νέα Υόρκη: Columbia University Press, 2004, σσ. 17-18, 54-55· L. HUNT, «The World We Have Gained: The Future of the French Revolution», *The American Historical Review* 108 (2003), σσ. 6-8 [1-19]· L. HUNT, *Measuring Time, Making History*, Βουδαπέστη & Νέα Υόρκη: Central European University Press, 2008, σσ. 69-72.

Η εννοιολόγηση και διαχείριση της παροντικότητας και του χρόνου στην πρώιμη νεωτερικότητα θα με απασχολήσει στο δεύτερο μέρος αυτής της μελέτης όπου θα εξετάσω υπό μια συγκριτική οπτική τρεις περιπτώσεις συλλογικής δράσης από τον ύστερο 15^ο αιώνα έως το μέσο του 17^{ου} αιώνα. Ειδικότερα θα εξετάσω τις ρητορικές που αρθρώνονται αρχικά στη διάρκεια του βραχύβιου καθεστώτος στη Φλωρεντία υπό τη δράση του Girolamo Savonarola και των ακολούθων του, στη συνέχεια σε ριζοσπαστικούς κύκλους κατά τις πρώτες δεκαετίες της Μεταρρύθμισης και, τέλος, σε ριζοσπαστικά οράματα κατά τον αγγλικό Εμφύλιο Πόλεμο. Όπως ήδη ανέφερα, η διασύνδεση στην οποία προβαίνει ο Tariq Ali και η ανθεκτικότητά της συνιστούν μια μορφή ιστοριογραφικής και ερμηνευτικής αμηχανίας. Αντίστοιχες αμηχανίες μπορούμε να ανιχνεύσουμε στην πλούσια ιστοριογραφία των προνεωτερικών εξεγέρσεων. Στο πρώτο μέρος του άρθρου επιχειρώ μια επισκόπηση των εξεγέρσεων της μεσαιωνικής και πρώιμης νεότερης περιόδου από τις μεταπολεμικές ιστοριογραφικές παραδόσεις μέχρι πρόσφατα, όταν καταγράφεται ένα ανανεωμένο ενδιαφέρον υπό νέες οπτικές.

I. Ιστοριογραφικές μετατοπίσεις και αμηχανίες: οι προνεωτερικές εξεγέρσεις και συλλογικές δράσεις ως εξαιρέσεις
ή ως μέρος της πολιτικής διαδικασίας;

Η αμηχανία για την οποία έκανα λόγο με αφορμή τη θεώρηση του Tariq Ali εντείνεται αν στραφούμε από τον σύγχρονο πολιτικό στοχασμό και τις εκ πρώτης όψεως «αυθαίρετες» διασυνδέσεις του στην ίδια την ιστοριογραφία των εξεγέρσεων και επαναστάσεων της προνεωτερικότητας. Μια πρώτη μορφή ιστοριογραφικής και ερμηνευτικής αμηχανίας προκύπτει, όπως θα δούμε στη συνέχεια, από τη στιγμή που η μεταπολεμική κοινωνική και οικονομική ιστορία εξάντλησε τη δυναμική της και ειδικότερα ο χώρος εκείνος εντός του οποίου άνθισε η μελέτη του εξεγερτικού και επαναστατικού φαινομένου, δηλ. ο χώρος της μαρξιστικής ιστορίας, στις διάφορες αποχρώσεις, εκδοχές και εκλεπτύνσεις του. Σε μια εποχή κατά την οποία οι ευρωπαϊκές κοινωνίες βίωναν έντονες κοινωνικές αντιπαραθέσεις και πολιτισμικές ρήξεις η μεταπολεμική μαρξιστική ιστοριογραφία ενέγραψε τις εξεγέρσεις της περιόδου από τον 14^ο έως τον 17^ο αιώνα στη γενικότερη μαρξιστική αφήγηση της μετάβασης από τη φεουδαρχία στον καπιταλισμό, η οποία ορίστηκε από τις κρίσεις ορόσημα, τη λεγόμενη «κρίση» του ύστερου Μεσαίωνα και τη γενική «κρίση» του 17^{ου} αιώνα. Τα έργα των Rodney

Hilton, Eric Hobsbawm και Christopher Hill για τις αγγλικές αγροτικές εξεγέρσεις του 1381 και τον αγγλικό Εμφύλιο Πόλεμο (ή αγγλική Επανάσταση) των μέσων του 17^{ου} αιώνα υπήρξαν ορόσημα στη διασύνδεση των εξεγέρσεων με την ανάδυση του καπιταλισμού στην Αγγλία. Εν ολίγοις η μεταπολεμική μαρξιστική ιστοριογραφία στη Μ. Βρετανία αλλά και στην ηπειρωτική Ευρώπη, όπως για παράδειγμα το έργο του Rosario Villari στην Ιταλία, αναζήτησε στις προνεωτερικές εξεγέρσεις είτε τις πρόδρομες μορφές των ταξικών συγκρούσεων της καπιταλιστικής νεωτερικότητας είτε τη σημασία τους σε μεγάλης κλίμακας δομικούς μετασχηματισμούς γύρω από το δίπολο φεουδαρχία-καπιταλισμός⁴.

Το άλλο μεγάλο ρεύμα της μεταπολεμικής κοινωνικής και οικονομικής ιστορίας, η «σχολή» των Annales, καταπιάστηκε με τις προνεωτερικές εξεγέρσεις μάλλον περιστασιακά και συγκυριακά, στον βαθμό που αυτές υπάκουαν στην ευρύτερη θέαση των εν λόγω Ιστορικών περί αργόσυρτων ρυθμών, σχεδόν ακινησίας, των προνεωτερικών κοινωνιών. Κατά κάποιον τρόπο τα μεταπολεμικά Annales δεν υιοθέτησαν τις επισημάνσεις του Marc Bloch σε ένα κείμενό του το 1931 για την ενδημικότητα των εξεγέρσεων στη μεσαιωνική γαλλική ύπαιθρο⁵. Ας σταθούμε εδώ, ενδεικτικά, στο έργο το Emmanuel Le Roy Ladurie ο οποίος καταπιάστηκε με εξεγέρσεις τόσο στον χώρο της υπαίθρου όσο και του άστεως. Αρχικά για τους χωρικούς του Languedoc⁶. Τα ποσοτικά δεδομένα του Ladurie αντλημένα από τις τιμές, τους μισθούς, τη φορολογία, τα ενοίκια εγγράφουν το Languedoc και τους χωρικούς του από τον ύστερο 15^ο αιώνα ως τις αρχές του 18^{ου} αιώνα σε μια ακίνητη ιστορία («l'histoire immobile»), όπως ο ίδιος ο Ladurie την περιέγραψε και κωδικοποίησε κάποια χρόνια αργότερα στην εναρκτήρια

⁴ R. HILTON, *Bond Men Made Free: Medieval Peasant Movements and the English Rising of 1381*, Λονδίνο: Temple Smith, 1973· C. HILL, *Puritanism and Revolution: Studies in Interpretation of the English Revolution of the 17th Century*, Λονδίνο: Secker & Warburg, 1958· R. VILLARI, *La rivolta antispagnola a Napoli. Le origini 1585-1647*, Μπάρτι: Laterza, 1967. Βλ. για την εξέγερση των Comuneros στην Καστίλη του 1520 J. MARAVALL, *Las Comunidades De Castilla: Una Primera Revolución Moderna*, Μαδρίτη: Revista de Occidente, 1963.

⁵ Πρόκειται για το *Les caractères originaux de l'histoire rurale française*. Εδώ αντλώ από την αγγλική μετάφραση *French Rural History: An Essay on Its Basic Characteristics*, μτφρ. J. Sondheimer, Λονδίνο: Routledge, 1966, σ. 170.

⁶ E. LE ROY LADURIE, *Les Paysans de Languedoc*, 2 τ., Παρίσι: SEVPEN, 1966.

διάλεξή του στο Collège de France το 1973⁷. Επρόκειτο για έναν κόσμο που υπάκουε σε μακροϊστορικές συνέχειες, στη δημογραφική στασιμότητα και ήταν πιασμένος στις παγίδες των μαλθουσιανών κρίσεων. Όπως δείχνει ο Ladurie σε ένα μεταγενέστερο έργο του που πραγματεύεται συνολικά τους χωρικούς στη γαλλική ύπαιθρο και στο οποίο οι αγροτικές εξεγέρσεις βρίσκουν σαφέστερη θέση, στη μακρά περίοδο οι αγροτικές εξεγέρσεις του 16^{ου} αιώνα ήταν απλά επεισόδια που πυροδοτούνταν κατά κύριο λόγο από τη φορολογία.

Επρόκειτο για μορφές αντίστασης που, μολονότι ενίοτε ήταν επιτυχημένες, δεν διακρίνονταν από προσδοκίες που υπερέβαιναν τη διαμαρτυρία απέναντι στους ευγενείς και τη φορολογία⁸. Όπως και το κунήγι της μαγείας κατά την ίδια περίοδο, ήταν απλά ξεσπάσματα, εναρμονισμένα με τους περιορισμούς και τα όρια που έθεταν η ανελαστικότητα των τεχνολογικών περιορισμών και ο συντηρητισμός των οικονομικών πρακτικών, που με τη σειρά τους καθόριζαν τις διανοητικές δομές, τους διανοητικούς ορίζοντες, τις *mentalités*, αυτών των κοινωνιών. Στο ερμηνευτικό παράδειγμα των διανοητικών δομών εγγράφεται και το έργο του με επίκεντρο μια αστική εξέγερση που έλαβε χώρα κατά τη διάρκεια του καρναβαλιού στο Romans της Νότιας Γαλλίας τον ύστερο 16^ο αιώνα. Με υπόβαθρο τους γαλλικούς θρησκευτικούς πολέμους, τα καρναβαλικά δρώμενα στην πόλη μετατράπηκαν σε ανοικτή εξέγερση εναντίον των αστικών αρχών. Από τη σκοπιά μια ιστορικής ανθρωπολογίας που χαρακτηρίζει τη σχολή των *Annales* εκείνης της περιόδου, το καρναβάλι, η εξέγερση και τα ρευστά όριά τους συνιστούσαν ένα τελετουργικό και συμβολικό συνεχές σε μια ευρύτερη μεσογειακή κουλτούρα της προνεωτερικότητας⁹.

Αν και με διαφορετική μεθοδολογία, τα επιχειρήματα του Ladurie εναρμονίζονται με όσα είχε υποστηρίξει ο Roland Mousnier σε μια σημαίνουσα συζήτηση δεκαετούς διάρκειας με τον σοβιετικό Ιστορικό Boris Porshnev για τις γαλλικές αγροτικές εξεγέρσεις του πρώτου μισού του 17^{ου}

⁷ E. LE ROY LADURIE, «L'histoire immobile», *Annales. Économie, sociétés, civilisations* 29 (1974), σσ. 673-692.

⁸ E. LE ROY LADURIE, «Les masses profondes: la paysannerie», στο F. BRAUDEL & E. LABROUSSE (επιμ.), *Histoire économique et sociale de la France*, τ. 2: E. LE ROY LADURIE & M. MORINEAU, *Paysannerie et croissance*, Παρίσι: PUF, 1977, σσ. 483-872.

⁹ E. LE ROY LADURIE, *Le carnaval de Romans. De la Chandeleur au mercredi des cendres 1579-1580*, Παρίσι: Gallimard, 1979.

αίωνα¹⁰. Αν και η συζήτηση εκκινούσε εκτός των κύκλων των Ιστορικών των Annales, απέκτησε σημαίνουσα θέση στη γαλλική ιστοριογραφία με τα μεταγενέστερα έργα του Mousnier και των μαθητών του και εν συνεχεία στη διεθνή ιστοριογραφία της εποχής¹¹. Αφετηρία της συζήτησης υπήρξε το έργο του Porshnev ο οποίος αναζητώντας στις αγροτικές εξεγέρσεις εκφάνσεις ταξικής σύγκρουσης εξύφανε τον γαλλικό 17ο αιώνα ως την περίοδο εκείνη όπου εντός του κυρίαρχου οικονομικού συστήματος της φεουδαρχίας διαμορφωνόταν ο καπιταλισμός. Για τον Mousnier, ωστόσο, αυτές οι εξεγέρσεις λαμβάνουν χώρα σε μια κοινωνία των «νομοκατεστημένων τάξεων». Σε μια τέτοια κοινωνική οργάνωση τα κατώτερα στρώματα δεν μπορούσαν ούτε να ξεγερθούν εναντίον της κοινωνικής δομής ούτε να εμπλακούν σε ταξικού τύπου σύγκρουση. Υπό αυτή την έννοια οι αγροτικές εξεγέρσεις, παρά την ένταση και το εύρος τους, ήταν επί της ουσίας εκδηλώσεις τυφλής οργής της οποίας ο στόχος δεν ήταν η ταξική διεκδίκηση αλλά η αντίδραση στον ολοένα αυξανόμενο συγκεντρωτισμό του απολυταρχικού κράτους και τις οικονομικές επιβαρύνσεις που αυτό επέβαλε. Μάλιστα οι διαπιστώσεις του Mousnier αποίκισαν και άλλα ιστοριογραφικά περιβάλλοντα καθώς υπό μια αντίστοιχη οπτική τέθηκε η εξέγερση του Masaniello στη Νάπολη ή η εξέγερση στην Κατάλονια το 1640¹².

Από μια ευρύτερη οπτική, για τη μαρξιστική, τη μαρξίζουσα και τη νεομαλθουσιανή όπως στην περίπτωση του Ladurie, κοινωνική και οικονομική ιστορία της μεταπολεμικής περιόδου οι προνεωτερικές εξεγέρσεις αντιμε-

¹⁰ B. PORSHNEV, *Les soulèvements populaires en France de 1623 à 1648*, Παρίσι: SEVPEN, 1963 [1^η έκδοση στα ρωσικά το 1948]· R. MOUSNIER, «Recherches sur les soulèvements populaires en France avant la Fronde», *Revue d'histoire moderne et contemporaine* 5 (1958), σσ. 81-113.

¹¹ R. MOUSNIER, *Fureurs paysannes: Les paysans dans les révoltes du XVII^e siècle*, (France, Russie, Chine), Παρίσι: Calmann-Lévy, 1967· M. FOISIL, *La Révolte des Nu-Pieds et les révoltes normandes de 1639*, Παρίσι, PUF, 1970· Y.-M. BERCE, *Histoire des Croquants: Étude des soulèvements populaires au XVII^e siècle dans la sud-ouest de la France*, 2 τ., Γενεύη: Droz, 1974. Ως προς τη διεθνή διάσταση της συζήτησης, ενδεικτικά βλ. J.H.M. SALMON, «Venality of Office and Popular Sedition in Seventeenth Century France: A Review of the Controversy», *Past & Present* 37 (1967), σσ. 21-43· M.O. GATELY, A.L. MOOTE & J.E. WILLS, «Seventeenth-Century Peasant 'Furies': Some Problems of Comparative History», *Past & Present*, 51 (1971), σσ. 63-80.

¹² Ενδεικτικά, P.L. ROVITO, «La rivoluzione costituzionale di Napoli (1647-1648)», *Rivista storica italiana*, 98 (1986), σσ. 367-462· J.H. ELLIOTT, *The Revolt of the Catalans: A Study in the Decline of Spain (1598-1640)*, Κέμπριτζ: Cambridge University Press, 1963.

τωπίστηκαν ως δείκτες ευρύτερων οικονομικών μετασχηματισμών ή της έλλειψης αυτών. Οι εξεγέρσεις υπήρξαν ερμηνευτικά χρήσιμες ή μη στον βαθμό που μπορούσαν να εγκιβωτιστούν σε ευρύτερες αφηγηματικές δομές και ερμηνευτικά σχήματα, όπως η μετάβαση από τη φεουδαρχία στον καπιταλισμό, η κρίση του ύστερου Μεσαίωνα, η γενικευμένη κρίση του 17^{ου} αιώνα. Έτσι, αν από τη λεγόμενη γενικευμένη κρίση του 17^{ου} αιώνα η Ολλανδία και η Αγγλία εξέρχονται οδεύοντας προς τον καπιταλισμό και την κυριαρχία της αστικής τάξης, για το Βασίλειο της Νάπολης και ευρύτερα για τον ιταλικό Νότο η αποτυχία της εξέγερσης του Masaniello καταδείκνυε την «προδοσία της αστικής τάξης» και αποτελούσε τη «χαμένη ευκαιρία» για μια αστική επανάσταση και για τον οικονομικό και κοινωνικό εκσυγχρονισμό¹³.

Παρομοίως οι προνεωτερικές εξεγέρσεις τέθηκαν στην προκρούστει κλίνη της αξιολόγησης με βάση τα χαρακτηριστικά τους, τη διάκριση υπαίθρου και άστεως, την αντιδραστική τους λογική απέναντι στην εκσυγχρονιστική δυναμική της κεντρικής εξουσίας και του κράτους, την καθοδήγηση ή ποδηγέτησή τους από τοπικές ελίτ, τον βαθμό ταξικής συνειδητοποίησης των εμπλεκόμενων, την οργάνωσή τους, τις συνεπαγωγές τους. Αν για τον Rodney Hilton η αγγλική αγροτική εξέγερση του 1381 διέθετε χαρακτηριστικά ταξικού αγώνα και ταξικής συνειδητοποίησης και στη μακρά διάρκεια απόδιάρθρωσε τις φεουδαρχικές σχέσεις στην Αγγλία, για τους Michel Mollat και Philippe Wolff, σε ένα από τα σημαντικά έργα συγκριτικής μελέτης των μεσαιωνικών εξεγέρσεων στη μεταπολεμική ιστοριογραφία, οι εξεγέρσεις του 14^{ου} αιώνα ήταν το αποτέλεσμα δυστυχίας και ανέχειας, η ιδεολογία των εξεγερμένων, όταν υπήρχε ιδεολογία, ήταν συντηρητική, ή και αντιδραστική, με κύρια επιδίωξη να αποκαταστήσουν χαμένα δικαιώματα¹⁴.

Η τυποποίηση και τυπολογία των προνεωτερικών εξεγέρσεων εντείνεται και συστηματοποιείται ειδικά στη μαρξιστική παράδοση με την ανάδυση της λεγόμενης «ιστορίας από τα κάτω» η οποία οδήγησε σε μια νέα διάκριση μεταξύ προβιομηχανικών εξεγέρσεων και των εξεγέρσεων και επαναστάσεων της βιομηχανικής εποχής και της νεωτερικότητας. Όπως είχε ή-

¹³ VILLARI, *La rivolta antispagnola*, σσ. 5-6. Σε μια παρόμοια συλλογιστική ο Giuseppe Galasso μετέθετε τη «χαμένη ευκαιρία» του ιταλικού Νότου στη μεσαιωνική νορμανδική κυριαρχία, *Il Mezzogiorno nella storia d'Italia*, Φλωρεντία: Le Monnier, 1977, σσ. 196-203.

¹⁴ M. MOLLAT & P. WOLFF, *Ongles bleus, Jacques et Ciompi: les révolutions populaires en Europe aux XIV^e et XV^e siècles*, Παρίσι: Calmann-Lévy, 1970.

δη διαφανεί στο έργο του George Rudé, ο οποίος επιχειρηματολογούσε εντός της βρετανικής μαρξιστικής παράδοσης, η κύρια μορφή εξεγερτικής δράσης για το προβιομηχανικό πλήθος/όχλο ήταν οι επισιτιστικές ταραχές, οι οποίες βρισκόνταν σε άμεση συνάρτηση με τις διακυμάνσεις της τιμής των δημητριακών. Σε αυτές τις ταραχές οι γυναίκες είχαν σημαντική συμμετοχή, καθώς υπό την ευθύνη τους βρισκόταν το νοικοκυριό, ενώ οι βιομηχανικές δράσεις της νεωτερικότητας ήταν ανδρική υπόθεση. Η προβιομηχανική συλλογική δράση ήταν αυθόρμητη, οι ηγετικές μορφές προέρχονταν όχι από το ίδιο το εξεγερμένο πλήθος αλλά από τις ανώτερες τάξεις και οι διεκδικήσεις τους συνοψίζονταν στη συγκράτηση δικαιωμάτων που χάνονταν. Η διάκριση προνεωτερικότητας και νεωτερικότητας τυποποιούσε τόσο τις αστικές όσο και τις αγροτικές εξεγέρσεις¹⁵.

Με αντίστοιχες προδιαγραφές κινήθηκε η μαρξίζουσα ιστορική κοινωνιολογία των κοινωνικών κινημάτων, όπως χαρακτηριστικά αποτυπώθηκε στο έργο του Charles Tilly. Στο μοντέλο του Tilly η ιδεοτυπική αντίστιξη μεταξύ προβιομηχανικών και νεωτερικών εξεγέρσεων συμπυκνωνόταν στον κοινοτικό χαρακτήρα των πρώτων, στο τοπικοποιημένο και ασυντόνιστο ξέσπασμά τους το οποίο κατά κύριο λόγο βρισκόταν σε συνάρτηση με τους ρυθμούς της αγοράς, του εκκλησιασμού, της σοδειάς¹⁶. Οι πρώτες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα αποτελούσαν το σημείο καμπής μεταξύ προνεωτερικών και νεωτερικών μορφών εξέγερσης, συλλογικής δράσης και κοινωνικής διαμαρτυρίας. Η αναζήτηση κοινωνιολογικών μοντέλων που μπορούσαν να εφαρμοστούν στην προ του 18^{ου} αιώνα εποχή και η ανεύρεση δομικών διαδικασιών παρέμεναν οι βασικές ερμηνευτικές αφετηρίες και παραδοχές¹⁷. Παρά τη διαφορετική αφετηρία αλλά και τις διαφορετικές ερμηνευτικές προϋποθέσεις, κατά έναν αναπάντεχο τρόπο η διάκριση προνεωτερικών και νεωτερικών μορφών εξέγερσης, κοινωνικής διαμαρτυρίας και συλλογικής δράσης που υιοθέτησαν η μαρξιστική ιστορία από τα κάτω και η ιστορική

¹⁵ G. RUDÉ, *The Crowd in History. A Study of Popular Disturbances in France and England, 1730-1848*, Νέα Υόρκη: Wiley, 1964· D. SABEAN, «The Communal Basis of Pre-1800 Peasant Uprisings in Western Europe», *Comparative Politics*, 8 (1976), σσ. 355-364.

¹⁶ C. TILLY, *The Contentious French*, Κέμπριτζ Μασαχουσέτης: Harvard University Press, 1986.

¹⁷ Y.-M. BERCE, *Révoltes et révolutions dans l'Europe moderne*, Παρίσι: PUF, 1980· R. FORSTER & J.P. GREENE (επιμ.), *Preconditions of Revolution in Early Modern Europe*, Βαλτιμόρη: Johns Hopkins. University Press, 1970.

κοινωνιολογία τις έφεραν σε μια ισχυρή εγγύτητα με την οπτική των Ιστορικών των Annales.

Εντέλει, με την υποχώρηση των διαφόρων εκφάνσεων της μεταπολεμικής κοινωνικής και οικονομικής ιστορίας, με τις περισσότερο ή λιγότερο δομιστικές συνδηλώσεις, και ιδίως της μαρξιστικής ιστορίας από τα τέλη της δεκαετίας του 1970 και τη δεκαετία του 1980 οι εξεγέρσεις βρέθηκαν αντιμετώπιες με την ερμηνευτική αμηχανία των επόμενων δεκαετιών και σταδιακά τέθηκαν στην ερευνητική περιφέρεια. Ωστόσο, τα ερωτήματα και οι επίμονες αναδιατυπώσεις τους που διαμόρφωσαν οι μεταπολεμικές ιστοριογραφικές παραδόσεις ως προς τις διαδικασίες που πυροδοτούσαν τις εξεγέρσεις, ως προς το αν και γιατί οι εξεγέρσεις επιτύγχαναν και, κυρίως, αποτύγχαναν, αν ήταν παράγωγα ταξικών μετασχηματισμών, είχαν τόση ισχύ που η απόπειρα μετατόπισης προς μια οπτική περισσότερο πολιτισμικής υφής με επίκεντρο την τελετουργική διάσταση των εξεγέρσεων και των ταραχών δεν ήταν σε θέση να μετριάσει. Άλλωστε, αυτή η μετατόπιση αντιμετώπισε τον σκεπτικισμό εκ μέρους των «παραδοσιακών» Ιστορικών¹⁸. Τη μετατόπιση προς την τελετουργική οπτική εντοπίζουμε στις πρωτοποριακές μελέτες του E.P. Thompson για τις επισιτιστικές κρίσεις στην Αγγλία, της Natalie Zemon Davis για τις θρησκευτικές ταραχές στους γαλλικούς θρησκευτικούς πολέμους, του Ladurie για το Καρναβάλι του Romans και αργότερα του Peter Burke για την εξέγερση του Masaniello στη Νάπολη¹⁹. Αυτή η τελετουργική οπτική κατά κάποιον τρόπο επιχειρούσε να διευρύνει αλλά και να μετατοπίσει το ερευνητικό ενδιαφέρον με νέα εργαλεία και ερωτήματα υπερβαίνοντας το ερώτημα για τη φύση και την αποτελεσματικότητα των εξεγέρσεων²⁰. Με την υποχώρηση των εξεγέρσεων από το

¹⁸ Βλ. για παράδειγμα τη συζήτηση μεταξύ Rosario Villari και Peter Burke στο *Past & Present* το 1985 (τεύχος 108).

¹⁹ E.P. THOMPSON, «The Moral Economy of the English Crowd in the Eighteenth Century», *Past & Present* 50 (1971), σσ. 76-136· N. ZEMON DAVIS, «The Rites of Violence: Religious Riot in Sixteenth-Century France», *Past & Present* 59 (1973), σσ. 51-91· P. BURKE, «The Virgin of the Carmine and the Revolt of Masaniello», *Past & Present* 99 (1983), σσ. 3-21.

²⁰ Παρά το πιο περιορισμένο ενδιαφέρον σε σχέση με το παρελθόν οι δομικοί και κοινωνιολογικού τύπου προσεγγίσεις και η αναζήτηση τυπολογιών διατηρούσαν την ισχύ τους. Βλ. π.χ. S. HALICZER, *The Comuneros of Castile: The Forging of a Revolution, 1475-1521*, Madison: The University of Wisconsin Press, 1981· J.A. GOLDSTONE, *Revolution and Rebellion in the Early Modern World*, Berkeley: University of California Press, 1991.

ερευνητικό προσκήνιο μπορούμε να πούμε ότι το (νέο) ερώτημα που ανέκυπτε ήταν πώς θα μπορούσαμε να δούμε τις προνεωτερικές εξεγέρσεις χωρίς τα ερμηνευτικά σχήματα και τα πολιτικά προτάγματα της μεταπολεμικής ιστοριογραφίας.

Από τη δεκαετία του 1990 στον απόηχο και τη σκιά των παλαιότερων παραδόσεων, κάνει σταδιακά την εμφάνισή της μια νέα ιστοριογραφία με πολλαπλές τάσεις, κάποιες από τις οποίες έχουν εξελιχθεί σε ερμηνευτικά προτάγματα. Σχηματοποιώντας σε σημαντικό βαθμό, οι κύριες τάσεις συνοψίζονται ως εξής: πρώτον, στην ανάδειξη των ίδιων των εμπλεκόμενων υποκειμένων στις εξεγέρσεις, τις ταραχές και τις πολιτικές αναστατώσεις του προνεωτερικού παρελθόντος είτε μέσω υλικού που συνήθως προέρχεται από τους μηχανισμούς εκείνους που συνέβαλαν στην καταστολή, είτε, σπανιότερα, με κείμενα που τα ίδια τα υποκείμενα παρήγαγαν. Όπως χαρακτηριστικά έγραφε σε ένα πρώιμο άρθρο το 1990 ο William Beik, «η στόχευση είναι τι έλεγαν και έκαναν οι άνθρωποι»²¹. Κατά κάποιον τρόπο αυτή η τάση επίδιωσε να μπολιάσει την «ιστορία από τα κάτω», χωρίς τις παλαιότερες δομιστικές πλαισιώσεις και τυπολογίες, με τις προδιαγραφές της νέας πολιτισμικής ιστορίας και της ιστορικής ανθρωπολογίας που ήδη από τη δεκαετία του 1970 έχουν στρέψει το ενδιαφέρον στη μελέτη της βίας, των κοινωνικών σχέσεων και των ενδοκοινωνικών συγκρούσεων, του εγκλήματος, των τελετουργιών, της προφορικότητας και της καθημερινότητας.

Μια δεύτερη τάση στη νέα ιστοριογραφία επανεπισκέπτεται τις εξεγέρσεις, τις ταραχές και την κοινωνική σύγκρουση για να τις εντάξει πλέον σε μια κοινωνική ιστορία της πολιτικής ή σε μια ιστορία του πολιτικού. Πρόκειται για μια νέα θέαση της προνεωτερικής πολιτικής που αναζητά διαδικασίες διαρκούς διαπραγμάτευσης μεταξύ των νομοκατεστημένων ελίτ και των επιμέρους κοινωνικών ομάδων, των κυβερνώντων και των υποτελών, και αναδεικνύει την οργανωμένη εμπρόθετη δράση εκ μέρους των εξεγερμένων αντί για την τυφλή αντίδραση. Θα μπορούσαμε να αποκαλέσουμε αυτή την οπτική ως «κοινωνιολογία της εξουσίας στη μικροκλίμακα». Οι διαδικασίες διαπραγμάτευσης και η δράση συνήθως τίθενται υπό το ερμηνευτικό έμβλημα της λαϊκής ή πληβειακής πολιτικής και δράσης («popular

²¹ W. BEIK, «The Culture of Protest in Seventeenth-Century French Towns», *Social History* 15 (1990), σ. 3 [1-23].

politics»)²². Κατεξοχήν στην αγγλική ιστοριογραφία οι εξεγέρσεις της πρώιμης νεωτερικότητας, μεγάλες και μικρές, οι χαμηλής έντασης κινητοποιήσεις και η δράση του πλήθους εγγράφονται στη νέα αναλυτική κατηγορία της λαϊκής ή πληβειακής πολιτικής και δράσης²³. Η δυναμική της νέας αναλυτικής κατηγορίας αποικίζει διαφορετικά ιστοριογραφικά περιβάλλοντα²⁴. Μάλιστα η διευρυμένη έννοια του «πολιτικού», της πληβειακής δράσης και της διαπραγματεύσης έχει επιτρέψει την αναπάντεχη ανάδειξη δράσεων από τα κάτω, κινητοποιήσεων και διαφωνίας ακόμα και σε περιβάλλοντα που στην παλαιότερη ιστοριογραφία αλλά και στην ίδια τη ρητορική του παρελθόντος διακρίνονταν για την πολιτική σταθερότητα και κοινωνική αρμονία όπως η «γαληνότατη» Βενετία²⁵. Αυτή η νέα ερμηνευτική οπτική συχνά αξιοποιεί εργαλεία από το έργο του ανθρωπολόγου James Scott, όπως η διάκριση ανάμεσα σε «δημόσιες» και «κρυφές μεταγραφές» («public/hidden transcript»)²⁶. Ως κρυφές μεταγραφές ορίζονται η αδιόρατη, πολύμορφη και κατατμημένη δράση και οι ρωγμές εκείνες στις οποίες τα αιτήματα των πληβείων αποκτούσαν ορατότητα για να διασταυρωθούν με τις αποφάσεις της ελίτ²⁷. Εμπρόθετη δράση και δομή, ηγεμονία, αντίσταση

²² Αυτό τον δρόμο ήδη χαράσσει το έργο του W. TE BRAKE, *Shaping History: Ordinary People in European Politics, 1500-1700*, Berkeley: University of California Press, 1998, σσ. 4-13.

²³ P. GRIFFITHS, A. FOX & S. HINDLE (επιμ.), *The Experience of Authority in Early Modern England*, Λονδίνο: Macmillan, 1996· M.J. BRADDICK & J. WALTER (επιμ.), *Negotiating Power in Early Modern Society: Order, Hierarchy and Subordination in Britain and Ireland*, Κέμπριτζ: Cambridge University Press, 2001· A. WOOD, *Riot, Rebellion and Popular Politics in Early Modern England*, Basingstoke: Palgrave, 2002.

²⁴ Π.Χ. L. CORTEGUERA, *For the Common Good: Popular Politics in Barcelona, 1580-1640*, Ithaca: Cornell University Press, 2002.

²⁵ C. JUDE DE LARIVIÈRE, *La Révolte des boules de neige: Murano face à Venise, 1511*, Παρίσι: Fayard, 2014· M. VAN GELDER, «The People's Prince: Popular Politics in Early Modern Venice», *Journal of Modern History* 90 (2018), σσ. 249-291· M. VAN GELDER & C. JUDE DE LARIVIÈRE (επιμ.), *Popular Politics in an Aristocratic Republic: Political Conflict and Social Contestation in Late Medieval and Early Modern Venice*, Λονδίνο: Routledge 2020.

²⁶ J.C. SCOTT, *Domination and the Arts of Resistance: Hidden Transcripts*, New Haven: Yale University Press, 1990.

²⁷ Βλ., ωστόσο, τις επιφυλάξεις για τα αναλυτικά εργαλεία του Scott και το δίπολο κυριαρχία-αντίσταση, τη μεταφορά τους στην ιστορία των κοινωνικών και πολιτικών σχέσεων και την ανεπαρκή ανάδειξη των όρων πολιτισμικής ηγεμονίας στο A. WOOD, «Subordination, Solidarity and the Limits of Popular Agency in a Yorkshire Valley, c.1596-1615», *Past & Present* 193 (2006), σσ. 42-46 [41-72].

και υποτέλεια, διαπραγμάτευση είναι μερικοί από τους όρους που έχουν ορίσει αυτή τη νέα ερμηνευτική και διαμορφώνουν νέες συζητήσεις.

Αυτές οι δύο τάσεις στις οποίες συνοψίζεται το νέο ιστοριογραφικό ενδιαφέρον για τις προνεωτερικές εξεγέρσεις δεν είναι απόλυτα διακριτές μεταξύ τους αλλά διασταυρώνονται πολλαπλώς. Απομακρύνονται από τις παλαιότερες αφηγήσεις που αναζητούσαν στις εξεγέρσεις τις μεγάλες μεταβάσεις ή τη μακρά διάρκεια. Εκτός από τη δυναμική που αποτυπώνεται στον χώρο της αγγλικής ιστοριογραφίας για τον ύστερο Μεσαίωνα και την πρωίμη νεωτερικότητα, ίσως οι μεσαιωνικές εξεγέρσεις είναι εκείνες που βρίσκονται πρωτίστως στο επίκεντρο της νέας ιστοριογραφίας²⁸. Κομβικές είναι οι μελέτες του Samuel Cohn και η συγκριτική οπτική που υιοθετεί. Εκτός από την ερμηνευτική ανανέωση, ο Cohn επαναπροσεγγίζει το πραγματολογικό υλικό και διευρύνει εντυπωσιακά το πλήθος των καταγεγραμμένων εξεγέρσεων και κινητοποιήσεων του ύστερου Μεσαίωνα, ειδικά μετά τον Μαύρο Θάνατο, ανιχνεύοντας περίπου 1.100 περιπτώσεις συλλογικών δράσεων, αστικών στην πλειοψηφία τους, στη Φλάνδρα, τη Γαλλία και τον ιταλικό χώρο από το 1200 έως το 1425, τις οποίες κατηγοριοποιεί ως «λαϊκές εξεγέρσεις» παρότι, όπως τονίζει, η κοινωνική θέση των συμμετεχόντων μπορούσε να είναι περισσότερο ρευστή²⁹.

Σε αυτή την ανανεωμένη οπτική –μάλιστα κάποιοι Ιστορικοί κάνουν λόγο για αναθεωρητική ιστοριογραφία–, οι συλλογικές δράσεις της προνεωτερικότητας εξαιτίας του εύρους, της συστηματικότητας και της πολυμορφίας τους καθίστανται όχι εξαιρετικά και ασυνήθιστα συμβάντα, όπως θεωρούσε η παλαιότερη ιστοριογραφία. Καλούμαστε πλέον να τις σκεφτούμε ως εκφάνσεις, στρατηγικές και τακτικές που συνιστούσαν κανονικότητα στην

²⁸ Οι νέες τάσεις στη μελέτη των μεσαιωνικών εξεγέρσεων αποτυπώνονται στο J. FIRNHABER-BAKER & D. SCHOENAEERS (επιμ.), *The Routledge History Handbook of Medieval Revolt*, Νέα Υόρκη: Routledge, 2017.

²⁹ S. COHN, *Lust for Liberty: The Politics of Social Revolt in Medieval Europe, 1200-1425*, Κέμπριτζ, MA: Harvard University Press 2006· S. COHN, *Popular Protest in Late Medieval Europe: Italy, France and Flanders*, Μάντσεστερ: Manchester University Press, 2013. Κατά κάποιον τρόπο το έργο του Cohn, ως η πιο πλήρης πλέον χαρτογράφηση των υστερομεσαιωνικών εξεγέρσεων, συνέχισε παλαιότερες μελέτες ανάδειξης λιγότερο γνωστών ή και άγνωστων περιστατικών: W. TE BRAKE, *A Plague of Insurrection: Popular Politics and Peasant Revolt in Flanders, 1323-1328*, Φιλαδέλφεια: University of Pennsylvania Press, 1993· P. BLICKLE, «Peasant Revolts in the German Empire in the Late Middle Ages», *Social History* 4 (1979), σσ. 223-239.

πολιτική ζωή της εποχής στα μοναρχικά κράτη, στις πόλεις-κράτη, στις αστικές κοινότητες ή στα μικρά εδαφικά κράτη. Σαφώς διατάρασαν την καθημερινότητα των προνεωτερικών κοινωνιών αλλά παρόλ' αυτά μπορούν να ιδωθούν ως πυκνώσεις και εντατικές εκδηλώσεις μέσα σε ένα ευρύτερο πλέγμα ανταγωνισμών και διαπραγματεύσεων. Αυτή η νέα ιστοριογραφία μάς οδηγεί να σκεφτούμε τα εξεγερτικά φαινόμενα και τις μορφές συλλογικής δράσης ως διαδικασίες που υπερέβαιναν την εξαίρεση και ήταν βαθιά ενσωματωμένες σε μια πολυκεντρική θεώρηση και πρακτική της πολιτικής εξουσίας, όπως έχει επισημάνει ο Patrick Lantschner. Ήταν στιγμές έντασης και κλιμάκωσης αλλά την ίδια στιγμή συνιστούσαν ένα συνεχές εντός διαρκών πολιτικών διαπραγματεύσεων³⁰.

Το πλήθος των εξεγέρσεων που ευρητηριάζει ο Cohn κατά κάποιον τρόπο υπογραμμίζει αυτή την πολυκύμαντη και πολυεπίπεδη πολιτική διαπραγμάτευσης. Με άλλα λόγια οι εξεγέρσεις δεν ήταν «τυφλές», σχεδόν «αυτόματες» αντιδράσεις σε έκτακτες πιεστικές ανάγκες του παρόντος τους (άλλωστε, όπως δείχνει ο Cohn, οι εξεγέρσεις λόγω δυσβάστακτης φορολογίας συνιστούσαν μάλλον την εξαίρεση³¹) αλλά κυρίως έτειναν στην πολιτική διεκδίκηση και συμμετοχή, στη διεκδίκηση «ελευθερίας» («libertas»), της οποίας το περιεχόμενο στο πέρασμα των χρόνων υπήρξε μεταβαλλόμενο και η οποία «ελευθερία» συνιστούσε τον πυρήνα μιας αναδυόμενης κοινωνικής συνείδησης και μιας νέας αυτοπεποίθησης. Υπό αυτή την έννοια οι εξεγέρσεις και η σύγκρουση δεν συνιστούσαν ανατροπή αλλά την ουσία της προνεωτερικής πολιτικής. Βέβαια, σε μια τέτοια θεώρηση επανέρχεται η ιστοριογραφική και ερμηνευτική αμηχανία, άλλου τύπου αυτή τη φορά: αν οι εξεγέρσεις δεν συνιστούν τομές αλλά συνέχεια, μέρος της πολιτικής διαδικασίας, τότε κατά πόσον έχει νόημα να εξακολουθούμε να σκεφτόμαστε το προνεωτερικό παρελθόν με όρους εξεγέρσεων, συγκρούσεων και κοινωνικής διαμαρτυρίας;

Παρά τις ουσιαστικές διαφορές που παρουσιάζουν οι δύο ιστοριογραφικές παραδόσεις και ερμηνευτικές οπτικές, η μεταπολεμική και η πιο πρόσφατη, η «αναθεωρητική», κοινές παραμένουν κάποιες βασικές δυσχέρειες,

³⁰ P. LANTSCHNER, «Revolts and the Political Order of Cities in the Later Middle Ages», *Past & Present* 225 (2014), σσ. 3-46. P. LANTSCHNER, *The Logic of Political Conflict in Medieval Cities: Italy and the Southern Low Countries, 1370-1440*, Οξφόρδη: Oxford University Press, 2015.

³¹ COHN, *Lust for Liberty*, σσ. 230-233, 237-242.

με σημαντικότερη ίσως το ζήτημα των πηγών. Μέσα από ποιο πραγματολογικό υλικό προσεγγίζουμε τις προνεωτερικές εξεγέρσεις; Πόσο εφικτή είναι η ανασύσταση της «φωνής» των εξεγερμένων, ειδικά μέσα από υλικό εχθρικά διακείμενο ή παραγμένο μέσα σε μηχανισμούς καταστολής; Το έργο του Samuel Cohn καταδεικνύει τις παραπάνω δυσχέρειες. Το υλικό του είναι πρωτίστως αφηγηματικό, κατά κύριο λόγο χρονικά του ύστερου Μεσαίωνα, και διοικητικό, αρχαιακά τεκμήρια από τους ποινικούς και άλλους μηχανισμούς. Αξίζει να αναρωτηθούμε εδώ πόσο «διαφανές» είναι αυτό το υλικό. Πόσο μπορούμε να υπερβούμε τις προτεραιότητες που υπαγόρευαν την παραγωγή του; Πόσο μάλλον όταν οι κρατικοί μηχανισμοί μπορούσαν να καταφύγουν στη διαγραφή άβολων και διαταρακτικών για την ηγεμονία τους συλλογικών και συγκρουσιακών δράσεων από το διοικητικό υλικό που οι ίδιοι παρήγαγαν καθιστώντας τες ως μη γενόμενες, ως μη γεγονότα. Πολύ πρόσφατα οι Maartje van Gelder και Filippo de Vivo έδειξαν ότι οι βενετικές αρχές στρατηγικά εκτόπισαν στην αορατότητα μια πολύμηνη συλλογική δράση των εργατών του κρατικού ναυπηγείου της Βενετίας, του πολυπληθέστερου εργασιακού χώρου στην προνεωτερική Ευρώπη, το 1569, επιβάλλοντας τη διοικητική και αρχαιακή σιωπή³². Απέναντι στις προκλήσεις που θέτει το πραγματολογικό υλικό οι Ιστορικοί σε γενικές γραμμές άλλοτε υιοθετούν μια απροβλημάτιστη στάση που συχνά συνοψίζεται στην εξέταση του βαθμού «αξιοπιστίας» των πηγών και άλλοτε επιχειρηματολογούν υπέρ της δυνατότητας να ανασυρθεί η φωνή, η εμπειρία και η δράση των εμπλεκόμενων μέσα από εχθρικά διακείμενο προς αυτούς πραγματολογικό υλικό και παρά τις πολλαπλές διαμεσολαβήσεις που αυτό ενέχει³³. Εντούτοις, οι μεθοδολογικές και ερμηνευτικές δυνατότητες και δυσχέρειες του πραγματολογικού υλικού παραμένουν ακέρατες και υπό συζήτηση.

Αναζητώντας τη φωνή των υποκειμένων, στο δεύτερο μέρος του άρθρου, στρέφομαι προνομιακά σε τρεις περιπτώσεις αμφισβήτησης ή/και ανατροπής της υφιστάμενης πολιτικής και κοινωνικής τάξης, για τις οποίες κατ' εξαίρεση διαθέτουμε υλικό παραγμένο από τους εμπλεκόμενους στις διαδικασίες συλλογικής δράσης.

³² M. VAN GELDER & F. DE VIVO, «Papering Over Protest: Contentious Politics and Archival Suppression in Early Modern Venice», *Past & Present* 258 (2023), σσ. 44-78.

³³ A. WOOD, *The 1549 Rebellions and the Making of Early Modern England*, Νέα Υόρκη: Cambridge University Press, 2007, σσ. 130-131.

II. Αναζητώντας τη νέα Ιερουσαλήμ:
από τον Girolamo Savonarola στον Gerrard Winstanley

«Και την 19η Απριλίου 1498 [...] ήμουν εκεί για να ακούσω την απολογία και έμεινα άναυδος και σαστισμένος. Με πόνο έβλεπα ένα τέτοιο σπουδαίο οικοδόμημα να καταρρέει γιατί είχε κτιστεί τόσο ελεεινά πάνω σε ένα ψέμα. Ανέμενα η Φλωρεντία να γίνει η νέα Ιερουσαλήμ από την οποία θα έρχονταν οι νόμοι και η λάμψη και το παράδειγμα του ορθού βίου, και να δω την ανασύσταση της Εκκλησίας, τη μεταστροφή των απίστων και τη δικαίωση των δικαίων. Αντιθέτως, συνειδητοποίησα ότι τα πάντα ήταν αλλιώς. Και έτσι έπρεπε να καταπιώ το φάρμακο»³⁴.

Με αυτό τον συνοπτικό και δραματικό τρόπο ο φλωρεντίνος φαρμακοποιός Luca Landucci καταγράφει στις χειρόγραφες, ημερολογιακές σημειώσεις του τη στιγμή διάψευσης των προσδοκιών του περίπου έναν μήνα πριν από τη δημόσια εκτέλεση του Girolamo Savonarola³⁵. Στις χειρόγραφες καταγραφές του ο Landucci αφιέρωνε αρκετές γραμμές σε όσα διαδραματίζονταν στη Φλωρεντία από το 1494 έως το 1498 υπό την επιρροή του Savonarola, των αποκαλυπτικών και εσχατολογικών προσδοκιών που ο ίδιος και οι ακόλουθοί του καλλιεργούσαν μέσω του κηρύγματος και με τη συστηματική χρήση του νέου μέσου που παρείχε η τυπογραφία. Ωστόσο, εδώ για πρώτη φορά ο Landucci δεν καταγράφει ως απλός παρατηρητής. Ευθυγραμμίζεται με τη δράση του Savonarola: «Ανέμενα η Φλωρεντία να γίνει η νέα Ιερουσαλήμ». Και την ίδια στιγμή προβαίνει σε μια πράξη αναστοχασμού και σταδιακής αποστασιοποίησης από όσα μέχρι πριν λίγο διάστημα διαδραματίζονταν στην πόλη. Ο Landucci παράγει τον εαυτό του ως συμμετοχο ενός κοινωνικού πειράματος, για να χρησιμοποιήσω έναν σύγχρονο όρο που ωστόσο δεν νομίζω ότι μπορεί να συλλάβει το εύρος, τη

³⁴ L. LANDUCCI, *Diario fiorentino dal 1450 al 1516 di Luca Landucci continuato da un anonimo fino al 1542. Pubblicato sui codici della comunale di Siena e della Marucelliana con annotazioni da Iodoco del Badia*, Φλωρεντία: Sansoni editore, 1883, σ. 173.

³⁵ Ειδολογικά οι ημερολογιακές καταγραφές του Landucci κινούνται μεταξύ της χρονικογραφίας και των περίφημων *ricordanze* που κράταγαν οι φλωρεντινοί έμποροι, M. SCHULLER, «Les faits divers dans le *Diario fiorentino* de Luca Landucci», *Arzana. Cahiers de littérature médiévale italienne* 15 (2012), σσ. 29-41.

δυναμική και τις πολλαπλές συνδηλώσεις της φράσης του Landucci. Τα λόγια του Landucci βρίσκονται στο επίκεντρο του ερωτήματος που με απασχολεί. Πώς διαχειρίζεται και νοηματοδοτεί ο προνεωτερικός εξεγερτικός λόγος τον χρόνο, την παροντικότητα, το παρελθόν, την ιστορικότητα;

Εντούτοις, πριν περάσω στην πραγμάτευση του παραπάνω ερωτήματος, αξίζει να επισημανθεί ότι το βραχύβιο ρεπουμπλικανικό κάθεστώς που εγκαθιδρύθηκε στη Φλωρεντία με την εκδίωξη των Μεδίκων το 1494 μέχρι την κατάλυσή του με την οριστική επιστροφή τους το 1537 ή ίσως μέχρι την εκτέλεση του Savonarola το 1498 σπάνια κατηγοριοποιείται ιστοριογραφικά ως το αποτέλεσμα μιας επιτυχημένης εξέγερσης, ενός ριζοσπαστικού πολιτικού και θρησκευτικού κινήματος που οδήγησε στην ανατροπή της πολιτικής τάξης³⁶. Ενδεχομένως, όπως υποστήριξε πολύ πρόσφατα ο Samuel Cohn, επειδή οι ακόλουθοι του Savonarola, οι λεγόμενοι *Piagnoni*, αλλά και ο ευρύτερος πληθυσμός που συντάχθηκε μαζί του προέρχονταν από διαφορετικά κοινωνικά στρώματα και οι συγκρούσεις που εκτυλίχθηκαν βρίσκονταν υπό την επίδραση φατριαστικών ανταγωνισμών³⁷. Κυρίως, ωστόσο, επειδή οι ιστοριογραφικές κατηγορίες μας είναι εξαιρετικά άτεγκτες και περιοριστικές αλλά και γιατί συγκεκριμένες ιστοριογραφικές παραδόσεις διατηρούν το ερμηνευτικό φορτίο τους. Η δράση του Savonarola και των υποστηρικτών του, ο προφητικός ζήλος και ο θρησκευτικός ριζοσπαστισμός τους που τροφοδοτούσε τις εκκλήσεις και τις πρακτικές εξαγνισμού της φλωρεντινής κοινωνίας μέσα από ένα πλέγμα δημόσιων τελετουργιών από το 1494 έως το 1498 συνιστούν ένα «παράδοξο», μια «αμηχανία» στην ανθεκτική ιστοριογραφική οπτική που αποδίδει στην ιταλική Αναγέννηση τις απαρχές της εκκοσμίκευσης και της νεωτερικότητας. Σε αυτή την περίπτωση η περίοδος του Savonarola και το κίνημα των *Piagnoni* φαντάζουν ως ένα κατάλοιπο της μεσαιωνικής θρησκοληψίας³⁸. Σε

³⁶ Εξαιρέσεις αποτελούν η πραγμάτευση του Lauro Martines, στο *Fire in the City: Savonarola and the Struggle for Florence*, Νέα Υόρκη: Oxford University Press, 2006, σ. 41 και κυρίως το πρόσφατο άρθρο του PH. HABERKERN, «Prophetic Rebellions. Radical Urban Theopolitics in the Era of the Reformations», στο FIRNHABER-BAKER & SCHOENAERS (επιμ.), *The Routledge History Handbook of Medieval Revolt*, σσ. 350-357 [349-369].

³⁷ S. COHN, «Forms of Popular Protest and Notions of Democracy in Italy during the Italian Wars», *Pedralbes. Revista d'Història Moderna* 42 (2022), σσ. 25-26 [19-49].

³⁸ Βλ. όσα γράφει ο Donald Weinstein για την καχυποψία των ιεροκλήρων απέναντι στην ουμανιστική κουλτούρα του 15^{ου} αιώνα: *Savonarola: The Rise and Fall of a Renaissance*

μια άλλη ιστοριογραφική παράδοση το «παράδοξο» λαμβάνει διαφορετικά χαρακτηριστικά. Σύμφωνα με αυτήν, ο ιταλικός χώρος της πρώιμης νεότερης περιόδου δεν βίωσε κοινωνικές αναταραχές όπως άλλες περιοχές της Ευρώπης ή όπως είχε συμβεί με συστηματικό τρόπο μέχρι τις αρχές του 15^{ου} αιώνα³⁹. Σε αυτή τη θεώρηση ο ριζοσπαστισμός και η καθεστωτική αλλαγή των ετών 1494-1498 στη Φλωρεντία δεν βρίσκουν θέση.

Ωστόσο, όπως μια νέα ιστοριογραφία πλέον επιχειρεί να αναδείξει, οι Ιταλικοί Πόλεμοι (1494-1559) δεν ήταν μόνο μια περίοδος ισχυροποίησης των κρατικών μηχανισμών αλλά και μια περίοδος έντονων κοινωνικών αναστατώσεων με ταραχές και εξεγέρσεις στον ιταλικό χώρο (πρόσφατα ο Samuel Cohn ανέσυρε τουλάχιστον 700 περιπτώσεις), οι οποίες μέχρι πρότινος δεν έβρισκαν θέση στα κυρίαρχα αφηγήματα της ιταλικής ιστοριογραφίας⁴⁰. Την ίδια στιγμή τα όρια μεταξύ «θρησκόληπτου» Μεσαίωνα και «εκκοσμικευμένης» Αναγέννησης καθίστανται δυσδιάκριτα, αν ξαναστραφούμε στις ημερολογιακές καταγραφές του Landucci, ως άμεσες μαρτυρίες. Η αποκαλυπτική προσμονή ότι η Φλωρεντία θα γινόταν η νέα Ιερουσαλήμ διασταυρωνόταν με τα συνθήματα που δονούσαν την πόλη κατά την εκδίωξη του Pietro των Μεδίκων και αντλούσαν από το ρεπερτόριο των εξεγέρσεων του πρώιμου 15^{ου} αιώνα: «Popolo e libertà»⁴¹. Εδώ αξίζει να σταθούμε και να αναρωτηθούμε ποια από τις δύο προσδοκίες αντλούσε από ένα παλαιότερο «μεσαιωνικό» ρεπερτόριο και ποια προοικονομούσε το μέλλον. Όπως θα δούμε στη συνέχεια, η προσμονή της νέας Ιερουσαλήμ επανέρχεται ως ρητορικό μοτίβο σε μεταγενέστερες, κοινωνικά πιο ριζοσπαστικές δράσεις και ο εξαγνισμός του κοινωνικού σώματος θα αποτελέσει κυρίαρχη

Prophet, New Haven: Yale University Press, 2011, σσ. 5-6. Βλ. ωστόσο τη διαφοροποίηση του MARTINES, *Fire in the City*, σσ. 219-220.

³⁹ Βλ. πρόσφατα L. PEZZOLO, «Rivolte fiscali in Italia tra tardo medioevo e prima età moderna», στο F. GARNIER, A. JAMME, A. LEMONDE & P. VERDES RIJAM (επιμ.), *Cultures fiscales en Occident du X^e au XVII^e siècle: Etudes offerts à Denis Menjot*, Τουλούζη: PUM, 2019, σσ. 357-364.

⁴⁰ S. COHN, *Popular Protest and Ideals of Democracy in Late Renaissance Italy*, Νέα Υόρκη: Oxford University Press, 2022, σσ. 3-4, 7-9, 18-22.

⁴¹ LANDUCCI, *Diario fiorentino*, σ. 74. Για τα μεταβαλλόμενα όρια και το εύρος του *popolo* τουλάχιστον μέχρι τις αρχές του 16^{ου} αιώνα και την υπονόμηση των συντεχνιών στη Φλωρεντία, βλ. J. NAJEMY, «Florentine Politics and Urban Spaces», στο R. CRUM & J. PAOLETTI (επιμ.), *Renaissance Florence: A Social History*, Νέα Υόρκη: Cambridge University Press, 2006, σσ. 19-54.

πρακτική και ρητορική των καθολικών και προτεσταντικών μεταρρυθμιστικών κινήματων του 16^{ου} αιώνα με εξέχον ίσως παράδειγμα τη θεμελίωση της κοινότητας των εκλεκτών στην καλβινιστική Γενεύη. Άλλωστε η ρητορική περί εκλεκτών ενυπήρχε στη δράση και το πρόγραμμα του Savonarola και εξακολούθησε να εμπνέει τους υποστηρικτές του τον 16^ο αιώνα. Αντιθέτως το σύνθημα «Popolo e libertà», κυρίαρχο στις εξεγέρσεις του ύστερου 14^{ου} και πρώιμου 15^{ου} αιώνα, έφθινε στον 16^ο αιώνα⁴².

Η προσμονή της νέας Ιερουσαλήμ από τον Landucci είναι πλήρως ευθυγραμμισμένη με τις προφητικές, αποκαλυπτικές και εσχατολογικές προτροπές του Girolamo Savonarola όπως αυτές ξεδιπλώνονται άλλοτε από τον άμβωνα και άλλοτε στα έντυπα κείμενά του. Ως γνωστόν η Φλωρεντία ως νέα Ιερουσαλήμ και η ανασύσταση της Εκκλησίας κατέχουν εξέχουσα θέση και διατρέχουν τη ρητορική του Savonarola, ειδικά μετά την εκδίωξη των Μεδίκων: «Ως προς το τέταρτο ζήτημα, τη μεταρρύθμιση, η οποία όπως έχω πει πρέπει να γίνει, δείτε τον ψαλμό που λέει: aedificans Hierusalem Dominus [οικοδομών 'Ιερουσαλήμ ό Κύριος]. Ο Κύριος θα ήθελε να οικοδομήσει εδώ μια νέα Ιερουσαλήμ, και αυτή η πόλη δεν θα είναι πια η Φλωρεντία, όπως ήταν μέχρι τώρα, αλλά θα είναι μια νέα Ιερουσαλήμ, ιερή και ειρηνική, αν θέλετε. Διαφορετικά, αν δεν το επιθυμείτε, θα είναι μια νέα Βαβυλωνία»⁴³.

Η Φλωρεντία γίνεται το επίκεντρο της μεταρρύθμισης και των εκλεκτών: «και εκείνοι που είναι εδώ θα το δουν. Η Εκκλησία θα ανασυσταθεί. Και θα ξεκινήσει εδώ, από τη Φλωρεντία». Νέα Ιερουσαλήμ και μεταρρύθμιση της Εκκλησίας αποτελούν το ρητορικό σχήμα με το οποίο κινητοποιείται και εννοιολογείται η δράση και η πρακτική για ηθική και κοινωνική αναμόρφωση κατά τα παραγμένα έτη 1494-1498. Μια αναμόρφωση

⁴² Γ. ΠΛΑΚΩΤΟΣ, «Η Μεταρρύθμιση στην αυγή της νεωτερικότητας: Ανασύσταση του παρελθόντος, ουτοπία και ετεροτοπία στα μεταρρυθμιστικά κινήματα», στο Σ. ΖΟΥΜΠΟΥΛΑΚΗΣ (επιμ.), *Ο Λούθηρος και η Μεταρρύθμιση: Ιστορία, θεολογία, πολιτική*, Αθήνα: Άρτος Ζωής, 2018, σσ. 97-106 [77-109]· L. POLIZZOTTO, *The Elect Nation: The Savonarolan Movement in Florence 1494-1545*, Οξφόρδη: Clarendon Press, 1994· COHN, *Popular Protest and Ideals*, σσ. 33-34, 181-186.

⁴³ P. VILLARI & E. CASANOVA (επιμ.), *Scelta di prediche e scritti di fra Girolamo Savonarola con nuovi documenti intorno alla sua vita*, Φλωρεντία: Sansoni editore, 1898, σ. 100. Η Φλωρεντία ως νέα Ιερουσαλήμ αποτελούσε οικείο μοτίβο στη φλωρεντινή πολιτική ρητορική: D. WEINSTEIN, *Savonarola and Florence: Prophecy and Patriotism in the Renaissance*, Princeton: Princeton University Press, 1970, σσ. 78-76, 91-99, 146-148.

που υποστασιοποιείται αφενός στην επιστροφή σε ένα ρεπουμπλικανικό καθεστώς με ένα διευρυμένο συμβούλιο, το *Consiglio Maggiore*, κατά το πρότυπο της Βενετίας, και αφετέρου στην κάθαρση και τον εξαγνισμό του κοινωνικού σώματος, του *corpus Christianum*, για να βρεθούμε εγγύτερα στο ιδίωμα της εποχής. Η καταγγελία του πλούτου, η καταδίκη των αμαρτιών, ειδικά της «σοδομίας», και των παιγνίων, οι περίφημες παρελάσεις των παιδιών, των *fanciulli*, ως εκπροσώπων του θεού, το τελετουργικό κάψιμο των πολυτελών και ματαιόδοξων αγαθών, ο μετασχηματισμός των παραδοσιακών καρναβαλικών δρώμενων σε εξαγνιστικές τελετουργίες υπό τις ιαχές «Viva Cristo crocifisso. Viva Cristo re nostro e del popolo fiorentino» συνθέταν την εκστρατεία του Savonarola και των υποστηρικτών του για αναμόρφωση και εξαγνισμό⁴⁴.

Ο λόγος του Savonarola διακρίνεται από συνεχείς αποκαλυπτικές αντι-στιξίσεις μεταξύ παρόντος και παρελθόντος που αποικίζουν διαφορετικά ευρετήρια. Αναφερόμενος στη διακυβέρνηση: «Θέλω να σας δείξω ότι η παλαιά διακυβέρνηση ήταν ένα τέρας, δηλ. μια τερατώδης διακυβέρνηση. Είχε την κεφαλή λέοντα, πλάτη και χέρια αρκούδας και το υπόλοιπο σώμα τη μορφή σκύλου». Παρόμοια αντίστιξη γίνεται μεταξύ της «prima Chiesa» ή «primitiva Chiesa» και της «Chiesa moderna». Ο μετασχηματισμός της Φλωρεντίας σε νέα Ιερουσαλήμ δια της κάθαρσης, του εξαγνισμού και της πολιτικής αλλαγής θα την καθιστούσε επίκεντρο της μεταρρύθμισης, της ανασύστασης της αρχικής Εκκλησίας και της απλής χριστιανικής ζωής [«semplicità della vita Cristiana»]⁴⁵.

Τον ύστερο 15ο αιώνα και τις τρεις πρώτες δεκαετίες του 16^{ου} αιώνα υπάρχει μια έκρηξη του προφητικού και αποκαλυπτικού λόγου στον ιταλικό χώρο. Ιστορικοί, όπως η Ottavia Niccoli, τον εγγράφουν στη πολιτική κρίση που φέρνει η γαλλική εισβολή⁴⁶. Η τυπογραφία αποτέλεσε τον βασικό στυλοβάτη αυτής της έκρηξης. Σε αυτόν τον προφητικό και αποκαλυπτικό λόγο συνυπάρχουν και διαπλέκονται η αποκάλυψη του μέλλοντος, κατά κύριο λόγο με τη μορφή καταστροφών, η τερατολογία, η κριτική του παρόντος, η ανάγκη αναμόρφωσης του χριστιανικού κόσμου και της Εκκλησίας. Αν υπάρχει, όμως, κάτι που διακρίνει τη ρητορική του Savonarola

⁴⁴ VILLARI & CASANOVA (επιμ.), *Scelta di prediche*, σ. 175· LANDUCCI, *Diario fiorentino*, σ. 124-125. MARTINES, *Fire in the City*, σσ. 111-120.

⁴⁵ VILLARI & CASANOVA (επιμ.), *Scelta di prediche*, σ. 166.

⁴⁶ O. NICCOLI, *Profeti e popolo nell'Italia del Rinascimento*, Ρώμη: Laterza, 1987.

εντός του ευρύτερου πλέγματος προφητικού και αποκαλυπτικού λόγου της εποχής και αξίζει της προσοχής μας είναι ότι η αναμόρφωση του παρόντος, με τη μορφή της πολιτικής αλλαγής, της ηθικής κάθαρσης και της μεταρρύθμισης της Εκκλησίας, συνίσταται στην ανασύσταση του παρελθόντος με τον μετασχηματισμό της Φλωρεντίας σε νέα Ιερουσαλήμ. Η αναμόρφωση ως ανασύσταση του παρελθόντος δεν αποτελεί μελλοντική προσμονή αλλά εξελίσσεται ως παροντική συνθήκη. «Και επί του παρόντος πρόκειται για μια νέα Φλωρεντία, διαφορετική από ό,τι ήταν πιο πριν. Τη μέρα που κάνατε την αλλαγή η προηγούμενη μορφή διεγράφη και μια νέα εισήχθη. [...] Έτσι λοιπόν Φλωρεντία ο ουρανός και η γη δημιουργήθηκαν σε σένα εκ νέου»⁴⁷.

Θα ήταν περιοριστικό και εντέλει ανακριβές να δούμε τη ρητορική περί νέας Ιερουσαλήμ, αντίστιξης παρόντος-παρελθόντος και ανασύστασης του παρελθόντος μόνο στην περίπτωση του Savonarola ή μόνο εντός του ιταλικού πλαισίου. Στη δίνη των πρώτων ετών της προτεσταντικής Μεταρρύθμισης αποκάλυψη, προφητεία και εσχατολογία κινητοποιούν πολλαπλώς τη μεταρρυθμιστική πρακτική και δράση στον γερμανικό χώρο⁴⁸. Το εσχατολογικό φορτίο της Μεταρρύθμισης υπήρξε τέτοιο που εξακολούθησε να αποικίζει πρακτικές και συμβολικές επιλογές στους μετέπειτα αιώνες⁴⁹. Η προσδοκία και η οικοδόμηση της νέας Ιερουσαλήμ ως παροντικής συνθήκης διαποτίζουν τη ρητορική και την πρακτική εκείνων των μεταρρυθμιστών που η ιστοριογραφία κατατάσσει στην επικράτεια της ριζοσπαστικής Μεταρρύθμισης. Στις αρχές της δεκαετίας του 1520 ο Thomas Müntzer ευαγγελιζόταν (ανεπιτυχώς) την εγκαθίδρυση της νέας Ιερουσαλήμ στο Allstedt, μια μικρή πόλη της Σαξωνίας όπου ασκούσε το έργο του ιεροκήρυκα. Στο Allstedt η διαρκώς μεταβαλλόμενη ριζοσπαστική θεολογία του Müntzer αρχίζει να μετασχηματίζεται σε κοινωνική πρακτική με επίκεντρο την προσμονή του επικείμενου τέλους (ριζοσπάστες ιεροκήρυκες όπως ο

⁴⁷ G. SAVONAROLA, *Prediche italiane ai Fiorentini*, στο F. COGNASSO & R. PALMAROCCHI (επιμ.), 4 τ., Φλωρεντία: La Nuova Italia, 1930-1935, τ. 1, σ. 269.

⁴⁸ G. SUJIN PAK, *The Reformation of Prophecy: Early Modern Interpretations of the Prophet and Old Testament Prophecy*, Νέα Υόρκη: Oxford University Press, 2018.

⁴⁹ Στις αρχές του 18^{ου} αιώνα οι πρώτοι προτεστάντες ιεραπόστολοι στην Tranquebar της Ινδίας, που υπήρξε ο πρώτος αποικιακός θύλακας του ηγεμόνα της Δανίας από τον πρώιμο 17^ο αιώνα, ονόμασαν την νεοϊδρυθείσα εκκλησία τους Νέα Ιερουσαλήμ, J. HAGA, «Consecrating the New Jerusalem in Tranquebar», στο E. ANDERSEN OFTESTAD & J. HAGA (επιμ.), *Tracing the Jerusalem Code*, τ. 2, Βερολίνο: De Gruyter, 2021, σσ. 416-439.

Hans Römer και ο Hans Hut το ανέμεναν το 1528), την κοινότητα των «εκλεκτών», τον εξισωτισμό και τον εξαγνισμό⁵⁰. Στις αρχές της δεκαετίας του 1530, στον απόηχο του Πολέμου των Χωρικών, ο μεταρρυθμιστής Melchior Hoffman και άλλοι ριζοσπάστες επιδίωξαν να καταστήσουν το Στρασβούργο, το οποίο είχε ήδη εισαγάγει τη Μεταρρύθμιση, ως τη νέα Ιερουσαλήμ⁵¹, ενώ στα μέσα της δεκαετίας του 1530 το Münster στη Βεστφαλία θα ανακηρυχθεί η νέα Ιερουσαλήμ των Αναβαπτιστών. Το θεοκρατικό και εξισωτικό όραμα των Αναβαπτιστών θα τεθεί σε εφαρμογή κατά τη βραχεία κυριαρχία τους στην πόλη⁵². Σχεδόν για κάθε ριζοσπάστη μεταρρυθμιστή υπάρχει μια πόλη όπου το φαντασιακό της νέας Ιερουσαλήμ θα υποστασιοποιηθεί: για τον Hans Römer ήταν η Ερφούρτη⁵³.

Στην πολεμική εσχολογία των ριζοσπαστών και ειδικότερα των Αναβαπτιστών η θεμελίωση της νέας Ιερουσαλήμ και η μεταρρύθμιση της χριστιανικής Εκκλησίας εγγραφόταν σε μια ευρύτερη θέαση του παρόντος μέσω της ανασύστασης και της μίμησης του παρελθόντος. Η αποκαλυπτική ανάγνωση του παρελθόντος γινόταν το κλειδί κατανόησης του παρόντος και τροφοδοτούσε μια θεολογία της επανάστασης. Σε αυτό το πνεύμα ο Müntzer γράφει στο έργο του που έμεινε γνωστό ως *Prager Manifest*, απευθυνόμενος στο ακροατήριο του στη Βοημία, για την αναμόρφωση της Εκκλησίας: «Η αφόρητη και βλαβερή μάλιστα από την οποία υποφέρει ο χριστιανικός λαός με έκανε όλο οίκτο να διαβάσω την ιστορία των πρώτων Πατέρων με προσοχή. Και ανακάλυψα ότι μετά τον θάνατο των μαθητών των αποστόλων η άμωμη, παρθένα Εκκλησία έγινε μια πόρνη εξαιτίας της μοιχείας με τον κλήρο. [...] Η ώρα του θερισμού έχει έλθει. Αυτός ο ίδιος μου ανέθεσε τον θερισμό»⁵⁴.

Στη διάρκεια μιας άλλης πολιτικής και κοινωνικής δίνης, στον αγγλικό Εμφύλιο Πόλεμο (ή αγγλική Επανάσταση) στα μέσα του 17^{ου} αιώνα, ανα-

⁵⁰ T. SCOTT, *Thomas Müntzer: Theology and Revolution in the German Reformation*, Νέα Υόρκη: Palgrave Macmillan, 1989, σσ. 85-92.

⁵¹ T. BRADY, *Protestant Politics: Jacob Sturm (1489-1553) and the German Reformation*, Atlantic Highlands: Humanities Press, 1995, σσ. 104-116.

⁵² C. BERNET, «The Concept of the New Jerusalem among Early Anabaptists in Münster 1534/35. An Interpretation of Political, Social and Religious Rule», *Archiv für Reformationsgeschichte* 102 (2011), σσ. 175-194.

⁵³ K. HILL, *Baptism, Brotherhood, and Belief in Reformation Germany: Anabaptism and Lutheranism, 1525-1585*, Οξφόρδη: Oxford University Press, 2015, σσ. 69-71.

⁵⁴ SCOTT, *Thomas Müntzer*, σσ. 36-37.

πτύσσονται ρεύματα ριζοσπαστικής σκέψης και ρητορικής αλλά και πολύμορφες συλλογικές δράσεις στον χώρο του Πουριτανισμού, που με οξύδερκεια ανέδειξε ο Christopher Hill σε μια εποχή που η μαρξιστική ιστοριογραφία των εξεγέρσεων και επαναστάσεων πριμοδοτούσε δομιστικού τύπου θεωρήσεις⁵⁵. Ο πολιτικός και κοινωνικός ριζοσπαστισμός διασταυρώνεται με την προφητική και αποκαλυπτική θέαση και αποτυπώνονται στις πρακτικές ριζοσπαστικών ομάδων, όπως οι λεγόμενοι Diggers (αν και οι ίδιοι αυτοαποκαλούνται True Levellers), και στα γραπτά του Gerrard Winstanley, εκ των πρωταγωνιστών του κινήματος των Diggers των οποίων η δράση έχει αφετηρία την κατάληψη του λόφου του St George στο Surrey και την καλλιέργεια της κοινόχρηστης γης το 1649. Το όραμα της κοινοκτημοσύνης και της αυτάρκειας και η επί γης θεμελίωση παραδειγμάτων της Βίβλου τροφοδότησαν την εξάπλωση των κοινοτήτων των Diggers. Η ιστοριογραφία και ο σύγχρονος πολιτικός ακτιβισμός συχνά «εκκοσμίκευσαν» τη δράση των Diggers και αναζήτησαν σε αυτούς προδρομικές μορφές του αναρχισμού, του σοσιαλισμού, της οικολογίας και άλλων ριζοσπαστικών κινήματων του 20^{ου} αιώνα. Ωστόσο, όπως και για άλλες ριζοσπαστικές ομάδες του αγγλικού Εμφυλίου, η Βίβλος και η εσχατολογία αποτελούσαν τις καθοδηγητικές αρχές τους⁵⁶.

Ο Winstanley, όπως πριν από ενάμιση αιώνα ο Savonarola νομιμοποιούσε τη δράση επικαλούμενος τα οράματα που βίωνε, καθιστά τον εαυτό του φορέα και μέτοχο της αποκαλυπτικής θέασης, όπως γράφει στο *The New Law of Righteousness*: «Βρισκόμουν σε όνειρο όταν διάφορα πράγματα ήρθαν μπροστά μου τα οποία θα πρέπει να αφηγηθώ εδώ. Με τον ίδιο τρόπο άκουσα αυτά τα λόγια. Να εργάζεστε μαζί, να τρώτε το ψωμί μαζί, να τα διαδώσετε αυτά παντού»⁵⁷. Στο παρόν του ξεδιπλώνεται η αλλαγή ως ανασύσταση του παρελθόντος, ως η επίγεια νέα Ιερουσαλήμ. Γράφει ο Winstanley στο έργο του *Fire in the Bush*: «Ο άνθρωπος επιστρέφει στον εαυτό του ξανά. Η νέα Ιερουσαλήμ, η οποία είναι το πνεύμα της αλήθειας, έρχεται

⁵⁵ C. HILL, *The World Turned Upside Down: Radical Ideas During the English Revolution*, Λονδίνο: Temple Smith, 1972.

⁵⁶ A. HESSAYON, «Early Modern Communism: The Diggers and Community of Goods», *Journal for the Study of Radicalism* 3 (2009), σσ. 1-49· J. GURNEY, *Brave Community: The Digger Movement in the English Revolution*, Μάντσεστερ: Manchester University Press, 2007, σσ. 90-120.

⁵⁷ G. SABINE (επιμ.), *The Works of Gerrard Winstanley. With an Appendix of Documents Relating to the Digger Movement*, Νέα Υόρκη: Russell & Russell, 1965, σ. 190.

στη γη για να ανυψώσει τη γη να ζήσει εκείνο τον βίο που είναι πέρα από την ύλη [...] Αυτός είναι ο βίος που θα φέρει την πραγματική κοινότητα και θα καταστρέψει την δολοφονική ιδιοκτησία»⁵⁸.

Ο Winstanley ανατρέχει στο παρελθόν, όπως οι Αναβαπτιστές, για την αποκαλυπτική κατανόηση του παρόντος. Προβάλλει στο παρελθόν δύο χρονικές διακρίσεις: η μία ιερή, χριστιανική, πριν και μετά την Πτώση στο *The New Law of Righteousness*. «Αυτή ήταν η κατάσταση του ανθρώπου πριν την Πτώση ή το ξημέρωμα της ανθρωπότητας. Από την εποχή που η Βίβλος μάς κάνει λόγο για τον Αδάμ πάνε περίπου 6000 χρόνια. Και αυτός ο χρόνος είναι η νύχτα της ανθρωπότητας. [...] Η έβδομη χιλιετία που χαράζει τώρα θα είναι η ανάσταση του υιού της οικουμενικής αγάπης ξανά και η διάλυση του σκότους ή της νύχτας. Και σε αυτήν την εποχή που τώρα ζούμε θα εξαφανιστεί η δύναμη της ιδιοτέλειας»⁵⁹. Η άλλη διάκριση, που εγκιβωτίζεται εντός της πρώτης, είναι εγκόσμια, πριν και μετά τη νορμανδική κατάκτηση της Αγγλίας, όπως γράφει στο *An Appeal to the House of Commons*: «Ο τελευταίος ζυγός δουλείας κάτω από τον οποίον η Αγγλία στέναζε (χωρίς ακόμα να έχει ελευθερωθεί) ήταν ο νορμανδικός, όπως γνωρίζετε. Και από την εμφάνιση του Γουλιέλμου του Κατακτητή, πριν περίπου 600 χρόνια, όλοι οι βασιλείς διαδοχικά επικύρωναν τους παλαιούς νόμους ή έφτιαχναν νέους για να διατηρήσουν τη νορμανδική κατάκτηση πάνω μας [...] υπό τον τελευταίο βασιλιά, τον Κάρολο, ο οποίος ήταν ο τελευταίος διάδοχος του Γουλιέλμου του Κατακτητή»⁶⁰.

Το παρόν συνιστά σημείο τομής και αναδιάταξης στα έργα *Truth Lifting Up its Head above Scandals* και *The True Levellers Standard Advanced* αντίστοιχα: «Έχει έρθει η ώρα του Πατρός να κυβερνήσει τη γη και να την πληρώσει με τον ίδιο του τον εαυτό; Ναι [...] και θα αλλάξει τον χρόνο και τα έθιμα και θα αλλάξει τη γη με έναν νέο νόμο όπου θα κατοικοεδρεύει η δικαιοσύνη και η ειρήνη». Το παρόν λοιπόν είναι η στιγμή της δράσης: «για την παρούσα κατάσταση του παλαιού κόσμου που χάνεται όπως η περγαμνή που καίγεται και εξαφανίζεται»⁶¹. Στο *A New-year's Gift for the Parliament and Army* το παρόν νοηματοδοτείται με όρους επείγοντος: «Αλλά

⁵⁸ C. HILL (επιμ.), *Winstanley: The Law of Freedom and Other Writings*, Νέα Υόρκη, Cambridge University Press, 2006 [1973], σ. 222.

⁵⁹ SABINE (επιμ.), *The Works*, σσ. 187-188.

⁶⁰ HILL (επιμ.), *Winstanley*, σ. 114.

⁶¹ SABINE (επιμ.), *The Works*, σσ. 113, 252.

τώρα η Αγγλία είναι η πρώτη από τα έθνη που βρίσκεται στο σημείο της μεταρρύθμισης [...] η κεφαλή του Χριστού που είναι η οικουμενική αγάπη ή η ελεύθερη κοινότητα ας ηγηθεί της ευτυχούς αποκατάστασης όλων των εθνών της γης [...] γιατί η γη θα αποκατασταθεί από τον ζυγό που επιβάλλει το ξίφος της ιδιοκτησίας και θα γίνει ένας κοινός θησαυρός πραγματικά για όλη την ανθρωπότητα»⁶².

III. Αντί επιλόγου: συλλογικές δράσεις και πολιτικές του χρόνου

Το ευρύ χρονικό άνυσμα που υιοθέτησα στο παρόν κείμενο και οι διαφορετικές περιπτώσεις συλλογικής δράσης που εξέτασα υπό ένα συγκριτικό πρίσμα, χωρίς να παραγνωρίζονται οι διαφορές τους και τα διαφορετικά συγκείμενα που τις ορίζουν, επιτρέπουν την ανάδειξη επαναλαμβανόμενων ρητορικών μοτίβων και εννοιολογήσεων που συχνά διαφεύγουν την προσοχή των παλαιότερων και πιο πρόσφατων ιστοριογραφικών παραδόσεων και παραδειγμάτων. Προνομιακά, βέβαια, οι συλλογικές δράσεις που επέλεξα μπορούν να προσεγγιστούν μέσω υλικού που τα ίδια τα εμπλεκόμενα υποκείμενα παρήγαγαν. Οι συλλογικές δράσεις που εξέτασα διαποτίζονται από κοινές ρητορικές και εννοιολογήσεις των οποίων η ισχύς και ανθεκτικότητα διαμορφώνουν ισχυρούς ρητορικούς και διανοητικούς *τόπους*. Σε αυτούς απολήγουν μέσα από συχνά αδιόρατες διαδρομές χριστιανικές εσχατολογικές παραδόσεις, αποκαλυπτικές προσδοκίες, προφητικές ερμηνείες, βιβλικά παραδείγματα και η ανάγνωση του παρελθόντος μέσω μιας *historia sacra* και αναπάντεχα διασταυρώνονται με τις ανάγκες και τα αιτούμενα του παρόντος. Στον πυρήνα αυτών των ρητορικών και διανοητικών *τόπων* βρίσκεται η διαχείριση της παροντικότητας και του χρόνου. Το παρόν συνιστά τον καμβά στον οποίο θα ξεδιπλωθεί και θα ανασταθεί ένα χαμένο παρελθόν.

Θα ήταν περιοριστικό να δούμε αυτούς τους διανοητικούς και ρητορικούς *τόπους* αποκλειστικά στην επικράτεια των συλλογικών δράσεων, της εξέγερσης και των προσδοκιών της αλλαγής. Αντλούν από ευρύτερα ρεύματα που διαπερνούν την περίοδο από τον 15^ο αιώνα έως τον 17^ο αιώνα. Οι κοινωνίες της χριστιανικής Δύσης σε αυτή τη μακρά περίοδο διαποτίζονται από το εσχατολογικό άγχος, από την αγωνία του επικείμενου τέλους. Βιώνουν μια πολυεπίπεδη «κρίση», για να καταφύγουμε σε ένα σύγχρονο

⁶² HILL (επιμ.), *Winstanley*, σσ. 198, 203.

ιδίωμα, την οποία ανιχνεύουμε σε επιμέρους πεδία, συγκυρίες και αναπάντεχες ταυτίσεις. Πρόκειται για μια κρίση που συνοψίζεται στη σύλληψη ενός παραγμένου παρόντος, ενός κόσμου που κλυδωνίζεται. Από μια τέτοια οπτική γίνεται, για παράδειγμα, κατανοητή η εκ πρώτης όψης αναπάντεχη ευθυγράμμιση των ουμανιστών Marsilio Ficino και Giovanni Pico della Mirandola με τον Savonarola. Και οι τρεις τους μέσα από διαφορετικούς δρόμους συγκλίνουν στην παρακμή της χριστιανισμής ως κύριας νοηματοδότησης του παρόντος τους και στην αναζήτηση ενός «αποκαθαρμένου» χριστιανικού παρόντος⁶³, με άλλα λόγια σε μια αναμόρφωση και αναθέσμιση του *corpus Christianum*. Μια ισχυρή συνείδηση της παροντικότητας διαποτίζει σε πολλαπλά επίπεδα τη συγχρονία. Πρόκειται για την περιφημη φράση «qualità dei tempi» του Νικολό Μακιαβέλλι, οι απαιτήσεις των καιρών. Αυτές επιχειρούν να συλλάβουν ο Μακιαβέλλι και ο Λεονάρντο ντα Βίντσι, να μιλήσουν για αυτές, όπως δείχνει ο Patrick Boucheron· να μιλήσουν για καιρούς που είναι «αβέβαιοι, απρόβλεπτοι, ακατανόητοι», για έναν κόσμο που «οδεύει προς το χάος». Το ίδιο λεξιλόγιο συναντάμε λίγα χρόνια νωρίτερα στον Savonarola μαζί με την επαναλαμβανόμενη φράση «corruzione de' tempi». Στα ίδια λόγια καταφεύγει τακτικά ακόμα και το γραφειοκρατικό ιδίωμα στη Φλωρεντία⁶⁴.

Η ανασύσταση του παρελθόντος στο παρόν γίνεται το όραμα που μπορεί να αποκαταστήσει την τάξη στον κόσμο. Η *reformatio*, η *renovatio*, η *restauratio*, η *reparatio*, η *imitatio* και *emulatio* ή η *ad fontes* αξίωση των προτεσταντών Μεταρρυθμιστών κατέχουν εξέχουσα θέση στο ιδίωμα της υστερομεσαιωνικής Δύσης. Πρόκειται για όρους ανοικτούς σε διαφορετικές ερμηνείες και σε οικειοποίηση από διαφορετικά περιβάλλοντα. Θα τους συναντήσουμε στους κύκλους του ουμανισμού, στα μεταρρυθμιστικά κινήματα και, όπως είδαμε, στις συλλογικές δράσεις. Θα τους βρούμε σε διαπλοκή με την αποκαλυπτική θέαση του παρόντος και την εσχατολογική αγωνία⁶⁵. Στις προσδοκίες των ουμανιστών είναι η αρχαιότητα που γίνεται

⁶³ A. EDELHEIT, *Ficino, Pico, and Savonarola: The Evolution of Humanist Theology 1461/2-1498*, Leiden & Βοστώνη: Brill, 2008.

⁶⁴ P. BOUCHERON, *Λεονάρντο & Μακιαβέλλι*, μτφρ. Ρ. ΜΠΕΝΒΕΝΙΣΤΕ, Αθήνα: Πόλις, 2019, σσ. 33-34, 150, 205· A. GUIDI, «'Esperienza' e 'qualità dei tempi' nel linguaggio cancelleresco e in Machiavelli (con un'appendice di dispacci inediti di vari cancellieri e tre scritti di governo del Segretario fiorentino)», *Laboratoire italien* 9 (2009), σσ. 233-272.

⁶⁵ ΠΛΑΚΩΤΟΣ, «Η Μεταρρύθμιση», σσ. 95-105· G. STRAUSS, «Ideas of *Reformatio* and *Renovatio* from the Middle Ages to the Reformation», στο T.A. BRADY, H.A. OBERMAN & J.D.

το παρόν και το μέλλον· όπως χαρακτηριστικά γράφει ο Patrick Boucheron, η αρχαιότητα «θα επιτρέψει να βγούμε από τον βάλτο αυτού του ατέρμονος παρόντος, για να επανέλθει, επιτέλους, στη θέση τούτου του αργόσυρτου παρόντος, μια εποχή καυτή και τονωτική σαν τον ήλιο»⁶⁶. Στα μεταρρυθμιστικά κινήματα Καθολικών και Προτεσταντών είναι το χριστιανικό παρελθόν που γίνεται αντικείμενο διεκδίκησης για το παρόν· ειδικά για τους Προτεστάντες για να το διασώσουν από τις καταχρήσεις της Καθολικής Εκκλησίας. Πρόκειται για την εκπλήρωση του θεϊκού σχεδίου, όπως αποτυπώνεται στα λόγια του λουθηρανού λογίου Matthias Flacius Illyricus για τους στόχους που θα πρέπει να ικανοποιεί η συγγραφή μιας προτεσταντικής ιστορίας, μιας *historia sacra*, η οποία θα πρέπει να καταδεικνύει «πως η αληθινή εκκλησία και θρησκεία ξέφυγε από τον δρόμο της πρωταρχικής καθαρότητας και απλότητας [...] μέχρι, επιτέλους στις μέρες μας, όταν η αλήθεια είχε σχεδόν πλήρως καταστραφεί, η αληθινή θρησκεία στην αγνότητά της αποκαταστάθηκε»⁶⁷. Τέλος, για τους ριζοσπάστες η σωτηρία του παρόντος ταυτίζεται με την ανασύσταση ενός χρυσού εξισωτικού παρελθόντος. Αποκάλυψη, εσχάτολογία και ανασύσταση του παρελθόντος τροφοδοτούν τη σύλληψη του παρόντος. Οι συλλογικές δράσεις που εξέτασα στο άρθρο αντλούν από αυτή την ευρεία πολιτισμική και διανοητική δεξαμενή. Ενδεχομένως οι ρητορικές που μετέρχονται δεν είναι αντιπροσωπευτικές του πλήθους των συλλογικών δράσεων, κινήματων διαμαρτυρίας και εξεγέρσεων του προνεωτερικού παρελθόντος. Άλλωστε η έλλειψη πηγών δυσχεραίνει την προσπέλασή τους. Ωστόσο, οι συγκεκριμένες δράσεις και οι ρητορικές που επιχειρήσα να αναδείξω ίσως προσφέρουν μια ευκαιρία και μια υπόθεση εργασίας για να παρακάμψουμε τις σιωπές που έχουν πολλαπλώς επιβληθεί.

TRACY (επιμ.), *Handbook of European History, 1400-1600. Late Middle Ages, Renaissance and Reformation*, τ. 2: *Visions, Programs and Outcomes*, Leiden: Brill, 1995, σσ. 1-30· B. GORDON, L. BASCHERA & C. MOSER, «Emulating the Past and Creating the Present: Reformation and the Use of Historical and Theological Models in Zurich in the Sixteenth Century», στο ΤΩΝ ΙΔΙΩΝ (επιμ.), *Following Zwingli: Applying the Past in Reformation Zurich*, Farnham: Ashgate, 2014, σσ. 1-40

⁶⁶ BOUCHERON, *Λεονόρνο*, σσ. 167-168.

⁶⁷ Παρατίθεται στο C. SCOTT DIXON, «The Sense of the Past in Reformation Germany: Part II», *German History* 30 (2012), σ. 180 [175-198].

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Πηγές

HILL, C. (επιμ.). *Winstanley: The Law of Freedom and Other Writings*, Νέα Υόρκη, Cambridge University Press, 2006 [1973].

LANDUCCI, L. *Diario fiorentino dal 1450 al 1516 di Luca Landucci continuato da un anonimo fino al 1542. Pubblicato sui codici della comunale di Siena e della Marucelliana con annotazioni da Iodoco del Badia*, Φλωρεντία: Sansoni editore, 1883.

SABINE, G. (επιμ.). *The Works of Gerrard Winstanley. With an Appendix of Documents Relating to the Digger Movement*, Νέα Υόρκη: Russell & Russell, 1965.

SAVONAROLA, G. *Prediche italiane ai Fiorentini*, F. COGNASSO & R. PALMAROCCHI (επιμ.), 4 τ., Φλωρεντία: La Nuova Italia, 1930-1935.

VILLARI, P. & E. CASANOVA (επιμ.). *Scelta di prediche e scritti di fra Girolamo Savonarola con nuovi documenti intorno alla sua vita*, Φλωρεντία: Sansoni editore, 1898

Δευτερεύουσα βιβλιογραφία

ALI, T. *The Dilemmas of Lenin: Terrorism, War, Love, Empire, Revolution*, Νέα Υόρκη: Verso, 2017.

BEIK, W. «The Culture of Protest in Seventeenth-Century French Towns», *Social History* 15 (1990), σσ. 1-23.

BERCE, Y.-M. *Histoire des Croquants: Étude des soulèvements populaires au XVII^e siècle dans la sud-ouest dela France*, 2τ., Γενεύη: Droz, 1974.

BERCE, Y.-M. *Révoltes et révolutions dans l'Europe moderne*, Παρίσι: PUF, 1980.

BERNET, C. «The Concept of the New Jerusalem among Early Anabaptists in Münster 1534/35. An Interpretation of Political, Social and Religious Rule», *Archiv für Reformationsgeschichte* 102 (2011), σσ. 175-194.

BLICKLE, P. «Peasant Revolts in the German Empire in the Late Middle Ages», *Social History* 4 (1979), σσ. 223-239.

BLOCH, M. *French Rural History: An Essay on Its Basic Characteristics*, μτφρ. J. SONDHEIMER, Λονδίνο: Routledge, 1966.

BRADDICK, M.J. & J. WALTER (επιμ.). *Negotiating Power in Early Modern Society: Order, Hierarchy and Subordination in Britain and Ireland*, Κέιμπριτζ: Cambridge University Press, 2001.

BRADY, T. *Protestant Politics: Jacob Sturm (1489-1553) and the German Reformation*, Atlantic Highlands: Humanities Press, 1995.

BRADY, T. «Marxist Evaluations of Luther's Thought», στο R. KOLB, I. DINGEL & L. ΒΑΤΚΑ (επιμ.), *The Oxford Handbook of Martin Luther's Theology*, Οξφόρδη, Oxford University Press, 2014, σσ. 573-583.

BOUCHERON, P. *Λεονάρντο & Μακιαβέλι*, μτφρ. Π. ΜΠΕΝΒΕΝΙΣΤΕ, Αθήνα: Πόλις, 2019.

BURKE, P. «The Virgin of the Carmine and the Revolt of Masaniello», *Past & Present* 99 (1983), σσ. 3-21.

COHN, S. *Lust for Liberty: The Politics of Social Revolt in Medieval Europe, 1200-1425*, Κέιμπριτζ Μασαχουσέτης: Harvard University Press 2006.

COHN, S. *Popular Protest in Late Medieval Europe: Italy, France and Flanders*, Μάντσεστερ: Manchester University Press, 2013.

COHN, S. «Forms of Popular Protest and Notions of Democracy in Italy during the Italian Wars», *Pedralbes. Revista d'Història Moderna* 42 (2022), σσ. 19-49.

COHN, S. *Popular Protest and Ideals of Democracy in Late Renaissance Italy*, Νέα Υόρκη: Oxford University Press, 2022.

CORTEGUERA, L. *For the Common Good: Popular Politics in Barcelona, 1580-1640*, Ithaca: Cornell University Press, 2002.

DAVIS, N. ZEMON. «The Rites of Violence: Religious Riot in Sixteenth-Century France», *Past & Present* 59 (1973), σσ. 51-91.

DIXON, C. SCOTT. «The Sense of the Past in Reformation Germany: Part II», *German History* 30 (2012), σσ. 175-198.

EDELHEIT, A. *Ficino, Pico, and Savonarola: The Evolution of Humanist Theology 1461/2-1498*, Leiden & Βοστώνη: Brill, 2008.

ELLIOTT, J.H. *The Revolt of the Catalans: A Study in the Decline of Spain (1598-1640)*, Κέιμπριτζ: Cambridge University Press, 1963.

FIRNHABER – BAKER, J. & D. SCHOENAERS (επιμ.). *The Routledge History Handbook of Medieval Revolt*, Νέα Υόρκη: Routledge, 2017.

FOISIL, M. *La Révolte des Nu-Pieds et les révoltes normandes de 1639*, Παρίσι, PUF, 1970.

FORSTER, R. & J.P. GREENE (επιμ.). *Preconditions of Revolution in Early Modern Europe*, Βαλτιμόρη: Johns Hopkins. University Press, 1970.

GALASSO, G. *Il Mezzogiorno nella storia d'Italia*, Φλωρεντία: Le Monnier, 1977.

GATELY, M.O., A.L. MOOTE & J.E. WILLS. «Seventeenth-Century Peasant 'Furies': Some Problems of Comparative History», *Past & Present* 51 (1971), σσ. 63-80.

GELDER, M. VAN. «The People's Prince: Popular Politics in Early Modern Venice», *Journal of Modern History* 90 (2018), σσ. 249-291.

GELDER, M. VAN & C. JUDGE DE LARIVIERE (επιμ.). *Popular Politics in an Aristocratic Republic: Political Conflict and Social Contestation in Late Medieval and Early Modern Venice*, Λονδίνο: Routledge 2020.

GELDER, M. VAN & F. DE VIVO. «Papering Over Protest: Contentious Politics and Archival Suppression in Early Modern Venice», *Past & Present* 258 (2023), σσ. 44-78.

GOLDSTONE, J.A. *Revolution and Rebellion in the Early Modern World*, Berkeley: University of California Press, 1991.

GORDON, B., L. BASCHERA & C. MOSER. «Emulating the Past and Creating the Present: Reformation and the Use of Historical and Theological Models in Zurich in the Sixteenth Century», στο ΤΩΝ ΙΔΙΩΝ (επιμ.), *Following Zwingli: Applying the Past in Reformation Zurich*, Farnham: Ashgate, 2014, σσ. 1-40.

GRIFFITHS, P., A. FOX & S. HINDLE (επιμ.). *The Experience of Authority in Early Modern England*, Λονδίνο: Macmillan, 1996.

GUIDI, A. «'Esperienza' e 'qualità dei tempi' nel linguaggio cancelleresco e in Machiavelli (con un'appendice di dispacci inediti di vari cancellieri e tre scritti di governo del Segretario fiorentino)», *Laboratoire italien* 9 (2009), σσ. 233-272.

GURNEY, J. *Brave Community: The Digger Movement in the English Revolution*, Μάντσεστερ: Manchester University Press, 2007

HABERKERN, P. «Prophetic Rebellions. Radical Urban Theopolitics in the Era of the Reformations», στο J. FIRNHABER-BAKER & D. SCHOENAERS (επιμ.), *The Routledge History Handbook of Medieval Revolt*, σσ. 349-369.

HAGA, J. «Consecrating the New Jerusalem in Tranquebar», στο E. ANDERSEN OFTESTAD & J. HAGA (επιμ.), *Tracing the Jerusalem Code*, τ. 2, Βερολίνο: De Gruyter, 2021, σσ. 416-439.

HALICZER, S. *The Comuneros of Castile: The Forging of a Revolution, 1475-1521*, Madison: The University of Wisconsin Press, 1981.

HESSAYON, A. «Early Modern Communism: The Diggers and Community of Goods», *Journal for the Study of Radicalism* 3 (2009), σσ. 1-49.

HILL, C. *Puritanism and Revolution: Studies in Interpretation of the English Revolution of the 17th Century*, Λονδίνο: Secker & Warburg, 1958.

HILL, C. *The World Turned Upside Down: Radical Ideas During the English Revolution*, Λονδίνο: Temple Smith, 1972.

HILL, K., *Baptism, Brotherhood, and Belief in Reformation Germany: Anabaptism and Lutheranism, 1525-1585*, Οξφόρδη: Oxford University Press, 2015.

HILTON R. *Bond Men Made Free: Medieval Peasant Movements and the English Rising of 1381*, Λονδίνο: Temple Smith, 1973

HUNT, L. «The World We Have Gained: The Future of the French Revolution», *The American Historical Review* 108 (2003), σσ. 1-19.

HUNT, L. *Measuring Time, Making History*, Βουδαπέστη & Νέα Υόρκη: Central European University Press, 2008.

ISAAC, J. «Reformation and Revolution: Reflections on Luther, Lenin, and Liberal Democracy in Dark Times», στο Ε. ΝΑΜΛΙ (επιμ.), *Future(s) of the Revolution and the Reformation*, Cham, Palgrave Macmillan, σσ. 39-64.

JUDGE DE LARIVIERE, C. *La Révolte des boules de neige: Murano face à Venise, 1511*, Παρίσι: Fayard, 2014

KOSELLECK, R., *Futures Past: On the Semantics of Historical Time*, Νέα Υόρκη: Columbia University Press, New York 2004.

LANTSCHNER, P. «Revolts and the Political Order of Cities in the Later Middle Ages», *Past & Present* 225 (2014), σσ. 3-46.

LANTSCHNER, P. *The Logic of Political Conflict in Medieval Cities: Italy and the Southern Low Countries, 1370-1440*, Οξφόρδη: Oxford University Press, 2015.

LE ROY LADURIE, E. *Les Paysans de Languedoc*, 2 τ., Παρίσι: SEVPEN, 1966.

LE ROY LADURIE, E. «L'histoire immobile», *Annales. Économie, sociétés, civilisations* 29 (1974), σσ. 673-692.

LE ROY LADURIE, E. «Les masses profondes: la paysannerie», στο F. BRAUDEL & E. LABROUSSE (επιμ.), *Histoire économique et sociale de la France*, τ. 2: E. LE ROY LADURIE & M. MORINEAU, *Paysannerie et croissance*, Παρίσι: PUF, 1977, σσ. 483-872.

LE ROY LADURIE, E. *Le carnaval de Romans. De la Chandeleur au mercredi des cendres 1579-1580*, Παρίσι: Gallimard, 1979.

LOWY, M. *Redemption and Utopia: Jewish Libertarian Thought in Central Europe*, Νέα Υόρκη: Verso, 2017.

MARAVALL, J. *Las Comunidades De Castilla: Una Primera Revolución Moderna*, Μαδρίτη: Revista de Occidente, 1963.

MARTINES, L. *Fire in the City: Savonarola and the Struggle for Florence*, Νέα Υόρκη: Oxford University Press, 2006.

MOLLAT, M. & P. WOLFF. *Ongles bleus, Jacques et Ciompi: les révolutions populaires en Europe aux XIV^e et XV^e siècles*, Παρίσι: Calmann-Lévy, 1970.

MOUSNIER, R. «Recherches sur les soulèvements populaires en France avant la Fronde», *Revue d'histoire moderne et contemporaine* 5 (1958), σσ. 81-113.

MOUSNIER, R. *Fureurs paysannes: Les paysans dans les révoltes du XVII^e siècle*, (France, Russie, Chine), Παρίσι: Calmann-Lévy, 1967.

NAJEMY, J. «Florentine Politics and Urban Spaces», στο R. CRUM & J. PAOLETTI (επιμ.), *Renaissance Florence: A Social History*, Νέα Υόρκη: Cambridge University Press, 2006.

NICCOLI, O. *Profeti e popolo nell'Italia del Rinascimento*, Ρώμη: Laterza, 1987.

PAK, G. SUJIN. *The Reformation of Prophecy: Early Modern Interpretations of the Prophet and Old Testament Prophecy*, Νέα Υόρκη: Oxford University Press, 2018.

PEZZOLO, L. «Rivolte fiscali in Italia tra tardo medioevo e prima età moderna», στο F. GARNIER, A. JAMME, A. LEMONDE & P. VERDES RIJUAM (επιμ.), *Cultures fiscales en Occident du X^e au XVII^e siècle: Etudes offerts à Denis Menjot*, Τουλούζη: PUM, 2019, σσ. 357-364.

ΠΛΑΚΩΤΟΣ, Γ. «Η Μεταρρύθμιση στην αυγή της νεωτερικότητας; Ανασύσταση του παρελθόντος, ουτοπία και ετεροτοπία στα μεταρρυθμιστικά κινήματα», στο Σ. ΖΟΥΜΠΟΥΛΑΚΗΣ (επιμ.), *Ο Λούθηρος και η Μεταρρύθμιση: Ιστορία, θεολογία, πολιτική*, Αθήνα: Άρτος Ζωής, 2018, σσ. 77-109.

POLIZZOTTO, L. *The Elect Nation: The Savonarolan Movement in Florence 1494-1545*, Οξφόρδη: Clarendon Press, 1994

PORSHNEV, B. *Les soulèvements populaires en France de 1623 à 1648*, Παρίσι: SEVPEN, 1963.

ROVITO, P.L. «La rivoluzione costituzionale di Napoli (1647-1648)», *Rivista storica italiana* 98 (1986), σσ. 367-462.

RUDÉ, G. *The Crowd in History. A Study of Popular Disturbances in France and England, 1730-1848*, Νέα Υόρκη: Wiley, 1964.

SABEAN, D. «The Communal Basis of Pre-1800 Peasant Uprisings in Western Europe», *Comparative Politics* 8 (1976), σσ. 355-364.

SALMON, J.H.M. «Venality of Office and Popular Sedition in Seventeenth Century France: A Review of the Controversy», *Past & Present* 37 (1967), σσ. 21-43.

SCHULLER, M. «Les faits divers dans le *Diario fiorentino* de Luca Landucci», *Arzanà. Cahiers de littérature médiévale italienne* 15 (2012), σσ. 29-41.

STRAUSS, G. «Ideas of *Reformatio* and *Renovatio* from the Middle Ages to the Reformation», στο T.A. BRADY, H.A. OBERMAN & J.D. TRACY (επιμ.), *Handbook of European History, 1400-1600. Late Middle Ages, Renaissance and Reformation*, τ. 2: *Visions, Programs and Outcomes*, Leiden: Brill, 1995, σσ. 1-30.

TE BRAKE, W. *Shaping History: Ordinary People in European Politics, 1500-1700*, Berkeley: University of California Press, 1998.

TE BRAKE, W. *A Plague of Insurrection: Popular Politics and Peasant Revolt in Flanders, 1323-1328*, Φιλαδέλφεια: University of Pennsylvania Press, 1993.

TILLY C. *The Contentious French*, Cambridge, MA.: Harvard University Press, 1986.

TIMMANN MJAALAND, M. «The Riddle of the Reformation and the Mystery of Revolution», στο E. NAMLI (επιμ.), *Future(s) of the Revolution and the Reformation*, Cham, Palgrave Macmillan, σσ. 165-190.

THOMPSON, E.P. «The Moral Economy of the English Crowd in the Eighteenth Century», *Past & Present*, 50 (1971), σσ. 76-136.

SCOTT, J.C. *Domination and the Arts of Resistance: Hidden Transcripts*, New Haven: Yale University Press, 1990.

SCOTT, T. *Thomas Müntzer: Theology and Revolution in the German Reformation*, Νέα Υόρκη: Palgrave Macmillan, 1989.

VILLARI, R. *La rivolta antispagnola a Napoli. Le origini 1585-1647*, Μπάρι: Laterza, 1967.

WEINSTEIN, D. *Savonarola and Florence: Prophecy and Patriotism in the Renaissance*, Princeton: Princeton University Press, 1970

WEINSTEIN, D. *Savonarola: The Rise and Fall of a Renaissance Prophet*, New Haven: Yale University Press, 2011.

WOOD, A. *Riot, Rebellion and Popular Politics in Early Modern England*, Basingstoke: Palgrave, 2002.

WOOD, A. «Subordination, Solidarity and the Limits of Popular Agency in a Yorkshire Valley, c.1596-1615», *Past & Present* 193 (2006), σσ. 41-72.

WOOD, A. *The 1549 Rebellions and the Making of Early Modern England*, Νέα Υόρκη: Cambridge University Press, 2007.

ΒΙΟΓΡΑΦΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ

Ο Γιώργος Πλακωτός είναι αναπληρωτής καθηγητής στο τμήμα Κοινωνικής Ανθρωπολογίας και Ιστορίας του Πανεπιστημίου Αιγαίου. Τα ερευνητικά ενδιαφέροντα και οι δημοσιεύσεις του εντάσσονται στο ευρύ πεδίο της ευρωπαϊκής ιστορίας του ύστερου Μεσαίωνα και της πρώιμης νεότερης περιόδου. Κύρια πεδία της έρευνας είναι: δίκαιο και κοινωνία, παραγωγή της ετερότητας (εβραϊκότητα, θρησκευτική μεταστροφή), «εθνογραφικός» λόγος, ταξινομικές κατηγορίες και πρώιμη παγκοσμιότητα, έμφυλες αναπαραστάσεις, σεξουαλικότητα, ιστοριογραφία και θεωρία. Άρθρα του έχουν δημοσιευτεί σε διεθνή ακαδημαϊκά περιοδικά και συλλογικούς τόμους. Στις πρόσφατες δημοσιεύσεις του περιλαμβάνεται το βιβλίο *Φύλο και σεξουαλικές σχέσεις στην Ευρώπη (12ος-18ος αιώνας): προσδοκίες, πρακτικές, αναπαραστάσεις*, Αθήνα, 2023.

Aedificans Hierusalem Dominus: Collective action, historiography and interpretive uneasiness, rhetoric and presentism, 15th-17th centuries

Giorgos PLAKOTOS

Abstract: The purpose of the essay is twofold. In the first part, the essay offers a historiographical review of medieval and early modern revolts and collective action by examining their place and significance within post-war social and economic historiography, particularly Marxist history and the Annales “school”. Then the article addresses the renewed interest in revolts and collective action over the last two decades. In this emerging historiography, pre-modern revolts are inscribed into a social history of politics as part of a constant negotiation between ruler and ruled and are placed under the analytical category of popular politics. The article highlights the diverse assumptions that govern these historiographical traditions and the interpretive uneasiness they generate. The second part of the essay sets out to examine how the past and present were conceptualized across diverse collective actions from a longue durée perspective: from the movement that overthrew the Medici regime in Florence under the influence of Girolamo Savonarola in the late fifteenth century, to the radical sects of the Reformation, to the Diggers movement and the writings of Gerrard Winstanley during the English Civil War. In examining these movements, we can explore the records kept by key participants. The “corruption” of the present and the establishment of a “new Jerusalem” are recurrently invoked and give shape to action. They strongly condition the conceptualization of the past and present. Therefore, eschatological expectations and prophecy formed an intellectual and cultural repertoire that these collective actions could draw from.

Keywords: Middle Ages, Early modern period, collective actions, revolts, historiography, Girolamo Savonarola, the Reformation, Gerrard Winstanley, presentism, new Jerusalem, eschatology, apocalypse, prophecy.

Ο Πόλεμος των Χωρικών στη Γερμανία (1524-1526) ως ιστοριογραφικό πρόβλημα

Κώστας ΓΑΓΑΝΑΚΗΣ

Περίληψη: Στη μελέτη αυτή προτείνεται μια κριτική επισκόπηση της εξέλιξης της ιστοριογραφίας αναφορικά με τον Πόλεμο των Χωρικών στη Γερμανία μεταξύ 1524 και 1526, εκκινώντας από το θεμελιώδες έργο του Φρειδερίκου Ένγκελς (1850) και καταλήγοντας σε μεταγενέστερες συνεισφορές στη δεκαετία του 2000. Από τη δεκαετία του 1970 η ιστοριογραφία του Πολέμου των Χωρικών στη Γερμανία χαρακτηρίστηκε από τις οξείες αντιπαραθέσεις ανάμεσα σε μαρξιστές και μη μαρξιστές ιστορικούς της Μεταρρύθμισης, οι οποίοι εκπροσωπούσαν τις ιστοριογραφικές παραδόσεις των δύο Γερμανιών. Σταδιακά εμπλουτίστηκε από τις έρευνες για τις αγροτικές εξεγέρσεις του Ύστερου Μεσαίωνα, κυρίως από Βρετανούς ιστορικούς, καθώς και από νέες ερμηνευτικές προσεγγίσεις, προερχόμενες από τα πεδία της κοινωνικής και πολιτισμικής ιστορίας της Μεταρρύθμισης.

Λέξεις-κλειδιά: Μεταρρύθμιση, Πόλεμος των Χωρικών στη Γερμανία, αγροτικές εξεγέρσεις, κοινωνική και πολιτισμική ιστορία της Μεταρρύθμισης.

Στην Ομοσπονδιακή Δημοκρατία της Γερμανίας, οι εορτασμοί για τα 500 χρόνια από τη θυροκόλληση των 95 θέσεων του Μαρτίνου Λούθηρου το 2017 δεν συμπεριέλαβαν κάποια αναφορά στον Πόλεμο των Χωρικών του 1524-1526. Ίσως το όλο ζήτημα εξακολουθεί να παραμένει «εθνικό ταμπού», αφού είναι νωπές ακόμα οι μνήμες από τον διχασμό που είχε προκαλέσει στην περίοδο 1960-1980, όταν και συγκρούστηκαν οι δύο εναλλακτικές ανασυγκροτήσεις του γερμανικού εθνικού παρελθόντος, η μία της Λαοκρατικής Δημοκρατίας της Γερμανίας και η άλλη της Ομοσπονδιακής Δυτικής Γερμανίας. Στην παρούσα μελέτη θα επιχειρηθεί μια ιστοριογραφική επισκόπηση του Πολέμου των Χωρικών στη Γερμανία ως αντικειμένου ιστορικής έρευνας και «ιστοριογραφικού προβλήματος», θα αναδειχθούν οι επι-

μέρους θεματικές που ανέδειξαν τις σημαντικότερες και ριζικότερες ερμηνευτικές διαφοροποιήσεις, ξεκινώντας από τη θεμελιώδη συμβολή του Φρειδερίκου Ένγκελς, όπως και αυτές που αποτέλεσαν τη βάση για ευρύτερες συγκλίσεις¹.

Ο Πόλεμος των Χωρικών στη Γερμανία του Φρειδερίκου Ένγκελς

Στην ιστορικο-υλιστική θεώρηση της ευρωπαϊκής πρώιμης νεωτερικότητας, όπως αυτή πρωτοαναπτύχθηκε στο έργο του Φρειδερίκου Ένγκελς που θα μας απασχολήσει στις επόμενες γραμμές, Μεταρρύθμιση και Πόλεμος των Χωρικών στη Γερμανία τη χρονική περίοδο 1524-1526 προσεγγίζονται ως αλληλένδετα μείζονα επεισόδια της μετάβασης της πρώιμης νεότερης γερμανικής οικονομίας και κοινωνίας από τον φεουδαλισμό στον καπιταλισμό· δύο διακριτές φάσεις της διεργασίας που ο Ένγκελς περιέγραψε ως «πρώιμη αστική επανάσταση», με το κίνημα των χωρικών να αντλεί τις καταβολές του από τις αγροτικές εξεγέρσεις του γερμανικού 15^{ου} αιώνα και το κίνημα της Μεταρρύθμισης να βρίσκει τους προδρόμους του στους Τζον Ουίκλιφ και Γιαν Χους².

Πρώτη θεώρηση του Πολέμου των Χωρικών στη Γερμανία, που ήταν σχετικά συναφής με την κατοπινή ερμηνευτική προσέγγιση του Ένγκελς, ήταν το έργο του ριζοσπάστη πάστορα Wilhelm Zimmermann, *Allgemeine Geschichte des großen Bauernkrieges* (Γενική Ιστορία του Μεγάλου Πολέμου των Χωρικών), εκδομένο το 1841. Ο Zimmermann πρότεινε πρώτος μια αλληλουχία επαναστατικών σταδίων στη δυτικοευρωπαϊκή ιστορία που ξεκινούσε με τον Πόλεμο των Χωρικών στη Γερμανία το 1525 και κορυφωνόταν με τη Γαλλική Επανάσταση, ένα ερμηνευτικό σχήμα το οποίο κατά

¹ Πληρέστερη μέχρι σήμερα διαπραγμάτευση του θέματος στην ελληνόγλωσση βιβλιογραφία παραμένει η μελέτη του Δ. ΕΙΦΑΡΑ, «Μεταρρύθμιση, Επανάσταση, Ουτοπία: απόπειρες ερμηνείας του Πολέμου των Χωρικών, 1524-1526», *Θέσεις. Αναλύσεις/Κριτική/Ζητήματα της Πάλης των Τάξεων*, σε τρία μέρη, τεύχη 62, 63 και 65, 1998. Για έναν συνοπτικό σχολιασμό επάνω στον Πόλεμο των Χωρικών στη Γερμανία ως ιστοριογραφικό πρόβλημα, βλ. την εισαγωγή στο Β. SCRIBNER – G. BENECKE (επιμ.), *The German Peasant War of 1525 – New Viewpoints*, Λονδίνο-Βοστώνη: George Allen & Unwin, 1979, σσ. 1-8.

² Για μια περιεκτική παρουσίαση της ιστορικοϋλιστικής θεώρησης της Μεταρρύθμισης και του Πολέμου των Χωρικών στη Γερμανία, βλέπε τη συζήτηση στο *Journal of Peasant Studies* 3, 1 (1975), και ειδικότερα τις συμβολές των Ε. ENGENBERG – G. VOGLER, σσ. 104-110.

τον Ένγκελς είχε ορθή θεμελίωση αλλά ατελή ανάπτυξη³. Το έργο αποτέλεσε την αποκλειστική πηγή για την κατοπινή μελέτη του ίδιου του Ένγκελς.

Ο Πόλεμος των Χωρικών στη Γερμανία του Φρειδερίκου Ένγκελς πρωτοκυκλοφόρησε υπό τη μορφή άρθρων στη *Neue Rheinische Zeitung* από τον Μάιο ως τον Οκτώβριο του 1850, σε μια περίοδο κατά την οποία για τους θεμελιωτές του ιστορικού υλισμού οι πληγές από την ηττημένη επανάσταση του 1848-1849 ήταν ακόμα χαίνουσες. Στις πρώτες σελίδες του βιβλίου του ο Ένγκελς εξέφραζε την πικρία του, όπως και την πρόθεσή του να καταδείξει, ανατρέχοντας στο επαναστατικό παρελθόν, πως «τις τάξεις και τις μερίδες των τάξεων που πρόδωσαν παντού το 1848 και το '49, τις βρίσκουμε σαν προδότες ήδη το 1525, έστω και σε χαμηλότερη βαθμίδα ανάπτυξης»⁴. Ανιχνεύοντας την ιστορική εμπειρία της συσπείρωσης τεχνιτών των πόλεων και αγροτών της υπαίθρου στη διάρκεια του Πολέμου των Χωρικών το 1524-1526 ο Ένγκελς αντλούσε διδαχές για το δικό του παρόν: «Το αγροτικό προλεταριάτο, οι μισθωτοί εργάτες γης...είναι επίσης η τάξη που βρίσκεται πιο κοντά απ' όλες στους βιομηχανικούς εργάτες των πόλεων, που συμεριζείται τις ίδιες με αυτούς συνθήκες διαβίωσης, που, μάλιστα, είναι βυθισμένη βαθύτερα από αυτούς στην αθλιότητα. Το να ζωντανέψει και να προσελκυστεί στο κίνημα αυτή η τάξη ... είναι το επόμενο, το πιο επείγον καθήκον του γερμανικού εργατικού κινήματος»⁵.

Στη διατύπωση αυτή του Ένγκελς διαφαίνεται με σαφήνεια η διττή υπόσταση του ιστορικού υλισμού ως αναλυτικού εργαλείου αλλά και εργαλείου ταξικής πάλης, που προκάλεσε και τις μεγαλύτερες αντιδράσεις στους κόλπους των μη μαρξιστών ιστορικών⁶. Παράλληλα, εδώ εντοπίζεται ίσως

³ Φ. ΕΝΓΚΕΛΣ, *Ο Πόλεμος των Χωρικών στη Γερμανία*, μετάφραση Θ. ΠΑΠΑΡΗΓΑΣ, Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή, 1991, σσ. 17-18. Για την αναθεώρηση του έργου του Zimmermann στη μελέτη του Ένγκελς βλ. και Α. FRIESEN, *Reformation and Utopia - The Marxist Interpretation of the Reformation and its antecedents*, Βισμπάντεν: Franz Steiner Verlag, 1974.

⁴ ΕΝΓΚΕΛΣ, *Ο Πόλεμος των Χωρικών στη Γερμανία*, σ. 39.

⁵ ΕΝΓΚΕΛΣ, *Ο Πόλεμος των Χωρικών στη Γερμανία*, σσ. 26-27.

⁶ Η αντιπαράθεση ανάμεσα σε Ανατολικογερμανούς και Δυτικογερμανούς ιστορικούς στο ειδικό, αφιερωματικό τεύχος του *Journal of Peasant Studies* είναι απόλυτα ενδεικτική της πώλωσης ανάμεσα στα δύο «ερμηνευτικά στρατόπεδα» του Πολέμου των Χωρικών στη Γερμανία. Βλ. ανάμεσα σε άλλα τις παρεμβάσεις των G. VOGLER και R. WOHLFEIL, «The Peasant War in Germany' by Friedrich Engels - 125 years after», *Journal of Peasant Studies* 3, 1 (1975), σσ. 98-103, 108-116.

και η σπουδαιότερη συμβολή του Ένγκελς στην ιστοριογραφία των επαναστατικών κινημάτων, και ιδιαίτερα των αγροτικών εξεγέρσεων: Οι σχέσεις των χωρικών με άλλες κοινωνικές τάξεις και ομάδες, οι τρόποι οργάνωσης και ανάπτυξης της εξέγερσης, ο ρόλος της ιδεολογίας –ιδιαίτερα της θρησκείας–, η στελέχωση της ηγεσίας του κινήματος από εκπροσώπους συγκεκριμένων κοινωνικοεπαγγελματικών μορφωμάτων, είναι όλα σημεία που αναδείχθηκαν στο πρωτοποριακό έργο του 1850 και εξακολουθούν σε μεγάλο βαθμό να προκαλούν συγκλίσεις στον ευρύτερο χώρο των κοινωνικών επιστημών αναφορικά με τη μελέτη των αγροτικών εξεγέρσεων του παρελθόντος και του παρόντος⁷.

Ο Ένγκελς προχώρησε σε μια ενδελεχή ανάλυση της κοινωνικής, οικονομικής και πολιτικής πραγματικότητας της Γερμανίας την παραμονή της εξέγερσης. Επιχείρησε μια συγκριτική μελέτη της κοινωνικοοικονομικής και πολιτικής θέσης, όπως και των ιδιαίτερων προβλημάτων και των προσδοκιών των κοινωνικών τάξεων που συμβίωναν στην Αγία Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία του Γερμανικού Έθνους. Επισήμανε τον συγκεντρωτισμό των ολοένα ισχυρότερων περιφερειακών ηγεμόνων, την επιδεινούμενη πτώχευση και πολιτική έκπτωση της χαμηλόβαθμης αριστοκρατίας, διέκρινε ανάμεσα στον υψηλόβαθμο Καθολικό κλήρο, τους πρελάτους της Εκκλησίας, τους οποίους και χαρακτήριζε κομβικούς στυλοβάτες του γερμανικού φεουδαλισμού, και στον χαμηλόβαθμο πληβειακό κλήρο, αρκετά μέλη του οποίου θα συντάσσονταν με τους εξεγερμένους χωρικούς. Εστιάζοντας στις πόλεις και στους εντεινόμενους κοινωνικούς ανταγωνισμούς στο εσωτερικό τους, ο Ένγκελς εξέτασε το πατρικιάτο, τις αστικές ολιγαρχίες, τα μεσαία αστικά στρώματα που συμπεριλάμβαναν και τους μάστορες από τον κόσμο της εργασίας, τη χαμηλότερη κοινωνική κλίμακα που εποίκιζαν οι μεροκαματιάρηδες και οι καλφάδες, όπως και το επεκτεινόμενο αστικό λούμπεν προλεταριάτο, και, τέλος, τους αγρότες, τη «μεγάλη μάζα του έθνους... [που πάνω της] έπεφτε το βάρος όλων των στρωμάτων της κοινωνίας: πριγκίπων, υπαλλήλων, αριστοκρατίας, παπάδων, πατρικίων και αστών»⁸. Ο Ένγκελς ανέδειξε τον κοινωνικοπολιτικό κατακερματισμό ως το κυρίαρχο στοιχείο της γερμανικής κοινωνίας, η οποία υφίστατο με τη σειρά της τα ωστικά

⁷ J. BAK, «The Peasant War in Germany' by Friedrich Engels – 125 years after», *Journal of Peasant Studies* 3, 1 (1975), σσ. 91-98.

⁸ ΕΝΓΚΕΛΣ, *Ο Πόλεμος των Χωρικών στη Γερμανία*, σσ. 40-54.

κύματα του κοινωνικοοικονομικού μετασχηματισμού, της μετάβασης από τον φεουδαλισμό στον καπιταλισμό⁹.

Ιδιαίτερα σημαντική και για την κατοπινή διαμόρφωση του ιστοριογραφικού πεδίου του Πολέμου των Χωρικών στη Γερμανία είναι η έμφαση που ο Ένγκελς έδωσε στον κυριαρχικό ρόλο της θρησκείας ως κοσμοαντίληψης και ως πολιτικής ιδεολογίας, εξαιτίας της ιδεολογικής ηγεμονίας που είχε επιτύχει ο μεσαιωνικός Καθολικός κλήρος, στους κόλπους του οποίου βρίσκονταν οι περισσότεροι εγγράμματοι άνδρες της εποχής. Η Εκκλησία αποτελούσε την «*ανώτερη σύνθεση και επικύρωση της υπάρχουσας φεουδαλικής κυριαρχίας*», συνεπώς η οποιαδήποτε εναντίωση στον φεουδαλισμό από τις δυνάμεις εκείνες που στις αρχές του 16^{ου} αιώνα ένιωθαν πως ασφυκτιούσαν, εγκλωβισμένες σε παρωχημένες και ανελαστικές δομές, θα προσλάμβανε αρχικά τη μορφή επίθεσης στη Ρωμαιοκαθολική Εκκλησία, δηλαδή τη μορφή της θρησκευτικής αίρεσης, και αυτό συνιστούσε φαινόμενο που έβρισκε τις ρίζες του στον Ύστερο Μεσαίωνα¹⁰.

Στις μεσαιωνικές αιρετικές εναντιώσεις στη φεουδαρχία ο Ένγκελς κάνει λόγο για μια εμφανή διαφοροποίηση ανάμεσα στην «*αίρεση των πόλεων*», που στρεφόταν κυρίως εναντίον του κλήρου και της «*δαπανηρής λειτουργίας*» του στην πόλη, και σε μιαν άλλη, πληβειακή και αγροτική η οποία συντασσόταν με τα προτάγματα της αστικής αλλά τα υπερέβαινε δραματικά, θέτοντας ως κύριο ζητούμενο την παλινόρθωση «*της πρωτοχριστιανικής σχέσης ισότητας ανάμεσα στα μέλη της κοινότητας και την αναγνώρισή της σαν κανόνα και για τον αστικό κόσμο*». Στην εξέγερση του 16^{ου} αιώνα στη Γερμανία, που όπως έχει καταδειχθεί από την ιστορική έρευνα βασίστηκε στη συμμαχία ριζοσπαστικών αστικών στοιχείων με τους χωρικούς της υπαίθρου, «*σημαιοφόρος της αστικής αίρεσης*» υπήρξε ο Μαρτίνος Λούθηρος με πληβειακό αντίποδά του τη χιλιαστική φυσιογνωμία του Θωμά Μύντσερ. Στη διεκδίκησή τους της «*ισότητας όλων των τέκνων του Θεού*», οι χωρικοί του Ένγκελς εμφανίζονταν ως δρώντα πολιτικά υποκείμενα, ικανά να αρθρώσουν έναν συγκροτημένο αντιρρητικό λόγο στη φεουδαλική κυριαρχία, ο οποίος θα προσλάμβανε αναπόφευκτα τη μορφή της θρησκευτικής αίρεσης. Η θέση αυτή του Ένγκελς έχει σε μεγάλο βαθμό επι-

⁹ ΕΝΓΚΕΛΣ, *Ο Πόλεμος των Χωρικών στη Γερμανία*, σσ. 40-43· E. WOLF, «The Peasant War in Germany: Friedrich Engels as Social Historian», *Science & Society* 51, 1 (1987), σσ. 82-92, 85.

¹⁰ ΕΝΓΚΕΛΣ, *Ο Πόλεμος των Χωρικών στη Γερμανία*, σ. 59.

βεβαιωθεί από τη μεταγενέστερη ιστορική έρευνα επάνω στις διαφοροποιήσεις και διασπάσεις του μεταρρυθμιστικού κινήματος στην Ευρώπη του 16^{ου} αιώνα, από τον Μαρτίνο Λούθηρο στον Θωμά Μύντσερ και στον Ιωάννη Καλβίνο¹¹.

Είναι όμως η πιο αμφιλεγόμενη θέση του Ένγκελς ο χαρακτηρισμός της Μεταρρύθμισης και του Πολέμου των Χωρικών ως αλληλένδετων εκφάνσεων της «πρώιμης αστικής επανάστασης» στη Γερμανία που, όπως θα επιχειρήσουμε να δείξουμε παρακάτω, εμπεριέχει στοιχεία που εμπλούτισαν τις κατοπινές έρευνες των κοινωνικών ιστορικών της Μεταρρύθμισης. «Πρώιμη αστική επανάσταση» στη Γερμανία του 16^{ου} αιώνα ήταν, κατά τον συνιδρυτή του ιστορικού υλισμού, η πρόωρη και αδιέξοδη αντιφεουδαλική εξέγερση που επιχειρήσε η αστική τάξη –σε πορεία ταξικής αποκρυστάλλωσης– και τα διάφορα αγροτικά στρώματα που υφίσταντο τις συνέπειες μιας ολοένα και οξύτερης αντίφασης ανάμεσα στον φεουδαλικό τρόπο παραγωγής και στον επερχόμενο καπιταλιστικό. Αυτή η αισθητή αντίφαση είχε προκαλέσει μια κοινωνικοοικονομική αλλά και πολιτική κρίση ήδη από τα τέλη του 15^{ου} αιώνα. Όμως, κατά τον Ένγκελς, η «πρώιμη αστική επανάσταση», ως κορύφωση της ταξικής πάλης στη Γερμανία, ήταν καταδικασμένη να αποτύχει εξαιτίας του κατακερματισμού των δυνάμεων που την προωθούσαν και ιδιαίτερα της απροθυμίας των αστικών δυνάμεων να συνδράμουν τους εξεγερμένους χωρικούς στον χειραφετητικό τους αγώνα, από τη στιγμή που οι αστικές κοινότητες ένιωθαν πως είχαν διασφαλίσει σε μεγάλο βαθμό τα προνόμιά τους έναντι του καθεστώτος¹².

¹¹ ΕΝΓΚΕΛΣ, *Ο Πόλεμος των Χωρικών στη Γερμανία*, σσ. 60-62, 64-82. Αναφέρω ενδεικτικά την κομβικής σημασίας μελέτη του Μ. WALZER, *The Revolution of the Saints. A Study in the Origins of Radical Politics*, Κέμπριτζ Μασαχουσέτης: Harvard UP, 1965· WOLF, «The Peasant War in Germany»: Friedrich Engels as Social Historian», σσ. 87-88· VOGLER, «The Peasant War in Germany' by Friedrich Engels – 125 years after», σσ. 115-116.

¹² VOGLER – BAK, «The Peasant War in Germany' by Friedrich Engels – 125 years after», σσ. 94, 110-113. Πέρα από την κριτική ότι ο Ένγκελς συγκρότησε μια ανελαστική, μηχανιστική τελεολογία του επαναστατικού φαινομένου στην Ευρώπη, από την οποία δεν κατόρθωσαν να εξέλθουν οι μαρξιστές ιστορικοί, κριτική κυρίαρχη στους μη μαρξιστές ιστορικούς της Μεταρρύθμισης, ο Ένγκελς κατηγορήθηκε και για ένα είδος εθνικιστικής «διεκδίκησης της επαναστατικής δόξας» για λογαριασμό της Γερμανίας, απέναντι στη Γαλλική και την Οκτωβριανή Επανάσταση. Βλ. χαρακτηριστικά, R. WOHLFEIL, «The Peasant War in Germany' by Friedrich Engels – 125 years after», σσ. 99-101· H. OBERMAN, «The Gospel of Social Unrest. 450 Years After the So-Called 'German Peasants' War' of 1525», *Harvard Theological Review* 69 (1976), σσ. 103-129, 103-104.

Στο τρίτο κεφάλαιο του βιβλίου του ο Ένγκελς προχώρησε σε μια επισκόπηση των αγροτικών εξεγέρσεων που είχαν προηγηθεί του Πολέμου των Χωρικών, όπως η εξέγερση των Ολλανδών χωρικών (1491-1492), η εξέγερση στο Αββαείο του Kempten στην Άνω Σουαβία, η εξέγερση στη Φρισία, η εξέγερση των Ούγγρων χωρικών, το *Παπούτσι της Ένωσης* (1493) και το κίνημα του Hans Boeheim, «Τυμπανιστή του Niklashausen». Ο Ένγκελς προσέγγιζε όλες αυτές τις κινητοποιήσεις χωρικών ως διακριτές φάσεις μιας διαδικασίας εξεγερτικής αφύπνισης στην υστερομεσαιωνική Ευρώπη, επισημαίνοντας και τη συνέχεια στα αιτήματά τους. Λόγου χάρη τα αιτήματα του *Παπουτσιού της Ένωσης* στην επισκοπή του Spreyer το 1503 (δήμευση των εκκλησιαστικών κτημάτων προς όφελος του λαού) επανήλθαν σε εξελιγμένη μορφή στο εξεγερτικό πρόγραμμα του Μύντσερ, με την εκκλησιαστική περιουσία να εκχωρείται ως κοινή περιουσία όλων των πληβείων¹³.

Η ιστοριογραφία του εξεγερτικού φαινομένου σε πόλη και ύπαιθρο.

Τη δεκαετία του 1960, περίοδο έντονων κινητοποιήσεων των κινημάτων κοινωνικής κριτικής, κοινωνικοί επιστήμονες και ιστορικοί όπως οι Barrington Moore, Eric Hobsbawm, George Rudé και Edward Palmer Thompson, εξέδωσαν έργα που προωθούσαν τη συγκριτική μελέτη των εξεγερτικών και επαναστατικών κινήσεων κατά την πρώιμη νεωτερικότητα και τη νεωτερικότητα. Στον χώρο των μεσαιωνικών σπουδών, όπως επισημαίνει ο Samuel Cohn Jr., ανάλογες συγκριτικές μελέτες των εξεγερτικών κινήσεων της Δύσης δεν προέκυψαν, με εξαίρεση το βιβλίο των Γάλλων μεσαιωνολόγων Michel Mollat και Philippe Wolff, *Ongles bleus, Jacques et Ciompi. Révolutions populaires en Europe aux quatorzième et quinzième siècles* (1970)¹⁴. Οι δύο Γάλλοι ιστορικοί πρότειναν μια τυπολογία των μεσαιωνικών εξεγερτικών κινήσεων διακρίνοντας τις εξεγέρσεις του ύστερου 13^{ου} αιώνα και των αρχών του 14^{ου} αι. – τις χαρακτήρισαν «εξεγέρσεις του κόσμου της εργασίας στις πόλεις» – από τις εξεγέρσεις που ακολούθησαν τις επιδημίες του Μαύρου Θανάτου, οι οποίες περιλάμβαναν εξαθλιωμένους χωρικούς και το αναδυόμενο αστικό προλεταριάτο¹⁵.

¹³ ΕΝΓΚΕΛΣ, *Ο Πόλεμος των Χωρικών στη Γερμανία*, σσ. 83-100.

¹⁴ S. COHN Jr., *Lust for Liberty. The Politics of Social Revolt in Medieval Europe, 1200-1425. Italy, France, and Flanders*, Κέμπριτζ Μασαχουσέτης: Harvard UP, 2008, σ. 1.

¹⁵ Ο.π., σσ. 3-4.

Η συγκριτική μελέτη εξεγερτικών κινημάτων σε Ιταλία, Γαλλία και Φλάνδρα που επιχείρησε ο Samuel Cohn Jr κατέληξε στο συμπέρασμα πως την επαύριον του Μαύρου Θανάτου οι εξεγέρσεις με διακριτούς κοινωνικο-οικονομικούς και πολιτικούς στόχους γνώρισαν μια εντυπωσιακή άνοδο. Παρακολουθώντας την πορεία των εξεγέρσεων στη Δύση από το δεύτερο μισό του 14^{ου} αιώνα και στα πρώτα χρόνια του 15^{ου} αι., ο Αμερικανός ιστορικός επισήμανε πως οι σφοδρότερες κινητοποιήσεις συνέβησαν σε επικράτειες με ισχυρές, συγκεντρωτικές κρατικές δομές (Φλωρεντία, Γαλλία, Φλάνδρα), γεγονός που έπρεπε κατά τη γνώμη του να οδηγήσει την έρευνα σε εκείνες τις κοινωνικές δυνάμεις (χωρικούς, τεχνίτες, αστούς) που τις διοργάνωσαν και οι οποίες ηγήθηκαν. Ιδιαίτερα σημαντική είναι η επισήμανση του Cohn ότι οι λαϊκές εξεγέρσεις σε πόλη και ύπαιθρο, που ακολούθησαν τον Μαύρο Θάνατο, εξέφρασαν μια νέα αυτοπεποίθηση από μέρους των χωρικών και των τεχνιτών πως ήταν σε θέση να αλλάξουν ριζικά τις κοινωνικές και πολιτικές συνθήκες που ρύθμιζαν τις ζωές τους. Ενώ τα λαϊκά κινήματα τον καιρό του Μαύρου Θανάτου ήταν κυρίως εξιλεωτικά ή εξαγνιστικά, όπως οι αυτομαστιγούμενοι ή τα κινήματα εξόντωσης των άλλων, κυρίως των Εβραίων, από τη δεκαετία του 1350 στην Ιταλία και τη Γαλλία τα αστικά και αγροτικά κινήματα εξέφραζαν τη δυσανεξία των συμμετεχόντων με τις ανελαστικές σχέσεις ταξικής υποταγής και εκμετάλλευσης. Μετά τον Μαύρο Θάνατο η *ελευθερία* κατέστη το πολεμικό σύνθημα για εξεγερμένους τεχνίτες, μεροκαματιάρηδες των πόλεων και χωρικούς και στις δύο πλευρές των Άλπεων, ένα σύνθημα στο οποίο πλέον προσέδιδαν ευρύτατη εφαρμοστικότητα στις κοινωνικές συσσωματώσεις της εποχής¹⁶.

Οι μελέτες του Rodney Hilton, κορυφαίου Βρετανού μαρξιστή ιστορικού του Μεσαίωνα, σε μεγάλο βαθμό επιβεβαίωσαν τις αφετηριακές διαπιστώσεις του Ένγκελς σε σχέση με την κρίση του φεουδαλισμού την παραμονή του Πολέμου των Χωρικών, προσδίδοντάς της μια ευρύτερη, ευρωπαϊκή διάσταση. Ο Hilton διατύπωσε την άποψη ότι η δογματική αγκύλωση του φεουδαλικού συστήματος, που ακύρωνε κάθε προοπτική κοινωνικής κινητικότητας και διατηρούσε τεχνητά τον απαρχαιωμένο διαχωρισμό ανάμεσα σε πολεμιστές-κληρικούς-εργαζόμενους, και ιδιαίτερα η θεολογική του επικύρωση από την πλευρά της ιδεολογικά ηγεμονεύουσας Εκκλησίας, καθιστούσε εκ των πραγμάτων αμαρτωλή ή και αιρετική κάθε απόπειρα

¹⁶ Ο.π., σσ. 228-233, 236-242.

παρέκκλισης ή και αμφισβήτησης αυτής της ανελαστικότητας του συστήματος. Στην αγροτική ύπαιθρο η σύγκρουση ανάμεσα στην παραδοσιακή γαιοκτητική αριστοκρατία και στις κοινότητες των χωρικών, με τους πρώτους να επιχειρούν να διατηρήσουν ή και να επεκτείνουν τα κεκτημένα τους και τις δεύτερες να διεκδικούν τη χειραφέτηση από οπισθοδρομικές σχέσεις υποτέλειας, είχε προσλάβει ενδημικές διαστάσεις. Προχωρώντας σε μια επισκόπηση της ιστοριογραφίας του δυτικού Μεσαίωνα κατά τη δεκαετία του 1970, ο Hilton σημείωνε πως κοινό πόρισμα των ιστορικών είναι πως η σύγκρουση αναδεικνυόταν ως το κυρίαρχο χαρακτηριστικό των κοινωνικών σχέσεων στην αγροτική ύπαιθρο¹⁷.

Παρά τις περιορισμένες επιτυχίες, κατά κύριο λόγο οφειλόμενες στη δυσμενή για τους χωρικούς ανισορροπία δυνάμεων στην ύπαιθρο και στην τακτική συστράτευση της αστικής εμπορικής τάξης με τη φεουδαλική αριστοκρατία, ο Hilton επισήμανε πως μεγαλύτερη κληρονομιά των μεσαιωνικών αγροτικών κινητοποιήσεων στη νεωτερικότητα ήταν το ιδεώδες του ελεύθερου, αδέσμευτου ανθρώπου, όπως και η προώθηση της πολιτικής αυτοοργάνωσης των αγροτικών κοινοτήτων ως κοινοτήτων ελεύθερων καλλιεργητών¹⁸.

Εξελίξεις στην ιστοριογραφία του Πολέμου των Χωρικών

Επιστρέφοντας στις μελέτες επάνω στον γερμανικό Πόλεμο των Χωρικών του 1524-1525, η δεκαετία του 1970 είδε την έκδοση δύο ιδιαίτερα σημαντικών συλλογικών έργων που περιείχαν τις σημαντικότερες σχετικές δημοσιεύσεις από μαρξιστές και μη μαρξιστές ιστορικούς της Μεταρρύθμισης και του Πολέμου των Χωρικών¹⁹. Σημαντικότερη όμως εξέλιξη ήταν η έκδοση το 1977 του βιβλίου του ελβετού ιστορικού Peter Blickle, *Die Revolution von 1525*, έργο που προσέφερε μια νέα «ερμηνευτική πλατφόρμα» στη διερεύνηση της κρίσης των αρχών του γερμανικού 16^{ου} αιώνα, συμπυκνωμένη

¹⁷ R. HILTON, *Bond Men Made Free. Medieval Peasant Movements and the English Rising of 1381*, Λονδίνο: Routledge, 1973/2003, σσ. 231-232.

¹⁸ Ο.π., σ. 233.

¹⁹ B. SCRIBNER – G. BENECKE (επιμ.), *The German Peasant War of 1525 – New Viewpoints*, Λονδίνο-Βοστώνη: George Allen & Unwin, 1979· J. BAK (επιμ.), *The German Peasant War of 1525*, Λονδίνο: Frank Cass, 1976.

στον όρο «*Επανάσταση του Κοινού Ανθρώπου*»²⁰. Όπως σημειώνει ο Tom Scott στην επισκόπηση της πρόσφατης ιστοριογραφίας του Πολέμου των Χωρικών, η «θέση Blickle» μετέφερε τη συζήτηση από τα «συμπτώματα της κρίσης», τις πολυάριθμες λαϊκές εξεγέρσεις στη Γερμανία του Ύστερου Μεσαίωνα, στις οικονομικές και κοινωνικές συνθήκες που έδωσαν έναυσμα στην εξέγερση του 1524, και ιδιαίτερα σε ό,τι περιγράφει ο Blickle ως πολυεπίπεδη δυσλειτουργία του φεουδαλικού συστήματος εξουσίας στην ύπαιθρο, με κορυφαία έκφανση την πολιτική αντιπαράθεση ανάμεσα στις χειραφετημένες κοινότητες των χωρικών και στη φεουδαλική εξουσία²¹.

Ο Blickle εστίασε στην Άνω Σουαβία στα τέλη του 15^{ου} αιώνα, περιφέρεια της γερμανικής αυτοκρατορίας όπου, κατά τη γενική συναίνεση των ιστορικών, καθίστανται ιδιαίτερα ανάγλυφες οι συνθήκες που επέφεραν τον ξεσηκωμό του 1524. Βασική του παρατήρηση ήταν πως οικονομικές ανακατατάξεις (μείωση στη ζήτηση αγροτικών προϊόντων και πτώση της τιμής τους από τα μέσα του 14^{ου} αιώνα) είχαν προκαλέσει τη μαζική μετανάστευση των χωρικών στις πόλεις, όπου οι ευκαιρίες εργασίας και οι απολαβές ήταν σαφώς βελτιωμένες μετά τον Μαύρο Θάνατο. Αντιδρώντας στη δημογραφική συρρίκνωση των υποτελών τους, αλλά και στη μείωση των εσόδων τους, οι άρχοντες της Σουαβίας επιχείρησαν να παλινορθώσουν τον θεσμό της δουλοπαροικίας, σε μια προσπάθεια να επιβάλουν φεουδαλικές αγγαρείες στους χωρικούς τους, αλλά και σε πολιτικό επίπεδο να θωρακίσουν την περιφερειακή τους εξουσία, «δένοντας» τους δουλοπάροικους με τους αφέντες τους. Αυτή ήταν, κατά τον Blickle, η κυρίαρχη διάσταση της νέας δουλοπαροικίας στη Σουαβία, η οποία δεν θα έπρεπε να συγχέεται με τη «δεύτερη δουλοπαροικία» στην Ανατολική Ευρώπη, γιατί ήταν πρωτίστως εργαλείο πολιτικής επιβολής και ανάσχεσης της κινητικότητας των αγροτικών πληθυσμών²².

Οι περιφράξεις κοινόχρηστων εδαφών (δάση, βοσκοτόπια) από μέρους των αρχόντων επιδείνωσαν, κατά τον Blickle, την οικονομική κατάσταση των ασθενέστερων αγροτικών στρωμάτων της Σουαβίας, επιτείνοντας την

²⁰ Εδώ αντλώ από την αγγλική μετάφραση του έργου, P. BLICKLE, *The Revolution of 1525. The German Peasants' War from a New Perspective*, Βαλτιμόρη: Johns Hopkins UP, 1985.

²¹ T. SCOTT, «The Peasants War: A Historiographical Review: Part I», *The Historical Journal* 22, 3 (1979), σσ. 693-720, 695-696.

²² BLICKLE, *The Revolution of 1525*, σσ. 25-35.

τάση μετανάστευσης στις πόλεις. Όμως, οι έρευνες των ιστορικών κατέδειξαν πως, αντίθετα, σε συνθήκες δυναμικού μετασχηματισμού της αγροτικής οικονομίας, με την επέκταση καπιταλιστικών μορφών παραγωγής από τα τέλη του 15^{ου} αιώνα, ήταν κυρίως οι πληθυσμοί των μικρών αστικοαγροτικών κοινοτήτων, ιδιαίτερα οι χαμηλότερες βαθμίδες στον κλάδο της υφαντουργίας που κυρίως υπέστησαν την κοινωνικοοικονομική πίεση από τη νέα πραγματικότητα. Όπως εύστοχα επισημαίνει ο Scott, «στις συγκρούσεις ανάμεσα στον άρχοντα και στον χωρικό δεν αφουγκραζόμαστε τόσο τον θρήνο του πτωχευμένου και απελπισμένου, παρά την κραυγή του δυσαρεστημένου: εκείνων που είδαν την με κόπο κερδισμένη οικονομική τους ανάκαμψη να γίνεται βορά στη φεουδαλική φορολογία και τις πιθανότητες κοινωνικής τους ανέλιξης να ακυρώνονται από τις απαγορεύσεις και υφανπαγές των αρχόντων»²³.

Στη μελέτη της διείσδυσης καπιταλιστικών μορφών παραγωγής και του συνακόλουθου κοινωνικοοικονομικού μετασχηματισμού της υστερομεσαιωνικής αγροτικής κοινωνίας στη Γερμανική Αυτοκρατορία, σημαντικές ήταν οι συμβολές των μαρξιστών ιστορικών της Λαοκρατικής Δημοκρατίας της Γερμανίας. Έρευνες στις εξελίξεις στους τομείς της μεταλλουργίας και των ορυχείων, όπως και στην κλωστοϋφαντουργία των δύο περιφερειών, ανέδειξαν τις σημαντικές μεταβολές στο τοπίο και τον εντεινόμενο ανταγωνισμό ανάμεσα στον αγροτικό τομέα παραγωγής (ο οποίος πλέον συμπεριλάμβανε και την κλωστοϋφαντουργία) και στον αστικό. Η προϊούσα ενσωμάτωση της αγροτικής οικονομίας στην αγορά ενέτεινε την κοινωνικοοικονομική διαστρωμάτωση των κοινοτήτων των χωρικών, με όσους ήταν σε θέση να επωφεληθούν από την αγορά να ξεχωρίζουν σαν ένα είδος αγροτικής αριστοκρατίας. Στην πορεία αυτή η αδηφάγα φορολογική πολιτική των περιφερειακών ηγεμόνων εκλαμβανόταν ολοένα και περισσότερο ως τροχοπέδη στην πρόοδο των ευπορότερων χωρικών. Παράλληλα, όπως είχε επισημάνει και ο Ένγκελς, θύμα του κοινωνικοοικονομικού μετασχηματισμού υπήρξε και η χαμηλόβαθμη, «ιπποτική αριστοκρατία» η οποία αντέδρασε με εξέγερση μόλις έναν χρόνο πριν τον ξεσηκωμό των Χωρικών²⁴.

²³ SCOTT, «The Peasants War: A Historiographical Review: Part I», σσ. 698-699 BLICKLE, *The Revolution of 1525*, σσ. 35-57.

²⁴ BLICKLE, *The Revolution of 1525*, σσ. 49-57 SCOTT, «The Peasants War: A Historiographical Review: Part I», σσ. 700-702, 705-706.

Η «θέση Blickle» προσέφερε μεν μια ερμηνευτική προσέγγιση γενικότερης αποδοχής αναφορικά με τα αίτια, τον χαρακτήρα και τη διαμόρφωση του εξεγερτικού κινήματος του 1524-1526, έπασχε όμως και από σοβαρές αστοχίες, τις οποίες και επισήμανε η μεταγενέστερη έρευνα. Συγκεκριμένα, ο Blickle υπογράμμισε ορθά την εγγύτητα των προσδοκιών και συμφερόντων ανάμεσα στους χωρικούς και στους χαμηλόβαθμους τεχνίτες των πόλεων, όπως και την ιδιαίτερη κοινωνική και πολιτισμική συνάφεια των μικρότερων, «περιφερειακών πόλεων» με τις αυτοδιοικούμενες κοινότητες των χωρικών. Υπερέβαλε όμως ως προς την ταύτιση των επιδιώξεων του αστικού και αγροτικού στοιχείου, στη βάση της κοινής τους προσχώρησης στο ριζοσπαστικό κίνημα της «θείας δικαιοσύνης», το οποίο κατά τη γνώμη του γεφύρωνε τις επιμέρους διαφοροποιήσεις. Η ιστορική έρευνα έχει αναδείξει ευκαιριακές συμπαρατάξεις χωρικών και αστών στη διάρκεια της εξέγερσης, εισάγοντας μάλιστα μια τυπολογία της εξέγερσης, που διακρίνει ανάμεσα σε «κοινότητες συμφερόντων», που εκκινούσαν από την επιδίωξη κοινών στόχων που πήγαζαν από μια κοινή πραγματικότητα, και σε «κοινότητες δράσης», συγκυριακές και περισσότερο αμυντικού χαρακτήρα συμπαρατάξεις αστών και χωρικών απέναντι στην επεκτεινόμενη εξουσία των περιφερειακών ηγεμόνων.

Η «Επανάσταση του Κοινού Ανθρώπου» λειτουργεί συσκοτιστικά για μια πολύ πιο σύνθετη και δυναμική πραγματικότητα: συχνά υποτιμά την εντεινόμενη κοινωνική διαφοροποίηση ανάμεσα στην πόλη και στο χωριό ή ακόμα και στους κόλπους των αγροτικών κοινοτήτων, της διαφεύγουν οι διαφορετικές καταβολές και οι στόχοι των αγροτικών και αστικών εξεγερτικών κινήματων και, τελικά, λειτουργεί ως παραμορφωτικός καθρέπτης των κοινωνικών στρωμάτων που εμφανίστηκαν να συστρατεύονται ενάντια στην άρχουσα ελίτ. Ο Πόλεμος των Χωρικών του 1524-1526 δεν αφορούσε βέβαια μόνο τους χωρικούς, καθώς εξέφρασε τη δυναμική αντίδραση της υπαίθρου –των χωρικών, των τεχνιτών των περιφερειακών πόλεων, και των μεταλλωρύχων– στις τεκτονικές δομικές αλλαγές στην υστερομεσαιωνική γερμανική αγροτική οικονομία και κοινωνία²⁵.

²⁵ SCOTT, «The Peasants' War: A Historiographical Review: Part II», *The Historical Journal*, 22, 4 (1979), σσ. 953-974.

Μεταρρύθμιση και Πόλεμος των Χωρικών στη Γερμανία

Η εκρηκτική ώσμωση ανάμεσα στη Μεταρρύθμιση και στις εξεγερμένες πληβειακές μάζες σε πόλη και ύπαιθρο τον 16^ο αιώνα αποτελεί διαπίστωση που βρίσκει την ευρύτατη συναίνεση στις τάξεις των ιστορικών. Μόνο η Μεταρρύθμιση ήταν σε θέση να μετασχηματίσει αλληπάλληλες τοπικές εξεγέρσεις σε μια γενικευμένη εξέγερση, σε έναν κοινό αγώνα των πληβείων σε πόλη και ύπαιθρο για τη ριζοσπαστική αναδιαμόρφωση της κοινωνικής τάξης. Η ανάδειξη του Ευαγγελίου ως της μοναδικής αληθούς έκφρασης της Θείας Βούλησης από μέρους του Μαρτίνου Λούθηρου και του ηγετικού πυρήνα των Μεταρρυθμιστών στη δεκαετία του 1520, προσέφερε στους χωρικούς και τους χαμηλόβαθμους τεχνίτες των πόλεων ένα πανίσχυρο εργαλείο αμφισβήτησης των φεουδαλικών σχέσεων υποτέλειας και εκμετάλλευσης, όπως διατυπώθηκε στη φράση-κλειδί του Peter Blickle, «Βιβλικισμός εναντίον Φεουδαλισμού»²⁶.

Η μεγάλη πλειοψηφία των ιστορικών της Μεταρρύθμισης και του Πολέμου των Χωρικών θεωρεί σήμερα πως η θρησκεία δεν προκάλεσε την εξέγερση, αλλά την εξάπλωσε σε ευρύτατα στρώματα της υστερομεσαιωνικής γερμανικής κοινωνίας, δημιουργώντας υπερτοπικές συμμαχίες και συσπειρώσεις, και προκαλώντας ταυτόχρονα μια ριζοσπαστικοποίηση του κινήματος²⁷. Κάνοντας λόγο για «Ευαγγέλιο της Κοινωνικής Αναταραχής», ο Γερμανός ιστορικός της Μεταρρύθμισης Heiko Oberman σημειώνει πως η κυρίαρχη ερμηνευτική τάση στην ιστοριογραφία του Πολέμου των Χωρικών θεωρεί πως, ενώ τις παραμονές της Μεταρρύθμισης οι εξεγέρσεις των χωρικών χρησιμοποιούσαν ως επιχειρηματολογία νομιμοποίησής τους την επίκληση του παλιού, εθμικού «κοινού Δικαίου», το 1524 η επίκληση του Θείου Νόμου από τις εξεγερμένες αγροτικές κοινότητες προκάλεσε μια εμφανή μετατόπιση από το παραδοσιακό αίτημα της *restitutio* στην επίκληση-

²⁶ P. BLICKLE, «Biblicism versus Feudalism», στο B. SCRIBNER – G. BENECKE (επιμ.), *The German Peasant War of 1525 – New Viewpoints*, Λονδίνο-Βοστώνη: George Allen & Unwin, 1979, σσ. 137-143.

²⁷ SCOTT, «The Peasants War: A Historiographical Review: Part I», σσ. 711-712.

ση της θεμελιώδους ισότητας όλων έναντι του Θεού, στη χειραφέτηση των πληβείων σε πόλη και ύπαιθρο²⁸.

Ο Oberman εισηγείται αντίθετα την πλήρη διάκριση της Μεταρρύθμισης του Λούθηρου από τον Πόλεμο των Χωρικών, ασκώντας κριτική ιδιαίτερα στις μαρξιστικές αναγνώσεις του λουθηρανικού μηνύματος και τονίζοντας πως οι πληβίοι της Γερμανίας δεν χρειάζονταν τον Λούθηρο για να προωθήσουν αιτήματα χειραφέτησης και κοινοτικής αυτοοργάνωσης, όπως άλλωστε αυτά είχαν εκφρασθεί στα αιτήματα των κινημάτων του *Παπουτσιού του Χωρικού* (Bundsschuh) στη νοτιοδυτική Γερμανία στα τέλη του 15^{ου} αιώνα. Ο Γερμανός ιστορικός τονίζει πως η άποψη ότι ο Λούθηρος έδωσε στους χωρικούς το 1524 μια ριζοσπαστική και πανίσχυρη εννοιολόγηση της *libertas christiana*, αντλεί στην ουσία από τα επιχειρήματα της αντιλουθηρανικής προπαγάνδας της εποχής. Η μαζική εξέγερση του 1524 ήταν, ουσιαστικά, αμυντική απέναντι στην εντεινόμενη αυταρχία των περιφερειακών αρχόντων, συνιστούσε μια γνήσια θρησκευτική εξέγερση σε πόλη και ύπαιθρο με αιτήματα καθολικής εφαρμογής, η οποία και εκφυλίστηκε υπό το βάρος των εσωτερικών της αντιφάσεων, και ιδιαίτερα όταν κυριάρχησε ο φανατισμός, ο οποίος και αποξένωσε το κίνημα από τον Μαρτίνο Λούθηρο και τους περισσότερους από τους ηγέτες της Μεταρρύθμισης, εκτός από τον χιλιαστή Θωμά Μύντσερ και τους ηγέτες των Αναβαπτιστών²⁹.

Στην περαιτέρω διαλεύκανση του ερωτήματος αναφορικά με τη συσχέτιση της Μεταρρύθμισης με τον Πόλεμο των Χωρικών του 1524-1526 συνέβαλε ουσιαστικά με την παρέμβασή του το 1979 ο Βρετανός ιστορικός Henry J. Cohn, αναδεικνύοντας τον οικονομικά θεμελιωμένο αντικληρικαλισμό ως τον θεμελιώδη –και μέχρι τότε αφανή– κρίκο της αιτιακής

²⁸ OBERMAN, «450 Years after the so-called ‘German Peasants’ War’ of 1525», σσ. 103-129, 107.

²⁹ OBERMAN, «450 Years after the so-called ‘German Peasants’ War’ of 1525», σσ. 110, 120-123. Στη γραμμή του αυτή ο Oberman εμφανίζεται ως συνεχιστής της απολογητικής λουθηρανικής γραμματείας του 1524-1526, η οποία και παρουσίαζε το ευαγγελικό κίνημα ως άμοιρο ευθυνών για τη μείζονα κοινωνική αναταραχή της περιόδου. Προσεγγίζοντας συγκριτικά τα πληβειακά εξεγερτικά κινήματα στη Δύση πριν τον Μαύρο Θάνατο, ο Samuel Cohn Jr. υπογραμμίζει ότι οι αναγνώσεις των Ευαγγελίων στις οποίες αυτά στηρίζονταν εμπεριείχαν «πρωτο-κομμουνιστικές» προσδοκίες και εξέφραζαν ταξικό μίσος. COHN, *Lust for Liberty*, σσ. 233-234.

αλυσίδας³⁰. Ο Cohn επικέντρωσε την προσοχή του στα αιτήματα που συμπεριλήφθηκαν στα *Δώδεκα Άρθρα* του Μέμινγκεν της Άνω Σουαβίας, μανιφέστο της εξέγερσης του 1524-1526, και ιδιαίτερα στο δικαίωμα των κοινοτήτων να εκλέγουν τους πάστορές τους, και την άρνησή τους να καταβάλλουν τον εκκλησιαστικό φόρο της δεκάτης. Ειδικότερα για το τελευταίο αίτημα, ο Βρετανός ιστορικός υπογράμμισε τη χρονική σύμπτωσή του με τη σημαντική διόγκωση των χρεών των χωρικών εκείνη την περίοδο, απόρροια των φτωχών σοδειών και της ανελαστικής απαίτησης για την καταβολή των φεουδαλικών τελών από μέρους της Εκκλησίας. Η άρνηση της καταβολής της δεκάτης έβρισκε πλέον την υπέρτατη, βιβλική της επικύρωση και αυτό ήταν η εκούσια προσφορά του Λούθηρου στη νομιμοποίηση της εξέγερσης, όπως άλλωστε είχε προειδοποιήσει επιτροπή αστικών αξιωματούχων και θεολόγων της πόλης της Νυρεμβέργης ήδη από τον Ιούνιο του 1524³¹.

Στο ζήτημα της άρνησης καταβολής της δεκάτης γίνεται φανερό πως το μήνυμα του Λούθηρου είχε αλλοιωθεί από τους τοπικούς λουθηρανούς ιεροκήρυκες που βρίσκονταν εγγύτερα στις τοπικές κοινωνίες, όπως άλλωστε μαρτυρούσε η διαμαρτυρία του μετριοπαθούς Caspar Hedio, τα κηρύγματα του οποίου για την ανάγκη σεβασμού της κοσμικής εξουσίας στο Στρασβούργο είχαν αποδοθεί ως εκκλήσεις υπέρ της άρνησης καταβολής της δεκάτης. Η ίδια η έννοια της χριστιανικής ελευθερίας, όπως και της χριστιανικής αδελφικής αγάπης στη διδασκαλία του Λούθηρου, έτυχαν συστηματικής παρερμηνείας και κατάχρησης από μέρους των εξεγερμένων του 1524-1526. Τόσο στα *Δώδεκα Άρθρα*, συνταγμένα από τον Sebastian Lotzer, βοηθό βυρσοδέψη στο Μέμινγκεν, όσο και στα δεκάδες εμπρηστικά φυλλάδια που τροφοδοτούσαν και γιγάντωναν την εξέγερση, αλλά και την αντιφεουδαλική βία, ήταν σαφές πως οι χωρικοί είχαν δώσει νέο περιεχόμενο και χρήση στη λουθηρανική διδασκαλία³².

Σε πρόσφατη παρέμβασή της η Βρετανή ιστορικός Lyndal Roper κατέδειξε με σαφήνεια την εργαλειοποίηση από μέρους των εξεγερμένων χωρικών της Γερμανίας θεμελιωδώς θρησκευτικών συνθημάτων και εννοιών, όπως ιδιαίτερα η αδελφοσύνη των πιστών. Στις επιστολές τους προς τους φεουδάρχες των περιοχών τους οι χωρικοί προσέδιδαν μια σαφώς εξισωτική

³⁰ H.J. COHN, «Anticlericalism in the German Peasants' War of 1525», *Past & Present* 83 (1979), σσ. 3-31.

³¹ Ο.π., σσ. 7-8.

³² Ο.π., σσ. 8-12.

χροιά στην «αδελφосύνη», απευθυνόμενοι στους άρχοντες στον ενικό, ως «αδελφοί προς αδελφούς», και καλώντας τους σε συστράτευση σε μια ιδεατή νέα κοινωνία όπου η «αδελφосύνη» θα κατέλυε δια παντός τις ταξικές ανισότητες και διαχωρισμούς, και θα θεμελίωνε την πολιτική, οικονομική και κοινωνική χειραφέτηση όλων των τάξεων της γερμανικής κοινωνίας³³.

Αυτό που επίσης καθίσταται σαφές σε σχέση με τη «λειτουργιστική» ερμηνεία του Blicke ως προς την ώσμωση ανάμεσα στη Μεταρρύθμιση και στον ξεσηκωμό του 1524-1526 είναι αφενός η περιορισμένη δυνατότητα του θρησκευτικού κηρύγματος να γεφυρώνει παντού τοπικές αντιπαραθέσεις μεταξύ πόλης και χωριού και αφετέρου η αυτενέργεια των χωρικών στη συγκρότηση ευκαιριακών αστικοαγροτικών «συνασπισμών ανάγκης» στην Άνω Σουαβία, την Άνω Ρηνανία και τη Φρανκονία, εξαιτίας πρωτίστως των αναγκών της αναμέτρησης με τους άρχοντες. Η προϊούσα ριζοσπαστικοποίηση του κινήματος, η οποία προκάλεσε την αποστασιοποίηση των πρωτεργατών της λουθηρανικής εκστρατείας όπως ο ίδιος ο Lotzer, δεν ήταν αποκλειστική απόρροια της επίδρασης της διάδοσης του ευαγγελικού μηνύματος στους εξεγειρόμενους χωρικούς της Γερμανίας, αλλά κατά τόπους εξέφραζε και μια εγγενή χειραφετητική δυναμική, την προώθηση μιας ρεπουμπλικανικής ελευθερίας και απαλλαγής από τη φεουδαλική τυραννία κατά το πρότυπο των ελβετικών καντονιών, όπως διαφάνηκε σαφέστατα στην περίπτωση της συγκρότησης της Χριστιανικής Ένωσης του Μέλανα Δρυμού, υπό τον ριζοσπάστη Hans Müller³⁴.

Μόνες περιπτώσεις όπου η χριστιανική ουτοπία πυροδότησε τον ριζοσπαστικό ενθουσιασμό και τη σφοδρή επιθυμία για ριζικές αλλαγές στο κοινωνικοπολιτικό και οικονομικό επίπεδο, παραμένουν κατά την εκτίμηση των ιστορικών αυτές του Μίκαελ Γκάισμάρ στο Τιρόλο και του Θωμά Μύντσερ στη Θουριγγία. Ο πρώτος κήρυσσε μια αταξική, σοσιαλιστική κοινωνία, στηριζόμενη σε μια κεντρικά ελεγχόμενη οικονομία αυτοσυντήρησης, αλλά, όπως σημειώνει ο Tom Scott στην επισκόπησή του της

³³ L. ROPER, «Emotions and the German Peasants' War of 1524-6», *History Workshop Journal* 92 (2021), σσ. 52-82, 61-62. Η ερμηνευτική προσέγγιση της Roper χρησιμοποιεί τα εργαλεία της ιστορίας των συναισθημάτων και επιβεβαιώνει τη θεώρηση του Ένγκελς αναφορικά με τη λειτουργικότητα της θρησκευτικής συνείδησης στον εξεγερτικό αγώνα των χωρικών της Γερμανίας.

³⁴ T. SCOTT, «Reformation and Peasants' War in Waldshut and Environs: A Structural Analysis», *Archiv für Reformationsgeschichte* 70 (1979), σσ. 140-169, όπως και ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Town, Country, and Regions in Reformation Germany*, Λάιντεν: Brill, 2005, σσ. 138-148.

ιστοριογραφίας του Πολέμου των Χωρικών, παραμένει αδιευκρίνιστο το κατά πόσο το ριζοσπαστικό του πρόγραμμα απηχούσε τις προσδοκίες των κοινοτήτων των χωρικών. Ο δεύτερος τέθηκε επικεφαλής ενός μαζικού πληβειακού κινήματος, πυροδοτημένου από τον χιλιαστικό ενθουσιασμό που ενέπνεαν τα κηρύγματά του. Στο εσχατολογικό σύμπαν του Μύντσερ η τυραννία του Αντίχριστου, όπως και οι υπηρέτες του, κοσμικοί και εκκλησιαστικοί άρχοντες, θα εξαγνίζονταν με το σπαθί. Αν το χιλιαστικό όραμα του Μύντσερ δεν τελείωνε στο πεδίο του Φράνκενχάουζεν, ο Scott θεωρεί πως θα συμπαρέσερνε όλη τη Γερμανία στην επανάσταση³⁵.

Η ευριστική επικαιρότητα της θεώρησης του Ένγκελς
και πιθανές νέες κατευθύνσεις στην έρευνα

Ολοκληρώνοντας την κριτική του επισκόπηση της εξέλιξης του ιστοριογραφικού πεδίου του Πολέμου των Χωρικών του 1524-1526, ο Tom Scott υπογραμμίζει την ανάγκη επέκτασης της έρευνας και σε άλλες περιοχές της εξέγερσης, κάτι που θα διευκολύνει ουσιαστικά μια ολιστική, συγκριτική ανάλυση του εξεγερτικού φαινομένου στη Γερμανία των αρχών του 16^{ου} αιώνα. Η συγκριτική αυτή προσέγγιση έχει να ωφεληθεί από τα πορίσματα ανάλογων ερευνών ιστορικών μεσαιωνικών εξεγερτικών κινήματων σε πόλη και ύπαιθρο, όπως οι Rodney Hilton και Samuel Cohn Jr., στους οποίους αναφερθήκαμε προηγούμενα. Απαιτείται εξάλλου μια μεγαλύτερη εμβάθυνση στη διερεύνηση των σχέσεων πόλης και υπαίθρου, ιδιαίτερα για τις μικρότερες περιφερειακές πόλεις που αποτελούσαν και την πλειοψηφία του πρώιμου νεότερου γερμανικού αστικού χώρου. Είναι σε αυτές τις, κατά βάση, μικτές, αστικοαγροτικές κοινότητες, όπου ιστορικοί και κοινωνικοί ανθρωπολόγοι όπως η Heide Wunder ανιχνεύουν τον ρόλο πολιτισμικών διαμεσολαβητών, όπως οι γυρολόγοι, οι κάπελες, οι αγροτικοί εφημέριοι, οι πανδοχείς και οι χαμηλόβαθμοι τεχνίτες στην αφύπνιση της ριζοσπαστικής συνείδησης των χωρικών. Όσο για την ώσμωση ανάμεσα στην κοινωνική διαμαρτυρία και στον θρησκευτικό ριζοσπαστισμό, απαιτείται εκτενέστερη έρευνα για την αποτίμηση της εμπλοκής θρησκευτικών κινήματων όπως οι Αναβαπτιστές στον ξεσηκωμό του 1524-1526³⁶.

³⁵ SCOTT, «The Peasants War: A Historiographical Review: Part I», σσ. 719-720.

³⁶ SCOTT, «The Peasants War: A Historiographical Review: Part I», σ. 707· ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, «The Peasants War: A Historiographical Review: Part II», σσ. 970-973.

Όπως τέλος σημειώνουν οι Janos Bak και Eric Wolf αποτιμώντας την επικαιρότητα της ερμηνευτικής προσέγγισης του Ένγκελς, οι πρωτοποριακές επιστημάνσεις του συνιδρυτή του ιστορικού υλισμού σε σχέση με τις ταξικές συμμαχίες σε πόλη και ύπαιθρο, ανάμεσα στο αγροτικό και στο εργατικό στοιχείο, όπως και για τις αντιφάσεις και εσωτερικές διαφοροποιήσεις που τελικά υπονόμευσαν τον εξεγερτικό αγώνα, μπορούν να αποτελέσουν ερέθισμα για τη μελέτη αγροτικών εξεγέρσεων στον νεωτερικό και σύγχρονο κόσμο. Ενδεικτικό παράδειγμα, η συνάφεια των επιστημάνσεων του Ένγκελς για τον Πόλεμο των Χωρικών του 1524-1526 αλλά και για την ηττημένη επανάσταση του 1848-1849 με την έννοια της παθητικής επανάστασης (*rivoluzione mancata*) στο έργο του Αντόνιο Γκράμσι που μπορεί να προσφέρει πιθανά ερμηνευτικά εργαλεία για τη διαμόρφωση και την ιστορική πορεία αγροτικών κινημάτων στον Τρίτο Κόσμο σήμερα³⁷.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ελληνόγλωσση

ΕΝΓΚΕΛΣ, Φ. *Ο Πόλεμος των Χωρικών στη Γερμανία*, μετάφραση Θ. ΠΑΠΑΡΗΓΑΣ, Σύγχρονη Εποχή, 1991.

ΞΙΦΑΡΑΣ, Δ. «Μεταρρύθμιση, Επανάσταση, Ουτοπία: απόπειρες ερμηνείας του Πολέμου των Χωρικών, 1524-1526», *Θέσεις. Αναλύσεις/Κριτική/Ζητήματα της Πάλης των Τάξεων*, τεύχη 62, 63, 65, 1998.

Ξενόγλωσση

BAK, J. «'The Peasant War in Germany' by Friedrich Engels – 125 years after», *Journal of Peasant Studies* 3, 1 (1975), σσ. 91-98.

BAK, J. (επιμ.). *The German Peasant War of 1525*, Λονδίνο: Frank Cass, 1976.

BLICKLE, P. *The Revolution of 1525. The German Peasants' War from a New Perspective*, Βαλτιμόρη: Johns Hopkins UP, 1985.

³⁷ BAK, «'The Peasant War in Germany' by Friedrich Engels – 125 years after», σσ. 93-94 WOLF, «The Peasant War in Germany: Friedrich Engels as Social Historian», σσ. 88-89. Βλ. και το προοίμιο στο σημαντικό του έργο, *Peasants Wars of the Twentieth Century*, Νόρμαν, Οκλαχόμα: University of Oklahoma Press, 1999, σσ. xvii-xxiii.

COHN, H.J, «Anticlericalism in the German Peasants' War of 1525», *Past & Present* 83 (1979), σσ. 3-31

COHN, S.Jr., *Lust for Liberty. The Politics of Social Revolt in Medieval Europe, 1200-1425. Italy, France, and Flanders*, Κέιμπριτζ Μασαχουσέτης: Harvard UP, 2008.

FRIESEN, A. *Reformation and Utopia – The Marxist Interpretation of the Reformation and its antecedents*, Βισμπάντεν: Franz Steiner Verlag, 1974.

HILTON, R. *Bond Men Made Free. Medieval Peasant Movements and the English Rising of 1381*, Λονδίνο: Routledge 1973/2003.

OBERMAN, H. «The Gospel of Social Unrest. 450 Years After the So-Called 'German Peasants' War' of 1525», *Harvard Theological Review* 69 (1976), σσ. 103-129.

ROPER, L. «Emotions and the German Peasants' War of 1524-6», *History Workshop Journal* 92 (2021), σσ. 52-82.

SCOTT, T. «The Peasants War: A Historiographical Review: Part I», *The Historical Journal* 22, 3 (1979), σσ. 693-720.

SCOTT, T. «The Peasants' War: A Historiographical Review: Part II», *The Historical Journal* 22, 4 (1979), σσ. 953-974.

SCOTT, T. «Reformation and Peasants' War in Waldshut and Environs: A Structural Analysis», *Archiv für Reformationsgeschichte* 70 (1979), σσ. 140-169.

SCOTT, T. *Town, Country, and Regions in Reformation Germany*, Λάιντεν: Brill, 2005.

SCRIBNER, B. – G. BENECKE (επιμ.). *The German Peasant War of 1525 – New Viewpoints*, Λονδίνο-Βοστώνη: George Allen & Unwin, 1979.

VOGLER, G. – R. WOHLFEIL, «'The Peasant War in Germany' by Friedrich Engels – 125 years after», *Journal of Peasant Studies* 3, 1 (1975), σσ. 98-103, 108-116.

WOLF, E., «The Peasant War in Germany: Friedrich Engels as Social Historian», *Science & Society* 51, 1 (1987), σσ. 82-92.

WOHLFEIL, R. «'The Peasant War in Germany' by Friedrich Engels – 125 years after», *Journal of Peasant Studies* 3, 1 (1975), σσ. 99-101.

ΒΙΟΓΡΑΦΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ

Ο Κώστας Γαγανάκης διδάσκει Πρώιμη Νεότερη Ευρωπαϊκή Ιστορία στο Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας του ΕΚΠΑ. Ερευνητικό του πεδίο είναι η κοινωνική και πολιτισμική ιστορία της Ευρώπης της Μεταρρύθμισης, με έμφαση στη Γαλλία των Θρησκευτικών Πολέμων (1562-1598). Πρόσφατες δημοσιεύσεις, «*Historia humana, historia sacra. Calvinist debates on history*», στο B. Gordon & C. Trueman (επιμ.), *The Oxford Handbook of Calvin and Calvinism*, Οξφόρδη, OUP, 2021, «Προτεσταντικές αποτυπώσεις του Νέου Κόσμου στη Γαλλία των Θρησκευτικών Πολέμων», στο Ρίκα Μπενβενίστε, Νίκη Διαλέτη, Γιώργος Πλακωτός (επιμ.), *Η ευρωπαϊκή ιστορία μεταξύ τοπικού και παγκόσμιου: κινητικότητες, συναντήσεις, ιεραρχήσεις*, (υπό έκδοση), Αθήνα, Θεμέλιο, 2023, σσ. 146-159.

The Peasants' War in Germany (1524-26) as a historiographical problem

Costas GAGANAKIS

Abstract: The article proposes a critical overview of the evolution of the historiographical field focusing on the German Peasants' War of 1524-1526, starting with the seminal work of Friedrich Engels (1850) and ending with later contributions in the 2000s. Once a field of sharp divisions between Marxist and non-Marxist historians of the Reformation, which represented the historiographical traditions of the two divided Germanies in the 1970s, the German Peasants' War of 1524-1526 as a historiographical field has now been enhanced by research on late medieval peasant uprisings by British historians, and new interpretive approaches, coming from the fields of social and cultural history of the Reformation.

Keywords: Reformation, Peasants' War in Germany, Peasant revolts, social and cultural history of the Reformation.

Οι προνεωτερικές εξεγέρσεις της οθωμανικής εποχής των επαναστάσεων

Αντώνης ΧΑΤΖΗΚΥΡΙΑΚΟΥ

Περίληψη: Η ανά χείρας μελέτη εξετάζει ορισμένες από τις εξεγέρσεις και περιόδους παρατεταμένων κρίσεων που εμφανίστηκαν στην οθωμανική Μεσόγειο κατά το δεύτερο μισό του 18ου αιώνα και τον πρώιμο 19ο αιώνα για να καταδείξει ότι δεν αποτέλεσαν, απλά, προνεωτερικού χαρακτήρα φαινόμενα με παραδοσιακά χαρακτηριστικά, αλλά εμπεριείχαν και κάποια νεωτερικά στοιχεία μεταβολής και καινοτομίας. Διαφοροποιημένα από παρόμοια φαινόμενα του 16ου και του 17ου αιώνα, αποτέλεσαν γέφυρα μεταξύ των πρώιμων νεώτερων και νεώτερων χρόνων. Το γεγονός αυτό επιτρέπει την ένταξή τους στο παγκόσμιο φαινόμενο της «εποχής των επαναστάσεων» στον οθωμανικό κόσμο και την Ανατολική Μεσόγειο.

Λέξεις κλειδιά: Παγκόσμια εποχή των επαναστάσεων, εξεγέρσεις, Οθωμανική Αυτοκρατορία, Ανατολική Μεσόγειος, πρώιμα νεώτερα χρόνια.

Εισαγωγή

Η πρόσφατη ιστοριογραφία της «παγκόσμιας εποχής των επαναστάσεων» έχει ριζικά αναθεωρήσει το χρονικό πλαίσιο και την εννοιολόγηση της περιόδου. Χωρίς να θεωρεί απαραίτητη προϋπόθεση την παρουσία μιας ξεκάθαρα νεωτερικής επανάστασης για την ένταξη μιας περιοχής στο πλαίσιο της ιστορικής αυτής διεργασίας, υιοθετεί έναν πιο ευέλικτο ορισμό, ο οποίος περιλαμβάνει εξεγέρσεις (ακόμα και αυτές που εν γένει είναι προνεωτερικές), κρίσεις και παρατεταμένες περιόδους αστάθειας. Έστω και αν τα φαινόμενα αυτά δεν είναι επαναστατικά με εμπρόθετο ή προγραμματικό τρόπο, πόσο μάλλον στα άμεσα αποτελέσματά τους, αυτό δεν αποκλείει το να συνδράμουν μεσοπρόθεσμα και μακροπρόθεσμα σε μεταβολές οι οποίες έχουν επαναστατικό χαρακτήρα. Αντικείμενο διερεύνησης, δηλαδή, είναι το

σημείο τομής του παραδοσιακού με το νεωτερικό, χωρίς να απορρίπτεται η διάκριση μεταξύ των δύο.

Εξετάζοντας το ζήτημα από μια οθωμανική σκοπιά, η ανά χείρας μελέτη διαχωρίζει μεταξύ των προνεωτερικών εξεγέρσεων που δεν συνέβαλαν σε επαναστατικές διεργασίες, όπως αυτές του 16ου και 17ου αιώνα, και αυτών που λειτούργησαν σαν γέφυρα μεταξύ των πρώιμων νεότερων και νεότερων χρόνων, όπως αυτές του 18ου και πρώιμου 19ου αιώνα. Φέρνοντας παραδείγματα από διάφορες περιοχές της οθωμανικής Μεσογείου, εντοπίζει διασυνδέσεις και διασταυρούμενα (entangled) φαινόμενα τόσο μεταξύ εκ πρώτης όψεως ασύνδετων περιοχών του οθωμανικού κόσμου, για να προσφέρει ένα περίγραμμα της οθωμανικής εποχής των επαναστάσεων. Εκκινεί με μία ανασκόπηση της ιστοριογραφίας της εποχής των επαναστάσεων και συνεχίζει φέρνοντας παραδείγματα προνεωτερικών κινημάτων του 16^{ου} και 17^{ου} αιώνα από τα οποία απουσίαζε μια μακροπρόθεσμη δυναμική η οποία θα μπορούσε να διασυνδεθεί με κατοπινές νεωτερικές διεργασίες. Ολοκληρώνει με παραδείγματα εξεγέρσεων του 18ου και πρώιμου 19ου αιώνα εξηγώντας πώς, παρά τον παραδοσιακό τους χαρακτήρα, ήταν κομμάτι της εποχής των επαναστάσεων και ότι έφεραν κάποια σημαντικά στοιχεία καινοτομίας τα οποία τις καθιστούσαν ούτε απολύτως παραδοσιακές, ούτε απολύτως νεωτερικές, αλλά μεταβατικού χαρακτήρα.

Η Εποχή των Επανάστασεων

Η ιστορική βιβλιογραφία έχει προ πολλού καταδείξει τη σημασία της εποχής των επαναστάσεων για τη συγκρότηση του σύγχρονου κόσμου. Το 1959, ο Ρόμπερτ Ρόζγουελ Πάλμερ συνέδεσε την αμερικανική με τη γαλλική επανάσταση δίνοντας έμφαση στις πολιτικές διεργασίες που έφεραν κοντά τις δύο όχθες του Ατλαντικού Ωκεανού. Τρία χρόνια αργότερα, ο Έρικ Χόμπσμπουμ μετατόπισε την έμφαση στα οικονομικά και κοινωνικά χαρακτηριστικά της επανάστασης, συνδέοντας τη βιομηχανική επανάσταση στη Βρετανία με τη γαλλική επανάσταση. Σύμφωνα με αυτό το σχήμα, οι διεργασίες αυτές άνοιξαν τον δρόμο προς τη νεωτερικότητα στον δυτικό κόσμο, από όπου μεταλαμπαδεύθηκε στην υπόλοιπη υφήλιο¹.

¹ R.R. PALMER, *The Age of the Democratic Revolution: A Political History of Europe and America, 1760-1800*, Πρίνστον: Princeton University Press, 1959· E.J. HOBBSBAWM, *The Age of Revolution, 1789-1848*, Λονδίνο: Weidenfeld & Nicolson, 1962· D. ARMITAGE - S.

Η πρόσφατη ιστοριογραφία έχει σε μεγάλο βαθμό αναθεωρήσει το σχήμα αυτό προσφέροντας πιο σύνθετες εναλλακτικές². Η γαλλική επανάσταση ή η βιομηχανική επανάσταση ως μοντέλα πολιτικής και οικονομικής ρήξης που θα διαδίδονταν στον υπόλοιπο κόσμο δεν αποτελούν πια τα μοναδικά και αρχέτυπα υποδείγματα του τι συνιστά επαναστατική διεργασία. Με απλά λόγια, η εποχή των επαναστάσεων δεν λογίζεται μόνο ως μία ευρωατλαντική υπόθεση περιορισμένη σε επαναστατικές ρήξεις στον σύντομο και συμπυκνωμένο ιστορικό χρόνο· είναι μια παγκόσμια διεργασία με τοπικές, περιφερειακές και δια-αυτοκρατορικές εκφάνσεις που περιλαμβάνει κρίσεις, ανακατατάξεις, εξεγέρσεις και μεταβολές οι οποίες αποτελούν άρρηκτο κομμάτι της μετάβασης προς τη νεωτερικότητα ή/και τον καπιταλισμό. Σημασία δεν έχει μόνο η εκ δυσμίας ροή επαναστατικών κυμάτων αλλά και η συνάντησή τους με ντόπια και γηγενή φαινόμενα τα οποία είχαν ένα ιστορικό βάθος και γεωγραφικό εύρος. Κωδικοποιώντας τις ιστοριογραφικές αυτές εξελίξεις, μπορούμε να εντοπίσουμε τρία ζητήματα:

Πρώτον, έχει υποστηριχθεί ότι η επανάσταση δεν είναι μία αλλά πολλές, υιοθετώντας έναν πιο ευέλικτο ορισμό που συμπεριλαμβάνει φαινόμενα που δεν εμπίπτουν στην αυστηρή πολιτική ή οικονομική/κοινωνική αντίληψη τού τι συνιστά επανάσταση. Για παράδειγμα, εξεγέρσεις οι οποίες δεν επέφεραν ή δεν επιζητούσαν κάποια ριζική ανατροπή μπορούν να ενταχθούν στο σχήμα, νοούμενου ότι εντάσσονται σε μια γενεαλογία επαναστατικών γεγονότων η οποία δεν αρνείται τη χρήσιμη διάκριση νεωτερικής επανάστασης/παραδοσιακής εξέγερσης, αλλά δέχεται ότι το ένα δεν αποκλείει το άλλο. Παρατεταμένες κρίσεις και αναταραχές οι οποίες δεν προϋποθέτουν την πύκνωση του ιστορικού χρόνου και τη ραγδαία επαναστατική αλλαγή, αλλά συμβάλλουν ουσιαστικά σε μακροπρόθεσμους μετασχηματισμούς, γίνονται αποδεκτές από τη βιβλιογραφία ως κομμάτι της εποχής των επαναστάσεων.

Δεύτερον, έχει διευρυνθεί το χωρικό και χρονικό πλαίσιο. Τις τελευταίες δύο δεκαετίες, οι ιστορικοί της εποχής των επαναστάσεων έχουν συμπερι-

SUBRAHMANYAM, «Introduction», στο D. ARMITAGE – S. SUBRAHMANYAM (επιμ.), *The Age of Revolutions in Global Context, c.1760–1840*, Μπείσινγκστούουκ: Palgrave Macmillan, 2010, σσ. xxvii-xxix.

² Για αυτή την ιστοριογραφική συζήτηση βλ. Α. ΧΑΤΖΗΚΥΡΙΑΚΟΥ, *Χερσαίο Νησί: Η Μεσόγειος και η Κύπρος στην οθωμανική εποχή των επαναστάσεων*, Θεσσαλονίκη: Ψηφίδες, 2023, σσ. 40-58.

λάβει σε αυτήν περιοχές όπως η Λατινική Αμερική και η Καραϊβική, η Νοτιοανατολική Ασία, ο Ινδικός και Ειρηνικός Ωκεανός, η Δυτική Αφρική και η Μεσόγειος, δίνοντας έμφαση στις παγκόσμιες διασυνδέσεις και ροές³. Αναδεικνύοντας τη σημασία της εντοπιότητας «από το Ομάν μέχρι την Τόνγκα και από τον Μαυρίκιο στην Σρι Λάνκα» ο Σουτζίτ Σιβασουντάραμ τονίζει το πώς η εποχή των επαναστάσεων στον Ινδικό και Ειρηνικό Ωκεανό αποτέλεσε «πρώτα και κύρια ένα κύμα γηγενούς και μη ευρωπαϊκής πολιτικής [πρακτικής και κουλτούρας] την οποία συνάντησαν οι εισβολείς και αποικιοκράτες» κατά την άφιξή τους⁴. Η εντοπιότητα, λοιπόν, έχει σημασία. Η μετατόπιση αυτή δεν προϋπέθετε την άρνηση του αποσταθεροποιητικού ρόλου της γαλλικής, της αμερικάνικης ή της βιομηχανικής επανάστασης ανά την υφήλιο. Αυτό που προστίθεται είναι το ότι η μορφή και το αποτέλεσμα της αποσταθεροποίησης ήταν προϊόν ιστορικών συγκυριών, περιφερειακών παραγόντων και τοπικών συνθηκών⁵. Μετατοπίζοντας το επίκεντρο των επαναστατικών αλλαγών, η τάση αυτή αμφισβητεί παραδοχές σε σχέση με τη φύση της πολιτικής και οικονομικής νεωτερικότητας, αλλά και την περιοδολόγησή της⁶.

³ Βλ. ενδεικτικά C.A. BAYLY, *The Birth of the Modern World 1780-1914*, Οξφόρδη: Blackwell, 2004· ARMITAGE – SUBRAHMANYAM (επιμ.), *The Age of Revolutions*· J. ADELMAN, «An Age of Imperial Revolutions», *American Historical Review*, 113/2 (2008), σσ. 319-40· P.E. LOVEJOY, *Jihad in West Africa during the Age of Revolutions*, Άθενς, Οχάιο: Ohio University Press, 2016· S. SIVASUNDARAM, *Waves Across the South: A New History of Revolution and Empire*, Λονδίνο: Harper Collins, 2020.

⁴ SIVASUNDARAM, «Introduction», στο *Waves Across the South*, ηλεκτρονική έκδοση Apple Books.

⁵ Βλ. ενδεικτικά σε ARMITAGE – SUBRAHMANYAM (επιμ.), *The Age of Revolutions*· J. ADELMAN, *Sovereignty and Revolution in the Iberian Atlantic*, Πρίνστον: Princeton University Press, 2006· G. PAQUETTE, *Imperial Portugal in the age of Atlantic Revolutions: The Lusobrazilian World, c. 1770-1850*, Κέμπριτζ: Cambridge University Press, 2013· S. DESAN, L. HUNT & W.M. NELSON (επιμ.), *The French Revolution in Global Perspective*, Ίθακα, NY: Cornell University Press, 2013· LOVEJOY, *Jihad in West Africa*· T. GREEN, *A Fistful of Shells: West Africa from the Rise of the Slave Trade to the Age of Revolution*, Λονδίνο: Allen Lane, 2019· K. FULLAGAR & M.A. MCDONNELL, *Facing Empire: Indigenous Experiences in a Revolutionary Age*, Βαλτιμόρη: Johns Hopkins University Press, 2018.

⁶ C.A. BAYLY, *Recovering Liberties. Indian Thought in the Age of Liberalism and Empire*, Κέμπριτζ: Cambridge University Press, 2012· M. ISABELLA – K. ZANOU (επιμ.), *Mediterranean diasporas. Ideas and politics in the long nineteenth century*, Λονδίνο: Bloomsbury, 2015.

Τρίτον, πρόσφατες μελέτες έχουν εμπλουτίσει την ιστορική κατανόηση της εποχής των επαναστάσεων αντιμετωπίζοντάς την ως αποτέλεσμα μια ευρύτερης παγκόσμιας κρίσης, αντλώντας έμπνευση από την έννοια της «γενικευμένης κρίσης» του Χόμπσμπαουμ για τον 17ο αιώνα⁷. Για τον Κρίστοφερ Μπέιλι η κρίση πρωτοεμφανίστηκε με τον επταετή πόλεμο (1756-63), μια σύγκρουση Ευρωπαίων στην Αμερική και την Ασία που επιτάχυνε την κατάρρευση του παλαιού καθεστώτος και οδήγησε σε δημοσιονομικές κρίσεις⁸. Η επέκταση των αυτοκρατοριών, αλλά και η διεύρυνση των μεταξύ τους συγκρούσεων οδήγησαν σε μια κρίση νομιμοποίησης κατά την οποία η κρατική εξουσία και η ανεξαρτησία διασυνδέθηκαν με καινοφανείς τρόπους και προβάλλονταν εντός και εκτός κρατικών συνόρων⁹. Στο πλαίσιο αυτό, αμφισβητούνταν, αναθεωρούνταν και επανασυγκροτούνταν η σχέση μεταξύ των ορίων των πολιτικών κοινοτήτων και των δικαιωμάτων και υποχρεώσεων των πολιτών, μεταξύ των λαών και των μοναρχών, και μεταξύ των περιοχών εντός της ίδιας ή μεταξύ διαφορετικών κρατικών οντοτήτων¹⁰.

Οι παραδοσιακές εξεγέρσεις του 16ου και του 17ου αιώνα

Ποια είναι τα χαρακτηριστικά των κινημάτων του 16^{ου} και 17^{ου} αιώνα στον οθωμανικό κόσμο; Ας ξεκινήσουμε από τις εξεγέρσεις των Τζελαλίδων στην Ανατολία, τη μεγαλύτερη εσωτερική απειλή που αντιμετώπισε η οθωμανική δυναστεία από την εξέγερση του Σεΐχη Μπεντρετίν του 1416, και την οποία έκανε γνωστή στο ελληνικό κοινό ο Θάνος Μικρούτσικος και η Μαρία Δημητριάδη μέσα από τους στίχους του Ναζίμ Χικμέτ¹¹. Οι εξε-

⁷ E. HOBBSBAWM, «The General Crisis of the European Economy in the 17th Century: I», *Past and Present* 5 (1954), σσ. 33-53; ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, «The Crisis of the 17th Century: II», *Past and Present* 6 (1954), σσ. 44-65. Επανεκδόθηκαν ως «The Crisis of the Seventeenth Century», στο T. ASTON (επιμ.), *Crisis in Europe, 1560 - 1660: Essays from Past and Present*, Λονδίνο: Routledge & Kegan Paul, 1965, σσ. 5-58.

⁸ BAYLY, *The Birth of the Modern World*, σσ. 93-96.

⁹ ADELMAN, «An Age of Imperial Revolutions», σσ. 319-340.

¹⁰ ARMITAGE ΚΑΙ SUBRAHMANYAM (επιμ.), *The Age of Revolutions*. DESAN, HUNT & NELSON (επιμ.), *The French Revolution*.

¹¹ Η. ΚΟΛΟΒΟΣ, «Του Μπεντρεντίν τα παλικάρια στην οθωμανική και στη σύγχρονη τουρκική ιστορία», στο Κ. ΛΑΠΠΑΣ, Α. ΑΝΑΣΤΑΣΟΠΟΥΛΟΣ & Η. ΚΟΛΟΒΟΣ, (επιμ.), *Μνήμη Πηνελόπης Στάθη. Μελέτες ιστορίας και φιλολογίας*, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2010, σσ. 117-137.

γέρσεις των Τζελαλήδων ήταν μια σειρά από κινήματα που ταρακούνησαν την Ανατολία από το 1590 μέχρι το 1610, με τον απόηχό τους να εκτείνεται για αρκετές δεκαετίες¹². Χωρίς να εισέλθω σε λεπτομέρειες, οι εξεγέρσεις αυτές αποτελούν για την ιστοριογραφία μία από τις βασικές εκφάνσεις της οθωμανικής κρίσης του 17^{ου} αιώνα, με έντονο κοινωνικοοικονομικό χαρακτήρα, αποτέλεσμα της νομισματικής κρίσης της εποχής, της υπερφορολόγησης, του καλπάζοντα πληθωρισμού και της υποτίμησης του οθωμανικού νομίσματος. Ο συνδυασμός πολλών και συνεχόμενων πολέμων, διαθεσιμότητας πυροβόλων όπλων και αποστρατευμένων άτακτων στρατιωτών, οι οποίοι επέστρεψαν σε μια κατεστραμμένη ύπαιθρο, δημιούργησαν ένα εκρηκτικό μείγμα. Πρόσφατες έρευνες από την πλευρά της περιβαλλοντικής ιστορίας διασυνδέουν τα γεγονότα με την «Μικρή Παγετώδη», την περίοδο κλιματικής αλλαγής η οποία κορυφώνεται κατά τον 17^ο αιώνα¹³. Πέρα από τον κοινωνικοοικονομικό τους χαρακτήρα, σημασία είχε και το ιδεολογικό στίγμα των εξεγέρσεων. Αν και οπωσδήποτε μη ομοιογενές και σε όλες τις περιπτώσεις το ίδιο έντονο, οι εξεγέρσεις συνδέονται με το φαινόμενο του συγκρητιστικού χαρακτήρα της θρησκευτικής ομάδας των Αλεβιτών, οι οποίοι συνδυάζουν το Σουννιτικό και του Σιιτικό Ισλάμ με παγανιστικά και χριστιανικά στοιχεία. Οι Αλεβίτες ήταν, ίσως, η πιο συστηματικά και έντονα καταδιωγμένη θρησκευτική ομάδα του οθωμανικού κόσμου ως ετερόδοξοι αιρετικοί και εν δυνάμει συνεργάτες του Ιράν στις συγκρούσεις και στους θρησκευτικούς ανταγωνισμούς των δύο γειτονικών αυτόκρατοριών.

Παρά τη σημασία τους, οι εξεγέρσεις των Τζελαλήδων δεν άφησαν κάποια μακροπρόθεσμη παρακαταθήκη μετά την καταστολή τους, ούτε πρότειναν μια ριζική ανατροπή του πολιτικού καθεστώτος, παραμένοντας σε ένα προνεωτερικό πλαίσιο διαμαρτυρίας και ιδεολογικών χαρακτηριστικών. Στο βαθμό που μπορεί να θεωρηθεί ότι οι εξεγέρσεις των Τζελαλήδων αποτέλεσαν έκφραση της Μικρής Παγετώδους ή/και της κρίσης του 17ου αιώνα, η αντανάκλαση αυτών των μεσογειακής εμβέλειας ιστορικών

¹² Για το θέμα βλ. γεν. Ο. ÖZEL, «The Reign of Violence: The Celalis, c.1550-1700», στο C. WOODHEAD (επιμ.), *The Ottoman World*, Άμπρινγκτον και Νέα Υόρκη: Routledge, 2012, σσ. 184-202.

¹³ S. WHITE, *The Climate of Rebellion in the Early Modern Ottoman Empire*, Κέιμπριτζ: Cambridge University Press, 2011.

διεργασιών στην υπόλοιπη οθωμανική επικράτεια παραμένει ένα ιστοριογραφικό ζητούμενο.

Αν δούμε άλλες εξεγέρσεις του 16^{ου} και 17^{ου} αιώνα πέραν της Ανατολίας (Ηπειρος, Πελοπόννησος, Αχρίδα, Ιπέκιο, Κύπρος), και ανεξάρτητα από το αν σχετίζονται με τις ανωτέρω διεργασίες, παρατηρούμε ότι κινήθηκαν σε μια παρόμοια λογική. Η εθνική γενεαλογία την οποία η παλαιότερη εθνοκεντρική ιστοριογραφία διέκρινε, έχει ολοκληρωτικά αποδομηθεί πρόσφατα και από την Όλγα Κατσιαρδή-Hering¹⁴. Οι τότε εξεγερμένοι στοχευαν στην αντικατάσταση της οθωμανικής κυριαρχίας από μια χριστιανική της Ευρώπης, παραμένοντας σε μια θρησκευτική λογική χωρίς να διεκδικούν κάποια εθνική χειραφέτηση. Όπως η ίδια σημειώνει:

[σ]την πλειονότητα των σχεδίων εξέγερσης που απευθύνονταν σε ηγεμόνες της Δύσης προσφέρεται ή προτείνεται, σχεδόν πάντοτε ως τα τέλη του 18^{ου} αιώνα μετά την «απελευθέρωση» από τους Οθωμανούς: οι πρώην ραγιά προσφέρονται να αναγνωρίσουν τη Γαληνοτάτη ή τον Ισπανό βασιλιά ή τον δούκα Νεβέρ Κάρολο ντε Γονζάγα κ.α. ως βασιλείς τους, ζητώντας φορολογική ελευθερία, ή οι αρχηγοί τους αιτούνται επιστροφή των φέουδών τους¹⁵.

Η μελέτη του Στάθη Μπίρταχα στον ανά χειράς τόμο δείχνει με ενάργεια το ατεκμηρίωτο του εντοπισμού εθνικοαπελευθερωτικών γενεαλογιών στις εξεγέρσεις που αντιμετώπισαν οι Βενετοί κατά τη διάρκεια της παρουσίας τους στην Κύπρο. Το ίδιο ισχύει και για τις δεκαετίες που ακολούθησαν την οθωμανική κατάκτηση. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχουν οι διάφορες εξεγέρσεις ή σχέδια εξεγέρσεων όπως και εκκλήσεων σε ευρωπαίους ηγεμόνες. Ενώ και πάλι η εθνοκεντρική ιστοριογραφία τις παρουσιάζει ως προδρόμους εθνικοαπελευθερωτικών κινημάτων, αγνοεί ένα βασικό τους χαρακτηριστικό: ότι οι κύριοι δρώντες πίσω από αυτές τις προσπάθειες ήταν τένες Καθολικοί της Κύπρου κυρίως από τις τάξεις της τοπικής αριστοκρα-

¹⁴ Ο. ΚΑΤΣΙΑΡΔΗ-HERING, «Από τις εξεγέρσεις στις επαναστάσεις των χριστιανών υποτέλων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας στη Νοτιοανατολική Ευρώπη (περ. 1530-1821). Μια απόπειρα τυπολογίας», στο Α. ΛΥΜΠΕΡΑΤΟΣ (επιμ.), *Τα Βαλκάνια: Εκσυγχρονισμός, Ταυτότητες, Ιδέες. Συλλογή κειμένων προς τιμήν της καθηγήτριας Νάντιας Ντάνοβα*, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης και Ινστιτούτο Μεσογειακών Σπουδών-ΙΤΕ, 2014, σσ. 555-618.

¹⁵ Ο.π., σ. 592.

τίας, όπως ο Πέτρο Αβεντάνιο, ενώ περιλαμβάνονταν και Ορθόδοξοι αρχιεπίσκοποι που έδιναν όρκους υποταγής στον πάπα, προσβλέποντας στην επιστροφή στο πρότερο καθεστώς¹⁶.

Μεταξύ παράδοσης και νεωτερικότητας:
οι εξεγέρσεις της εποχής των επαναστάσεων

Πώς οι προνεωτερικές εξεγέρσεις του 16ου και 17ου αιώνα διαφοροποιούνται από αυτές του 18ου οι οποίες, παρά τα σημαντικά κοινά τους στοιχεία, χαρακτηρίζονται από μια ποιοτική διαφοροποίηση από παλαιότερες μορφές αμφισβήτησης της οθωμανικής εξουσίας; Οι περιπτώσεις που εξετάζω είναι οι εξής: η εξέγερση του 1764 στην Κύπρο, τα Ορλωφικά και τα γεγονότα του 1768-1772 στο πλαίσιο του οθωμανορωσικού πολέμου, η εξέγερση του Αλί μπέη Αλ Καμπέρ της Αιγύπτου, η Σερβική εξέγερση του 1804, και η εξέγερση της ίδιας χρονιάς και πάλι στην Κύπρο. Τα γεγονότα αυτά, μαζί με μια πλειάδα φαινομένων που εντάσσονται στα πλαίσια μιας οθωμανικής κρίσης από τα μέσα του 18ου μέχρι τα μέσα του 19ου αιώνα, προκαλούν μια σειρά από αναταραχές και αναταράξεις σε ολόκληρη την αυτοκρατορία. Ενώ η παλαιότερη ιστοριογραφία έβλεπε στα φαινόμενα αυτά την αδυναμία του οθωμανικού κράτους να ελέγξει τις επαρχίες μέσα από μια διαδικασία αποκέντρωσης, νεότερες έρευνες έχουν καταδείξει ότι το ζήτημα είναι πιο σύνθετο και ότι η νέα ιστοριογραφική συναίνεση συγκλίνει στον όρο «κεντρομόλος αποκέντρωση» της Άριελ Σάλτζμαν¹⁷. Αυτό στην ουσία μετατοπίζει την έμφαση από τις κρατικές δομές και τη δυνατότητα αποφασιστικής επιβολής πολιτικής, στο φαινόμενο της επαναδιαπραγμάτευσης των σχέσεων μεταξύ του Σουλτάνου και των υπηκόων του.

¹⁶ Μ. HADJIANASTASIS, «Cyprus in the Ottoman Period: Consolidation of the Cypriot-Ottoman Elite, 1650–1750», στο Μ.Ν. MICHAEL, Μ. KAPPLER & Ε. GAVRIEL (επιμ.), *Ottoman Cyprus: A Collection of Studies on History and Culture*, Βίτμπαντεν: Harrassowitz Verlag, 2009, σσ. 63-88. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, «Between the Porte and the Lion: identity, politics and opportunism in seventeenth century Cyprus», στο ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ (επιμ.), *Frontiers of the Ottoman imagination: Studies in honour of Rhoads Murphey*, Λάιντεν - Βοστώνη: Brill, 2015, σσ. 139-167. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, «Research paper thumbnail of Corsair Tactics and Lofty Ideals: The 1607 Tuscan Raid on Cyprus», στο Μ. WALSH, (επιμ.), *City of Empires: Ottoman and British Famagusta*, Νιούκαστλ: Cambridge Scholars Publishing, 2015, σσ. 22-36.

¹⁷ Α. SALZMANN, «An Ancient Regime Revisited: Privatization and Political Economy in the 18th century Ottoman Empire», *Politics & Society* 21/4 (1993), σσ. 393-423, εδw σ. 395.

Όλες αυτές οι περιπτώσεις αποτελούν παραδοσιακού τύπου εξεγέρσεις, οι οποίες, όμως, συνδέονται άμεσα με κατοπινά γεγονότα που έχουν καινοτόμο επαναστατικό χαρακτήρα και, ουσιαστικά, νεωτερικά χαρακτηριστικά. Κλασικό παράδειγμα είναι τόσο τα Ορλωφικά όσο και η Σερβική εξέγερση. Σε ό,τι αφορά το πρώτο παράδειγμα, όντως η προσδοκώμενη αλλαγή κυριαρχίας εντάσσει την Πελοπόννησο ως υποτελή στη δυναστεία των Ρωμανώφ. Υπάρχει όμως μια ουσιαστική καινοτομία: το ότι οι δρώντες που συμμετέχουν δεν είναι μέλη μιας παλαιότερης φεουδαρχικής ελίτ που επιδιώκει να ανακτήσει τα χαμένα προνόμιά της, αλλά επιφανείς παράγοντες όπως ο Παναγιώτης Μπενάκης, που βλέπουν νέες οικονομικές ή πολιτικές ευκαιρίες από την αλλαγή καθεστώτος που θα έφερνε κάποια μορφή αυτονομίας¹⁸.

Το γεγονός αυτό δεν περιορίζεται στο 1770. Παρά την αιματηρή καταστολή της εξέγερσης, σχεδόν τρεις δεκαετίες μετά κατατίθεται κοινό μουσουλμανικό και χριστιανικό σχέδιο στον Ναπολέοντα για την απόσχιση της Πελοποννήσου από την Οθωμανική Αυτοκρατορία και τη σύσταση Συνομοσπονδίας με τη μορφή γαλλικού προτεκτοράτου. Το ότι Μουσουλμάνοι και Χριστιανοί οραματίζονται μια κοινή πολιτεία, έστω και κάτω από γαλλική επιρροή, αποτελεί τη δεύτερη καινοτομία¹⁹.

Τρίτο βασικό χαρακτηριστικό είναι η ρήξη την οποία φέρνει η κάθοδος των Ρώσων στη Μεσόγειο. Το γεγονός ότι αξιοποίησαν νέα ναυτική τεχνολογία και τεχνογνωσία για τη δημιουργία ενός μεσογειακού στόλου ο οποίος αναχώρησε από την Κοπεγχάγη για να φτάσει στη Μεσόγειο μέσω του Γιβραλτάρ διέλυσε βεβαιότητες αιώνων για ένα τέτοιο εγχείρημα. Δεν θα ήταν υπερβολή να υποστηριχθεί ότι τα Ορλωφικά αποτέλεσαν τη μεγαλύτερη γεωπολιτική μετατόπιση στην Ανατολική Μεσόγειο του 18ου αιώνα, τουλάχιστον μέχρι την εισβολή του Ναπολέοντα στην Αίγυπτο σχε-

¹⁸ Ν. ΡΟΤΖΩΚΟΣ, *Εθναφύπνιση και εθνογένεση: Ορλωφικά και ελληνική ιστοριογραφία*, Αθήνα: Βιβλιόραμα, 2007· Δ. ΠΑΠΑΣΤΑΜΑΤΙΟΥ, «Οικονομικοκοινωνικοί μηχανισμοί και προυχοντικό φαινόμενο στην οθωμανική Πελοπόννησο του 18ου αιώνα: Η περίπτωση του Παναγιώτη Μπενάκη», διδακτορική διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 2009.

¹⁹ Κ. ΞΑΚΥΛ, «The Ottoman Peloponnese before the Greek Revolution: “A Republic of Ayan, Hakim and Kocabaşı” in “The Sea of Humans and Valley of Castles”», στο Α. ΗΑΔΗΚΥΡΙΑΚΟΥ (επιμ.), *Islands of the Ottoman Empire*, Πρίνστον: Markus Wiener Publishers, 2018, σσ. 121-145, επανέκδοση του αφιερωματικού τόμου *Insularity in the Ottoman World* του περιοδικού *Princeton Papers* 18 (2017).

δόν τρεις δεκαετίες αργότερα. Οι κοινές συνισταμένες μεταξύ των δύο εκστρατειών δεν σταματούν εδώ. Η σύσταση της βραχύβιας Πολιτείας του Αρχιπελάγους και οι χαρτογραφήσεις ή οι στρατιωτικές υποδομές των Ρώσων στο Αιγαίο²⁰ θυμίζουν έντονα τις επιστημονικές αποστολές του Ναπολέοντα στην Αίγυπτο στο γύρισμα του 19ου αιώνα, παρότι τα Ορλωφικά είχαν μια λογική «πεφωτισμένης δεσποτείας», αντίθετα με τον πιο ξεκάθαρα νεωτερικό χαρακτήρα της γαλλικής εκστρατείας. Σε αυτό το πλαίσιο των ευρύτερων αναταράξεων και μεταβολών όπου το καινούριο συνυπάρχει με το παλιό, εντάσσεται και η Ελληνική Επανάσταση – χωρίς να υπαινίσσεται κάποια γραμμική ή τελεολογική λογική νομοτέλειας. Στην ίδια λογική εντάσσεται και η Σερβική εξέγερση του 1804, η οποία στη συνέχεια πήρε χαρακτηριστικά νεωτερικής επανάστασης.

Στην περίπτωση της Κύπρου του 1764 και του 1804, οι διαφοροποιήσεις είναι οικονομικού και κοινωνικού χαρακτήρα. Συγκεκριμένα, οι εξεγέρσεις αυτές είναι αποτέλεσμα του μοντέλου πολιτικής οικονομίας του νησιού, όπου από την από κοινού διαχείριση των κοινών από την πλευρά των χριστιανικών και μουσουλμανικών ελίτ του πρώιμου 18ου αιώνα, περνάμε κατά τις τρεις τελευταίες δεκαετίες του σε ένα προσωποκεντρικό σύστημα κυριαρχίας επί της οικονομίας και των δημοσιονομικών υποθέσεων της επαρχίας μονοπωλιακού χαρακτήρα με στόχο τον έλεγχο του αγροτικού πλεονάσματος στο πλαίσιο του διεθνούς εμπορίου. Οι περιπτώσεις του Τσιλ Οσμάν Αγά, του Χατζηγιωργάκη Κορνέσιου και του Αμπντούλμπακί αγά για πρώτη φορά αναδεικνύουν θρησκευτικές εντάσεις μεταξύ των τοπικών ελίτ που θα αφήσουν μακροπρόθεσμες επιπτώσεις στο νησί²¹.

Στην Αίγυπτο, ο διοικητής Αλί Μπέη Αλ Καμπίρ το 1770 αμφισβητεί άμεσα την οθωμανική εξουσία όχι για να ιδρύσει ένα ανεξάρτητο κράτος, αλλά για να διευρύνει την δική του δικαιοδοσία. Αυτό όμως περιλαμβάνει την κατάληψη της Μέκκας και της Μεδίνας, των ιερών πόλεων του Ισλάμ, και πιο σημαντικά τη γεωγραφική επέκτασή του στη Συροπαλαιστίνη σε συνεννόηση μάλιστα με τους Ρώσους, οι οποίοι επέκτειναν τις ναυτικές τους

²⁰ E. ZEI, «Theory and Politics of Micro-insularities in Modern Times: the Archipelago of the Aegean», ανέκδοτη ανακοίνωση στο συνέδριο *Insularities Connected: Bridging Seascapes, from the Mediterranean to the Indian Ocean and Beyond*, Ινστιτούτο Μεσογειακών Σπουδών, ΙΤΕ, 10-12 Ιουνίου 2016.

²¹ Α. ΧΑΤΖΗΚΥΡΙΑΚΟΥ, «Ένας Αρμένιος, ένας Τούρκος και ένας Έλληνας: νησιωτικότητα και τοπική εξουσία στην οθωμανική Κύπρο», *Μνήμων* 35 (2016), σσ. 63-90.

επιχειρήσεις και στην Ανατολική Μεσόγειο²². Παρά τα έντονα παραδοσιακά χαρακτηριστικά της περίπτωσης του Αλί Μπέη Αλ Καμπέρ, σημασία έχει η πολιτική γεωγραφία την οποία προσπαθεί να συγκροτήσει. Αυτό είναι κάτι που θα καταφέρει κάποιες δεκαετίες αργότερα ο Μοχάμεντ Αλί, μια κατεξοχήν φιγούρα της οθωμανικής εποχής των επαναστάσεων ο οποίος συγκροτεί ευρωπαϊκού τύπου στράτευμα και δημιουργεί μια οικονομία εμπορευματικής καλλιέργειας βαμβακιού στραμμένη προς τις παγκόσμιες αγορές. Το όραμα του Μεχμέτ Αλί φθάνει μέχρι την Ανατολία, και συγκεκριμένα τη Μερσίνα και τα Άδανα στην Κιλικία, όπου με μεγάλες επενδύσεις, μετακινήσεις πληθυσμών και αποξήρανση ελών θέτει τις βάσεις για να κάνει την περιοχή το κέντρο του εμπορίου του βαμβακιού στην Ανατολική Μεσόγειο, στέλνοντας το ακατέργαστο βαμβάκι στις βιομηχανοποιημένες υφαντουργίες της Αγγλίας, της Γαλλίας και της Γερμανίας²³.

Συμπεράσματα

Κλείνοντας, υπάρχουν τρεις βασικές προϋποθέσεις που επιτρέπουν την ένταξη των περιπτώσεων αυτών στην οθωμανική εποχή των επαναστάσεων, παρά τα όποια επιμέρους προνεωτερικά χαρακτηριστικά:

²² B.L. DAVIES, *The Russo-Turkish War, 1768-1774: Catherine II and the Ottoman Empire*, Λονδίνο: Bloomsbury, 2016, σσ. 150-160, 178-181· E. B. SMILYANSKAYA, «Russian Warriors in the Land of Miltiades and Themistocles: The Colonial Ambitions of Catherine the Great in the Mediterranean», *Basic Research Program Working Papers*, 55 (2014), διαθέσιμο στο <https://www.hse.ru/data/2014/05/13/1321487431/55HUM2014.png> (πρόσβαση, 12 Σεπτεμβρίου 2021)· P. DU QUENOY, «The Russian Occupation of Beirut, 1773-1774», *Russian History* 41/2 (2014), σσ. 128-141· W. PERSEN, «The Russian Occupations of Beirut, 1772-74», *Journal of The Royal Central Asian Society*, 42/3-4, (1955), σσ. 275-286.

²³ K. FAHMY, *All the Pasha's Men: Mehmed Ali, His Army and the Making of Modern Egypt*, Κέμπριτζ: Cambridge University Press, 1997· K.M. CUNO, *The Pasha's Peasants: Land, Society, and Economy in Lower Egypt, 1740-1858*, Κέμπριτζ: Cambridge University Press, 1992· M. TÖKSÖZ, *Nomads, Migrants and Cotton in the Eastern Mediterranean: The Making of the Adana-Mersin Region, 1850-1908*, Λάιντεν-Βοστώνη: Brill, 2010· C. GRATIEN, *The Unsettled Plain: An Environmental History of the Late Ottoman Empire*, Στάνφορντ: Stanford University Press, 2022.

α) Η επικρατικοποίηση (territorialisation), αποτελεί μια διεργασία που συμβάλλει σε ένα διαφορετικό χωρικό φαντασιακό και το οποίο συνδέεται με τη συγκρότηση του νεωτερικού χώρου²⁴.

β) Οι νεωτερικές καινοτομίες και μεταβολές, τόσο οικονομικού και κοινωνικού χαρακτήρα όσο και διανοητικού, που καθιστούν δυνατό τον οραματισμό ενός πολιτικού μέλλοντος έξω από τη θρησκευτικά νομιμοποιημένη εξουσία του Σουλτάνου που κατά κύριο λόγο συγκροτεί, ή συμβάλλει στη συγκρότηση, νέων πολιτικών κοινοτήτων.

γ) Η ένταξη αυτών των περιπτώσεων σε ένα ευρύτερο φαινόμενο γεωκεντρικής κρίσης το οποίο ουσιαστικά παρατηρείται στην οθωμανική επικράτεια του 18ου και 19ου αιώνα.

Είναι μέσα σε αυτό το πλαίσιο που τα προνεωτερικά φαινόμενα του ύστερου 18ου και του πρώιμου 19ου αιώνα αποτέλεσαν τη βάση για τις πραγματικά ρηξικέλευθες αλλαγές της οθωμανικής εποχής των επαναστάσεων.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ADELMAN, J., «An Age of Imperial Revolutions», *American Historical Review*, 113/2 (2008), σσ. 319-40.

ADELMAN, J., *Sovereignty and Revolution in the Iberian Atlantic*, Πρίνστον: Princeton University Press, 2006.

ARMITAGE, D. – S. SUBRAHMANYAM, «Introduction», στο ΤΩΝ ΙΔΙΩΝ (επιμ.), *The Age of Revolutions in Global Context, c.1760–1840*, Μπέισινγκστούκ: Palgrave Macmillan, 2010, σσ. xxvii-xxix.

ASTON, T. (επιμ.), *Crisis in Europe, 1560 - 1660: Essays from Past and Present*, Λονδίνο: Routledge & Kegan Paul, 1965.

BAYLY, C.A., *Recovering Liberties. Indian Thought in the Age of Liberalism and Empire*, Κέιμπριτζ: Cambridge University Press, 2012.

BAYLY, C.A., *The Birth of the Modern World 1780-1914*, Οξφόρδη: Blackwell, 2004.

CUNO, K.M., *The Pasha's Peasants: Land, Society, and Economy in Lower Egypt, 1740-1858*, Κέιμπριτζ: Cambridge University Press, 1992.

²⁴ S. ELDEN, *The Birth of Territory*, Σικάγο: Chicago University Press, 2013· M. MARUSCHKE – M. MIDDELL (επιμ.), *The French Revolution as a Moment of Respatialization*, Βερολίνο και Βοστώνη: De Gruyter, 2019.

DAVIES, B.L., *The Russo-Turkish War, 1768-1774: Catherine II and the Ottoman Empire*, Λονδίνο: Bloomsbury, 2016.

DESAN, S., L. HUNT & W.M. NELSON (επιμ.), *The French Revolution in Global Perspective*, Ίθακα, NY: Cornell University Press, 2013.

DU QUENOY, P., «The Russian Occupation of Beirut, 1773-1774», *Russian History* 41/2 (2014), σσ. 128-141.

ELDEN, S., *The Birth of Territory*, Σικάγο: Chicago University Press, 2013.

FAHMY, K., *All the Pasha's Men: Mehmed Ali, His Army and the Making of Modern Egypt*, Κέιμπριτζ: Cambridge University Press, 1997.

FULLAGAR, K. – M.A. MCDONNELL, *Facing Empire: Indigenous Experiences in a Revolutionary Age*, Βαλτιμόρη: Johns Hopkins University Press, 2018.

GRATIEN, C., *The Unsettled Plain: An Environmental History of the Late Ottoman Empire*, Στάνφορντ: Stanford University Press, 2022.

GREEN, T., *A Fistful of Shells: West Africa from the Rise of the Slave Trade to the Age of Revolution*, Λονδίνο: Allen Lane, 2019.

HADJIANASTASIS, M., «Between the Porte and the Lion: identity, politics and opportunism in seventeenth century Cyprus», στο ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ (επιμ.), *Frontiers of the Ottoman imagination: Studies in honour of Rhoads Murphey*, Λάιντεν, Βοστώνη: Brill, 2015, σσ. 139-167.

HADJIANASTASIS, M., «Cyprus in the Ottoman Period: Consolidation of the Cypro-Ottoman Elite, 1650–1750», στο M.N. MICHAEL, M. KAPPLER & E. GAVRIEL (επιμ.), *Ottoman Cyprus: A Collection of Studies on History and Culture*, Βίτζμπαντεν: Harrassowitz Verlag, 2009, σσ. 63-88.

HADJIANASTASIS, M., «Research paper thumbnail of Corsair Tactics and Lofty Ideals: The 1607 Tuscan Raid on Cyprus», στο M. WALSH (επιμ.), *City of Empires: Ottoman and British Famagusta*, Νιούκαστλ: Cambridge Scholars Publishing, 2015, σσ. 22-36.

HOBSBAWM, E. J., *The Age of Revolution, 1789–1848*, Λονδίνο: Weidenfeld & Nicolson, 1962.

HOBSBAWM, E., «The General Crisis of the European Economy in the 17th Century: I», *Past and Present* 5 (1954), σσ. 33-53.

HOBSBAWM, E., «The Crisis of the 17th Century: II», *Past and Present* 6 (1954), σσ. 44-65.

ISABELLA, M. & K. ZANOU (επιμ.), *Mediterranean diasporas. Ideas and politics in the long nineteenth century*, Λονδίνο: Bloomsbury, 2015.

LOVEJOY, P. E., *Jihad in West Africa during the Age of Revolutions*, Άθενς, Οχάιο: Ohio University Press, 2016.

MARUSCHKE M. – M. MIDDELL (επιμ.), *The French Revolution as a Moment of Respatialization*, Βερολίνο και Βοστώνη: De Gruyter, 2019.

ÖZEL, O., «The Reign of Violence: The Celalis, c.1550-1700», στο C. WOODHEAD (επιμ.), *The Ottoman World*, Άμπρινγκτον και Νέα Υόρκη: Routledge, 2012, σσ. 184-202.

PALMER, R. R., *The Age of the Democratic Revolution: A Political History of Europe and America, 1760–1800*, Πρίνστον: Princeton University Press, 1959.

PAQUETTE, G., *Imperial Portugal in the age of Atlantic Revolutions: The Luso-brazilian World, c. 1770-1850*, Κέιμπριτζ: Cambridge University Press, 2013.

PERSEN, W., «The Russian occupations of Beirut, 1772-74», *Journal of The Royal Central Asian Society* 42/3-4, (1955), σσ. 275-286.

ŞAKUL, K., «The Ottoman Peloponnese before the Greek Revolution: “A Republic of Ayan, Hakim and Kocabaşı” in “The Sea of Humans and Valley of Castles”» στο A. HADJIKYRIACOU, (επιμ.), *Islands of the Ottoman Empire*, Πρίνστον: Markus Wiener Publishers, 2018, σσ. 121-145, επανέκδοση του αφιερωματικού τόμου *Insularity in the Ottoman World* του περιοδικού *Princeton Papers* 18 (2017).

SALZMANN, A., «An Ancient Regime Revisted: Privatization and Political Economy in the 18th century Ottoman Empire», *Politics & Society* 21/4 (1993), σσ. 393-423.

SIVASUNDARAM, S., *Waves Across the South: A New History of Revolution and Empire*, Λονδίνο: Harper Collins, 2020.

SMILYANSKAYA, E.B., «Russian Warriors in the Land of Miltiades and Themistocles: The Colonial Ambitions of Catherine the Great in the Mediterranean», *Basic Research Program Working Papers* 55 (2014), διαθέσιμος στο <https://www.hse.ru/data/2014/05/13/1321487431/55HUM2014.png> (πρόσβαση, 12 Σεπτεμβρίου 2021).

TÖKSÖZ, M., *Nomads, Migrants and Cotton in the Eastern Mediterranean: The Making of the Adana-Mersin Region, 1850-1908*, Λάιντεν-Βοστώνη: Brill, 2010.

WHITE, S., *The Climate of Rebellion in the Early Modern Ottoman Empire*, Κέιμπριτζ: Cambridge University Press, 2011.

ΖΕΙ, Ε., «Theory and Politics of Micro-insularities in Modern Times: the Archipelago of the Aegean», ανέκδοτη ανακοίνωση στο συνέδριο *Insularities Connected: Bridging Seascapes, from the Mediterranean to the Indian Ocean and Beyond*, Ινστιτούτο Μεσογειακών Σπουδών, ΙΓΕ, 10-12 Ιουνίου 2016.

ΚΑΤΣΙΑΡΔΗ-HERING, Ο., «Από τις εξεγέρσεις στις επαναστάσεις των χριστιανών υποτελών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας στη Νοτιοανατολική Ευρώπη (περ. 1530-1821). Μια απόπειρα τυπολογίας», στο Α. ΛΥΜΠΕΡΑΤΟΣ (επιμ.), *Τα Βαλκάνια: Εκσυγχρονισμός, Ταυτότητες, Ιδέες, Συλλογή κειμένων προς τιμήν της καθηγήτριας Νάντιας Ντάνοβα*, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης και Ινστιτούτο Μεσογειακών Σπουδών-ΙΓΕ, 2014, σσ. 555-618.

ΚΟΛΟΒΟΣ, Η., «Του Μπεντρεντίν τα παλικάρια στην οθωμανική και στη σύγχρονη τουρκική ιστορία», στο Κ. ΛΑΠΠΑΣ, Α. ΑΝΑΣΤΑΣΟΠΟΥΛΟΣ & Η. ΚΟΛΟΒΟΣ, (επιμ.), *Μνήμη Πηνελόπης Στάθη. Μελέτες ιστορίας και φιλολογίας*, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2010, σσ. 117-137.

ΠΑΠΑΣΤΑΜΑΤΙΟΥ, Δ., «Οικονομικοκοινωνικοί μηχανισμοί και προυχντικό φαινόμενο στην οθωμανική Πελοπόννησο του 18ου αιώνα: Η περίπτωση του Παναγιώτη Μπενάκη», διδακτορική διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 2009.

ΡΟΤΖΩΚΟΣ, Ν., *Εθναφύπνιση και εθνογένεση: Ορλωφικά και ελληνική ιστοριογραφία*, Αθήνα: Βιβλιόραμα, 2007.

ΧΑΤΖΗΚΥΡΙΑΚΟΥ, Α., «Ένας Αρμένιος, ένας Τούρκος και ένας Έλληνας: νησιωτικότητα και τοπική εξουσία στην οθωμανική Κύπρο», *Μνήμων* 35 (2016), σσ. 63-90.

ΧΑΤΖΗΚΥΡΙΑΚΟΥ, Α., *Χερσαίο Νησί: Η Μεσόγειος και η Κύπρος στην οθωμανική εποχή των επαναστάσεων*, Θεσσαλονίκη: Ψηφίδες, 2023.

ΒΙΟΓΡΑΦΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ

Ο Αντώνης Χατζηκυριάκου είναι Επίκουρος Καθηγητής Οθωμανικής και Τουρκικής Ιστορίας στο Πάντειο Πανεπιστήμιο και συνεργαζόμενος ερευνητής στο Center for Spatial and Textual Analysis του Πανεπιστημίου Στάνφορντ. Έχει διδάξει ή εργαστεί στο Πανεπιστήμιο Πρίνστον, στη Σχολή Ανατολικών και Αφρικανικών Σπουδών του Πανεπιστημίου του Λονδίνου, στο Πανεπιστήμιο του Βοσπόρου στην Κωνσταντινούπολη, στο Ινστιτούτο Μεσογειακών Σπουδών του Ιδρύματος Τεχνολογίας και Έρευνας,

στο Πανεπιστήμιο Κρήτης και στο Πανεπιστήμιο Κύπρου. Έχει δημοσιεύσει μελέτες σε επιστημονικά περιοδικά και συλλογικούς τόμους στα αγγλικά, ελληνικά και τουρκικά. Επιμελήθηκε τον τόμο *Islands of the Ottoman Empire* (Princeton, 2017) και συνεπιμελήθηκε με την Virginia Aksan και τον Boğaç Ergene το αφιερωματικό τεύχος του περιοδικού *Journal of the Ottoman and Turkish Studies Association* με τίτλο *Chasing the Ottoman Early Modern*. Η μονογραφία του *Χερσαίο νησί: Η Μεσόγειος και η Κύπρος στην οθωμανική εποχή των επαναστάσεων* δημοσιεύτηκε το 2023 από τις Εκδόσεις Ψηφίδες. Η έρευνα και η διδασκαλία του εστιάζουν στην οικονομική και την κοινωνική ιστορία, την περιβαλλοντική και την κλιματική ιστορία, και τη χρήση ψηφιακών εργαλείων και Συστημάτων Γεωγραφικών Πληροφοριών. Το 2020 εκλέχθηκε ως μέλος της Επιτροπής Υποψηφιοτήτων της Ottoman and Turkish Studies Association και το 2023 άσκησε τα καθήκοντα του Προέδρου της Επιτροπής.

The pre-modern revolts of the Ottoman era of revolutions

Antonis HADJIKYRIACOU

Abstract: The present study examines some of the revolts and periods of extended turbulence in the Ottoman Mediterranean during the second half of the eighteenth century and the early nineteenth century to demonstrate that they did not simply constitute premodern phenomena with traditional characteristics, but entailed certain modern elements of novelty. Differentiated from similar phenomena of the sixteenth and the seventeenth century, they functioned as a bridge between the early modern and the modern period. The fact allows their inclusion in the global phenomenon of the “age of revolutions” in the Ottoman world and the Eastern Mediterranean.

Keywords: Global age of revolutions, revolts, Ottoman Empire, Eastern Mediterranean, Early Modern period.

Ροβολατόροι και αφεντάδες: η ανατομία μιας εξέγερσης
στο ιστορικό μυθιστόρημα του Άγγελου Τερζάκη
*Η Πριγκηπέσσα Ιζαμπώ (1945)*¹

Μυρτώ ΑΥΓΕΡΟΥ

Περίληψη: Ένα περιθωριακό για την ιστοριογραφία των λατινικών κυριαρχιών γεγονός, η εξέγερση των βιλάνων στο φραγκικό Πριγκιπάτο της Αχαΐας το 1293 και η κατάληψη του πατρογονικού κάστρου της Ισαβέλλας, μεγαλύτερης κόρης του Γουλιέλμου Βιλλεαρδουίνου κατά την εποχή της ηγεμονίας της με τον δεύτερο σύζυγό της Φλωρέντιο ντ' Αινώ, αποτελεί το κεντρικό γεγονός της αφηγηματικής πλοκής στο ιστορικό μυθιστόρημα *Η Πριγκηπέσσα Ιζαμπώ*. Παράλληλα με την ανάπτυξη της μυθοπλασίας, αποτυπώνονται από τον συγγραφέα Άγγελο Τερζάκη οι κοινωνικοπολιτικές συνθήκες της ζωής των ανθρώπων στην πιο αντιπροσωπευτική ηγεμονία φεουδαρχικού τύπου στον ελλαδικό χώρο μετά τη διάλυση της Βυζαντινής αυτοκρατορίας. Στο πλαίσιο της πρόσληψης του επαναστατικού φαινομένου στη Λογοτεχνία, η παρούσα μελέτη επιχειρεί να αναδείξει εκείνα τα συστατικά στοιχεία που σε μεγάλο βαθμό συνθέτουν το πολυδιάστατο πλαίσιο του επαναστατικού φαινομένου σχετικά με τις κοινωνικές συνθήκες που το τρέφουν και το γεννούν, τους πρωταγωνιστές, την προετοιμασία και την οργάνωση, την πραγματοποίηση και την έκβασή του, τις παρακαταθήκες που κληροδοτεί, στοιχεία που κατά καιρούς έχουν προσδιοριστεί και διερευνώνται από την κοινωνική ιστορία των νεότερων χρόνων.

¹ Από τον τίτλο του τελευταίου κεφαλαίου του μυθιστορήματος *Η Πριγκηπέσσα Ιζαμπώ* του Άγγελου Τερζάκη. *Ροβολατόρας* <ιταλ. rivolatore, επαναστάτης (από το γλωσσάριο της έκδοσης του 2011, σ. 559). Ως προς την ορθογραφία της λέξης *Πριγκηπέσσα*, στην παρούσα μελέτη χρησιμοποιείται ο τύπος όπως υιοθετείται από τον ίδιο τον συγγραφέα Άγγελο Τερζάκη και ομοίως διατηρείται στις πρώτες εκδόσεις. Στις υποσημειώσεις που παραπέμπουν σε σελίδες του μυθιστορήματος ακολουθείται η γραφή *Πριγκιπέσα* της έκδοσης του 2011, η οποία αξιοποιήθηκε στην εκπόνηση της μελέτης, ενώ για τις υπόλοιπες παραπομπές διατηρείται η ορθογραφία όπως έχει στον εκάστοτε βιβλιογραφικό τίτλο.

Λέξεις κλειδιά: *Λατινοκρατία, ιστορικό μυθιστόρημα, Άγγελος Τερζάκης, Πριγκιπάτο της Αχαΐας, εξέγερση.*

«Επανάσταση», «εξέγερση», «κίνημα», «συνωμοσία», «κοινωνική διαμαρτυρία», «ανταρσία», «βίαιη ανατροπή του παλαιού καθεστώτος», «ριζική αλλαγή και νέα πολιτική τάξη», «συνέχεια ή ρήξη» είναι κάποιοι από τους όρους που σκιαγραφούν το θεωρητικό πλαίσιο του επαναστατικού φαινομένου, όταν αυτό, από τον 17^ο αιώνα και έπειτα κυρίως, επανέρχεται με μεγαλύτερη συχνότητα στις συζητήσεις Ευρωπαίων στοχαστών. Η αποτύπωση της εικόνας ενός κόσμου που αλλάζει στη σύγχρονη του ιστορική και λογοτεχνική γραφή μέσα από τη χρήση νέων λέξεων ή την ανασημασιοδότηση παλιών συνιστά για τον σημερινό μελετητή αποκαλυπτική μαρτυρία για τη δυναμική των κοινωνικών δομών και το εύρος των πολιτικών μετασχηματισμών που χαράσσουν τομές στην ιστορία της ανθρωπότητας.

Κατά τον όψιμο Μεσαίωνα η παρουσία του όρου *rivoluzione* σε τίτλους και κείμενα Ιταλών χρονικογράφων και στοχαστών, έστω και σποραδικά στην αρχή, έχει ήδη αρχίσει να προσλαμβάνει κοινωνικοπολιτικό περιεχόμενο, για να γνωρίσει ευρύτερη αποδοχή και χρήση και σε άλλες ευρωπαϊκές γλώσσες (*revolution*) από τα μέσα του 17^{ου} αιώνα, εποχή κατά την οποία πληθαίνουν οι αναταραχές που κλονίζουν τα ισχυρά μοναρχικά και αριστοκρατικά καθεστώτα σε πολλές γωνιές της Ευρώπης, εγκαινιάζοντας νέους συσχετισμούς δυνάμεων στο παγκόσμιο πολιτικό και κοινωνικό γίγνεσθαι². Με τη Γαλλική Επανάσταση του 1789, τη «μεγάλη» επανάσταση που με τον ριζοσπαστικό χαρακτήρα της έδειξε στους λαούς τον δρόμο για τη διεκδίκηση των δικαιωμάτων τους, την «κατεξοχήν» επανάσταση που σε συνθήκες βαθιάς οικονομικής και κοινωνικής κρίσης και σε καθεστώς σκληρής απόλυτης μοναρχίας συναίρεσε τα αιτήματα διαφορετικών κοινωνικών ομάδων, αστών, αγροτών και εργατών κάτω από τα φωτισμένα συνθήματα της ελευθερίας και της ισότητας, ο όρος «επανάσταση» καθιερώνεται και ιστοριογραφικά ως δηλωτικός βίαιων και μαζικών λαϊκών εξεγέρσεων με

² Αναφορικά με την εμφάνιση και τη διάδοση του όρου *rivoluzione/revolution*, βλ. I. RACHAM, «Italian Historians and the Emergence of the Term “Revolution”, 1644-1659», *The Journal of the Historical Association* 80/259 (1995), σσ. 191-197, 205 [191-206]· B. BONGIOVANNI, «Rivoluzioni. Storia del concetto», στο A. D'ORSI (επιμ.), *Alla ricerca della politica. Voci per un dizionario*, Τορίνο: Bollati Boringhieri, 1995, σσ. 217-220 [217-228].

στόχο την πολιτική και κοινωνική ανατροπή, το πέρασμα της εξουσίας από ένα «παλαιό καθεστώς» σε ένα «νέο». Η ριζική, η εκ βάθρων αλλαγή στον συσχετισμό των δυνάμεων έχει τεθεί πλέον ως το προβεβλημένο αίτημα μιας νέας εποχής. Ο επαναστατικός αναβρασμός των λαών μετά το 1789 σηματοδοτεί την έναρξη μιας νέας εποχής κατά την οποία η γενικευμένη λαϊκή δυσaréσκεια ενάντια στους πατροπαράδοτους πυλώνες της εξουσίας μετουσιώνεται σε επανάσταση. Ανεξάρτητα από τα αποτελέσματα κάθε περίπτωσης ο κύβος είχε ριφθεί³.

Η συζήτηση περί επαναστάσεων αναπόφευκτα αναδεικνύει τόσο την ποικιλομορφία όσο και τις αναλογίες των επαναστατικών κινημάτων ως προς τις συνθήκες εκδήλωσής τους, τα αίτια, τους πρωταγωνιστές, τη διάρκεια, τους στόχους και τα αποτελέσματα, ζητήματα που έχουν στρέψει το ενδιαφέρον σχετικών κοινωνιολογικών και ιστορικών αναλύσεων στην αναζήτηση κάποιων σταθερών αναγνωρίσιμων τύπων και κατηγοριών⁴.

Αναμφίβολα, οι διάφορες προσεγγίσεις και εννοιολογήσεις έχουν διαμορφώσει ένα χρήσιμο πλαίσιο ανάλυσης των συστατικών στοιχείων του επαναστατικού φαινομένου. Κατά πόσον, όμως, η μελέτη μεγάλων επαναστάσεων της νεότερης, κυρίως, ιστορίας μπορεί να οικοδομήσει μια ασφαλή επιστημονική βάση, ένα «μοντέλο» για την ανάλυση, την ταξινόμηση και την οριοθέτηση των επαναστατικών κινημάτων; Μια τέτοια αξίωση παρουσιάζει αρκετές δυσκολίες, δεδομένου μάλιστα ότι οι κοινωνικοπολιτικές συνθήκες μέσα στις οποίες αναπτύσσονται οι ιστοριογραφικές τάσεις, η ιδεολογική και πολιτιστική συγκρότηση του ίδιου του μελετητή και άλλα ειδικότερα στοιχεία αποτελούν σημαντικές παραμέτρους που, παράλληλα με τη μελέτη των ιστορικών πηγών, επηρεάζουν την οπτική ανάλυσης του επαναστατικού φαινομένου⁵.

Η θεώρηση της επανάστασης ως ιδέας και κυρίως ως πρακτικής διαδικασίας συνίσταται σε μια ακολουθία γεγονότων που ανακινούν σε βάθος τις δομές του κοινωνικού σώματος και αποκαλύπτει τόσο την ετερογένεια του φαινομένου ανά εποχές και κοινωνικά περιβάλλοντα όσο και τον απρόβλεπτο χαρακτήρα του. Για τον λόγο αυτό η περιχαράκωση σε αυστηρές τυπο-

³ E.J. HOBSBAWM, *Η Εποχή των Επαναστάσεων, 1789-1848*, Αθήνα³: MIET, 2019, σσ. 85-88, 92-96, 101-102.

⁴ G.M. BRAVO, «Rivoluzioni. Tipologie storiche della rivoluzione», στο A. D' ORSI (επιμ.), *Alla ricerca della politica. Voci per un dizionario*, Torino: Bollati Boringhieri, 1995, σσ. 218-222 [228-243].

⁵ E.J. HOBSBAWM, «La rivoluzione», *Studi Storici* 1 (1976), σσ. 7-8 [5-39].

λογίες και η αναζήτηση κανονικότητας και γενικευτικών θεωριών αντιμετωπίζονται συχνά με σκεπτικισμό ως προς τη χρησιμότητα και την αποτελεσματικότητά τους⁶.

Από την άλλη πλευρά, η *a posteriori* συγκριτική εξέταση γεγονότων, τα οποία παρουσιάζουν ομοιότητες σε κάποια γενικά χαρακτηριστικά, και η εμπειριστωμένη μελέτη των αιτιακών σχέσεων που σε διαφορετικά κοινωνικά πλαίσια και εποχές παράγουν ποικίλες μορφές μαζικών κινητοποιήσεων συμβάλλουν στην κατανόηση των κοινωνικοπολιτικών τάσεων που δημιουργούν επαναστατικές συνθήκες (δυνάμει επαναστάσεις), αναγνωρίσιμες όταν επανεμφανίζονται στους κόλπους των κοινωνιών ως κρίσεις, ως μέρος μιας μακράς περιόδου ιστορικών αλλαγών μέσα στον χρόνο, χωρίς όμως αυτό να συνεπάγεται σε καμία περίπτωση κάποια σταθερή πρόβλεψη για την εξέλιξή τους κατά περίπτωση⁷. Πέρα από τυποποιητικές αξιώσεις και στο πλαίσιο της αντίληψης περί μεταβαλλόμενου πεδίου εντός του οποίου εκδηλώνονται οι επαναστάσεις, η ανάδειξη της ποικιλότητας των επαναστατικών εμπειριών και των παραμέτρων που επηρεάζουν το φαινόμενο σε κάθε φάση του μπορεί να οικοδομήσει μια διευρυμένη βάση για γόνιμη ανάλυση αυτής της εξ ορισμού «απείθαρχης» συλλογικής δράσης και διεκδίκησης των ανθρώπινων μαζών⁸.

Στη συζήτηση περί επαναστάσεων η Τέχνη, ως κοινωνική πρακτική και ως πολιτισμικός διάμεσος που συμβάλλει στην ενίσχυση και τη διάδοση της ιστορικής μνήμης, συμμετέχει με έναν διαφορετικό τρόπο. Ειδικότερα ένα έργο της λογοτεχνίας ενσωματώνει νοοτροπίες και συλλογικές αντιλήψεις που διαμορφώνουν ένα κοινωνικό περιβάλλον μνήμης, ιδεών και στερεοτύπων⁹. Όταν μάλιστα ο λόγος αφορά το ιστορικό μυθιστόρημα αναγνωρίζουμε ότι οι ιδιαίτερες συμβάσεις που διέπουν τη συγγραφή του δίνουν στον

⁶ Ο Charles Tilly απερίφραστα παραλληλίζει τέτοια εγχειρήματα ως «χίμαιρα», «χάσιμο χρόνου», «αδιέξοδα», βλ. C. TILLY, «Για την εξήγηση των Πολιτικών διαδικασιών», στο Ν. ΒΑΦΕΑΣ & Γ. ΚΟΥΜΠΟΥΡΛΗΣ (επιμ.), *Ιστορική Κοινωνιολογία, Αντικείμενο και Μέθοδος*, Αθήνα: Σαββάλας, 2014, σσ. 208, 210 [203-223]· HOBBSAWM, «La rivoluzione», σσ. 8-9, 12, 19, 22.

⁷ HOBBSAWM, «La rivoluzione», σσ. 19-23.

⁸ Ο.π., σ. 25.

⁹ Β. ΑΠΟΣΤΟΛΙΔΟΥ, *Λογοτεχνία και ιστορία. Μια σχέση ιδιαίτερα σημαντική για τη λογοτεχνική εκπαίδευση*, https://www.greeklanguage.gr/digitalResources/literature/education/greek_history/content.html (πρόσβαση, 2/7/2022).

μυθιστοριογράφο την ευχέρεια να συνθέσει μια αληθοφανή μυθοπλασία, αναπαριστώντας το παρελθόν *κατά το εικόν* και τηρώντας προσεκτικές αποστάσεις από τα «δεσμά» των πηγών¹⁰. Με αυτόν τον τρόπο προσφέρεται στον αναγνώστη μια βιωματική θέαση του ιστορικού γίνεσθαι και υποβάλλονται σύμβολα αφαιρετικά, ενίοτε ιδεατά, η πρόσληψη και ερμηνεία των οποίων διαμορφώνεται και εμπλουτίζεται με το πέρασμα του χρόνου¹¹.

Στο πλαίσιο των παραπάνω παρατηρήσεων και της ειδικότερης θεματικής σχετικά με την πρόσληψη της επανάστασης στη Λογοτεχνία, στην οποία εντάσσεται το παρόν κείμενο, μεταφερόμαστε μυθιστορηματικά στην εποχή της λατινικής κυριαρχίας στην Πελοπόννησο, στο Πριγκιπάτο της Αχαΐας, σε μια από τις μακροβιότερες και ίσως την πιο αντιπροσωπευτική ηγεμονία φεουδαρχικού τύπου που εγκαθιδρύθηκε στον ελλαδικό χώρο

¹⁰ Η ανάλυση αντιπροσωπευτικών έργων του είδους έχει οδηγήσει κατά καιρούς στη διατύπωση διαφόρων ορισμών όπου επισημαίνονται οι «συμβάσεις» για τη σύνθεση ενός αυθεντικού ιστορικού μυθιστορήματος: Η ικανή χρονική απόσταση ανάμεσα στην εποχή του συγγραφέα και σε αυτήν της δράσης του μυθιστορήματος, η τοποθέτηση των χαρακτήρων – άλλοτε πλασματικών, άλλοτε ιστορικών προσώπων – σε ένα αληθινό ιστορικό πλαίσιο και σε ένα ρεαλιστικό γεωγραφικό περιβάλλον, η πιστή αναπαράσταση της ζωής και της νοοτροπίας της περασμένης εποχής από τον συγγραφέα εγγράφονται ως βασικές προϋποθέσεις και διακριτικά χαρακτηριστικά του ιστορικού μυθιστορήματος. Ο ιστορικός περίγυρος δεν χρησιμοποιείται ως απλός διάκοσμος και οι κοινωνικές συνθήκες επηρεάζουν αποφασιστικά τη μοίρα του πρωταγωνιστή και άλλων προσώπων. Το ιστορικό μυθιστόρημα γίνεται αναδημιουργία μιας μακρινής εποχής και ο συγγραφέας του με σεβασμό αλλά και με ελευθερία απέναντι στο ιστορικό γεγονός, συναιρώντας στις σωστές δόσεις ιστορία και φαντασία, ζωντανεύει τις καθημερινές ιδιωτικές ζωές ανθρώπων που έζησαν σε σημαντικές στιγμές του απώτερου παρελθόντος. Αναλυτικότερα για τους ορισμούς και τα χαρακτηριστικά του ιστορικού μυθιστορήματος, βλ. Σ. ΝΤΕΝΙΣΗ, «Οι αρχές του ελληνικού μυθιστορήματος», *Διαβάζω* 291 (1992), σσ. 30-32 [28-34] Α. ΣΑΧΙΝΗΣ, *Το Ιστορικό Μυθιστόρημα*, Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Κωνσταντινίδη, 1981, σσ. 28-34.

¹¹ Το ιστορικό μυθιστόρημα, θεωρούμενο ως είδος εκλαϊκευτικής ιστορικής παραγωγής, συνίσταται στην προβολή εκείνων των μορφών της ιστορικής παρουσίας, που, ενώ εξέπεσαν κατά τη συγκρότηση της επιστημονικής ιστοριογραφίας, αποτελούν τα στοιχεία – πρόσωπα και γεγονότα – με τα οποία δομείται η παραστατική παρουσίαση της Ιστορίας. Ο αναγνώστης βιώνει την ιστορία μέσα από τη διαδικασία ταύτισης με τον ήρωα ή άλλα πρόσωπα του έργου, πράγμα που συντελεί στην εκ των έσω θέαση της ιστορικής νομοτέλειας. Με άλλα λόγια, ο αναγνώστης ζει τις συνθήκες στις οποίες εκτυλίχθηκαν τα ιστορικά γεγονότα και οδηγείται στην κατανόηση των βαθύτερων λόγων που τα προκάλεσαν σαν να ήταν ο ίδιος παρών. Έτσι, ως ένα βαθμό το ιστορικό μυθιστόρημα συμβάλλει στη διαμόρφωση της ιστορικής συνείδησης του κοινού. Βλ. σχετικά σε Χ. ΒΕΛΗΓΙΑΝΝΗ, «Ιστορία και ιστορικό μυθιστόρημα: Ένα παράδειγμα», *Φιλολόγος* 39 (1985), σσ. 53-54 [51-58].

ύστερα από τον διαμελισμό της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας το 1204. Η κοινωνία του φραγκοκρατούμενου Μοριά του 13^{ου} αιώνα αποτελεί το ιστορικό και ανθρωπογεωγραφικό πλαίσιο μέσα στο οποίο ο συγγραφέας Άγγελος Τερζάκης, αξιοποιώντας με δεξιοτεχνία τις αφηγηματικές τεχνικές και εξισορροπώντας άρτια ιστορία και μυθοπλασία, αναπτύσσει τη δράση του ιστορικού μυθιστορήματος *Η Πριγκηπέσσα Ιζαμπώ* (1945)¹².

Ο αφηγηματικός χρόνος της μυθοπλασίας (τέλη του 13^{ου} αιώνα) συνιστά για τον φραγκοκρατούμενο Μοριά αλλά και για τη λατινική κυριαρχία στον ελλαδικό χώρο εν γένει, μια εποχή μεταίχιμο κατά την οποία η ζωή των Ελλήνων της διαμελισμένης πια Βυζαντινής Αυτοκρατορίας έχει αποκοπεί από τις αντιλήψεις και τη νοοτροπία που την έδεναν με τη μητρόπολη. Εποχή καμψής για το άλλοτε κραταιό φραγκικό Πριγκιπάτο της Αχαΐας, καθώς ήδη μετά την ιστορική μάχη της Πελαγονίας (1259), που κόστισε στον πρίγκιπα Γουλιέλμο την τρίχρονη αιχμαλωσία του από τον νικητή αυτοκράτορα της Νίκαιας Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγο και την απώλεια σημαντικών κάστρων, άνοιξε ουσιαστικά ο δρόμος για την ανασύσταση της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας το 1261. Οι αλληπάλληλοι πόλεμοι ανάμεσα σε Φράγκους και Ρωμιούς, η αναρχία και η διάλυση που ακολούθησε μετά τον θάνατο του «τελευταίου πρίγκιπα» Γουλιέλμου Βιλλεαρδουίνου το 1278, η σταδιακή ισχυροποίηση των ντόπιων κατοίκων με κέντρο το βυζαντινό Δεσποτάτο του Μορέως στον Μυστρά και η οργάνωση του αντιλατινικού αγώνα, οι αυθαιρεσίες των Φράγκων φεουδαρχών σε βάρος των ήδη εξαθλιωμένων δουλοπάροικων, οι πρώτες ανταρσίες των χωρικών αλλά και οι εσωτερικές συγκρούσεις μεταξύ των φιλόδοξων αρχόντων κλονίζουν την ευημερία του Πριγκιπάτου και προδιαγράφουν το τέλος της λαμπρής περιόδου της φραγκικής ηγεμονίας¹³.

Ένα από τα πολλά γεγονότα που σημάδεψαν το τέλος του 13^{ου} αι. στον Μοριά, αποδεικνύοντας εύθραυστη τη συνθήκη ειρήνης («*αγάπη και τρέβα*») που έδενε τους Φράγκους με τους «Γραικούς της Βασιλεύουσας», η εξέγερση των βιλάνων (υπόδουλων χωρικών) της Καλαμάτας και η κατάληψη του πατρογονικού κάστρου της πριγκίπισσας Ισαβέλλας (Ιζαμπώ),

¹² Μ. ΑΥΓΕΡΟΥ, *Η Ιστορία της λατινοκρατούμενης Πελοποννήσου στο έργο «Η Πριγκηπέσσα Ιζαμπώ» του Άγγελου Τερζάκη*, δημοσίευτη μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία, Αθήνα: ΕΚΠΑ, 2018, σσ. 62-63, <https://pergamon.lib.uoa.gr/uoa/dl/frontend/el/browse/2767913> (πρόσβαση, 2/7/2022).

¹³ Για το ιστορικό περίγραμμα του έργου, βλ. ό.π, σσ. 37-56.

κόρης του Γουλιέλμου Βιλλεαρδουίνου, περί το έτος 1293, στη διάρκεια της ηγεμονίας της ίδιας της Ισαβέλλας και του συζύγου της, πρίγκιπα Φλωρέντιου ντ' Αινώ, καταγράφεται ως το κεντρικό γεγονός του πολυσέλιδου ιστορικού μυθιστορήματος του Άγγελου Τερζάκη¹⁴.

Η ανάπτυξη της μυθιστορηματικής πλοκής του έργου σε δύο επίπεδα, γύρω από τους δύο πρωταγωνιστές, τον Νικηφόρο Σγουρό (πλασματικό ήρωα με ιστορικές καταβολές) και την Ιζαμπώ (πραγματικό πρόσωπο), τελευταία πριγκίπισσα του φραγκοκρατούμενου Μοριά, κόρη του πρίγκιπα Γουλιέλμου Βιλλεαρδουίνου και της Άννας Κομνηνής-Αγγελίνας δίνει στον συγγραφέα την ευκαιρία να φιλοτεχνήσει με κάθε λεπτομέρεια το πανόραμα του βίου της μικτής ετερόκλητης κοινωνίας του Πριγκιπάτου της Αχαΐας, όπου άνθρωποι διαφορετικής προέλευσης και νοοτροπίας υποχρεώθηκαν να συνυπάρξουν για περίπου δύο αιώνες ως μέλη ενός συνόλου, ανάλογα πάντα με τον ρόλο που η κοινωνική τους θέση τους υπαγόρευε. Παράλληλα με την ανάπτυξη της μυθοπλασίας διαπιστώνει κανείς ότι το ενδιαφέρον του συγγραφέα επιμελώς επικεντρώνεται στη σκιαγράφηση των κοινωνικών, ηθικών και πολιτικών συνθηκών των κατοίκων του Πριγκιπάτου της Αχαΐας. Ο αναγνώστης αντιλαμβάνεται από τις πρώτες σελίδες ότι πρόκειται για μια κοινωνία με έντονα διαπολιτισμικά χαρακτηριστικά, αποτέλεσμα του μακροχρόνιου συγχρωτισμού των ντόπιων με τους ξενόφερτους «εξ εσπερίας» πληθυσμούς στην ηγεμονία των Βιλλεαρδουίνων. Ωστόσο, ο φεουδαρχικός τύπος της κοινωνίας που οι δυτικοί άρχοντες μεταφύτευσαν από τις αυλές τους στη νέα ηγεμονία φέρει ευδιάκριτα τα χαρακτηριστικά μιας αυστηρής ιεραρχίας και κοινωνικής διαστρωμάτωσης: Στην κορυφή βρίσκεται ο πρίγκιπας με τους ανώτερους υποτελείς βαρόνους-φεουδάρχες στο άμεσο περιβάλλον του, ενώ λίγο πιο κάτω τοποθετούνται οι φεουδάρχες απλής υποτελείας. Στις χαμηλότερες θέσεις συναντούμε τους κατοίκους των πόλεων (αστούς), τους *βουργησαίους*, Λατίνους (Βενετούς και Γενουάτες) και Έλληνες που έχουν στην κατοχή τους εκτάσεις γης, ασχολούνται με το εμπόριο και διαθέτουν αρκετά προνόμια. Τέλος, στη βάση της κοινωνικής πυραμίδας του Πριγκιπάτου τοποθετείται ο αγροτικός πληθυσμός, οι *βιλάνοι* (χωρικοί, δουλοπάροικοι), οι οποίοι δεν βελτίωσαν ουσιαστικά την πρότερη κατάστασή τους, καθώς, ενώ έχουν διατηρήσει τα κτήματά τους, από τη στιγμή που ενσωματώθηκαν στο φεουδαρχικό σύστη-

¹⁴ D.A. ZAKYTHINOS, *Le Despotat grec de Morée. Histoire politique*, Λονδίνο: 1975, σσ. 61-63.

μα, επωμίστηκαν πρόσθετες επαχθείς εισφορές και αγγαρείες¹⁵. Οι βιλάνοι ζουν σε απόλυτη εξάρτηση από τον φεουδάρχη κύριό τους και έχουν περιορισμένες ελευθερίες, ενώ οι απάνθρωπες ποινές που τους απειλούν σε περιπτώσεις απείθειας έχουν εκμηδενίσει την αξιοπρέπιά τους επιβάλλοντάς τους συνθήκες διαρκούς τρόμου και έντονης ανασφάλειας. Η οικονομική εξαθλίωση μαζί με τα γενικότερα προβλήματα της εποχής, τις εχθρικές επιδρομές, τις επιδημίες και τη θνησιμότητα έχουν καταστήσει δύσκολη μέχρι και την επιβίωση για τους περισσότερους βιλάνους του Πριγκιπάτου¹⁶.

Σε όλο το έργο ο συγγραφέας αποτυπώνει τη βαθιά αντίθεση των δυο διαφορετικών κόσμων αρχόντων και φτωχών χωρικών (*το αρχοντολόι και το κατώτερο στοιχείο*¹⁷), αντίθεση που κλιμακώνεται σταδιακά από την αρχή έως το τέλος του έργου και αισθητοποιείται και μέσα από την εξέλιξη της μυθιστορηματικής σχέσης των δύο κεντρικών ηρώων, οι οποίοι ανάγονται τελικά σε σύμβολα αυτών των δυο συγκρουόμενων κόσμων. Γύρω από την πριγκίπισσα Ιζαμπώ ο συγγραφέας ζωντανεύει τον επιβλητικό κόσμο του κάστρου και των αυλών με τα ιπποτικά ήθη και τις λαμπερές γιορτές των Φράγκων αρχόντων και ευγενών. Στον αντίποδα αυτού του κόσμου και πλάι στην ηρωική, όπως θα εξελιχθεί, φιγούρα του Νικηφόρου Σγουρού τοποθετείται ο καταπιεσμένος και εξαθλιωμένος λαός, άλλοτε ως απρόσωπο πλήθος, άλλοτε ως συγκεκριμένοι χαρακτήρες της μυθοπλασίας, καθένας από τους οποίους καταλαμβάνει μια αντιπροσωπευτική θέση στην πλατιά βάση της κοινωνικής πυραμίδας του φραγκοκρατούμενου πληθυσμού. Οι τύχες του λαού εξαρτιόνταν πάντα από τις προσωπικές βλέψεις των ξένων αρχόντων, οι οποίοι μεταξύ άλλων δεν δίσταζαν να προβούν σε οποιοσδήποτε παραχωρήσεις και συμφωνίες προκειμένου να διασφαλίσουν

¹⁵ Αναλυτικά για κάθε κοινωνική τάξη στο Πριγκιπάτο της Αχαΐας, βλ. τα αντίστοιχα κεφάλαια σε Μ. ΝΤΟΥΡΟΥ-ΗΛΙΟΠΟΥΛΟΥ, *Οι Βυζαντινοί στο Φραγκικό Πριγκιπάτο*, Αθήνα: Ίδρυμα Γουλανδρή -Χορν, 2000, σσ. 93-143.

¹⁶ Μ. ΝΤΟΥΡΟΥ-ΗΛΙΟΠΟΥΛΟΥ, *Οι Βυζαντινοί στο Φραγκικό Πριγκιπάτο*, Αθήνα: Ίδρυμα Γουλανδρή -Χορν, 2000, σσ. 38-39 ΤΗΣ ΙΔΙΑΣ, *Το Φραγκικό Πριγκιπάτο της Αχαΐας (1204 -1432)*, Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Βάνιας, 2005, σσ. 126-127.

¹⁷ Α. ΤΕΡΖΑΚΗΣ, *Η Πριγκιπέσα Ιζαμπώ*, Αθήνα²³: Βιβλιοπωλείον της Εστίας, 2011, σσ. 446-452. Στα κεφάλαια ΙΔ' του Δεύτερου Μέρους, «Μια φράγκικη βεγγέρα» και ΙΕ' του Τρίτου Μέρους, «Τορνέο στην Αχαΐα», ο αναγνώστης αντικρίζει τον λαμπερό και υπερροπτικό, κατά μία έννοια, κόσμο της ιπποτικής Δύσης, σε έντονη αντίθεση με τις σκληρές συνθήκες ζωής των κατώτερων τάξεων των υπόδουλων.

τα προσωπικά τους συμφέροντα¹⁸. Ακριβώς αυτή η πλευρά της φραγκικής ηγεμονίας, της κατάκτησης και της υποδούλωσης ενός λαού είναι που σταδιακά αντικαθιστά στη συνείδηση των τοπικών κοινωνιών την αρχική, φαινομενικά ηπιότερη, πρόσληψη της κατάστασης ως ξένης κυριαρχίας, που στο μυθιστόρημά μας επανέρχεται με πιο έντονη την παρουσία του όσο προχωρεί η πλοκή. Σκηνές και επεισόδια του δημόσιου και ιδιωτικού βίου αποτυπώνουν με γλαφυρότητα και ρεαλισμό την αλαζονεία και κυνικότητα των αρχόντων (*αφεντάδων*) και την εξαθλίωση των βιλάνων. Από την επιδεικτική προβολή του πλούτου και της δύναμης, την απληστία, το υπεροπτικό φέρεσιμο, τον εξευτελισμό και την εκμετάλλευση των υπόδουλων χωρικών («αν δουλέψει ο βιλάνος, θα φάνε κι αυτοί, αλλιώς ποιος θα τους θρέψει;») μέχρι την απάνθρωπη συμπεριφορά και την ωμή βία σκιαγραφείται το πορτρέτο του ισχυρού κυριάρχου¹⁹.

Η κατάσταση για τους φτωχούς χωρικούς επιδεινώνεται όταν μετά τον θάνατο του Γουλιέλμου Βιλλεαρδουίνου, του τελευταίου πρίγκιπα, το Πριγκιπάτο της Αχαΐας, χωρίς ουσιαστικό ηγέτη, έχει περιέλθει σε παρακμή λόγω κακοδιοίκησης των βαϊλών και εξαθλίωσης του ρωμαϊκού λαού από τις αρπαχτικές διαθέσεις των τοπικών αρχόντων και των κουρσάρων. Παρά την προθυμία του ικανού νεοφώτιστου πρίγκιπα Φλωρέντιου, δεύτερου συζύγου της Ιζαμπώς, ο οποίος επιδίωξε με έξυπνη και μετριοπαθή διακυβέρνηση να αντιμετωπίσει τους ντόπιους, η παρακμή του Πριγκιπάτου είναι μη αναστρέψιμη. Μέσα από τις ρεαλιστικές περιγραφές του λιμού, των θανάτων, των εκτελέσεων, της βίας σε κάθε μορφή ο μυθιστοριογράφος ζωντανεύει τις αβάσταχτες πια συνθήκες του βίου των φτωχών βιλάνων²⁰.

Κάτω από αυτές τις συνθήκες αναρχίας, κακοδιοίκησης και κρίσης της εξουσίας και της συνακόλουθης λαϊκής δυσαρέσκειας και εξάντλησης, η οργάνωση της αντίστασης και η εξέγερση των Ελλήνων και Σλάβων βιλάνων (*χωρικών*) της Καλαμάτας, με απώτερο στόχο την κατάληψη του πατρογονικού κάστρου των Φράγκων ηγεμόνων το 1293, εμφανίζεται στο μυθιστόρημα ως αναμενόμενη, θα λέγαμε, αντίδραση του καταπιεσμένου λαού ενάντια στην ανεξέλεγκτη πια αυθαιρεσία και κατάχρηση της

¹⁸ Ενδεικτικές αυτής της πολιτικής είναι οι συμφωνίες που συνήψε ο Γουλιέλμος Βιλλεαρδουίνος με τους βασιλείς του ανδεγαυικού οίκου της Νάπολης, βλ. ΝΤΟΥΡΟΥ, *Φραγκικό Πριγκιπάτο*, σσ. 32-53.

¹⁹ ΤΕΡΖΑΚΗΣ, *Πριγκιπέσα*, σσ. 145,151-160, 162,168, 217, 230, 288, 374, 377.

²⁰ Βλ. τις ρεαλιστικές σκηνές του λιμού και της εξαθλίωσης των βιλάνων στα κεφάλαια Δ' - ΣΤ' του Γ' Μέρους του βιβλίου.

εξουσίας, εξέγερση που εκδηλώθηκε όταν ωρίμασαν οι συνθήκες και ευνόησαν οι συγκυρίες²¹. Η αφύπνιση και η κινητοποίηση του πλήθους των βιλάνων και κάποια περιστατικά ακραίας βίας των Φράγκων στάθηκαν οι παράγοντες εκείνοι που συνετέλεσαν προκειμένου η καταπίεση, η αγανάκτηση και η οργή να μετουσιωθούν σταδιακά σε ανάληψη οργανωμένης δράσης²².

Η αφηγηματοποίηση του εγχειρήματος των βιλάνων, από τη σύλληψη, τον σχεδιασμό και την οργάνωση μέχρι την πραγματοποίησή του καταλαμβάνει το τρίτο και τελευταίο μέρος του βιβλίου του Τερζάκη. Ας σημειωθεί ότι στην ιστοριογραφία το ίδιο γεγονός καταγράφεται ως ένα από τα περιστατικά που συνέβαλαν στην επιδείνωση των σχέσεων Φράγκων και Ελλήνων και διατάραξαν την επτάχρονη «συνθηκολογημένη [ειρήνη] ανάμεσα σε Φράγκους και Ρωμιούς», που με πρωτοβουλία του πρίγκιπα Φλωρέντιου ντ' Αινώ είχε υπογραφεί με τον βυζαντινό αυτοκράτορα Ανδρόνικο Παλαιολόγο το 1290. Στη διάρκεια αυτής της συνθήκης ειρήνης το Πριγκιπάτο, αν και σε καμία περίπτωση δεν επανήλθε στην πρότερη κατάσταση, διένυσε τουλάχιστον μια περίοδο ηρεμίας. Το «περίεργο» –όπως το χαρακτηρίζει ο Antoine Bon στο έργο του *La Morée Franque*²³– αυτό επεισόδιο της εξέγερσης των χωρικών και της προσωρινής κατάληψης του κάστρου της Καλαμάτας, ένα περιθωριακό και «μικρό» ενδεχομένως για τον ιστοριογράφο της εποχής της Λατινοκρατίας γεγονός, αποτελεί για τον λογοτέχνη τον πυρήνα γύρω από τον οποίο αναπτύσσει τη μυθοπλασία του. Στη γαλλική παραλλαγή του *Χρονικού του Μορέως*, κείμενο που αποτέλεσε μια από τις βασικές ιστορικές πηγές του Τερζάκη για τη σύνθεση του έργου στο σύνολό του, η περιγραφή του συγκεκριμένου επεισοδίου καταλαμβάνει 24 στίχους²⁴. Σχεδόν όλες οι πληροφορίες του γαλλικού κειμένου σχετικά με τα πρόσωπα και τις επιμέρους βασικές σκηνές, αναγνωρίζονται με σαφήνεια στη μυθιστορηματική απόδοσή τους από τον Τερζάκη²⁵: Ο αριθμός των

²¹ TILLY, «Για την εξήγηση των Πολιτικών διαδικασιών», σσ. 210-211.

²² HOBSBAWM, *Le rivoluzioni*, σ.10.

²³ A. BON, *La Morée Franque. Recherches historiques, topographiques et archéologiques sur la Principauté d'Achaïe (1205-1430)*, Παρίσι: Editions E. de Boccard, 1969, σ. 168.

²⁴ Σχετικά με τις πηγές του Άγγελου Τερζάκη, βλ. ΑΥΓΕΡΟΥ, *Ιστορία*, σσ. 78-95.

²⁵ Η αφήγηση των γεγονότων του γαλλικού κειμένου του *Χρονικού του Μορέως* φτάνει μέχρι τα γεγονότα του 1305, ενώ το ελληνικό σταματά στο έτος 1292. Το γεγονός της κατάληψης του κάστρου της Καλαμάτας περιγράφεται με πολλές λεπτομέρειες στο γαλλικό κείμενο του *Χρονικού του Μορέως*, *Le livre de la conquête de la princée de la Princée de Morée*.

βιλάνων που συμμετείχαν στο εγχείρημα της κατάληψης του κάστρου· ο τρόπος με τον οποίο οι εξεγερμένοι κατάφεραν να προσπελάσουν να ψηλά τείχη η απουσία του πρίγκιπα Φλωρέντιου και η πρόθεσή του να διαπραγματευτεί ειρηνικά με τους επαναστάτες την επανάκτηση του κάστρου· η περήφανη άρνηση των εξεγερμένων βιλάνων στη γενναϊόδωρη προσφορά του πρίγκιπα σε λύτρα ή γη προς μεγάλη έκπληξη του απεσταλμένου μεγάλου κοντόσταβλου (Ιωάννη ντε Σωντερόν)· το ατυχές τέλος της εξέγερσης ύστερα από την άρνηση του αυτοκράτορα να υποστηρίξει την κίνηση και τη σύστασή του προς τον λαό της Καλαμάτας να παραδώσει το κάστρο στους Φράγκους –γεγονός που διευκολύνθηκε με την προδοτική παρέμβαση για ίδιον όφελος του «πρωτοστράτορα» Έλληνα (Σγουρομάλλη).

Η επίθεση πραγματοποιείται την καθορισμένη μέρα. «Ροβολατόροι βιλάνοι πήρανε το κάστρο σας το πατρικό»: όταν ο πρίγκιπας Φλωρέντιος ανακοινώνει στην Ιζαμπώ το αναπάντεχο μαντάτο, όλοι οι άρχοντες του Πριγκιπάτου και πλήθος κόσμου παρευρίσκονται σε φαντασμαγορικό τονέο (κονταροχτύπημα) στην Ανδραβίδα²⁶. Πράγματι, ύστερα από την επιτυχή έκβαση του σχεδίου του Νικηφόρου και της ομάδας του το κάστρο της Καλαμάτας πέφτει στα χέρια των ροβολατόρων. Οι εξεγερμένοι, ωστόσο, κυριευμένοι από τη μαγία της εκδίκησης και το «μεθύσι της καταστροφής», ενώνονται με το ανεξέλεγκτο πλήθος και επιδίδονται σε πράξεις λεηλασίας και βανδαλισμών σε κάθε γωνιά του μέχρι τότε απροσπέλαστου κάστρου γιορτάζοντας τα επινίκια. Η συσσωρευμένη οργή και το μίσος προς τους άρχοντες δίνουν απρόβλεπτη τροπή στον ξεσηκωμό²⁷. Ο Νικηφόρος Σγουρός, ο αρχηγός της εξέγερσης, απογοητευμένος, μονάχος και αγνοημένος «καθώς η εξουσία έχει κιόλας ξεφύγει από το χέρι του» και «όλα ήταν διαφορετικά από ό,τι τα είχε φανταστεί», προσπαθεί να συγκρατήσει τους συντρόφους του προκαλώντας την έκπληξη και την αποδοκιμασία τους, καθώς συλλογίζεται με πίκρα: «Τέτοια είναι λοιπόν η ουσία μιας γενναίας πράξης; Τι πικρό και ματωμένο πράμα που είναι η λευτεριά του ανθρώπου²⁸». Κι ενώ τα φουσατά των Φράγκων δεν αργούν να κάνουν την εμφάνισή τους, οι βιλάνοι με υπεροπτική υπερηφάνεια απέναντι στους

Publiée pour la première d'après un manuscrit de la Bibliothèque des ducs de Bourgogne à Bruxelles par J.A. Buchon στο *Recherches historiques sur la Principauté française de la Morée et ses hautes baronnies*, τ. Α', Παρίσι 1845, σσ. 335-359.

²⁶ Ο.π., σ. 464.

²⁷ HOBSBAWM, *La rivoluzione*, σσ. 15,16.

²⁸ ΤΕΡΖΑΚΗΣ, *Πριγκιπέσα*, σσ. 467-468.

Φράγκους και περισσό θάρρος απορρίπτουν τη γενναιόδωρη προσφορά του πρίγκιπα σε γη ή χρήματα προκειμένου να δώσουν πίσω το πατρογονικό κάστρο των Βιλλεαρδουίνων: «Ο σκοπός τους δεν ήταν να πληρωθούν... πήρανε δικαιωματικά αυτό που τους ανήκει»²⁹.

Τι απέγιναν τελικά οι ροβολατόροι του μυθιστορήματος; Ύστερα από έναν δύσκολο χειμώνα μέσα στο κάστρο και χωρίς την πολυπόθητη βοήθεια από τον αυτοκράτορα και την Κεφαλή του Μυτζηθρά, καθώς ο βυζαντινός αυτοκράτορας δεν επιθυμούσε τη ρήξη με τους Φράγκους, οι άπειροι εξεγερμένοι χωρικοί, πάντα με την εμψύχωση και την καθοδήγηση του Σγουρού, πραγματοποιούν ηρωική έξοδο και συντρίβονται από τον στρατό των Φράγκων. Όμως η ιδιοτέλεια, η προδοσία, τα συμφέροντα των ισχυρών επιφυλάσσουν άδοξο τέλος στον παράτολμο αγώνα των βιλάνων στην Καλαμάτα. Με εντολή του πρίγκιπα Φλωρέντιου όσοι γλίτωσαν, επιστρέφουν «θλιβεροί και μελαγχολικοί» στα σπίτια τους και η ζωή τους σιγά σιγά ξαναπαίρνει τους προηγούμενους ρυθμούς της. Οι μέρες του ξεσηκωμού, ωστόσο, και της πολιορκίας τους στο κάστρο επανέρχονται νοσταλγικά στη μνήμη τους για να τους θυμίσουν ότι η «πρόσκαιρη λευτεριά» και η κοινή περηφάνια που βίωσαν δεν ήταν γι' αυτούς παρά μια σύντομη παρένθεση. Για τον Νικηφόρο Σγουρό, όμως, συνειδητοποιημένο και ασυμβίβαστο επαναστάτη πια, ο δρόμος προς τη λευτεριά δεν έχει επιστροφή. Στο επιλογικό κεφάλαιο του βιβλίου (*Ροβολατόροι και αφεντάδες*), πλάι σε πρόσωπα ιστορικά, ο συγγραφέας ολοκληρώνει το πορτρέτο του ήρωά του: Λυτρωμένος από το νεανικό του πάθος για την πριγκίπισσα και απαλλαγμένος από συναισθηματικά διλήμματα, ώριμος και αποφασισμένος αγωνιστής, ο Νικηφόρος Σγουρός θα συνεχίσει με μια ομάδα στενών συντρόφων το αντάρτικο στα βουνά, προσηλωμένος στο όραμά του για μια πατρίδα ελεύθερη και δυνατή: «ένας κρυφός ακήρυχτος πόλεμος έφερνε βόλτες στον Μοριά, μια σαΐτα που πηγαίνει κι έρχεται, υφαιίνοντας κάτω από την φράγκικη δεσποτεία»³⁰. Η κατάληψη ενός άλλου κάστρου των Φράγκων, εκείνου του Άι-Γιώργη στα Σκορτά (1296/7), αποτελεί οριστικό πλήγμα στην απέλπιδα προσπάθεια του πρίγκιπα Φλωρέντιου να περισώσει την ηγεμονία στο Πριγκιπάτο λίγο πριν τον θάνατό του. Κι όπως μαρτυρεί «η ιστορία και οι στεγνές χρονολογίες», μετά τον θάνατο της Ισαβέλλας (1311) και το τέλος της δυναστείας των Βιλλεαρδουίνων, η εξουσία στον Μοριά περνά στον

²⁹ Ο.π., σ. 475.

³⁰ Ο.π., σ. 552.

βασιλικό οίκο ντ' Ανζού της Νάπολης, για να ακολουθήσει η καταλανική κατάκτηση (14^{ος} αι) και στη συνέχεια η οθωμανική (1463).

Επιλογικά, το πολυδιαβασμένο ιστορικό μυθιστόρημα *Η Πριγκηπέσσα Ιζαμπώ* του Αγγελου Τερζάκη, το μοναδικό ανάμεσα στα αντίστοιχα έργα των συγχρόνων ομοτέχνων του που εμπνέεται από την ιστορική περίοδο των Λατινικών κυριαρχιών, αποτελεί ένα συνθετικό συγγραφικό εγχείρημα που λειτουργεί σε πολλαπλά επίπεδα. Το γεγονός της εξέγερσης των Ελλήνων και Σλάβων βιλάνων και της κατάληψης του κάστρου της Καλαμάτας αποτέλεσε τον πυρήνα της τελικής μορφής του έργου. *Η Πριγκηπέσσα Ιζαμπώ* που δημοσιεύεται το 1945 ύστερα από πολυετή δημιουργική επεξεργασία μιας αρχικής μορφής (1937-38, σε 84 συνέχειες στην εφημερίδα *Καθημερινή*), όχι μόνο αναπλάθει τη φραγκοκρατούμενη κοινωνία του Μοριά «στα χρόνια της Ιζαμπώς», αλλά και δημιουργεί επίκαιρες και διαχρονικές αναλογίες σύμφωνα και με την πρόθεση του συγγραφέα³¹. Από την αρχική σύλληψη του μυθιστορήματος μέχρι την τελική δημοσίευση, στοιχεία της ιστορικής επικαιρότητας του συγγραφέα και ειδικότερα προσωπικά του βιώματα του από τα δύσκολα χρόνια της γερμανικής κατοχής στην Ελλάδα έχουν εισχωρήσει στη μυθοπλασία κατά την επεξεργασία του έργου του 1937, και κυρίως στη σύνθεση του Τρίτου Μέρους, όπου εκτυλίσσεται ο αγώνας των φτωχών χωρικών εναντίον των αρχόντων τους³². Παράλληλα με αυτή την επανειλημμένα σχολιασμένη από την έρευνα προσέγγιση του έργου, λαμβάνουμε υπόψη ότι η σκέψη του διανοητή Αγγελου Τερζάκη και οι συνυφαινόμενοι κοινωνικοί και εθνικοί προβληματισμοί του διαμορφώνονται σε μεγάλο βαθμό στη διάρκεια του ταραγμένου Μεσοπολέμου, εποχής ιδεολογικής σύγχυσης και κοινωνικής αστάθειας, κατά την οποία ο ίδιος

³¹ «Θα ήταν τολμηρό να δεχτούμε ότι για έναν συγγραφέα σαν τον Τερζάκη ο σκέτος μύθος αποτελεί και την ουσία του βιβλίου», επισημαίνει με νόημα ο Γιάννης Χατζίνης αναφερόμενος στη δεύτερη έκδοση του βιβλίου *Η Πριγκηπέσσα Ιζαμπώ*. Βλ. σχετικά σε Κ.Α. ΔΗΜΑΔΗΣ, *Πεζογραφία, Δικτατορία, Πόλεμος και Πεζογραφία (1936-1944)*, Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της Εστίας, 2004, σ. 91, σημ. 108.

³² Ο.π., σσ. 83-90, επιχειρείται ποσοτική μέτρηση και αποτίμηση των αλλαγών στα κείμενα του *Η Πριγκηπέσσα Ιζαμπώ* του 1937 και του 1945 στο περιεχόμενο και στο λεξιλόγιο. Η τελική μορφή όχι μόνο ανατρέπει το αίσιο τέλος του 1937, αλλά ουσιαστικά παρουσιάζει ένα νέο κείμενο, εμφανώς επηρεασμένο από τα βιώματα της γερμανικής Κατοχής. Οι κύριοι χαρακτηριστές μεταβάλλονται και η εμφάνιση νέων προσώπων παίζει καθοριστικό ρόλο στην πλοκή, ενώ νέα θέματα, όπως αυτό των εθνικών μειονοτήτων (Σλάβοι) και η αντίσταση στον ξένο κυρίαρχο, παραπέμπουν άμεσα στην εξωκειμενική σύγχρονη πραγματικότητα.

επιδιώκει να επικοινωνήσει με τον λαό με λόγο καίριο και στοχαστικό, όπως αρθρώνεται μέσα στο πλούσιο λογοτεχνικό και δοκιμιακό έργο του.

Με τη «συνομιλία» των δυο εποχών του ιστορικού παρελθόντος της Ελλάδας, του απώτερου και του νεότερου, ο συγγραφέας συνθέτει μυθιστορηματικά ένα υπόδειγμα αντίστασης του καταπιεσμένου λαού ενάντια στον δυνάστη του και σε κάθε επίδοξο κυρίαρχο, υποβάλλοντας σε αντιστοιχίες που αισθητοποιούνται με ενάργεια σε αρκετές σκηνές του μυθιστορήματος³³. Από αυτή την άποψη, η εξέγερση των βιλάνων της Καλαμάτας ενάντια στους Φράγκους άρχοντες λαμβάνει κατά την εποχή της δημοσίευσης του έργου (1945) χαρακτηριστικά εμφανώς εθνικού κινήματος και ο κεντρικός ήρωας ανάγεται κατά μία έννοια σε φορέα και ενσάρκωτή του νέου ελληνισμού, της εθνικής ιδέας, όπως αυτή αναδύεται από τα δύσκολα χρόνια της μεσαιωνικής Ελλάδας³⁴. Παράλληλα με αυτή την παράμετρο, το αίτημα της εθνικής συνειδητοποίησης και του προσδιορισμού της εθνικής ταυτότητας που κυριαρχεί στο ευρωπαϊκό και ελληνικό ιστοριογραφικό και κοινωνικό τοπίο από τα μέσα του 19^{ου} έως τις αρχές του 20^{ου} αιώνα έχει τη σημασία του ως προς την πρόσληψη και την απόδοση του γεγονότος³⁵. Ωστόσο, καθώς απομακρυνόμαστε χρονικά από την επικαιρότητα των χρόνων της αρχικής δημοσίευσης του έργου, οι συμβολισμοί αλλάζουν και διευρύνονται.

Όπως ήδη επισημάνθηκε, η σκιαγράφηση των συνθηκών της ζωής των υποδούλων, με έμφαση στην αποτύπωση της αγεφύρωτης αντίθεσης των δυο διαφορετικών κόσμων, κυριαρχεί σε όλο το έργο, καθώς αυτές ορίζουν το πλαίσιο μέσα στο οποίο κυοφορείται και γεννάται η εξέγερση. Η εξέλιξη της μυθιστορηματικής πλοκής μαζί με τις ιστορικές αναφορές που επιμελημένα και με ποικίλους τρόπους καταγράφονται από τον συγγραφέα καθι-

³³ Οι συγκλονιστικές περιγραφές της απόλυτης εξαθλίωσης των βιλάνων και η επαναστατική τους δράση στη συνέχεια, απηχούν εύγλωττα τα γεγονότα και τις μνήμες της γερμανικής Κατοχής στην Ελλάδα.

³⁴ Χ. ΛΙΟΝΤΑΚΗΣ, «Η πριγκιπέσσα Ιζαμπώ (Απόπειρα προσέγγισης)», *Προσφορά στον Άγγελο Τερζάκη για τα εβδομηντάχρονά του, Τετράδια «Ευθύνης»* 4, Αθήνα: 1979, σσ. 78-79 [76-82].

³⁵ Β. ΚΑΡΑΜΑΝΩΛΑΚΗΣ, *Η συγκρότηση της ιστορικής επιστήμης και η διδασκαλία της Ιστορίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών (1837-1932)*, Αθήνα: Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών, 2006, σσ. 123-134 Δ. ΤΖΙΟΒΑΣ, *Οι μεταμορφώσεις του εθνισμού και το ιδεολόγημα της ελληνικότητας στο μεσοπόλεμο*, Αθήνα: Εκδόσεις Οδυσσεάς, 1989, σσ. 15-18.

στούν σαφές ότι στο Πριγκιπάτο της Αχαΐας στη διάρκεια της μακρόχρονης διοίκησης των Φράγκων Βιλλεαρδουίνων πριγκίπων είχε παγιωθεί ένας τύπος μικτής κοινωνίας φεουδαλικού χαρακτήρα –όπως και στις υπόλοιπες σταυροφορικές κτήσεις της Ανατολής– προσαρμοσμένου στις εγχώριες ιδιαιτερότητες. Οι νέοι κυρίαρχοι και οι υποτελείς τους άρχοντες, εκμεταλλευόμενοι τις δυνατότητες που τους πρόσφερε το φυσικό περιβάλλον και κάποτε με διάθεση προσαρμογής, ανεκτικότητας προς τις θρησκευτικές πεποιθήσεις και πρακτικές των υπηκόων τους και μετριοπαθή γενικότερα πολιτική όσον αφορά τα τοπικά ήθη (*τα συνήθεια του τόπου*) συνέβαλαν στην οικονομική ανάπτυξη του τόπου και επέτρεψαν τη δημιουργία μιας κοινωνίας ανοιχτής σε πολιτισμικές αλληλεπιδράσεις. Ωστόσο, αν και οι εγχώριοι κάτοικοι του Μοριά έχουν συμβιβαστεί με το καθεστώς της υποτέλειας, ο κοινωνικός και φυλετικός διαχωρισμός είναι εμφανής και σε αρκετές περιπτώσεις ξεπερνά τα προσχήματα της αρμονικής συμβίωσης, όπως φαίνεται από τις σκηνές και τα περιστατικά που ζωντανεύει στις σελίδες του ο μυθιστοριογράφος. Έτσι, σταδιακά και εντονότερα οι αυθαιρεσίες και η βία των φεουδαρχών σε βάρος των ήδη εξαθλιωμένων δουλοπάροικων διαρρηγνύουν βαθιά το «κοινωνικό συμβόλαιο», βάσει του οποίου άρχοντες και αρχόμενοι συνυπήρχαν σε μια ετερόκλητη κοινωνία για περίπου δύο αιώνες, όπως παρατηρούμε με όρους της σύγχρονης κοινωνικής ιστορίας³⁶. Τα όρια της μοιρολατρικής αποδοχής και της ανεκτικότητας των εξαθλιωμένων λαϊκών τάξεων –που ομολογουμένως εκπλήσσουν τον σύγχρονο ιστορικό και μελετητή των πηγών– δοκιμάζονται κάτω από το βάρος της κατάφωρης αδικίας και εκμετάλλευσης³⁷. Η απόγνωση που προκαλεί ο αγώνας για την επιβίωση απελευθερώνει τις καταπιεσμένες ή λανθάνουσες ενοποιητικές δυνάμεις του λαού ενάντια στον δυνάστη και μια επανάσταση γεννιέται³⁸.

Κυρίαρχη εμφανίζεται στο μυθιστόρημα η παρουσία του αρχηγού τόσο στην αφύπνιση και συσπείρωση των φτωχών βιλάνων όσο και στην οργάνωση και στην πραγματοποίηση της εξέγερσης. Πράγματι, το γεγονός της εξέγερσης και της κατάληψης του φραγκικού κάστρου εγγράφεται στο έργο

³⁶ Ο. DI SIMPLICIO, «Rivolte e transizione», *Studi Storici* 3 (1980), σ. 531 [527-537].

³⁷ Ό.π.: «Lo storico quando riflette sulle condizioni di vita delle classi popolari si sorprende della loro sopportazione di fronte alle ingiustizie», «The human capacity to withstand suffering and abuse is impressive».

³⁸ Ό.π.: «La risposta alle ingiustizie fu tuttavia presente: la ribellione».

ως γενναία πράξη αντίστασης απέναντι στην καταπάτηση της πατρίδας με εμπνευστή και ηγέτη έναν πλασματικό ήρωα. Προηγείται, όπως περιγράψαμε, η εξέλιξη και ωρίμαση του ίδιου στην πορεία της μυθιστορηματικής πλοκής και ακολουθεί το δύσκολο έργο της κινητοποίησης της μάζας. Ο πρωταγωνιστής και ηγέτης της εξέγερσης διαδραματίζει καταλυτικό ρόλο στην αφύπνιση και καλλιέργεια συλλογικών συναισθημάτων, όπως της αλληλεγγύης, της ομόνοιας και της αφοσίωσης σε υψηλούς κοινωνικούς στόχους. Η μη ιστορικότητα του προσώπου του κεντρικού χαρακτήρα παρέχει στον συγγραφέα την ευχέρεια να πλάσει ένα διαχρονικό σύμβολο. Στο πλαίσιο της λογοτεχνικής ελευθερίας και της προσδοκίας του να επικοινωνήσει με τον κόσμο ο συγγραφέας σμιλεύει έναν ολοκληρωμένο ήρωα-ηγέτη, φορέα ιδανικών, ο οποίος ως απαρέγκλιτο στόχο θέτει την υλοποίησή τους. Είναι εμφανής η αντίθεση του ήρωα τόσο προς τους συντρόφους του, όσο και προς το απρόσωπο πλήθος που συμμετέχει στην εξέγερση. Αυτή ακριβώς η αντιδιαστολή του ενός ή των λίγων ενίοτε με το πλήθος, με την αμορφία ή την ομοιομορφία της μάζας, αντικατοπτρίζει τον διαφορετικό βαθμό συνειδητοποίησης, ωριμότητας, προσήλωσης σε συλλογικούς στόχους, ή με άλλα λόγια τη διαφορετική ιδεολογική, πολιτική, πνευματική και ηθική συγκρότηση των ανθρώπων-υποκειμένων των ιστορικών γεγονότων και συνιστά παράγοντα που, ανάλογα με την εποχή, διαμορφώνει τα κοινωνικά φαινόμενα.

Μπορούμε λοιπόν να πούμε ότι η αφηγηματοποίηση της εξέγερσης των βιλάνων του Πριγκιπάτου της Αχαΐας, ενός τοπικού ξεσηκωμού των λαϊκών υπόδουλων τάξεων, που αποτέλεσε τελικά το κεντρικό γεγονός του μυθιστορήματος, σκιαγραφεί το αδρό περίγραμμα μιας επανάστασης και προσφέρει στον αναγνώστη την ευκαιρία να παρακολουθήσει βήμα προς βήμα τα στάδια και τις διεργασίες που οδηγούν στη δυναμική κινητοποίηση ενός πλήθους ενάντια στην εξουσία. Ο λογοτέχνης ζωντανεύει το γεγονός εμπλουτίζοντάς το με τη φαντασία του, ώστε το υλικό των ιστορικών πηγών διευρύνεται και «επαναπεριγράφεται με όρους ανθρώπινων πράξεων»³⁹, αποκτά βάθος και πλάτος, φωτίζεται ο τρόπος σκέψης των προσώπων, προσεγγίζεται η ψυχολογία του ανώνυμου πλήθους. Έτσι, πίσω από το περίβλημα του μύθου και της λογοτεχνικής ανάπλασης μπορεί κανείς να ανιχνεύσει συστατικά που σε μεγάλο βαθμό συνθέτουν το πολυδιάστατο παί-

³⁹ Β. ΑΘΑΝΑΣΟΠΟΥΛΟΣ, «Μυθοπλασία και Ιστορία», *Διαβάζω* 291 (1992), σ. 39 [35-40].

σιο του επαναστατικού φαινομένου σχετικά με τις κοινωνικές συνθήκες που το τρέφουν και ενίοτε το γεννούν, τα αίτια και τις αφορμές, τους πρωταγωνιστές, την προετοιμασία και την οργάνωση, την πραγματοποίηση και την έκβασή του, τις παρακαταθήκες που κληροδοτεί, στοιχεία που κατά καιρούς έχουν προσδιοριστεί και εξεταστεί σε ένα πλήθος μελετών της κοινωνικής ιστορίας των νεότερων χρόνων.

Ο Άγγελος Τερζάκης φιλοτεχνεί στο ιστορικό του μυθιστόρημα το χρονικό μιας λαϊκής εξέγερσης και ανατέμνει τα στάδια της ανάπτυξής της από την γέννηση έως το τέλος της. Η εξέγερση των βιλάνων, όπως αναπλάθεται στις σελίδες του βιβλίου είναι αγώνας των χωρικών ενάντια στους φεουδάρχες, είναι αγώνας κοινωνικός των κατώτερων τάξεων ενάντια στην τυραννική εξουσία, αλλά και αγώνας εθνικός του υπόδουλου ενάντια στον κατακτητή του, είναι αγώνας ανθρώπινος για την επίτευξη των συλλογικών ιδανικών, την αλλαγή της ζωής προς το καλύτερο. Η διαρκής αντιπαράθεση των δύο κόσμων, οι εσωτερικές διεργασίες και η μεταμόρφωση του κεντρικού ήρωα, η μύηση και αφύπνιση του λαού, η προετοιμασία της εξέγερσης, οι μυστικές συναθροίσεις, ο ρόλος του αρχηγού, το κήρυγμα ομόνοιας και αγώνα, το αίτημα για δικαιοσύνη, ελευθερία και αξιοπρέπεια, τα ξένα συμφέροντα και η διπλωματία, το ανεξέλεγκτο πλήθος, η έκβαση του αγώνα και ο απόηχός του συνθέτουν το πολυδιάστατο τοπίο μιας εξέγερσης/επανάστασης και δημιουργούν ποικίλους προβληματισμούς και συσχετισμούς στη συνείδηση του σκεπτόμενου αναγνώστη και πολίτη για την κοινωνική πραγματικότητα, για το παρελθόν και το μέλλον των επαναστάσεων.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ελληνόγλωσση

ΑΠΟΣΤΟΛΙΔΟΥ, Β. *Λογοτεχνία και ιστορία. Μια σχέση ιδιαίτερα σημαντική για τη λογοτεχνική εκπαίδευση* https://www.greek-language.gr/digitalResources/literature/education/greek_history/content.html

ΑΘΑΝΑΣΟΠΟΥΛΟΣ, Β. «Μυθοπλασία και Ιστορία», *Διαβάζω* 291 (1992), σσ. 35-40.

ΑΥΓΕΡΟΥ, Μ. *Η Ιστορία της λατινοκρατούμενης Πελοποννήσου στο έργο «Η Πριγκηπέσσα Ιζαμπώ» του Άγγελου Τερζάκη*, μεταπτυχιακή διπλω-

ματική εργασία, Αθήνα: ΕΚΠΑ, 2018. <https://pergamos.lib.uoa.gr/uoa/dl/frontend/el/browse/2767913>

ΒΕΛΗΓΙΑΝΝΗ, Χ. «Ιστορία και ιστορικό μυθιστόρημα: Ένα παράδειγμα», *Φιλολόγος* 39 (1985), σσ. 51-58.

ΔΗΜΑΔΗΣ, Κ.Α. *Πεζογραφία, Δικτατορία, Πόλεμος και Πεζογραφία (1936-1944)*, Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της Εστίας, 2004.

ΚΑΡΑΜΑΝΩΛΑΚΗΣ, Β. *Η συγκρότηση της ιστορικής επιστήμης και η διδασκαλία της Ιστορίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών (1837-1932)*, Αθήνα: Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών, 2006.

ΛΙΟΝΤΑΚΗΣ, Χ. «Η πριγκιπέσσα Ιζαμπώ (Απόπειρα προσέγγισης)», *Προσφορά στον Άγγελο Τερζάκη για τα εβδομηντάχρονά του, Τετράδια «Ευθύνης»* 4, Αθήνα, 1979, σσ. 76-82.

ΜΑΛΤΕΖΟΥ, Χ. «Από τον μεσαιωνικό στον νέο ελληνικό κόσμο», *ΤΟ ΒΗΜΑ*, 24/11/2008, <http://www.tovima.gr/opinions/article/?aid=161955> (πρόσβαση, 8/7/2022).

BEATON, R. *Η ιδέα του έθνους στην ελληνική λογοτεχνία. Από το Βυζάντιο στη σύγχρονη Ελλάδα*, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, 2016.

ΝΤΕΝΙΣΗ, Σ. «Οι αρχές του ελληνικού μυθιστορήματος», *Διαβάζω* 291 (1992), σσ. 28-34.

ΝΤΟΥΡΟΥ-ΗΛΙΟΠΟΥΛΟΥ, Μ. *Οι Βυζαντινοί στο Φραγκικό Πριγκιπάτο*, Αθήνα: Ίδρυμα Γουλανδρή -Χορν, 2000.

ΝΤΟΥΡΟΥ-ΗΛΙΟΠΟΥΛΟΥ, Μ. *Το Φραγκικό Πριγκιπάτο της Αχαΐας (1204 -1432)*, Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Βάνιας, 2005.

ΣΑΝΣΑΡΙΔΟΥ-HENDRICX, Θ. *Το χρονικόν του Μορέως και η έννοια του εθνικισμού κατά τον Μεσαίωνα*, Αθήνα: Εκδόσεις «Δημιουργία», 1999.

ΣΑΧΙΝΗΣ, Α. *Το Ιστορικό Μυθιστόρημα*, Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Κωνσταντινίδη, 1981.

ΤΕΡΖΑΚΗΣ, Α. *Η Πριγκιπέσα Ιζαμπώ*, Αθήνα²³: Βιβλιοπωλείον της Εστίας, 2011.

ΤΖΙΟΒΑΣ, Δ. *Οι μεταμορφώσεις του εθνισμού και το ιδεολόγημα της ελληνικότητας στο μεσοπόλεμο*, Αθήνα: Εκδόσεις Οδυσσέας, 1989.

TILLY, C. «Για την εξήγηση των Πολιτικών διαδικασιών», στο Ν. ΒΑΦΕΑΣ – Γ. ΚΟΥΜΠΟΥΡΛΗΣ (επιμ.), *Ιστορική Κοινωνιολογία, Αντικείμενο και Μέθοδος*, Αθήνα: Σαββάλας, 2014, σσ. 203-223.

HOBSBAWM, E.J. *Η Εποχή των Επαναστάσεων 1789-1848*, Αθήνα³: ΜΙΕΤ, 2019.

Ξενόγλωσση

BON, A. *La Morée Franque. Recherches historiques, topographiques et archéologiques sur la Principauté d'Achaïe (1205-1430)*, Παρίσι: Editions E. de Boccard, 1969.

BONGIOVANNI, B. «Rivoluzioni. Storia del concetto», στο A. D'ORSI (επιμ.), *Alla ricerca della politica. Voci per un dizionario*, Τορίνο: Bollati Boringhieri, 1995, σσ. 217-228.

BRAVO, G.M. «Rivoluzioni. Tipologie storiche della rivoluzione», στο A. D'ORSI, (επιμ.), *Alla ricerca della politica. Voci per un dizionario*, Τορίνο: Bollati Boringhieri, 1995, σσ. 228-243.

BUCHON, J.A. «Le livre de la conquête de la princée de la Princée de Morée», στο *Recherches historiques sur la Principauté française de la Morée et ses hautes baronnies*, τ. Α', Παρίσι, 1845.

DI SIMPLICIO, O. «Rivolte e transizione», *Studi Storici* 3 (1980), σσ. 527-537.

ZAKYTHINOS, D.A. *Le Despotat grec de Morée. Histoire politique*, Λονδίνο, 1975.

HOBSBAWM, E.J. «La rivoluzione», *Studi Storici* 1 (1976), σσ. 5-39.

RACHAM, I. «Italian Historians and the Emergence of the Term "Revolution", 1644-1659», *The Journal of the Historical Association* 80/259 (1995), σσ. 191-206.

ΒΙΟΓΡΑΦΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ

Η Μυρτώ Αυγέρου γεννήθηκε στην Αθήνα, μεγάλωσε στην Εύβοια (Λίμνη, Χαλκίδα) και σπούδασε στο φιλολογικό τμήμα της Φιλοσοφικής Σχολής του ΕΚΠΑ, με κατεύθυνση την Κλασική Φιλολογία. Το 2018 έλαβε δίπλωμα από το μεταπτυχιακό πρόγραμμα σπουδών του Τμήματος Ιταλικής Γλώσσας και Φιλολογίας του ΕΚΠΑ με τίτλο «Ελληνορωμαϊκές-Ελληνοϊταλικές Σπουδές: Λογοτεχνία, Ιστορία και Πολιτισμός» (διπλωματική εργασία «Η Ιστορία της λατινοκρατούμενης Πελοποννήσου στο έργο *Η Πριγκηπέσσα Ιζαμπώ* του Άγγελου Τερζάκη»). Το 2000 διορίστηκε ως μόνη καθηγήτρια φιλόλογος στη δημόσια δευτεροβάθμια εκπαίδευση. Από το 2003 ζει στην Αθήνα και εργάζεται σε Γενικό Λύκειο. Μιλά αγγλικά, γαλλικά, ιταλικά και ισπανικά.

*Rebels and Masters: the anatomy of an uprising in the historical novel
Princess Izabo by Angelos Terzakis (1945)*

Myrto AVGEROU

Abstract: The main theme of the narrative plot in Angelos Terzakis' historical novel Princess Izabo is the revolt of the peasants who lived in the Frankish Principality of Achaia in the Peloponnese against their ruler in 1293. Also of importance is the besiege of the ancestral castle of Isabella, the eldest daughter of William (or Guillaume) Villehardouin, during the time in which she, along with her second husband Florent of Hainaut, ruled the area. In parallel with the development of this plot, the author focuses on the depiction of both social and political living conditions of the subjects of this most typical form of feudal hegemony in the helladic area right after the collapse of the Byzantine Empire. This current study aims to present the elements which comprise the multi-faceted character of the revolutionary phenomenon in relation to the social conditions which spawned it, including its protagonists, the preparation and organization and finally the realization and the outcome of the revolt. Furthermore, this study examines the legacy the revolution has bequeathed, as it is defined and researched in the context of contemporary social history.

Keywords: Latin rule, historical novel, Angelos Terzakis, Principality of Achaia, revolt.

Μαζανιέλλο, Ο βασιλιάς των δέκα ημερών και η πρόσληψή του στη δραματουργία του 19ου αιώνα

Αικατερίνη ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΥ

Περίληψη: Ο *Tommaso Aniello*, ο εικοσιτετράχρονος ψαράς από την Αμάλφι γνωστότερος ως *Μαζανιέλλο*, κατάφερε τον Ιούλιο του 1647 στη Νάπολη να ενώσει κάτω από τις διαταγές του ετερογενείς κοινωνικές ομάδες με διαφορετικά οικονομικά συμφέροντα προκειμένου να καταγγείλει τη διαφθορά της κυβέρνησης, τη λεγόμενη «κακοδιοίκηση» και την υπερβολική φορολογία. Οι κοινωνικές συγκρούσεις, η φευγαλέα πίστη του λαού και η ανικανότητα του ήρωα να διαχειριστεί τη δύναμη που ξαφνικά απέκτησε, τον οδήγησαν γρήγορα στην αποδόμησή του και στον τραγικό του θάνατο. Το γεγονός αυτό τον καθιέρωσε στη συνέχεια ως μια από τις πιο εμβληματικές μορφές της λαϊκής δύναμης, η οποία όσο πιο γρήγορα αναπτύσσεται για να υπερασπιστεί τα νόμιμα δικαιώματά της τόσο πιο εύκολα αποδυναμώνεται από τις υπερβολές στις οποίες καταφεύγει. Ο νεαρός ψαράς έχει σκιαγραφηθεί πολλάκις από μυθιστοριογράφους, συνθέτες, θεατρικούς συγγραφείς και ποιητές ως πρωταγωνιστής ενός θρυλικού γεγονότος. Στα έργα τους αναγνωρίζεται η άποψή τους για τα γεγονότα και την εποχή, αλλά αποκαλύπτεται εξίσου ο τρόπος με τον οποίο ο θρύλος του *Μαζανιέλλο* χρησιμοποιήθηκε από τη δραματουργία του 19ου αιώνα, σαφώς κατευθυνόμενη από μια πολιτική πρόθεση που συνδέεται με τις ανάγκες της ιταλικής Παλιγγενεσίας. Σε αυτό το πλαίσιο θα παρουσιαστούν η σύντομη βιογραφία με τίτλο «Γέννηση, γάμος και θάνατος του *Μαζανιέλλο*» του *Salvatore di Giacomo*, στη συνέχεια λιμπρέτα από τα μελοδράματα *La muta του Portici* του *Daniel François Esprit Auber*, *La vendetta: tragico melodramma* του *Calisto Bassi* και *Salvator Rosa* του *Carlo Antonio Gomes*, και στο τέλος το ιστορικό δράμα *Masaniello*, του *Giovanni Sabattini*.

Λέξεις κλειδιά: καταπίεση, εξέγερση, ηρωισμός, διαφθορά, προδοσία, θάνατος.

Το άστρο του νεαρού ψαρά Tommaso Aniello από την Αμάφι γνωστού ως Μαζανιέλλο έλαμψε μονάχα για δέκα ημέρες στον ουρανό της ισπανοκρατούμενης Νάπολης και συγκεκριμένα από τις 7 ως τις 16 Ιουλίου 1647. Ο τελευταίος τέθηκε επικεφαλής μιας μεγάλης εξέγερσης που εκδηλώθηκε ως αντίδραση στην επιβολή ενός δυσβάσταχτου φόρου στην κατανάλωση φρούτων και λαχανικών, που αποτελούσαν τη βασική τροφή των ασθενέστερων οικονομικά κοινωνικών ομάδων. Ο φόρος αυτός ήταν η σταγόνα που ξεχείλισε το ποτήρι της εξαθλίωσης στην οποία είχαν ήδη περιέλθει αυτές οι κοινωνικές ομάδες λόγω της βαριάς φορολογίας που επέβαλαν οι αυξημένες στρατιωτικές ανάγκες της πολεμικής μηχανής της Ισπανίας που είχε εμπλακεί στον Τριακονταετή πόλεμο (1618-48). Την ένταση όξυναν η διαφθορά και η ασυδοσία που ευνοούνταν από τις ελλείψεις του ισπανικού διοικητικού συστήματος και τις δοσοληψίες του με την παρακμασμένη ιταλική αριστοκρατία και τους ισχυρούς αστούς. Έτσι, λίγο μετά το ξέσπασμα των ταραχών, η αντίδραση του όχλου δεν άργησε να εκτραπεί σε τυφλή βία εναντίον των ενοικιαστών των φόρων και των φοροεισπρακτόρων. Η εξέλιξη αυτή αναστάτωσε τους αστούς, που, ενώ αρχικά είχαν συνταχθεί με το πλήθος, στην πορεία μετέβαλαν τη στάση τους και εναντιώθηκαν στο κίνημα, προωθώντας τη δολοφονία του ίδιου του Μαζανιέλλο, δέκα μόλις ημέρες μετά την έναρξη των ταραχών¹.

Η ξεχωριστή ιστορία του νεαρού ψαρά που αναλαμβάνει να πάρει εκδίκηση για τα δεινά που πλήττουν τη φτωχολογιά του τόπου του θα γίνει θρύλος και ο ίδιος σύμβολο για τον λαό της Νάπολης ήδη από τη μέρα του θανάτου του. Οι Ισπανοί κυρίαρχοι θα απαγορεύσουν στους ιερείς να βαφτίζουν τα παιδιά με το όνομά του, θα επικρατήσει ωστόσο η λαϊκή ρήση «οι Μαζανιέλλοι δεν πέθαναν όλοι»². Στην Ευρώπη του 17ου αιώνα αλλά και κατόπιν η μορφή του Μαζανιέλλο θα αναδειχθεί σε σύμβολο της ελευθερίας και της λύτρωσης των καταπιεσμένων λαών από τους τυράννους τους, σε ηγετική φυσιογνωμία με συνειδητοποιημένη πολιτική ιδεολογία και,

¹ Γ.Δ. ΠΑΓΚΡΑΤΗΣ, *Ιστορία της Ιταλίας: Από τη συνθήκη του Λόντι στην ενοποίηση (1454-1870)*, Αθήνα: Σύνδεσμος ελληνικών ακαδημαϊκών βιβλιοθηκών, 2015, σσ. 92-96.

² G. DE CARO, «Amalfi, Tommaso Aniello detto Masaniello», *Dizionario Biografico degli Italiani*, τ. 2, χ.τ. 1960, διαθέσιμο στο [https://www.treccani.it/enciclopedia/amalfi-tommaso-aniello-d-detto-masaniello_\(Dizionario-Biografico\)/](https://www.treccani.it/enciclopedia/amalfi-tommaso-aniello-d-detto-masaniello_(Dizionario-Biografico)/), (πρόσβαση, 24 Σεπτεμβρίου 2021). «I Masanielli non sono tutti morti». Μτφρ. της γράφουσας.

αναλόγως, στοχευμένη δράση, σε διαφωνία με την ιστορική πραγματικότητα. Ο αναφάβητος Μαζανιέλλο που δεν υπήρξε παρά πειθήνιο όργανο του μέντορά του Giulio Genoino ή Genuino, στην ουσία παρασύρθηκε σε ένα σχέδιο ουτοπικό, αυτό της αναβίωσης της παλαιάς, ευνοϊκότερης και πιο ανέμελης εποχής του ισπανού βασιλιά Καρόλου Ε' (1500-1558)³.

Ο παραπάνω επινοημένος συμβολισμός της ιστορίας του Μαζανιέλλο εύλογο ήταν να υιοθετηθεί από τη λογοτεχνία του Ρομαντισμού που κυριάρχησε στην Ευρώπη κατά τον 19^ο αιώνα, ιδιαιτέρως μάλιστα από τη λογοτεχνική παραγωγή της ιταλικής Παλιγγενεσίας που προσλαμβάνει έντονο επαναστατικό, πατριωτικό και ηρωικό χαρακτήρα, και βρίσκεται στο απόγειό της την περίοδο 1820-1848. Στόχος των ιταλών διανοουμένων της εποχής ήταν να αφυπνίσουν το εθνικό φρόνημα των Ιταλών και να τους εμφυσήσουν τα ιδανικά της ελευθερίας, της πατρίδας, της εθνικής ανεξαρτησίας και της αδελφοσύνης⁴.

Το χρονικό διάστημα μεταξύ του 1830 και του 1848 χαρακτηρίζεται από έναν ευρύ εμπλουτισμό του λυρικού θεάτρου στην Ιταλία από όπερες μη ιταλικές ενώ η καλλιτεχνική παραγωγή εν γένει παρουσιάζει μια στενή σχέση μεταξύ των πολιτικών γεγονότων και της εξάπλωσης μιας «οπερατικής» παραγωγής με εθνική οπτική και ιδιαίτερη ταυτότητα. Αυτό το άνοιγμα είναι εντονότερο κατά τις δεκαετίες του 1830 και 1840, ενώ τα έργα των δεκαετιών του 1850 και του 1860 φέρουν μια έντονη πολιτική τοποθέτηση «ενάντια στον ξένο», που μετά από την ένωση της Ιταλίας αρχίζει να φθίνει⁵.

Τα έργα που μελετήθηκαν, με πρωταγωνιστή τον Μαζανιέλλο από την Αμάλφι, παρότι ορισμένα πάσχουν από υπερβολικό μελοδραματισμό, εντάσσονται στο κάδρο της πολιτικής σκοπιμότητας και ιστορικής αναγκαιότητας της περιρρέουσας ατμόσφαιρας της εποχής τους, υποδηλώνουν τα κίνητρα των δημιουργών τους και εμπεριέχουν κοινωνικοπολιτικά μηνύματα απευθυνόμενα σε μια Ευρώπη που βρίσκεται σε αναβρασμό και ιδίως σε μια Ιταλία που αγωνίζεται να αποκτήσει εθνική ανεξαρτησία και πολιτική οντότητα. Τέσσερα από αυτά έχουν επιλεγεί να παρουσιαστούν στη συνέχεια.

³ Ο.π.

⁴ Ι.Δ. ΤΣΟΛΚΑΣ., *Ιστορία της ιταλικής λογοτεχνίας*, Αθήνα: Εκδόσεις Πεδίο, 2015, σσ. 307, 312.

⁵ Α. TEDESCO, «Siamo Italiani! Vogliam cose ispirate!» στο *La stampa italiana dinanzi alla Muette De Portici, Philomusica on line*, τ. 19, Παβία: Pavia University Press, 2020, σ. 18.

Το τελευταίο σε χρονολογική σειρά που τιτλοφορείται «Γέννηση, γάμος και θάνατος του Μαζανιέλλο»⁶, ανήκει σε μια ευρύτερη συλλογή από τραγούδια και ιστορίες για προσωπικότητες της Νάπολης με τίτλο *Celebrità napoletane*, μιας συλλογής που συντάχθηκε το 1896, της οποίας ο δημιουργός της, ο ναπολιτάνος δημοσιογράφος, συγγραφέας και διανοούμενος Salvatore Di Giacomo (1860-1934)⁷, αφιερώνει στον Benedetto Croce. Σε αυτή τη συλλογή αποδίδονται ανάγλυφα οι κυριότερες στιγμές της ζωής και το τέλος του θρυλικού ήρωα και γι' αυτό τον λόγο προτάσσεται των μελοδραμάτων και των θεατρικών που έπονται, επέχοντας ρόλο εισαγωγικό. Η σύντομη ιστορία της ζωής του Μαζανιέλλο που αφηγείται ο Di Giacomo βασίζεται στην έρευνα που πραγματοποίησαν σύγχρονοι του ιστορικοί όπως ο Luigi Volpicella και ο Michele Balzacchini⁸ και αποδίδεται με ευχάριστα αφηγηματικό ύφος.

Ακολουθούν με χρονολογική σειρά το λυρικό δράμα του Daniel François Esprit Auber, *La muta di Portici*, σε λιμπρέτο των Scribe και Delavigne, που ανέβηκε πρώτη φορά με μεγάλη επιτυχία στην Όπερα του Παρισιού τον Φεβρουάριο του 1828 και τον Μάρτιο του 1832 στην Τεργέστη στο Teatro Grande⁹. κατόπιν γίνεται μια σύντομη αναφορά στο μελόδραμα του Cesare Pugni, *La vendetta*, σε λιμπρέτο του Calisto Bassi, που παρουσιάστηκε χωρίς ιδιαίτερη επιτυχία στο Μιλάνο τη διετία 1831-1832. Στη συνέχεια παρουσιάζεται το πεντάπρακτο ιστορικό δράμα *Masaniello* του Giovanni Sabbatini από την ευρύτερη συλλογή του *Drammi storici e memorie concernenti la storia segreta del teatro italiano contemporaneo*, που δημοσιεύτηκε το 1848. Τέλος, το λυρικό δράμα του Carlo Antonio Gomes, *Salvator Rosa*, σε λιμπρέτο του Antonio Ghislanzoni, που έκανε την πρεμιέρα του στο Teatro Carlo Felice στη Γένοβα στις 21 Μαρτίου 1874.

⁶ «Nascita, matrimonio e morte di Masaniello». Μτφρ. της γράφουσας.

⁷ A. PELLEGRINO, «Di Giacomo, Salvatore», *Dizionario Biografico degli Italiani*, τ. 40, χ.τ. 1991, [https://www.treccani.it/enciclopedia/salvatore-di-giacomo_\(Dizionario-Biografico\)/](https://www.treccani.it/enciclopedia/salvatore-di-giacomo_(Dizionario-Biografico)/), (πρόσβαση, 10 Οκτωβρίου 2021).

⁸ S. DI GIACOMO, «Nascita, matrimonio e morte di Masaniello», στο *Celebrità napoletane*, τ. 2, Τράνι: V. Vecchi, Tip-Editore, 1896, σσ. 77-78.

⁹ Ό.π.: A. TEDESCO, «Siamo italiani! Vogliam cose ispirate!», στο *La stampa italiana dinanzi alla Muetta De Portici*, σ. 16.

Salvatore Di Giacomo, *Celebrità napoletane*
 «Nascita, matrimonio e morte di Masaniello»

Ο Μαζανιέλλο γεννήθηκε το πρωί της 29ης Ιουνίου 1620 από την Antonia Gargano και τον Cicco d' Amalfi ή Ceccone. Την ίδια ημέρα βαφτίστηκε Tommaso Aniello από τον ιερέα don Giovanni Matteo Peta, ο οποίος είχε παντρεύσει τους γονείς του τον Φεβρουάριο του 1620 και είχε βαφτίσει τη μέλλουσα σύζυγο του Μαζανιέλλο, Bernardina, κόρη του Pietro Pisa και της Adriana de Satis, με την οποία παντρεύτηκαν το 1641. Ο Μαζανιέλλο, ψαράς στο επάγγελμα όπως ο πατέρας του, κέρδιζε τόσα χρήματα, ίσα ίσα για να επιβιώσει η οικογένειά του. Η οικονομική κατάσταση του νέου ζευγαριού επιδεινώθηκε όταν η Bernardina, σύζυγος του Μαζανιέλλο, συνελήφθη επειδή αγόρασε ένα ψωμί από το λαθρεμπόριο και καταδικάστηκε σε φυλάκιση στις φυλακές του Arrendamento. Για να μπορέσει να την ελευθερώσει, ο Μαζανιέλλο χρειάστηκε να πληρώσει 100 σκούδα ξεπουλώντας όλον τον πτωχικό εξοπλισμό του σπιτιού τους¹⁰.

Για την εξέγερση της οποίας ηγήθηκε ο Μαζανιέλλο δεν γίνεται λόγος. Ο συγγραφέας περνά κατευθείαν στο χρονικό του θανάτου και της διαπόμπευσης της σορού του. Σύμφωνα με ένα χειρόγραφο που ανήκει στη Società di Storia Patria Napoletana με τίτλο *Sollevarzione dell' anno 1647*, ήταν η μέρα του εορτασμού της Παναγίας του Όρους Καρμίνου (Madonna del Carmine) στις 16 Ιουλίου 1647, και ο Μαζανιέλλο βρισκόταν στην εκκλησία του Carmine γνωρίζοντας πως ο λαός είχε χάσει πλέον την πίστη του σε αυτόν και ήθελε να τον προδώσει. Ο Μαζανιέλλο ανέβηκε στον άμβωνα της εκκλησίας που έσφυζε από κόσμο και με τον Εσταυρωμένο στο χέρι απευθύνθηκε προς το συγκεντρωμένο πλήθος. Ζήτησε από τον λαό του να μην τον εγκαταλείψει και να αναλογιστεί όλα όσα έκανε γι' αυτόν. Με σκληρά λόγια κατηγορήσε τον εαυτό του για όλα του τα ατοπήματα και προέτρεψε όλους να εξομολογηθούν τις αμαρτίες τους για να εξευμενίσουν τον Θεό.

¹⁰ Ο.π.: S. DI GIACOMO, «Nascita, matrimonio e morte di Masaniello» στο *Celebrità napoletane*, σσ. 79-87. Η φτώχεια ήταν τέτοια που ο αντιβασιλιάς του Φιλίππου του Δ', προκάτοχος του δούκα d' Arcos, έλεγε πως τέσσερις οικογένειες μαζί δεν ήταν ούτε σε θέση να φτιάξουν ένα «pignato maritato», δηλαδή μια σούπα με λαχανικά και κρέας.

Αμέσως μετά άρχισε να παραληρεί, γδύθηκε ολότελα και άρχισε να λείπει πράγματα ασυνάρτητα, σχεδόν αιρετικά, θέλησε μάλιστα να ριχτεί από τον άμβωνα προς το πλήθος αλλά τον συγκράτησαν μερικοί κληρικοί. Από την εκκλησία αυτοί οι ίδιοι τον οδήγησαν στο μοναστήρι όπου τον δολοφόνησαν τέσσερεις άντρες με εντολή του αντιβασιλιά, ρίχνοντάς του ο καθένας από μια τουφεκιά. Ο Carlo Catania di Bracigliano, φούρναρης και κουμπάρος του Μαζανιέλλο, του έκοψε αμέσως το κεφάλι. Το ακέφαλο σώμα του, αφού σύρθηκε στους δρόμους, πετάχτηκε στις τάφρους ανάμεσα στην Πόρτα του Carmine και στην Πόρτα Nolana. Το κεφάλι του τοποθετήθηκε σε ένα κλουβί και κρεμάστηκε στους τοίχους του κτιρίου Fosse del Grano¹¹.

Το χειρόγραφο αναφέρει πως μετανιωμένοι οι ναπολιτάνοι, πήγαν έπειτα στην τάφο όπου είχε πεταχτεί το σώμα του Μαζανιέλλο, το πήραν, το έπλυναν και αφού έραψαν σε αυτό το κεφάλι, πήραν το πτώμα και το έβαλαν σε φέρετρο. Κατόπιν το τοποθέτησαν ανάμερα σε κεριά στην ίδια την εκκλησία του Carmine. Σύμφωνα με την μαρτυρία του Giuseppe Pollio, που ζούσε τότε κοντά στην Piazza del Mercato, το σώμα του Μαζανιέλλο ενταφιάστηκε στο παρεκκλήσι του Presepe, στο Carmine. Λέγεται πως μέχρι το 1798 στο παρεκκλήσι αυτό υπήρχε ένας τάφος πάνω στον οποίο οι επαναστάτες της εποχής είχαν γράψει: «Lazare, veni foras!», «Λάζαρε δεύρο έξω!». Ο τάφος αυτός εξαφανίστηκε στη συνέχεια, όταν ο βουρβόνος Φερδινάνδος Δ΄ επέστρεψε στη Νάπολη. Έτσι, από τον Μαζανιέλλο του Αμάλφι δεν απέμεινε παρά μια λυπητερή ανάμνηση¹².

Daniel-François-Esprit Auber, *La muta di Portici*

Η όπερα *La muette de Portici* του Auber ανέβηκε πρώτη φορά στην Όπερα του Παρισιού στις 29 Φεβρουαρίου 1828 σημειώνοντας μεγάλη επιτυχία¹³. Θεωρείται μάλιστα πως ο επαναστάτης Μαζανιέλλο του Auber ενέπνευσε σε τέτοιο βαθμό τους Βέλγους ώστε να πυροδοτήσει μια μεγάλη εξέγερση που, λίγους μήνες αργότερα, τον Ιανουάριο 1831 οδήγησε το Βέλγιο στην

¹¹ Ο.π., σσ. 87-89.

¹² Ο.π., σσ. 91-91.

¹³ ANON, «Auber, Daniel-François-Esprit», *Enciclopedia Treccani*, χ.τ. χ.χ., <https://www.treccani.it/enciclopedia/daniel-francois-esprit-auber/>, (πρόσβαση, 20 Σεπτεμβρίου 2021).

ανεξαρτησία του¹⁴. Στις 3 Μαρτίου του 1832 η όπερα έκανε πρεμιέρα ενώπιον του ιταλικού κοινού στην Τεργέστη στο Teatro Grande¹⁵, που σήμερα ονομάζεται Teatro Verdi. Σημαντική είναι η πληροφορία που αντλείται από τη *Gazzetta privilegiata di Venezia*, σύμφωνα με την οποία η ιταλική *La muta di Portici* αποτελούσε μια επεξεργασμένη παραλλαγή της όπερας του Auber, εμπλουτισμένη με νέα μουσικά κομμάτια σε σύνθεση Carlo Colla και Gaetano Donizetti¹⁶.

Μέχρι το 1848 η όπερα *La muta di Portici* θα παρουσιαστεί πολλές φορές ενώπιον του ιταλικού κοινού, από την Τεργέστη μέχρι τη Νάπολη. Επίσης, πέρα από την επίσημη ιταλική εκδοχή της σε μετάφραση της Calisto Bassi, θα εμφανιστεί και με τον τίτλο *Fenella ossia La muta di Portici*. Το 1832 η *La muta di Portici* θα αποκτήσει την ιταλική της εκδοχή, τιτλοφορούμενη *La vendetta*, βασισμένη απολύτως στην πλοκή του γαλλικού της προτύπου σε λιμπρέτο του Calisto Bassi και μουσική του Cesare Pugni, και θα ανέβει στη Σκάλα του Μιλάνου με κύρια αλλαγή τη μετονομασία της μουγκής Fenella σε ομιλούσα Elisa¹⁷.

Η πλοκή της *La muta di Portici* του Auber, αποκλίνει από τα γεγονότα και δεν κάνει απολύτως καμία αναφορά στα πραγματικά αίτια της εξέγερσης, δηλαδή στην επιβολή της νέας και δυσβάσταχτης φορολογίας στα φρούτα και στα λαχανικά. Εστιάζει στον αγώνα του λαού της Νάπολης κατά του Ισπανού κυριάρχου προκειμένου να αποκτήσει την ανεξαρτησία και την ελευθερία του, υπό την ηγεσία του Μαζανιέλλο. Η δράση εκτυλίσσεται στη Νάπολη και στο Portici, που αποτελεί δήμο της επαρχίας της Νάπολης στις δυτικές πλαγιές του Βεζούβιου¹⁸.

¹⁴ P. TRECCAGNOLI, «Il Masaniello di Bruxelles e la rivolta riuscita: l'indipendenza del Belgio», χ.τ. 2020, *Corriere del Mezzogiorno*, https://corrieredelmezzogiorno.corriere.it/napoli/arte_e_cultura/20_aprile_15/masaniello-bruxelles-rivolta-riuscita-l-indipendenza-belgio-bca8dde6-7ef7-11ea-b261-72c96433de1c.shtml, (πρόσβαση, 20 Σεπτεμβρίου 2021).

¹⁵ Ο.π.: A. TEDESCO, «Siamo italiani! Vogliam cose ispirate!»: La stampa italiana dinanzi alla *Muette De Portici*, σ. 16.

¹⁶ ANON., «Gazzetta privilegiata di Venezia: La muta di Portici», *ArtMus: Articoli musicali nei quotidiani dell'Ottocento in Italia*, Βενετία 17 Μαρτίου 1832, σ. 4, <http://www.artmus.it/public/om/anteprima/anteprima/idarticoli/9982/tipo/avanzata/query/true>, (πρόσβαση, 12 Οκτωβρίου 2021).

¹⁷ Ο.π.: A. TEDESCO, «Siamo Italiani! Vogliam cose ispirate!»: La stampa italiana dinanzi alla *Muette De Portici*, σ. 18.

¹⁸ ANON., «Portici», *Enciclopedia Treccani*, χ.τ. χ.χ., <https://www.treccani.it/enciclopedia/portici/>, (πρόσβαση 29 Απριλίου 2021).

Πρώτη πράξη¹⁹

Ο Alfonso, γιος του δούκα d'Arcos, αντιβασιλιά της Νάπολης, έχει αποπλανήσει και ρίξει στη φυλακή τη μουγκή Fenella, αδελφή του Μαζανιέλλο, στην οποία δεν είχε αποκαλύψει την πραγματική του ταυτότητα. Η Fenella δραπετεύει και ζητά προστασία από την πριγκίπισσα Elnira που πρόκειται να παντρευτεί ο Alfonso. Η Elnira συγκινείται από την ιστορία της και τη διαβεβαιώνει πως ο μέλλον σύζυγός της, ο Alfonso θα βρει τον ένοχο και θα πάρει εκδίκηση για λογαριασμό της. Η Fenella όμως αναγνωρίζει τον μελλοντικό σύζυγο της Elnira και της αποκαλύπτει ότι ο άντρας της είναι εκείνος που την κατέστρεψε. Η Elnira νιώθει αποστροφή για τον Alfonso και οίκτο για τη νέα.

Δεύτερη πράξη²⁰

Ο Μαζανιέλλο και άλλοι ψαράδες βρίσκονται στο Portici και ετοιμάζουν τα δίχτυα τους. Ο Μαζανιέλλο προοικονομεί την εξέγερση που θα ξεσπάσει λέγοντας πως πρέπει να οπλιστούν όλοι με κουράγιο για να πετύχει το εγχείρημά τους²¹. Η εξαφάνιση της Fenella τον έχει γεμίσει οργή²². Η Fenella εμφανίζεται τότε και του εξηγεί με νοήματα πως έπεσε θύμα ενός άντρα που την αποπλάνησε. Ο Μαζανιέλλο ορκίζεται να εκδικηθεί, ξεσηκώνει και τους άλλους ψαράδες και τους παροτρύνει να προετοιμαστούν για να διώξουν τον ξένο.

Τρίτη πράξη²³

Η Elnira συγχωρεί τον Alfonso και του ζητά να φροντίσει τη Fenella. Εν τω

¹⁹ D.F. AUBER, *La muta di Portici: opera in cinque atti di Scribe e Delavigne*, Μτφρ. C. R. BASSI, Μιλάνο: Stabilimento Tito di Gio Ricordi, 1867-68, σσ. 9-18.

²⁰ Ο.π., σσ. 19-25.

²¹ Ο.π., σ. 20.

²² Ο.π., σ. 20. «Frangasi il giogo che ne lien soggetti, quindi per, noi perisca lo stranier»: «Καλύτερα να πεθάνουμε παρά να επιβιώσουμε άπρακτοι! Ο σκλάβος δεν πρέπει να φοβάται κανένα κακό... Να σπάσει ο ζυγός που μας κρατά υπόδουλους, για μας λοιπόν πρέπει ο ξένος να πεθάνει». Μτφρ. της γράφουσας.

²³ Ο.π., σσ. 26-30.

μεταξύ η Piazza del Mercato της Νάπολης σφύζει από κίνηση. Τη Fenella συλλαμβάνει ο Selva, αξιωματικός του αντιβασιλιά, και ακολουθεί συμπλοκή με τους ψαράδες. Μαζί με τους συντρόφους του αφοπλίζουν τους στρατιώτες, οι οποίοι το βάζουν στα πόδια. Η σκηνή ολοκληρώνεται με τις προσευχές του πλήθους προς τον Θεό, να προσέχει τα παιδιά Του και να φέρει την απελευθέρωση από τον κατακτητή.

Τέταρτη πράξη²⁴

Η Fenella βρίσκει τον Μαζανιέλλο στην παράγκα του. Με νοήματα του διηγείται πως η πόλη έχει όλη παραδοθεί στη λεηλασία, στη σφαγή και στη φωτιά. Ο Μαζανιέλλο τής εξηγεί πως δεν εγκρίνει τις βιαιοπραγίες. Πληροφορείται από τους άλλους ψαράδες πως ο γιος του δούκα d'Arcos έχει διαφύγει και πως τον αναζητούν για να τον σκοτώσουν, ενώ το πλήθος εν τω μεταξύ αλαλάζει: «Όχι πια τύραννοι! Η τιμή σε δεσμεύει· όχι άλλη δουλεία! Σε αναγκάζει η τιμή»²⁵!

Τότε χτυπά η πόρτα της παράγκας του Μαζανιέλλο και στο κατώφλι της εμφανίζονται κατατρεγμένοι ο Alfonso τυλιγμένος με ένα μεγάλο παλτό και η Elnira καλυμμένη με μαύρο βέλο. Ο Μαζανιέλλο τούς υπόσχεται πως στο σπίτι του θα βρουν προστασία από το εξαγριωμένο πλήθος. Ο ψαράς Pietro μαζί με ένα άλλο πρόσωπο, βλέποντας τον Alfonso στην παράγκα του Μαζανιέλλο, κατηγορούν τον τελευταίο πως έχει πάρει το μέρος του αντιβασιλιά. Ο Μαζανιέλλο αρνείται την κατηγορία αλλά δεν δέχεται να παραδώσει τον Alfonso και την Elnira στη μάνητα του πλήθους. Αμέσως μετά αναθέτει το ζευγάρι σε έναν έμπιστό του άνθρωπο για να το φυγαδεύσει.

Πέμπτη πράξη²⁶

Ακολουθεί γιορτή στο παλάτι του αντιβασιλιά. Ο Pietro μαζί με άλλους ψαράδες και νεαρές κοπέλες αποχωρούν εύθυμοι κρατώντας ακόμα στα χέρια τους κούπες με κρασί. Ο Μαζανιέλλο δηλητηριάζεται από τον ίδιο τον

²⁴ Ο.π., σσ. 31-39.

²⁵ Ο.π., σ. 34. «Non più tiranni! - l'onor ti stringe; Non più servaggio! - t'impegna onor». Μτφρ. της γράφουσας.

²⁶ Ο.π., σσ. 40-46.

Pietro. Ο Βεζούβιος αρχίζει να βρυχάται και οι ψαράδες το θεωρούν κακό οινόν για το ζήτημα της απελευθέρωσής τους από τον δυνάστη. Πράγματι, παρότι όλοι ελπίζουν πως ο Μαζανιέλλο μπορεί να τους σώσει από τον κίνδυνο, εκείνος έχει χάσει τα λογικά του και αρχίζει παραληρεί. Ενώ ο Βεζούβιος βρυχάται ξανά, ο Μαζανιέλλο τίθεται επικεφαλής των οπαδών του και ο λαός, μη έχοντας ακόμα χάσει την ελπίδα, τον επευφημεί.

Στην τελευταία σκηνή η Fenella πληροφορείται από τον Alfonso πως ο αδελφός της έχει θανατωθεί από το ίδιο το πλήθος. Οι στρατιώτες του Alfonso αποδεκατίζουν τον λαό και καταπνίγουν την εξέγερση. Η Fenella, βλέποντας τον Alfonso δίπλα στην Elnira παίρνει το χέρι του και το ενώνει με εκείνο της Elnira. Τότε ο Βεζούβιος εκρήγνυται και η Fenella αυτοκτονεί πέφτοντας μέσα στην καυτή λάβα.

Cesare Pugni, *La vendetta: melodramma tragico*

Πρόκειται για ένα μελόδραμα σε στίχους του λιμπρετίστα Calisto Bassi, ο οποίος μετέφρασε στα ιταλικά το λιμπρέτο του μελοδράματος των Scribe και Delavigne, *La muta di Portici*. Το έργο του είναι επηρεασμένο από το δημιούργημα των τελευταίων, όπως άλλωστε επισημαίνει και ο ίδιος στον πρόλογο του λιμπρέτου. Η πλοκή συνοψίζεται σε δύο μόνο πράξεις αντί για πέντε, και διαφοροποιείται από τη *La muta di Portici* σε ορισμένους χαρακτήρες και συμβάντα. Μία από τις σημαντικές διαφορές είναι πως η αδελφή του Μαζανιέλλο, που τώρα ονομάζεται Elisa αντί για Fenella, δεν είναι μουγκή²⁷. Η όπερα αυτή δεν γνώρισε επιτυχία και κρίθηκε αυστηρά από την εφημερίδα «Censore universale dei teatri»²⁸.

Το έργο γράφεται το 1831-1832, σχεδόν την ίδια εποχή που λαμβάνουν χώρα στην Ευρώπη και στην Ιταλία σημαντικά ιστορικά γεγονότα, όπως η επανάσταση στο Παρίσι το 1830 και τα νέα επαναστατικά κινήματα στο Ducato di Modena, στο Ducato di Parma και σε περιοχές του παπικού κράτους το 1831²⁹. Σε ένα ιστορικό πλαίσιο που χρωματίζεται από έντονο

²⁷ C. PUGNI, *La vendetta: melodramma tragico*, λιμπρέτο C. BASSI, Μιλάνο: Per G. Truffi e Comp., 1831-1832.

²⁸ Ο.π.: A. TEDESCO, «Siamo Italiani! Vogliam cose ispirate!»: La stampa italiana dinanzi alla *Muette De Portici*, σ. 18.

²⁹ Ο.π.: ΠΑΓΚΡΑΤΗΣ, *Ιστορία της Ιταλίας: Από τη συνθήκη του Λόντι στην ενοποίηση (1454-1870)*, σσ. 133-134.

πατριωτισμό, εθνικοαπελευθερωτικές επιδιώξεις και ελπίδες, την αρνητική στάση της κριτικής και του κοινού προς την όπερα του Rugni δικαιολογεί πιθανώς η σχεδόν αποκλειστική σύνδεση της εξέγερσης του Μαζανιέλλο με την αποπλάνηση της Elisa, αδελφής του Μαζανιέλλο, από τον Alfonso, γιο του ισπανού αντιβασιλιά.

Εκκινώντας από την ιστορική αλήθεια, ο λιμπρετίστας Calisto Bassi μεταπηδά αβασάνιστα στην απόλυτη μυθοπλασία, αποτυγχάνοντας να μεταδώσει ένα μήνυμα πατριωτικό και ηρωικό, συμβατό με τα οράματα και τις επιταγές του Risorgimento. Η πλοκή του έργου προωθείται μέσα από αντιθέσεις: από τη μία ο Alfonso που ταυτίζεται με τον διαφθορέα, απόλυτο άρχοντα κατακτητή, ασεβή προς την τιμή των φτωχών κοριτσιών και ανίκανο να ορθώσει το ανάστημά του απέναντι στον πατέρα του ώστε να μπορέσει να διορθώσει τα λάθη του· από την άλλη, ο καλός και ελεήμων Μαζανιέλλο που δέχεται να βοηθήσει και να φυγαδέψει ακόμα και τον εχθρό του. Ο Μαζανιέλλο, μάλιστα, αντίθετα με τον Alfonso, τολμά να αντιταχθεί στην κοινή γνώμη και να αποτρέψει τον θάνατο του τελευταίου, απόφαση που θα έχει τίμημα την ίδια του τη ζωή. Οι δημιουργοί της *La vendetta* προσφέρουν στο κοινό ένα ελαφρύ θέαμα με φόντο την εξέγερση στη Νάπολη, σημαντικά ασύνδετο όμως με τη σύγχρονη τους ιστορική πραγματικότητα.

Giovanni Sabbatini, *Masaniello*, στο *Drammi Storici e memorie concernenti la storia segreta del teatro italiano contemporaneo*

Το πεντάπρακτο ιστορικό δράμα *Masaniello* του συγγραφέα, δημοσιογράφου και δημιουργού επιτυχημένων θεατρικών έργων Giovanni Sabbatini (1809-1870) αποδίδει ίσως πιο εύστοχα από όλα τα έργα που μελετήθηκαν, το κλίμα της εξέγερσης και τις συμπαιγνίες γύρω από αυτήν. Το έργο αρχικά λογοκρίθηκε και απαγορεύτηκε με αποτέλεσμα να δημοσιευτεί για πρώτη φορά το 1848 χωρίς μεγάλη αποδοχή από το κοινό. Λίγο αργότερα, ωστόσο, θα θριάμβευε υπό την επιμέλεια του ηθοποιού και κωμωδιογράφου

Francesco Augusto Bòn³⁰ (1788-1848) και του Alamanno Morelli³¹ (1812-1893), θεωρητικού του θεάτρου, ηθοποιού και θεατρικού παραγωγού³².

Το έργο *Masaniello* του Sabbatini θεραπεύει μια έντονη εθνική προπαγάνδα, πρόθεση που δηλώνει ανοιχτά, άλλωστε, και ο ίδιος στην επιστολή του προς τον φίλο του κόμη Giovanni Minghelli Vaini (1817-1891), επικεφαλής της επαρχίας του Τορίνο, πρώην βουλευτή και μέλους της προσωρινής κυβέρνησης της Modena, ένθερμο οπαδό της ιταλικής ενοποίησης και του Cavour³³. Ο Sabbatini κάνει επίσης εκτενή αναφορά στο περιεχόμενο και στις επιδιώξεις του έργου του και σχολιάζει τους χαρακτήρες του³⁴.

Ο Giovanni Sabbatini με το πεντάπρακτο έργο του *Masaniello* φιλοδοξεί να φέρει επί σκηνής όσα συνέβησαν εκείνο το ταραγμένο δεκαήμερο του Ιουλίου 1647, αξιοποιώντας ως βασικό καμβά της πλοκής τα πραγματικά γεγονότα που πυροδότησαν και αμέσως μετά κατέπνιξαν την εξέγερση του Μαζανιέλλο. Ο βασικότερος από τους πρωταγωνιστές του, ο ήρωας-

³⁰ ANON., «Bòn, Francesco Augusto», *Enciclopedia Treccani*, χ.τ. χ.χ., <https://www-treccani.it/enciclopedia/francesco-augusto-bon/>, (πρόσβαση, 29 Σεπτεμβρίου 2021).

³¹ T. MEGALE, «Morelli, Alamanno», *Dizionario Biografico degli Italiani*, τ. 76, χ.τ. 2012, https://www.treccani.it/enciclopedia/alamanno-morelli_%28Dizionario-Biografico%29/, (πρόσβαση, 29 Σεπτεμβρίου 2021).

³² A. MANZI, «Sabbatini, Giovanni», *Enciclopedia Treccani*, χ.τ. 1936, https://www.treccani.it/enciclopedia/giovanni-sabbatini_%28Enciclopedia-Italiana%29/, (πρόσβαση, 29 Σεπτεμβρίου 2021).

³³ M.S. NIVES, «I prefetti della provincia di Torino: Giovanni Minghelli Vaini», *Scuola Superiore dell'Amministrazione dell' Interno*, χ.τ. Centro Stampa della S.S.A.I., 2013, http://ssaistorico.interno.gov.it/download/allegati1/prefetti-provinciatorino1861_1943.pdf (πρόσβαση, 29 Σεπτεμβρίου 2021) & G. SABBATINI, «Masaniello: dramma in cinque atti,» στο *Drammi storici e memorie concernenti la storia segreta del teatro italiano contemporaneo*, τ. II, Τορίνο: Michele Caffaretti Libraio, 1864, σ. 148. «La nostra amicizia nacque e crebbe in quei tempi nei quali noi preparavamo le anime nostre a non essere indegne dell'italiano risorgimento, e ad affrettarlo ancora... l'ora del riscatto suonò, e noi ... a un tratto ubbidimmo alla chiamata della patria, e le offrimmo il tributo dell'opera nostra. Toccò a te il governo della cosa pubblica, ed io assunsi l'opera difficile di mostrarmi alla pubblica opinione colla stampa periodica»: «Μεταξύ άλλων αναφέρει πως η φιλία τους γεννήθηκε την εποχή εκείνη που και οι δύο πάσχιζαν να προετοιμάσουν την ψυχή τους ώστε να σταθούν στο ύψος που απαιτούσε η ιταλική παλιγγενεσία, και αμέσως, μόλις η πατρίδα τους κάλεσε, της πρόσφεραν τη συνεισφορά τους μέσα από το έργο τους. Ο Sabbatini, συγκεκριμένα, εκείνη την περίοδο έδωσε τη δική του μάχη μέσα από τον περιοδικό τύπο».

³⁴ Ο.π.: G. SABBATINI, «Masaniello: dramma in cinque atti» στο *Drammi storici e memorie concernenti la storia segreta del teatro italiano contemporaneo*, σ. 149.

αντιήρωας Μαζανιέλλο, είναι ο πυρήνας γύρω από τον οποίον κινούνται όλοι οι υπόλοιποι χαρακτήρες που συγκροτούν συμμαχίες, προβαίνουν σε ανίερές συμφωνίες, εξυφαίνουν πλεκτάνες και εξεμούν συκοφαντίες. Το αντίπαλο δέος του Μαζανιέλλο είναι ο αντιβασιλιάς, ο πραγματικός εχθρός του ωστόσο δεν είναι άλλος από τον μέντορά του Γεοίνο, στον οποίο, ουσιαστικά, οφείλει την καταστροφή του.

Η δράση εξελίσσεται κατά κύριο λόγο μέσα από τις συγκρούσεις αντιμαχόμενων παρατάξεων και αντικρουόμενων συμφερόντων. Τα ανοιχτά μέτωπα είναι πολλά: αρχικά υπάρχει εκείνο του ξεσηκωμένου λαού που στρέφεται φανερά κατά του αντιβασιλιά και της κακοδιοίκησης (*malgoverno*). Ο αντιβασιλιάς με τη σειρά του πολεμά συγκαλυμμένα τον λαό και τους βαρόνους που μισεί και φοβάται. Ο Γεοίνο και ο συνεργάτης του, ο ληστής (*brigante*) Perrone, μηχανορραφούν εναντίον του Μαζανιέλλο, ενώ κατόπιν ο Γεοίνο βάζει στο παιχνίδι και τον αντιβασιλιά. Ο Γεοίνο μισεί και επιβουλεύεται τους βαρόνους. Οι βαρόνοι απεχθάνονται από την άλλη τον αντιβασιλιά και θέλουν να τον εξοντώσουν ώστε να αποκτήσουν απευθείας πρόσβαση στον βασιλιά Φίλιππο Δ'. Οι ίδιοι αποστρέφονται εξίσου τον λαό και τον *capitan del popolo* Μαζανιέλλο: για λίγο ωστόσο, από φόβο ή συμφέρον, συντάσσονται με αυτόν. Τις διαπλοκές και τις σκευωρίες διευκολύνουν αφενός ο συγκρουσιακός και πολεμοχαρής χαρακτήρα του λαού της Νάπολης και η απρόσκοπτη αλλαγή στρατοπέδων των ισχυρών, ανάλογα με την έκβαση της εξέγερσης, το κέρδος και τον κίνδυνο.

Ο Μαζανιέλλο δεν στέκει αφελής ή ανυποψίαστος απέναντι σε όλα αυτά. Αντιθέτως, ο Sabbatini τον παρουσιάζει ιδιαίτερα εύστροφο και επιφυλακτικό προς όλους, μάλιστα από την αρχή δεν εμπιστεύεται τον Γεοίνο και τον θεωρεί κατάσκοπο του αντιβασιλιά. Είναι ιδεαλιστής και ειλικρινής ως προς τις προθέσεις του, στην ηγεσία όμως του αγώνα για την κατάργηση των φόρων και την απόδοση του προνομίου του βασιλιά Καρόλου Ε' στον λαό της Νάπολης είναι ουσιαστικά ολομόναχος. Ο Μαζανιέλλο δεν έχει έμπιστους συνεργάτες ενώ βρίσκεται επικεφαλής ενός λαού-μαριονέτα, «[...] ενός λαού χωρίς μυαλό, χωρίς καρδιά, ασταθή στην αγάπη και στο μίσος, δειλό στη μιζέρια, διεφθαρμένο από την πολυτέλεια της

αφθονίας, σκλάβο εκείνου που έχει τον τελευταίο λόγο, ευγνώμων σε όποιον τον εξαπατά, αγάριστο σε εκείνον που τον ευεργετεί!...»³⁵.

Ο ρομαντικός ήρωας που ενσαρκώνει ο Μαζανιέλλο είναι πατριώτης και πολίτης έτοιμος να δώσει τη ζωή του για το καλό του λαού του, χωρίς να απολαμβάνει την κατανόηση και την έγκριση των συγχρόνων του. Υπερήφανος και μεγάθυμος, αναλαμβάνει εθελοντικά να αντιταχθεί στη συλλογική απραγία και να θυσιαστεί, πιστός μέχρι το τέλος στον σκοπό του. Ένα ακόμα στοιχείο που συμπληρώνει το ρομαντικό προφίλ του ήρωα, είναι ο διχασμός της προσωπικότητάς του, που προκαλεί την κοινωνία και τελικά τον καταδικάζει σε μια τραγική διαφωνία με την πραγματικότητα και με τον εαυτό του.

Η πλοκή του έργου είναι η ακόλουθη:

Ο Μαζανιέλλο, εξοργισμένος με τους φοροεισπράκτορες (gabellieri), οργανώνει μια μεγάλη εξέγερση μ' εκείνον επικεφαλής. Μέντοράς του χρίζεται ο Genoïno, που όσο και αν προσπαθεί να τον κολακέψει, ο Μαζανιέλλο τον θεωρεί πάντοτε κατάσκοπο του αντιβασιλιά. Ο Genoïno είναι εκείνος που αναφέρει στον Μαζανιέλλο την ύπαρξη του περιφήμου προνομίου που είχε παραχωρήσει ο Κάρολος Ε' στην πόλη της Νάπολης και τον ενθαρρύνει να το απαιτήσει από τον αντιβασιλιά.

Στο μεταξύ στη Νάπολη επικρατεί απόλυτο χάος. Οι παράγκες όπου εισπράττονται οι gabelle καίγονται μαζί με το περιεχόμενό τους, παντού υπάρχουν στρατιώτες και θύματα. Ο Μαζανιέλλο ηγείται ενός όχλου 50.000 ατόμων και όλη η πόλη είναι με το μέρος του. Ο ίδιος μολαταύτα δεν επιθυμεί να χυθεί αίμα ενώ ο λαός διψά για αιματηρή εκδίκηση. Ένας από τους ευγενείς, ο Duca di Maddaloni, προκειμένου να γλιτώσει την περιουσία του, προσφέρει την υποστήριξή του στον Μαζανιέλλο. Ο Μαζανιέλλο αποδέχεται την πρόταση, ύστερα όμως από λίγο, ο Maddaloni συνάπτει νέα συμφωνία με τον ληστή Perrone με στόχο να στραφούν από κοινού κατά του Μαζανιέλλο.

Το σύνθημα του λαού, «ζήτω ο βασιλιάς και θάνατος στην κακοδιοίκηση», κάνει τους βαρόνους να χαμογελούν γιατί πιστεύουν πως η εξέγερση αφορά αποκλειστικά το πρόσωπο του αντιβασιλιά. Έτσι, τον εκβιάζουν πως θα πληροφορήσουν τον βασιλιά για τα έκτροπα στη Νάπολη. Ο

³⁵ Ο.π., σσ. 291-292. «... un popolo senza mente, senza cuore, incostante nell'amore e nell'odio, vile nella miseria, rotto ai vizi nell'abbondanza, servo di chi ultimo grida, riconscente a chi lo inganna, ingrato a chi lo benefica!...». Μτφρ. της γράφουσας.

αντιβασιλιάς όμως από την άλλη τους απειλεί πως θα βγάλει στη φόρα όλες τους τις ατασθαλίες τις οποίες γνωρίζει από πρώτο χέρι. Στην πραγματικότητα οι βαρόνοι θέλουν να απαλλαγούν από τον αντιβασιλιά και κάθε επόμενο αντιβασιλιά και να αποκτήσουν απευθείας δοσοληψίες με τον βασιλιά Φίλιππο Δ' ³⁶.

Ο Giulio Genuino επισκέπτεται τότε τον αντιβασιλιά και τον συμβουλεύει πως για να σωθεί από την οργή του λαού, να διατηρήσει την εύνοια του βασιλιά και να πλήξει την αλαζονεία των βαρόνων θα πρέπει να πάρει με το καλό τον Μαζανιέλλο και να υποσχεθεί στον λαό αυτό που ζητά, δηλαδή το προνόμιο του Καρόλου Ε'. Έτσι, η επανάσταση θα σβήσει από μόνη της ενώ εκείνοι θα ετοιμάζουν τη στρατηγική τους με την έγκριση του βασιλιά, ώστε να μην ξανασηκώσει πλέον κανένας το κεφάλι ³⁷. Στο μεταξύ οι βαρόνοι συνωμοτούν κατά του αντιβασιλιά. Θέλουν να πνίξουν την εξέγερση στο αίμα με τη βοήθεια του ληστή Perrone και ακόμα 300 ληστών της συμμορίας του, και να κερδίσουν την εύνοια του βασιλιά της Ισπανίας αποδεικνύοντας την ανικανότητα του δούκα d' Arcos. Ο Genoino προσποιείται πως έχει πάρει το μέρος των επαναστατών ³⁸, ενώ ο Perrone που συνωμοτεί με τους βαρόνους κατηγορεί τον Genuino πως συνωμοτεί με τον αντιβασιλιά. Ταυτόχρονα οι ευγενείς δούκας di Maddaloni και Giuseppe Caraffa προσφέρουν την προστασία τους στον λαό ³⁹.

Ο Μαζανιέλλο εμφανίζεται στη συνέχεια ενώπιον όλων συνοδευόμενος από τον Genoino και τον Perrone, ντυμένος με πουκάμισο και ασημοποιίκιλτα υποδήματα. Η εικόνα του προκαλεί δυσαρέσκεια στο συγκεντρωμένο πλήθος. Φημολογείται πως ο Μαζανιέλλο και ο αντιβασιλιάς έκλεψαν από κοινού το προνόμιο του Καρόλου Ε' που δεν βρέθηκε μέσα στα αρχεία, στην πραγματικότητα όμως το έχει κλέψει ο ίδιος ο αντιβασιλιάς. Ο Μαζανιέλλο αρνείται την κατηγορία και καλεί όλους να πάρουν τα όπλα τους και να πάνε στο παλάτι του αντιβασιλιά για να διεκδικήσουν το προνόμιο. Το πλήθος αμέσως αλλάζει στάση και ενθουσιάζεται επευφημώντας τον Μαζα-

³⁶ Ο.π., σσ. 195-200.

³⁷ Ο.π., σσ. 201-202.

³⁸ Ο.π., σ. 210.

³⁹ Ο.π., σσ. 211-212.

νιέλλο ενώ στον στίβο της διαπλοκής εισέρχεται και ο καρδινάλιος αρχιεπίσκοπος Filomarino⁴⁰. Ο καρδινάλιος παρουσιάζεται ως αγγελιαφόρος της ειρήνης, φέρνει στον λαό το προνόμιο του Καρόλου Ε' γραμμένο σε περγαμνή και το παραδίδει στα χέρια του Μαζανιέλλο. Ο λαός επευφημεί τώρα τον αρχιεπίσκοπο Filomarino⁴¹.

Αμέσως μετά ο Perrone και οι 300 ληστές του στρέφονται κατά του Μαζανιέλλο, παρότι του είχαν αρχικά υποσχεθεί τη συνδρομή τους και υποστηρίζουν τώρα τους βαρόνους. Ο Μαζανιέλλο πληροφορείται το εύρος της συνωμοσίας των βαρόνων, ακόμα και την ύπαρξη ναρκών στους υπονόμους της Νάπολης κάτω από την Piazza del Mercato, και μαθαίνει πως όλα τα νερά των κρηνών έχουν δηλητηριαστεί. Οι επαναστάτες σκοτώνουν τώρα εν ψυχρώ όσους υποπτεύονται για προδοσία και πολιορκούν την εκκλησία και το μοναστήρι του Carmine ενώ ο καρδινάλιος Filomarino προσπαθεί να τους ηρεμήσει⁴².

Ο Μαζανιέλλο έρχεται αντιμέτωπος με τους βαρόνους. Τους παραθέτει μία προς μία τις προδοσίες τους, τους κατηγορεί επειδή θέλουν να ξεκληρίσουν ολόκληρο τον πληθυσμό της πόλης και αποκεφαλίζει τον Giuseppe Caraffa⁴³. Ο Genoino βρίσκει στο μεταξύ τον αντιβασιλιά και την αντιβασιλίτσα και τους προτείνει να μεταστρέψουν τη λατρεία του λαού για τον Μαζανιέλλο σε αμφιβολία και μίσος, βάζοντας στο κρασί του, κατά την τελετή της υπογραφής της συμφωνίας μεταξύ του λαού και του αντιβασιλιά, ένα δηλητήριο που θα τον οδηγήσει σε υπερβολές, σε τρελές διαταγές, σε πλήρη σύγχυση, σε τρέλα. Ο αντιβασιλιάς αποδέχεται την ιδέα του Genoino, παρότι στην πραγματικότητα τον μισεί⁴⁴. Ο καρδινάλιος Filomarino επισκέπτεται τον αντιβασιλιά και τον καλεί να συζητήσουν τα αιτήματα του λαού. Ταυτόχρονα, προσπαθεί να τον χειραγωγήσει για να πάρει

⁴⁰ Ο.π., σσ. 213-217. «Masaniello! - Guardati! - Sei tradito», «Masaniello è il traditore della patria». Μτφρ. της γράφουσας.

⁴¹ Ο.π., σσ. 218-221.

⁴² Ο.π., σσ. 228-230.

⁴³ Ο.π., σσ. 232-235.

⁴⁴ Ο.π., σσ. 241-247. «Genoino è una creatura spregevole perché consacrò la sua vita sempre alle opere perverse, a raccogliere solo i frutti del tradimento; ma»: «...Ο Genoino είναι ένα πλάσμα ποταπό γιατί αφιέρωσε τη ζωή του στα κακόβουλα έργα, για να δρέψει μόνο τους καρπούς της προδοσίας...». Μτφρ. της γράφουσας.

μια σωστή απόφαση και να μην αθετήσει αργότερα τους όρκους και τις υποσχέσεις του απέναντι στον λαό⁴⁵.

Βρισκόμαστε τώρα στη μεγάλη αίθουσα του παλατιού του αντιβασιλιά με πρόβολο που βλέπει στην πλατεία. Παρόντες είναι διάφοροι βαρόνοι, ο αρχηγός της φρουράς, ο πρόεδρος και τα μέλη του συμβουλίου της Νάπολης (Collaterale), οι σύμβουλοι του κράτους και ο πρόεδρος του ιερατείου. Παντού υπάρχουν οπλισμένοι φρουροί που κοιτούν με περιφρόνηση το πλήθος που συγκεντρώνεται στην πλατεία. Οι βαρόνοι συζητούν μεταξύ τους περιμένοντας να δουν τον *capitan del popolo*⁴⁶.

Ο αντιβασιλιάς ζητά από τους παρισταμένους να μη βιαστούν να κρίνουν τις αποφάσεις του ούτε να τις εκλάβουν ως πράξεις αδυναμίας ή δεσποτισμού. Στόχος του είναι να αποφευχθεί η αναρχία στη Νάπολη που αποτελεί μια πρόσφορη κατάσταση για τη Γαλλία, η οποία έχει ήδη στείλει στη Ρώμη τον δούκα di Guisa⁴⁷ που είναι έτοιμος να αρπάξει τη λεία μόλις παρουσιαστεί η ευκαιρία. Ο Μαζανιέλλο εμφανίζεται συνοδευόμενος από τον Antonio Arpaia, έναν από τους εκλεγμένους αρχηγούς του λαού, και τον Giulio Genoino, ενώ το πλήθος τον επευφημεί και μαζί με αυτόν την Παναγία του Carmine, τον βασιλιά Φίλιππο Δ' και τον δούκα d'Arcos⁴⁸. Είναι ντυμένος με ασημοποικίλο ύφασμα, στο πλαϊνό του κρέμεται σπαθί

⁴⁵ Ο.π., σσ. 247-253. Τα αιτήματα του λαού είναι τα εξής: 1. Να τεθούν άμεσα σε ισχύ τα προνόμια του Καρόλου Ε σύμφωνα με τα οποία η Νάπολη ήταν ελεύθερη από βάρη και φόρους. 2. Να καταργηθούν όλες οι επιβαρύνσεις που επιβλήθηκαν στον λαό της Νάπολης μετά από την ασυλία που δόθηκε από τον αυτοκράτορα Κάρολο Ε'. 3. Καμιά επιβολή οποιασδήποτε μορφής να μην ισχύσει στο μέλλον χωρίς την έγκριση του Βασιλιά της Ισπανίας και του ποντίφικα της Ρώμης. 4. Ο λαός να έχει ίσα δικαιώματα ψήφου με τους ευγενείς σε όλα τα δημόσια ζητήματα και διαπραγματεύσεις. 5. Να ξεχαστούν τα κινήματα και οι εξεγέρσεις σαν να μην έλαβαν ποτέ χώρα. 6. Όλα τα παραπάνω άρθρα θα πρέπει να επικυρωθούν από τον βασιλιά και μέχρις ότου γίνει αυτό, ο λαός να παραμείνει οπλισμένος.

⁴⁶ Ο.π., σσ. 255-256.

⁴⁷ G. BOURGIN, «Guisa, Enrico II duca di», *Enciclopedia Treccani*, χ.τ. 1933, https://www.treccani.it/enciclopedia/enrico-ii-duca-di-guisa_%28Enciclopedia-Italiana%29/, (πρόσβαση, 3 Οκτωβρίου 2021). Πρόκειται για τον Ερρίκο Β' του Γκιζ ο οποίος εκμεταλλεύτηκε την εξέγερση του Μαζανιέλλο για να προβάλει τις αξιώσεις που διατηρούσε η οικογένειά του στο Βασίλειο της Νάπολης. Έγινε για έξι μήνες δόγης της λεγόμενης Βασιλικής Δημοκρατίας της Νάπολης υπό την προστασία της Γαλλίας. Όμως η στάση του τον αποξένωσε από τους Ναπολιτάνους που αρχικά τον είχαν χαιρετίσει ως βασιλιά. Το 1648 η Δημοκρατία έπεσε και οι Ισπανοί τον συνέλαβαν.

⁴⁸ Ο.π.: G. SABBATINI, *Drammi storici e memorie concernenti la storia segreta del teatro italiano contemporaneo*, σσ. 256-259.

και φορά καπέλο με φτερά στο κεφάλι του. Γονατίζει μπροστά στον αντιβασιλιά και από τη μεγάλη του συγκίνηση δεν μπορεί να αρθρώσει λέξη. Εκείνος τον καλοπιάνει και προσπαθεί να τον διαφθείρει, δίνοντάς του τον τίτλο του δούκα του Αγίου Γεωργίου, πράξη που εξοργίζει τον Μαζανιέλλο. Ο καρδινάλιος εξομαλύνει την κατάσταση κολακεύοντας τον Μαζανιέλλο για την ταπεινοφροσύνη του και για την ανιδιοτέλειά του και εκείνος ενθουσιάζεται με την αγιοσύνη και τη σοφία του καρδινάλιου⁴⁹.

Στην πέμπτη και τελευταία πράξη του έργου, ο Μαζανιέλλο, έχοντας πλέον καταναλώσει το δηλητηριασμένο ποτό, περιέρχεται σε παραλήρημα μεγαλομανίας και παραλογισμού, χάνει την κρίση του και παρεκτρέπεται σε υπερβολές⁵⁰. Έχει παραισθήσεις, νομίζει πως μπροστά του απλώνεται μια θάλασσα από αίμα στην οποία επιπλέουν άψυχα κορμιά και ανάμεσά τους το κεφάλι του Giuseppe Caraffa. Η συμπεριφορά του στρέφει την κοινή γνώμη εναντίον του. Οι ψαράδες επιστρέφουν από το ψάρεμα με τα δίχτυα τους γεμάτα και τον χλευάζουν⁵¹.

Ο Μαζανιέλλο παλινδρομεί διαρκώς μεταξύ παράνοιας και λογικής, οι μεταπτώσεις της διάθεσής του είναι έντονες. Έτσι, σε μια στιγμή διαύγειας, αντιλαμβάνεται πως ο αντιβασιλιάς τον δηλητηρίασε για να στρέψει τον λαό εναντίον του, ο οποίος τώρα επευφημεί τον αντιβασιλιά ζητώντας του

⁴⁹ Ο.π., σσ. 261-266. «... Ma non sapete che ora andiamo in chiesa per giurare un accordo tra il popolo e il governo? che quando io non fossi più il capitano del popolo, ma un duca, non potrei porre la mia mano sul vangelo a nome del popolo?...»: «...Μα δεν ξέρετε πως τώρα θα πάμε στην εκκλησία για να επισφραγίσουμε με όρκο τη συμφωνία μας μεταξύ του λαού και της κυβέρνησης; Και πως όταν δεν θα είμαι πια ο capitano del popolo αλλά ένας δούκας, δεν θα μπορώ να βάλω το χέρι μου πάνω στο ευαγγέλιο στο όνομα του λαού;...». Μτφρ. της γράφουσας.

⁵⁰ Ο.π., σσ. 269-271. Αυτοαποκαλείται αφέντης της γης και της θάλασσας, του φωτός και του σκότους και διατάζει τη θάλασσα να φέρει στην επιφάνεια το φως του ήλιου. Κρατά ένα κομμάτι χρυσό, το πετά στο νερό και τη διατάζει και πάλι να φέρει στην επιφάνεια το φως του ήλιου. Οι άνδρες του προσπαθούν να τον συγκρατήσουν. Μονολογεί πως το χρυσάφι έχει τη μεγαλύτερη δύναμη στο σύμπαν και όσοι το έχουν στα χέρια τους διαφεντεύουν τον κόσμο. Εκείνος μισεί αυτό το ποταπό μέταλλο που διαφθείρει τους ανθρώπους και τον κάνει τύρανο για τα αδέρφια του. Όμως λέει πως κατόρθωσε να αποκτήσει όσο χρυσάφι ήθελε και πως με τη δύναμή του τώρα κινεί τους ανθρώπους και τον κόσμο.

⁵¹ Ο.π., σσ. 272-277. «Maledetto, o Masaniello/ è il tuo nome in ogni core/ ed il giorno a noi più bello/ sarà il dì che traditore/ tutta Italia ti dirà»: «Καταραμένο, ω Μαζανιέλλο/ είναι το όνομά σου σε κάθε καρδιά/ και η πιο ωραία ημέρα για εμάς/ θα είναι όταν όλη η Ιταλία/ προδώτη θα σε πει». Μτφρ. της γράφουσας.

να τον γλιτώσει από τον τύραννο Μαζανιέλλο⁵²! Κάποιοι από τους αρχηγούς του λαού συνωμοτούν εναντίον του Μαζανιέλλο ψάχνοντας τρόπο για να τον εξοντώσουν⁵³. Ο Μαζανιέλλο πορεύεται προς τον άμβωνα της εκκλησίας του Carmine για να μιλήσει στο συγκεντρωμένο πλήθος, νιώθοντας πως έχει ξαναβρεί τα λογικά του και πως είναι έτοιμος να δαμάσει και πάλι τις ψυχές των Ναπολιτάνων. Η σύζυγός του Stefanilla χαίρεται, σύντομα όμως καταλαβαίνει πως ο «Maso» της θα θυσιαστεί για τον λαό του, όπως ο Χριστός για τους ανθρώπους και πως ανταμοιβή γι' αυτή του την πράξη δεν θα βρει παρά μόνο στον ουρανό⁵⁴.

Ο Μαζανιέλλο καταλαβαίνει πως όλα αυτά που πίστεψε ήταν ένα όνειρο γιατί είχε να παλέψει όχι μόνο με προδότες αλλά και με ένα λαό που δεν καταλάβαινε το συμφέρον του. Τότε εμφανίζονται άνδρες οπλισμένοι με αρκεβούζια που, φωνάζοντας το όνομά του, πυροβολούν προς τη μεριά της εκκλησίας, εκεί όπου βρίσκεται το ζευγάρι. Ο Μαζανιέλλο πέφτει πληγωμένος από τις σφαίρες και η Stefanilla στην αγκαλιά του⁵⁵.

Ο καρδινάλιος Filomarino σπεύδει κοντά του. Ο Μαζανιέλλο ψυχορραγεί και με τρεμάμενη φωνή και δάκρυα στα μάτια, ζητά να τον συγχωρήσει για όλες του τις αμαρτίες. Ο Filomarino τον παρηγορεί με στοργή λέγοντας πως τα δάκρυά του θα έχουν αντίκρισμα στον ουρανό και πως η καταδίκη του από τους ανθρώπους προεξοφλεί τη συγχώρεσή του από τον Θεό. Πεθαίνοντας, ψελλίζει στον Θεό να συγχωρέσει τους συμπατριώτες του επειδή δεν έχουν ψωμί. Κάποιοι από το πλήθος ορμούν έξαλλοι μέσα στην εκκλησία κραδαίνοντας τα σπαθιά τους και φωνάζοντας; «Vogliamo la testa di Masaniello»: «Θέλουμε το κεφάλι του Μαζανιέλλο». Ο καρδινάλιος σηκώνει τα χέρια προς τον ουρανό λέγοντας πως όλα τέλειωσαν⁵⁶.

⁵² Ο.π., σσ. 277-283. «Fuggiamo... Maso, fuggiamo! Da quel giorno che ti vestisti d'oro... da quel giorno che noi fummo accolti dal viceré e dalla viceregina, perdesti la tua quiete, la tua bontà, l'amore dei Napolitani... Da quel, giorno infame, che fosti eguale a un re, io t'ho perduto...». «Ας φύγουμε...Maso, ας φύγουμε! Από εκείνη την ημέρα που ντύθηκες στο χρυσάφι...από εκείνη την ημέρα που μας δέχτηκε ο ο αντιβασιλιάς και η αντιβασιλίτισσα, έχασες την ηρεμία σου, την καλοσύνη σου, την αγάπη των Ναπολιτάνων...από εκείνη την αποφράδα ημέρα, που ήσουν ίδιος με βασιλιά, εγώ σε έχασα...». Μτφρ. της γράφουσας.

⁵³ Ο.π., σσ. 283-286. Οι αρχηγοί του λαού είναι οι Carlo και Salvatore Cattaneo, Angelo, Ardizzone και Andrea Rama.

⁵⁴ Ο.π., σσ. 291-292.

⁵⁵ Ο.π., σσ. 289-294.

⁵⁶ Ο.π., σσ. 294-296.

Carlos Antonio Gomes, *Salvator Rosa: dramma lirico in 4 atti*

Ο βραζιλιάνος συνθέτης Carlos Antonio Gomes (1836-1896) έζησε για μεγάλο διάστημα στην Ιταλία και συγκεκριμένα στο Μιλάνο, προκειμένου να τελειοποιήσει τις μουσικές του γνώσεις. Θεωρείται μάλιστα ο πρώτος συνθέτης του Νέου Κόσμου, του οποίου το έργο έγινε αποδεκτό από το ιταλικό κοινό. Το λυρικό του δράμα *Salvator Rosa* παρουσιάστηκε για πρώτη φορά με επιτυχία το 1874 στο κοινό της Γένοβας⁵⁷. Ο Gomes αποδίδει πράγματι εύστοχα το επαναστατικό κλίμα, τις συμπαιγνίες και την ευμετάβολη κρίση του λαού της Νάπολης. Ο δημιουργός επινοεί πολλούς χαρακτήρες και αρκετά από τα δρώμενα ενώ καινοτομεί εισάγοντας έναν σημαντικό συμπρωταγωνιστή δίπλα στον Μαζανιέλλο, τον ναπολιτάνο ζωγράφο, χαρακτήρα και ποιητή, Salvatore Rosa (1615-1673).

Ως ζωγράφος ο Rosa υπήρξε γνωστός για τα τοπία του, για τις σκηνές από μάχες, για τα αλληγορικά του πορτρέτα και για την προτίμησή του σε θέματα μυθικά, βιβλικά και μυστηριακά. Ως ποιητής υπήρξε επίσης αρκετά δραστήριος. Στο ποιητικό του έργο ανήκει μεταξύ άλλων το *La guerra*, εμπνευσμένο από την εξέγερση του Μαζανιέλλο, στο οποίο θίγεται η κακοδιοίκηση των ιταλών ηγεμόνων και η διαρκής παρέμβαση της Γαλλίας και της Ισπανίας στον ιταλικό χώρο. Δεν είναι επομένως περίεργο που ο συνθέτης Gomes επέλεξε το όνομα μιας γνωστής πνευματικής προσωπικότητας του 17ου αιώνα για να τιτλοφορήσει το έργο του. Αυτό που πιθανώς δεν ήταν σε θέση να γνωρίζει είναι πως την εποχή της εξέγερσης του Μαζανιέλλο, ο *Salvator Rosa* κατά πάσα πιθανότητα δεν βρισκόταν στη Νάπολη, αλλά στη Φλωρεντία όπου παρέμεινε από το 1640 μέχρι το 1649⁵⁸. Ένας ακόμα λόγος αυτής της επιλογής του Gomes είναι ίσως πως πολλά σχέδια και σκίτσα του Μαζανιέλλο αποδίδονται στον ζωγράφο⁵⁹.

⁵⁷ R. BIANCHI, «Gomes, Antonio Carlos», *Enciclopedia Treccani*, χ.τ. 1933, https://www.treccani.it/enciclopedia/antonio-carlos-gomes_%28Enciclopedia-Italiana%29/, (πρόσβαση, 27 Σεπτεμβρίου 2021).

⁵⁸ ANON., «Rosa, Salvatore», *Enciclopedia Treccani*, χ.τ. χ.χ. <https://www.treccani.it/enciclopedia/salvatore-rosa/>, (πρόσβαση, 27 Σεπτεμβρίου 2021).

⁵⁹ L. MORGAN, *The life and times of Salvator Rosa*, τ. 1, Λονδίνο: Henry Colburn, 1824, σσ. 383-386.

Πρώτη πράξη⁶⁰

Βρισκόμαστε στο εργαστήριο του ζωγράφου Salvator Rosa στη Napoli του 1647. Ο τελευταίος ζωγραφίζει ένα νέο έργο και μιλά με τον νεαρό Gennariello για γυναίκες και έρωτα. Στη σκηνή εισέρχεται ο νεαρός ψαράς Μαζανιέλλο που είναι ο αρχηγός της λαϊκής αντίστασης ενάντια στον αντιβασιλιά δούκα d'Arcos, και αποκαλύπτει στον Salvator Rosa πως από στιγμή σε στιγμή θα ξεσπάσει λαϊκή εξέγερση. Οι δυο τους δηλώνουν πως ενωμένοι θα αγωνιστούν για την ελευθερία της πατρίδας ακόμα και αν χρειαστεί να χύσουν το αίμα τους γι' αυτή⁶¹. Ο Salvator Rosa όμως συλλαμβάνεται από τον κόμη του Badajoz και οδηγείται ενώπιον του δούκα d'Arcos. Οι μαθητές του ζωγράφου, μόλις πληροφορούνται τη σύλληψη του δασκάλου τους, τρέχουν έξω για να συνενωθούν με τους επαναστάτες⁶².

Στην επόμενη σκηνή ο δούκας d'Arcos και ο διοικητής των ισπανικών στρατευμάτων Fernandez, μιλούν για την επανάσταση που πιστεύουν πως πρόκειται να ξεσπάσει. Ο δούκας d'Arcos διατάζει τους ανθρώπους του να ετοιμαστούν να δώσουν ένα μάθημα στον λαό ώστε «να μην τολμήσουν να σηκώσουν το κεφάλι τους από τη λάσπη»⁶³. Ο κόμης του Badajoz φέρνει τον κρατούμενο Salvator Rosa ενώπιον του αντιβασιλιά. Ο ζωγράφος κατηγορείται πως συνωμοτεί ενάντια στην εξουσία. Εκείνος αρνείται την κατηγορία, δεν παραλείπει όμως να υποστηρίξει τον λαό που διαμαρτύρεται για την παραβίαση των προνομίων που είχαν παραχωρηθεί στην πόλη από τον Κάρολο Ε΄.

⁶⁰ A.C. GOMES, *Salvator Rosa: dramma lirico in 4 atti*, λιμπρέτο Ghislanzoni, Μιλάνο: A., Edizioni Ricordi, χ.χ., σσ. 7-24. Η ίδια επίσης τον τοποθετεί στο σκηνικό της δράσης, συγκεκριμένα αναφέρει πως μόλις ο Rosa πληροφορήθηκε πως επρόκειτο να ξεσπάσει επανάσταση στη Νάπολη, ευθύς αμέσως έκλεισε το σπίτι του στη Ρώμη (sic), και αναχώρησε για τη Νάπολη. Εκεί τον υποδέχτηκαν με μεγάλες τιμές, όχι μόνο ο λαός αλλά και ολόκληρος ο καλλιτεχνικός κόσμος.

⁶¹ Ο.π., σ. 13. «Fratelli in una cosa, fratelli in un desir: di liberar la patria, di vincere o morir!».

⁶² Ο.π., σ. 17. «...ormai si affretti l'ora fatal...fuori i moschetti mano al pugnale»: «..τώρα ας βιαστούμε, η μοιραία η ώρα... έξω τα μουσκέτα, στο χέρι τα μαχαίρια!». Απόδ. της γράφουσας.

⁶³ Ο.π., σ. 18. «...dal fango il capo rialzar non osi!...». Απόδ. της γράφουσας.

Στην αίθουσα εισέρχεται αναστατωμένη η Isabella, κόρη του αντιβασιλιά, την οποία αγαπά κρυφά ο ζωγράφος, και μεταφέρει το νέο της εξέγερσης που έχει εξαπλωθεί σε ολόκληρη την πόλη. Η Isabella προσπαθεί να πείσει τον πατέρα της να μην κρατήσει αδιάλλακτη στάση υποστηρίζοντας πως ο λαός της Νάπολης έχει υποφέρει πολλά βάσανα. Ο αντιβασιλιάς αρνείται ωστόσο κατηγορηματικά να σκύψει, όπως λέει, το κεφάλι και να σύρει στη λάσπη το στέμμα του βασιλιά του. Ο Salvator Rosa εν τω μεταξύ φοβάται πως δεν υπάρχει τρόπος να προσεγγίσει την Isabella και νιώθει απελπισμένος. Καθώς η επανάσταση παίρνει διαστάσεις, ο δούκας d'Arcos, ο κόμης, η Isabella και οι στρατιώτες τους διαφεύγουν από μια μυστική πόρτα. Ο Salvator Rosa μένει πίσω και οι επαναστάτες μπαίνουν στο παλάτι με επικεφαλής τον Μαζανιέλλο, ενώ ο λαός τους δοξάζει σαν ήρωες.

Δεύτερη πράξη⁶⁴

Σε ένα δωμάτιο στο Castelnuovo της Νάπολης, ο αντιβασιλιάς, αφού δέχτηκε να συναντηθεί με τον Μαζανιέλλο, δείχνει πρόθυμος να υπογράψει το έγγραφο με τα αιτήματα των επαναστατών προκειμένου να κερδίσει χρόνο, καθώς η Ισπανία καθυστερεί τις ενισχύσεις. Σε καμιά περίπτωση όμως δεν σκοπεύει να έρθει σε συμφωνία μαζί τους. Δικαιολογεί το σχέδιό του λέγοντας πως «είναι νόμος για όποιον κυβερνά η σφαγή και ο τρόμος»⁶⁵. Ο κόμης του Badajoz και ο Fernandez εμφανίζονται συνοδευόμενοι από τον Salvator Rosa που είναι ο αγγελιαφόρος του Μαζανιέλλο. Στον τελευταίο ο δούκας d'Arcos παραδίδει τη συνθήκη που δόθηκεν εγγυάται τις απαιτήσεις του λαού. Κατόπιν αποχωρεί και ο Salvator, ο οποίος, μένοντας μόνος, συλλογίζεται την αγαπημένη του Isabella που εμφανίζεται εκείνη τη στιγμή. Οι δύο νέοι εξομολογούνται τον έρωτα που νιώθουν ο ένας για τον άλλον.

Στην επόμενη σκηνή μεταφερόμαστε στην παραλία της Νάπολης όπου ο κόσμος γιορτάζει με χορούς και τραγούδια τη συνθήκη που υπέγραψε ο αντιβασιλιάς. Ο λαός θεωρεί αυτουργό αυτής της επιτυχίας τον Μαζανιέλλο και είναι πρόθυμος να πολεμήσει για να απαλλαγεί από την ισπανική κυριαρχία. Ο Μαζανιέλλο, όμως, υπενθυμίζει σε όλους πως ο Θεός τους έδωσε τη νίκη στο όνομα της δικαιοσύνης⁶⁶ και προσπαθεί να τους επαναφέρει

⁶⁴ Ο.π., σσ. 25-38.

⁶⁵ Ο.π., σ. 26. «Son legge a chi regna la strage e il terror». Μτφρ. της γράφουσας.

⁶⁶ Ο.π., σ. 34. «Popol mi ascolta! - nella giusta lotta Iddio fu teco... e hai vinto.».

στην τάξη αναφέροντας πως ο δούκας d' Arcos είναι ο νόμιμος ηγεμόνας του βασιλείου, ενώ ο ίδιος άλλο δεν επιθυμεί από το να επιστρέψει στην ήρεμη ζωή του ψαρά μετά την ολοκλήρωση της επανάστασης. Ο δούκας d' Arcos εν τω μεταξύ καταφτάνει με μια πομπή ευγενών και προτείνει δήθεν εγκάρδια το χέρι στον Μαζανιέλλο λέγοντάς του πως χάρη σε αυτόν επιστρέφουν στη Νάπολη η ειρήνη και η ελευθερία. Απευθυνόμενος κατόπιν στον λαό ανακοινώνει πως θα σεβαστεί τα παλαιά προνόμια που είχε παραχωρήσει στη Νάπολη ο βασιλιάς Κάρολος Ε' ⁶⁷. Το εξαπατημένο πλήθος εκφράζει την ελπίδα πως η ελευθερία του τόπου δεν είναι πλέον μακριά και ζητωκραυγάζει «Ζήτω ο δούκας», «Viva il Duca», ενώ ο δούκας d' Arcos και η ακολουθία του ψιθυρίζουν συνωμοτικά πως θα συντρίψουν τους επαναστάτες και τον Μαζανιέλλο ⁶⁸.

Τρίτη πράξη ⁶⁹

Είναι βράδυ και το παλάτι είναι φωταγωγημένο για ένα γιορτινό δείπνο. Ο Μαζανιέλλο εν τω μεταξύ, βρίσκεται ήδη σε παραλήρημα και ονειρεύεται τον εαυτό του στη θέση του βασιλιά ⁷⁰. Οι αυλικοί και οι ευγενείς εκφράζουν την αποστροφή τους για τη συμμετοχή της πλέμπας στους εορτασμούς. Δεν τους φαίνεται περίεργο που ο Μαζανιέλλο, αυτός ο αγροίκος, όπως τον αποκαλούν, μέθυσε από το κρασί και μέσα στην απατηλή περηφάνια του δεν ξέρει τι λέει ⁷¹. Ο Salvator Rosa που είναι παρών, αντιλαμβάνεται πως το παραλήρημα του Μαζανιέλλο οφείλεται σε κάποιο δηλητήριο που του έχουν δώσει. Ο αντιβασιλιάς διατάζει τη σύλληψη του Rosa ο οποίος δεν έχει άλλη επιλογή από το να παραδοθεί.

⁶⁷ Ο.π., σ. 37. «A te la mano! (consegnando solennemente un foglio a Masaniello) Per te la pace in Napoli, La libertà rivive!... Di Carlo Quinto a voi le antiche leggi io rendo...a un popolo di eroi. Nulla poss' io negar...».

⁶⁸ Ο.π., σ. 38. «Veh! come baldi - si fan gli stolti Come li inebria - l'alto favor... Forse domani - quei fieri volti baciar la polvere - dovranno ancor». «Viva il Duca! A te soggetti, fidi a te saremo ognor... al magnanimo ed al forte plauda il popol vincitor».

⁶⁹ Ο.π., σσ. 39-54.

⁷⁰ Ο.π., σσ. 39-40.

⁷¹ Ο.π., σσ. 41-42. «Né più il ribrezzo del volgar lezzo ci offenda i sensi... ci turbi il cor...». Αλίμονο εάν ο λαός σηκώσει κεφάλι, λένε... Δεν θέλουν «...ούτε πια η αηδία της χυδαίας δυσωδίας να προσβάλλει τις αισθήσεις μας...ούτε να ενοχλεί τις καρδιές μας». Μτφρ. της γράφουσας.

Στη επόμενη σκηνή μεταφερόμαστε σε ένα μοναστήρι. Εκεί η Isabella αποκαλύπτει στον πατέρα της τον έρωτά της για τον *Salvator Rosa* προκαλώντας την οργή του. Επιμένει πως, ακόμα κι αν παραιτηθεί από τον έρωτά της για εκείνον, ποτέ δεν θα γίνει η γυναίκα κάποιου άλλου και πως θα προτιμήσει τον θάνατο⁷². Ο δούκας *d'Arcos* την απειλεί πως αν δεν συμμορφωθεί, ο αγαπημένος της θα εκτελεσθεί την επόμενη ημέρα. Η Isabella, προκειμένου να τον σώσει, τον εκλιπαρεί να του χαρίσει την ζωή υποσχόμενη πως θα τον υπακούσει και, ενώ αποχαιρετά με συντριβή το όνειρο του έρωτα, οι μοναχές τραγουδούν τη ματαιότητα της επίγειας ευτυχίας⁷³.

Τέταρτη πράξη⁷⁴

Μεταφερόμαστε στην είσοδο του Κάστρου με τη Βασιλική του *Carmine* σε πρώτο πλάνο και τη θέα της πόλης από κάτω μέχρι εκεί όπου φτάνει το μάτι. Είναι αυγή, ξημερώνει. Ο κόμης του *Badajoz* εμφανίζεται στην πόρτα του Κάστρου μαζί με τον ληστή (*brigante*) *Corcelli* και τους οπλισμένους συντρόφους του. Ο κόμης και ο *Corcelli* καταστρώνουν σχέδιο εξόντωσης του *Μαζανιέλλο* ενώ ο κρατούμενος *Rosa* ελευθερώνεται. Τότε ξεπροβάλλει μπροστά του η Isabella ντυμένη νύφη και του εξομολογείται πως ο πατέρας της θα την παντρέψει με τον *Fernandez*. Ο *Salvatore* απαντά πως «...εάν ορκίστηκες σε άλλους συζυγική πίστη, σήμανες τον θάνατό μου»⁷⁵. Η Isabella τού εξηγεί πως «της απεχθούς θηλιάς το τίμημα ήταν η ζωή σου!...»⁷⁶. Ο *Salvatore* την παρακαλεί να φύγουν μαζί μακριά, αλλά εκείνη έχει ήδη δεχθεί τη μοίρα της και αρνείται. Του λέει να φύγει και να τρέξει να σώσει τον *Μαζανιέλλο* που κινδυνεύει. Είναι όμως ήδη αργά γιατί εκείνη την ώρα ο τελευταίος σκοτώνεται.

Ο αντιβασιλιάς βγαίνει από το κάστρο μαζί με τους φρουρούς και ορισμένους από τους αυλικούς του. Ο *Salvatore* τον κατηγορεί για τον θάνατο του *Μαζανιέλλο* και ακολουθεί άγρια λογομαχία. Ο δούκας *d'Arcos* εκβιάζει την κόρη του να ενδώσει στον *Fernandez* για να μην την πληρώσει

⁷² Ο.π., σ. 53. «Padre... io rinunzio per sempre a lui... ma d'altri sposa giammai sarò... santo è l'amor che m'arde in cor... pur ch'ei sia salvo, lieta morrò...».

⁷³ Ο.π., σσ. 53-54.

⁷⁴ Ο.π., σσ. 55-66.

⁷⁵ Ο.π., σ. 60. «...Se ad altri giurasti la fede di sposa, mia morte segnasti!...». Μτφρ. της γράφουσας.

⁷⁶ Ο.π., σ. 60. «Del nodo abborrito, tua vita fu il prezzo!...». Μτφρ. της γράφουσας.

ο Salvatore. Εκείνη αυτοκτονεί με ένα μαχαίρι μπροστά στον αγαπημένο της και τον πατέρα της. Ο τελευταίος νιώθει το ανάθεμα των ουρανών να πέφτει πάνω του για την απώλεια του αγγέλου του. Ο Salvatore θρηνεί τον χαμένο του έρωτα, ενώ οι μαθητές του προσπαθούν να τον παρηγορήσουν. Το έργο ολοκληρώνεται με τα απελπισμένα λόγια του Salvatore «πέθανε... είναι η ζωή μια άνυδρη έρημος τώρα πια για μένα!»⁷⁷.

Συμπερασματικά

Η θρυλική εξέγερση του Μαζανιέλλο προκαλεί και εμπνέει τον εκάστοτε λογοτέχνη επειδή ο ηγέτης της, ένας χαρισματικός και παράφορος νέος, αναδεικνύεται σε μάρτυρα: ένας φτωχός ψαράς που ασκεί ακαταμάχητη γοητεία στον λαό του που όμως ανενδοίαστα τον αποκαθλώνει για να τον εξοντώσει αμέσως μετά. Είναι ο μεγάλθυμος ήρωας που αναλαμβάνει να φέρει εις πέρας το αδύνατο, να πράξει αυτό που όλοι, εάν διέθεταν τη στοιχειώδη κοινωνική συνείδηση, θα όφειλαν να επιδιώξουν από κοινού, που στο τέλος θεωρείται παράφρων ή αλαζόνας και πρέπει να εξουδετερωθεί επειδή αντιτίθεται στην καθεστηκία λογική.

Το τραγικό κάδρο της ζωής και της δράσης του θρυλικού Μαζανιέλλο, που συμπληρώνεται και ενισχύεται από την ξαφνική και ανέλπιστη ανέλιξη του στην εξουσία, όπως και η επαίσχυντη προδοσία με αποτέλεσμα την πτώση και τον θάνατό του, είναι από μόνα τους γεγονότα με μυθιστορηματική ένταση. Είθισται άλλωστε τόσο στην ιστορία όσο και στη λογοτεχνία η αποτυχία του «καλού τε και αγαθού» ήρωα που δεν μπορεί να αντεπεξέλθει στο φορτίο που επωμίζεται, να αποδίδεται σε κάποιον προδότη που με την ανήθικη πράξη του τελικά «αναλαμβάνει» να διασώσει την υστεροφημία του ηττημένου και να τον απαλλάξει από την ευθύνη των ελλείψεων και των λανθασμένων αποφάσεών του.

Όπως προκύπτει κυρίως από το θεατρικό του Sabbatini, η εξέγερση του νεαρού ψαρά φαίνεται εξαρχής καταδικασμένη, όχι επειδή ο ίδιος δεν επιδίωξε τους στόχους του με συνέπεια και, πιθανότατα, με ανιδιοτέλεια, αλλά επειδή στάθηκε αδύνατον να συλλάβει και να αντιμετωπίσει τις ίντριγκες, τις μυστικές συμφωνίες, τη διπροσωπία των βαρόνων και τη στρατολόγηση των ληστών και ανυπότακτων της Νάπολης στο πλευρό της εξουσίας. Επίσης, απέτυχε να διαχειριστεί την άγνοια, τη δυσπιστία και να δαμάσει το

⁷⁷ Ο.π., σ. 66. «Morta... è la vita un arido deserto ormai per me!». Μτφρ. της γράφουσας.

φιλοπόλεμο ένστικτο του ναπολιτάνικου λαού, λαού επιρρεπή στο ρεμπελιό, δεκτικού στη σκλαβιά, ευεπηρεάστου και ευμετάβλητου στην κρίση του, ελαττώματα που εντοπίζονται και σχολιάζονται επανειλημμένα, ιδιαίτερα από τους συγγραφείς De Virgili⁷⁸ και Sabbatini.

Σχετικό είναι το σχόλιο του Salvatore di Giacomo: «Θλιβερή ιστορία, που, ιδιαίτερα, δείχνει πώς ο ναπολιτάνικος λαός, ο όχλος για να το πούμε σωστότερα, δεν είχε ποτέ του δική του συνείδηση: συνηθισμένος να υπηρετεί, λερώθηκε στη δουλεία μέχρι και από το ίδιο του το αίμα. Αυτός είχε πάντοτε το καταραμένο πεπρωμένο των αδαών και τα δάκρυα που έχυne κατόπιν δεν εξάλειφαν ποτέ ορισμένες ωμότητες και ορισμένα εγκλήματα τα οποία, εντούτοις, τον κάνουν περισσότερο αξιολύπητο παρά μισητό»⁷⁹.

Παρότι η λογοτεχνία του 19ου αιώνα προσδίδει στην εξέγερση του Μαζανιέλλο γνωρίσματα κυρίως πατριωτικά για τους λόγους που προαναφέρθηκαν, ο ιστορικός Μαζανιέλλο στην πραγματικότητα φαίνεται πως ελάχιστα επιθυμούσε την αποτίναξη του ξένου ζυγού. Ο ισπανός μονάρχης Φίλιππος Δ΄ προβάλλεται ως πρόσωπο αγαπητό και δεδομένο για την κοινωνική συνοχή του Βασιλείου της Νεαπόλεως. Ο Μαζανιέλλο δεν επιδίωξε να ανατρέψει το ισπανικό στέμμα ούτε να εγκαθιδρύσει δημοκρατικό πολίτευμα, παρότι ιδιαίτερα τα μελοδράματα που παρουσιάστηκαν, για λόγους πολιτικής προπαγάνδας επιμένουν να προβάλλουν την εξέγερση ως εθνικοαπελευθερωτική.

Η λαϊκή αυτή εξέγερση ωστόσο δεν έχει τέτοια πρόθεση, στρέφεται κατά της υπέρμετρης φορολογίας και της κακής διοίκησης που την επέβαλε και εκκινεί καθαρά από τους ουσιώδεις και ταπεινούς λόγους της επιβίωσης, παράλληλα υστερεί σε οργάνωση και συνοχή. Ο Μαζανιέλλο που αναμφίβολα διέθετε ηγετικά χαρίσματα, αυτές τις δέκα τελευταίες ημέρες της ζωής του απέτυχε να σταθεί στο ύψος των περιστάσεων. Ιστορία και λογοτεχνία

⁷⁸ P. DE VIRGILII, *Masaniello: dramma storico*, Βρυξέλλες: Société Belge de Librairie, 1845 & SACI, M.P., «De Virgili, Pasquale», *Dizionario Biografico degli Italiani*, τ. 39, χ.τ. 1991, https://www.treccani.it/enciclopedia/pasquale-de-virgili_%28Dizionario-Biografico-%29/, (πρόσβαση, 10 Οκτωβρίου 2021).

⁷⁹ Ο.π.: S. DI GIACOMO, «Nascita, matrimonio e morte di Masaniello», στο *Celebrità napoletane*, σσ. 89-90. «Triste storia, che peculiarmente, dimostra come il popolo napoletano, la plebe per meglio dire, non abbia mai avuto una coscienza propria: abituata a servire, s'è macchiata, in servitù, fin del sangue suo stesso. Essa ha avuto sempre lo sciagurato destino degl'ignoranti e le sue lagrime postume non hanno cancellato mai certe crudeltà e certi delitti i quali, tuttavia, la fanno più degna di pietà che d'odio». Μτφρ. της γράφουσας.

συμφωνούν πως είτε εξαιτίας κάποιου δηλητηρίου, είτε από τη μέθη της ανέλπιστας εξουσίας, έχασε τη λογική του και μετατράπηκε και ο ίδιος σε μεγαλομανή δυνάστη στη θέση του δυνάστη, σε τέτοιο βαθμό μάλιστα που ο λαός άρχισε να προτιμά τον δούκα d'Arcos αντί για εκείνον. Παρουσιάζεται ως έκπτωτος ήρωας που, αφού έφθασε στο απόγειο του ηρωισμού, καταστράφηκε άκριτα από το ίδιο του το συνάφι, πληρώνοντας με το αίμα του την υπέρμετρη και ασύμβατη με την εποχή του αισιοδοξία για μια υποφερτή ζωή. Αναμφίβολα, ουδέποτε θα μπορούσε να συλλογιστεί ο ίδιος πως εκείνες οι δέκα ημέρες θα επαρκούσαν ώστε η λήθη και η σιωπή να μην εξαλείψουν το όνομά του, ούτε θα φανταζόταν πως θα γινόταν ήρωας μυθιστορηματος, δράματος, λιμπρέτου, ζωγραφικό έργο και αντικείμενο ευρύτατης ιστορικής έρευνας· ο Μαζανιέλλο από την Αμάφι, σχεδόν 400 χρόνια αργότερα, εξακολουθεί να εξάπτει την περιέργεια ως αντικείμενο ιστορικής έρευνας και λογοτεχνικής έμπνευσης.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ελληνόγλωσση

ΠΑΓΚΡΑΤΗΣ, Γ.Δ. *Ιστορία της Ιταλίας: Από τη συνθήκη του Λόντι στην ενοποίηση (1454-1870)*, Αθήνα: Σύνδεσμος ελληνικών ακαδημαϊκών βιβλιοθηκών, 2015.

ΤΣΟΛΚΑΣ, Ι.Δ. *Ιστορία της ιταλικής λογοτεχνίας*, Αθήνα: Εκδόσεις Πεδίο, 2015.

Ξενόγλωσση

AUBER, D.F. *La muta di Portici: opera in cinque atti di Scribe e Delavigne*, μτφρ. BASSI, C., Μιλάνο: Stabilimento Tito di Gio Ricordi, 1867-1868.

DE' VIRGILII, P. *Masaniello: dramma storico*, Βρυξέλλες: Société Belge de Librairie, 1845.

DI GIACOMO, S. «Nascita, matrimonio e morte di Masaniello» στο *Celebrità napoletane*, τ. 2, Τράνι: V. Vecchi, Tip-Editore, 1896.

GOMES, A.C. *Salvator Rosa: dramma lirico in 4 atti*, λιμπρέτο Α. Ghislanzoni, Μιλάνο: Edizioni Ricordi, χ.χ.

LADY MORGAN, *The life and times of Salvator Rosa*, τ. 1, Λονδίνο: Henry Colburn, 1824.

PUGNI, C. *La vendetta: melodramma tragico*, λιμπρέτο C. Bassi, Μιλάνο: Per G. Truffi e Comp., 1831-1832.

SABBATINI, G. *Drammi storici e memorie concernenti la storia segreta del teatro italiano contemporaneo*, τ. II, Τορίνο: Michele Caffaretti Libraio, 1864.

TEDESCO, A. «Siamo Italiani! Vogliam cose ispirate!», στο *La stampa italiana dinanzi alla Muetta De Portici, Philomusica on line*, τ. 19, Παβία: Pavia University Press, 2020.

Διαδικτυακές πηγές

ANON. «Gazzetta privilegiata di Venezia: La muta di Portici», *ArtMus: Articoli musicali nei quotidiani dell'Ottocento in Italia*, Βενετία 17 Μαρτίου 1832, σ. 4, <http://www.artmus.it/public/om/anteprima/anteprima/idarticoli/9982/tipo/avanzata/query/true>.

ANON. «Auber, Daniel-François-Esprit», *Enciclopedia Treccani*, χ.τ. χ.χ., <https://www.treccani.it/enciclopedia/daniel-francois-esprit-auber/>.

ANON. «Bòn, Francesco Augusto», *Enciclopedia Treccani*, χ.τ. χ.χ., <https://www.treccani.it/enciclopedia/francesco-augusto-bon/>.

ANON. «Portici», *Enciclopedia Treccani*, χ.τ. χ.χ., <https://www.treccani.it/enciclopedia/portici/>.

ANON. «Ròsa, Salvatore», *Enciclopedia Treccani*, χ.τ. χ.χ., <https://www.treccani.it/enciclopedia/salvatore-rosa/>.

BIANCHI, R. «Gomes, Antonio Carlos», *Enciclopedia Treccani*, χ.τ. 1933, https://www.treccani.it/enciclopedia/antonio-carlos-gomes_%28-Enciclopedia-Italiana%29/.

BOURGIN, G. «Guisa, Enrico II duca di», *Enciclopedia Treccani*, χ.τ. 1933, https://www.treccani.it/enciclopedia/enrico-ii-duca-di-guisa_%28-Enciclopedia-Italiana%29/.

DE CARO, G. «AMALFI, Tommaso Aniello d', detto Masaniello», *Dizionario Biografico degli Italiani*, τ. 2, χ.τ. 1960, [https://www.treccani.it/enciclopedia/amalfi-tommaso-aniello-d-detto-Masaniello_\(Dizionario-Biografico\)/](https://www.treccani.it/enciclopedia/amalfi-tommaso-aniello-d-detto-Masaniello_(Dizionario-Biografico)/).

MANZI, A. «Sabbatini, Giovanni», *Enciclopedia Treccani*, χ.τ. 1936, https://www.treccani.it/enciclopedia/giovanni-sabbatini_%28Enciclopedia-Italiana%29/.

MEGALE, T. «Morelli, Alamanno», *Dizionario Biografico degli Italiani*, τ. 76, χ.τ. 2012, https://www.treccani.it/enciclopedia/alamanno-morelli_%28Dizionario-Biografico%29/.

NIVES, M. S. «I prefetti della provincia di Torino: Giovanni Minghelli Vaini», *Scuola Superiore dell'Amministrazione dell'Interno*, χ.τ. Centro Stampa della S.S.A.I., 2013, http://ssaistorico.interno.gov.it/download/allegati1/prefetti-provinciatorino1861_1943.pdf

PATY, J.S. *Salvator Rosa in French literature: From the Bizarre to the Sublime*, Κεντάκι: The University Press of Kentucky, 2005, https://books.google.gr/books?id=SQNV79epBiMC&pg=PA113&redir_esc=y#v=onepage&q&f=false.

PELLEGRINO, A. «Di Giacomo, Salvatore», *Dizionario Biografico degli Italiani*, τ. 40, χ.τ. 1991, [https://www.treccani.it/enciclopedia/salvatore-di-giacomo_\(Dizionario-Biografico\)/](https://www.treccani.it/enciclopedia/salvatore-di-giacomo_(Dizionario-Biografico)/).

SACI, M.P. «De Virgili, Pasquale», *Dizionario Biografico degli Italiani*, τ. 39, χ.τ. 1991, https://www.treccani.it/enciclopedia/pasquale-de-virgili_%28Dizionario-Biografico%29/.

TRECCAGNOLI, P. «Il Masaniello di Bruxelles e la rivolta riuscita: l'indipendenza del Belgio», χ.τ. 2020, *Corriere del Mezzogiorno*, https://corrieredelmezzogiorno.corriere.it/napoli/arte_e_cultura/20_aprile_15/Masaniello-bruxelles-rivolta-riuscita-l-indipendenzabelgio-bca8dde6-7ef7--11ea-b261-72c96433de1c.shtml.

ΒΙΟΓΡΑΦΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ

Η Αικατερίνη Παναγιωτοπούλου σπούδασε Νομική στο Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης από όπου αποφοίτησε το 1995. Το 2015 συνέχισε τις σπουδές της στο Τμήμα Ιταλικής Γλώσσας και Φιλολογίας του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών από το οποίο αποφοίτησε το 2018. Το 2021 ολοκλήρωσε επίσης τις σπουδές της στο πρόγραμμα μεταπτυχιακών σπουδών του ίδιου Τμήματος με τίτλο «Ελληνοϊταλικές Σπουδές: Ιστορία, Λογοτεχνία, Κλασική Παράδοση» έχοντας εκπονήσει διπλωματική εργασία με τίτλο *Λησταρχία και brigantaggio μέσα από ελληνικά και ιταλικά αναγνώσματα του 19ου και 20ού αιώνα*. Από τον

Μάρτιο του 2022 είναι υποψήφια διδάκτορας του Τμήματος Ιταλικής Γλώσσας και Φιλολογίας με αντικείμενο διατριβής *Το φαινόμενο της ληστείας σε Ιταλία και Ελλάδα τον 19ο αιώνα και οι πολιτισμικές αποτυπώσεις του (19ος-21ος αι.)*.

*Masaniello: Il "re dei dieci giorni" e il suo reclutamento
nella drammaturgia del XIX secolo*

Ekaterini PANAGIOTOPOULOU

*Sommario: Tommaso Aniello, il ventiquattrenne pescatore amalfitano meglio noto come Masaniello, riuscì nel luglio del 1647 a Napoli a unire sotto il suo comando eterogenei gruppi sociali con interessi economici diversi per denunciare la corruzione del governo, detto «malgoverno» e la tassazione eccessiva. I conflitti sociali, la lealtà del popolo che si rivelò fugace e l'incapacità dell'eroe di gestire il potere che improvvisamente acquisì, lo portarono rapidamente alla caduta e alla tragica morte. Questo fatto lo ha poi consacrato come una delle figure più emblematiche della forza popolare che, quanto più velocemente cresce per difendere i propri legittimi diritti, tanto più facilmente viene indebolita dagli eccessi a cui fatalmente si spinge. Il giovane pescatore è stato più volte celebrato da romanzieri, compositori, drammaturghi e poeti come protagonista di un evento leggendario. Nelle loro opere si riconosce il loro punto di vista sugli avvenimenti e sull'epoca in cui si svolsero ma si rivela anche come la leggenda di Masaniello venne utilizzata dalla drammaturgia del XIX secolo con espliciti intenti politici connessi ai bisogni del Risorgimento italiano. In tale contesto verranno presentati la breve biografia intitolata «Nascita, matrimonio e morte di Masaniello» di Salvatore di Giacomo, in seguito libretti tratti dai melodrammi *La muta di Portici* di Daniel François Esprit Auber, *La vendetta: melodramma tragico* di Calisto Bassi e *Salvator Rosa* di Carlo Antonio Gomes, e alla fine il dramma storico *Masaniello*, di Giovanni Sabbatini.*

Parole chiave: *Oppressione, ribellione, eroismo, corruzione, tradimento, morte.*

Οι Σικελικοί Εσπερινοί στις απεικονιστικές τέχνες

Ιωάννης ΑΚΡΙΤΙΔΗΣ – Μαρία ΣΓΟΥΡΙΔΟΥ

Περίληψη: Η επανάσταση των κατοίκων της Σικελίας, που είχε καταληφθεί το 1268 από τον Κάρολο Α΄ τον Ανδεγαυό, έλαβε χώρα τη Δευτέρα του Πάσχα του 1282 και, ως γνωστόν, ονομάστηκε έτσι από το χρονικό σημείο της έναρξής της: τα αιματηρά γεγονότα που ξεκίνησαν κατά τη διάρκεια του Εσπερινού. Με βάση τις πηγές, τη συγκεκριμένη ώρα και ενώ ο εορτασμός βρισκόταν σε εξέλιξη, ένας από τους Γάλλους αξιωματικούς που συμμετείχε στον εορτασμό επέδειξε προσβλητική συμπεριφορά σε μια νιόπαντρη γυναίκα. Ο σύζυγος της τελευταίας τον πλήγωσε θανάσιμα. Αυτό το γεγονός ήταν –σύμφωνα με την επικρατέστερη άποψη– η θρυαλλίδα που προκάλεσε στη συνέχεια την πυρκαγιά αλλά ενέπνευσε, επίσης, και έναν σημαντικό αριθμό Ιταλών καλλιτεχνών, οι οποίοι επιχείρησαν να το αποδώσουν –κυρίως απεικονιστικά–, ο καθένας με τον δικό του τρόπο, κατά την περίοδο 1821-1871. Σε αυτή τη χρονική περίοδο ο Ρομαντισμός έδινε τον τόνο στο πεδίο των Καλών Τεχνών στην Ευρώπη, και η Ιταλία βρισκόταν σε μια διαδικασία επαναπροσδιορισμού του ρόλου της στον χώρο αυτό. Οι Σικελικοί Εσπερινοί κατά τη διάρκεια του 19ου και του 20ού αιώνα και μέχρι και πρόσφατα υπήρξαν έμπνευση για καλλιτεχνική δημιουργία τόσο εντός Ιταλίας όσο και εκτός αυτής.

Λέξεις κλειδιά: Σικελικοί Εσπερινοί, Τέχνη, Ιταλία, Ρομαντισμός.

«Το 1282 το Πάσχα έπεφτε νωρίς, στις 29 Μαρτίου. [...] Ανέκαθεν τη δεύτερη μέρα του Πάσχα σ' αυτήν την εκκλησία [του Αγίου Πνεύματος] γινόταν κατά το έθιμο πανηγύρι [...]. Φλυαρούσαν και τραγουδούσαν στην πλατεία και ο καθένας περίμενε να αρχίσει η λειτουργία. Ξαφνικά έφθασε μια ομάδα Γάλλων αξιωματούχων για να πάρει μέρος στη γιορτή. [...] Είχαν πιεί πολύ, συμπεριφέρονταν ανέμελα και γρήγορα άρχισαν να πειράζουν με οικειότητα τις νέες γυ-

ναίκες, γεγονός που πρόσβαλε τους Σικελούς. Ανάμεσά τους ένας λοχίας που τον έλεγαν Ντρουέ, τράβηξε μια νέα παντρεμένη γυναίκα από το πλήθος και την παρενοχλούσε [...] Αυτό δεν μπόρεσε να το ανεχτεί ο άνδρας της. Τράβηξε το μαχαίρι του, έπεσε πάνω στον Ντρουέ και τον σκότωσε. Οι Γάλλοι έτρεξαν να εκδικηθούν για τον θάνατο του συντρόφου τους και ξαφνικά βρέθηκαν περικυκλωμένοι από ένα πλήθος εξαγριωμένων Σικελών, που ήταν όλοι οπλισμένοι με σιλέτα και σπαθιά. Από τους Γάλλους δεν επέζησε ούτε ένας. Εκείνη τη στιγμή οι καμπάνες της εκκλησίας του Αγίου Πνεύματος και όλες οι εκκλησίες της πόλης σήμαιναν τον Εσπερινό»¹.

Το ιστορικό αυτό γεγονός ενέπνευσε αρκετούς καλλιτέχνες τόσο εντός όσο και εκτός Ιταλίας, κυρίως κατά τον 19^ο αιώνα, μια εποχή αποφασιστικής σημασίας για την ενοποίηση της χερσονήσου, την περίοδο της Παλιγγενεσίας.

Εικαστικά έργα που αποτυπώνουν το ιστορικό γεγονός

Τα πρώτα έργα που φέρουν τον τίτλο *Σικελικοί Εσπερινοί* είναι του Francesco Hayez²: πρόκειται για τρεις πίνακες που φιλοτεχνήθηκαν το 1822, το 1826 και το 1846. Το αρχικό έργο ήταν παραγγελία της μαρκησίας Visconti d' Aragona, η οποία ως μακρινή απόγονος της Ισπανικής οικογένειας που συμάχησε με τους Σικελούς εναντίον των Ανδεγαυών, ζήτησε από τον διάσημο ζωγράφο έναν πίνακα ως ιστορική μνήμη του γεγονότος που ένωσε τον λαό εναντίον του κατακτητή. Η στιγμή που απεικονίζεται είναι ίδια: ο Γάλλος στρατιώτης που πρόσβαλε τη νεαρή νύφη, πέφτει καταγής για να ξεψυχήσει. Το σκηνικό γνωστό, ο περίβολος της εκκλησίας του Αγίου Πνεύματος. Το οίκημα του ναού διακρίνεται πίσω αριστερά και σε πρώτο επίπεδο βρίσκεται ένας στύλος κάτω από τον οποίο εκτυλίσσεται η όλη υπόθεση. Σχετικά με την εξέλιξη του περιστατικού υπάρχουν δύο εκδοχές: Α) Ο σύζυ-

¹ S. RUNCIMAN, *Ο Σικελικός Εσπερινός. Η Ιστορία του Μεσογειακού Κόσμου στα τέλη του 13^{ου} αιώνα*, μετάφραση Ά. ΑΡΓΥΡΟΠΟΥΛΟΥ, επιμ. Α. ΡΗΓΑΣ, Αθήνα: εκδόσεις Γκοβόστη, 2003, σσ. 241-242.

² G. ARGAN, *L'Arte moderna 1770-1970*, Μιλάνο: Sansoni Editore, 1988, σ. 82. DARIO MASTROMATTEI, *Vespri siciliani di Hayez* (2018), <https://www.arteworld.it/vespri-siciliani-hayez-analisi> (πρόσβαση, 26/11/2021).

γος σκότωσε τον Drouet αφού τον αφόπλισε. Αν ισχύει αυτή η εκδοχή, υπάρχει μια λεπτομέρεια που δεν συνάδει με τα έργα του Hayez. Εφόσον ο άνδρας με το σπαθί είναι σίγουρα ο εκτελεστής του Γάλλου αξιωματικού, τότε ποιος κρατά την κοπέλα που φορά νυφικό; Ο σύζυγος, γιατί και αυτός είναι ενδεδυμένος επίσημα λόγω της περίπτωσης. Άρα ο σύζυγος δεν σκότωσε. Β) Η εκδοχή που υποστηρίζει ότι ο αδελφός της κοπέλας σκότωσε τον Drouet. Αν ισχύει κάτι τέτοιο, τότε αποδίδονται πιστά τα ιστορικά γεγονότα. Τα μάτια του συζύγου είναι καρφωμένα πάνω στον νεκρό. Στη συνέχεια ξεσπά το χάος. Κάποια πρόσωπα ξεφεύγουν, ενώ άλλοι επιτίθενται στην είσοδο του ναού. Η εξέγερση ξεκίνησε. Το δεύτερο έργο, φιλοτεχνημένο μεταξύ 1826-1827, ήταν παραγγελία του κόμη Arese που μόλις είχε βγει από τη φυλακή και δεν παρουσιάζει, καθώς βλέπουμε, ιδιαίτερες αποκλίσεις από το πρώτο. Το τρίτο έργο (1846) δημιουργήθηκε για τον πρίγκιπα του Sant' Antimo Francesco Ruffo και σήμερα βρίσκεται στην Εθνική Πινακοθήκη Μοντέρνας Τέχνης στη Ρώμη. Απεικονίζεται το στιγμιότυπο που λειτούργησε ως θρυαλίδα που άναψε τη φωτιά. Σε πρώτο πλάνο διακρίνονται οι βασικοί πρωταγωνιστές και ο υπαίτιος στρέφει την τελευταία ματιά στον φονιά του, ενώ πέφτοντας στο έδαφος προσπαθεί να πιαστεί από τους γύρω του. Στο δεύτερο πλάνο, το πλήθος ανώνυμο: πολλά πρόσωπα μεν αλλά ο καλλιτέχνης δεν εστιάζει σε κανένα, αφού πρόκειται για κομπάρσους που δεν παρουσιάζουν ενδιαφέρον. Προβάλλονται αυτοί που έχουν τον κεντρικό ρόλο. Η νύφη έχει σκισμένο ρούχο ψηλά στο στήθος, ενώ ο ζωγράφος έχει επεξεργαστεί ενδελεχώς τις πτυχώσεις της ενδυμασίας για να δώσει δυναμισμό στη σκηνή. Αν και τα περιγράμματα αποτελούν κατάλοιπο του νεοκλασικισμού, συνιστά ένα ξεκάθαρα ρομαντικό έργο, αφού το αντικείμενο ανήκει στη μεσαιωνική περίοδο και απεικονίζεται στην καρδιά της Παλιγγενεσίας, όταν η Ιταλία βίωνε δύσκολες στιγμές. Το μήνυμα ήταν σαφές: η ενότητα του λαού έχει τεράστια σημασία, αφού οφείλει να είναι ανά πάσα στιγμή έτοιμος να αντιμετωπίσει τον κατακτητή και να αποκαταστήσει την Ελευθερία. Ακολουθούν με χρονολογική σειρά τα έργα των Giulio Piatti³ (1839) και Andrea Gastaldi⁴ (1852): το έργο του πρώτου βρίσκεται στο Museo Civico της Πιστόια. Ο Piatti επικεντρώνεται στα γνωστά πρόσωπα μεταξύ των οποίων έλαβε χώρα το επίμαχο επεισόδιο. Εντύπωση προκαλεί το

³ G. MATTEUCCI, *Pittori & pittura dell'Ottocento italiano*, Νοβάρα: De Agostini, <http://www.istitutomatteucci.it/dizionario-degli-artisti/piatti-giulio> (πρόσβαση, 26/11/2021).

⁴ M. CALDERINI, *Andrea Gastaldi*, Μιλάνο: Bestetti e Tummineli. 1922, σσ. 107-127.

περιβάλλον που κάθε άλλο παρά άνοιξη θυμίζει. Ο ήλιος δύει, ενώ ο ουρανός είναι γκριζωπός και συννεφιασμένος, το λάβαρο ανεμίζει, φυσά σα να πρόκειται να ξεσπάσει καταιγίδα, κυριολεκτικά και μεταφορικά. Έντονα διαφοροποιημένη –σε σχέση με τον Hayez–, η μορφή της νεαρής γυναίκας που αναζητά καταφύγιο στην αγκαλιά του άνδρα που την περιβάλλει προστατευτικά. Δεν είναι λιπόθυμη, κάθεται στα σκαλιά στηριζόμενη στο δεξί του χέρι, ακουμπά στο γόνατό του, ενώ με το αριστερό χέρι ο άνδρας τραβά το πέπλο της, ώστε να καλύψει το γυμνό τμήμα του σώματός της. Ντυμένη σε λευκό και γαλάζιο, θα μπορούσε να είχε στολιστεί για τη γαμήλια τελετή. Ο άντρας, στα κόκκινα με πρόσωπο αυστηρό, εκφράζει με μια κίνηση του χεριού την αγανάκτησή του για την κατάσταση. Στο χρώμα του αίματος είναι ενδεδυμένος και αυτός που ετοιμάζεται να αφαιρέσει τη ζωή του Drouet. Ο μελλοθάνατος έχει χάσει το κράνος του και, πεσμένος καταγής, δείχνει ακινητοποιημένος από τον εκδικητή. Ο Γάλλος απεικονίζεται με μακριά ξανθά μαλλιά –μια μορφή σε πλήρη αντίθεση με αυτή που φαντάστηκε και αποτύπωσε ο Hayez στους πίνακές του. Στον πίνακα του Gastaldi εμφανίζεται η νέα να κλαίει γοερά, γυμνωμένη από τη μέση και πάνω, ενώ προσπαθεί μάταια να καλύψει τη γύμνια της. Ένα τμήμα από το κουρελιασμένο ρούχο βρίσκεται στο έδαφος. Το παιδί –η προσωποποίηση της αγνότητας– συγκρατεί με κόπο το κάτω τμήμα του ενδύματος. Το σπαθί του θρασύτατου αξιωματικού φαίνεται εδώ να της έχει σκίσει το φόρεμα στα δυο και ένα σπαθί –ίσως το ίδιο– θα αφαιρέσει τη ζωή αυτού που την πρόσβαλε. Στο σύμπλεγμα των δυο προσώπων που πλαισιώνουν την θιγεΐσα δεν γίνεται σαφές ποιος τη στηρίζει. Αν είναι γυναίκα αυτή που τη συγκρατεί, τότε προφανώς τον ρόλο του εκδικητή αναλαμβάνει ο σύζυγος.

Το πλέον γνωστό έργο του Michele Rapisardi⁵, τιμώμενου μέλους της Ακαδημίας Καλών Τεχνών του Μιλάνο, είναι οι *Vespri Siciliani* (1864-1865). Αριστουργηματική προσπάθεια που παρέμεινε ημιτελής. Είναι το πρώτο έργο που ασχολείται με αυτό το τόσο διαδεδομένο θέμα έπειτα από την ενοποίηση της Ιταλίας, φιλοτεχνημένο από τον «ζωγράφο του φεου-

⁵ M. ACCASCINA, «Rapisardi, Michele», *Enciclopedia Italiana*, https://www.treccani.it/enciclopedia/michele-rapisardi_%28Enciclopedia-Italiana%29 (πρόσβαση, 28.11.2021) · A. FICARRA, *Michele Rapisardi pittore (1822-1886)*, Κατάνια: Istituto per la Cultura e l'Arte 1987 · G. BARBERA, *La pittura dell'Ottocento in Sicilia e Rapisardi Michele*, Μιλάνο, 1991 · G. C. ARGAN, *L'arte italiana dal Seicento all'Ottocento, Testo/Atlante*, Ρώμη: Francesco Perrella S. A. editore, 1938, σ. 88.

δαρχικού ρομαντισμού», όπως ορίζει τον Rapisardi ο T. Signorini. Με το γνώριμο ύφος του, που ισορροπεί μεταξύ αισθησιακού και ονειρικού, αποτυπώνει το γεγονός αντλώντας στοιχεία από το ιστορικό σύγγραμμα του Michele Amari, *Ο πόλεμος του Σικελικού Εσπερινού*⁶. Ο καλλιτέχνης εργάστηκε σε ανοιχτό χώρο κατά τη συνήθεια των macchiaioli. Σε πρώτο επίπεδο απεικονίζεται το πεσμένο κορμί της ηρωίδας και ο εκδικητής που σκοτώνει τον Γάλλο στρατιώτη. Γύρω τους συμμετέχει όλο το πλήθος με φόντο το θαυμάσιο τοπίο του Παλέρμο. Το θύμα της επίθεσης έχει απεικονιστεί με τρόπο μοναδικό: πολύ νέα, με μάτια σβησμένα και χείλη μισάνοιχτα, γέρνει προς τα πίσω υποβασταζόμενη από δύο πρόσωπα. Η στάση του σώματος δείχνει εγκατάλειψη και, όπως όλες οι φιγούρες των έργων του καλλιτέχνη, περιβάλλεται από μια μυστηριώδη αύρα⁷. Έχει απώλεια αισθήσεων, το ένδυμά της διατηρείται ακέραιο –ο δημιουργός απέφυγε προφανώς αυτή την ρεαλιστική λεπτομέρεια, σα να θέλει να μεταφέρει στον θεατή το μήνυμα ότι η προσβολή περιορίστηκε στα λόγια. Το πρόσωπο της γυναίκας δίπλα της δείχνει φόβο, ενώ του άντρα οργή: οι Σικελοί είναι σε θέση να προστατεύσουν τις οικογένειές τους. Δεν διακρίνεται η έκφραση του ετοιμοθάνατου Γάλλου λόγω του τρόπου απεικόνισης, που άοπλος πλέον στηρίζεται στο δεξί και ταυτόχρονα απλώνει το αριστερό, σε μια απεγνωσμένη αμυντική κίνηση. Τα πρόσωπα αναδεικνύουν την ευρύτητα της συναισθηματικής γκάμας, μέσα από το παιχνίδι της φωτοσκίασης και της χρωματικής παλέτας.

Το θεμελιακό στοιχείο του χρώματος απουσιάζει από τους *Σικελικούς Εσπερινούς* του Giacomo Conti⁸ (1870). Ήταν μια ολοκληρωμένη δημιουργία που αποκτήθηκε από τον δήμο της Μεσσίνα για το Museo Civico, αλλά καταστράφηκε στον σεισμό του 1908. Σήμερα απομένει μονάχα το προσχέδιο που φυλάσσεται στη Φλωρεντία, στην Galleria d' Arte Moderna. Σώζονται και κάποια προπαρασκευαστικά σχέδια, καθώς πρόκειται για το πιο ώριμο, μελετημένο και στοχαστικό έργο του Conti, στο οποίο προτείνεται για πολλοστή φορά η διδακτική ερμηνεία του τόσο δημοφιλούς θέματος. Η δράση εκτείνεται σε περισσότερα σημεία του έργου, πέραν του κεντρικού

⁶ M. AMARI, *La guerra del vespro siciliano*, Φλωρεντία: Successori Le Monnier, 1876.

⁷ S. PORTALE, *L'opera di Michele Rapisardi: il pittore delle belle donne*, 2020 <https://catania.italiani.it/michele-rapisardi> (πρόσβαση, 28/11/2021).

⁸ A.M. COMANDUCCI, *Dizionario illustrato dei Pittori, Disegnatori e Incisori Italiani Moderni e Contemporanei*. Μιλάνο: Patuzzi, 1974.

επεισοδίου. Όσον αφορά τη νεαρή Σικελή, εμφανίζεται με καλύπτρα κεφαλής, υποστηριζόμενη από δυο άνδρες: ο ένας την παρατηρεί με αγωνία, ενώ ο έτερος στρέφει την προσοχή του στην τιμωρία του Drouet, που λαμβάνει χώρα στην πίσω πλευρά, όχι ενώπιόν της όπως στα προηγούμενα έργα. Επίσης, στο παρόν έργο διακρίνονται δύο τιμωροί: ο μεγαλύτερος που τον κρατά ακίνητο και ο νεότερος που ετοιμάζεται να χτυπήσει. Είναι το μοναδικό έργο που παρουσιάζει και δύο γυναίκες που μάχονται με αξιοπρόσεκτη γενναιότητα.

Λίγα χρόνια μετά, το 1874, οι Σικελικοί *Εσπερινοί* του Niccolò Barabino⁹ μας εισάγουν σε ένα εντελώς διαφορετικό κλίμα: ανήκουν σε μια σειρά από ρεαλιστικές απεικονίσεις επαναστατικών επεισοδίων από την ιταλική ιστορία, που ο ζωγράφος φιλοτέχνησε στη Λιγουρία. Ένα έργο που οριοθετείται από το χαρακτηριστικό τόξο της θρησκευτικής εικονογράφησης. Διαφοροποιείται από τα προηγούμενα, καθώς εστιάζει στα επακόλουθα του μοιραίου περιστατικού. Στο φόντο του ηλιοβασιλέματος ξεχωρίζουν τα κυπαρίσσια – δέντρα στον κήπο του θανάτου. Στην αριστερή πλευρά διακρίνουμε τον ναό και στη δεξιά, στήλη με τον σταυρό στην κορυφή. Όσον αφορά το ανθρώπινο στοιχείο, η προσοχή του θεατή επικεντρώνεται στην πλάτη μιας γυναίκειας μορφής με φόρεμα σε έντονο γαλαζοπράσινο χρώμα, που πλαισιώνεται από δύο άλλες. Σε πρώτο πλάνο οι νεκροί, συνεπώς έχει παρέλθει κάποιο χρονικό διάστημα μετά την πρώτη σύγκρουση. Η αναταραχή έχει πλέον εξαπλωθεί, όπως μαρτυρά η μάχη που μαίνεται γύρω από το μνημείο. Βρισκόμαστε στο *μετά*. Η πασίγνωστη σικελική εξέγερση έχει πλέον εδραιωθεί ως σταθμός στην ιστορία της χώρας που απηχεί τα ιδεώδη του Risorgimento ως παράδειγμα πατριωτισμού. Συνεπώς η γοητεία που ασκεί στους ζωγράφους του 19^{ου} αιώνα παραμένει αμείωτη.

Στη συνέχεια ο Erulo Erolì¹⁰ (1892) απεικονίζει με δραματικό ρεαλισμό τις στιγμές που επικρατούν αμέσως μετά το μοιραίο περιστατικό. Πινελιές δυνατές και οργισμένες από τα πρώτα επίπεδα, όπως το κόκκινο στα ρούχα του Γάλλου ή το παρθενικό λευκό του ενδύματος της γυναίκας, προβάλλουν την εκφραστικότητα του προσώπου μέσω της θεατρικής κινησιολογίας. Ο χώρος δεν είναι ανοιχτός –βρισκόμαστε ακόμη στον περικλειστο

⁹ G. DI GENOVA, *Niccolò Barabino: Dizionario biografico degli italiani*, τ. 5, Ρώμη: Istituto dell'Enciclopedia Italiana, 1963.

¹⁰ T. ZAMBROTTA, *Erulo Erolì: Dizionario biografico degli italiani*, τ. 43, Ρώμη: Istituto dell'Enciclopedia Italiana, 1993.

περίβολο του ναού. Σκιώδες περιβάλλον, με ένα μοναδικό τμήμα γκριζογάλανου ουρανού που παρεισφρέει από τα τόξα. Η νύφη στην αγκαλιά του συζύγου, που μετά βίας συγκρατείται διαμαρτυρόμενος έντονα. Το ρούχο της έχει καταστραφεί λίγες στιγμές πριν από έναν Drouet με βάρβαρα χαρακτηριστικά που κείται πια στο έδαφος. Για πρώτη φορά δεν διακρίνεται το πρόσωπο του εκδικητή που απεικονίζεται από την πίσω πλευρά και φορά μαύρα. Θα μπορούσε να λάβει οποιαδήποτε χαρακτηριστικά στη φαντασία του θεατή σε αυτή τη μορφή, που προσωποποιεί την έννοια της τιμωρίας, του θανάτου με τον οποίο απαντά το νησί στα τόσα χρόνια καταπίεσης. Εντύπωση προκαλεί η μητέρα με το παιδί, το οποίο κοιτά πίσω στη σκηνή του εγκλήματος, κρατώντας έναν πυρσό. Η εξέγερση έχει μόλις ξεσπάσει και θα απλωθεί σαν πυρκαγιά σε όλο το νησί.

Μια αισθητά διαφορετική σύλληψη του ιστορικού γεγονότος αποτυπώνουν οι *Σικελικοί Εσπερινοί* του Domenico Morelli¹¹ (1859-1860), καθώς παραπέμπουν σε στιγμιότυπο της ομότιτλης όπερας του Giuseppe Verdi, η οποία εμπνέεται μεν από το ιστορικό γεγονός, βασίζεται δε εν μέρει σε αυτό. Στο έργο παρατηρούμε τρεις γυναίκες που κατεβαίνουν μια σκάλα απομακρυνόμενες από το σκηνικό της αναταραχής, ντυμένες με ρούχα εποχής σε λαμπερά χρώματα. Η κοπέλα αριστερά στρέφει το πρόσωπο για να παρατηρήσει όσα διαδραματίζονται πίσω τους. Είναι η πιο ψύχραιμη. Οι άλλες δύο, αντίθετα, είναι πανικόβλητες: με τρομαγμένο πρόσωπο, ασθμαίνει έχοντας ανοιχτό στόμα η μεσαία ενώ η δεξιά στηρίζεται με το χέρι στον τοίχο για να μη χάσει την ισορροπία της. Ένα τέταρτο κορίτσι διακρίνεται πίσω από τον τοίχο δεξιά παραλυμένο από τον φόβο, κοιτώντας τους στρατιώτες που πλησιάζουν. Στα αριστερά ο λαός εξεγερμένος κινείται σπλισμένος με εργαλεία δουλειάς. Η σκηνή δεν απεικονίζει την αφορμή, όπως οι προηγούμενες, αλλά τις επιπτώσεις. Ο καλλιτέχνης, που εστιάζει στο συναίσθημα, δεν θα μπορούσε φυσικά να μείνει αδιάφορος σε ένα θέμα που ταυτιζόταν με τα ιδεώδη της Παλιγγενεσίας, προτιμώντας να αναδείξει τη στιγμή που ο λαός αγωνίζεται για την ελευθερία του. Το ύφος είναι ρεαλιστικό, με στοιχεία όψιμου ρομαντισμού. Τα σκοτεινά χρώματα φωτίζουν δραματικά τη σκηνή ενώ στο φόντο, κόντρα στο φως, οι μορφές διακρίνονται αδρά μεταξύ σκιάς και καπνού. Η σύρραξη μοιάζει με κύμα που ακολουθεί την κυκλική πορεία της κλίμακας. Σε πρώτο επίπεδο οι γυναικείες μορφές ανα-

¹¹ G. ARGAN, *L'Arte moderna 1770-1970*, Μιλάνο: Sansoni Editore, 1988, σσ. 85-86· A. APRELINO, *Domenico Morelli. Salve Regina*, Soveria Mannelli: Rubbettino, 2009.

δύονται αποφασιστικά και το σύνολο μοιάζει τρισδιάστατο εξαιτίας της πέτρινης σκάλας. Η κοπέλα πίσω δεξιά ορίζει το δεύτερο επίπεδο ενώ ο τοίχος προσδίδει ισορροπία. Έτσι ο Morelli εξασφαλίζει κινητικότητα, από το βάθος στην επιφάνεια, χαρίζοντας δυναμισμό. Δεν γνωρίζει κανείς –ούτε θα μάθουμε ποτέ– αν κάποια από τις τρεις είναι εκείνη που δέχτηκε την προσβολή. Στο έργο διασταυρώνονται το θέατρο και η ζωγραφική. Η αγάπη του καλλιτέχνη για τον κορυφαίο συνθέτη του Ρομαντισμού είναι προφανής, αλλά η ομώνυμη όπερα θα αποτελέσει ορόσημο για τις καλλιτεχνικές αποτυπώσεις των Σικελικών Εσπερινών, από το τέλος του 19^{ου} και μετά, εντός και εκτός της Ιταλίας. Ας μην ξεχνάμε ότι η γαλλική εκδοχή της κάνει πρεμιέρα στο Παρίσι τον Ιούνιο του 1855 (η ιταλική στην Πάρμα τον Δεκέμβριο του ίδιου έτους και στο San Carlo της Νάπολης το 1856) και στο Λονδίνο το καλοκαίρι του 1859. Ο Verdi¹² που είχε χρησιμοποιήσει υλικό από μεσαιωνικό κείμενο σχετικά με την επανάσταση στην Σικελία –*Lu Rebellamentu di Sichilia*– είχε δηλώσει: «Θα αλλάξω το θέμα, θα το καταστήσω αποδεκτό από τα ιταλικά θέατρα». Όσον αφορά την ιταλική εκδοχή, αν και βρισκόμαστε στη Σικελία του 1282, η υπόθεση έχει τροποποιηθεί εντελώς σε σχέση με το ιστορικό γεγονός. Ο πρωταγωνιστής Arrigo, φυσικό τέκνο του Κυβερνήτη της Σικελίας Guido da Monteforte, αγωνίζεται για την ελευθερία του νησιού και είναι ερωτευμένος με την Elena που μάχεται για τον ίδιο σκοπό. Η αλήθεια μοιραία αποκαλύπτεται, ο Κυβερνήτης θα τελέσει τους γάμους τους στην πέμπτη πράξη κατά τη διάρκεια του Εσπερινού, ενώ αμέσως μετά ξεκινά η αιματοχυσία. Ενδεικτικά, να αναφέρουμε ότι Ιταλοί καλλιτέχνες όπως οι Filippo Peroni και Roberto Focosi εργάζονται σκηνογραφικά πάνω στους Σικελικούς Εσπερινούς με βάση την εκδοχή του libretto. Ο John Wilmer Riley εκκινεί από το έργο του Verdi. Έτσι ο πίνακάς του, που φέρει τον τίτλο *A Romance of the Sicilian Vespers*, συνιστά αναπαράσταση της σκηνής του γάμου των δυο επώνυμων πια πρωταγωνιστών. Το ύφος παραπέμπει στους προραφαηλικούς ζωγράφους. Η οπτική είναι οριζόντια, αποτυπώνοντας το εσωτερικό ενός μεσαιωνικού παλατιού ή μιας εκκλησίας. Στο κέντρο το νεαρό ζεύγος με επίσημη ενδυμασία. Ο άνδρας καθισμένος, σκεπτικός, σε αντίθεση με τη γυναίκα που είναι γονατιστή

¹² J. BUDDEN, *The Operas of Verdi*, τ. 2, Λονδίνο: Cassell, 1978· A. HOLDEN (επιμ.), *The New Penguin Opera Guide*, Νέα Υόρκη: Penguin Putnam, 2001, σ. 984· C. R. BACKMAN, *The Decline and Fall of Medieval Sicily: Politics, Religion, and Economy in the Reign of Frederick III, 1296–1337*, Καίμπριτζ: Cambridge University Press, 2002.

μπροστά του, τον αγγίζει και τον κοιτά με προσμονή. Το λαμπερό χρυσοκίτρινο φως που διαχέεται στον χώρο προσδίδει μια πνευματικότητα στη σκηνή. Έχει μόλις ολοκληρωθεί η τέλεση ενός ιερού μυστηρίου. Μπροστά στο ζεύγος εντύπωση προκαλεί το υφαντό που αναπαριστά τους πρωτόπλαστους κάτω από το δέντρο της γνώσης. Η φιγούρα που εξέρχεται θα μπορούσε να είναι του Κυβερνήτη; Η θύρα είναι ανοιχτή και ήδη διακρίνεται ο κόσμος. Μια απειροελάχιστη στιγμή γαλήνης πριν από την τρικυμία που θα ξεσπάσει. Εκτός από την αγγλική εκδοχή ωστόσο, ενδιαφέρον παρουσιάζει ο τρόπος πρόσληψης των Σικελικών Εσπερινών στην Ισπανία κατά το 19^ο αιώνα.

Ramon Tusquets i Maignon [Ραμόν Τουσκέτς ι Μενιόν] – La Battaglia del golfo di Napoli – Ruggero di Lauria cattura il Principe di Salerno, Carlo d'Anjou, 1885

Το 1284 ο Ruggero di Lauria¹³ κατάφερε να αποσπάσει μια σπουδαία και θεαματική νίκη στη Ναυμαχία της Νάπολης εναντίον του πρίγκιπα Carolo di Salerno, γνωστού με το παρωνύμιο «ο κουτσός» (“lo Zoppo”), γιού του εκθρονισμένου από τον σικελικό θρόνο Καρόλου Α΄ του Ανδεγαυού. Ο πρίγκιπας αγνοεί τις εντολές του πατέρα του να μην εμπλακεί σε μάχη με τον κοινό στόλο Αραγωνίων και Σικελών, με αποτέλεσμα να πέσει στην καλοστημένη παγίδα του πολυμήχανου Ιταλού, να καταστραφεί ο γαλλικός στόλος κατά το μεγαλύτερο μέρος του δίχως καμία απώλεια για τον αντίπαλο και να πιαστεί ο ίδιος αιχμάλωτος του Ruggero di Lauria. Από τις 30 γαλέρες των Ανδεγαυών, περίπου το ένα τρίτο βυθίστηκε ή καταλήφθηκε από τους αντιπάλους, ενώ ήταν φοβερές οι ανθρώπινες απώλειες από τα βέλη των Αλμογαβάρων και των Καταλανών τοξοτών. Ο Ραμόν Τουσκέτς ι Μενιόν¹⁴, Καταλανός ζωγράφος με έντονες ιταλικές επιρροές –υπήρξε τέκνο της Ναπολιτάνικης Ζωγραφικής Σχολής– έξι αιώνες αργότερα από το ιστορικό γεγονός απεικονίζει τη χαρακτηριστική στιγμή της παράδοσης του Καρόλου του Β΄, πρίγκιπα του Σαλέρνο, στον θριαμβευτή της ναυμαχίας,

¹³ R. GARCIA, «Roger de Lauria, el major marino de la Europa medieval», <https://ocesa-ronada.net/roger-de-lauria/>, (πρόσβαση, 27/11/2021).

¹⁴ WIKIPEDIA. «Tusquets I Maignon: Batalla del Golf de Nàpols. Roger de Llúria captura al Príncep de Salerno, Carles d'Anjou, 1885», <https://fr.m.wikipedia.org/wiki/Fichier:Batalla-golf-napols-roger-lluria-carles-salerno-anjou.jpg> (πρόσβαση, 27/11/2021)

Ruggero di Lauria. Μία πρόχειρη ματιά στον πίνακα θα μπορούσε να οδηγήσει τον θεατή σε δυσκολία ως προς την αναγνώριση των δύο πρωταγωνιστών του ιστορικού γεγονότος. Εξετάζοντας όμως τον πίνακα με προσοχή, ο θεατής μπορεί να διακρίνει στο πάνω μέρος και δεξιά του πλοίου που απεικονίζεται στο προσκήνιο του πίνακα αριστερά, το έμβλημα του Βασιλείου της Τρινακρίας (ή Τρινάκριας: αρχαία ονομασία της Σικελίας που αποδίδεται στο τριγωνικό σχήμα της νήσου), τμήμα του Βασιλείου της Αραγωνίας. Τούτο και μόνο το στοιχείο, μας εξασφαλίζει πως ο Ruggero di Lauria είναι αυτός που στέκεται στην κορυφή του πλοίου. Ενισχυτικά σε αυτή τη ανάγνωση του πίνακα λειτουργούν ο πριγκιπικός μανδύας και το στέμμα που φορά η ανδρική μορφή μέσα στη βάρκα. Ο Ruggero, με ύφος αυστηρό και σχεδόν περιφρονητικό, στέκει αγέρωχος απέναντι στον ηττημένο αντίπαλο. Ο Ιταλός με το δεξί του χέρι φαίνεται να κάνει κίνηση για να συγκρατήσει τους παθιασμένους πολεμιστές του, οι οποίοι μοιάζουν απειλητικοί, έτοιμοι να εξολοθρεύσουν τον μισητό Γάλλο δυνάστη. Άνθρωποι μέσα στο νερό ή κρεμασμένοι στα σκοινιά των πλοίων που ζητούν απεγνωσμένα βοήθεια, πλοία μισοβυθισμένα, κατάρτια και πανιά κατεστραμμένα συμπληρώνουν το τοπίο της απόλυτης καταστροφής για τον γαλλικό στόλο. Ο ζωγράφος θέλοντας προφανώς να προσδώσει στοιχεία μεγαλοψυχίας στους Αραγωνίους και τους Σικελούς, απεικονίζει σε δεύτερο επίπεδο τη βάρκα όπου κυματίζει υψωμένη η σημαία των Αραγωνίων με τους κωπηλάτες να περισυλλέγουν ακόμα και αντιπάλους που παλεύουν να σωθούν μέσα στη θάλασσα. Ο Ruggero αποθεώνεται από τον Τουσκέτς ως ο αδιαμφισβήτητος νικητής της ναυμαχίας της Νάπολης, ο ήρωας Αραγωνίων και Σικελών που δίνει μια διαφορετική τροπή στον ρου της ιταλικής ιστορίας. Το στρατηγικό μυαλό, που με τις πρωτοφανείς πολεμικές τακτικές που ακολουθούσε κατάφερε να επιφέρει έξι καίρια πλήγματα στον στόλο των Ανδεγαυών, για τους οποίους έτρεφε ιδιαίτερο μίσος. Πολέμησε παθιασμένα έχοντας ως κίνητρο την εκδίκηση για την αφαίρεση των προνομίων και της περιουσίας της οικογένειάς του από τον Κάρολο Α΄ τον Ανδεγαυό, ο οποίος οικειοποιήθηκε τη Νάπολη και τη Σικελία, μετά τη μάχη του Benevento το 1266¹⁵.

¹⁵ R. GARCIA, *Roger de Lauria, el major marino de la Europa medieval*, <https://ocesa-ronada.net/roger-de-lauria/>, (πρόσβαση, 27/11/2021).

Σε αυτό το σημείο αξίζει να σταθούμε στο άγαλμα του Ruggero di Lauria¹⁶, το οποίο βρίσκεται στην Tarragona, παραθαλάσσια πόλη της Καταλονίας, ανακηρυγμένη ως Μνημείο Παγκόσμιας Κληρονομιάς από την UNESCO. Δημιουργός του έργου είναι ο Fèlix Ferrer i Galceran¹⁷, σπουδαίος γλύπτης με επιρροές από το Παρίσι και τη Ρώμη, ο οποίος το έφτιαξε προς απόδοση τιμής και ευγνωμοσύνης των Καταλανών προς τον Ruggero di Lauria. Το άγαλμα παρουσιάζει πολλά από τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα του ύστερου Ρομαντισμού, μεταξύ των οποίων αυτό της εξιδανίκευσης των ιστορικών προσώπων. Το βάθρο στο οποίο βρίσκεται κατασκευάστηκε αργότερα από τον αρχιτέκτονα Ramon Salas i Ricomà και τον εργολάβο Josep M. Rosell και τοποθετήθηκε στο ανατολικό άκρο της Rambla Nova το 1889.

Συμπεράσματα

Από τα δώδεκα ιταλικά έργα που αποτυπώνουν το ιστορικό γεγονός, τα οκτώ (τρία του Hayez κι από ένα των, Piatti, Castaldi, Rapisardi, Conti και Erolì), επικεντρώνονται στην τιμωρία του Γάλλου αξιωματικού ως συνέπεια της προσβλητικής πράξης του. Και τούτο προφανώς επειδή το συγκεκριμένο στιγμιότυπο λειτουργεί ως σημείο καμπής, σηματοδοτώντας τη μετάβαση από το ατομικό στο συλλογικό επίπεδο και, συνεπώς, θεωρείται η απαρχή του αγώνα για ελευθερία. Τα υπόλοιπα τέσσερα ιταλικά έργα (Barabino, Morelli, Peroni, Focosi –τα δυο τελευταία σκηνογραφικά της όπερας του Verdi διαφοροποιούνται σε σχέση με τα προηγούμενα: ο Barabino μεταθέτει χρονικά την απεικόνιση, αρκετά αργότερα από τη μοιραία στιγμή, ο Morelli το ίδιο– ανακαλώντας το σκηνικό της γενικευμένης σύρραξης με βάση το έργο του μεγάλου συνθέτη, ενώ οι άλλοι δυο σκηνογραφούν με σημείο αναφοράς το libretto. Επομένως, η συγκεκριμένη ομάδα έργων αποστασιοποιείται αισθητά από το ιστορικό γεγονός, καθώς αυτό έχει δεχτεί τροποποιήσεις από τον Verdi: α) οι ανώνυμοι πρωταγωνιστές γίνονται επώνυμοι και ανήκουν σε υψηλή κοινωνική τάξη, β) η προσβλητική

¹⁶ F. FERRER I GALCERAN, *Ruggero di Lauria*, https://ca.wikipedia.org/wiki/F%C3%A8lix_Ferrer_i_Galceran#/media/Fitxer:Roger_de_Lluria_Tarragona.jpg, (πρόσβαση, 28/11/2021)

¹⁷ REAL ACADEMIA DE LA HISTORIA, «F. Ferrer Galceran», <https://dbe.rah.es/biografias/46749/felix-ferrer-galceran>, (πρόσβαση, 28/11/2021)

συμπεριφορά των Γάλλων κατακτητών στις γυναίκες της Σικελίας, αναφέρεται στη δεύτερη πράξη ως γενικευμένο στοιχείο και, γ) λαμβάνει χώρα, στο τέλος, ο γάμος των δύο νέων –δείχνει τούτο να επιβεβαιώνει την εκδοχή του Hayez που υποστήριζε ότι η κοπέλα ήταν νύφη– και αμέσως μετά ξεσπά η εξέγερση.

Αυτό δεν σημαίνει ότι στην Ιταλία δεν απεικονίζονται έργα με βάση το ιστορικό γεγονός μετά τη σύνθεση της όπερας. Αντίθετα, εντοπίζονται πέντε (Morelli, Rapisardi Conti, Barabino, Erolì) εκ των οποίων τα τέσσερα χρονικά τοποθετούνται μετά την ενοποίηση της Ιταλικής χερσονήσου. Στην Ιταλία επομένως η Όπερα προσφέρει άλλη μια εναλλακτική εκδοχή αποτύπωσης. Ο Morelli συνιστά μοναδική περίπτωση και σημείο αναφοράς για την αλλαγή στην αποτύπωση, καθώς επηρεάζεται μεν από τον Verdi, αλλά δεν επικεντρώνεται στους δυο πρωταγωνιστές. Αντίθετα, αναδεικνύει τη δράση των εξεγερμένων σε συλλογικό επίπεδο, δίχως να αποκλείεται η μνεία στο αρχικό ιστορικό γεγονός, αφού δεν δίνονται στοιχεία για την ταυτότητα των τριών γυναικών. Εξίσου ιδιαίτερη περίπτωση αποτελεί και το έργο του Conti, καθώς είναι το μόνο που αξιοποιεί το ιστορικό δεδομένο, ότι αγωνίστηκαν και γυναίκες για την αποτίναξη του ζυγού.

Στην Αγγλία, ο πιο γνωστός πίνακας με αυτό το θέμα (John Wilmer Riley) παραπέμπει στην όπερα, αποφεύγει μεν μια σκηνογραφικού τύπου απεικόνιση αλλά η απόσταση από το ιστορικό γεγονός παραμένει μεγάλη. Στην Ισπανία τα έργα που αναφέρονται στον Σικελικό Εσπερινό είναι εντελώς διαφορετικού περιεχομένου και δυναμικής, καθώς εστιάζουν σε πραγματικά γεγονότα που συμβαίνουν αρκετά μεγάλο χρονικό διάστημα έπειτα από την αρχική «ανάφλεξη». Αναδεικνύεται η προσφορά ενός ανθρώπου που οδήγησε τον στόλο της χώρας σε μια σειρά από νίκες. Από τη δική τους πλευρά αποτυπώνεται με ακρίβεια ένα ιστορικό στιγμιότυπο μέσα από τον πίνακα του 1885, που ελάχιστα –έως καθόλου– σχετίζεται θεματικά με την εκδοχή που αγαπούσαν να προβάλλουν οι περισσότεροι Ιταλοί.

Το θέμα συγκίνησε φυσικά σε πολύ μεγαλύτερο βαθμό –και όχι τυχαία σε συγκεκριμένη περίοδο– τους Ιταλούς καλλιτέχνες. Συγκίνησε αρκετά, αλλά από διαφορετική σκοπιά, τους Ισπανούς και πολύ λιγότερο, φυσικά, τους δημιουργούς άλλων εθνικοτήτων, εφόσον σε αυτές τις περιπτώσεις εντοπίζονται μεμονωμένες καλλιτεχνικές δημιουργίες. Ως θεματική πάντως πήρε διεθνή διάσταση και ταξίδεψε εκτός Ιταλίας αφενός γιατί εμπλέκονταν περισσότερες από μία χώρες στον μακροχρόνιο πόλεμο και αφετέρου λόγω

της διεθνούς φήμης του Verdi, η παρέμβαση του οποίου, ωστόσο, παρείχε μια εκδοχή απομακρυσμένη από το καθαυτό ιστορικό γεγονός.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ACCASCINA, M. «Rapisardi, Michele», *Enciclopedia Italiana*, https://www.treccani.it/enciclopedia/michele-rapisardi_%28Enciclopedia-Italiana%29 (πρόσβαση, 28/11/2021).

AMARI, M. *La guerra del vespro siciliano*, Φλωρεντία: Successori Le Monnier, 1876.

APRELINO, A. *Domenico Morelli: Salve Regina*, Soveria Mannelli: Rubbettino, 2009.

ARGAN, G.C. *L'Arte moderna 1770-1970*, Μιλάνο: Sansoni Editore, 1988.

ARGAN, G.C. *L'arte italiana dal Seicento all'Ottocento, Testo/Atlante*, Ρώμη: Francesco Perrella S. A. editore, 1938.

BACKMAN, C. *The Decline and Fall of Medieval Sicily: Politics, Religion, and Economy in the Reign of Frederick III, 1296-1337*, Καίμπριτζ: Cambridge University Press, 2002.

BARBERA, G. *La pittura dell'Ottocento in Sicilia e Rapisardi Michele*, Μιλάνο, 1991.

BUDDEN J, *The Operas of Verdi*, Λονδίνο: Cassell, 1978.

CALDERINI, M. *Andrea Gastaldi*, Μιλάνο: Bestetti e Tummineli. 1922.

COMANDUCCI, A.M. *Dizionario illustrato dei Pittori, Disegnatori e Incisori Italiani Moderni e Contemporanei*. Μιλάνο: Patuzzi, 1974.

DI GENOVA, G. *Nicolò Barabino: Dizionario biografico degli italiani*, τ. 5, Ρώμη: Istituto dell'Enciclopedia Italiana, 5, 1963.

FICARRA, A. *Michele Rapisardi pittore (1822-1886)*, Κατάνια, Istituto per la Coltura e l'Arte, 1987.

GARCIA, R. «Roger de Lauria, el major marino de la Europa medieval», <https://ocesaronada.net/roger-de-lauria/>, (πρόσβαση, 27/11/2021).

HOLDEN, A. (επιμ.), *The New Penguin Opera Guide*, Νέα Υόρκη: Penguin Putnam, 2001.

MATTEUCCI, G. «Pittori & pittura dell'Ottocento italiano», De Agostini, <http://www.istituto-matteucci.it/dizionario-degli-artisti/piatti-giulio> (πρόσβαση, 26/11/2021).

MASTROMATTEI, D. «Vespri siciliani di Hayez» (2018), <https://www.arteworld.it/vespri-siciliani-hayez-analisi> (πρόσβαση, 26/11/2021).

PORTALE, S. «L'opera di Michele Rapisardi: il pittore delle belle donne», (2020) <https://catania.italiani.it/michele-rapisardi> (πρόσβαση, 28/11/2021).

REAL ACADEMIA DE LA HISTORIA. «F. Ferrer Galceran», <https://dbe.rah.es/biografias/46749/felix-ferrer-galceran>, (πρόσβαση, 28/11/2021).

RUNCIMAN, S. *Ο Σικελικός Εσπερινός. Η Ιστορία του Μεσογειακού Κόσμου στα τέλη του 13ου αιώνα*, μετάφραση Α. ΑΡΓΥΡΟΠΟΥΛΟΥ, επιμ. Α. ΡΗΓΑΣ, Αθήνα: εκδόσεις Γκοβόστη, 2003.

ZAMBROTTA, T. *Erulo Erolì: Dizionario biografico degli italiani*, τ 43, Ρώμη: Istituto dell'Enciclopedia Italiana, 1993.

WIKIPEDIA. «Tusquets I Maignon: Batalla del Golf de Nàpols. Roger de Llúria captura al Príncep de Salerno, Carles d'Anjou, 1885», [https://fr.m.wikipedia.org/wiki/Fichier: Batalla-golf-napols-roger-lluria-carles-salerno-anjou.jpg](https://fr.m.wikipedia.org/wiki/Fichier:Batalla-golf-napols-roger-lluria-carles-salerno-anjou.jpg) (πρόσβαση, 27/11/2021).

ΒΙΟΓΡΑΦΙΚΑ ΣΗΜΕΙΩΜΑΤΑ

Ο Ιωάννης Ακριτίδης είναι εκπαιδευτικός της Γενικής Γραμματείας Επαγγελματικής Εκπαίδευσης και Κατάρτισης, Δια Βίου Μάθησης και Νέας Γενιάς του Υπουργείου Παιδείας και Θρησκευμάτων. Έχει πτυχίο Ιταλικής Γλώσσας και Φιλολογίας, μεταπτυχιακό τίτλο σπουδών στις Ελληνορωμαϊκές-Ελληνοϊταλικές Σπουδές (Λογοτεχνία, Ιστορία και Πολιτισμός) και είναι υποψήφιος διδάκτορας του Τμήματος Ιταλικής Γλώσσας και Φιλολογίας του Εθνικού Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών. Έχει 29 χρόνια Δημόσιας Υπηρεσίας ως εκπαιδευτικός της Δευτεροβάθμιας, Μεταδευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης και της Επαγγελματικής Κατάρτισης.

Η Καθηγήτρια Μαρία Σγουρίδου αποφοίτησε από το Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης (1991), όπου στη συνέχεια υποστήριξε τη διδακτορική της διατριβή (1998). Εργάζεται στο Τμήμα Ιταλικής Γλώσσας και Φιλολογίας του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών από το 2002. Τα ερευνητικά της ενδιαφέροντα εστιάζονται στην ιταλική και συγκριτική λογοτεχνία, στις αλληλεπιδράσεις στον τομέα της δραμα-

τουργίας και της ιταλικής τέχνης. Έχει δημοσιεύσει οκτώ βιβλία συγκριτικής λογοτεχνίας από το 2002-2017, με επίκεντρο τις πνευματικές διαπαφές Ελλάδας και Ιταλίας. Έχει επίσης γράψει 85 άρθρα σε εγχώρια και διεθνή περιοδικά στην ελληνική, ιταλική και αγγλική γλώσσα, καθώς και ένα κεφάλαιο σε συλλογικό τόμο. Υπήρξε επιμελήτρια πέντε συλλογικών τόμων και έχει 41 συμμετοχές σε συνέδρια και ημερίδες στην Ελλάδα και το εξωτερικό.

C.V.

Ioannis Akritidis has 29 years of Public Service experience as a secondary, post-secondary and vocational training teacher. He currently works at the General Secretariat of Vocational Education and Training of the Greek Ministry of Education and Religious Affairs. He has a bachelor's degree in Italian Language and Literature, an MA degree in Greco-Roman/Greco-Italian Studies (Literature, History and Culture), and is a PhD Candidate within the Italian Language and Literature department at the National and Capodistrian University of Athens.

Professor Maria Sgouridou graduated from the Aristotle University of Thessaloniki (1991). In 1998, she successfully defended her PhD dissertation. She has worked in the Department of Italian Language and Literature at the National and Capodistrian University of Athens since 2002. Her research interests are focused on Italian and Comparative Literature, particularly interactions in the fields of dramaturgy and Italian art. Between 2002-2017 she published eight books on comparative literature focusing on the intellectual interfaces between Greece and Italy. She has also published 85 scientific articles in national and international peer reviewed journals, as well as a chapter in a collective volume. She is the editor of 5 collective volumes and has participated 41 times in conferences and workshops both in Greece and abroad.

The Sicilian Vespers in fine arts

Ioannis AKRITIDIS – Maria SGOURIDOU

Abstract: The revolution of Sicilians against the French took place during the Vespers on Easter of 1282. While celebrations were in progress, some French officers joined in, and when one officer insulted a newly married woman, her

husband mortally wounded him. This event sparked the revolution and inspired a significant number of Italian and European artists of the 19th century. In this particular era, Romanticism set the tone for the field of Fine Arts in Europe, and Italy was in the process of redefining its role in this area.

Keywords: *Sicilian Vespers, Art, Italy, Romanticism.*

Το ηρωικό πορτρέτο του Μαζανιέλλο και η ζωγραφική μάχης στην εποχή του Μπαρόκ

Στέλλα ΦΑΡΜΑΚΗ

Περίληψη: Τα γεγονότα που συγκλόνισαν την πόλη της Νάπολης το 1647 και ο πρωταγωνιστής τους Tommaso Aniello γνωστός και ως Masaniello (Μαζανιέλλο) δεν θα μπορούσαν να αφήσουν ανεπηρέαστο το πεδίο των τεχνών. Η φιγούρα του Μαζανιέλλο θα εμπνεύσει πλήθος Ιταλών, κι όχι μόνο, καλλιτεχνών του 17^{ου} αιώνα και θα αναπαρασταθεί πάμπολλες φορές, ανάγοντας τον εμπνευστή και πρωταγωνιστή της εξέγερσης του 1647 σε σύμβολο ηρωικό μέσω των αναρίθμητων απεικονίσεων.

Ταυτόχρονα, κατά τον 17^ο αιώνα στη Νάπολη αναπτύσσεται η ζωγραφική τοπίου (pittura di paesaggio), η οποία θα γνωρίσει ιδιαίτερη άνθιση κυρίως κατά την τέταρτη δεκαετία του 17^{ου} αιώνα με βασικούς εκπροσώπους τον Domenico Gargiulo, γνωστό και ως Micco Spadaro, και τον Salvator Rosa, μαθητές του Aniello Falcone, καθώς και τον Andrea De Lione. Οι εκπρόσωποι της ζωγραφικής τοπίου θα επιδοθούν στην αναπαράσταση ιστορικών γεγονότων όπως εξεγέρσεις, γιορτές, επετείους και άλλα σημαντικά γεγονότα που έπληξαν την πόλη της Νάπολης όπως ο λοιμός του 1656, καθώς και στη ζωγραφική μάχης (pittura di battaglia), δηλαδή στην αναπαράσταση των πεδίων των μαχών ή εν γένει πολεμικών σκηνών. Η ζωγραφική μάχης, ένα είδος ζωγραφικής το οποίο αναπτύχθηκε ιδιαίτερα στην Ιταλία του 17^{ου} αιώνα και κυρίως στη Νάπολη και τη Ρώμη, αρχικά κατόπιν παραγγελιών ευγενών ιδιωτών και κατόπιν της ίδιας της Εκκλησίας, παρέμεινε στο επίκεντρο του καλλιτεχνικού ενδιαφέροντος μέχρι και τον 18^ο αιώνα.

Λέξεις κλειδιά: Μαζανιέλλο, ζωγραφική μάχης, ζωγραφική τοπίου, Νάπολη, εξέγερση, Σαλβατόρ Ρόζα.

Ο Tommaso Aniello γνωστότερος ως Μαζανιέλλο (Masaniello) γεννήθηκε στις 16 Ιουνίου του 1620 στη Νάπολη, στο *Vico Rotto al Mercato*, κοντά στην Piazza del Mercato, μία από τις ιστορικότερες πλατείες της πόλης. Στην ίδια πόλη θα άφηνε την τελευταία του πνοή στις 16 Ιουλίου 1647, στην ηλικία των 27 ετών. Καταγόταν από μία ταπεινή κοινωνικά οικογένεια και ο ίδιος είχε ακολουθήσει το επάγγελμα του πατέρα του Francesco (Cicco) d'Amalfi¹, ο οποίος ήταν ψαράς, ενώ η μητέρα του Antonia Gargano εργαζόταν στο σπίτι φροντίζοντας τα τέσσερα παιδιά της Tommaso Aniello, Giovanni, Grazia και Francesco ο οποίος πέθανε σε νεαρή ηλικία².

Ο Μαζανιέλλο ηγήθηκε, ως γνωστόν, της εξέγερσης που ξέσπασε στη Νάπολη στις 7 Ιουλίου 1647 και στην οποία συμμετείχαν, κυρίως, τα χαμηλά κοινωνικά στρώματα της Νάπολης, ως μια αντίδραση εναντίον της υψηλής φορολόγησης των τροφίμων και γενικά των προϊόντων πρώτης ανάγκης που είχε επιβάλει η Ισπανική Αντιβασιλεία. Ο Μαζανιέλλο κατηγορήθηκε για πράξεις τρέλας, προδόθηκε από τους ίδιους τους υποστηρικτές του και εννέα μέρες μετά την έναρξη της εξέγερσης έχασε τη ζωή του με αποκεφαλισμό, ενώ η κεφαλή του παραδόθηκε στον Ισπανό Αντιβασιλέα Don Rodrigo Ponce de León.

¹ B. CAPASSO, *La casa e la famiglia di Masaniello: Ricordi della storia e della vita napoletana nel secolo XVII*, Youcanprint, 2019, διαθέσιμο στο <https://www.ibs.it/casa-famiglia-di-masaniello-ricordi-ebook-bartolomeo-capasso/e/9788831630696> (πρόσβαση, 21/11/2021). Αρχικά υποστηριζόταν ότι η καταγωγή του Μαζανιέλλο ήταν από το Αμάλφι της Νότιας Ιταλίας, ωστόσο το 1896 ο ποιητής Salvatore di Giacomo δημοσίευσε το πιστοποιητικό βάπτισής του (*fede di battesimo*), το οποίο φέρει την υπογραφή του ιερέα Giovanni Matteo Peta που είχε πραγματοποιήσει το Μυστήριο και είχε σημειώσει στο σχετικό έγγραφο ότι το d'Amalfi ήταν επώνυμο και ότι δεν δήλωνε την καταγωγή του Tommaso.

² AA. VV. «Per un itinerario nel seicento italiano – I protagonisti», στο R. DE SIMONE, C. GROEBEN, M. MELCHIONDA & A. PETERS (επιμ.), *Masaniello nella drammaturgia europea e nella iconografia del suo secolo*, Νάπολη: Gaetano Macchiaroli Editore, 1998, σ. 54: «Thomas' Aniello figlio di Cicco d'Amalfi. et Antonia Gargano, è stato battezzato da me D. Giovan Matteo Peta, et levato dal Sacro Fonte da Augustino Monaco, et Giovanna de Lieto, al Vico Rotto. Dalla fede del matrimonio del padre di Masaniello, e da quella del di lui battesimo si rileva. 1. Esser lui Napoletano e tale essere stato anche il padre. 2. D' Amalfi essere il suo cognome, e non già la sua patria. 5. Esser nato 4 mesi ed 11 giorni dopo i sponsali de' suoi genitori, quindi concepito prima del matrimonio poi legittimato per subsequens ejusdem. 4. Esser nato nel vico rotto, il quale resta al principio della strada del La vinaro».

Η μορφή του Μαζανιέλλο ενέπνευσε πλήθος καλλιτεχνών του 17^{ου} αιώνα, Ιταλών και μη, και αναπαραστάθηκε πάμπολλες φορές. Μέσα από αυτές τις αναρίθμητες απεικονίσεις ο Μαζανιέλλο αναδείχθηκε σε σύμβολο ηρωικό ως ο εμπνευστής και πρωταγωνιστής της εξέγερσης του 1647 και των γεγονότων που ακολούθησαν και συγκλόνισαν την πόλη της Νάπολης. Ως σύμβολο πατριωτισμού, φιλοπατρίας και ανδρείας όλων όσοι αντιστέκονται σθεναρά ενάντια στον κατακτητή ο Μαζανιέλλο υπήρξε το αγαπημένο μοτίβο πολλών από τους εκπροσώπους του Μπαρόκ, αυτού του νέου τότε καλλιτεχνικού ρεύματος που αναπτυσσόταν με επίκεντρο την Ιταλία, για να εξαπλωθεί κατόπιν στην Ευρώπη με κύριο χαρακτηριστικό του τον στόμφο, την επιβλητικότητα, τη γενικότερη έξαρση των συναισθημάτων και της φαντασίας, κάνοντας πολλές φορές τον θεατή να αναρωτιέται αν το έργο που αντίκριζε ήταν αληθινό ή αν επρόκειτο για κάποιου είδους ψευδαίσθηση³.

Ο μύθος, άλλωστε, που περιβάλλει τη φιγούρα του Ναπολιτάνου ήρωα συχνά δημιουργεί ερωτήματα για το αν τα γεγονότα που έλαβαν χώρα το καλοκαίρι του 1647 στη Νάπολη συνέβησαν ακριβώς όπως έχουν μεταφερθεί στη σύγχρονη εποχή. Ο Μαζανιέλλο σε ορισμένες περιπτώσεις έχει αναπαρασταθεί σύμφωνα με τους κανόνες της *pittura di canonizzazione*, δηλαδή της τεχνικής που χρησιμοποιούσαν οι ζωγράφοι αυτής της περιόδου στην προσπάθειά τους να αναπαραστήσουν εκπροσώπους της Εκκλησίας ως αγίους. Αυτή η τεχνική εντάχθηκε στο ευρύτερο πλαίσιο προώθησης των χριστιανικών ιδεών της Καθολικής Εκκλησίας, η οποία μέσω του συγκεκριμένου καλλιτεχνικού ρεύματος, στη διάδοση του οποίου είχε καθοριστικό ρόλο το τάγμα των Ιησουιτών, επιχείρησε να αντιταχθεί στη Μεταρρύθμιση του Λούθηρου.

Με τρόπους σαν κι αυτούς ο Μαζανιέλλο εντάχθηκε στα «ιερά πρόσωπα» όπως ο Άγιος Φραγκίσκος της Ασίζης ή ο Άγιος Αντώνιος της Πάδοβας, ενώ υποστηρίχθηκε ότι ακόμη και η μέρα κατά την οποία συνέβη ο θάνατός του δεν ήταν τυχαία, καθώς στις 16 Ιουλίου τιμάται η Παναγία του όρους Καρμηλού (*Madonna del Carmine*). Αξίζει να αναφερθεί ότι ο ίδιος ο πρεσβευτής του Πάπα στη Νάπολη χαρακτήρισε τις τιμές που αποδόθηκαν στο νεκρό σώμα του ήρωα ως «τιμές...στο σώμα... ενός Ευλογημένου

³ Ι. ΤΣΟΛΚΑΣ, *Ιστορία της Ιταλικής Λογοτεχνίας*, Αθήνα: Πεδίο, 2015, σ. 214.

ανθρώπου», που έχασε τη ζωή του από θάνατο μαρτυρικό⁴. Όλα τα ανωτέρω σε συνδυασμό με την ανάπτυξη του Μπαρόκ, θα οδηγήσουν σε μία μεγάλη παραγωγή πινάκων με κύριο θέμα τον Μαζανιέλλο, από καλλιτέχνες τα ονόματα των οποίων ωστόσο θα παραμείνουν σε μεγάλο βαθμό στην ανωνυμία⁵.

Ο Μαζανιέλλο ήταν ιδιαίτερα ευλαβής. Όσο ζούσε, του αποδίδονταν υπεράνθρωπες δυνάμεις καθώς μαρτυρείται πως είχε εμπειρίες οραμάτων της Παναγίας. Ο ίδιος υποστήριζε ότι η Παναγία του όρους Καρμήλου (*Madonna del Carmine*) καθοδηγούσε τις κινήσεις του και το Άγιο Πνεύμα τις σκέψεις του. Ενδεικτική της αντιμετώπισής του από την τοπική κοινωνία είναι η μαρτυρία ενός μοναχού, Καθηγητή Θεολογίας προς κάποιους άλλους μοναχούς ότι είδε τον νεκρό Μαζανιέλλο να προχωράει μπροστά του. Άλλοι προσεύχονταν στην Παναγία ύστερα από τον θάνατό του προκειμένου εκείνη να τον φέρει πίσω στη ζωή⁶. Εννέα χρόνια μετά τον θάνατό του, το 1656, όταν η Νάπολη δοκιμάστηκε από την επιδημία της πανώλης, αρκετά πρόσωπα κυρίως από τον χώρο της Εκκλησίας υποστήριξαν ότι «εκ Μαζανιέλλο ερρή τα φαύλα», κατηγορώντας τον για τα δεινά που έπληξαν την γενέτειρά του και ταυτίζοντας τη φιγούρα του με εκείνη του «αντίχριστου». Ο Μαζανιέλλο ως σύμβολο άρχισε να ξεθωριάζει και οι πολυάριθμοι πίνακες που τον απεικόνιζαν να καταστρέφονται.

Ως απόδειξη της τεράστιας παραγωγής πινάκων και σχεδίων με θέμα τον Μαζανιέλο προβάλλεται το χειρόγραφο του μοναχού Alessandro Molini (fr. Sebastiano) που χρονολογείται στον 17^ο αιώνα και φέρει τον τίτλο *Sollevarzione di Tommaso Aniello di Napoli*. Στο χειρόγραφο αυτό, το οποίο

⁴ R. DE MAIO, *Pittura e Controriforma a Napoli*, Μπάρι: Editori Laterza, 1983, σσ. 153-154.

⁵ DE MAIO, *Pittura e Controriforma a Napoli*, σσ. 156-7: «Come nei processi di canonizzazione, nelle fonti della rivolta i pittori sono valenti e numerosi, ma restano anonimi, anche quando, ricongiunta la testa al corpo, vennero richiamati per la vera effigie. Allora si era appena constatato e altamente proclamato un altro miracolo del martire: che il suo corpo, dopo tanti strazi e tanta incuria, fosse ancora flessibile. Una pia donna, per esempio, gli apriva e chiudeva la mano perché stringesse e restituisse una corona del rosario, altri gli tagliavano i capelli per reliquia. E come nello schema canonico, tutti i fedeli richiedevano il ritratto. Lo richiedevano anche gli agenti politici [...] Davanti al suo corpo o davanti al suo ritratto il popolo, e specialmente gli accattoni, recitavano una preghiera al beato Tommaso [...] Alla Chiesa e ai governanti non rimaneva che riportare in alveo liturgico-politico le «empie» celebrazioni, come accadeva con i servi di Dio».

⁶ Ο.π., σ. 156.

σήμερα φυλάσσεται στην Πανεπιστημιακή Βιβλιοθήκη της Bologna (BUM), εξιστορούνται τα γεγονότα της εξέγερσης στη Νάπολη. Το ιδιαίτερο ενδιαφέρον που παρουσιάζει το συγκεκριμένο χειρόγραφο είναι η παρουσία σε αυτό πολλών χαρακτηρισμών και ακουαρέλων με τη φιγούρα του επαναστάτη Μαζανιέλλο και μελών της οικογενείας του. Πολλοί μελετητές υποστηρίζουν ότι η προσθήκη των συγκεκριμένων «διακοσμητικών» στοιχείων πιθανότατα να έγινε μεταγενέστερα σε σχέση με τη σύνταξή του από τον Molini⁷.

Τον 17^ο αιώνα, ιδίως κατά την τρίτη και τέταρτη δεκαετία, στη Νάπολη αναπτύχθηκε η ζωγραφική τοπίου (*pittura di paesaggio*) με βασικούς εκπροσώπους τους Domenico Gargiulo, γνωστό και ως Micco Spadaro, και τον Salvator Rosa, δύο από τους μεγαλύτερους *paesaggisti* της εποχής, αλλά και τον Andrea De Lione, μαθητές όλοι του Aniello Falcone. Ο πρώτος επιδόθηκε στην αναπαράσταση ιστορικών γεγονότων όπως εξεγέρσεις, γιορτές, επετείους και άλλα σημαντικά γεγονότα που συνδέονται με την ιστορία της Νάπολης, με χαρακτηριστικότερο τον λοιμό που έπληξε την πόλη το 1656, γεγονός εμπνευσμένο σε μεγάλο βαθμό από τα χαρακτηριστικά του Jacques Callot (*figurine alla Callot*)⁸. Ο δεύτερος θα ασχοληθεί με τη ζωγραφική μάχης (*pittura di battaglia*), δηλαδή με την αναπαράσταση των πεδίων των μαχών ή εν γένει πολεμικών σκηνών.

Η ζωγραφική μάχης αποτελεί ένα είδος ζωγραφικής που αναπτύχθηκε αρχικά στις Κάτω Χώρες, αλλά γνώρισε ξεχωριστή άνθηση, ως αυτόνομο εικαστικό είδος, στην Ιταλία του 17^{ου} αιώνα, κυρίως στη Νάπολη και τη Ρώμη, αρχικά χάρη σε παραγγελίες ευγενών –ξεχωρίζουν σε αυτό το πεδίο οι Μέδικοι στη Φλωρεντία και οι Έστε στην Πάρμα και την Πιατσέντσα⁹– και εκπροσώπων της Εκκλησίας, η οποία μέσω της αναπαράστασης πεδίων των μαχών (κυρίως μεταξύ χριστιανών και απίστων) προσπαθούσε να εξυψώσει το «πατριωτικό» αίσθημα των πιστών. Η ζωγραφική μάχης παρέμεινε στο επίκεντρο του καλλιτεχνικού ενδιαφέροντος μέχρι και τον 18^ο αιώνα. Νέοι ζωγράφοι υποστηρικτές του συγκεκριμένου εικαστικού είδους ακολούθη-

⁷ AA.VV., *Masaniello nella drammaturgia europea e nella iconografia del suo secolo*, σσ. 54-69.

⁸ R. CAUSA, *Pittura Napoletana dal XV al XIX secolo*, Μπέργκαμο: Istituto Italiano d'Arti Grafiche, 1961, σ. 54.

⁹ G. SESTIERI, *I Battaglisti: La Pittura di Battaglia dal XVI al XVIII secolo*, Ρώμη: De Luca Editori D'Arte, 2011, σ. 1.

σαν τις τεχνικές παλαιότερων συναδέλφων τους που είχαν ασχοληθεί με την αναπαράσταση πολεμικών σκηνών. Για παράδειγμα ο Γάλλος ζωγράφος Jacques Courtois (στα ιταλικά Giacomo Cortesi εξαιτίας της δραστηριότητάς του στην Ιταλία), γνωστός και ως *Il Borgognone*, χάρη και στην επίδραση που άσκησε επάνω του το έργο του Michelangelo Cerquozzi (*Michelangelo, delle Battaglie*), εξελίχθηκε σε έναν από τους σημαντικότερους εκπροσώπους της ζωγραφικής μάχης, αναπαριστώντας σκηνές από πεδία μάχης αλλά και στρατιωτικές στολές και λειτουργώντας ως πρότυπο για τους νέους *battaglisti*, λ.χ. ως προς τον τρόπο με τον οποίο θα έπρεπε να αποτυπώνουν στον καμβά τους τον καπνό που έβγαινε από τα όπλα των μαχόμενων αλλά και τους διαφορετικούς τρόπους έκφρασης των νικητών έναντι των ηττημένων.

Ο Ναπολιτάνος ζωγράφος Domenico Gargiulo, γνωστός και ως *Miccò Spadaro*, από την ιδιότητα του πατέρα του που ήταν κατασκευαστής σπαθιών, γεννήθηκε το 1612¹⁰. Από πολύ τρυφερή ηλικία ο Gargiulo έδειξε την κλίση του στη ζωγραφική, προοπτική που δεν έβρισκε σύμφωνο τον πατέρα του Pietro Antonio, ο οποίος προσπάθησε να τον μυήσει στην τέχνη της κατασκευής σπαθιών. Ωστόσο, ο νεαρός Domenico δεν θα αργούσε να ξεδιπλώσει το ταλέντο του ακόμα και μέσα στο εργαστήριο του πατέρα του. Επιδόθηκε στη διακόσμηση των λαβών των σπαθιών με φιγούρες τις οποίες σχεδίαζε ο ίδιος. Μέσω αυτής του της ενασχόλησης θα γνωρίσει τον ζωγράφο Carlo Corrola, ο οποίος ασχολούνταν με την ξιφασκία και επισκεπτόταν συχνά το εργαστήριο του Gargiulo. Ο Corrola βοηθήσει τον Domenico να εξελίξει την τεχνική του στη διακόσμηση των σπαθιών και τον έφερε σε επαφή με τον μεγάλο Ναπολιτάνο ζωγράφο και δάσκαλό του Aniello Falcone. Στη Σχολή του Falcone φοίτησαν αρκετοί από τους μετέπειτα σημαντικούς ζωγράφους της Νάπολης του 17^{ου} αιώνα, όπως οι Andrea de Lione, Carlo Corrola, Salvator Rosa κ.ά., πράγμα που ώθησε και τον *Miccò Spadaro* να εγγραφεί προκειμένου να αναπτύξει το ταλέντο του. Ένα από τα πεδία στα οποία επικεντρώθηκε ο Spadaro κατά τη διάρκεια των σπουδών του στη σχολή του Falcone ήταν η μελέτη και η αναπαράσταση του φυσικού περιβάλλοντος (*studio al naturale*). Για τον λόγο αυτό επισκεπτόταν συχνά την ιταλική ύπαιθρο μόνος του ή μαζί με τον συνάδελφό του Salvator Rosa, ενώ συχνά τους συνόδευε και ο δάσκαλός τους Falcone. Τα έργα του αργότερα

¹⁰ B. DE DOMINICI, *Vite de' Pittori, Scultori ed Architetti Napoletani*, τ. 3, Νάπολη: Riccardi, 1742, σ. 192.

θα διακοσμούσαν τα σπίτια ιδιωτών. Παράλληλα, ο Micco Spadaro ασχολήθηκε με την απεικόνιση σκηνών της Βίβλου, αλλά και σκηνών με πεδία μαχών¹¹, στα οποία έργα είναι φανερή η επίδραση του Falcone που είχε εξειδικευτεί στο συγκεκριμένο είδος.

Έμπνευση για τον Spadaro υπήρξαν διάφορα ιστορικά γεγονότα που έλαβαν χώρα στην πόλη της Νάπολης κατά τις πρώτες δεκαετίες του 1600 και τα οποία θέλησε να απαθανάτισει στους πίνακές του. Ένα από αυτά συνδέεται με μία από τις μεγαλύτερες εκρήξεις του ηφαιστείου της Νάπολης, του Βεζούβιου, συμβάν το οποίο συνέβη το 1631, προξένησε τεράστιες ζημιές σε όλα τα γειτονικά προς το ηφαίστειο χωριά, έπληξε την πόλη της Νάπολης και κόστισε πολλές ανθρώπινες ζωές. Το συγκεκριμένο ιστορικό γεγονός ενέπνευσε πολλούς ζωγράφους και χαρακτές, Ιταλούς και μη, οι οποίοι προσπάθησαν να αποτυπώσουν στον καμβά τους τη στιγμή της έκρηξης είτε ως ένα στοιχείο των επιμέρους έργων τους ως τοπιογράφοι, είτε ως βασική θεματική¹². Ο Domenico Gargiulo προέβη κι εκείνος στη σύνθεση ενός πίνακα με συναφές περιεχόμενο που έλαβε την ονομασία *Eruzione del Vesuvio* και βρίσκεται σήμερα σε ιδιωτική συλλογή στη Νάπολη. Στο έργο αυτό αποτύπωσε πιστά και με κάθε λεπτομέρεια τη στιγμή της έκρηξης. Πρόκειται για το πρώτο έργο του Spadaro με καθαρά ιστορικό περιεχόμενο, ενώ στη συνέχεια θα ακολουθήσει ένας ακόμη πίνακας ιστορικού περιεχομένου, μια ελαιογραφία (126 x 177 εκ.) που θα θεωρηθεί από τα πιο σημαντικά έργα της εποχής και θα έχει ως θέμα την *Εξέγερση του Μαζανιέλλο του 1647 (La Rivolta di Masaniello)*. Ο Gargiulo αποτυπώνει πιστά και σε αυτό τον πίνακα τα γεγονότα του 1647, τα οποία είχε και ο ίδιος βιώσει, παράγοντας ένα τεκμήριο για όλα όσα συνέβησαν στη Νάπολη, στην Piazza del Mercato (ή Piazza del Carmine) μεταξύ 7 και 16 Ιουλίου 1647¹³. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει στο έργο του ο De Dominicis, ο συγκεκριμένος πίνακας που εκτίθεται στο Εθνικό Μουσείο του San Martino στη Νάπολη ήταν «όχι απλώς υπέροχος αλλά ένα έργο τέχνης άξιο απεριόριστου θαυμασμού»¹⁴.

¹¹ G. SESTIERI – B. DAPRÀ, *Domenico Gargiulo detto Micco Spadaro: paesaggista e “cronista” napoletano*, Μιλάνο-Ρώμη: Jandi Sapi Editori, 1994, σ. 17.

¹² Ο.π., σσ. 36-37.

¹³ Ο.π., σ. 39.

¹⁴ DE DOMINICI, *Vite de’ Pittori, Scultori ed Architetti Napoletani*, σ. 197.

Ο Gargiulo στον πίνακα αυτό απεικονίζει τον Μαζανιέλλο δύο φορές. Στην πρώτη από αυτές ο Μαζανιέλλο παριστάνεται στη μέση περίπου, πάνω σε ένα μαύρο άλογο φορώντας καπέλο με τους πιστούς του συντρόφους στο πλάι του. Η δεύτερη φορά θα είναι στο πίσω μέρος του πίνακα, ελαφρώς αριστερά, όπου ο Μαζανιέλλο φοράει ρούχα ψαρά και βρίσκεται σε μια εξέδρα τη στιγμή που αγορεύει στο πλήθος. Ο Spadaro μοιάζει να έχει συνθέσει αυτό τον πίνακα από την πλευρά της εκκλησίας του Sant'Eligio, ενώ στο βάθος δεξιά, ο θεατής μπορεί να διακρίνει και τον Βεζούβιο.

Τόσο ο συγκεκριμένος πίνακας όσο και η *Έκρηξη του Βεζουβίου*, όπως μαθαίνουμε από το έργο του De Dominici, πέρα από στοιχεία κοινά όπως οι διαστάσεις, η κοινή δομή σύνθεσης και ο παραπλήσιος τρόπος με τον οποίο αποτυπώνεται η άποψη του χώρου, έγιναν κατά παραγγελία του Ισπανού αντιβασιλέα Stefano Carriglio και προορίζονταν για την ισπανική αυλή¹⁵. Από τις περιγραφές του De Dominici ο ερευνητής συμπεραίνει ότι μάλλον πρόκειται για τα έργα που είδε ο ίδιος ο De Dominici στο σπίτι του Antonio Piscicelli.

Ο ναπολιτάνος Aniello Falcone (1607-1656) είναι ένας ακόμη από τους πιο θερμούς οπαδούς της ζωγραφικής μάχης. Στον ίδιο οφείλεται, όπως είδαμε, η ίδρυση ιδιωτικής σχολής. Γεννήθηκε το 1607 και από νεαρή ηλικία εκδήλωσε το ταλέντο του στη ζωγραφική. Ο πατέρας του Domenico Falcone διαπίστωσε από νωρίς την κλίση του γιού του και τον ώθησε να ασχοληθεί με τη μελέτη της ζωγραφικής με δάσκαλο τον Ισπανό ζωγράφο Jusepe de Ribera, γνωστό και ως Spagnoletto, ο οποίος δραστηριοποιούνταν στη Νάπολη¹⁶. Ο Aniello αντέγραφε διάφορους πίνακες του Spagnoletto που είχαν ως κύρια θεματική πολεμιστές οπλισμένους πάνω σε άλογο. Αυτή η θεματική θα γίνει η αγαπημένη του Aniello, ο οποίος θα την εξελίξει καθόλη τη διάρκεια της καλλιτεχνικής του πορείας, απεικονίζοντας πολεμιστές και άλογα (ως προφίλ), χάρη και στην έμπνευση της γλυπτικής και των αναγλύφων των ρωμαϊκών χρόνων¹⁷. Ο Falcone θα αρχίσει να βιοπορίζεται σιγά σιγά από τη ζωγραφική του αξιοποιώντας το έμφυτο ταλέντο του και

¹⁵ SESTIERI – DAPRÀ, *Domenico Gargiulo detto Micco Spadaro: paesaggista e “cronista” napoletano*, σσ. 287-288.

¹⁶ DE DOMINICI, *Vite de' Pittori, Scultori ed Architetti Napoletani*, σ. 71.

¹⁷ SESTIERI, *I Battaglianti: La Pittura di Battaglia dal XVI al XVIII secolo*, σ. 12.

ζωγραφίζοντας πίνακες που είχαν παραγγελθεί προκειμένου να διακοσμήσουν τα σπίτια ευγενών και εξεχουσών προσωπικοτήτων¹⁸.

Η σχολή που ίδρυσε ο Aniello Falcone παράλληλα με τη συστηματική μελέτη της ζωγραφικής, λειτούργησε στο σπίτι του και αφορούσε νεαρούς κι όχι μόνο ζωγράφους. Λειτουργούσε από τους φθινοπωρινούς μήνες έως και την άνοιξη. Εκεί ο Falcone δίδασκε τρεις φορές την εβδομάδα από δύο ώρες τους βασικούς κανόνες της *Pittura di Battaglia*, κατορθώνοντας να συγκεντρώσει πρόσωπα που θα αποκτούσαν αργότερη μεγάλη φήμη ως ζωγράφοι.

Εκτός όμως από τη μεγάλη του αγάπη για τη ζωγραφική ο Falcone αγαπούσε ιδιαίτερα και την ξιφασκία. Σύμφωνα με τις μαρτυρίες του De Dominicì, λίγες μέρες πριν από την εξέγερση του Μαζανιέλλο, ο Falcone ίδρυσε μαζί με κάποιους από τους μαθητές του την περιβόητη «Compagnia della Morte». Ως επικεφαλής αυτής της στρατιωτικής ομάδας θέλησε να πάρει εκδίκηση για τον θάνατο ενός συγγενικού του προσώπου, μετά από συμπλοκή με Ισπανούς στρατιώτες. Ο ζωγράφος θεώρησε τη στιγμή εκείνη κατάλληλη προκειμένου να δράσει εναντίον της ισπανικής κυριαρχίας στη Νάπολη. Συσπείρωσε γύρω του αρκετούς από τους μαθητές του, όπως τους Andrea De Lione, Onofrio De Lione, Salvator Rosa, Carlo Corrolla, Domenico Gargiulo, Pietro del Pò, κ.ά., αλλά και πρόσωπα του φιλικού και συγγενικού του περιβάλλοντος, οι οποίοι τη μέρα συγκρούονταν ανοικτά με τους Ισπανούς¹⁹ και τα βράδια συγκεντρώνονταν σε διάφορα σπίτια και επιδίδονταν στη ζωγραφική.

Ένα από τα πιο ενδιαφέροντα έργα του Falcone φέρει τον τίτλο *Battaglia fra Cristiani e Turchi* (Μάχη μεταξύ Χριστιανών και Τούρκων, Πιστόια, ιδιωτική συλλογή). Ο συγκεκριμένος πίνακας-ελαιογραφία αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα της καλλιτεχνικής παραγωγής του Falcone. Ζωηροί χρωματισμοί και αποφασιστικές πινελιές συνθέτουν ένα «ώριμο έργο» το οποίο τοποθετείται χρονικά στα πρώτα χρόνια του 1640. Σε πρώτο επίπεδο, στο αριστερό μέρος του πίνακα, ο καλλιτέχνης απεικονίζει τη σύγκρουση μεταξύ των ιπποτών ενώ στο μέσον του πίνακα παρατηρείται ένα πιο ήρεμο

¹⁸ DE DOMINICI, *Vite de' Pittori, Scultori ed Architetti Napoletani*, σ. 73: Έργα του αγοράστηκαν από τον Λουδοβίκο ΙΔ΄ της Γαλλίας, τον επονομαζόμενο «Βασιλιά Ήλιο».

¹⁹ Ο.π., σσ. 225-226.

τοπίο στο οποίο φαίνονται οι χαρακτηριστικές του φιγούρες οι οποίες αποδίδονται με έντονες σε φως πινελιές.

Στη δεξιά πλευρά του πίνακα ο θεατής μπορεί να διακρίνει τους «Τούρκους» να τρέπονται σε φυγή πάνω σε καλπάζοντα άλογα, ενώ στο βάθος διακρίνονται φιγούρες Χριστιανών που παρακολουθούν τα τεκταινόμενα. Αγαπημένα μοτίβα του Falcone που απαντώνται σε πολλούς από τους πίνακές του είναι ο χαρακτηριστικός απότομος λόφος που βρίσκουμε σε πολλά προσχέδιά του, αλλά και η φωτεινότητα με την οποία αποδίδονται οι δυο μαχητές που βρίσκονται στο αριστερό τμήμα του πίνακα. Μέσω του έντονου φωτός με το οποίο τις αποδίδει, ο ζωγράφος καταφέρνει να τις φέρει σε «πρώτο πλάνο» σε σχέση με τις υπόλοιπες φιγούρες του πίνακα. Ταυτόχρονα, τα μέλη του σώματος των δύο μαχητών που τοποθετούνται σε πρώτο πλάνο αποδίδονται με μεγάλη καθαρότητα αλλά και «δωρική σταθερότητα», χαρακτηριστικά που προσιδιάζουν σε αρχαία γλυπτά.

Για τον Andrea De Lione, μαθητή και φίλο του A. Falcone, δεν γνωρίζουμε πολλά. Οι πληροφορίες είναι συγκεχυμένες ακόμη και για το όνομά του. Και τούτο καθώς σε έργα ενυπόγραφα και σε άλλα που έχουν αποδοθεί σε αυτόν είτε εμφανίζεται άλλοτε ως Di Lione αλλά και ως Di Leone ή De Leone ή De Lione. Γεννήθηκε στις 18 Σεπτεμβρίου 1610 στη Νάπολη όπου άφησε την τελευταία του πνοή το 1685²⁰. Ο De Lione, όπως και ο μεγαλύτερος αδελφός του Onofrio, θήτευσαν πλάι στον διάσημο ελληνικής καταγωγής ζωγράφο Belissario Corenzio. Ο Andrea De Lione ξεκίνησε ζωγραφίζοντας απλές φιγούρες και προχώρησε στη συνέχεια σε μεγαλύτερα έργα. Διακόσμησε ορισμένα από τα δωμάτια του Βασιλικού Ανακτόρου της Νάπολης κατά τα πρότυπα της ζωγραφικής του Corenzio²¹. Παράλληλα, συνεργάστηκε με τον νεαρό τότε Aniello Falcone και έγινε μαθητής στη Σχολή του εμπνεόμενος από τις περίφημες απεικονίσεις μαχών του.

Για τη φιλία του De Lione με τον Falcone, μας πληροφορεί και ο Sebastiano Resta από το Μιλάνο, συλλέκτης έργων τέχνης και κυρίως σχεδίων, ο οποίος κάθε φορά που βρισκόταν στη Νάπολη αγόραζε από τον De Lione διάφορα προσχέδια από τα οποία διασώζονται πολλές πληροφορίες σχετικά με ναπολιτάνους καλλιτέχνες εκείνης της περιόδου.

Ο Resta συνήθιζε να κολλά επάνω σε ασβέστη τις πληροφορίες που έβρισκε πάνω στα προσχέδια που συνέλεγε. Από τη συλλογή του Resta διασώ-

²⁰ M. DI PENTA, *Andrea De Leone: Dipinti-Disegni*, Ρώμη: De Luca Editori, 2016, σ. 13.

²¹ Ο.π., σσ. 14-15.

ζονται πληροφορίες σχετικά με ένα σχέδιο του Aniello Falcone το οποίο απεικονίζει τον Μαζανιέλλο, φέρει ακριβώς τον τίτλο *Ritratto di Masaniello*, και βρίσκεται σήμερα στη Βιβλιοθήκη Pierpont Morgan της Νέας Υόρκης. Ο Resta έχει σημειώσει σχετικά με αυτό το έργο τα εξής:

Το συγκεκριμένο πορτρέτο του Μαζανιέλλο φιλοτεχνήθηκε από τον ναπολιτάνο Aniello Falcone, ο οποίος υπήρξε Δάσκαλος του Salvator Rosa και όλων των εκπροσώπων ζωγραφικής μάχης της εποχής, όπως οι Andrea Corrola, Pepe Piscopo, Andrea De Lione, Ciccio Napolitano [...]. Το σχέδιο αυτό βρισκόταν σε ένα βιβλίο ζωγραφικής, το οποίο αγόρασα το 1683 στην Νάπολη από τον Andrea De Lione και ενώ πλέον βρισκόταν σε μεγάλη ηλικία, από τον οποίο και ενημερώθηκα ότι το συγκεκριμένο βιβλίο ανήκε με τη σειρά του στον Δούκα της Τάρσια²².

Στο πλαίσιο αυτό και φανερά επηρεασμένος από τον δάσκαλό του Aniello Falcone, ο De Lione θα ασχοληθεί ιδιαίτερα με τη ζωγραφική μάχης με ξεχωριστή καλλιτεχνική ματιά και έντονα χρώματα (*lettura decorativa*), αξιοποιώντας τη συστηματική μελέτη των σχεδίων του δασκάλου του και ειδικότερα τη λεπτομερή αποτύπωση του γυμνού σώματος (*nudo*) που θα τον βοηθήσει να αποτυπώσει με κάθε λεπτομέρεια και με μεγάλη φυσικότητα τις εκφράσεις του προσώπου των πολεμιστών και τις κινήσεις τους, κερδίζοντας τα εγκωμιαστικά σχόλια ζωγράφων της εποχής²³. Έχοντας τη τεύσει αρχικά στο πλευρό του Belissario Corenzio και κατόπιν κοντά στον Falcone, ο De Lione θα χαρακτηριστεί από τον De Dominici ως *battaglista*, χαρακτηρισμός που επιβεβαιώνεται από τις πολυάριθμες συνθέσεις του με αντίστοιχο περιεχόμενο.

Στις αρχές της δεκαετίας του 1630 και κυρίως κατά τις δεκαετίες 1640 και 1650 θα είναι πολλοί εκείνοι οι οποίοι έχοντας μια καλή οικονομική κατάσταση θα επιδοθούν στην αγορά και συλλογή πινάκων μεγάλου μεγέθους (*quadri di stanza*). Οι ευγενείς και γενικά οι εκπρόσωποι της αστικής τάξης δεν θα ενδιαφέρονται πλέον για πίνακες ιστορικού, μυθολογικού ή ακόμη και θρησκευτικού περιεχομένου. Το ενδιαφέρον τους θα στραφεί σταδιακά

²² Ο.π., σ. 20.

²³ Ο.π., σ. 24.

σε έργα με σκηνές παρμένες από την καθημερινή ζωή, με τοπία της φύσης αποτυπωμένα με κάθε λεπτομέρεια ώστε να μοιάζουν αληθινά και επομένως με πεδία μαχών και γενικά με πολεμικές σκηνές. Η θεματική αυτή θα τύχει μεγάλης διάδοσης εξαιτίας και του Τριαντακονταετούς Πολέμου που συντάραξε την Κεντρική και την Ανατολική Ευρώπη μεταξύ 1618 και 1648. Ο De Lione δέχθηκε πολλές παραγγελίες πινάκων με τέτοιες θεματικές, στους οποίους αποτυπώνει πιστά και με κάθε λεπτομέρεια την πραγματικότητα, ακολουθώντας εν πολλοίς το παράδειγμα του Aniello Falcone και διατηρώντας σε μεγάλο βαθμό πολλές από τις τεχνικές και τα αγαπημένα μοτίβα του μέντορά του.

Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί ο πίνακας που τιτλοφορείται ως *Ritratto di Masaniello o Autoritratto del pittore* (Πορτρέτο του Μαζανιέλλο ή Αυτοπροσωπογραφία του ζωγράφου, ελαιογραφία, 82 x 65). Στο επάνω μέρος του, στο περιθώριο του πίνακα αναγράφεται ο τίτλος *Tommaso De Aniello Da Amalfi*, ενώ στο κέντρο αναγράφονται τα αρχικά A.D.L. Ο τίτλος αυτός προστέθηκε πιθανότατα μεταγενέστερα επειδή προοριζόταν *ad memoriam* για κάποιον πλούσιο συλλέκτη. Το συγκεκριμένο έργο βρισκόταν στη Συλλογή Castellino-Bruschettini στη Ρώμη. Στις 22 Ιανουαρίου 2008 αγοράστηκε από το Υπουργείο Πολιτισμού της Ιταλίας (Ministero dei Beni Culturali) προκειμένου να δοθεί στο Εθνικό Μουσείο της Certosa του San Martino. Παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον χάρη στην ιδιαίτερα υψηλή τεχνική με την οποία αποδίδεται το πορτρέτο, αλλά και γιατί πρόκειται για τη μοναδική προσωπογραφία του Andrea De Lione.

Ο De Lione με αυτό τον τρόπο προσπαθεί να δοκιμάσει τις δυνάμεις του και σε ένα άλλο εικαστικό είδος μακριά από τη ζωγραφική μάχη, τους πίνακες ιστορικού ή και θεολογικού περιεχομένου ή της νεκρής φύσης, αποτυπώνοντας στον καμβά του μια προσωπογραφία πολύ διαφορετική από την παραδοσιακή του ναπολιτάνου ήρωα Μαζανιέλλο (*Ritratto di Masaniello?* - Πορτρέτο του Μαζανιέλλο; Σχέδιο με μαύρο και κόκκινο μολύβι επάνω σε χαρτί χρώματος ανοιχτό πράσινο). Πιθανότατα πρόκειται για προσωπογραφία του De Lione, αφού μάλιστα ο καλλιτέχνης φαίνεται να τοποθετεί τον εαυτό του δείχνοντας να κρατά με το δεξί του χέρι ένα πινέλο και δίνοντας έναν τόνο περισσότερο αριστοκρατικό. Ταυτόχρονα, τα χαρακτηριστικά με τα οποία αποδίδεται η κεντρική μορφή του πίνακα φαίνεται να έρχονται σε πλήρη αντίθεση με τα χαρακτηριστικά του ήρωα Μαζανιέλλο. Συγκεκριμένα τα μάτια είναι ανοιχτόχρωμα μπλε και η επιδερμίδα του ιδιαίτερα ανοιχτή, γεγονός που τον διαφοροποιεί ιδιαίτερα από τη φιγούρα του

Μαζανιέλλο. Ο αριστοκρατικός τόνος με τον οποίο αποδίδεται η συγκεκριμένη φιγούρα θα πυροδοτήσει και τις αμφιβολίες του Ιταλού κριτικού τέχνης Ferdinando Bologna, ο οποίος το 1954 στην «Εκθεση αφιερωμένη στα ναπολιτάνικα πορτρέτα»²⁴ τόνισε ότι το εικονιζόμενο πρόσωπο αποδίδεται με πινελιές και χαρακτηριστικά τα οποία μοιάζουν να ανήκουν σε μία κοινωνική τάξη προς την οποία ο Μαζανιέλλο έμοιαζε να είναι αντίθετος. Ωστόσο η υπογραφή του ίδιου του καλλιτέχνη αποτελεί σημαντικό τεκμήριο για την προέλευση του πίνακα καθώς πρόκειται για τη μοναδική προσωπογραφία που φέρει την υπογραφή του De Lione.

Ο πίνακας με τίτλο *Battaglia con due cavalieri in primo piano a sinistra* (Μάχη με δύο ιππότες σε πρώτο επίπεδο αριστερά, ελαιογραφία, Ιδιωτική Συλλογή, 103 x 131 εκ.) αποτελεί μία από τις πλέον «ώριμες» σκηνές μαχών του De Lione. Σε αυτήν φαίνεται να ακολουθεί το πρότυπο του δασκάλου του δίνοντας όμως έναν ξεχωριστό, καθαρά προσωπικό τόνο στην απεικόνιση των προσώπων και των πολεμικών σκηνών. Την ειδικότερη καλλιτεχνική «εξέλιξη» του De Lione υποδηλώνει αρχικά το μέγεθος με το οποίο αποδίδονται οι φιγούρες, το οποίο είναι μεγαλύτερο έναντι εκείνου προγενέστερων έργων του. Ο καλλιτέχνης χρησιμοποιεί πινελιές πιο «σίγουρες» για τους πολεμιστές του απεικονίζοντας ολόκληρη την πολεμική σκηνή με μεγαλοπρεπή και ηρωικό τόνο. Στον συγκεκριμένο πίνακα συναντάμε εκ νέου ένα από τα πιο αγαπημένα μοτίβα του και δεν είναι άλλο από την τοποθέτηση σε πρώτο πλάνο στο κάτω μέρος και αριστερά του πίνακα των δύο πολεμιστών-πρωταγωνιστών της σύγκρουσης, τον έναν πάνω σε λευκό άλογο και τον δεύτερο σε καφέ, ενώ ταυτόχρονα στο βάθος-φόντο του πίνακα μπορούμε να διακρίνουμε τον Βεζούβιο, τυπικό χαρακτηριστικό της ζωγραφικής του De Lione.

Ο επίσης ναπολιτάνος ζωγράφος και ποιητής Salvator Rosa (1615, Arenella-1673, Ρώμη) μαθήτευσε αρχικά στον θείο του Paolo Greco και στη συνέχεια υπήρξε μαθητής τόσο του Jusepe de Ribera όσο και της Ακαδημίας-Σχολής του Aniello Falcone²⁵. Εκεί γνώρισε τον Micco Spadaro με τον οποίον συνδέθηκαν με στενή φιλία. Επιδόθηκε στη ζωγραφική μάχης, ενώ υπήρξε κι εκείνος μέλος της «Compagnia della Morte» με επικεφαλής τον

²⁴ Ο.π., σ. 131.

²⁵ L. SALERNO, *L'opera completa di Salvator Rosa*, Μιλάνο: Rizzoli Editore, 1975, σσ. 5-9.

A. Falcone²⁶. Ο Rosa για όσο διάστημα έζησε στη Φλωρεντία ασχολήθηκε ιδιαίτερα με την έννοια της *Μάχης* συνθέτοντας πίνακες κατά παραγγελία για την οικογένεια των Μεδίκων. Χάρη στο μοναδικό ταλέντο του και στην απουσία από τα έργα του πυροβόλων όπλων τα έργα του θα χαρακτηριστούν από τους σύγχρονους του ως «ιδανικά» και «ηρωικά»²⁷.

Το πρώτο μεγάλο έργο που συνέθεσε ο Salvator Rosa κατά τη διάρκεια της παραμονής του στην Τοσκάνη είναι μία ελαιογραφία που φέρει τον τίτλο *Battaglia* (*Μάχη*, Φλωρεντία, Galleria – Palazzo Pitti, 234 x 350 εκ.). Το 1681 ο περίφημος ιστορικός τέχνης και ζωγράφος Filippo Baldinucci δήλωσε ότι:

ο πρώτος μεγάλος πίνακας που φιλοτέχνησε στην Τοσκάνη ήταν ένα πεδίο μάχης σε καμβά μεγέθους περίπου πέντε μέτρων, το οποίο σήμερα αποτελεί μέρος της συλλογής του Εξοχότατου Πρίγκιπα της Τοσκάνης, στο αριστερό τμήμα του οποίου μπορεί κανείς να παρατηρήσει την ίδια την αυτοπροσωπογραφία του ζωγράφου.

Αυτή η άποψη περί αυτοπροσωπογραφίας του Rosa θα βρει σύμφωνους και άλλους ιστορικούς τέχνης, που θα βρουν ομοιότητες με την Αυτοπροσωπογραφία που συνέθεσε το 1641 και φυλάσσεται στην Εθνική Πινακοθήκη του Λονδίνου. Παράλληλα, στα αριστερά του πίνακα μπορεί να διακρίνει κανείς την υπογραφή του Rosa SARO, που αντιστοιχεί στα αρχικά του ονόματός του, **Salvator Rosa**. Πολλοί, ωστόσο, έχουν ερμηνεύσει τα συγκεκριμένα αρχικά ως «sopraniverò» (*θα επιζήσω*) δίνοντας έτσι έναν πιο εμβληματικό χαρακτήρα στον συγκεκριμένο πίνακα.

Ερμηνεύοντας κανείς με αυτό τον τρόπο τα αρχικά SARO, μπορεί να αντιληφθεί την εναντίωση του Rosa στη βαρβαρότητα του πολέμου, κατά το παράδειγμα του Ζακ Καλό²⁸ «να μείνει κανείς έξω από τη μάχη» (*stare*

²⁶ DE DOMINICI, *Vite de' Pittori, Scultori ed Architetti Napoletani*, σ. 226. Ο Μαζανιέλλο, όταν πληροφορήθηκε την ύπαρξη της Compagnia della Morte και τη συγκρότησή της από αξιόλογους ζωγράφους, ζήτησε, σύμφωνα με τις μαρτυρίες του De Dominici, από τους καλύτερους από αυτούς να του φιλοτεχνήσουν το πορτρέτο έναντι αμοιβής.

²⁷ SESTIERI, *I Battaglisti: La Pittura di Battaglia dal XVI al XVIII secolo*, σ. 12.

²⁸ Jacques Callot (https://en.wikipedia.org/wiki/Jacques_Callot, τελευταία πρόσβαση 20/07/2022). Ο Γάλλος Ζακ Καλό αποτελεί έναν από τους κορυφαίους εκπροσώπους χαρτυκής. Το 1633 θα προβεί στη σύνθεση μιας σειράς δεκαοκτώ σχεδίων που θα φέρει τον τίτλο: *Τα δεινά και οι κακοτυχίες του πολέμου* (*Les Misères et Malheurs de la Guerre*) και το

fuori dalla mischia), ο οποίος μέσα από το σημαντικότερο έργο του με τίτλο *Le Miserie della Guerra* θίγει το ίδιο ζήτημα περί βαρβαρότητας. Ταυτόχρονα, ο Rosa φαίνεται να απομακρύνεται από την τεχνική του Falcone και να αναπτύσσει μια πιο προσωπική τεχνική στην αναπαράσταση πεδίων μάχης, δίνοντας έτσι έναν επικολυρικό τόνο στο έργο του, χάρη στην οποία οι πίνακές του με τέτοια θεματική θα χαρακτηριστούν ως *ιδανικοί* και *ηρωικοί*.

Συμπερασματικά, μέσα από την παρούσα μελέτη ο ερευνητής αντιλαμβάνεται τη μεγάλη επίδραση που άσκησε στον χώρο της τέχνης η έννοια της εξέγερσης και της πολεμικής σύγκρουσης. Το μαρτυρούν οι πολυάριθμες αναπαραστάσεις προσώπων με ρόλους πρωταγωνιστικούς όπως ο ναπολιτάνος ψαράς Tommaso Aniello ή Masaniello αλλά και αφανείς ήρωες οι οποίοι παρουσιάζονται ως κεντρικές ή δευτερεύουσες μορφές στα έργα των *battaglisti* του 17^{ου} αιώνα, στο πλαίσιο ενός καλλιτεχνικού κινήματος που θα ονομαστεί Μπαρόκ και θα ευνοήσει την ανάπτυξη της ζωγραφικής μάχης ως αυτόνομου εικαστικού είδους. Η ζωγραφική μάχης θα γνωρίσει ιδιαίτερη άνθιση στην Ιταλία του 17^{ου} αιώνα. Θα παραμείνει όμως στο επίκεντρο του καλλιτεχνικού ενδιαφέροντος μέχρι και τον 18^ο αιώνα, επιτυγχάνοντας μέσα από την αναπαράσταση πολεμικών σκηνών, πεδίων μάχης και των ηρώων την εξύψωση του ιδεώδους που θα ιδωθεί και ως πατριωτικό σε μια περίοδο με έντονες διαμάχες σε επίπεδο θρησκευτικό και πολιτικό.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

AA. VV. *Masaniello nella drammaturgia europea e nella iconografia del suo secolo*, Νάπολη: Gaetano Macchiaroli Editore, 1998.

DE DOMINICI, B. *Vite de' Pittori, Scultori ed Architetti Napoletani*, Νάπολη: Riccardi, 1742

DE MAIO, R. *Pittura e Controriforma a Napoli*, Μπάρι: Editori Laterza, 1983.

οποίο αποτελεί ίσως το κορυφαίο έργο του. Τα σχέδια αυτά αναπαριστούν σκηνές εμπνευσμένες από τον Τριαντακονταετή Πόλεμο που σημάδεψε την Ευρώπη από το 1618 έως το 1648. Πρόκειται για σκηνές άκρως ρεαλιστικές στις οποίες είναι διάχυτο το θέμα της βαρβαρότητας του πολέμου, ιδιαίτερα μέσω της απεικόνισης της αγριότητας των στρατιωτών απέναντι στον άμαχο πληθυσμό.

DI PENTA, M. *Andrea De Leone: Dipinti – Disegni*, Ρώμη: De Luca Editori, 2016.

SALERNO, L. *L'opera completa di Salvator Rosa*, Μιλάνο: Rizzoli Editore, 1975.

SESTIERI, G. – G. DAPRÀ. *Domenico Gargiulo detto Micco Spadaro: paesaggista e “cronista” napoletano*, Μιλάνο-Ρώμη: Jandi Sapi Editori, 1994.

SESTIERI, G. *I Battaglisti: La Pittura di Battaglia dal XVI al XVIII secolo*, Ρώμη: De Luca Editori D'Arte, 2011.

ΤΣΟΛΚΑΣ, Ι. *Ιστορία της Ιταλικής Λογοτεχνίας*, Αθήνα: Πεδίο, 2015.

ΔΙΑΔΙΚΤΥΑΚΟΙ ΤΟΠΟΙ

CAPASSO, B. *La casa e la famiglia di Masaniello: Ricordi della storia e della vita napoletana nel secolo XVII*, Youcanprint, 2019, διαθέσιμο στο <https://www.ibs.it/casa-famiglia-di-masaniello-ricordi-ebook-bartolomeo-capasso/e/9788831630696> (πρόσβαση, 21/11/2021).

Jacques Callot, διαθέσιμο στο [https://en.wikipedia.org/wiki/Jacques Callot](https://en.wikipedia.org/wiki/Jacques_Callot) (πρόσβαση, 20/09/2021).

ΒΙΟΓΡΑΦΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ

Η Στέλλα Φαρμάκη γεννήθηκε και μεγάλωσε στην Αθήνα. Είναι αριστούχος πτυχιούχος του Τμήματος Ιταλικής Γλώσσας και Φιλολογίας του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών και κάτοχος μεταπτυχιακού διπλώματος με τίτλο «Ελληνορωμαϊκές-Ελληνοϊταλικές Σπουδές: Λογοτεχνία, Ιστορία & Πολιτισμός» του Τμήματος Ιταλικής Γλώσσας και Φιλολογίας του ΕΚΠΑ, εκπονώντας διπλωματική εργασία με τίτλο: *Η Ελληνική Παλιγγενεσία και ο αντίκτυπός της σε Ιταλούς καλλιτέχνες μέσω της Ιταλικής λογοτεχνίας*. Από το 2019 είναι υποψήφια διδάκτωρ του ίδιου Τμήματος.

Il ritratto eroico di Masaniello e la pittura di battaglia in epoca barocca

Stella FARMAKI

Gli eventi che sconvolsero la città di Napoli nel 1647 e che videro protagonista Tommaso Aniello detto Masaniello non potevano non influenzare il campo delle arti. La figura di Masaniello ispirerà molti artisti italiani e non solo del XVII secolo e verrà rappresentata più volte, trasformando l'ideatore e protagonista della rivolta del 1647 in un simbolo eroico attraverso innumerevoli raffigurazioni.

Inoltre, nel corso del XVII secolo, a Napoli si sviluppa la pittura di paesaggio, che conoscerà una particolare fioritura soprattutto nel quarto decennio del XVII secolo. Tra i più grandi paesaggisti dell'epoca ricordiamo Domenico Gargiulo detto Micco Spadaro e Salvator Rosa, entrambi allievi di Aniello Falcone ma anche Andrea De Lione. I rappresentanti della pittura di paesaggio si occuperanno della rappresentazione di eventi storici come rivolte, celebrazioni, anniversari ed eventi importanti e spesso anche drammatici che colpirono la città di Napoli, come la peste del 1656, nonché della pittura di battaglia, ovvero la rappresentazione dei campi di battaglia o di scene di guerra, sviluppando così l'argomento bellico.

La pittura di battaglia, un genere di pittura che si sviluppò particolarmente in Italia nel XVII secolo e principalmente a Napoli e Roma, inizialmente su commissione di personaggi nobili e poi della Chiesa stessa, rimase al centro dell'interesse artistico fino al XVIII secolo.

Parole chiave: *Masaniello, pittura di battaglia, pittura di paesaggio, Napoli, rivolta, Salvator Rosa.*

Η εξέγερση του San Martino στις κινηματογραφικές και τηλεοπτικές μεταφορές του ιστορικού μυθιστορήματος του Alessandro Manzoni *I Promessi Sposi*

Διονύσης ΑΛΕΒΙΖΟΣ – Έλενα ΖΑΠΡΟΥΔΗ

Περίληψη: Με το ιστορικό μυθιστόρημα *Οι Αρραβωνιασμένοι* (*I Promessi Sposi*) ο Alessandro Manzoni επιχειρεί μέσω των περιπετειών των χαρακτήρων να αναπαραστήσει τη Βόρεια Ιταλία του 17ου αιώνα. Αναλύει την επισιτιστική κρίση που έπληξε τη Λομβαρδία κατά τη διετία 1628-1629 και αφιερώνει δύο κεφάλαια (XII & XIII) στη λεγόμενη εξέγερση του ψωμιού, γνωστή και ως αναταραχή του San Martino (11 Νοεμβρίου 1628). Το μυθιστόρημα γνώρισε τεράστια επιτυχία και ενέπνευσε ταινίες, τηλεοπτικές σειρές και θεατρικά έργα ήδη από τα μέσα του 19ου αιώνα. Λαμβάνοντας υπόψη ότι η εξέγερση του San Martino παρουσιάζεται σε όλες τις κινηματογραφικές και τηλεοπτικές εκδοχές του μυθιστορήματος, θα αναλύσουμε τον τρόπο με τον οποίον την αντιμετωπίζει ο κάθε σκηνοθέτης. Θα εστιάσουμε όχι μόνο στη διάρκεια των σκηνών, αλλά και στην παρουσίαση των γεγονότων. Η επιλογή αυτή, δίχως άλλο, επηρεάζεται από το είδος (κινηματογράφος ή τηλεόραση) και από τις προθέσεις της παραγωγής. Η μελέτη μας εστιάζει στις συγκλίσεις και στις αποκλίσεις της απόδοσης της εξέγερσης σε σχέση με το μυθιστόρημα, αλλά και στη σύγκριση μεταξύ ταινιών και κινηματογραφικών σειρών. Αναπόφευκτα σημείο αναφοράς αποτελεί το κλασικό φιλμ του Bonnard (1922), ο οποίος αφιερώνει στην εξέγερση 13 λεπτά, προσαρμόζοντας το σενάριο πιστά στο κείμενο του Manzoni.

Λέξεις κλειδιά: Alessandro Manzoni, *Οι Αρραβωνιασμένοι*, εξέγερση του San Martino, κινηματογραφικές και τηλεοπτικές αναπαραστάσεις

Το ιστορικό μυθιστόρημα εμφανίζεται στην Ιταλία με σχετική καθυστέρηση συγκριτικά με άλλες ευρωπαϊκές χώρες. Ιδιαίτερη απήχηση γνώρισαν κατά τη διετία 1821-1822 οι μεταφράσεις των έργων του Walter Scott¹, τα οποία διαφοροποιούνται από προηγούμενα λογοτεχνικά είδη με ιστορικό υπόβαθρο όπως το ρομαντικό, το ηρωικό, το γοτθικό μυθιστόρημα, οι νουβέλες περιπετειών αλλά και τα μυθιστορήματα με τη μορφή ψευδοαπομνημονευμάτων.

Με το ιστορικό μυθιστόρημα *I Promessi Sposi* (1825-1827 και 1840-1842)², ο Alessandro Manzoni³ απευθύνεται στην ανερχόμενη αστική τάξη του Μιλάνου, μια πόλη στην οποία έχει την έδρα του το πρώτο ρομαντικό κίνημα της Ιταλίας, που συνδέεται με τον Διαφωτισμό⁴. Μέσα από τις περιπέτειες φανταστικών χαρακτήρων ο συγγραφέας επιχειρεί τη λεπτομερή απεικόνιση της Βόρειας Ιταλίας του 17^{ου} αιώνα, εστιάζοντας στα ήθη, στον τρόπο ζωής, στη διαφθορά που κυριαρχούσε, καθώς επίσης και στις ολέθριες συνέπειες του πολέμου, του λιμού και της επιδημίας⁵. Με το αριστούργημά του ξεπέρασε κατά πολύ τον Scott όσον αφορά την ποιητικότητα και το βάθος στην απόδοση των χαρακτήρων. Ο ίδιος ο Scott δεν δίστασε, μάλιστα, να αναγνωρίσει την ανωτερότητα των *Promessi sposi*. Ο Manzoni καταφέρνει να αναπαραστήσει «την τραγωδία του ιταλικού λαού σε μία περίοδο κατακερματισμού και εθνικής ταπείνωσης»⁶.

Στην εισαγωγή του μυθιστορήματος, ο Manzoni προσποιείται ότι ανακάλυψε μια πολύ ενδιαφέρουσα ιστορία σε χειρόγραφο του 17^{ου} αιώνα –

¹ Η επιτυχία των έργων του Scott προσείλκυσε την προσοχή του Τύπου, δίνοντας ώθηση στο είδος του ιστορικού μυθιστορήματος, με επακόλουθο την παρακμή του επιστολικού μυθιστορήματος και της νουβέλας. Βλ. M. GANERI, *Il Romanzo Storico in Italia. Il dibattito critico dalle origini al postmoderno*, Λέτσε: Piero Manni, 1999, σ. 30.

² Στα 1821 τοποθετείται η πρώτη επαφή του συγγραφέα με το μυθιστόρημα, καθώς επιχειρεί ένα προσχέδιο μυθιστορήματος με τίτλο *Fermo e Lucia*, το οποίο όμως δεν ολοκλήρωσε. Βλ. A. POZA AZOP, *Ιστορία της Ιταλικής Λογοτεχνίας*, μτφρ. Z. ΖΩΓΡΑΦΙΔΟΥ, P. ΓΕΡΕΝΤΕ & Θ. ΣΟΥΡΡΗ, Θεσσαλονίκη: Παρατηρητής, 1998, σ. 434.

³ Για την εργοβιογραφία του Alessandro Manzoni βλ. G. FERRONI, *Profilo storico della letteratura italiana*, τ. II. Μιλάνο: Mondadori, 1992, σσ. 625-627, 630.

⁴ M. PAZZAGLIA, *Dal Rinascimento all' Illuminismo*, Μπολόνια³: Zanichelli, 1992, σσ. 270-271.

⁵ H. SERKOWSKA, *Dopo il romanzo storico. La storia nella letteratura italiana del '900*, Πέζαρο: Metauro Edizioni S.r.l., 2012, σ. 16 και σημ. 9.

⁶ G. LUKÁCS, *Il romanzo storico*, μτφρ. E. ARNAUD, Τορίνο: Einaudi editore, 1965, σσ. 31, 81.

γραμμένο από ανώνυμο συγγραφέα– το οποίο αποφάσισε να επεξεργαστεί ξαναγράφοντάς το σε σύγχρονη γλώσσα, γιατί του «φάνηκε άσχημο το ότι μια τέτοια ιστορία τόσο ωραία, έπρεπε να μείνει άγνωστη»⁷. Η υπόθεση διαδραματίζεται στο Μιλάνο⁸ σε μία ιδιαίτερα προβληματική περίοδο⁹ και αφορά τις περιπέτειες ενός νεαρού ζευγαριού, του Lorenzo (Renzo) Tramaglino και της Lucia Mondella.

Χρησιμοποιώντας ως πηγή έργα όπως τα *Storia patria* (1641-1643) του Giuseppe Ripamonti και *Sul commercio de' commestibili e caro prezzo del vitto* (1802) του Melchiorre Gioia (1802), ο Manzoni στο κεφάλαιο XII αναλύει την κρίση του σιταριού που έπληξε τη Λομβαρδία κατά τη διετία 1628-1629 και αναπαριστά τη λαϊκή εξέγερση¹⁰ στο San Martino την 11^η Νοεμβρίου 1628¹¹. Ο Manzoni αναφέρεται στον λιμό του 1627 και στην επιδείνωση της κατάστασης την επόμενη χρονιά¹². Πέρα από τις καιρικές συνθήκες που κατέστρεψαν τη σοδειά, ανάμεσα στις αιτίες συμπεριλαμβά-

⁷ Α. ΜΑΝΤΣΟΝΙ, *Οι Αρραβωνιασμένοι. Ιστορία Μιλανέζικη του 17ου αιώνα*, επιμ. & μτφρ. Δ. ΑΡΓΥΡΙΟΥ, Αθήνα: Εστία, 1990, σ. 16.

⁸ Σχετικά με τη διοίκηση στο Δουκάτο του Μιλάνου επί ισπανικής κυριαρχίας, βλ. Γ.Δ. ΠΑΓΚΡΑΤΗΣ, *Ιστορία της Ιταλίας. Από τη συνθήκη του Λόντι στην ενοποίηση (1454-1870)*, Αθήνα: Παπαζήσης, 2020, σσ. 146-147.

⁹ Η πιο διαδεδομένη εικόνα της οικονομίας του Μιλάνου τον 17ο αιώνα είναι εκείνη την οποία καθιέρωσε στη συλλογική συνείδηση το αριστούργημα του Manzoni. Πρόκειται για οικονομία την οποία χαρακτηρίζει η μη αναστρέψιμη παρακμή, κατάσταση η οποία επιβαρύνεται από το αυστηρό φορολογικό σύστημα των κατακτητών και από τις ολέθριες συνέπειες της σιτοδείας και της πανώλης. Σε αντίθεση με το ερμηνευτικό πλαίσιο του Manzoni, η ιστορική έρευνα κατά τη δεκαετία του '80 αποκάλυψε πως κάτω από αυτή τη ζοφερή πραγματικότητα η κατάσταση δεν ήταν απολύτως στάσιμη. Βλ. G. DE LUCA, «Manzoni, I Promessi Sposi e l'economia milanese del Seicento», στο C. BULFONI, E. LUPANO & B. MOTTURA (επιμ.), *Sguardi sull' Asia e altri scritti in onore di Alessandra Cristina Lavagnino*, Μιλάνο: LED, Edizioni universitarie di lettere economia diritto, 2017, σσ. 485-486 [485-504].

¹⁰ Από τον 14^ο αιώνα σε έγγραφα και αφηγηματικά κείμενα οι εξεγέρσεις (*rivolte*) αποδίδονται με όρους όπως *sollevazione*, *tumulto*, *commozione*, *sedizione*, *ribellione*. Για τις διαφορές στο περιεχόμενό τους βλ. A. DE BENEDECTIS, «Rivolte e diritto di resistenza», στο L. BARLETTA – G. GALASSOS (επιμ.), *Atti del Convegno di studi: Crisi e tramonto dello stato moderno*, Σαν Μαρίνο: Università degli Studi della Repubblica di San Marino, 2014, σσ. 59-77 [59-77].

¹¹ DE LUCA, «Manzoni. I Promessi Sposi», σ. 489.

¹² «[...] και ο πληθυσμός είχε φτάσει, όχι χορτασμένος ούτε πεινασμένος, αλλά βέβαια καθόλου εφοδιασμένος, στο θερισμό του 1628 στον οποίον βρισκόμαστε με την ιστορία μας». ΜΑΝΤΣΟΝΙ, *Οι Αρραβωνιασμένοι*, σ. 238.

νονται ο πόλεμος του Δουκάτου του Μιλάνου εναντίον της Μάντοβας και του Μομφερράτου, η συνακόλουθη αύξηση των φόρων, δυσανάλογα με τις δυνατότητες των φορολογούμενων υπηκόων, και οι ανεκτέλεστες διαταγές των κυβερνώντων, καθώς ήταν πρακτικά αδύνατο να επιβάλουν διατίμηση στο ψωμί.

Είχε διαδοθεί ταχύτατα η φήμη ότι για την έλλειψη αλευριού υπεύθυνοι ήταν οι αρτοποιοί, οι οποίοι είχαν αγοράσει τεράστια αποθέματα. Η θέσπιση νόμων σχετικά με τη διατίμηση του ψωμιού αναπτέρωσε τις ελπίδες του πλήθους, το οποίο «έτρεξε αμέσως στους φούρνους για να ζητήσει ψωμί στην καθορισμένη τιμή· και το ζητούσε μ' εκείνη την αποφασιστικότητα και απειλή που δίνουν τα πάθη, η δύναμη και ο νόμος ενωμένα μαζί»¹³. Ο κόσμος ανήσυχος κατέκλυζε τους δρόμους και αυτό που έλειπε ήταν «μία ευκαιρία, μία παρότρυνση, μία έναρξη οποιαδήποτε για να μεταβληθούν τα λόγια σε πράξεις»¹⁴. Η αφορμή δόθηκε όταν το ξημέρωμα είδαν έναν νεαρό, παραγιά φούρναρη να μεταφέρει ένα κοφίνι με ψωμί για να το παραδώσει στα σπίτια των κυρίων. Ο Renzo παρακολουθεί το εξαγριωμένο πλήθος, το οποίο λεηλατεί τους φούρνους της πόλης και καταστρέφει τον εξοπλισμό τους.

Με ιδιαίτερη μαεστρία ο συγγραφέας αποδίδει τα ετερόκλητα χαρακτηριστικά εκείνων που συμμετέχουν στην εξέγερση του San Martino. Τους χαρακτηρίζει ως «πλήθος» και «όχλο» και όχι ως «λαό», καθώς υπάρχουν οι φανατικοί, οι αιμοδιψείς, οι οποίοι οδηγούν τα πράγματα στα άκρα, αλλά και οι πιο μετριοπαθείς οι οποίοι κινούνται προς την αντίθετη κατεύθυνση. Η ειρωνική διάθεση του συγγραφέα είναι έκδηλη στην περιγραφή της επίθεσης στον φούρνο, η οποία, όπως επισημαίνει ο Andrea Gialloredo, θυμίζει γκροτέσκο έπος πολεμικών ανδραγαθημάτων, καθώς μοιάζει με φάρσα η οποία καταλήγει σε τραγωδία¹⁵.

Το μυθιστόρημα του Manzoni αγαπήθηκε ιδιαίτερα και απασχόλησε όλες τις τέχνες του θεάματος. Κινηματογραφικές ταινίες, τηλεοπτικές σειρές, θεατρικές παραστάσεις και όχι μόνο, εμπνευσμένες από το εμβληματικό

¹³ Ο.π., σ. 240.

¹⁴ Ο.π.

¹⁵ A. GIALLORETO, «La 'moltitudine procellosa': prospettive ideologiche e istanze realistiche nei capitoli XII e XIII dei Promessi sposi», στο G. OLIVA (επιμ.), *Manzoni e il realismo europeo*, Μιλάνο: Bruno Mondadori, 2007, σσ. 95-96 [87-103].

αυτό έργο, εμφανίζονται από τα μέσα περίπου του 19^{ου} αιώνα¹⁶ μέχρι και τη σύγχρονή μας εποχή. Πέρα από τη μελέτη των έργων αυτών εν γένει, ενδιαφέρον παρουσιάζει και η αποτύπωση της εξέγερσης του San Martino και οι συγκλίσεις ή οι αποκλίσεις από το κείμενο του Manzoni.

Οι κινηματογραφικές αναπαραστάσεις του μυθιστορήματος είναι ποικίλες, ενώ οι τηλεοπτικές μεταφορές είναι σχετικά λιγότερες. Η Thea Rimini αναφέρει πως μονάχα οι κινηματογραφικές μεταφορές του μυθιστορήματος από το 1908 –έτος κατά το οποίο προβάλλεται η πρώτη ταινία βασισμένη στο έργο του Manzoni¹⁷ έως το 1974 είναι στο σύνολο δέκα¹⁸. Οι διάφορες τηλεοπτικές, αλλά και κινηματογραφικές παρωδίες¹⁹, κυρίως λόγω της ιδιοτυπίας του είδους τους, δεν αποτελούν αντικείμενο της παρούσας μελέτης.

¹⁶ Συγκεκριμένα τον 19^ο αιώνα εμφανίζονται δύο λιμπρέτα όπερας: ένα το 1856 του Amilcare Ponchielli (και στη συνέχεια το 1872 σε λιμπρέτο του Emilio Praga και μουσική του A. Ponchielli) και το δεύτερο το 1869 του Antonio Ghislanzoni σε μουσική του Errico Petrella. Τα δύο λιμπρέτα βρίσκονται διαθέσιμα στους εξής συνδέσμους: <https://www.loc.gov/resource/musschatz.15897.0/?sp=1> και <http://www.librettidopera.it/prosposi/prosposi.html> (πρόσβαση, 31 Οκτωβρίου 2021).

¹⁷ Η συγκεκριμένη ταινία δεν φαίνεται να γνώρισε μεγάλη επιτυχία, βλ. A. MANZONI, *I Promessi Sposi*, επιμ. F. ULIVI, εισαγ. A. COLASANTI, Ρώμη⁶: Newton Compton editori s.r.l, 2013, σ. 589.

¹⁸ T. RIMINI, «Le trasposizioni cinematografiche dei 'Promessi sposi'», *Otto/Novecento* 3 (2007), σ. 199 [199-211]. Στο σημείο αυτό θα πρέπει να επισημάνουμε ότι η Thea Rimini στον αριθμό αυτό προσμετρά και τις κινηματογραφικές παρωδίες.

¹⁹ Για παράδειγμα, μερικές από τις κινηματογραφικές παρωδίες είναι οι: *Come parli, frate?* του Nani Moretti το 1974, η οποία εστιάζει στον Don Rodrigo, *Il regista di matrimoni* του Marco Bellocchio, που με τη σειρά της επικεντρώνεται στον χαρακτήρα του Innominato, καθώς και η παρωδία *Il monaco di Monza* του Sergio Corbucci το 1963 στην οποία πρωταγωνιστεί ο πολύ γνωστός Ιταλός ηθοποιός Totò, βλ. RIMINI, «Le trasposizioni cinematografiche», σσ. 205-211 και <https://massimoemanuelli.com/2019/03/28/i-promessi-sposi-al-cinema-in-tv-in-teatro-e-in-radio/> (πρόσβαση, 30 Σεπτεμβρίου 2021).

Το κορυφαίο φιλμ του ιταλικού βωβού κινηματογράφου *I Promessi Sposi* (1922, 140')²⁰ σε σκηνοθεσία και παραγωγή του Mario Bonnard²¹, είναι η πρώτη κινηματογραφική μεταφορά του διάσημου μυθιστορήματος του Manzoni που μπορούμε να εντοπίσουμε²², ταινία προσαρμοσμένη στην αυθεντική εκδοχή του έργου²³. Η ταινία ακολουθεί πιστά το κείμενο του Manzoni, όπως διαπιστώνουμε στα καρέ ανάμεσα στις σκηνές, αν και το φινάλε δεν συμπίπτει με το τέλος του μυθιστορήματος· το φιλμ ολοκληρώνεται με την υπόσχεση του Don Abbondio ότι θα τελέσει το ταχύτερο δυνα-

²⁰Στην ταινία πρωταγωνιστούν οι Mario Pappagnoli (Don Rodrigo), Domenico Serra (Renzo Tramaglino), Emilia Vidali (Lucia Mondella), Nini Dinelli (La monaca di Monza), Ida Carloni Talli (Agnese), Rodolfo Badaloni (L'Innominato), Bonaventura Ibáñez (Cardinale Federigo Borromeo), Umberto Scalpellinias (Don Abbondio), Olga Capri (Perpetua), Enzo Biliotti (frà Cristoforo). Βλ. https://www.imdb.com/title/tt0196024/plotsummary?ref=tt_ov_pl (πρόσβαση, 1 Σεπτεμβρίου 2021). Πρόκειται για την πιο φιλόδοξη και θεαματική ταινία σε όλο τον ιταλικό βωβό κινηματογράφο, με αξιοσημείωτες μαζικές σκηνές πλήθους και μερικές εικόνες οι οποίες πυροδότησαν τη λογοκρισία. Η λογοκρισία της εποχής αφορούσε τις σκηνές που θεωρήθηκαν «τολμηρές», αλλά και τις «βίαιες» σκηνές, όπως την επιθανάτια αγωνία του Don Rodrigo και τις αγριότητες των lanzichenecchi. Βλ. σε <https://www.teatrionline.com/2018/10/i-promessi-sposi-di-bonnard-restaurato-dalla-cineteca-di-milano/> (πρόσβαση, 3 Σεπτεμβρίου 2021).

²¹ Για τον Mario Bonnard ηθοποιό και σκηνοθέτη (Ρώμη 1889-1965), βλ. S. SALLUSTI, «Bonnard Mario», *Dizionario Biografico degli Italiani* (1971), https://www.treccani.it/enciclopedia/mario-bonnard_%28Dizionario-Biografico%29/ (πρόσβαση, 10 Σεπτεμβρίου 2021).

²² Η νέα έκδοση του 1934, με ήχο αυτή τη φορά, κατέστησε το φιλμ ιδιαίτερα δημοφιλές ως τα τέλη της δεκαετίας του '30, αποτελώντας, έτσι, μια εξαιρετική περίπτωση στην ιστορία του ιταλικού κινηματογράφου. Βλ. <https://www.teatrionline.com/2018/10/i-promessi-sposi-di-bonnard-restaurato-da-lla-cineteca-di-milano/> (πρόσβαση, 31 Αυγούστου 2021). Βέβαια, στην έκδοση αυτή αφαιρέθηκαν όλα τα καρέ με τα κείμενα των διαλόγων, αλλά βρέθηκε, ευτυχώς, ένα και μόνο αυθεντικό αρνητικό της ταινίας στην πρώτη της εκδοχή. Βλ. σε https://st.ilsole24ore.com/art/SoleOnline4/Speciali/Recensioni/documenti/lp300404-cineteca_mila_no.shtml και <https://www.youtube.com/watch?v=41NDgnxoSTw> (πρόσβαση, 31 Αυγούστου 2021).

²³ Έχουν προηγηθεί το 1913, στα πλαίσια του ανταγωνισμού δύο εταιρειών παραγωγής, τα φιλμ των Ubaldo Maria Del Colle και Ernesto Maria Pasquali για την Pasquali και του Eleuterio Rodolfi για την Ambrosio, με ερμηνευτές τους Mario Voller-Buzzi, Gigetta Morano, Antonio Grisanti και Umberto Scalpellini. Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με τις δύο αυτές ταινίες, βλ. T. RIMINI, «Le trasposizioni cinematografiche», σ. 200, http://www.torino-cittadelcinema.it/schedafilm.php?film_id=897&stile=large και <https://www.ecco-lecco.it/i-promessi-sposi/promessi-sposi-cinema-tv/1913-i-promessi-sposi-di-eleuterio-rodolfi/> (πρόσβαση, 20 Σεπτεμβρίου 2021).

τόν τους γάμους των δύο νέων. Υπαινικτική αναφορά αποτελεί η εικόνα του ζευγαριού με τη λίγων μηνών κόρη τους στην τελευταία σκηνή²⁴.

Όσον αφορά την αναφορά στην εξέγερση του San Martino (35:40') ο θεατής παρακολουθεί την άφιξη του Renzo στο Μιλάνο. Εισέρχεται από μία πύλη, ενώ τον δρόμο διασχίζουν περαστικοί, ορισμένοι από τους οποίους μεταφέρουν στους ώμους τους γεμάτα σακιά τα οποία προφανώς περιέχουν αλεύρι. Έκπληκτος βρίσκει καταγής ένα καρβέλι ψωμί και πεινασμένος καθώς είναι αρχίζει να τρώει. Τη σκηνή ακολουθεί καρέ με το εξής κείμενο: «Ο Renzo μασώντας το ψωμί του, κατευθύνεται προς τη συνοικία της Porta Orientale και πλησιάζει χωρίς να το ξέρει ακριβώς στο κεντρικό σημείο της εξέγερσης».

Στην επόμενη σκηνή (36:34') συνεχίζεται η εμφάνιση κατοίκων της πόλης οι οποίοι μεταφέρουν σακιά, ένας από τους οποίους χαιρετά τον Renzo, λέγοντάς του "Αφθονία... Αφθονία!". Στο κείμενο που ακολουθεί αναφέρεται πως «στην πραγματικότητα υπήρχε σιτοδεία, ενώ αφθονία δεν υπήρχε παρά μόνο στη φαντασία του λαού, που εξεγείρεται ενάντια σε εκείνους που θεωρούσε υπεύθυνους, επιτιθέμενος στους φούρνους».

Στη συνέχεια (37:16'), ο Renzo βρίσκεται απέναντι από έναν φούρνο στην είσοδο του οποίου είναι συγκεντρωμένο πλήθος, κυρίως γυναίκες οι οποίες μαζεύουν καρβέλια με ψωμί που κάποιιο πετούν από το εσωτερικό. Βγαίνουν άνδρες φορτωμένοι με σακιά, ενώ ένας μεγαλόσωμος άνδρας, μεταφέροντας μία σκάφη ζυμώματος, αναφωνεί «στους φούρνους!», παράγγελμα για συνέχιση της επίθεσης. Καθώς ο Renzo κοιτάζει αμέτοχος, γεμάτος απορία, αρχίζει να συρρέει πλήθος κόσμου, το οποίο διογκώνεται. Μάλιστα, μερικοί κραδαίνουν ραβδιά. Ιδιαίτερη εντύπωση προκαλεί ο αριθμός των ηθοποιών που χρησιμοποιεί ο σκηνοθέτης και η αληθοφάνεια στην αναπαράσταση της σκηνής.

Η δράση (38:20') μεταφέρεται σε έναν φούρνο, όπου οι έντρομοι ιδιοκτήτες μαζεύουν καρβέλια και σακιά και προσπαθούν να προστατευτούν αμπαρώνοντας την πόρτα του καταστήματός τους. Οι πρώτοι από τους εξεγερμένους αρχίζουν να χτυπούν την πόρτα με ραβδιά, ενώ πίσω τους συγκεντρώνεται όλο το υπόλοιπο πλήθος.

²⁴ L. CUOMO, «I Promessi Sposi da Manzoni a Bonnard: la prima rilevante trasposizione cinematografica del romanzo di Don Lisander», στο A. CAMPANA – F. GIUNTA (επιμ.), *Natura, Società, Letteratura. Atti del XXII Congresso dell'ADI*, Ρώμη: Adi editore, 2020, σ. 6 [1-8].

Ο φούρναρης και η οικογένειά του παρακολουθούν από τον επάνω όροφο, ενώ η κάμερα μας δείχνει ένα όντως τεράστιο πλήθος που με ένα δοκάρι ετοιμάζεται να σπάσει την πόρτα. Πρόκειται για σκηνή έντονης δράσης, η οποία δεν διακόπτεται, αφού δεν παρεμβάλλονται καρέ με σχόλια. Το πλήθος με σηκωμένες τις γροθιές παρακινεί με ενθουσιασμό την εισβολή.

Η κάμερα κινείται ανάμεσα στον εξωτερικό και στον εσωτερικό χώρο. Από το παράθυρο εισέρχεται βροχή από πέτρες και ο φούρναρης με την οικογένειά του καταφεύγουν και πάλι στο ισόγειο. Εν τω μεταξύ οι παραγοί του εκτοξεύουν από τη στέγη κεραμίδια, χτυπώντας μάλιστα έναν από το πλήθος. Ενώ οι στρατιώτες πλησιάζουν για να καταστείλουν την εξέγερση, η κάμερα μάς μεταφέρει και πάλι στο εσωτερικό του φούρνου, όπου ο μεγαλόσωμος άνδρας σε μία επίδειξη βαναυσότητας, προσπαθώντας να τρομοκρατήσει τον φούρναρη, τον πλησιάζει στον φούρνο που καίει. Καγχάζοντας, τον απομακρύνει και τον ρίχνει σε μία σκάφη με νερό και αλεύρι.

Οι στρατιώτες έχουν καταφέρει να μπουν στον φούρνο και ο επικεφαλής τους από τον εξώστη του κτηρίου προσπαθεί να συνενώσει το πλήθος, αλλά δέχεται επίθεση με πέτρες και πέφτει τραυματισμένος. Ο Renzo παρακολουθεί τη σκηνή γεμάτος απογοήτευση. Ακολουθεί η απειλητική προτροπή του μεγαλόσωμου άντρα προς το πλήθος να προχωρήσουν προς το σπίτι του Επιτρόπου Προμηθειών και να «εφαρμόσουν δικαιοσύνη»²⁵ (41:48').

(42:16') Μεταφερόμαστε στο αρχοντικό του Επιτρόπου των Προμηθειών, ο οποίος έντρομος πληροφορείται την άφιξη του πλήθους και διατάζει τους φρουρούς να ασφαλίσουν τις πόρτες.

(43:16') Ο Renzo επεμβαίνει όταν ένας ηλικιωμένος υποστηρίζει πως πρέπει «να σταυρώσουν τον Επίτροπο». Στο σημείο αυτό η ταινία παραμένει αρκετά πίστη στο κείμενο, αφού στο καρέ που παρεμβάλλεται στη σκηνή μεταφέρονται αρκετά πιστά τα λόγια του Renzo: «Ντροπή! Θέλουμε εμείς να κλέψουμε το επάγγελμα του δημίου; να δολοφονήσουμε έναν χριστιανό; Πώς θέλετε ο Θεός να μας δώσει ψωμί, αν κάνουμε τέτοιες φρικαλεότητες; Θα μας στείλει κεραυνούς και όχι ψωμί».

²⁵ Dal vicario!... Andiamo a far giustizia!... Στο μυθιστόρημα η αντίστοιχη φράση έχει ως εξής: «Στο μεταξύ ξέσπασε μέσα στο πλήθος μία καταραμένη κραυγή: «Είν' εδώ κοντά το σπίτι του Επιτρόπου των Προμηθειών. Πάμε να εφαρμόσουμε δικαιοσύνη και να λεηλατήσουμε». ΜΑΝΤΣΟΝΙ, *Οι Αρραβωνιασμένοι*, σ. 252.

Η αντίδρασή του προκαλεί και εξοργίζει και τον κατηγορούν ότι είναι κατάσκοπος, άνθρωπος του Επιτρόπου. Ο Renzo βρίσκεται σε ιδιαίτερα δύσκολη θέση, αλλά εκείνη τη στιγμή (44:15') εμφανίζεται ο Καγκελάριος Ferrer, ο οποίος αυθαίρετα μείωσε την τιμή του ψωμιού μόνο και μόνο για να αποκτήσει την εύνοια του λαού. Οι συγκεντρωμένοι τον επευφημούν, ενώ εκείνος με ένα του νεύμα προσπαθεί να καθησυχάσει το πλήθος και υπόσχεται ότι θα οδηγήσει τον υπαίτιο στη φυλακή.

Στο εσωτερικό του σπιτιού ο Ferrer καθησυχάζει τον τρομοκρατημένο αξιωματούχο, επισημαίνοντάς ότι κανείς δεν θα τον πειράξει· απλώς είπε στον λαό εκείνο που ήθελε να ακούσει. Η σκηνή ολοκληρώνεται (48:07') με την αποχώρηση των δύο ανδρών, ενώ ο Renzo ενθουσιασμένος καταφέρεται εναντίον των καταπιεστών.

Ο Bonnard αφιερώνει περίπου 13' στην εξέγερση του San Martino, μένοντας πιστός στο ύφος και τη στάση του Manzoni απέναντι στο γεγονός και στη συμπεριφορά των εξεγερμένων.

Η κινηματογραφική εκδοχή των *I promessi sposi* του 1941²⁶ σε σκηνοθεσία του Mario Camerini, διάρκειας 112', έχει χαρακτηριστεί από την κριτική ως «αρκετά πιστή, αλλά ατελής μεταφορά του διάσημου μυθιστορήματος του Alessandro Manzoni²⁷». Η συγκεκριμένη ταινία πραγματοποιήθηκε με αφορμή τη συμπλήρωση των 100 ετών από την πρώτη εικονογραφημένη έκδοση του μυθιστορήματος²⁸. Ο σκηνοθέτης προσπαθεί να προσεγγίσει με

²⁶ Μία πρώτη εκδοχή του σεναρίου εκπονήθηκε από τον Ugo Ojetti, αλλά απορρίφθηκε από τον Camerini ως πολύ «λογοτεχνική». Στους πρωταγωνιστικούς ρόλους οι Gino Cervi (Renzo Tramaglino), Dina Sassoli (Lucia Mondella), Armando Falconi (Don Abbondio), Enrico Glori (Don Rodrigo), Luis Hurtado (Padre Cristoforo), Ruggero Ruggeri (Cardinale Borromeo), Carlo Ninchi (Innominato), Evi Maltagliati (Monaca di Monza), Gilda Marchiò (Agnese, la madre di Lucia), Ines Cristina Zacconi (Perpetua), Franco Scandurra (Conte Attilio), Giacomo Moschini (Dott. Azzecagarbugli), Dino Di Luca (Il Griso), Enzo Biliotti (Antonio Ferrer). Βλ. <https://www.cinematografo.it/cinedatabase/film/i-promessi-sposi/374/> (πρόσβαση, 18 Αυγούστου 2021).

²⁷ <https://www.filmtv.it/film/5557/i-promessi-sposi/recensioni/988666/#rfr:film-5557> (πρόσβαση, 18 Αυγούστου 2021).

²⁸ RIMINI, «Le trasposizioni cinematografiche», σ. 201. Την εικονογράφηση της έκδοσης του 1840-1842 του μυθιστορήματος του Manzoni είχε αναλάβει ο Francesco Gonin (1808-1889). Για περισσότερες πληροφορίες, βλ. ΜΑΝΤΣΟΝΙ, *Οι Αρραβωνιασμένοι*, σσ. 588-589. Σχετικά με τον ζωγράφο και λιθογράφο Francesco Gonin, βλ. S. SPINAZZÈ, «Gonin, Francesco», *Dizionario Biografico degli italiani* (2001), https://www.treccani.it/enciclopedia/francesco-gonin_%28Dizionario-Biografico%29/ (πρόσβαση, 25 Οκτωβρίου 2021).

σεβασμό το κείμενο και να προσφέρει στο ευρύ κοινό την κινηματογραφική ερμηνεία των πιο γνωστών και σημαντικών επεισοδίων του μυθιστορήματος. Η ταινία ολοκληρώνεται με τη λύση του τάματος της Lucia από τον Don Abbondio, χωρίς αναφορά στην τέλεση των γάμων του ζευγαριού, όπως στην ταινία του Bonnard²⁹.

Η σκηνή της εξέγερσης του San Martino (37:13' - 44:20') είναι πολύ πιο περιορισμένη, καθώς διαρκεί μόλις 7'. Καταφθάνοντας στο Μιλάνο, έκπληκτος ο Renzo βρίσκει μερικά καρβέλια πεταμένα καταγής και παίρνει ένα από αυτά μαζί του. Πλήθος ηθοποιών συμμετέχουν σε ρόλο στρατιωτών αλλά και εξεγερμένων που μεταφέρουν καρβέλια με ψωμί και σακιά με αλεύρι, με τη διαφορά ότι εδώ, στα πλαίσια των αναταραχών, παραδίδονται στην πυρά ξύλινα έπιπλα και αντικείμενα από τους φούρνους. Δεν υπάρχουν σκηνές από λεηλασία σε φούρνο όπως στην ταινία του Bonnard, ενώ η σκηνή από τον δεύτερο φούρνο είναι πολύ πιο σύντομη. Βλέπουμε, δηλαδή, μόνο τον επικεφαλής των στρατιωτών να εισέρχεται στον φούρνο, διώχνοντας από την πόρτα το πλήθος. Στη συνέχεια ανεβαίνει στον εξώστη για να τους μιλήσει και να κατευνάσει τα πνεύματα, αλλά δέχεται χτύπημα από πέτρα. Δεν πέφτει όμως λιπόθυμος από το χτύπημα, το οποίο εδώ θυμίζει περισσότερο κωμικό γκαγκ. Το πλήθος κατευθύνεται προς το σπίτι του Επιτρόπου των Προμηθειών και ο ηλικιωμένος προτρέπει σε εκτέλεση του αξιωματούχου. Ο Renzo αποδοκιμάζει και κατηγορείται ως κατάσκοπος. Τη στιγμή εκείνη καταφθάνει ο Καγκελάριος Ferrer επευφημούμενος από τον λαό. Φυσικά φυγαδεύει τον επίτροπο υποσχόμενος «απόδοση δικαιοσύνης». Η συγκέντρωση διαλύεται και ο Renzo συλλαμβάνεται για την παρουσία του στα γεγονότα, αν και δεν είχε πρόθεση να συμμετάσχει. Σε σύγκριση με την απόδοση της εξέγερσης στην ταινία του 1922, ο Camerini μας δίνει μία πιο αμβλυμένη εκδοχή των γεγονότων, ειδικά όσον αφορά τη συμπεριφορά των ανθρώπων. Οι εικόνες του δεν έχουν τη δυναμική και τη δραματική ένταση του Bonnard, καθώς εκείνος εστίαζε στη βαναυσότητα του επικεφαλής των εξεγερμένων.

Το 1964 ο Mario Maffei γύρισε μία έγχρωμη εκδοχή του μυθιστορήματος διάρκειας 100', σε παραγωγή Ιταλίας-Ισπανίας. Το σενάριο έγραψε ο σκηνοθέτης σε συνεργασία με τους Emo Bistolfi, Josè Luis Mallorquí Figuerola, Maria Luisa Garoppo, Mario Guerra, Vittorio Vighi³⁰. Το αποτέ-

²⁹ CUOMO, «I Promessi Sposi», σ. 6.

³⁰ <https://www.filmdb.it/en/film/i-promessi-sposi> (πρόσβαση, 25 Αυγούστου 2021).

λεσμα χαρακτηρίστηκε ως ακούσια παρωδία, καθώς οι διάλογοι «θυμίζουν φωτορομάντζο και η σκηνογραφία είναι ιδιαίτερα χαμηλού επιπέδου». Η ταινία, «ερασιτεχνική και πρόχειρη» κινηματογραφική απόδοση των *I promessi sposi*, δεν στέκει στο ύψος του λογοτεχνικού έργου³¹.

Ιδιαίτερη επιτυχία γνώρισε η τηλεοπτική μεταφορά του μυθιστορήματος σε μια σειρά διαρκείας οκτώ περίπου ωριαίων επεισοδίων, τα οποία άρχισαν να προβάλλονται από τη RAI την 1η Ιανουαρίου του 1967. Σκηνοθέτης ο Sandro Bolchi, ο οποίος έγραψε το σενάριο σε συνεργασία με τον Riccardo Bacchelli³². Η σειρά αποτέλεσε ορόσημο στην ιστορία της RAI, καθώς είκοσι περίπου εκατομμύρια τηλεθεατές είχαν παρακολουθήσει την τηλεοπτική εκδοχή του έργου του Manzoni. Μάλιστα, όπως είχε δηλώσει σε συνέντευξή του ο σκηνοθέτης: «Η επιτυχία της σειράς συνέβαλε σε μια συγκλονιστική πώληση του μυθιστορήματος, εκπληρώνοντας έτσι τον σκοπό που είχα θέσει»³³.

Η αποδοχή της κριτικής και του κοινού οφείλεται σε έναν βαθμό στο γεγονός ότι το σενάριο ακολουθεί πιστά το λογοτεχνικό κείμενο. Μάλιστα, στην έναρξη του κάθε επεισοδίου ο Giancarlo Sbragia, σε ρόλο αφηγητή, αντιπροσωπεύει τη φωνή του συγγραφέα³⁴.

³¹ <https://www.eccolecco.it/i-promessi-sposi/promessi-sposi-cinema-tv/1964-i-promessi-sposi-di-m-ario-maffei/> (πρόσβαση, 26 Αυγούστου 2021). Στην ταινία πρωταγωνιστούν οι Gil Vidal (Renzo Tramaglino), María Silva (Lucia Mondella), Manuel Monroy (Don Rodrigo), Amalia Rodriguez (Agnese), Ivo Garrani (L'Innominato), Arturo Dominici (Il cardinale Federico Borromeo), Carlo Campanini (Don Abbondio), Ilaria Occhini (La monaca di Monza), Umberto Raho (Padre Cristoforo). https://www.imdb.com/title/tt0058496/fullcredits?ref=tt_ov_wr_sm (πρόσβαση, 26 Αυγούστου 2021).

³² Σχετικά με το σενάριο, σε σύγκριση με το πρωτότυπο λογοτεχνικό κείμενο, βλ. S. MORETTI, «In punta di piedi nel bosco manzoniano. I 'Promessi Sposi' nel teleromanzo di Sandro Bolchi e Riccardo Bacchelli», *Studi Novecenteschi* 33/72 (2006), σσ. 283-95 [283-95].

³³ <https://sandrololchi.com/2017/05/18/i-promessi-sposi-1968/> (πρόσβαση, 31 Αυγούστου 2021).

³⁴ Στην ταινία πρωταγωνιστούν οι Nino Castelnuovo (Renzo Tramaglino), Paola Pitagora (Lucia Mondella), Lilla Brignone (Agnese), Elsa Merlini (Perpetua), Luigi Vannucchi (Don Rodrigo), Tino Carraro (Don Abbondio), Massimo Girotti (frà Cristoforo), Glauco Onorato (il Griso), Lea Massari (La monaca di Monza), Sergio Tofano (Don Ferrante), Salvo Randone (L'Innominato), Aldo Soligoj (Egidio), Giancarlo Sbragia (narratore), <https://www.eccolecco.it/i-promessi-sposi/promessi-sposi-cinema-tv/promessi-sposi-sandro-bolchi-1967/> (πρόσβαση, 3 Σεπτεμβρίου 2021).

Στην αρχή του 4^{ου} επεισοδίου, στο οποίο λαμβάνει χώρα η εξέγερση του San Martino, ο Lorenzo φτάνει στο Μιλάνο χωρίς να υποστεί κανέναν από εκείνους τους ελέγχους στους οποίους συνήθιζαν να υποβάλλουν οι Αρχές όσους κατέφθαναν από την επαρχία. Στην σκηνή κατά την οποία ο Lorenzo φτάνει στο Μιλάνο, ο αφηγητής διαβάσει αυτούσια αποσπάσματα από το μυθιστόρημα. Η πόλη μοιάζει έρημη και μόνο ένας μακρινός θόρυβος δίνει την εντύπωση ότι υπάρχει κάποια κινητικότητα.

Στη διαδρομή βρίσκει ίχνη αλευριού καταγής, σκύβει, μαζεύει μια ποσότητα με τη χούφτα του, το κοιτάζει και αναρωτιέται: άραγε πόση αφθονία υπάρχει στο Μιλάνο, αφού σκορπίζουν στον δρόμο το αλεύρι; Η έκπληξή του γίνεται ακόμη μεγαλύτερη όταν βρίσκει τέσσερα καρβέλια και διερωτάται γιατί δεν κάνουν καν τον κόπο να το μαζέψουν. Στο σημείο αυτό βλέπει να έρχονται τρεις άνθρωποι φορτωμένοι: μία γυναίκα με την ποδιά της γεμάτη αλεύρι, ένας άντρας που κουβαλάει σακιά στην πλάτη του και ένας νέος –προφανώς ο γιος–, ο οποίος κρατά στο κεφάλι του ένα κοφίνι γεμάτο με καρβέλια που του πέφτουν, αλλά κανείς από τους τρεις δεν σκύβει να τα μαζέψει³⁵. Ο Renzo τους πλησιάζει τρώγοντας, τους κοιτάζει για μερικά δευτερόλεπτα, και ενώ εκείνοι απομακρύνονται, συνεχίζει να τους παρατηρεί απορημένος, προτού αποφασίσει να συνεχίσει τον δρόμο του για το μοναστήρι.

Καθώς επιστρέφει άπραγος από το μοναστήρι, αφού δεν καταφέρνει να συναντήσει τον Padre Bonaventura, θα βρεθεί άθελά του στο επίκεντρο της εξέγερσης. Η κάμερα μας δείχνει το πλήθος που τρέχει από δύο κατευθύνσεις κρατώντας στα χέρια ξύλα και διάφορα εργαλεία, και συγκεντρώνεται αμέσως μπροστά από ένα κτήριο το οποίο, καταλαβαίνουμε στη συνέχεια από την εξέλιξη των γεγονότων, πως είναι ο φούρνος που έγινε στόχος της επίθεσης.

Από το επεισόδιο απουσιάζει όχι μόνο η σκηνή της επίθεσης στον πρώτο φούρνο, όπως στην ταινία του 1922, αλλά και η εισβολή στον δεύτερο. Βλέπουμε αρχικά τον αξιωματούχο στον εξώστη να δέχεται βροχή από πέτρες

³⁵ Η γυναίκα επιπλήττει τον νέο για τα καρβέλια που του πέφτουν. Το ίδιο συμβαίνει και στο κείμενο, με τη διαφορά ότι ο Manzoni αναφέρεται σε ένα αγοράκι, ενώ στην τηλεοπτική σειρά ο νέος είναι σαφώς μεγαλύτερος σε ηλικία. Επιπλέον, σε αντίθεση με το κείμενο στο οποίο ο συγγραφέας αφηγείται πως σε εκείνο το σημείο έφτανε κόσμος από την πόλη και ένας από αυτούς ρώτησε τη γυναίκα πού πάνε και παίρνουν το ψωμί, ο σκηνοθέτης μάς δείχνει μια άλλη γυναίκα να εμφανίζεται στο μπαλκόνι της και να τους κάνει ακριβώς την ίδια ερώτηση. Βλ. ΜΑΝΤΣΟΝΙ, *Οι Αρραβωνιασμένοι*, σσ. 234-5.

και στη συνέχεια τους πεινασμένους πολίτες να λεηλατούν το κατάστημα, αρπάζοντας καρβέλια από παντού, πετώντας τα στους υπόλοιπους που βρίσκονταν έξω, ενώ κάποιοι από αυτούς τσακώνονται μεταξύ τους για μερικά σακιά αλεύρι. Λίγα δευτερόλεπτα αργότερα τους δείχνει να απομακρύνονται και στο πλάνο εμφανίζεται ο Renzo, ο οποίος σαστισμένος, αλλά, σύμφωνα με τα λόγια του αφηγητή, κυριευμένος για ακόμη μια φορά από το αίσθημα περιέργειας που τον διακατείχε, ακολουθεί και πάλι το πλήθος.

Αμέσως μετά, ο κόσμος έχει συγκεντρωθεί έξω από το αρχοντικό του Επόπτη Προμηθειών, τον οποίο φυγαδεύει ο Καγκελάριος Ferrer. Στην εκδοχή του Bolchi δεν υπάρχει η σκηνή με τον ηλικιωμένο που ζητά το λιντσάρισμα του Επόπτη και η οργισμένη αντίδραση του Lorenzo. Η σκηνή ολοκληρώνεται με τα λόγια του Lorenzo ο οποίος εκφράζει την εμπιστοσύνη του στον Ferrer, καθώς πιστεύει ότι θα αποδώσει δικαιοσύνη.

Η σκηνή –από την άφιξη του Lorenzo στο Μιλάνο ως τη λήξη των ταραχών την ημέρα εκείνη– διαρκεί συνολικά περίπου 17 λεπτά, περιέχει όμως λιγότερες σκηνές σε σχέση με την ταινία του Bonnard. Αρκετός είναι βέβαια ο χρόνος που αφιερώνεται στην ανάγνωση αποσπασμάτων του κειμένου· υπάρχει, επίσης, μια εμβόλιμη σκηνή –flashback– κατά την οποία το συμβούλιο των ευγενών αποφασίζει την τιμή της αύξησης του ψωμιού.

Από την άλλη πλευρά η έγχρωμη τηλεοπτική απόδοση του 1989, συνολικής διάρκειας πέντε επεισοδίων, 90 περίπου λεπτών το καθένα, σε σκηνοθεσία του Salvatore Nocita, άρχισε να προβάλλεται στο ιταλικό κανάλι RaiUno στις 12 Νοεμβρίου³⁶. Πρόκειται για μια παραγωγή στην οποία συμμετείχαν 284 ηθοποιοί και περισσότεροι από 10.000 κομπάρσοι, ενώ το κόστος της έφτασε σχεδόν τα 20 δισεκατομμύρια λιρέτες. Η σύγκριση με τη σειρά του Bolchi ήταν αναπόφευκτη από τους κριτικούς οι οποίοι τόνισαν ότι οι διάλογοι στη συγκεκριμένη απόδοση δεν παραμένουν απόλυτα πιστοί στο κείμενο του Manzoni³⁷.

³⁶ Πρωταγωνιστούν οι: Danny Quinn (Renzo Tramaglino), Delphine Forest (Lucia Mondella), Alberto Sordi (Don Abbondio), Franco Nero (Padre Cristoforo), Gary Cady (Don Rodrigo), Dario Fo (Azzecagarbugli), F. Murray Abraham (Innominato), Gisela Stein (Agnese), Jenny Seagrove (la Monaca di Monza) κ.ά., ενώ η μουσική επιμέλεια της σειράς ανήκει στον Ennio Morricone, <https://www.imdb.com/title/tt0094530/> (πρόσβαση στις 04/10/2021).

³⁷ F. SCALA, «I Promessi Sposi, la miniserie da riguardare su Rai Play», *Ermes* (2020), <https://ermesverona.it/2020/03/19/i-promessi-sposi-la-miniserie-da-riguardare-su-rai-play/> (πρόσβαση, 05 Σεπτεμβρίου 2021).

Στο 30^ο περίπου λεπτό του δεύτερου επεισοδίου βλέπουμε τον Renzo να φτάνει στο Μιλάνο, αφού έχει αποχαιρετήσει τη Lucia και τη μητέρα της στο μοναστήρι της Μόντσα³⁸. Σε αντίθεση με την απόδοση του 1967 –αλλά και με όλες τις υπόλοιπες κινηματογραφικές μεταφορές του έργου–, καθώς η σκηνή μεταφέρεται στη λομβαρδική πρωτεύουσα, ο τηλεθεατής βλέπει την πύλη της πόλης να ανοίγει και να βγαίνουν από μέσα έφιπποι αξιωματικοί και μία άμαξα φορτωμένη με καρβέλια ψωμί. Στο σημείο υπάρχει αρκετός κόσμος –άντρες, γυναίκες, παιδιά–, ο οποίος πλησιάζει σιγά σιγά ώστε να δει καλύτερα τι συμβαίνει. Μάλιστα μία γυναίκα φωνάζει: «Είναι μία άμαξα που μεταφέρει ψωμί» και τότε το πλήθος που έχει συγκεντρωθεί αρχίζει σταδιακά να επιτίθεται, προσπαθώντας να αρπάξει ό,τι μπορεί: μερικοί πηδούν πάνω, κάποιοι τσακώνονται μεταξύ τους³⁹, ενώ άλλοι τρέχουν από πίσω μαζεύοντας τα καρβέλια που πέφτουν από την άμαξα.

Σ' εκείνο ακριβώς το σημείο –και ενώ η άμαξα έχει πλέον απομακρυνθεί από το πλάνο– εμφανίζεται ο πρωταγωνιστής, ο οποίος περνάει την πύλη της πόλης και ρωτάει δύο κατοίκους πού μπορεί να βρει το μοναστήρι του Padre Bonaventura. Καθώς προχωρά, παρατηρεί έναν άντρα που κουβαλάει ένα σακί από το οποίο τρέχει μια λευκή σκόνη που προφανώς είναι αλεύρι. Ο Renzo σταματά, σκύβει, πιάνει λίγο από το αλεύρι που βρίσκεται στον δρόμο με το χέρι του, το δοκιμάζει και καταλαβαίνει ακριβώς περί τίνος πρόκειται. Η κάμερα εστιάζει στους ταλαιπωρημένους και εξαθλιωμένους από την πείνα ανθρώπους που κάθονται στον δρόμο, ενώ το βλέμμα του πρωταγωνιστή αποσπών αυτή τη φορά έξι καρβέλια ψωμί που βρίσκει πεταμένα καταγής.

Καθώς εκείνος τρώει λίγο από το ψωμί που βρήκε, εμφανίζεται στο πλάνο –όπως άλλωστε συμβαίνει και στη σειρά του 1967– η ίδια οικογένεια φορτωμένη με σακιά αλεύρι και καρβέλια ψωμί που από το πολύ βάρος, τους πέφτουν στο δρόμο. Εν αντιθέσει με την απόδοση του Bolchi και μένοντας

³⁸ Σε αντίθεση με το λογοτεχνικό κείμενο και κατ' επέκταση με την τηλεοπτική απόδοση του Bolchi (1967), ο Renzo πηγαίνει στη Μόντσα, βλέπει πώς έχουν εγκατασταθεί και μένει για λίγη ώρα μαζί τους πριν αναχωρήσει για το Μιλάνο. Ο Manzoni, βέβαια, στο μυθιστόρημά του γράφει: «Ο Ρέντσο θα είχε θελήσει να σταματήσει εκεί τουλάχιστον όλη εκείνη την ημέρα, να δει τις γυναίκες τακτοποιημένες, να τους προσφέρει τις πρώτες υπηρεσίες, αλλά ο πατέρας είχε συστήσει σε εκείνες να τον στείλουν αμέσως στο δρόμο του». ΜΑΝΤΣΟΝΙ, *Οι Αρραβωνιασμένοι*, σσ. 170-171.

³⁹ Ακούγεται μάλιστα η φωνή ενός παιδιού να λέει: «Non c'è bisogno di litigare, cen'è tanto...».

ουσιαστικά πιο κοντά στο λογοτεχνικό κείμενο, ο σκηνοθέτης μάς παρουσιάζει ένα πολύ μικρότερο σε ηλικία αγοράκι. Μία ακόμα σημαντική διαφορά είναι πως ο Renzo δεν τους παρατηρεί απλά, αλλά προσπαθεί να τους προλάβει και τους απευθύνει τον λόγο, προσπαθώντας να τους επιπλήξει⁴⁰, γεγονός το οποίο έρχεται σε πλήρη αντίθεση με όσα αναφέρει ο Ιταλός συγγραφέας στο έργο του. Στην προσπάθειά του μάλιστα να μαζέψει ένα καρβέλι από αυτά που έπεσαν κάτω για να το δώσει πίσω, ο συγκεκριμένος άντρας, αρκετά επιθετικός, του το αρπάζει από τα χέρια και τον διώχνει μακριά⁴¹.

Αναζητώντας δίχως αποτέλεσμα τον Padre Bonaventura, ο Renzo βλέπει ξαφνικά πλήθος ανθρώπων να τρέχει κρατώντας ξύλα, λόγχες και διάφορα εργαλεία και να φωνάζει «Το ψωμί... το ψωμί. Είναι φρέσκο ψωμί». Αφού πρώτα μαζεύουν από κάτω όσα δεν πρόλαβε να πάρει ο ίδιος, συνεχίζουν να φωνάζουν «Όλοι στο φούρνο!» και ο Renzo αποφασίζει να τους ακολουθήσει. Η σκηνή μεταφέρεται σε διαφορετικό σημείο, όπου κάτοικοι συναντούν τον παραγιό του φούρναρη που μεταφέρει κοφίνια γεμάτα με ψωμιά για να τα παραδώσει στα διάφορα σπίτια και του επιτίθενται για να τα αρπάξουν. Το παιδί καταφέρνει να διαφύγει από το οργισμένο πλήθος, το οποίο τσακώνεται και παλεύει με κάθε τρόπο να πάρει όσο περισσότερο ψωμί μπορεί, και τρέχει αμέσως να ειδοποιήσει τα αφεντικά του. Στο σημείο πλησιάζει και ο υπόλοιπος κόσμος και όλοι μαζί αρχίζουν να τρέχουν ξανά φωνάζοντας «Ελάτε όλοι! Ακολουθήστε μας! Όλοι στον φούρνο!». Στο μεταξύ ο νέος φοβισμένος φτάνει στο κατάστημα και αφού ενημερώνει για τα γεγονότα, ο φούρναρης ζητά από τον Giacomo –έναν άλλο υπάλληλό του– να φωνάξει τον Διευθυντή της Αστυνομίας και έπειτα κλειδώνει όλες τις πόρτες και τα παράθυρα.

Η κάμερα μεταφέρεται από το εσωτερικό του φούρνου στο εξωτερικό όπου βλέπουμε το πλήθος να συγκεντρώνεται και να χτυπά εξαγριωμένο τις πόρτες του καταστήματος, ενώ ο Renzo σκαρφαλώνει σε ένα ψηλότερο σημείο για να μπορέσει να παρατηρήσει καλύτερα τα γεγονότα. Από τη στιγμή αυτή οι εναλλαγές μεταξύ εσωτερικού και εξωτερικού χώρου που

⁴⁰ Συγκεκριμένα τους λέει: «Ehi, ditemi è il paese dell'abbondanza questo qua? Seminate per la strada quest'anno tutto questo ben di Dio?».

⁴¹ Στο σημείο αυτό –σε αντίθεση με όσα διαδραματίζονται στη σειρά του Bolchi–, εμφανίζεται μία άλλη γυναίκα η οποία έρχεται από την αντίθετη πλευρά και τους ρωτά πού πηγαίνουν και παίρνουν το ψωμί.

πραγματοποιεί ο σκηνοθέτης είναι πολύ συχνές. Το πλήθος προσπαθεί να σπάσει την πόρτα ενώ ο φούρναρης από το παράθυρο προσπαθεί να τους απωθήσει, φωνάζοντας «Φύγετε από εδώ, καταραμένοι!». Στο σημείο της εξέγερσης καταφτάνει ο Διευθυντής, ο οποίος σπρώχνοντας το πλήθος για να περάσει, καταφέρνει εντέλει να μπει μέσα. Ανεβαίνει στον επάνω όροφο –μάλιστα μας δίνει την εντύπωση ότι πρόκειται για ένα αρκετά μεγάλο κατάστημα– και βγαίνει σε ένα παράθυρο με σκοπό να τους ηρεμήσει και να τους πείσει να φύγουν, εκείνοι όμως συνεχίζουν να χτυπούν με μανία την πόρτα. Τότε αρχίζουν να πετούν πέτρες από κάτω προκαλώντας μάλιστα τον τραυματισμό του Διευθυντή. Οι ιδιοκτήτες, φοβισμένοι, βρίσκουν καταφύγιο στη σκεπή και αρχίζουν να πετούν κεραμίδια στον κόσμο, ο οποίος ακόμη πιο οργισμένος τους το ανταποδίδει πετώντας πέτρες.

Η προσπάθεια όσων βρίσκονται στο εσωτερικό να συγκρατήσουν την πόρτα είναι μάταιη, αφού τα λεπτά που μεσολαμβάν μέχρι να εισβάλουν μέσα οι εξεγερμένοι είναι ελάχιστα. Οι σκηνές της λεηλασίας είναι έντονες. Η πόρτα σπάει, το πλήθος ορμάει μέσα, αρπάζουν ό,τι βρουν, ενώ και σε αυτή την απόδοση βλέπουμε να περνάει ο ένας στον άλλον με τα χέρια τους τα καρβέλια έξω στους υπόλοιπους. Στη συνέχεια, μερικοί ανεβαίνουν στο επάνω μέρος του καταστήματος και πετούν κάτω όσα σακιά με αλεύρι βρίσκουν.

Έπειτα, και ενώ έχει πλέον νυχτώσει, βλέπουμε πως έχουν συγκεντρωθεί, έχουν ανάψει φωτιά και καίνε διάφορα αντικείμενα, φωνάζοντας «Ζήτω η αφθονία!», ενώ ο Renzo τούς ρωτάει εμφανώς εκνευρισμένος και απορημένος προφανώς με τη βιαιότητα των ανθρώπων και την τροπή που έχουν πάρει οι εξελίξεις, χρησιμοποιώντας τα ίδια τα λόγια του Manzoni: «Πού θα κάνετε αύριο το ψωμί; Στα πηγάδια;». Μέσα στο πλήθος ακούγεται ξαφνικά μία φωνή να λέει «Δικαιοσύνη! Όλοι στον Επίτροπο», δίνοντας με αυτό τον τρόπο το σύνθημα για να μεταβούν στο σπίτι του Επιτρόπου των Προμηθειών.

Η δράση μεταφέρεται στο σπίτι του Επιτρόπου με τον Renzo να ακολουθεί για ακόμη μια φορά το πλήθος. Και σε αυτή την περίπτωση ο σκηνοθέτης επιλέγει την εναλλαγή των σκηνών μεταξύ εσωτερικού και εξωτερικού χώρου, κάτι το οποίο δεν συμβαίνει στην τηλεοπτική απόδοση του Bolchi. Βλέπουμε τον Επίτροπο τρομαγμένο –αναφωνεί μάλιστα «Είμαι νεκρός»–, μόλις συνειδητοποιεί τι συμβαίνει στον εξωτερικό χώρο του σπιτιού του. Ο υπηρέτης του τον ενημερώνει πως είναι ανώφελο να προσπαθήσει να διαφύγει, μιας και όλο το κτήριο έχει περικυκλωθεί, και έτσι

αποφασίζει να βρει μια κρυψώνα στον δεύτερο όροφο του σπιτιού. Ο Επίτροπος παρατηρεί από ένα παράθυρο και του κάνει μεγάλη εντύπωση ο μεγάλος αριθμός των ανθρώπων που βρίσκονται εκεί –μονολογεί μάλιστα και λέει «Ω Κύριε! Πόσοι είναι;».

Σε αυτό το σημείο, όπως συμβαίνει και στην κινηματογραφική απόδοση του 1922, ο Renzo επεμβαίνει όταν ένας άντρας –με τη διαφορά ότι σε αυτή την περίπτωση δεν είναι ηλικιωμένος– φωνάζει ότι θέλει νεκρό τον Επίτροπο, προκαλώντας με αυτόν τον τρόπο την οργή του πλήθους που τον περνά για κατάσκοπο και αρχίζει να τον χτυπά. Ο πρωταγωνιστής καταφέρνει να ξεφύγει όταν καταφθάνει η άμαξα του Ferrer, τον οποίο υποδέχονται με χειροκροτήματα και κραυγές ενθουσιασμού. Ο πρωταγωνιστής τον πλησιάζει και τον βοηθάει να περάσει για να φτάσει στο σπίτι του Επιτρόπου. Εκείνος προχωρά φωνάζοντας και χρησιμοποιώντας ιταλικές και ισπανικές λέξεις «Ψωμί για όλους! Θα έχετε δικαιοσύνη και ψωμί σε αφθονία» και μετά από μερικά λεπτά καταφέρνει να φυγαδέψει τον τρομοκρατημένο Επίτροπο, υποσχόμενος για ακόμη μια φορά να αποδώσει δικαιοσύνη. Η σκηνή ολοκληρώνεται με την απομάκρυνση του πλήθους, τον λόγο που απευθύνει ο Renzo κατά των τυράννων και την υπόσχεση πως το επόμενο πρωί θα συναντηθούν ξανά για να πάνε στον Καγκελάριο Ferrer.

Τα γεγονότα της εξέγερσης –από τη στιγμή της άφιξης του Renzo στο Μιλάνο μέχρι τη λήξη των ταραχών– στη συγκεκριμένη απόδοση διαρκούν περίπου 21 λεπτά στα οποία ο σκηνοθέτης προσπαθεί να αποτυπώσει τα γεγονότα όσο πιο πιστά γίνεται, χωρίς αυτό βέβαια να σημαίνει πως δεν παρατηρούνται και σημεία απόκλισης από το μυθιστόρημα του Manzoni. Επιπλέον, δεν λείπουν ούτε από εδώ οι εμβόλιμες σκηνές, οι οποίες όμως είναι συγκριτικά περισσότερες και μεγαλύτερης διάρκειας από εκείνες του Bolchi, μιας και στη μεταφορά αυτή δεν υπάρχει η φωνή του αφηγητή για να δώσει στον τηλεθεατή μια πληρέστερη εικόνα των γεγονότων και της όλης κατάστασης που έπληττε το Μιλάνο το 1628.

Η τρίτη τηλεοπτική απόδοση πραγματοποιείται δεκαπέντε χρόνια αργότερα και αφορά την πρώτη προσπάθεια μεταφοράς του έργου του Manzoni από γυναίκα σκηνοθέτη, την Francesca Archibugi, η οποία προβλήθηκε το 2004 στο Canale 5. Ο τίτλος της σειράς είναι *Renzo e Lucia* και αποτελείται από δύο επεισόδια συνολικής διάρκειας 180 λεπτών⁴². Πρόκει-

⁴² Στη σειρά πρωταγωνιστούν οι Stefano Scandaletti (Renzo Tramaglino), Michela Macalli (Lucia Mondella), Paolo Villaggio (Don Abbondio), Stefano Dionisi (Don Rodrigo), Ste-

ται για μία εντελώς διαφορετική απόδοση, η οποία επικεντρώνεται στην ιστορία αγάπης μεταξύ των πρωταγωνιστών και χαρακτηρίστηκε ως «αυθαίρετη μεταφορά» του μυθιστορήματος. Η ίδια η σκηνοθέτης μάλιστα αναφέρει πως «είναι μία σειρά διαπροσωπικών σχέσεων» στην οποία δόθηκε έμφαση στα συναισθήματα των τριών βασικών ηρώων –Renzo, Lucia, Don Rodrigo– του Ιταλού συγγραφέα⁴³.

Η αναφορά στην εξέγερση του San Martino γίνεται στο δεύτερο μέρος της σειράς και δεν διαρκεί περισσότερο από δύο λεπτά. Η σκηνή ξεκινάει με δύο ανθρώπους οι οποίοι προσπαθούν από το εσωτερικό να συγκρατήσουν μια πόρτα –προφανώς του φούρνου–, ενώ το εξαγριωμένο πλήθος επιχειρεί να τη σπάσει για να εισβάλει μέσα, πράγμα που τελικά καταφέρνει. Η όλη προσπάθεια από τις δύο πλευρές διαρκεί τέσσερα δευτερόλεπτα. Στη συνέχεια, τους βλέπουμε να μπαίνουν μέσα στον φούρνο, να αρπάζουν καρβέλια ψωμί και σακιά και να απομακρύνονται τρέχοντας. Τότε εμφανίζεται ο Renzo, ο οποίος κοιτάζει απορημένος τον κόσμο και ρωτά μία ηλικιωμένη γυναίκα που κάθεται κάτω στο δρόμο τι συμβαίνει. Προσπαθεί να τη βοηθήσει να σηκωθεί και εκείνη τη στιγμή καταφθάνουν δύο έφιπποι αξιωματικοί, οι οποίοι ρωτούν τη γυναίκα αν την παρενοχλεί. Επιχειρούν μάλιστα να τον συλλάβουν, ο Renzo αρχικά τους ξεφεύγει, αλλά τον βρίσκουν τελικά σε έναν άλλο φούρνο. Ο ένας από τους δύο τον χτυπά και ο πρωταγωνιστής πέφτει κάτω αναίσθητος. Η σκηνή ολοκληρώνεται με τους αξιωματικούς να ψάχνουν τα υπάρχοντά του και να βρίσκουν το γράμμα του padre Cristoforo, του οποίου όμως παραλήπτης είναι ο padre Borromeo. Καταλαβαίνουμε, λοιπόν, πως η συγκεκριμένη αποτύπωση διαφέρει σε πολύ μεγάλο βαθμό από το κείμενο του Manzoni.

Στο σημείο αυτό θα θέλαμε να τονίσουμε πως σε καμία από τις κινηματογραφικές και τηλεοπτικές αποδόσεις δεν βλέπουμε χτυπημένους ανθρώπους από το πλήθος των εξεγερμένων, σε αντίθεση με το λογοτεχνικό κείμενο στο οποίο ο συγγραφέας περιγράφει πως «περισσότεροι από έναν χτυπήθηκαν άσχημα» και δύο παιδιά, μάλιστα, έχασαν τη ζωή τους⁴⁴.

fania Sandrelli (Agnese), Toni Bertorelli (padre Cristoforo), Laura Morante (monaca di Monza) κ.ά. βλ. <https://www.imdb.com/title/tt0347869/> (πρόσβαση, 15 Σεπτεμβρίου 2021).

⁴³ ΧΩΡΙΣ ΣΥΓΓΡΑΦΕΑ, «Renzo e Lucia nuova versione la Archibugi rilegge Manzoni», *La Repubblica* (12 Ιανουαρίου 2004), <https://www.repubblica.it/2004/a/sezioni/spettacoli-e-cultura/renzoelucia/renzoelucia/renzoelucia.html> (πρόσβαση, 20 Οκτωβρίου 2021).

⁴⁴ ΜΑΝΤΣΟΝΙ, *Οι Αρραβωνιασμένοι*, σ. 246.

Συνοψίζοντας, από όλα όσα αναφέραμε παραπάνω, μπορούμε να συμπεράνουμε πως τόσο οι κινηματογραφικές ταινίες, όσο και οι τηλεοπτικές σειρές παρουσιάζουν εμφανείς διαφορές μεταξύ τους, αλλά και σε σχέση με το λογοτεχνικό κείμενο, ενώ η αποτύπωση της εξέγερσης του San Martino δεν αποτελεί φυσικά εξαίρεση. Δηλωτικός, άλλωστε, του δείκτη σημαντικότητας του γεγονότος από πλευράς του εκάστοτε σκηνοθέτη είναι ο χρόνος που επιλέγει να αφιερώσει σε τούτο μέσα στο έργο του. Από τις κινηματογραφικές μεταφορές του μυθιστορήματος εκείνη που μένει πιο πιστή στο μυθιστόρημα του Manzoni είναι η ταινία του 1922, στην οποία οι σκηνές της εξέγερσης διαρκούν 13 λεπτά, ενώ η απόδοση του 1941 παρουσιάζει σημαντικές ελλείψεις.

Όσον αφορά την τηλεοπτική σειρά του 1967 η προσθήκη του αφηγητή –χαρακτηριστικό που έρχεται σε πλήρη ταύτιση με τις τάσεις της εποχής⁴⁵, ο οποίος προχωρά σε ανάγνωση αυτούσιων αποσπασμάτων από το μυθιστόρημα του Manzoni, πέρα από το γεγονός ότι λειτουργεί επικουρικά στην κατανόηση των όσων διαδραματίζονται, αποτελεί και ένα ακόμη στοιχείο απόδειξης της επιθυμίας του σκηνοθέτη να παραμείνει όσο το δυνατόν πιο πιστός στο λογοτεχνικό κείμενο και στο ύφος του Ιταλού συγγραφέα. Σχετικά με το κομμάτι της εξέγερσης, τα αποσπάσματα που διαβάζει ο αφηγητής, αν και αυτούσια, δεν ακολουθούν τη σειρά του κειμένου του Manzoni, δεδομένου ότι σε αρκετά σημεία μεταπηδά από το ένα κεφάλαιο στο άλλο, προκειμένου να ακολουθήσει τη ροή των εξελίξεων. Η ανάγνωση των αποσπασμάτων, βεβαίως, αν και μας φέρνει πολύ κοντά στο λογοτεχνικό κείμενο, έχει ως αποτέλεσμα οι σκηνές της εξέγερσης να στερούνται δυναμικής.

Η τηλεοπτική απόδοση του 1989 μπορεί να χαρακτηριστεί σχεδόν χολιγουντιανή, γεγονός που μπορεί εύκολα να διαπιστωθεί και από τον τεράστιο αριθμό των κομπάρσων που εμφανίζονται στα πλάνα της εξέγερσης του San Martino. Δεν μπορούμε να παραλείψουμε να αναφερθούμε για ακόμη μια φορά στο υπέρογκο ποσό που δαπανήθηκε για τις ανάγκες της συγκεκριμένης παραγωγής. Η αποτύπωση της μάχης, όπως αποδεικνύεται, αποτελεί ένα ιδιαίτερα σημαντικό γεγονός για τον σκηνοθέτη, ο

⁴⁵ Μην ξεχνάμε άλλωστε πως ο χαρακτήρας της τηλεόρασης εκείνη την εποχή ήταν καθαρά εκπαιδευτικός. Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά, βλ. μεταξύ άλλων G. GUZZALOCA, «Storia e Storie della Televisione in Italia. Il Primato della Politica», *Contemporanea* 9 (2006), σσ. 559-566.

οποίος, αν και προσθέτει μερικά δικά του στοιχεία όπως είναι για παράδειγμα η επίθεση στην άμαξα στην πύλη της πόλης, παραμένει αρκετά πιστός στο λογοτεχνικό κείμενο.

Από την άλλη πλευρά, για την Archibugi η εν λόγω εξέγερση αποτελεί ένα καθαρά δευτερεύον στοιχείο, με τον τηλεθεατή να αποκομίζει την εντύπωση πως η προσθήκη αυτή πραγματοποιείται μονάχα για να μην παραλειφθεί τελείως από το σενάριό της ένα τόσο σημαντικό κατά τα άλλα κεφάλαιο της ιστορίας. Βλέπουμε, λοιπόν, πως στη μοναδική απόδοση του μυθιστορήματος την οποία επιμελείται γυναίκα σκηνοθέτης, το ενδιαφέρον εστιάζεται κυρίως στο ρομαντικό στοιχείο του κειμένου, ενώ η ίδια δεν διστάζει να μας παρουσιάσει μία εντελώς διαφορετική οπτική –τολμηρή, θα λέγαμε, σε σχέση με όσες υπήρχαν μέχρι τότε– της ιστορίας. Δηλωτική άλλωστε του περιεχομένου είναι και η επιλογή του τίτλου της συγκεκριμένης τηλεταινίας.

Οι αποδόσεις του Bonnard (1922) και του Nocita (1989) παρουσιάζουν αρκετές ομοιότητες μεταξύ τους, με τις σκηνές της εξέγερσης να είναι συγκριτικά περισσότερες σε σχέση με τις υπόλοιπες κινηματογραφικές και τηλεοπτικές μεταφορές του μυθιστορήματος. Ένα ιδιαίτερο χαρακτηριστικό, που φαίνεται να τονίζεται και από τους δύο σκηνοθέτες, είναι η αγριότητα που διακατέχει το πλήθος των εξεγερμένων. Ενδεικτικός, άλλωστε, είναι και ο μεγάλος αριθμός των ηθοποιών που συμμετέχουν σε αυτές τις σκηνές. Επιπλέον, το γεγονός ότι παρουσιάζουν πλάνα τόσο από το εξωτερικό όσο και από το εσωτερικό των κτηρίων –στον φούρνο και στο σπίτι του Επιτρόπου–, βοηθούν τον θεατή να σχηματίσει μία πληρέστερη εικόνα της ιστορίας.

Αναπόφευκτα, λοιπόν, οδηγούμαστε στο συμπέρασμα πως όσον αφορά τουλάχιστον την εξέγερση του San Martino, οι συγκεκριμένες μεταφορές παραμένουν περισσότερο πιστές στο λογοτεχνικό κείμενο. Μπορεί η παρουσία του αφηγητή στην τηλεοπτική σειρά του Bolchi (1967) να είναι εκείνη που μας φέρνει πιο κοντά στο μυθιστόρημα και στο ύφος του συγγραφέα, ενώ οι προσθήκες περισσότερων σκηνών από πλευράς του Nocita (1989) να μας απομακρύνουν αισθητά από αυτό, δεν μπορούμε όμως να αγνοήσουμε το γεγονός ότι τα στοιχεία που παρουσιάζονται μέσα σε αυτή είναι πολύ περισσότερα, με αποτέλεσμα να αποτυπώνουν καλύτερα όσα περιγράφει ο Manzoni στο κείμενό του.

Κλείνοντας, θα θέλαμε να αναφερθούμε στα λόγια του ίδιου του συγγραφέα, ο οποίος στην εισαγωγή του μυθιστορήματός του, εκδηλώνοντας

τις έντονες αμφιβολίες του για το έργο αυτό, προφανώς λόγω της δυσκολίας της λομβαρδικής διαλέκτου στην οποία ήταν αρχικά γραμμένο, έγραφε: «Αλλά όταν εγώ θα έχω αντέξει στον ηρωικό κόπο να αντιγράψω τούτη την ιστορία από αυτό το ξεβαμμένο και μισοσκισμένο χειρόγραφο και να το 'χω δώσει, καθώς συνηθίζουν να λένε, στο φως, θα βρεθεί τάχα κάποιος που θ' αντέξει στον κόπο να το διαβάσει;»⁴⁶. Ο Alessandro Manzoni αναρωτιέται, αλλά ο χρόνος είναι αυτός που έρχεται να μας αποδείξει πως το έργο αυτό όχι μόνο διαβάστηκε, μελετήθηκε, απασχόλησε και συνεχίζει να απασχολεί ακόμη και σήμερα, σχεδόν 180 χρόνια μετά, αλλά αγαπήθηκε σε τέτοιο βαθμό ώστε να αποτελέσει πηγή έμπνευσης για όλες τις τέχνες του θεάματος και τους ανθρώπους που τις υπηρετούν, οι οποίοι αποφάσισαν να το αποδώσουν κάθε φορά με τον δικό τους μοναδικό τρόπο.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ελληνόγλωσση

MANTSONI, A. *Οι Αρραβωνιασμένοι. Ιστορία Μιλανέζικη του 17ου αιώνα*, επιμ. & μτφρ. Δημήτρης Αργυρίου, Αθήνα: Εστία, 1990.

ΠΑΓΚΡΑΤΗΣ, Γ.Δ. *Ιστορία της Ιταλίας. Από τη συνθήκη του Λόντι στην ενοποίηση (1454-1870)*, Αθήνα: Παπαζήσης, 2020.

POZA AZOP, A. *Ιστορία της Ιταλικής Λογοτεχνίας*, μτφρ. Ζ. ΖΩΓΡΑΦΙΔΟΥ, Ρ. ΓΕΡΕΝΤΕ & Θ. ΣΟΥΡΡΗ, Θεσσαλονίκη: Παρατηρητής, 1998.

Ξενόγλωσση:

CUOMO, L. «I Promessi Sposi da Manzoni a Bonnard: la prima rilevante trasposizione cinematografica del romanzo di Don Lisander», στο A. CAMPANA – F. GIUNTA (επιμ.), *Natura Società Letteratura. Atti del XXII Congresso dell'ADI*, Ρώμη: Adi editore, 2020, σσ. 1-8.

DE BENEDECTIS, A. «Rivolte e diritto di resistenza», στο L. BARLETTA – G. GALASSOS (επιμ.), *Atti del Convegno di studi Crisi e tramonto dello stato moderno*, Σαν Μαρίνο: Università degli Studi della Repubblica di San Marino, 2014, σσ. 59-77.

⁴⁶ MANTSONI, *Οι Αρραβωνιασμένοι*, σ. 14.

DE LUCA, G. «Manzoni, I Promessi Sposi e l'economia milanese del Seicento», στο C. BULFONI, E. LUPANO & B. MOTTURA (επιμ.), *Sguardi sull' Asia e altri scritti in onore di Alessandra Cristina Lavagnino*, Μιλάνο: LED, Edizioni universitarie di lettere economia diritto, 2017, σσ. 485-504.

FERRONI, G. *Profilo storico della letteratura italiana*, τ. II, Μιλάνο: Mondadori, 1992.

GANERI, M. *Il Romanzo Storico in Italia. Il dibattito critico dalle origini al postmoderno*, Λέτσε: Pierro Manni, 1999.

GIALLORETO, A. «La 'moltitudine procellosa': prospettive ideologiche e istanze realistiche nei capitoli XII e XIII dei Promessi sposi», στο G. OLIVA (επιμ.), *Manzoni e il realismo europeo*, Μιλάνο: Bruno Mondadori, 2007, σσ. 87-103.

GUAZZALOCA, G. «Storia e Storie della Televisione in Italia. Il Primato della Politica», *Contemporanea* 9 (2006), σσ. 559-566.

LUKÁCS, G. *Il romanzo storico*, μτφρ. E. ARNAUD, Τορίνο: Einaudi editore, 1965.

MANZONI, A. *I Promessi Sposi*, επιμ. F. ULIVI, εισαγ. A. COLASANTI, Πώμη⁶: Newton Compton editori s.r.l, 2013.

MORETTI, S. «In punta di piedi nel bosco manzoniano. I 'Promessi Sposi' nel teleromanzo di Sandro Bolchi e Riccardo Bacchelli», *Studi Novecenteschi* 33/72 (2006), σσ. 283-95.

PAZZAGLIA, M. *Dal Rinascimento all' Illuminismo*, Μπολόνια³: Zanichelli, 1992.

RIMINI, T. «Le trasposizioni cinematografiche dei 'Promessi sposi'», *Otto/Novecento* 3 (2007), σσ. 199-211.

SALLUSTI, S. «Bonnard Mario», *Dizionario Biografico degli Italiani* (1971), https://www.treccani.it/enciclopedia/mario-bonnard_%28Dizionario-Biografico%29/ (πρόσβαση, 31 Αυγούστου 2021).

SCALA, F. «I Promessi Sposi, la miniserie da riguardare su Rai Play», *Ermes* (2020), <https://ermesverona.it/2020/03/19/i-promessi-sposi-la-miniserie-da-riguardare-su-rai-play/> (πρόσβαση, 5 Σεπτεμβρίου 2021).

SERKOWSKA, H. *Dopo il romanzo storico. La storia nella letteratura italiana del '900*, Πέζαρο: Metauro Edizioni S.r.l., 2012.

SPINAZZÈ, S. «Gonin Francesco», *Dizionario Biografico degli italiani* (2001), https://www.treccani.it/enciclopedia/francesco-gonin_%28Dizionario-Biografico%29/ (πρόσβαση, 25 Οκτωβρίου 2021).

ΧΩΡΙΣ ΣΥΓΓΡΑΦΕΑ, «Renzo e Lucia nuova versione la Archibugi rilegge Manzoni», *La Repubblica* (12 Ιανουαρίου 2004), https://www.repubblica.it/2004/a/sezioni/spettacoli_e_cultura/renzoelucia/renzoelucia/renzoelucia.html (πρόσβαση, 20 Σεπτεμβρίου 2021).

Διαδικτυακές πηγές

<https://massimoemanuelli.com/2019/03/28/i-promessi-sposi-al-cinema-in-tv-in-teatro-e-in-radio/> (πρόσβαση, 30 Σεπτεμβρίου 2021).

<https://sandrololchi.com/2017/05/18/i-promessi-sposi-1968/> (πρόσβαση, 31 Αυγούστου 2021).

https://st.ilsole24ore.com/art/SoleOnline4/Speciali/Recensioni/documenti/lp300404-cineteca_mila_no.shtml (πρόσβαση, 31 Αυγούστου 2021).

<https://www.cinematografo.it/cinedatabase/film/i-promessi-sposi/374/> (πρόσβαση, 18 Αυγούστου 2021).

<https://www.eccolecco.it/i-promessi-sposi/promessi-sposi-cinema-tv/1913-i-promessi-sposi-di-eleu-terio-rodolfi/> (πρόσβαση, 20 Σεπτεμβρίου 2021).

<https://www.eccolecco.it/i-promessi-sposi/promessi-sposi-cinema-tv/promessi-sposi-sandro-bolchi-1967/> (πρόσβαση, 3 Σεπτεμβρίου 2021).

<https://www.eccolecco.it/i-promessi-sposi/promessi-sposi-cinema-tv/1964-i-promessi-sposi-di-mario-maffei/> (πρόσβαση, 26 Αυγούστου 2021).

<https://www.imdb.it/en/film/i-promessi-sposi> (πρόσβαση, 25 Αυγούστου 2021).

<https://www.filmtv.it/film/5557/i-promessi-sposi/recensioni/988666-/#rfr:film-5557> (πρόσβαση, 18 Αυγούστου 2021).

https://www.imdb.com/title/tt0058496/fullcredits?ref_=tt_ov_wr_sm (πρόσβαση, 26 Αυγούστου 2021).

<https://www.imdb.com/title/tt0094530/> (πρόσβαση, 4 Οκτωβρίου 2021).

https://www.imdb.com/title/tt0196024/plotsummary?ref_=tt_ov_pl (πρόσβαση στις (πρόσβαση, 1 Σεπτεμβρίου 2021).

<https://www.imdb.com/title/tt0347869/> (πρόσβαση, 15 Σεπτεμβρίου 2021).

<http://www.librettidopera.it/prosposi/prosposi.html> (πρόσβαση, 31 Οκτωβρίου 2021).

<https://www.loc.gov/resource/musschatz.15897.0/?sp=1> (πρόσβαση, 31 Οκτωβρίου 2021).

<https://www.teatrionline.com/2018/10/i-promessi-sposi-di-bonnard-restaurato-dalla-cineteca-di-milano/> (πρόσβαση, 31 Αυγούστου 2021).

<https://www.teatrionline.com/2018/10/i-promessi-sposi-di-bonnard-restaurato-dalla-cineteca-di-milano/> (πρόσβαση, 3 Σεπτεμβρίου 2021).

http://www.torinocittadelcinema.it/schedafilm.php?film_id=897&stile=large (πρόσβαση, 31 Αυγούστου 2021).

<https://www.teatrionline.com/2018/10/i-promessi-sposi-di-bonnard-restaurato-dalla-cineteca-di-milano/> (πρόσβαση, 31 Αυγούστου 2021).

<https://www.youtube.com/watch?v=41NDgnxoSTw> (πρόσβαση, 31 Αυγούστου 2021).

ΒΙΟΓΡΑΦΙΚΑ ΣΗΜΕΙΩΜΑΤΑ

Ο Διονύσιος Αλεβίζος είναι απόφοιτος του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας, του Τμήματος Ιταλικής Γλώσσας και Φιλολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του ΕΚΠΑ και του Προγράμματος Μεταπτυχιακού Σπουδών «Ελληνορωμαϊκές-Ελληνοϊταλικές Σπουδές: Λογοτεχνία, Ιστορία & Πολιτισμός» του Τμήματος Ιταλικής Γλώσσας και Φιλολογίας. Είναι διδάκτορας του Τμήματος Ιταλικής Γλώσσας και Φιλολογίας και η διδακτορική του διατριβή έχει θέμα τη μορφή του Εβραίου ως στερεότυπο σε έργα της ιταλικής και της ελληνικής δραματουργίας από τον 16^ο ως και τον 21^ο αιώνα. Εκπονεί μεταδιδακτορική έρευνα η οποία εστιάζει στο τραύμα που προκάλεσε ο εγκλεισμός στα ναζιστικά Lager, όπως αυτό αναδύεται μέσα από την ποίηση του Primo Levi, καθώς και άλλων ποιητών έγκλειστων στα Στρατόπεδα Συγκέντρωσης.

Η Έλενα Ζαπρούδη είναι απόφοιτος του Τμήματος Ιταλικής Γλώσσας και Φιλολογίας του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών και τελειόφοιτη του Προγράμματος Μεταπτυχιακών Σπουδών «Ελληνοϊταλικές Σπουδές: Ιστορία, Λογοτεχνία, Κλασική Παράδοση» του ίδιου Τμήματος. Επιπλέον, είναι πτυχιούχος του Τμήματος Διοίκησης Τουριστικών Επιχειρήσεων του ΤΕΙ Αθήνας και εργάζεται ως ιδιωτική υπάλληλος.

Il tumulto di San Martino nelle rappresentazioni cinematografiche e televisive del romanzo storico di Alessandro Manzoni “I Promessi Sposi”

Dionyssios ALEVIZOS – Elena ZAPROUDI

Sommario: Con il suo romanzo storico I Promessi Sposi, Alessandro Manzoni attraverso le avventure dei suoi personaggi ci rappresenta l'Italia settentrionale del XVII secolo. Analizza la crisi del grano che colpì la Lombardia durante il biennio 1628-1629, e dedica due capitoli (XII & XIII) alla “rivolta del pane” (il tumulto di San Martino, l'11 novembre 1628). Il romanzo ebbe un successo strepitoso e ha ispirato film, serie televisive e spettacoli teatrali già dalla metà del XIX secolo. Dato che la rivolta di San Martino viene presentata in tutte le versioni cinematografiche e televisive, analizzeremo il modo in cui ogni regista la tratta. Ci concentreremo non solo sulla durata delle scene, ma anche sul modo in cui vengono presentati gli eventi. Senza dubbio la scelta è influenzata dal genere (opera cinematografica o televisiva), ma anche dalle intenzioni della produzione. Il nostro studio mette a fuoco le convergenze e le divergenze della rappresentazione della rivolta rispetto al testo del romanzo, ma anche il confronto tra i film e le serie televisive. Un punto di riferimento inevitabile è il classico film di Bonnard (1922) che dedica 13 minuti alla rivolta e adatta fedelmente la sua sceneggiatura al testo manzoniano.

Parole chiave: Alessandro Manzoni, I Promessi Sposi, il tumulto di San Martino, rappresentazioni cinematografiche e televisive.

Οι προνεωτερικές ιταλικές επαναστάσεις υπό το φως της *Filosofia della Musica* του Giuseppe Mazzini: Η περίπτωση της όπερας *La battaglia di Legnano* του Giuseppe Verdi

Κώστας ΚΑΡΔΑΜΗΣ

Περίληψη: Το παρόν κεφάλαιο επιχειρεί μια παράλληλη παρουσίαση των ιδεών του Mazzini σχετικά με τη μουσική, όπως αυτές εκφράζονται στο εμβληματικό έργο του *Filosofia della musica* (1836), με την ιδεολογική πλαισίωση και συγκεκριμένες συνθετικές πρακτικές της όπερας του Verdi *La battaglia di Legnano* (1849), καθώς και των τρόπων, με τους οποίους οι θέσεις του πολιτικού διανοούμενου και του συνθέτη οδήγησαν στην επανερμηνεία του παρελθόντος της προνεωτερικής Ιταλικής χερσονήσου ως μέρους των ευρύτερων πολιτικών και ιδεολογικών ζητημάτων που εμφανίστηκαν μαζί με τους ποικιλώνυμους εθνικισμούς του 19ου αιώνα. Με βάση τα συμπεράσματα της υπάρχουσας ερευνητικής βιβλιογραφίας, και την παράλληλη προσέγγιση της στρατευμένης/αισθητικής πραγματείας και της όπερας, το κεφάλαιο επιχειρεί να προσφέρει μια εποπτική ματιά στους τρόπους δια των οποίων τα προνεωτερικά ιταλικά κράτη επανεκτιμήθηκαν μέσω των συχνά παραμορφωτικών φακών του 19ου αιώνα.

Λέξεις κλειδιά: Giuseppe Mazzini, Giuseppe Verdi, όπερα, Risorgimento, μουσική αισθητική, στρατευμένη τέχνη, εθνικισμός, πατριωτισμός.

Από τις όπερες η πλοκή των οποίων βασίζεται σε επαναστατικά γεγονότα του προνεωτερικού ιταλικού χώρου, ενδεχομένως η πιο ενδιαφέρουσα είναι η *La battaglia di Legnano* [Η μάχη του Λενιάνο] του Giuseppe Verdi (1849), κυρίως γιατί σε αυτήν συνδυάζεται από τη μια η αμεσότητα των ιταλικών επαναστατικών κινημάτων της περιόδου 1848-1849 και από την άλλη η χρονικά απομακρυσμένη, αλλά πολιτικά σαφέστατη αναφορά στα χρόνια του Μεσαίωνα, και η καλλιτεχνική φλέβα τού πλέον αναγνωρι-

σμένου Ιταλού συνθέτη της εποχής. Πράγματι, οι *Σικελικοί Εσπερινοί* (*Les nègres siciliennes*), επίσης δια χειρός Verdi, πρωτοπαρουσιάστηκαν στο Παρίσι το 1855 σε γαλλικό λιμπρέτο, το οποίο μεταφράστηκε, άλλαξε πολλάκις τίτλο και διαφοροποιήθηκε όταν το έργο εισήχθη στον ιταλικό χώρο. Κάτι παρόμοιο είχε συμβεί με τη βασισμένη στην επανάσταση του Masaniello όπερα *Η βωβή του Πόρτιτσι* (*Le muette de Portici*), σε μουσική του Auber, η οποία επίσης παρουσιάστηκε στο Παρίσι εν έτει 1828 και εισήχθη στον ιταλικό χώρο μεταφρασμένη και με την πλοκή της να απέχει από την όποια επαναστατική δυναμική¹.

Η *La battaglia di Legnano*, όμως, είναι ένα έργο που δημιουργήθηκε εξ ολοκλήρου μέσα στη χρονιά των ιταλικών επαναστάσεων του 1848, αφού συντέθηκε μεταξύ Νοεμβρίου 1848 και Ιανουαρίου 1849 και πρωτοπαρουσιάστηκε στην ακόμη επαναστατημένη Ρώμη (Teatro Argentina) στις 27 Ιανουαρίου 1849, την ώρα που στην πόλη βρίσκονταν τόσο ο Giuseppe Mazzini όσο και ο Giuseppe Garibaldi. Ο τότε δραστηριοποιούμενος στο Παρίσι Verdi συνεργάστηκε στενά με τον λιμπρετίστα Salvatore Cammarano (1801-1852) και δημιούργησαν μια πλοκή, η οποία εκτυλίσσεται στο Μιλάνο του έτους 1176, όταν η συμμαχία των εξεγερμένων ιταλικών πόλεων του Βορρά κατατρόπωσε τον Γερμανό Αυτοκράτορα Φρειδερίκο Μπαρμπαρόσα λίγο έξω από την πόλη Λενιάνο². Άλλωστε, τόσο η Συμμαχία του Βορρά όσο και η μάχη του Λενιάνο κατείχαν εμβληματικές θέσεις κατά την περίοδο του ιταλικού Risorgimento. Η συνηθισμένη, και για λόγους λογοκρισίας, χρονική μετάθεση του έργου και η αναπόφευκτη ενσωμάτωση μιας ιστορίας αγάπης μεταξύ του ακούσιου τριγώνου μιας σοπράνο, ενός τενόρου και ενός βαρύτονου, το οποίο προδίδει ένας Γερμανός αιχμάλωτος, δεν αλλάζει την ουσία των συμβολισμών: Οι Ιταλοί ενωμένοι νίκησαν τον Μπαρμπαρόσα το 1176, οι Ιταλοί θα ξανανικήσουν τους Αυστριακούς το 1849. Τα γεγονότα του Μιλάνου την προηγούμενη χρονιά το είχαν αποδείξει, και η όπερα εκτυλίσσεται ακριβώς με κέντρο το Μιλάνο. Το συλλογικό και ενωτικό στοιχείο υπερβαίνει εκείνο των εσωστρεφών και προσωπικών ερωτικών διασυνδέσεων των πρωταγωνιστών, ο πατριω-

¹ Μάλιστα με λιμπρέτο εγκεκριμένο από την παπική λογοκρισία, το συγκεκριμένο έργο παρουσιάστηκε και στην Κέρκυρα το 1854. Το σχετικό τεκμήριο, φέρον την απαιτούμενη άδεια του Παπικού Κράτους, απόκειται στη συλλογή λιμπρέτων της Αναγνωστικής Εταιρείας Κερκύρας.

² Η σύνοψη του έργου παρατίθεται στο Παράρτημα Ι του παρόντος κειμένου.

τισμός επικρατεί των όποιων διαπροσωπικών και ατομικιστικών εντάσεων. Ο Verdi στο συγκεκριμένο έργο προσφέρει την αμεσότερη πατριωτική και πλέον πολιτικοποιημένη αναφορά ολόκληρης της δημιουργικής πορείας του και ευεξηγήτως δεν έχασε την ευκαιρία να υπογραμμίσει και μουσικά τη συγκεκριμένη κατεύθυνση, όπως θα φανεί στη συνέχεια.

Ωστόσο, ο συνθέτης δεν δημιουργεί ένα απλοϊκό μουσικοθεατρικό έργο, αλλά αντιθέτως μια όπερα αξιώσεων, που μάλλον η θεματολογία της έχει κοστίσει τη μη τακτική παρουσίασή της από σκηνής. Ο Verdi ακολουθεί τις μορφολογικές συμβάσεις της όπερας της εποχής (π.χ. μετά την Εισαγωγή, υπάρχει ένα χορωδιακό και στη συνέχεια με άριες παρουσιάζονται προοδευτικά οι πρωταγωνιστές, ενώ η πλοκή προχωρά μέσα από σκηνές, ντουέτα, φωνητικά σύνολα κ.λπ.). Παράλληλα, δεν χάνει την ευκαιρία να προσθέσει στοιχεία που συνδέονται με την εμπειρία του στην παρισινή σκηνή κατά την ίδια περίοδο. Συμβατική είναι και η κατάταξη των φωνών των πρωταγωνιστών (σοπράνο και τενόρος για το ζεύγος εραστών, χαμηλότερες ανδρικές φωνές για ανταγωνιστικούς ή ηγεμονικούς ρόλους). Αλλά πάνω σε αυτά τα συμβατικά στοιχεία ένας προικισμένος συνθέτης δύναται να διαπρέψει καλλιτεχνικά. Έτσι, ο Verdi κινείται ανάμεσα στο καλλιτεχνικώς άρτιο και στο άμεσο και επίκαιρο. Και κάπου εδώ φαίνεται ότι εισέρχεται και ο στοχασμός του Giuseppe Mazzini ή, τουλάχιστον, η σύμπλευση μεταξύ του συνθέτη και του πολιτικού άνδρα.

«Η ώρα της ελευθερίας έφτασε, μην έχεις αμφιβολία. Είναι η θέληση του λαού και όταν ο λαός αποφασίζει, καμία απολυταρχική δύναμη δεν μπορεί να αντισταθεί. Μου μιλάς εμένα για μουσική; Τι σκέφτεσαι; Νομίζεις ότι τώρα είναι η στιγμή να απασχολώ τον εαυτό μου με νότες, με ήχους; Υπάρχει και πρέπει να υπάρχει μόνο ένα είδος μουσικής ευχάριστης στα αυτιά των Ιταλών του 1848: η μουσική των κανονιών. Δεν θα έγραφα μια νότα μουσικής για όλο το χρυσάφι του κόσμου. Θα αισθανόμουν τεράστια ενοχή αν χρησιμοποιούσα χαρτί μουσικής, το οποίο είναι καλό για την κατασκευή φυσικών».³

Τα παραπάνω λόγια προέρχονται από την πένα του Verdi, απευθυνόμενου στον λιμπρετίστα και συνεργάτη του Francesco Maria Piave (1810-

³ Παράτιθεται στο F. ABBIATI, *Giuseppe Verdi*, τ. 1, Μιλάνο, 1959, σ. 745.

1876) την άνοιξη του 1848. Η χρονική στιγμή, βεβαίως, ήταν σηµαδιακή. Η λεγόµενη «Άνοιξη των Λαών» είχε φέρει πρωτοφανή κινητικότητα σε όλες τις ευρωπαϊκές χώρες, της Ιταλικής χερσονήσου µη εξαιρουµένης. Όσο και αν για ορισµένους εκείνη την εποχή το ενιαίο του ιταλικού έθνους ήταν µια φανταστική έννοια, δίχως άλλο η Ιταλία το 1848 βρισκόταν σε αναβρασµό: οι περίφηµες «Πέντε Ηµέρες» των οδοµαχιών στο Μιλάνο είχαν ευθέως καταδείξει τη δυναµική των Ιταλών έναντι των Αυστριακών, ενώ η σχεδόν ταυτόχρονη κήρυξη της ανεξαρτησίας της Βενετίας από την Αυστρία είχε µε τον τρόπο της καταδείξει και πρακτικά την πολιτική ωρίµαση της ιδέας της ιταλικής πολιτικής χειραφέτησης.

Μέσα σε αυτό το κλίµα εστάλη η παραπάνω επιστολή του Verdi προς τον Ρίανε. Ο πρώτος βρισκόταν καθ' οδόν από το Παρίσι µέσω Μιλάνου προς τη γενέθλια πόλη του, το Busseto (µε κύριο στόχο, ωστόσο, την διεκπεραίωση οικογενειακών υποθέσεων), ενώ ο δεύτερος υπηρετούσε ήδη στην πολιτοφυλακή της Βενετικής Δημοκρατίας. Η αναφορά του Verdi στον λαό και τη θέλησή του αντανακλά ευθέως τις απόψεις του Mazzini, ο οποίος προσέγγιζε την έννοια του λαού, όχι αναγκαστικά µέσα από ταξικές περιχαράκωσεις, αλλά κατά κύριο λόγο ως ένα σύνολο ανθρώπων που μοιράζεται κοινές αξίες, όπως γλώσσα, πολιτισµό, ιστορία, θρησκεία. Μάλιστα, είχε αποδώσει στον ιταλικό λαό τον χαρακτηρισµό του «περιούσιου λαού», ο οποίος, όχι απλώς έπρεπε να δράσει παραδειγµατικά, αλλά προοριζόταν να αναλάβει την πρωτοκαθεδρία απέναντι στα υπόλοιπα κράτη της ανθρωπότητας και να τα οδηγήσει στην εθνική τους αποκατάσταση.

Οι απευθείας επαφές του Verdi µε τον Mazzini είναι γνωστές. Οι δύο τους γνωρίστηκαν αυτοπροσώπως, αν και σε εντελώς τυπικό επίπεδο, το 1847 στο Λονδίνο, πόλη στην οποία διέµενε ο δεύτερος αυτοεξόριστος. Λιγότερο προβεβληµένες, όµως, είναι οι θέσεις του Mazzini για τη µουσική, οι οποίες φαίνεται να τον συνδέουν µε τον Verdi και ως ένα βαθµό να ερµηνεύουν τις σκέψεις και τις πράξεις του συνθέτη κατά την περίοδο που µας απασχολεί εδώ.

Ανάµεσα στα συγγράµµατα του Mazzini συγκαταλέγεται και ένα σχετικό σύντοµο υπό τον τίτλο *Filosofia della Musica* [Φιλοσοφία της µουσικής]. Κυκλοφόρησε το 1836 στο Παρίσι, όταν ο 31 ετών συγγραφέας του ζούσε αυτοεξόριστος στην Ελβετία. Το 1836, από την άλλη, ο Verdi ήταν ακόµη ένας άσηµος µουσικοδιδάσκαλος, ο οποίος, έχοντας μόλις ολοκληρώσει τις σπουδές του στο Μιλάνο, έβλεπε τη ζωή του να εξελίσσεται στην ιταλική επαρχία, παρά στα οπερατικά κέντρα. Δώδεκα χρόνια µετά, όµως,

τα πράγματα είχαν αλλάξει και ο Verdi αφενός είχε εξασφαλίσει την επαγγελματική αναγνώρισή του και αφετέρου εξέφραζε, συχνά άθελά του, τον πατριωτικό αναβρασμό της Ιταλίας.

Ωστόσο, το 1836 ο Mazzini καθιστούσε σαφές ότι έδινε συγκεκριμένη, σχεδόν αναγεννητική θέση στη μουσική στο πλαίσιο της εθνικής αποκατάστασης της πατρίδας του, αλλά και των περί πανευρωπαϊσμού ιδεών του⁴. Η προσέγγιση του Mazzini, όμως, ήταν αυτή του κοινωνικού φιλοσόφου και ακτιβιστή, όχι του μουσικού επιστήμονα (παρότι ο ίδιος ήταν καλός γνώστης της μουσικής), γεγονός που συχνά τον οδηγούσε σε ακραίες επικρίσεις σε ό,τι αφορά την εξέλιξη της τέχνης των ήχων, αλλά και των κοινωνικών/πατριωτικών σημειομένων της. Σε κάθε περίπτωση, η όπερα έπαιζε στο πλαίσιο του ιταλικού πατριωτικού κινήματος κεντρικό ρόλο, ιδιαίτερα αν σκεφθεί κανείς, ότι αυτή, μαζί με τη γλώσσα και τη θρησκεία, αποτελούσε ένα από εκείνα τα στοιχεία που μπορούσαν να προσδώσουν στον ιταλικό χώρο και πολιτισμική ενότητα. Η ιταλική οπερατική «βιομηχανία» αφορούσε όλα τα επιμέρους κράτη της Ιταλικής χερσονήσου, λειτουργούσε εντός ενός πυκνού δικτύου θεάτρων, ιμπρεσάριων, εκδοτών και καλλιτεχνικών πρακτόρων, είχε αποκτήσει με άμεσο ή έμμεσο τρόπο διαταξικό χαρακτήρα και βασιζόταν σε συνθέτες και λιμπρετίστες από όλο το εύρος, εκπαιδευτικό και διοικητικό, του ιταλικού χώρου⁵.

Ο Mazzini πίστευε, ωστόσο, ότι η μουσική της εποχής του είχε παγιωθεί ανάμεσα στον ιταλικό υλισμό και τον γερμανικό ιδεαλισμό. Παρότι τα εκφραστικά μέσα ήταν σαφώς περισσότερα και βελτιωμένα σε σχέση με τις προηγούμενες εποχές, οι σύγχρονοί του συνθέτες δεν κατάφεραν να διερμηνεύσουν στη μουσική όλη τη δυναμική του ρομαντισμού και δεν της έδιναν κοινωνικό περιεχόμενο⁶. Κατά συνέπεια, οι συγκεκριμένοι μου-

⁴ Ευρύτερη θεώρηση του ζητήματος στο M. DE ANGELIS, *La musica considerata filosoficamente*, Φλωρεντία: LoGisma, 2011, ιδ. σ. 25 κ.εξ. Πρβ. και τον σχολιασμό του έργου του Mazzini στο A. SEAY, «Giuseppe Mazzini's *Filosofia Della Musica*», *Notes* 30/1 (1973), σσ. 24-36, καθώς και I. GRIECO, *La concezione estetica mazziniana e la filosofia della musica*, Νάπολη: Loffredo, 1970.

⁵ Για το ζήτημα της οργάνωσης και των δικτύων της όπερας στην Ιταλία, βλ. πρόχειρα, την «κλασική» μελέτη του J. ROSSELLI, *The opera industry in Italy from Cimarosa to Verdi. The role of the impresario*, Καίμπριτζ: Cambridge University Press, 1984.

⁶ Πρβ. και D. KIMBELL, *Italian Opera*, Καίμπριτζ: Cambridge University Press, 1995, σσ. 411-413 και R. DI BENEDETTO, «Poetics and Polemics», στο L. BIANCONI – G. PESTELLI (επιμ.), *Opera in Theory and Practice, Image and Myth*, Kenneth Chalmers (μτφ.), Σικάγο:

σουργοί είχαν, κατά τη γνώμη του, απόλυτη δημιουργική στείροτητα και δεν συμπεριλάμβαναν στα έργα τους την ιδέα κάποιας αποστολής, καθώς και της σύνδεσης με τις ανάγκες του σύγχρονου τους κόσμου, καθιστώντας την τέχνη των ήχων ένα «παιχνίδι στα χέρια των αργόσχολων πλουσίων». Η μουσική αφορούσε πλέον τον ατομικισμό και τη στιγμιαία ικανοποίηση των αισθήσεων, και όχι το κοινωνικό σύνολο και τους σκοπούς του. Ταυτόχρονα, ο Mazzini υπογράμμιζε τη σημασία της πίστης ως σημείου αναφοράς και ως υψηλού σκοπού της τέχνης. Η πίστη, θεωρεί ο Mazzini μέσα στο πλαίσιο της ευρύτερης επαναπροσέγγισης της πνευματικότητας κατά τη μεταναπολεόντεια περίοδο, θα έδινε και τότε έναν σκοπό στη μουσική, «αφού όλες οι μεγάλες εποχές ξεκινούν με την πίστη»⁷, και η Ιταλία θα παίξει σε αυτή τη νέα εποχή κεντρικό ρόλο.

Ο Mazzini θεωρούσε ότι η ιταλική μουσική ήταν παγιδευμένη μέσα στον υλισμό, τον ατομικισμό και την ενασχόλησή της με το μερικό. Η γερμανική από την πλευρά της ήταν χαμένη μέσα στη θάλασσα του μυστικισμού της, χωρίς να φέρνει στον χώρο του γήινου την πρακτική δυναμική εφαρμογή της. Η θέση του Mazzini είναι ότι η μουσική του μέλλοντος, μια μουσική που θα έχει πανευρωπαϊκό χαρακτήρα, θα προέλθει από τη συναίρεση των καλύτερων στοιχείων των δύο σχολών, ώστε αυτή να υπηρετήσει έναν πρακτικό και ταυτόχρονα υψηλό σκοπό, όπως ήταν ο εθνικός/πατριωτικός, μακριά από την άνευ στόχου δημιουργία «τέχνης για την τέχνη». Στην ίδια κατεύθυνση κινείται και η πρότασή του για τη δημιουργική συναίρεση μεταξύ μελωδίας και αρμονίας εντός του έργου ως μια απτή ένδειξη της ώσμωσης του ατομικού με το συλλογικό. Με αυτόν τον συνδυασμό των αντιθέτων ο Mazzini ερχόταν εγγύτερα και στις άγνωστες στον ευρύ ιταλικό χώρο, μέχρι το 1840, εγελιανές θεωρίες, σύμφωνα με τις

University of Chicago Press, 2003, σσ. 54-55 [1-71]. Βλ. επίσης, J.-P. BARRICELLI, «Romantic Writers and Music: The Case of Mazzini», *Studies in Romanticism* 14/2 (1975), σσ. 95-117 και G. TOMLINSON, «Italian Romanticism and Italian Opera: An essay in their affinities», *19th-Century Music* 10/1 (1986), σσ. 43-60.

⁷ Τα αποσπάσματα από την *Filosofia della musica* που ακολουθούν προέρχονται από την κριτική έκδοση του έργου, όπως εμφανίζεται στο DE ANGELIS, *La musica considerata filosoficamente*, σσ. 81-109. Βλ. και F. SCIANNAMEO (επιμ.), *Giuseppe Mazzini's Philosophy of Music (1836): Envisioning a Social Opera. English. Translation by E.A.V. (1867)*, *Studies in the History and Interpretation of Music*, τ. 103, Lewiston-Queenston-Lampeter: The Edwin Mellen Press, 2004.

οποίες ο συνδυασμός δύο αντιθετικών στοιχείων (θέση/αντίθεση) μπορεί να οδηγήσει στη δημιουργία ενός τρίτου ανώτερου/υψηλότερου επίπεδου.

Στην όπερα τα χωρωδιακά μέρη, εκφράζοντας το αίσθημα και τη βούληση του συνόλου (δηλ. του λαού), θα έπρεπε να λάβουν κεντρικότερο και πιο ενεργό ρόλο, σχεδόν συμπρωταγωνιστικό, στην πλοκή και στη σχέση τους με τις σολιστικές φωνές. Ο συνθέτης της «νέας σχολής» έπρεπε να ασχοληθεί «με τα εθνικά τραγούδια, τις πατριωτικές ιστορίες, τα μυστήρια της ποίησης» για να διευρύνει τον ορίζοντά του πέρα από τις συμβάσεις και να «υπηρετήσει την ηθική αναγέννηση.» Μια τέτοια αλλαγή στη μουσική της εποχής απαιτούσε, σύμφωνα με τον Mazzini, μια ιδιοφυία, η οποία μέσα από την ατομικότητά της (και αποφεύγοντας τον ατομικισμό της) θα διερμήνευε το συνολικό και θα έδινε πρακτική κατεύθυνση στον «υψηλό σκοπό» της εποχής και της κοινωνίας. Θεωρούσε ότι ο Gioachino Rossini (1792-1868), εκπροσωπώντας το τέλος μιας εποχής και όχι την αρχή μιας νέας, κατάφερε να βρει τη μουσική πλαστικότητα, όχι, όμως, να ξεπεράσει πλήρως τα στεγανά και ότι πιθανότατα προείδε τη νέα εποχή, αλλά δεν την κατανόησε. Ο Vincenzo Bellini (1801-1835), πάλι, θεωρούταν ότι μάλλον απέτυχε να αναζωογονήσει το μελόδραμα, παρά τη δυναμική αρχή του και το ταλέντο του, λειτουργώντας περισσότερο ως ένα σημείο μετάβασης προς τη νέα εποχή. Έτσι, ο Mazzini το 1836 είχε εναποθέσει όλες τις ελπίδες του είτε στον Gaetano Donizetti (1797-1848) «είτε σε κάποιον άλλον»⁸.

Ο θάνατός του Donizetti ακριβώς το 1848, άφησε αναγκαστικά χώρο στον «κάποιον άλλο»⁹. Αυτός φαίνεται ότι τελικά ήταν ο Verdi, ο οποίος θα εκπλήρωνε σε υπέρτατο βαθμό τις σκέψεις του Mazzini μετά τον θάνατο του πολιτικού άνδρα το 1872. Πράγματι, φαίνεται, ότι η πολυπόθητη

⁸ Ως ένδειξη των διαφοροποιήσεων των θέσεων του Mazzini σε σχέση με εκείνον τον συνθέτη που θα μπορούσε να εκφράσει τη νέα εποχή μιας πανευρωπαϊκής μουσικής, να σημειωθεί εδώ ότι στην έκδοση της *Filosofia della musica* το 1862 η αναφορά στον Donizetti παραλείπεται και στις προτεραιότητες του στοχαστή και πατριώτη έχει εμφανιστεί ο κορυφαίος γερμανοεβραϊός δημιουργός της παρισινής grand opera Giacomo Meyerbeer (1791-1864). Σχολιασμός του ζητήματος μέσω πρωτογενών πηγών στο SCIANNAMEO (επιμ.), *Giuseppe Mazzini's Philosophy of Music*, ιδ. σ. 65. Βλ. και D. GOOLEY, «Meyerbeer, eclecticism and operatic cosmopolitanism», *The Musical Quarterly* 99/2 (2016), σσ. 184 [166–200].

⁹ Πρβ. M.A. SMART, *Waiting for Verdi. Italian opera and political opinion, 1815-1848*, Καλιφόρνια: University of California Press, 2018.

από τον Mazzini ενότητα μεταξύ του ατομικού / μερικού και του συνολικού/παγκόσμιου θα έβρισκε την υψηλότερη έκφρασή της στις ώριμες όπερες του Verdi. Ωστόσο, ήδη το 1848 ο συνθέτης είχε αρχίσει να κινείται στον δρόμο της χρήσης της όπερας για την εξυπηρέτηση του υψηλού σκοπού της εθνικής αποκατάστασης της Ιταλίας.

Τον Οκτώβριο του 1848 ο Verdi, παράλληλα με τη *La battaglia di Legnano*, είχε συνθέσει μετά από επιμονή του Mazzini, τον πατριωτικό ύμνο *Suona la tromba* σε στίχους του Goffredo Mameli, σύνθεση που τελικά μάλλον απογοήτευσε τον στοχαστή. Στόχος του Verdi ήταν, σύμφωνα με τα λόγια του, «να τραγουδηθεί μέσα στον αγό των κανονιών στις πεδιάδες της Λομβαρδίας»¹⁰. Ο Mameli θα σκοτωνόταν στο πεδίο της μάχης την επόμενη χρονιά και τελικά θα ήταν ένα άλλο μελοποιημένο ποίημά του, το *Fratelli d'Italia*, το οποίο θα καθιερωνόταν μόλις το 1946 ως ο ιταλικός εθνικός ύμνος. Ο Verdi ούτως ή άλλως είχε διαφορετικές σκέψεις για τη στράτευση της τέχνης στον εθνικό σκοπό, ακόμη εγγύτερες σε εκείνες του Mazzini, και τις είχε ήδη βάλει σε εφαρμογή. Ωστόσο, πρέπει να υπογραμμιστεί, ότι δεν προκύπτει κάποια άμεση συνεργασία του μουσουργού με τον κοινωνικό επαναστάτη επί του θέματος. Αντιθέτως, η τελική σύμπλευση του Verdi κατά τη δεκαετία του 1850 με τη μοναρχική λύση του ιταλικού ζητήματος φαίνεται ότι δυσαρέστησε τους ματσινικούς και τους δημοκρατικούς κύκλους.

Έχοντας ήδη παρουσιάσει τον με άμεσες πατριωτικές αναφορές *Attila* (1846) ο Verdi προχώρησε μέσα στον αναβρασμό του 1848 στη δημιουργία της *La battaglia di Legnano*, της οποίας το μήνυμα και ο «πρακτικός στόχος» ήταν τόσο εμφανείς, που όπως είναι αναμενόμενο το έργο στη συνέχεια συνάντησε πολλές φορές τη λογοκρισία.

Ωστόσο, η πατριωτική φλέβα των έργων του Verdi είχε φανεί, ή τουλάχιστον είχε ερμηνευθεί από το κοινό ως τέτοια, ήδη από την περίοδο του *Nabucco* (1842) και του *Attila*¹¹. Παρά ταύτα, η ενασχόληση του συνθέτη

¹⁰ Παρατίθεται στο C. OSBORNE, *Verdi: A life in the theatre*, Λονδίνο: Weidenfeld and Nicolson, 1987, σ. 85. Ευρύτερη επισκόπηση της ανάδειξης του Verdi σε «βάρδο του Risorgimento» στο KIMBELL, *Italian Opera*, σσ. 492-497.

¹¹ Γενικότερη τοποθέτηση επί του θέματος στο P. GOSSETT, «Giuseppe Verdi and the Italian Risorgimento», *Proceedings of the American Philosophical Society* 156/3 (2012), σσ. 271-282. Βλ. και A. ARBLASTER, 'Viva la Libertà!'. *Politics in Opera*, Λονδίνο: Verso, 2000, σσ. 91-116 και P. STAMATOV, «Interpretive activism and the political uses of Verdi's operas in the 1840s», *American Sociological Review* 67/3 (2002), σσ. 345-66

με τον, πράγματι κεντρικής σημασίας για τον ιταλικό ρομαντισμό, Σαίξπηρ (1847, *Macbeth*) και τον Βύρωνα (1848, *Il corsaro*) είχε ανησυχήσει εκείνους που έβλεπαν στον Verdi τον μουσικό εκφραστή της αναγεννώμενης Ιταλίας σε μια από τις κρίσιμότερες καμπές της ιστορίας της. Ο Verdi έσπευδε να τους καθησυχάσει, αλλά ταυτόχρονα και να τους κρούσει τον κώδωνα του κινδύνου: Δεν υπήρχαν, κατά τη γνώμη του, λιμπρετίστες ικανοί να ξεφύγουν από την υλιστική πλευρά του ιταλικού μελοδράματος και να σταθούν στο ύψος των περιστάσεων. Δεν μπορούσε, όπως έλεγε, να βρει έναν νέο ποιητή, ο οποίος θα έγραφε ένα έργο «με στόχο, δύναμη, ποικιλία, νεωτερισμό και ελευθερία από τις οπερατικές συμβάσεις»¹², στοιχεία που προβλημάτιζαν και τον ίδιο τον Mazzini. Και ο Verdi ολοκλήρωνε λέγοντας: «Είμαστε αναγκασμένοι, ταπεινωτικώς, να αποδεχτούμε ξένα πράγματα. Πόσα θέματα, όμως, υπάρχουν στην ιστορία μας»¹³. Αν, όμως, σε αυτό μιλά ο Verdi ως πατριώτης, λίγο καιρό αργότερα μιλούσε και ο δημιουργός: «Ο καλλιτέχνης πρέπει να παραδώσει τον εαυτό του εντελώς στις δικές του εμπνεύσεις και, αν έχει πραγματικό ταλέντο, θα αισθανθεί και θα γνωρίζει καλύτερα από κάθε άλλον τι χρειάζεται. Θα μελοποιούσα με απόλυτη αυτοπεποίθηση οποιοδήποτε θέμα με συγκινούσε»¹⁴.

Ο Verdi είχε ήδη σαφώς συνδέσει στις δημιουργικές προθέσεις του, κατά την περίοδο εκείνη, την υψηλή αποστολή της υπηρεσίας προς το έθνος με το ταλέντο, ή, όπως το έθεσε ο Mazzini, την καλλιτεχνική ευφυΐα με την επίτευξη του υψηλού στόχου. Αναζητώντας ένα αντίστοιχο λιμπρέτο όπερας αρχικά ο Verdi τον Ιούλιο του 1848 απευθύνθηκε στον Ρίανε με την εξής παράκληση:

«Το θέμα [της όπερας] πρέπει να είναι ιταλικό και ελεύθερο και αν δεν μπορείς να βρεις κάτι καλύτερο θα σου πρότεινα τον [Francesco] Ferruccio, έναν θαυμάσιο χαρακτήρα, έναν από τους μεγαλύτερους μάρτυρες της ιταλικής ελευθερίας. Το *L'assedio di Firenze* του [Francesco Domenico] Guerrazzi θα μπορούσε να σου δώσει με-

¹² C. OSBORNE, *The complete operas of Verdi*, Νέα Υόρκη: Knopf, 1969, σ. 190.

¹³ ABBIATI, *Giuseppe Verdi*, σσ. 691-692. Ορθώς, ωστόσο, επισημαίνεται ότι από τις 26 όπερες του Verdi οι 21 θα είχαν μη ιταλικά θέματα, ενώ τον ιδεώδη λιμπρετίστα που περιέγραφε το 1848 φαίνεται ότι θα τον έβρισκε στα ώριμα πλέον χρόνια του, στο πρόσωπο του Arrigo Boito (1842-1918).

¹⁴ Παρατίθεται στο OSBORNE, *The complete operas*, σ. 190.

ρικές καλές σκηνές, αλλά προτιμώ να μείνεις προσκολλημένος στην ιστορία»¹⁵.

Τελικά, η συνεργασία αυτή δεν ευοδώθηκε και ο Verdi επέλεξε ένα λιμπρέτο του Salvatore Cammarano. Κάπως έτσι γεννήθηκε η *La battaglia di Legnano*, ένα έργο στο οποίο ισορροπούσε ο πατριώτης Verdi με τον καλλιτέχνη, ή, με ματσηνικούς όρους, ο κοινωνικός σκοπός με την ιδιοφυΐα. Είναι δε χαρακτηριστικό ότι ο τύπος της εποχής, ευρισκόμενος σε παραλληλία με το όλο επαναστατικό κλίμα, υπογράμμιζε ότι ο Verdi, μέσω του συγκεκριμένου έργου, απελευθερωνόταν από συμβάσεις και στεγανά, παρομοίως με την Ιταλία, η οποία προσδοκούσε ακριβώς το ίδιο¹⁶.

Ο ίδιος, ωστόσο, ο Verdi θεωρούσε τον Cammarano σημαντικό λιμπρετίστα, αλλά μη ικανό να ξεφύγει από τα στεγανά. Παρά ταύτα η συνεργασία τους απέδωσε τα μέγιστα, ακόμη και μέσα στα πιεστικά πλαίσια των οπερατικών συνθηκών εργασίας και στη θύελλα των πολιτικών γεγονότων της εποχής. Η συντριβή του Γερμανού αυτοκράτορα από τη συμμαχία των Λομβαρδών κατά τον μεσαίωνα είχε ευθείες αναφορές στη σύγχρονη ιστορική πραγματικότητα, παρότι κατά τους προνεωτερικούς χρόνους η έννοια του έθνους δεν είχε τη βαρύτητα που θα αποκτούσε κατά τον 19ο αιώνα. Η αναφορά στη μεσαιωνική ιστορία της Ιταλικής χερσονήσου, όχι μόνο απομάκρυνε χρονικά την πλοκή από το 1848, μειώνοντας κατά το δυνατόν τη λογοκρισία¹⁷, αλλά βρισκόταν σε απόλυτη αντιστοιχία με τα ρομαντικά πρότυπα και τους συμβολισμούς τους. Άλλωστε, η επανπροσέγγιση του Μεσαίωνα (και η ταυτόχρονη αποστασιοποίηση από την αρχαιότητα) αποτέλεσε το κύριο σημείο αναφοράς και δόμησης των ευρωπαϊκών εθνικισμών του 19^{ου} αιώνα. Αξίζει, ωστόσο, να σημειωθεί ως στοιχείο της δημιουργικής χρήσης του δραματικού υλικού, ότι πρότυπο της πλοκής του Cammarano υπήρξε το γαλλικό έργο με τίτλο *La bataille de Toulouse* (1828) του Joseph Méry (μελλοντικού συν-λιμπρετίστα της όπε-

¹⁵ Παρατίθεται στο OSBORNE, *Verdi*, σ. 86.

¹⁶ OSBORNE, *The complete operas*, σ. 192.

¹⁷ Ενδιαφέρουσες οι επισημάνσεις στο A. GIGER, «Social control and the censorship of Giuseppe Verdi's operas in Rome (1844-1859)», *Cambridge Opera Journal* 11/3 (1999), σσ. 246-251 [233-265].

ρας *Don Carlos* του Verdi), το οποίο εκτυλισσόταν χρονικά κατά την περίοδο των Ναπολεόντειων Πολέμων¹⁸.

Η συνεργασία Verdi και Cammarano υπήρξε πράγματι αγαστή, μιας και ο συνθέτης ήξερε πολύ καλά τι απαιτούσε και ο λιμπρετίστας γνώριζε να ανταποκρίνεται στις απαιτήσεις αυτές. Ο Verdi, όμως, δεν ξεχνούσε ότι ήταν και μουσουργός, πέρα από πατριώτης. Ανέφερε στον Cammarano, λοιπόν [βλ. και Ακρόαμα 6]¹⁹:

«Στην αρχή, έξω από την εκκλησία, θα ήθελα να συνδυάσω δύο ή τρεις διαφορετικές μελωδίες. Για παράδειγμα, θα ήθελα τόσο οι ιερείς μέσα στον ναό όσο και ο κόσμος έξω από αυτόν να έχουν στίχους στο ίδιο ποιητικό μέτρο και η Linda [η πρωταγωνίστρια] να έχει ένα τραγούδι σε διαφορετικό μέτρο. Άσε σε εμένα την ευθύνη του συνδυασμού τους. Μπορείς ακόμα, αν τη θεωρήσεις καλή ιδέα, να δώσεις στους ιερείς λατινικούς στίχους. Κάνε ό,τι θεωρείς καλύτερο, αλλά να διασφαλίσεις τη δραματικότητα»²⁰.

Σε αυτά τα λόγια μπορεί να δει κανείς τον Verdi να συνομιλεί ταυτόχρονα με τον Mazzini και με τη μελοδραματική μούσα. Η πίστη και η σύνδεσή της με το εθνικό αποτελούν άμεση αναφορά στις ιδέες του πολιτικού στοχαστή, ενώ η δραματικότητα συνδέεται με τις οπερατικές συμβάσεις. Κοινός κρίκος και των δύο η ταυτόχρονη συνύπαρξή τους κάτω από τη μουσικότητα του Verdi για την επίτευξη του υψηλού σκοπού. Το ίδιο μοτίβο συναντάται και σε άλλα σημεία της επικοινωνίας του συνθέτη με τον Cammarano, ιδιαιτέρως σε ό,τι αφορά την προβολή του γυναικείου πρωταγωνιστικού ρόλου, ο οποίος, εξαιτίας της πατριωτικής θεματολογίας, περνούσε σε πολλά σημεία σε δεύτερο επίπεδο²¹.

Η αποφασιστική μετατόπιση από το μερικό στο συνολικό επιτυγχάνεται, όμως, και μέσα από την ιδιαίτερη θέση των χορωδιακών²². Η αφο-

¹⁸ J. BUDDEN, *Verdi*, Λονδίνο: J.M. Dent & Sons Ltd, 1986, σσ. 49-50.

¹⁹ Τα προτεινόμενα Ακροάματα καταγράφονται λεπτομερώς στο Παράρτημα II του κειμένου.

²⁰ G. CESARI – A. LUZIO (επιμ.), *I Copialettere di Giuseppe Verdi*, Μιλάνο, 1968, σσ. 55-56.

²¹ OSBORNE, *Verdi*, σ. 86.

²² Καίριες οι παρατηρήσεις που καταγράφονται στο P. GOSSETT, «Becoming a citizen: The chorus in *Risorgimento* opera», *Cambridge Opera Journal*, 2/1 (1990), σσ. 41-64. Βλ. Ακροάματα 2, 3, 4, 6.

σίωση των πρωταγωνιστών, ιδιαίτερος δε των αρρένων, στον πατριωτικό σκοπό σχεδόν αμέσως μετατοπίζει το κέντρο βάρους από το προσωπικό και στενά μουσικό επίπεδο σε εκείνο του συλλογικού και πατριωτικού. Οι προβολές της πλοκής στη σύγχρονη πραγματικότητα ήταν σαφείς και ασφαλώς δεν υπήρχε (και δεν υπάρχει) καλύτερος τρόπος για την κινητοποίηση των λαϊκών μαζών από τα πατριωτικά θούρια. Τα χορωδιακά της *La battaglia di Legnano* μέσα από την απλότητα της δομής τους και της δυναμικής αμεσότητάς τους επιτελούν αυτό τον σκοπό ως μέρη μιας σπονδυλωτής και καλοδουλεμένης ενότητας. Ήδη από την εισαγωγή του έργου ακούγεται η χαρακτηριστική εμβατηριακή μελωδία, η οποία, ως ένα είδος «εθνικού ύμνου», επανέρχεται συνεχώς μέσα στην όπερα, αφενός ως υπενθύμιση του πατριωτικού πνεύματος, το οποίο σε κομβικές στιγμές επαναφέρει τους πρωταγωνιστές στον πατριωτικό σκοπό τους, και αφετέρου ως στοιχείο συνοχής της μουσικής δομής [Ακρόαμα 1, 2, 5, 6]. Τα χορωδιακά του όρκου των πολεμιστών [Ακρόαμα 4] ή των θριαμβευτικών σκηνών [Ακρόαμα 6] αποτελούν κοινούς τόπους στις πατριωτικές όπερες από την εποχή της Γαλλικής Επανάστασης, αλλά στις δεδομένες συνθήκες αποκτούσαν ακόμη περισσότερη σημασία. Ειδικά όταν στη σκηνή της όπερας στη Πράξη Β΄ κάνει την εμφάνισή του ο ίδιος ο Φρειδερίκος Μπαρμπάροσα, κορυφώνοντας με μια λεπτοδουλεμένη σκηνή πλήθους το πλέον πολιτικά φορτισμένο (και χωρίς ίχνος ρομαντισμού και ερωτικού στοιχείου) μέρος του έργου [Ακρόαμα 3]. Παραλλήλως, οι σκηνές πλήθους αποτελούν στοιχείο που παραπέμπει και στις συμβάσεις της παρισινής όπερας, χώρο στον οποίο ήταν τότε ενεργός ο Verdi.

Τα χορωδιακά της *La battaglia di Legnano*, αποτελώντας μέρος ενός άρτια δομημένου έργου με κατεύθυνση και συγκεκριμένο σκοπό, ξεπερνούσαν (βοηθούντων και των ιστορικών συγκυριών) τον χώρο της τέρψης των αισθημάτων. Έμπαιναν πλέον στον χώρο του πραγματικού και της προβολής του Υψηλού και επί του προκειμένου στην επίτευξη των πατριωτικών επιδιώξεων.

Στο ίδιο πλαίσιο κινείται και η παράλληλη προσωπική ιστορία μεταξύ των τριών πρωταγωνιστών. Το ακούσιο και, εντέλει, ψευδές τρίγωνο μεταξύ τους λειτουργεί ως παράλληλη, ενδεχομένως δευτερεύουσα και οπωσδήποτε αναπόφευκτη για μια όπερα, αφήγηση σε αντίστιξη με την πατριωτική κινητοποίηση η οποία διαπερνά το έργο. Ακόμα και το σημείο έντασης μεταξύ των δύο αρρένων πρωταγωνιστών στην Πράξη Γ΄ δημιουργείται εξαιτίας της, με ιδιοτελείς σκοπούς, παρέμβασης ενός Γερμανού

αιχμαλώτου. Αλλά και το ξέσπασμα της σύγκρουσης στην ίδια Πράξη μεταξύ των παραπάνω πρωταγωνιστών, να μεν έχει ως βάση την ερωτική ζηλοφθονία (προσωπικό στοιχείο), αλλά κορυφώνεται με την απόπειρα στέρφησης του Arrigo από τη δυνατότητα να πράξει το καθήκον του υπηρετώντας την πατρίδα ενάντια στις επιβουλές του Γερμανού ηγεμόνα (πατριωτικό στοιχείο) [Ακρόαμα 5]. Η αντιστικτική σύνδεση της, αναπόφευκτης σε μια όπερα, ιστορίας αγάπης με τον κοινωνικής ευρύτητας πατριωτισμό αποτελεί συνεπώς άμεσο άξονα αναφοράς, και οι πατριωτικοί τόνοι είναι εκείνοι που βγάζουν τους πρωταγωνιστές από την εσωστρεφή ένταση των προσωπικών/ατομικιστικών αισθημάτων τους [Ακρόαματα 5, 6].

Με τα δεδομένα αυτά, καθίσταται μάλλον ευεξήγητο το γιατί η *La battaglia di Legnano*, παρά την αναφορά της στην απώτατη προνεωτερική ιταλική ιστορία, ακριβώς εξαιτίας της επανανάγνωσης του θέματος μέσα από τα αιτούμενα του 19ου αιώνα, έλαβε ελάχιστες παραστάσεις στην Ιταλία την περίοδο εκείνη, αλλάζοντας συνεχώς τίτλους, ονόματα, και σκηνικό τόπο και χρόνο με σκοπό να αποφύγει τη λογοκρισία των επίσημων αρχών, ιδιαιτέρως των αυστριακών. Πάντως, όπως ήδη επισημάνθηκε, ο Verdi συνέθεσε τη μουσική του έργου το φθινόπωρο του 1848 στο Παρίσι, μια πόλη η οποία ζούσε ακόμη στους «μετασεισμούς» της δικής της «Άνοιξης των Λαών» και έδινε στη δημιουργική φαντασία του συνθέτη περισσότερες διεξόδους στη στράτευση της τέχνης του. Ωστόσο, ο Verdi δεν έκρυβε την πικρία του για το ότι «η Γαλλία δεν θέλει να δει την Ιταλία ενωμένη»²³. Κρατούσε, όμως, τα διδάγματα από το φιλελεύθερο ξέσπασμα της Γαλλίας. Βεβαίως, ο Verdi, την άνοιξη του 1848 είχε αναρωτηθεί αναφερόμενος ακριβώς στη γαλλική εμπλοκή στην Ιταλία, «Δικαιοσύνη; Τι μπορεί να κάνει ενάντια στις λόγχες;»²⁴ Η πραγμάτωση των ματσηνικών θέσεων για τη μουσική μέσα από τη *La battaglia di Legnano* και τη στρατευμένη δημιουργικότητα του Verdi, παρότι δεν βρήκαν την ίδια μαχητική έκφραση σε μεταγενέστερες όπερες του συνθέτη, προσφέρουν, ενδεχομένως, μια απάντηση στο ερώτημα αυτό.

Παράρτημα I: Σύνοψη της όπερας *La battaglia di Legnano*

Πράξη Α', «Είναι ζωντανός!».

²³ Επιστολή με ημερομηνία 24.8.1848. Παρατίθεται στο OSBORNE, *Verdi*, σ. 87.

²⁴ Παρατίθεται στο BUDDEN, *Verdi*, σ. 50.

Σκηνή 1: Έξω από τα τείχη του Μιλάνου συγκεντρώνεται λαός με σκοπό να πολεμήσει εναντίον των στρατευμάτων του Φρειδερίκου Μπαρμπαρόσα. Ανάμεσα στο πλήθος είναι και ο Arrigo, μαχητής, ο οποίος, καίτοι θεωρούταν νεκρός, επέζησε και είναι έτοιμος να αναλάβει ενεργό δράση. Πριν από αυτό, όμως, επιθυμεί να δει την αγαπημένη του Lida. Εμφανίζεται ο Rolando, επικεφαλής των μιλανέζικων στρατευμάτων και νυν σύζυγος της Lida, ο οποίος χαιρέται για την επιστροφή του φίλου του, Arrigo. Ο λαός ορκίζεται να υπερασπιστεί το Μιλάνο ενάντια στη γερμανική τυραννία.

Σκηνή 2: Η Lida θρηνεί για τον βίαιο χαμό του πατέρα και των αδελφών της, καθώς και του Arrigo, και αδυνατεί να συμμετέχει στη γενική κινητοποίηση. Ο Γερμανός αιχμάλωτος Marcovaldo, στον οποίο ο Rolando έχει παραχωρήσει περιορισμένες ελευθερίες, αποκαλύπτει στη Lida την αγάπη του προς αυτή εισπράττοντας τον θυμό και την άρνησή της. Ο Rolando καταφτάνει με τον Arrigo, ο οποίος είναι εμφανώς συγχυσμένος από τον γάμο της Lida με τον καλύτερο φίλο του. Η εσπευσμένη κλήση του Rolando στη Γερουσία, εξαιτίας της είδησης της κινητοποίησης των στρατευμάτων του Μπαρμπαρόσα, προσφέρει την ευκαιρία να μείνουν μόνοι η Lida και ο Arrigo. Ο τελευταίος δεν πείθεται από τις εξηγήσεις της αγαπημένης του, θεωρεί εαυτόν προδομένο και δηλώνει ότι επιθυμεί να πεθάνει στην επερχόμενη μάχη.

Πράξη Β', «Μπαρμπαρόσα».

Ο Rolando και ο Arrigo βρίσκονται ως πρέσβεις της Συμμαχίας στην πόλη του Κόμο, η οποία έχει έρθει σε συμβιβασμό με του Γερμανούς εισβολείς. Οι δύο Μιλανέζοι συμμετέχουν σε συνεδρίαση του συμβουλίου της πόλης και μέσα από έναν θυελλώδη διάλογο με τους εκπροσώπους της προσπάθουν να την εντάξουν στο μέτωπο εναντίον των Γερμανών. Ξαφνικά, ο ίδιος ο Μπαρμπαρόσα εμφανίζεται επί σκηνής αναφέροντας ότι το πεπρωμένο της Ιταλίας είναι αυτός και απαιτώντας από τον Rolando και τον Arrigo να επιστρέψουν στο Μιλάνο ζητώντας την παράδοσή του.

Πράξη Γ', «Ατίμωση».

Σκηνή 1: Στην κρύπτη της Βασιλικής του Αγίου Αμβροσίου στο Μιλάνο πραγματοποιείται η μύηση του Arrigo στους Ιππότες του Θανάτου, ενός

επίλεκτου σώματος που πρόκειται να πολεμήσει υπέρ της πατρίδας μέχρι θανάτου. Όλοι μαζί ορκίζονται να θέσουν τέλος στα βάσανα της Ιταλίας και να διώξουν τους εισβολείς πέρα από τις Άλπεις.

Σκηνή 2: Η Lida, έχοντας πληροφορηθεί της συμμετοχή του Arrigo στους Ιππότες, του στέλνει ανήσυχη σημείωμα για να συναντηθούν. Εμφανίζεται ο Rolando για να αποχαιρετίσει τη Lida και τον γιο τους και ζητά να μεταδώσει στο παιδί τους το αίσθημα της φιλοπατρίας. Στη συνέχεια έρχεται και ο Arrigo από τον οποίο ο Rolando, καθώς δεν γνωρίζει τα της συμμετοχής του στους Ιππότες και θεωρεί ότι θα παραμείνει στο Μιλάνο, ζητά να φροντίσει τη σύζυγο και το παιδί τους, σε περίπτωση θανάτου του στη μάχη. Λίγο πριν την ολοκλήρωση της σκηνής ο Marcovaldo παρουσιάζει κατά μόνας στον Rolando το σημείωμα της Lida προς τον Arrigo, γεγονός που πείθει τον Μιλανέζο πολέμαρχο για την απιστία της συζύγου του και πυροδοτεί ανάλογα εκδικητικά αισθήματα.

Σκηνή 3: Η Lida, μη έχοντας λάβει κάποια απάντηση, έρχεται στο δωμάτιο του Arrigo και τον παρακαλεί να μην προχωρήσει στην ισοδυναμούσα με αυτοκτονία συμμετοχή του στους Ιππότες του Θανάτου. Παρότι επιβεβαιώνουν την αμοιβαία αγάπη τους, η Lida αναφέρει ότι πρέπει να χωρίσουν για χάρη του συζύγου και του παιδιού τους. Ο Rolando ακούγεται έξω από την πόρτα του δωματίου και η Lida κρύβεται στο μπαλκόνι. Arrigo και Rolando έρχονται σε αντιπαράθεση, του αναφέρει ότι γνωρίζει για τη συμμετοχή του στους Ιππότες και αποκαλύπτει τη Lida στο μπαλκόνι. Ο Arrigo ζητά τη θανάτωσή του, αλλά η Lida παρεμβαίνει και αναλαμβάνει την ευθύνη. Τη στιγμή της κορύφωσης εμβατηριακοί ρυθμοί, που ακούγονται από μακριά, επαναφέρουν τους πρωταγωνιστές στην πολεμική πραγματικότητα. Ο Rolando φεύγει, αλλά κλειδώνει την πόρτα του δωματίου λέγοντας ότι έτσι ο Arrigo θα αντιμετωπίσει κάτι χειρότερο από τον θάνατο: την ατίμωση της μη συμμετοχής του στην υπεράσπιση της πατρίδας του, για την οποία είχε δώσει προ ολίγου τους υπέρτατους όρκους. Ο παγιδευμένος Arrigo τελικά αποδρά από το δωμάτιό του πηδώντας από το παράθυρο και αναφωνώντας «Ζήτω η Ιταλία!».

Πράξη Δ', «Πεθαίνοντας για την Πατρίδα».

Το συγκεντρωμένο πλήθος τραγουδά ύμνους για τη νίκη της Συμμαχίας

του Βορρά. Η Lida ανησυχεί για την τύχη του Rolando και του Arrigo. Οι επικεφαλής της πόλης επιβεβαιώνουν τη νίκη και τον τραυματισμό του Μπαρμπαρόσα από τον ίδιο τον Arrigo. Αλλά εν μέσω των νικητήριων εορτασμών μια ομάδα των Ιπποτών του Θανάτου φέρνει τον Arrigo βαριά τραυματισμένο, ο οποίος σπεύδει να διαβεβαιώσει τον Rolando για την πίστη και την εντιμότητα της Lida. Ο Rolando συμφιλιώνεται με τη Lida και συγχωρεί τον Arrigo, τα τελευταία λόγια του οποίου είναι: «Η Ιταλία σώθηκε».

Παράρτημα II: Προτεινόμενα ακροάματα
(μέσω της πλατφόρμας Youtube)

La battaglia di Legnano (Teatro Verdi, Τεργέστη 2012, διεύθ. Boris Brott)
(οι χρόνοι αφορούν την υπάρχουσα στην παραπάνω πλατφόρμα ενιαία μαγνητοσκόπηση της παράστασης)

Ακρόαμα 1: Ορχηστρική εισαγωγή (0:05-8:10) (εμβατηριακές μελωδίες και απόηχοι της *Μασσαλιώτιδας*, μαζί με μελωδικά στοιχεία που παραπέμπουν στο ζεύγος των εραστών, εντός μιας πλήρους ορχηστρικής ανάπτυξης)

Ακρόαμα 2: Α' Πράξη,
Εισαγωγικό χορωδιακό και εναρκτήρια άρια Arrigo (8:20-15:30)

Ακρόαμα 3: Β' Πράξη (43:10-56:45), ιδιαίτερος από την εμφάνιση του Φρειδερίκου Μπαρμπαρόσα (50:25 κ.εξ.)

Ακρόαμα 4: Γ' Πράξη, Η μύηση στους Ιππότες του Θανάτου (57:10-1:05:20)

Ακρόαμα 5: Γ' Πράξη, Η αντιπαράθεση των τριών πρωταγωνιστών και η απόδραση του Arrigo (1:30:25-1:39:00)

Ακρόαμα 6: Δ' Πράξη (1:39:10-1:52:00) (συνδυασμός εκκλησιαστικής μουσικής, πατριωτικών ακουσμάτων και μελοδραματικής κορύφωσης)

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- ABBIATI, F. *Giuseppe Verdi*, Μιλάνο, 1959.
- ARBLASTER, A. *'Viva la Libertà!'. Politics in Opera*, Λονδίνο: Verso, 2000.
- BARRICELLI, J.-P. «Romantic Writers and Music: The Case of Mazzini», *Studies in Romanticism* 14/2 (1975), σσ. 95–117.
- BUDDEN, J. *Verdi*, Λονδίνο: J.M. Dent & Sons Ltd, 1986.
- CESARI, G. & LUZIO, A. (επιμ.), *I Copialettere di Giuseppe Verdi*, Μιλάνο, 1968.
- DE ANGELIS, M. *La musica considerata filosoficamente*, Φλωρεντία: Lo-Gisma, 2011.
- DI BENEDETTO, R. «Poetics and Polemics», στο L. BIANCONI – G. PESTELLI (επιμ.), *Opera in Theory and Practice, Image and Myth*, Σικάγο: University of Chicago Press, 2003, σσ. 54-55.
- GIGER, A. «Social control and the censorship of Giuseppe Verdi's operas in Rome (1844-1859)», *Cambridge Opera Journal* 11/3 (1999), σσ. 233-265.
- GOOLEY, D. «Meyerbeer, eclecticism and operatic cosmopolitanism», *The Musical Quarterly* 99/2 (2016), σσ.166-200.
- GOSSETT, P. «Becoming a citizen: The chorus in *Risorgimento* opera», *Cambridge Opera Journal* 2/1 (1990), σσ. 41-64.
- GOSSETT, P. «Giuseppe Verdi and the Italian Risorgimento», *Proceedings of the American Philosophical Society* 156/3 (2012), σσ. 271-282.
- GRIECO, I. *La concezione estetica mazziniana e la filosofia della musica*, Νάπολη: Loffredo, 1970.
- KIMBELL, D. *Italian Opera*, Καίμπριτζ: Cambridge University Press, 1995.
- OSBORNE, C. *The complete operas of Verdi*, Νέα Υόρκη: Knopf, 1969.
- OSBORNE, C. *Verdi: A life in the theatre*, Λονδίνο: Weidenfeld and Nicolson, 1987.
- ROSSELLI, J. *The opera industry in Italy from Cimarosa to Verdi. The role of the impresario*, Καίμπριτζ: Cambridge University Press, 1984.
- SCIANNAMEO, F. (επιμ.). *Giuseppe Mazzini's Philosophy of Music (1836): Envisioning a Social Opera. English translation by E.A.V. (1867)*, *Studies in the History and Interpretation of Music*, τ. 103, Lewiston-Queenston-Lampeter: The Edwin Mellen Press, 2004.

SEAY, A. «Giuseppe Mazzini's *Filosofia Della Musica*», *Notes* 30/1 (1973), σσ. 24-36.

SMART, M.A. *Waiting for Verdi. Italian opera and political opinion, 1815-1848*, Καλιφόρνια: University of California Press, 2018.

STAMATOV, P. «Interpretive activism and the political uses of Verdi's operas in the 1840s», *American Sociological Review* 67/3 (2002), σσ. 345-366.

TOMLINSON, G. «Italian Romanticism and Italian Opera: An essay in their affinities», *19th-Century Music* 10/1 (1986), σσ. 43-60.

ΒΙΟΓΡΑΦΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ

Ο Κώστας Καρδάμης είναι μουσικολόγος και υπηρετεί ως αναπληρωτής καθηγητής στο Τμήμα Μουσικών Σπουδών του Ιονίου Πανεπιστημίου (Κέρκυρα). Έχει συνεργαστεί με το Oxford University Press, το Μέγαρο Μουσικής Αθηνών, την Ένωση Ελλήνων Μουσουργών, το Πολιτιστικό Ίδρυμα του Ομίλου Πειραιώς και τη Σχολή Durrell της Κέρκυρας. Οι δημοσιευμένες μελέτες, εργασίες και άρθρα του αφορούν κυρίως τη νεοελληνική μουσική, με ιδιαίτερη έμφαση στον 18ο και 19ο αιώνα, καθώς και την όπερα και το μουσικό θέατρο. Τα ερευνητικά του ενδιαφέροντα περιλαμβάνουν, επίσης, τις μπάντες των πνευστών και τη μουσική τους, καθώς και την αλληλεπίδραση της μουσικής, της κοινωνίας και της πολιτικής. Είναι διευθυντής του Εργαστηρίου Ελληνικής Μουσικής και μέλος της ελληνικής επιτροπής του RILM και της συντακτικής επιτροπής του μουσικολογικού περιοδικού *Νέος Μουσικός Ελληνομνήμων*. Είναι, επίσης, ο γενικός επιμελητής της σειράς «Μνημεία της Νεοελληνικής Μουσικής». Από το 2003 είναι επιμελητής του Αρχείου και του Μουσείου της Φιλαρμονικής Εταιρείας Κέρκυρας.

C.V.

Kostas Kardamis is a musicologist currently serving as Associate Professor in the Music Department at the Ionian University (Corfu). He has collaborated with the Oxford University Press, the Megaron Athens Concert Hall, the Greek Composers Union, the Cultural Foundation of the Piraeus Bank Group and the Durrell School of Corfu. His published studies, papers and articles mainly concern Neohellenic music, with a particular focus on the

18th and 19th centuries, as well as opera and musical theatre. His research interests also include windbands and their music, as well as the interaction of music, society and politics. He is the director of the Hellenic Music Research Lab and a member of the Greek committee for RILM and the editorial committee of the musicological journal *Neos Moussikos Ellenomnemon*. He is also the General Editor of the series «Monuments of Neohellenic Music». Since 2003, he has been the curator of the Archive and the Museum of the Corfu Philharmonic Society.

The pre-modern Italian revolutions in light of Giuseppe Mazzini's *Filosofia della Musica*: The case of Giuseppe Verdi's *La battaglia di Legnano*

Kostas KARDAMIS

*Abstract: This chapter attempts a parallel presentation of Mazzini's ideas on music as they were expressed in his *Filosofia della musica* (1836) with the ideological background and specific compositional practices of Verdi's *La battaglia di Legnano* (1849). Additionally, it explores how the views of the political thinker and the composer led to the re-interpretation of the Italian peninsula's pre-modern past as a part of the larger political and ideological issues that emerged alongside various 19th-century nationalisms. Based on the conclusions of existing authoritative scholarship and the parallel approach of the radical/aesthetical essay and the opera, the chapter attempts to offer a glimpse into the ways that pre-modern states were reappraised through the often distorting perspective of the 19th century.*

Keywords: Giuseppe Mazzini, Giuseppe Verdi, opera, Risorgimento, music aesthetics, committed art, nationalism, patriotism.

Από τις περιστροφές στους ξεσηκωμούς:
η *rēvōlūtīō* και οι... ρίζες της επανάστασης
στην Ιταλία και την Ευρώπη

Παναγιώτης Γ. ΚΡΙΜΠΑΣ

Περίληψη: Με αφετηρία τους ιταλικούς όρους που δηλώνουν την επανάσταση και συναφή είδη συλλογικής δράσης, στο παρόν άρθρο επιχειρείται μια συγκριτική, πολυγλωσσική ετυμολογική και σημασιολογική προσέγγιση των σχετικών όρων τόσο στην ιταλική όσο και στις υπόλοιπες πρότυπες ευρωπαϊκές γλώσσες, με ιδιαίτερη έμφαση στην ιστορία, εξέλιξη και επίδραση του λατινικού όρου *rēvōlūtīō*.

Λέξεις-κλειδιά: επανάσταση, ετυμολογία, ευρωπαϊκές γλώσσες, *rēvōlūtīō*, *rivoluzione*, στάση.

0.Εισαγωγικά

Από την εποχή που οι άνθρωποι οργανώθηκαν σε διοικούμενες κοινωνίες, οι αντιδράσεις προς συγκεκριμένες πολιτικές ή πρόσωπα της εξουσίας πήραν συχνά τη μορφή λιγότερο ή περισσότερο οργανωμένης συλλογικής δράσης, η οποία σχεδόν πάντα περιλάμβανε κάποια μορφή αμυντικής και/ή επιθετικής βίας. Οι όροι που έχουν χρησιμοποιηθεί κατά καιρούς για να δηλώσουν αυτά τα είδη συλλογικής δράσης έχουν ποικίλες καταδηλώσεις και συνδηλώσεις. Δεδομένης της θεματικής του παρόντος τόμου που αφορά τις επαναστάσεις στα προνεωτερικά ιταλικά κράτη, ως αφετηρία για την παρούσα συζήτηση θα χρησιμεύσουν οι ιταλικοί όροι που δηλώνουν την επανάσταση και συναφή είδη συλλογικής δράσης· συγκεκριμένα, προηγείται μια σύντομη συζήτηση για τον ορισμό της επανάστασης και για την ιστορία, εξέλιξη και επίδραση των όρων *rēvōlūtīō* και *rivoluzione* (παλαιότερη γραφή: *rivolutione*) στη λατινική και την απόγονό της ιταλική.

Στη συνέχεια επιχειρείται μια συγκριτική, πολυγλωσσική ετυμολογική και σημασιολογική προσέγγιση των σχετικών όρων στην ιταλική, ακολουθούμενη από μια συνοπτική επισκόπηση των χαρακτηριστικότερων ινδοευρωπαϊκών ετυμολογικών ριζών στις οποίες ανάγονται (ή, σε πιο αβέβαιες περιπτώσεις, πιθανώς ανάγονται) οι παραπάνω ιταλικοί όροι· παρατίθενται οι ετυμολογικά και σημασιολογικά αντίστοιχοι όροι στις άλλες πρότυπες ρομανικές γλώσσες και οι αντίστοιχοι δάνειοι (λατινικής-ρομανικής αρχής) όροι που υπάρχουν σε μη ρομανικές (γερμανικές, βαλτοσλαβικές, ελληνική, κελτικές, αλβανική) και (όταν υπάρχουν) σε μη ινδοευρωπαϊκές πρότυπες γλώσσες της Ευρώπης (φιννοουγγρικές γλώσσες, βασκική, μαλτέζικη). Κατόπιν ακολουθείται η ίδια διαδικασία με τις χαρακτηριστικότερες ινδοευρωπαϊκές και μη ινδοευρωπαϊκές ρίζες στις οποίες ανάγονται (ή πιθανώς ανάγονται) μη ρομανικοί και μη ινδοευρωπαϊκοί σημασιολογικά αντίστοιχοι ή συναφείς όροι σε μη ρομανικές και μη ινδοευρωπαϊκές ευρωπαϊκές γλώσσες. Οι ρίζες παρουσιάζονται αλφαβητικά. Σε περίπτωση αμφιβολίας ως προς την υπαγωγή σε συγκεκριμένη ρίζα, τίθεται ελληνικό ερωτηματικό στην αρχή της κεφαλίδας της ενότητας. Σε περίπτωση αμφίβολης ρίζας, τίθεται ελληνικό ερωτηματικό πριν από τη ρίζα. Σε περίπτωση σύνθετου όρου που υπάγεται σε πάνω από μία ρίζες, η ταξινόμηση γίνεται με βάση την κεφαλή του ουσιαστικού.

Στόχος είναι η ανίχνευση των κοινών ή διαφορετικών σημασιολογικών τόπων που κρύβονται πίσω από αυτή την πληθώρα σημασιολογικά συναφών και/ή συνώνυμων όρων τόσο στην ιταλική γλώσσα όσο και στις γνωστότερες, περισσότερο και λιγότερο ομιλούμενες ευρωπαϊκές γλώσσες, γενικότερα. Οι λέξεις που εξετάζονται είναι αποκλειστικά αφηρημένα ουσιαστικά, ενώ τυχόν ομόρριζα ή παράγωγα επίθετα, ρήματα κ.λπ. αναφέρονται κυρίως όταν αποτελούν κρίκο στην ετυμολογική αλυσίδα (ή κρίκο για την κατανόηση της ετυμολογικής αλυσίδας) του αφηρημένου ουσιαστικού. Θα πρέπει, ωστόσο, να σημειωθεί ότι πολλές γερμανικές, σλαβικές και φιννοουγγρικές γλώσσες έχουν σήμερα στο λεξιλόγιό τους πιο εύχρηστους όρους που έχουν δημιουργηθεί με εγχώρια (κατά το δυνατόν) στοιχεία, συχνά ως έκτυπα των αντίστοιχων όρων λατινικής προέλευσης· τέτοιοι όροι, μεταξύ άλλων, παρουσιάζονται στην ενότητα 5. Για λόγους χώρου δεν δίνεται η μεταγραφή των ξένων λέξεων στο διεθνές φωνητικό αλφάβητο (ΔΦΑ), αλλά μόνο η ορθογραφική τους μορφή, με εξαίρεση τις θεμελιώδεις για την παρούσα συζήτηση λέξεις *rëvölütïd* και *rivoluzione*, την πρώτη φορά που εμφανίζονται στη συνέχεια της συζήτησης. Η σημα-

σία δεν δίνεται όταν οι αναφερόμενοι όροι διατηρούν τη σημασία του όρου προέλευσης.

1. Περί ορισμών της επανάστασης

Όπως παρατηρεί εύστοχα η Ό. Κατσιαρδή-Hering, καθώς επισημαίνει την ανάγκη να εξεταστεί και το φαινόμενο των εξεγέρσεων-επαναστάσεων πέρα από τον τοπικό, εθνικό χαρακτήρα:

[η] πραγματοποίηση αυτού του τολμηρού εγχειρήματος προϋποθέτει την αποδοχή ή τον προσδιορισμό του περιεχομένου του όρου επανάσταση και τον διαχωρισμό του από τους λοιπούς όρους (*revolts, rebels, rebellions, insurrections, upheavals, uprisings*¹/ *Aufstande, Aufhebungen, Rebellionen, Revolutionen*², *εξεγέρσεις, επαναστάσεις, πραξικοπήματα, κινήματα*) που χαρακτηρίζουν φαινόμενα αντίστασης απέναντι στο κράτος, στις κοινωνικοοικονομικές δυνάμεις, σε κυρίαρχα στρώματα εξουσίας, σε συνθήκες επιβολής άλλου δόγματος κ.λπ.³

Πράγματι, οι περισσότερες ευρωπαϊκές γλώσσες διαθέτουν περισσότερους όρους για να δηλώσουν αυτές τις συναφείς, αλλά σίγουρα όχι ταυτόσημες, έννοιες. Δεδομένου, ωστόσο, ότι στην «καρδιά» –θα λέγαμε– αυτού του εννοιοσυστήματος βρίσκεται, αναμφίβολα, η *επανάσταση*, η έννοια, δηλαδή, που στις περισσότερες ευρωπαϊκές γλώσσες κατασημαίνεται, όπως θα φανεί και στη συνέχεια, με όρους που ανάγονται στον όψιμο

¹ Αγγλικά στο κείμενο: *εξεγέρσεις, αντάρτες, ανταρσίες, στάσεις, εξεγέρσεις, (ανα)ταραχές, ξεσηκωμοί, χωρίς*, ωστόσο, οι σημασίες των ελληνικών όρων να έχουν ως προς όλες τις σημασίες τους αντιστοιχία 1:1 με τους αγγλικούς.

² Γερμανικά στο κείμενο: *εξεγέρσεις, (ανα)ταραχές, ανταρσίες, επαναστάσεις, χωρίς*, ωστόσο, οι σημασίες των ελληνικών όρων να έχουν ως προς όλες τις σημασίες τους αντιστοιχία 1:1 με τους γερμανικούς.

³ Ο. ΚΑΤΣΙΑΡΔΗ-HERING, «Από τις εξεγέρσεις στις επαναστάσεις των χριστιανών υποτελών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας στη Νοτιοανατολική Ευρώπη (περ. 1530-1821). Μια απόπειρα τυπολογίας», στο Γ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΒΑ – Α. ΛΥΜΠΕΡΑΤΟΣ (επιμ.), *Τα Βαλκάνια. Εκσυγχρονισμός, ταυτότητες, ιδέες. Συλλογή κειμένων προς τιμήν της καθηγήτριας Νάντιας Ντάνοβα*, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης/Ινστιτούτο Μεσογειακών Σπουδών - ΙΤΕ, 2014, σ. 577 [575-618].

λατινικό όρο *rēvōlūtīō* [rewo'lu:tjo:], η συζήτηση θα ξεκινήσει από μια συντομότερη επισκόπηση ορισμών αυτής ακριβώς της έννοιας.

Ο E.J. Hobsbawm, αναλύοντας την ιστορία και τη φύση της έννοιας της επανάστασης, καθώς και τη σχετική ορολογία, γράφει σχετικά:

«Δεν αξίζει να συζητήσουμε επί μακρόν σχετικά με τους πολυάριθμους ορισμούς της επανάστασης που έχουν προταθεί από τους κοινωνιολόγους, ακόμα και αν μια ανάλυση των άδηλων προϋποθέσεων της, [...], μπορεί να αποβεί χρήσιμη. Οι κοινωνιολογικοί ορισμοί δεν είναι ρεαλιστικοί και τείνουν να δέχονται την ύπαρξη μιας οικουμενικής κατηγορίας επαναστάσεων (ή ενός μοναδικού ιδανικού τύπου επανάστασης), για την ταξινόμηση των οποίων δεν έχουν ακόμα καθιερωθεί κάποια κριτήρια. Αυτοί οι ορισμοί μπορούν να είναι τόσο ευρείς, ώστε να μη μας λένε τίποτα το ενδιαφέρον για τις συγκεκριμένες επαναστάσεις. Στην καλύτερη περίπτωση διαπιστώνεται, πράγματι, ότι η ιστορική αλλαγή υποδηλώνει τόσο συνέχεια όσο και ασυνέχεια και, στη χειρότερη περίπτωση, ότι η λέξη «επανάσταση» γίνεται συνώνυμη με οποιαδήποτε αρκετά σημαντική αλλαγή που πραγματοποιείται πιο γρήγορα από τις άλλες. [...]»⁴.

Στη συνέχεια της αναζήτησής του για έναν ορισμό της επανάστασης, ο Hobsbawm παραθέτει όσα επισημαίνει καίρια ο K. Griewank σχετικά με τα τρία κοινά χαρακτηριστικά των φαινομένων που έχουν αποκληθεί *επανάσταση* –τουλάχιστον μέχρι το 1969, οπότε και γράφτηκε το εν λόγω παράθεμα:

«Μέχρι σήμερα ο όρος επανάσταση έχει αποδοθεί σχεδόν ομόφωνα σε ορισμένα παγκόσμια ιστορικά φαινόμενα που συνδυάζουν τρία χαρακτηριστικά. *Πρώτο*⁵: μια βίαιη διαδικασία που χαρακτηρίζεται από ένα ξαφνικό σοκ -μια ρήξη ή υπονόμηση που αφορά ιδίως αλλαγές στη θεσμική και συνταγματική δομή του Κράτους. *Δεύτερο*: ένα κοινωνικό περιεχόμενο που εκδηλώνεται ως κίνημα ομάδων και μαζών και, γενικά, ως σημείο ανοιχτής αντίστασης από την

⁴ E. HOBSBAWM, «La rivoluzione», *Studi Storici* 17/1 (1976), σσ. 8-10 [5-39].

⁵ Η πλαγιογράφηση είναι του συγγραφέα.

πλευρά τους. *Τελευταίο*: η διανοητική επεξεργασία μιας προγραμματικής ιδέας ή ιδεολογίας που θέτει θετικούς στόχους ανθρώπινης ανανέωσης, περαιτέρω εξέλιξης ή προόδου»⁶.

Ασφαλώς, οι όποιες ασάφειες σχετικά με τον ορισμό της έννοιας της επανάστασης είναι άρρηκτα δεμένες και με ζητήματα ορολογίας. Στη συνέχεια θα γίνει λόγος για την ορολογία της επανάστασης στην ιταλική γλώσσα.

2. Από την ‘περιστροφή’ στην ‘επανάσταση’ και ο ρόλος της ιταλικής γλώσσας

Ο όρος που χρησιμοποιείται στην ιταλική γλώσσα για να δηλωθεί η έννοια της επανάστασης είναι, κατά κύριο λόγο, *rivoluzione* [riˈvɔluˈtʃoːne], λέξη που προέρχεται από το όψιμο λατινικό *rēvōlūtīō*, που αρχικά σήμαινε απλώς ‘περιστροφή’ και ‘επιστροφή στο σημείο εκκίνησης (μετά από κυκλική τροχιά)’ (ρηματικό ουσιαστικό του λατινικού ρήματος *rēvōlnĕre* ‘περιστρέφομαι· επιστρέφω στο σημείο εκκίνησης’). Στη λατινική, εξάλλου, η έννοια της επανάστασης υπαγόταν στο έγκλημα που ήταν γνωστό με τον όρο *pērdūēlliō* ‘δράση εχθρική προς την πολιτεία’, που περιλάμβανε ειδικότερες και/ή συσχετιζόμενες έννοιες ή και στάδια, όπως *cōniūrātīō* ή *cōnspirātīō* ‘συνωμοσία’, *fāctiō* ‘εξέγερση των αρίστων κατά της δημόσιας ειρήνης, της δημοκρατίας, της πολιτείας και/ή του ηγεμόνα’, *sēditīō* ‘εξέγερση του λαού κατά της δημόσιας ειρήνης, της δημοκρατίας, της πολιτείας και/ή του ηγεμόνα’, *tūmūltiūs* ‘(ανα)ταραχή’, *prōditiō* ‘προδοσία· εμφάνιση· αναβολή· έξοδος στρατευμάτων’⁷.

⁶ K. GRIEWANK, *Der neuzeitliche Revolutionsbegriff: Entstehung und Entwicklung*, Weimar: Böhlau Nachfolger, Βαϊμάρη: 1955, σσ. 21-22, από HOBBSAWM, «La rivoluzione», σ. 10.

⁷ Βλ. αναλυτικά D. CECERE, *Le armi del popolo. Conflitti politici e strategie di resistenza nella Calabria del Settecento*, Μπάρι: Edipuglia (= Mediterranea, Collana di studi storici 27), 2013, σσ. 33-34. Μάλιστα, τουλάχιστον η *sedition* περιλάμβανε τη συγκρότηση ένοπλων ομάδων και την εμπλοκή τους σε πράξεις βίας ή πολέμου εναντίον μιας υπερκείμενης εξουσίας, βλ. σχετικά P. LANTSCHNER, «Revolts and the political order of cities in the Late Middle Ages», *Past & Present* 225 (2014), σ. 41 [3-46].

Όπως στη λατινική, έτσι και στην απόγονό της ιταλική η λέξη *rivoluzione* δεν σήμαινε εξ αρχής ‘επανάσταση’. Οι B. Bongiovanni & G. M. Bravo αναφέρουν σχετικά ότι:

«Η ιχνηλάτηση των διαφόρων σημασιών που πήρε με τον καιρό ο όρος «rivoluzione» μπορεί [...] να βοηθήσει να εντοπιστούν οι απαραίτητες προϋποθέσεις για να ξετυλιχτεί το κουβάρι του όλου ζητήματος. Λίγες έννοιες, πράγματι, έχουν υποστεί μεταμόρφωση τέτοιου βεληνεκούς. Την παλαιοχριστιανική εποχή, ακόμα και τη σύγχρονη εποχή, η σημασία ήταν συνυφασμένη με τη θρησκευτική διάσταση και, κατόπιν, με την αστρονομική. [...] Την εποχή της εμφάνισής της, [...], η *rivoluzione* είναι, όπως η κίνηση των άστρων, η επιστροφή στο σημείο αφετηρίας, δηλαδή μια μακρά, κυκλική περιπλάνηση σε τροχιά που οδηγεί πάλι στο σημείο εκκίνησης. Στο *De Civitate Dei* (XII, c. 14) του Αυγουστίνου συναντάμε τη *Revolutio saeculorum*, δηλαδή την επιστροφή των αιώνων [σ.σ. γνωστότερη ως «πλήρωμα του χρόνου»], μετά από το μακρύ ταξίδι μέσα στην ιστορία, σε αναζήτηση της σωτηρίας, προς την πρωταρχική και ιδρυτική πηγή του Δημιουργού»⁸.

Στη συνέχεια εξηγούν ότι στους φλωρεντινούς συγγραφείς του 14ου αι. αδελφούς Giovanni και Matteo Villani οφείλεται η χρήση της λατινικής λέξης *rēvolūtīō* σε πολιτικά και κοινωνικά συμφραζόμενα, με τη γενική σημασία της «ταραχής», του «ταραχώδους συμβάντος», καθώς και ότι η παγίωση και καθιέρωση του όρου έχει ως αφετηρία της το 1543, όταν ο Κοπέρνικος τον χρησιμοποίησε στο έργο του *De revolutionibus orbium caelestium* (‘Περί των περιστροφών των ουρανίων σφαιρών’) για να δηλώσει την περιστροφική κίνηση των πλανητών γύρω από τον ήλιο⁹. Ακόμα, παρατηρούν ότι:

«Τα νέα σύνορα της επιστήμης ενισχύουν παράδοξως τη νέα σημασία. Έτσι, όταν ο Ερρίκος ο Δ΄, σύγχρονος του Γαλιλαίου, κατακτά

⁸ B. BONGIOVANNI – G.M. BRAVO, «Rivoluzione», στο A. D’ORSI (επιμ.), *Alla ricerca della politica. Voci per un dizionario*, Τορίνο: Bollati Boringhieri, 1995, σσ. 217-218 [217-246].

⁹ BONGIOVANNI – BRAVO, «Rivoluzione», σ. 218.

το βασίλειο της Γαλλίας, διαδίδεται η έκφραση «*Questa è una rivoluzione* [σ.σ. 'Αυτή είναι μια επανάσταση']», έκφραση όχι άσχετη προς μια κάποια αστρολογική αισθητική της εποχής, που δηλώνει την πολυπόθητη επιστροφή στην τακτοποιημένη κατάσταση πριν από τους Θρησκευτικούς Πολέμους, καθώς και το ειρηνοποιό πέρασμα των εχθρών στην πλευρά του βασιλιά λόγω του προσηλυτισμού τους στον καθολικισμό, ενός προσηλυτισμού που, με τη σειρά του, στη γη της Γαλλίας, δεν μπορεί παρά να σημαίνει μια *restitutio* [σ.σ. 'απόκατάσταση· επανεγκαθίδρυση'] της αληθινής θρησκείας»¹⁰.

Και, αφού ξεναγήσουν τον αναγνώστη στις διάφορες σημασίες που απέκτησε ο όρος στην Αγγλία και τη Γαλλία, με εκτενείς αναφορές και στην εποχή του γαλλικού Διαφωτισμού, οπότε ο όρος άρχισε να δηλώνει, αφενός, τις μεγάλες μεταμορφώσεις που αλλάζουν την πορεία του κόσμου (όπως στον Βολταίρο) και, αφετέρου, τα υπέρμετρα βίαια ξεσπάσματα της λαϊκής βίας (όπως στον Μοντεσκιέ)¹¹, οι ίδιοι συγγραφείς εξηγούν, τελικά, ότι:

«Από τη Γαλλική Επανάσταση επικυρώνεται οριστικά και διαδίδεται ταχύτατα η σημασία που συνδέεται με τη ριζική καινοτομία και την πολιτική και κοινωνική ανατροπή που εγκαινιάζει έναν νέο κόσμο»¹².

Ο J.H. Elliott αναφέρει ότι τον 16^ο και 17^ο αι. η χρήση όρων αντίστοιχων του αγγλικού *revolution* για να δηλωθούν (ανα)ταραχές στο εσωτερικό κρατών δεν ήταν άγνωστη, και αναφέρει το παράδειγμα ενός Ισπανού που έκανε λόγο για «επανάσταση του λαού», καθώς και δύο Ιταλούς, τους Alessandro Giraffi και Luca Assarino, που είχαν δημοσιεύσει αφηγήσεις για τις τότε πρόσφατες εξεγέρσεις της Νάπολης και της Καταλονίας, αντίστοιχα, αποκαλώντας τες *Rivoluzioni* [rivolu'tsjo:ni] στους τίτλους των εν λόγω έργων¹³. Επισημαίνει δε ότι τον 16^ο αι. στην Ευρώπη, οι όροι που συ-

¹⁰ BONGIOVANNI – BRAVO, «Rivoluzione», σ. 219.

¹¹ BONGIOVANNI – BRAVO, «Rivoluzione», σσ. 220-222.

¹² BONGIOVANNI – BRAVO, «Rivoluzione», σ. 222.

¹³ J.H. ELLIOTT, «Revolution and Continuity in Early Modern Europe», *Past & Present* 42 (1969), σ. 40 [35-56].

νηθίζονταν περισσότερο [ενν. στις διάφορες δυτικοευρωπαϊκές γλώσσες] ήταν *sedition, rebellion, Aufstand, mutation, revolt, revoltment* και ότι μόνο προς τα τέλη του 18^{ου} αι., υπό την επίδραση των γεγονότων της Αμερικής και της Γαλλίας, καθιερώθηκε ουσιαστικά ο όρος *revolution* στο πολιτικό λεξιλόγιο της Ευρώπης, αποκτώντας τις συνδηλώσεις με τις οποίες τον αναγνωρίζουμε σήμερα¹⁴. Αυτές οι συνδηλώσεις δεν είναι άλλες από την ιδέα μιας βίαιης, ακαταμάχητης και (ιδανικά) μόνιμης αλλαγής της πολιτικής και της συνταγματικής δομής· ένα ισχυρό κοινωνικό περιεχόμενο, με τη συμμετοχή διαφόρων κοινωνικών ομάδων και ευρέων μαζών του λαού· και πίεση για βίαιη ρήξη με το παρελθόν και για οικοδόμηση μιας νέας τάξης σύμφωνης με ένα ιδεολογικό πρόγραμμα¹⁵.

Ωστόσο, όπως τείνει να υποστηρίζει, με πειστική επιχειρηματολογία, ο I. Rachum, η πολιτική χρήση του ιταλικού όρου *rivoluzione* σε έργα όπως τα προαναφερθέντα είναι πιθανό να επηρέασε τη χρήση των αντίστοιχων όρων σε άλλες ευρωπαϊκές γλώσσες μετά το 1640, υπό τη μορφή ενθάρρυνσης, αν όχι έμπνευσης, αυτής της χρήσης¹⁶. και αυτό διότι:

«[π]ριν από την έκδοση των βιβλίων των *rivoluzioni* από τον Assarino και άλλους, κανένα βιβλίο περί πολιτικής στη δυτική Ευρώπη δεν χρησιμοποιούσε [αυτή] τη λέξη στον τίτλο του. Επιπλέον, είναι δύσκολο να βρει κανείς εκτός Ιταλίας παραδείγματα προηγούμενης χρήσης της λέξης στον πολιτικό λόγο· ακόμα δε και σε εκείνα τα λίγα όπου τη συναντάμε, η λέξη χρησιμοποιείται, ως επί το πλείστον, ως δάνεια μεταφορά [...]»¹⁷.

Ένα περιεκτικό διαδικτυακό ετυμολογικό λεξικό της αγγλικής γλώσσας (Online Etymology Dictionary, etymonline.com), στο λήμμα *revolution*, αναφέρει ότι η σημασία 'έκφανση μεγάλης αλλαγής πραγμάτων' μαρτυρείται για το ουσιαστικό *revolucioun* [σ.σ. παλαιότερη γραφή του *revolution*] από τα μέσα του 15^{ου} αι. και ότι η γαλλικής προέλευσης πολιτική σημασία 'ανατροπή καθεστώτος πολιτικού ή κοινωνικού συστήματος' μαρτυρείται

¹⁴ ELLIOTT, «Revolution and Continuity», σσ. 40-41.

¹⁵ ELLIOTT, «Revolution and Continuity», σ. 41.

¹⁶ I. RACHUM, «Italian historians and the emergence of the term 'revolution', 1644-1659», *History* 80/259 (1995), σ. 206 [191-206].

¹⁷ RACHUM, «Italian Historians».

από τον 17^ο αι. και δήλωνε, στην Αγγλία, κυρίως την εκδίωξη των Stuart υπό τον Ιάκωβο Β' το 1688 και τη απόδοση της διακυβέρνησης στους Γουλιέλμο και Μαρία¹⁸.

Φαίνεται, λοιπόν, ότι ο όψιμος λατινικός όρος *rēnōlūtīō*, που εξελίχθηκε στη λόγια ιταλική και λόγια γαλλική σε *rivoluzione* και *revolution*, αντίστοιχα, διατηρώντας την αρχική βασική του σημασία της 'περιστροφής', άρχισε να παίρνει πολιτικό περιεχόμενο για πρώτη φορά στην Ιταλία κάπου στο α' μισό του 17^{ου} αι., ένα περιεχόμενο που διαδόθηκε κατόπιν στη Γαλλία, όπου και παγιώθηκε κατά τη Γαλλική Επανάσταση, με αποτέλεσμα να διαδοθεί με τη συγκεκριμένη σημασία και στις υπόλοιπες δυτικοευρωπαϊκές γλώσσες. Ουσιαστικά, δηλαδή, η σημασιολογική εξέλιξη που συντελέστηκε στην Ιταλία προετοίμασε το έδαφος για τη «στέγαση» της νέας, γαλλικής έννοιας ('επανάσταση') στους ετυμολογικά και/ή σημασιολογικά αντίστοιχους όρους που αναπτύχθηκαν στις υπόλοιπες δυτικοευρωπαϊκές γλώσσες μέσα από ποικίλες διαδικασίες λεξικού δανεισμού, σημασιολογικού δανεισμού και εκτύπου.

3. 'Επανάσταση', 'εξέγερση' και τα συναφή: επισκόπηση της ιταλικής ορολογίας

Όποια και αν ήταν η συμβολή της σε όσα συζητήθηκαν παραπάνω, παραμένει γεγονός ότι η ιταλική γλώσσα περιέχει μια πληθώρα από όρους που δηλώνουν, λίγο-πολύ, έννοιες συναφείς με την *επανάσταση*. Τέτοιοι είναι π.χ. οι όροι *ammutinamento* / *ammotinamento* / *ammutinazione* / *ammotizzazione*, *insurrezione*, *moto (popolare)*, *ribellione*, *rivolgimento*, *rivolta*, *sedizione*, *sollevamento*, *sollevazione*, *sommossa* / *sommovimento*, *sovversione*. Ασφαλώς, ανάλογοι όροι υπάρχουν, σε διάφορους βαθμούς ετυμολογικής και σε διάφορα ποσοστά σημασιολογικής αντιστοιχίας, σε όλες τις ρομανικές γλώσσες, καθώς και σε γλώσσες που έχουν επηρεαστεί από τις τελευταίες, όπως είναι π.χ. η αγγλική και, σε μικρότερο βαθμό, η γερμανική, η ολλανδική κ.ά. Στην ελληνική οι σχετικοί όροι είναι λιγότεροι (*επανάσταση*, *στάση*, *εξέγερση*, *ξεσηκωμός*, *ανταρσία*, *αναταραχή*, *ταραχές*, *πληθ.*), και το ίδιο ισχύει για τις περισσότερες άλλες μη ρομανικές ευρωπαϊκές γλώσσες. Σε τούτη την ενότητα θα επιχειρηθεί μια σημασιολογική σύγκριση ανάμεσα στους προαναφερθέντες όρους της ιταλικής γλώσσας,

¹⁸ <https://www.etymonline.com/search?q=revolution>

επισημαίνοντας, ωστόσο, ότι οι αναφερόμενες διαγλωσσικές σημασιολογικές αντιστοιχίες είναι κατά προσέγγιση, αφού η νεοελληνική γλώσσα, σε σύγκριση με την ιταλική, διαθέτει πολύ λιγότερους όρους για να περιγράψει τα σχετικά φαινόμενα, ενώ και οι υφολογικές συμβάσεις της είναι συχνά διαφορετικές.

Ανατρέχοντας, λοιπόν, σε διάφορα διαδικτυακά λεξικά της ιταλικής¹⁹, διαπιστώνει κανείς ότι οι διαφορές και οι σχέσεις ανάμεσα στις έννοιες που κατασημαίνουν οι ως άνω όροι μοιάζουν να είναι, λίγο-πολύ, οι ακόλουθες (οι όροι παρουσιάζονται σε τυχαία σειρά, αρχίζοντας, ωστόσο, με τον όρο *rivoluzione* ως βασικό θέμα της συζήτησης):

α) ο ετυμολογικά λόγιος²⁰ και χρηστικά ουδέτερος όρος *rivoluzione* δηλώνει ένα κίνημα οργανωμένο και βίαιο που επιδιώκει την εγκαθίδρυση νέας κοινωνικής και/ή πολιτικής τάξης και, στη νεοελληνική γλώσσα, αποδίδεται πάγια με τον όρο *επανάσταση*.

β) ο ετυμολογικά μη λόγιος και χρηστικά ουδέτερος όρος *rivolta* δηλώνει ένα ενστικτώδες και βίαιο συλλογικό κίνημα κοινωνικής και/ή πολιτικής ανταρσίας κατά της καθεστηκίας τάξης, άρα στη νεοελληνική γλώσσα αποδίδεται καλύτερα με τον όρο *βίαιος ξεσηκωμός* ή, σε πιο λόγια συμφραζόμενα, *βίαιη εξέγερση*.

γ) ο ετυμολογικά ημιλόγιος και χρηστικά ουδέτερος όρος *sollevazione* δηλώνει γενικότερα τον *ξεσηκωμό*, την *εξέγερση*, αλλά χωρίς αναφορά στον βίαιο ή μη χαρακτήρα της ή στη διάρκειά της ή τους στόχους της, άρα στη νεοελληνική γλώσσα αποδίδεται καλύτερα με τον όρο *ξεσηκωμός* ή, σε πιο λόγια συμφραζόμενα, *εξέγερση*.

δ) ο ετυμολογικά λόγιος και χρηστικά ουδέτερος όρος *ribellione* δηλώνει την αντίδραση και/ή την ανυπακοή που ακολουθεί την όξυνση ή την καταστολή, η οποία μπορεί –αλλά δεν είναι απαραίτητο– να λάβει και ένο-

¹⁹ Βλ. π.χ. www.garzantilinguistica.it, www.grandidizionari.it, www.scuolissima.com, www.treccani.it. Ευχαριστώ, επίσης, τον εκλεκτό συνάδελφο Ηλία Σπυριδωνίδη, (μεταξύ άλλων) καθηγητή της ιταλικής γλώσσας, με τον οποίο ανταλλάξαμε γόνιμες απόψεις όσον αφορά τις σημασιολογικές και υφολογικές διαφορές ανάμεσα στους σχετικούς όρους.

²⁰ Για το ετυμολογικό και το χρηστικό κριτήριο διάκρισης της λογιότητας των λέξεων βλ. π.χ. Π.Γ. ΚΡΙΜΠΑΣ, «Ψευδολόγιοι τύποι και υπερδιόρθωση στη Νεοελληνική Κοινή με βάση τα επίπεδα γλωσσικής ανάλυσης», στο Α. ΦΛΙΑΤΟΥΡΑΣ & Α. ΑΝΑΣΤΑΣΙΑΔΗ-ΣΥΜΕΩΝΙΔΗ (επιμ.), *Από τον οίκο στο σπίτι και τανάπαλιν... Το λόγιο επίπεδο στη σύγχρονη νέα ελληνική. Θεωρία, Ιστορία, Εφαρμογή*, Αθήνα: Πατάκη, 2019, σ. 75 και σημ. 113 [57-126].

πλη μορφή, άρα στη νεοελληνική αποδίδεται καλύτερα με τους όρους *ανταρσία*, *στάση* ή, σε πιο δημώδη και/ή ιστορικά συμφραζόμενα, *ρεμπελιό* (πβ. 4.1).

ε) ο ετυμολογικά και χρηστικά λόγιος όρος *sedizione* δηλώνει ό,τι και ο προηγούμενος όρος, αλλά αναφέρεται συνήθως σε βίαιη και, λίγο-πολύ, οργανωμένη μορφή δράσης, άρα στη νεοελληνική γλώσσα αποδίδεται καλύτερα με τους όρους *βίαιη στάση*, *βίαιη εξέγερση*.

στ) ο ετυμολογικά μη λόγιος και χρηστικά ουδέτερος όρος *sommossa* ή, παλαιότερα, *sommovimento* (που δήλωνε επίσης την υποκίνηση), δηλώνει ό,τι και ο προηγούμενος όρος, αλλά τα χαρακτηριστικά της έννοιας, σε τούτη την περίπτωση, είναι ο πιο απρόβλεπτος και λιγότερο οργανωμένος και ομοιογενής χαρακτήρας της εξέγερσης, άρα στη νεοελληνική γλώσσα αποδίδεται καλύτερα με τους όρους *ταραχή/-ές*, *αναταραχή*.

ζ) ο ετυμολογικά και χρηστικά λόγιος όρος *insurrezione* δηλώνει ό,τι και οι τρεις προηγούμενοι όροι, αλλά αναφέρεται σε ευρύτερης έκτασης δράση και στη νεοελληνική γλώσσα αποδίδεται καλύτερα, ανάλογα με τα συμφραζόμενα, με τους όρους *εξέγερση*, *ξεσηκωμός*, *στάση*, *ανταρσία*, *ακόμα* και *επανάσταση*.

η) ο ετυμολογικά λόγιος και χρηστικά ουδέτερος όρος *moto*, ιδίως όταν συνοδεύεται, για περισσότερη σαφήνεια, από το επίθετο *popolare*, δηλώνει ό,τι και ο όρος *sommossa*, αλλά χωρίς αναφορά στον βίαιο ή μη χαρακτήρα ή στους στόχους της δράσης, άρα στη νεοελληνική γλώσσα αποδίδεται καλύτερα με τους όρους *(λαϊκός) ξεσηκωμός*, *(λαϊκή) εξέγερση*.

θ) οι ετυμολογικά ημιλόγιοι, χρηστικά λόγιοι και, σήμερα, όχι τόσο εύχρηστοι όροι *ammutinamento* / *ammotinamento* και *ammutinazione* / *ammotinazione* (στους διάφορους τύπους τους) είναι συνηθέστεροι ως νομικοί όροι, κυρίως όταν πρόκειται για ανυπακοή/ανταρσία σε πολεμικό ή εμπορικό πλοίο, άρα στη νεοελληνική γλώσσα αποδίδονται καλύτερα με τον όρο *ανταρσία*.

ι) ο ετυμολογικά και χρηστικά λόγιος όρος *sonversione* αναφέρεται κυρίως στο αποτέλεσμα και λιγότερο στη διαδικασία και δηλώνει τη βαθιά και βίαιη μεταβολή μιας καθεστηκυίας τάξης, ιδίως στο κοινωνικό και πολιτικό πεδίο, άρα στη νεοελληνική γλώσσα αποδίδεται καλύτερα με τον όρο *ανατροπή*.

ια) ο ετυμολογικά μη λόγιος και χρηστικά ουδέτερος όρος *rivolgimento* είναι απόλυτα συνώνυμος με τον αμέσως προηγούμενο, άρα στη νεοελληνική γλώσσα αποδίδεται καλύτερα, παρομοίως, με τον όρο *ανατροπή*.

4. Οι... ρίζες της επανάστασης (1): ρομανικές γλώσσες και
λατινογενείς ευρωπαϊσμοί σε μη ρομανικές γλώσσες

Όχι μόνο λόγω της πρωτοπορίας της ιταλικής και γαλλικής στην πολιτική χρήση των σχετικών όρων, αλλά και λόγω της γενικότερης ακτινοβολίας της λατινικής και των απογόνων της ρομανικών γλωσσών ως συνδετικής ύλης ανάμεσα στους λαούς της Ευρώπης μεταξύ τους και με την κλασική αρχαιότητα, οι ιταλικοί όροι που αναφέρθηκαν παραπάνω έχουν, συνήθως, το ετυμολογικό αντίστοιχό τους στις περισσότερες ευρωπαϊκές γλώσσες. Είναι, δηλαδή, ευρωπαϊσμοί²¹. Στη συνέχεια αυτής της ενότητας θα παρουσιαστούν αυτοί ακριβώς οι λατινικής-ρομανικής αρχής ευρωπαϊσμοί που δηλώνουν την επανάσταση και τις συναφείς έννοιες στις πρότυπες ρομανικές ινδοευρωπαϊκές, μη ρομανικές ινδοευρωπαϊκές και μη ινδοευρωπαϊκές ευρωπαϊκές γλώσσες ξεκινώντας, όπως αναφέρθηκε, από τις απώτατες ινδοευρωπαϊκές ρίζες τους, περνώντας από τη λατινική και καταλήγοντας (χωρίς αναφορά ενδιάμεσων σταδίων για λόγους χώρου) στις σύγχρονες πρότυπες γλώσσες.

4.1 (;) Ετυμολογική οικογένεια της ινδοευρωπαϊκής ρίζας
deh₂w*-/dəw*- 'τραυματίζω· καταστρέφω· καίω'

Στη συγκεκριμένη ρίζα ενδέχεται να ανάγεται η (γενικά θεωρούμενη σκοτεινού ή αβέβαιου ετύμου) παλαιολατινική λέξη *duellūm* 'μάχη', που, με τη σειρά της, εξελίχθηκε στη γνωστή λατινική λέξη *bēllūm* 'μάχη· πόλεμος' (όπως *dūis* > *bīs* 'δισ, δύο φορές')²². Ο αρχαϊκός τύπος *duellūm*, που

²¹ Για την έννοια των *ευρωπαϊσμών* (europeismi, Europeanisms), δηλαδή μιας κατηγορίας διεθνισμών (internazionalismi, internationalisms) –συνήθως όρων– με κοινό έτυμο σε όλες τις ευρωπαϊκές γλώσσες, το οποίο, πολύ συχνά, είναι ελληνικό, λατινικό ή ελληνολατινικό, βλ. Α. KIRKNESS, «The etymology of Europeanisms, or: lexicographers' difficulties with 'lexicographer'», στο R.R.K. HARTMANN (επιμ.), *LEXeter '83 PROCEEDINGS: Papers from the International Conference on Lexicography at Exeter*, Τύμπιγκεν: Max Niemeyer, 1984, σσ. 109-116.

²² Στην ελληνική αυτή η ρίζα (ή παραλλαγές της) απαντά (με ποικίλους βαθμούς αβεβαιότητας ως προς τη μεταξύ τους σύνδεση) σε λέξεις όπως *δαίω* 'καίω (μεταβατικό)', *δαίς* 'μάχη', *δύη* 'πόνος· δυστυχία'. Μια άλλη πιθανότητα είναι η λέξη *duellūm* (> *bellum*) να ανάγεται στην ινδοευρωπαϊκή ρίζα **deyn-* 'φόβος, δέος· μίσος, απέχθεια', οπότε θα είναι

τον Μεσαίωνα ήταν σε χρήση στην ποίηση, παρασυνδέθηκε με τη λέξη *dūō* ‘δύο’ και κατέληξε να σημαίνει ‘μάχη ανάμεσα σε δύο άτομα’. Παράγωγες της λέξης *bēllūm* είναι και οι λατινικές λέξεις *rēbellis* ‘ανάρτης, στασιαστής’, και *rēbelliō* ‘ανταρσία, εξέγερση, στάση’ (< *rē-* ‘ανα-, αντι-’ + *bēll[ūm]* ‘πόλεμος’ + *-iō* = επίθημα που σχηματίζει ρηματικά ουσιαστικά). Η λατινική λέξη *rēbelliō* έδωσε, μεταξύ άλλων, τις εξής λέξεις στις σύγχρονες πρότυπες ευρωπαϊκές γλώσσες:

Στις ρομανικές γλώσσες, ως λόγιο λατινικό ή διαρομανικό έκτυπο (*calco interromanzo*), ο όρος εμφανίζεται με τη μορφή *ribellione* (ιταλική), *rebellion* (γαλλική), *rebeliōn* (ισπανική, γαλικιανή), *rebelião* (πορτογαλική), *rebel-lió* (καταλανική), *rebeliune* (ρουμανική), *rebelliun* (ραιτορομανική).

Στη νεοελληνική γλώσσα, ως δημώδες δάνειο από το βενετικό *rebeliōn* (εξέλιξη του λατινικού *rēbelliō*), ο όρος εμφανίζεται με τη μορφή *ρεμπελιό*.

Στις γερμανικές γλώσσες, ως δάνειο από τα λατινικά και/ή τα γαλλικά, ο όρος εμφανίζεται με τη μορφή *rebellie* (ολλανδική), *rebellion* (αγγλική, σουηδική, δανική, νορβηγική), *Rebellion* (γερμανική), *reboelje* (φρισιική).

Στις βαλτοσλαβικές γλώσσες, ως λόγιο λατινικό, διασλαβικό ή γερμανικό δάνειο, ο όρος –σήμερα απαρχαιωμένος ή μειωτικός– εμφανίζεται με τη μορφή *rebelie* (τσεχική), *rebélia* (σλοβακική), *rebelia* (πολωνική), *реβeлия* (ρωσική, βουλγαρική), *ребeлпион* (ρωσική), *ребeлпион* (βουλγαρική), *ребeлпiя* (σερβική, σλαβομακεδονική), *rebelija* (κροατική, βοσνιακή, μαυροβουνιακή, λιθουανική), *ребeлiя* (ουκρανική).

Στις κελτικές γλώσσες, ως αγγλικό δάνειο, ο όρος εμφανίζεται με τη μορφή *reibiliún* (ιρλανδική).

συγγενική με τα ελληνικά *δέος*, *δειλός*, *δείμα*, *δειμός*, *δεινός*, *δέδοικα*, ίσως και με το λατινικό *dīrus* (αν υποθεθεί πρωτοϊταλικό **deiros* < ινδοευρωπαϊκό **dweyros*). Πβ. ωστόσο M. DE VAAN, *Etymological Dictionary of Latin and the other Italic Languages* (= Leiden Indo-European Etymological Dictionary 7), Λέιντεν-Βοστώνη: Brill, 2008, λήμμα *bellum*, όπου ευννοείται η πιθανότητα ο όρος *bellum* ‘πόλεμος’ να συνιστά ευφημισμό από το *bellus*, υποκοριστικό του *bonus* (< **dwenos* > **dwenlos* > **dwellos* > *bellus*) ‘καλός, γενναίος’.

Στις φιννοουγγρικές γλώσσες, ως λόγιο λατινικό και/ή γερμανικό δάνειο, ο όρος –σήμερα απαρχαιωμένος– εμφανίζεται με τη μορφή *rebellió* (ουγγρική).

Στις σημιτικές γλώσσες και, συγκεκριμένα, στη μαλτέζικη, ο όρος εμφανίζεται, ως ιταλικό δάνειο, με τη μορφή *ribelljuni* (< *ribellione*).

Στη βασκική (μη ινδοευρωπαϊκή) γλώσσα, ως ισπανικό δάνειο, ο όρος εμφανίζεται με τη μορφή *errebelio* (< *rebelión*).

Πέρα από το παράγωγο της *rëbëlliō*, η ίδια η λατινική λέξη *rëbëllis* έδωσε, ως δάνεια, το *rhyfel* ‘πόλεμος’ (ουαλική), που, σε σύνθεση με το πρόθημα *gwrth* ‘εναντίον, κατά’ δίνει τον ουαλικό όρο *gwrthrhysel* ‘εξέγερση, ξεσηκωμός, ανταρσία’, καθώς και το *reubal* ‘αντάρτης, ρέμπελος’ (γαελική), που έχει ως παράγωγο (με το επίθημα *-ach* που σχηματίζει επίθετα) το *reubalach* ‘αντάρτης, ρέμπελος’, το οποίο, με τη σειρά του (σε σύνθεση με το επίθημα *-d* που σχηματίζει ουσιαστικά) έδωσε τον όρο *reubalachd* ‘εξέγερση, ξεσηκωμός, ανταρσία’. Επίσης, το *rëbëllis* έδωσε, μέσω του γαλλικού *rebelle* ‘αντάρτης, ρέμπελος’, το αλβανικό *rebel*, παράγωγο του οποίου είναι το ρήμα *rebeloj*, που (με το επίθημα *-im* που σχηματίζει ρηματικά ουσιαστικά) έδωσε το *rebelim* ‘εξέγερση, ξεσηκωμός’.

4.2 Ετυμολογική οικογένεια της ινδοευρωπαϊκής ρίζας **h₁éy-* ‘βαδίζω· πηγαίνω’

Στη συγκεκριμένη ρίζα ανάγεται το λατινικό ρήμα *ire* ‘πηγαίνω· κινούμαι’, παράγωγο του οποίου είναι το ρηματικό ουσιαστικό *itio* ‘πηγαίμος, πορεία, κίνηση’²³. παράγωγο του τελευταίου (με το πρόθημα *sēd-*, που δηλώνει αποχωρισμό, απομάκρυνση) είναι το ουσιαστικό *seditio* ‘εξέγερση, ξεσηκωμός’. Αυτός ο λατινικός όρος έδωσε, μεταξύ άλλων, τις εξής λέξεις στις σύγχρονες πρότυπες ευρωπαϊκές γλώσσες:

Στις ρομανικές γλώσσες, ως λόγιο λατινικό ή διαρομανικό έκτυπο ο όρος εμφανίζεται με τη μορφή *sedizione* (ιταλική), *sédition* (γαλλική), *sedición* (ισπανική, γαλικιανή), *sedição* (πορτογαλική), *sedició* (καταλανική), *seditiune* (ρουμανική), *sediziun* (ραιτορομανική).

Στις γερμανικές γλώσσες, ως δάνειο από τα λατινικά και/ή τα γαλλικά, ο όρος εμφανίζεται με τη μορφή *seditie* (ολλανδική), *sedition* (αγγλική,

²³ Στην ελληνική αυτή η ρίζα απαντά στο ρήμα *είμι* ‘πηγαίνω’ και τα παράγωγα και σύνθετά του (*εισιτήριο*, *εξιτήριο*, *αμαξιτός* κ.λπ.).

σουηδική, δανική), *sedisjon* (νορβηγική), *Sedition* (γερμανική), *sedysje* (φρισιική).

Στις βαλτοσλαβικές γλώσσες, ως λόγιο λατινικό, διασλαβικό ή γερμανικό δάνειο, ο όρος εμφανίζεται με τη μορφή *sedycja* (πολωνική), *ceduimja* (ρωσική, βουλγαρική), *ceduimja* (σερβική, σλαβομακεδονική), *sedicija* (κροατική, βοσνιακή, μαυροβουνιακή, λιθουανική). *sedīcija* (λετονική).

Στην αλβανική γλώσσα, ως λόγιο ιταλικό δάνειο, ο όρος εμφανίζεται με τη μορφή *sedicion* (< *sedizione*).

Στις σημιτικές γλώσσες και, συγκεκριμένα, στη μαλτέζικη, ο όρος εμφανίζεται, ως ιταλικό δάνειο, με τη μορφή *sedizzjuni* (< *sedizione*).

Στη βασκική (μη ινδοευρωπαϊκή) γλώσσα, ως ισπανικό δάνειο, ο όρος εμφανίζεται με τη μορφή *sedizio* (< *sedición*).

4.3 Ετυμολογική οικογένεια της ινδοευρωπαϊκής ρίζας **h₁leng^{wh-}* ‘ελαφρύς’

Από τη συγκεκριμένη ρίζα προέρχεται το λατινικό επίθετο *lēvis* ‘ελαφρύς’²⁴, το οποίο έδωσε, με τη σειρά του, το ρήμα *lēvāre* ‘σηκώνω’ (επειδή κάτι που είναι ελαφρύ σηκώνεται εύκολα). Παράγωγο του συγκεκριμένου ρήματος είναι το ρήμα *sūblevāre* ‘σηκώνω από κάτω· υποστηρίζω, ενθαρρύνω, βοηθάω· ελαφρύνω, ανακουφίζω’²⁵, από το οποίο προέρχονται δύο ρηματικά ουσιαστικά, με αρχική σημασία ‘ελάφρυνση· ξαλάφρωμα, ανακούφιση’: α) *sūblevātīō*, από το οποίο στις ρομανικές γλώσσες προέρχονται, ως λόγια δάνεια σε διάφορους βαθμούς ενσωμάτωσης, οι όροι *sollevazione* (ιταλική), *sublevación* (ισπανική, γαλικιανή), *sublevação* (πορτογαλική), *sublevació* (καταλανική), *sullevaziun* (ραιτορομανική) και β) *sūblevāmēntūm*, από το οποίο προέρχεται, ως λόγιο δάνειο, το *soulèvement* (γαλλική), καθώς και οι παλαιότεροι και/ή σε αχρησία όροι *sollevamento* (ιταλική, σήμερα μόνο με τη σημασία ‘ανύψωση, άρση’), *sublevamiento* (ισπανική), *sublevamento* (πορτογαλική, γαλικιανή), *sublevament* (καταλανική), *sullevament* (ραιτορομανική), αν και είναι πιθανός και ο δευτερογενής σχηματισμός τουλάχιστον ορισμένων από τους ως άνω

²⁴ Στην ελληνική αυτή η ρίζα απαντά στις λέξεις *ελαχύς*, *ελαφρύς* και τα παράγωγά τους (*ελαφρύνω*, *ελάττων/ελάσσων*, *ελαττώνω*, *ελάττωμα* κ.λπ.).

²⁵ Στην ιταλική αυτό το ρήμα συνεχίζεται με τη μορφή *sollevare* ‘σηκώνω, υψώνω· ξεσηκώνω· υψώνω νοερά προς τον ουρανό, όπως την προσευχή προς τον Θεό’.

ρομανικούς τύπους, απευθείας από τα ρήματα *sollevar*, *sublevar*, *soulever* με την προσθήκη των επιθημάτων *-zione/-ción/-çāo/-ció* (< λατινικό *-tĭō*) και *-ment* (< λατινικό *-mĕntĭm*). Στο ίδιο λατινικό επίθετο (*lĕvĭs*) ανάγονται και οι βηρορομανικοί όροι *levantamiento* ‘ξεσηκωμός, εξέγερση’ (ισπανική) και *levantamento* (πορτογαλική, γαλικιανή) (< *levantar* ‘σηκώνω’).

Στις γερμανικές γλώσσες, ως δάνειο από τα λατινικά και/ή τα γαλλικά, ο όρος –ήμερα απαρχαιωμένος– εμφανίζεται ιστορικά ως *sublevament* (σουηδική), *Sublevament* (γερμανική), ιδίως σε ιστορικές αναφορές σε γαλλικές επαναστάσεις²⁶.

Στις σημιτικές γλώσσες και, συγκεκριμένα, στη μαλτέζικη, ο όρος εμφανίζεται ως *sollevament*, δάνειο από τον παλαιότερο ιταλικό όρο *sollevamento*.

4.4 Ετυμολογική οικογένεια της ινδοευρωπαϊκής ρίζας **h₃reg-* ‘στήνω, ορθώνω’

Από τη συγκεκριμένη ρίζα προέρχεται το λατινικό ρήμα *rĕgĕre* ‘(καθ’)οδηγώ· διεθύνω, διοικώ, κυβερνώ’²⁷. Από το συγκεκριμένο ρήμα προέρχεται το ρήμα *sŭbrĭgĕre* (< *sŭb-* ‘υπο-’ + *rĕgĕre* ‘ηγούμαι, κυβερνώ’), το οποίο εξελίχθηκε (με αφομοίωση [br] > [r:]) σε *sŭrrĭgĕre* και, κατόπιν (με συγκοπή [rig] > [rg]), σε *sŭrgĕre* ‘σηκώνομαι· μεγαλώνω· ορθώνω, ανεγείρω’. Παράγωγο του *sŭrgĕre* είναι, με τη σειρά του, το λατινικό ρήμα *ĭnsŭrgĕre* ‘ξεσηκώνομαι, εξεγείρομαι (εναντίον)’²⁸, μέσω σύνθεσης με το

²⁶ Βλ. π.χ. F. HELLER (επιμ.), *Militairische Korrespondenz des prinzen Eugen von Savoyen: aus österreichischen Original-Quellen: zweiter Band (Jahr 1703 bis Ende August 1705)*, Βιέννη: Carl Gerold, 1848, σ. 211. Όσον αφορά τις βαλτοσλαβικές γλώσσες, μαρτυρούνται ιστορικά οι νομικοί όροι *sublewacja* (πολωνική) (βλ. π.χ. https://pl.wikisource.org/wiki/Encyklopedia_staropolska/Sublacja) και *sublevacija* (λιθουανική) (βλ. π.χ. https://www.europeana.eu/en/item/2021803/MAB04_000051657), που διατηρούν τη βασική σημασία του λατινικού *sŭblevātĭō*, δηλαδή ‘ελάφρυνση’.

²⁷ Στην ελληνική αυτή η ρίζα απαντά στο ρήμα *ὀρέγω* ‘φτάνω με το χέρι· απλώνω το χέρι· δίνω· λαχταρώ· παίρνω’ και στα παράγωγά του (*ὀρέγομαι*, *ὄρεξις*, *ὄρεκτικός* κ.λπ.). Η σημασιολογική σχέση της ὀρθωσης με το τεντωμένο χέρι, όπως και με την καθοδήγηση (‘δείχνω τον δρόμο με το χέρι’) είναι προφανής.

²⁸ Το ιταλικό ρήμα *ĭnsorgere*, αν και ὁμοίας προέλευσης, σημαίνει ‘εκδηλώνομαι, εμφανίζομαι’ και όχι ‘εξεγείρομαι’. Είναι, δηλαδή, σημασιολογικά ψευδοφίλιος όρος (*amico falso*) για τις άλλες ρομανικές γλώσσες.

πρόθημα *in-* ‘εν-’. Από το σύνθετο αυτό ρήμα προέρχεται το ρηματικό ουσιαστικό *insúrrēctiō* ‘ξεσηκωμός, εξέγερση’.

Στις ρομανικές γλώσσες, ως λόγιο όψιμο λατινικό ή διαρομανικό έκτυπο, ο όρος εμφανίζεται με τη μορφή *insurrezione* (ιταλική), *insurrection* (γαλλική), *insurrección* (ισπανική, γαλικιανή), *insurreição* (πορτογαλική), *insurrecció* (καταλανική), *insurecție* (ρουμανική), *insurrezziun* (ραιτορομανική). Επίσης, στις ρομανικές γλώσσες συναντάμε και μεταγενέστερους, δευτερογενείς τύπους ρηματικών ουσιαστικών από τα οικεία ρομανικά ρήματα (ισπανικό/πορτογαλικό/καταλανικό *insurgir*, γαλλικό *insurger*, ρομανικό *insurge*, όλα αναγόμενα αμέσως ή εμμέσως στο *insürgēre*) με εξελίξεις του λατινικού επιθήματος *-tiā*: *insurgencia* (ισπανική, γαλλικανική), *insurgéncia* (πορτογαλική), *insurgéncia* (καταλανική), *insurgence* (γαλλική), *insurgență* (ρουμανική)²⁹.

Στις γερμανικές γλώσσες, ως λόγια δάνεια από τη λατινική και/ή τη γαλλική, οι δύο αυτοί όροι εμφανίζονται ως *insurrectie* (ολλανδική), *insurrection* και *insurgency* (αγγλική), *insurrection* (σουηδική, δανική) *insurreksjon* (νορβηγική), *Insurrektion* (γερμανική).

Στις βαλτοσλαβικές γλώσσες, ως λόγια λατινικά, διασλαβικά ή γερμανικά δάνεια, οι δύο αυτοί όροι εμφανίζονται ως *insurekcie* (τσεχική), *insurekcija* (σλοβακική), *insurekcja* (πολωνική), *инсуррекция* και *инсургенция* (ρωσική), *инсурекција* και *инсургенција* (σερβική, σλαβομακεδονική), *insurekcija* και *insurgencija* (κροατική, βοσνιακή, μαυροβουνιακή, λιθουανική), *инсуррекция* (ουκρανική).

Στις φιννοουγγρικές (μη ινδοευρωπαϊκές) γλώσσες ο πρώτος όρος, ως λόγιο δάνειο από τη λατινική, εμφανίζεται ιστορικά με τη μορφή *insurrekció* (ουγγρική), σήμερα σε αχρησία.

Στη βασκική (μη ινδοευρωπαϊκή) γλώσσα, ως ισπανικό δάνειο, οι δύο αυτοί όροι εμφανίζονται με τη μορφή *insurrekzio* (< *insurrección*) και *insurgentzia* (< *insurgencia*).

4.5 Ετυμολογική οικογένεια της ινδοευρωπαϊκής ρίζας **mew-* ‘κινώ, κουνάω’

²⁹ Το ιταλικό *insorgenza* (< *insorgere*), αν και όμοιας προέλευσης, σημαίνει ‘εκδήλωση, εμφάνιση’ και όχι ‘εξέγερση’. Βλ. προηγούμενη υποσημείωση.

Από τη συγκεκριμένη ρίζα προέρχεται το λατινικό ρήμα *mōnēre* ‘κουνάω, κινώ’³⁰, από του οποίου τη μεν κλασική παθητική μετοχή (*mōtus/-a/-um*) προέρχεται το λόγιο δάνειο *moto* (ιταλική), τη δε δημώδη παθητική μετοχή (*movita*, θηλυκό γένος) προέρχονται οι κληρονομημένοι τύποι *meute* και (σε σύνθεση με το πρόθημα *é-* < λατινικό *ex-*) *émeute* (γαλλική)· ο τύπος *meute*, με το παραγωγικό επίθημα *-in*, έδωσε τον τύπο *mutin*, ο οποίος, με τη σειρά του, έδωσε το ρήμα *mutiner* ‘στασιάζω, εξεγείρομαι’, παράγωγο του οποίου είναι ο γαλλικός όρος *mutinerie* ‘στάση, ανταρσία’· από το γαλλικό *mutiner*, ως λόγια ή δημώδη δάνεια (ανάλογα με τη γλώσσα και τον τύπο), προέρχονται, πολυάριθμοι όροι τόσο στις ρομανικές, όσο και στις γερμανικές και, μέσω της ιταλικής, σε μία σημιτική γλώσσα. Επίσης, από την παθητική μετοχή *sommosso/-a* του ιταλικού ρήματος *sommuovere* ‘αναταράσσω με ορμή, τινάζω· υποκινώ ταραχή’, που προέρχεται από το λατινικό ρήμα *sūmmōnēre* ‘ξαποστέλνω· απομακρύνω· εξορίζω· αποδιώχνω’, παράγωγο (με το πρόθημα *sūb-* ‘υπο-, από κάτω προς τα πάνω’) του *mōnēre*, προέρχεται, με τη σειρά του, ο όρος *sommossa*, ο οποίος δεν έχει ετυμολογικό αντίστοιχο σε άλλη ρομανική γλώσσα· επίσης, το ρηματικό ουσιαστικό του ίδιου ρήματος, *sommonimento*, είναι παλαιότερο συνώνυμο του όρου *sommossa*.

Στις ρομανικές γλώσσες, η ρίζα εμφανίζεται στο γαλλικό *mutinerie* και στα γαλλικά δάνεια *motín* (ισπανική, γαλικιανή), *motim* (πορτογαλική), *motí* (καταλανική), καθώς και στα ρηματικά ουσιαστικά *ammutinamento/ammotinamento* και *ammutinazione/ammotinazione* (ιταλική) του ρήματος *ammutinarsi/ammotinarsi*, το οποίο είναι λόγιο δάνειο από το ισπανικό *amotinarse* που, με τη σειρά του, είναι παράγωγο του *motín*· άρα στην ιταλική παρατηρείται μόνο έμμεσος δανεισμός από τη γαλλική ως προς τους συγκεκριμένους όρους.

Στις γερμανικές γλώσσες, ως δάνειο, το μεν γαλλικό *mutin* εμφανίζεται με τη μορφή *mutiny* (αγγλική), το δε παλαιό γαλλικό παράγωγο *meuterie* (< *meute*) εμφανίζεται με τη μορφή *muiterij* (ολλανδική, φρισική), *Meuterei* (γερμανική), *myteri* (σουηδική), *mytteri* (δανική, νορβηγική).

³⁰ Στην ελληνική αυτή η ρίζα απαντά στο δωρικό ρήμα *ἀμεύσασθαι* (απαρέμφατο αορίστου του αμάρτυρου **ἀμεύομαι*) ‘(δια)κινώ· ανταλλάσσω· υπερέχω’ και στο ρήμα *ἀμύνω* ‘αποθώ’ (και στα παράγωγά τους *ἀμεύσιμος*, *ἄμυνα* κ.λπ.).

Στις σημαντικές γλώσσες και, συγκεκριμένα, στη μαλτέζικη, η ρίζα εμφανίζεται, ως ιταλικό δάνειο, στον όρο *ammutinament* (< *ammutinamento*).

4.6 Ετυμολογική οικογένεια της ινδοευρωπαϊκής ρίζας **welH-* ‘γυρίζω, περιστρέφω· τυλίγω· στρογγυλεύω’

Από αυτή τη ρίζα προέρχεται το λατινικό ρήμα *vōlvĕre* ‘(κατρα)κυλώ (αμετάβατο)’³¹, παράγωγο του οποίου είναι το λατινικό ρήμα *rĕvōlvĕre* ‘περιστρέφομαι· επιστρέφω στο σημείο εκκίνησης (μετά από κυκλική τροχιά)’· το ρηματικό ουσιαστικό αυτού του ρήματος είναι το όψιμο λατινικό *rĕvōlūtĭō* ‘περιστροφή· επιστροφή στο σημείο εκκίνησης (μετά από κυκλική τροχιά)’, από το οποίο, όπως προαναφέρθηκε, προέρχεται ως λόγιο δάνειο και το ιταλικό *rivoluzione*. Ωστόσο, το ρήμα *rĕvōlvĕre* εξελίχθηκε στο ιταλικό ρήμα *rivolgere*, η παθητική μετοχή του οποίου (*rivolto/-a* < κοινή λατινική *revolūtus/-a*) έδωσε το ουσιαστικό *rivolta*, το οποίο, με τη σειρά του, έδωσε το ρήμα *rivoltare*. Έτσι, προκύπτει η ακόλουθη εικόνα στις πρότυπες ευρωπαϊκές γλώσσες όσον αφορά τους δύο όρους (διεθνισμούς) που αμέσως ή εμμέσως ανάγονται, αντίστοιχα, στα λατινικά *rĕvōlūtĭō* και *revolūta*:

Στις ρομανικές γλώσσες ο μεν πρώτος όρος, ως λόγιο δάνειο από τη λατινική και (για όλες τις ρομανικές γλώσσες πλην της γαλλικής) σημασιολογικό δάνειο από τη γαλλική, εμφανίζεται με τη μορφή *rivoluzione* (ιταλική), *révolution* (γαλλική), *revolución* (ισπανική, γαλικιανή), *revolução* (πορτογαλική), *revolució* (καταλανική), *revoluție* (ρουμανική), *revoluziun* (ραιτορομανική), ο δε δεύτερος όρος, ως διαρομανικό έκτυπο με αφετηρία την ιταλική και/ή (τουλάχιστον στην περίπτωση της ρουμανικής) τη γαλλική, εμφανίζεται με τη μορφή *révolte* (γαλλική), *revuelta* (ισπανική), *revolta* (πορτογαλική, γαλικιανή, καταλανική, ραιτορομανική), *revoltă* (ρουμανική).

Στις γερμανικές γλώσσες, ο μεν πρώτος όρος, ως λόγιο δάνειο από τη λατινική και/ή τη γαλλική, εμφανίζεται με τη μορφή *revolutie* (ολλανδική), *revolution* (αγγλική, σουηδική, δανική), *revolusjon* (νορβηγική), *Revolution* (γερμανική), *revolúsjje* (φρισιική), ο δε δεύτερος όρος, ως δάνειο από τη γαλλική, εμφανίζεται με τη μορφή *revolt* (αγγλική ολλανδική, σουηδική,

³¹ Στην ελληνική αυτή η ρίζα απαντά στα *έλύω* ‘τυλίγω· περιστρέφω· κουλουριάζω’, *ειλύω*, *ειλέω*, *είλλω*, *είλω*, *ίλλω*, *έλισσω* ‘τυλίγω· περιστρέφω· σουσλάω (μεταβατικό)’, *έλιξ* ‘έλικας’, *ΐουλος* ‘εφηβικό πρώτο γένι· χνούδι’, και τα παράγωγά τους.

δανική, νορβηγική), *Revolt* (γερμανική). Παλαιότερα, στην αγγλική ήταν σε χρήση και ο τύπος *revoltation* (δάνειο από παλαιό γαλλικό τύπο *révotation*, ρηματικό ουσιαστικό του ρήματος *révolter* ‘επαναστατώ, εξεγείρομαι, ξεσηκώνομαι, στασιάζω’ < *révolte*). Ωστόσο, η ίδια ρίζα, όχι μέσω ρομανικών γλωσσών, έχει δώσει το β’ συνθετικό του φεροϊκού νεολογισμού (πλασμένου το 1907 από τον φερόξο δανό λόγιο Jakob Jakobsen, 1864-1918³², προφανώς ως έκτυπο από το λατινικό *rēvōlūtīō* και/ή τις εξελίξεις του) *kollvelting* ‘επανάσταση, εξέγερση, ξεσηκωμός, στάση, ανταρσία’, σύνθετο από το ουσιαστικό *koll* ‘κεφάλι’ και το ρηματικό ουσιαστικό *velting* ‘ανατροπή, αναποδογύρισμα’ του ρήματος *at velta* ‘ανατρέπω, αναποδογυρίζω’, εξέλιξη του παλαιογερμανικού **weltanǵ* ‘κυλάω (μεταβατικό)· ρίχνω’ (< **welH*).

Στις βαλτοσλαβικές γλώσσες, ο μεν πρώτος όρος, ως λόγιο δάνειο από τη λατινική, τη γαλλική, τη γερμανική και/ή τη ρωσική, εμφανίζεται με τη μορφή *revolucie* (τσεχική), *revolucia* (σλοβακική), *rewolucja* (πολωνική), *революция* (ρωσική, βουλγαρική), *рэвалюция* (λευκορωσική), *революция* (ουκρανική), *револуција* (σερβική, σλαβομακεδονική), *revolucija* (κροατική, βοσνιακή, μαυροβουνιακή, σλοβενική, λιθουανική), *revolūcija* (λετονική), ο δε δεύτερος όρος, ως δάνειο από τη γαλλική, εμφανίζεται με τη μορφή *revolta* (τσεχική, σλοβακική), *revolt* (κροατική βοσνιακή, μαυροβουνιακή), *револт* (σερβική, σλαβομακεδονική), *rewolta* (πολωνική).

Στις κελτικές γλώσσες, ως λόγια δάνεια από τη λατινική και/ή τη γαλλική έχουν περάσει οι όροι *réabhlóid* (ιρλανδική), *reabhlaid* (γαελική), *reveulzi* (βρετονική), αλλά για τους δύο πρώτους δεν φαίνεται ξεκάθαρο αν προέρχονται από το *révolution* ή το *révolte*, ή αν αποτελούν υβρίδια αυτών των δύο όρων (ίσως και με παρετυμολογική επίδραση εγχώριων ριζών)· ο βρετονικός όρος, πάντως, φαίνεται να προέρχεται από το *revolution*.

Στην αλβανική γλώσσα, ως λόγιο, εκγαλλισμένο ιταλικό δάνειο, ο πρώτος όρος εμφανίζεται με τη μορφή *revolucion* (από παλαιότερο τύπο *rivolucion* < *rivoluzione*).

Στις φιννοουγγρικές (μη ινδοευρωπαϊκές) γλώσσες ο πρώτος όρος, ως λόγιο δάνειο από τη γερμανική, εμφανίζεται με τη μορφή *revolutsioon* (εσθονική), ως λόγιο δάνειο από τη λατινική εμφανίζεται με τη μορφή

³² Βλ. <https://germanic-studies.org/Lexical-purism-neologisms-and-language-contact-in-Icelandic-and-Faroese.htm> (ανάκτηση 8-1-2023).

revoluutio (φινλανδική), ως λόγιο δάνειο από τη σουηδική εμφανίζεται με τη μορφή *revoluivndna* (σάαμι), και ως υβριδικό λόγιο δάνειο από τη λατινική μέσω γερμανικής εμφανίζεται με τη μορφή *revolúció* (ουγγρική).

Στις σημιτικές (μη ινδοευρωπαϊκές) γλώσσες, συγκεκριμένα στη μαλτέζικη, ο όρος εμφανίζεται, ως ιταλικό δάνειο, με τη μορφή *rivoluzzjoni* (< *ri-voluzione*).

Στη βασκική (μη ινδοευρωπαϊκή) γλώσσα, ο πρώτος ως ισπανικό και ο δεύτερος ως γαλλικό δάνειο, οι δύο αυτοί όροι εμφανίζονται, αντίστοιχα, με τη μορφή *erreboluzio* (< *revolución*) και *errebolta* (< *révolte*).

4.7 Ετυμολογική οικογένεια της ινδοευρωπαϊκής ρίζας **wert-* ‘στρίβω (μεταβατικό και αμετάβατο)· στρέφω· τρέπω’

Από αυτή τη ρίζα προέρχεται το λατινικό ρήμα *vĕrtĕre*, παράγωγο του οποίου (με το πρόθημα *sŭb-* ‘υπο-’) είναι το ρήμα *subvĕrtĕre* ‘ανατρέπω’, του οποίου το ρηματικό ουσιαστικό *sŭbvĕrsiō* έδωσε, μεταξύ άλλων, τους εξής όρους στις πρότυπες ευρωπαϊκές γλώσσες (αν και σε πολλές έχει πρωτίστως τη σημασία ‘υπονόμευση’ και, κατ’ επέκταση, ‘ανατροπή· εξέγερση’):

Στις ρομανικές γλώσσες, ως λόγιο λατινικό ή διαρομανικό έκτυπο, ο όρος εμφανίζεται με τη μορφή *sonversione* (ιταλική), *subversion* (γαλλική), *subversiōn* (ισπανική, γαλικιανή), *subversāo* (πορτογαλική), *subversió* (καταλανική), *subversiune* (ρουμανική), *subversiun* (ραιτορομανική).

Στις γερμανικές γλώσσες, ως δάνειο από τα λατινικά και/ή τα γαλλικά, ο όρος εμφανίζεται με τη μορφή *subversie* (ολλανδική), *subversion* (αγγλική, σουηδική, δανική), *subversjon* (νορβηγική), *Subversion* (γερμανική).

Στις βαλτοσλαβικές γλώσσες, ως λόγιο λατινικό, διασλαβικό ή γερμανικό δάνειο, ο όρος εμφανίζεται με τη μορφή *subwersja* (πολωνική), *субверсия* (ρωσική, βουλγαρική), *субверзия* (σερβική, σλαβομακεδονική), *subverzija* (κροατική βοσνιακή, μαυροβουνιακή), *subversija* (λετονική, λιθουανική).

Στην αλβανική γλώσσα, ως λόγιο γαλλικό δάνειο, ο όρος εμφανίζεται με τη μορφή *subversion*.

Στις φιννοουγγρικές (μη ινδοευρωπαϊκές) γλώσσες, ως λατινικό και/ή γερμανικό δάνειο, ο όρος εμφανίζεται με τη μορφή *szubverzió* (ουγγρική), *subversioon* (εσθονική).

Στη βασική (μη ινδοευρωπαϊκή) γλώσσα, ως ισπανικό δάνειο, ο όρος εμφανίζεται με τη μορφή *subertzio* (< *subversión*).

5. Οι... ρίζες της επανάστασης (2): μη ρομανικές γλώσσες και καθαρολογία

Παρά την προαναφερθείσα ακτινοβολία των ρομανικών γλωσσών στις γλώσσες της Ευρώπης, υπάρχουν ορισμένες ευρωπαϊκές γλώσσες, συχνά λιγότερο διαδεδομένες³³, που: α) είτε δεν δανείζονται ή δεν ευνοούν γενικώς λατινικής-ρομανικής προέλευσης όρους επειδή είχαν (ή θεωρούν ότι είχαν, με βάση κάποια γλωσσική συνέχεια) ανέκαθεν δικούς τους, β) είτε τους εγκατέλειψαν για να δημιουργήσουν πρωτογενείς ή έκτυπους νεολογισμούς και σημασιολογικά δάνεια με στοιχεία που είναι (ή δίνουν την εντύπωση ότι είναι) εγχώρια, γ) είτε χρησιμοποιούν παράλληλα τους λατινικής-ρομανικής προέλευσης με τους (θεωρούμενους) εγχώριους, προτιμώντας σαφώς τους δεύτερους. Είναι, άλλωστε, γνωστό ότι οι γλώσσες, πέρα από εργαλεία επικοινωνίας, είναι και σύμβολα³⁴. Η κοινή νεοελληνική αποτελεί ένα τέτοιο παράδειγμα, καθώς, ιδίως στα υψηλότερα επίπεδα ύφους, αποφεύγει όρους που να γίνονται αντιληπτοί ως δάνεια³⁵. Η ισλανδική και η ιρλανδική και, σε μικρότερο βαθμό, η γερμανική, η φινλανδική και η ουγγρική, πλάθουν νεολογισμούς για την αποτροπή διείσδυσης ή επικράτησης εμφανώς δάνειων όρων, συνήθως ευρωπαϊσμών, στο πλαίσιο μιας δημοκρατικής θεώρησης της ανάγκης για αμεσότερη συμμετοχή ευρύτερων στρωμάτων των πολιτών στην επιστήμη και τη διοίκηση.

5.1. Ετυμολογική οικογένεια της γοϊδελικής (προϊνδοευρωπαϊκής;) ρίζας **airc*- 'λαχτάρα· αδηφαγία, απληστία· δυσκολία, φτώχεια, ανάγκη'

³³ Βλ. π.χ. W. PÖCKL, «Internationalismen und Kleinsprachen», *Kalbotyra* 59/3 (2008), σσ. 242-252.

³⁴ Βλ. π.χ. M. OŽBOT – O. CURRIE, «Evropski jeziki: instrumenti in simboli», *Ars & Humanitas* 2/1 (2008), σσ. 65-81.

³⁵ P. G. KRIMPAS, «Latinat terminology in Modern Greek: an “intruder” or an “asset”?», *Open Linguistics* 9 (2023), σσ. 1-16.

Στις κελτικές γλώσσες, ως προς τη σημασιολογική οικογένεια που εξετάζεται εδώ, αυτή η ρίζα έδωσε τον σύνθετο όρο *ceannairc* ‘εξέγερση, ξεσηκωμός, στάση, ανταρσία’ (ιρλανδική, γαελική), που ως α’ συνθετικό έχει τη λέξη *ceann* ‘κεφάλι’ και ως β’ συνθετικό τη λέξη *airc* ‘επιθυμία, λαχτάρα· αδηφαγία, απληστία· δυσκολία, φτώχεια, ανάγκη’, μέσα από κάποια αδιαφανή, σήμερα, μεταφορά («λαχτάρα του κεφαλιού»; «απληστία του κεφαλιού»; «δυσκολία του κεφαλιού»; «κεφαλαιώδης/κορυφαία ανάγκη»);. Επειδή, ωστόσο, η βασική σημασία του όρου είναι ‘διαμάχη’ (και κατ’ επέκταση ‘εξέγερση κ.λπ.’), ίσως ο όρος να παραπέμπει στο θόλωμα και την αλαζονεία του νου, όταν κάποιος ερίζει.

5.2. Ετυμολογική οικογένεια της ινδοευρωπαϊκής ρίζας **b^held-* ‘χτυπάω’

Στις γερμανικές γλώσσες, ως προς τη σημασιολογική οικογένεια που εξετάζεται εδώ, η συγκεκριμένη ρίζα έδωσε τον ισλανδικό όρο *bylting* ‘επανάσταση’, ρηματικό ουσιαστικό του ρήματος *bylta* ‘ανατρέπω· επαναστατώ· ρίχνω στο έδαφος’. Ο συγκεκριμένος όρος είναι σημασιολογικό δάνειο του 17^ο αι. από το λατινικό *rēnōlūtīō* και/ή το γαλλικό *révolution*.

5.3. Ετυμολογική οικογένεια της ινδοευρωπαϊκής ρίζας **b^hend^h-* ‘δένω· συνδέω· δεσμεύω’

Στις σλαβικές γλώσσες, ως προς τη σημασιολογική οικογένεια που εξετάζεται εδώ, αυτή η ρίζα ανευρίσκεται στον όρο *bunt* (πολωνική, κροατική, βοσνιακή, μαυροβουνιακή), *bynt* (ρωσική, λευκορωσική, ουκρανική, σερβική, βουλγαρική, σλαβομακεδονική) ‘εξέγερση’, ο οποίος αποτελεί δάνειο από το γερμανικό *Bund* ‘σύνδεσμος, ομοσπονδία’, ρηματικό ουσιαστικό του ρήματος *binden* ‘δένω· συνδέω· δεσμεύω’. πρόκειται για σημασιολογική επέκταση που υποδηλώνει την ομαδική, συλλογική δράση μιας εξέγερσης³⁶.

5.4. (;) Ετυμολογική οικογένεια της ηχομιμητικής ρίζας **bu-* που δηλώνει μουγγάνισμα και παρόμοιους θορύβους

³⁶ Στην ελληνική αυτή η ρίζα απαντά στα *πείθω*, *πενθερός* και τα παράγωγά τους (*πίστις*, *πιθανός*, *πειθώ* κ.λπ.).

Στις σλαβικές γλώσσες (αλλά όχι και στις βαλτικές, ως προς τη σημασιολογική οικογένεια που εξετάζεται εδώ), όπως ίσως υπονοεί το ρήμα *бунить* ‘μουγγανίζω’ (ρωσική, διαλεκτικό), αυτή η ρίζα έδωσε, μέσω παλαιοσλαβικού τύπου **buna* (ίσως διαφορετικού από το ομόηχο παλαιοσλαβικό **buna* που σημαίνει ‘πρήξιμο, εξόγκωμα· κόνδυλος’, από ινδοευρωπαϊκή ρίζα **bheu-* ‘πρήζομαι, φουσκώνω’³⁷), τον παλαιότερο όρο *buna* (κροατική, βοσνιακή, μαυροβουνιακή), *бyна* (σερβική, βουλγαρική, σλαβομακεδονική) και τον συνώνυμο (και επικρατήσαντα) παράγωγο του *robuna* (κροατική, βοσνιακή, μαυροβουνιακή), *нобуна* (σερβική, σλαβομακεδονική), σε σύνθεση με το πρόθημα *ro-/no-* που δηλώνει εστίαση, μικρή διάρκεια κ.ά., που όλα έχουν τη σημασία ‘εξέγερση’: αν πράγματι κατάγονται από την ηχομιμητική ρίζα **bu-*, θα πρόκειται για μεταφορά από το βουητό και τις φωνασκίες του συγκεντρωμένου και αγριεμένου πλήθους³⁸. Αν, ωστόσο, πρόκειται για εξέλιξη του παλαιοσλαβικού τύπου **buna* ‘πρήξιμο, εξόγκωμα· κόνδυλος’, τότε ο όρος (*ro*)*buna* ανάγεται στην προαναφερθείσα ινδοευρωπαϊκή ρίζα **bheu-* (όχι **bu-*), καθότι μια μεταφορά της εικόνας του εξεγερμένου πλήθους που «φουσκώνει» και «βράζει» θα ήταν, οπωσδήποτε, δυνατή (πβ. 5.5, 5.17).

5.5. Ετυμολογική οικογένεια της πρωτοουγγρικής ρίζας **for-* ‘γυρίζω (αμετάβατο), περιστρέφομαι· βράζω (λόγω περιστροφής του νερού)’

Στις φιννοουγγρικές γλώσσες, ως προς τη σημασιολογική οικογένεια που εξετάζεται εδώ, αυτή η ρίζα έδωσε τον ουγγρικό νεολογισμό *forradalom* ‘επανάσταση’, παράγωγο του ρήματος *forr* ‘βράζω (αμετάβατο)· αρχικά: περιστρέφομαι (από τις φυσαλίδες του νερού που περιστρέφονται κατά

³⁷ Για το παλαιοσλαβικό **buna* από ινδοευρωπαϊκή ρίζα **bheu-* και τις πιθανές συνάφειές του με μη σλαβικές γλώσσες βλ. A. OREL, *A Handbook of Germanic Etymology*, Λέιντεν-Βοστώνη: Brill, 2003, σσ. 39-40. Πάντως, και η αγνώστου ετύμου ελληνική λέξη *βουνός* ‘εξόγκωμα’ (> νεοελληνικό *βουνό*), αν είναι δάνειο από βορειότερη γλώσσα (π.χ. τη θρακική), θα πρέπει να συνδέεται με το παλαιοσλαβικό **buna* και συγγενικές του, αβέβαιου ετύμου, γερμανικές λέξεις (π.χ. γερμανικό *Bohne*, αγγλικό *bean* ‘φασόλι’ κ.ά.).

³⁸ Στην ελληνική αυτή η ρίζα απαντά πιθανώς στα *βυκάνη* ‘σάλπιγγα από κέρατο’, *βύας* ‘μπούφος (πουλι)’, *βύζω* ‘φονάζω σαν μπούφος’, *βύκτης* ‘ηχηρός, παταγώδης’ και τα παράγωγά τους (αν και, τουλάχιστον ορισμένα από αυτά μπορεί να αποτελούν και ανεξάρτητους ηχομιμητικούς σχηματισμούς).

τον βρασμό)· αυτός ο όρος πιθανώς πλάστηκε από τον ούγγρο λόγιο Ferenc Kazinczy (1759-1831)³⁹, προφανώς ως σημασιολογικό δάνειο από το λατινικό *revolūtio* και/ή το γαλλικό *revolution*, αλλά και με συνδηλώσεις του κοινωνικού «βρασμού» της εξέγερσης. Η ρίζα *for- θα μπορούσε να συνδέεται γενετικά (σε επίπεδο γλωσσικής μακροοικογένειας) ή ως δάνειο με την ινδοευρωπαϊκή ρίζα *b^hrew_{h1}- 'βράζω' (ή με κάποια από τις παραλλαγές της). Για τη σημασιολογική σχέση του βρασμού με την κίνηση του πλήθους πβ. λατινικό *fērvēre*, που, εκτός από 'βράζω (αμετάβατο)· καίω (αμετάβατο)· αφρίζω', σήμαινε, μεταφορικά, και 'συρρέω, συνωθούμαι' (πβ. 5.4, 5.17).

5.6. Ετυμολογική οικογένεια της ινδοευρωπαϊκής ρίζας

*h₁ger- 'σηκώνω· ωθώ'

Στην ελληνική γλώσσα, ως προς τη σημασιολογική οικογένεια που εξετάζεται εδώ, η συγκεκριμένη ρίζα έδωσε τον λόγιο όρο *εξέγερση*, από το ελληνιστικό *ἐξέγερ(σις)* 'ξύπνημα', από το ρήμα *ἐξεγείρω* 'σηκώνω· ξυπνάω (μεταβατικό)', που είναι παράγωγο, με το πρόθημα ἐξ- 'ξε-· προς τα έξω', του ρήματος *ἐγείρω* 'σηκώνω'. Η σημερινή σημασία οφείλεται σε σημασιολογικό δανεισμό από τον δημόδη όρο *ξεσηκωμός* και/ή από το γαλλικό *soulèvement* ή το ιταλικό *sollavazione*.

Στην αλβανική γλώσσα, ως προς τη σημασιολογική οικογένεια που εξετάζεται εδώ, η συγκεκριμένη ρίζα έδωσε ίσως το β' συνθετικό του δημόδους όρου *kryengritje* 'εξέγερση', το α' συνθετικό της οποίας είναι η λέξη *krye* 'κεφάλι'· το εν λόγω β' συνθετικό είναι το ρηματικό ουσιαστικό *ngritje* 'σήκωμα, ανύψωση' του ρήματος *ngre* 'σηκώνω, υψώνω' (σύνθετο με το πρόθημα *n-* 'εν-'), το οποίο, ωστόσο, θα μπορούσε να ανάγεται και στην ινδοευρωπαϊκή ρίζα *ker_{h1}-/*kreh₁- 'μεγαλώνω (αμετάβατο), αυξάνομαι· αυξάνω'. Σε κάθε περίπτωση, ωστόσο, η εξέγερση στην αλβανική ισοδυναμεί με 'το να σηκώνεις κεφάλι', έκφραση και εικόνα που υπάρχει όμοια στη νεοελληνική ('σηκώνω κεφάλι'), πιθανότατα ως έκτυπο από την

³⁹ Βλ. συνδυαστικά τα λήμματα *forradalom*, *forr*, *forog* στο διαδικτυακό ετυμολογικό λεξικό της ουγγρικής στον ιστότοπο της εταιρείας ψηφιοποίησης Arcanum (<https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-magyar-etimologiai-szotar-F14D3/>).

αλβανική ιδιωματική έκφραση *ngre krye* ‘σηκώνω κεφάλι, εξεγείρομαι’, αν και δεν μπορεί να αποκλειστεί και η αντίστροφη φορά δανεισμού.

5.7. (;) Ετυμολογική οικογένεια της ινδοευρωπαϊκής ρίζας
**h₁rewg-* ‘βρυχώμαι, μουγκρίζω’

Στις γερμανικές γλώσσες και, συγκεκριμένα, στην αγγλική, απαντά ο αγγλικός όρος *riot* ‘εξέγερση, ξεσηκωμός, στάση, ανταρσία, (ανα)ταραχή’, δάνειο από το γαλλικό *riot(e)* ‘τσακωμός, καυγάς, λογομαχία’, το οποίο είναι αγνώστου ετύμου, αλλά θα μπορούσε να είναι εξέλιξη του *rūgītus* ‘βρυχηθμός’ (ίσως μέσω δημώδους λατινικού τύπου **rūgītus*), παραγώγου του λατινικού *rūgīre* ‘βρυχώμαι, μουγκρίζω’, το οποίο ανάγεται στην ινδοευρωπαϊκή ρίζα **h₁rewg*⁴⁰.

5.8. Ετυμολογική οικογένεια της ινδοευρωπαϊκής ρίζας
**h₂wer-* ‘σηκώνω, ορθώνω’

Στην ελληνική γλώσσα, ως προς τη σημασιολογική οικογένεια που εξετάζεται εδώ, από τη συγκεκριμένη ρίζα έχουμε τον λόγιο (ελληνιστικής αρχής) όρο *ανταρσία*, από το ρήμα *ἀνταίρω* ‘σηκώνω εναντίον (κάποιου)’, που είναι παράγωγο (με το πρόθημα *ἀντι-* ‘ἀπέναντι· εναντίον’) του ρήματος *αἴρω* ‘σηκώνω’.

5.9. Ετυμολογική οικογένεια της βασκικής ρίζας *iraul-* ‘ανατρέπω,
αναποδογυρίζω· διαταράσσω· μεταφράζω’

Στη βασκική γλώσσα, ως προς τη σημασιολογική οικογένεια που εξετάζεται εδώ, αυτή η ρίζα έδωσε τον όρο *iraultza* ‘επανάσταση’, παράγωγο του ρήματος *irauli* ‘ανατρέπω, αναποδογυρίζω· διαταράσσω· μεταφράζω’, ως σημασιολογικό δάνειο από το ισπανικό *revolución*.

5.10. Ετυμολογική οικογένεια της ινδοευρωπαϊκής ρίζας **kap-* ‘πιάνω,
γραπώνω (με κίνηση του χεριού)’

⁴⁰ Στην ελληνική αυτή η ρίζα απαντά στα *ἐρεύγομαι* ‘ρεύομαι’, *ὄρῳμαγδός* ‘θόρυβος’, *ὠρῳγή* ‘θόρυβος· βρυχηθμός, μουγκρητό’ και τα παράγωγά τους.

Στις γερμανικές γλώσσες, ως προς τη σημασιολογική οικογένεια που εξετάζεται εδώ, αυτή η ρίζα έδωσε τον αγγλικό όρο *upheaval* ‘εξέγερση, ξεσηκωμός’, ρηματικό ουσιαστικό (με επίθημα *-al* < γαλλικό *-aille*) του ρήματος *to upheave* ‘εξεγείρομαι, ξεσηκώνομαι’, που, με τη σειρά του, είναι παράγωγο (με το πρόθημα *up-* ‘ανα-, προς τα πάνω’) του ρήματος *to heave*, εξέλιξη του πρωτογερμανικού **hafjanan* ‘υψώνω, σηκώνω (κρατώντας στο χέρι)’. Η συγκεκριμένη φιννοουγγρική ρίζα είναι άσχετη με την επόμενη, ομόηχη ινδοευρωπαϊκή ρίζα (πβ. 5.11).

5.11. Ετυμολογική οικογένεια της ηχοποίητης φινλανδικής ρίζας
**kap-* ‘καλπάζω· κροταλίζω’

Στις φιννοουγγρικές γλώσσες, ως προς τη σημασιολογική οικογένεια που εξετάζεται εδώ, αυτή η ρίζα έδωσε, τον φινλανδικό όρο *karina* ‘εξέγερση, ξεσηκωμός, στάση, ανταρσία’, παράγωγο του ρήματος *karista* ‘κροταλίζω· καλπάζω, τριποδίζω’. Πρόκειται, προφανώς, για μεταφορά που βασίζεται στον θορυβώδη χαρακτήρα της εξέγερσης. Η συγκεκριμένη φιννοουγγρική ρίζα είναι άσχετη με την προηγούμενη, ομόηχη ινδοευρωπαϊκή ρίζα (πβ. 5.10).

5.12. Ετυμολογική οικογένεια της πρωτοουγγρικής ρίζας
**kälä-* ‘σηκώνομαι’

Στις φιννοουγγρικές γλώσσες, ως προς τη σημασιολογική οικογένεια που εξετάζεται εδώ, αυτή η ρίζα έδωσε τον ουγγρικό όρο *felkelés* ή *fölkelés* ‘εξέγερση, ξεσηκωμός, στάση, ανταρσία’, ρηματικό ουσιαστικό του ρήματος *felkel* ή *fölkel* ‘εξεγείρομαι, ξεσηκώνομαι, στασιάζω’, που, με τη σειρά του, είναι παράγωγο (με το πρόθημα *fel-/föl-* ‘ανα-, προς τα πάνω’) του ρήματος *kel* (παλαιότερα *kél*) ‘σηκώνομαι’. Πρόκειται, προφανώς, για έκτυπο του γερμανικού όρου *Aufstand* (πβ. 5.23). Η ρίζα **kälä-* θα μπορούσε να συνδέεται (σε επίπεδο γλωσσικής μακροοικογένειας ή ως δάνειο) με την επόμενη, ινδοευρωπαϊκή ρίζα **kelH-* ‘προεξέχω’ (πβ. 5.13).

5.13. Ετυμολογική οικογένεια της ινδοευρωπαϊκής ρίζας
**kelH-* ‘προεξέχω’

Στις βαλτικές γλώσσες (αλλά όχι και στις σλαβικές, ως προς τη σημασιολογική οικογένεια που εξετάζεται εδώ), αυτή η ρίζα έδωσε τους όρους *su-kilimas* (λιθουανική) και *sacelšanās* (λετονική) ‘εξέγερση, ξεσηκωμός, στάση, ανταρσία’, ρηματικά ουσιαστικά, αντίστοιχα, των ρημάτων *sukilti* και *sacelties* ‘εξεγείρομαι (κυριολεκτικά: συνεγείρομαι, σηκώνομαι μαζί με άλλους)’, που, με τη σειρά τους, είναι, αντίστοιχα, παράγωγα (με τα προθήματα, αντίστοιχα, *su-/sa-* ‘συν-’) των ρημάτων *kilti* (ενεργητικό αμετάβατο) και *celties* (μέσο-αυτοπαθές) ‘σηκώνομαι, υψώνομαι’ (πβ. 5.12).

5.14. Ετυμολογική οικογένεια της ινδοευρωπαϊκής ρίζας **kelh₂*- ‘σειώ, ταρακουνάω· χτυπάω· σπάω (μεταβατικό)’

Στις σλαβικές γλώσσες (αλλά όχι και στις βαλτικές, ως προς τη σημασιολογική οικογένεια που εξετάζεται εδώ), αυτή η ρίζα έδωσε τον ουκρανικό όρο *zakolom* ‘εξέγερση, ξεσηκωμός, στάση, ανταρσία, (ανα)ταραχή’⁴¹, που συνδέεται με το ρήμα *zakolomiti* (συνοπτική όψη) ‘ανακατεύω· σειώ· διαταράσσω’, που, με τη σειρά του, είναι παράγωγο του οποίου (με το πρόθημα *za-* που δηλώνει, μεταξύ άλλων, παρακολούθηση, καταδίωξη) του ρήματος *kolomiti* (< πρωτοσλαβικό **koltiti*) ‘σειώ, ταρακουνάω· χτυπάω’.

5.15. Ετυμολογική οικογένεια της πρωτοφιννικής ρίζας **kuma-* ‘ανατρέπω, αναποδογυρίζω’

Στις φιννοουγγρικές γλώσσες, ως προς τη σημασιολογική οικογένεια που εξετάζεται εδώ, αυτή η ρίζα έδωσε το β’ συνθετικό του σύνθετου φινλανδικού όρου *vallankumous* ‘επανάσταση’, που προέρχεται από το ουσιαστικό *valta* (δάνειο από το παλαιογερμανικό **wald-*) ‘δύναμη, εξουσία, κυβέρνηση’ και το ρηματικό ουσιαστικό *kumous* ‘ανατροπή, αναποδογύρισμα, αναίρεση’ του ρήματος *kumota* ‘ανατρέπω, αναποδογυρίζω· αναιρώ’ (< πρωτοφιννικό **kuma*), προφανώς ως σημασιολογικό δάνειο από το λατινικό *renōlūtīō* και/ή το γαλλικό *revolution*. Σε αντίθεση με τους ισοδύναμους όρους όλων των άλλων γλωσσών που εξετάζονται εδώ, στη φινλανδική η

⁴¹ Στην ελληνική αυτή η ρίζα απαντά στο κλάω ‘σπάω’ και τα παράγωγά του (κλάσμα κ.λπ.).

πολιτική διάσταση της επανάστασης γίνεται ρητή μέσω του α' συνθετικού του όρου που την κατασημαίνει.

5.16. Ετυμολογική οικογένεια της ινδοευρωπαϊκής ρίζας
kerh₂-*/krā-* 'αναμειγνύω, ανακατεύω'

Στις γερμανικές γλώσσες, ως προς τη σημασιολογική οικογένεια που εξετάζεται εδώ, αυτή η ρίζα έδωσε τον γερμανικό όρο *Aufruhr* '(ανα)ταραχή, εξέγερση, ξεσηκωμός, στάση'⁴², που συνδέεται με το ρήμα *auführen* 'αναμοχλεύω', παράγωγο (με το πρόθημα *auf-* 'ανα-, προς τα πάνω') του ρήματος *rühren* (< παλαιογερμανικό **hrōzijan*) 'ανακατεύω (φαγητό ώσπου να πήξει)'. Ως έκτυπα αυτού του γερμανικού όρου προέκυψαν, με τη συγκεκριμένη σημασία, και οι όροι *oproer* (ολλανδική, φρισική), *uproar* (αγγλική), *oprør* (δανική), *opprør* (νορβηγική), *upprör* (σουηδική).

5.17. Ετυμολογική οικογένεια της αγνώστου ετύμου ουγγρικής ρίζας **láz-*
'ξεσηκώνομαι, εξεγείρομαι, στασιάζω'

Στις φιννοουγγρικές γλώσσες, ως προς τη σημασιολογική οικογένεια που εξετάζεται εδώ, αυτή η άγνωστη ρίζα έδωσε, μεταξύ άλλων, τους συνώνυμους (με ποικίλα επιθήματα που παράγουν ουσιαστικά) ουγγρικούς όρους *lázadás*, *lázong*, *lázongás* 'εξέγερση, ξεσηκωμός, στάση, ανταρσία', που είναι παράγωγα του ρήματος *lázad* 'ξεσηκώνομαι, εξεγείρομαι, στασιάζω'. Αν και αυτή η ρίζα είναι αγνώστου περαιτέρω ετύμου, θεωρητικά, τουλάχιστον, θα μπορούσε να συνδέεται με το ουσιαστικό *láz* 'πυρετός'⁴³, μέσα από μια μεταφορά που βασίζεται στον πυρετώδη χαρακτήρα της εξέγερσης (πβ. 5.4, 5.5).

5.18. Ετυμολογική οικογένεια της ινδοευρωπαϊκής ρίζας
**meyk-* '(ανα)μειγνύω, ανακατεύω'

⁴² Στην ελληνική αυτή η ρίζα απαντά στα *κεράννυμι*, *κίρνημι* 'αναμειγνύω, ανακατεύω' (> νεοελληνικό *κερνάω*) και τα παράγωγά τους (*κράσις*, *κρασί*, *κέρασμα*, *συγκερασμός* κ.λπ.), η δε σημασιολογική σύνδεση είναι ευνόητη: *ανακάτεμα* (*ανάμειξη*) → *αναταραχή* → *ταραχή*, *επανάσταση*, πβ. και 5.18.

⁴³ Βλ. λήμμα *lázad* ό.π.

Στις βαλτικές γλώσσες (αλλά όχι και στις σλαβικές, ως προς τη σημασιολογική οικογένεια που εξετάζεται εδώ), αυτή η ρίζα, μέσω αναθετικού (causativo, causative) θέματος **moyk-* που απαντά στην πρωτοβαλτοσλαβική ως **maiš-*, έδωσε τον λιθουανικό όρο *maištas* ‘εξέγερση, ξεσηκωμός, στάση, ανταρσία’⁴⁴.

Στις φιννοουγγρικές γλώσσες, ως προς τη σημασιολογική οικογένεια που εξετάζεται εδώ, αυτή η ινδοευρωπαϊκή ρίζα (μέσω της μεταπτωτικής βαθμίδας **moyk-*) έδωσε, ως δάνειο από ρωσικό ρήμα *meimaty* (< πρωτοσλαβικό **měšati*) ‘(ανα)μειγνύω, ανακατεύω· εμποδίζω· ενοχλώ’, το εσθονικό ρήμα *mässama/mässata* ‘επαναστατώ, εξεγείρομαι, ξεσηκώνομαι, στασιάζω’, παράγωγο του οποίου είναι ο εσθονικός όρος *mäss* ‘εξέγερση, ξεσηκωμός, στάση, ανταρσία’.

9. Ετυμολογική οικογένεια της ινδοευρωπαϊκής ρίζας **menth₂-/*mentH-* ‘σειώ, ταρακουνάω· ανακατεύω’

Στις σλαβικές γλώσσες (αλλά όχι και στις βαλτικές, ως προς τη σημασιολογική οικογένεια που εξετάζεται εδώ), αυτή η ρίζα έδωσε τους όρους *мятеж* ‘εξέγερση’ (ρωσική), *metež* (κροατική, βοσνιακή, μαυροβουνακή⁴⁵), *метеж* (σερβική, βουλγαρική, σλαβομακεδονική) ‘αναταραχή, χάος’, *mětež* (τσεχική, σήμερα σε αχρησία), *mätež* (σλοβακική, σήμερα σε αχρησία) ‘αναταραχή’ (αλλά και ‘χάος’, σημασία που συνδέεται πολύ πιο χαλαρά με τις έννοιες που εξετάζονται εδώ), οι οποίοι προέρχονται το πρωτοσλαβικό **mętežb* ‘ανακάτεμα, (ανα)ταραχή’, που είναι παράγωγο του πρωτοσλαβικού ρήματος **męsti* ‘ανακατεύω· ενοχλώ’ (< πρωτοβαλτοσλαβικό **menstei*).

5.20. Ετυμολογική οικογένεια της πρωτοφιννικής ρίζας **murta-* ‘σπάω (μεταβατικό)’

⁴⁴ Στην ελληνική αυτή η ρίζα απαντά στο *μείγνυμι* ‘αμειγνύω, ανακατεύω’ και τα παράγωγά του (*μείξις, μείγμα, μικτός* κ.λπ.), η δε σημασιολογική σύνδεση είναι ευνόητη: *ανακάτεμα (ανάμειξη) → αναταραχή → ταραχή, επανάσταση*, πβ. και 5.16.

⁴⁵ Στη σλοβενική ο ίδιος όρος σημαίνει ‘θύελλα· χιονοθύελλα’, είναι, δηλαδή, ψευδοφίλιος, παρότι ετυμολογικά ταυτόσημος.

Στις φιννοουγγρικές γλώσσες, ως προς τη σημασιολογική οικογένεια που εξετάζεται εδώ, αυτή η ρίζα έδωσε τον εσθονικό όρο *murrang* ‘εξέγερση, ξεσηκωμός, ανταρσία, (ανα)ταραχή’, που είναι παράγωγο (με το επίθημα *-ng* < γερμανικό *-ung*) του ρήματος *murdma/murda* ‘σπάω (μεταβατικό)’. Η μεταφορά είναι φανερή, καθώς η εξέγερση παρουσιάζεται ως ρήξη με μια προηγούμενη κατάσταση.

5.21. Ετυμολογική οικογένεια της πιθανής πρωτογερμανικής (ινδοευρωπαϊκής) ρίζας **rīs-* ‘σηκώνομαι, υψώνομαι, ανεβαίνω’

Στις γερμανικές γλώσσες, ως προς τη σημασιολογική οικογένεια που εξετάζεται εδώ, αυτή η αβέβαιου περαιτέρω ετύμου ρίζα έδωσε τον αγγλικό όρο *uprising* ‘εξέγερση, ξεσηκωμός’, ρηματικό ουσιαστικό του ρήματος *to uprise* ‘εξεγείρομαι, ξεσηκώνομαι’, που είναι παράγωγο (με το πρόθημα *up-* ‘ανα-, προς τα πάνω’) του ρήματος *to rise* ‘σηκώνομαι, ορθώνομαι’, εξέλιξη του πρωτογερμανικού ρήματος **rīsanan*.

5.22. Ετυμολογική οικογένεια της ινδοευρωπαϊκής ρίζας **(s)p^(h)erH-* ‘χτυπάω (μεταβατικό)· κουνάω, κινώ’

Στις σλαβικές γλώσσες (αλλά όχι και στις βαλτικές, ως προς τη σημασιολογική οικογένεια που εξετάζεται εδώ), αυτή η ρίζα έδωσε τους όρους *vzroura* (τσεχική), *vzburā* (σλοβακική, με αφομοίωση ηχηρότητας), *upor* (σλοβενική) ‘εξέγερση, ξεσηκωμός, στάση, ανταρσία’⁴⁶, που ανάγονται σε πρωτοσλαβικούς τύπους **vzporъnъ* και **uporъnъ*, παράγωγα (με το πρόθημα *vz-* ‘ανα-, προς τα πάνω’ και με το πρόθημα *u-* ‘εξ-, από-, αντίστοιχα) του πρωτοσλαβικού **porъnъ* ‘χτύπημα· κούνημα· εκκίνηση’, το οποίο ανάγεται στο πρωτοσλαβικό ρήμα **pěrti* ‘χτυπάω (μεταβατικό)· κουνάω, κινώ’, εξελίξεις παραγών του οποίου (**vzpěratī/*vzpěrti*, **vzpěratī/*upěrti*) είναι τα *vzpirat/vzperīt* (τσεχική), *vzpierat/vzopriet* (σλοβακική) ‘σηκώνω’ και *upirati/upreti* ‘τοποθετώ, στηρίζω’ (σλοβενική), που, στην αυτοπαθή εκδοχή τους (*vzpirat se/vzperīt se*, *vzpierat sa/vzopriet*

⁴⁶ Στην ελληνική αυτή η ρίζα απαντά στα *σπαίρω* ‘σπαρταράω’, *ἀσπαίρω*, *σπαράσσω* ‘τραντάζομαι (από πόνο)’, ίσως και στα *σφαίρα* ‘μπάλα, σφαίρα’, *σφύρα* ‘σφυρί’, *σφῦρόν* ‘αστράγαλος· πρόποδες βουνού’, και τα παράγωγά τους.

sa, upirati se/upreti se, αντίστοιχα), σημαίνουν ‘αντιστέκομαι· εξεγείρομαι (κατά)’.

5.23. Ετυμολογική οικογένεια της ινδοευρωπαϊκής ρίζας
**sth₂*- ‘στέκομαι, ορθώνομαι· στήνομαι, σηκώνομαι’

Όροι που αφορούν την επανάσταση και/ή την εξέγερση, στάση κ.λπ. απαντούν στη νεοελληνική, στις γερμανικές γλώσσες (πλην αγγλικής), στις σλαβικές γλώσσες και σε μία κελτική γλώσσα.

Στην ελληνική γλώσσα, ως προς τη σημασιολογική οικογένεια που εξετάζεται εδώ, η συγκεκριμένη ρίζα έδωσε, μεταξύ άλλων, τον νεοελληνικό όρο *στάση*, λόγιο δάνειο από το αρχαιοελληνικό *στάσις* ‘στάση, σήκωμα· ξεσηκωμός’, ρηματικό ουσιαστικό των ρημάτων *ίστημι* (ενεργητικό) ‘στήνω· σηκώνω, ορθώνω’ και *ίσταμαι* (μεσοπαθητικό) ‘στέκομαι· σηκώνομαι, ορθώνομαι’. Παράγωγο του όρου *στάσις* (με το σύνθετο πρόθημα *ἐπανά* < *ἐπί* + *ἀνά* ‘πάλι, ξανά· προς τα πάνω’) είναι και το ελληνιστικό *ἐπανάστασις*, που ως λόγιο δάνειο έδωσε το νεοελληνικό *επανάσταση*, η σύγχρονη, πολιτική σημασία του οποίου έχει, λογικά, επηρεαστεί από το γαλλικό *révolution* και/ή το ιταλικό *rivoluzione*.

Στις γερμανικές γλώσσες, ως προς τη σημασιολογική οικογένεια που εξετάζεται εδώ, η συγκεκριμένη ρίζα έδωσε, μεταξύ άλλων, τον γερμανικό όρο *Aufstand* ‘εξέγερση’, ρηματικό ουσιαστικό του ρήματος *aufstehen* (< *auf* ‘ανα-, προς τα πάνω’ + *stehen* ‘στέκομαι, βρίσκομαι· είμαι όρθιος’), από τον οποίο προέρχονται ως έκτυπα οι όροι *opstand* (ολλανδική, δανική), *oppstand* (νορβηγική), *opstân* (φρισική), που σημαίνουν ‘εξέγερση’, και, δευτερογενώς, ο σουηδικός όρος *uppståndelse* (< παλαιό σουηδικό ρήμα *uppstånda* < παλαιό σουηδικό ουσιαστικό *uppstånd*, έκτυπο του γερμανικού *Aufstand*), που σημαίνει ‘(ανα)ταραχή’. Όλοι αυτοί οι όροι είναι σύνθετοι με το πρόθημα *op-/opp-/upp-*, που σημαίνει ‘(ε)πάνω· προς τα πάνω’, συν το οικείο ρηματικό ουσιαστικό (στη σουηδική εμφανίζεται, επιπλέον, το παλαιοαγγλικής⁴⁷ προέλευσης επίθημα *-else*, δάνειο μέσω δανικής, που σχηματίζει ρηματικά ουσιαστικά).

Στις σλαβικές γλώσσες (αλλά όχι και στις βαλτικές, ως προς τη σημασιολογική οικογένεια που εξετάζεται εδώ) η συγκεκριμένη ρίζα έδωσε

⁴⁷ Βλ. λήμμα *-else*, διαδικτυακό ετυμολογικό λεξικό της νορβηγικής (Ordbøkene Bokmålsordboka og Nynorskordboka, ordbøkene.no).

όρους όπως *восстание* (ρωσική), *ustanak* (κροατική βοσνιακή, μαυροβου-
νιακή), *устанаκ* (σερβική), *powstanie* (πολωνική), *ronstání* (τσεχική),
ronstanie (σλοβακική), τα πολωνικά έκτυπα *paўстанне* (λευκορωσική)
και *повстання* (ουκρανική), καθώς και τα ρωσικά δάνεια (ή εν μέρει έκτυ-
πα) *вѣстание* (βουλγαρική), *востание* (σλαβομακεδονική), *vstaja*
(σλοβενική), που σημαίνουν όλα 'εξέγερση, στάση' και, πιθανότατα, είναι
(ή προέρχονται από) έκτυπα του γερμανικού *Aufstand*. Όλοι είναι σύνθε-
τοι με τα προθήματα *вос-*, *вѣс-*, *us-*, *yc-* (τύποι των παραγωγικών ή, ανάλο-
γα με τη γλώσσα, ιστορικών προθημάτων *вос-*, *вѣс-*, *uz-*, *yz-* πριν από άηχο
σύμφωνο, όπου, με εξαίρεση τη ρωσική, το τελικό [s] αφομοιώνεται με το
επόμενο [s] της ρίζας) ή με τα σύνθετα προθήματα *rows-/rovs-/novс-*
(τύποι των σύνθετων προθημάτων *rowz-/ronz-/novс-* < *ro-* + *wz/vz/vз-*
πριν από άηχο σύμφωνο, όπου, επίσης αφομοιώνεται το τελικό [s] με το
επόμενο [s] της ρίζας), που όλα σημαίνουν '(ε)πάνω· προς τα πάνω'.

Στις κελτικές γλώσσες, ως προς τη σημασιολογική οικογένεια που
εξετάζεται εδώ, από τη συγκεκριμένη ρίζα έχουμε τον βρετονικό νεολο-
γισμό (από το 1912) *emsav* 'εξέγερση, ξεσηκωμός· ανακαίνιση', που πα-
λαιότερα γραφόταν και *emzao*, και προέρχεται από το ουσιαστικό *sav* (<
ινδοευρωπαϊκό **sta-m-*) 'έγερση' σε σύνθεση με το αυτοπαθητικό πρόθημα
em- 'τον εαυτό μου/σου/του κ.λπ.'. Η αρχική του σημασία, δηλαδή, είναι
'αυτόπαλινόρθωση· αυτοανύψωση'⁴⁸.

5.24. Συνδυασμός πιθανής παραλλαγής **swelH-* (με *s-* *mobile*;) της
ινδοευρωπαϊκής ρίζας **welH-* 'γυρίζω, περιστρέφω· τυλίγω στρογγυλεύω'
και ίσως της συνώνυμης ινδοευρωπαϊκής (;) ρίζας **trep-/trop-* (ίσως
παραλλαγής της συνώνυμης **terk^{w-}*)

Ο πιθανός συνδυασμός αυτών των ριζών για να δηλωθεί η επανάσταση και
συναφείς έννοιες απαντά μόνο στον ουαλικό όρο *chwylidro* 'επανάσταση'
(ουαλική), σύνθετο από τα ουσιαστικά *chwyl* 'στροφή, πορεία' (< πρω-
τοκελτ. **swelo-* 'στροφή' < ίσως παράγωγο της ρίζας **swelH-* 'στρίβω,
στρέφω') και **tro* 'στροφή' (< ίσως **trop-*)⁴⁹.

⁴⁸ Βλ. S. CARNEY, *Breiz Atao!: Mordrel, Delaporte, Lainé, Fouéré : une mystique nationale (1901-1948)*, Ρεν: PUR, 2015, σ. 179.

⁴⁹ Στην ελληνική η ρίζα του β' συνθετικού του ουαλικού όρου εμφανίζεται στο *τρέπω*
και τα παράγωγά του (*τροπή, τρόπις* κ.ά.).

5.25. (;) Ετυμολογική οικογένεια της ινδοευρωπαϊκής (;) ρίζας
**twak-/*twhk-/*twāk-* (;) ‘φορτώνω, σαμαρώνω’

Στην ελληνική γλώσσα, ως προς τη σημασιολογική οικογένεια που εξετάζεται εδώ, από τη συγκεκριμένη ρίζα έχουμε πιθανώς τον όρο *ξεσηκωμός*, ρηματικό ουσιαστικό του ρήματος *ξεσηκώνω*, παράγωγο, με το πρόθημα *ξε-* (< *εξ-* + *ε-*), του (ήδη μεσαιωνικού) *σηκώνω*, που ανάγεται στο ελληνιστικό *σηκῶ* ‘ζυγίζω στη ζυγαριά (αυξομειώνοντας βαρίδια για να υψωθεί ο ένας δίσκος σε επίπεδο ίσο με τον άλλο)’ (< *σηκός* ‘στάβλος· κούτσουρο· βαρίδι ζυγαριάς’). Είναι αμφίβολο αν το *σηκός* ανάγεται στο *σάττω* ‘σαμαρώνω’, και αν το τελευταίο προέρχεται από κάποια (αμφίβολη) ινδοευρωπαϊκή ρίζα **twak-* ή **twhk-* ή **twāk-* (ίσως πρόκειται για δάνειο).

5.26. Ετυμολογική οικογένεια της ηχοποίητης ουγγρικής ρίζας
**zeng-* που δηλώνει μεταλλικό ήχο

Στις φιννοουγγρικές γλώσσες, ως προς τη σημασιολογική οικογένεια που εξετάζεται εδώ, αυτή η ρίζα έδωσε το ουγγρικό ουσιαστικό *zendülés* ‘εξέγερση, ξεσηκωμός, στάση, ανταρσία’, παράγωγο του ρήματος *zendül* ‘ξεσηκώνομαι, εξεγείρομαι, στασιάζω’ (ομόρριζου του ρήματος *zeng* ‘ήχώ, αντηχώ’). Πρόκειται, προφανώς, για μεταφορά που βασίζεται στον θορυβώδη χαρακτήρα της εξέγερσης.

6. Συζήτηση-Συμπεράσματα

Η έννοια της επανάστασης δείχνει να μην έχει ακόμα έναν κοινώς αποδεκτό ορισμό σε όλους τους κλάδους ειδικευσης και έρευνας. Ωστόσο, όλες οι ευρωπαϊκές γλώσσες έχουν περισσότερους όρους για να δηλώσουν παρόμοια φαινόμενα που ανήκουν, με διάφορες σχέσεις μεταξύ τους, στο ίδιο εννοιολογικό πεδίο του ίδιου θεματικού πεδίου. Όσον αφορά την καταστροφή της επανάστασης/εξέγερσης ως ευρύτερης έννοιας με βασικό χαρακτηριστικό την ομαδική, βίαιη (ή και μη βίαιη, όπως οι λεγόμενες *βελούδινες επαναστάσεις*) αντίδραση σε μια πολιτική και/ή κοινωνική εξουσία ή σε συγκεκριμένες πράξεις της, οι ευρωπαϊκές γλώσσες έχουν, κατά βάση, μία ή περισσότερες από τις εξής δεκατέσσερις σημασιολογικές αφετηρίες/οικογένειες (που δεν είναι, ωστόσο, πάντα διαφανής ούτε ο διαχω-

ρισμός τους, ούτε η σύνδεσή τους). Αυτές οι σημασιολογικές οικογένειες παρουσιάζονται στον πίνακα που ακολουθεί (Πίνακας 1):

Σημασιολογική οικογένεια	Πλήθος ριζών	Πλήθος παράγωγων όρων (διαγλωσσικά)
σήκωμα (+ ελαφρότητα)/έγερση	8 * <i>h₁leng^{wh}-</i> * <i>h₃reǵ-</i> * <i>h₂wer-*</i> kälä- * <i>láz-</i> + * <i>rīs-</i> + * <i>sth₂-</i> * <i>twak-/*twhk-</i> /* <i>twāk-</i> (;)	90
ανατροπή/περιστροφή/αναστροφή	6 * <i>welH-</i> * <i>wert-</i> * <i>h₁ger-</i> <i>iraul-</i> * <i>kuma-</i> * <i>swelH-</i>	73
καταστροφή/τραυματισμός	1 * <i>deh₂w-/*dəw-</i>	36
βάδισμα/απομάκρυνση	1 * <i>h₁éy-</i>	28
ανακάτεμα/ανάμειξη	3 * <i>kerh₂-/*krā-</i> * <i>meyk-</i> * <i>menth₂-</i> /* <i>mentH-</i>	18
κίνηση/ώθηση	1	15

	<i>*mew-</i>	
σύνδεση/ένωση	1	10
	<i>*b^hend^h-</i>	
θόρυβος/βρυχηθμός	4	9
	<i>*bu-</i> <i>*h₁rewg-</i> <i>*kap- (2)</i> <i>Zeng</i>	
χτύπημα/ταρακούνημα	3	4
	<i>*b^held-</i> <i>*kelh₂-</i> <i>*(s)p^(h)erH-</i>	
προεξοχή/εξόγκωμα	1	2
	<i>*kelH-</i>	
λαχτάρα/απληστία/δυσκολία	1	2
	<i>*airc-</i>	
πιάσιμο, γράπωμα	1	1
	<i>*kap- (1)</i>	
ρήξη/σπάσιμο	1	1
	<i>*murta-</i>	
βρασμός/φούσκωμα	1	1
	<i>*for-</i>	

Πίνακας 1: Στατιστικά στοιχεία σημασιολογικών οικογενειών, πλήθους ριζών και πλήθους παράγωγων όρων

Όπως φαίνεται και από τον παραπάνω πίνακα, οι δεκατέσσερις σημασιολογικές οικογένειες εκφράζονται μέσα από 33 ρίζες. Οι περισσότερες

ρίζες (οκτώ) εκφράζουν τη σημασιολογική οικογένεια που δηλώνει *σήκω-μα* (ενίοτε μέσω της έννοιας της *ελαφρότητας*), *έγερση*, ενώ ακολουθούν σε πλήθος (έξι) οι ρίζες που εκφράζουν τη σημασιολογική οικογένεια που δηλώνει *ανατροπή*, *περιστροφή*, *αναστροφή*. Αυτή η εικόνα είναι ανάλογη και με τον αριθμό των όρων που ανάγονται, διαγλωσσικά, στις συγκεκριμένες δύο ομάδες ριζών: 90 όροι προκύπτουν από την πρώτη ομάδα ριζών, και 73 όροι προκύπτουν από τη δεύτερη ομάδα ριζών. Ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι πέντε επόμενες ρίζες ή ομάδες ριζών με μικρό μεν πλήθος, αλλά αναλογικά μεγάλο αριθμό παράγωγων όρων σε διαγλωσσικό επίπεδο. Πρόκειται για ρίζες που απαντούν κυρίως σε ρομανικές γλώσσες και, κατά δεύτερο λόγο, σε γερμανικές και βαλτοσλαβικές γλώσσες. Κάτι τέτοιο είναι αναμενόμενο, δεδομένου ότι αυτοί οι τρεις κλάδοι της ινδοευρωπαϊκής γλωσσικής οικογένειας συγκεντρώνουν και τον μεγαλύτερο αριθμό ευρωπαϊκών γλωσσών. Αυτό επιτείνεται και από το γεγονός ότι οι γερμανικές και οι βαλτοσλαβικές γλώσσες διακρίνονται για τα διπλότυπά τους (*allotropi, doublets*), ως προς τη σημασιολογική οικογένεια που εξετάζεται εδώ· οι σχετικοί όροι τους εμφανίζονται, δηλαδή, ανά ζεύγη, όπου το ένα μέλος είναι λατινικής-ρομανικής αρχής και το άλλο μέλος εγχώριας αρχής (συχνά ως λατινικό-ρομανικό έκτυπο, στις γερμανικές γλώσσες, ή ως γερμανικό έκτυπο, στις σλαβικές γλώσσες).

Όπως προκύπτει από τη συζήτηση, παράγωγα αυτών των ριζών εντοπίστηκαν σε 44 σύγχρονες ευρωπαϊκές γλώσσες (38 ινδοευρωπαϊκές, τέσσερις φιννοουγγρικές, μία σημιτική, μία ουσασκονική) όσον αφορά τη σημασία 'επανάσταση' και τις συναφείς 'στάση, εξέγερση, ξεσηκωμός, ανταρσία'. Οι γλώσσες αυτές είναι οι εξής: α) ινδοευρωπαϊκές → ρομανικές: ιταλική, γαλλική, ισπανική, γαλικιανή, πορτογαλική, καταλανική, ρουμανική, ραιτορομανική· γερμανικές: αγγλική, γερμανική, ολλανδική, φρισική, σουηδική, δανική, νορβηγική, ισλανδική, φεροϊκή· → βαλτοσλαβικές: ρωσική, λευκορωσική, ουκρανική, πολωνική, τσεχική, σλοβακική, σερβική, κροατική, βοσνιακή, μαυροβουνιακή, σλοβενική, βουλγαρική, σλαβομακεδονική, λιθουανική, λετονική· → κελτικές: ιρλανδική, γαελική, ουαλική, βρετονική· → ελληνικές: νεοελληνική· → αλβανοειδείς: αλβανική· β) μη ινδοευρωπαϊκές → φιννοουγγρικές: φινλανδική, εσθονική, σάαμι, ουγγρική· → σημιτικές: μαλτέζικη· → ουσασκονικές: βασκική.

Η ιταλική διαθέτει τα περισσότερα συνώνυμα για να δηλώσει την επανάσταση και τις συναφείς έννοιες, ακολουθούμενη από τις υπόλοιπες ρομανικές, γερμανικές και βαλτοσλαβικές γλώσσες, καθώς και από τη νέο-

ελληνική. Από την άποψη της ετυμολογικής σημασίας τους (που, ωστόσο, δεν είναι πια αισθητή, σε συγχρονικό επίπεδο, από τους χρήστες στην περίπτωση των όρων *sedizione*, *ammutinamento/ammutinazione*, *ribellione* κ.ά.), στους σχετικούς όρους της ιταλικής εκπροσωπούνται πέντε από τις δεκατέσσερις σημασιολογικές οικογένειες: *σήκωμα/έγερση* (*sollevazione*, *insurrezione*), *ανατροπή/περιστροφή/αναστροφή* (*rivoluzione*, *rivolta*, *sovversione*), *κίνηση/ώθηση* (*moto*, *sommossa*, *sommovimento*, *ammutinazione* / *ammotinazione*, *ammutinamento* / *ammotinamento*), *βάδισμα/απομάκρυνση* (*sedizione*) και (δυνητικά, βλ. 4.1) *καταστροφή / τραυματισμός* (*ribellione*).

Όσον αφορά τη ρομανική επίδραση σε σχέση με τους όρους που κατάσχημαίνουν την επανάσταση ή συναφείς έννοιες, φαίνεται ότι η Γαλλική Επανάσταση και, αργότερα, η Οκτωβριανή Επανάσταση έγιναν η αφορμή της ευρύτατης διάδοσης τόσο του ίδιου του βασικού, λατινικής-ρομανικής αρχής όρου με τον οποίο σχεδόν όλες οι ευρωπαϊκές γλώσσες δηλώνουν την επανάσταση, όσο και της νέας, πολιτικής σημασίας του, ενώ είναι πολύ πιθανό ότι οι πρώτες πολιτικές χρήσεις του όρου, δηλαδή κυρίως η σημασία 'εξέγερση', που αντικατέστησε εκείνες που συνοψίζονται στην 'επιστροφή', την 'επιστροφή στον δρόμο του Θεού' και την 'περιστροφή των άστρων', εμφανίζονται στην Ιταλία (στη λόγια και/ή όψιμη λατινική και, αργότερα, στην ιταλική)· στη γαλλική, ωστόσο, φαίνεται να οφείλεται το γεγονός ότι οι διάφορες εξελίξεις και τα παράγωγα του λατινικού όρου *rēvōlūtīō* έγιναν διεθνισμοί που επικράτησαν στις ευρύτερα ομιλούμενες ρομανικές και μη ρομανικές ευρωπαϊκές γλώσσες· τέλος, οι περισσότερες βαλτοσλαβικές γλώσσες, αλλά και ορισμένες φιννοουγγικές γλώσσες, όπως δείχνει η φωνητική μορφή των λέξεων (κυρίως η παρουσία του [ts] στο επίθημα *-cija/-cja/-cie/-cia/-ция/-ция/-ция/-ция/-ció/-tsioon*), φαίνεται ότι δανείστηκαν αυτό τον διεθνισμό μέσω γερμανικής και/ή ρωσικής.

Από τις γλώσσες της Ευρώπης που εξετάστηκαν μόνο εφτά κατάσχημαίνουν την κυρίως ειπείν *επανάσταση*, αποκλειστικά ή κατά κύριο λόγο, με όρους που δεν ανάγονται ετυμολογικά στο λατινικό *rēvōlūtīō* ή στο δημόδες λατινικό *revolūta* (> *rivolta*, *révolte* κ.λπ.), παράγωγα και τα δύο του *rēvōlvēre* 'περιστρέφομαι· επιστρέφω στο σημείο εκκίνησης'. Πρόκειται, συγκεκριμένα, για τη νεοελληνική, την ουαλική, την ισλανδική, τη φεροϊκή, την ουγγρική, τη φινλανδική και τη βασκιική. Ομολογουμένως, οι τρεις τελευταίες διαθέτουν και τον οικείο λατινικό-ρομανικό διεθνισμό, αλλά σήμερα θεωρείται απαρχαιωμένος. Ωστόσο, με εξαίρεση τη νεοελλη-

νική, αυτές οι γλώσσες φαίνεται να έπλασαν τους οικείους όρους με σημασιολογική αφετηρία πάλι τον ίδιο λατινικό όρο και/ή τη γαλλική του εξέλιξη (*révolution*), αφού συνδέονται με τη σημασιολογική οικογένεια της *ανατροπής / αναστροφής / περιστροφής* που προαναφέρθηκε. Άρα, και αυτοί οι ετυμολογικά μη ρομανικοί όροι είναι, σε διάφορους βαθμούς, λατινικά-ρομανικά σημασιολογικά δάνεια και/ή έκτυπα. Ακόμα και στη νεοελληνική, όπου χρησιμοποιείται ένα λόγιο δάνειο από την αρχαία ελληνική (*επανάσταση*) ως βασικός όρος για τη σημασία που εξετάζεται εδώ, η σημασιολογική επίδραση της γαλλικής και/ή της ιταλικής ως προς τις νεωτερικές χρήσεις και –ιδίως– συνδηλώσεις του όρου θα πρέπει να θεωρείται δεδομένη, εξαιτίας της επίδρασης της Γαλλικής Επανάστασης στους κύκλους της Ελληνικής Επανάστασης, αλλά και της φοίτησης πολυάριθμων Ελλήνων σε πόλεις της Ιταλίας (Βενετία, Πάδουα, Γένουα, Μιλάνο κ.ά.).

Σε γενικές γραμμές, οι σημασιολογικές μεταφορές στις οποίες βασίζεται η ορολογία που αποδίδει την παραδοσιακή έννοια της *εξέγερσης* συνδέονται με την εικόνα του ανθρώπου που (ξανα)σηκώνεται στα πόδια του μετά από μια περίοδο πραγματικής ή υποτιθέμενης πολιτικής και/ή κοινωνικής υποταγής, με την εικόνα του βίαιου χτυπήματος της σύγκρουσης, με την ώθηση για αλλαγή, με τη διατάραξη της τάξης, με την αναμόχλευση και την ανάμειξη των μαζών, με τον θόρυβο του εξεγερμένου πλήθους, ενώ η νεωτερική έννοια της *επανάστασης* συνδέεται περισσότερο με την εικόνα της ανατροπής, του αναποδογυρίσματος, καθώς και με την εικόνα της ρήξης με μια προηγούμενη κατάσταση. Σε κάποιες περιπτώσεις, στον όρο δηλώνεται ρητά ο εναντιωματικός (όπως το ελληνικό *ανταρσία*, το ουαλικό *gwrthrhysel*), ο ανταποδοτικός (όπως οι εξελίξεις του λατινικού *rebelliō*) ή ο πολιτικός (όπως το φινλανδικό *vallankumous*) χαρακτήρας της επαναστατικής δράσης. Τέλος, οι λίγες ηχομιμητικές ρίζες απαντούν κυρίως στις φιννοουγγρικές γλώσσες.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ελληνόγλωσση

ΚΑΤΣΙΑΡΔΗ-HERING, Ο. «Από τις εξεγέρσεις στις επαναστάσεις των χριστιανών υποτελών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας στη Νοτιοανατολική Ευρώπη (περ. 1530-1821). Μια απόπειρα τυπολογίας», στο Γ.

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΒΑ – Α. ΛΥΜΠΕΡΑΤΟΣ (επιμ.), *Τα Βαλκάνια. Εκσυγχρονισμός, ταυτότητες, ιδέες. Συλλογή κειμένων προς τιμήν της καθηγήτριας Νάντιας Ντάνοβα*, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης/Ινστιτούτο Μεσογειακών Σπουδών - ΙΤΕ, 2014, σσ. 575-618.

ΚΡΙΜΠΙΑΣ, Π. Γ. «Ψευδολόγιοι τύποι και υπερδιόρθωση στη Νεοελληνική Κοινή με βάση τα επίπεδα γλωσσικής ανάλυσης», στο Α. ΦΛΙΑΤΟΥΡΑΣ – Α. ΑΝΑΣΤΑΣΙΑΔΗ-ΣΥΜΕΩΝΙΔΗ (επιμ.), *Από τον οίκο στο σπίτι και ταξανάπαιν... Το λόγιο επίπεδο στη σύγχρονη νέα ελληνική. Θεωρία, Ιστορία, Εφαρμογή*, Αθήνα: Πατάκη, 2019, σσ. 57-126.

Ξενόγλωσση

BONGIOVANNI, B. – G. M. BRAVO, «Rivoluzione», στο Α. D'ORSI (επιμ.), *Alla ricerca della politica. Voci per un dizionario*, Τορίνο: Bollati Boringhieri, 1995, σσ. 217-246.

CARNEY, S. *Breiz Atao!: Mordrel, Delaporte, Lainé, Fouéré: une mystique nationale (1901-1948)*, Ρεν: PUR, 2015.

CECERE, D. *Le armi del popolo. Conflitti politici e strategie di resistenza nella Calabria del Settecento*, Μπάρι: Edipuglia, 2013 (= *Mediterranea*, Collana di studi storici 27).

DE VAAN, M. *Etymological Dictionary of Latin and the other Italic Languages* (= *Leiden Indo-European Etymological Dictionary 7*), Λέιντεν-Βοστώνη: Brill, 2008.

ELLIOTT, J.H. «Revolution and Continuity in Early Modern Europe», *Past & Present* 42 (1969), σσ. 35-56.

GRIEWANK, K. *Der neuzeitliche Revolutionsbegriff: Entstehung und Entwicklung*, Βαϊμάρη: Böhlau Nachfolger, 1955.

HELLER, F. (επιμ.). *Militairische Korrespondenz des prinzen Eugen von Savoyen: aus österreichischen Original-Quellen: zweiter Band (Jahr 1703 bis Ende August 1705)*, Βιέννη: Carl Gerold, 1848.

HOBBSAWM, E. «La rivoluzione», *Studi Storici* 17/1 (1976), σσ. 5-39.

KIRKNESS, A. «The etymology of Europeanisms, or: lexicographers' difficulties with 'lexicographer'», στο R. R. K. HARTMANN (επιμ.), *LEXeter '83 PROCEEDINGS: Papers from the International Conference on Lexicography at Exeter*, Τύμπικεν: Max Niemeyer, 1984, σσ. 109-116.

KRIMPAS, P.G. «Linate terminology in Modern Greek: an "intruder" or an "asset"?», *Open Linguistics* 9 (2023), σσ. 1-16.

LANTSCHNER, P. «Revolts and the political order of cities in the Late Middle Ages», *Past & Present* 225 (2014), σσ. 3-46.

OREL, A. *A Handbook of Germanic Etymology*, Λέιντεν-Βοστώνη: Brill, 2003.

OŽBOT, M. – O. CURRIE, «Evropski jeziki: instrumenti in simboli», *Ars & Humanitas* 2/1 (2008), σσ. 65-81.

PÖCKL, W. «Internationalismen und Kleinsprachen», *Kalbotyra* 59/3 (2008), σσ. 242-252.

RACHUM, I. «Italian historians and the emergence of the term 'revolution', 1644-1659», *History* 80/259 (1995), σσ. 191-206.

ΔΙΚΤΥΟΓΡΑΦΙΑ

<https://germanic-studies.org/Lexical-purism-neologisms-and-language-contact-in-Icelandic-and-Faroese.htm>

<https://ordbokene.no/bm,nn/search?q=-else&scope=ei>

https://pl.wikisource.org/wiki/Encyklopedia_staropolska/Sublacja

<https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-magyar-etimologiai-szotar-F14D3/>

<https://www.etymonline.com/search?q=revolution>

https://www.europeana.eu/en/item/2021803/MAB04_000051657

www.garzantilinguistica.it

www.grandidizionari.it

www.scuolissima.com

www.treccani.it

ΒΙΟΓΡΑΦΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ

Ο Παναγιώτης Γ. Κριμπάς (Panagiotis G. Krimpas) είναι αναπληρωτής καθηγητής στο γνωστικό αντικείμενο «Ορολογία, Μετάφραση και Νομικά Κείμενα», στο Τμήμα Γλώσσας, Φιλολογίας και Πολιτισμού Παρευξείνιων Χωρών (Σχολή Κλασικών και Ανθρωπιστικών Επιστημών) του Δημοκριτείου Πανεπιστημίου Θράκης. Επίσης, έχει δώσει διαλέξεις ως προσκεκλημένος καθηγητής σε διάφορα πανεπιστήμια της ημεδαπής και της αλλοδαπής, έχει συμμετάσχει σε πολυάριθμα διεθνή επιστημονικά συνέδρια και ημερίδες και έχει δημοσιεύσει, σε διάφορες γλώσσες, περισσότερες από 80 πρωτότυπες μελέτες για ζητήματα ορολογίας, μετάφρασης, ιστορικής

γλωσσολογίας, διαλεκτολογίας κ.ά. Έχει συμμετάσχει ως ερευνητικός εταίρος σε χρηματοδοτούμενα διεθνή και εθνικά ερευνητικά προγράμματα. Είναι απόφοιτος και διδάκτορας της Νομικής Σχολής του Δημοκρίτειου Πανεπιστημίου Θράκης και κάτοχος μεταπτυχιακού τίτλου σπουδών του Ινστιτούτου Εφαρμοσμένης Γλωσσολογίας του Πανεπιστημίου Pompeu Fabra Βαρκελώνης (Ισπανία). Κατέχει τις περισσότερες σύγχρονες ευρωπαϊκές γλώσσες και είναι μέλος πολλών σωματείων που δραστηριοποιούνται σε γλωσσολογικά ζητήματα (*Societas Linguistica Europaea*, *Ελληνική Εταιρεία Ορολογίας*, *Ελληνική Εταιρεία Μεταφρασεολογίας* κ.ά.).

NOTA BIOGRAFICA

Panagiotis G. Krimpas è professore associato di “Terminologia, traduzione e testi giuridici”, presso il Dipartimento di lingua, filologia e cultura dei paesi del Mar Nero (Scuola di studi umanistici e classici) dell’Università “Democrito” di Tracia (Grecia). Inoltre, ha tenuto conferenze in qualità di relatore invitato presso varie università in Grecia e all’estero, ha partecipato a numerosi convegni e workshop scientifici internazionali e ha pubblicato, in varie lingue, più di 80 studi originali su temi di terminologia, traduzione, linguistica storica, dialettologia, ecc. Ha partecipato a diversi programmi di ricerca, internazionali e nazionali, come partner o consulente di ricerca. Si è laureato presso la Facoltà di Giurisprudenza dell’Università “Democrito” di Tracia, in cui ha conseguito anche il dottorato di ricerca, mentre ha conseguito un master presso l’Istituto di Linguistica Applicata dell’Università “Pompeu Fabra” di Barcellona (Spagna). Parla e scrive molte lingue europee ed è membro di diverse associazioni attive nel campo della linguistica (*Societas Linguistica Europaea*, *Società ellenica di terminologia*, *Società ellenica di traduzione*, ecc.).

Dalle rotazioni alle rivoluzioni: la *řevölütĩō* e le... radici
della rivoluzione in Italia ed Europa

Panagiotis G. KRIMPAS

Sommario: Partendo dai termini italiani che denotano il concetto di rivoluzione o tipi analoghi di azione collettiva, il presente articolo tenta un'analisi comparativa, multilingue, etimologica e semantica dei termini in questione sia in italiano che in altre lingue standard europee, con particolare attenzione alla storia, allo sviluppo e all'influenza del termine latino řevölütĩō.

Parole chiave: etimologia, lingue europee, řevölütĩō, ribellione, rivolta, rivoluzione.

“Con dolci parole furono da me acquietati / Tenerci sottoposti come schiavi”. Ανάλυση συναισθήματος σε ιστορικές πηγές μέσω της Γλωσσολογίας Σωμάτων Κειμένων

Αλεξάνδρα Ελένη ΣΟΥΛΑΝΗ

Περίληψη: Από τις αρχές του 20ού αιώνα η επιστήμη της ιστορίας είχε αρχίσει να δέχεται τις επιρροές των κοινωνικών επιστημών, όταν το 1941 ένα άρθρο του Lucien Febvre σηματοδότησε μια στροφή στο ιστοριογραφικό παράδειγμα: την ένταξη, στα αντικείμενα μελέτης, των συναισθημάτων των πρωταγωνιστών της ιστορίας και γενικά των δρώντων υποκειμένων, τα οποία μέχρι τότε είχαν ουσιαστικά αγνοηθεί. Ο συνιδρυτής της σχολής των Annales εξέφραζε μια γενικότερη αντίδραση προς τον θετικισμό των ιστορικών, εστιάζοντας στις αντιλήψεις, στις στάσεις και στη δράση των μαζών, εκτός των ελίτ. Έκτοτε, η ανάλυση συναισθημάτων επεκτάθηκε και σε άλλους επιστημονικούς τομείς, ενώ τις τελευταίες δύο δεκαετίες έχει αποτελέσει ένα νέο, γόνιμο πεδίο έρευνας με τη βοήθεια της Υπολογιστικής Γλωσσολογίας που έχει παραγάγει πολυάριθμες ενδιαφέρουσες μελέτες. Σε ένα τέτοιο πλαίσιο, η παρούσα εργασία αφορμάται από το γνωστό από τη λογοτεχνία «ρεμπελιό των ποπολάρων» που εκδηλώθηκε στα μέσα του 1628 στη Ζάκυνθο και συνδυάζει, σε μια μελέτη περίπτωσης, αφενός το θεωρητικό υπόβαθρο που προέρχεται από την ανάλυση περιεχομένου και ειδικότερα την ανάλυση συναισθήματος, και αφετέρου τη χρήση των σύγχρονων εργαλείων της τεχνολογίας, προκειμένου να διερευνήσει τα συναισθήματα κάποιων εκ των βασικών πρωταγωνιστών του «ρεμπελιού», όπως εκφράζονται στις υπάρχουσες ιστορικές πηγές.

Λέξεις κλειδιά: ανάλυση συναισθήματος, ιστορικές πηγές, γλωσσολογία σωμάτων κειμένων.

Εισαγωγή

Από τις αρχές του 20ού αιώνα η επιστήμη της ιστορίας είχε αρχίσει να δέχεται τις επιρροές των κοινωνικών επιστημών, όταν ένα άρθρο του Lucien Febvre¹ το 1941 σηματοδότησε μια στροφή στο ιστοριογραφικό παράδειγμα: την ένταξη στα αντικείμενα μελέτης των συναισθημάτων των πρωταγωνιστών της ιστορίας και γενικά των δρώντων υποκειμένων, τα οποία μέχρι τότε είχαν ουσιαστικά αγνοηθεί. Ο συνιδρυτής της σχολής των Annales εξέφραζε μια γενικότερη αντίδραση προς τον θετικισμό των ιστορικών, εστιάζοντας στις αντιλήψεις, στις στάσεις και στη δράση των μαζών, εκτός των ελίτ². Η νέα αυτή τάση χρειάστηκε δεκαετίες για να μπορέσει να πραγματοποιηθεί με τη συνέργεια διαφόρων πεδίων, όπως η Ανάλυση Λόγου (και μάλιστα η Κριτική Ανάλυση Λόγου), η Γλωσσολογία Σωμάτων Κειμένων και πιο πρόσφατα η Ανάλυση Συναισθημάτων. Με τη βοήθεια αυτών των πεδίων και των εργαλείων που έχουν αναπτυχθεί, η ανά χείρας εργασία επιχειρεί να διερευνήσει σε υπάρχουσες ιστορικές πηγές τα συναισθήματα και τις στάσεις των πρωταγωνιστών, εξετάζοντας συγκεκριμένες διαστάσεις της γλώσσας τους. Οι πηγές αυτές είναι επίσημα έγγραφα που αναφέρονται στο «ρεμπελιό των ποπολάρων» του 1628 στη Ζάκυνθο και περιέχονται στο παράρτημα της διδακτορικής διατριβής του Δημήτρη Αρβανιτάκη³.

Στο κείμενο που ακολουθεί παρατίθεται το θεωρητικό πλαίσιο της Κριτικής Ανάλυσης Λόγου και της Γλωσσολογίας Σωμάτων Κειμένων, έπεται η περιγραφή της μεθοδολογίας και η παρουσίαση-ανάλυση των δεδομένων, τα συμπεράσματα και, εν κατακλείδι, η χρησιμοποιηθείσα βιβλιογραφία.

¹ L. FEBVRE, «La sensibilité et l'histoire: Comment reconstituer la vie affective d'autrefois?», *Annales d'histoire Sociale (1939-1941)* 3.1/2 (1941), σσ. 16, 18 [5-20].

² B. H. ROSENWEIN, «Worrying about emotions in history», *The American historical review*, 107.3 (2005), σ. 831 [821-845].

³ Δ. ΑΡΒΑΝΙΤΑΚΗΣ, *Κοινωνικές αντιθέσεις στην πόλη της Ζακύνθου. Το ρεμπελιό των ποπολάρων (1628)*, Αθήνα: Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο και Μουσείο Μπενάκη, 2001.

Θεωρητικό πλαίσιο

Στα τέλη της δεκαετίας του 1970 ο Fowler⁴ και οι συνεργάτες του άρχισαν να εξετάζουν τον τρόπο με τον οποίο μπορεί να συνδυαστεί αφενός η γλωσσολογική ανάλυση ενός κειμένου και αφετέρου η κοινωνική θεωρία της λειτουργίας της γλώσσας σε πολιτικές και ιδεολογικές διαδικασίες. Έτσι προσδιόρισαν την έννοια του *discourse* ως γραπτό ή προφορικό λόγο ιδωμένο υπό το πρίσμα των πεποιθήσεων, των αξιών και των κατηγοριών που απηχεί. Αυτές οι πεποιθήσεις, οι αξίες και οι κατηγορίες συνιστούν έναν συγκεκριμένο τρόπο θέασης του κόσμου και οργάνωσης ή αναπαράστασης της βιωμένης εμπειρίας, μια συγκεκριμένη «ιδεολογία». Συνεπώς, διαφορετικοί λόγοι (*discourses*) κωδικοποιούν διαφορετικούς τρόπους αναπαράστασης της εμπειρίας.

Ακολούθως, ο Pêcheux⁵ εξέτασε κείμενα πολιτικού λόγου και υποστήριξε ότι ο λόγος (*discourse*) δείχνει τα αποτελέσματα της ιδεολογικής πάλης εντός της λειτουργίας της γλώσσας και, αντίστροφα, ότι η γλώσσα αποκτά συγκεκριμένη υλική υπόσταση εντός της ιδεολογίας. Κατά τον τρόπο αυτό, η βασική συνεισφορά του Pêcheux έγκειται στο ότι δεν εστιάζει τόσο στη γλωσσολογική ανάλυση όσο στη διερεύνηση των τρόπων ερμηνείας και στη σχέση μεταξύ γλώσσας, ιδεολογίας και κοινωνίας, προετοιμάζοντας το έδαφος για την Κριτική Ανάλυση Λόγου που αναπτύχθηκε από μελετητές όπως ο Fairclough⁶, η Wodak⁷ και άλλοι.

Πρωθώντας με τη σειρά του τον συγκεκριασμό γλωσσολογικής ανάλυσης και κοινωνικής θεωρίας, ο Fairclough⁸ θεώρησε ως *μη* κριτικές τις ανάλυσεις που εστιάζουν κυρίως στη γλωσσολογική περιγραφή του λόγου και

⁴ R. FOWLER, B. HODGE, G. KRESS & T. TREW, *Language and control*, Λονδίνο: Routledge, 1979, σσ. 1-5.

⁵ M. PÊCHEUX, P. HENRY, J. P. POITOU & C. HAROCHE, «Un exemple d'ambiguïté idéologique: le rapport Mansholt», *Technologies, Idéologies et Pratiques Aix-en-Provence* 1.2 (1979), σσ. 3-7 [1-83].

⁶ N. FAIRCLOUGH, *Critical discourse analysis. The critical study of language*, Λονδίνο: Longman, 1995.

⁷ R. WODAK. «Critical Discourse Analysis», στο C. SEALE, G. GOBO, J. F. GUBRIUM & D. SILVERMAN (επιμ.). *Qualitative research practice*, Λονδίνο-Thousand Oaks-Νέο Δελχί: Sage, 2006, σσ. 197-213.

⁸ FAIRCLOUGH, «Critical Discourse Analysis», σ. 12.

προσδιόρισε τη δική του προσέγγιση ως *κριτική*, καθώς αναδεικνύει συσχετισμούς και αιτίες που κρύβονται μεταξύ γλώσσας και κοινωνίας. Η διαφορά μεταξύ κριτικών και μη κριτικών (*critical, non critical*) αναλύσεων έγκειται τόσο στο είδος των επιπέδων ανάλυσης, όσο και στα αποτελέσματα αυτής της ανάλυσης. Όπως ήδη έγραφε από το 1976 ο Connerton, «η κριτική καθιστά διαφανή όσα ήταν προηγουμένως κρυφά, και πράττοντάς το εισάγει μια διαδικασία αναστοχασμού σε άτομα και σε ομάδες»⁹. Μέσα από τα γραπτά του Fairclough αναδύεται ένας ακόμα στόχος του, που ήταν όχι απλά η μελέτη και η καταγραφή των ιδεολογιών και των γλωσσικών πρακτικών, αλλά και οι τρόποι με τους οποίους αυτές αναπαράγονται. Υποστήριξε την εφαρμογή ενός τρισδιάστατου πλαισίου ανάλυσης με σκοπό τη συσχέτιση της γλωσσολογικής ανάλυσης με την κοινωνική και πολιτική σκέψη –η ανάλυση αυτή περιλαμβάνει την εξέταση του λεξιλογίου, της γραμματικής, της συνοχής και της δομής του κειμένου. Έτσι, προέκυψε η Κριτική Ανάλυση Λόγου (*Critical Discourse Analysis*): το επιστημονικό πεδίο το οποίο, σύμφωνα με τον Luke¹⁰ περιγράφει, αναλύει, ερμηνεύει, και επίσης ασκεί κριτική σε διάφορες εκφάνσεις της κοινωνικής ζωής. Αυτός ο στόχος επιτυγχάνεται μέσω της μελέτης των επικοινωνιακών πρακτικών μιας κοινότητας, «τους συνήθεις τρόπους με τους οποίους χρησιμοποιεί τη γλώσσα» κατά τον Fairclough¹¹, ο οποίος διακρίνει τρία επίπεδα νοήματος στον λόγο: το πρώτο επίπεδο είναι το *κειμένο*, γραπτό ή προφορικό, το δεύτερο επίπεδο είναι η *διεπίδραση* (*interaction*) που αναφέρεται στις διαδικασίες παραγωγής και ερμηνείας του κειμένου, και το τελευταίο επίπεδο είναι το *συγκείμενο*, το οποίο σχετίζεται με τις ευρύτερες κοινωνικοπολιτισμικές συνθήκες που επικρατούν κατά τη φάση της παραγωγής και της ερμηνείας του λόγου. Με βάση αυτά τα επίπεδα, η Wodak¹² διατυπώνει, επίσης, τρεις διαστάσεις ανάλυσης:

- το περιεχόμενο, το οποίο εστιάζει σε θέματα που ενδεχομένως έχουν έναν συγκεκριμένο ιδεολογικό προσανατολισμό,
- τις υπόρρητες επικοινωνιακές στρατηγικές ή προθέσεις

⁹ P. CONNERTON (επιμ.), *Critical Sociology*, Harmondsworth: Penguin, 1976, σ. 20.

¹⁰ A. LUKE, «Theory and practice in critical science discourse», στο L. SAHA (επιμ.), *International Encyclopedia of the Sociology of Education*, Νέα Υόρκη: Elsevier, 1997, σσ. 50-56.

¹¹ FAIRCLOUGH, «Critical Discourse Analysis», σ. 25.

¹² R. WODAK, «Critical linguistics and critical discourse analysis», *Discursive pragmatics* 8 (2011), σσ. 53-55 [50-70].

- και τέλος, τα γλωσσολογικά μέσα με τα οποία εκφράζονται οι προηγούμενες.

2.1. Ανάλυση συναισθημάτων και ιστορική έρευνα

Η Ανάλυση Συναισθημάτων είναι το πιο σύγχρονο από τα προηγούμενα πεδία έρευνας που ασχολείται με την ανάλυση του συναισθήματος σε ένα κείμενο ή σε ένα σώμα κειμένων, βάσει της χρήσης γλωσσολογικών χαρακτηριστικών του κειμένου. Πιο συγκεκριμένα, πρόκειται για μια διαδικασία κατά την οποία ένα κείμενο ελέγχεται αυτόματα για το αν περιλαμβάνει πληροφορία που σχετίζεται με το συναίσθημα ή την άποψη του γράφοντος¹³. Τα τελευταία χρόνια η Ανάλυση Συναισθήματος έχει γνωρίσει μεγάλη ανάπτυξη σε πολλούς κλάδους, όπως οι επικοινωνίες, οι επιστήμες της διαχείρισης, οι πολιτικές επιστήμες, η υγεία, αλλά και η ιστορία, ως αποτέλεσμα της υψηλής διαθεσιμότητας υποκειμενικών κειμένων στο διαδίκτυο. Μάλιστα, η Ιταλία πρωτοπορεί στον τομέα της Ιστορίας: ενδεικτικά αναφέρονται αρκετά ερευνητικά προγράμματα όπως αυτό που ασχολείται με την εξέλιξη του πολιτικού λόγου του Μεσαίωνα¹⁴ και το «de Gasperi project». Ειδικά στο τελευταίο επιχειρήθηκε ανάλυση συναισθήματος σε χιλιάδες κείμενα, λόγους και άρθρα του Alcide de Gasperi, πρωθυπουργού της Ιταλίας κατά το χρονικό διάστημα 1945-1953¹⁵.

Το συναίσθημα μπορεί να προσδιοριστεί είτε περιγράφοντας το πώς αισθάνεται ένα άτομο είτε εκφράζοντας την άποψή του για κάποιο θέμα, όπως στη συγκεκριμένη περίπτωση, διακρίνοντας τις λεξικογραμματικές επιλογές του ατόμου σε τρεις συνισταμένες: θετική, αρνητική και ουδέτερη. Σε αυτόν τον τομέα υπάρχουν δύο προσεγγίσεις: η Ανάλυση Συναισθήματος (Affective Analysis) και η Εξόρυξη Γνώμης (Opinion Mining).

¹³ G. PALTOGLOU, S. GOBRON, M. SKOWRON, M. THELWALL & D. THALMANN, «Sentiment analysis of informal textual communication in cyberspace», *Proc. Engage 2010, Springer LNCS State-of-the-Art Survey*, Χαϊδελέβεργη: Springer, 2010, σσ. 13-25.

¹⁴ R. CIMINO, T. GEELHAAR, & S. SCHWANDT, «Semantics: new research directions at Frankfurt University», *Storicamente* 11.7 (2015), σσ. 1-16.

¹⁵ R. SPRUGNOLI, S. TONELLI, A. MARCHETTI & G. MORETTI, «Towards sentiment analysis for historical texts», *Digital Scholarship in the Humanities* 31 (2016), σσ. 762-764 [762-772]. Επίσης, R. SPRUGNOLI, S. TONELLI, G. MORETTI & S. MENINI, «Fifty years of European history through the lens of computational linguistics: the De Gasperi Project. *IJCoL*», *Italian Journal of Computational Linguistics* 2.2-2, (2016), σσ. 89-99.

Η πρώτη είναι ένα σύνολο μεθόδων, τεχνικών και εργαλείων για την ανίχνευση και εξαγωγή πληροφοριών από υποκειμενικές πηγές¹⁶. Στα πρώτα της βήματα¹⁷, η ανάλυση συναισθήματος ασχολήθηκε με την πολικότητα της κοινής γνώμης (θετική ή αρνητική στάση απέναντι σε κάποιο ζήτημα), αλλά τα τελευταία χρόνια επεκτείνεται στην ανίχνευση πιο πολύπλοκων συναισθημάτων. Όπως υποστηρίζει η Βλαχοστεργίου¹⁸, στην Υπολογιστική Γλωσσολογία το πεδίο που είναι αφιερωμένο στην έρευνα και στην ανίχνευση απόψεων από δεδομένα κειμένου είναι γνωστό με την ονομασία «Εξόρυξη γνώμης». Οι θεωρητικοί αναγνωρίζουν κάποιες διαφορές μεταξύ των δύο όρων, όπως το γεγονός ότι προέρχονται από διαφορετικά πεδία (η *Εξόρυξη γνώμης* προέρχεται από τον τομέα της Ανάκτησης Πληροφοριών, ενώ η *Ανάλυση συναισθήματος* από την Επεξεργασία Φυσικής Γλώσσας), ή επίσης τις λεπτές αποχρώσεις στο σημασιολογικό τους περιεχόμενο (η *γνώμη* αντανακλά τη στάση του ατόμου ως προς κάποιο θέμα, ενώ το *συναίσθημα* αφορά στάση, γνώμη ή αίσθημα που δεν σχετίζεται κατ' ανάγκη με συγκεκριμένο θέμα). Σε πιο πρακτικό επίπεδο η Εξόρυξη Γνώμης εκτιμά πόσο θετικό ή αρνητικό είναι ένα κείμενο, ενώ η Ανάλυση Συναισθήματος επιχειρεί να ανιχνεύσει συγκεκριμένα συναισθήματα τα οποία ξεφεύγουν από αυτό το δίπολο. Ουσιαστικά, όμως, οι δύο όροι είναι συμπληρωματικοί και επικαλυπτόμενοι, καθώς αναφέρονται στην αναγνώριση, εξαγωγή και αξιολόγηση μιας γνώμης σε ένα συγκεκριμένο θέμα¹⁹. Έτσι, ένας πληρέστερος ορισμός μπορεί να είναι αυτός που διατυπώνει ο Πιζάνιας²⁰:

¹⁶ Δ. ΠΙΖΑΝΙΑΣ, *Εξόρυξη άποψης και ανάλυση συναισθήματος σε μέσα κοινωνικής δικτύωσης*, Μεταπτυχιακή Διπλωματική Εργασία, Π.Μ.Σ. «Εφαρμοσμένη Στατιστική», Τμήμα Στατιστικής και Ασφαλιστικής Επιστήμης, Πανεπιστήμιο Πειραιώς, 2018, σ. 14.

¹⁷ K. DAVE, S. LAWRENCE & D.M. PENNOCK, «Mining the peanut gallery: Opinion extraction and semantic classification of product reviews», *Proceedings of the 12th international conference on World Wide Web*, Βουδαπέστη, 2023, σ. 519 [519-528].

¹⁸ Α.Σ. ΒΛΑΧΟΣΤΕΡΓΙΟΥ, *Ανάλυση συναισθήματος και γνώμης*, Διδακτορική διατριβή, Αθήνα: Εθνικό Μετσόβειο Πολυτεχνείο, Τμήμα Ηλεκτρολόγων Μηχανικών & Μηχανικών Υπολογιστών, 2018, σ. 32.

¹⁹ M. TSYTSARAU & T. PALPANAS. *Mining subjective data on the web*, Technical report, Πανεπιστήμιο του Τρέντο: Department of Information Engineering and Computer Science, Τρέντο, 2010, σσ. 3-4 [1-36], διαθέσιμο στο <http://eprints.biblio.unitn.it/archive/00001881/01/045.pdf> (τελευταία πρόσβαση: 10 Οκτωβρίου 2022).

²⁰ ΠΙΖΑΝΙΑΣ, *Εξόρυξη άποψης και ανάλυση συναισθήματος σε μέσα κοινωνικής δικτύωσης*, σ. 15.

«Η Ανάλυση Συναισθημάτων ή Εξόρυξη Γνώμης είναι η υπολογιστική μελέτη των απόψεων, των στάσεων και των συναισθημάτων των ανθρώπων με σημείο αναφοράς μια συγκεκριμένη οντότητα, που μπορεί να είναι άνθρωπος, σύνολο ανθρώπων, γεγονός, κοινωνικό-πολιτικό-οικονομικό ζήτημα, ή αντικείμενο».

Η Ανάλυση συναισθημάτων συνήθως αναπαρίσταται με τη χρήση ενός παράγοντα αξιολόγησης (π.χ. θετικό ή αρνητικό) και από έναν δείκτη ισχύος (δηλαδή τον βαθμό στον οποίο το κείμενο είναι θετικό ή αρνητικό) που αφορά σε ένα ζήτημα, ένα πρόσωπο ή μια ιδέα²¹. Αυτό μπορεί να επιτευχθεί με δύο διαφορετικούς τρόπους: με την προσέγγιση που βασίζεται σε λεξικό και με την προσέγγιση που στηρίζεται στη χρήση μεθόδων Μηχανικής Μάθησης. Η πρώτη προσέγγιση, την οποία αξιοποιούμε στην παρούσα εργασία, υπολογίζει τη συναισθηματική πολικότητα ενός κειμένου με βάση το σημασιολογικό περιεχόμενο λέξεων ή φράσεων. Μάλιστα, οι έρευνες στην προσέγγιση με τη χρήση του λεξικού επικεντρώνονται στη χρήση των επιθέτων²² ως δεικτών του σημασιολογικού προσανατολισμού ενός κειμένου –έχουν μάλιστα διακριθεί οι σχετικές εργασίες των Hatzivassiloglou & McKeown ήδη από το 1997²³. Κάποιοι ερευνητές έχουν

²¹ Ι. ΣΤΑΥΡΟΥΛΑΚΗΣ, *Πρόβλεψη τιμών και εξόρυξη γνώμης από κριτικές σε διαδικτυακές εφαρμογές βραχυχρόνιας μίσθωσης ακινήτων*, Μεταπτυχιακή εργασία, Χανιά: Πολυτεχνείο Κρήτης, Τμήμα Μηχανικών Παραγωγής και Διοίκησης, 2020, σ. 20.

²² A. AGARWAL, *Sentiment Analysis: A New Approach for Effective Use of Linguistic Knowledge and Exploiting Similarities in a Set of Documents to be Classified*, 2005. Διαθέσιμο στο <https://api.semanticscholar.org/CorpusID:2112147> (τελευταία πρόσβαση: 10 Οκτωβρίου 2022) J. KAMPS, M. MARX, R. J. MOKKEN & R. DE MAARTEN, «Using WordNet to measure semantic orientation of adjectives», *Proceedings of LREC*, 2004, σ. 1115 [1115-1118] Διαθέσιμο στο <http://www.lrec-conf.org/proceedings/lrec2004/pdf/734.pdf> (τελευταία πρόσβαση: 10 Οκτωβρίου 2022) A. FAHRNI – M. KLENNER, «Old Wine or Warm Beer: Target-Specific Sentiment Analysis of Adjectives», *Proceedings of the Symposium on Affective Language in Human and Machine, AISB 2008 Convention*, Αμπερντίν, 2008, σσ. 60-64.

²³ V. HATZIVASSILOGLOU & K.R. MCKEOWN, «Predicting the semantic orientation of adjectives», *Proceedings of the 35th Annual Meeting of the ACL and the 8th Conference of the European Chapter of the ACL*, Μαδρίτη, 1997, σ. 175 [174-181]. Διαθέσιμο στο <https://aclanthology.org/P97-1023.pdf> (τελευταία πρόσβαση: 10 Οκτωβρίου 2022).

ασχοληθεί με τα ρήματα²⁴ ως μέρη του λόγου που παρέχουν «έναν εννοιολογικό χάρτη των γεγονότων και των πράξεων μέσα σε ένα κείμενο»²⁵, ενώ περιορισμένο είναι το εύρος των εργασιών για ουσιαστικά και ονομαστικές φράσεις, όπως αναφέρουν οι Zhang και Liu²⁶.

Μεθοδολογία

Για τους σκοπούς της παρούσας έρευνας συγκροτήσαμε αρχικά ένα σώμα κειμένων λαμβάνοντας υπόψη τις γενικές αρχές σχεδιασμού: την αντιπροσωπευτικότητα, την αυθεντικότητα, το μέγεθος, και την ισορροπία. Η αντιπροσωπευτικότητα είναι βασική έννοια στον ορισμό των σωμάτων κειμένων, και αναφέρεται στην εικόνα της γλώσσας ή της ποικιλίας της γλώσσας την οποία προσφέρει το συλλεχθέν δείγμα. Διατυπώθηκε από τον Sinclair²⁷ μέσω συγκεκριμένων ερωτημάτων, μερικά από τα οποία ήταν το τι είδους κείμενα παράγονται και καταναλώνονται, καθώς και το πώς αναγνωρίζονται τα παραδείγματα της γλώσσας τα οποία θα λειτουργήσουν ως πρότυπα για τη συγκεκριμένη χρήση. Στην προκειμένη περίπτωση η απάντηση προκύπτει από τα κριτήρια βάσει των οποίων προέκυψε το δείγμα: τις ιστορικές πηγές που είναι διαθέσιμες μέχρι σήμερα και οι οποίες ήρθαν στο φως χάρη στην ακάματη και πολυδιάστατη έρευνα του Δημήτρη Αρβανιτάκη στο Κρατικό Αρχείο της Βενετίας. Ο συγγραφέας σημειώνει στην εισαγωγή²⁸ της διδακτορικής διατριβής του ότι ο «σχεδόν

²⁴ P. MERLO – S. STEVENSON, «Automatic verb classification based on statistical distributions of argument structure», *Computational Linguistics* 27.3 (2001), σσ. 373-408. I. MAKIS – P. VOSSEN, «A verb lexicon model for deep sentiment analysis and opinion mining applications», *WASSA@ACL*, Πόρτλαντ, Όρεγκον, 2011, σσ. 10-18. N. HOLLENSTEIN, M. AMSLER, M. BACHMANN, & M. KLENNER, «SA-UZH: Verb-based Sentiment Analysis», *Proceedings of the 8th International Workshop on Semantic Evaluation*, Δουβλίνο, 2014, σσ. 503-507. A. NEVIAROUSKAYA, H. PRENDINGER & M. ISHIZUKA, «Semantically distinct verb classes involved in sentiment analysis», *IADIS AC*, Ρώμη, 2009, σ. 31 [27-34].

²⁵ J. KLAVANS – M.Y. KAN, «The role of verbs in document analysis», *Proceedings of the Conference COLING-ACL*, Μόντρεαλ, 1998, σ. 681 [680-686].

²⁶ L. ZHANG – B. LIU, «Identifying noun product features that imply opinions», *Proceedings of the 49th annual meeting of the Association for Computational Linguistics: human language technologies*, Πόρτλαντ, Όρεγκον, 2011, σ. 575 [575-580].

²⁷ J. SINCLAIR, «Corpus and Text. Basic Principles», στο M. WYNNE (επιμ.), *Developing Linguistic Corpora: A Guide to Good Practice*, Οξφόρδη: Oxbow Books, σ. 12.

²⁸ ΑΡΒΑΝΙΤΑΚΗΣ, *Κοινωνικές αντιθέσεις στην πόλη της Ζακύνθου*, σσ. 28-29.

μονοσήμαντος» χαρακτήρας των πηγών οφείλεται στην καταστροφή του Αρχείου της Ζακύνθου.

Με βάση αυτά δημιουργήθηκε το υπό εξέταση σώμα κειμένων που αποτελείται από αυθεντικά (δηλαδή δημιουργημένα με φυσικό τρόπο και όχι κάτω από πειραματικές συνθήκες), επίσημα έγγραφα που αναφέρονται στο «ρεμπελιό των ποπολάρων» του 1628 στη Ζάκυνθο και περιέχονται στο παράρτημα της διδακτορικής διατριβής του Αρβανιτάκη. Είναι γραμμένα από τον προβλεπτή Μαλιπιέρο, τον γενικό προβλεπτή Πιζάνι, τη Σύγκλητο, τους εκπροσώπους των ποπολάρων, ενώ περιλαμβάνονται και οι καταθέσεις του πρωτοπαπά της Ζακύνθου Τιμόθεου Σοπραμασάρου και ενός ποπολάρου, του Χριστόδουλου Τζίμη. Αυτό το σώμα κειμένων χωρίστηκε σε δύο υποσώματα: α) κείμενα των οποίων οι συγγραφείς προέρχονται από την πλευρά της διοίκησης, και β) κείμενα συνταγμένα από τους ποπολάρους.

3.1. Ηλεκτρονικά σώματα κειμένων

Όπως προαναφέρθηκε, η επιλογή των συγκεκριμένων εγγράφων έγινε με κριτήριο την προέλευσή τους που αντανακλά έναν συγκεκριμένο ιδεολογικό προσανατολισμό, ο οποίος έπρεπε να χαρακτηρίζεται από σαφείς αποστάσεις. Το κριτήριο αυτό ανταποκρίνεται στα πορίσματα της Κριτικής Ανάλυσης Λόγου, σύμφωνα με την οποία οι γλωσσικοί τύποι παρουσιάζουν συστηματική συσχέτιση με κοινωνικές και ιδεολογικές λειτουργίες²⁹.

Η ισορροπία προέκυψε από δύο άλλες παραμέτρους: το μέγεθος και την προέλευσή τους. Το μέγεθος των υποσωμάτων ορίστηκε βάσει των υπάρχοντων πηγών στις 5.000 λέξεις (+500): το πρώτο υποσώμα (που περιλαμβάνει τα έγγραφα των αξιωματούχων) αριθμεί 5.419 λέξεις, και το δεύτερο (με έγγραφα των εξεγερθέντων) αριθμεί 5.618 λέξεις αντιστοίχως. Καθώς τα έγγραφα των δύο πλευρών δεν έχουν σταθερό μέγεθος, θα ήταν μάλλον αδύνατον να έχουν και τα δύο υποσώματα ακριβώς τον ίδιο αριθμό, επομένως η απόκλιση της τάξης των 200 περίπου λέξεων θεωρείται ότι δεν επηρεάζει το αποτέλεσμα της έρευνας.

Τα κείμενα αντλήθηκαν ένα προς ένα από τη διατριβή του Δ. Αρβα-

²⁹ M.A.K. HALLIDAY – C. MATTHIESSEN, *An Introduction to Functional Grammar*, Λονδίνο³, Hodder Arnold, 2004, σσ. 4, 5, 30.

νιτάκη, αντιγράφηκαν και επικολλήθηκαν σε αρχείο Word. Κατά την επικόλληση επελέγη «Διατήρηση μόνο κειμένου», ώστε να είναι δυνατή η επεξεργασία τους από την εφαρμογή, ενώ παράλληλα γινόταν έλεγχος μέχρις ότου ολοκληρωθεί ο απαιτούμενος αριθμός λέξεων. Αξίζει να σημειωθεί ότι κατά τη διαδικασία αυτή έγινε αντιληπτό ότι τα έγγραφα του δεύτερου υποσώματος είχαν συνολικά αρκετά μεγαλύτερη έκταση, με συνέπεια να αφαιρεθεί ένα, ώστε να πληρείται το κριτήριο της ισορροπίας.

3.2. Ψηφιακή επεξεργασία

Σε επόμενο στάδιο άρχισε η επεξεργασία από τη διαδικτυακή εφαρμογή Sketch Engine, η οποία επελέγη έναντι άλλων καθώς είναι η μόνη προσβάσιμη με δυνατότητα επεξεργασίας της ιταλικής γλώσσας. Αναζητήθηκαν μέσω αυτής τα ρήματα και τα επίθετα που περιέχονται στα δύο υποσώματα, τα οποία αρχικά ταξινομήθηκαν με βάση τη συχνότητα εμφάνισής τους και ύστερα με βάση την πολικότητά τους (θετικό, αρνητικό ή ουδέτερο συναίσθημα). Για τον σκοπό αυτό χρησιμοποιήθηκε το Ιταλικό Λεξικό Συναισθημάτων (Italian Sentiment Lexicon), που δημιουργήθηκε από το Ιταλικό Ινστιτούτο Υπολογιστικής Γλωσσολογίας Antonio Zampolli και περιέχει πάνω από 24.000 λήμματα με θετική, αρνητική ή ουδέτερη πολικότητα ως προς την επισημείωση (annotation), δηλαδή την προσθήκη ερμηνευτικών γλωσσικών πληροφοριών³⁰.

Η πολικότητα κωδικοποιήθηκε σε υπολογιστικό φύλλο Excel ως εξής: με τον αριθμό 1 αποδόθηκε η θετική πολικότητα, με 2 η αρνητική και με 0 η ουδέτερη (βλ. Σχ. 1).

³⁰ Δ. ΓΟΥΤΣΟΣ – Γ. ΦΡΑΓΚΑΚΗ. *Εισαγωγή στη Γλωσσολογία Σωμάτων Κειμένων*, Αθήνα: Σ.Ε.Α.Β., 2015, σ. 34.

Item	Frequency	Polarity
pubblico	18	0
medesimo	16	0
talē	15	0
suddetto	12	0
grande	12	1
illustre	11	1
qual	9	0
popolare	9	0
buon	9	1
principale	7	1
cadavero	7	0
universale	6	0
scandaloso	5	2
oredetto	5	0

Σχ. 1: Συχνότητα και πολικότητα των επιθέτων στο α΄ υποσώμα

Κατά την ταξινόμηση των ρημάτων και των επιθέτων παρατηρήθηκε ότι σε μικρό αριθμό λέξεων η πολικότητα του λεξικού δεν συμβάδιζε με αυτή του υποσώματος, π.χ. κάποια ρήματα με βάση το λεξικό ήταν ουδέτερα (όπως τα *esacerbare*, *eccitare*, *appendere*). Η εξέταση του γλωσσικού τους περιβάλλοντος μέσα από τους συμφραστικούς πίνακες έδειξε ότι στο κείμενο είχαν διαφορετική σημασία ή υποδήλωση και έτσι όλες οι εγγραφές ελέγχθηκαν και διορθώθηκαν. Η γνώση του χρονικού πλαισίου του υποσώματος υπαγόρευσε αυτές τις τροποποιήσεις –δεν θα ήταν μεθοδολογικά ορθό να χρησιμοποιηθεί άκριτα ένα λεξικό του 21^{ου} αιώνα σε ένα σώμα κειμένων σχεδόν 400 χρόνια παλαιότερο. Για παράδειγμα το ρήμα *appendere* («κρεμάω») έχει μόνο αρνητική σημασία

(Σχ. 2), καθώς αναφέρεται σε θανατική ποινή, ενώ σε σύγχρονά μας διοικητικά κείμενα δεν θα απαντηθεί με αυτό το σημασιολογικό περιεχόμενο.

CONCORDANCE primo

CQL: *[appendere_1="appendere_v"]* * 2
326.46 per million tokens * 0.03%

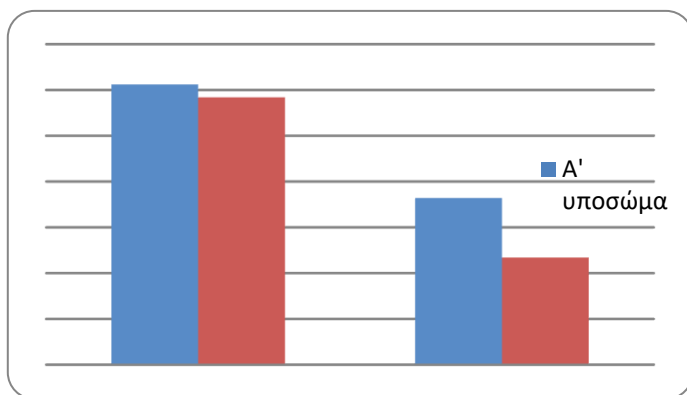
Left context KWIC Right context

1. [] [] docr10 tre per detti Commissi il confessoro, ordmò l' ora medema che fossero **appesi** per la gola, avendo a tal fine fatto da terra allargar le galee, dalle quali l

2. [] [] docr10 i separati dal busto e muoia; et il suo cadavere, fatto in quattro quarti, sia **appeso** in luoghi cospicui sopra le forche, da starvi sino alla consumazione, cor

Σχ. 2: Συμφραστικοί πίνακες του ρήματος «appendere»

3.3. Παρουσίαση και ανάλυση δεδομένων



Σχ. 3: Αριθμός ρημάτων και επιθέτων

Στο Σχ. 3 που αναφέρεται στον αριθμό ρημάτων και επιθέτων και στα δύο υποσώματα, παρατηρείται σχεδόν ισοπληθής αριθμός ρημάτων, ενώ υπάρχει μια σαφής διαφορά ως προς τα επίθετα, όπου το α' υποσώμα υπερέχει αριθμητικά (182 έναντι 117). Το αντίστροφο θα ήταν μάλλον αναμενόμενο: τα επίσημα, πιο τεχνικά κείμενα της διοίκησης είναι πιθανότερο να περιέχουν λιγότερους επιθετικούς προσδιορισμούς και να περιορίζονται στην ουδέτερη και αμερόληπτη καταγραφή γεγονότων και πράξεων. Εδώ, μια εν πρώτοις ερμηνεία για αυτό το στοιχείο θα μπορούσε να είναι η κοινωνική προέλευση και το μορφωτικό υπόβαθρο των γραφόντων που αποτυπώνεται στον πλούτο των επιθέτων.

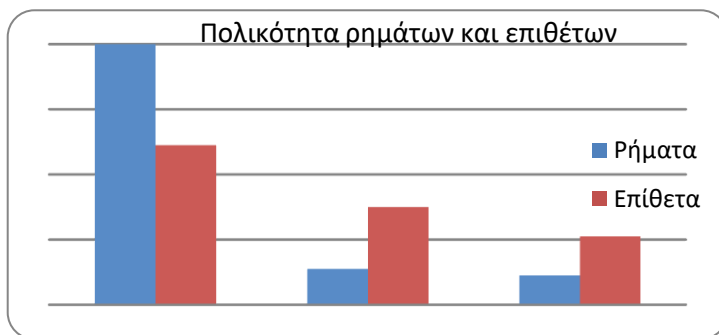
Τα ρήματα με τη μεγαλύτερη συχνότητα στο α' υποσώμα είναι τα εξής έξι: *fare* (51 εμφανίσεις), *essere/stare* (51 εμφανίσεις), *avere* (25), *potere* (22), *dire* (21), *dovere* (20), από τα οποία τα περισσότερα έχουν ουδέτερη πολικότητα (*fare, essere, avere, dire, dovere*) και ένα (*potere*) έχει θετική (Σχ. 4).

	A	B	E	F	G	H	I	J	K
1	method name: poswordlist								
2	corpus: user/ahsoulan/primos_verbi								
3	subcorpus: -								
4	Item	Frequency	Polarity						
5	fare	51	0						
6	essere/stare	51	0						
7	avere	25	0						
8	potere	22	1						
9	dire	21	0						
10	dovere	20	0						

Σχ. 4: Υψίσυχνα ρήματα α' υποσώματος και πολικότητα

Αξίζει να σημειωθεί ότι το ρήμα *essere* εμφανίζεται κυρίως ως βοηθητικό ρήμα στην παθητική φωνή, η οποία χρησιμοποιείται όταν η έμφαση δίνεται στην πράξη και όχι στο υποκείμενό της. Συνολικά, ένα ποσοστό 80% των ρημάτων του α' υποσώματος έχουν ουδέτερη πολικότητα, ακολουθούν τα θετικά με ποσοστό 11%, και λίγο χαμηλότερα, με 9% απαντώνται όσα έχουν αρνητική υποδήλωση (Σχ. 5).

Διαφορετικές τάσεις έχουν τα επίθετα: κυριαρχούν μεν τα ουδέτερα αλλά με ποσοστό 49%, έπονται τα θετικά (30%) και στο τέλος τα αρνητικά (21%).



Σχ. 5: Πολικότητα ρημάτων και επιθέτων α' υποσώματος

Τα πιο υψίσυχνα επίθετα είναι τα ακόλουθα: pubblico (18 εμφανίσεις), medesimo (16), tale (15), suddetto (12), grande, (12) illustre και μάλιστα στον υπερθετικό βαθμό ως τίτλος (με 11 εμφανίσεις) και porolare (9). Όλα

έχουν ουδέτερη ή θετική υποδήλωση.

	A	B	C	D	E	H
1	method name: passwordlist					
2	corpus: user/ahsoulan/primo_aggetivi					
3	subcorpus: -					
4	Item	Frequency	Polarity			
5	pubblico	18	0			
6	medesimo	16	0			
7	tale	15	0			
8	suddetto	12	0			
9	grande	12	1			
10	illustre	11	1			

Σχ. 6: Υψίσχυα επίθετα α' υποσώματος και πολικότητα

Συνολικά, κρίνοντας από τα ρήματα και τα επίθετα του α' υποσώματος, είναι δυνατόν να συναχθεί ότι οι συντάκτες τους προσπάθησαν, τουλάχιστον όσον αφορά στα ρήματα, να χρησιμοποιήσουν λέξεις με κυρίως ουδέτερο σημασιολογικό περιεχόμενο και να μείνουν κατ' αυτόν τον τρόπο εντός του πλαισίου που θα πρέπει να χαρακτηρίζει ένα διοικητικό κείμενο. Εστίασαν σε πράξεις τόσο των εξεγερθέντων όσο και των ιδίων: είναι χαρακτηριστικό το γεγονός ότι οι συμφραστικοί πίνακες του ρήματος *fare* δείχνουν ότι οι υπάρχοντες τύποι του κλιτικού παραδείγματος περιλαμβάνουν ως επί το πλείστον παρελθοντικούς χρόνους και απαρέμφατο, ενώ μόνο ένας τύπος από τις 51 εμφανίσεις είναι στον Ενεστώτα (Σχ. 7).

The screenshot shows a concordance tool interface with the search term 'fare'. The results are displayed in a table with columns for document ID, left context, KWIC (Key Word In Context), and right context. The KWIC column highlights the verb 'fare' in various forms (fece, fecero, far, facevano, facendo, fatto, farlo) within the surrounding text.

	Left context	KWIC	Right context
1	doc#0 a me acquietati. <S><S>	fece	causar tant' odio negli animi del predetto popolo, che si poteva dubitan
2	doc#0 ieste operazioni, essendo rimasti disgustati questi cittadini, avendomi	fatto	istanza, che io formassi processo contro dieci dei più onorati del dett
3	doc#0 delli più onorati del detto popolo et castigarli per la condoglianza che	fecero	avanti di me, asserendola per sollevazione, a fine che si sottoponesse
4	doc#0 i sguenqenze che si suole usare in questi paesi. <S><S> Mi fu parimenti	fatto	istanza dal detto popolo di formare processo contro alcuni cittadini et
5	doc#0 i guardia. <S><S> Non mi è parso di voler in questo proposito per ora	far	altro, per non alterar maggiormente li animi loro. <S><S> Né avendo r
6	doc#0 io dato conto alla Serenità Vostra circa queste guardie di notte che si	facevano	sotto Capitani cittadini et come un giorno improvvisamente si apprese
7	doc#0 o di tutto il popolo, che venuta in castello, col mezzo del suo avvocato,	fece	diverse esclamazioni contro li medesimi cittadini, asserendo da quelli
8	doc#0 a seguì, quattordici Capi di Cento dal corpo del medesimo popolo per	far	le suddette guardie, con aver in oltre per onesta soddisfazione de citt
9	doc#0 idini, che per loro fini particolari ambivano di esser Capitani attuali, mi	fecero	istanza ch' io dovessi passar a formazione di processo contro il popol
10	doc#0 mente li animi delli popoli, come anco perché non vi trovavo causa di	farlo	, stimando in questo negozio esser meglio al servizio pubblico trattare
11	doc#0 Commessi in questo luogo. <S><S> Et in questo mentre, si andavano	facendo	le guardie di notte con maggior numero e con miglior ordine di prima,
12	doc#0 subito a Corfù, dove stimavo potesse esser ritrovate. <S><S> Il quale	fatto	ritorno, pubblicò subito proclama che si dovesse proseguire con dilige

Σχ. 7: Συμφραστικοί πίνακες ρήματος fare

Λίγο διαφορετική είναι η εικόνα στους συμφραστικούς πίνακες του ρήματος *essere/stare*, όπου παρατηρούνται μεν τύποι από *Passato*, *Presente* και *Futuro*, αλλά το κυρίαρχο στοιχείο είναι ότι πρόκειται για παθητική φωνή, επιλογή που φανερώνει την πρόθεση του συντάκτη να τονίσει την πράξη και όχι τον δράστη (Σχ. 8).

The screenshot shows a concordance tool interface with the search term 'essere'. The results are displayed in a table with columns for document ID, left context, KWIC (Key Word In Context), and right context. The KWIC column highlights the verb 'essere' in various forms (essendo, fu, furono, sarà, essere, sili) within the surrounding text.

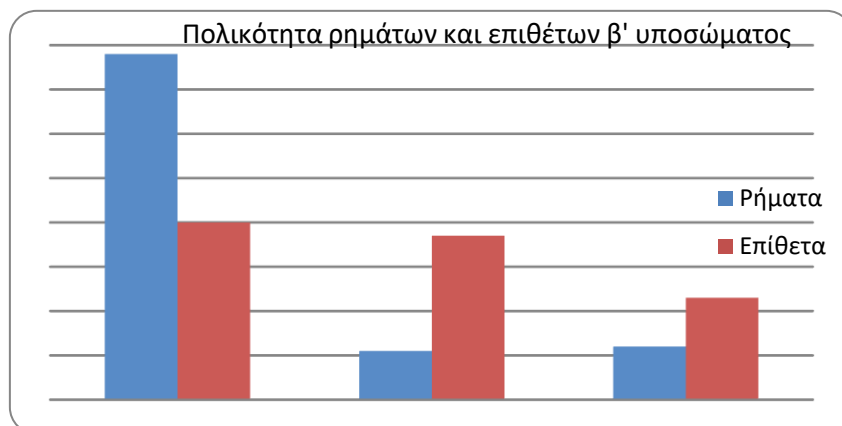
	Left context	KWIC	Right context
1	doc#0 smentata una supplicazione dal popolo di questa Sua fedelissima città	essendo	venuti col suo avvocato, con termini modesti et riverenti, la qual letta a i
2	doc#0 col suo avvocato, con termini modesti et riverenti, la qual letta a mi, gli	fu	da me risposto benignamente, et promessal (promessa loro) la sua di
3	doc#0 mira al servizio pubblico et di questa città, al che partendosi consolati,	fu	da due indiscreti cittadini che si cacciarono in mezzo al detto popolo, p
4	doc#0 i che alterarono li animi delli medesimi, quali di nuovo con dolci parole	furono	da me acquietati. <S><S> Questo termine usato dalli cittadini suddetti,
5	doc#0 i debino andare dal signor Soprintendente per ricever li ordini che gli	sarà	commessi, al che obbedienti continuano in dette guardie. <S><S> Ave
6	doc#0 i gusto et prontezza al servizio pubblico. <S><S> Di queste operazioni	essendo	rimasti disgustati questi cittadini, avendomi fatto istanza, che io formas
7	doc#0 i solite guardie, con li loro capi, con il qual apparente sollievo, pare che	sili	restato soddisfatto il detto popolo, ma però risoluti di venire alli piedi d
8	doc#0 i ba, nella vita et nell' onore, che perciò non potevano più, né volevano	esser	sotto la loro scorta (custodia). <S><S> Nel che io stimando che in tali c
9	doc#0 i assalto de nemici dovessero assistere. <S><S> Qual provisione non	essendo	stata abbracciata da questi cittadini, che per loro fini particolari ambiva
10	doc#0 anco perché non vi trovavo causa di farlo, stimando in questo negozio	esser	meglio al servizio pubblico trattare con piacevolezza con tanta moltitud
11	doc#0 i idini, per ricever li nomi di ciascheduno sotto rollo. <S><S> Ma perché	fu	dal popolo inteso, contra ogni aspettazione, che Sua Signoria illustriss
12	doc#0 i to umile istanza per nome de tutto il popolo dalli Suoi Commessi, che	essendo	loro pronto come buoni sudditi a ricever ogni ordine per servizio pubbl

Σχ. 8: Συμφραστικοί πίνακες ρήματος essere

Η προσπάθεια να διατηρηθεί το ύφος αμερόληπτο και αντικειμενικό φαίνεται πως δεν τηρείται με την ίδια συνέπεια και στην περίπτωση των

επιθέτων. Όπως προαναφέρθηκε, έχουν χρησιμοποιηθεί αρκετοί επιθετικοί προσδιορισμοί, και μάλιστα σε αριθμό κατά περίπου 55% υψηλότερο από ό,τι στο β' υποσώμα (182 έναντι 117). Παρατηρείται ότι η ουδετερότητα υποχωρεί και δίνει τη θέση της σε περισσότερο θετικούς και αρνητικούς προσδιορισμούς, οι οποίοι χαρακτηρίζουν τους φιλόνομους και τους απείθαρχους πολίτες αντιστοίχως, π.χ. *scandalosissima disobbedienza, legittima fede, retto et giusto governo, buoni sudditi/buone regole, fedelissima città*.

Εξετάζοντας το β' υποσώμα, αυτό που περιέχει κείμενα συνταγμένα από ποπολάρους, παρατηρείται πως τα ρήματα με τη μεγαλύτερη συχνότητα εμφάνισης είναι τα: *essere/stare, dire, fare, rispondere, avere, volere, andare, vedere, interrogare, dovere*, τα οποία έχουν όλα ουδέτερη υποδήλωση (Σχ. 9).



Σχ. 9: Υψίσυχνα ρήματα β' υποσώματος και πολικότητα

ΑΝΑΛΥΣΗ ΣΥΝΑΙΣΘΗΜΑΤΟΣ ΣΕ ΙΣΤΟΡΙΚΕΣ ΠΗΓΕΣ

Item	Frequency		
1	method name: poswordlist		
2	corpus: user/ahsoulan/secondo_verbi		
3	subcorpus: -		
4	Item	Frequency	
5	essere/stare	86	0
6	dire	79	0
7	fare	70	0
8	rispondere	28	0
9	avere	28	0
10	volere	25	0
11	andare	23	0
12	vedere	22	0
13	interrogare	21	0
14	dovere	20	0

Σχ. 10: Πολικότητα ρημάτων και επιθέτων β' υποσώματος

Η σύγκριση μεταξύ των ρημάτων των δύο υποσωμάτων αναδεικνύει και κάποιες διαφορές: οι εξεγερθέντες δεν περιγράφουν μόνο το παρόν, αλλά συμπεριλαμβάνουν στα κείμενά τους και γεγονότα ή καταστάσεις που προηγήθηκαν, κυρίως ανομίες και αδικίες που υπέστησαν, προφανώς για να αιτιολογήσουν τις πράξεις τους. Χρησιμοποιούν αρκετά περισσότερα ρήματα που αναφέρονται σε συναισθήματα, όπως τα *degnare*, *dispiacere*, *favorire*, *fidare*, *genuflettere*, *innanimare*, *maneggiare*, *perdonare*, *perfezionare*, *piangere*, *sottoporre*, *soportare*, τα οποία δεν απαντώνται στα κείμενα της άλλης πλευράς. Αναφέρονται, επίσης, και στην ανακριτική διαδικασία με ρήματα όπως τα *interrogare*, *esaminare*, *chiedere*, *rispondere*, *confessare*, *dire*, *esporre*, *narrare*, *parlare*, *esprimere*, που φαίνεται να δείχνουν τη διάθεσή τους να εκφράσουν τη δική τους άποψη και να συνεργαστούν με τις αρχές.

Στο σύνολό τους διαπιστώνεται μια παρόμοια τάση ως προς το πρώτο υποσώμα: ένα μεγάλο ποσοστό 78% έχει ουδέτερη πολικότητα και το ίδιο ακριβώς ποσοστό (11%) κινείται στον θετικό πόλο, ενώ μικρή διαφορά σημειώνεται στα ρήματα με αρνητική πολικότητα (12% έναντι 9%).

	A	B	C	D	E	F	G	H	I	J	K
1	method name: poswordlist										
2	corpus: user/ahsoulan/secondo_aggettivi										
3	subcorpus: -										
4	Item	Frequency	Polarity								
5	illustre	24	1								
6	popolare	16	0								
7	povero	13	0								
8	predetto	10	0								
9	qual	9	0								
10	medesimo	9	0								
11	pubblico	9	0								
12	presente	8	0								
13	tale	7	0								
14	infinito	6	0								
15	giusto	5	1								

Σχ. 11. Υψίσυχνα επίθετα β' υποσώματος και πολικότητα

Όπως φαίνεται στο σχ. 11, οι υψίσυχοι επιθετικοί προσδιορισμοί είναι οι εξής: *illustre*, *popolare*, *povero*, *predetto*, *qual*, *medesimo*, *pubblico*, *presente*, *tale*, *infinito*, *giusto*. Ως προς τη συνολική πολικότητα, είναι σαφώς μικρότερο το ποσοστό αυτών που είναι ουδέτερα (40% έναντι 54%), και αντίστοιχα είναι αυξημένο το ποσοστό αυτών που προσεγγίζουν είτε τον θετικό πόλο (37% έναντι 27%), είτε τον αρνητικό (23% έναντι 19%). Όπως και με την περίπτωση των ρημάτων, έτσι και τώρα ανιχνεύονται επίθετα που αναφέρονται σε συναίσθηματικές καταστάσεις, όπως *povero*, *ingiusto*, *appassionato*, *benemerito*, *candido*, *castigato*, *debole*, *ingiusto*, *miserabile*, *infelice*, που δεν υπάρχουν στο σώμα κειμένων των διοικούντων – χαρακτηριστική είναι η σύναψη «*povero popolo*» (και με μεγαλύτερη έμφαση «*povero et miserabile popolo*») που απαντάται συχνά. Φαίνεται πως και με τη χρήση συγκεκριμένων επιθέτων, η πλευρά των εξεγερθέντων προσπαθεί να υποστηρίξει τα επιχειρήματά της με επίκληση στο συναίσθημα του αναγνώστη και δημιουργία ευνοϊκού προς την κατάσταση τους κλίματος.

Ίσως να περίμενε κανείς ότι η αντιπαραβολική σύγκριση μεταξύ των δύο σωμάτων κειμένων θα αναδείκνυε εντονότερες διαφορές ως προς τις γλωσσολογικές επιλογές των συντακτών τους. Αυτή η έλλειψη αντίθεσης θα μπορούσε να ερμηνευτεί από το γεγονός ότι τα κείμενα καλύπτουν ένα διάστημα από το καλοκαίρι του 1628 έως και το φθινόπωρο του 1632, οπότε είναι πιθανόν η χρονική απόσταση από τα γεγονότα της εξέγερσης

του 1628 να είχε επιφέρει και μια συναισθηματική αποστασιοποίηση ή άμβλυση των εντάσεων. Εκτός αυτού, η ιστορική έρευνα του Αρβανιτάκη διαπιστώνει ότι υπήρχε «μια σαφής και διακριτή διαίρεση του κοινωνικού στρώματος που συλλήβδην αποκαλείται *ποπολάροι*», που σημαίνει ότι ο χώρος των ποπολάρων δεν είχε ενιαίο μέτωπο, στάση και συναισθήματα. Υπήρχαν αφενός οι φτωχότεροι ποπολάροι και αφετέρου οι πλουσιότεροι, που μάλλον ήταν και οι υποκινητές της εξέγερσης, είχαν ισχυρά ερείσματα στην τοπική κοινωνία και προσπαθούσαν να προσεγγίσουν τους *cittadini*, τους πολίτες (ακόμα και μεταξύ των τελευταίων υπήρξαν συγκρούσεις λόγω προσωπικών οικονομικών συμφερόντων), συνεπώς δεν είχαν λόγο να έρθουν σε ρήξη με το καθεστώς. Αυτό φαίνεται να επιβεβαιώνεται από τη γενικότερη άποψη για τις εξεγέρσεις της προβιομηχανικής εποχής, το ότι δηλαδή δεν στόχευαν στη συνολική κοινωνική ανατροπή αλλά στη διασφάλιση ενός απειλούμενου πλαισίου νόμων ή δικαιωμάτων και ότι στρέφονταν κατά των καταχραστών, όχι της ανώτατης αρχής, γεγονός που στη συγκεκριμένη περίπτωση φαίνεται στην επίκληση του συναισθήματος του γενικού προβλεπτή.

Συμπεράσματα

Η ανάλυση των λεξικογραμματικών επιλογών ενός ομιλητή ή συντάκτη κειμένου προσφέρει ποικίλες κοινωνιογλωσσικές πληροφορίες, μεταξύ των οποίων συγκαταλέγονται και πληροφορίες που αφορούν τη στάση του ομιλητή/γράφοντα απέναντι στον Άλλον. Όπως σημειώνει ο Reddy³¹, η δήλωση συναισθήματος δεν είναι μια απλή αναφορά, αλλά μια απόπειρα του ομιλητή να ερμηνεύσει κάτι που δεν έχει παρατηρηθεί από τον Άλλον. Η διερεύνηση της χρήσης της γλώσσας δίνει στοιχεία για το πού στρέφεται η προσοχή του ομιλητή/γράφοντα και το πώς επεξεργάζεται την κατάσταση στην οποία βρίσκεται³². Αυτό το εγχείρημα έχει διευκολυνθεί σε μεγάλο βαθμό τα τελευταία χρόνια χάρη στην αποτελεσματική σύμπραξη της Κριτικής Ανάλυσης Λόγου και της Γλωσσολογίας Σωμάτων Κειμένου. Έτσι,

³¹ W.M. REDDY, «Against constructionism: the historical ethnography of emotions», *Current anthropology* 38.3 (1997), σ. 331 [327-351].

³² Y.R. TAUSCZIK – J.W. PENNEBAKER, «The psychological meaning of words: LIWC and computerized text analysis methods», *Journal of language and social psychology* 29.1 (2010), σσ. 30-32 [24-54].

με τη βοήθεια της τεχνολογίας, αποκαλύπτονται συνειδητές ή μη επιλογές του συγγραφέα ενός κειμένου, οι οποίες αποτυπώνονται στη συχνότητα χρήσης τους, στη σημασιολογική τους προσωδία, όπως προκύπτει από τις συνάψεις (collocations) τους, αλλά και στη χρήση τους εντός του γενικότερου ιδεολογικού προσανατολισμού, της κοινωνικής θέσης και του σύγχρονου με αυτόν ιστορικού πλαισίου.

Στην παρούσα μελέτη διερευνήθηκαν οι απόψεις των γραφόντων σε ένα γνωστό ιστορικό γεγονός, την εξέγερση μέρους της αστικής τάξης της Ζακύνθου το 1628, περίοδος κατά την οποία το νησί βρισκόταν υπό βενετική κυριαρχία, και το οποίο αποτυπώθηκε στη συλλογική μνήμη ως «ρεμπελιό των ποπολάρων». Αρκετές μελέτες, μεταξύ των οποίων και η εκτενής διδακτορική διατριβή του Αρβανιτάκη, έχουν ρίξει φως στο ιστορικό και κοινωνιολογικό πλαίσιο των όσων διαδραματίστηκαν τότε. Ορμώμενη από τις παραινέσεις του Febvre και τις εξελίξεις στο πεδίο της Γλωσσολογίας Σωμάτων Κειμένων, η ανά χείρας εργασία εξέτασε σε ένα βασικό επίπεδο τις στάσεις των πρωταγωνιστών και τους γλωσσικούς τρόπους με τους οποίους μεταφέρθηκαν σε εμάς. Διαπιστώθηκε: α) από την εξέταση της πολικότητας η προσπάθεια όλων να περιγράψουν τις πράξεις των πρωταγωνιστών διατηρώντας έναν βαθμό ουδετερότητας και αντικειμενικότητας, και β) από τη χρήση των συμφραστικών πινάκων, η χρήση διαφορετικών ρημάτων και επιθέτων με ιδεολογική και συναισθηματική φόρτιση, που περιορίζουν την αμεροληψία και στοχεύουν στην επίκληση του συναισθήματος του αναγνώστη τους.

Υπήρξαν κάποιοι περιορισμοί κατά τη διαδικασία της έρευνας: κατ' αρχάς χρησιμοποιήθηκε μια εφαρμογή για την επεξεργασία των σωμάτων κειμένου (Sketch Engine), η οποία έχει βασιστεί σε σύγχρονα κείμενα, με αποτέλεσμα να μην περιέχει ή να μην ταξινομεί με ορθό τρόπο κάποιες λέξεις που ανήκουν στη γλώσσα εκείνης της εποχής και εκείνου του τόπου (χαρακτηριστικό παράδειγμα ο συμπλεκτικός σύνδεσμος *et* που ταξινομήθηκε ως ρήμα). Για τον λόγο αυτό αναζητήθηκαν οι άγνωστες λέξεις σε διάφορα λεξικά, όπως το *Dizionario del dialetto veneziano* του Giuseppe Boerio³³, ακόμη και διαδικτυακά λεξικά της λατινικής. Μια άλλη πρόκληση σχετίζεται με τη χρήση του Ιταλικού Λεξικού Συναισθημάτων, στο οποίο η επισήμειωση της πολικότητας έχει γίνει με βάση το σημερινό σημασιο-

³³ G. BOERIO, *Dizionario del dialetto veneziano*, Βενετία: Tipografia di Giovanni Cecchini, 1856.

λογικό περιεχόμενο των λέξεων. Στην περίπτωση αυτή η κατανόηση του ιστορικού συγκειμένου της εποχής και η χρήση των συμφραστικών πινάκων βοήθησαν στην ορθότερη ταξινόμηση των επιλεγμένων τύπων.

Κατά τη βιβλιογραφική έρευνα στο διαδίκτυο δεν ανέκυψαν παρόμοιες μελέτες στον ελληνικό χώρο, οπότε η παρούσα εργασία με τα πλεονεκτήματα αλλά και τις δυσκολίες της θα μπορούσε να αποτελέσει το έναυσμα για περαιτέρω ενασχόληση με αυτό το ειδικό πεδίο. Με δεδομένη την εξέλιξη της τεχνολογίας και την ανάπτυξη προηγμένων εφαρμογών (που προϋποθέτουν και ανάλογη κατάρτιση του ερευνητή) έχει καταστεί δυνατή η γλωσσολογική ανάλυση αυτού του τύπου που προσφέρει το προτέρημα της ταχύτατης επεξεργασίας μεγάλου όγκου δεδομένων, προσεγγίζει τις ιστορικές πηγές υπό ένα νέο πρίσμα και αποκαλύπτει ενδιαφέρουσες πτυχές των σκέψεων και των πράξεων των ανθρώπων.

BIBΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ξενόγλωσση

AGARWAL, A. *Sentiment Analysis: A New Approach for Effective Use of Linguistic Knowledge and Exploiting Similarities in a Set of Documents to be Classified*, 2005, διαθέσιμο στο <https://api.semanticscholar.org/Corpus-ID:2112147> (πρόσβαση, 10 Οκτωβρίου 2022).

BOERIO, G. *Dizionario del dialetto veneziano*, Βενετία: Tipografia di Giovanni Cecchini, 1856.

CIMINO, R., T. GEELHAAR, & S. SCHWANDT. «Semantics: new research directions at Frankfurt University», *Storicamente* 11.7 (2015), σσ. 1-16.

CONNERTON, P. (επιμ.). *Critical Sociology*, Harmondsworth: Penguin, 1976.

DAVE, K., S. LAWRENCE & D.M. PENNOCK. «Mining the peanut gallery: Opinion extraction and semantic classification of product reviews», *Proceedings of the 12th international conference on World Wide Web*, Βουδαπέστη, 2023, σσ. 519-528.

FAHRNI, A. – M. KLENNER. «Old Wine or Warm Beer: Target-Specific Sentiment Analysis of Adjectives», *Proceedings of the Symposium on Affective Language in Human and Machine, AISB 2008 Convention*, Αμπερντήν, 2008, σσ. 60-64.

FAIRCLOUGH, N. *Critical discourse analysis. The critical study of language*, Λονδίνο: Longman, 1995, σσ. 197-213.

FEBVRE, L. «La sensibilité et l'histoire: Comment reconstituer la vie affective d'autrefois?», *Annales d'histoire Sociale (1939-1941)* 3.1/2 (1941), σσ. 5-20.

FOWLER, R., B. HODGE, G. KRESS & T. TREW. *Language and control*, Λονδίνο: Routledge, 1979, σσ. 1-5.

HALLIDAY, M.A.K. – C. MATTHIESSEN. *An Introduction to Functional Grammar*, Λονδίνο³, Hodder Arnold, 2004.

HATZIVASSILOGLOU, V. – K.R. MCKEOWN. «Predicting the semantic orientation of adjectives», *Proceedings of the 35th Annual Meeting of the ACL and the 8th Conference of the European Chapter of the ACL*, Μαδρίτη, 1997, σσ. 174-181, διαθέσιμο στο <https://aclanthology.org/P97-1023.pdf> (πρόσβαση, 10 Οκτωβρίου 2022).

HOLLENSTEIN, N., M. AMSLER, M. BACHMANN, & M. KLENNER. «SA-UZH: Verb-based Sentiment Analysis», *Proceedings of the 8th International Workshop on Semantic Evaluation*, Δουβλίνο, 2014, σσ. 503–507.

KAMPS, J., M. MARX, R.J. MOKKEN & R. DE MAARTEN. «Using WordNet to measure semantic orientation of adjectives», *Proceedings of LREC*, 2004, σσ. 1115-1118, διαθέσιμο στο <http://www.lrec-conf.org/proceedings/lrec2004/pdf/734.pdf> (πρόσβαση, 10 Οκτωβρίου 2022).

KLAVANS, J. & M.Y. KAN. «The role of verbs in document analysis», *Proceedings of the Conference COLING-ACL*, Μόντρεαλ, 1998, σσ. 680-686.

LUKE, A. «Theory and practice in critical science discourse», στο L. ΣΑΝΑ (επιμ.), *International Encyclopedia of the Sociology of Education*, Νέα Υόρκη: Elsevier, 1997, σσ. 50-56.

MAKS, I. – P. VOSSEN. «A verb lexicon model for deep sentiment analysis and opinion mining applications», *WASSA@ACL*, Πόρτλαντ, Όρεγκον, 2011, σσ. 10-18.

MERLO, P. – S. STEVENSON. «Automatic verb classification based on statistical distributions of argument structure», *Computational Linguistics* 27.3 (2001), σσ. 373-408.

NEVIAROUSKAYA, A., H. PRENDINGER & M. ISHIZUKA. «Semantically distinct verb classes involved in sentiment analysis», *IADIS AC*, Ρώμη, 2009, σσ. 27-34.

PALTOGLOU, G., S. GOBRON, M. SKOWRON, M. THELWALL & D. THALMANN. «Sentiment analysis of informal textual communication in cyberspace», *Proc. Engage 2010, Springer LNCS State-of-the-Art Survey*, Χαϊδελέβεργη: Springer, 2010, σσ. 13-25.

PÊCHEUX, M., P. HENRY, J. P. POITOU & C. HAROCHE. «Un exemple d'ambiguïté idéologique: le rapport Mansholt», *Technologies, Idéologies et Pratiques Aix-en-Provence 1.2* (1979), σσ. 1-83.

REDDY, W.M. «Against constructionism: the historical ethnography of emotions», *Current anthropology* 38.3 (1997), σσ. 327-351.

ROSENWEIN, B. H. «Worrying about emotions in history», *The American historical review*, 107.3 (2005), σσ. 821-845.

SINCLAIR, J. «Corpus and Text. Basic Principles», στο M. WYNNE (επιμ.), *Developing Linguistic Corpora: A Guide to Good Practice*, Οξφόρδη: Oxbow Books, σσ. 1-16.

SPRUGNOLI, R., S. TONELLI, A. MARCHETTI & G. MORETTI. «Towards sentiment analysis for historical texts», *Digital Scholarship in the Humanities* 31 (2016), σσ. 762-772.

SPRUGNOLI, R., S. TONELLI, G. MORETTI & S. MENINI. «Fifty years of European history through the lens of computational linguistics: the De Gasperi Project. *IJCoL*», *Italian Journal of Computational Linguistics* 2.2-2, (2016), σσ. 89-99.

TAUSCZIK, Y.R. – J.W. PENNEBAKER. «The psychological meaning of words: LIWC and computerized text analysis methods», *Journal of language and social psychology* 29.1 (2010), σσ. 24-54.

TSYTSARAU, M. – T. PALPANAS. *Mining subjective data on the web*, Technical report, Πανεπιστήμιο του Τρέντο: Department of Information Engineering and Computer Science, Τρέντο, 2010, σσ. 1-36, διαθέσιμο στο <http://eprints.biblio.unitn.it/archive/00001881/01/045.pdf> (πρόσβαση, 10 Οκτωβρίου 2022).

WODAK, R. «Critical linguistics and critical discourse analysis», *Discursive pragmatics* 8 (2011), σσ. 50-70.

ZHANG, L. – B. LIU. «Identifying noun product features that imply opinions», *Proceedings of the 49th annual meeting of the Association for Computational Linguistics: human language technologies*, Πόρτλαντ, Όρεγκον, 2011, σσ. 575-580.

Ελληνόγλωσση

ΑΡΒΑΝΙΤΑΚΗΣ, Δ. *Κοινωνικές αντιθέσεις στην πόλη της Ζακύνθου. Το ρεμπελιό των ποπολάρων (1628)*, Αθήνα: Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο και Μουσείο Μπενάκη, 2001.

ΒΛΑΧΟΣΤΕΡΓΙΟΥ, Α.Σ. *Ανάλυση συναισθήματος και γνώμης*, Διδακτορική διατριβή, Αθήνα: Εθνικό Μετσόβειο Πολυτεχνείο, Τμήμα Ηλεκτρολόγων Μηχανικών & Μηχανικών Υπολογιστών, 2018.

ΓΟΥΤΣΟΣ, Δ. – Γ. ΦΡΑΓΚΑΚΗ. *Εισαγωγή στη Γλωσσολογία Σωμάτων Κειμένων*, Αθήνα: Σ.Ε.Α.Β., 2015.

ΠΙΖΑΝΙΑΣ, Δ. *Εξόρυξη άποψης και ανάλυση συναισθήματος σε μέσα κοινωνικής δικτύωσης*, Μεταπτυχιακή Διπλωματική Εργασία, Π.Μ.Σ. «Εφαρμοσμένη Στατιστική», Τμήμα Στατιστικής και Ασφαλιστικής Επιστήμης, Πανεπιστήμιο Πειραιώς, 2018.

ΣΤΑΥΡΟΥΛΑΚΗΣ, Ι. *Πρόβλεψη τιμών και εξόρυξη γνώμης από κριτικές σε διαδικτυακές εφαρμογές βραχυχρόνιας μίσθωσης ακινήτων*, Μεταπτυχιακή εργασία, Χανιά: Πολυτεχνείο Κρήτης, Τμήμα Μηχανικών Παραγωγής και Διοίκησης, 2020.

ΒΙΟΓΡΑΦΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ

Η Αλεξάνδρα Ελένη Σουλάνη γεννήθηκε και μεγάλωσε στην Κέρκυρα. Ξεκίνησε τις σπουδές της στην Αγγλική Φιλολογία του Αθήνησι, συνέχισε στο Π.Μ.Σ. του Τμήματος Ξένων Γλωσσών, Μετάφρασης και Διερμηνείας του Ιονίου Πανεπιστημίου, στο Π.Μ.Σ. των Σπουδών Φύλου στο Πανεπιστήμιο Αιγαίου και στο Master di II livello “Leadership e management in educazione” του πανεπιστημίου Roma Tre, ενώ από το 2019 φοιτά στο Τμήμα Ιταλικής Γλώσσας και Φιλολογίας του ΕΚΠΑ.

Παρακολούθησε ποικίλες επιμορφώσεις στις Μαθησιακές δυσκολίες, την Ειδική Αγωγή, την Πολλαπλή Νοημοσύνη, τη Διοικητική Τεχνογνωσία, τη Διαχείριση Κρίσεων, την Ανάπτυξη Ανθρώπινου Δυναμικού, την Ψηφιακή Αφήγηση, τα Εργαλεία Web 2.0, κ.ά. Είναι πιστοποιημένη διαμεσολαβήτρια του Υπ. Εσωτερικών, εργάζεται από το 1995 στην Πρωτοβάθμια Εκπαίδευση ως καθηγήτρια Αγγλικών και μιλάει Αγγλικά, Ιταλικά και Ισπανικά.

“Con dolci parole furono da me acquistati/ Tenerci sottoposti come schiavi”. Sentiment analysis in historical texts through Corpus Linguistics

Alexandra Eleni SOULANI

Abstract: The science of history was influenced by social sciences from the beginning of the 20th century, when a 1941 article by Lucien Febvre signaled a turn in the historiographical paradigm: introducing the idea of protagonists and agents of history, which had been practically disregarded until then. The cofounder of the Annales journal expressed a more general reaction towards the positivism of the historians, focusing on the beliefs, the attitudes and the action of the masses, apart from the elite. Since then, sentiment analysis has expanded to other areas of science and in the last two decades it has constituted a new, prolific field of research with the assistance of Computational Linguistics, thus producing numerous interesting studies. Situated within this context, the present paper uses a particular event as a starting point, the “rebellion of the popolari”, which took place in mid-1628 in Zante. The exploration then combines the theoretical background from content analysis and sentiment analysis in particular with the use of modern technology tools to form a case study thus examining the sentiments of some protagonists of the “rebellion” as they are expressed in existing historical texts.

Keywords: sentiment analysis, historical texts, Corpus Linguistics, case study.

ABSTRACT

A term like revolution has always been in wide use, while at the same time suffering from abuse. But how justified is this use for early modern Italy? And what, after all, is a revolution? Or, rather, what is *not* a revolution? Are riots, rebellions, conspiracies, or civil wars steps on the road to revolution? What is the qualitative difference between these terms-processes? In other words, is the use of violence and the cooperation between revolutionaries and their supporters enough for an uprising to develop into a revolution or, at a lower level, a popular unrest into an insurrection? Is the revolution an absolute overthrow of the existing order at all levels or is the old order also included in the new, at least in part? And how exactly is this subversion achieved, if it is achieved? That is, what are the mechanisms that allow the insurrectionary or revolutionary phenomenon to acquire full meaning?

The support of the masses, the confluence of political and economic interests, the emergence of a prominent leader? How are the memory of the revolution and its achievements shaped? What goals coexist in the relevant narratives and how do they evolve over time? And, finally, how do all these tendencies pass through the cultural environment until, following paths both expected and unexpected, they become a fixed point in collective memory?

Despite the multitude of studies that have been published from time to time on the field of social history that will concern us here, there seems to be room to attempt new delimitations of the resurrection and its so-called 'closest relatives' in the late Middle Ages and early modern period. Included in the aims of this volume is the attempt to compare case studies from the Italian states and from Italian-ruled areas of different economic and cultural conditions, such as the Venetian territories in the Adriatic and the Eastern Mediterranean on the basis of the comparative history of revolutionary movements, is, as well as the comparison with similar phenomena occurring in the Western European world or in the Ottoman domains.

Social and economic peculiarities such as the way rural property was constituted, the degree of mobility in the rural world, or the connection of all kinds of leading groups with commercial capital, etc., shaped in different ways the conditions for the manifestation of imbalances that contributed to the outbreak of riots or revolts.

In order to answer the above-stated questions, on 29 and 30 November 2021 we organised a conference titled: *Social Protest, Insurrection and Revolution in the Pre-Modern Italian States (13th-18th century)*. In the pages of the present volume 25 papers are published, which are an edited version of the papers presented at our conference. The authors are professors of Greek universities, researchers, as well as 12 young researchers (postgraduate students, doctors and doctoral candidates) of the Department of Italian Language and Literature of the National and Kapodistrian University of Athens.

The main axes around which the conference papers revolved refer to the attempt to study the phenomenon in its expected dimension, that of social history, and -furthermore- to achieve as far as possible an extended interdisciplinary approach through the use of the scholarly tools of philology, philosophy, musicology, and art history.

Στον τόμο δημοσιεύονται μελέτες που παρουσιάζονται ως ανακοινώσεις στο συνέδριο Κοινωνική διαμαρτυρία, εξέγερση και επανάσταση στα προνεωτερικά Ιταλικά Κράτη (13ος-18ος αι.), το οποίο διοργανώθηκε από το Εργαστήριο Ιταλικής Ιστορίας και Ιστοριογραφίας στις 29 και 30 Νοεμβρίου 2021. Στους συγγραφείς περιλαμβάνονται καθηγητές ελληνικών πανεπιστημίων, ερευνητές, καθώς και δώδεκα νέες και νέοι ερευνητές (μεταπτυχιακοί φοιτητές, υποψήφιοι διδάκτορες και διδάκτορες του Τμήματος Ιταλικής Γλώσσας και Φιλολογίας του ΕΚΠΑ). Οι βασικοί άξονες γύρω από τους οποίους αναπτύσσονται οι μελέτες αναφέρονται στην προσπάθεια να μελετηθεί το λεγόμενο επαναστατικό φαινόμενο στην αναμενόμενη διάστασή του, εκείνην της κοινωνικής ιστορίας, και επιπλέον να επιτευχθεί μία στο μέτρο του δυνατού διευρυμένη διεπιστημονική προσέγγιση μέσα από την αξιοποίηση των εργαλείων της φιλολογίας, της φιλοσοφίας, της μουσικολογίας και της ιστορίας της τέχνης.



ISBN: 978-618-5740-05-4

